ADATTÁR
XVII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ
III.

MŰVELŐDÉSI TÖREKVÉSEK A SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

HEREPEI JÁNOS CIKKEI

BUDAPEST—SZEGED
1971

KÉSZÜLT A SZEGEDI JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
I. MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TANSZÉKÉN
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
TÁMOGATÁSÁVAL

Szerkesztette

KESERŰ BÁLINT

Lektorálta

BÁN IMRE
ESZE TAMÁS

Technikai munkatárs

SALIGA LÁSZLÓNÉ

Felelős kiadó: Horváth Károly

69,0914 — Kossuth Nyomda, Budapest

BEVEZETÉS

Közismert, hogy milyen tragikus jelentősége volt a magyar nyelvterület keleti felének egész fejlődése szempontjából az 1660 körüli megrázkódtatásoknak. Erdély bukása, vagy inkább lassú letűnése vette ezzel kezdetét. A kelet-magyarországi protestáns művelődés olyan pezsgő életű központjai szűnnek meg létezni ez idő tájt, mint a török kézre került Nagyvárad, puritánus iskolájával és a virágzó Szenci Kertész-féle nyomdával; meg a híres pataki kollégium, amely néhány évvel azelőtt még Comeniust is magához vonzotta. S nem fejlődik zavartalanul az erdélyi kultúra sem: tatárcsapatok dúlják föl a fejedelemség szívében a Bethlen és a Rákócziak támogatásával korszerű színvonalra fejlesztett gyulafehérvári művelődési centrumot.

Mindez roppant forráskatasztrófát is jelentett. Itt van az egyik oka annak, hogy mind a mai napig egyetlen igényes összefoglalás sem készült a Rákóczi-szabadságharcot megelőző négy-öt évtized erdélyi és kelet-magyarországi művelődéstörténetéről. Megfelelő szintézis hiányában különösen fontosnak látszik megemlékeznünk a témával foglalkozó újabb munkákról. Tolnai Gábornak a „Végzetes esztendők" nagy alakjait megelevenítő Tótfalusi-, Bethlen Miklós-Apafi- és Teleki-portréi mellett Bán Imre, Benczédy László, Esze Tamás, Várkonyi Ágnes tanulmányai nehéz föladatot oldottak meg egy-egy részletkérdés földolgozásával. A korszak kulturális fejlődésére, értelmiségének mindennapi életére, tájékozódására, teljesítményére vonatkozó adatok és dokumentumok publikálása terén azonban nem nagyon gazdagodott a kutatás az utóbbi évtizedekben. Annyira nem, hogy az olyan közléseket, mint Nagy Géza negyven évvel ezelőtt kiadott könyvecskéjét — külföldön „bujdosó" erdélyi diákok húsz századvégi levelével — ma is a példamutató kivételek közt kell emlegetnünk.

A számszerint kevés földolgozásból is arra lehet következtetni, hogy az egyes szellemi áramlatok igazi kikristályosodása már nem jellemző erre az időszakra. Különböző, sőt ellentétes fejlődési tendenciák keresztezik egymást. A vallási és társadalmi kérdésekben határozottan konzervatív, a természetfilozófiában viszont modernül tájékozott és újító kedvű Pósaházi János példáját szokás emlegetni. De nem áll egyedül e tekintetben a Patakról Erdélybe menekült filozófiaprofesszor. Sok kortársa közt Tótfalusi jónéhány ellenfeléről kiderült már, hogy a gyakorlati reformok oly makacs hátráltatói egyúttal igyekeztek elsajátítani és terjeszteni a legkorszerűbb elveket. Mindez a szellemi mozgalmak sokszínűségével, változatainak keveredésével függ össze. Az általános hanyatlás közepette meglepően gazdag a hazai művelődési-ideológiai

irányzatok színképe. Eleven erő m é g ezekben az évtizedekben az utolsó forradalmas vallási mozgalom, a puritanizmus. (A legújabb kutatások szerint Erdélyből még a messzi Baranyába, a Hódoltság területére is eljut, ott is hódít a mindennapi élet átfogó puritán megújítása, éppen a század utolsó évtizedeiben.) Csak 1660 után bontakozik ki igazán a modern polgári filozófia magyar visszhangja, a hazai kartézianizmus, meg a „természetfilozófiát" fölpezsdítő és általakító atomisztika (ahogyan ezt Mátrai László — az európai összefüggéseket is elemző — tanulmányai bizonyítják). Pontosan ezek az évtizedek hozzák meg a protestáns értelmiség vallási-ideológiai fejlődése és válsága szempontjából olyan döntő jelentőségű áramlatok hazai elterjedését, mint a biblián kívül minden teológiai tekintélyt merészen elvető coccejánizmus (Zoványi Jenő írt erről utoljára tüzetesebben — több mint nyolcvan évvel ezelőtt!). S ugyanebben az időben jelentkezik m á r a pietizmus, sőt, föltűnnek később majd veszélyessé váló és a korai fölvilágosodást reprezentáló eretnekségek is (remonstráns heterodoxia). Csak tarkítja a képet, hogy mégegyszer utoljára hallatják szavukat az erdélyi unitáriusok (Varga Imre kutatásai szolgáltatnak ehhez új adatokat; Janusz Tazbir munkái pedig a lengyel szociniánusok erdélyi megtelepedéséhez és hatásához). Kollégiumukban viszonylag szabadon nyilatkozhatnak meg a szenzualista elméleti fizika, vagy a következetes vallási indiferentizmus képviselői.

Mindez az állami élet, a kulturális szervezet bomlásának, nem pedig erejének a jele. A sok áramlat közül egy sem válik országos hatású mozgalommá. Nem körvonalazódnak élesen a radikális újítás és a megcsontosodott maradiság frontjai; az összecsapások szinte csak alkalmiak. Háttérbe szorulnak a folyton változó aktuális-politikai küzdelmek mögött. Aztán pedig egyre inkább az általános hanyatlás föltartózhatatlan folyamata válik jellemzővé.

*

Herepei János adatgyűjtésének és cikkeinek harmadik kötete jórészt éppen a fent elmondottak következtében nem a különböző szellemi áramlatok szerint tagozódik. Az első két kötet (Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében; Apáczai és kortársai — 1965, 1966.) Szenczi Molnár és társai „protestáns későhumanizmusa", a Bisterfeld—Medgyesi-féle presbiterianizmus, a Tolnai Dalival szervezkedni kezdő radikális puritán mozgalom, majd ennek Apáczai-korabeli kiszélesedése rendjén haladhatott, s Apáczai tanítványainak élete és munkássága fölvillantásával részben már ráirányította a figyelmet a század utolsó harmadára. Az ott bemutatott adatok és az alább következők nem szépíthetik a vázolt képet, de meggyőzően bizonyítják, hogy az agonizáló Erdélyben és maradék Részeiben — az addigra éppen csak fölserdült, zsenge kulturális organizmus képes magát megőrizni, s utolsó lendülettel a fejlődés egy magasabb fokára jut: kiváló szakemberei teremnek, köztük a világszínvonalat is elérők, mint Tótfalusi. A századvégi generáció legjobbjai — egyéni sorsuk tragikumától függetlenül — jelentékeny fordulatot segítenek elő: képesek egy sor hasznos mesterséget és tudományt emancipálni, hazájukban először meggyökereztetni. Az újfajta értelmiségi szakember típusának a megjelenése indította arra a szerzőt és a szerkesztőt, hogy ebben a mostani kötetben a lényegében tárgyi csoportosítást válassza.

Kötetünk második és harmadik fejezetének hősei nyomdászok, illetve tanárok és pártfogóik, munkatársaik, ellenfeleik. A magyar könyv múltjának és

pedagógiatörténetünknek a kutatói remélhetőleg hasznát látják majd annak, hogy ezekben a fejezetekben minél nagyobb számban igyekeztünk közreadni a nyomdák és az iskolák életére vonatkozó adatokat. S az utóbbiban különválasztottuk a hazai iskolázás különböző fokozatairól és problémáiról valló dokumentumokat, meg a külföldi egyetemjárás, a peregrináció bizonyságait.

A tanár és a nyomdász, a könyv és az iskola fontos tárgya I. és IV. fejezetünknek is. Az a szándék vezetett azonban, hogy valamelyest elkülönítsük és jelentőségben is kiemeljük (a fejedelmi patronátus eljelentéktelenedése idején!) olyan kimagasló főurak, politikusok udvarának művelődési szerepét, mint amilyen mások mellett és előtt Teleki Mihály volt. (A Herepei által bemutatott, eddig teljesen ismeretlen postálkodási napló adatait bizonyosan érdemes lesz kiegészíteni a gazdag Teleki-levéltár eddig még ki nem adott művelődéstörténeti anyagával. — Rendkívül fontos persze, hogy Telekit és társait reálisan, hatalomra törő, erős akaratú politikusoknak lássuk, akik céljaik elérése érdekében nem válogattak az eszközökben, s minden bizonnyal fő törekvéseiknek rendelték alá kultúrpolitikájukat is. Bizonyítja ezt a Telekiek udvarában művelt politikai irodalom is — amit Tarnai Andor ismertetett legújabban.) A kötet utolsó fejezete Kolozsvár néhány patrícius családjával, különösen pedig az unitárius értelmiség több kimagasló alakjával foglalkozik. Ezek a cikkek azért mennek vissza egészen a XVI. század végéig, mert az „antitrinitárius Kolozsvár" — amiről pedig sok új adata van a szerzőnek — kissé háttérbe szorult az első két kötetben.

Állandó törekvésünk volt annak az érzékeltetése, hogy a látszólagos stagnálás mögött milyen erős társadalmi mozgás figyelhető meg a tárgyalt korban. Diákok és mesterek annotált névsoraitól, sírfeliratokon, könyvbejegyzéseken, albumok és számadáskönyvek adatain át lakodalmi és temetési kártákig sokfajta forrást vallatott meg a cikkek szerzője ennek érdekében. „Leányok tanítására állíttatott Tanító Asszony" és nagyhatalmú püspök, főurak és falura szorult tanáremberek, véglegesen külföldre szakadt tudósok és egyszerű kántorok hősies szellemi erőfeszítéseit, vagy a puszta fizikai megmaradásért való harcukat segít megvilágítani ez a heterogén anyag. Nem igyekeztünk válogatni; egy kutató gyűjtésének minél teljesebb publikálására bátorított az első két kötet kritikai visszhangja is (különösen Kriza Ildikó észrevételei). Sajnos néhány esetben azonban meg kellett elégednünk azzal, hogy egy-egy nagyobb gyűjteményből részletet mutassunk be (főleg a kolozsvári diáknévsor teljes közléséről mondtunk le nehezen — csakis terjedelmi okokból).

*

XVII. századi művelődésünk, szellemi mozgalmaink adatainak és dokumentumainak közreadását nem tekintjük befejezettnek ezzel a kötettel. További terveink megvalósításában azonban sajnos már nélkülöznünk kell annak segítségét, akinek évtizedes, önfeláldozó munkája biztosította az egész vállalkozás megindítását. A kötet nagy részének nyomdai korrektúrája még a szerző közreműködésével készült. Közbejött azonban a súlyos betegség, majd — 1970 őszén — végső búcsút kellett vennünk a magyar művelődés múltjának egyik legkitűnőbb ismerőjétől. Az adatok és cikkek egy részének ellenőrzése és korrigálása, valamint a kötet hely- és névmutatója azután Herepei János nem egy tisztelő barátjának — itt köszönettel nyugtázott — segítségével készült.

A Herepei-cikkek e zárókötetének közreadásakor fontos emlékeztetnünk arra: a három kötet közel kétezer oldal terjedelmű anyaga — az életműnek csak egy része. A legnagyobb, önmagukban is megálló, teljességre törekvő földolgozások még kiadásra várnak; köztük olyan — kéziratként már évtizedek óta használt és megbecsült — nagyszabású művek, mint A Házsongárdi temető régi sírkövei, a Kolozsvár helyrajza, a Farkas utcai templom építéstörténete. E munkák hozzáférhetővé tétele már nem lehet a régi magyar irodalom és a XVII. századi szellemi mozgalmak kutatójának feladata. Alapos munkát ígér azonban Herepei János kisebb, „félkész" gyűjtéseinek földolgozása is; különösen pedig az ő példája nyomán megindult széles körű kutatás: kultúrhistóriánk emlékeinek tervszerű föltárása.

Szeged, 1971. március *Keserű Bálint*

I. A HANYATLÓ ERDÉLY MŰVELŐDÉSI ÉS IRODALMI ÉLETÉBŐL

CSENGERI ISTVÁN ÉS FIAI

A leydai egyetem anyakönyve szerint 1653. augusztus 11-én „Stephanus Tsengeri Hung(arus)" a filozófia és teológia karára 25 esztendős korában iratkozott be.[1] Tehát 1628-ban születhetett. Zoványi Jenő azt gondolta, hogy Csengerben láthatta meg a napvilágot, ámde a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára a többek között egy olyan könyvét őrizte meg, amelyben magát „Stephanus Csengeri de Varad" néven nevezi meg.[2] Ilyenképpen tehát maga magát eredetezteti Nagyváradról. Ezenkívül Leydában tartott egyetemi vitatkozásai közül kettőben is „Stephanus K. Tsengeri Ungarus"-ként jelöli meg magát. Ezt a „K" rövidítést Csengeri Képíró István jeles kolozsvári festő mintájára oldhatnók fel, ha nem lenne bizonyos, hogy ez az utóbbi magát „nagybányai" származási névvel nevezte volt meg.[3]

Valószínű, hogy iskolába Váradon járt, tanulását azonban Gyulafehérváron fejezhette be, minthogy külsőországokbeli akadémiákon tartott vitatkozásait a fejedelemnek és a fehérvári egyházi férfiaknak ajánlotta.[4]

Innen azután 1653 tavaszán indulhatott Hollandiába. Odakünn neve legelőbb a leydai egyetem anyakönyvében 1653. augusztus 11-én jelentkezik.[5] Itt azután a leghaladottabb szellemű Descartes és Coccejus bölcsészetét és teológiáját valló tanároknak, úgymint magának Coccejusnak, továbbá Heerboord Adriannak, valamint Heydanus Ábrahámnak előadásait hallgatta és „De Potentia Scripturae, quoad docendam veritatem"..., majd „De Vsu rationis humanae in Theologia, ac quaestionibus fidei", valamint „De Necessaria supremae, seu unius cum Patre, D. N. J. Christi Deitatis, ad salutem aeternam, utilitate" tárgykörből tartott vitatkozást. Szorgalmas és derék magatartását bizonyítja, hogy 1654. november 25-én elmondott disputációját mindhárom tanára versekkel üdvözölte.[6]

[1] Archiv N. F. XVI. 213. — Halálakor — 1671 nyarán — Pápai Páriz Ferenc negyven esztendősnek tudja Csengerit (ItK 1892: 393.). Ha ezt a megállapítást hitelesebbnek fogadjuk el, mint a leydai bejegyzést, akkor születése idejét 1631-re kell tennünk!

[2] O. 70. könyvtári jelzéssel. — De ezt a névalakot találjuk Pápai Páriz naplójában is (ld. e cikk 20. jegyzetét).

[3] Kelemen Lajos: A nagybányai Csengeri, másként Képiró-család címeres levele. (Pásztortűz. 1927: 176—180.)

[4] RMK III, 1890, 1891, 1892.

[5] Archiv N. F. XVI, 213.

[6] RMK III, 1890, 1891, 1892.

Csengerinek Hollandiában való tanulását — úgy látszik — megosztotta Leyda és Franekera között. Ezt bizonyítja az utóbbi város egyetemének anyakönyve, amely bár hibás beírással, avagy téves olvasással azt adja tudtunkra, hogy „Stephanus Tzingari" a filozófiai és teológiai tantárgyak hallgatására 1654. esztendő június 28. napján Franekerában iratkozott be.[7] Itteni tanulását bizonyítja, hogy Egrespataki C. András tanulótársának 1654. december 13-án és 1655 meg nem nevezett napján tartott vitatkozását versel köszöntötte.[8] Ámde 1654. november 25-i disputációját megint csak Leydában tartotta, s ezért azt kell feltételeznünk, hogy mindkét versét ugyanott szerezte s onnan küldötte Franekerában tanuló barátjának.

Hollandiából való hazatérésének pontos idejét nem tudjuk, annyi azonban mégis bizonyos, hogy 1655. április 6-án még ott van, minthogy Debreczeni Kalocsa János nevezetű tanulótársa ekkor tartott vitatkozását a többek között neki is ajánlotta.[9] Hihető azonban, hogy ugyanebben az évben mégiscsak hazatért s Csulai püspök mindjárt is a dési papságra rendelte, sőt a következő évben ugyanitt már espereskénti is találjuk.[10] De még három esztendeig sem viselte e tisztséget, mivel 1658 tavaszán már kolozsvári papként találkozunk vele. Mindössze is eléggé kevés az, amit eddigi életére vonatkozólag összegyűjthettem, pedig bátor és nézeteit éppen nem titkoló harcos egyéniség volt.

Kovács Máté, a kolozsvári református egyházközösség 1655—59. évi harangoztató gazdája számadáskönyvében 1658-ban a többek között azt jegyezte fel, hogy „26. Aprilis. Filstich Ferencz Ura[m] s Benedek Deák Uraim Parancziolatabol atta[m] az harangozó Penzbol ház berben Czengeri Ura[m]ert Abrugyi Gyeorgy Deáknak eot forintot — fl. 5. den.—" Alig két hét múlva pedig „8. May Szamot vetuen Kerekes Asztalos Janosal az Abrugyi Gyeorgy deák házához Czengeri Ura[m] szamara az mit miuelt, ugy mint Keöny tartot, Pohar szek Talasaual, Padokot, fogasok, falmelle valo deszkakot, egy ablak ramasal fizetem azoktol edeg valo munkaert fl. 2. den. — deszkat az Asztaloshoz valo vitelek, es az mit visza valo viteleuel, es igy mázálasal es egieb sok sok külem munkaiától vi(ti)b(us) computatis tt fl 14 den 35." Végezetül „26. Nouem(bris) Czengery Ura[m]tol Temetek el egy leaniat atta[m] az harangozo legenek hogj harangaztak fl.— den. 9."[11]

Ezek az idézetek először is azt bizonyítják, hogy Csengeri István részére Abrugyi György deáknak, a Heltai-nyomda vezetőjének házában béreltek lakást, amiként Apáczainál is történt, azt az egyházközség terhére be is bútorozták, minthogy ez az épület is — úgy látszik — az 1655. évi nagy tűzvész idején hasonlóképpen megrongálódott. De alig költözött be családostul ebbe a lakásba, egy jó félesztendő múlva egyik gyermeke meghalt.

Bizonyos, hogy ugyanebben az évben Barcsai Ákos fejedelem a maga udvari papjává választotta Csengerit. Ezt bizonyítja a kolozsvári reformá-

[7] TT 1886: 792.
[8] RMK III, 1877, 1933.
[9] RMK III, 1932.
[10] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1882. XII. lap. és Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. III, 129.
[11] Kovács Máté Számadó Regestoma. 16/a, és b) lev. (A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.)

tus kollégium nagykönyvtárában a híres Voetius professzor vitatkozásgyűjteményének egy kötete, amelyet Csengeri már mint Barcsai udvari papja 1658-ban ajándékozott Porcsalmi Andrásnak.[12]

A Kolozsvár városi sáfárpolgár 1659—60. esztendei számadáskönyvében a többek között a következő elszámolási tételek vannak bevezetve:

1659. január 31-én „Czengeri Uramat az Urunk papiat emberséges szasz emberek ide Colosvarra hozva[n] ö kglmevel leueo 4 personak[na]k B. U. H. gazdalkodta[m]" étellel és itallal.

február 19-én „Ur[un]k eo Naga parantsolattyabol kelletven Tsengeri Ur[ama]t Desre ala küldeni Vitte el eo keg[elm]et Fekete Istuan az Varos kutsijan eot lovakkal tt fl. 2 den. 50."

április 2-án „Az Tsengherine Aszonyomert jeot Urunk[na]k negy szolgajanak ebedre és vacsorarais adtam ételt s italt."

április 3-án „El indulvan Tsengerine Asz. az Varosrol es az utban el ragadvan az lovak az szekeret el dölteottek, es el rontsolvan azt, visza kellet eo keg[yelm]enek terni: adtam azert ismet vatsorara az negy leghenyek[ne]k ételt s italt. Az kutsit penig mindgyart megh tataroztatvan, fizettem az kerekesnek fl.— d. 75. El szeokven az Eoregh kutsis Tsengerine Asz. melleol B. U. P. küldtem el Tsengherine Asz[onnya]l Datzo Boldisart."

április 17-én „Erkezek Tsengeri Ur[am] Szamos Uy Varrol"

április 18, 19-én „Tsengheri Ur[amma]l jött Ur[un]k 3 szolgaianak ételt s italt adtam"

április 20, 21-n „Az Tsengheri Ur[am] mellet levö haro[m] Ur[un]k szolgaianak es lovainak" ételt-italt adatott.

1660. február 17-én „Erkeszek Selley Istvan Uram Urunk eö Naga Udvari feö papia az Varasra, az Leaniat Tsengerine aszoniomat akarvan el vinni, megh talalvan Birak Uraimekat, adatnanak eo k(e)g[yelme]k egy szekeret az leania es holmi edgietmas portekaia ala B(iró) Ur(am) parancsára rendeltem egy niolcz okres szekeret Siboigh alaia kinek fizetem Siboigh fl. 2 den. 50."[13]

A fenti idézetekből más tanúságot nem tudhatok levonni, mint hogy Csengeri utazgatása Barcsai jövésével-menésével lehet összefüggésben, Csengeriné elutazása pedig azt jelentheti, hogy apja Kolozsvárnál biztonságosabb helyre: Husztra vihette leányát. Ezenkívül egy másik jelenség is meg kell gondolkoztasson, az ugyanis, hogy II. Rákóczi György udvari főpapja apósa volt Barcsai Ákos udvari papjának. Ez a helyzet azonban még mindég nem a legtanulságosabb körülménye Csengeri életének, hanem az, hogy ő nemcsak világnézetileg állott Rákóczitól nagyon távol, hanem politikailag is élesen szembe került vele. Erre határozott bizonyság az a levélváltás, amely közöttük a lengyelországi végzetes kudarc és a török portai rendelkezés miatt következett be. Míg a rendek nagyobbik része a már régóta értékét vesztett habozás, illetőleg halogatás mellé szegődött, addig Csengeri bátran hangoztatta a török kívánságának teljesítését, mint a megmaradás egyedüli útját-módját.[14] A Rákóczi eleste után fejedelemmé választott Kemény János Barcsai Ákost eltétetvén láb alól, ilyenképpen azután

[12] Egykori könyvtári jelzése: RMK 3. szekrény 5. polc.

[13] Sáfár 1659, 14, 117, 18, 19, 26—28; 1660, 54.

[14] Szilágyi Sándor: II. Rákóczi György és Csengeri István levelezése. SpFüz. 1866; 302—08.

nemcsak közművelődési tervei, de Csengeri egyházigazgatási újításai is nagyon is ingatag talajra jutottak.

Csengerit a püspök ezután a fogarasi papságra rendelte. Néhány esztendei ottani szolgálat után 1668. július 2-án az enyedi iskola teológiai tanárává, s mint ilyen ugyanitt lelkipásztorrá, sőt nemsokára esperességre is választatott, valamint a kollégium egyik gondnoksága is reája bízatott.[15] Nagy elfoglaltsága mellett tudott arra is időt szakítani, hogy nemcsak élőszóval, hanem írásban is buzgólkodjék az egyházi szertartások javításán. Így egy hosszú levelet intézett a Bethlen-kollégium főgondnokához: Dadai János küküllővári espereshez, amelyben annak szükségességét fejtegeti, hogy az egész isteni tiszteletet a szolgálatot teljesítő lelkipásztor maga tartsa a kezében, illetőleg minden mozzanatát ő irányítsa a szószékről. Ezenkívül a kisdedeknek a templomban a gyülekezet előtt való keresztelése tartassék meg.[16] E levél valószínűleg azonos azzal a terjedelmes irattal, amit Pápai Páriz Ferenc kiadatlan munkájába belefoglalt. Bod Péter pedig Csengerinek „Politia Ecclesiastica" című kéziratban maradt könyvével azonosított.[17]

Mint az enyedi kollégium egyik gondnoka, lelkiismeretesen törődött annak vagyoni helyzetével. 1670. január 30-án ezért sürgette Béldi Pált, hogy az algyógyi részjószág zálogából 500 forintot fizessen ki s abban az esetben e zálogolt birtokot tüstént kibocsátják a kezükből.[18]

Csengerit különben Pápai Páriz a többek között így jellemzi: „Erat vir fervidi ingenii, disertus, disputator acer, in controversiis inprimis socinianis sine pari, quorum dum viveret hostis haspondos semper fuit."[19] Valószínűleg e heves vérmérsékletének lett a következménye, hogy az 1671-ben Marosvásárhelyen tartott zsinaton szélütés következtében három napi kínlódás után elhunyt, és június 15-én ugyanott el is temették. Az ugyane tájban Enyeden diákoskodott Pápai Páriz naplójában azt jegyezte fel: „Annus 1671. 15 junii Clarissimus ac eruditus admodum vir, imo tunc in gente nostra incomparabilis Stephanus Csengeri de Várad SS. theolog. in illustri Enyedina Professor diem suum clausit anno aetatis suae XL."[20]

*

Úgy látszik, hogy Csengeri jó barátságban volt Teleki Mihály kővári főkapitánnyal; ez pedig nemcsak abból a helyzetből magyarázható meg, hogy mindketten a Partium szülöttei, hanem főképpen abból a körülményből, hogy Csengeri halála után Istók és Efraim nevű fiainak gondos gyámola lett. Teleki udvari postálkodása 1674—79. évi naplójának mindjárt az elején ott találjuk: 1674. január 12-én „Adtak az Csengeriek[ne]k, mind az kettőnek, Remek Dolmant, Nadragot, Fejtő Veres Eővetis". Majd „Anno

[15] Bod Péter: Magyar Athenas. 309—10.; P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvárnagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagy-Enyed. 1868, 148.; Váró Ferenc, Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed. 1903. 49.

[16] Ifj. deési Daday István: Régi levél az istentisztelet rendjének megváltoztatásáról. RefSzle 1930: 358—59. és 376—79.

[17] Bod Péter i. m. 310.

[18] Deák Farkas: Adatok Béldi Pál életéhez. TT 1887: 464—65.

[19] P. Szathmáry Károly. 148.

[20] ItK 1892: 392.

1674. 15. Jan. Csengeriek[ne]k magoknal leuő edgyet mássok, mind kettőnek mind Istok[na]k, mind Ephraim[na]k kek Remek Dolmanyok Nadragok rokaual bellet kek remek mentejek; Nest farkal premezet Süueghek. Ket Lasnakiok edgyik job, masik viselteb. Veres ször sinor Eövek mindenik-[ne]k. Egy vaszon derek aly. Egy viseltes Paplan. Mind kettőnek Vászon Ingh, edgyik[ne]k haro[m] bokor, masik[na]k ket bokor. 20. Jan. Adtak mind kettönek sarga kordouanj Chizmat". Azután felsorolja „Csengeri Istoknak könyvei"t és az „Ephraim kőnyvei"t.[21] Die 21. NB. „Vöttek az Czengeriek szamara Fejer Varatt tiz — 10 singh Remeket Szebenb[en] ket darab Roka Lab Bellest pro 7. 12. Hat vegh sinorert, Gombokért f. 3. Kőntősők[ne]k meghcsinaljasajert az szabok[na]k fizettek f. 2. Ket Süveghekre nest farkakot. Nro 8. Mentejekhez Süueghekhez negy barany beört. Ladaiok zarjai megh csinaltatasaert fizettek f. 1. den. 50."[22] A felsorolt adatokból azt láthatjuk, hogy e gyerekekről Teleki nem úgy gondoskodott, mint egyszerű papfiúkról, hanem mint nemes úrfiakról; különben igaza is volt, mert hiszen apjok elhunytát négy hónappal megelőzve, 1671. február 7-én keltezte a kancellária a Csengerinek adományozott címeres nemeslevelet. Ezenkívül Mármarosban birtokuk is volt, amit anyai nagyapjuk: Selyei Balogh Istvántól örökölhettek. Számítsuk mindezekhez, hogy a diárium 1675. június 24-én megemlékszik a Csengeriek enyedi házáról, amelyet ekkor Teleki maga is meglátogatott. Július 19-én csizmákat, 22-én nadrágnak való brassai posztót, augusztus 1-én „Remek Dolmant, nest farkos süveghet, brassai nagy raghot, Eővet, Csizmat" adtak mindkettejüknek. November 25-én „Csengeriek[ne]k nest farkal bellet süveget" adtak a fiúknak. 1676. április 7-én „Az nagiobbik Csengeri szamara vittek Pataki ur[am] kolozsvári professzor keziben harmincz forintot. Az kissebbik Csengerinek brassai nadragot. Az nagyobbik Csengeri szamara Uzdi-Sz: Peterröl visznek tiz kis köböl buzát". 1675 áprilisában említik „Csengeri Arvai pénzét fh. 61 // 85". 1675. „8. Oetobr(is) Levai Samuel (huszti várbeli tizedes) eddig valo szolgálattyáért vegyen ki a Csengeriek Malma ieővedelmebeől negy kis keőbeől buzat — Cub. sax. Nro 4 // — Penzt ugyan a Csengeri Arvai ieövedelmebeől vegyen ki fl. 4 // — Dat[um] in Huszt 8. Octobr(is) 1675. Tel. Mih." sk. 1676. aug. 11. „Kis Csengerinek Dolmant megyszin avatot Remekből." 1676. okt. 31. „Kültek Vantsa Urtül a Csengeriek Vinczelere[ne]k hat forintot." nov. 6. „Nagyobbik Csengeri szamara kuldöt az Ur nyest farkal bellett suveget Remek Dolmant fekete Baran bürrel bellett mentet Remek posztobul." nov. 18-án „Attak az Csengeriek[ne]k negy könyveket". 1676. dec. 4-én „Leuai Samuelnek fizetése esztendeig... Az Csengeri ur[am] Aruai Joszagokra is Visellye[n] gondott... Csengeriekebul harom forintott — fh. 3 //. Ket kőből Búzát a' malmok vamjabul. Kuvar. 4 Xbris 1676". 1677. szept. 30. „Attak Csengeri[ne]k az kissebbik[ne]k egi brassai Nadragot." 1679. jan. 31. „attak Ephraimnak egy pár szatyán csizmát."

Világos tehát, hogy Teleki Csengeri Istóknak és Efraimnak gyámja volt s valóban lelkiismeretesen teljesítette az így reája hárult kötelezettséget. Minthogy pedig a nagyobbik Csengerinek szükséges harminc forintot Pataki István kolozsvári professzor kezéhez juttatták, bizonyos ebből, hogy

[21] Részletezését lásd e kötetben a Teleki Jankó könyvtára című cikkben.

[22] Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály udvarában. (1674—79.) (A SzNM kézirattárában volt.)

a fiúk Kolozsvárt jártak iskolába. Ilyenképpen az is bizonyos, hogy a coccejanus Pataki e fiúkba is belenevelte a maga szabadabb vallási felfogását. A kolozsvári alumnus diákok subscriptiós könyvében találtam 1677 táján „Stephanus Csengeri solvit, factus pastor"; továbbá körülbelül 1681-ben jelentkezik „Ephraim Csengeri Oras academicas lustravit."[23] Istók tehát nem járt külső országokban, ebben hihetőleg a mindinkább nehezedő politikai viszonyok akadályozhatták, ellenben az 1689. év végefelé a franekerai egyetem anyakönyvében *Efraim* nevét már megtaláljuk,[24] Hollandiában töltött idejéből azonban csupán csak egy latin nyelven szerkesztett versét ismerjük, amellyel ugyancsak Franekerában M. Vásárhelyi T. István nevű tanulótársa vitatkozását 1692. januárban üdvözölte. Itt azután még egy jó esztendeig tartózkodott. Ugyanis a kolozsvári református konzisztórium „Series rerum" címzésű jegyzőkönyve 1693. május 17-én már említi „Tiszt. Csengeri Ephraim"-ot, vagyis kézdivásárhelyi Matkó elhalálozása után az eklézsia nem várakozhatott sokáig, s ezért a belgiumi akadémiákon tanuló Csengeri Efraim uramat kívánja a konzistórium hazahívni. Majd ugyanebben az évben július 7-én azt a határozatot hozta: „Minthogy a ref. ekklának praedicator dolga iránt nagy a fogyatkozása, tetszik, hogy maturaltassék Csengeri Ephraim úr után való költségküldés és haza hivatása ő kglmenek; az ekklának azért igy tetszik, hogy a franekerai Tiszt. professorok: Joh. van der Waeyen és Herm. Alexand. Röel uramék Requiraltassanak az ekkla nevével, hogy ő kglmek Csengeri uramnak adgyanak kétszáz tallérokat, melyet az Tiszt. ekkla legelsőbb alkalmatossággal de facto ő kglmenek megküld cum gratitudine."[25] Hihető, hogy ez a coccejanus nézetet valló Van der Waeyen és a hasonlóképpen coccejanus, meg cartesianus Röel professzor nemcsak egyetemüknek voltak kiválóságai, hanem Csengeri Efraimnak is példányképéül választott tudós tanárai is. Csengeri Efraim haza is jött, bárha érkezésének és elhelyezkedésének időpontját nem is tudjuk.

Czegei Vass György naplójában 1695. április 28-án Kolozsvárt azt jegyezte fel, hogy Bánffi György „gubernator uram házához mentünk vacsorára egynehányan, mivel Csengeri Efraim uramnak ő nagysága azon vacsorán csinálta meg lakodalmát."[26]

Majd tovább nyomozva Csengeri Efraim után, Veresegyházi István 1697—1704. évekbeli harangoztatógazda számadáskönyvében a következő adatot találtam: 1697. július 7-én „T. Csengeri uram gyermekének" (harangoztak).[27]

Ebből a néhány adatból az világlik ki, hogy a kolozsvári ref. egyházközségnek egy, eleddig egészen ismeretlen lelkipásztorára bukkantunk, aki mindenképpen méltó lehetett kiváló édesapjához, valamint a haladó szellemhez is, amelyet mind itthoni, mind pedig külsőországokbeli tanárai beléje olthattak. Élete azonban rövid időre terjedhetett, minthogy vele kap-

[23] Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 8, 10. (A kollégium levéltárában használtam.)

[24] TT 1886: 798. Franekerai tanulásának egy másik forrása: Bethlen Mihály — eddig még kéziratban levő peregrinációs naplója. Ebben a huszonnyolc honfitárs sorában az első csoportot alkotják Otrokocsi Fóris után „Studiosi Collegii Claudiopolitani: Ephraim Csengeri, Michael Nemeti, Stephanus Veszprimi, Stephanus Husti";

[25] „Series rerum" c. konzisztóriumi jegyzőkönyv. 13. (Az eklézsia levéltárában.)

[26] Czegei Vass György és László naplói. 200.

[27] A kolozsvári ref. egyházközs. levéltárában.

csolatosan semmi több adatot nem tudtam felfedezni. Tótfalusi Kis Miklós sem emlékezik meg róla az 1698-ban kinyomtatott maga „Mentségé"-ben, pedig ha ekkor még életben lett volna, akár mint jótakaró barátjáról, akár mint ellenségéről, de neve nem maradt volna ki Tótfalusi gyötrelmes életének leírásából.

Csengeri Istók és Efraim után egynéhány esztendő múlva még egy harmadik Csengeri nevezetű ifjú jelentkezik a kollégium törvényeit aláírt diákok között: „*Petrus Csengeri* satisfecit, Academias inivit, Pastor Claud. factus, ubi etiam vivere desiit in Ao 1719."[28] Arról is van adat, hogy 1693. január 2-án Kolozsvárt elhunyt Pataki István temetési kártájára egy hatsoros latin nyelvű emlékverset szerzett.[29] Neve ezután a franekerai egyetem anyakönyvében 1696. augusztus 25-én jelentkezik, mint „Petrus K. P. Csengeri de Warad Transylv. Ung(arus)."[30] Jóllehet, hogy neve a Telekiféle diariumban egyszer sem fordul elő, mégiscsak idősebb Csengeri István fiának kell tartanunk, bizonyság erre „nagyváradi" származásnevén kívül a „K" kezdőbetűs családi neve, valamint a „P" (= Pastoris) apai foglalkozás megnevezése is.

Ráadásul arra is van bizonyságunk, hogy Péter — testvéreivel együtt — szintén a Teleki-udvarban nevelkedett. Nagy Géza közölte 1933-ban „Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése" című fontos kiadványában Csengeri P. Péter Franekerában, 1697. március 19-én özv. Teleki Mihályné Vér Judithoz írott levelét, melyben „kigyelmed hozzám, méltatlan árvához gyermekségemtől fogván való nagy indulatytya és az én kigyelmed házához való szoros kötelességem . . ." kitétel mellett félreérthetetlenül utal — bár nála jóval idősebb — testvéreivel együttes neveltetésére: „. . . miolta az jó és gonosz között választást tudok tenni, mind az halhatatlan, nagy emlékezetű, megboldogult úrnak, mind kigyelmednek hozzánk, méltatlanakhoz való nagy indulatytyát csudáltam . . .".

Nem tudjuk mit jelenthettek Csengeri Péter életében „Istennek három egész esztendeig rajtam levő, súlyos csapási és látogatási . . .", továbbá „scholában való nyomorgattatása"? Az azonban semmi képpen sem lehet kétséges, hogy a nagy Csengeri István Teleki Mihály által felnevelt árvái közé tartozott ő is, hiszen ennek bizonyítéka még az idézett levél pecsétje is. Ezen ugyanis az EFRAIMVS CSENGERI körirat olvasható. (Külön kérdés: Nem kell-e vajon annak alapján Csengeri Efraimnak 1696 körül bekövetkezhetett halálát feltételeznünk? Különben miért is használta volna pecsétgyűrűjét a peregrinációra induló öccse?)

Itthoni tanulása idejéről mindössze csak annyit tudunk, hogy ő is Kolozsvárt járt iskolába, ugyanis az 1693. január 2-án elpihent Pataki István professzor temetésére az itteni diákok által összeállított kártára, mint kollégiumi alumnus, ő is nyolcsoros latin nyelvű verset szerzett.[31] Itthoni tanulása idején szerezte meg Alsted János Henriknek 1650-ben Herbornban

[28] *Nomina studiosorum.* 15.
[29] Pataki István temetési kártája a Farkas utcai templomban.
[30] TT 1886: 799.
[31] A kolozsvári Farkas utcai templomban.

nyomtatott Thesaurus Chronologiae című munkáját,[32] amelyet azután továbbra is gondosan megőrizve, könyvtára többi kötetével együtt hagyományozta egyháza kollégiumának.

Csengeri befejezvén itthoni tanulását, 1696 tavaszán külsőországi útra szánta el magát s két kollégiumi tanulótársával, úgymint Soós Ferenccel, a későbbi kolozsvári pappal és erdélyi püspökkel, valamint Zoványi P. Györggyel, az ezutáni zilahi lelkipásztorral és tiszántúli püspökkel együtt 1696. augusztus 25-én Franekerában iratkozott be az egyetem teológiai karára.[33] Csengeri hollandiai tanulása idejéből azonban semmi más emlék nem maradt reánk, mint három könyv. Ezek közül az egyik Hottingerus János Henriknek 1651-ben Zürichben megjelent „Historiae ecclesiasticae novi testamenti" című, a másik pedig Campegius Vitringának 1695-ben Amsterdamban kinyomtatott „Henrici Teelmanni Viri Desideratissimi Commentarius criticus & theologicus" című munkája, amelyet könyvtára gyarapítására 1697-ben Franekerában vásárolt.[34] E kettővel együtt még egy harmadik könyve is megmaradt a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában, úgymint Dempterus Tamásnak 1620-ban Kölnben megjelent „Antiquitatum Romanorum Corpus absolutissimum" című műve, amelyet a benne olvasható feljegyzés szerint 1697-ben szeptember 10-én Utrechtben vásárolt.[35] Ennek alapján feltételezhetjük, hogy Csengeri az utrechti akadémiát is látogatta, minthogy itt gyakori eset volt, hogy a diákok hivatalosan nem is iratkoztak be.

Idegen országokbeli tartózkodásának időtartamát megállapítani nem tudom, de egyik tanulótársának: Soós Ferencnek példájából csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy az 1698. év tavaszán ő is megtért bújdosásából. Hazaérkezése utáni első állomáshelyéről nemkülönben nincsen semmi adat, sőt bánffihunyadi papságáról is csak annyit tudunk, hogy 1705-ben itt lelkipásztoroskodott.[36]

Bánffihunyadon különben az 1710. év végéig töltötte be hivatását. Ekkor a még nagyobb tekintélyt adó kolozsvári egyházközség választotta meg az elhunyt Rozgoni P. János helyébe második prédikátorul. Az egykorú egyháztanácsi jegyzőkönyv szerint:

„A. 1711. 1. Januarij. Reformatum Consistorium in Nomine Dni Congregatum, deliberavit hoc modo: 1. Tiszteletes Csengeri Péter Uramnak hivatalt adván szegeny Ecclesiank Praedicatorságra; ő kglme akarvan megh érteni micsoda subsistentiája lészen, mostan a nagj szükséghez képest, fizetést a T. Consistorium abban határozta meg, hogj legjen annyi, a mennyi volt Tiszteletes Sóós Ferencz Uramnak ide jövetelének első esztendejében; és közelebb a mint a T. Zilahi András Uramé is determinálta-

[32] A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában D. 167. könyvtári jelzése volt. E könyv tulajdonjogát bizonyító bejegyzések: „Petri P. Csengeri de Warad Comparatur Claud. Anno 1694 diebus julij" és „Possidet Petrus Csengeri de Warad Claudiopoli ad Samosinum in Ill. Coll. Reformat. Anno 1694. 2. 10-bris."

[33] TT 1886: 799.

[34] A ref. koll. nagykönyvtárában R. 148. és M. 50. könyvtári jelzéssel. Előbbinek bejegyzése: ‚Ex libris Petri P. Csengeri de Varad. Comp. Franeq. Frisor. Anno 1697. Const. Cum reliq. fl. 9 // 60", az utóbbié pedig: „Franequerae Frisorum Anno 1697. 2. Maji St. N: Comparavit Petrus P: Csengeri de Varad. Const. fl. 3."

[35] Uo. A. 22. könyvtári jelzésű kötet bejegyzése: „Sum ex libris Petri P: Csengeri Comparatis Trajecti ad Rhenum Anno 1697. 10. Sept. S. N. Const. fl. 4 // 60."

[36] Névkönyv az erd. ev. ref. anyaszentegyh. számára. 1871, 23.

tott."[37] Ez a javadalmazás pedig egyáltalában nem lehetett bőséges, minthogy mind Soós Ferenc lelkipásztor, mind pedig Zilahi Sebes András professzor csak félfizetéssel kezdették szolgálatukat.[38] A Csengerivel szemben tanúsított takarékosság azonban valóban csodálatos, minthogy kolozsvári szolgálatát már nem ifjan, hanem negyven esztendős korában kezdette s háta megett is több, mint egy évtizedes közszolgálati múlt volt.

Új egyházközségének belső életében valóban tevékenyen részt vett. Így a kollégium épülete romlásának és helyrehozásának megállapítására 1713. május 4-én kiküldött bizottság tagja; a konzisztóriumi gyűlések állandó résztvevője.[39] Egyházi szolgálatai közül különösen a temetéseknél volt kedvelt szónok. Czegei Vass László naplójában a következő szolgálatait jegyezte fel. 1718. augusztus 15-én „Bémentem Kolozsvárra az Kemény Zsigmondné ángyom temetésére. 16. Volt az temetés az Gyerőfi háznál, az holott is volt az solennitas, és ott az háznál praedicált Cengeri uram, az kolozsvári praedicator; textussa volt Jerem. 16. rész 1, 2, 3, 4, 5, 6. verseiből" (Juda elpusztulása bálványimádás miatt). „Órált Szigeti enyedi professzor; a templomban prédikált Soós Ferenc püspök, órált Baczoni Máté kolozsvári professzor." Majd 1719. február 24-én „temettük az farkasutczai templomban az kis húgomat Teleki Katit; az háznál praedicált t. Csengeri uram; textussa volt Hózseás cap. 9. v. 16". (Izraelt bűnei miatt megtorlás sújtja.) A templomban a püspök tartott beszédet.[40]

Csengeri további életéről már nem sok emlékezet maradt. A kollégium nagykönyvtárában maradt ugyan még egy gyűjteményes kötete, amely újabb láncszemecskét alkot a két és fél század alatt jórészben megsemmisült vagy azóta is lappangó könyvtári kötetei között. A belé jegyzett, bár csekély igényű sorok azonban kedves jelei Csengeri szeretetreméltó egyéniségének:[41]

„*Petrus Csengeri* Viszsza kel adni Jeddi Uramnak de eő kegyelmeis adgya viszsza Historiam Animalium frantij Aranyos franczbanban (!) vagyon kőtve". (Más kézírással!) „Ezt a kőnyvet Tiszteletes *Csengeri Peter* Uramnak viszsza küldi Fejérvari Cantor Uram által Kolosvarra Szent Annai Mihally Albae 29 Junij. (711.) P. S. Interest nem kivanhat ö kglme rea, mert nem Praedikatio ez. Vade liber verbisque meis loca grata saluta."

Családi életével kapcsolatosan csupán csak arról van tudomásunk, hogy Erzsébet nevű leányát a kollégium előző évben megválasztott fiatal tanárához, Remetei Jánoshoz, 1719. július 5-én feleségül adta. Erre az ünnepélyes alkalomra az iskola diákjai verseket szereztek s a kollégium tipográfiájában egyleveles kártaformában kinyomattak. Ennek szövege Csengeriről is nagy dicsérettel emlékezik meg:[42] „Nodus Hymenaeo-Gordius, ... D. Johannes Remetei, ... D. Elisabeta Tsengeri, Oriunda ... Magno Dextrae Dei Viro, & multo maximo honore mactando, Clarissimo, juxta ac Disertissimo, D. Petro Tsengeri V. D. M. Fidelissimo, Florentissimae Ecclesiae, quae

[37] Series rerum 116.
[38] Török István: A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár, 1905. I, 99.
[39] Series rerum 121. és 125.
[40] Czegei Vass György és László naplói 496, 500.
[41] A ref. koll. nagykönyvtárában RMK 361. könyvtári jelzésű kötet hátsó őrlapjára írt két külön bejegyzés.
[42] Egyleveles kárta a kollégium nagykönyvtárában.

Claudiopoli Christo colligitur, Myste Fructuosissimo, Laboriosissimo, &c . . ." De az örömünnep alig fejeződött be, a kolozsvári szabó céh számadáskönyvébe még ebben az évben azt jegyezték fel a temetkezésekért beszedett jövedelem közé: „Pestisben meg holt temetésen percipialtunk T: Csengeri Péter Uram házánál meg holt 3 personáért flor. 3, 00."[43] E három personának kettejét sikerült is azonosítanunk, mégpedig az egyiket az ifjú férj Remetei János személyében, aki az 1719. év augusztusának vége felé hunyt el,[44] a másikat pedig az após, Csengeri Péterében.[45] De emellett tanúskodik az egyházközség Rationariumának 1719. augusztus 23-i bejegyzése is, amely kiadásul 12.08 frtot jelöl meg, hozzáfűzve az alábbi megjegyzést: „Ez egészen ment néhai T. Csengeri Péter és Remethei János Uramék temetésére, ehhez hozzájárult Soós Ferenc püspök 4.20 frttal."[46]

A javakorában, mintegy 49 esztendős korában elhunyt Csengeri lelkivilágára vetnek nemes fényt végakaratának reánk maradt töredékei. Az egyházközség jegyzőkönyvének határozatai szerint: „A. 1721. dje 2. Febr. Az Eccla Cassájában lévő pénzek mostan T. Curator Baczoni Mathé uram kezire ment pénz T. Csengeri Péter uram Legatumából Hungr. fl. 60" 70." Továbbá 1721. március 20-án „Tiszt. Csengeri Péter nyolczvan veder borának árrábul, mellyet a külsö Templom épitésére keresztényi buzgoságábúl testamentariaria dispositione legalt vala, harmincz magyar forintok exsolváltassanak."[47] Jól tudjuk, hogy az erdélyi egyházi férfiak soha sem voltak bőségesen ellátva világi javakkal, különösen pedig a fejedelemség megszűnése utáni században vesztette el az eklézsia a legtöbb támogatást. Éppen ezért kiváló példa Csengeri Péter elhatározása, aki szűkös javadalmazásából jeles példával járt elöl. Akkor, amikor Baczoni Incze Máté lelkipásztor és professzor minden pénzforrást a Farkas utcai templom nagy romlásainak kiépítésére igyekezett megnyitni, ugyanakkor Csengeri arra is gondolt, hogy a kuruc háborúk idejében tönkrement hóstáti fatemplomot is helyre kell hozni. Ezért áldozott erre talán családja vagyoni erején felül is.

Csengeri ezenkívül valószínűleg könyvtárát is egyházára hagyományozta; erre vall az a körülmény, hogy a kollégium Apáczai-albumában felsorolt ajándékozók között az ő nevére is reá találunk,[48] sőt még mostan is eléggé számos könyvére akadunk az egykori kollégium nagykönyvtárában.

[43] A kolozsvári szabó céh exactorainak Ratioja, az ENM levéltárában használtam.
[44] Series rerum 135. és Török István. I, 108—110.
[45] Series rerum 133. és Nomina studiosorum. 12.
[46] Rationarium. (Egyházközségi számadáskönyv az eklézsia levéltárában.)
[47] Series rerum 139. és 142.
[48] Török István III, 306.

ADATOK TELEKI MIHÁLY ÉS UDVARA ÉLETÉHEZ

(Töredék)[1]

Teleki Mihály Erdély kapcsolt részeinek régi, de a török foglalás következtében megfogyatkozott birtokú családjából származva, korán elhunyt apja után özvegy anyja, a kiváló gondolkozású Bornemisza Anna, neveltjeként saját erejéből felküzdötte magát a kis ország egyik legnagyobb és legbefolyásosabb méltóságára.

Cserei Mihálynak és Bethlen Miklósnak évszázadokon keresztül kézben forgott kéziratos munkái a lehető legsötétebb beállításban tették ismertté Teleki alakját, mígnem igazi arca levelezésének Gergely Sámuel gondozásában megjelent nyolc kötetéből kezdett kibontakozni. Éppen ezért talán mégsem lesz érdektelen feladat a fejedelemkori Erdély utolsó nagy államférfiának arcképét még több oldalról is megvilágítani, különösen, hogy éppen Bethlen Miklós önkéntelenül is beismerte, hogy Telekinek a zernyesti csatában történt eleste után „lett dolgok bizonyították, az országnak is jobb lett volna élete, mint halála, mert már a császártól resolutus gubernator volt, és noha mint ember sok fogyatkozásokkal volt, de bizony sok szép virtusok, Isten házához való buzgóság, liberalitas, magnifica generositas, elme és indefessa activitas, candor voltak benne. Successor ipsum maxime glorificat."[2]

Teleki udvari postálkodásának 1674—1679. évekről vezetett diáriumában is több értékes példát találtam az idézett szavak igazának bizonyítására.[3] Ezekből a példákból itt csak néhányat mutathatok be. A postálkodási napló ugyanis Teleki udvarának úgyszólván egész „forgalmáról" vezetett feljegyzéseket tartalmaz (amolyan „diákinasok", a nagyhatalmú főúr udvarában szolgáló főrangú ifjak vezették.) Nem adhatom azonban közre — amúgy sem teljes kiírásaimból — a Teleki közéleti tevékenységére, a bujdosókkal való kapcsolataira vonatkozó nagyobb adat-csoportokat, hiszen azok nem illenek a jelen kötet kereteibe. Teleki jellemképéhez is csak néhány szórványos adalékot közölhetek a cikk végén. Végül nincs módomban

[1] E cikkemet 1944-ben előkészületben volt tanulmányom félbe-szerben maradt adattárából állítottam össze. Teljes kidolgozását többé már nem remélhetem, s ezért néhány részletét vázlatszerűsége ellenére is közrebocsátom.

[2] Bethlen Miklós Önéletírása. I, Bp, 1955. 400.

[3] *Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály kővári főkapitány udvarában 1674—1679.* (Kéziratos kötet, a SzNM kézirattárában volt. Cikkemben, ahol kútfőt külön nem nevezek meg, ott ez a forrás értendő.)

itt vitába szállni azzal a felfogással sem, amely történelmünk e sokrétű, érdekes, jelentékeny alakjának csak gyarló vonásairól vesz tudomást.

Főként olyan részleteket mutathatok be a diáriumból, amelyeknek — más források adataival is kiegészítve — valamelyes művelődéstörténeti jelentőségük van, mert Teleki és környezete kulturális igényeit, szépérzékét, a művészet és irodalom pártolásában megmutatkozó áldozatkészségét segítenek megvilágítani, különösen pedig cselekvő érdeklődését a tudomány, a fiatal nemzedék nevelése-oktatása és a korabeli szellemi mozgalmak iránt.

Az alább közlendő adatok is csak a kötetünkben másutt közölt — Teleki Jankó könyvtáráról, a Csengeriekről, Baló Lászlóról, néhány Teleki-alumunusról, nem utolsó sorban pedig a Tótfalusiról és pártfogóiról, Hortiról, Patakiról készült — cikkek néhány adatsorával együtt nyújtanak majd segítséget annak a számára, aki egyszer nemcsak Teleki az államférfi és hadvezér, hanem a műveltségpártoló főúr, a kultúrpolitikus portréjának megrajzolására is vállalkozik. Fő forrásom jellegéből következik, hogy a közölt adatok úgyszólván csak a keretet jelölhetik ki, amelyet majd a híres Teleki-levéltár kultúrtörténeti szempontból még sok kincset ígérő feltárása, a Teleki Mihály által támogatott írók, tudósok munkásságának elemzése tölthet meg tartalommal.

*

A kulturális jelenségek feltételéül, színhelyéül bizonyos tekintetben maguk a Teleki-jószágok szolgáltak. Így tehát az ezekre vonatkozó adatok sem éppen jelentéktelenek — függetlenül attól, hogy miképpen ítéljük meg Telekiék vagyongyűjtését. A postálkodási napló sok ilyen adata közül csak példaképpen emelek ki egyet.

1676. március 25-én „Alkutt meg az ur[am] Csernel Istuanne Aszszonyommal az Verhouinai harom Falui felet ket ezer forintb[an] — fh. 2000". Majd „Leuaj Samuelnek[2/a], fizetese esztendeig: hogy ő is viselly[n] gondott az en Verhouinai Joszagocskamr(a) s Huszthi Kapitansag[om] utan jarandó fizetesemb[en] kezehez vetelere és gondviselésere: Az Csengeri ur[am] Aruai Joszagokra is Visellye[n] gondott. Az magamebul fizetek neki husz forintot — fh. 20 //. Csengeriekéből harom forintott — fh. 3 //. Két kőből Buzát a' malmok vamjabul. Kővár 4. X-bris 1676".

De a többi jószágra: Uzdiszentpéterre, Sorostélyra, Kővár vidékére és Hosszúfalura is nem egy gondoskodó feljegyzés van a diáriumban.

Előbb Szentpéter volt kedvenc tartózkodási helyük, azután Sorostély. Családja miatt *építtetett és szépítette* udvarházát. Csaknem minden évben foglalkoztatta az asztalosokat (Asztalos Pétert és Régeni Asztalos Jánost),[4] s velük együtt a képírókat (a régeni s a szebeni képírókat).[5] A régeni *képírónak* Sorostélyon végzett (épület-) munkájáért 1677. február 25-én 8 forintot, ugyanabban az évben április 6-án pedig a szebeni képírónak 100 m.

[2/a] Lévai Sámuel kővári várbeli tizedes.

[4] Egy Régeni János kolozsvári asztalosmester Nicolai Elias nagyszebeni kőfaragó-szobrásszal a kolozsvári Farkas utcai templom szószékének alabástrom táblácskáit 1646-ban együttesen kifaragta. (Régeni Asztalos János jegyzőkönyve az ENM levéltárában volt.)

[5] Diárium 1674. IX. 13.; 1675. VII. 9.; IX. 14.; 1676. IV. 2.; VIII. 1.; 1676. IX. 2.; 1677. II. 4.; II. 25.; III. 10.; IV. 6.; VIII. 6.; X. 7.

forintot fizetett. Majd augusztus 6-án feljegyeztette, hogy „Az szebeni Kepironal vadnak kilencz kepek, kiket ad finem August(i) minden bizonnyal el kell keszitteni, maradok annak adossa cum fl. 28 //, de ezt előb meg nem kell adni, hanem csak akkor, mikor az képeket el keszituen, meg hozzak". Megállapítanom nem sikerült, vajon ugyanerre a festőre vonatkoznak-e Teleki Jánosnénak fiához 1668. március 25-én Görgényszentimréről intézett sorai: „Az gyermek képét kedvesen vettem, de inkább akartam volna magokat látni. Lehet, hogy nem derék mester az a képíró, mert nem úgy írta az képeket, az minemű az gyermekek."[6]

Amíg az otthon foglalkoztatott *asztalos*t padolt mennyezet elkészítésére és kifestésére alkalmazta, addig ugyanezt az ügyes mestert más feladat elvégzésére is igénybe vette. Teleki korán elhalt vejének, Apafi Miklósnak, temetési előkészületeivel kapcsolatosan írta Rhédei Ferenc 1679. január 16-án Bonczidáról keltezett levelében: „Zászlónak való kamuka vagyon Uram, de árát meg nem írták, de az lenne könnyebb. Az a Régeni, aki Kegyelmednek is dolgozott, asztalos mondta,[7] ő felvállalja megírását, azt mondja egynehány felé is írt már tisztességeseket s ugyan bizony jobb mestere is az annál az ott való képírónál, de miért írja, meg nem mondja, míg meg nem tudja, a czímer is micsodás lészen és minemű gazdagon kell írni a zászlót, mekkora is leszen." ... „A szegény Apafi István uram zászlóját is az írta volt, egynehány felé más felé is írt tisztességeseket, mind zászlókat, mind más czímereket."[8] Úgy látszik, hogy a céhbeli asztalosok és képírók munkaköre még nem volt szorosan elhatárolva.

A diárium következő bejegyzése valószínűleg *falra írt képek* festésével van összefüggésben: 1677. október 7-én „Az képironak illyen festékjei nem leuen, az Ur hozatot neki Udvarbiro Ur[am] alta(l): Indit ket fontot, Lazurt egy fontot, Miniumot ket fontot, Arany sargat ket fontot, Rudnichot ket fontot, Veres bersent egi fontot, Timsot ket fontot, Szigyarto Esöleket egy Vekat".

Szép iránti érzéke a művészi értékű egyetmások szeretetében is megnyilvánult. Eddig is tudtuk, de a diárium is beszámol róla, hogy a vásárhelyi csiszárt és ötvöst, valamint a kolozsvári *ötvösök*et is nem egyszer foglalkoztatta. (1679. július 5. és 7.). Veér Judit 1665. január 20-án Szentpéterről keltezett leveléből olvassuk: „Irja Kegyelmed, édes Uram, az ötvöstől kiváltsam az művet, de pénzem nincsen."[9]

Vászonra és patyolatra öltött *hímzések* — tudjuk — Telekiék udvarából is kerültek ki. Telekiné 1667 januárjában Sorostélyról válaszolta urának: „Írja Kegyelmed, az gróf (Tököli István) számára keszkenőt kellene varratnom. Tudja azt Kegyelmed, én nekem nincsen kivel varratnom, varró aszszonyt is olyat nem kaphatok, az ki olyan keszkenőt meg tudna varrani, az minemű olyan embernek tisztességes volna; magam ugyan meg tudnám, de nem tudom, mikor lesz vége; tudja Kegyelmed, beteges vagyok s egyéb dolgom is sok vagyon. A Keczer (Ambrus) uramnak valót elkezdtem, most azt varrom. Nem is tudom, hol kellene most olyan patyolatot vagy igen

[6] Teleki levelezése. IV, 281.
[7] mint a 4. jegyzetben.
[8] Teleki levelezése. VIII, 393.
[9] I. h. III, 401.

gyenge gyolcsot venni, az kin varrhatnék." Ennek ellenére néhány nap múlva mégis azzal örvendeztette meg urát: „Az Keczer uramnak való keszkenőt ma elvégeztem. Ha ugyan szükség az grófnak is varrni, az asszonyomat kérje Kegyelmed, hogy vegyen ő kegyelme keszkenőnek való igen vékony cinodofot, ha találni ott Vásárhelyen, mert az patyolat nem tisztességes."[10]

Négy esztendő múlva, 1671. február 15-én Sorostélyról már azt írta urának: „az varró asszonyt (vásárolni) oda kellene küldenem. ... Második esztendőre is megmaradott; kellene neki kedveznem; nem lehetek nála nélkül."[11] Valószínűleg a sűrűn gyarapodó család miatt volt a varrásra mind kevesebb reáérő ideje, minthogy mind a fehérneműt, mind az asszonyi és gyermek-ruhákat, nemkülönben a hímzéseket is házilag kellett előállítaniok. Újabb néhány év múltával, amint vagyonilag jobban módosodtak, már varrólegényeket is tartott udvarában: 1677. október 3-án „attak varro sandor[na]k zöld köz Landist kész Dolmant. Attak az Banfi S(i)g(mon)dné Asz(szo)n(yom) Varro Inassa[na]k brassai Dolmant, feier Aba nadragot". Majd 1678. április 10-én „Attak Varro Marczi[na]k, Roka[na]k, Gabor[na]k Szottyan Csizmat" valószínűleg természetbeni járandóság fejében.

Általános szokás volt az e korbeli udvarházakban a *muzsikusok*nak is, mint udvari személyzetnek tartása. Udvarhellyi György fejedelmi prefektus 1664. október 19-én Fehérvárról keltezett levelében írta Telekinek: „Az Vas Lászlóné asszonyom hegedűsét, a virginást portékájokkal együtt siettesse el jőni Kegyelmed; másokat ha hoz, fele fizetését Kegyelmed s felét az, ki parancsolatjára hozza Kegyelmed, adja meg. Német muzsika s gyengén pengő lantocska kell azoknak, kik vízzel választják el a májat a tüdőtől; duda, dörgő síp, hegedű, virgina s koboz illik a bor mellé. Kegyelmed már választhat a kettőben."[12] Ez az idézet egyúttal tréfás célzás Teleki bornemissza voltára. S ha e tulajdonsága ellenére mégis feltételezzük, hogy udvari személyzetül muzsikust is tartott, bizonyosra vehető, hogy ezt nem a hangos dáridók céljából szegődtette. A diáriumban udvari muzsikus nyoma csak egyetlen adatból sejthető: 1675. október 22-én „Attak Horvát hegedűs[ne]k Dolmánt". Jóllehet e muzsikus nagyobb valószínűséggel testvérének, cegei Vass Lászlónénak azzal az udvari cselédjével azonos, akivel kapcsolatosan az előbb idéztem Udvarhelyi sorait. Feltevésemet a név azonossága is támogatja, amelyet Teleki Jánosnénak 1664. május 16-án Czegében keltezett levelében láthatjuk: „Im Horvátot is az húgod elbocsátotta írásod szerint, azért úgy cselekedjél, hogy valamiképpen meg ne búsuljon érette az leányom, mert még most avval fenyegeti Horvát, ő fejedelem hegedűse leszen; ő mind estig czigány, hanem gondot viselj reá, az után is valami baja ne legyen miatta; most is azt mondja, hogy az leányom lelke s a te lelked adjon számot róla, hogy az ő gyermeke haljon meg éhel. El higyed, hogy egy ember miatt több bút nem szenvedtem az Vas László holta után, mint ez czigány miatt."[13] Ezt az idézetet különben valószínűleg úgy kell értelmeznünk, hogy Horvát jobbágya vagy zsellére lehetett Vassnénak,

[10] I. h. IV, 6—7. (Asszonyom alatt anyósát érti, aki ekkor Görgényszentimrén lakott.)
[11] I. h. V, 461.
[12] I. h. III, 264.
[13] I. h. III, 120.

robotja pedig a muzsikálás volt. Ha tehát jobbra-balra kölcsönadogatták, akkor nem lehetett lehetősége földecskéjét mívelnie, vagy valamelyes kezdetlegesebb ipart folytatnia, ellenben ha fejedelem hegedűsévé lenne, oda Vassnénak is el kellene bocsátania s azon kívül is ott a megélhetésre aligha lenne különösebb gondja, mert az ellátáson kívül fizetséget is kapna muzsikusságáért. Azonban Teleki Jánosné sorai s az a körülmény, hogy mégsem lett fejedelmi hegedűs, mutatja nagyhangú fenyegetőzésének üresség-ét, minthogy a mindenünnen kapott borravalókból bizonnyal mégsem mehetett rosszul a sora.

A diáriumban *hangszer* neve is csupán csak egyszer fordul elő. Ugyanis Teleki Anna lakodalma után 1676. szeptember 22-én „Vittek ki most is (az udvarból)... Egy Török Sipot, kinek semmi gondgia nincsen". Minthogy pedig a töröksíp az Udvarhelyi levelében felsorolt magyar hangszerek közül a közlőtől tévesen „dörgő" sípnak írt tárogatóval azonos, feltételezem, hogy a magyar muzsika a hegedű hangjain keresztül Teleki udvarából néhanapján máskor sem hiányzott. Veér Judit 1665. január 20-án Szentpéteren kelt levelében olvasható célzás hasonlóképpen megengedi e feltételezést: „Valóban bánkódunk minden nap Jankóval az hegedű szónál. De nem olyan bánkódók vagyunk mi, mikor Kegyelmed itthon nincsen, mint Kegyelmed nálunk nélkül."[14] Ez egyúttal megint csak célzás Teleki mulatozást nem nagyon kedvelő természetére; a játékos hang magyarázatául meg kell jegyeznem, hogy Jankó ekkor alig másfél éves.

A mindennapi élet háztartási és belső gazdasági teendőinek elvégzésére természetesen szakácsot, kuktát, inast, szolgát s egyéb személyzetet tartott. Volt még „Szekszenas urkozani Eormeny Merkator"-a is (1677. aug. 4.). Ezek felsorolása azonban a gazdasági élet keretébe tartozik. Csupán arra említek még példát, hogy *mindennapi élet*ük egyszerű volt, miben sem tért el az Apor Pétertől magasztalt régi jó szokásoktól és erkölcsöktől. Erre vall Veér Juditnak Sorostélyról többek között 1671. február 15-én írott levele is: „Itt édes uram, fa tányér nincsen; fa tál is kellene; ha isznak, ivó csupor is kellene; talán Porumbákon találni."[15] Ezzel szemben ha mégis azt tapasztaljuk, hogy Kővárban óntálakat vettek számba: 1676. január 20-án „Leszen mar eőszzeseggel a Csatlosoknal, az hat eőreg [ón-] Talal, Talak Nro. 107." Ezt az Apor Péter szerinti „náj Módi"-szokást azzal magyarázhatjuk, hogy a rangot adó Kővár a magyarországi és külsőországokbeli követ urakat gyakran látta vendégül s ezért illendő volt a szokásokban a látogatókhoz alkalmazkodniok. Többi birtokuk udvarházaiba azonban (1676. július 14-én) „Konyhára föld fazakak kiuántatnak", továbbá „Borhoz valo fazakak kiuantatnak." Ezeket azután a Teleki Anna lakodalmára tett előkészületképpen a messzi földön híres tordai fazakasoktól augusztus 17-én meg is hozatták.

Valószínűleg a fehércselédek számára vásárolt vászonneműről való feljegyzést őriztek meg a diárium következő sorai: 1677. június 7-én „Az Safranjostol Pinka Georgitől vőtt veres Tarka szelesb Materiak, az edgyik Veg njolczvan sing Ul(narum) 80, az masik hatua[n]hét ul(narum) 67, Az ket keskenjebbik neegjvenkilenc sing Ul(narum) 49. Az kek tarka Materia

[14] I. h. III, 402.
[15] I. h. V, 461.

szaz ket sing Ul(narum) 102." E bejegyzés mutatja, hogy a vándorló sáfrányostól (kékfestőtől) vásárolt színes tarka ruhaanyaggal asszonynépük kedvét keresték.

Teleki udvarabeli személyzetéből végezetül a kertész sem hagyható említés nélkül. Hiszen ebben a században a *kert* is fontos kiegészítő része volt az udvarházaknak. Az uradalmak összeírásaiban a belsőség részletezése után leggyakrabban ott találjuk a kertek leírását is. Volt szöllős-, gyümölcsös-, veteményes-, szénás-, lugas- vagy filegorias- és virágoskert, Fogaras 1637. évi konskripciójában Lorántffi Zsuzsánna porumbáki javainak felsorolásában, Kemény János vásárosnaményi birtokának 1668. esztendei leltárában mindenikről olvashatunk[16], közülük azonban legkedveltebb mégis mindég a virágoskert volt; ezt azután a nagyobb uradalomban kertésszel gondoztatták. A nagyasszonyok magvakat küldözgettek egymásnak, sőt nemegyszer a fejedelemasszony is ezzel kedveskedett jó asszonyainak. A vajdáné, avagy más havasalföldi és moldovai főasszony is sokszor cserélt virágmagvakat erdélyi ismerőseivel. Teleki szegődtetett személyzete között is megtaláljuk a kertészt: 1676. február 27-én „Allott Sorostelyt Kerteszsegre Faksz Marton; leszen fizetese esztendeig Kesz Penz fh. 10.//.; Kilencz Sing Brassai poszto; Harom par Csizma; Harom czipo napjaba[n]; Ket kis köböl buza; Egy Diszno, vagy mas fel forint; Eötven font Turo; Egi Magiar Süveg; Hat Barany beőr."

A diáriumban azonban a virágról nem csupán mint gondozott kerti növényről találunk feljegyzést. Ugyanis 1677. április 30-án „Voltunk majd mindannyian Udvarnépül Gyeőngi Virag Szedni", május 6-án pedig „Mentek el Szenczi Ur[am] az Urfiual eő k(e)g(gyelmek)k(e)l és Besenyei Ur[am] az Legenjekkel Gyeöngy Viragot szedetni." E jelentéktelennek látszó bejegyzések nem is juttathatnak mást eszünkbe, mint hogy azoknak a szülőknek, akik udvarnépüket, de fiaikat is nemegyszer kiküldték az erdőbe gyöngyvirágot szedni, házuk tájáról nem hiányozhatott a mai értelemben vett emberséges érzés: a közös munkában való részvétel kötelezettsége. E virágot különben a gyöngyvirágvíz készítése céljából gyűjtötték.

De az átvitt értelemben vett vadvirágot: a gondtalan, halkszavú *kedélyes*séget is kedvelték a Teleki-udvarban. Ezt nemcsak a férj és feleség közötti levelezésben találjuk meg, de bizonyos az is, hogy kedélytelen, zord uraság mellett, bizony, nem merte volna az íródeák az alábbi sorokat vezetni be a diáriumba: „Anno Dni 1679 die 27 Men(sis) Augusti. Zoltai Estvá[n] Szent-Péterrül Szamosközben hajitott egy nagy nyárfa Sulykot; az, az etc. etc. Azt mondotta, hogy MAGYARORSZÁGBAN NAGYOBB ALMA TEREM, AZ ERDÉLYBEN TERMETT LEGH NAGYOBB DINYNYENÉL." Ezen kívül — egészen különleges esettel kapcsolatosan — Cserei Mihály beismeri, hogy „bort nem ivutt Teleki Mihály, hanem csak vizet, azt tisztán megfőzték, azután meghűtötték jeges cseberben, úgy töltötték kicsiny fa kártyában, azt adták be innya; noha a bort szerette volna, nagy barátság volt, mikor vagy egyszer bort ivutt s megrészegült; részeg korában jobb, csendesebb ember nem volt nálánál".[17] Mégis, főleg akkor,

[16] Rapaics Raymond: Magyar kertek 69—70.

[17] Lásd Apor: Metamorphosis Transylvaniae-ban: (Bp. 1927.) III. czikkely: Az vendégségről és ebédről és vacsoráról.

amikor az ország fölé egyre sűrűsödő fellegek még nem tették egészen gondterheltté lelkivilágát, levelezésében is mindegyre fel-felcsillan ajkunkat csendes mosolyra húzó játékos kedve. Leveleiből idézem: 1668. augusztus 14-én, Radnót. „Édes, kedves Feleségem... Az szászokként írom, igen régen házasodtunk öszve, de én még meg nem untalak." 1669. május 5-én Szeklencze. „Talám, édesem, megértette volt Tordai, mit irtál ide ki: keressek feleséget magamnak; mert az mely nap leveledet hozták, azon nap oly helyre szállított, hogy igazán ifjú legénynek való szoba volt. Én nem merék az házban hálni, az csűrben költöztem." Majd 1669. május 26-án Eperjes. „Én édes Feleségem, igen sok szép egyetmást vásárlottam, talán meg is versz érettek; de hiszem az gyermekek számára most kell vásárlani."[18]

A családi élet, különösen a *gyermekek nevelése* igen sokat elárulhat az apa, a családfő szellemi színvonaláról, igényességéről, érdeklődésének irányáról stb. Az ilyen adatok közül a fontosabbakat a Teleki Jankó könyvtáráról írott cikkemben adom.

Mindenesetre nagyon jellemző egyik leánya születése alkalmával, 1669. október 11-én feleségéhez intézett levele: „Én, bizony, édesem, az leányt olyban tartom, mint az fiút, penig Isten szerencsésen adta lételét."[19]

A leányokat otthon tanították. Veér Judit 1668. január 18-án Kővárból írott levelében kérte urát: „vetessen Kegyelmed Anisnak egy ábécés könyvet".[20] Az ebből meríthető tudományra pedig valószínűleg az udvari pap oktatta a gyermeket, mint ahogyan példa mutatja, hogy az öklömnyi Teleki Jankó is az apjának küldött levelet Décsei György szentpéteri papnak mondotta tollba.

Leányait úgy igyekezett nevelni, hogy számukra majdan minél jobb elhelyezkedést találhasson az életben. Minthogy pedig ebben a korban csupán egyetlen ilyen lehetőség: a férjhezmenetel nyílott, ezért a legmegfelelőbb házasságot igyekezett szerezni számukra. Legnagyobbik leányát így adta férjhez a fejedelem unokaöccséhez, arra gondolván, hogy minél jobb anyagi és társadalmi helyzetet teremtsen számára. Az alábbi adattár felsorolása bár kissé kitérésnek látszik, a gondoskodás, valamint a nagyszabású előkészületek megtétele azonban szorosan hozzátartozik Teleki elgondolásaihoz. Bemutatásuk ezért talán mégsem éppen fölösleges.

1675. július 30-án „Volt I(ste)n K(e)g(ye)lmebul az Kis Asszony Apafi Miklos Urfival valo kez fogasa." Az eljegyzés nagy ünnepélyességgel ment végbe. Azon a fejedelem és a fejedelemasszony is megjelent. A jelenvoltak névsorát az eltávozásukkor tett feljegyzés adja: 1675. augusztus 1-én „Mentek el az (fejedelem) Urunk s Asszonyunk eő Nag(ység)ok. — Mentek el eö Na(gysá)gokkal Beldi Pal, Bethlen Farkas, Baló (László) Ur[am], Gyulafi Urfi, Daczo Ja[n]os, Torma Istuan, Apafi Miklos, Tholdalaghi Andr(ás), János, Petki Janos, Pasko Christop, Lazar Imre Urék. Ittem Ghilanyine (Apafi Anna) Asszonyis. Mentek el Haller Pal és Janos Urék. Mentek el Kereszturi Ur[am], Köpeczi Mihály, Jo Mihály, Szoboszlai Janos, Decsei Istua[n], Peter Deak, Visi (?) S(igmon)d és Vajda Peter ur[am]ek." Másnap „Mentek el Kapi Geörgy, Rhedei Ferencz, Csernel S(i)g(mon)d,

[18] Telekei levelezése. IV, 334, 470, 488.
[19] I. h. IV, 533.
[20] I. h. IV, 259.

Bancsi Adam, Csernel Palko és Csernell Janos Urek. Ment el Nalaczi Istuan Ur. Ment el Kun Gergelyne Asz(szo)nyom. Ment el Polyik Janos Ur[am]. Mentek el Hentes Andras es Csanadi Istuan Ur[am] ek. (Az utóbbi három Kolozsvárra.) Ment el Szenasi Andras Ur[am]. Ment el Szekely Samuel Ur[am]. Mentek el Ispan Ferencz, Kende Gabor, Keczer Menyhart, Szalai Pal, Rakoczi Ferencz Ur[amé]k és Tőrők." E korabeli Erdélynek és a kapcsolt részeknek csaknem minden számottevő embere jelen volt. A fiatal menyasszony esküvőjét azonban csak jó egy esztendőre ezután tartották meg hasonlóképpen a fejdelem és udvara jelenlétében: 1676. szeptember 9-én „I(ste)nnek rendelese sz(erin)t vette el hazas Tarsul az Kis Asszont Teleki Anna Asz(szony)t Apafi Miklos Ur[am], kinek Lakadalma lőt meg nagy solemnitassal Eö N(agysá)gok, eő k(egye)lmek Praesentiaiaual etc."

Fiaival kapcsolatos terveiben leányaitól egészen eltérő szempontok vezették a céltudattal nevelő édesapát. Ezt legjobban észrevehetjük az alig 16 esztendős korában elhunyt, Jankónak becézett legnagyobbik fia irányításában, amiről azonban külön cikkben számolok be.

Az élet útjának megjárására nagy tervekkel és reménységgel készülődött Teleki Jankó korai halála mennyire befolyásolta édesapja további terveit, nem tudjuk. Egynéhány nagyon is száraz adaton kívül semmi nyom sincsen arra vonatkozólag, hogy a fia elvesztésével ért nagy csapás, valamint az ország sorsára fenyegető veszedelmek megsokasodása hagyott-e számára kedvet, erőt és időt többi fia nevelésével is éppen olyan mértékben törődnie, mint az elsővel cselekedte? Az az adat, amelyben a diárium írója 1678. szeptember 23-án „az Urfiak[na]k és az Scholab[an] tanulo Gyermekek[ne]k Examenek"-et említi, azt sejteti, hogy ekkor másik Teleki fiú is rótta az iskola küszöbét. Majd az 1679. április 10-i bejegyzés: „Hozták Komaromi Istvan Uramat Praeceptornak", valószínűleg már a másik fiú, Mihók, mellé történt. Majd nem egészen egy félesztendő múlva, 1679. szeptember 21-én „Bujcsuzott el Komaromi Praeceptor Ur[am]". Azután 1680. november 11-én „Praeceptor Kassai ur[am] kezeb[en] adott az Ur ő k(e)g(y)e(lme) ket kőnyvet. Egyik Sinopsis Theologiae, masik Burmanni Tom. 1." Ez, a tévesen két külön munkának írt egy és ugyanazon mű a néhai Jankó könyvtárának egyik darabja volt. Kétséges azonban, hogy ekkor már Mihók szellemi gyarapodására adta-e az úr Kassai praeceptor uram kezébe?

*

Ideje azonban rátérnünk a szűkebb családon túlmutató adatokra, a *patrónus* alakjának megvilágítására.

Teleki Mihály ugyanis nemcsak saját gyermekeire viselt nagy gondot. Számos adat bizonyítja más irányú gondoskodását is. Így az 1671. január 15-én Marosvásárhelyen tartott egyházi zsinaton váratlan hirtelenséggel elhunyt váradi Csengeri István enyedi lelkipásztor és esperes s ugyanott kollégiumi professzor árváinak sorsát Teleki pártfogása fogta fel. Ő azután valóban lelkiismeretesen és önzetlenül tett eleget vállalt kötelezettségének. Adatunk van róla, hogy az árvák enyedi házát 1675. május 21-én maga is megtekintette, földjüket hűségesen kezeltette. A gondviselőnek esztendei fizetésében 3 forintot és a malmok vámjából két köböl búzát adott (1675. okt. 8. és 1676. dec. 4-én), a vincellérnek 6 forintot fizetett (1676. okt. 31.

és 1677. febr. 13-án). A kolozsvári kollégiumban tanuló fiúkra éppen olyan gondosan vigyázott, mint a saját gyermekeire. Felügyeletüket — a sorokból úgy tűnik ki — Pataki István professzorra, az ifjú fejedelem későbbi nevelőjére bízta: 1676. április 7-én „Az nagiobbik Csengeri szamara vittek Pataki Ur[am] kezib[en] harmincz forintot. Az kissebbik Csengerinek brassai nadragot". Az árvákat minden szükségessel bőven ellátta.

Már 1674 január derekán számbavételi egyetmásaikat, könyveiket is. Ettől az időtől kezdve azután télen-nyáron egyformán gondja volt ruházatukra: brassai nadrág; dolmány, meggyszínű avatott remekből; fekete bárányborrel béllett süveg; szattyán csizma küldését sűrű egymásutánban találtam feljegyezve (1675. júl. 19. és 22.; aug. 1.; nov. 25.; 1676. ápr. 7.; aug. 11.; nov. 6.; 1677. szept. 30.; 1679. jan. 31.). Számukra, ha kellett, pénzt és gabonát is küldetett (1676. ápr. 7.). Tankönyvszükségletüket beszereztette, s aligha véletlen, hogy pártfogoltjai a coccejanus tanárok által kedvelt Amesius- és Vendelinus-munkákat kapták.[21]

A Csengerieken kívül még számtalan más diák is köszönhette e jóltevőnek (patrónusnak), hogy emberré lehetett. Így találjuk a kolozsvári ekklézsia tulajdonában levő Apáczai-albumban bejegyezve: „Sp(ectabi)lis ac Generosus D(omi)nus Michael Teleki arcis et p(rae)sidii Kővár Capitaneus supremus etc. ex singulari in hoc Collegium patrocinio suscepit alendos 5. Alumnos, quibus sua Generositas cursu anni exhibet flor. 100. Declarati sunt alumni suae G(ene)rositatis die 1. julii A. 1668. — Eadem sua G(ene)rositas quotannis in rationem Collegii frumentum mittere solet."[21/a] E gabona a szentpáli és a lónai birtokok évenkénti hozadékának dézsmája volt. Tudjuk azt is, hogy Teleki Kolozsváron kívül az enyedi kollégiumban is tartott *alumnus deákok*at. Nemkülönben 1685. augusztus 7-én hasonlóképpen gondoskodott a marosvásárhelyi egyházközségről is, úgy rendelkezvén, hogy „Isten ő felsége ingyen való jóvoltából Gernyeszeget nekem adván, Ő Felségéhez való alázatos és tartozó háládatosságomból ezen gernyeszegi határon vetendő majorságbeli búzámnak dézmáját a M. Vásárhelyi reformata Ecclesiához vagy templomhoz és scholához rendeltem (úgy hogy fele fordittassék a schola szükségére, fele a templom építésére s egyéb kiváltképpen való ecclesiai szükségre) esztendőnként. Holtom után is maradékim tartozzanak igazán megadni. Ha meg nem adnák vagy nem akarnák adni, Isten ezen határon vetendő majorság Búzának áldását vegye el tőllök." Továbbá a székelyudvarhelyi református kollégiumnak 1712-ben összeírt évenkénti jövedelmei között van felsorolva: „Idősebb Teleki Mihály sorostélyi majorság búzadézsmájának fele."[22] Valószínű, hogy a Sárospatakról menekült s Gyulafehérváron letelepített kollégium is élvezte jótéteményét. Ezt abból a körülményből gyaníthatjuk, hogy a sátoros ünnepek alkalmával mind a kolozsvári, mind az enyedi, mind pedig a fehérvári kollégium Teleki udvarába elküldötte két-két legátusát (1676. ápr. 8.; dec. 24—28.; 1677. jún. 9.).

[21] Részletesen felsorolva ezeket az adatokat a Teleki Jankóról illetve a Csengeriekről írott cikkeimben, e kötetben.

[21/a] Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda, tört. 1876, 96.

[22] Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. M.-Vásárhely, 1896. 102. — Kis Ferenc: A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium története. Sz.-Udvarhely. 1873. 28, 38.

Telekinek azonban a tanulókon kívül — amint már előbb is láttuk — magukra az intézményekre is bőséges gondja volt. Mind a *kollégiumok,* mind pedig a *partikuláris iskolák sorsával* törődött: a kolozsvári református egyházközség levéltára egy 1692. július 1-én kelt memórialét őrzött meg, amely szerint: „Én Pataki István nem régen a kolozsvári református collegiumnak egyik professora, mostan az méltóságos fejedelem ephorusa, fide mea mediante recognoscalom, hogy néhai tekintetes Teleki Mihály úrtól nyervén ezer forintot praecise a schola számára, és azután együtt is, másutt is magam szerezvén circiter nyolczszáz forintot, ezt a két summa pénzt a schola részéről adtam Asszonyfalva és két Füle kiváltására."[23]

A Teleki-udvar diáriumában is találunk figyelemre méltó feljegyzéseket: úm. 1674. február 12-én „Jött Batizi János Szigethi kamara Ispan Ur[am] Nagy Geőrgy neuű Embere, ki hozot az Ur[na]k hat szaz forintokat — f. 600. az Colosvari Collegium szamara valo ket szaz forintokat — f. 200." Ugyanezen a napon „Jött Colosvarrol Pataki Istua[n] professor ur[am] embere levellel" valószínűleg ugyane javadalom ügyében. Azután 1675. június 24-én „Megindulua[n] onnet. Volt Enyeden az Ur eő k(e)g(ye)lme, leöt szemben az Professorokkal." 1676. január 31-én „Ment el Pecsi Andr(ás) Doctor Ur, vitt Redei, Ver Mihaly, Pataki Istua[n] Ura[me]k[na]k es az Ref. Eccl(esi)a Curatori[na]k szollo levele(ket)." 1676. szeptember 23-án „Igazitották el a Scholak difficultassát". Ez az utóbbi bejegyzés az anyagi állapotokkal van összeköttetésben.

Az egyházi főkonzisztórium 1699. január 11-i összeírása szerint pedig: „Urak s főrendek beneficiuma, mely állandó volna, ehhez a (kolozsvári) collegiumhoz nincs, az egy boldogult Teleki uram legátumán kivül, úgymint a szentpáli dézma, mely a mult esztendőben 8 vékára ment és a lónai dézmának három része, mely 40 vékányi volt."[24]

A Teleki udvarában sűrűn megfordult *professzorok*kal kapcsolatosan alig-alig tudnók kinyomozni az okot, amely ide hozta őket, ha nem lennénk figyelemmel Bod Péternek a Magyar Athenas ajánlásában megpendített gondolatára: „A' Nagy TELEKI MIHÁLY Urról, a' kin abban az időben mint valami sarkon ugy fordultanak-meg az Erdélyi dolgok, hallottam Én azt a' régi emberektöl 's még a' maga édes Fiától-is, hogy nem tartotta kissebb, söt nagyobb ditsöségének mikor Dési Mártonnal az Enyedi, Pataki Istvánnal a' Kolosvári prófessorokkal, az akkori időben Apostóli emberekkel, 's más szép tudományú Kristus szolgaival társalkodhatott, mint ha Fejedelmi embereknek gyülekezetekben és társalkodásokban lett vólna. Betsüllötte még a' külsö Országi tudós embereket-is, kikről mint élö kutfejekböl a' Tudómány ki-áradott a' mi Hazánkra-is. Innen vólt az hogy azokban ajjándékjaival-is jó indulatot kivánt gerjeszteni a' Magyar Tanúlókhoz, mint tselekedett Leusden Jánossal a' Trajectumi fényes Akadémia nagy hirü Professorával (Cartesius követőjével), a' kinek tanitására a' két Hazából feles számmal mennek vala az ifjak, kinek-is egy drága arannyas ezüst Pohárt küldött, mellyért az Ur-is egy könyvnek ajánlásával meg-tiszteltetett Leusdentől. Erdélyben-is hogy a' Tudományt el-bövithetné mint Salamon Jeru'sálemben az ezüstöt, tizen-nyóltz esztendöknek

[23] EPrK 1906: 277.
[24] Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. története. I, 60.

el-folyások alatt, tizen-nyoltz tanúló ifjakot küldött-el a' Belgyiomi és Angliai Oskolákba, látás hallás tanulás kedvéért, meg anyi ezer forintokból álló úti költséggel készitvén-fel öket."[25]

Szabó—Hellebrant Régi Magyar Könyvtárában összesen 14 olyan külső országban nyomtatott vitatkozást számoltam össze, amelyeket a disputáló deákok egyedül csak Teleki Mihálynak ajánlottak. E jelenség tehát azt bizonyítja, hogy ezeket az ifjakat csakugyan Teleki taníttatta a saját költségén. Ezek az egyetemi hallgatók: Enyedi János, Nagyari József, ifj. Köleséri Sámuel, Czeglédi Pál, Fejérvári István, Fűsi Lőrinc, Csepregi Turkovics Mihály, Nánási Mihály, Zabanius János, Bátai György voltak; közöttük nem egy nagyon kiváló férfiúra találunk.[26] A marosvásárhelyi Teleki-levéltár adatai szerint Teleki 1680. április 20-án Kis-Komáromi Istvánt, mint alumnusát, felső országi akadémiákra promoveálván, vele 50 aranyat küldött Gidófalvi (Gálgyor) Balázsnak.[26/a] Ez az adat tehát azt bizonyítja, hogy e két diákot is ő segélyezte. Alumnusok Teleki által való pártfogó támogatására azonban még másutt is számos adatot találunk. Így az ú. n. „Apácai-album"-ban; sőt még a sárospataki kollégium anyakönyvében is.[26/b]

Teleki patrónusi ambíciója *egyházának* a kollégiumon kívüli támogatásában is megnyilvánult. Így olvassuk a diáriumban, hogy 1674. június 9-én „Adatott az ur k(e)g(ye)lme az udvarhelyiek[ne]k Templum épületére fh. no. 4." De valószínűleg közremunkált a nagybányaiaktól erőszakkal elvett istenházának visszaszerzésében is. 1678. május 4-én a táborból „Indultunk el G. Totfalubol, N. Banyarol Sulyok Ur[am]ekis kijövet mentek az Urakba[n] nehanya[n] be N. Banyara, az Ur is az kapuig, foglaltak el es szenteltek fel ujabba[n] reszünkre az Templomot." Teleki részességét különben abból a körülményből is gyanítom, hogy a császári csapatoktól megszállott Nagybányán Báthori Zsófia özvegy fejedelemasszony megbízottai foglalták volt le az egyházi épületeket, s ezért a templom nélkül maradt Horti István lelkipásztort, a későbbi püspököt, Teleki udvarába fogadta és állandóan segítette, megadva neki évenkénti járandóságát[27] De rajta kívül más egyházi szolgák táplálásához és pénzbeli segítéséhez is hozzájárult: 1670. január 30-án „Az Ur eő K(e)g(ye)lme ... Praedikator Vasarhelyi Ur[am]at is minde[n] fizeteserül contentalta." Ugyanígy „Nanasi Uram-[na]k is míg Köuarban volt adot Janos deak", valamint Katona Mihály kővári alkapitány uram ugyanannyi természetbeni és pénzbeli segítséget, mint Horti lelkipásztornak. 1674. október 1-én „Vittek Topheus Ur[na]k (a fejedelem udvari papjának, a későbbi püspöknek) ket sajtot es egy kanta vajat."

Kővárban az udvari lelkipásztori állás betöltéséről maga gondoskodott; a szentpéteri egyházi szolgák fizetését a magáéból fedezte. Keresztúri Pál szentpéteri kántort pedig egyenesen a „Conuentionalis szolgak" között

[25] Bod Péter: Magyar Athenas (N.Szeben) 1766. Ajánlás.

[26] RMK. III, 2478., 2563., 2843., 3120., 3176., 3241., 3293., 3294., 3403., 3436., 3447., 3448., 3516., 3554.

[26/a] Koncz. i. m. 50.

[26/b] Lásd a Nagyváti Jánosról szóló alábbi cikket. Az „Apácai-album" adatait itt nincs módomban közölni.

[27] Lásd a Horti Istvánról írt cikket e kötetben.

sorolták fel, aki 1676. január—április hónapokban a vámbúzából 3 kis köbölt, árpát 1 köbölt, zabot 2 köbölt, kölest 2 vékát, továbbá „az Tavalyi esztendőre hat sing auatatlan Remeket" kapott.

Veér Judit 1664. március 12-én Szentpéteren írott levelében arról panaszkodik urának, hogy „Az kékesi prédikátor felől ne feledkezzék kegyelmed; azonban ide is jobbacskát szerezzen kegyelmed, mert énnekem mi hasznom életemben, ha baromi életet élek? Én ugyan még nem voltam a templomban". Kívánsága — úgy látszik — teljesült, mert 1665. január 20-án ugyancsak Szentpéterről írta: „Édes Uram, az papra most kellene gondot viselni, ezentúl eljő az napja, az mikor az papokat elosztják; az Istenért kérem kegyelmedet, legyen Kegyelmednek gondja reá. A falúbeliek kérdették tőlem, ha marasszák-e ezt? Én azt mondtam, Kegyelmednek megírom, addig ne marasszák. Ha lehetne, Décsei uramat kellene Kővárban vinni, csak illendő fizetése lenne, nem hiszem, el ne jőne; ha megjobbittatná Kegyelmed fizetését, az Isten megáldaná Kegyelmedet. Vajmi jó pap az!"[28] Ez az utóbbi idézet Décsei György előbb kölcsei, most pedig uzdiszentpéteri prédikátorra vonatkozik, aki tanultabb és tudósabb lehetett elődjénél, s ezért jobban megfelelt Telekiék szellemi igényeinek.

A XVI. s még inkább a XVII. század új életre ébredt szelleme a betű szeretetét mind általánosabban elterjesztette, s minthogy lelki szükségtől hajtva, az egyházi szolgákon kívül a világi főemberek nem egy alakja, élükön az inkább tudósnak, mint uralkodásra termett Apafi Mihállyal, szinte versenyzett *az irodalom pártolásá*ban, ezért — ha tüzetesen utána kutatunk — sokfelé megtaláljuk a kor színvonalának megfelelő kisebb-nagyobb családi könyvtárat. Teleki is, bárha minden idejét a köznek szentelte s ezért aligha jutott sok reá érő órája egyéb elfoglaltságra is, mégis mivel gyönyörűségét nem nagyon lelte a mulatozásban, italozásban, valószínű, hogy nemesebb szórakozásai közül a könyvlapok forgatása mégsem hiányozhatott. Ezt annál is inkább feltételezhetjük, mivel az irodalom szeretete majdnem társtulajdonság volt a vallásossággal, őróla pedig édesanyjának 1668. január 17-én keltezett levelében olvashatjuk, hogy „Lám az szegény uramtól maradott több könyveket mind elvitted, az biblia vagyon nállam", ezt azonban kéri, hogy hagyja ott, hiszen „egyébiránt úgy tudom, vagyon négy bibliád" is.[29]

Ezen az adaton kívül még más nyomok is találhatók, amelyek Teleki *könyvtárgyarapítását* árulják el. Így olvashatjuk Horti István nagybányai iskolamesternek ugyancsak 1668. március 28-án keltezett leveléből, hogy Teleki „kisded formában valo Magyar Bibliát" kerestetett Nagybányán.[30] majd Kovásznai Péter püspöknek 1671. május 14-én Kolozsvárról írott levelében találjuk, hogy most már ott kutat biblia és bibliothéka után.[31] Azután Tofaeus Mihály fejedelmi udvari pap 1672. augusztus 17-én Radnótról tudósítja Telekit, hogy amennyiben nem volna meg neki, felajánlja az 1620. évi magyarországi országgyűlés articulusait, továbbá az egykorúaktól Zrínyi Miklósnak tulajdonított Pethő György (helyesebben: Ger-

[28] Teleki levelezése. III, 65. és 401.
[29] I. h. IV, 257.
[30] PrK 1888: 206.
[31] I. h. 1891: 40.

gely) neve alatt kiadott magyar históriáját.[32] Látjuk Bethlen Eleknek 1688. június 18-án Keresden keltezett jegyzékét is, amely negyven pontban sorolja fel Telekinek nála levő kéziratos könyveit és írásait.[33] Ifjabb Pataki István idegenországbeli tanulásából 1674. március 22-én hazatérő papjelölt (később radnóti udvari prédikátor) ajándékul hozott Telekinek „egy historicust, Ulisses peregrinust, feleségének egy pár nyári kesztyűt, nagyobbik fiának Teleki Jánosnak egy szép rezes kalamarist (cum appertinentiis)".[34] Említsük még meg azt is, hogy a Jankó részére vásárolt nagyértékű munkák is végezetül a közös családi könyvtárba soroztattak be. Majd a diárium feljegyzéseiből idézve, látjuk, hogy 1674. június 4-én „Adtak ... Posalaki Ur[amna]k könyvekért fh. 2." — 1679. július 8-án „Jöt Enyedi Deák, könyveket hozot az Urnak".

A *könyvnyomtató* is nemegyszer megfordult Teleki udvarában: 1674. augusztus 26-án „Jött Veresegyhazi Mihaly Typographus Ur[am]. Mentis el." 1675. november 23-án Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári lelkipásztor és Pataki István professzor egyházi írókkal együtt Veresegyházi Mihály ismét megjelent nála.

1677. május 21-én „Ment el Tordaról Szepesi Pal ur[am] vitte el az Exemplar Praxis Pietatisokat". Ez az idézet Medgyesi Pál Praxis Pietatisának 1677. évi kolozsvári kiadására vonatkozik.[35] Ennek a kiadásnak megrendelője, miként Esze Tamás nagyon becses cikkéből megtudjuk, Kecskeméti Soós János vándor könyvárus és könyvkiadó.[36] Úgy látszik, hogy ebből a friss kiadványból Teleki a felvidéki menekült bujdosók számára való ajándékul nagyobb mennyiséget vásárolt össze. Tehát ezt szállította el Szepesi Pál bujdosó főember. De ugyancsak szétosztás céljából vásárolhatott a Hollandiából 1690-ben haza költözött Tótfalusi Kis Miklóstól mintegy 100 példány bibliát, amiről bizonyságot maga Tótfalusi szolgáltat, „Menségé"-ben elmondván, hogy „Mikor a' Soltáromat meglátta a' b. e. Ur Teleki Mihály Fogarasban az Ország Gyülésében, az Urak közzé sietvén és mutogatván 's ditsekedvén mondotta: Urak, haza kellene ám ezt az embert hozatni" ... és én haza jövén, tsak nem a' kebelébe tött, és akkor mindjárt 500 forint ára Bibliát vásárlott tőlem." E sorokat most még ki kell egészítenünk magának Tótfalusinak azzal az árszabásával, hogy általában véve „a' Bibliát limitáltam és adtam mint-egy öt forinton; holott az előtt 10 v. 12 forinton, vagy fellyebbis el-adták" a korábbi kiadásúakat. Teleki jószándékára még megemlítendő, hogy „talám helye lesz a' mostani és következendő embereknél-is annak a' Discursusának, mely vólt énnékem lejövetelemkor a' Tekint: Teleki Mihály Urral ki vagy Enyedre, vagy még annál inkább Vásárhelyre (hogy ott a' Typographia keze ügyében lehetne) kommendálván, hogy telepedjem".[37]

Tudjuk, hogy Teleki *Szalárdi* János „Siralmas magyar krónikájá"-nak megjelentetését tervezte, Koncz József azután az 1664/66. évekbeli levél-

[32] EPrK 1880: 11.
[33] Kemény József: Notitia Historico-Diplomatica. I, 110—19.
[34] TT 1887: 150.
[35] RMK I, 1215.
[36] Könyv és Könyvtár, (Debrecen) III, 1963. 71.
[37] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. (Gyalui Farkas kiadása) 4, 5, 17, 22.

váltásukat közölte is, ebből szemeltük ki Szalárdi 1666. április 16-án Kolozsvárról írott levelének egy töredékét: „A dolog uram melyről Kglmed utolban im csak a Fogarasi gyűlés előtt requiraltam vala, nem egyéb, hanem egyik, mint az közönséges, az Krónikának kibocsáttatása dolga, melyben a mi Kglmes Urunk Ő Naga, Keglmed által uram, Kglmességét is igérte vala, csendesedvén valamit az szegény hazánk nyomorúsága. Mely látván, Uram, hogy igen lassan szűnik, csak cathegorice resolutiot várok vala Uram Keglmed által." Rajtuk kívül különben Kovásznai Péternek, a későbbi püspöknek is szívügye volt a krónika megjelentetése. Úgy látszik azonban, hogy a Szepességben gyártandó papiros drága ára volt a halogatás egyik főoka; Teleki azonban egyelőre mégsem tett le a munka kiadásáról, legalábbis azt sejteti Boldai Mártonnak 1670. június 13-án Tordáról Telekihez intézett válaszlevele: „Azon levelek tartása szerént a Szarka ló ára száz tallér, azon szükségre való papiros vételére deputáltatott, kiről is alkuvása is volt Keczer Ambrusnak a papiros csinálóval, mely maradott az üdvözölt ur és Szalárdi uram halálával igy függőben."[38]

Teleki különben *nem egy munka megjelenését anyagilag is elősegítette.* Így látjuk, hogy Pataki István kolozsvári teológiai tanárnak „Ez Vilagnak Dolgainak Igazgatásának Mestersége" című, 1681-ben Kolozsvárt 310 lap + 6 sztl levél terjedelemben megjelent munkáját, valamint Pápai Páriz Ferenc enyedi kollégiumi professzornak „Pax Corporis" című s 1690-ben ugyancsak Kolozsvárt 4° formátumban 320 lap + 8. sztl levél terjedelemben nyomtatott könyvét Telekinek ajánlotta.[39] Ez a körülmény pedig azt bizonyítja, hogy e könyvek előállítási költségeit az ő bőkezűsége fedezte. De ugyancsak az ő költségén jelent meg 8°-nyi alakban Eszéki T. István nagybányai rektor korában írt és 1667 karácsonyestén Teleki és udvara jelenlétében előadatott, majd 1669-ben patrónusa költségén Kolozsvárt kinyomatott „Rythmusokkal valo Szent Beszelgetes" verses ifjúsági színdarabocskája.[40] Mindezek mellé sorozható még M(ező)Bándi P. Sámuelnek 1690-ben Franekerában 12°-rétnyi alakban, 289 lap + 13 sztl levél terjedelemben kiadott „Rövid Magyarázattya a LXVIII. Soltárra" című munkája, amelyet a szerző Széki Teleki Mihály nejének Weer Juditnak és Hadadi Wesselényi Pálné Béldi Zsuzsánnának ajánlott.[41] Hasonlóképpen Teleki költségén kellett megjelennie Mihály nevű fiának „Fejedelmi Lelek Avvagy Fejedelemnek szükséges ajándéki" című latin eredetiből fordított könyve, amely 4° formában 138 lap + 3. sztl levél terjedelemben ifjabb Apafi Mihály választott fejedelemnek ajánlva 1689-ben Kolozsvárt jelent meg.[42]

E szórványos, de mégis sokat mondó adatokon elgondolkozva, megállapítható, hogy a betű szeretetét Teleki még az apjától örökölhette, mint aki maga is *könyvgyűjtő* volt, pedig az ő foglalkozása is nagyon távol állott mindenféle irodalomtól, lévén borosjenei várkapitány, zarándi főispán és a hajdúk alkapitánya.[43] Emellé most már az is eszünkbe ötlik: vajon nem

[38] Koncz József: Szalárdi János kiadatlan levelei. (ItK 1899: 88—91. 217—20, 339—43.)
[39] RMK I, 1263; 1387.
[40] RMK I, 1086. Bővebben szólunk erről a jelen kötet Eszékiről írott cikkében.
[41] RMK I, 1383.
[42] RMK I, 1373.
[43] Sziládi Károly: Teleki Mihály. Kecskemét, 1887. 4.

kereshetjük-e a marosvásárhelyi Teleki-tékát alapító Sámuel kancellár s vele együtt minden Teleki-utód könyvszeretetének gyökerét e kiváló ősükben?

A Teleki korabeli hazai szellemi élet tudósainak s íróvilágának zömét az egyetemeken járt papság és tanári testület adta, de különben is a vallásos Teleki udvarának kapuja mindég nyitva állott az arra térülő lelkipásztorok előtt. Így azután, mivel köztudomású volt róla, hogy a magyarországi szűkölködők vagy éppen szenvedők sorsát lelkébe fogadta, nagy a száma azoknak, akik ügyük támogatásáért hozzá bekopogtattak. Nemzetiségre való tekintet nélkül házában szállást, asztalánál étket, eltávozásukkor pedig segítséget nyert minden reá szoruló. A diárium első feljegyzése a magyarországi praedicatorokról mindjárt 1674. augusztus 8-án történt: Uzdiszentpéterre „Jöttek a Magyarországi Praedicatorok Udvartul", másnap azután „Ment el Maramarosba Horvát Jan(os) Ur[am] a' szegény Praedicatorokkal edgyűt". Két nap múlva pedig, vagyis augusztus 11-én „Jött Jenei Ur[am] ki Kassai Mesteris volt". Szeptember 6-án „Jőtt egy Kassarol szabadult Pap az Urral eö K(e)g(ye)elmével". Másnap „Ment el az a Bujdoso Praedikator a ki•5. jeőtt". Október 10-én „Mentek el Csemeteri György Praedikator es Georkei Istua[n] Schola Mester Urek, adtak az Praedikator[na]k fh. 1//50 Az mester[ne]k fh. 1.// —". Október 13-án „Mentek el az szegeny Magyarorszaghi Munkács Varaba[n] Rabsagot szenvedo ket Praedikatorok, adtak fh. 6." 1676. január 21-én „Jeőtt ket bujdoso Praedikator". Január 27-én „Az Ur eő kglme fogot fel egy Dukuneus neuü Papot Lutheranust". Március 18-án „Attak Dukuneus nevű Toth Praedikator Ur[na]k penzt fh. 18// —". Április 11-én „Eo Nagoktol Dyoszeghi, es Dukuneus neuű Exulans Praedikator Uraimek[na]k annuatim rendeltetet Conventioiok[na]k Parja" (Apafi fejedelem és a fejedelemasszony rendelete van ezután lemásolva.) 1677. május 10-én „Jeöttek eőt bujdoso Praedikatorok". De ekkor már nem is lehet őket külön számon tartani, mert ezután a bujdosó polgári elemek is mind nagyobb számmal jelentkeznek Erdélyben és fordulnak Telekihez, hiszen a magyarországiak ügyének megsegítését mindenki őtőle várta.

Teleki *szellemi beállítottságá*nak megállapítására csak következtetéssel juthatunk el, minthogy nem volt sem teológus, sem filozófus, s ezért semmiféle szellemi mozgalom irányításában nem is vett részt, ámde mégiscsak azt tapasztaljuk, hogy a tudós férfiak közül leginkább a haladó irányok felé törekvőkkel volt szorosabb összeköttetésben, sőt barátságban. De különben is Teleki a Partiumból jött, amelynek központja a *puritanizmus*sal telt Várad volt s az onnan hozott szellemet ezért nem tudták levetkezni se Kovásznai Péter, a későbbi püspök, se Igaz Kálmán, a későbbi generális notárius, se Csengeri István, az enyedi esperes, se Szalárdi János, a krónikaíró, se Szenczi Ábrahám, a könyvnyomtató, valamint a többi számos egyházi és világi férfiú közül maga Teleki Mihály sem. De ezt bizonyítja, hogy mindenikükkel továbbra is fenntartotta a meglehetősen szoros kapcsolatot, s rajtuk kívül az erdélyi haladó szellemű tudós férfiakkal is barátságban találjuk.

Különösen Kovásznai Péterrel folytatott sűrű levelezésből látjuk, hogy ők ketten voltak a hontalanná lett részekbelieknek gondviselő pártfogójuk. Kovásznain kívül a diárium az alábbi tudósok nevét őrizte meg.

1674. február 12-én „Jőtt Colosvarrol Pataki Istua[n] Professor embere levellel"; négy nap múlva „Sóti Janos Desi Praedikator Ura[m]". Majd november 27-én „Jeottek Tholnai (István kolozsvári kollégiumi professzor), Sarpataki (Mihály kolozsvári lelkipásztor), Polyik Janos (a kolozsvári vár alkapitánya), Rajner Márton (városi tanácsos) Ur(amé)k". 1675. május 21-én „Jeőt (Tiszabecsi Gáspár) Püspők Ur[am], Porcshalmi (András kolozsvári prédikátor) Uram es mentek ell eő kglmek". Jún. 24. „Volt Enyeden az Ur eő kglme, leöt szembe[n] az Professorokkal"; június 27-án „Jőtt Soti Janos Desi Praedikator Ur[am]"; augusztus 8-án „Jőtt Nemethi Mihaly Kolosvari Reformata Ecclesianak edgyik Praedicatora". 1675. október 4-én „Jeot Matko (István) Thordai Praedikator Ur[am]". Másnap „Ment el Mathko Thord(ai) Praedikator Ur[am]"; október 18-án „Jeott ki Colosuarrol az Urfi Banfi Georgy ur[am] eö Nagaual es Pataki (István professzor) Urekkal"; október 29-én „Adtak Horthi ur[na]k fh. 25, egyeb az ur io akarattyatis T. T."; november 23-án „Jeottek Nemethi (Mihály kolozsvári pap), Pataki Ist(ván) (professzor) es Veresegyhazi Mih(ály) (Typographus) ur[am]ek". 1676. január 31-én „Ment el Pecsi Andr(ás) Doctor Ur, vitt Redei (Ferenc), Ver Mihaly, Pataki Istuan Urek[na]k es az Ref. Eccl(esi)a Curatorik[na]k szollo l(evele)ket". 1676. július 23-án „Jeöttek ma reggel (Tiszabecsi Gáspár) Puspok, Szathmari (Baka?) Peter es (Herczeg?) Szölösi (János volt borosjenei pap?) Ur[am]ek"; 1678. március 31-én „Jeot Bonjhai Janos Ur[am] Debreczeni Ember Nagjari Joseph Ur(ra)l". 1679. március 4-én „Jőt Eperjesy (Mihály) Ur[am] Enyedy pap", másnap azután el is ment. Április 5-én „ment el Pataky Kolosvary Professor Ur[am]" Szeléndekről; április 28-án „jőt Horti Ur[am]", május 2-án „ment el Horti Ur[am]"; július 7-én „jőt Kolosvari Professor Tolnai Ur[am]". 1681. február 13-án „Ment el Horti Ur[am]". 1677. április 15-én „Jeőt Csernathoni (Pál enyedi) Professor Ur[am]".

Az itt felsorolt „tiszteletes tudós" férfiaknak majdnem mindenike e század szellemi mozgalmainak valamelyik újító irányát vallotta útmutató elvéül — a puritánus Kovásznai Pétertől és Porcsalmi Andrástól, valamint az independentizmussal is vádolt Szathmári Baka Pétertől elkezdve a coccejánus Pataki Istvánig s a cartesiánus Csernátoni Pálig. E két utóbbi professzor egyébként különösen nevezetes vezéregyénisége volt a hanyatló Erdélyben még fel-fellobbanó szellemi mozgalmaknak s ezért ortodoxus vezető emberek egyetértő vádjára az 1673. évi Radnóti zsinaton újítás címén vád alá is helyezték őket Dési Mártonnal és Hunyadi Pállal egyetemben. Bethlen Miklós feljegyzése szerint e kiváló férfiakat Kovásznai Péteren kívül a kancellár és a fejedelmi tanácsurak vették pártfogásukba;[44] ezek sorában Bethlen nem emlékezik meg Telekiről, azonban Apafi fejedelem az ő tanácsát is valószínűleg figyelembe véve dönthetett jóformán a vádlottak javára.

Gondoljunk csak vissza Bod Péter fentebb már bőven idézett szavaira. Bizonyosan nem véletlenül emlegeti a Magyar Athenas írója azoknak a sorában, akikkel Teleki olyan dicsőségnek tartotta „társalkodni" és pártfo-

[44] Bethlen i. m. 262. és Zoványi Jenő: A radnóti zsinat végzései. (PrK 1889: 344—45, 362—64.)

golni — éppen a hazai és külföldi cartesianus és coccejanus újító áramlatok akkori legkiválóbb hazai és külföldi képviselőit, köztük Dési Mártont, Pataki Istvánt, Leusden János utrechti professzort. Mindenképpen elmondhatjuk: bizonyos, hogy az ortodox pártot csillapítóan s az újítókat védelmezően léphetett fel Teleki nem egy esetben a korabeli szellemi küzdelmek során. Ebben is elődje volt a XVIII. századi Telekieknek, akik közt eretnekségszámba menő újítások nyílt pártfogói is akadtak.[45] Teleki Mihály esetében erről bizonyosan nem lehetett szó. Világnézetileg — Hermányi Dienes József sok temondádot tartalmazó feltételezésével ellentétben[46] — bizonyosan vallásos beállítottságú és felekezetéhez hűséges volt. Sok jel szerint buzgó híve lehetett a puritánus „kegyességnek".

*

Befejezésül azonban mégis hadd utaljak néhány adattal és idézettel Teleki jellemképének általános értékelésére. Legalábbis egy vonatkozásban: tulajdonságai közül a számító kegyetlenséget emelte ki sokáig néhány ábrázolás. Természetesen lehetetlenség itt arra kitérnem, hogy politikai téren hol, mikor, miért alkalmazott (vagy kényszerült alkalmazni) kegyetlen eszközöket. Mindennapi életében azonban bizonyos, hogy egyoldalú vagy éppenséggel hamis képet kapnánk, ha néhány elfogult kortárs elbeszélése nyomában keletkezett mindenfajta szóbeszédet valóságként fogadnánk el.

Mindazonáltal nem kívánok ebben a dologban ítéletet mondani, csupán felsorolok levelezéséből és postálkodásának kéziratos naplójából néhány adatot.

Ismeretes, hogy országos főember korában is kiváló édesanyjának, Bornemisza Annának[47] és melegszívű feleségének, Veér Juditnak, nem egy figyelmeztetését olvassuk, amely könyörületességre inti. Megható az aggódó anya búcsúlevele a lengyelországi hadjáratba induló fiához, 1656. december 18-án Borosjenőről keltezve: „Az Istenért kérlek édes fiam, hogy mind szolgáidhoz, mind azokhoz az emberekhez, az kik az szekér mellett lesznek, úgy viseld magadat, hogy jó legyen; ott pedig abban az idegen országban, idegen nyelvek közt úgy viseld magadat, hogy elsőbben az Istennek nevének dicséretére legyen, az vén fejemre gyalázatot ne hozz, lám eddig ifjúságodban mindenek becsületedre voltanak." Majd 1658. április 8-án arra figyelmezteti, „hogy adák értésemre s igen nagy panaszt is tűnek reád, hogy igen megverettél egy váradi katonát, hogy talám meg is hal belé. De tudom mindjárt mi lészen az mentséged, hogy az urad parancsolatja volt. De az uradnak is nem tartozol kárhozatos dologban szolgálni, mert az apád még nem volt gyilkos, hanem lészsz te immár. Meglásd Teleki, hogy úgy cselekedjél akármit is, hogy Isten ellen való dolog ne legyen, mert ha istentelen dolgokat cselekszel, bizony megbüntet az Isten mind ezen az világon s mind a másikon. Ne igyekezzél egy szegénynek is megromlásában, mert fenn az Isten s látja, hanem minden dolgodban úgy járj el, hogy Istenedet meg ne bántsad, mert bizony megbüntet, ha mód nélkül való dol-

[45] Az erdélyi remonstráns heterodoxia védelmezői vagy éppen képviselői közt emleget Telekieket Esze Tamás új tanulmánya: A Heidelbergi káté története Magyarországon c. kötetben. (Studia et Acta Eccl. I. Bp. 1965. 179—180.)

[46] Nagyenyedi Demokritus. Bp. 1960. 184—86.

[47] Teleki Géza: Teleki Mihály anyja. (Századok 1904: 493—510.)

gokat cselekszel." Teleki talán menthető volna azzal a körülménnyel, hogy mint a fejedelem szolgálatában állott 24 esztendős ifjú azt hihette, hogy urának parancsát vakon kell teljesítenie, ámde anyja még felnőtt korában sem szüntette meg nevelő intelmeit, s ezért élete útján ilyen útravalóval elindulva, mégiscsak szülei jelleméhez méltónak törekedett lenni. Így az anya még később is, 1670. augusztus 16-án Görgényszentimrén íratott levelében ésszerűen józan, de egyúttal könyörületes szívéről téve tanúságot, intette fiát: „Az mi az fejedelem ő nagysága odavaló menetelit illeti, magamnál okosabb embernek tanácsot nem adok, de nem látom semmi szükségedet az ő nagysága oda való menetelire, mert az mit őnagysága ott létében elköltesz, jobb volna azt más, fogyatkozott szegényekre költened." 1670. december 23-án Fehérvárott keltezett levelében ismét csak arra kérte fiát: „Füled mellett könnyen ne bocsásd az szegények hozzád való esedezéseket s reménkedéseket, érette ne vesd meg őket."[48] Veér Judit lelkivilágára pedig hadd idézzem 1665. január 20-án Szentpéterről írott levelének következő szavait: „Szénát az jobbágyok 90 kilenczven ölt raktak, az bagocsaiak 7 hetet; soha két napnál többször nem jöttek, de akkoris csak valami rossz gyermekek. Én magam is mondtam Sármásinak, hagyjon békét nekiek, ne mocskolódjék velek, ha nem akarnak jőni." Tehát inkább szemet hunyt hanyagságukra is, csakhogy ne kelljen büntetnie. Ugyanő írta Czegéről 1664. március 15-én: „Az szelniczeiek supplicatiot küldtek Kegyelmednek. ... Az szelniczeiekkel az mint lehet, könyörületesen cselekedjék Kegyelmed, Kegyelmed tudja, az mennyit szolgáltak én nem annyira."[49]

1669. június 6-án Mármarosból keltezett levelében azt írta a feleségének, hogy „Az udvarbíróra én bizony nem haragszom; de ha sokat vétett volna is, olyan szép irásodra elengedném (a büntetést), édes lelkem Feleségem. Úgy tudom, édesem, eddig én az mi jobbágyinkat felettébb nem terheltem. Isten velem lévén, bizony, ezután annál is inkább könnyebbítem dolgokat."[50] Ilyen gondolatvilágból tehát könnyen megmagyarázhatók a diáriumban talált alábbi példák: 1677. április 10. „Karkai Jobbagyiert orszag adajaban adot az Ur nro harmincz nyolcz forintot // den. 28., felit ajandekon, felit hogy meg adgjak. Sorostelyi Jobbagyiert adot nyolczvan őt forintot, felet ajandekon, felet ugy, hogy meg adgjak. Fogaras földi Jobbagyiert adot kilenczven forintot." Maga Teleki is ugyanilyen tartalmú feljegyzést tett saját kezűleg: „A. 1680 die 1. Mar(tii). Karkay szeginy Jobbagyimert tettem le orszag adajab[an] fl. 65 //. — Sorostélyi Jobbagyimert Praesidium penzeuel edgjüt tettem le fl. 76 // 95./. — Foglalt Berekert a Sorostelyiaknak kűlte[m] fl. 150 //."

Ez idő tájban, 1678. szeptember 23-án Kővárott keltezett levelében írta Naláczi Istvánnak: „Szegény fogarasföldi jobbágyim mellett hogy Kgld instált, k(egyelmedne)k mint uramnak megszolgálom."[51] 1679. január 9-én pedig Katona Mihály kővári alkapitánynak elkeseredetten írta a német had előnyomulásával kapcsolatosan: „Fáj a lelkemnek, hogy az vidéket pusztítják, maga tudja Kgld, minemű szorgalmatoskodásimmal, nyughatatlankodásimmal oltalmaztam én eddig ezen vidéket." Szavai igazságát Teleki

[48] Teleki levelezése. I, 34, 36, 65, 167. és V, 336, 418.
[49] I. h. III, 400. és 68.
[50] I. h. IV, 494.
[51] I. h. VIII, 273.

valóban mélyen érezte, mert hiszen máskülönben Ébeni István szamosújvári várkapitány már 1663. május 11-én nem írhatott ugyanilyen értelemben: „Én nem láttam, Uram, ezeknél telhetetlenebb és felekjebb (!) embereket; nem egyébre valók, hanem csak szegényember-kinozni és pusztitani. Nem heában hogy az mi eleink nem szerették az német segitséget s nem akartak hozzá ragaszkodni, mert megismerték volt az Bastia (!) György segitségét. Lesakoknak jók volnának; ha mely országot élésből exhaurialni akárnak, vigyenek németet belé s az bizony megeszi mindenét s kuldusságra juttatja."[52]

A másik jellemvonást Csereitől kölcsönzöm, s éppen ezért nem tudhatjuk, hogy valóban hiteles esemény-e, avagy csak mendemonda, annyi bizonyos, hogy nagyjában körülbelül így is megtörténhetett volna: „Jól jut eszembe, ... Pataki István a Kolosvári professor, a ki kedves embere vala Teleki Mihálynak, sokszor keményen megintette sok dolgairól, a mint én az ágyban legyeztem az urat, ott ülvén az ágy előtt székben, Pataki azt mondja neki: »Miért kelle, uram, kegyelmeteknek eladni a szegény országot, és mind magokat mind a fejedelmet hamis hitben ejteni? Bizony számot veszen még az Isten kegyelmedtől. Jobb lett volna kegyelmeteknek vagy rabságot szenvedni vagy meg is halni, mint szántszándékkal ezt cselekedni.« Teleki nagyot sohajta s azt mondja: »Vaj ki könnyű kegyelmednek, Pataki uram, igy viz partjáról beszéleni a vizben haló embernek; de ha kegyelmedet is olyan próbára ránditanák mint engemet tegnap, megválnék, ha olyan resolute beszélene. Ha vétettünk is, jobb volt a két gonosz közül kisebbiket választani, mint az egész országot veszedelemre vetni, mert ez a német fegyverre hánta volna az ország népét ha mi be nem esküdjünk, s török uram, a bestye pogány kurva fia, nem vette volna el rólunk.« Pataki István azt feleli: »Lássa uram, kegyelmetek, de non sunt facienda mala ut eveniant bona.« Teleki megvonogatja szakállát s monda: »Vagy bonum, vagy malum, abban bizony benne vagyunk, Pataki uram.«"[53]

A Cserei által felidézett jelenet mostmár diktátori önhittség helyett bölcs iróniát, sztoikus, nyugodt önmérsékletet mutat, amire bizonyosan szükség volt abban a nehéz korban; különösen annak, aki szakadék szélére jutott hazája sorsának — még lehetséges — irányításában olyan roppant felelősséget viselt, mint Teleki Mihály.

[52] I. h. VIII, 398. és II, 501.
[53] Cserei 182—83.

TELEKI JANKÓ ÉS KÖNYVTÁRA

Teleki Mihály kővári főkapitányt, Apafi fejedelem mindenható tanácsosát, a fejedelemasszony unokatestvérét, nemcsak az államügyekben adott tanácsaiban vezette józan megfontoltság, hanem tervszerűségét családjával szemben tanúsított magatartásában, gyermekei nevelésében is mindenkor megtaláljuk.

Fiaival kapcsolatos terveiben leányai nevelésétől egészen eltérő szempontokat különböztethetünk meg. Legidősebb fiát: Jankót is már pici korában eljegyezte a komoly életnek. A három esztendősnél alig idősebb gyermek 1667. január 10-én Sorostélyról íratott levelében magát „Teleki Katona János"-nak nevezi és nem csupán játékos kedvből, de annak is tartotta. Komolyan vett feladatképpen arról számol be apjának: „Itthon, Uram, én valóban jól vigyázok, az lovakra nagy gondom vagyon; mostan az lovak mind jól vannak.... Az ebek is jól vannak."[1] A gyermek rendszeres taníttatását valószínűleg odahaza kezdette meg. Otthon oktatták a vallástan elemein kívül az írásra, olvasásra és valamelyes számolásra, tehát a triviális iskola alsó osztályának tantárgyaira. Erre vall Teleki sógorának, Bánfi Dénesnek 1671. február 17-én Bonczidáról keltezett levele. Ebben tudatta Telekit, hogy küldi a gyermeknek a könyvet. „Szerencsésen tanuljon Jankó uram belőle." Ez a könyv hihetőleg az idősebbecske Bánfi Gyurkóé volt, most azonban már nem lévén reá szüksége, ezért juttathatta el unokatestvéréhez. Egy héttel később Barlárról küldött levelében izente Bánfi: „Gyurkó most nem irhatott az öccsének, mert nem oly promptus, mint Jankó. Szemben jutván, rámára kell őket húzni. Valóban pirulva olvassa György uram is az linea nélkül való írását Jankónak."[2] E sorok különben azt is bizonyítják, hogy Jankónak már több év óta kellett gyakorolnia az írás mesterségét.

Teleki fiában igyekezett pótolni azt, amit neki az általános iskolai ismereteken kívül nem volt lehetősége olyan mértékben elsajátítania, mint amennyire kívánatos lett volna s maga is óhajtotta volna: sorsa állítólag a fehérvári iskolából egyenesen Rákóczi fejedelem udvarába nemesi szolgálatra szólította.[3] Képzettségének hiányosságát önmaga is bizonyítja 1669. május 26-án Eperjesen keltezett levelében, írván, „Mivel az itt való doctor

[1] Teleki Mihály levelezése. Szerkesztette: Gergely Sámuel. IV, 2.
[2] I. h. V, 469., 471.
[3] Teleki Géza: Teleki Mihály anyja. Századok 1904: 503.

írása deákul lévén, jól nem értem, ő vele (ti. Görgei Pál nagykaposi református pappal) olvastatom meg"[4]. Éppen ezért Teleki Jankó nyilvános oktatását is már jó korán, valószínűleg a kollégium alsó tagozatának elejétől kezdve kezdette meg. Először a kolozsvári kollégiumba járatta. Erre utal a Teleki udvarában vezetett „diárium" bejegyzése.[5] 1675. október 18-án „Jeőtt ki Colosuarrol az Urfi, Banfi Georgy ur[am] eö Na(gysá)gaual és Pataki Ur(am)ekka(l)," vagyis a professzorokkal s netalán Berekszászi Mihállyal, a „Classis Syntactica" praeceptorával,[6] aki ekkor taníthatta Jankó „Úrfi"-t. Ezt különben még az a körülmény is sejteti, hogy Jankó ekkor 12 esztendős volt, rendszeres oktatását tehát mintegy 6 esztendővel megelőzőleg már meg kellett kezdenie, s minthogy Bánfi Dénes, aki ekkor Kolozs megye főispánja és a kolozsvári vár főkapitánya volt, fiát Kolozsvárt taníttatta, mi sem természetesebb, hogy az unokaöcs is a volt udvari pap: Pataki professzor felügyelete alá adatott. Nem sokkal ezután azonban iskolát cseréltettek vele: 1675. november 28-án „Adták az Enyedi Collegiumb[an] tanulni az Urfi eö k(e)g(y)lmet. Praeceptora itt Eolyvesi Balas ur[am]". Ez az osztálytanító Pápai Páriz Ferencnek Enyeden 1664-ben tanulótársa volt a poétika osztályban,[7] tehát 1649-ben születhetett, s ilyenképpen Teleki Jankó mellett tanítóskodása idejében 26 esztendős lehetett.

Pontosan ebből az időből maradt reánk Cicerónak 1571-ben Leydában kiadott „De officiis" című munkája. E példány második lapjára írt bejegyzés szerint: „Spectabili ac Generoso Adolescentulo Johanni Teleki, discipulo suo gratissimo offert Basilius Ölvesi mpr. M. DC. LXXV. pridie Cal. Decembr."[8] Tehát ez az ajándékba kapott könyv is bizonyítja, hogy Jankó ekkor a kollégiumi klasszisok valamelyik utolsó évfolyamába járhatott. Megállapítanom ugyan nem sikerült, de valószínűleg a Poëtica osztály tantárgyai közé tartozott Cicero megnevezett munkájának taglalása.[9] Csak ez az egyetlen mű, amelyet a tizenhárom-tizennégy éves Teleki Jankó ekkori könyvtárocskájából ismerünk, bizonyos azonban, hogy többi tankönyvét s közöttük különösen a latin auctorokat továbbra is megőrizte. Adatsorunk hiányosságát pótlandó, ide iktatom a Jankóval egykorú iskolatársa könyvtárocskájának 1674. évbeli jegyzékét.

Ugyanis az 1671. évi marosvásárhelyi zsinaton hirtelen halállal elhunyt váradi Csengeri István enyedi pap és esperes árváinak sorsát Teleki Mihály pártfogása fogta fel. A róluk történt gondoskodás a diárium nem egy bejegyzésében feltalálható. 1674. január 20-án a következőkben sorolták fel a Kolozsvárt tanuló Csengeri Istóknak könyveit: „Grammatica. — Cicero. — Görögh Testamentu[m]. — Dictionarium. — Gheőrcsős bot. — Psalteriu[m]. — Cathechismus. — Janua. — Terentius. — Lucidarius Poéticus. — Két iratlan könyv. — Ezeken kivül is van(nak) nagy őregh köny-

[4] Teleki M. levelezése. IV, 490.

[5] Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály kővári főkapitány udvarában 1674—79. (Kéziratos kötet a SzNM kézirattárában volt. Cikkemben, ahol kútfőt nem nevezek meg, ott mindenütt ez a forrás értendő!)

[6] H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. Kolozsvár, 1939. 9.

[7] Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója 1649—1691. ItK 1892: 388.

[8] A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában volt A. 218. sz. könyvtári jelzéssel.

[9] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II, 15.

v(ek) nállok, kik[ne]k neueket nem tudták." Cicerónak ez a közelebbről meg nem nevezett műve azonos lehet a tíz esztendős Bethlen Miklós tankönyvei között felsorolt Marci Tullii Ciceronis Epistolae Familiares. Octavo. c. kötettel,[10] ámde az sem lehetetlen, hogy a Teleki Jankó könyvei közé tartozott De officiis-sel egyezik. A Gheőrcsős bot Pósaházi Jánosnak 1668-ban Sárospatakon névtelenül megjelent Sámbár Mátyással vitázó könyve.[11] Az egyszerűen csak Terentius névvel megjelölt munka bizonyosan azonos a Bethlen Miklós könyvei között talált Terentius Christianus in quarto mediocri címmel megjelölt művel.[12] Ezen kívül a körülbelül három esztendővel ifjabb öccse, Efraim könyvei ekkor Rudimenta. — Grammatica. — Colloquium. A név szerint felsoroltak — az egyetlen „Görcsös bot" kivételével — mind tankönyvek és segédkönyvek, s ezért Teleki Jankó tulajdonában is meg kellett lenniök. A diárium 1676. november 18-án ismét a Csengeri fiúk könyveire vonatkozólag tartalmaz adatot, vagyis „Attak az Csengeriek[ne]k negy könyveket, edgyik Vendelini Friderici opus, másik Medulla Amesii. 3-dik Nicol. Grevincovii Guill. Amesii opera. 4-dik Antisynodalis Amesii."

A német Vendelinus Márkus Frigyes és az angol puritánus Amesius Vilmos teológiai munkái hazai iskoláink felső évfolyamaiban a coccejusi felfogást valló tanároknak kedvelt tankönyvei voltak.[13] E könyvek bizonyosan apjuk könyvtárának kötetei közül valók, hiszen Csengeri K. István egyike volt a legjelesebb magyar cartesianus és coccejanus elveket valló tudósoknak,[14] tehát az lett volna csodálatos, ha e művek nem foglaltak volna helyet az ő hagyatékában. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Csengeri Istók 1676-ig a középiskola osztályait még nem járhatta végig, tehát e könyvek számára éppen olyan magánszorgalmi olvasmányok lehettek, mint Teleki Jankónak a következő évben kapott s alább részletezett kötetek. Olvasmányaik közötti különbséget az a helyzet magyarázza meg, hogy amíg Istókot néhai kiváló apja utáni hivatása és vagyoni körülményei az egyházi szolgálat felé irányították, addig Jankót apja világi, sőt bizonyosan államférfiúi pályára szánta. Olvasnivalóikat tehát kitűzött életcéljukra való előkészület szerint szabályozta maga a gondos édesapa, illetőleg a lelkiismeretes gyám: Teleki Mihály. Az előjelekből az sejthető, hogy Bánfi Gyurkóval kapcsolatosan ilyen tervszerű irányítás nem történt.

Maga Teleki a távolból is mindég a legnagyobb figyelemmel kísérte iskolába járó fia előhaladását. Fehérvárra, a fejedelmi udvarba történő utazgatásai alkalmával mindenkor ellátogatott Enyedre is, de emellett Jankót levélben is többször felkereste: 1676. január 30-án „Vitt(ek) az Urfi[na]k, Praeceptor[n]ak és Ver György Ur[na]k szolo l(evele)t." Közel ebben az idő tájban írja Naláczy István fejedelmi tanácsos 1676, április 10-én Fogarasról Telekinek: „Vagyon három hete, feleségem Enyeden lakik (iskolába járó beteg fiunk) Gyuricza mellett. . . . Teleki János uram

[10] Lásd az Adattár II. kötetében: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanulóéveiből c. cikket.

[11] RMK I, 1073.

[12] Lásd a 10. sz. jegyzetet.

[13] Die Religion in Geschichte und Gegenwart. I, 301.; II, 1455.; V, 1855. (Szerk.: Gunkel K. u. Zscharnack L. 2. kiad. 1927—1932.)

[14] Szabó Géza: A magyar református orthodoxia. Bp., 1943. 100.

igen emberségesen viselte magát a feleségemhez. Az Isten nevelje. Emberséges embernek emberséges fia." Teleki valóban az iskola követelményein felül is törődött gyermeke nevelésével, de féltve gondoskodott a zivataros idők közti biztonságáról is, akkor is, amikor ő maga nem hagyhatta el kővári őrhelyét. Ezért találjuk 1676. június 1-én az Enyed melletti Szentkirályon lakott Bánfi Zsigmondhoz intézett levelében aggódó kérését azért, ha a német a Szilágyságba be találna törni, „tudom az országban nagy lárma leszen, futás, ... tudom Kegyelmed is Szent Királyrúl elmozdulna olyan időben. Kegyelmedet azért kérem bizodalmoson, az én fiamat, gyermekemet magától el ne hadgya, hanem legyen Kegyelmeddel. ... Az fiamat olyankor hogy Enyeden lenne, igen bánnám. Kegyelmedre, az sógoraszszonyra úgy bízom, mint a magam lelkére, szivére."[14a]

Teleki — úgy látszik — fiát saját életpályája folytatójául a közéletre szánta. Erre az elhatározásra jól reá világítanak azok a könyvek, amelyeket tizennégy esztendős fia kezébe adott. Címűket olvasva, mondhatjuk, hogy belőlük az apának korát meghaladó gondolkozása világlik ki. Nem elégedve meg az iskolától előírt járószalaggal, Jankónak elsősorban is nem klasszikus olvasmányokat vagy vallásos elmélkedéseket, hanem földrajzi, világtörténeti, s ami a legfontosabb, hazai történelmi tárgyú könyveket ajándékozott. 1677. augusztus 29-én Jankó azt jegyezte fel, hogy „Adta Atyam Ur[am] kezemb[en] ezeket az kőnyveket, úgy mint Historiam Buxornij, Orbem politicum Georg(gii) Hornij, Origines et occasus rer[um] ... Tran(silva)nor[um] Laurentij Toppeltini."[15]

Nagyon valószínű, hogy a serdülő ifjú igyekezett is beváltani apja reménységét, különben Teleki nem írt volna fiáról mindég nagy szeretettel és reménykedéssel.

1678. szeptember 23-án „Volt az Urfiak[na]k és az Scholab[an] tanulo Gyermekek[ne]k Examenek". Feltételezem, hogy Jankó ekkor tette le a középiskola utolsó osztályából: a Classis Rhetoricából a vizsgát. Ezen, mint fia életének jelentőségteljes eseményén, maga Teleki is jelen volt. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy ez a bejegyzés maga is belekerült a diáriumba. Most tehát a megfelelő előkészületek megtétele után Jankó a kollégium felső évfolyamaiba lépett s a bölcsészet hallgatója lett. Ilyeténképpen közvetlen tanítványává lett az eddig csak felügyeletet gyakorolt professzoroknak, mindjárt pedig ebben az esztendőben tanárrá választott Kolozsvári Istvánnak, aki különben éppen Teleki Mihály alumnusaként járta meg Angliát és Hollandiát, ahonnan azután Descartes tanainak követőjeként tért vissza hazájába.[16]

Fia sikeres előmenetelét látva, Teleki jutalmazni akarta gyermekét. Nagyon hihető, hogy Faigel Péternek, a felső-magyarországi bujdosók Lengyelországba küldött követének 1679. április 27-én Varsóból keltezett levele Telekinek olyan bőkezű megbízására vet világot, amellyel Jankó könyv-

14/a Teleki levelezése. VII, 203; 247.

15 A diáriumba beírt címek között hiányzónak jelölt szó olvasása bizonytalan, bárha így is megállapítható, hogy Töppelt Lőrinc munkájának címe eltér az eddig ismert közléstől, ámbátor az sem lehetetlen, hogy Teleki Jankó pontatlanul jegyezte le az 1667. évi leydai kiadás címét.

16 Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 155—56. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 50.

tárát szándékozta gazdagítani. „Danczkára való menetelemmel Kgdnek Uram, az mennyiben lehetett, használtam, az vásárlásokat alkalmasint megvettem, sok szép könyvet vettem, de atlaszt nem találtam, Amsterdamban vagyon novissima editio, olyan, az mely még Danczkán sem volt, elhittem, ott helyben olcsóbban vehetne az ember, de az danczkai bibliopolok száz aranynál alább nem akarják meghozatni. Globusokat sem találtam még eddig."[17]

Pontosan két hónappal ezután, 1679. június 27-én Teleki Uzdiszentpéterről tudósítja Absolon Dániel lengyelországi követet, hogy „Faigel Péter uram megérkezett". Egyúttal azonban „kigyelmedet kérem, engem szerezzen reá egy Tuanus historicusra, ... és egy franczia ezüstös kalamáris ládácskát" hozzon.[18]

E két levél tartalmát összevetve a diárium adataival, közöttük 1679. június 30-án minden külön megjegyzés nélkül felsorolt könyvcímekkel találkozunk. Abból a körülményből, hogy e bejegyzés Faigel megérkezése utáni harmadik napon történt s hogy az Absolonnak írt levélben egy olyan könyvről tesz említést, amely a diárium feljegyzései között is előfordul, könnyen azonosíthatjuk az alább felsorolandó műveket a danczkai vásárlással.

„Poli Criteria Sacra in omnibus voluminibus in folio.
Historia Thuani in suis voluminibus.
S. Augustini opera omnia in folio.
Politia Ecclesiastica Voltij in tribus voluminibus. *[helyesen:* Voetii]
Horhnbechii Practica Theologia in tribus voluminibus.
Therapeutica Sacra.
Anatome Concilij Tridentini Hejdegeri.
Ejusdem Historia Patriarcharum.
Burmannij Synopsis Theologiae in duobus voluminibus.
Salvianus de Providentia et Gubernatione DEi.
Interesse et Trutina Statuu[m] Europae in 12 At."

Ismétlem: az a körülmény, hogy Tuanus (Thuanus) Historiáját Absolon útján másodpéldányban is megszerezni szándékozta, megerősíti azt a feltevést, hogy a Faigellel hozatott könyv valóban Jankó tulajdonát képezte, tartalma miatt azonban hihetőleg a saját könyvtárába is besorozni, avagy netalán az enyedi kollégiumot vele megajándékozni szándékozott. E szándék Telekinek nem mindennapi szellemi színvonalára és gondolatvilágára vethetne valamelyes világot. Ugyanis Thou (latinosan Thuanus) Jakab Ágoston francia államférfi (* 1553. † 1617.) korának világtörténetét „Historia sui temporis" című nagyszabású munkájában örökítette meg. Az első négy kötet 1604—08. években jelent meg Párizsban. Könyvében a francia vallásháborúk történetét akkora tárgyilagossággal írta le, hogy emiatt a hugenották felé való részrehajlással vádolták meg. Ekkor a maga igazolására dolgozta ki „Thuani commentarius de vita sua Libri IV." című Orléansban 1620-ban megjelent művét.[19] Ennek tudatában most már kapcsoljuk vele össze azt a körülményt, hogy a Danczkában vásárolt könyvek többi darabja

[17] Teleki levelezése. VIII, 434.
[18] I. h. VIII, 449.
[19] Révai Nagy Lexikona. XVIII, 349, továbbá Der grosse Brockhaus (1934.) XVIII, 647; továbbá a Világirodalmi Lexikon (Szerk.: Dézsi Lajos.) III, 1645.

is korának lehető legválogatottabb értéke, íróik még ma is egyetemes nagyságok, jellemzésül pedig hangsúlyozzuk azt is, hogy amiként Teleki Erdély tudományosan képzett férfiúi közül a korán elköltözött Kovásznai Péter püspökkel és idősebb Csengeri Istvánnal, valamint Pataki Istvánnal, Bánfi Dénes egykori alumnusával, majd udvari papjával volt közelebbi, mintegy baráti jóviszonyban,[20] rajtuk kívül Dézsi Márton, Csernátoni Pál, Horti István is nemegyszer megfordult udvarában, azonképpen a fia számára beszerzett munkák nagyobb része is annak a cartesiusi—coccejusi szellemi irányzatnak volt a terméke, amelynek e korabeli hazai képviselői éppen Csengeri, Csernátoni és Dézsi enyedi, valamint Pataki kolozsvári professzor voltak. Talán éppen ebben lelhetjük magyarázatát annak a látszólag indokolatlan ténynek is, hogy Jankó nehány esztendei kolozsvári tanulás után miért cserélte fel a kolozsvári kollégiumot az enyedivel?

A diáriumban felsorolt szerzők közül Pole (Polus) Reginald (* 1500. † 1558.) a mérsékelt egyházi felfogású canterburyi érsek; a már említett Thuanus mellett Szent Ágoston ismert, mint a legkiválóbb egyházi atya és bölcselő; Hoornbeck János (* 1617. † 1666.) utrechti és leydai, Heidegger János Henrik (* 1633. † 1698.) heidelbergi és zürichi, Burmann Ferenc (* 1628. † 1679.) utrechti professzor, jelentőségteljes teológiai tudós; e három utóbbi közül az első inkább maradi felfogású, a két utóbbi azonban Coccejus követője. Végezetül Salvianus (* 400 körül, † 485.) a kora erkölcsi romlottságát ostorozó, művelődéstörténeti szempontból is érdemeset alkotó egyházi író munkája.[21] Minde művek határozottan megjelölik az irányt, amelyben Jankó szellemi nevelése haladt. Számítsuk még hozzá, hogy e nagyértékű munkák beszerzése éppen nem teszi kétségessé a feltételezett rendeltetést, hiszen az e korbeli Erdély másik kiváló fia, Bethlen Miklós számára is nagyapja: Váradi Miklós egy földgömböt s egy égboltot vásárolt a hozzá tartozó Blaev Vilmos-féle Institutio-val együtt.[22] Tehát e bőkezűség nem egészen példanélküli a megmaradásért kemény küzdelmet folytató kis ország tehetősebb rétegeiben.

Az elmondottakhoz még az is hozzászámítandó, hogy a felsorolt könyvekből visszatükröződő szellem, valamint az enyedi s még korábban a kolozsvári professzorok beállítottsága Teleki Jankót a legkorszerűbb szellemben szándékozott elindítani földi pályáján, bárha neki — sajnos — már alig jutott ideje a kapott kitűnő könyvekben lapozgatnia. Megérkezésük után pontosan két hónapra nagyon hirtelen és kegyetlen befejezés elé állította a végzet a fiúk sorsáért aggódó szülőket.

A diárium lapjait rovó deák 1679. augusztus 31-én azt jegyezte könyvébe: „Tekintetes Urffi Teleki János Ur[am] másfél heti betegsége után sok keserves kinjai s fuhászkodásai között kedves edes Szűleinek nagy Tőrsőkű nemzetes Familiajanak s. Attyafiainak felejthetetlen őrőkős keserűségeket felőle nagyot remelhető Sziuek[ne]k el olvadásával Szép Iffiu idejenek kiuanatos Sengejéb[en] ma úgy mint 31 Aug(usti) 1679. estveli őt -s hat óra kőzőt lelkét Teremtője[ne]k szep tsendesen megh adá. Etc. Aetatis suae 16.

[20] Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest, 1852. 188.

[21] Gunkel K. u. Zscharnack L. i. m. (lásd a 13. jegyzetszám alatt!), továbbá a 19. sz. jegyzetben hivatkozott művek.

[22] EM. 1938: 291. és Adattár II. kötetében a Bethlen Miklósról írt cikkecskét.

Eze reminsegűnk Tornyozot öröme
Hogy Delb[en] enyeszszék Szep napunk[na]k fenye
Ez a' megh Haragutt I(ste)n Vegezese
Ha ne[m] terűnk veghez megye[n] itilete. Etc."

Ezután két nap múlva, vagyis szeptember 1-én „Tették Koporsob[an] az urfi Testet."

Ugyanezen a napon nagy szomorúsággal írta Teleki Mihály a fejedelemasszonynak: „Úgy látom édes jó kgls Asszonyom, az szomorúságnak szenyvedésében is alázatos szolgája bokrosával szenyvedő társává tétettem Istenemtűl, méltán is szenyvedő igen-igen bűnös fia lettem Istennek. Az boldog feltámadásnak jó reménsége alatt koporsójában bezárám az én bujdosó kenyeremnek örömét, vénségemnek nagyobb reminségét keserves alélt édes feleségemmel együtt való örökös szomorúságunkra. Az úr adta volt, mint magáét el is vette, kinek halálában is ritka példájú jelét adá szegény. Áldassék az én teremtő Istenem érette."[23]

Szeptember 5-én Uzdiszentpéteren „temették el az Ur fiát. Oszlottak el az Urak" a temetés után.

Az élet útja felé nagy tervekkel és reménységgel készülődött Teleki Jankó korai halála mennyire befolyásolta édesapja további terveit, nem tudjuk. Egynéhány nagyon száraz adaton kívül semmi más nyom nincsen arra vonatkozólag, hogy a fia elvesztésével ért nagy csapás, valamint az ország sorsára fenyegető veszedelmek megsokasodása hagyott-e számára kedvet, erőt és időt többi fia nevelésével is éppen olyan mértékben törődnie, mint az elsővel cselekedte? Annyit azonban tudunk, hogy következő fiát: Mihókot is nyilvános iskolába járatta. Mellette 1679-ben Kis-Komáromi Istvánt, a későbbi külsőországokbeli alumnusát, 1680-ban pedig egy Kassai nevű diákot tartott magántanítóul. Erről az utóbbi praeceptorról a diáriumból mindössze csak annyit tudhatunk meg, hogy 1680. november 11-én „Praeceptor Kassai ur[am] kezeb[en] adott az Ur ő kglme ket könyvet. Egyik Sinopsis Theologiae, masik Burmanni Tom. 1." Ez, a tévesen két külön munkának feljegyzett egy és ugyanazon mű a néhai Jankó számára beszerzett könyvek egyik darabja. Vajon ekkor már Mihók szellemi gyarapodására adta-e az úr Kassai praeceptor uram kezébe? Alig hihető.

Ezzel azután lezárul azoknak az adatoknak a sora, amelyek a korán sírba szállt Jankóra vonatkoznak, illetőleg a tizenhat esztendős korát már elért és ezért a kényeztetés nélküli János nevet kiérdemelt ifjúval összefüggésbe hozhatók.

[23] Teleki M. levelezése. VIII, 508.

NAGYVÁTI JÁNOS

Esze Tamás „Jeltelen sírok" címen megfejtetlen érdekes kérdéseket sorol fel az ismeretlenségből rövid időre felbukkant, de azután a folytatólagos bizonyítékok hiánya miatt további ismeretlen utat járt, bárha jól is indult lelkipásztorokról.[1] Közöttük találunk egy Nagy-Váti János nevezetűt is, akivel kapcsolatosan érdekes jelenség, hogy a fentebb megnevezett füzet megjelenése után 17 esztendőre éppen az Esze Tamás által szerkesztett nagyon becses, de azóta, sajnos, már szünetelő gazdag tartalmú folyóiratból meríthetünk Nagy-Vátira vonatkozó néhány útbaigazító adatot.

Mindenekelőtt állapítsuk meg Nagy-Váti elődeinek feltételezhető származáshelyét a Baranya megyei Pécstől Szigetvárra vezető út közepe táján elterülő Nagyváty még ma is tiszta magyar kisközségben. Ő maga azonban már Rimaszombatból eredt. Ezt látjuk az Esze Tamástól ismertetett s Egerben 1705. március 20-án keltezett protekcionális levélből, amely szerint II. Rákóczi Ferenc Rimaszombat városban levő „egész Curiájá"-nak birtokában megerősíti, minthogy az a „jó emlékezetű eleinek hűséges szolgálatyáért cum omnibus suis appertinentiis" adattatott.

Ifjú korában Erdélybe jöve, a Báthori Zsófia által elüldözött s Apafi által Gyulafehérvárott letelepített sárospataki kollégiumba iratkozván be, itt pedig a „Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinae" szerint az iskolai törvényeket mint „Johannes Nagyváti" írta alá — a neve után írt megjegyzés szerint — „Anno 1682 die 8. Julij. Albae sacrae Poeseos et Oratoriae Praeceptor, missus ad. Academias a Spectabili ac Generoso Domini Michaele Teleki, vivat". Külön megjegyezték, hogy praeceptor lett 1683-ban, akadémiákra pedig 1686-ban küldetett ki.[2]

Tehát a középfokú osztályokat, valamint a felső évfolyamokat valamelyik másik anyaiskolában végezte el, amit az is bizonyít, hogy itteni beiratkozása után alig egy esztendő múltával már a középiskola legfelső osztályainak oktatására rendelték Buzinkai Mihály és Pósaházi János professzorok. Innen azután háromesztendei köztanítóskodása után Teleki Mihály fejedelmi tanácsos pártfogása alatt 1686-ban külsőországokba bujdosott.

[1] Esze Tamás: Jeltelen sírok. Levéltári adatok református lelkipásztorok életéhez. Debrecen, 1941.

[2] Román János közlése. Egyháztörténet. 1958: 345.

Ezt tudva, itt különösen ki kell emelnünk Telekinek továbbtanulás, illetőleg önképzés céljából a nyugat-európai egyetemekre kiküldött deákok céltudatos támogatását. Bod Péter a XVII. század utolsó évtizedeiről szólván, elmondja, hogy „még akkor fenn-lévén az a' szokás, hogy az Urak közzül, hol egyik, hol másik, mikor Isten tehetséget adott kezekbe, egy-egy Deákot el-küldöttek Académiákra. ... Fenn vagyon a' hire, hogy a' Nagy Teleki Mihály-is bizonyos idökben küldött Akadémiákra Tizenkilentz Deákokat; annyi Ezer Forintokat adván útjokra."[3] Hiszem azonban, hogy ezt ő nemcsak belátó gondoskodásból, hanem korán elhunyt legnagyobb fia emlékének kegyeletes ápolása céljából is cselekedte.

Mint a legtöbb diák, Nagyváti is hihetőleg Hollandia egyetemeit látogatta, jóllehet nevére az akadémián tanuló ifjak névsoraiban egyetlen kétes bejegyzésen kívül nem találtam. Ugyanis a leydai egyetem anyakönyvében előfordul egy 1688. február 27-én beiratkozott „Nicolaus Nagy Wathy Hun(garus Annorum) 24 T(heologiae Studiosus)" nevezetű diák,[4] s ha ritka származási nevét tekintetbe vesszük, abban az esetben könnyen feltételezhetjük, hogy a jelentkezést feljegyző hivatalos személy tévedett, felcserélvén a keresztnevet. Egy évvel korábbi időből azonban Szilády Áron mégis csak megtalálta Franekerában, mint a nevezetes Campegius Vitringa tanítványát.[5] De hogy milyen tudással jött haza idegen földi bujdosásából, arról egyelőre még nincsen tudomásunk.

Hazatérése után valószínűleg nemsokára otthonának: Rimaszombatnak egyik prédikátori tisztségét nyerte el, itt azután hosszú ideig teljesített szolgálatot, bárha az Esze Tamás által sok utánjárással összegyűjtött adatokból úgy látszik, hogy nem volt valami összeférhető természetű, amit különben még az is bizonyíthat, hogy külsőországokbeli tanulása idejéből nem ismerünk tanulótársai egyetemi disputációját üdvözlő egyetlen versét sem, ezenkívül hosszú lelkipásztoroskodása ideje alatt — tudtunkkal — egyetlen akadémiákon tanuló ifjú sem ajánlotta neki vitatkozását, ami azt is jelenti, hogy közülük senki továbbtanulását bár néhány forint adománnyal sem segítette, tehát bizonyosan önző, közszeretetnek aligha örvendő egyházvezető volt. Ellenben bizonyosan jeles szónok, mert bárha csak két temetési beszéde ismeretes, ámde mindkettőt tekintélyes főemberek családjának tagjai felett mondotta el. Az egyiket, amelyet csak kéziratban őrizett meg a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára,[6] iványi Fekete Erzsébet, vajai Vay Ádám, II. Rákóczi Ferenc későbbi tábornokának első felesége felett tartotta 1696. március 18-án, a másik pedig Szemere György Abaúj és más vármegyék „fő-rend assessorá"-nak temetése alkalmával hangzott el. Ez az utóbbi beszéde nyomtatásban is megjelent Debrecenben.[7] Netalán nemcsak bennszülött volta miatt, hanem mint jeles szónokot tartotta meg a rimaszombati gyülekezet.

Nagyváti — úgy látszik — összeférhetetlen természete miatt ellenszegült mindenféle érdekeit érintő rendelkezésnek, amely akár egyházi, akár

[3] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. (Nagyszeben.) 1766. 192—193.

[4] Archiv N. F. XVI, 220.

[5] Sziládi Áron: Campegius Vitringa magyar tanítványai Franequeraban (1686—1717.) Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1874: 44.

[6] Lásd e kötetben: „Miért maradt el a kuruc Vay Ádámné felett tartott temetési beszédek kinyomtatása" című cikket.

[7] Esze Tamás i. m. 10—11.

pedig világi hatóságtól eredt. Valószínű azonban, hogy jó összeköttetései voltak, amit az is bizonyít, hogy Rákóczi 1708. április 10-én olyan értelmű rendelkezést küldött Rimaszombat városának, hogy Nagyvátit sem személyében, sem javaiban törvény ellen megsérteni ne merészelje.[8] E rendelet szavaiból azután azt sejthetnők, mintha részben a dézmajárandóságban vagy netalán a saját termeléséből való bor kikorcsomálása miatt került ez alkalommal összeütközésbe a helybeli jogszokásokkal. Torzsalkodása azonban nemcsak ebben az egyetlen esetben okozott összeütközést a hatósággal.

Rákóczi kibujdosása, illetőleg a kuruc szabadságharc összeomlása után újra kezdődtek a torzsalkodások, de most már elveszítvén magyar pártfogóit, közöttük talán a feleségét temető kuruc Vay Ádámot, másfelé fordult. Ámde úgy látszik, hogy nem is nagyon volt válogatós az eszközökben, mert amint Sipos János bécsi ügyvivőnek 1716. április 4-én Ráday Pálhoz intézett leveléből kiviláglik, Nagyváti a nagyszombati jezsuiták segítségével az esztergomi érsek támogatásához akart folyamodni, amely cselekedete Rimaszombat város, valamint az egyházközség felbecsülhetetlen kárát vonhatná maga után. Igaz, hogy igazságkeresésének tárgyát nem tudjuk, bizonyos azonban, hogy ez is magánérdekű volt. Nagyvátit különben Sipos „factiosus"-nak, vagyis pártoskodónak, hatalmaskodónak, sőt talán éppen rosszindulatúnak mondja. Úgy látszik, hogy mint Campegius Vitringa professzor tanítványát, gyakorlati életében a mesterétől hirdetett ideális cartesiusi alapból kiindult racionalizmusát a tisztéhez legkevésbé illő önérdek váltotta fel.

Többet nem tudunk róla.

[8] Magy. Prot. Figyelmező. 1876: 47. szerint pedig már előbb — 1705. március 20-án — védlevelet kapott a fejedelemtől kuriájára.

BALÓ LÁSZLÓ ÉS A NAGYBACONI BALÓK

A Hargitától délre, kissé tágabb értelemben vett, heggyel, völggyel tagolt területet Erdővidéknek nevezik, amely közigazgatásilag egykor több szék között oszlott meg. Nagyobb része Sepsiszékhez, más része a Háromszék kiegészítő területét képező Miklósvárszékhez, a további helyszín Udvarhelyszékhez s ennek fiókszékéhez, Bardócszékhez tartozott.[1] Erdővidéknek Sepsiszékhez tartozó keleti részén a legnagyobb falu Nagybacon, ámde az ezzel egybeépült Telegdibacon már Udvarhelyszékhez tartozott.

Baconnak Sepsiszéken elterülő része volt a nagyobb, ennek lakosai közül pedig a legnépesebbek a Baló-családok voltak. Már a XVII. század elején Basta György főtábornoktól Rudolf császárhoz való, Erdély-szerte megkövetelt hűségesküt 1602. augusztus 1-én tíz ilyen nevű szabadszékely családfőnek kellett letennie, úgymint:

Baló Jánosnak,	Baló Istvánnak,
Kis Baló Györgynek,	Baló Jakabnak,
Baló Józsának,	Baló Istvánnak,
Baló Gáspárnak,	Baló Vincének,
Baló Lukácsnak,	Baló Tamásnak[2]

Természetes, hogy ez a névsor nem foglalja magában az összes Baló-családfőket, mert hiszen tulajdonképpen e tájban zajlott le az a folyamat, amellyel a János Zsigmond által 1562-ben jobbágyi állapotra vetett közrendű székelyeket Báthori Zsigmond, majd Mihály vajda a saját érdekeik céljából felszabadította, ősi jogaikat visszaadta, ámde az ekkori zavaros helyzetben szabadságukat csorbítatlanabbul tulajdonképpen csak az 1601. december 31-én keltezett Báthori Zsigmond-féle adománylevéllel nyerték vissza.[3] Az ettől számított félesztendő pedig rövid idő volt a helyzet teljes rendeződésére.

[1] Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp., 1935. 187, 193—94.

[2] Székely Oklevéltár. VI, 215.

[3] Jancsó Benedek: Erdély története. Kolozsvár, 1931. 109—10., 119—21. és Endes i. m. 183—84., valamint Szádeczky Kardos Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp., 1927. 142—48.

Itt kell azt is megjegyeznem, hogy az 1604. március 4-én megtartott udvarhelyszéki lustra Telegdibaconból egyetlen Balót sem nevez meg.[4]

A nagybaconi Balókról időrendben következő névsort az 1635. október 25-i kelettel összeírt lustrából kivonatoltam. Háromszék férfilakosságának I. Rákóczi György rendeletére véghez vitt számbavétele már nemcsak a családfőket, hanem az ingatlannal bíró távollevőket, sőt fiúgyermekeket is felsorolja.[5] Ilyenképpen:

Sedes Sepsi
Batzon
Septem Jurati Homines[6]

Baló Mátyás Ductor[7]
Baló Thamás

Primipili Veter[es][8]

Nagyobb Baló János meg holt,
fia Márton. Ann[orum] 16.
Baló Balás meg holt, fia
Ferentz Annor[um] 13.
Baló László Vice Király-Biró.
Baló Mátyás Gyalog Hadnagy
Baló György Száraz Ajtára
ment lakni fia Mihály eq(ui) 1.
Baló János
Baló András meg holt
fia György mus(trált) eq(ui) 1.
Baló Bálint eq(ui) 1.

Primipili Recentes.[9]

Baló Jakab eq(ui) 1.

Pedes Pixidar[iorum][10]

Baló András
Baló György meg holt, fia Mihály
meg holt, ennek fia Bálint Annor[um] 4.

[4] Genealógiai Füzetek 1912: 50.
[5] Háromszék 1635. évi lustrakönyvének XVIII. századbeli másolata. (A SzNM levéltárában volt.)
[6] A falu tanácsát alkotott hét esküdt (hites).
[7] Községi bíró.
[8] Régi lófők, vagyis olyanok, akiknek elődei is lófő-rendűek voltak, nem tartoztak a János Zsigmond által jobbágyi sorsra vetettek közé.
[9] Új lófők, vagyis olyanok, akik a gyalogpuskások közül maguk nyerték a lófő-rendűséget.
[10] Gyalog puskások.

Baló Máté major deficiált,[11] az
Felesége bírja az házat.
Baló István meg holt, fia Bálint.
Baló Jakab ló füé lőtt.[12]
Kis Baló János Lófüé lőtt
Baló Thamás
Baló György meg holt, Fiai Mathé,
Jakab jelen voltak, kűlön kenyéren vadnak.
Baló Lőrintz Oczje, Baló Mátyás jelen voltak.
Baló György szolga. Sánta nem volt jelen
Baló Miklós, Baló László jobbágya.
Baló Péter, meg holt, Fia János Jelen volt,
Tőrők Miklós, Baló László Jobbágya, a' Táblán nyerte el.

A fentebb felsorolt nevekről — sajnos — semmi más érdemlegest nem mondhatok, mivel sokuknak azonos keresztnevük van, azt azonban meg kell állapítanunk, hogy nagy gazdagság egyiküket sem vetette fel, ezt pedig nemcsak az bizonyítja, hogy a lófőkön és a gyalog puskásokon kívül nemes egyetlenegy sem volt, sőt azonkívül Baló László álkirálybírónak is mindössze csak két jobbágyát nevezik meg az összeírók. Jóllehet a Mária Terézia által elrendelt nemességigazolási perek következtében Háromszék levéltára különösen a Baconból kiszármazottak részére kiadott több igazoló iratról készített indexet őrizett meg, amelyek közül szűkszavúságuk miatt csupán egyet méltathatunk különös figyelmünkre. Ez ugyanis a Serestély-család nemeslevelének a Baló-család által való kiadatásának kívánságát foglalta magában az 1804. évben.[13] Ez a tétel azután azért fontos, mivel az egészen ép, gondozott állapotban levő eredeti nemeslevelet 1914 áprilisában megtaláltam nagybaconi dr. Baló József budapesti tanítóképezdei igazgató tulajdonában. E díszes kiállítású adománylevelet 1676. február 24-én Segesváron írta alá Michael Apafi és Joannes Betlen cancellár; a részben elmosódott kihirdetési záradék 1677. december 10-én hihetőleg Háromszék közgyűlésén kelt.

Bizonyos, hogy az erdélyi címeradományozás majdnem mindig beszélő címert juttat a megnemesített tulajdonába. Nos, tehát a most megnevezett donációs levél szövegét kezdő festett s az utána következő sorokban is leírt címerrel a fejedelem Erdély és kapcsolt részei iránt mindenkor tanúsított hűséges szolgálataiért harasztosi Serestély Jánost és általa Serestély Tamás nevű testvérét, hasonlóképpen nagybaconi Baló Mátyást a szabad székely rendi állapotból, amelyben születtek, kiemelve, mind őket, mind pedig mindkét nembeli utódaikat a kétségtelen nemesek közé sorozza. Az adományozott címer képe: kék színű pajzsban zöld térségen arany pártából növekedő, nyaka körül fehér csíkos medve jobbjában ekecsoroszlyát, baljában kivont kardot tart. Királyi pártás nyílt sisakjának dísze: egymáson keresztbe fektetett ekecsoroszlya, kivont kard és néhány érett búzakalász. A sisak két oldalán különböző színű foszlányok omlanak alá.

[11] Fiúutód nélkül hunyt el.
[12] Lófővé lett. Lásd a Primipili Recentes-nél.
[13] Index a Nobilitariahoz. Iktató száma: 1549. — 1804. — 854. Nob. (A SzNM levéltárában.)

Ez a beszélő címer tehát — miként a nemeslevél szövege is tudtul adja — a hadi szolgálatot az évenkénti gabonatermelés jelképével egyesíti. (Ursus ... cum symbolo militiam annona valere robuste tenere visitur.) Ez tehát a megnemesítettek foglalkozását is tanúsítja, a medve pedig netalántán éppen magára az eredeti szülőföldjükre: Erdővidékre utal. De azt is megállapíthatjuk, hogy nemcsak e Baló Mátyásnak, de a többi Balónak, valamint az egész székelységnek megélhetést csöppnyicske birtokuk adott, kötelességet pedig a hadi szolgálat rótt reájuk. E nehéz életkörülmények között csak a fáradságot nem ismerő szorgalom s az éles észbeli képesség és józanság segítette boldogulásukat. Se a múltban, se a jelenben nem tudunk olyan helyzetet találni, ahol ne akadnánk a székelység nyomára. Itt most csupán egyetlen családon belül állapodunk meg egy kicsinyég.

*

Bár a leszármazást bizonyító okmányok hiányában nem tudjuk 1602-től 1635-ig s onnan még tovább lehozni a származást, mégis bizonyos, hogy az a *Baczoni Baló Menyhért*, aki 1646-ban külsőországokbeli akadémiák diákja volt, az 1635. esztendei lustra összeírásakor már netalán éppen diáksorba (studiosussá) volt átlépendő. Itthoni tanulását nagyon valószínűleg a gyulafehérvári kollégiumban végezte, minthogy neve sem a debreceni, sem a sárospataki, sem a nagybányai alumnusok névsorában nem fordul elő. Fehérvárt azután még érhette mind a három külsőországbeli jeles professzszort és tanítványuk is lehetett. Iskoláztatásában pártfogója hihetőleg Lónyai Zsigmond fejedelmi tanácsos volt, akinek figyelmét — úgy tetszik — Medgyesi Pál fejedelmi udvari pap hívhatta fel e derék ifjúra. Ez a körülmény ugyanis abból sejthető, hogy egyetlenként ismeretes akadémiai vitatkozását éppen nekik kettejüknek ajánlotta.[14] Medgyesinek pedig a Lónyai-családhoz való viszonyát életrajzából már jól ismerjük.[15]

Diákunk nevére legkorábban tulajdonképpen csak a németalföldi Franekera egyetemének hallgatói között 1646. július 11-én akadunk reája, mint az ottani anyakönyv kevéssé hibás olvasású bejegyzése bizonyítja: „Melchior B. Baizoni Hungarus Theol. Stud."; mint ismertebb nevű tanulótársai közül 1646. június 30-án írta be nevét a puritánus „Colomanus Igar (!) Claudiopolitanus"-sal együtt.[16] Itt azonban még egy félesztendeig sem maradt, minthogy már ugyanebben az évben Utrechtben iratkozott be az egyetem teológiai karára.[17]

E jeles akadémián még a következő esztendőben is reátalálunk. Ugyanis 1647. március 6-án Voetius Gisbertus, az orthodoxusok nagy tekintélyű professzorának elnöklete alatt „Qvaestio De Fide Papistarum salutari an damnabili?" címen vitatkozást tartott. Önmagát akkor „Melchior B. Batzoninus Ungar. Transyl."-nak nevezte meg. E 9 számozatlan levél terjedelmű dolgozatát — amint már említettem — Lónyai Zsigmondnak és Medgyesi Pálnak ajánlotta. E vitatkozást azután Voetius 1655-ben gyűjte-

[14] RMK III, 1689.
[15] Medgyesi Pálról írott cikket lásd az Adattár I. kötetében.
[16] TT 1886: 607.
[17] Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 15.

lékesen maga is kiadta „Dissertationum Theologicorum Pars II." című munkájának 776—791. lapján.[18] Baló idegenországokbeli tartózkodásának időtartamára vonatkozólag nincsen adatunk, valószínű azonban, hogy az ekkor szokásos három évet odakünn töltötte.

Hazatérése után Balót legelőbb is Aranyosmedgyesen látjuk viszont, ugyanis az 1650. év szeptember 4-én Tasnádon tartott generalis synoduson „Melchior Baczoni akademikus" papjelöltet Lónyai Sigmond ő Nga Udvari prédikátorságára, ugyanakkor, mint amikor idegenországokbeli tanulótársát: a puritánus felfogású Nógrádi Mátyást, a későbbi tisztántúli püspököt, debreceni pappá avatták fel.[19] Medgyesen azonban csak eléggé rövid ideig teljesített szolgálatot, ugyanis Pósaházi János, aki bizonyosan tanítványa lehetett, 1654. december 9-én Utrechtben tartott fizikai tárgyú vitatkozását a többek között Baczoni Menyhért papnak is ajánlotta.[20] Ugyancsak őreá emlékeztet a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárának egyik kötete, amelyben az alábbi bejegyzés olvasható: „Reverendo atq[ue] Clarissimo Viro D(omino) Melchiori Baczonj Rectori Il[lus]tr(i)s Scholae S. Patakini &c Domino & olim Praeceptori gratissi[m]o mittit Ladislaus Gyöngyösi Trajecto ad Rhenu[m] 1657. 12 Aug." Utána más kézzel írva „(Acc)epi 3 Jan. 1658.", majd pedig 1(666) 28. M(ense) Maji Enyedini Transylvanorum. F. D." E név azután még egyszer teljesen kiírva: „Francisci Daniel 1666 mpria." E könyv azonos volt annak a Gyöngyösi Lászlónak (a Gyöngyösi István költő bátyjának) 1657-ben Utrechtben 423 lap + 11 sztl levél terjedelemben angliai nyelvből magyar nyelvre fordított és megjelentetett „A' Keresztyeni Vallasnak Fundamentumi" című munkájával.[21] Tekintettel arra a körülményre, hogy Pósaházi már 1653 augusztusában, Gyöngyösi pedig 1654 augusztusában iratkozott be az utrechti egyetemre,[22] s mindketten a sárospataki főiskolában fejezték be hazai tanulmányaikat, ezért bizonyos, hogy Baló Menyhért legalábbis az 1652/53. iskolai évben már tanáruk volt. Tévednie kell tehát Koncz Józsefnek, hogy Baló csak 1656. december 23-tól kezdődőleg lett volna a pataki iskola rektora; ebből azután az is következik, hogy Tolnai Dali Jánost, Lippai Sámuelt, sőt Comeniust még itt érte.

Ezzel szemben tehát igaz az, hogy 1656. december 23-án Baczoni Balónak már e jeles iskola igazgatójának kellett lennie. Mint már említettem, ide hihetőleg Medgyesi Pál ajánlatára Lorántffy Zsuzsánna özvegy fejedelemasszony és Rákóczi Zsigmond herceg óhajtására került, ahol azután további tanártársai voltak 1656-tól Buzinkai Mihály, majd pedig 1657. december 3-tól a Hollandiában bölcsészetdoktori s a szabad művészetek mesteri fokozatát megszerzett Pósaházi János is.[23]

Baló nevére még két korábbi tanítványa, ekkor azonban már utrechti diák teológiai vitatkozásának ajánlásában is reá találunk, mégpedig Dobrai Mihálynak 1658. szeptember 25-én „De Presbyterio & Episcopatu", vala-

[18] RMK III, 1689.
[19] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898. 23.
[20] RMK III, 1910.
[21] RMK I, 925.
[22] Segesváry i. m. 18.
[23] Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. M.-Vásárhely, 1896. 121.

mint Szendrei Ferencnek „De Sacramentis in Genere & in Specie" tárgykörből Voetius Gisbertus elnöklése alatt tartott disputációjában.[24]

Az 1650—60-as évekbeli sárospataki iskoláról úgy szól M. Zemplén Jolán újabb könyve, hogy ekkor „valóban az ország első iskolája volt", tanárai pedig, úm. Buzinkai, Pósaházi, Baczoni Baló, Köpeczi Bálint „a Comeniustól örökségbe hagyott modern pedagógiai szellemben tanítottak. Lorántffy Zsuzsánna és Rákóczi Zsigmond bőkezű támogatása idején tehát olyan virágzó szellemi élet volt, mint amilyen korábban Gyulafehérvárott, nehány évvel később pedig Eperjesen kialakult".[25] Ezzel ő az itteni tanárok nevelői módszerét akarta hangsúlyozni, hiszen legtöbbjük Comeniusnak tanítványa is, bárha vallási és filozófiai elveik mind nem is voltak egyezők; mert természetes, hogy sok igazság van Zemplén megállapításában, ámde — amint ugyancsak ő is reámutat — Pósaházi például a természettudományoknak e korban életre kelt haladó szellemére kellően fogékony volt, ellenben sem a cartesiusi, még kevésbé a coccejusi felfogást nem tudta magáévá tenni, sőt azokkal szemben éppen ellenségesen is viselkedett.[26]

E jeles tanári karból legelőbb Baczoni Baló Menyhért dőlt ki. Halála 1662. március 6-án következett be. Őutána a teológia tanítását Pósaházi vette át.[27]

*

Baló elhunyta után három esztendő múlva a pataki alumnus deákok névsorában a törvényeket aláírták között a következő bejegyzés található: 1665. *„Matthias Balo Batzoni,* Rector Papensis, Tandem factus Orator Transylvaniae in Porta Ottomanica."[28] Ez a diák pedig nagy valószínűséggel Baló professzor fia volt; e mellett nemcsak életkora, hanem az a körülmény is bizonyít, hogy iskoláit Patakon végezte, pedig ekkorra e jeles iskolára már nagyon nyomasztóvá kezdett válni a légkör Báthori Zsófia vakbuzgósága következtében, amely az eddigi magas színvonalú törekvéseket megsemmisíteni igyekezett s ezért Erdélyből már nem is tódult úgy az ifjúság, mint tette ezt az öregbik fejedelem meg áldozatkész özvegye és kisebbik fia életében.

Ezek után visszatérve a Gyöngyösi László által fordított s Baló Menyhért tulajdonában volt könyvpéldányra, Baló Mátyásnak nemcsak a professzorhoz, hanem a Székelyföldhöz való szoros kapcsolatát abban is megtalálni vélem, hogy ez az ifjú ember, aki 1665-ben bizonyosan 15—16 éves korában subscribált Patakon, bárha azután a távoli pápai iskola rektorává lett, útrakelése előtt az 1662-ben elhunyt professzor könyveinek egy részét vagy egész könyvtárát juttathatta haza szülőföldjükre; erre vall ugyanis az a körülmény, hogy a kötet bejegyzése szerint 1666. május 28-án már a könyvszerető vargyasi és olasztelki Daniel Jánosnak[29] netalán Enyeden tanuló Ferenc nevű fia, a későbbi udvarhely-széki főkirálybíró vallja e

[24] RMK III, 2026.
[25] M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp., 1961. 277.
[26] Koncz József i. m. 123—24.
[27] I. h. 115.
[28] Egyhtört. 1944: 343. és a pápai főisk. 1903/04. évi értesítője. 16.
[29] Mészáros István: Egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke. (MKSzle 1964: 239—47.)

könyvet magáénak. Hiszen mind Nagybacon, mind Vargyas és Olasztelke szinte szomszédos falvak.

Ez a Baczoni Baló Mátyás különben nem azonos személy azzal a másik ugyanilyen nevű férfival, akinek Apafi Mihály 1676. február 24-én címereslevelet adományozott. Ugyanis a pataki diák politikai pályára lépvén, néki a fejedelem egészen más tartalmú címert adott volna, mint ami a székely gazdákat megillethette.

Tehát az iskoláit elvégzett pataki diák hihetőleg az 1660-as évek végén Pápára vitetett iskolaigazgatónak. Innen azután visszatért Erdélybe s feltételezem, hogy rokona: Baló László a fejedelmi kancelláriába bejuttatta íródeáknak (kancellistának), itt azután az ügyes, értelmes, tanult fiú jól haladt. Fejérvári Benedek deák kolozsvári tekintélyes kalmár és városi főbíró iratainak egyikén 1675-ben említi Baló Mátyás táblai nótáriust.[30] Ugyanebben az évben augusztus 16-i keltezéssel jegyezte fel naplójában a külsőországokbeli akadémiákról hazatérő Pápai Páriz Ferenc, hogy érkeztünk „Szolnokra, ott voltunk másfél nap, itt találtam Baló Mátyás uramot a Fejedelem emberét, ki Bécsbenn igyekezett".[31] Baló követségjárásáról különben tudjuk, hogy a magyarországi bujdosók ügyében megígért francia segély egyre késvén, ezért Apafi nem akart a bécsi udvar részéről jött békeajánlatok elől kitérni, amiért is előbb Baló Mátyást, majd azután gróf Csáky Lászlót küldötte Bécsbe, ámde mindketten eredmény nélkül tértek vissza.[32] Tehát már ekkor fontos feladatok elintézése bízatott az alig 25—27 éves ifjúra.

A magyarországi bujdosók sorsával van összefüggésben az az esemény is, hogy 1676. szeptember 25-én Bánffi Zsigmond és erdélyi társai Gyulafehérváron írásba foglalták, hogy a bujdosóknak a fejedelemmel és a fejedelemasszonnyal folytatott tárgyalásaik dolgait és végzéseit semmi szín alatt el nem árulják. Az okirat aláírói között találjuk a többek között H. Gilányi Jakabot, Kabos Gábort, Keczeli Andrást, Diósi Gáspárt, Paló (helyesen: Baló) Mátyást, Kabos Mihályt, Filstich Pétert, Hegyesi Istvánt, Apáczai Tamást, míg másnap Thököli Imre, Ubrisy Pál és bujdosó társaik írtak alá hasonló tartalmú kötelezvényt.[33]

E Baló Mátyásnak az előbb már jelentkezett Baló Lászlóhoz való atyafisága abból a körülményből is sejthető, hogy a Kolozsvárt tartózkodó Teleki Mihály fejedelmi tanácsos komájának: Baló Lászlónak 1677. november 12-én írott levelében őróla bizalmas hangon így emlékezik meg: „Javallanám Kegyelmednek, Mátyás öcsémet küldené el Sárpataki (ítélőmester) uramhoz." Továbbá „Mátyás öcsém leveléből látom, mint kételkedtek hozzám Kapi (György) uram feleségestől az portai út iránt, kinek én soha gondolója nem voltam".[34] Minthogy pedig Teleki atyafiságában senki Mátyás keresztnevű férfi nem volt, ezért az itt említett „Mátyás öcsém" nem lehetett más, mint Baló László „komám uram"-nak unokaöccse.

E Baló Mátyás. későbbi korából még az alábbi adatokat gyűjtöttem össze: 1. A budapesti 1884. évi ötvösműkiállítás lajstromában felsorolják

[30] A kolozsvári ref. egyházközs. levéltárában: Fejérvári Benedek hagyatéki iratai
[31] ItK 1892: 509.
[32] Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. VII. köt. XI. lap.
[33] Deák Farkas: A bujdosók levéltára. 38, 46, 47.
[34] Teleki Mihály levelezése. VII, 574—75..

a marosvásárhelyi református egyházközség tulajdonában levő ampolnát 1695-ből, amelyet Baló Mátyásné Bakszaii Judit csináltatott.[35] 2. Az 1695-ben Kolozsvárt nyomtatott Catechismus címlapjának hátlapján Zilahi István marosvásárhelyi református pap azt bizonyítja, hogy e könyv Nagy Baczoni Baló Mátyás és felesége Baksai C. Judith ötödik évben járó Baló Judith nevű leányuk költségén nyomatott ki.[36] 3. Bonyhai Simon György küküllővári, majd marosvásárhelyi lelkipásztor és püspök 1737. szeptember 13-án elnyugodván s ugyancsak Marosvásárhelyen eltemettetvén, koporsója felett tartott halotti beszédek szerint felesége nagybaczoni Baló Mátyás és baxai Csiszár Judit szülőknek Judit nevű leánya volt, akitől három férjhez ment leánya és két fia maradt.[37]

*

A XVII. században még más, országos viszonylatban szereplő Balókat is találunk. Így hidvégi idősebb Nemes János naplójában 1667. március 30-án arról emlékezik meg, hogy „mentem Pongrácz Márton és Baló Imre uramékkal Várhegyre ebédre", 1680. április 2-án pedig „jött a (fejedelmi) udvarról hozzám Baló Imre uram".[38] Nála azonban sokkal jelentékenyebb feladatot töltött be *Baló László*. Őróla ismert első adatunk az a levele, amelyet, mint II. Rákóczi György bejárója 1658. július 11-én Gyulafehérvárról intézett Teleki Mihályhoz.[39] Később azután ő is, mint az erdélyi fejedelemség szolgálatában álló legtöbb józan gondolkozású hazafia igyekezett alkalmazkodni az országocska vezérelvének törekvéseihez, miként II. Rákóczi Györgyhöz, majd Kemény Jánoshoz is az utolsókig hűségesen kitartott Teleki Mihály, Baló Lászlót is a vészes idők továbbfejlésében már Apafi Mihály oldalán találjuk. A hatalmas akaraterejű Teleki bár nagy befolyású titkos tanácsossá küzdötte fel magát, de az országos ügyekben tanúsított tetterejében Baló sem volt sokkal hátrább. Ámde míg Teleki útját nagyban egyengette családi helyzete, hiszen az akarata és minden becsvágya ellenére is fejedelemmé lett Apafi feleségének unokatestvére és a tatár fogságba jutott férj családjának gondos támasza volt, addig Balónak, az egyszerű lófő székelynek jórészben csak önmagának kellett felküzdenie azokon a lépcsőfokokon, amelyek — Bethlen Miklós szavait idézve — „a fejedelemasszony belső kedves hopmestere"[40] befolyásos tisztségére felemelték.

Teleki maga bizalmas barátságban volt Balóval, levelezésük tartalmán és hangján kívül bizonysága ennek az a megszólítás is, amelyen 1676. május 30-án és máskor is igen gyakran „édes Komám uram"-nak szólítá.[41] E komaság eredetét idősebb Nemes János naplójának 1669. november 29-i feljegyzésében találjuk meg, amely szerint „mentem (Uzdi-)Szent Péterre Teleki Mihály uramhoz. Akkor kereszteltük meg a leánykáját, Katát. Vol-

[35] A magyar történeti ötvösműkiállítás lajstroma. Bp., 1884. IV. terem 62. lap. 57. szám.
[36] RMK I, 1468.
[37] Bonyhai Simon György felett tartott temetési beszédek. Kolozsvár, 1738.
[38] TT 1902: 395, 566.
[39] Teleki M. levelezése. I, 225.
[40] Bethlen Miklós Önéletírása. Bp., 1955. I, 257.
[41] Teleki M. levelzése. VII, 239.

tunk komák Haller János, Bethlen Farkas, Rédai Ferenc, én, Naláczi István uram, Baló László és Alsó János uramék".[42] (E leányka később Bánffi Pálhoz ment feleségül.) Ezen kívül baráti jóviszonyukat állapíthatjuk meg abból a körülményből is, hogy Teleki Annis nevű leányának 1675. július 30-án Apafi Miklóssal, a fejedelem unokaöccsével, történt kézfogásán, mint meghívott vendég, „Baló Ur[am]" is jelen volt.[42/a]

Teleki és Baló sűrű levelezéséből kitűnőleg nem egy országos viszonylatban is bizalmas és súlyos természetű helyzetet meg teendőt tárgyaltak meg egymás között, sőt Telekinek érdekeit különösen a felső-magyarországi bujdosók ügyében való távollétele alatt éppen Baló képviselte. De ez a jóviszony nemcsak kettejük között volt állandó. Így látjuk ugyancsak Nemes János naplójából, hogy 1667. március 9-én a fejedelemmel „mentünk Fogarasba, az úton jöttenek elénkbe Bethlen Miklós és Baló László uramék",[43] vagy amint Bethlen maga emlékezik meg 1674. december 20-án, hogy amikor Bánffi Dénes „halála hírét meghozák, Baló László, ezekben nem interessatus, másként a fejedelemasszony belső kedves hopmestere, nékem külön híván, ezt mondá: Hodie lanienae civili supremam manum imposuistis. Jaj, mennyi ember holt volna meg!"[44]

Baló különben nemcsak Bornemisza Annának, hanem magának Apafinak is kedvelt embere volt, ezért nemegyszer bízta reá a portai követséget is. Így látjuk már 1664. augusztus 18-án Konstantinápolyból, nemkülönben 1666. december 10-én Drinápolyból Telekihez intézett leveleiből;[45] majd 1667. március 22-én kap megbízást, hogy a magyarországi üldözöttek ügyében a Kréta szigetén hadakozó nagyvezérhez menjen követségbe. Ezután négy hónap múlva Nemes János említi, hogy 1667. július 19-én „érkezett Baló László uram Kandiából a (fő-)vezértől Drinápolyba". Természetesen nem az ő hibája, hogy az országos megbízatásban nem ért el eredményt sem ő, sem az őutána októberben jelentkezett Inczédi Péter sem.[46] Telekivel folytatott levelezése szerint ezeken az útjain kívül még többször küldetett ugyancsak a nagyvezérhez meg a budai basához.[47]

Az elmúlt századokban a birtokos osztálytól mivel II. és III. Ferdinánd, valamint I. Lipót rendre elvonta a külsőországokkal való termény- és állatkereskedést, s tilalmaik hatása végtére Erdélyre is kiterjedt, ezért nem maradt más jövedelmi forrásuk, mint a földbirtok hozama. — A vármegyebeli urakkal ellentétben azonban nyugodtan szembe állítható a székelység, közülük ugyanis Béldi Pálon, Apor Istvánon s még némelyeken kívül igazán nagy vagyonra más család nem is igen verekedett s ezért nemcsak a gyalog és lófő rendűek, hanem a nemesek közül is — a főrendűeket alig számítva ide — a kisbirtokos és egyházi nemesek legtöbben maguk fogták meg az eke szarvát s ezenkívül ezermesterkedtek is, gyermekeik azután marhát, juhot és libát őriztek. Fiaik közül egy, netalán kettő otthon maradt apjuk mesterségét folytatni, mígnem a többi mesterségre

[42] TT 1902: 407.
[42/a] Lásd e kötetben a Telekiről szóló cikket!
[43] TT 395.
[44] Bethlen Miklós. I, 257.
[45] Teleki M. levelezése. III, 212. 626.
[46] I. h. IV. köt. VII, XV. lap és T. T. 1902: 397.
[47] Teleki M. levelezése. V. köt. XXVI. lap, 278, 343, 643; VI. köt. 261, 297, 317, 390.

ment, illetőleg inkább tanulásra szánván magát, lett iparos, nemkülönben pap, iskolamester, tiszttartó, avagy fejedelmi szolgálatba lépett. A Balók is ezt az utat járták, s minthogy különösen az 1635. esztendei lustra bizonyítja azt, hogy eléggé számosan voltak, jutott belőlük mindenhová, s különösen mert számos tagját találjuk a legjelesebb állásokban, ez bizonyítja, hogy jeles észbeli tehetséggel voltak megáldva.

Baló Lászlóról is megállapítható, hogy egészen nem szakadt el a földtől, így szülőföldjétől sem. Mielőtt azonban e helyzet indokolására a bizonyítékot bemutatnám, szükségesnek tartom egy kis kitérőt tennünk. Ugyanis az 1676. évi tavaszi állapotokról szólva, Gergely Sámuel a helyzetet a következőképpen ismerteti: „Márcziusban Strasoldo (Károly gróf tábornok) megbízásából különös követ jött Erdélybe, hogy Apafyt a felkelő magyarok és a bécsi udvar közötti béke létrehozására kérje. Ez a követ Józsa István volt, vagy a mint nevezték Páter Józsa." Teleki március 10-dikén Naláczy (István)-nak és Székely Lászlónak írt levelében így emlékezik meg róla: „Józsával szemben lők (-levék) ... ez igen tökéletlen ember, lator is, pap is, katona is, második Barkóczi István ... (Az étekfogót azért rendeltem melléje, hogy vigyázzon reá, hol jár, kikkel mi formán beszél, mert én úgy hiszem, ezt azért küldötték be, hogy circálódjék, ... mert) ez Asmodeushoz hasonló tolvaj, praedáló, parázna, pap katona."[48] A fejedelemasszony Józsa eltávozása után, 1676. május 18-án így írt Telekinek: „... Édes Bátyám uram, mireánk valóban ránk szálla az égetésből az kár, mert az mint értegetjük, nyavalyás segesváriakra s az szászságra s az mi jószáginkra is ugyan reá tanakosztanak, hogy felégessenek, ha Isten nem könyörül. Fogarasban is az elmult napokban tíz ház megégvén, kettei úgy égett el, egyszersmind fellobbanván, mintha puskával lőttek volna benne, oly rettenetes ropogással égett, ... igazán páter Jósa itt hagyá az lábanyomát. Ugyancsak az égetést neki tulajdonítom; az mint hallogatjuk, az többivel együtt Ebesfalván is három ház s az oláh templom égett el. Almakeréket is fel akarták gyujtani; elszalasztották." Majd 1676. május 30-án Teleki Kővárból írta Balónak, hogy „... azt vallják az égetők, hogy Stratoldo, (s) Barkóczi fogatta őket, meg kellene irni, mely istentelen utonmódon is akarja az német az országot pusztítani". Maga Baló június 4-én Alvincről azt válaszolta, hogy „az égetők már Háromszéken is grassálnak s Brassóban is találtak égető szerszámokat házak híjain s fedelében, de nem gyulhatott meg; Isten kinyilatkoztatta Embert nem kaphattanak. Az én házam is Nagy Bacz(onb)an egészen elégett pünkösd napján délben. Szegény bátyámnak és atyámfiainak (Josephen kívül) semmijek sem maradott, csak az rajtok valóval maradtanak". A fejedelemasszony 1676. június 7-én megint csak arról tudósította Telekit, hogy „Édes Bátyám uram, ugyan rá éheztek az szegény Ebesfalvára; ismét meg gyújtották; öt ház még el égett, maga ugyan vigyáznak". Június 17-én Rhédey Ferenc Erdőszentgyörgyről írá Telekinek, hogy „... rettenetesség az, mit itt az égetők cselekesznek. Némely falút ötször-hatszor is meggyujtanak egymás után, de az erdőkön csak mind elszaladtak. Minap egy hegyből azt kiáltotta kettő, hejában vigyáztok ebek, mert bizony mikor behordtátok, akkor égetik el mindeneket. Tegnap hozának egyet kezemben, az bezzeg nagy

[48] I. h. VII. köt. XV—VI. lap, 175—76.

dolgokat mond. Gyergyóban és Kolosváratt mondja az fejeit. Megválik, mert bizony érte leszek, hacsak felcircálhatom". Nemes János június 18-án Várhegyről tudósítja Telekit, hogy „itt Uram rettenetes félelemben vagyunk az égetés miatt; az emberek inkább szekerek hátán vannak az nagy félelem miatt; csak egy falut már tizenegyszer gyujtottak meg, Kézdi-Vásárhelyt is kétszer; tegnapelőtt ugyan el is ége egyik utcája; ugyanakkor Szentléleken is nyolcz embernek minden épületi. Soha, mikor ellenség jött az hazára, nem volt ilyen confusio, mint most vagyon, mert nem tudja, honnan lobban fel a falú, vagy város; sok helyen, ha reggel kimegyen házától, mikor haza megyen, csak az helyét találja házának".[49]

Szükséges volt mindezeket az adatokat felsorolnom, mert ezekből világlik ki, hogy a bécsi udvar szolgálatában álló alávaló főemberek s az általuk felfogadott söpredék népség mindenekelőtt inkább a kisembereket akarták tönkretenni, hogy ennek következtében országos nyomorúságot és elégedetlenséget s ennek következtében lázadást idézzenek elő, ami azután ürügyül szolgálhatna Apafiék véleges letörésére.

Baló László június 4-i leveléből kiviláglik, hogy ő is valóban csak egyike Nagybacon falu népének. Ámde szorgalma és tanultsága révén kiemelkedett közülük, tehát tulajdonképpen sem több, sem kevesebb a számos tagot számláló székely családok azon fiainál, akik azért hagyták ott az ekeszarvát, mivel már nekik nemigen jutott volna elég föld a szülői örökségből. Az a helyzet azonban, hogy az elégett baconi házon kívül még máshol is akadt birtokocskája, ez már a fejedelmi és országos szolgálatának megérdemelt jutalmazása, avagy éppen saját keresménye volt. Így említi 1667. augusztus 19-én „váralya-diódi puszta házá"-t, 1671. november 3-án pedig közli, hogy „ma estvére házamhoz tekéntek, de pénteken esmét bejövök, ... ha addig Kegyelmed mit parancsol, Diódon találnak". Ezenkívül 1672. augusztus 17-én írott levele szerint a Diódon és Mindszenten levő négy emberből s néhány házhelyből álló porciót óhajtaná Kemény Simontól, ha másképpen nem, akár készpénz ellenében is megszerezni. Ezt ugyanis Ládi Miklós (netalán Baló apósa?) vesztette el egykor a jenei táborból engedelem nélkül történt eltávozása miatt.[50]

Egy 1678. október 1-én Gyulafehérváron kelt oklevél szerint Rosnyai Dávid török deák Ohába nevű faluját 1250 tallérért zálogba veti Székely László fejedelmi titkos tanácsosnak. Egyik fogott közbíró: Nagy Baczoni Baló László Fejedelmi Hoffmester, aki névaláírása mellé címeres pecsétjét nyomta, ennek pedig képe: nyilazó férfi.[51]

Szerénységére jellemző, hogy a maga személyét nem volt szokása előtérbe tolni, úgyannyira, hogy még az újkori feldolgozó irodalom sem nagyon vesz tudomást róla, miként Szádeczky Béla is I. Apafi Mihály udvartartásáról írva, a fejedelem főudvarmesteréül 1663-ban és 1682-ben is Naláczi Istvánt, az utóbbi évben viceudvarmesteri tisztségben Pernyeszi

[49] I. h. VII. köt. 235, 243, 253, 255, 261, 263.

[50] I. h. IV. köt. 167. V. köt. 645. VI. köt. 261.

[51] Apor-levéltár. A. fasc. IV. 185. sz. (SzNM) Itt kell megemlítenem, hogy ez a címerkép alighanem a székely falvankénti földközösségnek évenkénti nyílvonására utal, vagyis a község szabadföldjeinek nyílvetéssel történő szétosztását végző falusi elöljáró jelképéül szolgál, amelyet Baló László elődje (netalán az 1635. évi Baló Mátyás „Ductor") maga választott, avagy fejedelmi adományképpen kapott címerül.

Zsigmondot nevezi meg, mígnem a fejedelemasszony hopmestere 1661-től Árkosi Mihály, akinek fizetése a naturálékon kívül 200 frt volt.[52] Mindennek ellenére maga Apafi 1677. augusztus 23-án Telekihez intézett levelében maga nevezi meg Baló László „hopmesterünk"-et, Bethlen Miklós pedig valamivel korábbi időből, vagyis 1674-ből úgy nevezi meg, mint a fejedelemasszony belső kedves (vagyis fő-)hopmesterét.[53] E jelző tehát azt jelöli, hogy mindenképpen megfelelő az Apafi által előírt udvari rendtartásnak, vagyis „fő- és második hopmester híveink udvarunk tűköri lévén magok kívánatos alkalmaztatásával, mindenek előtt tündökőljenek körülöttünk és udvarunkban, hogy mind idegenek, mind pedig magunk hívei és szolgáink, sőt a supplicalo, vagy hírt hozó minden rendek is, udvarunk igazgatóinak ismerhessék lenni ő kegyelmeket és mindeneket az ő rendek, hivatalj)k s állapotjokhoz képest illendő böcsület, tisztesség, panasz meghallgatása, oltalma és törvényeknek is annak rendi és módja szerént s az ő idejében való kiszolgáltatásával, ő kegyelmek megelőzzenek, megnyerjenek és contentáljanak is, hogy az ő kegyelmek ily maga alkalmaztatása által, méltóságunk emlékezete, udvarunk boldog hírével együtt dicséretesen terjedjen".[54] Baló tulajdonképpen nem volt főúr s ilyenformán mind neki, mind pedig Apafiéknak nagyobb érdeme, hogy benne csak a rátermettséget nézték.

Baló, szűk családjáról szólván, 1668. augusztus 20-án írott levelében említi feleségét és gyermekét, 1678. február 24-én pedig arról tudósítja Telekit, hogy „én már, Istennek hála, egészségem iránt meg lehetne mint volnék, de egyéb iránt búsulással feleségem nyomorult betegsége miatt, kinek több fertály esztendejének, hogy az ágy fenekét nyomja."[55]

A tanulni akaró diákok támogatását, nemkülönben a könyvszeretetet sejtjük abból a körülményből, hogy ifjabb Pataki István külsőországokbeli akadémiákról hazatérőben — saját naplója szerint — 1674-ben csak Apafinak és a fejedelemasszonynak, azonkívül Telekinek, feleségének meg Jankó nevű fiuknak hozott ajándékot, rajtuk kívül azután még „Sp. D. Ladislao Balo p. c. Aulae Magistro Hornii orbem Imperant(em) cum Ulysse Peregrinante ejusdem" nyújtott át bizonyosan támogatásáért való hálából.[56]

Mind könyvszeretetét, mind pedig a fejedelemasszony jóindulatát látjuk Bornemisza Anna radnóti könyvtárának jegyzékében talált alábbi megjegyzésében a Nadányi János által fordított és Apafiné költségén 1669-ben Kolozsvárt kinyomtatott „Kerti dolgoknak le-irása" című könyv felsorolása mellett. Ugyanis a könyvpéldányok közül „egyiket Baló (?) Ur(amna)k adata Eö Naga."[57] Nadányi e munkájával kapcsolatosan Szabó Károlynak

[52] Szádeczky Béla: I. Apafy Mihály fejedelem udvartartásából. Kolozsvár, 1913. 16. és 25. Itt kockáztatom meg azt a lehetőséget, hogy ennek az Árkosi Mihálynak netalán köze lehetett ahhoz, az Árkosi Mihály Benedekhez, aki az 1648—50. években a fehérvári iskolának puritánus felfogást valló mestere volt (ld. Adattár II, 318—323.)

[53] Teleki M. levelezése. VII, 443. és Bethlen Miklós I, 257.

[54] Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1898: 495. és Szádeczky Béla i. m. 15.

[55] Teleki M. levelezése. IV, 341; VIII. 85.

[56] TT 1887: 146—47. (A rövidítés feloldása: Spectabili Domino, ami tulajdonképpen a főrendűek címzése.) Különben B. László és Mátyás nevét lásd a bizalmas tárgyalásokról 1676. szept. 25-én hallgatást fogadott főemberek között is. (Figyelmező, 1877: 342.)

[57] Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 51.

az a véleménye: minthogy ez csak 75 példányban jelent meg, könyvárusi forgalomba nem került, hanem „a fejedelemasszony a példányokat udvara környezetében s az általa pártolt tudományos férfiak közt ajándékul osztogatta ki."[58]

*

Idézem még a XVIII. század elejéről, vagyis 1711. november 23-án megtartott miklósvárszéki lustráció alkalmával Baczonban összeírott családfőket:

„Nobilitares:
Baló László,
Balo Josef.
Primipili:
idős Balo István,
ifju Balo István."[59]

A meglehetős nagy időbeli távolság miatt aligha tételezhető fel, hogy a fent nevezett két nemes Baló azonos lenne a fejedelmi udvarmesterrel s öccsével.

E család számtalan értelmiségi sarjat termelt ki magából, sajnálatos körülmény azonban, hogy legtöbb főiskolánk diákjairól vagy nem maradt fenn névjegyzék, vagy egyáltalában nem, avagy éppen nagyon hiányosan közöltetett. Így például a leglátogatottabb nagyenyedi kollégiumról is csak annyit tudunk, hogy ott 1662-től 1827-ig 23 Baló és 21 Baczoni meg 1 Nagybaczoni nevű diák írta alá az iskola törvényeit s ezzel a felsőbb évfolyamok diákja lett,[60] ámde ezek közül a származási névvel megnevezettek közül sem tudjuk kiválasztani, hogy melyik tartozott a Baló, s melyik az Incze, a Nagy, a Tókos s más családok tagjai közé. Természetesen az sem ismeretes, hogy kik jártak a hajdani gyulafehérvári kollégiumba, valamint a marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi iskolába.

Jegyezzük még ide, hogy Pálmay József is foglalkozik a nagybaconi Baló-családdal,[61] ámde Sándor Imre jeles családtörténészünk a Genealógiai Füzetek évfolyamaiban többször is megállapította Pálmay könyveinek gyakori megbízhatatlanságát, ezért a Balókra vonatkozó, különben sem bőséges adattárát egészen figyelmen kívül kellett hagynom. Ezzel szemben annál inkább figyelemre kell méltatnunk Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek régi együgyű alázatos idejében való gazdagságáról, e mostani kevély, czifra, felfordult állapotjában koldusságra való változása című munkájának[62] „Az erdélyiek régi nyájasságáról" való fejezetéhez Cserei Mihály históriairó által készített jegyzeteit, amelyek szerint „a régi magyarok egymáshoz való szereteteknek s nyájasságoknak bizonyítására

[58] RMK I, 1087.
[59] Újkori másolata a SzNM levéltárában volt.
[60] Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyegd, 1903. 10.
[61] Pálmay József: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy. 1901. 34—36.
[62] Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Bp., 1927. VII. cikkely.

leírom, amint az üdvezült atyámtól hallottam. Itt Miklósvárszékben, kétség kívül más helyeken is, barátságosan éltek eleink egymással. ... Az nagyatyámon, Cserei Miklóson, lévén a vendégség szere, eljöttek Kálnoki Farkas, Donáth László, István, az öreg Baló László s többen, a többi között bölöni Jakó András, ki is noha a többire nézve alávaló ember[63] volt, de tréfás s egyszersmind értékes ember lévén, admittálták a conversatióban". Cserei tehát itt öreg, vagyis idősebb Baló Lászlót említi, aki föltétlenül azonos volt az 1635-ben a nagybaconi lófők között lustrált Baló László alkirálybíróval. Azt is valószínűnek tartom, hogy apja volt az Apafi udvarában szolgáló hopmesternek.

E cikkben felsorolt összetartozó, bárha hiányos láncszemű adatsor sok érdekes és értékes eseményt sejtet, amely különben a következő századokban sem múlt el nyomtalanul, se számbelileg nem csökkent, mert ez a család egészen a mai napig csak nehezen összeszámolható kiváló közéleti férfiút, valamint kifogástalan jellemű kisembert termelt ki magából, s így valóban megérdemelné a fáradságot sorozatukat kikutatva, levezetni. Különben a jelen korbeli legértékesebb tagja — tudtommal — a világhírt is kiérdemelt kórbonctan-tudós Baló József feleségével, Banga Ilonával együtt Budapesten él.[64]

•

Baló Lászlóra vonatkozó pótlásképpen említsük még meg, hogy — Nagyajtai Kovács István a Nemzeti Társalkodó 1836 április 19.-i 16. számában közli Miklósvárszék 1640. évbeli eredeti protocollumából: „Ex communi suffragio Gener. Nobilium Dominorum, ac universorum Incolarum ac Inhabitatorum Sedis Miklósvára, electus est ad officium Vice Judicis Regii Sedis Miklósvár Gener. Dnus Ladislaus Baló; die 13a Febr. 1640." Valószínű tehát, hogy ennek a miklósvárszéki alkirálybírónak személye összeegyeztethető az 1635. esztendei lustráláskor hasonlóképpen alkirálybíróként megnevezett Baló Lászlóval. Ez a körülmény azután annak is bizonysága lehet, hogy amiként 1564-ben Gromo János, János Zsigmond olasz testőrparancsnoka is feljegyezte, a székelyek tisztségviselőiket évenként választották. (Endes Miklós: Erdély három nemzete. Bp., 1935. 64., 73.) Ismeretes pedig az a helyzet, hogy Háromszék mind a négy széke élén külön-külön alkirálybíró állott (Endes i. m. 187., 189.), így tehát ha Baló ismételten is ezt a tisztséget töltötte be, bizonyos, hogy ebben az időtájban Miklósvárszéken ő volt a legtekintélyesebb férfiú. Ennek ellenére mégsem merném kimondani, hogy azonos lenne a több ízben is portai követséget is viselt fejedelmi udvarmesterrel, minthogy az adott időpontok közé egy másik nemzedék helye is nagyon könnyen beleilleszthető. Ezen kívül azt is meg kell jegyeznem, hogy ennek az alkirálybírónak a lustrajegyzékben feltüntetett rendiségéből is következtetve, aligha volt bőséges ingatlanvagyona s így nem is tartozhatott a primorok közé, minthogy a rendi fokozatban történő előhaladás, uralkodótól netalán nyert nemeslevél ellenében sem léphette volna át a vagyon megszabta határokat.

Nála minden esetre eggyel ifjabb nemzedékhez tartozott az az egyező nevű férfiú, akit Kolozsvárra 1659 január 21.-én történt érkezése alkalmával a városi sáfárpolgár „Balo Laszlo Ur[am] Urunk Secretariussa"-nak nevezett meg (12. lap) s aki ellen Kemény János 1661-ben elfogató parancslevelet adott ki (SzOt). Ő azután már valóban azonosnak tartható a későbbi fejedelmi udvarmesterrel.

[63] vagyis alacsonyabb rendű, tehát valószínűleg csak gyalog puskás (pixidarius).

[64] Munkáik egy részének felsorolását lásd: Determination of Elastolytic Activity and the Importance of Elastase és La relation entre les liquides du cerveau et du sang című tanulmányaik könyvészeti fejezetében.

ESZÉKI T. ISTVÁN

E nagyon szorgalmas és jeles prédikátort hollandiai tanulása ellenére sem ihlette meg sem a descartes-i, sem a coccejusi haladóbb filozófiai meg vallási felfogás; ő még mindég a skolasztikus iskola idejét múló aristotelesi tételeihez állott közelebb. Nem tudott fiatalkori tanulmányainak hatása alól szabadulni.

Eszéki származási helyét már a gröningai egyetem anyakönyvi bejegyzése is nyilván bizonyítja, amelybe 1664. augusztus 2-án mint „Stephanus T. Eszéki Szathmárinus"-ként van bevezetve.[1] A nevében jelentkező „T" betű feloldása csaknem lehetetlennek látszanék, ha nem gondolnánk arra, hogy igen sok más lelkipásztor nevében előforduló „P" betű leggyakrabban „Pap", vagy latinosan „Pastoris" szóra egészítendő ki, miért is ne lehetne tehát az Eszéki nevében levő „T"-ből ennek egykori magyar megfelelőjére: a „Tanító"-ra (vagyis lelkipásztorra, lelkitanítóra) mint hivatásnévre gondolnunk? Ennek alapján azután elfogadható az az egyezés, hogy apja azonos a leydai egyetemre 1632. július 29-én beiratkozott „Stephanus Esseky Ung(arus, Annorum) 30." teológus ifjúval,[1/a] akit hazatérése után az 1634. június 18-án Szatmáron tartott generalis synodus (Medgyesi Pállal egyazon időben) avatott pappá, mégpedig a Szatmár megyei Óvári̇ba.[1/b] Nemsokára ezután azonban Szatmár város választotta meg a maga lelkipásztorául.[1/c]

A leydai egyetem anyakönyvében és a sírkő életrajzot tartalmazó feliratában megjelölt életkor alapján Eszéki T. István születési évéül az 1641. vagy 42. esztendő határozható meg. E két időpont között való választásunkat végleg eldönti Lubbertus Sibrandus franekerai professzornak, az arminianizmus legfélelmesebb ellenfelének,[2] a kolozsvári református kollégiumban megőrzött „De Ecclesia Libri Sex" című műve hátsó őrlapján talált bejegyzés, amely szerint „Anno 1656 die 8 Novembris sum receptus scholam Szatthmarianam Ego Stephanus T. Esseki p. t. rectore existente Petro Csed-

[1] Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.

[1/a] Archiv N. F. XVI, 207.

[1/b] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898. 18.

[1/c] Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya. 1905, 32. — Ez a származtatás akkor is lehetséges, ha a fiú nevének „T" betűjét nem volna indokolt az általam *feltételezett* (valóban szokatlan) módon feloldani.

[2] Túróczi-Trostler József Magyar irodalom — világirodalom. Bp. 1961. II, 166.

regi".[3] Ez az évszám tehát a gimnáziális osztályok elvégzését, illetőleg az iskola törvényeinek aláírását jelöli. Ekkor ugyanis Eszékinek már legalábbis tizenhatodik évében járónak kellett lennie, minthogy rendes körülmények között ekkortájra jutott el a tanuló az egyes osztályok elvégzéséhez. Így tehát mégiscsak az 1641. év eleje körül születhetett.

Bizonyos, hogy Eszéki mind az elemi, mind a középiskolai, mind pedig a felsőbb évfolyamokbeli tanulmányainak legalábbis egy részét Szatmáron végezte el, vagyis 1656. november 8-tól kezdődőleg kezdette tanulni a filozófia és a keleti nyelvek, valamint a teológia tantárgyait. Itteni tanára az Eszékitől megnevezett Csedregi Péter, bárha még nem járt a külsőországokbeli akadémiákon, azonban az értelmes és képzett öregdiákok közé tartozhatott, máskülönben nem nyerhette volna el a tekintélyes szatmári iskola igazgatását. Csedregi különben papfiú volt, aki azután 1658-ban Utrechtben verssel üdvözölte Martonfalvi Györgynek május 8-án ugyanott Voetius Gisbertus elnöklete alatt tartott vitatkozását.[4] Még ugyanennek az évnek augusztus 27. napján mint „Petrus P. Tsedreghius" iratkozott be a gröningai akadémia teológiai karára,[5] majd 1659. január 5-én ugyanitt Maresius Samuel vezetése alatt maga tartott vitatkozást.[6]

Visszatérve Eszéki előbb idézett könyvéhez, abban azt találjuk, hogy ő folytatólagosan feljegyezte azokat a segélyösszegeket, amelyeket — mint alumnus diák — az 1656. év végétől kezdve egészen 1658 júniusának végéig kapott, megjegyezve, hogy mindezeket az összegeket az édesanyjának hűségesen odaadta. Ebből tehát az következtethető, hogy ezzel a nála még gyengébb anyagi körülmények között élő, valószínűleg özvegy édesanyját támogatta. Igaz, hogy Eszékiné Anna nevű másik gyermeke 1655-ben férjhez ment az eddigi szatmári rektor, ettől az esztendőtől kezdve pedig viski pappá választott Szepsi Korocz Andráshoz, akit azután 1660-ban Szatmárnémetibe, 1664-ben pedig ismét Viskre, mígnem 1671-ben Szatmárra vittek lelkipásztornak, majd ugyanitt esperessé is lett. Csakhogy (különösen kezdetben jövedelme nem lehetett akkora, hogy a távol élő anyósát is kellő módon támogathatta volna. Eszéki azonban többre vágyott, mintsem egy domidoctus rektor tanítványaként fejezze be tanulmányait, ezért az idegenországokbeli akadémiákon tanult tanárok irányítása alá 1659. április 2-án a sárospataki iskolába iratkozott be.[7] Tehát Zoványi Jenő lexikoni cikkében téved, hogy ekkor lépett volna a felsőbb tanulók sorába, amikor az már 1656-ban Szatmáron megtörtént.

Eddigi készültségét még öt esztendei és négy hónapi pataki tanulással toldotta meg. Ide különösen Pósaházi János személye köthette, aki 1657-ben lett a pataki kollégium fáradhatatlanul buzgó tanárává; ő azután mind a katolikus vallás ellen, mind pedig a coccejanus s a cartesianus felfogást vallók ellen könyörtelen hevességgel küzdött, jóllehet a haladó természettudományokat csaknem elfogulatlan szemmel vizsgálta, s éppen ezért bár maga hevesen támadja, ámde mégsem tud teljes mértékben szakítani Descartes-tal. A nagy filozófus mindent előbb megvizsgálni kívánó szándéka

[3] Könyvtári jelzése: P. 171. volt.
[4] RMK III, 2022.
[5] Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194.
[6] RMK III, 2059.
[7] Egyháztört. 1944: 336.

miatt az istentagadástól félté az egyházat.[8] Alighanem e nagy hatású, kiváló képességű tanár eszméi lettek Eszékinek nemcsak iskolai tanulása idején, de annak utána is egész életében irányt mutató vezérei.

Eszékit a diákság 1662 nyarán seniorává választotta, s az is maradt addig, mígnem az alumnus diákok könyvében a következő, bárha itt-ott téves adatot tartalmazó bejegyzés életének további sorsáról így számol el: „Promotus ex Colleg(io) ad Acad(emias). Redux fit Rector Szattmáriensis, postea in Transil(vania) Pastor Kezdi Vasarhelyiensis et Tractus eius Senior, post Desiensis, tandem Claudiopolitanus. Obiit A. 1707."[9]

Hihetőleg 1663 augusztusában indult külsőországokbeli bújdosásra. Először is Franekerában állapodott meg, ahol iskolatársával, Pataki Istvánnal együtt 1663. október 31-én iratkozott be az egyetemre.[10] E szinte mérhetetlen szorgalmú ifjúnak azonban csak két itteni vitatkozásáról tudunk, amelyet 1664 májusában „De Catholicismo Ecclesiae" tárgykörről a racionalista Valckenier János teológiai professzor elnöklése alatt tartott.[11] Ezenkívül a debreceni református nagykönyvtárban találtam a megrögzötten orthodox Arnoldus Miklós professzor „Lux in Tenebris" (Editio Secunda) Franekerae, 1665. c. könyvét, amelynek 532. lapján fel van sorolvan a respondensek neve, akik között ott találjuk Pataki István, Diószeghi K. István, Csúzi Cseh Jakab és Sz. Némethi Mihállyal együtt Eszéki Istvánt is.[12]

Kilenc hónapi tanulás után Gröningába távozva, 1664. augusztus 2-án ott iratkozott be az akadémia teológiai karára.[13] Itten tartott egyetlen disputációjáról sincsen tudomásom, ellenben Szathmári András nevű diáktársának emlékkönyvecskéjébe ugyanitt 1665. március 13-án latin nyelvű emléksorokat írt.[14] Hihető, hogy e vers írásakor búcsúzott ki Gröningából, s lehetséges, hogy továbbutazása azonképpen történt, hogy innen szárazföldön visszatért Franekerába, ez ugyanis abból a körülményből sejthető, hogy Csúzi Cseh Jakab teológusnak 1665 áprilisában e város egyetemén tartott vitatkozását verssel üdvözölte.[15] Innen most már hihetőleg hajóra ülve, a Zuiderseen keresztül Utrechtbe hajókázott, ahol azután valószínűleg még e hónapban beiratkozott az egyetemre,[16] majd 6—8 heti tartózkodás után Voetius Gisbertus professzornál már vitatkozásra jelentkezett. Ezt a „Problemata De Justificatione" tárgykörből merített vizsgáját, amely három részre oszlik, 1665. június 10-én, szeptember 7-én és október 7-én tartotta.[17] Azután alig egy hónap múlva Essenius András professzornál „De Libertate Christiana" címen disputált.[18] Ezzel csaknem egyidejűleg, vagyis július 7-én Leusden Jánosnál, a filológia professzoránál „Quae & Quanta sit Authoritas Sacrae Scripturae in Versionibus Vulgaribus" vitatkozását

[8] Túróczi-Trostler I, 208—09. és Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp., 1961. 149.
[9] Egyháztört. 1944: 336.
[10] TT 1886: 794.
[11] RMK III, 2242.
[12] A debreceni ref. nagykönyvtárban.
[13] Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.
[14] A SzNM kézirattárában volt.
[15] RMK III, 2279.
[16] Segesváry Lajos: Magyar Ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 20.
[17] RMK III, 2297. és EM 1906: 135. Zoványi Jenő: A coccejanismus története. Bp., 1890. 117.
[18] RMK III, 2298

tartotta.[19] Ehhez számítva körülbelül 5—6 hét múlva ismét Voetius Gisbertus előtt tartotta „Disputatio Theologica in qua Multiplex Populi Papistici Miseria, ex credenda Doctrina Romano-Papistica, perspicue demonstratur,"[20] Comeniusnak ajánlva. Innen még egy üdvözlő verse ismeretes, amellyel Lenthi Jánosnak 1665. július 26-i vitatkozását köszöntötte.[21]

Eszéki Utrechtből Leydába ment át. Itt 1665. október 26-án vétette fel magát a teológiai karra,[22] ahol bárha nem kevés buzgalommal hallgatta Coccejus előadásait, mégis — miként Utrechtben az orthodox Voetius — itt — úgy látszik — inkább a Descartes-ellenes Hoornbeck János[23] volt reá nagyobb hatással. Ugyanis Coccejus elnöklete alatt 1665. december 12-én és 1666. január 13-án „De Persona. Ortu &Interitu Antichristi" tárgykörből két vitatkozást is tartott.[24] Ezekkel csaknem egyidejűleg Hoornbeck irányítása mellett 1665. december 16-án „Disputatio Theologica Anti-Sociniana Bipertita. De Scriptura & Religione item De Deo"-ról számolt be. Ennek folytatását képezi „De S. S. Trinitate, Praedestinatione & Creatione" január 13-án, továbbá „De Christo, item de Fide Patrum V. Testam", január 30-án, nemkülönben „De Fide Patrum V. Test. Praeceptis Christi & Satisfactione" februárban, ezenkívül „De Satisfactione & Justificatione" ugyancsak februárban, valamint „De Conversione Hominis & Ecclesia" áprilisban és végül „De Sacramentis, Magistratu, Christiano, & Hominis Extremis" szintén áprilisban tartotta.[25] Mindezeken kívül még egy üdvözlő verse ismeretes, amellyel Szathmár-Némethi Mihálynak 1666. február 10-én tartott vitatkozását köszöntötte.[26]

E vitatkozásokon és vizsgai előadásán kívül 1666-ban Utrechtben megjelentette 230 lap + 16 + 1 levél terjedelmű 12° méretű „Prima Veritas Defensa: Sive Necessaria Responsio" című munkáját, amelyet még az előző évben fejezhetett be Utrechtben. Jóllehet e könyvét a Tolnai Dali tízei közé tartozott Kolosi Dániel beregszászi, valamint Komáromi Csipkés György debreceni, továbbá sógora: Szepsi Korocz András viski papnak, ellenben rajtuk kívül Buzinkai Mihály és Pósaházi János sárospataki tanároknak is ajánlotta, ami már arra is utal, hogy Pósaházinak nyomdokát követve, nem Schotanus, Valchenier, Leusden, hanem inkább Voetius, Hoornbeck professzorok szellemében haladt tovább.[27] Miként Erdélyi János megállapította, hogy „ez időtájt forrt legjobban a tudós világ, Cartes ellen és Aristoteles mellett, ő is (ti. Eszéki) ennek a pártján állott leginkább a hittan érdekei védésével »Prima veritas defensa« munkájában."[28], Erdélyi különben megállapítását — úgy látszik — Bod Pétertől vette át, aki szerint „akkor fenn forgott a' Kártésius Filosofiája iránt-való veszekedés a' Belgyiomi Oskolákban; ő (ti. Eszéki) azokkal tartott, a' kik az Aristotéles Tudományát szorossabban követték, tanúlván azt még Patakon Pósaházi Jánostól. Ki költ

[19] RMK III, 2299.
[20] RMK III, 2300.
[21] RMK III, 2301.
[22] Archiv N. F. XVI, 214.
[23] Túróczi-Trostler. I, 180.
[24] RMK III, 2283. és 2339.
[25] RMK III, 2284. és 2340.
[26] RMK III, 2370.
[27] RMK III. 2365. (Én a debreceni ref. nagykönyvtár példányát használtam.)
[28] Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. Bp., 1885. 152.

azok ellen, a kik Kártésius tetszése szerint értettek, 's adott ki egy könyvetskét Trajektumban illy titulussal: Prima Veritas defensa. 1666. 12. Ezért némellyektöl ditséretet, másoktól pedig itéletet vett."[29]

Csodálatos, hogy a nyugati haladó gondolkozású tudósoktól nem hozott haza felszabadultabb szellemet, csak ugyanazt a gondolatkört, mint amit itthon Pósaházitól elsajátított. Igaz, hogy amiként Erdélyi is reá mutatott, odakünn is minden még forrongásban volt: az orthodoxia is sok tanárral volt képviselve, akikhez azután Eszéki továbbra is csatlakozhatott. Úgy látszik, hogy nagy szorgalma mellett mégsem volt eredeti egyéniség; de — hát — akkor mégis miért foglalkozunk olyan hosszasan vele? Azt felelhetjük, hogy nemcsak az alkotók szerepét kell jobban megismernünk, hanem a környezetet is, amelyet az élenjáróknak kitartó szorgalommal kelle feloldaniok.

Eszéki hazatérése után — miként sírkövének felirata is bizonyítja — mindjárt a nagybányai iskolához rendeltetett rektorul; az itteni matrikula szerint itt 1667. április 25-től 1669 tavaszáig tanított, amely idő alatt az iskola könyvtárát is rendezve, arról katalógust is készített.[30] Majd Kemény Jánosné Lónyai Anna özvegy fejedelemasszony marasztotta Aranyosmedgyesen udvari papjául. Mint ilyennek Mezőlaki János utrechti teológus 1670. november 2-án tartott vitatkozását ajánlotta.[31]

Nagybányai igazgatósága idejében mondotta el gróf Rhédei Ferenc temetésekor 1667. november 20-án Huszton „Halotti Magyar Oratio"-ját, amely 1668-ban nyomtatásban is megjelent Sárospatakon.[32] Ugyancsak nagybányai rektoroskodása idején 1667 karácsony estéjén mondatta el főképpen a tanuló gyermekekkel közösen „szép feles gyülekezet előtt", „Rythmusokkal valo Szent Beszelgetes" című iskolai drámáját, amelyet Teleki Mihály mármarosi főispánnak ajánlott, aki azután 77 nyolcadrétnyi lap terjedelemben 1669-ben Kolozsvárt nyomtatásban is kiadatta.[33] Ugyancsak nagybányai emléke, hogy az 1669. évben elkészítette az iskola könyvtárának jegyzékét, amely összesen 213 művet tartalmazott 248 kötetben.[34]

Aranyosmedgyesi paposkodása idejéből Mezőlaki ajánlásán kívül vele kapcsolatosan még egy emlékünk van. Ugyanis Nánási István nagybányai lelkipásztor 1670-ben Kolozsvárt kiadta „Szü Titka" című, nagyobb részben angolból fordított s Bod Péter szerint „jeles, szép prédikációs könyvét,"[35] amelyben a szerzőhöz intézett üdvözlő versek egyikét — annak ajánlása szerint — „Stephanus Eszeki in Ecclesia Aranyos-Medgyesina Aulica V. D. Minister" írta. E meglehetősen sok példányban megmaradt mű egyik kötete megvolt a Székely Nemzeti Múzeumban is, ebben azután Eszéki saját kezűleg jegyezte be: „Eszéki Istváné. Az Author Ajándéka mp."[36]

[29] Bod Péter: Magyar Athenas. (N.-Szeben) 1766. 77.
[30] Thurzó Ferenc 190.
[31] RMK III, 2533.
[32] RMK I. 1075.
[33] RMK I, 1086. — A magyar irodalom története. 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor: Bp. 1964, 262. Ld. még az e cikk után következő megjegyzéseinket.
[34] Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. I, 44.
[35] RMK I, 1103. és Bod Péter i. m. 189.
[36] Megvolt a SzNM könyvtárában. A másik a debreceni ref. nagykönyvtárban RMK 652. könyvtári jelzéssel.

Az aranyosmedgyesi udvarból valószínűleg nemsokára Székelyudvarhelyre hívták meg lelkipásztornak, s még ugyanakkor esperesnek is megválasztották. Itteni szolgálata idejében írta és jelentette meg 1675-ben Kolozsvárt 12°-nyi 96 lap + 8 + 5 sztlan levelen „Diarium Theologicum. Sive Universa Theologica" című s az udvarhelyi iskolában való használatra szánt latin nyelvű munkácskáját.[37] Ezt azután Bethlen Miklós Udvarhelyszék főkapitánya, Szathmár-Némethi Mihály, Eszékinek külsőországokbeli bujdosótársa, kolozsvári lelkipásztor, tyrnaviai (nagyszombati) Letenyei Pál székelyudvarhelyi iskolaigazgató, valamint Pósaházi János, Eszéki egykori tanára és példányképe verssel üdvözölte.[38] Bod Péter e munkáról kissé humorosan azt állapítá meg, hogy „a' könyv kitsiny; de a' titulusában nagyot igér, midőn azt adja elö, hogy a' jó igyekezetü ifju hatvan napok alatt az egész Theológiát nem tsak meg-tanulhatja e' szerint; hanem vallását is az ellenkezök ellen óltalmazhatja, azoknak ellen-vetésekre meg felelhet, a' Sz. Irást értheti, magyarázhatja." Pósaházi is versében megmondja, hogy e könyv módszere a nagy Maresius (gröningai orthodox tanár, a cartesianismus ellenfele) módszerét követi, de túl rövid tartalmú.

Eszéki e könyvében ígéri, hogy nemsokára „Compendium Socinianismi confutati"-ról írott művet ad ki, megjelenéséről azonban nem maradt fenn semmi nyom.[39]

Zoványi cikkei szerint 1675 után Zabolára távozott, s ott paposkodott 1686 tájáig.[40] Ezt az állítást azonban annál inkább meg kell kérdőjeleznem, mivel sírkövének felirata állomáshelyeinek felsorolásában itteni szolgálatát nem említi. Inkább hihető, hogy mint későbbi kézdi esperesnek évenkénti látogatása belekerülvén az egyházközség jegyzőkönyvébe, a hihetőleges félreértés így tehette meg zabolai papnak.

Legközelebbi állomáshelye Kézdivásárhely volt, ahol azután esperessé is megválasztották. E tekintélyes és jó jövedelmű állomáshelyen való működéséről azonban semmiféle adatom nincsen, bizonyos azonban, hogy véglegesen itt sem állapodott meg, minthogy Szathmári Pap János a dési papságból Kolozsvárra távozva, 1696. május 27-én iktatták be új állomáshelyére,[41] helyébe Eszékit hívta meg a gyülekezet. Az egyházközség története szerint szolgálata itt 1696 novemberben kezdődött. Soti (vagy Solti) János lelkipásztortársa 1697-ben elhunyván, az egyházmegye itt is Eszékit választotta meg esperesül, az egyházközség pedig főgondnokául.[42] Ekkor az eklézsia másodpappá Almási Istvánt hívta meg, aki 1685 táján a dési iskola igazgatója lehetett.[43]

Úgy látszik, a hívek már ekkor mit sem törődtek azzal, hogy papjuk haladó eszméket hirdet-e vagy sem, minthogy az ekkori zavaros világban

[37] RMK II, 1359.

[38] Az egykori kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában használtam; 30 év előtti könyvtári jelzése RMK 257.; a debreceni ref. nagykönyvtári példány jelzése: RMK 37.

[39] Bod Péter i. m. 77—78.

[40] Zoványi Jenő cikkei 132.

[41] A kolozsvári ref. konzisztórium „Series rerum" c. jegyzőkönyve 47. (Az eklézsia levéltárában.)

[42] Kádár József: Szolnok-Doboka vm. monográfiája. Dés, 1900. III, 130.

[43] Szerző: A dési ref. iskola XVII. és XVIII. szdbeli igazgatói és tanitói. Kolozsvár, 1941. 9.

a létért való küzdelemben, csak az volt a fontos, hogy vigasztalást vagy biztatást adjon s ha lehet, egyéni érdekeiket is megvédje.

Eszéki dési paposkodása egy évtizedig tartott. A legtöbb megemlékezés úgy tudja, hogy 1707-ben Désen hunyt el; egyedül Zoványi cikkében találtam, hogy 1707. június 26-án Kolozsvárt halt meg. Amint a következő sorokban látni fogjuk, hogy a helyhatározás ugyan helyes, az időmegjelölés azonban javításra szorul.

A kolozsvári házsongárdi temető délkelet felőli negyedében 1925 novemberében hatalmas bokor által körülnőve egy nagyon megkopott ormós koporsó alakú sírkövet találtam.[44] Ennek déli lapjának elején kartusban kerek mondatszalagon levő elmosódott szövegből csak ...C DOCT VIRI DNI STEPHAN(i)... olvasható. A mondatszalagon belül kifaragott tárgyról töredezettsége miatt csak sejtjük, hogy nyitott könyvet ábrázolt. A kartus mögött latin verses szöveg van kifaragva:

D. O. M. S.

EHEU VENERANDE PARENS: ECCLARUM PASTOR & ACTOR
ESZEKI STEPHANUS MENTESQ SERENUS ERAT
TU SP(l)ENDOR CLERI • SPECULUM PIETATIS ALUMNUS
CONSILIO TERSUS MYSTERIOQZ SATOR
SOLAMEN MOESTI INOPIUM PATER ATQZ PATRONUS
CLERI ORTHODOXI • DACICA TERRA TONAT
(Sexies) DENOS AC SEX AETATIS COMPLET UT ANNOS
..... TERRA EGIT CORPUS • SPIRITUS ASTRA TENET
..... JOHAN • P • ROZGONI APPOSUIT

A sírkő északi lapjának leírása:

HIC HAE • JACENT EXUVIAE PIENTISSI(mi pr)UDENT :
JUXTAQZ DOCT • VIRI
STEPH • ESZEKI : QUI PERSPICAC(i juri)DICIO POLLENS :
ELOQUENTIA
POTES REDUX PATRIAM RIVULINAE SCHOLAE FIT
MODERATOR ILLINC
CELS : PRINCIPISSAE JOHA • KEMENY AULIC; SALUTATuR
CONCIONAT (or)
DEIN AUTHORITATE GRAVi INCLARESCENS NOBILIS .....
(Udvar-)
HELLY • KEZDI : VASARHELLY AC DÉÉS FIT PRAECO VERI.....
UBIQZ SENIOR FRATRUM ViGILAN(tissimus) per ANNOS XX.....
FROTUNAE CASIB: AC FRACT: AC AERUNIS ..... TAST:
DE (natus)
..... (aetatis) SUAE • LXVI • ANNO • M • DCCV .....

[44] II. osztály C. tábla 1616. sz. sír előtt.

Az északi lap felirata megett koszorú, ennek tartalma azonban kopott, alja pedig le van törve. Szathmári Pap Mihály múlt század eleji leírásából az sejthető, hogy itt egy férfi, netalán pap alakja volt kifaragva.[45]

Tehát Eszéki elhunytát valamiféle bajok, netalán betegség (aerumna) előzte meg. Elmúlásának idejét, amelyet a sírkő északi lapjának utolsó sora foglalt magában, Szathmári Pap Mihály professzor még épen látta. Szerinte tehát „denatus Claudiopoli A. aetatis suae LXVI. Anno MDCCVIII 6 a. July",[46] bárha nem lehetetlen, hogy a napot jelző „6"-os szám elől a „2"-es már Szathmári Pap lejegyzése előtt kikopott.

Gyanítható, hogy Eszéki családjavesztett ember volt; ez lehetne az oka, hogy elhantolásáról és síremlékéről is — annak felirata szerinti — Rozgoni P. János kolozsvári lelkipásztor gondoskodott, s ugyanő szerezhette a felvésett kötött és kötetlen szöveget is. Nagyon valószínű, hogy Eszéki és a nála 12 esztendővel fiatalabb Rozgoni barátsága azóta tarthatott, amióta Letenyei Pálnak 1680-ban bekövetkezett halála után Rozgonit, Letenyei méltó utódát, rendelte a püspök a székelyudvarhelyi iskolához.[47] Eszéki pedig úgy is mint lelkipásztor s úgy is mint esperes, bizonyosan jóakaratú pártfogásába vette ezt a derék ifjút, aki éppen akkor tért haza azokról az akadémiákról, ahol egykor maga is szorgalmasan tanulta a felsőbb tudományokat.

Eszéki életében, netalán éppen a saját családjában is tapasztalta, hogy az elszegényedett papok özvegyének és árváinak mennyire nehéz sors jut osztályrészül, ha nem akad falujukban könyörülő szívű patrónus, avagy patróna, ezért megtakarított szerény jövedelméből ezer forintot hagyományozott arra a célra, hogy annak kamata esztendőnként azok között osztassék szét,[48] de a sárospataki kollégiumról sem feledkezett meg, sőt — Zoványi szerint — könyvtárának kétharmadát is ennek az intézménynek juttatta, mígnem egyharmadát a kolozsvári kollégiumnak hagyta.[49]

Török István szerint az ún. Apáczai-albumban fel vannak sorolva azok a könyvek, amelyeket Eszéki 1703-ban hagyományozott a kolozsvári református kollégiumnak.[50] E közlésben csupán annyi a tévedés, hogy e könyvajándékozás nem hagyomány, hanem adomány volt. Ugyanis Török időmeghatározásában nincsen hiba, minthogy egyik ilyen könyvpéldányban a következő bejegyzést találtam: „Ex oblatione admodum Reverendi ac Clarissimi Viri p. t. Ecclesiastae apud Déésienses vigilantissimi Dni Stephani Eszeki obtinet Coll. Refr. Claud. Ao. 1703. Die 24. Novembris."[51]

[45] A fenti szövegvésetben több hiba fordul elő, amit a többek között az is bizonyít, hogy a kőfaragó a DACICA első C betűjét először E-nek véste, azután meg a kitöredezett szövegrészeket Szathmári Pap Mihály professzor leírásából kényszerültem átvenni, ez pedig nem egészen megbízható, mivel a rövidítéseket itt-ott feloldva jegyezte le, sőt változtat is, mert — úgy látszik — a kő már a XIX. szd legelején is kopott volt.

[46] Bod Péter „Hvngarvs Tymbavles" c. könyvecskéjének az ENM levéltárának kézikönyvtárában őrzött példányában a 143. lapszámmal jelölt üres lapra volt feljegyezve e sírkő szövege.

[47] Kis Ferenc: A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme. Székely-Udvarhelyt. 1873. 23—24.

[48] Bod Péter i. m. 78.

[49] Zoványi lexikoni cikkei.

[50] Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. tört. Kolozsvár, 1906. III, 305—06.

[51] Könyvtári jelzése: A. 19.

Végezetül még megjegyzendő, hogy Eszéki nem elégedett meg a külső országokban gyűjtött könyvállományával, hanem hazatérése után is igyekezett bibliotékáját gazdagítani. Így találtam a sárospataki kollégiumnak hagyományozott „Novvs Orbis Regionvm insvlarvm veteribvs incognitarvm. Basileae 1532." című könyvébe bejegyezve a többek között: „Cessit tandem lap terjedelemben 1669-ben Kolozsvárt nyomtatásban is kiadatta.[33] Ugyan-1672 Stephan Eszéki proximi possessoris successori quarto, ibide[m] Udvarhelyini."[52] Úgy tetszik, hogy ezt a könyvet elődje: Csernátfalvi János udvarhelyi lelkipásztor és esperes hagyatékából vásárolta.

Néhány megjegyzés a magyar nyelvű iskolai színielőadásokhoz

Varga Imrének a közelmúltban megjelent értékes tartalmú könyvecskéje[1] nem egy tanúságot rejt az egykori iskolák színielődásaival kapcsolatosan. Különösen becses Eszéki Istvánnak nagybányai rektor korában szerzett és 1669-ben nyomtatásban is megjelentetett „Rhytmusokkal való szent beszélgetés" című verses munkája, amelyet a szegedi tudományegyetem irodalomtörténeti tanszéke másolatban őriz a Dézsi Lajos professzor hagyatékában. Varga bár nagyon helyesen utal arra, hogy „műfaji tekintetben legkevésbé nevezhető drámának a Ritmus", azonban mivel annak idejében ez is színszerűleg adatott elő, ezért e könyv lapalji ívjelzései méltán sorolják ezt is az iskolai színjátékok közé.

Az Eszéki Rythmusaira határozottan reá nyomják bélyegüket magának a szerzőnek neveltetése és iskolai tanulmányai, különösen pedig sárospataki tanárának: Pósaházinak hitvitái, bárha most tárgyalt emlékünk nem más keresztyén felekezeteket, hanem — egy adott esetből kifolyólag — a zsidókat választotta ellenfélül. E Rhytmusokról különben tudjuk, hogy 1667. december 24-én karácsony szombatján adták elő „a' Nagy-Banyai Scholában szép feles gyülekezet előtt".[2] A szereplők — Nánási István nagybányai és Szerencsi Gerson lelkipásztorok kivételével — mind a nagybányai iskola tanulói lehettek, jóllehet Vargának lelkiismeretes kutatásai ellenére is csak egyetlen Forrai Péter deák nevére sikerült reá találnia a „Matricula Scholae Rivulinae" címzésű diáknévsorban.[3] Ez a tanuló (studiosus) az iskola igazgatását 1667. április 25-én átvett Eszéki István idejében írta alá az iskola törvényeit. Megeshetik, hogy már más intézetben megkezdette a felső évfolyamokon való tanulást, minthogy rektora hamarosan praeceptorsággal is megbízta. Különben is értelmes diák lehetett, mert másképpen nem bízták volna reá éppen magának a rabbinak a szerepét. Ez az ifjú azután magának Eszékinek papságra történt menetele évében: 1669-ben — az anyakönyv szerint — Gyulafehérvárra távozott, ami azonban kissé szokatlannak tetszik, minthogy semmi adatunk nincsen arra vonatkozólag, hogy 1658-tól 1672-ig nemcsak fő-, de bár csak triviális iskola is lett volna

[52] A sárospataki ref. nagykönyvtárban. H. 428. sz. jelzéssel.

[1] Varga Imre: Magyarnyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből. Bp., 1967.

[2] I. h. 84. és RMK I, 1086.

[3] Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya, 1905. 190.

ebben, a tatárok által kipusztított városban. Ezért is inkább hihető, hogy az Enyedre áttelepített kollégiumba ment továbbtanulásra.

A néhány diákon kívül szereplők voltak az Angyalok karát alkotó „sok éneklő gyermek". Ezeket a gimnáziumi hat osztály tanulói közül válogathatták ki, akiknek életkoruk ekkortájban 15—16 évükig terjedt. Róluk azonban hasonlóképpen nem vezettek anyakönyvet.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a színielőadás közönsége jórészben a szereplők hozzátartozóiból és ismerősökből telt ki, ennélfogva az egyes alakok megszemélyesítőit a rendező-szerző nem válogathatta össze a távolabbi vidékek alumnusai közül, hanem csakis a városban lakók soraiból kerültek ki.

E Rythmusok előadásán — Eszéki ajánló sorai szerint — udvarával együtt megjelent az iskola patrónusa: Teleki Mihály kővári főkapitány is. Teleki, aki a kulturális megmozdulásoknak s így a könyvek kiadásának is mindenkor önzetlen támogatója volt, ezért Eszéki e munkácskáját is a saját költségén nyomatta ki Kolozsvárt a minapi nagybányai könyvkötőnél: Veresegyházi Szentyel Mihálynál az 1669. évben.[4] Ezt az egyetlen példányban megmaradt eredeti nyomtatványt a marosvásárhelyi Teleki-théka őrzi; onnan másolta le Dézsi professzor.

E színielőadásra vitt darabbal kapcsolatosan meg kell ismételnünk azt a sokszor hangoztatott feltevést, hogy legtöbb közép- és főiskolánkban a félévi meg évvégi vizsgák alkalmával latin és anyanyelvű színielőadások tartattak, csakhogy ezeknek szövege nagyobbára kéziratban maradván, könnyen elkallódhatott, minthogy kevés volt az olyan megértő pártfogó, mint aki netalán családjával meg udvari inasaival együtt végighallgatva az előadást, azután a saját költségén ki is adassa, miként ezt Teleki Mihály két külön példában látott alkalommal is cselekedte.

A kolozsvári református kollégium gyűjteménytára megőrzött egy 1792. évbeli nyomtatványt, amelyben a tanulók iskolai színjátszásuk lehetővé tételére a jóltevők anyagi támogatásáért folyamodtak.[5] E nyomtatvány szövegéből idézem az alábbi sorokat:

„Minthogy az Erdélly Magyar kollégiumokban eleitől fogva szokásban volt az, hogy minden Esztendöben az iffjuság közönséges megpróbáltatásának idején[6] Komédiákat játszódjanak, a' mellyek mind a' bátorságnak nevelésére 's öregbitésére, mind pedig a' jó erköltsöknek gyakorlására szoktak útat nyitni; értettük pedig sokaktól, hogy ezen hasznos szokás tsak a' mi Collégiumunkban hibázik; más-felől ezen szükséges gyakorlásnak legelsö elkezdése mind Méltóságos Curator, mind T. Professor Urainktol helyben hagyattatott: Ezen okoknak meg-gondolásából arra indittattunk, hogy mi-is ezen gyakorlásban próbát tégyünk."

Hihető azonban, hogy egykor ebben a kolozsvári intézetben is csakugyan adtak elő színdarabokat, ámde ezeket is, miként az unitáriusok itteni jeles kollégiumában[7], valamikor valamilyen ok miatt a világi hatóságok betiltották. A református kollégium ilyesfajta előadásaira Szathmár-

[4] Varga Imre i. m. 87—88.
[5] H. J.: Színészettörténeti dolgozatok. (Kéziratban.)
[6] vagyis közvizsgák alkalmával.
[7] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II, 177—80.

Némethi Sámuel professzoruk által Kendeffi Jánosnak és Teleki Krisztinának (a Mihály leányának) 1684. május 30-án tartott egybekelésük alkalmára írt és bizonyosan a tanítványok által elő is adott latin nyelvű drámájából is következtetni lehet.[8]

Ezért hihető, hogy a nagybányai iskolában sem ez volt a legelső színszerű iskolai előadás. Varga Imre ezért mindenesetre nagyon érdemes munkát végzett mind e színi emlékünk közkinccsé tételével, mind a bevezetés, mind pedig a kísérő jegyzetek lelkiismeretes összeállításával.

Az Actaeonról írt széphistória és szerzője

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött Kismarjai Veszelin Pál: Kegyes és Istenes beszélgetések című 1633-ban Debrecenben megjelent műve[1] elé kötött üres levelekre feljegyzett széphistória olvasható, amely 34 szakaszra osztott, egyenként 12 szótagú 136 verssort tartalmaz.

E könyvecskébe való másolása 1668 után, de 1680 előtt történt, tehát e két esztendővel keltezett bejegyzések határolják már helyzetüknél fogva is e vers szövegét. Az írás jellege azonban arra vall, hogy inkább ehhez az utóbbi évszámhoz, mintsem az előbbihez van közelebb az igazság. Az 1668-ik esztendei könyvtulajdonos pedig a kevésbé gyakorlott kezű Betskereki harangozó Szőts György név szerint inkább a délvidékre, mígnem az 1680-ik évben bejegyző Stephanus Szodoraj pedig a Szilágyságra, valamint az általa vastagon kihúzott (tehát 1680. év előtti) Huszti név már az ország északkeleti tájára utal. Azonban Szodoraj neve sem a debreceni, sem a kolozsvári református főiskola tanulói között nem fordul elő, a török által ekkorra elfoglalt Váradon pedig az iskola egészen megszűnt, valamint a Szatmáron tanult diákok névsora nem ismeretes, jóllehet a kiindulópontot a legnagyobb valószínűséggel itt kereshetnők. Tekintettel ugyanis arra a körülményre, hogy e könyvecske 1685-ik évi tulajdonosa, a magát születése helyéről elnevező Szathmár-Némethi Mihály, a kolozsvári református egyházközségnek 1673-tól kezdve jeles lelkipásztora, avagy a kollégiumnak ekkor 18-ik életévét töltő azonos nevű diákja, aki tizenegy esztendő múlva ugyanennek az intézetnek professzora lett, állandó összeköttetést tartott fenn szűkebb hazájával, nem lehetetlen, hogy Kismarjai e munkája (az akkorra már bejegyzett széphistóriával együtt) onnan jutott valamelyikük birtokába. Így tehát az alább közölt vers feljegyzője valószínűleg az ottani főiskola tanulói, avagy korábbi korú diákjai közül került ki.

Ennél többet azonban a kéziratból magából nem lehetett megállapítani, noha annyi mégis bizonyos, hogy itt nem az eredetileg első fogalmazvánnyal, hanem a vers másolatával, mégpedig emlékezet utáni másolatával találkozunk, amely jelenséget alább megemlítendő egynéhány gondatlanság is bizonyít.

[8] Ld. e kötetben.

[1] Cl. + 5 sztl. + 304 lap, előtte 6, utána 3 üres levél. (A verset 2/B. — 5/A. üres levelekre jegyezték fel.)

A közlemény másolása tehát nem történt kellő gondossággal, minthogy csakis ennek lehet tulajdonítani, hogy ez, a különben igen jó ütemvezetésű vers 11-ik szakaszának 3. sorában 12 szótag helyett csak 6 van, úgyhogy az első főütem bevégződése után a sor — nem a valóságban — csak a versmenetben megszakad így:

az okaert vizet ket kezevel szoria,
mint az zapor esőt
ugy hogy szemeivel semmit nem láthatna

Ugyancsak a gondatlan lejegyzéssel magyarázhatjuk meg, hogy a négyes rímek eléggé gondos összehangzásánál kiváltképpen öt szakaszban nagy zökkenőre figyel fel a fülünk.[2]

A költemény tárgyát a klasszikus mitológiából merítette az író. Forrását azonban nem szükséges az eredeti, messzi görög mítosz-feldolgozásokban keresnünk, amikor is maga a versszerző nevezi meg ilyenformán (2. versszak 1—2. sora):

Megh hallod peldáiát az Ovidiusnak
keserves verseket irván Acteonrol

Ha már most összehasonlítjuk az itt közölt verset Ovidius „Metamorphoses" III. könyvének 155—255. soraiban elbeszélt történettel, úgy találjuk, hogy a magyar vers eléggé híven követi a latin eredeti gondolatmenetét. Minthogy azonban a magyar átültető erkölcsre oktató, moralizáló keretbe foglalta az elbeszélt történetet: természetszerűleg nagyon meg kellett rövidítenie Diána fürdő-jelenetét, holott a latin eredetinek éppen ez a legszebb, legszínesebb része. De rövidít ott is — és ez csak dicséretére válhatik — ahol Ovidius 20 soron keresztül részletesen felsorolja Actaeon kutyáinak nevét és tulajdonságait.

A vers, a kézirathoz híven,[3] a következő:

(2/B. levelen:)

/1./ Boldognak halala előt ne mondassek,
az emberek kőzűl bár ne iteltessek,
miglen koporsoban s főldben be tetessek,
senkiis addiglan bár ne iteltessek.

/2./ Megh hallod peldáiát az Ovidiusnak[4]
keserves verseket irván Acteonról
az hires Cadmusnak fő unokáiara[5]
szüksegh hogi giakronnis gondolkodgial arrol.

[2] Ilyenek fordulnak elő a 2., 6., 14., 24., 33. versszakban.

[3] A szöveg azonban az eredetiben nincsen verssoronként írva, hanem csak versszakokra különítve, egyvégtében folyik.

[4] Az eredeti szövegben valószínűleg: Ovidiustól.

[5] Az eredeti szövegben valószínűleg: unokájáról.

/3./ Az Poeta maga megh mente Acteont,
kit hogi niegh ez vilagh rut vetkekre nem vont,
tisztán es szentűl elt, ez legien igaz font,
kedves rokonira megis sok sirast vont.

/4./ Jai már veletlenűl vadászatra menven
fáradhatatlanul megh czak iffiu leven,
kietlen erdőkön vadakat keresven,
azokban nagy sokat megh sertven s megh ölven.

/5./ Erkezek egy kies, es giőniőrű vőlgyben,
feniő es Cyprus fák árniekos heliere,
kinek Gargaphia eo tulaidon neve,
oh boldogtalanságh, oh irigi szerencze.

/6./ Csudállatoskeppen ez heliet az Isten
buzgo kut feiekkel szepen ekesitven,
zőldellő füvekkel kedvesseis teven,
vadak es szarvasok giakron it legelnek.[6]

(3/A. levelen:)

/7./ Amaz Isten aszszony Diana ez heliet
az eo szepsegeert oly igen kedvellet,
hogy szűzek[ne]k tiszta leany seregevel,
ide iőven vellek, giakron feredezet.

/8./ Itt leven akkoris Nymphak seregevel,
es feresztven mágát tiszta forrás vizzel,
Actaeon erkezek, vádaszi[7] sereggel,
sok országbol giütet hires ebeivel.

/9./ Az forrashoz iuta oh átkozot ora,
es megh látván őtet amaz nagy Diana,
az gialázat miat ott feligh el hala,
felven hogy Actaeon őtet latta volna.

/10./ Az Nymphak mindgyárást őtet kőrniül veszik,
mezittelenseget iaigatván fedezik,
kiáltással az nagy erdőkőt el tőltik
Diána orczáia de megis ki laczczik.

/11./ Hertelen keresi nyiat,[8] s nem tálállia,
az okaert vizet ket kezevel szoria,
mint az zapor esőt[9]
ugy hogy szemeivel semmit nem lathatna.

[6] Az eredeti szövegben valószínűleg: legelvén.
[7] Helyesírási hiba „vadászi" helyett.
[8] Az eredeti szövegben valószínűleg: nyilát.
[9] Egy fél sor hiányzik; talán ilyesféle lehetett: reája zúdítja.

/12./ De ennek felette feniegeti szava,
mond megh bár Actaeon hogy tőlled Diana,
ily gialázatoson talaltatot volna,
de azonban szarva nevekedik vala.

/13./ Es fűlei neki mikent az szarvasnak
hirtelen változnak kezeis labak[na]k,
formaiára mindgiárt szőrrel borittattnak,
labai ezekhez igy hasonlittattnak.

(3/B. levelen:)
/14./ Egeszszen eo teste szarvassa változek,
Diana vizetől mert megh őntöztetek,
maga giorsaságan igen czudálkozek,
ő nagy bátorsága rettegesse valik.[10]

/15./ De mikoron futna tiszta forrás mellet,
hova veletlenűl szeme be tekentet,
magais mágától, szertelen megh rettent,
szarvas ábrázattia vilagoson tetset.[11]

/16./ Oh veletlen eset akará mondani,
oh szigoru ora de szo nem követi,
mellien fohászkodnak es sirnak szemei,
nem emberi orrán folynak le kőnyvei.

/17./ De elmeie neki epsegben marada,
már mit czelekedgiek sóha nem tudhattia,
iut eszeben neki kyralyi udvara,
es emberek kőzőt kies niáiassága.

/18./ Hogy erdőben lakiek retteges gátollia,
es hogy haza mennien gialázat nem tudgia,[12]
iai midőn gondolat ekkeppen farasztia,
ez szőrniű retteges eotet igy foggattia

/19./ Azonban ebei rea tálálkoznak,
nem tudván hogy urok, ők czak szarvast lát[na]k
szőrniű dűhűsseggel reáia rohannak
nem ismerven lenni eotet Actaeonnak.

/20./ Elsőbben Melampus az ő kedves ebe
es az Ignobais kinek sebessege,
igen diczirtetik Alce erőssege,
Hilactor es tőbben mind reaiok ere.

[10] Az eredeti szövegben valószínűleg: válék.
[11] Helyesírási hiba tetszett vagy legalábbis tetzet helyett.
[12] Talán inkább: hagyja.

(4/A. levelen:)

/21./ Erős kő sziklákon szorniü kő szirtokon,
rettenetes sűrű fa s főld omlásokon,
eo ebei előt sirván fut Actaeon,
mellien az előt iárt most szalad az uton.

/22./ Szolgai nem tudgiák hol legien eo Urok
kedvetlen is nekik ez az vadászottiok,
oh nem tudván hogy ez volna eo gazdáiok,
es eo nekik mint egy kedves edes Attiok.

/23./ Melanetes noha kesebben indula,
ez általon menven de inaba iuta,
szőrniü dűhűsseggel rágia eles foga,
tőbbennis erkeznek veletlen praedára

/24./ Akará mondani en vagiok Actaeon,
tű kedves uratok, de szo ninczen sohul,[13]
zengh az erdő szőrniü kutia ugatásban,
semmi epsegh ninczen immár Actaeonban

/25./ Szolgai szorgattiák, urok[na]k ebeit.
de azonban ki ki niuitia ily szavait,
hol iársz edes Urunk? oh hogy most nem vagy itt,
keservesen hallia, de nem szolhat semmit.

/26./ Csudálkoznak szarvas maga viselesen,
eo előttők fekszik megh eleven leven,
feiet fel emeli, mint ha esedezven,
oltalmat kevanna szolgai nem ertven.

(4/B. levelen:)

/27./ Nagi szorgalmatosságh foggattia sziveket,
urokat szemlelven iárván az hegieket,
maga ielen leven viselven sebeket
es ottan ki mulek hizlalván ebeket.

/28./ Kegietlen Diána im mar te haragod
megh czendesedhetik ihol van ha rágod,
artatlan volt s megh lásd mint leszen te dolgod,
Actaeonnak testet rut ebekre osztod.

/29./ Mit akarion ezzel ercz megh az Poeta,
legien te szivedben ily allegoria,
elmedet fordiczad hiven ez dologra,
es hidgied hogy neked nem lesz igen iodra.

[13] Az eredeti szövegben valószínűleg: sohun.

/30./ Mikeppen Actaeont az maga ebei,
kiket frissen hizlalt, megis rut fogai
Urokot mardosván dűhűssen fogai,
hasogatvan bőret rut eles kőrmei.

/31./ Jai az itiletben minden ember ellen
tulaidon vetkei, kiket ez rut testben
kedvesen giakorlot, ott állanak szemben
reaia tamadvan eitik eordőgh teerben.

/32./ Actaeon felől aszt iria az Póéta
hogy vetkek nelkűl volt, czak kiczin hivsága,
fogiattia eletet szorgalmatossága
Istent nem tisztelven iárt czak vadászatra

(5/A. levelen:)
/33./ De neked mint leszen megh lásd ember dolgod,
az ki czak hivsagban tőltőd el Világod,
rut vetkekkel ugyan megh rakodik szived,
megh lásd hogy ne legien neked lelki károd.

/34./ Immár beszedemet el vegezem ebben,
de szűksegh hogy minden visellie sziveben
Isten tisztesseget, adgia megh elteben,
hogy eo ugy ne iárion mint Actaeon ezen.

Természetes, hogy Ovidius költeményének cselekvésbeli egységét, képeinek és nyelvének szépségét a különben eléggé jól gördülő verskészséggel, de az egyes jeleneteknek lazán összefüggő megszerkesztésével verselő magyar szerző nem éri utol, mintegy nem tudván szabadulni attól a tudattól, hogy ő most fordít, ámde egyúttal új elemet visz bele a mitológiába: moralizál. Ott azonban, ahol önállóan költ, mint például, ahol a kutyák nagy részletezését kihagyva, helyette a szarvassá változott Actaeon lelkiállapotát és szomorú sorsát beszéli el: valóban Ovidius fölé emelkedik, mert a szerencsétlen ifjú sorsa iránt a legnagyobb mértékű szánalmat tud ébreszteni az olvasóban. Ámde ha azután az értelemre figyelünk fel, mindjárt reá kell döbbennünk, hogy a szerző itt-ott ellentétbe kerül önmagával, mert hol azt állítja Actaeonról, hogy „vétkek nélkül volt", hol pedig azt, hogy „Istent nem tisztelvén, járt csak vadászatra". Lehet ugyan, hogy itt azt akarta volna kifejezésre juttatni, hogy a rómaiak istenhite szerint csak „kicsin hivsága" volt, mígnem a keresztyén vallás követelménye szerint „Isten tisztességét adgya meg éltében", de a vers végül is csak arról szól, hogy nem járt templomba.

A bemutatott ókori tárgynál a keret, vagyis az erkölcsre oktatás (a moralizálás) valóban barokkosan erőltetett, minthogy maga a jelenet sem alkalmas arra, hogy ókori történetkét újkori vallás-erkölcsi példázatképpen lehessen odaállítani. Mégis, hogy milyen mértékben lehet ezt a magyar verselő rovására írni, megfelelő példa hiányában egyelőre biztosan eldönteni nem tudhatom, mert e költemény mintájául valószínűleg csak közvetve

szolgálnak Ovidius Átváltozásai. Ezt következtetjük a vers 32. szakaszából, amely szerint:

> Actaeon felől azt iria az Póéta
> hogy vetkek nelkűl volt, csak kiczin hivsága,
> fogiattia eletet szorgalmatossága
> Istent nem tisztelven iárt czak vadászatra.

Erről azonban nemcsak hogy nem szól, de még csak ilyenféle célzást sem tesz a „Poéta", vagyis Ovidius, ellenben valószínű, hogy valamelyik külsőországokbeli protestáns költő toldotta hozzá az Ovidiusnál fel nem lelhető részleteket. Így tehát a magyar vers közvetlen forrása ez az idegen nyelvű újkori feldolgozás lehetett.

Ezek előrebocsátása után, ha már most „Actaeon" magyar vonatkozásait keressük, főképpen Gyöngyösinél akadunk ilyenekre, aki mintegy mesteréül tisztelte Ovidiust, képeit, gondolatait is igen gyakran felhasználta. Jóllehet magának Actaeonnak történetét önállóan nem dolgozta fel, de költeményeiben három képben is találunk vonatkozást a szerencsétlen fiatal vadászra. Így a Kemény Jánosnak küldött jegykendőn ábrázolt Actaeon-jelenetben,[14] továbbá a „Csalárd Cupidó"-ban[15] és ugyancsak a „Porábul meg-éledett Phoenix"-ben a vadászkutyák nevének és tulajdonságainak felsorolásában[16] ismerünk reá e történet egyes részleteire. Ezeken kívül még azt is meg kell említenünk, hogy már a költő Zrínyi Miklósnak „Arianna sírása" című versében is találunk egy sornyi célzást Akteonra.[17] Mindezek azonban legfennebb csak kerülő úton hozhatók kapcsolatba e teljes feldolgozású széphistóriával, mert Császár Elemér, mint az Irodalomtörténeti Közlemények 1939. évfolyamának szerkesztője, azt jegyezte meg, hogy ez az Actaeonról írott vers „keletkezése időben megelőzi Gyöngyösi említett műveinek kiadását, sőt részben írását is".[18]

Széphistóriánk keletkezésével egyidőben, sőt korábban is találunk utalást Actalon példájára kéziratos költészetünkben. Így már Miskolczi Csulyak 1610 előtt írott alkalmi ódájában és több, névtelen szerelmi versben.[19]

E verssel kapcsolatosan még meg kell jegyeznünk, hogy szerzője elég készséggel, tehát gyakorlattal rendelkező, tanult és a nyers stílustól mentes, tehát netalán valamelyik főúri udvarhoz tartozó, ifjabb korú pap, avagy bejáró volt, aminthogy a kifejezések választékossága, a megszerkesztésbeli ízlés is erre utalhat, ellenben a vallás s a bölcselet újabb irányzatainak semmiféle jellemvonását nem árulja el, tehát inkább orthodox felfogású és békés természetű szerzőt sejtet.

Mindezek előrebocsátása után felötlik előttünk egy olyan férfi alakja, akinek bár nagyon óvatosan, de mégis több tulajdonságára illeszthető reá az itt megadott keret. E férfiú pedig a szatmári születésű és részben ottani,

[14] I. könyv V. rész 19—20. versszak.
[15] II. rész 143—154. versszak.
[16] I. könyv II. rész 36—62. versszak.
[17] Az utolsó előtti versszak második sorában.
[18] ItK 1939: 74. lapon a 16. sz. jegyzetben.
[19] Vö. a Régi Magyar Költők Tára XVII/II. 28. sz. és XVII/III. 178., meg 245. sz. énekeivel.

részben pedig az orthodox felfogású Pósaházi professzor idejében a sárospataki iskolának volt neveltje: *Eszéki T. István!* Ő maga a szatmári eklézsia korán elhunyt lelkipásztorának szelíd természetű, jóigyekezetű fia volt. Lelkületére jellemző, hogy az iskolától kapott alumniumát és egyebünnen szerzett jövedelmecskéit is 1656-tól kezdve özvegy édesanyjának hűségesen odaadogatta.

Ugyanő mind Szatmáron, mind Sárospatakon, mind pedig a hollandiai egyetemeken tanulótársa volt idősebb Szathmár-Némethi Mihálynak, a későbbi kolozsvári papnak és kolozs-kalotai esperesnek, aki nagy valószínűséggel azonos Kismarjai itt említett könyvének tulajdonosával.

Eszéki külsőországokbeli mérhetetlen szorgalmú tanulásából 1667-ben hazatérve, előbb a nagybányai derék iskolához rendeltetett rektorul. Itt azután magyar versekben írott „Rythmusokkal való Szent Beszelgetes" címen önmaga által írott színjátékát — mint fent láttuk — elő is adatta.

Azután az iskolai igazgatásból kibúcsúzva, 1669 tavaszán Kemény Jánosné Lónyai Anna özvegy fejedelemasszony aranyosmedgyesi udvarában papjául marasztá. Itteni szolgálati idejéből csak egy, Nánási István nagybányai paphoz intézett üdvözlő verse ismeretes. Ámde tudjuk, hogy a „Márssal társalkodó murányi Vénus" férfi főhőse: Vesselényi Ferenc nádor közeli atyafiságban volt Eszéki patrónájával: Lónyai Annával, mint aki első férje után édesanyja volt Vesselényi Pálnak, a felső-magyarországi bujdosók egyik vezérének. Ilyenformán az aranyosmedgyesi könyvtárban föltétlenül meg kellett lennie a nádor udvari bejárójának: Gyöngyösi Istvánnak nemcsak az 1664-ben Kassán nyomtatásban megjelent fenti verses munkája, valamint kéziratban is őrizhette egy példányát a Kemény János emlékezetére írott, de nyomdafestéket csak jóval később látott „Porábul meg-éledett Phoenix"-nek is. Így tehát Eszékinek is alkalma volt mindezeket olvasnia, s ennek következtében különösen ennek az utóbbi költeménynek Actaeon-vonatkozásai adhatták a gondolatot a teljes történet megversélésére.

Itt még meg kell említenem, hogy Eszéki földijének és tanulótársának, e könyv utolsó magán-egyén tulajdonosának: Szathmár-Németi Mihálynak továbbra sem szakadtak meg barátjával való kapcsolatai, amit az is tanúsít, hogy Eszékinek székelyudvarhelyi papsága idején írott s 1675-ben Kolozsvárt megjelent „Diarium Theologicarum" című munkácskáját Bethlen Miklóssal, Letenyei Pállal, Pósaházi Jánossal együtt Szathmár-Némethi Mihály is verssel üdvözölte.

A fentebb részletezett jellemvonások és körülmények alapján mertem megkockáztatni a magyar Actaeon szerzőjét Eszékivel azonosítani, a vers szereztetési idejét pedig aranyosmedgyesi szolgálati idejére, vagyis 1669—70. évek tájára tenni. Mindez azonban így még mindég csak feltételezés.[20]

(A széphistóriáról szóló közlemény változata: ItK 1939.)

[20] Eszékiről e kötetben a továbbiakban is szólunk még, mint az idős Comenius egyik magyar hívéről!

BORNEMISZA ANNA FEJEDELEMASSZONY RADNÓTI KÖNYVTÁRA

Eddig is tudtuk, hogy mind Apafi Mihály fejedelem, mind pedig Bornemisza Anna fejedelemasszony szerette és megbecsülte a könyvet, de mégis kevéssé volt ismeretes az a nagy gondosság, amelyet reája fordítottak. Az alább felsorolandó névsor a radnóti palota könyveinek jegyzékét tartalmazza, amely a könyvtár egyik darabjának belső borító- és őrlapjaira, valamint a hátul betoldott üres lapokra van reájegyezve.[1] Úgy látszik, hogy az egyes könyveket maga a fejedelemasszony, avagy a fejedelem vette számba, majd pedig 1671. július 1-én az akkori házőrző inas, Simon László, vagy becéző nevén Lackó, gondjaira bízta.[2] 1673. január 31-én azonban — Simon Lászlótól számba véve — az egész könyvtár Keczeli István házőrző inasnak adatott át. Ekkor a könyvjegyzék is újólag leíratott. Majd 1675. augusztus 2-án az eddigi házőrző inastól számba véve, most már egy harmadik gondozónak, Markocsán Péternek,[3] számláltatott a kezébe. Bárha a megnevezett udvari inasok nem is voltak szorosan vett könyvtárosok, azonban a fehérvári scholának legalább a klasszisait végigjárva, értelmes ifjak lehettek, akik azután a könyvek gondozásával felelősséggel megbízott őrizők valának.

A bejegyzések 1671. január 7-én kezdődnek, az utolsó megjelölés pedig 1676. április 23-án történt. Ezalatt a könyvek még háromszor vétetvén számba, minden egyes előszámláláshoz újabb és újabb művek is írattak hozzá; ezeket ugyanis időközben vagy ajándékképpen kapta, amely ajándékozás azonban sokszoros értékben viszonzást is nyert,[4] vagy vásároltatta a fejedelemasszony, amiként egy későbbi bejegyzés is igazolja ezt az állításunkat, vagy pedig maga fedezvén a nyomtatás költségeit, tiszteletpéldányként kerültek a könyvtárába.[5] E gyarapodás mellett azonban apadás is következett be, mivel a fejedelmi pár egyik-másik darabot valamelyik kiválasztott emberének ajándékozta.

[1] Pósaházi János: Igazság Istápja. Sárospatak, 1669. (A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában volt, ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában.)

[2] Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály udvartartása. I. Bornemisza Anna gazdasági naplói. 4, 116. Simon László (Laczkó) nevét is említi.

[3] I. h. 120. 1675-ben „Markoczan" néven említik. Később dévai udvarbíróvá lesz, s mint ilyenről van 1684-től kezdve többször is emlékezet.

[4] Török István: Pataki István ref. pap naplója. 1672—1705-ig. TT 1887: 147.

[5] Az így kinyomtatott könyvmennyiség rendesen a szerző tulajdona maradt.

E jegyzék a fejedelemasszony nagy rendszeretetét dicséri, ezt bizonyítja, hogy nem egy bejegyzés magától Bornemisza Annától ered, sőt a fejedelem, mint maga is könyvszerető ember, némelyhol maga is tett megjegyzéseket. Ha összehasonlítom e jegyzéket azzal a névsorral, amely az Apafi-féle ingóságok 1714. évi összeírásából ismeretes,[6] megállapíthatom, hogy a radnóti könyvtár anyaga, amely majdnem csak magyar nyelvű kiadványokat tartalmazott, csupán a fejedelemasszonyé lehetett, s ezért utólagosan sem kerülhetett a jórészben latin műveket magában foglaló fehérvári (?) könyvtár anyaga közé.

Sorra átnézve a könyv bejegyzéseit, mégsem tartom külön-külön felsorolandónak mind a három számbavétel teljes névsorát, hanem csupán a jelentősebb eltéréseket írom toldalékul a legelső könyvjegyzék megfelelő tételei után.[7]

1. Pósaházi János *Igazság Istápja* című munkájának[8] belső borítólapján kezdődik a bejegyzés: *167(!) Die Januarii, költe Posahazzi Pataki fö mester possa hazi janos. Anna Bornemisza mpria. Istennek szolgalo leyany.* — E sorok közül az utolsó három szó a fejedelem kezevonása, mígnem a megelőzők Bornemisza Annáéi, az évszám pedig valószínűleg 1671., minthogy ebben az esztendőben történt a könyvek számbavétele. Abból a körülményből pedig, hogy e könyvet az író a fejedelemasszonynak ajánlotta, állíthatom, hogy Bornemisza Anna fizette a nyomdai előállítás költségeit. Az 1669. évben Sárospatakon nyomtatott könyv bekötése 1670-ben történhetett, netalán ugyancsak Sárospatakon, minthogy az 1650-ben felszerelt fejedelmi nyomda könyvkötészettel is rendelkezett.[9] A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárába került kötet gazdagon aranyozott piros szattyánbőr táblája legyeződíszítéssel nyomatott.[10]

A további bejegyzések szerint: *1671. 1. July Radnothon szamlaltam megh az könyvekett mellyek Laczko kezeben bizattanak.*

2. *Első 1. az magam ezüstös Magyar Bibliam.*[11]

3. *Harom Uj Testamentum aranyasak. 1. Fekete, masik kek, harmadik veres tablajuak.*[12]

Az 1675. évi számbavételnél már csak „Egy fekete viseltes aranyos tablaju uj Testamentum"-ról van emlékezet.

4. *Egy ezüstös Praksis, mely megh az nagy Aszszonyé volt.*[13]

5. *Egy Fejer tablaju Vollebius.*

Az 1675. évi számbavételnél „Egy fejir tablaju Magyar vollebius"-nak van feljegyezve.[14]

[6] Thallóczy Lajos: Öreg Apafi Mihály könyvtára. MKSzle 1881: 121—134.

[7] Az alább felsorolandó könyveket a könnyebbség kedvéért láttam el folytatólagos sorszámozással.

[8] RMK I, 1096.

[9] Harsányi István: A sárospataki nyomda leltára (1666, 1669, 1674.) MKSzle 1926: 111—121.

[10] E kötéstábla leírása és díszítéseinek taglalása más tanulmány keretébe tartozik.

[11] Azokkal a könyvcímekkel, amelyek határozottabb körülírás nélkül jegyeztettek fel, meg sem kísérlem az azonosítást.

[12] RMK I, 761 vagy 783.

[13] Medgyesi Pál: Praxis Pietatis-ának valamelyik régebbi kiadása, amely Apafi Györgyné Petki Borbála tulajdona volt.

[14] RMK I, 877.

6. *Egy Veres Aranyos Praedikattios könyv. Komaromi Csip. György munkaja.*[15]

Az 1666-ban Szebenben nyomott és legyeződíszes aranyos kötésbe bekötött könyv a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában volt.[16]

7. *Magam uj Veres tablaju aranyas Impressumom.*[17]

Az 1675. esztendei számbavételnél már „viseltes"-nek írják.

8. *Item Négy Impressum.*[18]

Az 1673. évi számbavételkor feljegyezték: „Egygyiket Kis Janos altal Laczkonak atta eö Nga es a Sebesi Huganak." Az 1675. esztendei összeíráskor pedig így említik: „Kett paraszt[19] Impressum egygyik fekete[20] masik veres tablaju. Az egyk impressumot atta Aszonyunk eöregh Balogh Ferencz[ne]k."[21] Majd a 4/B. levelen azt jegyezték fel, hogy „egy fekete tablaju Impressumott az Symo(n) fian(a)k és egy Veres tablaju soltartt Sebesi Sophia[na]k adott eő Naga 13. Marty 1675." Ez a megjegyzés föltétlenül a fent idézett könyvekre vonatkozik, bárha a számbavételkor egyik sem volt zsoltárként megnevezve, ezért itt valami összevont megjegyzéssel találkozhattunk.

9. *Egy Fekete tablaju aranyas Balsamom nevü Imatsagos könyv.*[22]

Az 1675. esztendei számbavételkor „viseltes"-nek írják.

Az összeírásul szolgáló könyv 1/A. őrlevelére feljegyezve:

10. *Kett Imatsagos könyv in octavo, egygyik aranyas veres tablaju, masik fejir tablayu, mely az Attyame voltt.*

11. *Egy fejir tablaju mennyei Lampas.*[23]

Az 1675. évi számbavételkor még hozzájegyezték: „nevü konyvecske."

12. *Egy Chatekesis magam az melybül tanultam.*

13. *Item effele ugyan ketö.*

Az 1673. esztendei számbavételkor hozzáírva: „az kantor Inasnak[24] egyik." Az 1675. évi összeíráskor megjegyezték: „Kett oreg Chatechesis, eggyik az kibül magam tanultam. Egyket atta asszonyunk eő Nga ugy eo neki."

14. *Egy Veres tablaju aranyas Imatsagos könyv. Belenyesi Ferencz szedegette.*[25]

15. *Egy aranyos proba kü nevü veres tablaju aranyos könyv. Batai György munkaja.*[26]

[15] RMK I, 1042.

[16] Herepei J.: Újabb adat az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének meghatározásához. EM 1942: 251—55.

[17] RMK I, 771., minthogy Apafi másik munkája csak három esztendő múlva, vagyis 1674-ben jelent meg.

[18] Ugyanez a munka.

[19] Vagyis egyszerű, nem díszítéses, nagyon valószínűleg papiroskötésű.

[20] Ez a szó kihúzva.

[21] Szádeczky: i. m. 493, 494, 533, ahol az 1686—91. esztendőben már mint nemes vitézlő Balog Ferenc radnóti udvarbírót említik.

[22] RMK I, 1097.

[23] RMK I, 862.

[24] Valószínűleg valamelyik jóénekes diák, aki mint kisegítő kántor volt alkalmazva.

[25] RMK I, 1104. Ma már egy példányban sem ismeretes.

[26] RMK I, 1040.

16. *Egy veres tablaju aranyas Papistasag ujsaga nevü könnyv. Komaromi csipkes György munkaja.*[27]

17. *Egy fekete tablaju aranyos Redivivus Jafetke nevü könyv.*[28]

18. *Lelki Ismeret akadalja, fekete aranyos tablaju mellyet Csepregi nyomtattatott ki.*[29]

Az 1675. évi számbavételkor „Csepregi Mihaly"-nak jelöli a kiadót.

19. *Harom Veres tablaju lapos Aranyas könyv, mely Dagon le dülisinek neveztetik.*[30]

Az 1675. esztendei számbavételkor „ne holl nehol aranyos"-nak említi.

20. *Egy Veres tablaju aranyos könyv. Valasztattak tardgya.*[31]

Az összeírásul szolgáló könyv 1/B őrlevelén:

21. *Egy veres aranyos tablaju könyv Fövenyen epittetett haz romlasa.*[32]

22. *Egy fekete tablayu könyv. uti kölcsege az lelek*[ne]*k.*[33]

23. *Egy Fekete tablaju könyv, az igaz vallasrol valo vallas tetel neve.*[34]

Az 1673. és 1675. évi számbavételkor nem említik.

24. *Egy Fekete tablaju konyv. Sz. Janos jelenesinek magyarazattya.*[35]

25. *Egy fejir tablaju lelki Patika.*[36]

26. *Egy fekete tablaju keskeny ut nevü nevü* (!) *könyv: Papai Ur*[am] *munkaja.*[37]

27. *Kett imadsagos könyvecskek egygyik veres -s. aranyos s. uj .s. masik viseltes.*

28. *Egy Fekete czapas tablaju az papyrossa aranyos Philep kigyelius altal nyomtattatott könyv.*[38]

Az 1675. esztendei számbavételnél: „Egy magyar Aranyos fekete tablaju Keppelius"-nak bejegyezve.

29. *Egy Fejir tablaju Kapcsos Baratsagi Dorgalas nevü könyv.*[39]

Az 1675. évi számbavételkor „Baratsagos Dorgalas"-nak íratott.

30. *Posahazi Uram*[na]*k Kis Imre nevü Pater ellen valo irasi.*[40]

Az 1673. évi átadáskor „tarka papiros tablaju", míg az 1675. évinél „tarka kek papiros tablaju" megjegyzéssel sorolták fel.

Az összeírásul szolgáló könyv 2/A. őrlevelén:

[27] RMK I, 1115, és MKSzle 1912: 153/3.
[28] RMK I, 1082.
[29] RMK I, 800.
[30] RMK I, 1100.
[31] RMK I, 1041.
[32] RMK I, 1043.
[33] RMK I, 850.
[34] Valószínűleg RMK I, 891.
[35] RMK I, 1078.
[36] MKvSzl 1878: 316/6.
[37] RMK I, 798, 920, vagy 997.
[38] RMK I, 669, 686, 695, 875, vagy 1069.
[39] RMK I, 1002.
[40] RMK I, 1046. és MKSzle 1912.: 57/7.

31. *Szegeny Csengeri Ur*[am] *adta viseltes nagy könyv.*[41]

Az 1675. évi számbavételkor: „Csengeri Ur[am] adta könyv, mellyett fekete tablaban köttettünk be" szavakkal határoztatott meg.

32. *Kereszturi Ur*[am] *12 Praedikatioja.*[42]

33. *Egy Dialogus Politicae.*[43]

Az 1675. évi számbavételnél . . . „Politiae"-nek írták.

34. *Egy proba nevü lapos tablaju könyv.*[44]

Az 1675. évi átvételkor . . . „fejer tablaju könyvecske" megjegyzéssel.

35. *Egy Veres tablaju könyv Compendium Doctrinae Christianae az neve.*[45]

36. *Kett kis Chatekesis egygyik Papirosos masik Fa tablas.*

Az 1673. évi számbavételkor . . . eztis Fyam[na]k eladta Aszonyunk", továbbá „Az fatablast mas[na]k adatta eö Nga" megjegyzést írtak hozzá. Így tehát e könyveket 1675-ben nem is említhetik.[46]

37. *Kett Halottas Praedicatios könyv. Redaine Aszon teste felett mondatek.*[47]

38. *Harmadik Egy halottas Praedikatios könyv.*

39. *Kett Jesuvitak Tittkai, egygyik Fekete tablaju, masik zöld tablaju.*[48]

40. és 41. *Egy Veres aranyos kett fele nyilo könyv, egygyik resze Imatsagak masik Balasssa* (!).[49]

Az 1675. évi számbavételkor „könyvecskének" említik.

Az összeírásul szolgáló könyv hátsó táblája elé bevarrott 1/A. levelen:

42. és 43. *David Parityaja Sarga quantitasban van,*[50] *mely*[ne]*k az vegiben meny Orszagnak ki nyittatott Szoros kapuja.*[51]

Az 1675. évi számbavételkor „quantitas" helyett „tablaju" szót ír a számbavevő.

44. *Ugyaneffele szoros kapu kettö.*

Az 1675. évi számbavételkor nem említik.

[41] Csengeri Képiró István előbb Désen, majd Kolozsvárt pap, azután Barcsai fejedelem udvari prédikátora, 1664-ben fogarasi lelkipásztor, 1668-tól enyedi kollégiumi professzor ugyanott pap és esperes. 1671-ben a marosvásárhelyi zsinaton szélhűdés következtében elhunyt. A tőle kapott könyv aligha lehetett a saját munkája, mert abból rongyos példányt mégsem adott volna a fejedelemasszonynak. A kötetnek valószínűleg hiányzott a címlapja, a számba vevő házi inas tehát ezért nem tudta azt megnevezni.

[42] RMK I, 780, vagy 827.

[43] RMK I, 831.

[44] Talán RMK I. 782, 845, 1040, 1095, 1132, vagy MKSzle 1879: 182/149.

[45] Talán RMK I, 903.

[46] Feltételezem, hogy a névsort készítő maga Simon Lackó, a házőrző inas volt; ennélfogva a 8. sz. könyvnél említett Symo[n] könnyűszerrel azonosítható a magát meg nem nevező följegyzővel. Különben az itt említett „eladta" nem jelent mást, mint „elajándékozta".

[47] Ennek az ismeretlen két temetési beszédnek egyikét hihetőleg selyei Balog István, II. Rákóczi Györgynek udvari papja, majd huszti pap és máramarosi esperes, Csengeri K. István apósa tartotta; elhunyta 1668-ban történt. Rhédei Ferenc máramarosi főispán s a huszti vár főkapitánya volt.

[48] RMK I, 926.

[49] A könyv második fele Balassa—Rimay Istenes énekeinek valamelyik kiadása, mígnem az első rész alighanem a RMK I, 91, vagy 162.

[50] RMK I, 930, vagy 975.

[51] RMK I. 915. és Adattár II, 480.

45. *Egy Frigyes kisdedek Jussa veres tarka papirosban.*

Az 1675. esztendőben történt számbavételkor ... „kis pappirossos tablaju"-nak írják.

46. *Egy viseltes Balassa.*[52]

Az összeírásul szolgáló könyv 2/A. levelén:

Ao 1673. 31. Januar(ii) *Ez szerint adott Szamot Simon Laczko az könyvekrül, mellyeket Ketzeli Istvan haz Eörzö Inas kezeben adatott.*

A 3/A. levéltől kezdve újra felsorolják az 1671-ben számba vett könyveket. E névsort azután a következő szavakkal fejezik be: *1673. 31. Januar*(ii) *keczeli Istvan ház Eörzö Inas kezeben adta rend szerint.*

Az összeírásul szolgáló könyv 5/A. levelén:

Ittem.

47. *Két Esopus.*[53]

48. *Egy Decretum.*

Az 1675. évi számbavételkor az jegyeztetett fel róla, hogy „Egy Decretumbol szedegetett fejir tablaju könyv."[54]

49. *Egy Szakats könyv.*[55]

50. *Hat Hazi Janos munkáya.*

Az 1675. esztendei számbavételkor „Hathazi munkaja Alkoram magyarázása"-nak megnevezve. A hátsó borítólapon „Kett Hazi János Munka"-képpen említik.[56]

51. *Csakiné Aszszonyom adta egy Fejér tábláyu kertész könyv.*[57]

52. és 53. *Egy Cisio.*[58] *Egy Benyiczki.*[59]

Az 1675. évi számbavételkor „Egy aranyos Benyiczki"-nek írva.

54. *Szent Ferecz Cordáyát viselöknek érdeme.*

55. *Mizald Antal könyvei 2., Fejirvaratt no 4.*[60]

Ugyanitt megjegyezték, hogy az előbbi 2 közül „egyiket Fogarasban Tokai nevű ember[ne]k adtuk", az utóbbi 4 közül „Egyiket Baló[61] Ur[amna]k adata eő Naga az masik it kettei selyk(e)n vagyon."

56. *Egy veres tábláyú kis szám vetös Aranyos könyv.*[62]

Ezeketis 1673. 31. Januar(ii) *Keczeli István kezeben adta Laczko.*

Az összeírásul szolgáló könyv 6/B. levelén:

57. *Edgy Lictariomokrul irt kőnyv: in quarto. megyszin tábláju.*

[52] Balassa—Rimay Istenes énekeinek valamelyik kiadása, miként a 41. sz. könyv is.

[53] Valószínűleg a RMK I, 1155.

[54] A „Compilatae Constitutiones"-re gondolok. (RMK I, 1085, vagy 1113.)

[55] A kolozsvári kollégium nagykönyvtára megőrizett egy kézírásos szakácskönyvet, ez azonban nem azonos a névsorban említettel, minthogy annak másolását 1680-ban fejezték be.

[56] Nem hiszem, hogy azonos volna a RMK I, 556. sz. munkával. Ugyanis az a gyanúm, hogy Sándor Istvánnak mégiscsak helyes mind a két könyvidézete, minthogy (Hat-) Házi Jánosnak lehetett az 1626-ban megjelent munkáján kívül egy másik, 1620-as kiadású (Török) Alkorán (magyarázása) című műve is.

[57] RMK I, 1016.

[58] Talán RMK I, 1590., vagy MKSzle 1880: 299.

[59] RMK I, 1099.

[60] RMK I, 1087.

[61] Valószínűleg nagybaconi Baló László fejedelmi hopmester.

[62] Valószínűleg MKSzle 1895: 138/4.

58. *Ao 1675. 25 X. br*(is). *Keczeli hozot egy tüzes oszlopot Pataki Uramtól Fejer Pergamenbe kötve.*[63]

Az összeírásul szolgáló könyv 7/B. levelén:

1675. die 2. Augusti Keczeli István eddeg valo haz Eörzo Inasunk kezeböl mostani haz Eörzö Inasunk[na]*k Markocsán Péternek szamlaltattuk könyveinkett ez szerint kezeben Radnothon.*[64]

Ezután felsorolja az eddig számbavett összes könyveket. Az előforduló eltéréseket az első névsor megfelelő tételeinél jegyeztem meg.

Az összeírásul szolgáló könyv 8/B. levelén:

Ugyan ismet illyen könyvekett adtunk Markocsan kezeben kik az elött fel nem voltak irva.

59. *Kett Sion Vara, egygyik fekete, mas veres Aranyos tablaju.*[65]

60. *Kett Aranyos Veres magyar Vendelinus.*[66]

Az Erdélyi Múzeum könyvtárában e munkának két példányát láttam. Közülük az egyiknek föltétlenül azonosnak kell lennie a radnóti könyvtár köteteinek valamelyikével; ugyanis az ép állapotban levő mindkét példány közül az egyik gazdagon aranyozott legyeződíszes kötésére BORNEMISZA ANNA* E ⁂ O ⁂ F ⁂ A ANNO ⁂ DO | 1674 szövegű szuper-exlibrist nyomott a könyvkötő.[67]

61. *Kett Veres Aranyas tablaju idvesseg kapuja Nogradi Matyas munkaja.*[68]

62. *Praedikatcziok külön külön Papiros tablajuak.*

Az összeírásul szolgáló könyv 9/A. levelén:

63. *Sz János jelenésinek magyarázattya veres tablaju.*[69]

64. *Egy sarga tablaju Mizald Antal nevü könyv.*[70]

65. *Sz. Atyak öröme fekete tablaju.*[71]

66. *Egy viseltes Templomban valo Enekes könyv.*

67. *Egy Ritmusos viseltes paraszt veres tablaju könyv.*[72]

68. *Egy Múrányi Venus.*[73]

69. *Keresztennyi hitrül valo vallastetel. fekete tablaju.*[74]

70. *Arianusok ellen irtt könyv Examen Doctrinae Socinianae.*[74/a]

[63] RMK I, 1029. *NB.* Pataki István kolozsvári ref. kollégiumi professzor, később II. Apafi Mihály nevelője.

[64] Hihetőleg e tájban halt meg farnasi Keczeli István, ugyanolyan nevű apának és Gáspár Magdolna nevű anyának a fia.

[65] RMK I, 1187.

[66] RMK I, 1161.

[67] A tévedés elkerülése végett meg kell jegyeznem, hogy a MKSzle 1939: 251/3. képmagyarázó szövegéből valószínűleg sajtóhiba következtében maradt ki, hogy ennek a könyvkötésnek csupán csak a fényképe van a MNM-ban, az eredeti darab az Erdélyi Nemzeti Múzeum tulajdona volt. Bizonyság erre a Magyar Iparművészet 1916: 13. is, ahol azonban a képek számozása tévedésből felcseréltetett; továbbá az 1882. évi budapesti Könyvkiállítási Emlék. 246/79.

[68] RMK I, 1133.

[69] RMK I, 1078.

[70] RMK I, 1087. (Az 55. sorszám alatt is felsorolt 6 példányt.)

[71] RMK I, 701.

[72] Az előbbi netalán Szenczi Molnár Albert zsoltárai, az utóbbi pedig Gönczi György énekeskönyve volt.

[73] RMK I, 1014.

[74] RMK I, 891.

[74/a] RMK III, 2164.

71. *Idvessek sarka.*[75]

72. *Az Egy Isteni allatban harom szemelly mutado könyv. három no 3.*[76]

73. *Lilium humilitatis veres Aranyas tablaju.*[77]

Az összeírásul szolgáló könyv 9/B. levelén:

74. *Sibelius Gaspar imatsagos könyve mellyet Posahazi Ur*[am] *forditott.*[78]

75. *Kett egy nehány szep dicseres és imatsaágos könyvecskek. egygyik viseltes masik sarga tablaju.*[79]

76. *Martonfalvi Ur*[am] *munkaja deakul Amesiusnak masik könyvere fejer Aranyos tablaju.*[80]

77. *Egy Betegnek Praedicatorral valo beszelgetese.*

78. *Mennyei tárház kulcsa. fekete quantitasban.*[81]

79. *Diafanes fekete tablaju.*

80. *Egy Eoregh sarga tablaju Chathechesis.*

81. *Egy imat sagos fekete tablaju telljes könyvecske viseltes.*

82. *Egy Fekete Tablaju Amsterdami Magyar biblia.*[82]

83. *Egy Veres uj tablaju Aranyos tablaju szakadozott 's ... könyv.*[83]

Az összeírásul szolgáló könyv 10/A. levelén:

84. *Egy Fris naderes (?) könyv.*

85. *Egy Reczes könyv.*[84]

86. *Egy meczczin tablaju szakadozot lictariumos könyv.*[85]

87. *Egy rongyos czizio.*[86]

88. *Harom Esopus.*[87]

89. *Egy Rudimenta.*[88]

90. *Martyrok koronaia zöld arany*(a)*s táblájú.*[89]

1676. 20. Febr. Segesuart ezeket az Könyveket vottem.

[75] RMK I, 1038.
[76] RMK I, 1150.
[77] RMK I, 939, vagy 1153.
[78] RMK I, 1151.
[79] Valószínűleg a RMK I, 726., s 727. sz. kiadvánnyal azonos.
[80] RMK II, 1354.
[81] RMK I, 1149.
[82] RMK I, 766.
[83] A meghatározásban két szó olvashatatlan; gondolom, hogy „'soltáros könyv" lehetett.
[84] A női kézimunkaminták vándorlása szempontjából különösen nagy jelentőségűnek tartom ezt a könyvet, még abban az esetben is, ha nem nyomtatott munkáról, hanem csak kézírásról, illetőleg kézi rajzgyűjteményről volna is emlékezet. Itt tartom megemlítendőnek, hogy alólírott családjának tulajdonában volt egy ún. RETZÉS KÖNYV című album alakú kötet. Ez a szöveg nélküli, csupán csak mintákat tartalmazó gróf Bethlen Krisztina részére 1788-ban készült. Benne sok olyan minta volt bemutatva, amely régi úrihimzéseken, sőt az úri mintákról átvett népi varrásokon is megtalálható. E könyv 1919-ben megsemmisült. Itt jegyzem meg, hogy a „náderes" könyv is valamiféle himzésmintákat tartalmazó munka lehetett.
[85] Az 57. sorszám alatt is felsorol egy Lictariumokról írt könyvet.
[86] Az 52. sorszám alatt is említ egy Cisiót.
[87] A 47. sorszám alatt is említ két Esopust.
[88] Valószínűleg Alstedius vagy Piscator valamelyik hasonló című rudimentája.
[89] RMK I, 1180.

91. *Lilium Humilitatist Fekete Tablaju.*[90]
92. *Keskeny utat Pápai Uram munkájat.*[91]
93. *Papisták Uysagát fejer tablajut in octavo.*[92]
94. *Ket Magyar cathecesist veres quantitasban.*[93]
95. *Harom sarga fa Tablajú Magyarral deákkal elegyes Chathechesist.*[94]
96. *Két Nagy kalendariumot in quarto.*[95]
97. *Igaz vallásnak tükörét fekete tablajut.*[96]
98. *Sz. Háromságnak mutató Tükört. Sarga Tablaju.*[97]
99. *Lelki Tudakozás az el valasztasrol Nánási Munkája fekete quantitasban.*[98]

Az összeírásul szolgáló könyv 10/B. levelén:

100. *Szegények Proba kövét.*
101. *Negj mennyorszagnak szoros kapuiat vagy proba kövit.*[99]
102. *Egy ötveös Propa követ.*
103. *Elet koronaját.*
104. *1676. 23 Aprillis Banfi Gyurko küldött egy zöld aranyos tablaju Esopust.*[100]

A hátsó borító lapon megismétli azokat a könyveket, amelyeket előbb 47—56. sorszámmal megjelölve már felsoroltam.

A fenti könyvek legnagyobb részét a nagyon szűkszavú leírás ellenére is sikerült azonosítanom, azonban mégiscsak maradtak olyan megjelölések, amelyeket csupán csak e névsor alapján sohasem fog sikerülni megfejteni. De ezeken kívül találunk közöttük olyan műveket is, amelyekre az eleddig ismert RMK-könyvek között sehol sem lehetett reá akadni, valószínű tehát, hogy ezeknek minden példánya elkallódott, vagy pedig egyes kötetei még valahol lappanganak.

A fejedelemasszony radnóti könyvtárának különösen nagy értéke, hogy majdnem csak magyar nyelvű műveket tartalmazott. Csupán háromról állítható határozottan, hogy latin szövegű volt,[101] mígnem egyről csak gyanítom idegennyelvűségét.[102] Ezenkívül egyikről-másikról az sejthető, hogy nem nyomdai termék, hanem kézírásos könyv lehetett.[103] Ezek leszá-

[90] RMK I, 1181. — Korábbi kiadása fennebb a 73. sorszám alatt.
[91] RMK I, 1116. — Korábbi kiadása fennebb a 26. sorszám alatt.
[92] RMK I, 1115. és MKSzle 1912: 153/3. (A 16. sorszám alatt is említ egy példányt.)
[93] Talán RMK I, 1165.
[94] RMK II, 538, 505, 619, 672, 749, 760, vagy 826.
[95] RMK I, 1200.
[96] RMK I, 1136.
[97] RMK I, 1150. (A 72. sorszám alatt 3 példányt említ.)
[98] RMK I, 1178.
[99] RMK I, 1130.
[100] Valószínűleg RMK I, 1155. (A 47. és a 88. sorszám alatt is említ két, illetőleg három „Esopus"-t). A 104. számú könyv feljegyzése különben a fejedelem kezeírása. — Bánfi Gyurkó, a Dénes fia, bizonyosan a neki már nem szükséges tankönyvvel kedveskedett a nagynénjének.
[101] A 70., 76. és 89. sorszámúak.
[102] A 70. sorszámú könyv.
[103] Ilyenek az 57, 84, 85, és 86.

mítása után maradna az a néhány munka, amelyet eddigi ismereteink alapján azonosítani nem lehet, avagy csak én nem tudom azonosítani.[104]

Az itt közölt névsorral természetesen még nem zárult le a fejedelemasszony könyvtárának jegyzéke, csakhogy az üres lapok betelvén, a további szaporulatot és az újabb számbavételeket már nem jegyezhették be Pósaházi „Igazság istápjá"-nak üres lapjaira. A radnóti könyvtár további növekedésére utal, hogy egyes, máig megmaradt könyvtárakban még található más könyvpéldány is, amely bárha kétségtelenül a fejedelemasszony tulajdona volt, azonban a fenti könyvjegyzékben hiába keressük. Ezek tehát későbbi beszerzések lehettek. Az Erdélyi Múzeum könyvtára megőrizte a többek között Sárpataki N. Mihály 1681-ben Kolozsvárt megjelent *Nóé Bárkája* című munkájának egyik példányát;[105] ennek aranyozott díszítésű kötéstáblájára B. A. E. O. F. A. 1681. feliratot nyomott a könyvkötő, belül pedig *el olvastam* megjegyzést írt be maga a fejedelemasszony. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában megmaradt egy 1680-ban befejezett kézírású szakácskönyv, amely hasonlóképpen Bornemissza Anna könyvtárából való. Aranynyomásos díszítésű táblájának felirata: * A. B. D. G. P. T. * | * 1680. *

A fejedelemasszony könyvtára anyagának gyűjtése és gondozása mellett, annak tartalmát is jól ismerte. Ezt bizonyítják a reánk maradt kötetekbe írt megjegyzései.[106] A könyvtár anyagából pedig azt tapasztaltam, hogy majdnem csak az új kiadású munkákat gyűjtötte, s összevetvén a Rákócziak könyvtárának anyagával, az tűnt ki, hogy egyetlen művet kivéve, semmi olyant nem tartalmaz, ami emebben, mint alig két évtizeddel korábban lezáródott anyagú könyvsorozatban bennefoglaltatnék.[107] A művek tartalmilag majdnem mind vallásos tárgyúak, de nem egy a szépirodalom körébe tartozik, mint Balassa, Rimay, Gyöngyösi, Beniczki, Aesopus. Tehát nem idegenkedett a világi versektől sem. Ezzel szemben voltak azonban a háztartás számára nélkülözhetetlen gyakorlati munkák is, miként a kertész-, szakács-, liktáriumos-, recés- és számvetős könyvek, valamint a naptár, sőt a csízió is. Természetesen ezenkívül voltak a gazdasági naplók,[108] amelyeket bár éppen olyan díszesen köttetett be, mint többi könyveit, azonban mégsem sorozta be könyvtárának darabjai közé.

(Megjelent az Erdélyi Muzeum 1942. évfolyamában)

[104] A meghatározhatóknál talán még fontosabbak azok a művek, amelyek ma ismeretlenek; ilyeneknek tartom a 37, 45, 54, 77, 79, 100, 102, 103. sorszámmal megjelölteket, sőt ezekhez tartozóknak vélem az 50. számút is, míg a 14. számúról a RMK-nak van ugyan tudomása, ellenben ma már egyetlen példánya sem ismeretes.

[105] RMK I, 1264. (Az 1882-ben Budapesten megjelent „Könyvkiállítási Emlék" 247/85. tévesen közli a könyvtábla feliratát: „B. A. M. F. A. 1861." szöveggel!)

[106] EM 1942: 253.

[107] Harsányi István: A Rákóczi könyvtár és katalógusa. MKSzle 1913, 1914, 1915.

[108] Szádeczky: i. m. és Erdélyi Művészeti Kiállítás. Kolozsvár, 1941. 44/415.

PATAKI ISTVÁN NAPLÓÍRÓ, RADNÓTI UDVARI PAP

Pataki István kolozsvári professzorral egyidőben ismerünk egy másik Pataki Istvánt is, aki hasonlóképpen Sárospatakról származott, s bárha eredetük egészen különböző volt, Kolozsvárra történt letelepedésük után mégis atyafiságba kerültek. Ugyanis a professzor a radnóti papnak Kobzos Borbála nevű első unokatestvérét vette feleségül.

A családi iratok a XVII. század első felében sárospataki lakosokként vallják Bojsza Pétert és felesége Bonyha Katát.[1] Ezt a forrást egészíti ki a sárospataki Rákóczi uradalom 1632 decemberében készített urbáriuma, amely a várbeli hajdúk hadnagyául Boisza Pétert nevezi meg.[2] A továbbiakban pedig — azt hiszem — nem tévedek, ha az 1651. évi kolozsvári sáfárpolgár október 14-i számadásában megnevezett személyek egyikében ugyanőt látom. Ugyanis „Erkezenek el estuere az Monumentumra[3] ualo kóuekkel Nro 50 szekerrel, mellettek Ismet gonduiselók Előregh Aszoniunk Etekfogoia Pataki Peter, Babolcziai Janos niolczad magokkal". Innen azután Fehérvárra mentek tovább.[4]

A most megnevezett szülőknek egy István nevű fiáról tudunk, aki 1615 táján született Sárospatakon. Itt hihetőleg néhány osztályt az iskolában elvégezvén, miután azt a kort, vagyis a 16-ik életévet elérte, amikor a mesterségre szánt ifjakat apródul szokták szegődtetni, az apja a szabómesterségre adta. A kötelező négy-esztendős tanoncéveket bizonyosan szülőföldjén töltvén el, legénnyé szabadult fel.

Valószínű, hogy apja révén nemegyszer bejutott a Rákóczi-udvarba is, s ott tapasztalhatta azt az emberséges szellemet, amelynek különösen Lorántffy Zsuzsánna révén az udvari személyzet között is otthonosnak kellett lennie, Rákóczi pedig a józanságot, vallásosságot és megbízható pontosságot követelte meg, miként erről krónikájában Szalárdi is megemlékezik.[5] Pataki (Bojsza) Péternek is tehát mindezeknek a kívánalmaknak meg kellett felelnie, s ezért fiát is így kellett nevelnie.

[1] Pataki Jenő családi iratai (Kéziratok az ENM-ban Kolozsvárt s e cikk szerzője által összeállított táblázatok.)
[2] Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp., 1954, 188.
[3] Vagyis I. Rákóczi György síremlékére.
[4] A kolozsvári sáfárpolgár 1651. évi számadáskönyve, 118, 234.
[5] Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. 236.

A legénnyé felszabadult mintegy 20—21 esztendős ifjú — a céh-követelményeknek megfelelendő — vándorútra kelve, országot jártában Kolozsvárra jutott el. Itt mesterhez szegődvén, dolgozott, mígnem elkészítvén a remeket, Pataki Szabó István néven 27 éves korában 1642. január 7-én felvétetett a szabó céhbe.[6] Jól érthetett mesterségéhez, s így idők folyamán keresett mesterré is lett, aki a városi polgárság vezető rétegébe küzdötte fel magát. Számtalan adat maradt fenn mind férfi-, mind női öltözetkészítményeiről.

Felesége Körösi Miklós tekintélyes polgár Anna nevű leánya volt; tőle született három gyermekéről van tudomásunk. Borbála nevű leányukat Tolnai István, a kolozsvári református kollégium teológiai professzora, majd ugyanitt való lelkipásztor és esperes s egyúttal keresett orvosdoktor vette feleségül; másik leánya: Kata Butyka György birtokoshoz ment férjhez; harmadik gyermekét: Pataki Istvánt, aki hihetőleg az 1650 körüli évek valamelyikében született, papi pályára szánta.

Ez az ifjabb Pataki István tanulósorba jutván, a kolozsvári református iskolába adatott. Apáczainak Kolozsvárra történt rendelése évében kezdhette meg oskolázását, azt azonban még nem érhette meg, hogy tanítványa lehessen, mert hiszen a professzor elhunytakor legfennebb ha tíz-tizenkét évét tölthette be. Mikor azután a klasszisokat kijárta, mint studiosus, Porcsalmi András és Tolnai István, majd Porcsalmi után Pataki Tóth István vezetése alatt járta végig a felső évfolyamokat.

Az ifjú Pataki István 1672-től 1705-ig naplót vezetett, nagy kár azonban, hogy feljegyzéseit csak szemelvényekben adták nyomdafesték alá,[7] ezért valószínű, hogy sok becses részlete maradt ismeretlen.

Ebből az írásából arra következtethetünk, hogy 1671-ben indult külsőországokbeli bújdosásra. A közlemény nem szól róla, de későbbi feljegyzéséből az sejthető, hogy az egyházközség által nyújtott segély, továbbá családja tagjainak hozzájárulása meg egyes jóltevők apróbb adománya tette lehetővé közel négy esztendeig tartott egyetemi tanulását.

Először a hollandiai Utrecht egyetemén találunk reája. Az itteni anyakönyvbe 1671. június 25-én íratta be a nevét Horváti Békes János, Selyki Péter (Transylvanus) és Kolozsvári Sárospataki István.[8] Ha már most itthon is utánanézünk ezeknek az ifjaknak, a kolozsvári református kollégiumi alumnus diákok névsorában kapjuk meg: kollégiumi „Senior, Petrus Selyki academias tentavit visitare ao 1671", és „Johannes B. Horváti ad academias iter suscipiens defunct(us) Bernae".[9] Bárha Pataki is e kollégium diákja volt, de mint szüleinél lakó „publicus", tanulókorában nem szorulván az intézet anyagi támogatására, ezért neve sem került bele az alumnusok könyvébe.

A naplójából készített kivonatolás arról számol be, hogy 1672. június 3-ig tartózkodott Utrechtben. Ezen a napon ugyanis elmenekült a franciák elől, és sok viszontagság után július 7-én Marburgba érkezett. Társa volt Selyki Péter. Viszont az itteni anyakönyv szerint 1672. július 3-án iratko-

[6] A szabó céh exaktorainak számadáskönyve. (Az ENM levéltárában használtam.)
[7] Török István: Pataki István ref. pap naplója. TT 1887: 144—154.
[8] Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935.
[9] Nomina studiosorum collegii Claudiaci ab Anno Domini MDCLXVIII. 1. lap. (Az 1930-as években a kollégium levéltárában használtam.)

zott be Johannes Horvati de Békes Ungarus és Stephanus S. Patakinus Ungarus.[10] E feljegyzésekben közölt napok között az eltérést az okozza, hogy amíg Pataki az új, addig a marburgi anyakönyv írója az ó naptár szerint számította az időt. A külsőországokbeli akadémiákra érkezett Pápai Páriz Ferenc Marburgban naplójába 1672. november 11-én azt jegyezte fel, hogy „Marpurgum Cattorum, ahol békével találtam a magyar atyfiakot, ugymint: T. Eperjesi Mihály,[11] Horváti János, Selyki Péter, Pataki István uramékot, kik Hollandiából szaladtak volt ki, a gallus harcolván a belgákkal, győzelmet is sok városin vevén".[12]

Pataki tanulásbeli előmenetelének, sajnos, semmi nyoma sem maradt. Egyetlen vitatkozását sem ismerjük. Azt gondolhatnók, hogy a háborús viszonyokra való tekintettel nem volt alkalma igénybe vennie a könyvsajtót, ámde mindenik bújdosótársától ismeretes egy-két kinyomtatott disputáció is. Naplójának kivonatolt szövege sem emlékezik meg semmiféle szellemi termékéről, pedig akadémiai éveit mégsem tölthette naplopással, bizonyság erre, hogy egyik európai hírű keleti nyelvész: Leusden János utrechti egyetemi tanár nem méltatta volna arra, hogy Patakinak hazatérte után egy esztendő múlva is: 1675. október 15-én levelet írjon. Különben szellemi beállítottságára utal az is, hogy 1677 áprilisában meghozatta Coccejus munkáinak hét kötetét.[13] Tudjuk, hogy az összes művek az 1673—75. években 12 ívrétnyi kötetben jelentek meg,[14] ezért lehetséges, hogy az első öt kötetet még megjelenésekor: külföldön vásárolta meg, s most csak pótolta a hiányt az azóta megjelent többi kötettel.

Visszatérve marburgi tanulásának idejére, feljegyezte, hogy megkapta a tanulmányi segély hátra maradt részét, nemkülönben az apjától s az anyjától, valamint Pataki s Tolnai professzortól és feleségétől: a diák Pataki nénjétől, Gyarmatiné nevű húgától, továbbá két kolozsvári polgárasszonytól, összesen 120 tallért, amiből mintegy 64 tallér adósságának kiegyenlítése után megvásárolta a hazaviendő ajándékokat. Nyolc nappal ezután, vagyis 1674. március 22-én Marburgból útba indulva, május 24-én már Désre érkezett. Itt négy napig időzve, bevárta a Kővárból feleségével együtt jövő Teleki Mihály fejedelmi titkos tanácsost, s hihetőleg az eddig kapott támogatás viszonzásaképpen átadta nekik a magával hozott ajándékokat, úgymint „egy historicust, Ulisses peregrinanst, feleségének egy pár nyári kesztyűt, nagyobbik fiának Teleki Jánosnak egy szép rezes kalamarist (cum appertinentiis)".

Teleki illő tisztességgel fogadta Patakit, s másnapi továbbmenő útjára postalovat és kísérőt rendelt. Estére így Boncidára érkezvén, ahol Bánfi Dénes ugyancsak tisztességgel látta vendégül, vele együtt vacsorázott a palotában. Május 29-én azután szerencsésen megérkezett szüleihez Kolozsvárra.

Július 13-án[15] Uzdiszentpéterre ment Teleki Mihályhoz, aki 17-én Rad-

[10] Zoványi Jenő: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói. It 1955: 345.

[11] Az Archiv N. F. XVI, 215. szerint „Michael Eperiesi Transylvanus" 25 esztendős teológus 1671. március 2-án iratkozott be a leydai egyetemre.

[12] Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója. ItK 1892: 398.

[13] TT 1887: 149, 150.

[14] Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. I, 454.

[15] Eddig a Julianus-féle naptár szerint számolta az időt, e naptól kezdve azonban visszatért a Gregorianus-féle időjelölésre.

nótra vitte magával, s itt bemutatta a fejedelemnek s a fejedelemasszonynak. Július 22-én Apafi magához hívatta, délesti prédikációját meghallgatta, s azután vacsorára felhívatta a palotába, amikor is sokat kérdezősködött tőle, vacsora után pedig bekísérvén a fejedelmet a maga szobájába, ott is kettecskén hosszasan elbeszélgetettek. Másnap megint vacsorára hívatta Apafi, s minthogy teológiailag ő sem volt képzetlen, hihetőleg ilyen tárgyú beszélgetést folytattak. A hónap utolsó napján azt jegyezte fel Pataki, hogy „Epitomen Historiae Universalis Johannis Cluverii" művét ajándékozta a fejedelemnek, Baló László udvarmesternek pedig „Hornii orbem Imperantem cum Ulysse Peregrinante ejusdem". Apafiék az ajándékul adott könyvért és a lejöveteli út költségeinek részbeni fedezetére 102 forintot adományoztak neki.

Pataki naplójából azt tapasztalhatjuk, hogy a fejedelmi pár már ekkor pártfogásába vette, maga mellett tartotta nemcsak Radnóton, de Ebesfalván s Fogarasban is, mígnem azután 1675. március 1-én a radnóti udvari, valamint gyülekezeti prédikátorságra rendelték. Ezek után pedig június 26-án szigorú vizsga után a generális synoduson Tiszabecsi Gáspár püspök pappá avatta. Ezután nemsokára, vagyis szeptember elején a fejedelemasszonynak — mint udvari pap — bejelentette házasodási szándékát és választottja kilétét, amihez azután kedvező választ nyervén, Ormándi István udvari pappal és sógorával: Tolnai István kolozsvári professzorral együtt útba indult Szilágysomlyóra, ahová szeptember 12-én érkeztek meg. Itt már másnap Ormándit és Tolnait a fejedelmi pár ajánló levelével leánykérőbe küldötte Miskolczi Csulyak Gáspár lelkipásztorhoz. Minthogy pedig tőle kedvező választ hoztak, még aznap este megtörtént Miskolczi Judittal való kézfogása. Ezt azután egy hét múlva követte a lakodalom. Ormándi István eskette őket össze. A Patakival — úgy látszik — jóbarátságban levő Ormándi személyazonossága után kutatva, a Debrecenben subscribált alumnus diákok anyakönyvében találtam 1660-ban, amikor a kollégium diáksága Martonfalvi Györgytől az elfoglalt Váradról átvezérelt tanulósereggel erősen megnövekedett, „Stephanus Ormandi. Ex papisticis tenebris emersit in lucem, tandem Celsissimo principe Appafi pastor factus."[16] Vele kapcsolatosan még Teleki Mihálynak Fogarasból Bánfi Déneshez 1668. december 31-én intézett levelében találtam adatot, mégpedig „Egy jesuitából vallásunkra tért Ormándi nevű papnak (kit ő nagyságok magok udvarokban akarnak tartani) felesége beköltöztetése felől iratott urunk ő nagysága Kegyelmednek. Kegyelmedet kérem én is, legyen azon, hozhassák be. Isten is megáldja Kegyelmedet."[16/a]

A somlyai esküvőt követő napon az ifjú pár útba indulván Somlyóról, 23-án Kolozsvárra érkezett, ahol sógora: Pataki István professzor feleségestül kocsin és lovakkal jött elébük. 24-én itt is nagy lakodalmat csaptak. Majd 26-án Kolozsvárról kiindulva, 1675. szeptember 27-én érkeztek Radnótra. Itt október 6-án ment fel a fiatalasszony Apafinénál való bemutatkozásra.[17]

Mindezt szükségesnek láttam elmondani annak bemutatására, hogy tanulásbeli felkészültségét és világnézetét bizonyító tényleges adatok hiá-

[16] Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II, 135.
[16/a] Teleki Mihály levelezése. IV, 403.
[17] TT 1887: 146—149.

nyában társadalmi környezetét hívjam fel bizonyságtételre, hogy Pataki megbecsült és értékes egyéniség lehetett.

Az ezután következő esztendőkből vajmi kevés bizonyító emlék maradt fenn a radnóti papról. Az bizonyos, hogy a fejedelmi család részéről kellő megbecsülésben volt része. Erre vonatkozó szórványos adatot találunk például a napló 1676. szeptember 13-i feljegyzésében: „küldött a feleségemnek ő Naga egy suba alá való róka nyakból és farkból álló béllést." Majd 1677. október 11-én hétfőn pestisben meghalván a fejedelemnek Zsuzsánna nevű négy esztendős leánykája, 15-én koporsóba tették, s ekkor a beszédet Pataki tartotta, másnap azután „könyörgés alatt inditották temetni Kolozsvárra" a Farkas utcai templomban nyugvó Apafi-fiúcskák sírboltjába.[18]

Pataki feljegyezte az udvartól s a községtől kapott járandóságait is, minthogy azonban ezek semmiféle szellemi színvonalra nem utalnak, legfennebb csak arra következtethetünk belőlük, hogy családja tagjainak szaporodása miatt az élet terhei súlyosbodtak, emiatt célszerűbbnek látta jövedelmesebb egyházközség meghívását elfogadni. Ennek következtében az 1681. évben Kolozs városába kérezkedve, Apafiék jóváhagyásával új állását még ugyanabban az esztendőben elfoglalta. Itt készpénz- és természetbeni járandósága, amely a kamaraháztól járt, majdnem háromszorosa volt a Radnóton élvezett mennyiségnek.

Kolozsra történt költözködésük után néhány év múlva elhunyt Pataki első felesége, s ezért 1689 előtt újra megházasodván, Böszörményi Nagy Katát vette házastársul. A két feleségétől összesen tíz gyermeke maradt, mégpedig az elsőtől az 1676-ban Radnóton született Judit, aki Keresztes Ábrahámhoz ment férjhez, azután az 1677-ben született István, aki felnevelkedve előbb torockószentgyörgyi, majd 1714-től 1740-ig görgényszentimrei, ettől kezdve 1754-ben bekövetkezett haláláig magyarói pap és esperes.[19] Harmadik gyermeke az 1682-ben Kolozson született Borbála, akit 1705-ben Técsi György kentelki és cegői pap vett feleségül. Pataki második feleségétől származott a többi gyermek, úgymint az 1689-ben született Kata, aki előbb Lévainé, majd Prágainé, végül Margitainé volt. Azután 1692-ben született Sámuel dési, majd kolozsvári orvosdoktor,[20] aki még négy nemzedéken keresztül adott nagyon derék orvos-leszármazottakat a társadalomnak, közöttük Erdélynek két protomedikusát is, leányágon pedig három generációnyi baconi Incze orvos származott tőle, közöttük egy orvosprofesszor is. Következő gyermekük az 1694-ben született Anna Hatvani Istvánné, utána az 1696-ban született Ferenc uradalmi tiszttartó, majd 1690-ben látott napvilágot Dániel belsőszolnoki szolgabíró, akinek utódai között is nem egy ismerős névvel találkozunk. Rajtuk kívül volt még két korán elhunyt gyermek is.[21]

[18] TT 1887: 150.; Tököli Imre naplója. 81—83.; Cz. Vass György naplói. 7.; id. Nemes János naplója. (TT 1902: 558—59.) Cserei Mihály krónikája. 122.; I. Apafi Mihály naplója (EM 1900: 216.); Béldi Pál levele. (Székely Oklevéltár. VI, 372.); Teleki Mihály postálkodásának diáriuma. (SzNM-ban.); Keresztény Magvető 1886: 558—59.; Teleki Mihály levelezése. II, 559.

[19] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1891: V, XI, XII, XX. és 1894: 10.; Protestáns Közlöny 1887: 313.

[20] PrK 1887: 446—47.

[21] Lengyel Dániel, Pataki Jenő és Herepei János kéziratos adattára a sárospataki Pataki családokról.

Tehát mind fiú-, mind leányági leszármazottai között se szeri, se száma nem volt a nagyon kiváló embereknek, akik közül itt most csak a közelmúlt években elhunyt két világhírű férfi nevét említem meg. Az egyik Pataki Kálmán operaénekes, a másik pedig Tomcsik József bázeli orvosegyetemi professzor, a mikrobiológia egyik legkiválóbb tudósa.

Pataki Istvánról magáról mindössze még csak annyit tudok, hogy 1710-ben, netalán pestisben hunyt el.

TISZABECSI GÁSPÁR ÖRÖKSÉGI PERE ÉS KÖNYVTÁRÁNAK SORSA

Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvéből az 1664—65. évekből néhány sornyi feljegyzést másoltam ki. E feljegyzések egy olyan perre vonatkoznak, amelynek mind a szereplők személye, mind pedig a pereskedés tárgya különös érdekességet tulajdonít. A felperes ugyanis Tiszabecsi Gáspár széki pap, a későbbi erdélyi református püspök, aki a maga és Tamás nevű öccse nevében idéztette perbe nagybátyjának: idősebb Tiszabecsi Pap Tamásnak, Kolozsvár kiváló elsőpapjának és kalotaszegi esperesnek özvegyét, Botrágyi Krisztinát, aki ekkor már Kovács János helybeli polgár özvegye volt. A per tárgyát idősebb Tiszabecsi Tamás hagyatékát képező könyvek kiszolgáltatása, valamint a tulajdonában volt ház el nem idegeníthetésének megállapítása képezte.

E törvényes eljárást különben még az örökösök anyja, Tiszabecsi István marosvásárhelyi esperes özvegye, Bánóczi Anna asszony az 1659. évben indította meg, úgy látszik azonban, hogy az időközben ismét e városra szakadt nehéz idők miatt a per folytatását néhány évig szüneteltetni kényszerültek.

A helyzet tisztánlátásához szükségesnek gondolom az itt megnevezett személyekkel közelebbről is megismerkednünk.

Bizonyosan a Bereg megyei Kaszon falu gyülekezetének volt lelkipásztora idősebb Tiszabecsi Gáspár,[1] akinek két fiáról: Tamásról és Istvánról van tudomásom. Mindkettejüket hazai, majd külső országokbeli akadémiákon folytatott tanulmányaik[2] bevégzése után Erdélyben helyezte el Keserűi Dajka János püspök gondoskodása. Tamásról tudjuk, hogy már 1626-ban a kolozsvári eklézsia papja,[3] mígnem Istvánról 1628-ból van adatunk, mint ugyanitt való második prédikátorról.[4] Tamás, az idősebb testvér, a megnevezett időtől kezdve, egészen 1644-ben bekövetkezett haláláig megmaradt ezen az állomáshelyen. Jeles papja volt egyházának, kit a fejedelem is nagyra becsült. Érdemes voltát legjobban példázza idősebbik Rákóczi György nek a fejedelemasszonyhoz 1644. június 22-én Sárospatak-

[1] RMK 1125. és 1219.
[2] SpFüz. 1862: 563.
[3] Lásd az Adattár I. kötetének cikkét.
[4] Bethlen Gábor 1629. május 14-én kelt adománylevele, amellyel a kolozsvári ref. szászok imaházául rendeli az óvári pallatiumot. (A ref. egyházközs. levéltárában.)

ról intézett tudósítása: „Ugy értem, szegény Tamás uram Kolosváratt meghalt volna, kin valóban szánunk; mi nem hisszük, ott olyan tanitót[5] állathasson püspök uram."[6] Ő volt tehát az örökséghagyó. Vagyoni állapotáról mindössze csak annyi ismeretes, hogy még 1629-ben Sándor Sebestyéntől 215 forintért megvásárolt a Király utcában Pajzsos István háza körül egy darab kertföldet. Úgy látszik azonban, hogy e föld szomszédságában lakóháza is volt, mert 1630-tól 1638-ig évenként itt rótták meg $^3/_8$ dicával, vagyis 4 frt 89 pénz adóval.[7] Ekkor azután e házat és kertet hihetőleg eladta, mivel 1639-ben már mint Farkas utcai háztulajdonosra vetették ki az adót ugyanannyi rovatallal. Ez a ház azután Tiszabecsi halálát követőleg 1645-től kezdve még 1660-ban is az ő neve alatt tartatott nyilván.[8] De amiként a törvénykezési jegyzőkönyv tudtunkra adja: „üdvözült Tiszabecsi Tamás pap az D(omi)na Relictának csak életéig testálván az házat, holta után penig redeálna jure successorio az specificált ház D(omi)nus exponensre öccsével együtt."[9]

E sorok is bizonyítják, hogy Tamás pap nem volt földhöz ragadt szegény ember, s ezért hihető, hogy könyvtára gyarapítására nemcsak idegen földeket járó diákkorában, hanem megállapodott férfikorában is áldozott. Maga is könyvszerető, tanult családból származott, amit az is bizonyít, hogy apjának, a kaszoni papnak, akadémiákon tanuló diák ajánlotta vitatkozását,[10] ő maga pedig Erdélynek — Fehérvár után — legrangadóbb gyülekezetében lelkipásztoroskodván, nemcsak a Farkas utcai templom felépítésén, a kolozsvári református szászság részére való imaház szerzésén, hanem az egyetemes evangélikus és református egyházak egyesítésén is munkálkodott,[11] bizonyságot téve a mindennapi képességen felülemelkedő, gondolkodó főről s magasabb szellemi színvonaláról. Mindebből biztosnak tarthatjuk, hogy könyvtára is jóval értékesebb volt az akadémiai tanulmányok elvégzéséhez szükséges szakkönyvek sorozatánál.

Tamás testvéröccse: István pap kolozsvári szolgálatára vonatkozólag az 1628—32. évekből vannak adataink, azonban az 1635—40. esztendők folyamán a marosvásárhelyi lelkipásztorságban és a marosszéki meg görgényi egyházmegyék esperesi tisztségében találjuk.[12] Míg idősebb Tamás pap utód hátrahagyása nélkül hunyt el,[13] addig Istvánnak két fia is maradt: egyik ifjabb Gáspár, előbb rettegi, majd széki pap, esperes és 1673. november 22-től egészen 1679. április 1-én bekövetkezett haláláig erdélyi refor-

[5] Értsed: Lelkitanítót.
[6] Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 187.
[7] A város tszéki jegyzőkönyve. 1629, 160, 164 és és 1630—38 évi dica-könyvek. (A kolozsvári állami levéltárban.)
[8] 1639—60. évi dica-könyvek. (Uo.)
[9] Törvénykezési jegyzőkönyv. (Idézeteimet itt részbeni átiratban kell közölnöm, minthogy nincsen lehetőségem az 1927-ben lemásolt szöveg összeolvasására.)
[10] RMK III, 1125.
[11] Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik halála. (Századok, 1891: 458—61.) — Herepei J.: A kolozsvári farkas-utcai templom 1638—47. évi felépítése. (Kézirat.)
[12] Benkő József: Transsilvánia. II, 573. és Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára. 1891, VIII, IX, XII. lap.
[13] 1628-ban egy, 1634-ben három leánya halt meg. (Unitárius egyházfiak számadáskönyve az egyházközs. levéltárában.)

mátus püspök, másik pedig ifjabb Tamás, hasonlóképpen külsőországokbeli akadémiákon tanult prédikátor.[14]

Kolozsvár törvénykezési jegyzőkönyvében 1664. október 10-éről keltezve, idősebb Tiszabecsi Tamás könyvtárára vonatkozólag az alábbi bejegyzést találtam: „Bácsi István és Szabó Gáspár hütös polgárok jelentik, hogy december 8.-án néhai Kovács János özvegyénél Botrágyi Krisztinánál megjelentek tiszteletes Tiszabecsi Gáspár széki prédikátor tiltakozása ügyében: »Első tiltásomnak oka az, mivel üdvözült Bátyám Uram Néhai Tiszabecsi Tamás Pap, előbbi Ura fenn megnevezett Botrágyi Krisztina Aszszonynak, úgy testált volt, hogy mindennémü könyvei Tiszabecsi Tamás Pap holta után mind épen adattassanak ő kegyelmének meg nevezett Tiszabecsi Gáspár Pap Uramnak Öccsével együtt, melyeket mind ez ideig is (nem adta ki), jóllehet egynehányszor kérette ez D(omi)nus exponens admoneáltatta is az Inc(usa)tat, hogy az testamentum szerént az könyvek megadattatának, melyről relátoriát is exhibeálja ő k(e)g(ye)lme.« Botrágyi Krisztina azt válaszolta, hogy a könyveket eddig is oda adta volna, sőt kínálta, de nem vitték el. Most kérik, hogy az özvegy tartozzék azokat avagy hit szerént, avagy katalogus szerént restituálni." A per további halasztást szenvedve, a következő esztendő április 16-án Botrágyi Krisztina asszony azt „vallja továbbá, hogy ő a könyveket a veszedelmes időben, különösen a német présidium bejövetelekor a pincében eldugdosta, de gyámoltalan, szegény özvegy aszszony lévén, nem oltalmazhatta, más városba kényszeríttetvén menni. Azokat az itteni B. Praedicator kezére bizta, hogy amig elhordatják, legyen gondviselésére. Ezzel ugyan nem tartozott, de keresztyéni indulatból megcselekedte. Igy ha hiány van, annak csak a papok s Tiszabecsi Gáspár az oka, hogy miért nem vitették el a könyveket idejében."[15]

Természetes, hogy a védekezés szavait nem kell a valóságban mindenben pontosan megfelelőnek tartanunk, mert hiszen a prokurátoroknak érdekük volt mindenképpen bebizonyítaniok, hogy megbízójuk javát hűségesen szolgálják, s ezért egy kis ferdítéstől cseppet sem riadtak vissza. Ennek ellenére annyit mégis megállapíthatunk, hogy a könyveket az 1644. évben elhunyt örökhagyó özvegye több mint két évtizeden keresztül magánál tartotta, mégpedig bizonyosan az örökösödés másik tárgyát képező Farkas utcai házban. Mi hasznát vette s hogyan gondozta? — nem tudhatom, bárha az a körülmény, hogy az esetleges hiány okát már eleve másra hárítja át, azt a gyanút kelti, hogy nagyon is jól tudott a könyvtár megfélegesitéséről, amely vagy az ő gondatlansága, vagy pedig a könyvek egy részének elidegenítése miatt következett be.

A pincébe történt eldugdosás idejét nem egyeztethetjük az egyesült török—tatár hadaknak 1658. évi szeptemberi, avagy Sejdi pasának 1660. májusi sanyargatása idejével, hiszen az ellenség ekkor nem juthatott be a várba, ellenben az 1661. s az ezt követő esztendőben a Kemény János támogatására Erdélybe jött Montecuccoli császári tábornoktól hátrahagyott

[14] Tiszabecsi Gáspár 1650-ben Leydában, 1653-ban Franekerában, ugyanabban az évben Angliában s 1654-ben ismét Leydában; Tiszabecsi Tamás 1651-ben Frankfurtban, 1652-ben Utrechtben, majd Franekerában, 1653-ban Angliában, 1655-ben Heidelbergben s ugyanabban az évben Genfben tanult az egyetemen.

[15] Törvénykezési jzkv. 164, 347.

másfél ezer főnyi őrség Kolozsvár várát megszállva tartotta. Kétségtelen helyzet, hogy e katonák a polgársággal éppen nem bántak kesztyűs kézzel, sőt gyakori volt a garázdálkodásuk, erőszakoskodásuk, fosztogatásuk. Hihetőleg ekkor távozott el Botrágyi Krisztina is a városból. A könyvekre való vigyázást állítólag az itteni prédikátorra bízta, aki ekkor Veresmarti Gáspár püspök volt. Lehetséges ugyan, hogy a meg nem nevezett lelkipásztor alatt mégsem őt, hanem a német megszállás előtt nemsokkal elhunyt Jenei István esperest, avagy Nagyari Benedek menekült váradi papot értette, minthogy a gondatlanság vádját az özvegy mégis aligha kente a még mindig életben levő derék püspökre, Jenei meg Nagyari pedig már amúgy sem tiltakozhattak semmiféle vád ellen. Elég az hozzá azonban, hogy — magának az özvegynek szavai szerint — Tiszabecsi Tamás pap könyvei között hiánynak kellett lennie.

E pereskedést olvasva, feltűnhetik előttünk, hogy az örökhagyó halála után húsz esztendőnek kellett eltelnie, amíg a könyvek kiadása iránt a törvényes lépések megtétettek. Ennek okát keresve, arra gondolhatunk, hogy Tamás pap elhunytakor idősebbik unokaöccse még csak 17—18 esztendős ifjú, akinek mind főiskolai, mind akadémiai tanulásához szükséges könyvek jó része hasonlóan jelesen képzett édesapja könyvtárából kikerülhetett, az új kiadású munkákat pedig amúgy is újonnan kellett megszereznie. Azután meg az ifjaknak tanulókorukbeli otthona Marosvásárhelyen volt, s ezért a könyveket oda kellett volna szállíttatniok. Lehetségesnek tartom azonban, hogy mindezeknél nyomósabb ok hátráltatta a könyvtár átvételét: talán valamelyes végrendeleti kikötés, a pályaválasztás megtörténte vagy a tanulmányok befejezése, avagy éppen a pappá avatás ténye!

Elég az hozzá, hogy Gáspárt, mint rettegi papot, 1657-ben szentelte fel Csulai György püspök. Azonban ugyanebben az évben történt ifjabb Rákóczi György csúfos lengyelországi kudarca, amely elmondhatatlan gyászt és pusztulást hozott egész Erdélyre. A következő évben azután reá szakadt a török büntető megtorlása, amelynek szörnyűséges csapásai ettől számítva éveken keresztül újra és újra megismétlődtek. Az időközben széki papságra megválasztott ifjú lelkipásztor eközben mégis nemegyszer kérhette nagynénjétől az őt és öccsét megillető könyvek kiadását, de az átadás mindig csak maradt. Okát keresve, csakis bebizonyíthatatlan vádakkal állhatnánk elő, minthogy a végtére mégiscsak megindított perre vonatkozó feljegyzések nagyon szűkszavúak. Kétségtelen, hogy az ország helyzete, lakóinak élet- és vagyonbiztonsága sokáig nem javult, s ezért a mérhetetlen pusztulások közepette Gáspár papnak sem lehetett nyugodt érkezése a tudományos elmélyülésekre, s talán ez volt az oka annak a körülménynek is, hogy a könyvek átadása érdekében sokáig nem nyúlt erélyesebb eszközökhöz. Az 1659-ben megindított per 1664 őszén történt felújításának közvetlen okára azonban — azt hisszük — mégiscsak sikerült reá akadnunk.

Egy 1667. esztendőbeli hivatalos összeírás azt bizonyítja, hogy Tiszabecsi Nagy Gáspár széki első pap és esperestől 70 forint értékű összes bútorát és könyveit a Kökényesdivel bejött rablók elrabolták. Minthogy Kökényesdi betöréséről 1664 júliusában van emlékezet, ezért a széki rablásnak is ekkor kellett történnie.[16] Tiszabecsit tehát a szenvedett nagy

[16] Kádár József: Szolnok-Doboka vm. monographiája. VI, 414.

károsodás ösztökélhette az anyjától megindított pernek újra való felvételére. Feltevésünket megerősíti az a körülmény, hogy a perfolyamat első jegyzőkönyvi feljegyzéseire a rablás időpontját számítva, nem egészen három hónap múlva, 1664. október 7-én találunk reája. Sajnálatos helyzet azonban, hogy a következő esztendőre is áthúzódott törvény előtti eljárás eredményéről nem maradt semmi feljegyzés, bárha az a helyzet, hogy e pereskedés egyik tárgyát képezett Farkas utcai házat egy 1693-ból készült összeírás Tiszabecsi András nevén sorolja fel,[17] bizonyítja, hogy a felpereseknek meg kellett nyerniök perüket, hiszen ekkor élő leszármazott csakis Gáspár vagy ifjabb Tamás fia lehetett, minthogy idősebb Tamás pap utód hátrahagyása nélkül hunyt el.

Ezek után csak az a nem csekély érdekességű kérdés maradna még megoldatlan, hogy vajon a pincében eldugdosott könyvek közül mennyi maradt meg: mit nem emésztett meg a nedvesség, a penész, s mit nem tulajdonítottak el avatatlan kezek?

Gáspár pap elrabolt, helyesebben talán feldúlt és tönkretett összes bútorainak és könyveinek értéke reánk maradt adat szerint mindössze 70 forintra becsültetett.[18] Kétségtelen körülmény, hogy Erdélynek a Habsburg-uralom alá történt jutása előtti időben itt még mindig nagy értéke volt a pénznek. Így könnyen megérthetjük azt a helyzetet is, hogy például az 1656. évben Kolozsvárra hozott Apáczai Csere János iskolamester lakásának bebútorozása miképpen került ki 10 forint 10 pénz összegből![19] Nos tehát, ha netalántán Tiszabecsi Gáspárnak sem lett volna nagyobb értékű berendezése, abban az esetben a megsemmisült könyveknek körülbelül 60 forint értékűeknek kellett volna lenniök, tudjuk azonban, hogy a könyvek ára aránylag drágább volt a bútorokénál. Minthogy pedig Gáspár pap könyvtárának, maga szerzette kötetek mellett még az apja meg a nagyapja könyveinek legalábbis a fele mennyiségét kellett tartalmaznia, értékének ilyeténképpen a megjelölt összegnél mégiscsak nagyobbnak kellett lennie. Például említem meg azt a körülményt, hogy a maga szerezte könyvek között még a rablás után is megvolt az 1661. évre elkészült váradi bibliának egy példánya, amely jelenleg a magyarvalkói egyházközség tulajdonában van.[20] E kiadványról Tótfalusi Kis Miklós azt mondotta, hogy a bibliát „az előtt 10 v. 12 forinton, vagy fellyebb-is eladták",[21] sőt az olasztelki gyülekezet birtokában levő váradi bibliában olvasható bejegyzés szerint: „Ego Georgij N: Ajtaj. Constat flo.10. A: D. 1668 ult 9-bris mp."[22] Így tehát ebből az következnék, hogy ilyen árak mellett eredetileg csak alig egynéhány munkából állott volna Gáspár pap könyvtára, pedig ha tekintetbe vesszük, hogy a külsőországokbeli akadémiákról hazatérő ifjak közül nagyon sokan még 10—15 mázsa könyvet is hoztak magukkal,[23] akkor az

[17] Dica-könyv. 1693, 62.

[18] Kádár J. VI, 414.

[19] Herepei J.: Apáczai Csere János kolozsvári tartózkodásának ismeretlen részletei. Pásztortűz. 1925: 261. és Apáczai Csere János kolozsvári szállásai. Kolozsvár, 1959. 74—75. és Adattár II. köt.

[20] MKSzle 1912: 154. és Herepei J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 15.

[21] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 5.

[22] Herepei J.: Levéltári adatok XVII—XVIII. szdbeli egyleveles nyomtatványokról. (E kötetben.)

[23] Herepei J. Bethlen Gábor kiválasztottjai. I, Szilvási K. Márton életrajza. 17. és Adattár I. köt.

előbbi megállapítással kapcsolatosan egészen más eredményre kell jutnunk. Hiszen ezek között nem egy hatalmas fóliánsnak kellett elfoglalnia a belső és külső értékbeli főhelyet, összevéve több száz forintra felnövelve magát az idegen országokban szerzett könyvek értékét. Eszerint ebből azt a következtetést kell tennünk, hogy Kökényesdi 1664. évi betörésekor Tiszabecsi Gáspár könyvtárának csakis egy része pusztult el, de e pusztulása mégis felkeltette az óhajt a bekövetkezett hiány kiegészítésére. A jámbor lelkű pap tehát ezért nyúlt a végső eszközhöz, ezért elevenítette fel a pert jogos örökségének birtokába való bocsátása iránt.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában idősebb Tiszabecsi Tamás bibliotékájának két darabját találtam meg.[24] Az egyiknek bejegyzéséből megállapítható, hogy azt még Tamás pap ajándékozta el egy meg nem nevezett kalotaszegi prédikátornak, a másik könyvet pedig Tsaholczi Pastoris János Utrechtből küldötte „Tisza Beczi Thamás urnak Atyjan(a)k a Krisztusban". Bizonytalan tehát, hogy az utóbbi darab mikor kezdette el további vándorlásának folytatását? Tiszabecsi P. István könyvtárának egy darabja is előkerült ugyanonnan, de ezen nincsen semmi nyoma, hogy Gáspár püspök kezén is keresztülment volna, minthogy csak marosvásárhelyi meg debreceni könyvtulajdonosok neve található benne.[25]

*

A fentiket bizonyos szempontból érdekesen egészíthetik ki egy 1680. évbeli — Tiszabecsi Gáspár nevével ellátott — aprónyomtatványról már régebben publikált észrevételeim.[26]

A Magyar Könyvszemle 1912. évfolyamában Gulyás Pál egy tízsoros nyomtatványt ismertet, amelynek bemutatott hasonmása alá „A legrégebbi magyar gyászjelentés" meghatározást nyomatta.[27] E megjelölést azonban nemcsak meg kell kérdőjeleznünk, mint ahogyan az ismertetésben maga Gulyás is megtette, hanem az alábbi indokok alapján el is kell vetnünk. A nyomtatvány szövege ugyanis 1680 február 27.-éről keltezve arról világosít fel, hogy Tiszabecsi Gáspár erdélyi református püspök 1679 április 1.-én meghalt s eltemettetetett — az egykori kéziratos megjegyzés szerint — ugyanannak az esztendőnek április 7. napján. Ilyenképpen tehát éppen semmi értelme sem lehetett, hogy a gyászhírt a halálozás után eltelt tizenegy hónap múltával jelentsék! Hiszen a temetés utáni gyászistentiszteletet is az egyháznak már régóta meg kellett tartania, sőt 1679 június 4-én már a püspökutódot is megválasztották Tofaeus Mihály fejedelmi udvari pap személyében.[28] Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy ez a nyomtatvány eredetileg a magyarvalkói egyházközség tulajdonában levő váradi biblia táblájára volt beragasztva, ennélfogva tehát inkább valamelyes *exlibris*-félének kell tartanunk. Olyan exlibrisnek, amellyel az utódok az osztozás, vagy az ingóságok szokásos eladása alkalmával jelölték meg az elhunyt püspök könyvtárának darabjait. Ebben a feltevésünkben azután még az is meg-

[24] Könyvtári jelzésük: M. 76. és P. 249. volt.
[25] Könyvtári jelzése: X. 265. volt.
[26] Ld. EM 1939: 289.
[27] Magy. KvSzle. 1912: 154. l. s mell.
[28] Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. Kolozsvár, 1893. 15.

erősít, hogy a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában nem egy, csupán mozgó betűkből és nyomdai díszekből kiszedett és lenyomott XVII. századbeli exlibrist találtam (Prágai András, Gönczi Mátyás nevével)[29], sőt a XVIII. században többféle olyan könyvjegy is fordul elő, amelyet az ajándékul kapott nagyobb könyvadományok megjelölésére készíttetett a kollégium a saját nyomdájában (Bethlen, Kendeffi, Wass grófok címerével és nevével).[30]

[29] Herepei János: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 56—59.
[30] A református kollégium exlibris-gyűjteményében voltak.

VÁSÁRHELYI MATKÓ ISTVÁN

„A magyar irodalom története" bárha röviden, de nagyon találóan tárgyalja a XVII. század második felének hitvitázó irodalmát. Ez a tartalmi összevonás valóban föltétlenül helyes, mert e műfaj hangját és gondolatait sem nagyon sorozhatnók a tisztán irodalmi, hanem részben csak a vallástörténeti mozgalmaknak eléggé szélsőséges eszközeivel harcoló hajtásai közé.

Buckle Henrik Tamás azt állapítja meg, hogy a „forradalom és eretnekség csak különböző alakjai a hagyományos tekintély csökkenésének — a merészség és függetlenség szellemének. Mindkettőben korszerű eszmék ellenkezésbe jőnek régi szokásokkal."[1] Természetes, hogy a Habsburg-ház uralmának megingathatatlanságához a császári udvar minden eszközt, így az egész világra kiterjesztett szervezettségű jezsuiták rekatolizációs törekvéseit is minden fegyvertárukkal együtt felhasználta. Minthogy pedig a hitviták is harcok voltak, a harcok azonban csak durva eszközökkel dolgoznak, ezért tehát különösen az ekkori ellenfeleknek tollforgatói között is fölösleges lenne irodalmi színvonalú szellemi termékeket keresnünk.

Nem kétséges, hogy „az ellenreformáció újabb heves támadását Báthori Zsófia s ezzel a Rákóczi-ház rekatolizációja tette lehetővé. Az özvegy fejedelemasszony és fia I. Rákóczi Ferenc pártfogását élvezve, indították meg kíméletlen polémiájukat a jezsuiták, első renden Sámbár Mátyás (1617—1685) és Kiss Imre (1631—1683) az északkeleti vármegyék protestánsai ellen, az ellenfél nevetségessé tétele szempontjából. Lényegében Pázmány vitairatainak vaskos modorát folytatják, de az ő művészi ereje nélkül. ... A kálvinista prédikátorok természetesen nem maradtak adósok a válasszal: az 1650—1670-es évek híres református hitvitázói, Czeglédi István (1619—1671) kassai pap, Matkó István (1625—1693), Pósaházi János (1628—1686), a sárospataki kollégium rektora, egész sor könyvvel és vitairattal vágtak vissza. ... Hitvitázó munkáikban azonban ellenfeleik modorához igazodtak, átvették és sikeresen, sőt nemegyszer nagyobb fölénnyel érvényesítették a jezsuiták által meghonosított durva vita-stilust."[2] ...

Fölöslegesnek tartom a fenti megállapítást a magam szavaival elmondanom, amikor Bán Imre tömör jellemzése a legtalálóbban adja tudtunkra

[1] Buckle H. Tamás: Anglia művelődésének története. IV. Pest, 1874. 108.
[2] A magyar irodalom története. Bp., 1964. II, 218—19.

e műfaj lényegét. Ámde a hitvitázók között is akadnak olyan férfiak, akiknek életművük vagy azoknak több-kevesebb fejezete átlépi a szorosan vett vallástörténet kereteit. Ilyen volt Vásárhelyi Matkó is.

Mindenik hitvitázó életének rajza a szakirodalomból meglehetősen ismeretes, de ez még nem jelenti azt a helyzetet, hogy mindenik alak mindenképpen kifogástalanul lenne bemutatva a maga korának igazi képében. Ezért tehát nem árt különösen a lexikonszerű leírásokat is átfésülnünk. Így Vásárhelyi Matkó Istvánról, akit kortársai többnyire csak Vásárhelyi Istvánnak hívtak, s ezért a számtalan azonos nevű férfitól való megkülönböztetés miatt gyakran írták Kézdi-Vásárhelyinek (K. Vásárhelyi M.-nek) is, a leglényegesebb és legmegbízhatóbb életrajzi adatokat már Bod Péter is közölte a „Magyar Athenas"-ban,[3] s ezért azután mindenütt csak azt ismételgették,[4] bárha a Bod Péter óta eltelt kétszáz esztendő alatt újabb nézőpontok is alakultak.

Pálmay szerint a magát Kézdivásárhelyről eredeteztető idősebb Matkó Balázs 1579-ben, ifjabb Balázs 1598-ban, János 1613-ban (mint assessor, 1646-ban pedig mint bíró) ismeretes.[5] Nemkülönben a Basta tábornok rendeletére 1602. augusztus 1-én Kézdivásárhely lakosai között Rudolf hűségére Matkó Péter, István és János szabad székelyek tették le az esküt.[6] Azt hiszem, hogy ez az utóbbi azonos személy a Pálmaytól is említett Jánossal, s egyúttal netalán apja volt az 1625-ben született Istvánnak.

Erről az Istvánról tudjuk, hogy pontosan egyidős volt Apáczai Csere Jánossal, s ezért — gyermekkoruktól eltekintve — az iskolákat is együtt járhatták. Bárha Matkó az alsó osztályok tantárgyait szülővárosában tanulhatta, ámde a felső klasszisokra vagy még inkább a diák-évfolyamokra feljött a kolozsvári iskolába, s itt Porcsalminak is tanítványa lehetett, miként ez Apáczaival is hasonlóképpen történt. Maga Apáczai vallotta, hogy reája mennyire jó hatással volt ez a kiváló tanár.[7] Ezért lehetetlen, hogy a bőséges ismereteket elsajátított Vásárhelyire is ne lett volna befolyása Porcsalminak a fehérvári jeles iskolában eltanult s önszorgalmával is tovább fejlesztett tudása és nevelési rendszere.

Kolozsvárról azután miként Apáczai, azonképpen Vásárhelyi is a Porcsalmi által példányképül állíthatott Bisterfeldtől való továbbtanulásra a gyulafehérvári főiskolába iratkozott be. Természetesen egyáltalában nem bebizonyított valóság, hogy e vállalkozásuk közös elhatározás következménye lett volna.

Itt tehát Bisterfeld és Piscator tanítványaiként tanulhattak tovább. Ők azonban inkább az elméleti tudományok professzorai voltak, ámde másfajta tantárgyaktól, így elsősorban a különféle nyelvektől sem állhatott nagyon távolt a fehérvári iskolai oktatás. Ez különben Keresztúri Pál fejedelmi udvari pap és az aulicum collegium szervezője példájából állapítható

[3] Bod Péter: Magyar Athenas. (Nagyszeben), 1766. 321—23.

[4] Nagy Iván: Magyarország nemes családjai. — Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára 1881. 59—60. — Ezeken kívül: Zoványi Jenő 1940. évi lexikoni cikkei.

[5] Pálmay József: Háromszék vármegye nemes családai. Sepsiszentgyörgy, 1901. 297.

[6] Székely Oklevéltár. VI, 190.

[7] Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I, 554. (Ford. Bán Imre.)

meg, amire először, ámbár nagyon hibás értelmezéssel, Bethlen Miklós önéletírásában foglalt leírása alapján P. Szathmári Károly hívta fel a figyelmet,[8] ámde ennek igazi lényegét csak Szabó T. Attila ismerte fel.[9] Igaz, hogy Bethlen Miklós visszaemlékezése Vásárhelyi meg Apáczai iskoláztatása után néhány évvel későbbi időre megy vissza, minthogy az 1652—55. évekről számol be, ámde az itt nyert kép akár korábbi időre is visszavetíthető.

Bethlen szerint tehát Keresztúri „egyszer rágondolá magát, hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de ezeket nem egyszersmind, hanem egymásután. Először oláhul ezer vagy kétezer vocabulát leiratott úgy, mint oda fel irtam a deákról; megtanulám, tudom egyszer próbára, hogy egy nap hatszáz, sőt többet is mondhatnék, szót megtanultam, . . . ő pedig azt egyiket sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanitását és a tanitásban való dexteritását".[10] Az azonban mégiscsak nehezen képzelhető el, hogy maga Keresztúri legalább valamennyire ne konyított volna e nyelvekhez, s az egyes lediktált szavak jelentését ne tudta volna, mert ha tanítványai összeállított szótárukat netalán fonetikusan és latin nyelven is írhatták le, de tanítójuknak kellett legalábbis a cirill meg a török szöveget olvasni is tudni, annál is inkább, mert az egykorú kiejtés sem volt mindenben azonos a leírt szöveg helyesírásával. Így tehát, ha ő maga e nyelveken beszélni nem is tudott, de annál kevésbé tételezhető fel azok tökéletes ismeretlensége, mert nyomtatott kézikönyvek egyáltalában nem, kézzel írott is aligha állottak rendelkezésére. Azután meg akár a román nyelvből ezer vagy kétezer szó leíratása a maga idejében annál is inkább fölösleges lett volna, mivel az anyanyelvét beszélő bármelyik nép mindennapi használatára jóval kevesebb is elégséges volt. Minthogy pedig Bethlen hat élő nyelv tanításáról számol be, annak megismerését és megismertetését nem lehetett volna egy-két év alatt elvégezni. Tehát e metódust Keresztúrinak már korábban is alkalmaznia kellett, vagyis ezzel hagyományt nyitott a következő nemzedékek számára. Az ugyan aligha valószínű, hogy ő a fejedelem fiaival s néhány kiválasztott főrangú gyermekkel együtt ne oktatott volna más tanítványokat is, ellenben ez a fáradhatatlan céltudatossággal nevelő — úgy hiszem — jóeszű, alacsonyabb rendű gyermekeket is kiválaszthatott, akikkel nemkülönben foglalkozott. Ő maga a tót és lengyel nyelvi alapismereteit szülőföldjének: Bodrogkeresztúrnak környékéről, a románt netalán a fehérvári nyomda Dobre pap-tipográfusától vagy a közeli falvak egyházi embereitől, vagy az iskolába bekerült vidéki tanulóktól, a német nyelvet a németországi, a franciát pedig netalán a hollandiai tanulása idején s az angolt, amiről különben Bethlen meg sem emlékezik, hihetőleg angliai peregrinációja idején szedte magába. Mindennek megállapítására különben azért van szükségünk, mert csak ezzel tudjuk megmagyarázni, hogy egy kézdivásárhelyi székely ifjú hazai iskoláinak elvégzése után mindjárt kilépvén az életbe, így külső országokba sem bujdosott ki, miként osztály- és iskola-

[8] P. Szathmári Károly: A Gyulafehérvári Nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagy-Enyed. 1868, 44. — Bethlen Miklós Önéletírása. Bp., 1955. I, 152.

[9] Szabó T. Attila: A román nyelv tanítása a gyulafehérvári kollégiumban a XVII. sz. közepén. (EM 1931: 90.)

[10] Bethlen Miklós. I, 152.

társai közül a többek között Apáczai, Gidófalvi István s földije: Vásárhelyi Péter tette, és mégis tudogatott románul is és angolul is. Tehát nagyon valószínű, hogy e nyelvek tudását vagy legalábbis azok alapját annál is inkább merhetem Keresztúrinak tulajdonítani, mivel mind Piscator, mind Bisterfeld aligha tanított élő nyelveket, amikor az ún. szent nyelvek oktatására sem szánták, vagy szánhatták magukat.[11] Igaz, hogy Bod állítása szerint Vásárhelyi Matkó István a fehérvári kollégiumban „a' szükséges Görög és 'Sidó nyelveket 's még a jó Könyvekre nézve az angliai nyelvet-is meg tanúlta".[12] Ámde ha Matkónak kikapcsolnók Keresztúrihoz való bármiféle közét is, abban az esetben e nyelvek tanulási lehetőségével meg kellett volna várnia Crispinusnak 1650 táján, Apáczainak pedig 1653-ban történt Fehérvárra való visszatérését, minthogy előbbi az angol, utóbbi pedig a zsidó nyelv tudását hozta magával haza. Ekkor azonban Vásárhelyi Matkó már 26—28 éves korát töltötte, idejét tehát csak úgy oszthatnók be, hogy ha feltételeznők, hogy a kollégiumból időközben kibúcsúzván, netalán szülővárosába rektorságra vitetett, majd azután onnan ismét visszatért volna a kollégiumba, mint ahogyan annak idejében ugyanígy cselekedett a Hátszegről visszatérő Porcsalmi András is.[13] Természetes, hogy e feltételezéseket egy harmadik lehetőség is könnyen megdöntheti.

Bod Péter szerint Vásárhelyi Matkó kézdivásárhelyi iskolamesteri állásából nemsokára a szászvárosi iskolához ment, majd onnan a borbereki papságra vitetvén, ekkor szenteltetett fel pappá. Innen II. Rákóczi György rendeletére a karánsebesi egyházközségbe távozott, s az itteni román református gyülekezet anyanyelvén prédikált és végzett minden egyházi szolgálatot.

A lengyelországi végzetes kaland miatt a porta Rákóczit többé nem ismervén el Erdély fejedelmének, helyébe Barcsai Ákost tette és választatta meg. Ő azután, hogy a török fővezér mérhetetlen nagyságú kívánságaival szemben mentse, ami még menthető, mint szörényi bán, 1658 őszén Lugost és Karánsebest is kényszerült átadni a töröknek. De mivel a fővezérnek magának az ázsiai rebellió miatt a portára kellett sietnie, a Várad alatt tanyázó tatár kánnak is megizente, hogy az országból a „Körös, Maros közin Lippa, Lugos, Karánsebes a Duna mellett alá havasalföldére székébe megtérne". Ezért tehát a kán szeptember „hónak 20-dik napja tájatt Várad alól megindulván, Gyulát alól megkerülvén, a megírt utakon a nagy tementény(!) sokaságu rabokkal, megbecsülhetetlen prédával, barommal nagy rakodva, népének kára nélkül fészkire, székibe takarodott vala".[14] Ekkor Karánsebes is elpusztíttatván, Vásárhelyi maga is mindenét elvesztve, puszta életét is alig tudta megmenteni. Barcsai még a papságot is bizonyos összeggel megrótta, s egyúttal hűségeskü letételét is kívánta tőlük,[15] minthogy pedig ezt a különben is mindenéből kifosztott karánsebesi pap állítólag megtagadta, azért vasba veretvén, Segesvárra fogságba vettette. Innen azonban a Segesvárra összegyűlt prédikátorok közbenjárására, s nemkülönben a fogarasi egyházközség a maga kezességére kiváltotta,[16]

[11] Vö. Adattár II, 455, 493.
[12] Bod Péter i. m. 321—22.
[13] Adattár II. 298—99.
[14] Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Pest, 1853. 405—07.
[15] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. (Nagyszeben), 1766. 94.
[16] Bod Péter: Magyar Athenás. 322.

ami mértékét jelentette e derék lelkipásztornak paptársai részéről jövő megbecsülésének és értékelésének.

Vásárhelyi Matkó néhány hónapig tartott fogságából történt kiszabadulása után 1659-ben rövid ideig Radnóton, majd még ugyanebben s az 1660. évben Szamosújváron töltött be lelkipásztori tisztet.[17] Nagyon hihető, hogy rövidesen ezután Felsőbánya városa választotta papjává, jóllehet az egyházközség történetének múlt századi írója tévesen 1655-öt nevezi meg itteni paposkodása évének.[18] Ezt az időt azonban már a korábban felsorolt körülmények is határozottan megcáfolják. Legkorábbi adatom egy olyan könyv bejegyzése, amelyet a kolozsvári református kollégiumi nagykönyvtárban találtam. Eszerint: „Ex libris Pauli Sellii Ministri(!) Ecclãe Rivulinae indigni" 1660. március 5-én. Azután „Ex libris Stephani Matko K. Vásárhellyi A. 1665. 25. Febr, emp(tus) Rivulini".[19] Ezt a könyvet tehát az előbb Váradon, azután pedig Felsőbányától csak tíz kilométer távolságra fekvő Nagybányán paposkodó Selyei Páltól vásárolta. Ugyanebben az esztendőben két levelet is intéz Teleki Mihály kővári főkapitányhoz, mint a Partium északi részének egyetlen megbízható és számottevő oszlopához. Ugyanekkor Pókai Miklós nevű sógorát is említi.[20]

Helyzetének ismeretéhez tartozik az a körülmény, hogy Szatmár városában, amelynek megyéjében terül el Vásárhelyi Matkó állomáshelye is, 1635-ben telepedvén le a jezsuiták, rövid idő múlva már Nagybányán, Szinyérváralján, Giródtótfaluban és Felsőbányán is létesítettek missziós telepeket.[21] Középpontjuk azonban mégis Kassa, ahol akadémiájuk is volt, de 1660 után erős fészkük Sárospatak is, ahol a rekatolizált Báthori Zsófia a Perényiek, a Lorántffyak és a Rákócziak által létrehozott intézményeket és alapítványokat rendre mind az ő tulajdonukba játszotta. Majd a Wesselényi-féle összeesküvés kegyetlen elfojtása után I. Lipót és eszközei még nagyobb erővel megindították a pusztítást. Jóllehet se Wesselényi Ferenc nádor, se I. Rákóczi Ferenc, se a három kivégzett zászlósúr: Zrínyi, Frangepán, Nádasdy, egyike sem volt protestáns, mégis az ürügyet a református és evangélikus nemesség és papság meg scholamesterség, sőt jobbágyság megfélemlítésére, majd kiirtására használták fel. Mindennek előkészítését már az erdélyi nagy fejedelmek elhunyta után a reakció készséges eszközei már rövidesen el is kezdették.

1666-ban Nagyszebenben a Szenczi Kertész Ábrahám vezetése alatti nyomdában megjelent „Kézdi Vásárhelyi Matkó István Felsö-Bányai ecclesiának együgyü Tanitoja"-nak egy 146 lap + 6 sztl levél terjedelmű, „Fövenyen épitett Haz Romlasa; avagy Három Kérdések körül gögösen futkározo Sambar Matyas Jesuita Ina Szakadasa" című könyve. Ennek megírására — saját szavai szerint — az késztette, hogy „Anno 1665. die 6. Julii, jöve hozzám (semmi egyéb dolga nem lévén) egy Pataki Papista Scholában tanulo Deák, Karánsebesi Henczi Miklós fia N. N. és hoza egy exemplárt azon Sámbár Mátyás irásában, mellette szollo levéllel együtt,

[17] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. VI, 162. és Zoványi Jenő lexikoni cikkei.
[18] Sp.Füz. 1866: 294.
[19] Könyvtári jelzése: P. 21. volt.
[20] EPrK 1886: 437.
[21] Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya, 1905. 6.

melyben aperte provocaltatom az ellene valo irásra. Mely könyvecskét el-vévén, és a' mellette lévö levelet meg-olvasván, ugyan-azon Pápista iffjunak igérém magamat arra, hogy mig Erdélyböl viszsza fordulna, csak hirem nélkül Patakra ne menne ... melyre igére ugyan magát, de el nem jöve."[22] A megnevezett diák bizonyosan karánsebesi menekült lévén, onnan ismerhette Vásárhelyit, s ezért valószínűleg maga ajánlkozott az állandóan Czeglédi István öreg rendű kassai pappal hadakozó Sámbárnak, aki ekkor már állandóan Sárospatakon tartózkodott, hogy e munkácskát eljuttatja egy másik protestáns paphoz is, mintegy kihívandó őt is a hitvitázó párviadalra. Igaz, hogy e diák többé nem jelentkezett Vásárhelyinél, aki ezért elhatározta a válasz kinyomtatását, s két és fél hét múlva már meg is írta az ajánló sorokat is.[23]

Egy jelen század eleji, magát meg nem nevezett katolikus írónk a többek között így ír Sámbárnak „Egy Ven Bial orrára való karika" című könyvecskéjével kapcsolatosan, hogy „a művecske ellenmondást nem tűrő, határozott hangja, kemény, sokszor nyers kifejezései, melyek annyira jellemzik Sámbár stílusát, ... logikája erős és kifogástalan. Nyelvezete világos, könnyen érthető, vitatkozásra termett, látszik, hogy nem kezdő már e téren. Az egyetlen kifogás, amit a mai, finomabb ízlésű kritikus a »Vén Bial« ellen felhozhat, hogy ti. kíméletlen, kifejezéseiben nem válogatós; de azt is megértjük, ha az akkori idők szellemébe és felfogásába helyezzük magunkat. A hitviták korában mindkét részen éles fegyverekkel s nem keztyűs kézzel viaskodtak."[24] Valóban kétségtelen, hogy Vásárhelyi Matkó előbb idézett visszavágása sem volt túlságosan udvarias hangon megfogalmazva, ámbátor a kihívó nem ő volt.

Még ugyanebben az esztendőben mint „K. Vásárhelyi M. István F. Bányai Ecclesiának együgyü Tanitoja", „Kegyes cselekedetek Rövid Ösvenykeje" cím alatt egy 12-ed rétű 111 lap + 6 sztl lev. terjedelmű, pietista szellemű munkácskát jelentetett meg Nagyszebenben a Szenczi Ábrahám nyomdájában. E könyv tartalmát pedig — a címlap szerint — „Angliai nyelvből" szedegette és fordította, ezzel téve bizonyságot angol nyelvtudásáról.[25] E könyvét azután Zoba János, alvinci pap román nyelvre lefordítva, 1685-ben Gyulafehérváros kinyomatta („Căráre pre scurt spre fapte bune în dreptătoare").[26]

Vásárhelyi felsőbányai paposkodásának emlékét őrzi még Sárfői Mihály utrechti teológusnak 1666. március 3-án s Teremi P. István ugyancsak utrechti diáknak 1667. március 2-án tartott disputációja elé írt ajánlása.[27]

Legközelebbi időben ezután mint zilahi pappal találkozunk, ahol 1668. március 12-én foglalta el állását. Itt most már ugyanennek az évnek május 24-én befejezte Sámbárnak „A' Három Idvességes Kérdésre, a' Luther és

[22] RMK I, 1043.
[23] Batthyáneum II. köt. Brassó, 1913. 81.
[24] I. h. II, 80, 81.
[25] RMK I, 1044. — Gyakran a Medgyesi-fordította Praxis Pietatisra emlékeztető részleteket mutat be ebből a könyvből Berg Pál: Angol hatások irodalmunkban. Bp. 1946. 126—8.
[26] Veress Endre: Erdély- és Magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok. Kolozsvár. 1910. 27. és Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár. 1940, 212, 213.
[27] RMK III, 2369, 2402.

Calvinista Tanitók mit felelnek? ugy, a' mint Matkó István mongya, fol. 128 X. ut Tök; imé azért Matkó Hazugságinak megtorkollása, És Posaházi Mocskainak megtapodása" című s 1667-ben megjelent terjedelmes vitairatának[28] cáfolatára szerkesztett „X. ut Tök, Könyvnek el-tépése Avagy, Bányász Csákany, Mellyel amaz Fövenyen épittetett s — már leromlott házát, elébbi fövenyre sikeretlen sárral raggatni akaró és 1000 mocskokkal eszelössen szinlö s — mázló Sambar Mattyas nevü tudatla[n] sár gyúró meg-csákányoztatik" című s 4°-nyi 460 lap + 3 sztl. lev. + 9 sztl. lap terjedelmű s Sárospatakon kiadott könyvét.[29] Szabó Károly azt gondolta, hogy e munkáját Vásárhelyi két és fél hónap alatt szerkesztette össze,[30] az elöljáró beszéd 1668. március 12-i kezdő időpontja azonban nincsen összefüggésben könyve megírásával, minthogy ez a dátum csak Zilahra való érkezését jelentheti, ezért művének írását annál inkább Felsőbányán kellett elkezdenie, mivel a Sámbár munkája 1667-ben jelent meg, s a heves vérű ellenfél — bármennyire is jártas volt forrásainak útvesztőiben — mégsem várakozhatott hónapokig a válaszirat elkezdésével.

Ettől az időtől kezdve néhány esztendeig Zilahon teljesített szolgálatot. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában egy olyan könyvet találtam, amelyben a maga keze írásával azt örökítette meg, hogy „Ordinariam hujus operis lectionem incepi Zilahini 1669. 4. Apr. Steph M. K. Vásárhellyi".[31]

Ugyanebben az esztendőben, vagyis 1669-ben Kassán kiadta Illyefalvi István kassai teológus „A' Három Idvösseges Kerdes Igazsága ellen költ Bányász Csákánynak Tompitása. Avagy Vásárhellyi Matkó István Hazugságinak (kiket Tisztelendö Professorom ellen irt vala) másodszori megtorkolása" című könyvét,[32] arról azonban, hogy Vásárhelyi válaszolt-e reája, nincsen tudomásunk. E vallási kérdéseket feszegető viták természetesen nem sokkal vitték előbbre sem a felvilágosodást, sőt inkább kerékkötői voltak a szellemi mozgalmaknak, legfennebb — bárha eléggé különösen hangzik — az író nyelvkészségének, stílusának és nyelvhelyességének csiszolódását szolgálták.

Vásárhelyi zilahi papságának idejéből a felsoroltakon kívül még egy magyar nyelvű verse ismeretes, amellyel idősebb Zilahi János zsibói pap és szilágysági esperesnek 1672-ben Kolozsvárt megjelent „Az Igaz Vallásnak Világos Tüköre" című munkáját üdvözölte.[33]

Erről az állomáshelyéről rövidesen az ótordai egyházközség lelkipásztorául vitetett. Basa Mihály esperes az eklézsia történetében úgy emlékezik meg róla, hogy itt az 1648. évben teljesített szolgálatot,[34] ámde ez nyilvánvaló tévedés, mivel akkor még a fehérvári kollégium diákja lehetett, s különben is Bacz István ótordai pap 1776-ban Benkő Józsefhez intézett

[28] RMK I, 1056.
[29] E könyv saját könyvtáramban is megvolt.
[30] RMK I, 1072.
[31] Könyvtári jelzése 1933. évi adatgyűjtésemkor: R. 101. volt.
[32] RMK I, 1083.
[33] RMK I, 1136. és a kolozsvári ref. kollégiumban: RMK 126. könyqvtári jelzéssel.
[34] Az Erdélyi Református Anyaszentegyház Névkönyve 1867-re. 24.

levelében Kézdi-Vásárhelyi Matkó Istvánról mint odavalósi prédikátorról, az 1674—75. évekből tesz említést.[35]

Bod Péter meg nem nevezett forrása szerint az 1693-ban 68 éves korában elhunyt Vásárhelyit Ótordáról végtére Kolozsvárra vitték lelkipásztorul, „az holott XVIII. Esztendei szolgálatja után megholt".[36] Ebből tehát az következnék, hogy 1674—75-ben került volna Kolozsvárra, ámde ez a 18 év a tordai és kolozsvári, vagyis az erdélyi egyházkerületben töltött szolgálati idejét foglalhatja magában. Erre az alábbi, bárha eléggé hiányosnak látszó bizonyítékokkal rendelkezem. Mindenekelőtt Teleki Mihály kővári főkapitány íródiákja az udvari postálkodásról vezetett diáriumába 1675. október 4-én azt jegyezte fel, hogy „Jeőt Matko Thordai Praedikator Ur[am]", majd másnapon „Ment el Mathko Thord (ai) Praedikator Ur[am]".[37] Azután Szilágyi (Sylvanus) Zilahi István leydai teológus 1679. április 29-én tartott vitatkozását a többek között Vásárhelyi Matkó István tordai papnak is ajánlotta.[38] Majd a kolozsvári református egyházközség levéltárában folytatva a kutatást, az eléggé gyéren megmaradt egykori dokumentumok között találtam Budaj Mihály gondnok 1678—79. esztendei pénzbeli számadásának összevont kivonatát, ebben azonban se a tisztségviselők, se a járandóságok, se egyéb vonatkozásban nem fordul elő a Vásárhelyi Matkó neve, ami tehát azt jelenti, hogy ekkor itt még nem teljesíthetett szolgálatot. A továbbiakban Hosz Pál és Újfalusi Sámuel kurátorok, illetőleg quártások 1682. március 18-tól 1683. december 31-ig terjedő időről készített „Ratio"-jukig más számadáskönyv nem maradott reánk, eszerint azután 1682. április 23-án utalták ki „Tiszteletes Vasarhelly Istvan Ur[am]" búzabeli járandóságának egyik részletét, a többit pedig 1683. augusztus 11-ig nyolc részletben szolgáltatták ki. Borbeli dézsmajárandóságát 1682. október 21-én és 1683-ban, készpénzbeli salláriumát közelebbről meg nem jelölt időpontokban kapta meg.[39] Ugyanez a számadáskönyv őrizte meg 26 tételben, hogy az egész 1682—83 esztendők folyamán „Matkó Uram", illetőleg „Vásárhelly Uram" háza (szállása) tatarozásához anyagokat szállítottak, meg mesteremberek munkálkodtak rajta. Így ehhez a házhoz, amely a Farkas utcában Polyik uram telke mellett volt, Hosz Pálék gerendákat, köveket, fövenyt hordattak, kemencéket rakattak, kaput, ablakot, karszéket, az almáriumhoz sarkat csináltattak.[40] Jóllehet Zoványi Jenő nem ismerte e számadásokat, mégis a bennök megjelölt renoválások adatai az ő állítását igazolják, vagyis szerinte az 1682. év táján vitetett a kolozsvári magyar református eklézsia harmadik prédikátori állására Szathmár-Némethi Mihály esperes és Sárpataki Nagy Mihály másodpap tiszttársául. Különben erre lehet következtetni abból a körülményből is, hogy 1681. május 19-én elhunyt Porcsalmi András első pap és esperes s ilyenképpen az egyik lelkipásztori állás megürülvén, ezért hozhatták át Vásárhelyit a közeli Tordáról. Ámde sorrendben tulajdonképpen nem a harmadik, hanem a második papi állásra állították. E rangsor bizonyítására a következőkben mutatok be bizonyítékot.

[35] EPrK 1873: 37.
[36] Bod Péter i. m. 322.
[37] Kéziratos könyv a SzNM kézirattárában volt.
[38] RMK III, 2992.
[39] Az egyházközs. levéltárában levő számadáskönyv. 4/A, 10/B, 11/A, 22/A. levél.
[40] Uo. 26/B. — 40/B. levél.

Apafi Mihály mint legfőbb kurátor rendeletére Bethlen Miklós elnöklése alatt egyházi és világi résztvevőkből 1683. december 5-ére és 6-ára synedrium gyűlt össze Kolozsvárt, amely megvizsgálva az egyházközségnek a kollégiummal együttes anyagi állapotát, arról jegyzőkönyvet készített. Ebben összesítve találjuk többek között Tiszteletes Vásárhelyi uram járandóságait is. Eszerint egy esztendőre (Sz. Némethi Mihály első pap — esperessel egyenlő mértékű) készpénzfizetsége 230 magyar forint, búzabeli járandósága 20 nagy köböl és borbeli javadalmazása 200 veder volt.[41] E kimutatásban feltűnő, hogy Sárpataki, aki Porcsalmi életében — mint harmadik prédikátor — a fiskustól és nem az eklézsiától nyerte pénzbeli javadalmazását, hogy készpénzfizetése még mindig nem jelentkezik az eklézsiai salláristák között, ez azután azt bizonyítja, hogy továbbra is a fejedelemtől dotált állásban maradt. Különben ezt erősíti meg Bornemisza Anna fejedelemasszony gazdasági naplójának az a számadási tétele is, hogy a kolozsmonostori harmincadról 1685-ben adtak a „Kolozsvári harmadik református praedikátornak fl. 230".[42] E jelentéktelennek tetsző helyzet tisztázására azért volt szükségünk, mert különben nem tudnók megmagyarázni az 1680-nal kezdődő másfél évtized alatt működött kolozs-kalotai esperesek egymást követő sorrendjét, s ezért Vásárhelyit a látszat miatt ki kellene hagynunk azok sorából.

Különben a vele kapcsolatos legkorábbi időből származó kolozsvári adatunk egy saját kezű könyvbejegyzés az ottani református nagykönyvtárban. Ebből megtudjuk, hogy K. Vásárhellyi M. István kolozsvári pap 1682. február 4-én írta be nevét e kötetbe.[43]

Úgy látszik, hogy eléggé nyughatatlan természetű, de tettre kész és mindenkor a jónak látott ügy szolgálatában álló lelkipásztor volt. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy mindegyre változtatta állomáshelyét, és bárha külsőországokbeli akadémiákon nem járt, mégis mind nagyobb és jelentőségteljesebb eklézsiák hívták és marasztották papjokul, mert hiszen ő nemcsak a lelki gondozást vállalta, hanem a hívek gondjaira-bajaira való vigyázást is. Így látjuk, hogy „Kezdi Vasarhellyi M. Istvan Colosvari egyik meltatlan orth(odoxus) Minister" 1683. május 13-án Kolozsvárról Tophaeus Mihály püspökhöz intézett levelében tudatta, hogy a kővárvidéki Nagykörtvélyes falu határát valami nemesek el akarják venni, ezért a falubeliek két embert menesztettek a püspökhöz,[44] de a tatárhír miatt visszatértek Kolozsvárra. Bizonyosan a keménykezű püspök közbenjárását akarták kérni Teleki kővári főkapitánynál. De az sem lehetetlen, hogy Vásárhelyinek Barcsaitól történt bebörtönöztetése nemcsak a saját személyes, hanem a tatárok által kiszipolyozott, szerencsétlen Karánsebes környéki menekült lakosság megadóztatása elleni tiltakozása miatt következett be. De ugyancsak a hívek érdekeinek szolgálatát bizonyítja az is, hogy annak idejében egyáltalában vállalta a karánsebesi román nyelvű gyülekezet pásztorálását, valamint az a jelenség is erre figyelmeztet, hogy Apafi fejedelem megbízásából 1681-ben hozzákezdett az ószövetségnek román nyelvre való fordításához, igaz, hogy ez a munkája sohasem jelenhetett meg nyomtatásban,

[41] EPrK 1874: 52—54, 61—62.
[42] Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I, 441.
[43] Könyvtári jelzése: RMK 253.
[44] OLT Teleki-levéltár 716. köteg.

mivel az I. Rákóczi György által létesített cirillbetűs román nyomdát nem sikerült egyik püspöknek sem új életre keltetnie.[45] Ennek okát megtaláljuk már Kovásznai Péternek mindjárt püspöki székének elfoglalásakor: 1668. december 13-án Kolozsvárról Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz intézett levelében, valamint a két Rákóczi, Barcsai, Apafi fejedelmek, valamint Kovásznai püspök után következett Tiszabecsi, Tofaeus, Horti főpásztoroknak minden hiábavaló jóigyekezetében, akik mindnyájan arra törekedtek, hogy a román nyelvű nyomdát és iskolákat az akkori román püspökök országos támogatással létesítsék, illetőleg az öregbik Rákóczi György által felállított s az 1658. évi tatárdúlás után Brankovics Száva vladika által eltüntetett nyomdát felkutassák és újra üzembe helyezzék. Így Vásárhelyi Matkó fordításának kézirata is nyomtalanul eltűnt, nemkülönben agyagfalvi Sándor Gergely hátszegi, Viski János algyógyi református pap román nyelvű munkái csak kéziratban maradtanak reánk.[46]

Vásárhelyi Matkóra vonatkozólag maradt fenn a kolozsvári református egyház konzisztóriumának egy 1684. június 26-án Apafihoz intézett felterjesztése, amelyben arra kérik a fejedelmet, hogy a Dévára hívott Matkó István hagyassék meg Kolozsvárt, minthogy „azonkivül is az harmadik Templom szintén készülő félben vagyon és nem csak három, hanem négy Praedikátorokra is ugy hiszszük csak hamar szükségünk leszen".[47] Ezzel az idézettel kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy Vásárhelyi nemcsak értékes, de kedvelt lelkipásztor lehetett, akit a dévaiak ugyancsak e tulajdonságaiért, de az ottani román reformátusok anyanyelvük tudásáért és bizonyosan a menekült karánsebesiektől tudott magatartásáért is óhajtották papjokul s ehhez — úgy látszik — megnyerték Apafi előzetes hozzájárulását, a kolozsváriak azonban jó ürügyül használhatták fel még az 1655. évben leégett óvári templomnak özvegy Bánfi Dénesné, a fejedelem sógorasszonya, által éppen 1684-ben történő fölépítését. Ennek következtében papjuk továbbra is itt maradhatott.

Vásárhelyi élete folyamát az a családi körülmény zavarta meg, hogy 1688. március 31-én saját kezűleg írott beadványában feleségéről bár megemlékezik,[48] de a szabócéh exactorainak ratiójában a nem céhbeli halottak eltemetéséről vezetett bevételek között nemsokára már azt találjuk, hogy „1688 Die 25 Augusti T: Matko Istvan Ur[am] Felesege temetesetöl per-[cipiáltunk] fl 2 // 25".[49]

1690. március 25-én elhunyt Tolnai István lelkipásztor, konzisztóriumi főkurátor, és helyébe Vásárhelyi Matkó Istvánt választotta meg az egyháztanács,[50] az egyházmegye papsága is még ugyanebben az esztendőben vele töltötte be az esperesi tisztet is.[51]

Az adatok 1690-ben és 91-ben említik meg lakóházát, amely a Lupo-

[45] Veress Endre i. m. 37. és Zoványi Jenő lexikoni cikkei.

[46] Teleki-levelek 741. köteg. — Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus, 106—07. és Juhász István i. m. 171—73. és 214—15.

[47] Az ENM Kemény József-gyűjteményében volt.

[48] A kolozsvári ref. egyházközs. levéltárában.

[49] E számadáskönyvet annak idejében az ENM levéltárában Kelemen Lajos főigazgató szívességéből használtam.

[50] Tolnai István temetési kártája a kolozsvári Farkas utcai templomban és „Series rerum" c. jegyzőkönyv. 9. az egyházközs. levéltárában.

[51] Series rerum. 35. és Benkő József: Transilvania. II. Vindobona, 1778. 572.

rum Intra Moënia, vagyis Belső-Farkas utcában[52] a mai napig is meglevő „eklézsia házá"-nak nevezett régi papilak lehetett (az utca mai 23. számú telkén).

Életének vége felé Vásárhelyi újra elővette az írótollat. 1691. január 28-án elmondott templomi beszédét: „Isten Haragjának Igazat és hitetlent ki-vágó Eles Kardgya, Mellyet hüvelyéből maga kivonván I, Fenyeget minden büneiben meg-átalkodott Népet el-kerülhetetlen romlással ... Tanitott az Kolozsvári Orth. Ecclesiában, az két hatalmas Nemzet között támadott hoszszas hadakozásnak, és vérontásnak idején; K. Vasarhellyi Matko Istvan, azon Ecclesiának edgyügyü Lelki Pásztora" címen nyomtatásban is kiadta 20 számozatlan 8° alakú levelen.[53] Ez az egyetlen példányban reánk maradt füzetke hihetőleg egy beszédsorozat első számaként jelent meg, minthogy a címzésben a tárgy megnevezése előtt egy „I" számot jegyzett.

Még ugyanebben az évben kiadott másik munkájának címe: „Kegyes lelkeket idvességre tápláló Mennyei elö Kenyér ... Mellyet Anglia nyelvből Magyar nyelvre fordított Nemzete hasznára K-Vasarhellyi Matko Istvan, Az Kolosvári Orth. Ecclesiának edgyik edgyügyü Lelki Pasztora; ott való Pásztorságának IX-dik Esztendejében." Terjedelme 12°-nyi 132 lap + 13 sztl. lev.[54] E munkája is bizonyítja, hogy mennyire jól tudta az angol nyelvet, hiszen még 66 esztendős öreg korára sem felejtette el. Még azt is meg kell jegyeznem, hogy főképpen a Szenczi Molnár Albert által elültetett magyar öntudat szelleme, a Habsburg-elnyomás teljesedése elején is benne kemény harcosra lelt, hiszen a megelőzően említett templomi beszéde is erre mutat, de erre vall az angolból fordított elmélkedése is, amelynek jeligéje János evangeliuma 6. részének 51. verse: „En vagyok az elö Kenyér, a' ki Menyböl le-szállottam; ha valaki észik e' Kenyérben, él örökké; és a' Kenyér mellyet én adok, az én Teste[m], mellyet én adok, e' Világ életéjért." s ami pedig a leglényegesebb, mindezt nem a hívek, hanem egyenesen „Nemzete hasznára" fordította magyarra.

Élete folyása ezután még két esztendőre terjedt. Elhunyta az 1693. esztendőben következett be, ámde napszerinti pontos idejére nincsen írásos adatunk. De azt találtuk, hogy a kurátorok 1693. február 22-én tartottak gyűlést, amikor is a jegyzőkönyvben haláláról még nincsen említés téve. Meglehet, hogy e gyűlést még maga vezette, ámde április 19-én azt találjuk, hogy „a consistorium boldog eml(ékezetű) K-Vásárhelyi Matkó István ura[m] helyébe választja és beállitja főcuratorságra Tiszt. Sárpataki N. Mihály uramat".[55] Az életből történt eltávozása tehát e két időpont között következett be. Ezenkívül még szorosabban záró határidőt tartalmaz a szabócéh jegyzőkönyve, így: „1693. 9 Aprilijs Tiszteletes Matko Istvan Ur[am] Temetesietől Per(cipiáltunk) flo. 2."[56] Egészen bizonyos tehát, hogy a megnehezedett idők járása miatt — a régi szokástól eltérőleg — az ő temetése idejét is a közemberek harmadnapos sírbatételére rövidítették meg. Ezért halála nagyon valószínűleg április 7-én következett be.

[52] Kolozsvár városi dica-könyvek 1690, 91. és 1691, 80. lap.
[53] RMK I, 1408.
[54] RMK I, 1407.
[55] Series rerum. 8, 9/b. és Török István: Adatok a kolozsvári ev. ref. egyházközség XVII. századi történetéhez. (TT 1896: 419.)
[56] A kolozsvári szabócéh exactorainak ratiója. (Az ENM levéltára őrizte.)

Családjára vonatkozólag feltételezhető, hogy fia volt az a Kézdivásárhelyi Matkó István, aki a mármarosszigeti iskola tanítóinak névsorában az 1716. évvel van megjelölve.[57] Ez a férfiú azután minden nehézség nélkül azonosítható a kolozsvári református kollégium törvényeit körülbelül 1705-ben aláírt alumnus diákok közé a következőképpen bejegyzett ifjúval: „Stephanus K. Vásárhelyi satisfecit, duct(us) Szigeth pro rect(ore, dein) cancell(ista)."[58]

Végezetül meg kell emlékeznem arról a helyzetről, hogy a különben nagyon lelkiismeretes Zoványi Jenő cikkeinek forrását nem közli, s ezért most már nincsen lehetőségem egynémely helyen az összehasonlítást elvégezni, mivel pedig e könyvben csak adattárat s legfennebb az egyes adatokra felépíthető következtetéseket adjuk, a radnóti és szamosújvári állomásokat csak feltételesen illeszthettük bele Vásárhelyi fentebb összeállított élete folyásába. Erre az óvatosságra ugyanis annál is inkább figyelmeztet az a helyzet, hogy mind Kézdi-, mind Székely- (Maros-)Vásárhely város igen sok egyházi rendű férfiút bocsátott ki magából, akiknek egymástól való megkülönböztetése csak határozottan megindokolt adatok alapján történhetik meg.

[57] Protestáns egyházi és iskolai lap. 1847: 1420.
[58] Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 21. (A kollégium levéltárában őriztem.)

KÉT VERSSZERZŐ 1672-BŐL

Sámsondi Somodi Márton

Az alábbi két cikkecske a korszaknak igazán nem jelentékeny alakjait idé-zi föl. Közös bennük, hogy mindketten hazai iskolákban tanult bánffihunyadi lelkipásztorok voltak, s — az előbbi cikkünkben tárgyalt Matkó Istvánnal együtt — ugyanazt a népszerű teológiai munkácskát üdvözölték költői ihletettségről ugyan nem tanúskodó, de a kor átlagízlését talán annál hívebben tükröző versezeteikben.

Bánffihunyadnak harmadik névleg is ismert prédikátora Sámsondi Somodi Márton. Származásáról s iskoláztatásáról semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy külsőországokbeli akadémiákon nem járt, hanem mint itthon tanult ifjú nyert papi állomást először a szilágysági Ilosva községben, s mint idevaló lelkipásztort avatta pappá az 1657. június 17-én tartott nagybányai közzsinat.[1] Innen azután a jóval népesebb kémeri, majd a tekintélyben nem kisebb krasznai gyülekezet választotta lelki tanítójává, míg végezetül az 1672. évben a kalotaszegi bánffihunyadi egyházközség szolgálatában találjuk.[2]

Egyházi és közéleti munkálkodásáról tulajdonképpen semmi adat sem maradt reánk, csupán egyetlen magyar nyelven írott verse ismeretes. Ezzel a negyvennyolc sorból álló s 1672-ben nyomtatásban is megjelent költői termékkel idősebb Zilahi János zilahi, majd zsibói lelkipásztor és szilágysági esperes[3] „Az Igaz Vallasnak Vilagos Tüköre" című munkáját üdvözölte.[4] E verset a benne található csekély tanúságért szükségesnek látom itt megismételni:

Meg-probáld magadat, a' ki Coronádat,
El-akarod venni fő boldogságodat,
Hogy vak után menvén, ne veszesd magadat,
S el ne vegye senki tőlled amaz jodat.

[1] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok 1597—1679. TT 1898: 641. — Petry Mór: Szilágy vm. monogr. III, 574. és VI. 377.

[2] Csepregi T. Mihályné egylevelesen nyomtatott temetési kártája. (Kolozsvár, 1741.) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában.

[3] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1880. 12. és 1881. 60, 72.

[4] RMK I, 1136. — A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárának példánya RMK 126. könyvtári jelzéssel volt elhelyezve.

Mert például venni valakit elődben,
Igen veszedelmes sokszor ez életben,
De osztán gonoszszabb, mert pokolra mégyen,
Ha akarki után proba nélkül mégyen.

Nem szégyen embernek a' roszrol eltérni,
Ő tévelygésének utait el-hadni,
De sőt idvességes roszszat jol végezni:
Szent Pált, s' egyebeket ebben-is követni.

Meg-lássad, *Zoile,* hogy te tetzésedet,
Sem a' Synatoknak ő végezéseket.
Hit, s' Vallás dolgában ne kövesd ezeket,
Hanem a' Szent Irást, Lelki fegyveredet.

A' Szent Irást tudod, hogy az Istennél volt,
Mikor néki tetszet, nékünk ki-adta volt,
Mi idvességünkre Prophéták által szolt,
Osztán *Theantropos* tanitványaival szolt.

Ezt követte minden ki itt ez életben,
Akart szentül élni, s' ki-mulni jo hitben,
Mert e' világosság fénlik setétségben,
Ki ezt vészi s' hiszi, lészen az egekben.

A' Cálvinistáknak ez ő regulájok,
Nem homályos nékik Evangeliomok,
Mert nincsen nékiek más *Traditio*jok,
Nem-is kell nékiek, mert azt bánná Urok.
. . . . . .

Sámsondi Márton, Bánfi-Hunyadi Ecclesiának Lelki-Pásztora.

E versezetet elolvasva, szavaiból képzett és meglehetős írói készséggel rendelkező papi férfiúra ismerünk, aki a kor szokása szerint nem első ízben nyúlt a versfaragáshoz. Jóllehet írói termékének tartalmától nem lettünk okosabbak, ámde belőle mégis az sejthető, hogy őelőtte sem volt idegen a scholastikus megkötöttséget elvető coccejánusok hitbeli felfogása. És ez jó példa arra, hogy ekkorra már nemcsak a külsőországokban tanult vezető teológusok, hanem az itthon tanultak jó része is ebben az irányban haladt, ámde ez nem is lehetett másképpen, amikor püspökük: Kovásznai Péter, sőt előbbi egyházkerületének vezetője: Nógrádi Mátyás is a puritánus elveket vallotta. Igaz: Sámsondi fegyverét e vers végén a pápisták ellen fordítja, de szavain keresztül világosan érezhető az általa követett út.

A bánffihunyadi pap további élete folyásáról mit sem tudunk. Valószínűleg az 1681. év előtt hunyt el ugyancsak Bánffihunyadon, minthogy Mária nevű leányának temetési kártája szerint ez a gyülekezet volt élet-

pályájának utolsó állomáshelye, viszont itt 1681. május 19-én már Miskolczi Mártont említik lelkipásztorul.[5]

Sámsondi Somodi Márton bizonyosan még szilágysági papsága idején házasodott meg, feleségül véve Oroszi István cikófalvi paptársa leányát: Annát. Gyermekeik közül Márton nevű fiok neve ismeretes, aki mint a kolozsvári református kollégium törvényeit aláírt diák 1682. november 11-én Kolozsvárt temettetett el.[6] Másik fia: József a kolozsvári kollégium elvégzése után világi életpályát választott. 1704 táján Kolozs vármegyei albíró, később pedig Kolozsvár városának egyik szenátora. 1707-ben mint hagyatéki leltárt készítő kincstári megbízottal találkozunk. 1709-ben az egyházközség szervezetében exactori tisztséget töltött be. 1710-ben valószínűleg az a nagy pestis vitte el feleségével, gyermekével és édesanyjával együtt, amely ekkor Kolozsvárt is bőségesen szedte áldozatait.[7] Márton és József fiak neve után a hunyadi papnak két leánya is ismeretes. Az egyik Anna, aki az 1709—11 évek valamelyikében elhunyt Csepregi Turkovics Sámuel Kolozsvár városi tanácsos és egyházközségi kurátor felesége.[8] Másik leánya Mária. Ennek első férje tekintetes Balog István, aki hatheti házasélet után elhunyt. Az alig tizenkilenc esztendős özvegyet 1692. március 8-án Csepregi Turkovics Mihály, a kolozsvári kollégium fiatal professzora vette feleségül, aki tanári állását négy esztendő múlva az egyházközség lelkipásztorságával cserélte fel. Az alig negyvenegy éves korában, 1704. április 13-án meghalt férjet[9] özvegye csak harminchét esztendő múlva, vagyis 1741. július 27-én követte a sírba. Mindketten a kolozsvári Farkas utcai templom kerengőjében nyertek nyugvóhelyet.[10]

Miskolczi Márton

Egy Miskolczi Márton nevű diákot 1666 táján találunk a debreceni kollégium törvényeit aláírt ifjak névsorában, ámde őt innen Miskolcra vitték rektornak.[11] Ezzel szemben a zilahi régi iskolának 1646-ban kezdődő albumában az 1670—71. években látjuk feljegyezve egy másik Miskolczi Márton rektor nevét.[12] A zilahi iskola tanítói a XVII—XVIII. században néha a debreceni, de legtöbbször a kolozsvári kollégium diákjai közül kerültek ki,[13] jóllehet Zilah város nem tartozott az erdélyi egyházkerülethez.

[5] Porcsalmi András temetési kártája a Farkas utcai papiszék hátlapjára felerősítve.

[6] Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 7. (A kollégium levéltárában.) — Hosz Pál és Ujfalusi Sámuel ref. quártások számadáskönyve. (Az egyházközs. levéltárában.)

[7] Nomina studiosorum. 14. — Századok 1894: 904. — Az egyházközs. „Series rerum" c. jegyzőkönyve. 111, 113. (Az eklézsia levéltárában.) — A kolozsvári szabócéh számadáskönyve. (Az ENM levéltárában használtam.)

[8] Szerző: A kolozsvári ref. kollégium tanárainak származási táblázatai. (Kézirat.)

[9] Csepregi T. Mihály temetési kártája a Farkas utcai templomban.

[10] A feleség kártája a kollégium nagykönyvtárában található. — Sírkövük a kolozsvári Érem- és Régiségtárban van kiállítva.

[11] *Thury Etele:* Isk. tört. adattár. II, 136.

[12] *Elekes Viktor:* A zilahi ev. ref. főtanoda történetének rövid vázlata. (Megjelent a főtanoda 1877/78. évi értesítőjében 5.)

[13] *„Nomina studiosorum collegii Claudiaci"* c. kéziratos könyvben a törvényeket aláírt tanulók neve után írt megjegyzések tanúsága szerint. (A koll. lev.-tárában.)

Nevére azonban még nem akadunk a kolozsvári tanulók névsorában; ennek azután az a magyarázata, hogy e jegyzéket 1668-ban kezdették vezetni, neki pedig legalábbis nyolc-tíz évvel korábban kellett aláírnia az iskola törvényeit, vagyis legalábbis ennyi évvel ezelőtt kellett a felső évfolyamokba lépnie. Életpályájának első állomáshelye mindenesetre a zilahi rektorság lehetett, amelyet mint kollégiumi öregdiák nyert el.

Úgy látszik, hogy külső országokban nem járt. Ugyanis mint az iskola tanítója megnyervén a hívek tetszését, neve legközelebb, vagyis 1671-ben, már mint az egyházközség második papjáé jelentkezik mind a szószéken levő bibliába beírt papinévsorban,[14] mind pedig a Zoványi P. József szilágysági esperestől készített anyakönyvi feljegyzésekben.[15] Még ugyanebben az évben, vagyis közelebbről meghatározva, az 1671. év június hónapjának 7. napján Debrecenben tartott közzsinaton lelkipásztorrá avatták.[16] Az ezután következő esztendőben is itt teljesítette hivatását. Ezt tanúsítja, hogy id. Zilahi János zilahi, majd zsibói lelkipásztor és szilágysági esperes[17] „Az Igaz Vallásnak Világos Tüköre" című s 1672-ben nyomtatásban megjelent munkáját harminchat soros, magyar nyelven írt verssel innen üdvözölte.[18]

A meglehetősen gyenge rímelésű verssorok szerzőjének nevére évszámos adattal utoljára az 1681. május hó 19. napján meghalt Porcsalmi András kolozsvári lelkipásztor és kolozs-kalotai esperes eulogiumára írt és kinyomtatott négysoros latin vers alatt találván, ezt azután mint a hunyadi egyházközség lelkipásztora és az elhunyt kiváló férfiú veje írta alá.[19]

Vade mei cordis dilecta corona superne
Qui decus ut fueras, sic honor omnis eras,
Te Cristus viridi pascit de gramine Coeli
Illic te roret Spiritus almus ope.

Martinus Miskolczi Minist: Eccl: Hunyad et
Gener defuncti trist. opposuit.

Meddig szolgált *Bánffyhunyadon,* és mikor fejezte be életét, kikutatnom nem sikerült, minthogy az egykor tulajdonát képezett s azután a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárába került könyvébe aláírása mellé évszámot nem jegyzett,[20] annyi azonban bizonyos, hogy 1705-ben már Csengeri Péter töltötte be az itteni lelkipásztori állást.[21]

[14] *Mogyorosi István:* A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története. 124. — (Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára 1881: 60.)

[15] *Szilágyi Ferenc:* Zilah története. 13.

[16] *Borovszky Samu:* Tiszántúli ev. ref. papok 1597—1679. (TT 1898: 648.)

[17] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1880: 12. és 1881: 60, 72.

[18] *id. Zilahi János:* Az igaz vallásnak világos tüköre. (1672, Kolozsvár) 15/B. — 16/A. lev.

[19] Latin nyelvű egyleveles nyomtatvány a kolozsvári Farkas utcai templom papiszéke felé felszegezve.

[20] *A Q. 52.* helymegjelöléssel ellátott könyvbe írt bejegyzés: *„Est Martini Miskolci P. R.: Hunwadiensis."*

[21] Névkönyv. 1871: 23.

DEÁKI FILEP JÁNOS CSALÁDI FELJEGYZÉSEI

A szegedi egyetem régi magyar irodalomtörténeti tanszéke RMK köteteit Kovács Sándor Ivánnal és Kaposi Mártonnal rendezve, Sárpataki Nagy Mihálynak 1681-ben Kolozsvárt kiadott „Noe Barkaja" című kötetének címlapján a magát következőképpen megnevező könyvtulajdonos családi vonatkozású feljegyzéseit találtuk: „Ex donatione Authoris possidet Johannes Deaki ab Anno 1683. 14. Juny. Sym(bolum) 2. Tim(otheus) 1. 12. Novi cui crediderim(?)."

E sorok számunkra annál értékesebbek, mert bennök nemcsak egy derék falusi papra vonatkozólag kapunk néhány tanulságos adatot, hanem egy, Cartesius tanaiban jelesen képzett egyházi vezető eredetére adnak bizonyságot.

Bod Péter Smirnai Szent Polikárpusában Deáki Filep József püspök életrajzát a következő adatokkal vezeti be: „Deáki nevű helységből Nyitra Vármegyéből jött vólt Erdélybe Filep János, tanúlás végett a' Fejérvári Kollégyiomba. Ki-is születése földe' emlékezetére, az akkori szokás szerint, a' Deáki nevezetet magán megtartotta. Tudományát pedig éjjeli és nappali fáradsága által annyira nevelvén, hogy az Isten Anyaszentegyházában hasznos szolgálatot tehetne; vitetett elsöben a' Zilahi szépen virágzó Oskolai Isten' Veteményes-Kertének plántálgatására, öntözgetésére és hasznosan való épitésére; azután nem sokára az Erdö Sz. Györgyi Ekklésiában való Papi Szent Szolgálatra."[1]

Az alábbiakban szó szerint fogom közölni Deáki János feljegyzéseit, mígnem a benne előforduló nevek kilétét — a saját gyűjteményemből — minden külön hivatkozás nélkül jegyeztem ki és sorolom fel a jegyzetek között. Ugyanis nem akarom a sok forrásközléssel ezt a nem elhatározó fontosságú cikket még hosszabbra nyújtani.

Tehát a könyv első előzéklapján Deáki János így kezdi feljegyzéseit:

> „A. 1675. 10. Augusti. Házasodtam meg I[ste]nemet segitségűl hiván Colosváratt el jegyezvén magam[na]k Feleségül Nehai Erdő Sz: Győrgyi Nemes Nagy György Arva hajadon Leányát, Annát, ki(nek) fel nevelő s- gondviselő Mostoha Attya volt a' Colosvári Reformáta Ecclesi[ána]k akkori érdemes Cántora, Posoni István

[1] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 181—82.

Ura[m][2] (Etc.) Kérő Tiszt: Portsalmi András Ur[am] azon Eccl[esi]a[na]k edgyik hűséges Lelki pástora, és a' Calotaszeghi, s Colosvármegyében levő Atyafiak[na]k érdemes Seniora.[3] Haza vittem ezen holnap[na]k 27-dik napja[n], meg eskettetvén bennünket ugyan T. Portsalmi András Ur[am]. Ekkor a' Szilágyb[an] Közép Solnok vármegyében Nagy és Kis Dobai Praedikátorságomba[n], hovais ordinaltatta[m] volt Zilahi mesterségemből, Csatárba[n] ezen esztendőben 24. Junij, Mestersegemben valo harmadik esztendőmet félben hagyvá[n], Tiszt. Nogradi Matyás Bajoni Praedikator, Magyarországhi Püspökségébe[n],[4] Feleségemmel való lakásomat I[ste]n meg áldván A. 1677. die 26. Febr. Adott eő Felsége egy Leány magzatot Feleségem[ne]k futási alkalmatossággal Colosvárott lételében, kit a' Sz: Keresztségben neveztek Máriá[na]k, kereszt Attyai lévén T. Portsalmi András, Sárpataki Mihály,[5] Szathmár Némethi Mihaly[6] és Kőhalmi Mihály[7] Uramék a' Colosvári Reformata Eccl[ési]a hűséges Tanitói. És Tiszt. Tholnai István,[8] Sáros Pataki István[9] Uramék a' Colosvari Collegium Professori. Kereszt Annyai penig ezek[ne]k tisztességes Feleségei és más betsületes városi szemelyek.

N.B. Ezt I[ste]n házassági időre jutatván in A. 1695. 15. Martij házasitottuk el T. Makfalvi Péter Sz: Simoni Praedikator Ur[na]k,[10] kik[ne]k I[ste]n edgyüt való lakásokat szeresse és áldgya meg.

A. 1679. 19. Octobr[is]. Adott I[ste]n eő Felsége más leány magzatot, kit az Szent Keresztségben neveztenek Sárának, ekkor Ertsében Colosvármegyében lakván. Kereszt Attyai lévén T. Tétsi János, Gőrgéni,[11] Debreceni István Magyar Régeni,[12] Pesti János Sárpataki,[13] Enyedi István, Tantsi[14] Eccl[ési]a[na]k hűséges

[2] Posoni István deák kolozsvári belsőkántor. Eml. 1669—83-ban.

[3] Porcsalmi Andrásról írott cikket lásd az Adattár II. köt.-ben.

[4] Nógrádi Mátyásról írott cikket lásd az Adattár II. köt.-ben.

[5] Sárpataki Nagy Mihály sz. 1638—39. Sárpatak. † 1694, Jan. Kolozsvár. (Apja: Nagy Miklós, gr. Csákiné jobbágy sorsú udvarbírája.) Testvérbátyja: Sárpataki Márton fejedelmi ítélőmester, ennek fia Keresztes Márton néven grófságot nyert. Testvérnénjük fia: Dési Márton enyedi professzor.

[6] Szathmár-Némethi Mihály sz. 1638. † 1689. máj. 25.

[7] Kőhalmi Mihály kolozsvári református szász pap. Eml. 1669—79. † 1681?

[8] Tolnai F. István sz. 1630. Tolna. † 1690. márc. 25. Kolozsvárt. (Apja: Sellyei János, Tolna város főbírája. Unokasógora Pataki István kolozsvári professzornak.)

[9] Pataki István professzorról írott cikket lásd e kötetben.

[10] Makfalvi Péter 1681-től Nyárádszentsimonon lelkipásztor.

[11] Técsi S. János † 1696. — Tanult Kolozsvárt, ahol mint kollégiumi alumnus Apafi Miklós és Teleki Anna 1676. szept. 9-én tartott esküvőjére nyomtatásban megjelent latin nyelvű üdvözlő verset írt. — Ezután görgényszentimrei rektor, 1679-ben uott prédikátor, 1682-ben magyarrégeni pap, 1689—96. ismét g.-szt.-imrei pap s az egyházmegye esperese.

[12] Debreczeni István. Tanult Kolozsvárt, ahonnan 1676 táján búcsúzott ki. 1679-ben Magyarrégenben, 1681—85-ben Koronkán pap.

[13] Pesti János. Tanult Sárospatakon; azután Gyöngyösön scholamester; továbbtanult Kolozsvárt, mint Teleki Mihály alumnusa. 1669. ápr. 17-én Teleki udvarába legátusnak küldik Uzdiszentpéterre. 1669. után U. sztpéteren, 1679-ben Sárpatakon pap.

[14] Enyedi István † 1729. Magyarpéterlakán. — Tanult Kolozsvárt, ahol mint kollégiumi alumnus Apafi Miklós és Teleki Anna 1676. szept. 9-én tartott esküvőjére

Tanitoi, Ismét Vágó János, Banga János, és más betsületes emberek, és ezeknek tisztességbeli feleségeik kereszt Anyák.
N.B. Eztis I[ste]n házassági időre jutatván in A. 1698. 30. Junij Házasitottuk el T. Galambodi Mihály Vajai Praedikator Ur[na]k,[15] kiknekis I[ste]n edgyütt való lakásokat szeresse és áldgya mag Atyai indulattal kevánom."

Elülső előzék 1/B. lapján:

„A. 1681. Die 23. Augusti. Maros Székben Erdő Szent Györgyön valo lakásomban, adott I[ste]n eő Felsége egy fiu Magzatot, kit a' Szent Keresztségben neveztenek Josephnek. Kereszt Attyai lévén T. Galambfalvi András Ur[am] a' Maros Széki Szent Társaságnak érdemes Seniora,[16] T. Kovasznai Thamás Gyalakuti,[17] Debreceni István Koronkai, Kovásznai János Gegesi[18] Praedikátorok, és Nemzetes Szent Istváni Pap János, Vásárhelyi Csiszár Szőts Miklos Uramék, más tőbb betsületes emberekkel edgyütt, és ezek-[ne]k tisztességes Feleségeik K. Anyák.
A. 1685. 17. Julij Adott I[ste]n eő Felsége más fiu magzatot, kit a' Sz: Keresztségben neveztenek Jánosnak. Kereszt Attyai léven T. Debretzeni István, Uy laki Joseph[19] Uramék, és N. Pap János, Isáák György, Isaák Péter, Kis János, Kis Mihály, Bőgőzi Miklos és Kuti Lőrintz Uramék más több betsületes emberekkel edgyütt, Kereszt Annyai penig ezeknek tisztességbéli feleségeik.
A. 1689. 2. Maij. Ugyan Erdő Sz: Györgyen laktomba[n], Adott I[ste]n eő Felsége egy Leány Magzatot, kit a' Sz: Keresztségben neveztenek Annának. Kereszt Attyai levén T. Fogarasi Mihály Maros Szeki esperest Ur[am],[20] T. Zágoni Istvá[n] Notarius Ur[am],[21] Marosvásárhelyi Csiszár Szőts István és Iffju Haydu Márton Ur[am], és N. Laki Péter,[22] Isaak György, Isáák Peter, Nagy György, Peteki Mihály, Bőgözi Miklos, Cuti Lőrintz Uramék, más tőbb betsületes szemelyekkel edgyüt és Kereszt Annyai, ezek-

nyomtatásban megjelent latin nyelvű verset szerzett. — 1678. nov. 21-én Oroszfáján, 1679. okt. 19-én Tancson, 1709—29. M.-péterlakán pap, ugyanakkor a görgényi egyházmegye esperese.

[15] Galambodi Mihály. Tanult Kolozsvárt, ahonnan 1676 után búcsúzott ki. 1698—1710 vajai pap, közben azonban 1708-ban Szentbenedeken találjuk.

[16] Galambfalvi András 1643 táján Mosonban pap, 1662-ben a marosi egyh m. proseniora, 1675. júl. 24. eml. mint esperes, Nyárádtőn pap, 1681-ben is esperes.

[17] Kovásznai Tamás gyalakuti pap.

[18] Kovásznai János az 1670-es évek táján és 1681-ben gegesi pap.

[19] Ujlaki P. József 1693-ban Vajdaszentiványon pap.

[20] Fogarasi Mihály 1658-ban Berekeresztúron pap, 1662. jún. 16-án a marosszéki egyházmegye ülnöke (assessora), 1689. esperes, mint ilyent említik 1692. máj. 14-én is. Bod szerint az 1694-ben M.-Vásárhelyen tartott országgyűlésen a püspököt képviselte.

[21] Zágoni István † 1692. Nyárádszentannán. — Tanult Enyeden. 1667. máj 4—1670. márc. 29-ig a m.-vásárhelyi schola rektora. 1670. máj. 15—1692. (szereda-)nyárádszentannai pap, 1685—92-ig egyházmegyei főjegyző (nótárius).

[22] N. Laki Péter valószínűleg azonos az egyező nevű kolozsvári polgárral, aki az eklézsia kurátora és számvevője volt, a Pataki István professzor sógora. † 1703. okt. 30. Kolozsvárt.

nek Tisztességes Felesegeik, és Rhedei Ferentzné Aszszonyom Serédi Sophia Aszszony eő kglme.[23] Ezt I[ste]n in A. 1692. 14. Augusti regveli 8. orakor Magához szollétotta.
A. 1693. 15. Junij Adot I[ste]n eő Felsége más leány magzatot, kit a' Sz: Keresztsegben neveztek Annának. Kereszt Attyai leven T. Fogarasi Mihály, Zilahi István,[24] Székelyhidi Janos,[25] Zagoni Daniel[26] Uramék, és Nemzetes Rhédei István Ur[am][27] s' mind ezek[ne]k tisztességbeli felesegeik másokkal edgy[ütt]."

Elülső előzék 2/A. lapján:

„A. 1696. 19. Julij Adott I[ste]n más Leány magzatot, neveztenek Judith[na]k, Kereszt Attyai léven Nagy György Péter és Szekeres András Uramék Fiastol(,) Puskás András és ezek[ne]k tisztességbeli Feleségeik és Nemzetes Rhédei Janosne Asz. Matskási Ersébeth Aszszony.
A. 1699. 25. Mar[tij] Adott I[ste]n egy Fiu magzatot Pathmosba[n] lévő szám kivetésemben, kit a' Sz: Keresztségben neveztem Samuel[ne]k, Kereszt Atyai lévén őregbik Szekeres András és Puskás András Uraimék, Kereszt Annyai ezek[nek] Feleségeik. Kit I[ste]n A. 1699. 1. Ápr. midőn szintén egy heti volna(,) sok keserves kinnyai után magához Szólétot, és ugyan Pathmosban magunk kitsiny őrökségunkbe[n] temettűk el Tiszteletes Déesi György,[28] Makfalvi Péter és Galambodi Mihály Uraiméknak 's Feleségeik[ne]k jelen leteben.
A. 1700. 1. Apr. Adott I[ste]n ő Felsége ugyan Páthmosba[n] laktomba[n] egy Leány magzatot, kit a' Sz: Keresztségbe[n] neveztem Christinának(,) Kereszt Attyai Levén Öregbik Szekeres András, Boros Márton és Boka János Uraimék és ezek[ne]k Feleségei Kereszt Anyák."

Elülső előzék 2/B. lapján:

„... Demien Comparantis Agrop(olitani) 1764. 30ª Maij."

[23] görcsöni Serédi István fejedelmi helytartó és szentlászlai Kamuti Kata unokája, nagyfalvi br. Serédi Benedek főispán és Ujlaki Borbála leánya: Zsófia, akinek holtteste csodálatosan épen megmaradt a krasznahorkai sírboltban, első férje: Rhédei Ferenc Kolozsmegyei főispán, Kolozsvár főkapitánya. sz. 1636. esk. 1679, † 1694, Kolozsvárt; második férje: csiksztkirályi és krasznahorkai Andrási István kuruc generális.

[24] Zilahi István valószínűleg azonos azzal a kolozsvári diákkal, akit 1672 táján vittek Dedrádra papnak.

[25] Székelyhidi János, tanult Kolozsvárt, ahol 1670-ben Rhédei Ferenc, 1672-ben Bánffi Dénes alumniumát nyerte el. 1675 után dési schola-rector; említik 1690. jan. 14-én mint paniti papot.

[26] Zágoni Dániel 1686—1709-ben Koronkán pap. Valószínűleg azonos azzal a Zágoni nevű pappal, aki 1710 után rövid ideig Harasztkereken lelkipásztorkodott.

[27] Rhédei István (R. János fia) † 1693. Felesége: Ajtoni Kata.

[28] Deési György, tanult Kolozsvárt. 1693. jan.-ban nyomtatásban megjelent latin verset szerzett Pataki István professzor temetési kártájára. A kollégiumból Rhédei Jánoshoz vitték nevelőnek. 1712—18. nyárádszentannai lelkipásztor.

Hátsó őrlevélnek 2/B. lapján s a hátsó borítéklapon:

> gazdasági természetű feljegyzések 1772-től 1774-ig Szentiványból, Hatolykából, Albisból. Említve: procurator, Potsa Tit. királybíró, Dombi uram stb.

A fenti sorok magyarázatául hozzá kell toldanom, hogy Deáki János 1669. november 9-én Sárospatakon írta alá az iskolai törvényeket. Azután mint jókészültségű nagydiák a Classis Etymologiae praeceptorságát is elnyerte.[29] Nemsokára ezután mint a sárospataki-gyulafehérvári kollégium tanítványa az 1673. év március 17-én Fogarason elhunyt, és május 28-án Kolozsvárt eltemetett Szentpáli Jánosné Bornemisza Zsuzsánna, a fejedelemasszony testvérnénjének temetése alkalmára nyomtatott kártára latin nyelvű emlékverset szerzett.[30] Tehát nagyon valószínű, hogy a Báthori Zsófia által Sárospatakról 1672-ben elűzött Buzinkai Mihály és Pósaházi János professzorok által Erdélybe menekített és Apafi fejedelemtől Fehérvárra letelepített diákok egyike volt, aki azután itt elvégezve iskoláit, talán már 1673-ban Zilahra vitetett rektornak. Majd 1675. június 23-án Hegyköz-Csatáron tartott generális synoduson felavatott ifjú prédikátorok névsora szerint, mint a nagy- és kisdobai társegyházközségbe megválasztott, külsőországbeli akadémián nem járt teológus szenteltetett fel.[31]

Deáki feljegyzéseinek van két olyan megjelölése, amelyet egészen bizonyosan okadatolni nem tudok. Az egyik az, hogy feleségének miért kellett 1677 telén Dobáról Kolozsvárra futnia, ahol azután február 26-án egy leánygyermeknek adott életet? Gondolhatnánk arra a rettenetes döghalálra, amelyről Cserei Mihály Históriájában így emlékezik meg: „1677. Ebben az esztendőben nagy pestis vala az egész országban, mely a következendő esztendőben is grassála."[32] Ámde az ilyesféle járványok az enyhébb időkben szoktak megindulni, amikor is a baktériumokat hozó emberek vagy állatok a vadhideg idők elmúltával kerekedtek útra. Ezért inkább hihető, hogy a Váradon állomásozó török katonák egy csapata indulván el rabló zsákmányolásra, pusztították szerte Bihart és Szilágyságot. Netalán ezzel magyarázhatjuk azt is, hogy Deáki Dobáról elpályázva, 1679. október 19-én már a Kolozs megyei Nagy-Ercsében találjuk. E faluban történt állásvállalása azonban — úgy látszik — csak átmeneti volt, minthogy 1681. augusztus 23-án már a marosszéki Erdőszentgyörgyön, a Rhédeiek birtokán, tölti be a prédikátori tisztet. Itt írja feljegyzéseit még 1693. június 15-én is, ámde az 1696. július 19-én keltezett adatát valószínűleg már másutt, mégpedig az 1699. március 25-i családi eseménnyel kapcsolatosan megemlített Pathmosban (Paszmoson), ebben a nagysajói egyházmegyéhez tartozó kicsiny diasporában levő „számkivetésé"-ben, bizonyosan a felesége utáni maguk „kitsiny örökség"-ükben megállapodva, írta be e könyv előzéklapjára. Utolsó feljegyzését 1700. április 1-én is ugyanitt rótta papirosra.

Ha e könybe írt adatokat kezdettől fogva 1693-ig bezárólag megfigyeljük, azt vehetjük észre, hogy mindenik gyermeke keresztelésénél főképpen

[29] Egyháztörténet 1945: 103.

[30] H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. Kolozsvár, 1939. 8. és A kolozsvári farkas-utcai templomban nyugvó halottak. (Kézirat.)

[31] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898. 40.

[32] Nagyajtai Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. 96.

prédikátorokat és feleségeiket kérte fel keresztszülőkül, s mert bár két leányát is papok vették feleségül, de a többi családi eseménynél 1696-tól kezdve egyetlen lelkipásztort sem találunk keresztapaként megnevezve. Vajon ez azt jelentené-e, hogy őt, aki a fia felett tartott temetési beszédek szerint egyházmegyéjének nótáriusságát is viselte,[33] felfüggesztették-e, vagy éppen megfosztották-e állásától? Avagy valamelyes politikai ürügy miatt kellett-e számkivetésbe mennie kis birtokukra? Nem tudhatom, ámde inkább az gyanítható, hogy e derék lelkitanítónak valamelyes hitfelekezetek közötti súrlódás miatt kellett állását elhagynia. Hogy pedig nem a saját egyháza ellen követett el megtorlást kiváltó cselekedetet, valószínűsíti, hogy kisebbik leányát száműzetése idején vette a vajai pap feleségül. E mellett szól az a körülmény is, hogy kiváló fiát nem világi, hanem hasonlóképpen egyházi pályára indította útba.

Deáki Filep Jánosnak József nevű fia tehát 1681. augusztus 23-án született Erdőszentgyörgyön, vagyis nem 2-án, mint ahogyan bizonyosan írógépelési hibából Zoványi Jenő írja.[34] Tanulását szülőföldjén kezdette, de szülei már 1692-ben Kolozsvárra hozták, s itt járta végig a gimnáziumi osztályokat s a felső évfolyamokat.[35] Az iskolai törvények aláírása után Szathmár-Némethi Mihály és Szathmár-Némethi Sámuel professzorok tanítványa lévén, az előbbitől az ókori nyelveket s a nagy szorgalmat, az utóbbitól az orthodoxiától valamennyire felszabadultabb szellemet: a coccejusi és cartesiusi eszméket szívta magába. Kollégiumi életéből azonban mindössze csak azzal az adattal rendelkezem, hogy az 1704. április 13-án elhunyt Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári lelkipásztor temetésére kinyomtatott egyleveles kártára ő is latin nyelvű emlékverset szerzett.[36]

A kolozsvári kollégiumban nyert tanulmányok elvégzése után Máramarosba vitetett a szigeti népes iskola igazgatására. Itt két esztendeig nagyon hasznosan foglalkozott az ifjúsággal. A második esztendő lejártával Hollandiába bujdosott ki, ahol előbb Franekerában, majd azután Utrechtben hallgatta a nagyhírű professzorok előadásait. Az utóbbi város egyetemén 1710. március 10-én írta be sorait Dállyai Was János nevű diáktársa emlékkönyvébe.[37] Majd két hónap múlva ismét Franekerában találjuk, ahol 1710. június 18-án Andala Ruardus elnöklése alatt „Paraphrasis In Principia Philosophiae Renati Descartes. Pars Octava", címen nyilvános vizsgálatot tett. 44 lapnyi vitatkozását máramarosszigeti egyházi férfiaknak, úm. Nánási József papnak, Udvarhelyi Mihály és Baczoni I. Máté tanároknak ajánlotta.[38] Túróczi-Trostler Andaláról adott megállapításában hangsúlyozza, hogy „filozófus és coccejanus, a cartesianus mozgalom egyik utolsó őrszeme, olyan időpontban, amikor az orthodoxia már megbékült a racionalizmussal. ... Magyar tanítványai egyet okvetlenül megtanulnak: Descartes gondolatvilágának módszeres megértését. ... Három is akad közöttük, aki végigdisputálja Descartes Principiumának nehány válogatott fejezetét." Ezek: Deáki József, Enyedi István és Sződi István.[39] Deákival

[33] Temetési beszédek Deáki Filep József felett. Kolozsvár, 1748.
[34] Zoványi Jenő 1940-ben készült lexikoni cikkei.
[35] Deáki F. József felett tartott temetési beszédek.
[36] Csepregi T. Mihály temetési kártája a Farkas utcai templomban.
[37] Segesvári Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 24.
[38] RMK III, 4718.
[39] Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom. Világirodalom. I, Bp., 1961. 179.

kapcsolatosan különben hozzáfűzhetjük még azt is, amiről — bár más vonatkozásban — Túróczi-Trostler is megemlékezik, hogy Szathmár-Némethi Sámuel cartesianus szellemű tankönyvet írt tanítványai számára, így tehát Deáki jó előiskolázottsággal jöhetett fel a hollandiai egyetemekre.

Lehetséges, hogy Deáki József már az 1710. évben hazafelé készülődött, ugyanis kolozsvári egykori iskolatársának: Tholdi W. Miklósnak 1710. szeptember 10-én az Odera melletti Frankfurtban tartott terjedelmes teológiai értekezését latin verssel köszöntötte.[40] Ettől az időtől kezdve azután maga is még egy ideig itt maradhatott.

Hazaérkezve Erdélybe, a tehetséges, tudós fiatalember a tekintélyes dési egyházközségben nyerte el a második papi tisztséget. A kolozsvári református konzisztórium jegyzőkönyve szerint azonban 1715. január 11-én „Tiszt. Deáki Joseph mostani déési praedikator"-t az itteni harmadik papságra megválasztották. Február 9-én a konzisztórium a Szebenben állomásozó főkonzisztóriumhoz küldötteket expediált „T. Deáki Ur[na]k mint Déési már megh maradott s' marasztott Papnak ide valo transponaltatása"-ért. Július 7-én meg is érkezett a deliberatum, amely a Deáki áthelyezésébe való megegyezést tartalmazta.[41]

Csengeri Péternek 1719-ben, Soós Ferenc püspöknek 1720-ban történt elhunytával a néhány esztendővel idősebb szolgálati idejű Baczoni Incze Máté volt mármarosszigeti pap, mostan pedig kolozsvári kollégiumi professzor az egyháztanács megegyezésével 1720. október 20-án felcserélte tanári hivatását az egyházközség elsőpapi állásával, s ennek következtében Deáki másodpappá lépett elő, mígnem harmadik prédikátorrá a náluk fiatalabb Viski Pál püspöki káplánt választották meg.

Bod Péter szerint Deáki tudós, bölcs, ékes szólású, buzgó, szelíd, de mégis bátor magatartású volt. Más vallásúak is becsülték és szerették.[42]

Szigeti Gyula István egyházkerületi főjegyző püspökségre lépvén elő, helyébe a generális notariusságra Deákit választotta meg a közbizalom. Három esztendő múlva elhunyván Szigeti, utána most már 1740. július 1-én Deáki következett a püspökségre. Az ő idejében adta ki Huszti András kolozsvári jogi professzor „Jurisprudentia Hungarico-Transylvanica" című munkáját, amelyről a kirendelt enyedi és kolozsvári professzorok az 1742. június 10. napján tartott generalis synodus elé olyan jelentést tettek, hogy az elöljáró hosszú beszédben a szerző saját vallását nagyon sötét színben tünteti fel. Ezért a zsinat arra ítélte Husztit, hogy tévelygését vonja vissza. E végzés ellen ő a püspök előtt eleinte tiltakozott, majd — Bod szerint — amikor elhatározása a gyűlés elé kerül, maga könyörögte vissza magát az egyháza kebeléből való kiközösítése alól. Azonban részegeskedésre adván magát, többé már semmiféle vallást nem követett, noha a katolikus hitre mégiscsak áttért.[43]

Deáki püspöksége idején hozattak rendszabályok az egyházi embereknek, valamint a diákoknak tisztességes magaviselésére, sőt külső megjele-

[40] RMK III, 4722.

[41] Series rerum c. jegyzőkönyv. 124, 125. (Az egyházközség levéltárában.)

[42] Bod Péter i. m. 183.

[43] I. h. 184—188. — Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. tört. II, 21—52. Huszti peréről legújabban, mint remonstráns eretnekperről írt Esze Tamás. (A Heidelbergi Káté története. Studia et acta. I. Bp. 1965. 180.)

nésre és öltözködésére, nemkülönben az eklézsia javainak gondoskodására vonatkozólag.

A hivatásával járó sok gond és fáradság az ekkori súlyos időkben nagyon elerőtlenítette, úgyannyira, hogy 1748. október 13-án be is végezte életét.[44]

Munkálkodásából sok temetési és alkalmi beszédéről tudunk, minthogy nagyon keresett szónok volt. A nyomtatásban megjelentek címét Zoványi Jenő lexikoni cikkeiben felsorolja. 20 beszédről és 2 temetési versről ad számot; cegei Vass László pedig 1739-ig bezárólag 18 funkciójáról emlékezik meg.[45]

Családjáról is szólva, csupán annyit mondjunk el, hogy felesége Huszti Lovász Sámuel huszti pap, mármarosi esperes, tiszántúli püspök és Pálffi Erzsébet Erzsébet nevű leánya volt; őt 1712. március 23-án vette feleségül, aki azután urát túlélve, 1762 végén hunyt el.[46] Házasságukból hat gyermek született, akik közül kettő is, úm. Sámuel és Pál is kolozsvári lelkipásztor volt. Dédunokái közül legifjabb Sámuel és Teréz férje: Méhes Sámuel a Magyar Tudós Társaság tagja volt.

*

A 116—117. lapon Deáki Filep János rejtélyes száműzetésének helyéül több alkalommal is *Pathmos* van említve. Vajon helyes-e ezt Paszmos Községgel azonosítani? Aligha. Jelképesen érthette a bejegyző, az ókori Kisázsia Pathmos-szigetére, a császárkori róamiak főként pedig János apostol száműzetési helyére utalva.

[44] Series rerum. 181. és temetési beszédek Deáki József felett.

[45] Zoványi lexikoni cikkei és Czegei Vass György és László naplói. (A táncról 1729-ben tartott s különben nyomtatásban is megjelent templomi beszédének eredeti kézirata gyűjteményemben megvolt.)

[46] Huszti L. Sámuel egyleveles temetési kártája 1721-ből. (Egyetlen példányát a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában találtam meg.)

II. ADATOK TÓTFALUSIRÓL ÉS KORÁNAK KÖNYVTÖRTÉNETÉRŐL

A TÓTFALUSIT ÚTBAINDÍTÓ HORTI ISTVÁN

Tótfalusi Kis Miklós első pártfogójáról s a tudományokban is legelső útbaindítójáról talán másoknál is bővebben kell szólanunk, jóllehet nem valami sokat tudunk róla, minthogy az ő idejében a politikai helyzet súlyosan reá nehezedett a szellemi élet minden megnyilvánulására.

Néhány évtizeddel ezelőtt a kezembe került egy olyan könyv, amelynek „felhasznált levéltári források" című fejezetének végén levő néhány tételében felismertem azoknak az adatoknak lelőhelymegnevezését, amelyeknek szó szerinti anyagát jómagam küldöttem volt meg még 1941-ben a kolozsvári egyetemi könyvtár kérésére anélkül, hogy a megjelentetett könyv szerzője magát a megküldött anyagot egyáltalában felhasználta, avagy a belőle levonható következtetéseket megtette volna.[1] Ennek következtében tehát e cikkem keretén belül azt most már magam fogom elvégezni. Így mindenekelőtt azt kifogásolom, hogy az említett könyv idősebb Horti Istvánról, az azonos nevű református püspök édesapjáról feltételezi, hogy valószínűleg régi Bereg megyei családból származott.[1/a] Erre a feltételezésre azonban nemcsak azért nem építhetünk, mivel a XVII. század derekán nem volt szokásban a protestánsoknál régi nemes családok sarját gyengén javadalmazott egyházi pályára adni, sőt ezenkívül az alább felsorolandó nyomós okok is ellene mondanak e találgatásnak.

Az utrechti egyetemre beiratkozott hallgatók anyakönyvében 1652-ben találjuk „Stephanus Horti Transylvanus Claudiopolitanus" nevét.[1/b] E bejegyzésből tehát bizonyos, hogy otthona s nagy valószínűséggel születési helye is Kolozsvár volt. Családja után nyomozva, e városban reá is találunk az apjára. Mégpedig az ötvös céh jegyzőkönyve szerint Horty Istvánnak Andorias nevű fiát 1641. április 14-én Almásy András ötvösmesterhez apródul szerződtették.[2] Azután a református harangoztatógazdák számadáskönyvében találtam, hogy 1646. augusztus 3-án Horti Istuan gyermekének, 1656. január 28-án egy legénynek Horthy Istuannál és 1658. szeptember 7-én Horty Istuan leányának harangoztattak a Farkas utcai Rákóczi-haran-

[1] A nagybányai Horthy-nemzetség. Bp., 1943. 29.
[1/a] I. m. 5.
[1/b] Segesváry Lajos: Magyar ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 17.
[2] Jakab Elek: Kolozsvár története. II, Bp., 1888. 620.

gokkal.[3] Továbbá a városi sáfárpolgár számadáskönyvei szerint 1634. augusztus 3-án „Marcus Antonius Venetus Erkezuen Olas Orszaghbol Megien Vrunkhoz, Vitte ell Hortj Istuan No 8 louon attam Eniedigh f. 5 d.—"[4] 1642. „Die 27 Octobr[is] Tiszabeczy Tamas Pap Vram kocsija eleiben, adatta Biro Vram Horti Istuan negj Louat, nagy Kapusigh — fizet(tem) fl. 1 d.—"[5] 1653. január 27-én „Visitalni megyen Jeney Istuan Ura[m] az Orthodox Esperes, Viszi Horthi Istua[n] 5 loua[n] tt f. 4. d. $37\frac{1}{2}$"[6]

A fentebbi, példaképpen kijegyzett idézetek tanúsítják, hogy Horti mint kolozsvári lakos, nem volt éppen ágrólszakadt szegény ember, hiszen — amiként az egyik adat is bizonyítja — legalábbis nyolc lova volt, vagyis több, mint amennyire a vásárokra járó kézmívesnek vagy árus embernek a maga számára szüksége lehetett. Ugyanis a polgárok árubeszerzés meg eladás végett távoli városokba, sőt külső országokba is utazgattak, s ezért mindeniknek volt járműve meg lova. A hóstátbeliek azok, akik mezőgazdasággal meg állattenyésztéssel foglalkoztak, leginkább marhát tartottak, voltak azonban olyanok is, akik főképpen a fejedelmi és városi meg magán postálkodásért s fuvarozásért tartották a lovakat és a barmokat. A főbírótól eredő kirendelés sem bizonyult rossz üzletnek, mert minden időben a legpontosabban megkapták érette a mérföldenkénti egységárban megszabott díjazást. Az idegen kereskedőknek innen mint árumegállító állomásról való továbbszállítása pedig éppen jó kereseti forrás volt, minthogy ezeknek díjtételeit csupán az egymás közötti megegyezés szabályozta.

A rendelkezésre álló adatokban Horti nevére sem a mesteremberek, sem pedig a kereskedők között nem találtam, ezért úgy képzelem, hogy foglalkozása fuvarozás és emellett majorkodás volt.

Az elöl említett könyv szerint ez az idősebb Horti István István, János, Lőrinc és András nevű fiaival, valamint János nevezetű testvérével együtt 1635-ben címeres nemeslevelet nyert, amelyet azután 1657. június 21-én hirdettek ki Kolozs vármegye közgyűlésén. Az adományozott címer képe: zöld hármashalmon könyöklő páncélos kar három érett búzakalászt tart felfelé. Egyik munkámban már bemutattam, hogy a kolozsvári földmíves hóstátiak jelképe a búzakalász,[7] s minthogy a magyar eredetű címerviseletben leggyakrabban úgy nevezett beszélőcímerrel találkozunk, amint erre megszámlálhatatlan bizonyíték sorakoztatható fel, ezért ezt a címert sem merném másnak mondani, mint törvényesített formában megerősített szimbólumnak. Természetesen nem tudhatom, hogy a címerszerző mivel érdemelte ki a rangemelést, ámde vele kapcsolatosan egy fontos jelenséget mégis meg kell állapítanunk. Azt ugyanis, hogy az adománylevelet annak keltéhez viszonyított legközelebbi megyei köz-, avagy éppen országgyűlésen haladéktalanul ki kellett volna hirdettetni, mert csak akkor válhatik érvényessé, ha nem történik ellene ellenmondás. Ebben az esetben azonban

[3] Szögedy Gergely deák és Kováts Máté számadáskönyvei. (Az egyházközség levéltárában.)

[4] Kovács Gáspár városi sáfárpolgár számadáskönyve. 1634. 517. (A kolozsvári állami levéltárban.)

[5] Pitter Adam szász nációbeli sáfár regestuma. 1642. 231. (Uo.)

[6] Szécsi Seres István sáfár számadáskönyve. 1653. 248. (Uo.) A Marcus Antoniusra és a Jeneyre vonatkozó adatokat a róluk írott cikkekben már idéztem (Adattár II, 119, 218.).

[7] Szerző: A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei. (Kéziratban.)

a kihirdetés állítólag mégis csak 22 esztendő múlva történt meg, ennek magyarázatát pedig csakis abban találhatnók, hogy Kolozsvár lakói egyszerre nem élvezhettek kétféle, vagyis nemesi és városi polgári kiváltságot, éppen ezért, ha nemesember a XVII. század első felében ide kérezkedett, befogadása csak abban az esetben történhetett meg, ha előbb hivatalosan is lemondott nemesi jogairól. Horti tehát ezért csak a II. Rákóczi György lengyelországi veresége következtében beállott zűrzavaros időben, amikor amúgy is szükség lehetett minden fegyverfogható emberre, kérte nemeslevelének kihirdetését.

Különben az is megállapítható, hogy Horti családja a középkorban még nem volt Kolozsvár lakója, hiszen neve az 1453. évbeli összeírásban nem fordul elő. Nem lehetetlen, hogy elődje a Castaldo vagy talán még inkább a Basta-kori nyomorúságos időben húzódott be falusi otthonából a város kőfalainak védelme alá.

A XVI—XVII. századfordulókori beköltözésre azért merek gondolni, mert hosszabbacska idő óta ekkor történt olyan nagyszabású menekülés, amely különösen Kalotaszeg népét mozgatta meg. Ezzel a jelenséggel azután elérkeztem addig a pontig, amely arra az eshetőségre mutat reá, hogy miképpen egyeztethető össze a Horti névvel a kalotaszegi eredet kérdése? Bizonyos ugyanis, hogy e családnév föltétlenül a származási hely nevéből képeztetett, bárha eredetileg a legelső földesúr, illetőleg nemzetségfő lakóhelyének megjelöléséül szolgált, később azután az innen származottak is e faluvá alakult telephely nevével jelölték magukat; a mai erdélyi fülnek azonban egészen ismeretlenül hangzik a Hort községnév, ezzel szemben még mindig megtalálható a debreceni Hortobágy puszta és folyó, továbbá ugyanott a Nagy- és Kishort-puszta nevében. Ennek területén állhatott valaha az 1267-ben Chordy, 1347-ben pedig Hortheghaz néven említett falu.[8] A XVII. század elejéről való beszármazást kereshetnők még a Bocskai- meg Bethlen-féle telepítésekben, amelyek — a feltevés szerint — éppen a hajdúk letelepítésével adták volna meg Kolozsvár hóstátjainak magyar jellegét, ámde e távoli és bizonytalan nyom helyett forduljunk csak inkább ismét Kolozsvár mögöttes települése: Kalotaszeg felé! Itt azután a régmúlt 1393. esztendőben fontos adatra bukkanunk, mégpedig „Possessio regalis Jakotelke alio nomine Horthlaka". Ugyanezt a Horthlaka községnevet Jakothelke-vel kapcsolatba hozva, még 1430-, 46- és 47-ben is megleljük.[9] Ehhez számítsuk hozzá, hogy Jákótelke román neve mai napig is „Horlacea" és „Horlăca",[10] ez pedig nem más, mint a Hortlaka magyar névnek román hangtörvények szerinti változata Hor(t)lacea és Hor(t)lăca. Mondjuk el még róla, hogy Kniezsa szerint alapszava, a szláv eredetű Hort szó személynév volt.[11]

Bánffihunyadtól kissé délkeletre a Sebes-Körös vízrendszerének vidékén, Jákótelke, más néven Horthlaka — úgy látszik — a középkor folyamán Sebesvára királyi vár tartozéka volt, azonban 1393-ban Zsigmond király elválasztotta onnan, és Bihar megyei Zomlini (Zamléni) Ramasz fia Mihály

[8] Ecsedi István: A Hortobágy puszta és élete. 85.
[9] Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza. V, 362.
[10] Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. I. Kolozsvár, 1942. 38.
[11] Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei. (Deér J. és Gáldi L.: Magyarok és románok. I. Bp., 1944. 224.)

mesternek, a királyi nagyobb kancellária jegyzőjének adományozta. Ettől kezdve azután számos birtokoscsalád kezén ment át.

Arra való tekintettel, hogy Jákótelke „más névvel" (alio nomine) értelmező szóval van összekötve Horthlaka helységnévvel, bizonyosnak vehető, hogy itt két közel-egyenlő értékű település összeolvadása ment végbe. Az életerősebbik rendre maradéktalanul felszívta a másikat, vagyis a két nevet egy ideig párhuzamosan használták, azután pedig a Horthlaka elnevezés valószínűleg helynévvé sorvadt, mígnem egyszer csak véglegesen kiveszett a használatból. E folyamatra például hozom fel a nemzetségi megszállásból kifejlődött Farkas nevű telepedést, amely a Miklós ispán által megszervezett s róla Kolozsnak elnevezett vármegye központjával egybeolvadván, neve Kolozsvár egyik utcájának nevévé fokozódott le. Ugyanígy Kolozsvár kelet felőli szomszédságában keletkezett Szentpéter telepedés a középkor végére (1455) már csak „Platea Zenthpeter" utcanévként jelentkezik.[12]

Valószínű, hogy Horthlakának 1447. évben való utolsónak ismert előfordulása, valamint a Horti névnek írásos emlékekben 187 év múlva történt feljegyzése között eltelt hosszú idő még éppen nem jelenti azt, hogy ez alatt az idő alatt vagy a falu, illetőleg már határrész, vagy pedig az onnan származott családok neve egyáltalában ne használtatott volna, amiért róluk feljegyzés nem maradt reánk. Állításomnak hasonló esettel való támogatására Doboka megye Borsavölgyének Szala (Zala, illetőleg Zalaháza) elpusztult faluját említem. Neve a XV. században fordul elő,[13] ettől kezdve azonban legfennebb már csak mint határnévre vagy még mint „Zalay de Zalaháza", valamint „Zalai de Czegew" kihalt birtokoscsalád nevére vannak adatok;[14] majd egyszerre 1645—49-ben Kolozsvárt bukkannak fel Szalai György iparosnak és családtagjainak halálozási adatai, míg Szalai Sára a református szegényekházában 1791-ben hunyta le a szemét.[15] Előttünk Szala (Szalaháza) falunak bizonytalan ok miatt történt elnéptelenedésekor húzódhatott be a közeli város oltalma alá.

Hasonló életfolyamatot sejtet a kalotaszegi Magyarnádas melletti s már a XVI. század elejére elpusztult Vataháza falucskából[16] eredett s Kolozsvárt csak 1649-ben felbukkanó Vatai Ferenc városi vendégfogadós és az 1659. évben feleségét temető Vatai László polgári sorban élő utód neve. Megemlíthetem még a Kajántó melletti elpusztult Tyburchtelkéről nevezett Tiburczi kolozsvári polgárcsaládot is. Akár valamilyen külső kényszer: ellenség pusztítása, ínséges esztendő vagy más gazdasági tényező, sőt a kivédhetetlen járványok nyomasztó hatása, akár pedig a jobbágyi sorsnak az idők mostohasága miatt súlyosodó terhei elől való menekülés hozta be a falu fiát, az ilyesfajta belső vándorlás felfrissülést hozó legfontosabb utánpótlásává vált a városnak. Ez azután éppen Kolozsvár esetében — a ma-

[12] Szerző: Kolozsvár történeti helyrajza. (Kéziratban.) — Szabó T. Attila: Kolozsvár települése. Kolozsvár. 1946. 107—08. — Jakab Elek i. m. I, 321, 449—50, 473. — Csánki i. m. V, 321.

[13] Csánki i. m. V, 424. és Szabó T. A.: Kalotaszeg. I, 259.

[14] Szabó T. A.—†Gergely Béla: A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. 166—67.

[15] Szögedy Gergely ref. harangoztatógazda számadáskönyve (1646—52.) — Pataky Mihály egyházközségi decimátor 1791. évi számadáskönyve. (Mindkettő az eklézsia levéltárában.) — Kohn H.—Zsakó Gy.: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei. (EM 1911.)

[16] Szerző: A kolozsvári házsongárdi temető. (Kézirat.)

gyarságnak és a szászságnak évszázadok óta folytatott öntudat alatti harcában — végre is döntő jelentőségű tényezőjévé lett a polgárság teljes elmagyarosodásának. A Hortlaka, Vataháza stb.-féle falvak pedig megőrizvén az egykori tulajdonos nevét, a származási név későbbi kori adásakor azt örökítették tovább és nem a birtok teljes nevét.

Mindezek után — azt hiszem — bizonyosnak mondható Horti püspöknek kolozsvári polgárcsaládi származása. Tehát ha ennek helyességét elfogadjuk, hasonlóképpen kérdésessé kell tennünk az elöl idézett könyvnek azt az állítását is, hogy Daróczi Anna nevű édesanyja Bereg vármegyének egy másik régi családjának: a Gut-Keled nemzetségből származott daróci Daróczi családnak lett volna tagja, amikor Kalotaszegen hasonlóképpen találunk Daróc nevezetű falut, nemkülönben a kolozsvári református egyházközségnek a XVII. század derekán volt egy, hihetőleg a Szatmár megyei Királydarócról származott Daróczi András nevezetű kántora is. Valóban sokkal nagyobb érdem valakinek egyszerű polgárcsaládból felküzdenie magát, mintsem készen kitaposva kapni az előhaladás útját, s ezért Horti püspök is megérdemli, hogy amennyire lehetséges, tisztázzuk az ő feltörekvését, jellemét és pályájának útját.

Minthogy tehát Utrechtben 1652-ben iratkozott be az egyetemre, ilyeténképpen ekkor 26—27 esztendős lehetett, s így Apáczainak nemcsak kortársa, hanem annál is inkább diáktársa volt, mert Kolozsvárt ő is Porcsalmi-tanítvány lehetett, majd azután — Bod Péter szerint — hazai tanulását „a' nagy hirü és mindenféle tudományokkal akkor igen szépen virágzó Gyúla-Fejérvári Kollégyiomban" végezte,[16/a] s így ő is tanítványa vala Piscatornak és Bisterfeldnek is.

A jeles Schönherr Gyula Nagybányáról írott „történelmi vázlatá"-ban azt állapítja meg, hogy itt „Bethlen Gábor igen sokat tett a bányászat felvirágzására, az ipart is jelentékenyen gyámolitotta, ... a Rákóczyak pedig főleg a kulturális érdekek ápolásában tűntek ki; a nagybányai városi iskola alattuk messze földön nagy tekintélyre tett szert."[17]

Hazai tanulása végeztével Horti ehhez az iskolához — a „Matricula Scholae Rivulinae" szerint — „Humanissimus as doctissimus vir Stephanus Horti conductus est consveto ritu ad moderandam scholam illustrem Rivulinam anno Millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo, die 1. Maii". E tisztet azután kerek egy esztendeig töltötte be.[18] Ezután mindjárt külsőországokbeli akadémiákra indult. 1652-ben az utrechti egyetemre iratkozott be, ahol tanulótársai a többek között Apáczai Csere János, Komáromi Csipkés György, Enyedi Sámuel voltak.[19] Közülük az utóbbi 1653. július 1-én tartott orvosdoktorrá avató disputációját a többek között neki is ajánlotta.[20] Utrechtben különben, talán a kiváló Regius professzor előadásaiból, alkalma nyílhatott megismerkedni a cartesianismussal is, jóllehet németalföldi bujdosása — hihetőleg a kellő anyagiak hiánya miatt — eléggé rövid ideig, vagyis egy, avagy másfél esztendeig tartott.

[16/a] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 131.
[17] Palmer Kálmán: Nagybánya és környéke. Nagybányán, 1894. 37.
[18] Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybányán, 1905. 28, 183.
[19] Segesváry Lajos i. m. 17.
[20] RMK III, 1851.

Hazatérése után ugyancsak a nagybányai iskola anyakönyvében találjuk bevezetve: „Clarissimus ac doctissimus vir dominus Stephanus H. Claudiopolitanus introductus ad regendam scholam illustrem Rivulianam, 1654. die 24 Aprilis."[21] Minthogy a Thurzó Ferenc által írt iskolatörténet s ő utána Zoványi Jenő cikkei is erről az időről eléggé zavaros képet adnak, ebbe az időközbe helyezve mint egyetlen igazgatót az Ecsedről áthozott Püspöki Jánost, nemkülönben már mint akadémikus rektort: Buzinkai Mihályt is biztos időhatározás nélkül állítva elénk,[22] mi sem tudhatunk biztos képet helyreállítani. Kétségtelen ugyan, hogy Horti után Püspökit hozatta ide a városi tanács, ő azután 1654 áprilisáig működvén itt, Hollandiába bújdosott. Ekkor megint Horti vette át az iskola rektori tisztségét és itt igazgatott állítólag 1658. október 29. tájáig, amikor innen eltávozva, helyébe ismét a hazatért Püspöki Jánost hozták rektorul. A nagybányai városi levéltárban őrzött jegyzőkönyv szerint „Scholamester Horti István" három feltétele felett határozott a senatus 1657. június 2-án tartott gyűlésén, úgymint a tanulóseregnek osztályokra osztottságáról, a temetésekre való kibocsátásokról s egy újabb auditorium építéséről döntött; 1658. augusztus 12-én pedig azt kívánta a tanács, hogy az iskolamester felmenjen lakni a tanulók közé, hogy így azok kihágásait orvosolhassa. Horti azonban ezt egyenesen megtagadta. Megtörténhetnék, hogy ez volt az oka, amiért állásából elbocsátották, s 10 veder bort is levontak természetbeni járandóságából.[23]

Azt hiszem azonban, hogy mégsem ez lehetett az eredeti bűne, mert hiszen abban az esetben két esztendő múltával nem hozták volna ismét vissza. Jóllehet egy-egy Hollandiában tanuló diák 1658. december 1-én és 1659. év meg nem jelölt időpontjában neki mint iskolaigazgatónak vitatkozását ajánlotta, ő azonban ekkor már nem volt Bányán.[24]

Tehát 1658 december elején elhagyta Nagybányát, s Zoványi szerint 1659-ben valahol Kolozs megyében lelkészkedett.[25] A különben nagyon lelkiismeretes tudós azonban ebben nagyon tévedett. Őt bizonyosan a sok temondádot összeszedett Hermányi Dienes József anekdotája vezethette félre, mert hiszen a tiszántúli református ifjú papok felavatási lajstromában azt látjuk, hogy az 1659. június 25-én Kállóban tartott generalis synoduson Stephanus Hortit Tótfalu számára avatták lelkipásztorrá,[26] tehát abba a faluba, ahol Tótfalusi Kis Miklós született, és iskolai tanulását kezdvén, a Classis Elementariae és Rudimentariae osztályokat járta. Így bár rövid ideig tartott itteni paposkodás közben Horti mégiscsak megismerkedhetett — mint híveivel — Tótfalusi Kis Miklós szüleivel és gyermekeikkel is, s miként Pápai Páriz „Életnek könyve" című munkája bevezetésében maga is beszámol róla: Tótfalusit „Horti István ... gyermekségétől fogva esmérte, szerette".[27]

Visszatérve Hortinak Bányáról történt eltávozásához, már említettem, hogy utána 1658. december 29-től a külsőországokbeli bújdosásból hazatért

[21] Thurzó i. m. 185.
[22] I. h. 28—30. — Zoványi Jenő cikkei.
[23] Thurzó i. m. 49—50.; 28—29.
[24] RMK III, 2026, 2054.
[25] Zoványi cikkei; Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus.Bp. 1943. 29.
[26] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898. 31.
[27] Dézsi Lajos: Misztótfalusi Kis Miklós. 12.

Püspöki Jánost állította be a városi tanács az igazgatóságba. Ámde az alkalmaztatást megörökítő jegyzőkönyvben a lap szélére azt jegyezték fel, célozva a hajdani tanrendszerre: „NB. Az, hogy az előbbeni nagy confusiora menjünk vissza úgy-e? De elváltozott tandem e végzés, hála Istennek." A jegyzőkönyv aljára pedig azt rótta fel a jegyző: „A cseberből a vederbe."[28] Tehát ezt sem tarthatták jobbnak Hortinál, ami pedig azért következhetett be, mert Püspökiről tudjuk, hogy erősen puritánus nézeteket valló volt,[29] s ezért Horti sem lehetett ettől a felfogástól idegen. De ha az iskola történetét író Thurzónak Bod Péternek adatokkal alá nem támasztott cikkecskéjére[30] támaszkodó soraiból arra következtetnénk, hogy e jegyzőkönyvi bejegyzés netalán Buzinkaira vonatkoznék, (ami pedig alig hihető, minthogy a nagybányai beiratkozott diákok és rektorok névsorában Buzinkai neve sehol sincsen megemlítve), abban az esetben sem távoznánk nagyon messzire, mivel ő a haladottabb tudományok mestereinek s főképpen a vértanú Ramus tanainak volt a követője és abban a szellemben írott tankönyvek szerzője.[31]

1660-ban a városi tanács mégis visszahozta Hortit, s megint itt tanított 1662-ig, amígnem ebben az évben Nánási István mellett másodpapnak választották meg. Hihetőleg még az ő igazgatása idején jött át a tótfalusi triviális iskolából Tótfalusi Kis Miklós, s itt végezhette el a Classis syntacticát, poëticát és rhetoricát.

II. Rákóczi György lengyelországi kudarca és Nagyváradnak, mint legfontosabb végvárnak, török kézre jutása után a Habsburgok az Erdélyhez kapcsolt északkeleti részekre s így Nagybányára is reátették a kezüket, s ezzel megkezdődött a sok zaklatástól és zsarolástól nehéz soruk, különösen, hogy az 1664. évben kötött vasvári békében a török és a német császár közti területi hovatartozások nem voltak pontosan körülhatárolva, s ezért Erdély meg a Partium legkülönbözőbb vidékeit hol az egyik, hol pedig a másik ellenség pusztította, rabolta és gyilkolta. Nagybánya, ez a gazdag bányaváros, I. Lipót és kormánya markába hullott, s e könnyű zsákmányt igyekezett is Cob szatmári német parancsnok, Kászonyi Márton jezsuita páter, császári megbízott, valamint a magyarul hasonlóképpen jól tudó gróf Rottal János teljhatalmú biztos is minden tekintetben kihasználni. Hiába kísérelgetett kiutat találni a hazájáért teljes odaadással küszködő Teleki Mihály kővári főkapitány, a két ellenség s a belső elégedetlenség között alig tudta e kis ország felmorzsolódását megakadályozni.

Ezek alatt a nehéz idők alatt mind Nánási, mind Horti lelkipásztorok, ameddig csak lehetett, igyekeztek kitartani e szorongatott városban. Hollandiában tanuló diákok vitatkozásának ajánlása bizonyítja, hogy Horti 1666. március 3-án és 1670. november 2-án, valamint 1671. június 6-a táján is még mindig itt lelkipásztoroskodott.[32] Feltűnő, hogy ezekben a küzdelemteljes években, amikor talán járandóságaikat sem tudta a város mindig hiánytalanul kiszolgáltatni, szinte körömszakadtáig ragaszkodtak vál-

[28] Thurzó i. m. 29—30., 183—189., 273.
[29] Lásd az Adattár II. kötetében a nevét viselő cikkecskét és Thurzó i. m, 28, 29.
[30] Bod Péter: Magyar Athenas. h. n. 1766. 52.
[31] M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története. Bp., 1961. 277.
[32] RMK III, 2369, 2533, 2560.

lalt hivatásuk teljesítéséhez. Különösen csodálandó ez Hortinál, aki mint második pap inkább ki volt téve járandóságai el-elmaradásának. Azt hiszem különben, hogy lelkiismeretességén kívül ebben még családi körülményei is közrejátszottak. Ugyanis külsőországokban tanuló diákok vitatkozásainak ajánlásaiból ismeretes, hogy Nagybányán 1650-ben Szerencsi H. Mihály volt a lelkipásztor, 1653-ban is netalán még mindig ugyanitt, 1654-ben azonban már Miszttótfaluban tölti be a papi tisztséget.[33] Lehetséges, hogy 1659-ben már nem volt életben, minthogy ekkor Hortit avatták ide prédikátornak. Láttuk, hogy Hortit a bányaiak rövidesen visszavitték iskolamesterüknek, 1662-ben pedíglen másodpapnak választották meg, ekkor azután tüstént meg is házasodott, feleségül véve tótfalusi papságában volt elődjének: Szerencsinek Anna nevű leányát.

Nagybánya város polgársága igyekezett mindent elkövetni intézményei és lakossága megmentésére. Három esztendei küzdelmes élet után végül is 1691. július 20-án kelt rendeletével I. Lipót a református templomot, papilakot, iskolát, ispotályt, Tótfalu birtokjogát, bordézmáját és a malmot is elvette a reformátusságtól.[34] De ekkorra már csak Nánási István első pap élt itt az egykori vezetők közül. Ámde az egyház az eltelt negyedszázad alatt sem élhetett békében, az ellenreformáció embertelensége már 1674-ben jó időre kiűzte innen a lelkipásztorokat s az iskolát. Ekkor a papokat Teleki Mihály kővári főkapitány vette pártfogásába.

Tudjuk, hogy Teleki már korábban is jó ismeretségben volt Hortival. A többek között ezt tanúsítja az a levél is, amelyet Horti 1668. március 28-án Nagybányáról intézett jóakarójához, közölve vele, hogy kívánságának eleget teendő, hívatta a könyvkötőt, aki az akkori kor szokása szerint egyúttal könyvkereskedő is volt, s tudakozódott tőle kisded formájú magyar biblia felől, ámde se nála nincsen, se másnál eladót nem tud.[35] E levél tartalmát latolgatva, feltűnőnek találom azt a láncsort, amely a váradival ellentétben magánosok használatára is alkalmasabb kisebb formájú bibliát kereső Teleki Mihály, a nagybányai iskolamester, majd prédikátor Horti István, valamint az egykori tanítvány: a közel két évtized múlva majd a maga elhatározásából és a maga keresményéből kisded bibliát nyomtató Tótfalusi Kis Miklós között annál is inkább feltételezhető, mivel Teleki aligha a maga számára, hanem szétosztásra kerestette e könyvet, mivel neki — édesanyja szerint — amúgy is már négy bibliája is volt,[36] s emellett nagyon jellemző reá nézve, hogy mikor Tótfalusi Amsterdamból hazatért, és Teleki meglátta a hazahozott bibliákat, mindjárt 500 forint ára szentkönyvet vásárolt tőle.[37]

Tehát a Nagybányát is sújtó ellenreformáció nyomása következtében nemcsak az egyházi épületeket vesztették el, hanem a papoknak még a városból is távozniok kellett. Ők azután Teleki Mihályhoz Kővárba húzódtak. Jóllehet Teleki maga is nemcsak a várőrség, hanem a saját családja számára sem valami bőséges anyagi javakkal és élelmiszer-ellátmánnyal rendelke-

[33] I. h. III, 1747, 1844, 1877.
[34] Palmer i. m. 136.
[35] OL Teleki-missilis levelek.
[36] Lásd e kötetben „Teleki Jankó könyvtára" című cikket.
[37] M. Tótfalusi K. Miklós ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 17.

zett,[38] a reá szorulókon azonban mégis mindig segíteni igyekezett. Így találtam az 1675—76. években:

1675. október 29-én Kővárban „Attak Horthi ur[na]k fh. 25. egyeb az ur io akarattjat is T. T".
1676. január 30-án „Miolta Horthi Istuan Praedikator Ur[am] itt Köuarba[n] van az olta adot az ur eő kglme Kolcsarja Janos Deak ezeket edczeris masszoris. Buzat Cub. Sax. 10. // . — Vajat Just. 4. // — Mezet Just. 2 // Tyukot Nr 45 // ; — Bucsi Ur[am] Porc. Nr 1. — Ittem. Tiz kis köböl buzat — Negy Icze Vajat — Just. 4 // Mezet Just. — 2. // — Vajat Just. 2 // — Tyukot Nr 20. // . — Ittem diuersis Vicibus Katona Mihaly Ur[am] adot Horti Ur[amna]k eö kglmenek fh. 32. // —"

„Nanasi Uram[na]k is mig Köuarba[n] volt adot Janos Deak ezeket Buzat Cub. Sax. 10. // . — Vajat Just. 4 // — Mezet Just. 2 // — Tyukot Nr 45 // . — Disznot edgyet Nr 1 // — Ittem Katona Mihaly Ur[am] is adot diversis Vicib[us] fl. 32."[39]

Ez az idézetsor a bizonyság arra, hogy Zoványi nemcsak abban téved, hogy Horti „1659-ben Kolozs megyében lelkészkedett valahol", hanem abban is, hogy „1674 őszén az ellenreformáció kizavarván a prot. lelkészeket Nagybányáról, Erdélybe vonult".[40] Az első állításáról már szólottunk, a másodikból pedig meggyőződhettünk, hogy nem közvetlenül Nagybányáról történt kiűzetése után keresett menedéket Erdélyben. Bizonyos azonban, hogy a következő állomáshelye csakugyan Fogaras volt. Ide pedig a fejedelemasszony váruradalmába és gyakori tartózkodási helyére nagyon hihetőleg eddigi patrónusa: Teleki Mihály, a fejedelemasszony unokabátyja ajánlotta.

A felső-magyarországi bújdosók Vesselényi Pál vezérlete alatt azonban a császár uralma alól visszafoglalták Nagybányát,[41] s ennek következtében — a Teleki udvar diáriuma szerint — 1678. május 4-én „foglalták el es szenteltek fel ujobban reszunkre az Templomot". Hortiról e diárium ezután már most csak egyszer, mégpedig nagyon szűkszavúan emlékezik meg, annyit jegyezvén meg: 1679. április 28-án „jőt Horti Ur[am]", de netalán már Fogarasból.

Tótfalusi Kis Miklós szülőföldjéről Nagybányára átjöve, itt elvégezvén a gimnáziumi osztályokat, továbbtanulás végett átment Nagyenyedre, ahol azután — miként maga mondja el — az Etymologia osztálytól újra kezdette a középiskola klasszisait járni[42]; majd a felsőbb évfolyamokat is itt végezve el, komoly jótanulásáért a tanári kar rendre több osztálynak, így még a Classis Oratorianak a praeceptorságát is reábízta, majd az egész iskola diákfőnökségét (seniorságát) is elnyerte.[43] Diákéveinek kitelése után Fogarasra vitetett rektornak. Dézsi Lajos meglátása szerint ide különben az is vonzotta, hogy „itt volt lelkész ... Horti István, ifjúságának gyámola és hü

[38] Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. III—VIII. köt.
[39] Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály kővári főkapitány udvarában. 1674—79. (A SzNM kézirattárában volt.)
[40] Zoványi Jenő lexikoni cikkei.
[41] Palmer i. m. 37.
[42] M. Tótfalusi Mentsége. 57.
[43] I. m. 12.

barátja".[44] Ez mind igaz, s éppen ezért nagyon valószínű, hogy ide maga Horti ajánlotta rektorul.

Kétségtelen az is, hogy Horti állandóan forgatta fejében a biblia kiadásának szükségességét, és elgondolásának a semmiféle akadálytól meg nem rettenő Tofaeus püspököt is megnyerte, annál is inkább, mivel a Jansonius által 1645-ben Amsterdamban nyomtatott magyar nyelvű biblia már régóta elfogyott a forgalomból. Horti és Tofaeus eleintén arra gondoltak, hogy holland nyomdásszal állíttassák elő az új kiadást, a korrektor azonban valamelyik odakünn tanuló magyar diák legyen, de amikor Tótfalusit barátja: Pápai Páriz Ferenc arra buzdította, hogy a teológiai stúdiumok helyett inkább a nyomdászmesterséget tanulja meg, e tanácsra vonatkozólag véleményt kérve Hortitól s Dézsi Márton professzortól, akik közül az előbbi közölhette az új püspökkel, Tofaeussal is, mindhárman örömmel fogadták, és buzdították e tanács követésére. Rajtuk kívül Pataki István kolozsvári teológiai tanár és később II. Apafi Mihály nevelője, nemkülönben Teleki Mihály fejedelmi tanácsos, valamint Bethlen Miklós is,[45] csakhogy mielőtt Tótfalusi 1693-ban végtére is megkezdhette volna itthoni működését, Bethlen Miklós és Pápai Páriz kivételével mindenik jóakarója már a földben nyugodott. Különösen megérezte Teleki, Pataki és Horti hiányát, minthogy ők nagy tekintélyükkel és komoly befolyásukkal bizton megvédhették volna a kicsinyeskedő gáncsoskodásoktól és a halálba vivő megalázásoktól.

Tofaeus püspök mindössze öt esztendeig tartott püspökségének 1684. október 23-án a halál vetett véget, s november 5-én Fehérvárt eltemették. December 8-án ugyanott tartott Generalis Synodus Horti Istvánt választotta utódául,[46] s valószínűleg fehérvári lelkipásztorságát is egyidejűleg nyerte el. Bod Péter úgy emlékezik meg róla, hogy „volt ez, igen meszszelátó, tanácsos, bátor Ember", aki látván az országbeli nagy pusztulásokat, romlásokat, egymás közti egyenetlenségeket, „el-ment, és egybe-járván mind a' Vármegyéket 's mind a' Székes-helyeket; azoknak méltó panaszszaikat jól meg-visgálta, és magok nemek szerint rendbe iratta. A' Fejedelmet annakutánna arra birta; hogy gyüjtse egybe a' Réformátus Fö-Rendeket, azoknak a' Gravaminákat, Panaszoknak meg-orvosoltatásokra, a' mellyet meg-is tselekedet 1685-dik Esztendöben, Mártziusban".[47] Az új püspök azután rendelkezést adatott ki a falusi iskoláknak az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti zsinat végzése értelmében való felállítására, majd a papságra való felszentelést kérő papok vizsgáztatását megszigorítván, így az 1688-ban Küküllőváron tartott zsinatra jelentkezők közül nyolcan elégtelen tudásúnak bizonyulván, visszautasíttattak.

Bethlen Miklós is megemlékezik Hortiról. Ugyanis az ozmán uralom hanyatlása idején Bethlen már arra gondolt, hogy Erdélyre nézve hasznosabb lenne Bécs kecsegtetését elfogadniok, Teleki azonban jól ismerte Lipót császár és udvara kétszínűségét és ekkor még mindég hitt a török újraéle-

[44] Dézsi Lajos i. m. 27.
[45] M. Tótfalusi Mentsége. 4, 17, 22—23, 55, 57, 61.
[46] Hidvégi id. Nemes János naplója. TT 1903: 92. — PrK 1888: 205.
[47] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 132. — Koncz József: Horti István három levele Teleki Mihályhoz. PrK 1888: 205—206. — Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK 1892: 513.

désében, s ezért nem tartotta tanácsosnak Bécs ígérgetéseinek föltétlen elfogadását. Bethlen önéletírása szerint: „Egyszer ekkor Horti István püspök, Pataki István professzor és Nagyari József udvari prédikátor, küldve-e, vagy csak magoktól, hozzám jövének a szállásomra s mondják: szomorúan és csodálkozva hallották, hogy én, ilyen, amolyan etc. református ember" javallom a Lipót császár által elfogadásra ajánlott alkotmányt.[48] De hiába is lett volna ez a diploma látszólag kedvezőbb, mint amit később Erdélyre reá erőszakoltak, éppen úgy kijátszották volna azt is, amiként ezzel is cselekedték, s a kétfelőlről is kipusztított és agyonsanyargatott országocska már amúgy sem tehetett ellene.

Hortinak hat esztendeig tartott püspöksége idejéből Bethlen Miklós még csak arról számol be, hogy az ő első felesége: Kun Ilona temetésén 1685 decemberében „Horti István püspök és az enyedi professzorok prédikáltak és oráltak". Majd azután második feleségével: Rhédei Júliával 1686 „1-ma februarii lévén a hitlés a Teleki maga házában, sok úri és főrendek jelenlétében a püspök Horti István által". Továbbá Apafi Mihály fejedelem jegyezte fel naplójában, hogy 1688 szeptemberében „temettetett el az én szerelmes feleségem az almakereki templomban ... Prédikállott Ebesfalván akkor Nagyari uram, órált pedig Pataki István uram; Almakeréken pedig püspök Horti István uram prédikállott, órált ismét Dési Márton uram".[49]

Nyomtatásban semmi mást, csak egyetlen versét ismerjük, amellyel Nánási L. István nagybányai paptársának 1670-ben Kolozsvárt megjelent „Szü-Titka" című könyvét magyar nyelven üdvözölte.[50]

Az 1690 körüli évek sok zavara és csapása közepett — úgy látszik — elfelejtették e derék férfiú elmúlása idejét feljegyezni. Felesége netalán éppen 1690-ben hunyt el, őróla egyes írók azt állítják, hogy 1689-ben halt volna meg, de mivel Veszprémi Istvánt az 1691. esztendei marosvásárhelyi zsinaton választották utódául, mégis netalán azt hihetnők, hogy Horti nem sokkal azelőtt fejezte volna be életét. Ámde Alvinczi Péter protonotarius 1690. január 24-én a kolozsvári református egyházközséghez intézett memorialejának végén azt írta Ebesfalváról, hogy a számvétellel kapcsolatosan „mig püspök nem lesz, nem lehet elrendelni".[51] Tehát valóban hihető, hogy csakugyan az 1689. év vége felé hunyt el, minthogy 1689. április 26-án Gyulafehérváron kelt okirat — egy 1685. évi rendeletet megismételve — Horti neve elé még nem tette oda a néhai jelzőt.[52] Sírját a gyulafehérvári köztemetőben ásták meg.[53]

Horti püspök könyvtárának kötetei után nyomozva, mindössze csak két könyvét találtam meg, mégpedig Reusner, Elias: Isagoges-t a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában és Drax, Thomas: Synopsis Con-

[48] Bethlen Miklós Önéletírása. Bp., 1955. I, 355.

[49] I. m. I, 333, 338. és Szádeczky Lajos: Az Apafiak sírboltja és hamvai. Bp., 1909. 11.

[50] RMK I, 1103. — A kolozsvári ref. koll.-ban őrzött példány könyvtári jelzése: RMK 44. — a debreceni nagykönyvtáré pedig RMK 652.

[51] Erd. Prot. Lap. 1906: 269.

[52] PrK 1891: 241.

[53] Bod Péter: Smirnai Szt. Polkárpus. 155.

solatoria-t a sepsiszentgyörgyi múzeumban. A beléjük jegyzett tulajdonosmegjelölés: „Ex Libris Stephani Horti" volt.[54]

Bethlen Miklós önéletírásában még egy Horti névvel kapcsolatos adat fordul elő. Ugyanis megemlékezik arról, hogy Seau osztrák pénzügyi tanácsos, az erdélyi kamarai bizottság elnöke a fejedelmi palotába költözvén be, 1702-ben lakomát adván, az asztalnál az ültetés sorrendje szerint: az asztalfőn ült a házigazda és Bánffi György kormányzó, majd az asztal vége felé a guberniumi secretarius, vagy registrator Naláczi Lajos, Sándor Gergely, vagy Horti.[55] Ez az utóbbi a püspök fiával azonos. Legifjabb Horti Istvánról pedig tudjuk, hogy előbb a fejedelmi nagyobb kancellárián íródeák és jegyző, majd e sorból tehetségével kiemelkedve s a politikai ranglétrán továbbhaladva, előbb levéltáros, azután pedig taxator lett akkor, amikor a kancellár éppen Bethlen Miklós, a thesaurarius pedig Apor István volt.

Az Apor-leváltárban kutatva, 1702. évi keltezéssel egy emlékeztető írást találtam, amely a többek között azt foglalta magában, hogy

„Ezeket az expeditiokat kell be vinny
Alvinczi Uy keresztyenek[ne]k Diplomajokatt hirt teven nekik s Retsei Uram kezehez kell adnj Fejervaratt
Horti Ur[am] Armalisatt maganak kell adni
Albisi Eczken Andras es Barabas uramek Armalisatt meljnek Taxaja volt fl. Hung. 150"[56]

Úgy látszik, hogy legifjabb Horti István ekkor új nemeslevelet nyert. Megjegyzendő, hogy etájtól kezdette a „nagybányai" előnevet is használni, hihetőleg az anyjáról reá szállhatott ingatlanocska után.

Az elöl idézett könyv első melléklete egy viaszba nyomott pecsét képét közli az Országos Levéltárból, amely alá magyarázatképpen azt írta a könyv szerzője, hogy „Horthy István későbbi püspök 1668. december 15-én használt pecsétje: a kézfej". Erről azután a könyv végén azt állítja, hogy „a XVII. századbeli érdekes lelkipásztori embléma". Ezzel szemben mégis meg kell állapítanunk, hogy a kézfej egymagára semmiképpen sem lehet papi jelvény vagy jelkép. A képről különben STEPHANVS Z VETERITES körirat olvasható le, ez azután vagy valaki más személy nevét rejti, vagy pedig Horti eredeti családi nevének görögösített latin fordítása, netalán a vetus szóból képezve.

[54] A kolozsvári ref. könyvtári jelzés: R. 95, a SzNM-i könyvtári jelzés: 126/1618. volt.

[55] Bethlen Miklós i. m. II, 82.

[56] Apor-levéltár A. fasc. VII. nr. 9. (A SzNM levéltára őrizte.)

PATAKI ISTVÁN PROFESSZOR, TÓTFALUSI PÁRTFOGÓJA

Pataki István Tóth István sárospataki lakos fia volt. Eredete után kutatva, Sárospataknak mint a Rákócziak birtokának 1648. esztendőbeli összeírásában a Felső-Hostatban az Uy Uczában találjuk Tot István gyalog szeres marhátlan jobbágyot, akinek a conscriptio szerint 1 fia van, telke 1/4 sessio, a kivetett rovás pedig 0.25 census. Állatállománya mindössze egy disznó.[1] Minthogy más Tóth Istvánt az egész összeírásban nem találtam, ezért valószínű, hogy éppen ennek a szegény embernek a fia Sárospatakon — a leydai egyetem adataiból következőleg 1640-ben — született Pataki István professzor. Iskoláit is Patakon járta. Az alig huszonkét éves, törekvő ifjú, aki itt köztanítóságot is viselt, 1662-ben nemeslevelet szerzett, amely 1903-ban még megvolt a kihaló család utolsó férfitagjánál; 1663. május 9-én hirdették ki Zemplén vármegye nagygyűlésén. A jobbágyi állapotból ki akarván vergődni, bizonyosan pártfogója segítségével szerezte meg a magyar kancellária útján. A címeralak, miként Pataki sírkövén is kiábrázolva látjuk, az éberen vigyázás jelképe: felemelt jobb lábában drágakövet tartó őrdaru, míg sisakdísze az egyházias jelleget szimbolizáló három fiát vérével tápláló pelikán.[2]

E címerképet tovább boncolgatva, Miskolczi Csulyak Gáspárnak 1691-ben írott „Egy jeles Vad-Kert" című könyvében azt olvashatjuk a darvakról: „éjjel mindenkor egynéhányan közzülök hüségesen strásálnak, hogy a' többi bátrabban alhassanak: A' kik strásálnak pedig, azok egy-egy követ tartanak a' fél láboknak körmei között, a' másikon pedig veszteg állanak: Ha mikor azért a' strásák el-találnak alunni, a' kőnek a körmök közzül való ki-esése által menten fel-serkentetnek. A' strása mindenkor fel-emeltt fővel vigyáz, és ha mit lát, menten nagy krukogással hirré adja. Ezt a' féllábában követ tartó Darut pedig tzimerül, a' Könyvnyomtatók választották közönségesen magoknak nagy serénységeknek jeléül, melly bizony mindenek felett ebben a' rendben levő emberekben meg-kivántatnék. Noha közönségesen minden vigyázó istenes Magistratusok, Prédikatorok és jó igyekezetü Deákok ezzel tzimerül méltán élhetnek."[3] Az őrdaru meséje sokkal

[1] Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp., 1954. 252.
[2] GenFüz 1903: 12, 54—55. A nemességet I. Lipót Pozsonyban 1662. július 21-én kelt adománylevelével adományozta.
[3] Miskolczi Gáspár: Egy jeles Vad-Kert. VII. Rész. (RMK I, 1658. sz.)

régebbi keletű akár Miskolczi könyvénél, akár Pataki címerénél, eredete sok századdal korábbi időre nyúlik vissza. Miskolczi leírásából különben nemcsak címében, hanem itt is észrevehetjük, hogy munkáját fordította, mivel a magyarországi könyvnyomtatóknak nem volt szokása e madarat jelképükül választaniok, nálunk — miképpen Miskolczi is céloz reá — főképpen egyházi és világi tisztviselők, valamint tanulók jelképe volt.

A jó igyekezetű Pataki István egyike volt a hatalmas és vagyonos főúr: Bánffi Dénes pártfogoltjainak; az ő segítségével járta végig a hollandi akadémiákat is.

Pataki István Sárospatakról elindulva, először 1663. október 31-én iratkozott be a franekerai egyetem teológiai karára.[4] Itt már 1664 februárjában Greydanus Jánosnak, az orvostudomány és a bölcsészet doktorának elnöklése alatt „De Libertate Voluntatis" filozófiai tárgykörű vitatkozást tartott. E 22 számozatlan lap terjedelmű dolgozata nyomtatásban is megjelenvén, pártfogójának: Bánffi Dénesnek ajánlotta.[5] A debreceni református nagykönyvtárban azután megtaláltam a Cartesius-ellenes Arnoldus Miklós „Lux in tenebris" című művének 1665-ben Franekerában nyomtatott második kiadását. E könyvben, amely tanítványainak vitatkozásait tartalmazza, reá bukkanunk Pataki István nevére is.[6] Franekerából azután a gröningai egyetemre ment át, ahol 1664. június 27-én iratkozott be.[7] Az egykori kolozsvári református kollégiumi nagykönyvtár egyik kötetéből az alábbi kéziratos bejegyzéseket jegyeztem ki: „Ipsis Kalend. Januarii Anno 1665 Stephanus Pataki Groningae Frisor[um] mp. Per Cambium cessit mihi Leydae Anno 1667. Mich. N. Sarpataki mp."[8] Ugyancsak Groningában szerkeszthette azt a héber nyelvű versét, amellyel 1665 áprilisában Csúzi Cseh Jakab nevű diáktársának Franekerában tartott vitatkozását köszöntötte.[9] Hihető, hogy ebben az időtájban rövid időre megfordult Utrechtben is; ugyanis Eszéki István 1665. június 10-én ugyanitt tartott disputációját a többek között Pataki István és Szathmári-Némethi Mihály tanulótársainak is ajánlotta, Szathmár-Némethiről pedig tudjuk, hogy ugyanebben az évben itt hallgatta az egyetemi előadásokat.[10] Tehát nagyon hihető, hogy Pataki is vele együtt volt e városban. Ugyanebben az esztendőben augusztus 11-én azonban „Stephanus Pataki Hung(arus Annorum) 25" a filozófia és a teológia tantárgyainak hallgatására a leydai egyetemre iratkozott be.[11]

1666 márciusában „De Adventu Christi" tárgykörből teológiai vitatkozást tartott. Feltűnő, hogy mind az elnöklő Hoornbeek János leydai, mind pedig az ajánlással megtisztelt Maresius Sámuel gröningai professzor[12] erősen Cartesius-ellenes felfogású volt, s ezért azt hihetnők, hogy Pataki is az ő követőjükké lett volna. Kétségtelen, hogy a diákok igen nagy része egyelőre még maguk sem tudják, hogy a nagy tekintélyű tudós tanárok

[4] Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. (TT 1886: 794.)
[5] RMK III, 2243.
[6] A debreceni ref. nagykönyvtárban.
[7] Miklós Ödön: A gröningeni egyetemen tanult magyarok. (Dunántúli Prot. Lap. 1917: 197.)
[8] Egykori könyvtári jelzése: P. 58. volt.
[9] RMK III, 2279.
[10] Segesváry Lajos 20.
[11] Archiv N. F. XVI. 214.
[12] RMK III, 2344.

elvei közül melyikét válasszák iránymutatójuknak. Ámde Pataki még ugyanebben a hónapban, vagyis 1666. március 31-én a legértékesebb Descartes-követők egyike: de Raei János orvostudományi és bölcsészeti doktor elnöklése alatt, aki a cartesianismust az aristotelesi filozófiával akarta egyeztetni, „Disputatio Phisico-Matematica"-t tartott „De Solis, in Apogaeo, cum distat a Terra magis, calore intenso, & in Perigaeo, cum eidem propinquior est, valde remisso" tárgykörből. E vitatkozását is patrónusának: Bánffi Dénesnek ajánlotta.[13] Ezenkívül a vallási felfogás terén új irányt szabott Coccejus professornak is szorgalmas tanítványa lehetett, bárha az ő irányítása alatt tartott egyetlen disputációjáról sincsen tudomásunk, állításunknak azonban mégiscsak helytállónak kell lennie, amit az is bizonyít, hogy éppen az ő nézeteinek hirdetéséért vonta őt felelősségre az 1673. esztendei radnóti zsinat.

Leydából 1666 április tájékáról még egy latin nyelven írt verséről tudunk, amellyel Eszéki István diáktársának vitatkozását üdvözölte.[14]

Az előbb láttuk, hogy még 1667-ben is Leydában tartózkodott, mert hiszen ekkor cserélt könyvet a hasonlóképpen jobbágyszármazású Sárpataki Nagy Mihállyal, az 1670-ben Kolozsvárra meghívott lelkipásztorral.

Bújdosásából hazatérve, pártfogója egyelőre maga mellett marasztotta udvari papjául, majd pedig Porcsalmi András lektornak 1668 márciusában kolozsvári pappá történt választása után ugyane hónap 6. napján a református kollégium filozófia- és filológia-professzorául vitetett, majd idősebb tanártársának, Tolnai István orvosdoktornak 1685 táján ugyanitteni pappá történt választása miatt a teológia tanárává lépett elő.

Véglegesített állásában történt elhelyezkedése után sem szakadt meg az összeköttetés az egykori patrónus és alumnusa között, különösen gyakori lehetett találkozásuk, amióta a fejedelem Bánffit Kolozs megye főispánjává és Kolozsvárnak mint végvárnak főkapitányává nevezte ki. Egészen természetes, hogy fiát Bánffi a Pataki felügyelete alá a kolozsvári református kollégiumba adta tanulásra, s ugyanekkor Teleki Mihály kővári főkapitány is sógora példáját követve, saját fiát is ugyanoda adta iskolába.[15] Bánffi környezetében azonban nagyon szomorú feladat várakozott Patakira. Az országgyűlés határozatából fejedelmi jóváhagyással fej- és jószágvesztésre ítélt hatalmas főúrnak a bethleni várban való fogsága idején az utolsó pillanatig is vele maradt Pataki, s nemcsak vigasztalta, majd pedig készítette elő a halálra, hanem az országgyűlésen jelen volt rendek által kiadott 31 vádpontra a mentségül adott feleletet Bánffi Patakival együtt szerkesztette meg.[16] De Bánffi lefejezése után sem hagyta el az árván maradt özvegyet és egyetlen fiát.

Sokféle elfoglaltsága miatt Pataki itthon — jeles készültsége és az orthodox vallási felfogástól való mentessége ellenére is — csak eléggé ritkán nyúlt a tollhoz, illetőleg kevés kinyomtatott munkáját ismerjük. Ezek mindössze Kovásznai Péter temetési kártájára 1673 júliusában írott latin

[13] RMK III, 2345.
[14] RMK III, 2340.
[15] Lásd ugyane kötetben „Teleki Jankó könyvtára" c. cikket.
[16] Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történelemből. Pest, 1867. 251—71. — Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest, 1852. 84—85.

nyelvű verse,[17] azután az ugyanazon hónap 25. napján elmondott „Oratio Funebris, In Exequiis Reverendi ac Clarissimi Viri Dn. Petri Kovasznai Episcopi Ecclesiarum Reformatarum Transylvaniae".[18] Valószínű, hogy a sírkőre felvésett titulus- és verssorok is az ő szerzeményei. Majd Szathmár-Némethi Mihálynak „Dominica Catechetica" című könyvét üdvözlő verset is szerzett.[19] Végezetül németből való saját fordításaként az 1681-ben Kolozsvárt kiadott és Teleki Mihálynak ajánlott „Ez Vilagnak Dolgainak Igazgatasanak Mestersege" 4° méretű, 310 lap + Cl + 6 sztlan levél terjedelmű magyar nyelvű munkáját[20] jelentette meg. Zoványi szerint egy Controversiae néven említett munkája is volt. Ugyancsak ő említi korábbi üdvözlő verseit, mégpedig 1660-ból Csúzi Cseh Jakabhoz és 1661-ből Szathmár-Némethi Mihályhoz Sárospatakon, valamint 1667-ből szintén Szathmár-Némethihez intézve Franekerában.[21]

Pataki életében nagy jelentőséggel bírt az egyházi zsinat részéről történt felelősségre vonása. Ugyanis a leydai egyetem egykori tanítványai a kiválóan erős egyéniségű Coccejus professzornak hitelveit itthon is tovább hirdették. Coccejus, eredeti nevén Koch János (*1603. †1669.) tanításában a scholasticizmus nyűgét lerázva, kiragadta onnan az útvesztőbe bonyolódott református vallást, azt hirdetve, hogy a szentírás mellett semmiféle más irat, vagy hagyomány tekintélye nem fogadható el, minthogy hitbeli ismereteinket egyedül csak a bibliából lehetséges merítenünk. Nem elégedhetünk meg tehát elődeink magyarázgatásaival, hanem mimagunknak kell az eredeti forráshoz visszatérnünk.[22]

A másik nagy mester, akinek tanait a külsőországokból hazatért korszerű felkészültségű ifjak hasonlóképpen magukkal hozták, Cartesius, vagyis Descartes René, a modern bölcsészet megalapítója.[23]

Külsőországokat járt diákjainknak e korbeli legkiválóbbjai, akiknek szava az iskola falain kívülre is elhatolt, Dési Márton és Csernátoni Pál enyedi, továbbá Pataki István kolozsvári professzor felelősségre vonás végett az 1673. június 15-i radnóti zsinat elé idéztetett. Itt a papok egy része azt kívánta, hogy a felelősségre vont professzorokat kihallgatatlanul ítéljék el. Erre ők azzal válaszoltak, hogy a papság lévén a vádló, egyúttal bíró is nem lehet. E nézethez csatlakoztak a zsinat mérsékeltebb tagjai is. Így azután mindhármójuknak lehetősége kínálkozott felfogásuknak részletesebb kifejtésére. A keletkezett hitvitát azután a papok azzal a határozattal zárták le: mivel kitűnt, hogy mind Dési, mind Pataki, mind pedig a hasonlóképpen vád alá helyezett Hunyadi Pál enyedi pap nem a hittételekben, hanem csak egyes pontokban követték Coccejust, ezért Dési felfüggesztetik ugyan a tanárságból, de papi állásra kihelyezhető marad; Pataki megmaradhat állásában, csak mindketten kötelezzék magukat, hogy a jövőben megbotránkoztatásra okot nem adnak; Hunyadi nyilvánosan helyesbítse

[17] A kolozsvári Farkas utcai templomban.

[18] RMK II, 1338.

[19] RMK II, 1402. — A debreceni ref. nagykönyvtárban RMK 262. helyrajzi sz. alatt.

[20] RMK I, 1263. — A debreceni ref. nagykönyvtárban RMK 193. helyrajzi sz. alatt.

[21] Zoványi Jenő lexikoni cikkei.

[22] Zoványi Jenő: A coccejanismus története. 27—28.

[23] Nisard D.: A franczia irodalom története II, 48. és Dézsi L.: Világirodalmi lexikon. I, 518—19.

tanítását; Csernátoni pedig minden megszorítás nélkül magyarázhatja tovább a cartesiusi bölcseletet. E határozatot azután felterjesztették Apafihoz mint főpatrónushoz, ő pedig — mint aki a teológiában is képzett tudós volt — tanácsosaival együtt úgy ítélkezett, hogy mind Dézsi elmozdítása, mind az ő, mind pedig Pataki kötelezvényadása a határozatból töröltessék, s csupán ha a jövőben sem tartózkodnak az új tanok hirdetésétől, mozdíttassanak ki tisztségükből.[24] E feltűnően enyhe ítélet Bethlen Miklós szerint Kovásznai püspök mérséklésének, Bethlen János kancellár, Kapi György és Bánffi Dénes főurak pártfogásának köszönhető.

Ezután az idő haladt, s vele Erdély sorsa is egyre nehezült, így a papság nem ért reá hitbeli felfogások árnyalatai ellen hadakozni.

Pataki 1674. december 19-én elvesztette nagy befolyású pártfogóját, ő maga azonban tanácsaival, vigasztalásával továbbra is kitartott az özvegy: a jóindulatú és kegyes Bornemisza Kata mellett. A vigasztalást kereső Bánfinénak hihetőleg éppen Pataki adhatta a gondolatot az 1655-ben leégett kolozsvári óvári templom felépítésére, nemkülönben a magyarszováti templom helyreállítására az 1682—84. években.[25]

A lefejeztetett Dánffi Dénes pártfogói feladatát Teleki Mihály, a fejedelem belső tanácsosa, országos főgenerális vállalta magára. „Jól jut eszembe — írja Cserei Mihály 1688-ban — Pataki István a kolozsvári professor, a ki kedves embere vala Teleki Mihálynak, sokszor keményen megintette . . .“[26]

Pataki jeles tudománya, méltó tekintélytartása és meggondoltsága miatt, vállalt hivatása területén nem csekély befolyásra tett szert; nemcsoda tehát, ha a Sárospatakról kiüldözött Rákóczi-kollégium újraszervezése idején, 1685-ben a zempléni egyházmegye az Erdélyben meghalt Buzinkai professzor helyének betöltésekor a sárospataki származású Patakira gondolt. Apafi fejedelemhez küldött követüknek utasításul adták: „Nagy reménségünk levén T. Pataki István uramhoz ő klméhez, hogy Isten ő szent felsége a minémű szép tálentumokkal ő klmét megáldotta, azokkal, úgy mint a hazának igaz fia, ugyanitt hazájában is[27] Istenének s hazájának szolgálni s kedveskedni kész lenne, ő klmét azért nevünkkel condecenter köszöntvén, . . . kérje azon és disponálja is, hogy az ittvaló professorságnak functiojára mostani hivatalunkat[28] vegye méltó respectusba ő klme.“ Egyúttal arra is kérje meg, hogy „az úri főrendeket s asszonyságokat“ igyekezzék megnyerni a kollégium pártfogására.[29] Pataki azonban továbbra is Erdélyben maradt.

Jeles nevelői képességét, amellyel kerek húsz esztendeig tartott tanítása ideje alatt az iskolának Apáczaitól elindított magasabb színvonalát méltó értékben sikerült megtartania, maga a fejedelem akképpen méltányolta, hogy 1688-ban a választott fejedelem II. Apafi Mihály mellé ephorusnak (felügyelő nevelőnek) hívta.[30] A fejedelmi udvarban is nagy megbecsülésben volt része. Kiérezzük ezt tanítványának Teleki Mihályhoz

[24] Zoványi Jenő: A radnóti zsinat végzései. PrK 1889: 344—45. és 362—64.
[25] Czegei Vass György naplója. (Magyar Történelmi Emlékek I. oszt. XXXV. köt.)
[26] Lásd e kötetben a Teleki Mihályról írott cikket, ahol bővebben idézem Csereit.
[27] = szülőföldén.
[28] = meghívásunkat.
[29] Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. (PrK 1890: 375., 383.)
[30] Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. tört. I, 83—87.

1690. március 28-án intézett leveléből is: „A Pataki uram nyavalyáján bizony szívesen búsulok. A nagy sárgaság, fönyilalás és fülzúgás s egyéb ő kegyelmében lappangó nyavalyák miatt nagy erőtelenséggel s elesett ábrázattal van. ... Én félek, édes Bátyám uram, nagy kárt ne valljak ő kegyelmében, ha a nyavalyákat szintén igy hagyjuk ő kegyelmében erőszakoskodni."[31] De nemcsak a tanítvány, hanem a fejedelem is jó szívvel viseltetett iránta, miként magának Patakinak 1689. március 22-én ugyancsak Teleki Mihályhoz intézett leveléből olvassuk: „Isten ő Na(gysá)gát áldja meg, engem, úgy veszem eszembe, érdemem felett kedvel s kétszer már kegyelmességét hozzám jól mutatta."[32] Ezt a méltánylást Pataki nem is hagyta kihasználatlanul. A megelőző esztendőben elhunyt fejedelemasszony emlékére — Pataki rábeszélésére — a fejedelem a kolozsvári kollégiumban ezerforintos alapítványt létesített szegény tanulók segélyezésére.[33] Azután a kolozsvári egyházközség és iskola számára Teleki Mihály fejedelmi tanácsostól és Kendi János ítélőmestertől, valamint másoktól ismét több ezer forintot szerzett.[34]

Kiváló szónoki képességére és jeles egyéniségére bizonyság az is, hogy mind Bornemisza Anna, mind I. Apafi Mihály temetésén a legkitűnőbb papok között ott találjuk őt is. Így 1688-ban naplójában maga a fejedelem jegyezte fel, hogy „September. Temettetett el az én szerelmes feleségem az almakereki templomban. ... Predikállott Ebesfalván akkor Nagyari (József fejedelmi udvari pap) uram, órált Pataki István uram; Almakereken pedig püspök Horti István uram, prédikállott, órált ismét Desi Márton uram." Majd 1691. február 18-án II. Apafi Mihály írta naplójába, hogy apjának ugyancsak Almakereken történt elhantolása idején „predikállott Nagyari uram, órált magyarul Pataki István uram, deákul Németi Sámuel uram, a kolozsvári professzor".[35]

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy Pataki Tótfalusi Kis Miklósnak jóakaratú pártfogója volt, sőt az a vélemény is megkockáztatható, hogyha Pataki István, Teleki Mihály s Horti István nem szállott volna annyira korán a sírba, valószínűleg el tudták volna hárítani pártfogoltjuk fejéről azt a sok méltatlan bántást, lekicsinylést, ami végül is testét-lelkét is megbénítva, őt is korai sírba vitte.

Pataki élete és működése Erdély politikai hanyatlása s függetlenségének elbukása idején folyt le. Kétségtelen, hogy nyugodtabb időkben jeles képességei folytán nevét még maradandóbb emlékek őriznék. Pártfogói közül a fejedelemasszony halála után közel két esztendő múlva, 1690. április 15-én a fejedelem is örökre eltávozott e megpróbáltatásos életből, majd ugyanennek az évnek augusztus 21-én Teleki Mihály is elesett a zernyesti harcban. Pataki ezek után továbbra is tanítványa mellett maradt, a reá bízott feladatot azonban mégsem sikerült egészen befejeznie: 1693. január 2-án, 52 esztendős korában, őt is elragadta a halál. Temetése jó később, czegei Vass György naplója szerint, március 30-án ment végbe.[36]

[31] PrK 1890: 323.
[32] I. m. 1888: 238.
[33] I. h.
[34] Török István: A kolozsvári egyházközs. történetéhez. (Erd. Prot. Lap. 1906: 277.)
[35] Szádeczky Lajos: Az Apafiak sírboltja és hamvai. Bp., 1909, 11.
[36] Czegei Vass György. 163.

Emlékezetére a kollégium temetési kártát nyomatott, ez azután rövid életrajzán kívül harminc egykori tanítványa latin nyelvű búcsúzó versét tartalmazza. Ennek egyetlen megmaradt példánya a kolozsvári Farkas utcai templom papi székének hátára, az ülés fölé van felerősítve.[37]

A kolozsvári házsongárdi sírkertben az úgynevezett református temetői részben, az ösvény jobb szélén áll az alább leírandó síremlék.[38] Leírását 1920 szeptemberében készítettem.

E mészkőből ereszes hasáb alakra faragott síremlék alsó része földbe volt süllyedve úgy, hogy csak ásó segítségével tudtam a teljes szöveghez hozzájutni. Állapota kissé kopott, s emiatt a felvésett sorok nehezen olvashatók. Kidolgozása meglehetősen jó munka. Hihetőleg fiatal mestere, akinek ez lehetett legkorábbi kolozsvári alkotásainak egyike, legénykori vándorlása közben valamelyik nyugati városban szerezhette meg gyakorlatát; ezzel együtt jutott azután a nyugati barokk ízlés hatása alá és sajátította el annak ábrázolási módját. Betűképzése a reneszánsz és a barokk formák keverékét adja. Mire Kolozsvárt is hatalmába vette a Habsburguralom idegen szelleme, e kő faragója is előállhatott nyugati ízlésű alkotókészségével.

A síremlék keleti lapjának leírása:[39]

Az eresz párkányán valamelyes csigavonalszerű (spirális) dísz között MON(UMENTUM) felirat, alatta pedig szalaggal átkötött babérkoszorúban halmokból vagy felhőkből kinőtt kéz nyitott könyvet tart felfelé (papi jelvény). A koszorút fent átkötő szalag hatalmas ívelés után kétoldalt hullámosan lelóg; a szalagívelésben fél lábon álló őrdaru felemelt jobb lábával követ tart (nemesi címer).

A faragvány alatt felirat:

MAGNI VIRI DEO et OMNI
B_9; BONIS DILECTI CLARIS
DNI • STEPHANI PATAKI • COL :
REf : CLAUD : S : S THEOLOg
Prof : SOLIDISSIMI QUINq •
ANTE FATA ANOS CELS
TRAAE ELECTI PRINC : MI
CH : APAfi II EPORI DEXTER
RIMI OPTaToS VITae DIES AU
LICA COLCHYDE fuNEstofUNETe
ClaUDontIS ANNO J693

Pataki István Kolozsvárra történt megválasztása után házasodott meg, feleségül véve kolozsvári Kobzos Borbálát, leányát annak a Kobzos Istvánnak, akiről Bethlen Miklós önéletleírásában 1654-ben úgy emlékezik meg, hogy klasszikus „görögül tudós polgár ember".

A fejedelmi udvarba történt távozása után Pataki családja továbbra is Kolozsvárt maradt. Tudjuk, hogy házuk a várfalon belőli Farkas utcában

[37] Dézsi Lajos: A kolozsvári ref. belső templom egyleveles hazai nyomtatványai. MKSzle 1898: 279.

[38] II. osztály C. tábla az 1017. sz. sír mellett. Vésetében több helyesírási hiba van.

[39] Jó képét közli Balogh Jolán: Kolozsvár műemlékei. 67. kép.

volt.[40] Hozzátartozóiról, akiknek mindannyija derék, megbecsült tagja volt társadalmi életünknek, hiánytalan értesüléseink vannak, részletes felsorolásuk helyett csupán gyermekei nevét mutatom be. Az életben maradt 5 gyermek közül a legidősebb: Pál a kolozsvári református egyházközség kurátora, azután Sámuel Doboka megyei assessor, István Kolozsvár városi főbíró, Mária Soós Ferenc kolozsvári pap, erdélyi püspök felesége, Krisztina Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári kollégiumi professzor házastársa. Családjának utolsó férfitagja Pataki Viktor mérnök, aki 1906. augusztus 23-án hunyt el Kolozsvárt.[41]

[40] A Kolozsvár városi adószedők számadáskönyve. (Dica) 1690, 91; 1691, 80; 1692, 66. (A kolozsvári állami levéltárban.)

[41] Pataky Jenő: A sárospataki Pataki-családok táblázatai (Kézirat). — Szerző: A sárospataki Patakiak adattára (Kézirat). — Temetési beszédek, kárták és gyászjelentések a Pataki-családok tagjairól. (A kolozsvári volt ref. kollégium nagykönyvtárában és levéltárában.)

VISSZATEKINTÉS TÓTFALUSI KIS MIKLÓS SÍRJA MELLŐL

— Régi és új cikkek —

Több mint hat évtized óta ismerem Tótfalusinak a kolozsvári házsongárdi temetőben megásott nyughelyét és látom magam előtt megrokkant alakját s bárha akkor észrevettem, hogy életrajzirói — a sajátmaga nyujtotta bizonyítékok alapján — jól rajzolták meg kegyetlen sorsát, ámde tudtam azt is, hogy egy és más részletkérdésben mégis valamivel többet sikerült összegyüjtenem. Szándékomban volt tehát főképpen itthoni életefolyásának homályosan maradt részleteit kikutatnom, körülményeim változása folytán azonban még mindég befejezetlen maradt az alábbiakban bemutatandó cikksorozat. Az itt-ott előforduló ismétlések is azért maradtak kigyomlálatlanul, mert hát azok a különálló cikkekhez szervesen hozzátartoznak.

Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst

Talán fölösleges is volna e kérdéssel foglalkoznunk, hiszen Tolnai Gábor már közel két évtizeddel ezelőtt megadta reá a feleletet,[1] kifogástalan okfejtéssel megírt tanulmányát azonban azóta sem méltatta senki kellő figyelemre, s talán mégsem lesz éppen hiábavaló, ha ezt a kérdést újból taglalás alá vesszük, hátha így mégiscsak foganatja lesz a Tolnaitól kimondott intő szónak. Szerinte ugyanis „bármilyen gazdag is az erdélyi nyomdász életének és működésének irodalma, a bőséges irodalomban éppen azt nem kapta meg az olvasó, hogy milyen néven raktározza el emlékezetében a külföldön világhírt nyert, s idehaza tragikusan elbukott ember alakját!" Azaz mégis Dézsi Lajosnak van egy iránymutató megjegyzése, amelyet Tolnai talán a kiválóan pontos adatkutató és közlő tudós nagy érdemeire való tekintettel nem akart külön céltáblául odaállítani, pedig alighanem a Dézsi véleménye indította el a helytelen névhasználat elterjedését. Ugyanis „Misztótfalusi Kis Miklós"-ról írott könyvében arról számol be, hogy „maga Kis Miklós művei és nyomtatványai címlapján, valamint leveleiben Miszt Tótfalusi vagy M. Tótfalusi előnevet használ, ezért fogadtuk el mi is e teljesebb alakot a szokottabb Tótfalusi helyett,

[1] Tolnai Gábor: Tótfalusi vagy Misztótfalusi? ItK. 1942: 28—30. és Herepei János: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942: 27.

melylyel kortársai nevezték, épen úgy, mint Szathmár-Némethi Mihályt röviden csak Némethi-nek hívták. Az irodalomban főkép Bod után lett az előnév rövidebb alakja általánossá."[2]

Dézsi tehát éppen maga nevezi meg azt a legnyomatékosabb bizonyítékot, amibe neki valóban a legerősebben kellett volna belekapaszkodnia, hogy Tótfalusi nevének helyes használatát végérvényesen lerögzíthesse, ezt azonban elmulasztva, a keze alól kikerült több száz tanítvány az ő téves felfogását terjesztette el. Ez az oka, hogy Tótfalusi nevét ma széltében-hosszában Misztótfalusinak írják. Kétségtelen ugyan, hogy a legújabb helységnévtárakban Szatmár megyében Miszbánya, Miszmagyarós, Misztótfalu helységneveket találjuk, de ha csak a múlt század végi helyrajzot is nézzük át, helyettük Misztbányára, Misztmogyorósra és Miszttótfalura bukkanunk.[3] Származási nevének tehát semmiképpen sem „Misz", hanem „Miszt" határolása van. Így írogatta őmaga is, ha személyazonosságát közelebbről akarta meghatározni, s ezért Dézsinek még abban az esetben sem lenne igaza, ha elfogadnók a teljes névhasználatot. Ellenben ha magának Tótfalusinak saját névjelölését vizsgáljuk, a számtalan előfordulás közül csak egyet, mégpedig életének utolsó napjaiból: 1702. február 23-ról keltezett elismervényét választva ki, ennek kezdőszavaiként valóban azt olvassuk, hogy „Én Miszt Tótfalusi Kis Miklós, Recognoscalom per praesent(es)", az aláírásban pedig „Idem qui supra Miszt Tótfalusi Kis Miklós".[4] Nevének e teljes kiírása ellenére azonban rendes körülmények között mégsem használta származási nevének bővebb alakját, hanem csak „M." betűt tett a neve elé.[5] De a még szűkebb szavú névalakkal is számot vetve, megállapítható, hogy ezt a kezdőbetűt is csupán csak azért alkalmazta, mert születési helyét — különösen diákkorában — meg akarta különböztetni a tőle alig 15—20 km távolságra fekvő, ugyancsak Nagybánya környéki Giród-Tótfalutól; élőbeszédben azonban sem ő, sem mások soha nem nevezték őt M. Tótfalusi-nak vagy éppen Miszt-Tótfalusi-nak.

Állításunk igazságának bizonyítására egészen más módszert kell követnünk, mint tettük Apáczainál. Tótfalusinál ugyanis nemcsak a saját szavára, legfőképpen azonban éppen barátai és ismerősei szavára kell hallgatnunk, nem pedig a maga által írott vagy nyomtatott emlékekre. Összehasonlításképpen ha szemügyre vesszük a nemrégen még közhasználatban volt névjegyeket, azokon a nevek tartozékául sokszor találunk egyes rövidítéseket, így a megváltoztatott családi vagy keresztnév, avagy a teljesebb név emlékét. Ha tehát ezeket írásban fel is tüntették, kimondásban azonban soha senki sem halmozta vele a szót. Ennek alapján tehát bátran ki is mondható, hogy a névírásban előforduló rövidítéseket a közbeszéd sem a rég-, sem a közelmúltban sohasem oldotta fel, sőt azt nemlétezőnek tekintette. Tótfalusi kiadványainak nyomdai jelzése pedig — egy-egy bővített vagy szűkített eset kivételével — mindig mint M. Tótfalusi Kis vagy K. Miklós, avagy Nicolaus Kis de M. Tótfalu alakban jelentkezik. És most éppen ez a latin alak dönt a Tolnai állítása mellett, reá mutatva Kis Miklós-

[2] Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Bp., 1899. 9. lap. 1. jegyzetben.
[3] Palmer Kálmán: Nagybánya és környéke. Nagybánya, 1894. 307, 310—11.
[4] Böhm József: Történeti aprságok. EPrKözl. 1875: 40.
[5] Lásd többek között a RMK I. és II. kötetét.

nak M.-Tótfaluból (de M.-Tótfalu) való származására, megkülönböztetésül a más, hasonló nevet viselő falukból valóktól. E latinos alakú származásnév-jelölést láthattuk például Tofaeusnál is, aki ezt „de Székelyhida"-ként alkalmazta, szemben Apáczaival, mint aki származási nevét latinul melléknévi végződéssel „Apacius"-ként használta, bizonyítván vele családnevének szerves kiegészítőjévé vált tartozékát.

További bizonyítékképpen még azt is megemlíthetjük, hogy K.-Vásárhelyi Matkó István nevét sohasem mondották Kézdi-Vásárhelyinek, M.-Vásárhelyi Tőke Istvánét sem Maros-Vásárhelyinek, ugyanúgy B.-Püspöki Jánosét sem Bihar-Püspökinek, S.-Pataki Istvánét sem Sáros-Patakinak, B.-Hunyadi Abacs Mártonét sem Bánffi-Hunyadinak,[6] éppen így M.-Tótfalusi Kis Miklóst is a kortársak mindenkor csak Tótfalusinak nevezték. Ilyenképpen látjuk a többek között Kolosvári Istvánnak, a Berlinben tartózkodó enyedi professzornak, 1684. február 8-án Teleki Mihály fejedelmi tanácsúrhoz intézett levelében: „Tótfalusi uram meg most nyomtat, velem egyszersmind Amsterdamban." Dési Márton professzor is 1684. október 3-án Enyedről ugyancsak Teleki Mihálynak írott soraiban ötször is említi a biblia nyomtatásán dolgozó „Tótfalusit", Okolicsányi Pál pedig 1690. június 6-án Debrecenben keltezett rövid tudósításában azt közli Telekivel, hogy „ide Debrecenbe békével érkeztem Tothfalusi urammal együtt".[7] Majd Kolozsvárra történt letelepedése után a városi adóösszeírók 1691. évi dica-jegyzékébe vezették be a „Luporum", vagyis a Farkas utcai városnegyedben lakók sorába: „Eccla Haza Ibi Tothfalusi Vr[am] fl. 6."[8] Ha ezután a családi vonatkozású adatait vesszük rendre, azt találjuk, hogy az unitárius egyházfiak 1690. december 12-én számoltak el a „Tótfalusi Uram Lakod(almára)" bérbe adott két kandér bérösszegével; továbbá a református harangoztatógazda 1700—02. esztendei számadáskönyvében „Tótfalusi Miklós Uram" két gyermekének temetésekor, „Totfalusi Miklos Uram" koporsóba tételekor s „Tottfalusi Uram", valamint „Totfalusi Miklósné Asszonyom" leánykájának temetésekor, tehát öt különböző halálesettel kapcsolatosan fedeztük fel az ő nevét bevezetve.[9] A felsorolt adatokhoz azután fűzzük hozzá azt az általános érvényű megállapítást, hogy az idegenek a címzettet mindig úgy szokták nevezni, ahogyan a hozzátartozóktól s a környezettől hallják. Ezzel szemben most már azt vizsgáljuk meg, hogy maga Tótfalusi tulajdonképpen hogyan is nevezte saját magát? Tehát 1685. szeptember 19-én Amstelodamból Pataki István kolozsvári kollégiumi professzorhoz intézett levelében jóllehet magát „M. Tótfalusi Kis Miklos"-ként írja alá, de a levélre nyomott pecsét képéül kartusolt oválisban 3 kinyílt virágot és egy írótollat (?) tartó könyöklő kart, továbbá • NICOL • TOTFALVSI • köriratot metszetett ki.[10] Nemkülönben 1690. március 4-én Kassáról Teleki Mihályhoz intézett levelének aláírása bárha „M. T. Kis Miklós", az épen megmaradt gyűrűpecsét képe azonban: középen kis nefelejcs NICOL • TOTFALUSI körirattal.[11] E bizonyságokon kívül saját

[6] E neveket XVII—XVIII. szdbeli íróink közül idézem.
[7] PrK 1887: 222; 1888: 249; 1890: 323.
[8] Városi dica-könyv az 1691. évről. (A kolozsvári állami levéltárban.)
[9] Herepei J. i. m. 21—27. és ugyane kötetben.
[10] Orsz. Levéltár.: Teleki levelek. 716. köteg.
[11] PrK 1888: 322.

szájából halljuk még az önmaga megnevezését. Az 1698. évben kinyomtatott „Mentségé"-ben elpanaszolja, hogy „most pedig a' mint vagyok, sok gyalázatommal és kárommal van, hogy szokásomat ... nem üzhetem, és hogy én Tótfalusi Miklós nem lehetek, hanem mintegy más ember."[12]

Végezetül keressük fel a kolozsvári házsongárdi temetőben ma is meglevő sírkövét, ennek feliratában azután, amelyet nagyra értékelő barátja: Pápai Páriz Ferenc enyedi professzor szerzett, hasonlóképpen fontos bizonyítékokat találunk. Ugyanis a déli lap latin szövegének kezdősora szerint: TOTFALUSI JACET HIC NICOLAUS MOLE SUB ISTA, mígnem e kőkoporsó északi lapjára rovott magyar rendek így kezdődnek: TOTFALUSI MIKLOS NYUGOSZIK EZ HELYBE.[13]

A felsorolt forrásokból tehát világosan látható, hogy sem ő maga, sem kortársai — legalábbis beszéd közben — sohasem használták az „M.", illetőleg a „Miszt" praenoment, ennek csupán csak írásban történt olykori kitételére „Mentségé"-nek következő szavai adnak világos magyarázatot: „hajdan az Enyedi Collegiumban a' Társam (szinte akkor tanitottam az Anagrammaról) monda: Lássuk, mellyikünk tsinálhatna hamarébb a' maga nevéből valami szép Anagrammát. Én hamarjában ezt tsináltam a' magaméból: Nicolaus Alsó Thottfalusi. Sola tota laus in hoc fulsit. Minthogy akkor ezt a' Praenoment Alsó (ad distinctionem Felsö) usuáltam."[14] Ezek után gondoljunk csak vissza az elmúlt idők előbb már említett névjegyeire, amelyekre a nemes emberek egy vagy több előnevüket is nagyon gyakran kinyomatták; visszaemlékezhetünk, hogy azért ezeket az embereket vajon valamikor is emlegették-e ezekkel az előnevekkel együttesen? Vajon, bizony, nemcsak papirosforma volt-e ez a teljes című megjelölés? Tótfalusi maga nem volt nemes ember, de különben az ő korában még nem is volt szokásban a névjegyek nyomtatása, névjelölésének módját azonban mégis-csak ugyanerre a képletre építhetjük fel.

Az összeférhetetlenkedő kartársaktól „vasműves"-nek, „Ötves Demeter"-nek meg „Rézmíves Sándor"-nak titulált[15] kiváló könyvnyomtatónk és írónk nevét, amelynek Tótfalusi külső országokban nagy hírt és hazájának dicsőséget szerzett, sőt amelyen a meg nem értő itthoniak „idegenségéért" „búsúlt lelke"[16] olyan sokat szenvedett — a könyvészeti utaló céduláktól eltekintve — nem szabad semmiféle filológiai skatulyázással elrútítanunk.

Pótlólag meg kell jegyeznünk, hogy Tolnai Gábor nemcsak 1942-, de 1953-ban is szóvá tette Tótfalusi nevének helytelen használatát.[17] E cikkének érveit is föltétlenül helyesnek találva, mi sem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy írásainkban végtére már tisztázni kell a múlt időkbeli nevek helyes használatát; amiképpen erre Klaniczay Tibor tett legújabban körültekintő átfogó javaslatot.[18]

(Változata: MKvSzle 1962.)

[12] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 48.
[13] Herepei J. i. m. 26. és ugyane kötetben.
[14] M. Tótfalusi Mentsége. 49.
[15] I. h. 76. és Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Bp., 1960. 265.
[16] Bod Péter: Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós. és Hvngarvs Tymbavles continvatvs. 99.
[17] Tolnai Gábor: Misztótfalusi vagy Tótfalusi? (Irodalmi Ujság 1953, 3. sz. 8. lap.)
[18] Klaniczay Tibor: A régi magyar családnevek helyesírása. (MNy 1966: 480—486.)

Adatok Tótfalusi életrajzához

Tótfalusi Kis Miklós élete, különösen Gyalui Farkas és Dézsi Lajos kutatásai révén, eléggé ismeretes, mégis mindegyre akad egy-egy olyan adat, amellyel bővíteni tudjuk e kiváló „vasműves" életének rajzát.

Ismeretes, hogy Tótfalusi 1685. szeptember 19-én Amstelodamban keltezett levelében azt írta Teleki Mihály fejedelmi tanácsosnak: „Elhozza az isten az én szabadulásomnak is idejét: eljő a jó tavasz és akkor a darvakkal én is szárnyamra kerekedvén, régen elhagyott honomat megkeresem."[1] De — bizony — még négy tavasznak is el kellett jönnie, amíg a hazájának sok dicsőséget szerzett tipográfus nagy odaadással, szeretettel készített ajándékával: az általa átfésült fordítású és kinyomtatott Bibliával útra kelhetett. Hazafelé vezető útja közben elébe gördült sok akadálynak szerencsés leküzdése után végtére is Kassára és onnan Debrecenbe érkezett. 1690. június 6-án innen írta Okolicsányi Pál Teleki Mihályhoz intézett levelében: „Én isten engedelméből ide Debrecenbe békével érkeztem Totfalusi urammal együtt és a jószágával",[2] vagyis a kinyomtatott bibliával, zsoltárokkal és betűkészletével. Bizonyos tehát, hogy még ebben a hónapban Kolozsvárra is eljutott.

Tótfalusinak itteni megtelepedése, munkába állása és sok-sok küzdelme más lapra tartozván, e helyen csupán egynéhány olyan állomásnál szándékozom megállani, amelyek életrajzírói előtt eleddig ismeretlenek valának.

Végleges megtelepedését mindenesetre házassága jelzi. Erre vonatkozó utalást a kolozsvári unitárius egyháztól kölcsön kapott vasfazekak bérének elszámolásában találunk, vagyis „1690. 12. Decemb. Tótfalusi Uram Lakod(alma) (alkalmával) 2 k(andérért) fizettek fl. — // 48."[3] Felesége, tudjuk, bálványosváraljai és katonai Székely András fejedelmi udvarbíró és Fogarasi Lengyel Anna kisebb gyermeke: Mária volt, aki esküvője alkalmával legfennebb 16 esztendős lehetett s ilyenképpen az 1674—76. évek valamelyikében született. Ugyanis Apafi fejedelem 1674. február 16-án kiállított adománylevelében, amelyben a Székely Andrástól szerzett légeni birtok tulajdonjogát jóváhagyólag megerősítette,[4] Székelyéknek még csak Zsigmond nevű gyermekéről van emlékezet, Máriának tehát csak ezután kellett születnie.

Tótfalusi nyomdaüzemének megnyitása előtti időből csak még egy, eleddig figyelemre sem méltatott adattal rendelkezem. Ugyanis apósának és anyósának sírkövére vésett feliratból máshol már meggyőződhettünk, hogy vejük mind a latin, mind pedig a magyar verselésre gyakorlott készséggel rendelkezett. A kolozsvári Farkas utcai templom papiszékeinek hátlapján temetési kárták maradtak meg felfüggesztve.[5] E becses, de teljes

[1] Koncz József: Egyháztörténeti emlékek. PrK 1888: 259.

[2] PrK 1890: 323. A bibliapéldányok egy tekintélyes részének hazaszállításában baráti segítséget nyújtott — s mondhatni hősies szerepet vállalt — a késői magyar kartéziánusok egyik legkitűnőbbje, Apáti Miklós. Vö. Bán Imre pontos szövegközlésével: FilKözl. 1958, 436—437.

[3] Az unitárius egyházfiak számadáskönyve az egyházközség levéltárában. (Használatát Kelemen Lajos múzeumi főigazgatónak köszönhetem.)

[4] Az eredeti oklevél a SzNM törzsanyagában volt.

[5] ItK 1895: 82; és 1901: 89. — MKSzle 1898: 277.

egészében még sehol sem közölt kötetlen és kötött szerkezetű szövegek közül most csak egyetlen verset ragadok ki, ezt ugyanis az 1693. január 2-án elhunyt sárospataki Pataki István, Bánffi Dénes udvari papja, kollégiumi professzor, majd II. Apafi Mihály választott fejedelem nevelője, Tótfalusi jóakarója emlékére éppen Tótfalusi szerzette. Idézett szövege:

„Ah! quo Vir divine fugis? Patriaene ruentis
Praeviso casu subtrahis Ipse caput?
Undique tanta premit cum nos trepidatio, nobis
Affore Te varia[m] credideramus ope.
Tu columen, lumen, plus dica[m]? hoc tempore numen,
Et decus, excisae jam propè gentis, eras,
Aula tuos luget cineres, Ecclesia luget.
Et schola, direxit quam tua dextrà, gemit.
Moesta gemit Conjux, cumque agmine Prolis, Amici:
Quidni? angit Patriam publicus iste dolor.
Tu meliore quidem in Patria jam praemia sumis;
Quâ nos extorres plectimur exilio,
Te fovet alma quies, cursu cum laude peracto;
Nos labor, aerumnae, nos mala mille premunt.
Nicolaus Kis, de M. Totfalu
Art. Lit. Mag. moestus accinuit."[6]

Pártfogóinak: Tofaeus és Horti püspököknek, Teleki fejedelmi tanácsúrnak, Dézsi és Pataki professzoroknak egymást követő elvesztése után Tótfalusi minden munkálkodásának öntudatos és önérzetes magatartása miatti állandó lelki gyötrésén, megbántásán kívül nem legkisebb bánata volt két fiának elvesztése. Veresegyházi István református harangoztatógazda számadáskönyvében erre vonatkozólag a következő adatokat találtam: „Anno 1700. Die 14 Aprilis. Tótfalusi Miklós Uram gyermeke holt meg, harangoztatott hatszor, perci(piáltatott) semmi." Ugyancsak ebben az esztendőben: „Anno 1700. Die 16. 9-bris. Tótfalusi Miklos Uram gyermeke holt meg, harangoztatott hatszor, per(cipiáltatott) semmi."[7] Különben is — Hermányi Dienes József szerint — „vala fekete és gondolkozó, komor ember", Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter meg azt hagyta reánk, hogy „gyenge egészségü 's erejü lévén", szélütést kapott, s ezért „a' munkára alkalmatlanná tétetett":

„Oda lön kezének 's lábának ereje;
Nem lehet elmének kinos testben élte."[8]

Így azután még jobban emésztve önmagát, rövid idő múltával maga is sírja széléhez ért el. Nagy betegen 1702. február 17-én tollba mondotta

[6] A rövidítés feloldása alighanem: „Artis Literariae Magister." Vagy „Artium Litterarium", ahogyan Bán Imre oldja fel a hasonló rövidítést. (FilKözl. 1958, 435.)
[7] 1697—1704. esztendei számadáskönyv. 22, 23. (Az egyházközs. levéltárában.)
[8] Gyalui Farkas: Vita Misz-Tótfalusi Kis Miklós ravatala fölött. 4. — Bod Péter—Pápai P. Ferenc: Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós. (1767.) 69—70. — Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Bp., 1960. 264.

végrendeletét.[9] Ezt követőleg alig több, mint egy hónap múlva, 1702. március 20-án reggeli 7 órakor ő is fiacskái után ment. Majd eltemették.[10] Erre az alkalomra készítették a kollégium tanulói azt az egylevelesen nyomtatott eulogiumot, amelynek egyetlen példányát a Farkas utcai templomban őrizték meg az egyházközség papjai. Ezen a szokásos életrajzot magában foglaló ún. „titulus" után következnek az érdemet magasztaló s elmúlását siratő emlékversek. Ezeknek szerzőiül találjuk: Csepregi T. Mihály Prédikátort, Vízaknai Briccius (Bereck) Györgyöt mint „compater"-t és „med. doctor et Excell. Gubernatoris Corporalis Physicus"-t, azután Köröspataki Ferenc collegiumi seniort, Bodoki D. István collegiumi contrascribát és az Eloquentia osztály akkori praeceptorát, Vízaknai András collegiumi alumnust és a Syntactica osztály praeceptorát, Bihari N. András coll. alumnust, Tétsi N. Zakariás coll. alumnust, Szarvadi János coll. alumnust, Vaji Ferenc coll. alumnust, Martonosi Mihály coll. alumnus és az Etymologica osztály praeceptorát, Baczoni Máté coll. alumnust, Csengeri T. Pál coll. alumnust, Almási Benjámin coll. alumnus s a Poëtica osztály praeceptorát, Daróczi K. András coll. alumnus s a Rudimenta osztály praeceptorát, Miklósvári János coll. alumnust, Csávási Sámuel coll. civist, Tholdi V. Miklós coll. alumnus s a parvisták praeceptorát, Harasztosi Mihály coll. alumnust, Tétsi Mihály coll. alumnust, Székely Mózes nobilis Rhetort, Rhédei Sándor nemes publicust, Rhédei Mihály nemes publicust, Rhédei Ferenc nemes poëtát, Szegedi Ferenc nemes publicust, Jura Tamás nemes publicust és öt „Artis Typographiae Cultor"-t.[11]

A most felsoroltak között Baczonin, Csepregin és Vízaknai Bereczk Györgyön kívül is nem egy nevezetessé vált nevet találunk.

(Változata: EM 1942: 381—387.)

Tótfalusi feleségének családja

Mióta Gyalui Farkas 1892-ben megindította a mozgalmat, aminek következtében a kolozsvári nyomdászok 1902-ben a földből kiemelve, magas talapzatra állították s további gondozásukba vették Tótfalusi Kis Miklósnak a házsongárdi temetőben levő síremlékét, azóta e város nevezetességeit megtekintő idegenek nem mulasztják el e kiváló „vasműves" sírkövének felkeresését.[1] E látogatottság ellenére mégis mindeddig az ideig csodálatos módon egészen ismeretlenül lappangott a közvetlen tőszomszédságában levő síremlék. Még akkor sem terelődött reá a figyelem, amikor 1939 táján a temető gondnoksága helyéből kilökette s déli lapjára fordítva, Tótfalusi sírjának vasrácsa mellett hányódtatta. Igaz ugyan, hogy e kő feliratát 1911-ben megjelent derék munkájukban Kohn Hillel és Zsakó

[9] Barabás Samu: Misztótfalusi Kis Miklós végrendelete ItK 1893: 109.
[10] Lásd a temetésről szóló cikket e fejezetben.
[11] Temetési kártája a Farkas utcai templomban a papi székek felé felerősítve.
[1] Csernátoni Gyula: Tótfalusi Kis Miklós „Erdély Fénixe". Kolozsvár, 1902. 4. — Herepei J.: Könyvészeti tanulmányok. 1942. 21.

Gyula is közölte,[2] tekintettel azonban arra a körülményre, hogy e két, nagyon megbecsülendő jóakarattal gyűjtő fiatalembernek nem volt elég gyakorlata a különben is kopott kő feliratának olvasásában, ezért kiadványukban hiányos és meglehetősen zavaros szöveggel nyomtatták ki e síremlékre vésett verseket. E jórészben értelmetlen szövegközlés után — belátom — senkinek sem juthatott eszébe, hogy benne többet keressen egy ismeretlen polgár művészi szempontból sem nagyon kiváló sírkövénél.

Ha már most nagy üggyel-bajjal végigbetűzzük e kőkoporsó déli lapjára vésett latin nyelvű distichonpárok kopott sorait, belőlük *Székely András* nevét, az északi lap még kopottabb, magyar nyelvű rímes verssoraiból pedig *Lengyel Anna* nevét olvassuk ki. Tótfalusi sírjának közelsége azután tüstént eszünkbe juttatja, hogy e kő alatt nyugovó házaspárnak kiváló nyomdászunk apósával és anyósával kell azonosnak lennie.

Jóllehet e kő déli lapjára felvésett verseket Bod Péter 1766-ban már közölte, anélkül azonban, hogy e síremlék hollétét, továbbá egész leírását is ismertette volna, ebből az utóbbi körülményből tehát azt következtetem, hogy Bod nem magáról a kőről, hanem a vers eredeti kéziratából másolt.[3] Minthogy tőle sem kapunk teljes leírást, ezért az alábbi közlést elsődlegesnek mondhatjuk.[4]

A déli lap kezdeti harmadában a felvésett szöveg egész magasságában címer van kifaragva, amelynek képe: olajfalevélből képzett, lent és fent átkötött koszorúban könyökben hajló páncélos és kesztyűs kar egyélű, keresztvasas egyeneskardot tart, amely a következő vésetet tagolja: S z A / 1 — 68 — 7. A koszorú felett: AET SUAE, a koszorú alatt pedig: LVIII életkor-megjelölés olvasható. A címerkép után vésett verspárok következnek:[5]

INVIDA FAT(O)R(UM LEX U)LLIS NESCIA FRANGI
VOTIS IMPE(R)IO CUM TRAHAT OMNE SUO
NON PIETAS VIRTUS (QUE) VALENT SUBDUCERE QUEMQUA(M)
(C)UI NON MORS CERTOS FIGAT IN ORBE DIES
ERGO NON ANDREAM SZEKELY HIC IN ORBE MORANTEM
VIRTUS VEL PIETAS ERIPUERE NECI
ERIPUERE TAMEN QUIA MORS NON PRAEVALET ILLI
FONS VITAE VITA QUEM POTIORE BEAT

[2] Kohn Hillel—Zsakó Gyula: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei. EM 1911: 338.

[3] Bod Péter: Hvngarvs tymbavles contínvatvs. 89.

[4] A házsongárdi temetőben II. osztály B. tábla 30. számmal megjelölt síremlék. Meglehetősen gyakorlott mester által ormós koporsó alakúra faragott, egyszerű kidolgozású, mészkő anyagú síremlék. Méretei: a kő alapjának hosszúsága: 200 cm, szélessége: 77 cm, magassága: 24 cm; a kő ormának hosszúsága: 186 cm, a szöveglap magassága: 49,5 cm; a betűk magassága: 3,5 cm.

[5] A betűösszevonásokat (ligatúrákat) feloldva közlöm. A zárjelbetett latin nyelvű szövegtöredékek Bod Péter könyvecskéjéből kölcsönzött kiegészítés, minthogy a kő kopottsága miatt a latin szöveg egynehány helyen olvashatatlan volt.

A kő északi lapjára rovott magyar versek így hangzanak:

ITT NYUGSZIK NEMZE(TE)S LENGYEL ANNA TESTE
KI ELETET TISZTA KEGYESSEGGEL VITTE
FERJEHEZ HUSEGGEL SZ(I)VET KO(T)ELEZTE
MELLYNEK AZ HALAL IS (VEGET N)EM VETHETE
MERT MEG AZ HALALBAN (S)EM LOT ELVALASA
SZERELMES FERJETÜL MESZSZE TAVOZASA
VELE EGYUT ESVEN SIRBAN BE SZALASA
HOGY ISTENT KIT VELLLE SZOLGÁLT EGYUT LASSA
ELETENEK XLVII ESZT

E felirat szerint tehát e sírban az 1687-ben 58 esztendős korában elhunyt Székely András és a vele egyszerre eltemetett 47 esztendős felesége: Lengyel Anna pihen. A halálozási év megjelölése azonban téves. Ugyanis a kolozsvári szabók számadáskönyvében a céh segédletével eltemetett halottak egyes tételei között az 1686. esztendőben találtam feljegyezve: „17 Aprilis Székely András Ura[m] temetése(től fizettek) fl. 2 den. —"[6] Ez az egy esztendei tévedés a leghatározottabban arra utal, hogy a követ a halálozás után csak évek múltával készítették el, amikor is a szöveget szerkesztő már nem emlékezett a pontos adatra. Éppen ezért nagyon hihetőnek tartom, hogy az egész feliratot s így a verseket is a vő, Tótfalusi szerezte. Ő ugyanis se apósát, se anyósát soha nem ismerte, minthogy 1680-ban történt kibújdosása után csak egy évtized múltával tért haza Hollandiából. E latin és magyar versek tehát Tótfalusinak eddigelé ismeretlen művével ismertetnek meg.

Tótfalusiné családtagjainak adatai után kutatva, mindenekelőtt meg kell állanunk Tótfalusi „Mentségé"-nek következő szavainál, amelyekkel ellenségeinek irigykedő vádaskodására arra is megfelelt, hogy „kezdék hántorgatni ... feleségem czifraságát. Fel(elet:) ... Hogy pedig ő rendit a Nemes Aszszonyokkal megtartotta, igen jól tselekedte."[7] Tehát az őt megillető viselettel is bizonyította családjának nemes rendű mivoltát. Ez tehát az első útmutatás a származáskutatás megindítására.

Levéltári kutatásom közben azt találtam, hogy nemes katonai Székely András (nobilis Andreas Székely de Kathona) Apafi Mihály fejedelemtől 1674-ben adománylevelet eszközölt ki, amely őt a Kolozs megyei Légenben zálog útján szerzett birtokaiban jóváhagyólag megerősítette. Az oklevél 1674. február 16-án kelt Fogarason, és érvényességét kiterjesztette Székely Andráson kívül feleségére, Lengyel Annára, fiára, Zsigmondra, valamint mindkét ági leszármazottaikra.[8]

Ezt a Székely Andrást, akit forrásaim olykor egyszerűen csak András deák, sőt származási helye után Váraljai András néven is emlegetnek,[9] mint fejedelmi udvarbírót, hivatása Katonához kötötte, ahol a reá bízott ura-

[6] A szabócéh exactorainak számadáskönyve: „Perceptio az idegen halottakról." (Az ENM levéltárában használtam Kelemen Lajos.. főigazgató szevességéből.)

[7] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 37.

[8] Hártyára írott eredeti oklevél a SzNM törzsanyagában volt.

[9] Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. köt. Bornemisza Anna gazdasági naplói. 63—65; 114; 205—07; 364—67; 621.

dalmi javak kezelésében — Bornemisza Anna fejedelemasszony számadáskönyveinek tanúsága szerint — mindig okosan sáfárkodott. Erre utal a fejedelemasszonynak Fábián János balásfalvi provisorhoz 1667. július 30-án Radnótról intézett levele. Ebben ugyanis kifogásolja, hogy a balásfalvi uradalomban hatvan köböl árpavetés után csak kétszáz kalangyát arattak, holott Katonában nyolcvan kis köböl vetés után árpában éppen ezer kalangya lett.[10] Ezt az érdemet jutalmazta az idézett adománylevél, amely egyúttal bizonysága annak a körülménynek is, hogy ő, aki eredetileg aligha rendelkezett nagyobb vagyonnal, igyekvő, munkás s keresményével és birtokocskáinak jövedelmével takarékos, szerző ember volt. Az átírt hat külön záloglevél tanúsága szerint összesen 307 magyar forint 60 pénz értékben rendre hat telket a rajta levő házakkal, a hozzájuk tartozó szántóföldekkel és szénafüvekkel, valamint erdőhasználattal szerzett Gyulai Mártonné Sándor Margit és fia: Némai István, meg leányai: Ádám Istvánné Némai Borbála és Bota Istvánné Némai Judit légeni birtokosoktól. E zálogba adások olyan záradékkal köttettek meg, hogy amíg Székely András és felesége, valamint mindkét ági leszármazottai élnek, addig e jószágok soha visszaválthatók ne legyenek.

Ugyanilyen birtokgyarapodásról tanúskodnak a bálványosváraljai négy telek-, malom- és szőlőszerzésről az 1670—76. évek közötti időben kiállított oklevelek is.[11] Ezeknek szerzője — az utóbbi okiratok tanúsága szerint — a gyalogos darabont-családból származó bálványosváraljai nemes Székely András és felesége. De hogy ez a bálványosváraljai előnévvel megjelölt birtokos csakugyan azonos személy az előbb idézett oklevélben megnevezett katonai Székely András fejedelmi udvarbíróval, aki az átírt záloglevelek szerint már 1669. február 6-án is a Kolozs megyei Katonában lakott, sőt akinek 1672. december 19-én Légenben nemesi udvarháza volt, bizonyítja a saját maga, felesége és fia nevének azonosságán kívül az a körülmény is, hogy Belső-Szolnok megye 1676. évi nemesi összeírásában Bálványosváralja nemesei közé beírt Székely András neve egyidejűleg kihúzatott,[12] ez pedig csak azt jelentheti, hogy máshol, vagyis állandó lakóhelyén kellett őt nyilvántartani. Ennek ellenére azonban ha a Kolozs megyei lustrát nézzük át,[13] nevével még ott sem találkozunk. De ennek már egészen más magyarázata van, mint amit a belső-szolnoki összeírással kapcsolatosan megállapíthattunk. Ugyanis Apafi fejedelem 1672. december 2-án Gyulafehérváron keltezett kiváltságlevelével nemzetes Szakmári János magyarlégeni egyházfit, amíg ebben a hivatalban van, továbbá az őutána következő minden nemes rendű hivatali utódát a hadi expedícióktól mentesítette, s ilyenképpen „semmi nemű generalis vagy partialis insurrectiora, felülésre, mustrálásra és semmi hadi expensákra, soldos-adásra kénszeríteni semmi utonmódon ne kénszeríthessék". E helyzetképhez fűzzük még hozzá azt az adatot, hogy ugyancsak a légeni egyházközség tulajdonában van egy lenvászonból készített úrasztali abrosz; ennek szélén körös-körül veres selyem- és aranyfonállal ki van varrva: „Anno 1683. die 22 Julii Székely András

[10] Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvártt. TT 1896: 47.
[11] Kádár József: Szolnok-Doboka vm. Monographiája. II, 115.
[12] Lukinich Imre: Belső-Szolnok megye nemesi összeírása. GenFüz 1906: 9.
[13] Biás István ifj.: Kolozs megye lustrája 1680-ból. GenFüz 1906: 110.

egyházfiságában csináltatta Isten dicsőségére maga költségével."[14] Ez a felirat bizonyítja, hogy Székelynek is kellett ezt a hadmentességet élveznie. Mindezek után a személyazonosság mellett bizonyít még a fenti zálogleveleknek az az adata is, hogy az egyik fogott bíró „bálványosváraljai Cirja István deák" volt, akinek nevét Bálványosváralja nemesjogú birtokosai között is megtaláljuk.

Eddigi adataink arról számolhatnának be, hogy Székely Andrásnak két felesége volt, mégpedig az a Fogarasi Anna, akinek nevét a Thorma-féle gyűjtemény alapján Kádár József 1670-ből idézi, a másik pedig az 1673. esztendő óta ismert Lengyel Anna.[15] Az elöl említett 1674. évi oklevél alapján azonban bebizonyosodik, hogy ez a kettőnek vélt személy azonos. Ugyanis a legkorábbi, vagyis a Thorma-féle adatnál egy esztendővel előbbi keltezésű záloglevél is már határozottan Lengyel Annát jelöli meg Székely feleségéül. Ilyenképpen tehát Fogarasi Lengyel Annának nevezhetjük, származási helyét tudva Fogaras városában. E mellett tanúskodhatik még az a körülmény is, hogy az 1671-ben átírt záloglevél egyik fogott bírája „Nagy Sebestyén Fejér vármegyében Fogarasban lakó nemes személy". Ekkor ugyanis az egyik földit kérték meg tanúskodásra.

Székely András gyermekeit csupán az 1674. évi február 16-án kiállított fejedelmi záradékolás említi, de ez is csupán csak Zsigmondot. Ebből következik, hogy Mária, a későbbi Tótfalusiné, ekkor még nem volt a világon, tehát édes szüleinek 1686 tavaszán bekövetkezett halálakor legfennebb ha tizenkettedik évét töltötte be. Az árvaságra jutott gyermekek szüleik elhunyta után Kolozsvárra költöztek be. Lakásuk Belső-Torda utcai saját házukban volt,[16] amely házat és telket Székely András Istvándi Bálint tekintélyes polgárnak 1670. június 4-én történt halála[17] után vásárolhatta meg az örökösöktől.

Székelynek fentebb említett „deák" jelzője bizonyítja, hogy iskolázott ember volt, éppen ezért fiából is tanult férfiút akart nevelni. Zsigmond neve azonban nincsen benne a kolozsvári református kollégium diákjainak névsorában, ennek pedig az a magyarázata, hogy mint eléggé vagyonos fiú, nem tartozott az alapítványt élvezők, vagyis alumnusok, hanem a városban künn lakó publikusok közé. Ezzel magyarázhatjuk meg apjának a professzorokhoz fűződő jóviszonyát is, amelyről maga Tótfalusi így emlékezik még: „Székely András Uramnak Tsepregi Uram Paedagogusa volt a' fiával, és mind promotiojára, mind lejövetele után több hasznot vött Székely András keresményéből én nálamnál. Némethi Uram is elég hasznát vötte életében, 's többet (a' mint maga megvallotta) mint más nagyobb embernek."[18]

Az a vagyon, amelyet Székely András nagy gonddal megőrzött s szorgalommal gyarapított, halála után két gyermeke között oszlott meg. A Zsigmond ágára szállott örökségnek a XVIII. század első felében többször is nyomára akadunk Bálványosváralján, azonban a Máriára jutott osztályrész egyik részét, amely eredetileg a kivégeztetett és notáztatott Bánffi Dénes

[14] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1886, XIV, XV. lap.
[15] Kádár. i. h.
[16] Tótfalusi „Mentsége". 10.
[17] Sándor Imre: Kolozsvár czimeres emlékei. Kolozsvár, 1920, 55.
[18] Tótfalusi. 20.

tulajdona lehetett, I. Apafi Mihály fejedelem halála után, Bánffi György kormányzó visszavette. Erről Tótfalusi is keservesen panaszkodik a maga Mentségében, minthogy azonban az elbizakodott és erőszakos kormányzóval állott szemben, ellene mit sem tehetett.

(Változata: EM 1944: 128—130.)

Tótfalusi temetése

Veresegyházi Istvánnak, a kolozsvári református egyházközség harangoztatógazdájának számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy „1702. Die 22. Martij. Totfalusi Miklos Uram koporsoban valo tételekor harangoztattak nyolcszor (percipiáltatott) semmi".[1] Ezzel az alkalommal a „siralmas" háznál „tiszteletes Tudós Totfalusi Kis Miklós Uramnak Teste felett" Csepregi Turkovics Mihály helybeli lelkipásztor prédikált és Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi professzor órált. Csepregi — úgy látszik — talán a főkonzisztórium elégtételadásának s Tótfalusi kegyetlen végzetének hatása alatt, továbbá meggondolva azt is, hogy Hollandiában mennyi jóindulattal és segítséggel volt hozzája is e koporsóban pihenő kiváló férfiú, megbánva eddigi magatartását, méltó módon magasztalta az elhunyt érdemeit, ámbár egy-egy példázattal — mintegy a maga mentségére — személytelenül, de mégiscsak Tótfalusi magatartására igyekezett áthárítani az elszenvedett üldözés indítóokát. Vele ellentétben azonban Szathmár-Némethi Mihály, aki Tótfalusival szemben talán sohasem tanúsított mereven ellenséges magatartást, most is méltó módon jellemezte őt. Nagyon helyesen jegyzi meg Gyalui Farkas, hogy elismeréssel szólt művészetéről, szorgalmáról, önzetlenségéről, és egynéhány mondatával rendkívül találóan vázolta tragédiáját, összeütközését az akkori világrenddel.[2]

Az elmondottakból kiindulva, most már azt is megértjük, hogy Szathmár-Némethi Mihály miért is mondotta, hogy talán csodálni és ócsárolni fogják, hogy már a koporsóba tételkor „kettős tisztséget tesznek az elholtnak",[3] vagyis egy bibliamagyarázatos prédikációt és egy szabadon választott tárgyú orációt tartanak, holott ilyenkor még a főemberek koporsója felett is legtöbbnyire csak prédikáció és ének szokott elhangzani. Úgy látszik, hogy ilyen pompával való temetéssel akarták az eklézsia vezetői levezekelni az elhunyt ellen tanúsított embertelen magatartásukat.

A koporsóba tételtől számított jó hónap múltával, vagyis „Anno 1702. Die 24. Aprilis, Tottfalusi Uram temetésekor harang(oztak) négyszer, perci(piáltatott) semmi".[4] Tehát ezen a napon mondotta el temetési beszédét a Tótfalusi végső kívánsága szerint az Enyedről átjött Enyedi István teológiai professzor, aki beszédének alapigéjéül Nehemiás próféta szavait

[1] Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 25.

[2] Gyalui Farkas: Vita Misz-Tótfalusi Kis Miklós ravatala fölött. Kolozsvár, 1909. és a temetési beszédeknek a debreceni ref. nagykönyvtárban ugyancsak csonkán megmaradt példánya. Könyvtári jelzése: RMK 686.

[3] Gyalui. 7.

[4] Szerző i. m. 29.

idézi, megismételve Tótfalusinak „Mentsége"-beli felsóhajtását: „Én Istenem emlékezzél-meg én rólam e' dologban! és ne engedjed, hogy eltörültessenek az én jótéteményim, mellyeket cselekedtem az én Istenemnek Házával, és annak rendtartásival."[5]

A kinyomtatott beszédek összes fennmaradt példányából — mint ismeretes — az Enyedi beszédének második fele, az ún. „alkalmaztatás", ki van szakítva.[6] Ebből tehát bizonyosnak tartható, hogy a jó barát nyíltan szemébe mondta vádjait mindazoknak, akik Tótfalusi méltatlan sorsát előidézték, s ezzel hazájukat is megfosztották a művelődésnek a lekicsinyelt „vasmüves" által megkezdett úton való méltó folytatásától.

Ezek előrebocsátása után ha visszatérünk Csepreginek a halottasháznál elhangzott prédikációjához, különös figyelmet kell fordítanunk a beszédnek Gyalui által is idézett ama pontjára, amely arról számol be, hogy „vagyunk itt-is e' siralmas háznál jelen ketten, vagy hárman: és ha Istentől engedve lészen, az ö testének tisztességes el-temetésére maga utolsó kivánsága és rendelése szerint fognak jöni Tiszteletes Atyafiak, a' kik hogy mind Isten beszédéből, mind Halotti Oratioval tisztességet tegyenek temetése napján, kévánta és akarta maga; a' kikkel együtt arról tehetünk bizonyságot, a' mit nem tsak szemeinkkel láttunk, mitsoda munkát vitt végbe ez mi Atyánkfia".[7]

Ilyeténképpen Csepregi prédikációjából nagyjából kiviláglik a temetés sorrendje, vagyis a testnek március 22-én a háznál történt koporsóba tételekor való egyházi szolgálat után a temetés napjára a „maga utolsó kivánsága és rendelése szerint fognak jöni Tiszteletes Atyafiak", akik akkor is prédikációval és orációval fognak szolgálatot tenni.

Először is meg kell állapítanunk, hogy mikor is volt a temetés napja, minthogy Gyalui szerint a koporsóba tétel után Enyedi „napok multával, vagyis április 4-én temetési prédikációt mondott, valószínűleg a belfarkasutcai templomban".[8] De — hát — a harangoztatógazda számadásából észrevehető, hogy mind a Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárába, mind Gyalui Farkas tanulmányába az eredeti nyomtatványból átvett sajtóhiba következtében került bele április 4-e időpont. Állításunk helyessége mellett bizonyít czegei Vass György naplója is, amely szerint 1702. „24 Aprilis temettük el ugyan Kolozsvárat az szegény Tótfalusi uramat is".[9]

A továbbiakban megállapítható, hogy miután ismeretes a Tótfalusi elhantolása alkalmával prédikáló szónok Enyedi István enyedi professzor személyében, most már meg kell keresnünk azt a másik jó barátot is, aki hasonlóképpen az elhunyt végakarata következtében az orációt tartotta. Valószínűleg az ő személyét sem lesz nehéz megtalálnunk, noha reá vonatkozólag sehol semmiféle célzást sem találunk. Ellenben Csepregi Turkovics Mihálynak előbb idézett szavait újra boncolás alá kell vennünk. Tehát Tótfalusi utolsó kívánságára a temetési szertartások elvégzésére jönni fognak, vagyis máshonnan fognak jönni, tiszteletes atyafiak. Nos, az egyik Enyedi

[5] Nehemiás könyve XIII. részének 14. verse. és M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 17.
[6] RMK I, 1654. és Gyalui 8.
[7] Gyalui. 6.
[8] I. h. 4.
[9] Czegei Vass György és László naplói, (Hist. Mon. Hung. Scriptores. XXIV.) 350.

István volt, akiről tudjuk, hogy Tótfalusinak egészen közeli szomszéd-földije, vagyis nagybányai szülők gyermeke, s ezért nagyon valószínűleg fia volt a krónikát író, ugyancsak Enyedi István nevezetű városi nótáriusnak,[10] akit nagybányai tanulása idején Tótfalusi netalán személyesen is ismert. Ezenkívül azt is meg kell említenünk, hogy ez az enyedi professzor majd öt esztendeig tartott hollandiai tanulása közben bizonyosan nemegyszer felkereste az Amsterdamban nyomdászkodó jeles földijét, akit a künn tanuló diákok egyike sem szokott elkerülni, sőt közülük mindazokat, akik reá voltak szorulva, anyagilag is támogatta. Ezek közül az egykori diákok közül a temetésen Enyedin kívül még itt találjuk Kaposi Juhász Sámuelt, a Báthori Zsófia által Sárospatakról elűzött és Apafi által Gyulafehérváron letelepített kollégium professzorát is. Az ő jelenlétét onnan állapíthatjuk meg, hogy a temetést közvetlenül követő naptól kezdve, vagyis 1702. április 25-től 28-ig terjedő időben a főkonzisztórium rendeletére czegei Vass György főgondnok és Rhédei Pál gondnok, valamint Enyedi István és Kaposi Sámuel professzorok a nyomdát felleltározták, minthogy úgy határoztak, hogy a Tótfalusi saját tulajdonát képezett matériákat és instrumentumokat a kollégium számára megvásárolják.[11] Itt kell tehát helyesbítenünk Bod Péter tudósítását, minthogy szerinte a tipográfia „megvizsgálása" és „rendbe szedetése" (?) 1703-ban történt volna.[12]

Különben nemcsak Enyedit, de Kaposit is közeli baráti szálak fűzték a most eltemetett férfiúhoz; e körülményt már csak az a helyzet is bizonyítja, hogy amikor Tótfalusi 1684-ben a biblia kinyomtatásához hozzákezdett, a helyesbítéseket a zsidó és a görög nyelvet jól értő Csécsi János és Kaposi Sámuel akadémitákra bízta,[13] s éppen ezért a magyar szövegben eszközölt javítások miatti támadások nemcsak magát a kiváló mestert, hanem rajta keresztül nyilvánosan meg nem nevezett segítségeit is sértették. Külsőországokban kötött barátságukat a hazába történt visszatérésük után is megtartották. Ezt az állításomat azzal is támogatni merem, hogy Pápai Páriz Ferencnek Tótfalusi által kinyomtatott „Pax Aulae" című művét Kaposi latin, Tótfalusi pedig magyar verssel együtt üdvözölte,[14] ami netalán nem történt volna meg, ha közöttük ellenséges viszony keletkezett volna.

Tekintettel arra a helyzetre, hogy a két derék munkatárs közül Tótfalusi halálos betegsége idején Csécsi a távoli Kassán tanárkodott, a teológiai doktori fokozatot is megszerzett Kaposi azonban aránylag sokkal közelebb: a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégiumot igazgatta, ezért minden habozás nélkül feltételezhető, hogy a haldokló Tótfalusi ettől a pártfogoltjától kívánta, hogy felette a szabadabb, tehát a bibliai lokushoz nem kötött orációt ő tartsa.

A Kaposi személyével való azonosítást még egy, nem éppen értéktelen példával is merem bizonyítani. Ugyanis a kolozsvári házsongárdi temető keleti kerítésének közelében 1927 április havában egy, kegyetlenül összevissza töredezett hasábos sírkövecske csonkját találtam. Kidolgozása és be-

[10] Erdélyi Történelmi Adatok. IV, 221.
[11] Czegei Vass György. 350—51.
[12] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 169.
[13] Horváth Cyrill: id. Csécsi János életrajza. (ItK 1904: 357. és 488.)
[14] RMK I, 1488. — Én a debreceni ref. nagykönyvtárban őrzött példányt használtam, amelynek könyvtári jelzése: RMK 515.

tűvésete a XVII—VIII. század fordulójára utal.[15] Feliratos lapjának leírása: a megcsonkított paizs lábjában szívből kinövő virágszár két levelének töredéke állapítható meg. E csonka jelkép a felirat három kezdő sorát tagolja. E szerint:

.....E — eLME ...
.....Es — PeLDat VEGy
.....YASzOS — siRHALoMRoL
.....OZO So...DAT
.....ANDO VoLTOD...
.RRŐL MEG TANULHAT...
...YANIS VIRAG Sz...

E néhány betűből álló töredék látszólag mitsem árul el, ami érdeklődésünkre számot tarthatna, de mégis, mivel sejthető, hogy verses formában íródott, ezért megkísérelem a kipontozott hiányokat kiegészíteni. Ilyeténképpen a következő hét sornyi folytatólagos szöveg kerekedik ki:

(Mikor err)e elmé(gy)
(Keserv)es példát végy
(E g)yászos sirhalomról,
(Bút h)ozó so(rso)dat,
(Hal)andó voltod(at)
(E)rről megtanulhat(od.)
(Ug)yanis virágsz(ál)

A Balassa-strófáknak e késői hajtását gyakorlott tollforgató formálta verssé, de tanult fő szóhasználatát bizonyítja a vers hetedik sorának „ugyanis" kötőszava is. Eredetét keresve, a legrégebbi nyomot egy 1688 táján keletkezett „Erdélyben a Bábolnai Templomban T. T. Kapossy Sámuel által iratott Epitaphium" című versben találtam.[16] Ez a 18 szakaszt magában foglaló sírvers az 1688. február 10-én Fogarason 52 éves korában elhunyt s a Maros menti Bábolna falu református templomában eltemetett toronyfalvi Tornya Borbála asszonynak naláci Naláczi István főispán és fejedelmi tanácsúr feleségének[17] emlékére készült. A vers szerzője a nemcsak cím szerint, de a valóságban is „tiszteletes tudós" rimaszombati Kaposi Sámuel, a teológia doktora, a szépművészetek mestere, a Sárospatakról elüldözött s Gyulafehérváron megtelepedett kollégiumnak 1689-től 1713-ig tanított nagy szorgalmú professzora. Az az egy esztendei eltolódás, amely Tornya Borbála halála és Kaposinak Erdélybe történt költözése között eltelt, nem teheti kétségessé Kaposi szerzőségét, minthogy a sírkövet amúgy is a temetést követő esztendők valamelyikében állíthatták fel.[18]

[15] Részletes leírását lásd szerző: A kolozsvári házsongárdi temető XVI—VIII. századbeli sírkövei c. kéziratos munkában.

[16] Harsányi István és Gulyás József: Régi magyar versek a sárospataki Könyvtárból (ItK 1917: 342.) és Hegyaljai Kiss Géza közleménye az ItK 1930: 361.

[17] Nagy Iván: Magyarország családai. VIII, 97. és Gyulai Rikárd: Ábránfalvi Ugron István leszármazása. (Gen Füz 1904: 72.)

[18] Koncz József: A maros-vásárhelyi ev. ref. kollégium története. M.-vásárhely, 1896: 134—144.

A hivatkozott sírvers kezdősorai pedig így hangzanak:

Valaki itt elmégy,
Énrólam példát végy
Változó életedről,
Nincs itt maradásod,
Föld gyomra szállásod,
Régen végeztek erről.

E sorok versformájának, ütemezésének, gondolatának, sőt még egyes szavainak is a megelőzőleg közölt kolozsvári sírfelirattal szoros összefüggésben kell lennie. Igaz, hogy a bábolnai versnek három sorban leírt bevezető gondolatát a házsongárdi töredék hat sorban fejti ki, ez azonban csak színesíti a megadott képet, de azonosságát nem gyöngíti. Sajnálatos körülmény, hogy a kolozsvári vers folytatása hiányozván, a további egyezést nem tudhatom kimutatni.

Feltételezem, hogy a kiváló tehetségű Kaposi nem előképről vette át a Tornya Borbála emlékére szerzett vers gondolatait, hanem az ő eredeti költése volt. Ilyeténképpen meg vagyok győződve, hogy a házsongárdi verset is magának Kaposinak kellett szereznie.

Ha tovább nyomozunk az azonosítás útján, meg kell állapítanunk, hogy e keskeny és valószínűleg eléggé alacsony sírkő jelképének, amely vitathatatlanul a liliomábrázolás töredéke, csakis leánygyermek emlékét volt hivatva megőriznie. Ezt bizonyítja az alkalmazott jelképen kívül a vers második gondolatának a hetedik sorban megkezdett, de folytatásában fenn nem maradt „ugyanis virágszál" szóképe is. Ezt tudva, most már az a kérdés merül fel, hogy ugyan ki lehetett a Kaposi versével megjelölt kő előtt nyugodott leányka? Mindenesetre olyan családban kell keresgélnünk, amelynél Kaposi ismerős volt. Ilyen talán nem sok lehetett, mert neki nem sok köze volt e városhoz. Éppen ezért könnyen felötölhetik előttünk a Tótfalusi Kis Miklós családja. Láttuk pedig, hogy e sírkövecskét a századforduló táján faragták, tehát megegyezik korban Veresegyházi István számadáskönyvének alább megismételt feljegyzésével: „Anno 1702. Die 24. 7-bris Totfalusi Miklosné Asszonyom Leanykaja holt meg, harang(oztatott) hetszer. (Percipiáltatott) semmi."[19] Tehát Tótfalusi Judit testecskéje édesapja temetése után pontosan öt hónapra tétetett a sírba. Minthogy pedig Kaposi Enyedivel együtt ebben az évben a nyomda instrumentumainak megvásárlása, valamint a katolikus követeléseknek az egyházi javakból való kielégítése miatt anélkül is gyakran megfordult Kolozsvárt,[20] így tehát feltételezhető, hogy e kis leányt eltemető lelkipásztor, nemkülönben sírversének szerzője is Kaposi volt. Az elmondottak alapján alig lehet kétségünk, hogy Tótfalusi felett is ő tartott orációt.

Egészen bizonyos, hogy ez a buzgó és fáradhatatlan férfiú a neki juttatott feladatot a lehető legméltóbban oldotta meg, megemlékezvén a hazája s egyháza javáért minden idejét, erejét, egészségét s — bizony — életét áldozott világhíres mester kiválóságáról és tetteiről, sőt célozhatott méltat-

[19] Veresegyházi számadáskönyve. 31. (Az egyházközs. levéltárában.)
[20] Czegei Vass György naplója és Bethlen Miklós önéletírása.

lanul történt megaláztatására is. Emiatt történhetett tehát, hogy Enyedi prédikációja második felének, valamint Kaposi egész beszédének is pusztulnia kellett, mert hiszen kéziratát a nyomdába már be kellett küldenie, bizonyság erre, hogy a marosvásárhelyi kollégium könyvtárában megmaradt kéziratai között annak semmi nyoma sincsen.[21]

Tehát Enyedi és Kaposi beszédeiben Tótfalusinak mind emberi, mind mesterségbeli, mind tudománybeli képességeiről történt megemlékezésről nem lehet kétségünk. Az is igaz, hogy Hermányi Dienes József a „Nagy Enyedi siró Heráklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritusá"-ban sok pletykát szedett össze, azonban tudatosan nem ferdített, komoly tartalmú feljegyzéseiben pedig az elbeszélés igazságában éppen nem kételkedhetünk. Tehát őnála olvassuk, hogy Tótfalusi „az Isten magyar nemzetbeli reformáta eklézsiájának hasznára született férfiú. Mig Hollandiában vala, addig az akademizáns deákok úrnak tartják vala s a legtudósabb akademikusnak is. Bezzeg bizony büzlett volna oda fel valamely magyarnak álmat is látni, hogy előtte elmenjen. Papi belső köntöst is viselt vala".[22]

Bizonyosnak tartható az is, hogy nemcsak e két beszédet semmisítették meg, hanem még azt a versezetet is, amelyet a nagy tudományú Pápai Páriz Ferenc orvosdoktor és enyedi kollégiumi professzor szerzett. Nagyon hihető, hogy az elmúlás közeledését érző Tótfalusi a sírkövére vésendő epicedion megírására jóakaró barátját, magát Pápait óhajtotta felkérendőnek. Ugyanis lehetetlen is lett volna, hogy végső kívánságából éppen azt mellőzze el, akire „Mentségé"-ben is olyan sokszor hivatkozik. Feltevésem bizonyítékául szolgáljon, hogy a sírversnek hosszabb költeménnyé kidolgozott és kinyomtatott szövegét az Enyedi beszédének „alkalmaztatás"-ával, valamint Kaposi orációjával együtt téphették ki a beszédgyűjteményből, s ezért az sem maradt reánk. Ellenben bizonyos, hogy Bod Péter kezébe mégiscsak eljutott egy olyan könyvpéldány, amely teljes volt, vagyis amelyet a megfélegesítés előtt magából a nyomdából netalán Pápai Páriz egyik tanítványának: Halmágyi Istvánnak közvetítésével ennek nagybátyja: Miskolczi Csulyak Ferenc, Tótfalusinak egyik tipográfuslegénye,[23] eljuttatott öccse professzorához. Majd a tudós professzor hagyatékából kerülhetett az enyedi kollégium bibliotékájába, ahol azután Bod Péternek 1736—40. esztendei könyvtárossága idején[24] alkalma volt végigolvasni, és a Pápai Páriz versezetét lemásolva, évek múltával újra kinyomtatni („Erdélyi Féniks"), minthogy ő is látta, hogy ebből már több példány amúgy sem maradt fenn.

Szabó Károly Bod Péter után megemlíti Pápai Páriz Ferenc szerzőségével megjelölve a Kolozsvárt 1702-ben kinyomtatott, ma azonban már egyetlen példányban sem ismeretes „Életnek képe, mellybe bé-iratott példás emlékezetre méltó neve a' Nemzetes, Tiszteletes, Tudos M. Totfalusi Kis Miklos Uramnak. Kolosvár, 1702". Szabó Károly még hozzáfűzi, hogy „Újra kiadta jegyzetekkel Bod Péter »Erdélyi Feniks« cz. alatt H. n. 1767., az előbeszédben megemlítvén, hogy Pápai P. Ferencz ezen versei mind kézírásban, mind nyomtatásban kezében voltak". „Említi (még) gr. Kemény

[21] Koncz József i. m. 141—44. és 496.

[22] Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Bp., 1960. 264.

[23] Szádeczky Lajos: Halmágyi István naplói és írásai. (Magy. Tört. Eml. II. oszt.) 431.

[24] Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. (Erdélyi Ritkaságok 4. sz.) 87—88.

József is »Lexicon Erud. Hung.« cz. kéziratában (Tótfalusi Kis Miklós név alatt)."[25] A Bod Péter által használt példány tehát nagyon hihetőleg az enyedi kollégium 1849-beli pusztulásakor semmisült meg. Ezt megelőzőleg Kemény József is ugyanott láthatta. A többit azután egészen bizonyosan ugyanaz a kéz pusztította el, mint amely az Enyedi s a Kaposi beszédét tüntette el mindenik megmaradt példányból. Tehát nyugodtan állítható, hogy Pápai Páriz hosszú verse nem volt külön nyomtatvány, hanem netalán a temetéskor is elmondott, Tótfalusi érdemeit méltató vers, vagyis a RMK 1654. szám alatt ismertetett könyv tartozéka s ilyen formán a RMK 1653. számú füzet aligha tartható önálló kiadványnak. Állításomat még az a körülmény is támogatja, hogy a máig is meglevő sírkőre Pápai versének utolsó két szakaszát vésették fel a kő északi lapjának magyar nyelvű feliratául.

Ugyancsak a temetés napjára készítette el a nyomda Csepregi T. Mihály prédikátor, Vizaknai Bereczk György orvosdoktor, továbbá a kollégium diákjai közül a senior, a contrascriba, öt osztálytanító, tíz alumnus diák, hat nemes ifjú és öt nyomdászlegény latin nyelvű verseiből szerkesztett s kifüggesztésre szánt temetési kártát, amelynek egyes versei a szertartás pontjait áthidalandó, netalán élőszóval is előadattak. Nem lehetetlen, hogy e verseket a temetési beszédek szedéstükrére áttördelve, a könyv hatodik fejezetéül csatolták, miként ez az elmúlt időben általános szokás volt. Így azután a könyvnek ez a szakasza is megsemmisült. A kártának azonban egyetlen példánya megmaradt, s ez a Farkas utcai templom papiszékének ülései feletti egyik táblájára van felerősítve.[26] Eléggé fájdalmas, hogy Tótfalusi egykori ellenfelei közül egyedül csak Csepregi vett részt a részvétnek ilyen módon való nyilvánításában.

(Változata: MKSzle 1967, 160—164; 1968, 188—190.)

Tótfalusiról és síremlékéről

A kolozsvári házsongrádi temetőben a baloldali főúttól keletre s a második keresztút felett elterülő tábla közepe táján[1] találjuk temetőnknek korunkig megmaradt egyik legnevezetesebb emlékét: Tótfalusi Kis Miklós sírkövét.

Fellapozva az itt nyugovó Tótfalusinak az egyházi vezetők részéről ért támadások miatti védekezésre írott „Mentségé"-t, benne a személyében és nemzeti művelődésünk érdekében céltudatosan végzett munkálkodásában megtámadott európai hírű nyomdászunk jogosan önérzetes szavaival áll a közvélemény elé: . . . „én megvallom ő Kegyelmek felől, hogy tiszteknek ditséretesen megfelelnek; de Professorok 's Papok jobbaknál jobbak vannak; illyen hitván vasmüves pedig nem tsak Kolosváratt, hanem egész Erdélyben, nem hogy Erdélyben, de az egész Magyar birodalomban; nem hogy ott, de még az egész világon sintsen." . . . „Ez innét tetszik meg, hogy én nemtsak a szomszéd országoknak Lengyel Országnak, Sveciának, Ang-

[25] RMK I, 1653.
[26] ItK 1895: 82.; 1901: 39.; MKSzle 1898: 277.
[1] II. osztály B. tábla 831. sz. sír.

lianak, Német Országnak, Olasz Országnak szolgáltam sokat, hanem (hiremet hallván) a meszsze való országok-is requiráltanak engemet szolgálatom iránt. Hol vagyon Amsterdamhoz[2] képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam. Hol vagyon Georgia ad radices Caucasi? Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem (mint a Törökök) tsak manuscriptummal élvén, reá vötte magát a' Királyok, és maga leirván az Alphabetumot és valami contextust, úgy küldötte nékem Amsterdamba. Én pedig nem approbálván azt a formát; más módosabb Betüket tsináltam nékiek: mellyen igen örültenek." ... „A Florentiai Nagy Herczeg ... mivel az egész Itáliában jó Tipographia nintsen, ... e' végre emberei által egész Európában majd esztendeig circumspiciáltatott, ... sehol szert reá nem tehetvén, úgy akadtak végre én reám, ki nékiek (N.B. tsak ezt is gloriának tarthatná a Magyar Nemzet, hogy mi, a' kik annak előtte Itáliából vöttük a Betüket, ... most azt megértük, hogy ők szorúltanak mi reánk Betü végett) szükségüket kedvök szerint töttem." ... Ezenkívül „az én specimenemet Bétsbe felvivén, ott mind a' Betü készitő, mind derék Jésuiták és egyéb tudós emberek admirálták és megvallották, hogy szebbet effélét soha nem láttak".[3]

Tótfalusi mindenik életrajzírója által elismételgetett fenti idézeteket bevezetésünkből mi sem hagyhattuk ki, minthogy az itt bemutatott mesterségbeli kiválóságán s ezenkívül észbeli pallérozottságán siklott tovább életének felfelé ívelése s egyúttal az irigyektől kierőszakolt bukása is.

E nevezetes férfiúnak sírja — bizony — sokáig ismeretlen, helyesebben szólva, elfeledett volt, jóllehet a sírkő feliratát annak szerzője: a jeles tudós Pápai Páriz Ferenc s az ő munkácskáját újra kiadó Bod Péter, nemkülönben Benkő József az emlékmű szövegét (Tótfalusi nyughelyének megjelölése nélkül) nyomtatásban is közölte.[4] Így történhetett, hogy az 1883. évi nyomdász-évkönyvben Ács Mihály úgy emlékezik meg róla, hogy „immár 180 éve nyugszik jeltelen sírjában", azonban maga megnevezése nélkül Koncz József marosvásárhelyi tudós tanár 1889 januárjában arról tudósít, hogy „a múlt október hó végén ... Herepei Gergely lelkész úr szíves kalauzolása útján szerencsés voltam látni Tótfalusi Miklós koporsó alakú (sarcofag) vagy Szathmári Pap Zsigmond kifejezése szerint, sírborító kövét, a temető egyik útja szélén, úthosszában, elhagyott állapotban, minden gondozás nélkül, szennytől, penésztől és feketeségtől borítottam".[5] Az itt közölt helyhatározás azonban nem felel meg a mai helyzetnek, mert e sírkő most már nincsen útszélen, úgy látszik tehát, hogy a keresztút a múlt század utolsó előtti évtizedében a mai úttól délebbre húzódott. Ebből a közleményből azután még azt is megtudjuk, hogy a napi lapok szerint a nyomdászok Tótfalusinak eddig jeltelennek hitt sírköve helyett újonnan faragott emlékkövet akarnak állítani, s ebből a célból gyűjtést határoztak el. Minthogy a hírlapi közleményre felfigyelve, a sírkő első felfedezője egykori tanítványával: Gyalui Farkas újságíróval (a későbbi nagyon érde-

[2] ahol 1690-ig nyomdászkodott.

[3] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár 1902. 52—54, 76. Vö. még Harry Carter és Buday György: Tótfalusi Kis Miklós és a Janson-féle betűformák. (MKvSzle. 1969: 136—141.)

[4] RMK I, 1653. — Bod Péter: Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós. H. n. 1767. és Hvngarvs Tymbavles. 99., valamint Magyar Athenas H. n. 1766. 303. — Benkő József: Transylvania. Bécs, II. köt. 326.

[5] PrK 1889: 61.

mes egyetemi könyvtárigazgatóval) közölte Tótfalusi sírkövének meglételét és elhanyagolt állapotát, valamint Koncz javaslatát, hogy a tervezett emlékkő helyett inkább az eredeti sírkövet vegyék gondjaikba. Gyalui 1892-ben meg is indította a mozgalmat, 1894-ben pedig Csernátoni Gyula kollégiumi tanár önálló füzetben megírta Tótfalusi életrajzát.[6] Mindennek azután az lett az eredménye, hogy a sírkövet a földből kiemelve, a reá telepedett zuzmótól és mohától gondosan megtakarítva, magas kőalapzatra helyezték, s vasráccsal körülvették, majd pedig Tótfalusi elhunytának 200 esztendős évfordulóján: 1902-ben ünnepélyesen felavatták. Erre az alkalomra azután Gyalui Farkas gondozásában kinyomtatták Tótfalusi „Mentségé"-nek szöveghű új kiadását.

Így állhatunk tehát mi is Tótfalusi nyugvóhelye fölé helyezett síremlék előtt. Mielőtt azonban 1925 novemberében készített leírásomat ismertetném, előre kell bocsátanom, hogy magát a sírkövet a talapzatra történt felhelyezés alkalmával a munkások olyan módon fordították el, hogy a nyomdászjelvényes és latinszöveges lapja ma már észak felé, mígnem a magyar verses lapja dél felé foglal helyet, holott — az egykori szokás szerint — ennek éppen fordítva kellett állania, minthogy a déli lap a főhely, amit a reája kifaragott szimbólum is megkívánt.

Az eredeti síremlék anyaga: mészkő; alakja: ormós kőkoporsó; állapota: meglehetősen jó fenntartású, csak a ma északra fordított lapjának szövegvésetében vannak kimorzsolódott részecskék; kidolgozása: a XVIII. század eleji barokk stílus gondos, de nem eléggé művészi lendületű alkotása.

A kő pontos méreteinek leírását itt nem ismétlem meg, megvan ez „A kolozsvári Házsongárdi temető XVI—XVIII. századbeli sírkövei"-ről összeírt kéziratos munkámban.

A kő mai helyzetű déli lapján egymás mellé sorakozó, kifelé fordult akanthuslevelek sorából képzett, széltében fektetett téglalap alakú keretben 6 sorba tördelt 8 soros 6/6 osztású 12—12 szótagos magyar verset vésett a kőfaragó:

TOTFALUSI MIKLOS NYUGOSZIK EZ HELYBE • MAGYAR ORSZAG •
SZULTE ERDELY FELNEVELTE • HOLLANDIA BETU METSZESRE
S • ONTESRE SOK NEMZETEK NYELVEN HIRREL KESZITETTE :
MONDGYAD UTON JARO NYUGODGYEK MEG TESTE ! BUSULT
LELKENEK LOTT ISTEN BEKESSEGE : IDEGENSEGUNKET
AZ ISTEN
NE NEZZE TAMASZSZON HAZANKNAK INKABB MAST HELYETTE

A mai helyzetű északi lapon ugyancsak akanthuslevél-sorból alkotott kereten belüli mezőnek valamivel több, mint egynegyed részét elfoglaló nyomdászjelkép van kifaragva, ez azonban nem azonos a nemzetközileg szokásos, festékes labdákat tartó griffes ábrázolással. Ellenben: háromszög alakból formált (trianguláris) szélesen kihajló peremű pajzs felső peremét a tetőről kétoldalra leomló levélelemek takarják. A pajzs metszett és a

[6] Csernátoni Gyula: Tótfalusi Kis Miklós „Erdély Fénikse". Kolozsvár, 1894.

metszésvonalon alul hasított. A pajzs első osztatában kinyitott nagy könyv lapjain:

/balról/ A B és /jobbról/ Ti(pog?)
C D (raphia?)

nagyon kopott szöveg. A pajzs második osztatában: a földön balra ülő férfi felemelt jobbjában kalapácsot, baljában hosszú nyelű stempelyt(?) tart. Alatta a pajzsperemen kifelé fordított betűkkel, ívalakban: ScU — LPT(o)RIA kopott felirat. A pajzs metszővonalán alóli osztatában: öntőkészülék, alatta a pajzsperemen kifelé fordított helyzetű betűkkel ívalakban: FUSORIA

E jelkép után nyolcsoros latin nyelvű hexameter tölti ki a szöveglap mezejét. A verssorok kimorzsolódott betűit Bod Péternek a versszerző eredeti kézirata utáni közléséből egészítettem ki:

T(OTF)A(L)USI JACET HIC NICOLAUS MOLE SUB ISTA
(P)AN(N)ON(A) Q(UE)M GE(N)UIT TELLUS SED DACICA NUTRIT:
POSTQUE DECENNALES CUSUS HOLLANDICA PALLAS
ARTIBUS INGENUIS CULTUM COMPLURIBUS AUXIT
MUNERIBUS(;) FUSOR, SCULPTOR CUM MATRE TYPORUM,
ATQUE TYPOGRAPHUS, PATRIAE SERVIRE PARATUS.
TANDEM CL(AUDI)ACI CIVEM COLUERE PENATES
HOSPITIUM CUI TRANQUILLUM, TUMULUMQUE DEDERUNT •

A kő mai nyugat felőli lapocskájára vésték a halálozás adatát:

ANNO
DNI
M DCC. II.
DIE XX MARTII
AETATIS SUAE
LII

A sírkő ellenkező végére egy 130 évvel később elhunyt, Tótfalusival hihetőleg semmiféle családi összeköttetésben nem volt halott emlékét vésték fel: ITT NYUGSZIK KAPUSI / SUSANNA IZSÉP DANIELNEK / VOLT PARJA KI MEG HOLT 1832 dik / ESZTEN APRILIS 4 ken.

Ez az utóbbi felirat azt gyaníttatja, hogy Tótfalusi nyugodalmát utólagos temetkezéssel megháborították, ámde ez az eléggé kezdetleges vésés azt bizonyítja, hogy ide szegényebb sorsú halottat hantoltak el, ezért azután remélni lehet, hogy mégsem ásták a sírgödröt éppen annyira mélyre, mint 130 esztendővel korábban s ezért Tótfalusi porrészei mégiscsak bolygatatlanul maradtak.

E síremléknek 1902-ben létesített talapzata kevéssé tagozott tömbépítmény, amelynek felirata:

déli lapján:

IGAZSÁGÁÉRT Ő IS SZENVEDETT, BUSULT LELKE
SZÁZADOK UTÁN ÖRÜL DIADALÁN.

északi lapján:

EURÓPAI HÍRŰ KÖNYVNYOMTATÓ ÉS BETŰMETSZŐ
MAI HELYESIRÁSUNK MEGALAPITÓJA.

keleti lapján:

AZ EREDETI SIREMLÉK
MEGTARTÁSÁVAL
HALÁLÁNAK
200-DIK
ÉVFORDULÓJÁRA
EMELTÉK
A KOLOZSVÁRI
KÖNYVNYOMTATÓK
1902

nyugati lapján:

M. TÓTFALUSI
KIS MIKLÓS
1650—1702.

A kolozsvári nyomdászok mindenkori őszinte értelmességének kiváló bizonysága ez a helyreállított és gondozott síremlék.

Tótfalusi Kis Miklós, ez a kiválóan képzett tudósunk s egyúttal céltudatos könyvkiadó, nemkülönben legjelesebb betűmetsző mesterünk életének rajza — a korábbi lexikon-írók megemlékezéseit nem számítva — már Dézsi Lajosnak róla írott könyve,[7] s az azóta megjelent kiegészítések alapján eléggé ismeretes, éppen ezért fölösleges most annak minden részletére kiterjeszkednem. Csupán annyit ismételek meg, hogy szegény sorsú szülőktől a Szatmár megyei Alsómiszttótfaluban született az 1650. esztendőben. Hazai iskoláztatását szülőfalujában kezdette, majd Nagybányán folytatta, végezetül pedig Enyeden fejezte be, ahonnan a teológia elvégzése után Fogarasra vitetett iskolamesternek. Még enyedi diákkorában kiváló latin és zsidó nyelvi tudásának, Fogarason pedig zenei hozzáértésének és szónoki képességének adta tanúbizonyságát. Azután külsőországokbeli akadémiákra történt indulásakor Pápai Páriz Ferenc azzal bocsátja útjára, hogy „javallanám, . . . hogy Kegyelmed praeter propria, studia circumspicialna a' Typographiákban. . . . Mert Prédikátorink Istennek hálá elegen vannak Erdélyben, de illyen ember kellene igen, a' ki nintsen." Ő azután Pápai intését közölte Horti István fogarasi pappal, a későbbi püspökkel és Dézsi Márton enyedi professzorral, akik hasonlóképpen javallották e tanács megfogadását. Nemkülönben Bethlen Miklós is Hollandiába küldött levelében buzdította a nyomdászmesterségnek minél tökéletesebben való megtanulására.[8] Ő tehát 1680-ban Németalföldre bujdosva, ott végül is Amsterdamban állapodott meg, s a jeles Blaeu-féle nyomdába beszegődve, különösen a betűmetszés és öntés mesterségében való jártasságát vitte nagy tökéletességre.

De a mesterségbeli nagy jártasság mellett odakünn a szellemi haladást is magába szívta, s így a vallási felfogásban is Coccejus és tanítványa:

[7] Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. szdban. Bp. 1899.
[8] Tótfalusi Mentsége. 40, 55, 57—73.

Burmann felfogásához, a bölcseletben pedig a mérsékelt cartesiusi elvekhez szegődött. Tehát minden tekintetben a haladás útját járta, miként maga tárja elénk, hogy őt idehaza azzal vádolják, „hogy én Belgiumi accuratiot álmodozok ebben a hazában, holott ennek jobb tsak úgy maradni, a' mint eddig volt: a mivel (úgymond) a' mi Atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk. Mindazáltal erre felelek: 1. Hogy sem a' reformatioban, sem egyéb jó dolgokban soha sem volt ennél ártalmasabb opinio. Hát ha az emberi elmét ezzel igy kellene megkötni; mitsoda campust engednének ennek?"[9]

1684-ben két kitűnő utrechti diákot, úm. Kaposi Sámuelt és Csécsi Jánost véve maga mellé, átfésülték a Jansonius által 1646-ban Amsterdamban kinyomtatott biblia szövegét, s a tévedések és hibák kijavítása után bérelt nyomdában 3500 példány teljes bibliát, 4200 újszövetséget és hozzá ugyanannyi Szenczi Molnár-féle zsoltárt a saját költségén kinyomtatott, és nagyobb részét aranyozott bőrtáblába beköttetett. De még munkálkodása közben történt, hogy az erdélyiek által felküldött Kolozsvári István enyedi professzor amiatt, hogy e munkához az otthoniak megkérdezése és engedélye nélkül fogott hozzá, sőt hogy az eddig kinyomtatott szövegben már javításokat végzett, munkájának félbehagyására akarta reábírni. Kolozsvári egyúttal tanártársához, Dézsi Mártonhoz és Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz intézett levelében feltárván útja eredménytelenségét, támogatásukat kérte. Dézsi erre Telekihez levelet intézvén, mintegy védelmébe vette egykori tanítványát, Tótfalusit, s így Horti püspökkel s Bethlen Miklóssal együttesen elhárították pártfogoltjuk feje felől a vádoltatás veszedelmét, de nem távoztathatták el egyik-másik kolozsvári tudós professzor sértett hiúságát és maradi maguktartásához való ragaszkodását, jóllehet hirdetett szellemi felfogásukban az akkori leghaladottabb nézetek terjesztői éppen ők voltak.

Tótfalusi sok viszontagság árán, ami a bekötött bibliákat a Lengyelországon keresztül követett útban csaknem áldozatul kívánta meg, végtére is 1690 júniusában hazaérkezvén, Erdély szellemi központjában: Kolozsvárt telepedett le. Itt azután használatára átadták a váradi nyomdának már meglehetősen elkopott anyagát, amelyet azután a maga patricáira átöntve, felfrissítette. Ehhez csatolta azután a saját betűkészletét; a házában felállított műhely helyiségeit kiépítette, legényeket és apródokat szegődtetve, háromévi előkészület után megkezdette nyomtató munkáját. Eddig az ideig azonban 1690-ben meghalt Apafi Mihály fejedelem s legtekintélyesebb jóakarói. Így tehát senki sem volt közelében, aki megvédje őt feltámadt ellenfeleivel szemben.

De ugyan mik is lehettek az ő vádoltatásának okai, amiért ellenségei korai sírját megásták? Elsősorban is a sértett hiúságot állapíthatjuk meg, ami a különben nagy tudású, sőt haladó gondolkozású egyházi férfiak ellenszenvét kiváltotta azért, amiért Tótfalusi nem kérte ki az ő véleményüket és segítségüket a hibáktól általa megtisztított és kinyomtatott biblia kiadásában, ezenkívül hazai műhelyéből kikerült nyomtatványokban való

[9] I. h. 17, 54. Ld. még Koltay-Kastner Jenő: Tótfalusi Kis Miklós coccejanizmusa (ItK 1954: 284—296.). — Cikkem ezután következő részében az ismertebb forrásokat nem jelölöm.

értelemzavaró meg helyesírási hibák javítgatásáért, valamint a szerzői fogalmazásban talált értelmi hibáknak olykor megkérdezésük nélkül való helyesbítéséért. Úgy látszik, hogy az ellenségeskedés szításába beleszólott még az asszonyi hiúság fullánkja is, amiről Szathmári Pap Jánosról írott cikkemben számolok be.

Az őt és feleségét ért sok sérelemért és bántó tűszúrásért Tótfalusi megírta 1697-ben s ugyanabban az évben ki is nyomtatta az általa kiadott bibliának és helyesírásának védelmét latin nyelven (Apologia Bibliorum), minthogy pedig erre még nagyobb mértékben megindult ellene a támadás, ezért hogy a nagyközönség ítélete elé tárhassa a maga igazát, 1698-ban magyar nyelven írta meg a „maga személyének, életének és különös tselekedetinek Mentségét, Mellyet az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, irni kénszerittetett". Ellenfelei ennek következtében erős hátvédet nyertek Bánfi Györgyben, Erdély kormányzójában, aki apjának: a kivégeztetett Bánfi Dénesnek elkobzott javaiból Apafi fejedelem által Tótfalusiné szorgalmas és nagyon derék apjának adományozott bálványosváraljai porciócskáját két gyermekétől hatalommal visszavette. Természetes, hogy Tótfalusi ebbe nem nyugodván bele, még mentségében is keserűen céloz e fájó veszteségükre.

E védekezés őszinte szavaitól felingerelt ellenfelei a kormányzóval s a főurakból alkotott egyházi főkonzisztórium többségével egyetértve, az 1698. június 13-án Nagyenyeden tartott zsinat elé idézve Tótfalusit, kívánták, hogy a megsértett felektől bocsánatot kérjen, könyvét vonja vissza, semmisítse meg, azután a gyűlés nyílt színe előtt eklézsiát kövessen, nemkülönben fogadja meg, hogy a nyomtatásra kapott kéziratokon ezután semmiféle változtatást nem teszen. A meggyötört ember ekkor feleségére és négy kiskorú gyermekére való tekintettel mindezt meg is tette. Elképzelhetetlen lelki küzdelem előzhette meg e cselekedetét, mert hiszen ő teljes tudatában volt igazságának, hogy hazájának s egyházának mindenben csak javát szolgálta. Egyúttal tisztában volt a maga képességeivel, amelyeket idegen országban mindenütt kellően méltányoltak is, s csak éppen hazája volt iránta süket és vak, észre sem akarván venni mindazokat a kiválóságokat, amelyekért ő jóhiszeműen dicséretet, köszönetet és nem gáncsoskodást, megalázást remélt. Ugyanígy hirdette Szathmár-Némethi Mihály professzor a koporsóba tétel alkalmával mondott orációjában: „Ember volt, olyan ember, a' kinek mássát nagy sokaság között-is fénylő délben gyertya világnál keressed ámbár, még-is ritkán találod." ... „Sokat ártott neki az az igyekezeti, mellyel e mostani világot akarta maga értelméhez 's életének módgyához szabni inkább, mint sem annak állpottyához s rendéhez magát alkalmaztatni."

Az őt ért igazságtalan megalázás azután lelkileg és testileg megtörte, s egészségét is aláásta. Miként már Mentségében is keserűen megjegyezte: „Nem egyebet töttenek tehát, hanem a' tollaimat tépték ki, hogy jobban repülhessek." Nem csoda tehát, ha nagy lelki felindulásában vértolulás és gutaütés sújtotta.

Tótfalusi testi és szellemi alkatát kutatva, azt találjuk Szathmár-Némethi Mihály temetési beszédében, hogy „Kitsiny vólt ugyan, a' minthogy azt a' maga nevével-is hordozta; de e' Kitsiny testben a' közönséges jóra olly nagy és ki-terjedt lelket viselt, hogy Nagy nevet-is érdemelt

volna". Ehhez kapcsoljuk hozzá Hermányi Dienes Józsefnek nálánál idősebb rendű emberektől hallott jellemzését, hogy „vala fekete és gondolkozó, komor ember". Ebből a megjegyzésből jól észrevehető, hogy jóhiszemű, de gondolkozó, szűkszavú, komoly ember volt, akiből netalán hiányzott a gondtalan kedélyesség, amire különben önvallomásából is következtetni lehet, beismervén: „én hallgató ember vagyok, és hogy ollyan vagyok, ne tsudálja senki: mert ez a mesterség, a' mellyet én odafel üztem tized fél esztendeig, annyira megkivánnya, hogy ember reá függeszsze minden elméjét és szemeit; hogy semmiképpen nem lehet azt jól tractalni, 's egyszersmind beszélleni. Innét volt, hogy kivált eleintén, mód nélkül el-szoktam vólt a' beszédről. Hogy haza jövék pedig, azóta a' sok tribulatio kimondhatatlan sok búba és melancholiában merite." E tulajdonságát azután méginkább növelhette bekövetkezett gyógyíthatatlan betegsége, megaláztatása miatti önmarcangolása, valamint a családjában egymást ért két súlyos vesztesége.

Jelleme mocsok nélküli tisztaságot, tettei eszményi gondolatvilágot árulnak el, ehhez párosul elképzeléseihez való makacs kitartása, s mivel a túlerő ezt galádul összetörte, vele együtt össze kelle törnie az életének is.

Keserves megaláztatásába azonban mégsem tudott sehogyan sem beletörődni, valamelyes elégtételért a Szebenben székelő *főkonzisztóriumhoz* fordult, honnan azután Bethlen Miklós útján jóindulatú és részben megnyugtató választ kapott, amelyet a leirat szerint „nyugodalmára igaz szeretetből cselekszik", felhatalmazva őt a helyesírási hibáknak kijavítására, az értelmi tévedéseket azonban csak a szerzők tudtával helyesbítheti, s új munkákat csak a zsinat és a főgondnokok jóváhagyásával nyomtathat. Mindezek felett, hogy eddigi személy szerinti megaláztatása miatt is valamelyes elégtételt nyerjen, elismerték akadémiai tanultságú jellegét is. Igaz, hogy mindez mégsem adta vissza azt az önálló szabadságot, mint amiben annak előtte élt, de az akkori viszonyok között ez mégis inkább az ő győzelmét jelentette a tudós Szathmár-Némethi Sámuel, Bánfi György kormányzó, Szathmári Pap János, Csepregi Turkovics Mihály s néhány gőgös, sőt kevesebb műveltségű világi ellensége felett. Csakhogy ez a jóvátétel is már későre érkezett, ugyanis gyenge szervezete s nagyon is próbára tett idegrendszere nem sokáig bírta az eddig elszenvedett megpróbáltatásokat, 1699-ben, alig 49 esztendős korában, szélütés következtében munkaképtelenné lett.

Előbb már hivatkoztunk arra a helyzetre, hogy Tótfalusi 1690 júniusában hazaérkezvén Erdélybe, Kolozsvárt telepedett le, s Pataki István jóindulatú tanácsára még ugyanabban az esztendőben megházasodott, feleségül véve Székely András fejedelmi udvarbíró és Fogarasi Lengyel Anna Mária nevű árváját.

Családi életük a sok csapás és aggodalom ellenére is csendes és békességes vala, a korra nézve is jóval fiatalabb asszony megértéssel viselte sorsát és gondosan ápolta beteg urát, miként erről az egyik temető pap: Csepregi, Tótfalusi ravatala előtt elismeréssel emlékezik meg, mondván: „Mi felőled ez előtt alig hihettük volna, ezt a hüséget és unalom nélkül való szolgálatot, a' mellyet szegény nyomorult Atyánkfia jó Férjed körül végbe vivél egy-nehány esztendők alatt: panaszt arról a' szádból nem hallott senki, hogy szegénnyel való dajkálkodásodat megúntad volna, hanem

nyavalyájáról jóakaróid előtt szánakozva ha panaszkodtál. Ritka dolog az ilyen, Keresztyének, de dicséretes példa." Pedig még újabb megpróbáltatások is várakoztak a csapásokkal sújtott házaspárra: két gyermekük halála hét hónap alatt.

A szélütés miatt ágyhoz kötött, béna Tótfalusi érezvén vége közeledtét, 1702. február 17-én végrendelkezését tollba mondotta. Ebben elsősorban is családjáról igyekezett gondoskodni. Hat nappal később a kollégium tulajdonát képező betűanyag újraöntése költségének megtérítéséről számolt el. Ezek után most már csak egy hónapig tartott földi élete, mert március 20-án a végső álom örökre lezárta szemét.

A temetés után mindjárt másnapon, vagyis amint czegei Vass György feljegyezte: „25 Aprilis az méltóságos supremum reformatum consistorium parancsolatjából fogtunk az Tótfalusi uramtúl maradt cusoria és fusoriához tartozó instrumentumok regestrálásához, vagy inventálásához, Rhédei Pál, Enyedi István enyedi professor és Kapusi János fejérvári (professor) uramékkal." Négy napig tartott leltározás után a következő hónapban, vagyis május 14-én Fehérvárott „Naláczi uram szállásán volt consistorium és volt discursus az Tótfalusitúl maradt cusoria és fusoriához tartozó instrumentumoknak megvételéről és typographiáról, de csak in suspenso maradt".[10] Majd Bethlen Miklós azt jegyezte fel, „hogy Tótfalusi Miklós ritka nagy mesteremberből a lelket kihajtá a bálványos-váraljai tőle elvont malom és a Csepregi Mihály professor üldözése, szükségesnek itélők azt az ő mesterségének typographiához való drága eszközeit maga testamentoma szerint is megvenni az özvegytől az ecclesia számára. Küldők inventálása és kézhezvételére Kaposi Sámuel fejérvári professort Kolosvárra, méne, jöve, kell érte 3000 magyar forint, nóha többet is megért volna." Bethlen Miklós buzgólkodott, hogy ezt a pénzt Bánfi György gubernátor s más főurak kölcsönpénzéből összehozza, ámde „ki öt, ki hat forintot, ugyan nagy csuda, ha ki tizenöt vagy huszat igirt, kettő vagy három; az egész főrend vagy consistorium igireti sem hiszem tött volna három vagy négyszáz forintot. ... És igy ebben sem telék; hová tette azután a relicta azt a szerszámot, nem tudom".[11] Ezután egy jó esztendő múlva czegei Vass György, az egyházközség főgondnoka és a város főkapitánya, naplójába azt jegyezte fel: 1703. május 12-én „Kolozsvárra mentem bé csak magam, az urak parancsolván, az szegény Tótfalusi uram matrixi és stömpölyi iránt".[12] Több szót nem is mond róla.

Tótfalusi halálával feleségét és két leánykáját: Juditot s Annist hagyta árván. Elhunyta után fél esztendő múlva Judit leányára vonatkozólag a harangoztatógazda 1702. szeptember 24-én azt jegyezte fel, hogy „Tottfalusi Miklósné Aszszonyom leanykaja holt meg haran(goztatott) hétszer (percipiáltatott) semmi." Az életben maradt Annis felnőve, Berivói Józsefhez ment feleségül. Róla még csak annyit tudunk, hogy a neki jutott

[10] Vass György naplója. Bp., 1896. 351. (NB. A fehérvári professzor neve helyesen: Kaposi Sámuel.)

[11] Bethlen Miklós önéletírása. (I. kiadás: Pest, 1858.) II. köt. 228—30. és (II. kiadás: Bp., 1955.) II. köt. 66—67.

[12] Vass György naplója. 361.

légeni, petei és váraljai részbirtokok ügyében 1721. július 20-án tiltakozását jelentette be.[13]

Özvegye majdnem két évtizeddel élte túl ura halálát, igaz, hogy elhunytakor így is még mindig eléggé fiatal: mindössze 47 éves volt. A kolozsvári szabócéh számadáskönyvében az ifjú mesterek temetkezési társulata által eltemetett halottak között találtam felsorolva: „1721. 21. X-bris Kis Miklósné Asszonyom temetésétől Flor. 02 // 00."[14]

A kollégium nyomdájának 1805. évben készített képes leltárkönyvében kiváló mesterünk betű- és nyomdai díszkészletének még számos nyomát találjuk; ezek kiegészítik munkásságának más emlékeit, így híres betűmintalapját.[15]

Tótfalusi kolozsvári műhelye és munkatársai

Tótfalusi Kis Miklós könyvnyomtató műhelye a várfalon belőli Torda utcában (a későbbi Egyetem utcában) állott. E telek eredetileg Istvándi Bálint tekintélyes és gazdag polgáremberé volt, akinek 1670. június 4-én bekövetkezett halála után vásárolhatta meg Székely András, a fejedelem Kolozs megyei katonai uradalmának udvarbírája.[1] Mind Székely, mind pedig a felesége 1686-ban elhalálozván, e nagy telek a rajta levő házzal együtt két árvájukra: Zsigmondra és Máriára szállott. Az 1690. évben Amsterdamból hazatért Tótfalusi, minden idők legnagyobb magyar könyvnyomtatója még ugyanebben az esztendőben megházasodván, feleségül vette Székely Máriát; az eddigi nyomdatelket sógorával elcserélve, maga ide költözött, s itt építette fel a Typographiát, valamint a Fusoriát.[2] Jóllehet maga a Sculptoriában is dolgozott, ennek azonban aligha volt külön helyisége, hanem a betűmetsző felszerelése bizonyosan az öntőműhelyben nyert elhelyezést, ugyanígy correctori asztala is a nyomda termének valamelyik sarkában állíttatott fel.

Az építkezés és a műhelyek berendezése a németalföldi jeles példákon tapasztalt legcélszerűbb módon készülhetett el. Ezt abból a körülményből sejtjük, hogy „Typographiját ex fundamento" építette fel, s hozzá még felházat (emeleti szobákat) rakatott. Ilyenképpen egymás mellé kerülvén a betűszedő- s az öntőműhely, ezzel azután azt a könnyebbséget érte el, hogy ha a szedőlegények „csak helyekből kiáltván, hogy imez, vagy amaz Betü fogy: mindjárt succurrálnak (segitségükre sietnek) a' Fusoriában." De az új épületnek nemcsak beosztása szolgálta a célszerűséget, hanem meg-

[13] Orsz. Lvt.: Kolozsmonostori Lvt. Cottus Colos. T. 19. (Ezt az adatot 1943. esztendei levelében Jakó Zsigmond egyetemi tanár bocsátotta rendelkezésemre.)

[14] Az ENM levéltárában volt.

[15] MKvSzle. 1942. és 1969: 136—141.

[1] M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek Mentsége. (Gyalui Farkas 1902. évi kiadása. Kolozsvárt.) — Herepei J.: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 21—27. és Tótfalusi Kis Miklós feleségének családja EM 1944: 128—30. — Sándor Imre: Kolozsvár cimeres emlékei.. Kolozsvár, 1920. 55—56.

[2] Tótfalusi Mentsége. 30, 71.

szerkesztése is így történt, hogy csupán csak a typographia céljára, ellenben más „egyébre nem (vala) alkalmatos".[3]

Hihető, hogy a XVII. századbeli lakásokkal ellentétben a typographia háza amazoknál világosabb volt, hiszen különösen a betűmetszésnél és öntésnél, valamint a szedésnél a nappali világosságot csak alig-alig pótolhatta a gyertyafény. Jóllehet a nyomdai árszámítási tételnél egy árkus nyomtatvány egységárából „gyertyára, fára legalább ötven pénzem (kivált télben) elmegyen", tehát e nagy fogyasztásból nappali mesterséges világításra is kellene gondolnunk, mégis mivel éppen maga Tótfalusi rótta fel, hogy hazajövetele utáni legelső szükségmegoldásképpen kiválasztott helyisége „alkalmatlan setétes" volt,[4] bizonyos, hogy az új ház felépítésekor föltétlenül nagy súlyt helyezett arra, hogy műhelye sok és nagy ablakokon keresztül nyerhesse a nappali világosságot.

Az egykori képek tanúsága szerint a szedőszekrényeket az ablak közelében levő falak mentén volt szokásban elhelyezni, közükbe egy széles, nagy asztal nyúlott bele, amelyen a kiszedett szöveget tördelték, a nyomó sajtó (prélum) pedig minden oldalról megközelíthetőleg a szobaközépre állíttatott fel. A berendezés helyzete bizonyosan Tótfalusinál sem volt másképpen. Vegyük figyelembe, hogy műhelye két teljes nyomdát fogadott magába: az egyházét és az országét vagy helyesebben a váradi eklézsiának Szenczi Kertész Ábrahám kezelésében volt tipográfiáját, azután a fejedelmi nyomda romjait, kiegészítve a Ghillányi Gergely által vásárolt műhelyfelszereléssel. Mindehhez járult magának Tótfalusinak betűmetsző és öntő készlete és a saját betűanyaga. Ő azután a háromféle készletből nagyszerűen felszerelt nyomdát hozott létre: a meglévők mellé a hiányokat pótolta, a betűk ólomanyagát pedig újra öntötte. A deák (antiqua, romana vagy rotunda) s a dűlt (cursiva) typusok minden akkor használatos nagyságban (kaliberben), de ezenkívül a német (fraktur), görög és zsidó betűfajták, amelyek mindenikének öntőtöveit: az acél stempelyeket s a réz matrixokat maga metszette,[5] elégséges készlettel voltak képviselve. Ezekhez járultak a vackorfába meg ólomba metszett díszes kezdő- meg címbetűk, továbbá a nyomdai díszek, fejlécek meg záróképecskék dúcai, amelyek közül nem egyet azonosítani tudunk a kollégiumi nyomda 1805. esztendei leltárának részletezései meg nyomatai alapján.[6]

Könnyen elképzelhető, hogy e kiterjedt üzemű vállalkozás megszervezése mennyire sok fáradságot rótt Tótfalusira, s ezért kellett számára három esztendő, amíg megkezdhette a munkát. De maga a munkamenet sem okozott kevesebb gondot és utánjárást. Eltekintve az egész műhely irányításától, egy kézben tartásától, a betűmetszés és öntés egyenesen az ő feladata volt, minthogy még a Fusoriához értő segítséget is neki magának kellett nevelnie. De mindezek mellé még azt is saját feladatául érezte, hogy nyomtatványai mind fogalmazás, mind helyesírás szempontjából kifogás-

[3] I. h. 29, 38.
[4] I. h. 34.
[5] A kollégium nyomdájának 1805. évi leltárkönyve. A koll. levéltárában őriztem. Vö. még Kovács Máté: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Bp. 1963. 224, 239.
[6] Tótfalusi Mentsége. 34.

talanul kerüljenek ki a műhelyéből, ezért „a' minémü munka ... a' mi kezünkhöz jö nyomtatás végett, megvisgálván és tehetségem 's vékony tudománykám szerint corrigalván elsöben, ... ugy nyomtatjuk osztán: és a' Betü szedésben esett vétkeket-is magamnak kelletvén kitisztitanom, gondolhatja akárki, mennyi dolgom légyen".[7]

Nyomdája megindulásakor valóban nagy lelkesedéssel és önbizalommal vágott volt neki a munkának! „Én pedig (eddig) valamire adtam magamat, Isten segitségéből véghez vittem, úgy hogy mindennek tetszett. Ennyi mesterséghez (azonban) gondolható, mennyi tseléd kell: mert én tsak egy ember vagyok." S mert „hogy itt egy nehány együtt járó mesterségekhez sok tseléd kivántatván, sok költség 's talám több, mint némely Udvarokban kivántatik, senki ne tsudálja. ... Ha sákkal volna is a' pénz, bizony megtántoritana akárkit a' sok tseléd tartás és egyéb költség illyen drága időben".[8] Tótfalusi cselédei, vagyis nyomdájának személyzete legényekből és inasokból állott. Az egykor szokásos sorrendtől eltekintve, szóljunk először is az inasokról.

Az inasokról vagy apródokról (discipulusokról) maga feljegyezte, hogy „mindjárást tanitványokat fogadék mellém". Ezeket azután öt esztendőre szegődtette, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a nyomdai munka csak 1693-ban indulhatott meg, ezért „az Inasimnak ... kinek másfél, kinek esztendeje már eltölt lévén, úgy intéztem, ... légyen azontul tsak négy esztendő, hogy igy egy része a' hijjába töltött idönek légyen én károm, egy része pedig övék". Biztos számukat megállapítani nem tudom, de legkevesebben is ketten lehettek. Minthogy azonban Tótfalusi többször is hivatkozik reájuk, de mindég csak mint „discipulusimat" vagy „inasimat", illetőleg „tanítványokat" emlegeti, ellenben sohasem mond „egyiket és másikat", avagy „mindkettőt", ezért hiszem, hogy létszámuk valóban kettőnél is több lehetett. Kiszabott kötelességükről mindössze csak annyit árul el, hogy amíg ő hivatalos ügyekben távol járt, azalatt a betűöntést nekik kellett végezniök, igaz ugyan, hogy hazatértekor az egészet magának kellett újra elölről kezdenie. Foglalkoztatásukért „kenyeret", vagyis kosztot és „ruházatot,"[9] ezek mellett bizonyosan lakást is kaptak.

Inasai tehát 1697 elejére felszabadultak. Ekkor ezek — az egykori szokás szerint — tovább folytatták iskolai tanulmányaikat, vagy pedig vándorútra kelve, mesterük helyettük újakat fogadhatott.

Az inasokon kívül voltak a typographus-legények. Ezek Tótfalusi „Mentsége" szerint részben „betűszedők", részben pedig „nyomtatók" voltak. Állományukról adat nem maradt fenn, számukat azonban mégis megkísértem megállapítani. Kétségtelen körülmény ugyanis, hogy Tótfalusi nem egyetlen betűszedőt és nem egyetlen nyomtatót szegődtetett műhelyébe: „Legényeim számokra — mondja védekező iratában — (hogy mind kezem ügyében lakhassanak, és a' munkára, a' mikor akarják, feljöhessenek) épiteni kezdettem vala telkemen holmi hajlékotskákat." De ezt a többes számot bizonyítja az a helyzet is, amelyben a „házas legények" számára való adómentesség megszerzése iránti küzdelméről számol be, e kifejezés

[7] I. h.
[8] I. m. 23, 29, 38, 70.
[9] I. h. 44—46.

alatt értve, hogy nőtelen legényei is voltak.[10] E meghatározatlan mennyiségű többes szám között való eligazodást a Tótfalusitól idézett beszámolóból kiindulva kísérelem meg.

„A' melly Typussal négy forintért szoktunk egy árkust nyomtatni, annak mindjárt mintegy más-fél forintja a' Betü szedönek mégyen; egy forintja a' nyomtatóknak; gyertyára, fára legalább ötven pénzem (kivált télben) elmegyen. Hát a' sok aprólék, mint holmi eszközöknek ottan ottan való tsináltatások, lapda, irha, ténta, spongia, és több effélék? Hát az inasimnak (kiknek tartások nékem. sok pénzemben áll) körülöttük való foglalatoskodások miben áll? Ugy hogy (ha igazán szólunk) nem marad nékem abból annyi is, mint egyik legénynek megyen (felettébb valót pedig nem fizetek, mert mind N. Szombatban, mind Belgiumban a' mint fizetnek a' szerint reguláztam.)"[11] Tehát ha a legények bérét, s a gyertyának és fának összegszerűleg meghatározott árát levonjuk a „kalkulált" 4 forintból, a maradék 1 forintnak a sokféle aprólék fedezetéül meg az ő saját jövedelméül kellett szolgálnia. Minthogy a maga jövedelme még egy-egy legénye bérének nagyságát sem éri el, ezért a maradék 1 forintnak — kerek számot mondva — fele összegére tehető. Ugyanis a fenti idézet az egy ív kinyomtatásához szükséges nyomtatókat többes számban határozza meg, ezzel mindjárt meg is erősíti azt az ismeretünket, amelyet a régi képeskönyvek szemléletéből merítettünk. Ugyanis az egykori sajtó kezeléséhez két nyomtatóra volt szükség: egyik, aki a szedést, valamint a reáhelyezendő, továbbá a gépből kiszedendő megnyomtatott papirost, másik pedig, aki magát a sajtónak a csavarát és közben-közben a festékező labdát kezelte. Természetes, hogy kinek-kinek nem egyenlő nagyságú volt a bére, mert az öreglegénynek bizonyosan többet kellett kapnia, mint a nemrégóta felszabadult ifjúnak, a házasnak is többet, mint a nőtelennek. Azonban az előbbi kalkulációból kikerekedett 50 pénz középarányos, amely Tótfalusinak egy-egy legénye bérével nagyjában egyenlő tiszta jövedelmét jelöli, határozottan reámutat a személyzet közüli nyomtatólegényeknek összesen ketten való létszámára.

A betűszedők számára vonatkozólag a „Mentség"-nek egy másik helye utal. Ugyanis „a' Betü (-készlet) kevés voltát mindjárt megérezzük. Kiváltképpen, ha azon Typusból ketten-is szednek. Minapis p. o. Tekint: Sárosi Uram-is (hihetőleg Sárossi János ítélőmester, tanácsúr és az ország főkommisszáriusa) igen siettetvén bennünket a' Deák 's Magyar Regulamentum nyomással, két legényt állítottam neki".[12] Ebből az adatból tehát legalábbis két betűszedő alkalmazásáról szereztünk tudomást.

Az így meghatározott valószínűleges létszámmal hasonlítsuk össze az öregbik Rákóczi fejedelemtől 1636-ban újjászervezett fehérvári nyomda alkalmazottainak adatait. Az ekkor alkotott „Leges Typographorum" és „Formula Juramenti" eredeti kéziratát Matthias Elsholtz, Albertus Martin, Paulus de Vitze Gedanensis, Martinus Meszleny és Adam Has typographusok írták alá. Közülök bizonyosan Elsholtz volt a nyomdavezető (director) s egyúttal az idegen nyelvű nyomtatványok szedéshibajavítója (corrector), míg a többi négy közül kettőnek betűszedőnek, kettőnek pedig nyomtató-

[10] I. h. 25.
[11] I. h. 38.
[12] I. h. 22. *NB.* E „regulamentum" ismeretlen nyomtatvány.

nak kellett lennie.[13] Úgy látszik, hogy az egykori nyomdatípus ezt az alaplétszámot kívánta meg. Az összehasonlítás megtörténte után különben még azt is megállapíthatjuk, hogy ha a bőven javadalmazott fejedelmi nyomda munkamenetének ellátására ez a megadott létszám elégségesnek bizonyult, a maga erejére utalt Tótfalusiról is elmondhatjuk, hogy legalábbis a legények számában aligha lépte át a megtalált alaplétszámot.

A múlt idők adatai sokszor igen gyéren jelentkeznek, különösen áll ez a színfalak közül ki sem lépő segédszemélyzetre vonatkozólag, pedig derék munkájuk kiváló mesterük mellett sem homályosulhat el, hiszen a tanítvány netalán bármilyen csekély mértékben is, de mégiscsak részese mestere tudásának.

1702. március 20-án 52 esztendős korában elhunyt Tótfalusi Kis Miklós. Április 24-én tartott temetési ünnepségére a kollégiumi diákság szokásos eulógiumot szerkesztett, ezt azután Tótfalusi legényei egyleveles kárta formára tördelve, kinyomtatták. Erről az egyetlen példányban megmaradt nyomtatványról, amely a kolozsvári Farkas utcai templom papi székének hátára van felerősítve,[14] megállapíthatjuk, hogy kiállítása tekintetében méltó az idő előtt eltávozott mester keze alól kikerült hasonló nyomtatványaihoz. E kártán — a szokásos forma szerint — az életrajzot magában foglaló bevezetés, az ún. titulus után hasábokra osztott 29 latin nyelvű emlékvers következik. Ezek közül a legutolsók az alábbi szerzők nevét örökítették meg: „Maestus parentabat Praesidi ac compatri suo gratissimo Jacobus Fekete, Artis Typogr. Cultor." Ugyanígy nevezi meg magát Michael Németi, továbbá Samuel Pap Telegdi, Franciscus Cs. Miskolczi; utolsóként találjuk Michael Heltzdörfert.

Ezzel Tótfalusi munkatársai egyúttal ki is léptek az ismeretlenségből, mert hiszen más vonatkozásban többet-kevesebbet már mindenikükről hallottunk. Személyüket tudva, sajnálhatjuk, hogy Tótfalusi vaskalapos, kérlelhetetlen ellenségei minden tette elé lépten-nyomon akadályokat gördítettek, mert hiszen e derék munkatársak közreműködésével békességes munkamenetben sok remek kiadvánnyal gyarapíthatta volna azt a sorozatot, amely nyomdatörténetünknek még így is nagy büszkeségére válik.

Az első név *Fekete Jakabé*. Ő az egyetlen, akiről puszta nevén kívül alig tudunk valamivel többet. Társai közül hihetőleg ő volt a legidősebb, minthogy a rangsorra fölötte sokat adó korban az ő verse a többiénél előbbre tördeltetett.

Valószínűleg azonos vele az a „Jakab deák", aki a Bethlen Elek által Kolozsvárról 1684 elején Keresdre vitetett ország nyomdájának „Székesi uram"-mal együtt az új állomáshelyen vezetője volt.[14/a] Idősebb Halmágyi István Kraszna megyei alispán feljegyzései között olvassuk: „1694-ben az édes anyám engemet ... tanulás kedvéért küldött a kolosvári református collegiumban. Holott két esztendeig s két holnapig Kolosvár városa akkori notariusa Rácz István felesége, Budai Anna ... nékem jó asztalt tartott. Esztendeig pedig Fekete Jakab nevű compactor is 46 forintért ... és két sertésért jó asztalt tartott."[15] Feketéknél tehát az 1696—97. iskolai évben

[13] Herepei J. Könyvészeti tanulmányok. 16. és Adattár I. köt.
[14] Rövid ismertetése: ItK 1895: 82. és 1901: 89., továbbá MKSzle 1898: 277.
[14/a] MKSzle 1907: 287.
[15] Halmágyi István naplói és iratai. Közzé teszi: Szádeczky Lajos. 436.

kosztozott. Ide bizonyosan nagybátyja: Miskolczi Csulyak Ferenc tipográfus vitte a syntactica osztályba járó tízesztendős unokaöccsét. Ez is bizonyossá teszi, hogy a Halmágyitól megnevezett compactor azonos a Tótfalusi műhelyében dolgozott „Artis Typographiae Cultor"-ral. Minthogy pedig Halmágyi — nagybátyján keresztül — mindenképpen tisztában lehetett a typographia és compactoria közötti különbséggel, ezért tehát kétségtelen, hogy a megjelölésben mégsem tévedett, mert hiszen — éppen Tótfalusi szavai szerint — az őt megelőző „Könyv nyomtatók itt azelőtt mind Compactorok is vóltak, a' kik azt a' mesterséget-is szorgalmatosan üz(ték),"[16] így lehetséges azután, hogy megelőző munkahelyén Feketének csakugyan a könyvek kötése volt a feladatköre, de minthogy mind a nyomdászat, mind a kötészet a sokszorosító iparhoz tartozott, ezért változtathatott munkabeosztást is. Neve után továbbnyomozva, Veresegyházi István harangoztatógazda számadáskönyvében találtam feljegyezve: 1699. augusztus 2-án „Fekete Jakab deák gyermekének harangoztak", majd 1703. június 3-án „Fekete Jakab deáknénak harangoztak",[17] Feketének „deák" mellékneve — e korbeli adott esetek tanúsága szerint — azt jelenti, hogy deákos készültségű volt, vagyis az iskolában a középfok osztályait elvégezte, azután pedig a törvényeket aláírva, a felsőbb évfolyamokat is látogatta.

A legények sorában és így életkorában is utána *Németi Mihály* következett. Őróla biztosan tudjuk, hogy már Veresegyházi Szentyel Mihály idejében is dolgozott a kollégium nyomdájában, sőt a tipográfia termékeinek nyomdai jelzése azt bizonyítja, hogy Veresegyházi után az 1684—90-ig terjedő időben őreá bízatott a nyomda vezetése, ekkor azonban a Fehérváron összeült zsinat határozata értelmében Tótfalusi munkába állásáig Veresegyházi Istvánra ruháztatott át ez a feladat, Németi pedig mint nyomdászlegény, továbbra is itt dolgozott.

Neve a városi adófizetők 1685. május 9-én összeírt könyvében a „Luporum Intra Moenia", vagyis a Belső-Farkas utcában levő Eklézsia házánál lakó Veresegyházi Mihály neve után írva, mint „Konw niomtato Mihály deak" van feljegyezve. „Deák" megjelölése Némethi iskolai tanultságára utal.[18] Az 1691. évi adóösszeírásban most már a „media Intra Moenia", vagyis a Belső-Közép utcában találjuk meg. „Nemethi Mihaly Typograph[us]" itteni háza ugyanis 2 forint adóval rovatott meg.[19] Ez a körülmény, bárha a nyomda igazgatása ekkorára már másra bízatott, tanúsítja, hogy a csökkent jövedelem ellenére is tűrhető anyagi körülmények között élt.

Úgy látszik, hogy Tótfalusi a nyomdai felszereléssel együtt a személyzetet is átvette: 1693-tól kezdve már Némethi is nála volt szegődött legény.

A harmadik „Artis Tipographiae Cultor"-ként *Telegdi Pap Sámuelt* találjuk. A nevében foglalt „pap" hivatásnév bizonyítja apjának lelkipásztori foglalkozását. Ezt a körülményt is tanúképpen jelölhetjük meg Telegdi iskolai végzettségére vonatkozólag, hiszen apja aligha mellőzte el fiának kellő iskoláztatását.

Tótfalusi halála után, mindjárt a temetést követő napon, pontosabban 1702. április 25-től 28-ig terjedő időben a főkonzisztórium rendeletére idő-

[16] Tótfalusi Mentsége. 40.
[17] Ref. harangoztatógazda számadáskönyve az egyházközség levéltárában.
[18] A város 1685. évi adókönyve. 53. (A kolozsvári állami levéltárban.)
[19] Ua. 1691., 66.

sebb cegei Vass György főkurátor és Rhédei Pál kurátor, Enyedi István enyedi és Kaposi Sámuel fehérvári professzorokkal együtt „a cusoriához és fusoriához tartozó instrumentumokat", továbbá az „egész Typographiát is" leltározta, szó lévén a Tótfalusi tulajdonát képezett felszerelési tárgyak megvásárlásáról.[20] A vétel többszöri tárgyalás után mintegy 3000 forintban állapíttatott meg.[21] A most már szervesen összetartozó könyvnyomtató műhelyet a konzisztórium évenként fizetendő 75 forint haszonbérért Telegdi Pap Sámuel nyomdásznak adta át,[22] ő azután a keze alól kikerült munkákban elhunyt mesterét — legalábbis technikai téren — lehetőleg híven követni igyekezett.

A városi exactorok 1721. évi adóösszeírásából azt állapíthattuk meg, hogy „Telegdi Samuel Ur[am] Typogr(aphus)" ekkor a Belső-Közép utcában lakott.[23] Egészen bizonyos, hogy a nyomda is az ő házában volt elhelyezve. Emellett az összeírás arról is beszámol, hogy adóval nem rovatott meg. Tótfalusi „Mentségé"-ből látjuk, hogy neki milyen sokat kellett küzdenie a városi közteher viselése alóli mentességért, mígnem végtére is Pataki István városi tanácsosnak sikerült Telegdit mindez alól mentesítenie.[24] Ezért tehát az ő munkája még ebben a tekintetben is zavartalanabbul folytatódott. Ehhez számítsuk hozzá azt a körülményt, hogy Telegdi becsvágya aligha terjedt a nyomdászmesterség megszokott keretein túl, s így neki nem is lehettek összeütközései a megrendelők sértett hiúságával, avagy tudománnyal való önteltségével.

Telegdi fiatalon jutott e nyomdabérlethez, hiszen az előtte felsorolt másik két nyomdászlegénytársánál is jóval ifjabb volt. Huszonnyolc évig tartott derék önálló munkálkodása után az 1730. esztendőben hunyt el.[25]

Tótfalusi műhelyének negyedik tipográfuslegénye *Miskolczi Csulyak Ferenc*. Az ő életére vonatkozólag két forrásból is meríthetünk: egyik Csűrös Ferenctől, a debreceni városi nyomda történetéhez összegyűjtött adatok,[26] másik pedig Halmágyi István naplói és iratai, amelyek saját élete leírását egyesítik azonos nevű édesapjának feljegyzéseivel.[27] Ezekből tudjuk meg, hogy idősebb Halmágyi István Kraszna megyei alispánnak édesanyja, Miskolczi Mária, Miskolczi Ferenc könyvnyomtató testvérnénje volt. Édesapjuk: Miskolczi Csulyak Gáspár szilágysomlyai, majd magyarigeni pap, aki Ferenc és Zsigmond nevű fiaival az iskola osztályai után a kollégium felső évfolyamait is elvégeztette. A nyomdászat mesterségét Ferenc a debreceni városi nyomdában tanulta meg. Itt töltötte inaséveit. Felszabadulása után Kolozsvárra jött. Ide vonzotta Tótfalusi híre-neve. Valószínűleg már 1696-ban itt volt, s ettől kezdve mestere haláláig még mindig itt dolgozott. Nem sokkal ezután Lőcsére vándorolt tovább, ahol az 1700-ban meghalt

[20] Czegei Vass György naplója. 350—51., 361.

[21] Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. — Bethlen Miklós. Pest, 1858. II. 228—30.

[22] (Koncz József:) Pataki József kolozsvári nyomdász levele (1753); a váradi nyomda; és Tótfalusi Kis Miklós sírköve. PrK 1889: 35.

[23] Városi exactorok adóösszeírása az 1721. évről. (Áll. levéltár.)

[24] PrK 1889: 61.

[25] Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története.

[26] Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története 1561—1911. Debrecen, 1911. 174—75.

[27] Halmágyi. 431. s köv.

derék Brewer Sámuel özvegyének nyomdájába szegődött. Hihetőleg már 1702-ben itt van, minthogy néhai édesapjának „Egy jeles Vad-Kert" című műve itt és ebben az esztendőben nyomatott ki.[28]

1712-ben ismét a debreceni nyomdában találjuk. Még ugyanebben az évben megházasodott, feleségül véve Kócsi Csergő János tiszántúli püspök Erzsébet nevű leányát; felesége azonban 1721-ben meghalt, öt gyermeket hagyván maga után. Miskolczi alig négy hónap múltával újra házasságra határozta el magát, özvegy Királysági Jánosné Leleszi Erzsébetet véve házastársul.

Miskolczi mint képzett, ügyes mesterember, Tótfalusinak nem méltatlan tanítványa, 1716 tavaszán Hollandiába, Leydába küldetett a Komáromi Csipkés Györgytől fordított „Magyar Biblia" kinyomtatása végett.[29] Innen 1718. január 4-én tért haza Debrecenbe. 1719-ben azonban elégett e nyomda, s ekkor Miskolczi felhagyott a tipográfusmesterséggel, minthogy városi tanácsossá választották meg. Új tisztségét 1720 újévkor foglalta el. Ettől az időtől kezdve minden idejét a közigazgatásnak szentelte. Valószínűleg 1740-ben hunyt el.

Fekete, Némethi, Telegdi, Miskolczi után ötödik „artis typographiae cultor"-ként *Heltzdörfer Mihály* jelentkezik, aki nevének bizonysága szerint szász nemzetiségű volt. Nem tartom lehetetlennek, hogy ő korábban volt Tótfalusi legénye, s most ő is ezért jött a halott mester emlékét verssel megtisztelni; avagy azt tételezzük-e fel, hogy az egyháznak az új nyomdavezetővel történt szerződéskötése ugrasztotta szét az eddigi személyzetet, mint ahogyan Miskolczi is már ugyanebben az esztendőben Lőcsére szegődött? Ebben az esetben hasonló példát kellene látnunk egy 1702-ben Kolozsvárt nyomtatott könyv nyomdai jelzésében, ugyanis: „Lengyel Andrasnenal, Helczdörffer Mihály által" impressziumot találunk. Majd Lengyelné nyomdájának megszűnése után nehány esztendő múlva ez, a magyarul bizonyosan jól tudó tipográfus már Szebenben nyomtatott. Kiadványai között nem egy magyar nyelvű is volt, így találjuk 1708- s 1709-ben is: „ki-nyomtattatott Szebenben Heltzdörffer Mihály által", valamint „Cibinii, Typis Reicharianis Per Michaelem Heltzdörffer".[30] Tudásban és ízlésben nem utolsó tanítványa lehetett mesterének, amit a szebeni nyomdának reá történt bízása is tanúsít.

Elfogadhatjuk, hogy Tótfalusi halála ideje táján műhelye a felsorolt legényeknél többet nem foglalkoztatott, hiszen mindenik kötelességének kellett ismerje a munkatársai érdekében olyan sokat fáradozott mester emlékezetét verssel megtisztelni. Természetes, hogy e legényeken kívül — amiként már láttuk — segődött inasai is voltak, a gyermekeket azonban csak elvétve szokták arra méltatni, hogy velök emlékverset írassanak. Ez az oka tehát, hogy a nála dolgozott apródok nevét nem ismerjük.

Tótfalusi élete folyását — főképpen az ő „Mentsége" meg levelezése és egyéb írásai alapján — eléggé ismerjük, de műhelyéről vagy legalábbis betűanyagáról részletes ismertetést annak ellenére sem találunk, hogy típusainak mintalapjai — szerencsére — előkerültek.[31] De nem ismerjük

[28] RMK I, 1658.
[29] I. h. I, 1336.
[30] I. h. I, 1649, 1750, 1751, 1767, 1768.
[31] MKSzle 1942.

nyomtatványainak az újabb kutatásokkal is kiegészített jegyzékét sem, pedig csak mindezeknek együttes képe alapján lehetne őt kellőképpen méltányolni s műhelyéről is világosabb helyszíni képet adni.

(Változata: Magyar Könyvszemle 1958: 56—62.)

Miért maradt el a kuruc Vay Ádám felesége felett tartott gyászbeszédek kinyomtatása?

Köblös Zoltán 1904-ben megjelent „Adatok az iványi Fekete család történetéhez"[1] című közleményéhez forrásul a kolozsvári református kollégium levéltárában őrzött halottibeszéd-köteget használta fel. E kéziratból azonban csak családtörténeti vonatkozású adatokat hozott nyilvánosságra, pedig e gyűjtemény megérdemelné a tüzetes ismertetést, sőt magának a búcsúztatónak közlését is, minthogy mind szerzőit, mind tárgyát tekintve, érdemes művek alkotják. Sajnálatos helyzet, hogy e kéziratos kötet többé már nem áll rendelkezésemre, s ezért csak könyvtörténeti szempontból számolhatok be róla.

E gyűjtemény tehát az 1695. december 25-én elhunyt iványi Fekete Erzsébet — Vay Ádám kuruc tábornok első felesége — felett tartott négy magyar nyelvű temetési beszédet és egy, ugyancsak magyar nyelven írott búcsúztatót tartalmaz. Szerzőiknek mindannyija koruk legkiválóbb lelkitanítói közül való, akiknek neve nem ismeretlen a magyar irodalom szakkutatói előtt sem. Közülük két beszédet Nagy-Váti János, egyet Örvendi János, ismét egyet Debreceni Ember Pál tartott, a búcsúztató szerzője pedig Csécsi János. A beszédek, természetesen, folyó beszédben írattak, bárha mindenikben vannak verses részletek is, költői szempontból tekintve azonban közülük messzire kiemelkedik a búcsúztató. Ámbátor ez is magán viseli az alkalmi versek megkötöttségét, de mivel a szerzőnek van mit és van kiről mondania, ezért különösen a férjtől s a gyermekektől való búcsúzkodás sorai egészen költői alkotásnak mondhatók.[2]

A bemutatandó helyzet mibenlétének megértéséhez szükségesnek látszik az elhunyt fiatal asszonynak a magyar történelembe is bekapcsolódó családi körülményeit ismertetnem. A feltárandó kép legközvetlenebb és legmegbízhatóbb forrását e halotti beszédek s közülük is különösen az Örvendié szolgáltatják, ahol azonban ez megszakad, a kiegészítést más munkákból kell idéznem.

Vajai Vaji (Vay) Péter és csepei Zoltán Anna második fia, az 1657. május 11-én született Ádám élete pályájául a katonáskodást választotta. Huszonkét esztendős korában azonban házasságra határozván el magát, 1679. május 2-án Füleken eljegyezte néhai iványi Fekete László füleki várkapitány és éppen az eljegyzés napján eltemetett szendrői Aszalay Erzsébet leányát, az 1664. évben született Erzsébetet. Az esküvőt másnap, a lakodalmat pedig harmadnap tartották meg Osgyánon.[3] E nagy kegyeletlenségnek

[1] Gen Füz 1904: 82—84.

[2] Szerző e verset az Erdélyi Múzeum Egyesületnek 1936. évi szakülésszorozatában „Ismeretlen magyar verses emlékek" című felolvasásában bemutatta.

[3] Kelemen Lajos: A kurucz Vay Ádám családi feljegyzései. Gen Füz 1906: 113—14. és Tordai Sámuel temetési beszéde gr. Teleki Pálné Vaji Kata felett. (1769.)

tetsző sietségnek enyhítéséül szolgáljon, hogy az egészen árván magára maradt 15 esztendős leánykának minél előbb oltalmazó támaszra volt szüksége, hogy öröksége idegen kézen szét ne zülljék. Ezenkívül még az általános szokás is figyelembe veendő, hogy főembereknél az elhunyt hozzátartozót csak hónapok múltával takarították el, ezért Aszalay Erzsébet is hihetőleg legalább 3—4 hónappal korábban hunyt el a temetés napjánál.

A fiatal asszony, mint gazdag szülők nagy vagyonának egyetlen örököse, az amúgy sem csekély Vay-birtokokat Ajnácskő várával, a füleki uradalommal, s több Nógrád és Heves megyei jószággal növelte. Házassága után Vay visszavonult a katonaélettől, s gyermekfeleségével Ajnácskőn telepedett le.[4] Kedvező, gondtalan körülmények között indult házaséletükre azonban nagyon rövidesen súlyos szenvedések szakadtak. Ugyanis egybekelésük után nem is egészen két esztendő múlva történt, hogy a tekintélyes s ekkor még császárhű Vayt az 1681. évben zászlót bontott Thököly Imre elfogatta. Kiszabadulása után Thökölihez csatlakozott. E felkelés elfojtása után most már a császáriak rabságába jutott. Ez alatt az idő alatt Fülek váruk elpusztult, uradalmaikat pedig a kincstár elkobozta. Mindehhez az a helyzet járult, hogy 1682-ben Vay anyja meghalt s reája hat nap múlva akkor még egyetlen, *Péter* nevű fiuk is követte.

Nagy-Váti szavai szerint Fekete Erzsébet lakodalmát gyászköntösben ülte: testvérbátyját és édesanyját gyászolván. Ebből azután alig vetkezett ki, esztendőre újabb gyász lött, ehhez esztendőre megint újabb. Ez azután 1688-ig eltartott. Mindebből tehát jól átérezhető, miért volt annyira keserves Vay számára az a váratlan csapás, hogy 1695. december 25-én[5] Ajnácskőn elvesztette szenvedéses életének hűséges osztályostársát, hazáját, házát és háztáját szerető, a szegényeken, betegeken könyörülő, emberséges, istenfélő Fekete Erzsébetet. Temetése 1696. március 18-án ment végbe Füleken.

A sírbatétel alkalmával elhangzott búcsúztatót idősebb Csécsi János, a Kassára menekült sárospataki kollégiumi tanár szerzette és mondotta el.[6] E kiváló férfiú életének folyása a saját leírása s a fia által megőrzött adatok alapján eléggé ismeretes,[7] éppen ezért csupán annyit kell hangsúlyoznom, hogy e jeles tehetségű tudós e versek szerzésekor negyvenhatodik életévét töltötte be, s mint megbecsült szónoknak és jeles nevelőnek a tiszáninneni református egyházi kerület területén méltán nagy tekintélye volt. Munkái közül mindössze csak három latin nyelvű jelent meg nyomtatásban, közöttük a Pápai Páriz Ferenc „Dictionarium"-ához függelékül csatolt „Observationes Orthographico-Grammaticae",[8] több műve maradt azonban kéziratban; ezeket a sárospataki kollégium nagykönyvtárában őrzik. Mindezekhez járul most már a fentebb említett búcsúztató vers is, mint

[4] Mocsáry István: Kurucz Vay Ádám. Vasárnapi Ujság. 1906: 417.

[5] Köblös (a Gen Füz 1904: 82—84. lapján) tévedésből elmulasztotta a halálozás napját megjelölő körülírást feloldani. Ugyanis Nagy-Váti 1696. március 18-án tartott gyászbeszéde szerint Fekete Erzsébet már 85-ik napja múlt ki, ez pedig 1695. december 25-nek felel meg.

[6] A vers aláírása: „Joh. Tsétsi R. S. R. C. fecit", vagyis Johannes Tsétsi Rector Scholae Reformatorum Cassoviensium fecit.

[7] ItK 1904: 351. — Sárospataki Lapok 1864. — Szinnyei József: Magyar írók. II, 222—25.

[8] RMK I, 1746.

értékére nézve nem alábbvaló a többi munkájánál. Ezzel a költeménnyel tehát egy újabb, kuruckori költő neve iktatandó be a részletes magyar irodalomtörténetbe, minthogy művében kellő mondanivalót, lendületes előadást, a nyelvvel való bánnitudást, jó verselési készséget találunk. Rímei annyira kifogástalanok, hogy ha tartalmilag netalán kevésbé simulnának az értelemhez, olykor talán keresetteknek is tűnnének fel, így azonban megőriz ettől a feldolgozás komolysága s a szerző kétségtelen tehetsége.

A mélyen megszomorodott férj ezeknek az értékes gyásziratoknak a kiadásával akarta megörökíteni elveszett életepárja emlékét. A beszédeket s a búcsúztatót a szónokoktól elkérette. Mindenik kézirat jól olvasható betűkkel, szép tisztán lemásolva, külön-külön fogásokká összefűzve került együvé. Így összefoglalva, már jó két és fél évszázadig állott a kollégium nagykönyvtárának polcán. Lapjai ma is éppen olyan szép tiszták, mint egybefűzésük idején, hirdetve, hogy a betűszedő festékes ujja soha egyetlenegyszer sem forgatta. De vajon mi oka is lehetett ennek, s miért került éppen Kolozsvárra, hiszen ha Vay ki akarta nyomatni, miért nem adatta ki Kassán, a Csécsi lakóhelyén működő nyomdában vagy a nagyon keresett lőcsei, avagy éppen a debreceni tipográfiában?

Azt hiszem, hogy egyetlen helyes magyarázatul azt adhatjuk, hogy minden idők legnagyobb magyar nyomdásza ekkorra már negyedik éve megkezdette működését Kolozsvárott. Tótfalusi Kis Miklós kiválóságát az itthoniaknál sokkal jobban megbecsülték a külsőországok, s ezért az utolsó másfél évtized ideje alatt Hollandiába bújdosott ifjak maguk is megtanulhatták értékelni Tótfalusi jeles képességeit. Amsterdami könyvnyomtató korában bizonyosan mindenik magyarországi és erdélyi akadémiai hallgató felkereste e tudományosan képzett kézműves műhelyét, ilyenképpen e beszédek szerzői is hihetőleg nemegyszer megfordultak körében. Az 1682—85. esztendőkben Utrechtben tanult Csécsi Jánosnak,[9] az 1685. augusztus 20-án Franekerában beiratkozott Debreczeni Ember Pálnak,[10] valamint az 1688. esztendőben Leydában diákoskodott Nagy-Váti Jánosnak[11] elég alkalma kínálkozott a Tótfalusival való ismeretségre, sőt 1684-ben, amikor a biblia szövegének kiszedéséhez hozzákezdett, a javítás munkáját a görög és a zsidó nyelvet jól értő teológusokra: éppen Csécsi Jánosra és Kaposi Sámuelre bízta.[12] Tehát Csécsi, aki maga is részt vett az itthoni vaskalaposoktól annyiszor kárhoztatott amsterdami Biblia nyomtatásának előkészítésében, nemcsak közvetlen közelből tapasztalta Tótfalusi hallatlan erőkifejtését, céltudatosságát, képzettségét és gyakorlottságát, hanem saját példáján érezte az otthoniaktól gúnyosan vasmívesnek emlegetett mester segíteni kész jószívét, áldozatkészségét, amellyel a különben is valóban nagy megterheltetését jelentett biblia költségeit még a Csécsinek és Kaposinak juttatott forintokkal is szaporította, tehát Csécsi Tótfalusit nemcsak értékelni tudta, hanem neki hálára is volt kötelezve. Éppen ezért föltétlenül ez lehetett az oka, hogy ez a kéziratcsomó a Felvidékről a távoli Kolozsvárra küldetett kinyomtatás végett!

E gyászbeszédek és búcsúztató kiszedése azonban egyre haladt és ezért

[9] Szinnyei. II, 223.
[10] TT 1886: 797.
[11] Debr. Prot. Közl. 833. — Egyháztört. 1958: 345. — Archiv N. F. XVI, 218.
[12] Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. — ItK 1904: 357.

maradt. Ugyanis Tótfalusinak irigyeinek kicsinyessége és sértett hiúsága miatt sok akadállyal és lelki bajjal kelle megküzdenie. A hátmegetti hajszát rövidesen nyílt támadás, lekicsinylés, gúnyolódás, sőt felesége birtokaiból történt kifürösztés követte. „Mentsége" 1698-ban jelent meg.[13] Célját azonban ezzel sem érte el. Az állandó meddő küzdelem s miatta ért megaláztatása testileg-lelkileg megtörte, szívvel-lélekkel végzett úttörő munkájától elkedvetlenítette, s végül is szervezetileg megbénította. A küzdelmekbe belefáradva s megrokkanva, időnap előtt: 1702. március 20-án így lett vége sok kiváló alkotásra termett életének.

De Vay Ádámnak sem volt nyugodt élete. Bár 1699 körül újból megházasodott, feleségül véve báró Zay András nádorjelöltnek báró Révay Krisztinától született Anna nevű leányát, azonban házasságuknak már első esztendeje sem telhetett el gond nélkül, mert Vaynak régi kuruc-mivolta miatt mindegyre baja támadt a kormánnyal. 1699-ben sirokai jószágát újból elfoglalták, majd az ország elnyomatása következtében újból és újból feltörő elégedetlenség miatt 1701 tavaszán Rákóczi Ferenccel, br. Szirmayval, Vay Mihállyal és Lászlóval együtt őt is elfogták és Bécsújhelyre vitték.[14] Mindezekért bizonyosan elégséges pénzt sem tudott a nyomdai előállítási költségek fedezetére rendelkezésre bocsátani. Ugyanebben az időben mind Csécsi, mind Ember Pál sok bajjal-küzdelemmel élt Felső-Magyarországon, s ezért őnekik sem volt módjukban sürgetni e beszédek kinyomtatását. Az idő pedig telt. Tótfalusi meghalt, Vay pedig bár nagyon súlyos feltételek ellenében kiszabadult fogságából, de az átélt sok csapás mégsem tudta arra kényszeríteni, hogy mindentől visszavonulva, süket fülekkel fogadja a szabadságküzdelmek hívó szavát.

1703 őszén, a szabadságharc kezdetén, Rákóczi mellé állott.
A nyolc esztendeig tartott hadakozás ideje alatt Vay mint udvari marsall, mint belső titkos tanácsos s a haditanács tagja, majd jász-kun kapitány, munkácsi várkapitány s több vármegye főispánja, éppen eléggé részese volt e mozgalmas idők kuruc részről történő irányításának.

Tótfalusi halála után a nyomda és felszerelése a kollégium gondjaiba kerülvén vissza, azzal együtt így juthatott e kéziratcsomó is legutóbbi helyére, a kuruc küzdelmek változó forgatagában azután a bibliotéka polcain jól el is temetődött.

A szabadságharc ügyének 1711-ben bekövetkezett elbukásakor Rákóczi leghűségesebb hívei között Vay Ádám is elhagyta Magyarországot. A bújdosó kuruc azonban nem ment tovább Lengyelországnál. 1712. július 21-én feleségével s gyermekeivel együtt Danczkában telepedett le. Itt élt azután bár nagy szükség közepette, de fejét a császár előtt mégsem hajtotta meg, sőt Ádám nevű fiának is csak három évi könyörgése után engedte meg hazatérését. Vay továbbra is állhatatosan künn maradt, s 1719. január 31-én 63 esztendős korában künn is halt meg. A magyar állam bújdosók hamvainak felkutatásakor, 1906-ban Vay porrészeit is hazahozatta.[15]

A Kolozsváron őrzött kéziratköteg Fekete Erzsébet temetésének megtörténte után hihetőleg csak hónapok vagy évek múltával került a könyvnyomtató kezébe. Ehhez hasonló például hivatkozom az 1694. március 17-én

[13] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902.
[14] Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. 315—16.
[15] Mocsáry. i. h.

Kolozsvárt elhunyt Kendeffi János felett tartott temetési beszédekre, amelyek csak 1697 nyarán adattak át Tótfalusinak kinyomtatás végett.[16] Az idők mindjobban súlyosodó forgatagában azután nemcsak a kiadás fedezetéül szolgáló anyagi lehetőségek szűkültek meg, de Vay új házasságával s a kuruc idők viharaival az emlékezés is lassanként elhalványodva, e könyvecske kinyomtatása is rendre elveszítette időszerűségét. Az alkalomszerűséget azonban ma talán már ismét feltalálhatnók Vay Ádám, mint történetivé vált alak révén, s a gyászbeszédeknek, méginkább pedig a halotti búcsúztatónak, mint figyelemre méltó alkotásnak, az irodalomtörténetbe való beiktatása céljából.

Martonosi Mihály, Tótfalusi temetési kártájának egyik versírója

A kalotaszegi Mákó falunak 1865-ben épült templomát[1] régebbi korú kőkerítés veszi körül. Róla való megemlékezést csupán csak a kolozs-kalotaszegi egyházmegye 1754. évi leltárkönyvében találtam, azonban ez is szűkszavúan mindössze csak arról világosít fel, hogy az akkori kőtemplomnak *jeles kőkerítése* volt.[2] Ennél már jóval többet árul el az az emléktáblácska, amely magának a kőkerítésnek a cinteremkaputól balra felépített szakaszában kívül helyeztetett el. Azt gondolom, hogy ennek az emléktáblának különben egészen helyi jelentőségű feliratával mégiscsak szükséges foglalkoznom, minthogy adatai hibásan kerültek bele az egyházközség történetébe, s az 1872-ben nyomtatásban megjelent vázlatos helyrajz is ezeket a téves megállapításokat tartalmazza.[3] Sőt azért sem mellőzhető el a róla való megemlékezés, mivel általa elrettentő példa szolgáltatandó azok számára, kik nem veszik szigorú elbírálás alá a rendelkezésükre álló források adatait.[4]

A táblácska sima, minden kőfaragói dísz nélküli lapján tehát a következő, egészen ép állapotban levő szöveg olvasható:[5]

AD J7IZ
FINTUS HIC MU
RUS PER AIUM
CAEMENTARIUM
MARTINUM MAGYA
RI CUM PASTORATUM
AGERET MCH MARTO
NOSI PSAL IZZ IX 7.

[16] Tótfalusi Mentsége. 50. és RMK I, 1506.

[1] A régi templomot 1864-ben lebontották. (PrK 1896: 293.)

[2] Nagykapuson levő leltárkönyv a kalotaszegi egyházmegye levéltárában. 171.

[3] Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház Számára. 1872, 27—29.

[4] Félreértés elkerülése végett ki kell jelentenem, hogy a fenti sorok az egyházközség egykori történetírójára vonatkoznak, mígnem őszinte elismeréssel kell megemlékeznem Székely Miklósról, a mostani lelkipásztorról, aki többünknek is felhívta a figyelmét arra a körülményre, hogy az emléktábla felirata körül valami mégsem lehet rendjén.

[5] A nyomdai műszaki nehézségekre való tekintettel a betűösszevonásokat feloldva közlöm.

A betűk alakja eléggé jó képességű vidéki kőmíves (kőfaragó) kezére vall, aki azonban inkább épületkövek formálásában és felépítésében, mint feliratok faragásában szerzett magának nagyobb jártasságot. Éppen ezért becsületesen ki is metszette mindazokat a betűket, amelyeket valószínűleg az egykori mákói lelkipásztor elébe rajzolt — a latin nyelvhez azonban nem is konyítván — észre sem vehette, hogy egy-egy összevont betűt (ligatúrát) vagy rövidítési jelt szépen kihagyott a kifaragott szövegből.[6] Ezzel azután századok múltával jószándékú embereknek okozott nem kevés fejtörést, és az előállott zavarban ott is félrevezette őket, ahol a felirat máskülönben egészen világos lett volna. Éppen ezért helyre kell hoznunk azt a szöveget, amelyet a kőfaragó négy helyen is elrontott. Vagyis *A. D. 1712 finitus*[7] *hic murus per Annium*[8] *caementarium Matinum Magyari, cum pastoratum ageret Mich.*[9] *Martonosi. Psal. 122. &*[10] 7. Ez pedig magyarul azt jelenti: Az Úr 1712. esztendejében befejezte[11] ezt a falat Magyari Márton nagyenyedi kőmíves, Martonosi Mihály lelkipásztor idejében. CXXII. zsoltár 7. verse. (Vagyis: Legyen békesség a te kerítésedben és csendesség a te tornyaidban.)

Történt azonban, hogy e tábla ünnepélyes elhelyezése után másfél évszázad múltával az akkori püspök eléggé nem méltányolható rendeletet adott ki: ebben megkívánta az egyes egyházközségek történetének megírását és hozzá való felterjesztését. Ekkor történt, hogy a mákói eklézsiának az *1872. évi Névkönyv*ben megjelent történetében az itt szolgált papok élére Magyari Márton neve került, jóllehet Magyari ezt a tisztséget soha nem is tölthette volna be, minthogy — a helyesen olvasott szöveg tanúsága szerint — ő csak az a becsületes nagyenyedi kőmívesmester volt, aki Martonosi Mihály lelkipásztor által előírt szöveget hibásan olvasva, a betűösszevonásokat és a rövidítési jeleket kifelejtette.

*Martonosi Mihály*ról, a lelkes, buzgó, egyházát építő lelkipásztorról azonban egészen megfeledkeztünk. Igaz ugyan, hogy nevét az adatok elégtelensége is segítette homályba takarni. Így most már az sem sejthető, hogy az egykori papmarasztás következtében mennyi ideig gondozhatta a mákói egyházközséget? Reá vonatkozólag csak meglehetősen keveset sikerült felkutatnom. Valószínűleg a háromszéki Martonosról származott, bizonyos azonban, hogy tanulását a kolozsvári református kollégiumban végezte.[12] Itt 1697 nyarán írta alá az iskola törvényeit, vagyis ezzel egyidejűleg lépvén diáksorba, öltötte magára az alapítványos diákok tóga-

[6] Ezt az állítást valószerűvé teszi a kolozsvári házsongárdi temető II. o. C. t. 881. sz. 1646. évbeli sírköve. Ennél azonban — minthogy a szöveg magyar nyelven íródott — azt tételezhetnők fel, hogy a figyelmetlen kőfaragó talán még olvasni sem tudott, különben aligha kerekíthetett volna ki olyan feliratot, mint amelynek elolvasásakor a temetőt látogató meghatott érzésű embernek önkénytelenül is el kell mosolyodnia.

[7] E szónál fel kell tételeznünk, hogy benne egy szokatlan *NI* betűösszevonás rejtőzködik, azonban a kőfaragónak ezt is érzékeltetnie kellett volna az *N* betű második szárának felfelé való megnyújtásával.

[8] A kőmíves az *Ai* betűk fölé nem véste ki a hullámvonalka formájú rövidítési jelt. De ettől eltekintve az *NN* betűknek ilyen formán történt kiugratása vagy rövidítése egymagában is szabálytalan cselekedete volt a papirosra előírt szöveg megszerkesztőjének.

[9] Ebben a szóban hasonlóképpen hibás *MI* betűösszevonás lappanghat.

[10] Ezt a jelet a kőfaragó tévesen római *IX* számjegynek látta.

[11] Helyesebben: felépítette.

[12] *Nomina studiosorum collegii Claudiaci.* 17. (A koll. levéltárában.)

viseletét. Ezt annak a körülménynek az alapján állíthatom, hogy a tanulók névsorában közvetlenül utána következő Baczoni Incze Máté nevű földije, a székelyudvarhelyi iskolából átjőve, 1697. augusztus 13-án subscribált a kolozsvári kollégiumban.[13] Ebből az adatból és Baczoni életkorából következtetve, feltételezem, hogy Martonosi az 1680 körüli időben született. Kollégiumi életéből csak arra van adatunk, hogy itt mint alumnus tanult, s ezenkívül jó tanuló lehetett, mert az 1702. évben az etymologica osztály tanítása reá bízatott. Ugyanebben az évben március 20-án elhunyt a kollégium nyomdájának jeles tudományú és kiváló képességű vezetője, *Tótfalusi Kis Miklós,* s az április 24-én tartott gyászistentisztelet kíséretében történt eltemetésre a kollégium diáksága verses szövegű kártát szerkesztett. Az egylevelesen kinyomtatott (mára már csak egyetlen példányban fennmaradt) eulógium versei között kutatva, ott találjuk az alábbi nyolcsoros latin nyelvű distichonpárokat, amelyek eléggé szokásos módon magát a halott férfiút szólaltatják meg:

„Verba Defuncti.
Non me lethiferi quatiunt examina morbi,
Squalida terribilis non premit umbra necis.
Non mea mordaces feriunt praecordia curae,
Foeda nec accensas inquinat aura faces.
Firma sed aeterno promisit gaudia pacto
Omnipotens, in me munera viva pluit.
Non prolapsuris vita est innixia columnis,
Nostra sed aeterno nectare pasta viret.

Michaël Martonosi, Coll. Alumn. & p. t. Praec. Etym."[14]

Diákunk a következő év folyamán valószínűleg már kikerült a kollégiumból, miként osztálytársa: Baczoni I. Máté is, aki 1703. március 29-én foglalta el a zilahi iskola igazgatói tisztségét. De emellett tanúskodhatik az a körülmény is, hogy az 1704. április 13-án elhunyt Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári lelkipásztor emlékére nyomtatott kártára[15] Martonosi már nem szerzett verset.

A kollégiumból kilépett *Martonosi* a bánffyhunyadi iskola igazgatására vitetett,[16] innen pedig valószínűleg két-három esztendei tanítóskodása után papi tisztségre távozott. Az azonban már bizonytalan, hogy Bánffyhunyadról vajon közvetlenül került-e a mákói egyházközségbe, avagy közben még más gyülekezetet is szolgált? Utoljára 1741-ben mint zsoboki pappal találkozunk, ekkor ugyanis paptársaival együtt hódolati esküt tett Mária Teréziának.[17]

[13] Baczoni Incze Máté emlékére 1742-ben nyomtatott egyleveles kárta a koll. nagykönyvtárában.

[14] Tótfalusi K. Miklós temetési kártája a kolozsvári Farkas utcai templom papiszéke fölé felszegezve.

[15] Csepregi T. Mihály kártája ugyanott.

[16] *Nomina studiosorum.* 17.

[17] 1714. évi homágiális eskükönyv a gr. Kemény József gyűjteményében. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában használtam.)

*Martonosi Mihály*nak a kollégiumban történt subscriptioja után mintegy 10 évvel később egy másik ugyanilyen nevű diák írta alá az iskolai törvényeket.[18] Erről tudjuk, hogy az 1709. szeptember 28-án elhunyt Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi professzor temetésére szerkesztett kártára verset szerzett.[19] További élete sorját nem ismerjük, lehetséges azonban, hogy az Erdélyi Múzeum Egylet kézirattárában őrzött ún. „Pálffy daloskönyv", amely főképpen vallásos tárgyú énekeket tartalmaz s amelynek leírója hasonlóképpen *Michael Martonosi .... Anno 1736.*,[20] vele azonos személy.

Említsük meg még egyszer Magyari Mártont, a derék kőmívesmestert is. Őróla nem maradt reánk semmiféle adat, jóllehet mesterségének nem lehetett utolsó mívese, hiszen a mákóiak — a közeli Szucsák derék kőfaragóit, sőt Kolozsvár kiváló iparosait is kikerülve — a távoli Nagyenyed építőmesterével egyeztek meg cinteremkerítésük felépítésére.

(Et 1943.)

A Tótfalusit temető Szathmár-Némethi Mihály

Mindenekelőtt arra hívom fel a figyelmét, hogy a fenti címben megjelölt személy nem azonos, a jelen kötetben is emlegetett névrokonával, Szathmár-Németi Sámuel bátyjával, hiszen ez az 1638—1689 között élt nagytekintélyű esperes nem temethette Tótfalusit, sőt meg sem érte kitűnő nyomdászunk hazajutását.

Zoványi Jenő — alább idézendő helyen — tudni véli, hogy a másik, a későbbi Némethi Mihály 1667 körül született, s 1683-tól tanult Kolozsvárt, „hol pár évig köztanítóságot is viselt". Talán helyesebb azonban feltételes módot használni minden esetben, amikor a kikövetkeztethető életrajzi adatok forrásai nem állanak rendelkezésünkre.

Származását nem ismerjük, neve után következtetve, Szatmárnémetiben született és iskoláit is eleintén Szatmáron járhatta, s onnan jöhetett át a kolozsvári kollégiumba, itt tanulván néhány esztendeig Tolnai F. István és Pataki István, majd ezek távozása után Szathmár-Némethi Sámuel haladó szellemű professzorok előadásait hallgatva. Innen mintegy húsz esztendős korában külsőországokbeli akadémiákra távozott. Az alumnus diákok névsora (Nomina studiosorum collegii Claudiaci) szerint: „Michael Sz. Némethi satisfecit et salutavit academias."[1] Távozása az 1691. esztendő folyamán történt.[2]

Bujdosásának iránya Hollandia volt, neve pontos időhatározás nélkül 1692-ben a franekerai egyetem anyakönyvébe van, mint „Michael Szatt:

[18] *Nomina studiosorum.* 20.

[19] Az egyetlen példányban ismert kártát a kolozsvári Farkas utcai templom őrzi.

[20] Szabó T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei.* Kolozsvár, 1929. 25.

[1] Nomina studiosorum Colegii Claudiaci ab anno Domini MDCLXVIII. 10. (A kollégium levéltárában őriztem.)

[2] Zoványi lexikoncikkei 436. lapján ugyan azt írja: „1692 elején külföldre ment." Érdekes azonban, hogy a Zoványi-cikkek szerzői javításokban bővelkedő példányában (OSzK S 483) a dátum így van kijavítva: „1691 vége felé".

Nemethi", bevezetve.[3] Itteni tanulmányairól és abban tett előhaladásáról semmi kifejezetten adatszerű bizonyítékkal nem rendelkezem, bárha Török István, a kolozsvári református kollégium történetének írója vele kapcsolatosan azt állítja, hogy „Franekerában valószínűleg ő is adott ki valami munkát", ámde annak nyomára ő sem akadt.[4] Természetes, hogy Töröktől feltételezett munkája csakis egyetemi vitatkozás lehetett volna. Franekerában töltött idejéből csupán két üdvözlő verse ismeretes, amelyek közül az elsőben Vásárhelyi Tőke Istvánnak 1692 januárjában tartott teológiai vitatkozását görög nyelven köszöntötte, a másikkal ugyancsak 1692-ben július 31-én Wecsei György metafizikai tárgyú disputációját görög és latin nyelven írott verssorokban üdvözölte.[5]

Képességeire és előhaladására vonatkozólag azonban mégis valamelyes sejtést enged meg Szathmár-Némethi Sámuel professzornak a néhai Lengyel Dániel hagyatékában őrzött levelezése a kiváló Roëll Hermann Alex., előbb franekerai, majd utrechti egyetemi tanárral, aki szellemében és hirdetett tanaiban — Turóczi-Trostler József jellemző megállapítását idézve — „coccejánus, a filozófia s teológia ikerterületén jár; teljesen racionálja a teológiát, ami legalább formailag megfelel Descartes intenciójának, az ő szemében az ész minden, alapelv, mérték, legfelsőbb fórum; kizáróan belőle vezeti le a Biblia isteni érvényét. Mindvégig megőrzi cartesiánizmusának tisztaságát, ha kell, a teológia rovására is."[6] Roëll ugyanis 1696. július 29-én írott levelében örömét nyilvánítja Szathmár-Némethi Sámuelnek az ifjú fejedelem melletti nevelőségből a professzori tanszékre történt visszatérése miatt. Egyúttal szerencsét kíván hasonló nevű kollégájának (ti. Szathmár-Némethi Mihálynak), és reményét fejezi ki, hogy állását díszíteni fogja.[7] E célzás azt bizonyítja, hogy a nagy tudományú professzor ismerte Szathmár-Némethi Mihályt, sőt értékelte is, hiszen bizonyosan tanítványa is volt, noha az ifjú teológus — úgy látszik — főképpen a klasszikus nyelvek tanulására fordította legtöbb idejét. Ámde mindazok a diákok, akiket verssel ő üdvözölt, meg azok is, akik később neki ajánlották vitatkozásaikat, mind Roëll, Andala meg van der Wayen, tehát a szabadabb szellemű eszméket hirdető tudósok tanítványai voltak, amit azután kellő bizonyítékul fogadhatunk el Szathmár-Némethi Mihálynak a megnevezett professzorok tanainak befogadására, sőt később az oktatásban való érvényesítésére. De ugyanerre vall, hogy egykori kolozsvári tanárának: Szathmár-Némethi Sámuelnek „Epistolae S. Pauli Ad Hebraeos Explicata" című s 1695-ben Franekerában 4°-nyi formátumú 627 lap + 75 sztl. levél terjedelemben megjelent munkáját ugyancsak Roël adatta ki, a korrektúrát s revíziót pedig a tanítvány: Szathmár-Némethi Mihály végezte, az ajánlást azután a szerző Van der Wayen János és Roël Hermann Sándor professzorokhoz intézte.[8]

Diákunk a peregrinációból 1695 táján térhetett haza, s ugyanakkor

[3] TT 1886: 798.
[4] Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. I, 93.
[5] RMK III, 3728, 3730.
[6] Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom. Világirodalom. Bp., 1961. I, 178.
[7] Török István i. m. I, 93.
[8] I. h. és RMK III, 3933.

Bánffi György gubernátor marasztatta maga mellett mint udvari papot.[9] Majd hihetőleg Szathmár-Némethi Sámuel ajánlatára és az egykori iskolatársak bizalma következtében az egyházi tanács megválasztotta és megerősítette az 1695. július 17-én kolozsvári pappá választott Csepregi Turkovics Mihály eltávozásával megüresedett filozófiai és filológiai tanszéknek vele való betöltését.[10]

Az egyházközség Konzisztóriumának jegyzőkönyvében mint „Tisztel. Németi Mihály" 1696. április 30-án fordul először elő.[11] 1699. január 13-i gyűlés alkalmával már mint az egyháztanács jegyzőjét említik.[12] Az eklézsia belső életében még mint „exactionalis praeses" vagy „főexactor", vagyis az anyagi ügyek intézésére négy polgári exactorból álló szervezetének elnöke tisztségét is reá ruházták. Mint az eklézsia notáriusa még 1708. november 20-án is említtetik, mint főexactort pedig 1708. április 10-én és 1709. július 7-én is megemlítik.[13]

Mint tanár, a közéletre s azon belül az iskolára is reá nehezedő legsúlyosabb időszakban, élete végéig a bölcsészeti tanszéket töltötte be Szathmár-Némethi Sámuel teológiai professzor mellett, akinek diákkorában is nemcsak tanítványa, hanem tanártársa korában is a nagy tekintélyt tisztelő barátja volt.

A kolozsvári református kollégiumban tanuló Deáki Filep Józseffel, a későbbi püspökkel kapcsolatosan beszéli el Bod Péter, hogy „tanitnak vala abban az időben a' Kolosvári Kollégyiomban ama' nagy Gamalielek, Szathmár Némethi Sámuel és Mihály; a' kiknek lábaiknál mind 'Sidó és Görög Nyelvekben és szemben ötlő nagy épületet Vett".[14] De eredményes tanítása miatti kedvelt személyét bizonyítja külső országokban tovább tanuló kiválóbb tanítványainak vitatkozásaikban való számos ajánlása, így Bánffi-Hunyadi (Abacs) Mártoné 1696-ban, Zilahi (Sebes) Andrásé 1699-ben, Baczoni (Incze) Mátéé 1707-ben mind Franekerából és Almási Istváné 1709-ben Utrechtből.[15]

Szathmár-Némethi Mihálynak nyomtatásban megjelent munkái közül — egy (kezdő diák korában, 1681. május 19-én) az elhunyt Porcsalmi András kolozsvári elsőpap és esperes temetési kártájára írott versecskéjén kívül —[16] csak kettő ismeretes. Az egyik 10 számozatlan levelet betöltő, 2° méretű lapokra nyomtatott latin gyászversek, amelyek 1698-ban „Philosophiae & Lingvarum Professor" megjelöléssel „Monumentum Vitae & Mortis ... Domini, Domini Gregorii Bethlen ... nec non ejusdem Vitae Mortisque Sociae, Consortis ... Dominae, Dominae Mariae Toroczkai" címmel kerültek ki a Tótfalusi Kis Miklós műhelyéből.[17] Másik munkája pedig Tótfalusi Kis Miklósnak 1702. március 22-én koporsóba történt tételekor mondott magyar nyelvű orációja, amelyről különben már szólottunk Tót-

[9] Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 35. Zoványi (i. h.) úgy tudja, hogy „1694 szept. indult haza".
[10] Török István i. m. I, 97.
[11] Series rerum. 46. (Az eklézsia levéltárában.)
[12] I. h. 58, 102.
[13] I. h. 109, 111.
[14] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. (N.-Szeben), 1766. 182.
[15] RMK III. 3988, 4129, 4586, 4702.
[16] A Farkas utcai templom papi széke felett.
[17] RMK II, 1923.

falusi temetéséről írott cikkünkben.[18] Ezzel kapcsolatosan azután még egyszer ki kell emelnem, hogy őróla se ebben a beszédében, se semmi más, vele kapcsolatba hozható adatok között semmiféle emléke nem maradt, hogy olyan gyűlölködő ellensége lett volna a világhírre magát felküzdött nyomdászunknak, mint tanártársa, valamint az itteni papság.

Szathmár-Némethi Mihálynak körülbelül 42 évre terjedő élete folyása 1709. szeptember 28-án ért véget.[19] Azt gyanítom, hogy a következő esztendőben már teljes erővel dühöngő pestis áldozata lett. Emlékére a kollégium diáksága egylevelesen nyomtatott temetési kártát készíttetett, amely azonban mára csak egyetlen példányban maradt fenn.[20]

A saját kiscsaládjáról már valamivel több adattal rendelkezem, igaz, hogy ezek életüknek csak sújtoló csapásait tárják fel.

1925-ben írtam le a kolozsvári házsongárdi temetőnek egyik legművésziebben kifaragott sírkövét, amelyet azután még az 1940-es évek első felében is megtaláltam.[21]

Az ereszes sírkőnek ma nyugat felé fordított lapjára, amely azonban eredetileg keletre nézett, hosszabb oldalán nyugovó téglalap alakú keretben gazdag indák közötti levélmotívumokon levélkoszorú képeztetett ki, amelyben visszanéző, jobbra lépő, kiterjesztett szárnyú, sasfejű madár (főnix?) csőrében gyűrűt tart. Alatta:

IT FEKS3IK ISTENBEN BOLDO
GUL KIMULT TISZTELETES
TUDOS SZATHMAR NEME
THI MIHALY URAMNAK KED
VES HITES TARSA SZALAI
KATA ASZSZONY ES KATI
NEVÜ KIS LEANYKAJA KIKET
A HALAL EZEN SIRALMAS
1697 ESZTENDÖBEN
ELETEKNEK VIRAGJABAN
KI VAGVAN LÖT ELTEMETE
SEK S3 • JAKAB HAVANAK
Z9 NAPJAN KIKNEK ADGJON
AZ UR BOLDOG FELTAMA
DAST

Az itt nyugovó fiatal asszony és leánykája halálára vonatkozólag a református egyházközség harangoztatógazdájának számadáskönyvében találtam pontos adatokat, úgy mint: 1697. július „Die 19. T. Némethi Mihály Ur[am] gyermeke holt meg, harangoztatott háromszor (perceptio) semmi". A gyermek elhunyta után kilenc nap múlva: „Die 28. T. Nemethi Mihály Ur[am] Felesége hólt meg, harangoztatott hatszor (perceptio) semmi."[22] Az eltemetésre vonatkozó feljegyzést a szabócéhtől elhantoltak jegyzőkönyve

[18] RMK I, 1654. és e kötetben a fentírt sorokban közölt cikk.
[19] Series rerum. 103.
[20] Egyetlen példánya a Farkas utcai templom papi széke fölött.
[21] A kolozsvári házsongárdi temetőben II. osztály, B. tábla, 1276. sz. sír fejénél.
[22] Veresegyházi István számadáskönyve. 2. (Az egyházközség levéltárában.)

őrizte meg: 1698. „Die 20 July temettük T. Nemety Mihaly Ur[am] Giermeket. per(cipiáltunk) tőle fl. 2". Tizenegy nappal később pedig: „Die 31 July temettük T. Nemety Mihalyne Assoniomat. Per(cipiáltunk) tőle fl. 2."[23]

Nem tudom mire magyarázni, hogyan történhetett, hogy a sírkő felirata a leányka és anyja elhalálozása idejéül július 29-ét jelöli meg, holott a szabócéh napról napra vezetett számadásai július 20., illetőleg július 31. napját nevezik meg. Ezzel szemben a harangoztatógazda bejegyzéseit véve alapul, a halálozás és az eltemetés napjára egyenként egy, a közbeeső napokra pedig egyenként kétszeri harangozást számítva, éppen megfelel a szabócéh számvevőitől feljegyzett időpontoknak. Ezt az eléggé csúf hibát most már alig merném a kőfaragó botlásának felróni. Hihető inkább, hogy a felirat szövegének megfogalmazásakor a tiszteletes tudós férfiú az eltemetés napja helyett a koporsóba tétel idejét írta elő. Ha azután tévedését utólag netalán észre is vette, segíteni rajta már nem lehetett: a domború betűk és számjegyek maguk nem tűrik a javítgatást.

Ilyeténképpen itt Szathmár-Némethi Mihály professzornak 1697. július 18-án estefelé vagy 19-én reggel elhunyt Kati nevű pici leányának és ugyanazon hónap 28-án meghalt Szalai Kata nevű feleségének holtteste pihen. Valószínű, hogy a fiatal anyát a szüléskor bekövetkezett fertőzés vitte el.

Első felesége halála után, a könnyen felejtő kor szokását követve, mintegy fél év múlva, 1698 elején újra megnősült. Új házastársa Gebel Nagy István kolozsvári polgárnak és felesége Csongrádi Máriának Zsófia nevezetű leánya volt. De ez a házassága sem hozott reája több szerencsét. Ugyanis három gyermekével együtt 1702. október 19-én ez a felesége is örök búcsút vett az élettől.

A következő esztendőben ismét házasságra határozta el magát. Harmadik felesége egykori professzorának, Pataki Istvánnak és felesége Kobzos Borbálának árván maradt Krisztina nevű leánya volt. Harmadik házassága még inkább Kolozsvárhoz kapcsolta a távoli városból ide szakadt férfiút, hiszen feleségének testvérei közül Pál is, István is városi tanácsos, majd főbíró, Sámuel Doboka megyei assessor, Mária férje pedig Soós Ferenc kolozsvári lelkipásztor, a későbbi püspök. De ez a házassága sem volt hosszú életű: mindössze hat esztendeig tartott. Először is 1709. szeptember 28-án meghalt maga Szathmár-Némethi Mihály, majd egy év múlva mind felesége, mind három kis gyermeke az ekkor szörnyűséges méretekben pusztító pestisjárvány áldozata lett. Senki utódjuk nem maradván, emlékük is egészen elhalványodott. Pataki Krisztina sírköve a múlt század elején még állott; szövegét Szathmári Pap Mihály professzor lejegyezte; a kő azonban azóta nyomtalanul eltűnt.[24]

[23] A szabócéh Ratiója. (Az ENM levéltárában használtam.)
[24] A szerző által összegyűjtött kolozsvári családtörténeti adatok.

TÓTFALUSI NAGY TEKINTÉLYŰ ELLENFELE, SZATHMÁRI PAP JÁNOS

A kolozsvári házsongárdi temetőben egymástól jóformán csak néhány ölnyi távolságra fekszik két kiváló kortárs, de egyúttal elkeseredett ellenség: az 1702-ben előrement üldözött Tótfalusi Kis Miklós s az öt esztendő múltával őt követő üldöző Szathmári Pap János. Jóllehet talán-talán nem is megfelelő szavakkal illettem egymáshoz való érzelmi viszonyukat, minthogy a külsőországokbeli sok dicsőséget megért Tótfalusi a kelleténél is érzékenyebb vala a hazai kicsinyes viszonyoktól irányított elavult szokásokkal szemben, amelyen átgázolnia neki: az új utat törő lángésznek volt ereje, a jeles tehetségű, de mások tanításain haladó kortársnak azonban nem volt bátorsága. Jórészben ebből fakadhatott csaknem minden ellentétük anélkül, hogy bármelyikük kiválóságát is kétségbe vonnók.

Az ide pihenőre helyezett Szathmári Pap Jánosról magáról, valamint elődeiről meg utódairól is meglehetősen jól vagyunk tájékozódva, hiszen családjának utolsó férfisarja: I. Károly román király udvari festője késő vénségében alig húsz évvel ezelőtt hunyt el, ennek fia is nemrégen követhette kiváló apját, mígnem a leányági leszármazottak (az etédi Herczegek, a sárospataki Patakiak, a nagybaczoni Inczék s talán még az incseli Szőcsök is) még a mai napig is élnek.

Főképpen a kolozsvári, de az egész erdélyi református egyház, valamint Kolozsvár város világi múltjában valóban nem jelentéktelen szerepet betöltött Szathmári Pap család eredetéről a Bécsi Magyar Kurir mellékletét képezett Honnyi levelek 1813. évfolyamában, továbbá annak adatait kiegészítő és részben helyesbítő életrajzban, amelyet Salamon József professzor az Erdélyi Prédikátori Tár 1835. évi V. kötetében — bizonyosan eredeti okiratok alapján — közöl, lényeges felvilágosítást ad tudtunkra. Salamon szavai szerint: „ezen nemes familia először Sipos, azután Péterfalvi, később Nagy, végre Szathmári Pap nevezetek alatt, Szathmáron, Hiripen, Majtison, Kis Naményban, Peleskén és Daróczon szép nemesi jószágokat birt; de az 1670-ben Rákóczi Ferencz alatt támadott szerencsétlen zendülésben, Carolus Comes a Strafoldo Szathmári Comendáns által hibáján kivül megfosztatott. A' Comendáns ugyan is Szathmári Pap Dánielt Ro'salyba küldi követségbe, hol akkor a' támadás' fejeit tartozkodni értette, megparancsolván, hogy Ápr. 24-kére választ hozzon; de az éppen ezen napon történt Gombási harczon a' támadóktól elfogattván, a' kitüzött napra viszsza nem érkezhetett, 's igy a' Comendáns rebellisnek itélvén Szathmári

Pap Dánielt is, házát 's minden vagyonát elvétette. Idővel megbizonyitotta ugyan ártatlanságát, 's kegyelmet nyert is; de elvett birtokait többé viszsza nem kaphatván, Berkeszi kicsin jószágotskájában vonta magát. Ezen törzsökből nyerte Erdély nehány tudós férfiait." Egyúttal megemlíti azt is, hogy ez a Pap Dániel „N. Váradi Kapitány és kir. fő harmintzados volt".[1] Salamon szavait szükségesnek tartottam a maga egészében megismételnem, minthogy mára már csak a főbb pontokat tudom okmányokkal igazolni, a részleteket megvilágító adatok azonban azóta már vagy elvesztek, vagy pedig még mindig lappanganak valahol. Az elmondottakat tehát kétségtelen igazságnak lehetséges elfogadnunk, csupán két megjegyzése szorul helyesbítésre, mind a kettő azonban csak tollhiba lehet. Az első kifogásunk, hogy az I. Rákóczi Ferenc-féle „zendülés", amelyből a megjelölt időre ő ugyan már kivonta magát, a megsanyargatott felső-magyarországi elégedetlenek mozgalmával s további szálaival a Wesselényi-féle összeesküvéssel volt azonos; a Salamontól megnevezett császári tábornok helyes neve Strassaldo. Azután tévedést látok abban az állításban, hogy Pap Dániel nagyváradi kapitány lett volna, ugyanis az egykori kortárs: Szalárdi János Krónikájában erről egyetlen szóval sem emlékezik meg, sőt Balás Margit sem tud róla a váradi kapitányság történetéről írott értekezésében, ellenben inkább állíthatnók, hogy a szatmári vár polgári őrségének vala alkapitánya.

Ezek után a magam által gyűjtött bizonyítékokról számolván be, elsőként ismert ősnek mutathatom be azt a Péterfalvi Sipos István semlyéni református papot, aki a külsőországokbeli akadémiákról hazatért Putnoki János emlékkönyvébe 1618. június 29-én emléksorokat írt.[2] Tehát azonos személy azzal a Péterfalvi István gebei pappal, aki 1617-ben nyugtatványozza az átvett dézmát. A továbbiakban teljes nevén, mint Péterfalvi Sipos Istvánt látjuk az ugyancsak Szatmár megyei Batizon az 1620. esztendőben, majd 1626—27-ben Kérsemjénben a megrövidített Péterfalvi István alakban is.[3] Már ebből is bebizonyosodott Salamon állításának igazságáról, hogy a megnevezett férfiú a Péterfalván otthonos Sipos családból származott. Másik forrásunk idősebb Szathmári Baka Péter fehérgyarmati pap naptári feljegyzése; e szerint egyik fiának 1628. november 16-án tartott keresztelőjével egyidejű partialis synoduson megjelent papok között részt vett „Rdus Donus Steph: Peterfalvi pastor ecclae Kér szemlãe".[4] Az ő személyét kell látnom abban a Péterfalvy István ecsedi prédikátorban is, aki — Lampe—Ember szerint — az 1646. június 10-én Szathmárnémetiben tartott nemzeti zsinaton is részt vett.[5] Végezetül ugyancsak vele azonosítandó Péterfalvi S. István, a dobi egyházközség prédikátora, akinek 1652. március 26-án keltezett végrendelete a kolozsvári református kollégium levéltárában őrzött Szathmári Pap-családi iratok közül került elő. Ebben

[1] S. J.: Szathmári Pap Mihály' rövid életrajza. (Erdélyi Prédikátori Tár. V. füzet 1835. IV. lap.)

[2] Sárospataki Füzetek. 1864.: 670. és Adattár I. 154.

[3] Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. (Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIII, 5—111.)

[4] Szerző: XVI—XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. (Egyháztörténet. 1943: 21—22.)

[5] Lampe, Fr. A.: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 614. és Szirmay Antal: Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete. Buda, 1809. I. 57.

azután megemlékezik két jó fiáról; közülük a nagyobbiknak juttatta a többek között a szatmári hegyen levő szőlejét, mígnem István nevű kisebbik fiának a szatmári házát hagyományozta. Közelebbi meghatározás nélkül említi kis unokáját is, aki bizonyosan a nagyobbik fiú gyermeke lehetett. Ezenkívül meghagyta, hogy feleségének semmit ne adjanak, mert ő amit ide hozott, azt mind el is vitte magával.[6] Valószínű, hogy ez nem a fiúk anyja, hanem második felesége volt.

Egy másik okirat már a nagyobbik fiára vonatkozik, arról számolván be, hogy Daróczi Zsigmond 1663. február 22-én Szatmár városában „nemzetes és vitézlő Péterfalvi Papp Dániel Urunknak és felesége Deczey Anna Aszonnak" 500 m. forintért két jobbágyot zálogosít el.[7] Ez a Dániel volt tehát a végrendelkező István pap nagyobbik fia. Azonos vele az a Papp Dániel szatmár-várbeli tiszttartó, akinek és társainak Rákóczi György fejedelem az 1648. évben kiadott parancslevelében tudtul adja, hogy a Szatmáron lakó nemesek tartoznak a polgári terheket viselni. Ugyancsak ő volt az a Papp Dániel, a szatmári várhoz tartozó jószágok főudvarbírája, aki a várba szállott nemesek vitézeinek fele hópénzeképpen 1659-ben 100 forintot átvett. Nemkülönben róla szólhatott a szatmári reformátusoknak az 1662. évi országgyűlés elé terjesztett panasza, elmondván, hogy „Daniel Pap Provisor Szatmariensis, Proventum Sabbathalem ex Molendino super Fluvio Szamos extructo, ad Arcem Szatmar spectante, scholae ejusdem loci Alumnis a magistratu collatum ademit". Úgy látszik, hogy Pap Dániel felsőbb parancsra cselekedett, minthogy kérelmüket az egyház az 1669. esztendei pozsonyi országgyűlés előtt is megismételve, természetesen, semmi eredményt nem ért el. Nem lehetetlen, hogy ugyanezzel az üggyel van összefüggésben két városi tanácsosnak Bécsbe történt küldetése is, „hogy mentegessék a Várost azon hatalmaskodás eránt, mellyel vádoltattak: hogy Papp Dániel Harmintzados házán el követtek volna". Úgy látszik, hogy túlbuzgó eszköze volt a felettes hatóságnak. Hivatalváltása különben az 1665. évben történhetett, mert Sarkadi Nagy Mihály harmincadosként ekkor nevezi meg Péterfalvi Pap másképp Sipos Dániel-t. E tisztségében — úgy hiszem — 1676 tájáig működött, mert ebben az esztendőben már Tyukodi János harmincados nevével találkozunk. A továbbiakra aztán Teleki Mihály kővári főkapitánynak 1677 augusztusában Baló László fejedelmi hopmesterhez intézett levelében találkozunk, amelyben nevét nem valami hízelgő jelzővel feldíszítve emlegeti, beszámolva arról, hogy „már azon a parázna Pap Dánielen ki tekertettem nagy nehezen az négyezer forintot és az (fejedelem) ő nagysága parancsolatja szerint az új fogadott hadaknak megfizettetek" belőle.[8] Felesége nevét használva fel további kiindulópontul, hihető, hogy az 1663-ban elhunyt Tarhos másképp Deczei Mihálynak, az 1661. évbeli városbírónak lehetett a leánya.

A Szathmári Pap család levelei közül hasonlóképpen került elő két irat is, amely Pap Dánielt 1664. október 3-án és 1668. május 28-án szatmári

[6] Eredeti okirat a Szathmári Pap-iratok között. (A kolozsvári ref. koll. levéltárában használtam.)

[7] I h.

[8] Szirmay. 163, 164, 167. és Sarkady Nagy Mihály—Bartók Gábor: Szathmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári történetei. Szatmárt, 1860. 169, 303, 315. — valamint Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelicae in Hungaria. Appendix. H. n. (Bécs?), 1710. 122. — Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezései. VII, Bp. 1916. 454.

harmincadosként nevezi meg.[9] Ebben az időtájban Mezőlaki P. János franekerai akadémiai hallgató 1666-ban kinyomtatott vitatkozását a többek között ugyanennek a Pap Dániel szatmári harmincadosnak, mint külső országokbeli tanulásában bizonyosan támogató jóltevőjének ajánlotta.[10]

E család rendi állapotára nézve már Szathmári Pap János sírkövének felirata is bizonyos világot vet, mondván őt „nobilissimus ac clarissimus dominus"-nak, de ugyanerre céloz a „splendor natalium" kifejezés is. Ezekhez az utalásokhoz sorolhatjuk azután a dr. Lengyel Dániel családi iratai között megmaradt okmánymásolatot. E szerint ugyanis Nagy vagy Pap Dániel Lipót császárhoz folyamodást nyújtott be, amelyben megemlíti, hogy ősei nemesi szabadságban éltek, de a török dúlások alkalmával nemeslevelök elveszett, ezért kéri, hogy részére Deczey Anna nevű feleségével, valamint János, Anna és Erzsébet nevű gyermekeivel együtt új nemeslevelet és címert adományozzon. Kérése meghallgatásra találván, az új nemeslevelet 1665. szeptember 4-én állította ki az udvari kancellária. Kihirdetése Szatmár megyének 1666. május 19-én Jánk városában tartott gyűlésén ment végbe. Ugyanerre az okmányra van reáírva, hogy Apafi Mihály fejedelem neki 1672. december 31-én Berkeszen két részbirtokot adományozott.[11] A már egyszer csaknem minden ingatlan vagyonától megfosztott Pap Dánielnek még további nyomorúságát is találjuk, ugyanis Teleki Mihály 1678. szeptember 13-án Apafi fejedelemhez intézett levelében a többek között azt írja, hogy a német Berkeszen Pap Dániel házát felégette.[12] Ennek ellenére azt hiszem, hogy további létalapját mégsem csak a berkeszi jószág képezte. Ez sejthető dédunokájának: Szathmári Pap Mihálynak, a kolozsvári református kollégium kiváló professzorának 1804. március 4-én kelt végrendeletének egyik pontjából; e szerint „a viz ivó (ezüst) Csésze fiamé legyen, minthogy ez a nagy apám apjáé és a Szathmári familia egy nevezetes törzsökéjé volt, melyből meglátszik azis, hogy a mi eleink magokat eleintén nem de Szathmár, hanem de Péterfalva iratták, az holott most is valami keresetünk volna".[13] E poharan tehát szövegvésetnek kellett bizonyítania az eredeti tulajdonos nevét, amely — a kor szokása szerint — bizonyosan mondatszalagképpen ölelte körül a családi címert. Minthogy azonban magával a nemeslevéllel nem rendelkezünk, sőt a sírkövön is kiábrázolt címer erősen rongált, a leírást a kolozsvári Farkas utcai templom egyik hátaspadjára felszegezett, barna selyemre olajjal festett temetési címerről idézem, ez ugyanis ép állapotban őrizte meg a házsongárdi temetőben nyugovó férfiú emlékezetét. E szerint kék színű ovális mondatszalagon sárga betűkkel történt a felirat megörökítése:

INSIGNIA GENEROSI ET ADMODVM RNDI AC CLARISS D. JOHANNIS PAP SZATHMÁRI ECCIAE R. CLAVDIOP. PASTORIS DISERTIS NEC NON EIVSDEM ECCLAE CVRATORIS DEXTERIMI OBIIT DIE 30 NBRIS AO J707. AET. SVAE A. 49.

[9] Szathmári Pap-iratok. (I. h.)

[10] RMK III, 1718.

[11] A Szathmári Pap családra vonatkozó adatok. Összeírta Dr. Lengyel Dániel (przemysli), Szathmári Pap Krisztina Dr. Incze Mihályné unokája. 1/a—b, ív. (Gyűjteményemben levő kézirat.)

[12] Teleki Mihály levelezése. (Szerk. Gergely Sámuel) VIII, 257.

[13] Lengyel Dániel id. összeírása. 5/d. íven és Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. II, 84.

A köriraton belül csücskös talpú pajzsban zöld téren ágaskodó, jobbjában egyenes kardot tartó oroszlán; szembe néző koronás nyílt sisakjának dísze a pajzsbeli oroszlán növekedőleg. Takarók: kék—arany és vörös — arany(?).[14]

A címer tartalma hihetőleg az elveszett eredeti nemeslevél címerképének megújítása, ez pedig határozottan a hadi érdemekért történt jutalmazást bizonyítja.

A Szathmári Pap névalakulásban jellegzetes példáját találjuk annak az egykori szokásnak, hogy az állandó lakóhelyet cserélő leszármazottak részben filiációs, részben pedig származási helyük megjelölése alapján miképpen változtatták nevüket. Elődeik ugyanis az ősi fészekben, vagyis Péterfalván csakis Sipos néven neveztettek, közülük azonban egyik főiskolába is kerülvén s azt végigjárván, pappá lett. Már Szatmár, avagy Debrecen kollégiumában ragadt reá a szülőfalujának nevéből képzett Péterfalvi eredetnév, mígnem a régi családnevet csak mellékesen, rendesen csak rövidítve, „S." alakban használta. E pappá lett családtag fia azután az eredeti családnév helyére már az apja foglalkozásnevét iktatva, lett Péterfalvai Pap vagy egyszerűen Pap Dániel-lé, ami azután „papfia Dániel"-t jelent (latinul Daniel Pastoris). E Péterfalvi Pap Dánielt minthogy foglalkozása Szatmárhoz kötötte, ott született fia az eddig használt Péterfalvi származásnevet — természetesen — Szathmári-ra cserélte át. A XVIII. század elején már állandósulni kezdett névhasználat e család további utódainál véglegesen a Szathmári Pap alakban maradt meg. Ugyanilyen folyamatot különben az ősi fészekből kirajzott más családoknál is megállapíthatunk.

A további kétségtelen leszármazást a nemeslevél alapján kibogozható folyamaton kívül leghatározottabban az a körülmény bizonyítja, hogy a hollandiai Leyda egyetemén 1681-ben tanuló „Johannes Pap Szathmári Ungarus" március 5-én tartott nyilvános vitatkozásának nyomtatásban is megjelent első részét apjának, Szathmári Pap Dánielnek ajánlotta.[15]

És most itt álljunk meg egy pillanatra, megállapítandó, hogy Szathmári Pap János nemcsak nevét s nemességét, de a korábban felsorolt adatok alapján következtethető jellemét és magatartását is apjától örökölhette, ami ugyan észbeli tehetségét és munkálkodását nem rontja le, de jellemére borít kitisztázhatatlan árnyékot.

A most bemutatandó férfi életrajzi adatait nyomozva, megállapítható, hogy sírkövének felirata szerint 1707. november 30-án bekövetkezett elmúlásakor 48 esztendőt, 11 hónapot és 3 vagy 4 napot töltött be e földi életben. Tehát 1658. december 27-én vagy 28-án láthatta meg a napvilágot; én inkább 27-e mellett döntök, minthogy ez volt János napja, s így valószínű is, hogy keresztnevéül is ezért nyerte ezt a nevet. A tudós Benkő József szerint Szatmár városában született,[16] amely állítás mindenképpen megfelel a valóságnak. Iskoláztatását hasonlóképpen ugyanitt kezdették el vele, hazai tanulását azonban már Kolozsvárt fejezte be, ezt pedig abból a körülményből következtetem, hogy 1681-ben Leydában tartott első nyilvános

[14] A kolozsvári Farkas utcai templomban és Sándor Imre: Kolozsvár czimeres emlékei. Kolozsvár, 1920. 66.

[15] RMK III, 3122.

[16] Benkő József: Transylvania. Bécs, 1778. II, 296.

vitatkozásának második részét a kolozsvári református kollégium két professzorának: Tolnai F. Istvánnak és Sáros-Pataki Istvánnak ajánlotta, külsőországokbeli tanultársai közül verssel Szathmár-Némethi Sámuel köszöntötte, akinek életrajzából ismeretes, hogy csupán négy hónappal vala idősebb Szathmárinál, továbbá hogy 1675-ig ő is Szatmárott tanult. Innen ment át Kolozsvárra, ahonnan azután 1680 elején indult külsőországokbeli bujdosásra.[17] Ezeket tudva, ha már most a kolozsvári kollégium tanulóinak nem valami bőbeszédű névsorát nézem át, ebben sem Szathmári, sem Szathmár-Némethi neve nem fordul elő, de ennek ellenére mégiscsak sikerült reájuk akadnom. Ugyanis Apafi Miklós és Teleki Anna házasságkötése alkalmára kinyomtatott egyleveles kártán olvasható latin nyelvű versek szerzői között 1676 szeptemberében a többi kolozsvári kollégiumi diákkal együtt ott találtam „Johannes Pap Nobilis", valamint „Samuel Némethi Nobilis" nevét is.[18] E neveket látva, megérthetjük, hogy őket miért is nem találtam meg a studiosusok névsorában! Abban ugyanis csak a tógát felöltött, alapítványt nyert (alumnus) diákok neve van feljegyezve, akik a kollégium épületében való bentlakásra s így magukviseletük és előhaladásuk nyilvántartására voltak kötelezve, mígnem a támogatásra nem szorult, jobb módú s a maguk ellátásában a városon künn lakó polgár és nemes ifjak számára ha netalán mégiscsak lett volna külön anyakönyv, az azonban már nem maradt reánk. E két ifjú tehát nemes származású künnlakó volt, iskoláikat azonban az alumnus diákokkal együttesen és egyformán végezték el.

E kollégium tanárai a maguk korának jelesen képzett, haladó szellemű nevelői voltak. Tolnai, aki öt esztendei külsőországokbeli tanulása közben Hollandia és Anglia egyetemein a teológia, a filozófia és a medicina évfolyamait elvégezve, itthon úgy is, mint a jeles tanárok jeles tanítványa, de mint keresett orvos is nagy tekintélyt szerzett nevének s akkor, amikor a fejedelem 1667-ben az udvarhelyi prédikátorságra akarta áthelyeztetni, Kolozsvárt való maradhatása érdekében maga az ifjúság fordult közbenjárásért Teleki Mihályhoz, a fejedelemasszony unokatestvéréhez, Apafi mindenható tanácsosához.[19] Patakiról pedig tudjuk, hogy mint a nagy hírű Coccejus professzor tanítványa, valamint a cartesiusi filozófia hirdetője, az orthodoxia merev korlátainak feloldását hirdette tanítványainak. Ezért azután ha nem lettek volna befolyásos pártfogói, az orthodox nézetű papok zsinata pálcát tört volna felette.[20] Ilyen elveket valló tanárok nevelése alatt maga Szathmári is a szabadabb szellem után vágyott.

Szathmári Pap János földijével és osztálytársával, Szathmár-Némethi Sámuellel egyidőben indult útba a külsőországokbeli akadémiákon való továbbtanulásra. Utóbbi az 1680. év elején a hollandiai Utrecht egyetemére vétette fel magát,[21] de szeptember 25-re már átjött Leydába, Szathmári azonban egyenesen a leydai teológiai karra kérve felvételét, az ottani anyakönyvbe a 22 esztendős „Johannes Szattmari Pap" nevét 1680. február

[17] Szathmár-Némethi Sámuel egylevelesen nyomtatott temetési kártája a kolozsvári Farkas utcai templomban.

[18] Szerző: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. Kolozsvár, 1939. 9.

[19] Teleki-levéltár 838. sz. köteg.

[20] Ld. a Patakiról szóló cikket a kötetben.

[21] Ld. róla szóló alábbi cikkünk 3. jegyzetét.

28-án iktatták be.[22] Itteni tanulásának első jeleként jelentkezik egy nyomtatásban megjelent latin verse, amelyet 1680-ban Leydában elhunyt Kovásznai Péter akadémiai tanulónak, az azonos nevű erdélyi püspök fiának temetése alkalmára szerzett.[23] Egy esztendei itteni tanulásbeli előhaladásának bizonyságára már 1681 március 5-én de Volder Burchernek, a cartesiusi elveket valló professzornak s a medicina és a filozófia doktorának elnöklete alatt „De Aeternitate Dei" tárgykörből két filozófiai vitatkozást is tartott.[24] Majd a következő hónapban Wittichius Kristófnak, a hasonlóképpen Cartesius- és Coccejus-követő professzornak, a teológia és filozófia doktorának elnöklete alatt „Causam Sp. S. Victricem demonstrans" teológiai tárgyból disputált.[25]

Annak a szellemnek, amelyben otthoni tanárai elindították, forrását Szathmári odakünn találta meg, professzorai közül ugyanis különösen de Volder, Wittich és Schotanus neve bizonyság tiszta cartesianismusáról és filozófiai képzettségéről. Közülük főképpen Wittich mind Cocceius, mind Cartesius tanainak szóban és írásban hirdetője, egyike volt a követők közül való legerősebb egyéniségeknek. Legnevezetesebb munkája az 1671-ben megjelent „Theologia pacifica", amelyből hitelvei legjobban megismerhetők. Szerinte a szentírás a vallás egyetlen hiteles forrása, jóllehet ez egymagában mégsem elégséges arra, hogy belőle akár a világrendszerre, akár a testi lételre vonatkozó elméleteivel megelégedhessünk. A tiszta, értelmes megismerésnek kell a szentiratokból leszűrt hittételek mérlegéül szolgálnia, az ész azonban egymagában csupán csak bírálati eszköze lehet a kijelentett vallásnak.[26]

Pataki István megalapozása után bizonyosan Wittich szilárdította meg Szathmári tudós cocceianus és cartesianus voltát, amelyről későbbi korában mind Cserei, mind pedig Hermányi magasztalólag emlékezik meg.

Az a magas színvonalon álló szellem, amely Leydában feltalálható volt, Franekerában sem volt idegen. Ezért az ide átjött Szathmári itt is a megkezdett irányzattól vezéreltetve, folytathatta tanulását. E nevezetes akadémia anyakönyvébe 1681. december 1-én vezették be a nevét,[27] tehát közel kétesztendei tanulás után vált meg Leydától. Franekerai tanulása idejéből egy üdvözlő verse ismeretes, amellyel barátját: Szathmár-Németit „Exercitii Philosophico-Metaphisici" című vitatkozásának 1682-ben Leydában való megjelenése alkalmával köszöntötte.[28] De ugyanebben az esztendőben ugyancsak Franekerában megjelent egy 325 lap + 10 sztlan levél terjedelmű nagy munkája is. Ugyanis steringai Schotanus János a filozófia doktora és professzora elnöklése alatt tartott több rendbeli vitatkozását „Philosophia Prima Seu Metaphysica Brevibus Aphorismis delineata" cím alatt kiadta. Munkáját Henrik Kázmér nassaui hercegnek ajánlotta. Versekkel maga az elnöklő professzor görög nyelven, továbbá Szathmár-Né-

[22] Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N. F. XVI, 216.
[23] RMK III. 3051.
[24] RMK III. 3122.
[25] I. h. III. 3123.
[26] Zoványi i. m. 94—95. és Túróczi-Trostler József: Magyar irodalom. Világirodalom, Bp., 1961. I, 206.
[27] TT 1886: 796.
[28] RMK III. 3192.

methi Sámuel és Balleer Didacus latinul üdvözölte.[29] Túróczi-Trostler szerint e munka annyira példányképe szellemében íródott, hogy „Descartes bátran vállalhatná Szathmári legtöbb állítását s mondatát, mégpedig nemcsak tartalma, hanem formája szerint is".[30] Jellemzésül és itthoni értékeléséül idézhetem Hermányi Dienes József nagyenyedi jeles pap szavait. Szerinte Szathmári Franekerában „a Cartesius metaphisikájából és a Poiretből a cogitationibus de Deo, anima et malo, jeles könyvet adott vala világra, mely munkát én is láttam".[31]

Külsőországokbeli bujdosásának végére nincsen adatom. Talán-tán együtt tért haza a franekerai egyetemről 1683-ban kibúcsúzott Szathmár-Németivel, ugyanis — Benkő József szerint — 1685-től, mígnem Thurzó Ferenc szerint 1686. november 23-tól 1688-ig, mint a nagybányai iskola igazgatóját már itthon találjuk.[32] Itteni munkálkodása idejéről semmi emlékünk sem maradt fenn. Zoványi egy másik Szathmári Jánossal azonosítja a bányai iskolaigazgatót, de a felesége személye az ő itteni működését valószínűsíti. Feltételezhető, hogy az 1683—86. iskolai éveket töltötte itt, minthogy az 1686—87. iskolai esztendőtől kezdődőleg már a székelyudvarhelyi iskola tanáraul hívták meg. Ekkor házasodhatott meg, feleségül véve a nagybányai városbíró leányát,[33] a sírkő felirata szerinti Villás Sárát. Az ő apja azzal a Villás Jánossal lehetett azonos, akinek mint nagybányai városi tanácsosnak Nánási L. István odavalósi lelkipásztor 1670-ben megjelent „Szü Titka" című könyvét ajánlotta.[34]

Hermányi Dienes József naplójában megemlékezve Szathmárinak udvarhelyi igazgatóságáról, szavait azzal kezdi, hogy „nem tudom bizonyosan mi okon, Lethenyei (Pál) helyében Szathmári Pap Jánost (hozták), talán azért, hogy annak az udvarhelyi Bethlenianum gimnasiumnak állapotja az akademikus mester vagy professor által feljebb-feljebb emeltetnék".[35] És csakugyan a nagy tudású, jeles mester az iskola előmenetelét szolgálta. Tanítványai méltó csodálattal emlékeztek meg róla. Nagyajtai Cserei Mihály Históriájában azt jegyzi meg: „mikor én a scholát elhadtam,[36] Szakmári Sámuelt (helyesebben: Jánost) hozák, igen tudós embert."[37] Ugyancsak Cserei írja róla Borosnyai Lukács János püspökhöz 1747. április 4-én intézett levelében: „Ez éppen Encyclopaedista volt mindenféle liberalis arsban; mássa volt Coccejusnak a Theologiában, éppen Cartesius a Metaphysicában és az egész Philosophiában. Ennek keze alatt tanultam én a Theológiát, egyszersmind a Philosophiát, Sidó és Görög irást és nyelvet."[38] Az előbb említett Hermányi édesapjának, mint Szathmári tanítványának visszaemlékezései után jegyezte fel, hogy „ennek a tudós professornak keze

[29] I. h. III. 3179.
[30] Túróczi-Trostler. I, 206—07.
[31] Kelemen Lajos: Herményi Dienes József emlékirata. Kolozsvár, 1926. 16. és Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató. 179.
[32] Benkő József. II, 296. és Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya, 1905. 33.
[33] Cserei Mihály 1747. évbeli levele Borosnyai L. Jánoshoz. (EPrK 1873: 21.)
[34] Nánási L. István: Szü Titka. Kolozsvár, 1670. Ajánlás.
[35] Kelemen Lajos id. m. 16.
[36] Vagyis amikor subscribált.
[37] Újabb Nemzeti Könyvtár. I, 103.
[38] EPrK 1873: 21.

alatt az én atyám a theológiába kezde kapni s megkedvelé a Cartesiana filozófiát is, melyet holtig minden virginánál kedvesebb muzsikájának tartott is".[39]

Udvarhelyen Szathmári három esztendeig igazgatta az iskolát, ugyanis 1689-ben már Tolnai Istvánt hozták ide utódául.[40] Innen most már netalán Zilahra vitetett papnak,[41] ahol azonban ismét csak rövid ideig szolgálhatott, hiszen 1692-ben már mint dési lelkipásztort és belső-szolnoki esperest találjuk.[42] Désen hasonlóképpen csak néhány esztendeig maradt, minthogy 1696 novembere óta itt már Eszéki István az első pap és az egyházmegye esperese.

Zoványi Jenő Szathmári Pap János és Szathmári János című közleményében azt bizonyítja, hogy a nagybányai rektor és a zilahi pap nem vele, hanem az 1710-ben Nagyecseden lelkipásztoroskodó Szathmári Jánossal azonos.[43] Elismerem, hogy legalábbis a zilahi paposkodás kikapcsolható Szathmári Pap János életének rajzából, minthogy a zilahi Szathmári Jánost az 1688. november 7-i tiszántúli közzsinat avatta lelkipásztorrá, bárha az előbb megadott időpontokat ennek ellenére is lehetséges volna összeegyeztetnünk kolozsvári élete folyásával, ezt egyedül csak az teheti kétségessé, hogy pappáavatás előtt nem volt szokása a papjelölteknek megházasodniok.

Az erdélyi reformátusok legtekintélyesebb egyházközsége ekkor már a kolozsvári gyülekezet volt, természetes tehát, hogy az elöljárók a legkiválóbb lelkitanítókat gyűjtötték ide; most is az 1696. év elején eltávolított Szőnyi Nagy István nevezetes lelkipásztor helyébe a valóban tudós hírnevet szerzett Szathmárit választotta meg a konzisztórium akarata. Az 1696. május 27-én tartott gyűlés jegyzőkönyve szolgálatba történt lépését a következő határozatával erősítette meg: „Tiszteletes Tudós Szathmári Pap János Uramnak eddig a' Dési Refr. Sz. Ecclnak L. Tanitojának és azon Tractusnak érdemes Esperestjének adván hivatalt Tiszt. Ecclesiank Praedicatorságra(,) Isten kegyelméből ő kegyelme kezdette ez mai napi reggeli órán szolgálattyát az Ecclesiaban. Isten ő kegyelme munkáját maga dicsösségére és Ecclesiank épülésére boldogicsa. Az ö kglme Cantoronként kezdödő és termináló fizetésének ideje kezdödik a' die 1 Junij annis(!) praesentis, végezödik esztendönként die ultima Maji; Quartas Uramék ő kegyelmek azért ahoz a' terminushoz tarcsák magokat."[44] A quártások által kiszolgáltatott fizetésjárandóságot azonban nem tudtam megállapítani, minthogy ebből az időből számadáskönyvek nem maradtak fenn. Mindössze csak egy 1697. február 3-án keltezett nyugtatvány került elő a levéltár selejtes anyagából, ebből azután az tűnik ki, hogy búzabeli sallárriuma egy esztendőre 20 öreg köbölnyi volt,[45] ami 160 nagyvékának felelt meg. Természetbeni járandóságaképpen kapott lakóháza egy 1697. és egy 1704. év-

[39] Kelemen Lajos id. m. 16.

[40] Kis Ferenc: A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme. Székely-Udvarhelytt, 1873. 24.

[41] Szabó Pál: A zilahi ref. egyházközség története. (Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1881. 61.)

[42] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. III, 129.

[43] It 1958: 458—59.

[44] Series rerum c. konzisztóriális jegyzőkönyv. 47. (A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.)

[45] Az egyházközs. lev. tárában.

beli adat szerint Farkas utcában a templom északi oldalával átellenben, tehát a mai 23. szám alatti régi papilak vala, amelyet — ugyane forrás szerint — az 1704. szeptember 27-i kuruc támadás alkalmával a templommal együtt ágyúlövés ért.[46] E papilak az egyház hivatalos helyiségét: a konzisztoriális nagy gyűléstermet is magában foglalta, s ezért ezt közönségesen „az eklézsia házá"-nak volt szokásban nevezni.[47]

1698. szeptember 11-én meghalt Bátai B. György elsőpap és főkurátor; az 1699. január 13-án tartott egyháztanácsi gyűlésben „communibus votis és egyező voxal választották Fő Curatornak Tiszt. Szathmári Pap János Uramat, Ecclesiánk Lelki Pásztorát; Isten ö kegyelmének ez nehéz időkben adgyon erős lelket, itiletet az Isten dicsöségére, és Ecclesiánk javára és előmenetelire tartozó dolgokban".[48] Valóban a Habsburg-uralomnak Erdélyre történt kiterjeszkedésével súlyos viszonyok szakadtak Kolozsvár eddigi közületeire, s így csak a tántoríthatatlan hűség mentette meg az unitárius egyházat a felmorzsolódástól, de a reformátusság is nehéz körülmények közé sodródott. Ilyeténképpen nem csekély feladattal kellett megküzdenie az újonnan választott főgondnoknak és elsőpapnak, igaz ugyan, hogy a közbeiktatott kuruc idők egyelőre elterelték a kormányzat figyelmét az egyházakat sújtoló intézkedések fokozásától, s így az 1703. évben bekövetkezett ellenséges természetű pusztítások már csak egyéni károsodásokat okoztak, de a közösségek létalapját nem támadhatták meg. A kuruc szabadságharc megszüntével fellélegzett erőszak kiteljesedését azonban Szathmári már nem érte meg, s ezért feladatának folytatását másnak, az ifjabb erőben levő Soós Ferencnek, a későbbi püspöknek kellett magára vállalnia.

Szathmári 1696-ban történt beköszöntésekor már itt találta gyermek- és ifjúkori jó barátját: Szathmár-Némethi Sámuelt mint a kollégium teológiai professzorát s Pataki István halála után II. Apafi Mihály nevelőjét. Úgy látszik, hogy vele nemcsak a világnézeti, vallási és filozófiai árnyalatokban volt egy készültségű, hanem a mindennapi élet gondolatvilágában is közös nevezőn állottak és képességeik, meg tudásuk következtében talán túlságos öntudattal is rendelkeztek. Jól látjuk ezt Tótfalusi Kis Miklóssal szemben tanúsított egyöntetűen kérlelhetetlen maguktartásukban, amely külsőországokban való tartózkodásuk ideje alatt magukba szívott szabadabb szellem ellenére is a gyakorlati életben dogmatikus merevséggé szilárdult.

Kétségtelen, hogy papi mivoltuk ellenére is mindketten gőgösek voltak, talán fűtötte ezt nemesi származásuk is a falusi egyszerű családból származott, feltörekvő Tótfalusival szemben, aki pedig készültségben és tudásban aligha volt kisebb náluknál. Hiúságukat különben nemcsak az sértette, hogy Tótfalusi bele-belejavított a nyomdába adott kéziratok helyesírási, sőt mondattani hibáiba, hanem Szathmári Pap János — bár maga nemesember — felesége azonban csak polgárleány, s ezért ő nem öltözködhetett másképpen, mint ahogyan a papnéknak meg volt engedve. Ilyen tiltó rendeletet találunk az 1642. évi enyedi zsinat határozatainak 6. és 7. pontjában, amely úgy határozza meg, hogy ha a papok és feleségük hozzá-

[46] Czegei Vass György és László naplói. 249. és 429.

[47] Az 1699. évi fel nem vehetett adók jegyzéke. 128. (A kolozsvári állami levéltárban. Számadáskönyvek csoportja.)

[48] Series rerum. 58.

juk nem illő ruhába öltözködnek, fosztassanak meg ruhájuktól s adassék az a szegény embereknek. További bizonyítékul szolgálhat az 1646. esztendei szatmárnémeti nemzeti zsinatnak LXXXIV. végzése; ez úgy dönt, hogy „papnék s leányaik is óvakodjanak minden piperés öltözködéstől, tánctól, fecsiségtől s legyenek szemérmesek, sat.", sőt még a következő század derekán is találtam ilyen értelmű intő példát. Erről készített feljegyzésem azonban megsemmisült s ezért csupán emlékezetből idézhetem, hogy ifjabb Verestói Cséri György kolozsvári református papot talán az 1760-as évek második felében Dési Lázár György püspök levélben megintette, hogy feleségét ne járassa selyemben.[49] Ezzel szemben Tótfalusi egyszerű származása mellett is a felesége nemesleány volt s ezért őt megillethette a cifrább öltözet, minthogy ura bárha teológiát végzett, de nem teljesített papi szolgálatot. Különben Hermányinál is találunk feltevésünkre vonatkozó határozott bizonyítékot. Ő ugyanis azt írja Szathmáriról, hogy „ez az alázatosság és szelidség nélkül való pap egyiken azon kezdi felemelni szemöldökét, hogy még Hollandiában a Cartesiusból s Poiretből olyan metaphisikát irt vala, a második részében elcsapá a hasát az udvarhelyi professorság is s nevezetesen, hogy a kolozsvári papságra is felemelték. Ennek a felesége köntösös volt, de Tótfalusiné még tászlisabb, mert a pénz férjének a házához foly vala bé".[50] Az indokolásban azonban a 60 évvel később író Hermányi kissé tévedett, mert szegény Tótfalusinak éppen az volt egyik legnagyobb baja, hogy anyagilag se ment úgy a sorja, mint ahogyan lejövetelekor biztatgatták. De erre vonatkozólag talán többet látunk meg magának Tótfalusinak a szavaiból, mondván: „azt is irigylésképpen említék, hogy én feleségemmel olyan szépen élek... Kezdék hántorgatni, ... hogy igy czifrázom a feleségemet, ... mert ollyan hire lévén gazdagságomnak; még-is tsak tafota ruházatot tsináltattam én elsőben is neki. Melly parsimoniámot ö dedignálván úgy tsináltatott maga pénzével (mert vólt egy nehány pénzek az Attyokról maradott, mellyet én kezemhez sem kivántam, hogy ne mondják, hogy én a' Székely Andráséból vagyok ember) ... Hogy pedig muntlit visel; Ha Veresegyházi Mihálynét megillette, ötet is megilleti. ... Hogy pedig ö rendit a Nemes Aszszonyokkal megtartotta, igen jól tselekedte."[51]

Hermányi állítását a tudós Szathmári János jellemére vonatkozólag utódainak egyénisége is igazolja. Ugyancsak Hermányi mondja, hogy az elhalt Szathmári Pap János fiai közül „hagyá Sándornak a betüszedést, külön egy famelicus typographhust, a kevélységet s éles elmét pedig hagyá Zsigmondnak, mert ő is tud ahhoz a jámbor". Ez a kisebbik fiú később püspök leve. Bárha Hermányi egy kissé temondád-hangon is szól a Szathmári Papokról, írásaiban mégis van sok igazság, kivéve talán az általa megbélyegzett Sándort. Valószínű azonban, hogy Szatmári Jánost nemcsak a saját maga önteltsége, hanem — úgy látszik — a felesége hiúsága is nagyban tüzelte.

Szathmári Hollandiából történt hazatérése után se tette le az írótollat, amely már eddig is elismert nevet szerzett számára, igaz, hogy működési területének gyakori váltogatása miatt sokkal kevesebb nyugodt ideje ma-

[49] Eredeti levél a kolozsvári ref. egyházközség levéltárában; és Sp. Füz. 1865: 558. és 688. Lásd még 1606-ból is. (Magy. Prot. Figy. 1872: 5.)

[50] Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritos. Bp., 1960, 264—65.

[51] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 37.

radt erre, mint akár Szathmár-Némethinek. Itthoni munkái közül csak kettő jelent meg nyomtatásban, erre hihetőleg befolyással volt az a feszült viszony is, amely közéje és Tótfalusi közé kihúzhatatlan éket vert. 1699-ben jelent meg egy 11 levélnyi terjedelmű templomi beszéde, amelyet „Uj Esztendöi Ajandék, Mellyet az elmúlt 1698 Esztendoenek kezdetiben, Bóldog Aszszony havának elsoe napján tudniillik a' reggeli órán, Rendes szolgálattya szerint való Tanitásban éloe nyelvel adott 's ajánlott". Nem lehetetlen, hogy ez Tótfalusi megalázása után próbaképpen került a tipográfiába. Következő munkájának, amely 1707-ben 318 lapnyi terjedelemben nyomatott ki s benne az imádságról elmélkedik és oktat, „Kegyes Ajkak Áldozó Tulkai, és azok megáldozásának Igaz Tudománya" címet adott.[52] Incze Gábor összefoglaló ismertetése szerint a régi magyar református imádság taglalásában Szathmári e munkájában adja a legrészletesebb euchetikát. E könyv harminc fejezetének mindenike egy-egy bibliai idézetből indul ki.[53]

Kolozsvári működésének idejéről az egyházmegye történetét író Szakács István esperes azt állítja, hogy Szathmárit a kolozskalotai egyházmegye papsága 1703-ban esperesnek választotta,[54] ámde közleményében feltétlenül téved. Ezt ugyanis nemcsak annak alapján állítom, hogy se sírkövének, se a Farkas utcai templomban őrzött címere mondatszalagjának szövege nem emlékezik meg róla, de semmiféle egykori feljegyzés, még csak nem is céloz arra, hogy e tisztséget itt viselte volna.

Családi életéről mindössze annyi ismeretes, hogy Lajos és Ábel nevű kis fiai meg egy leánykája őt megelőzve szállott sírba. Árván maradt gyermekei közül Ágnest tekintetes Kercsedi János, Sárát pedig sárospataki Pataki István kolozsvár-városi tanácsos vette feleségül; Sándor külsőországokbeli egyetemeket végzett, s hazai meg hollandiai nyomdákban tanult, és magát nemcsak a szedésben és betűmetszésben, hanem az öntésben is kiképzett tipográfus, Zsigmond kolozsvári akadémikus pap, kolozs-kalotai esperes, egyházkerületi jegyző és a hivatalos megerősítés előtt elhunyt püspök volt. Felesége hasonlóképpen túlélte korán elköltözött urát, ugyanis a városi exactorok számadáskönyvében 1721-ben említik a Belső-Közép utcában lakó „T. Szakmári Jánosné Asz. Papné"-t,[55] mígnem egy 1723—25. évek valamelyikében kelt egyházi kurátori feljegyzés szerint: „Idvezült Szatthmári Jánosné Aszszonyom az égéskor igen meg nyomorodván(,) adtunk fl. hung. 6 //"[56]

Szathmári Pap János maga a sírkő felirata szerint is 1707. november 30-án alig 49 éves korában hunyt el. Koporsója felett valószínűleg Szathmár-Némethi Mihály professzor, valamint barátja és iskolatársa: Szathmár-Némethi Sámuel professzor mondottak beszédet. A Házsongárdi temetőbe kikísért hamvai fölé emelt síremlék latin nyelvű verses feliratát — Bod Péter szerint — Szathmár-Némethi Sámuel szerezte,[57] magasztalván benne az

[52] RMK I, 615. és 677.
[53] Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. 64.
[54] Névkönyv. 1872, 42.
[55] Városi exactorok 1721. évi Pénzbeli Ratioja. (A kolozsvári állami levéltárban.)
[56] Őrők emlekezetnek kőnyve című kurátori számadáskönyv. 5/A. levél. (Az egyházközség levéltárában.)
[57] Bod Péter: Hvngarvs Tymbavles Contínvatvs. 99—100.

elhunyt lelkének sok ragyogó adottságát, amely nevét örök időkre meg fogja őrizni.

Ez az ormós koporsó-formára faragott sírkő kopottan bár, de még mindig megvan. A déli lapon kifaragott latin nyelvű distichonok előtt a felirat egész magasságában valamelyes jelkép lehetett kifaragva, amelyből azonban csak egy kiterjesztett sasszárnyszerű alakzat felső körvonalai, talán egy nyitott könyv, mint papi jelkép (szimbólum) maradt meg. E mögött

SI DOCTRINA, FIDES, GRAVITAS, PRVDENTIA, SVADA
SEDVLITAS, ZELVS VINCERE FATA QVEANT
EXILIS MAGNVM NON CONDERET VRNA IOHANNEM
SZATHMARI, CVI VIX SECLA DATVRA PAREM
AST NEQVEVNT, IDEO RAPVIT LIBITINA, SED OMNEM
NON RAPIT EXVVIAS SI TEGAT HOC TVMVLO
PARTE ENIM MELIORE MANENS POST FATA SVPERSTES
PERPETVO VIVVM NOMEN IN ORBE FORET.

E felirat néhány szava annyira kopott, rongált volt, hogy azt Bod Péternek „Hvngarvs Tymbavles continvatvs" című sírkőfelirat-gyűjteményéből kellett átvennem, ahol e lap distichonjai hibátlanul vannak megörökítve.[58]

A síremlék északi lapjának leírása:

INSIGNIA NOBILISSI AC CLARISSI D • JOHANNIS PAP SZATHMARI OB EXCELSAS ANIMI DOTES QVIB9 SPLENDOREM NATALIVM AVXIT ILLVSTRIBVS VIRIS IVRE ACCENSENDI, PHILOSOPHI; MATHEMATICI THEOLOGI SVMMI ECCLAE REFRTORVM CLAVDIOPOL • PER ANN • ADMODVM XII • ANTISTITIS SAGACI INGENIO TENACI MEMORIA SVBACTO IVDICIO SVAVI FACVNDIA, SINGVLARI PRVDENTIA DEGENTI GRAVITATE FERVENTE • ZELO, INFRACTO ANIMO INDEFESSA SEDVLITATE &C NVLLI SECVNDI VIVIS EREPTI QVIDEM, SED AETERNVM VICTVRIS ASCRIPTI • D • 30 NOV A • 1707 • POSTQVAM VIXISSET ANN XLVIII • MENS • XI • DIES III MARITO OPT • CONIVNX MOESTISS • SARA VILLÁS, TEST FIDEI CONIVG • P • C •

A felirat mögött, annak egész magasságában kifaragott nemesi címer: körbe helyezett reneszánsz paizs, amelyben térségen ágaskodni kezdő oroszlán lábában meg nem különböztethető tárgyat tart. A címerkép többi része letörött, csak a gazdag takaróknak látszik egy részlete.[59]

E sírkőtől jobbra Zsigmond nevű fiának és Mihály nevű unokájának ugyancsak ormósan kifaragott kőkoporsói feküsznek.

Szathmári Pap János életét azzal az igazsággal kell lezárnom, hogy amiként nincsen két pontosan egyforma ember, éppen úgy nincsen két egyforma gondolkozás, valamint két egyforma igazság sem.

(1947)

[58] Házsongárdi temető II. osztály B. tábla 966. sz.

[59] A sírkőről 1925 őszén másoltam le.

SZATHMÁR-NÉMETHI SÁMUEL MINT TÓTFALUSI ELLENSÉGE

Nevét tulajdonképpen Némethi Sámuelnek kellene írnunk, minthogy kortársai leginkább csak így nevezték, ámde a számtalan Némethi nevű egyéntől való megkülönböztetés miatt maga is gyakran a teljes származási névvel jelölte önmagát, különben családi neve Soós volt, s apja a Nagyszombatból betelepedett Soós Szabó Márton, iskoláit szülőföldjén és Bécsben végzett vagyonos polgár, aki Szathmárnémethi város tanácsosa és több ízben is Bécsbe küldött követe volt.[1] Az 1658. augusztus 10-én született Sámuel nevű fia középiokú tanulmányait Szatmáron 1675-ig, a főiskolai tanfolyamokat pedig Tolnai István és Pataki István vezetése alatt Kolozsvárt 1675—1680 évek között végezte. Török István jeles történészünk a kolozsvári református kollégium történetében vele kapcsolatosan azt írja, hogy „a togatusok névsorában csakugyan nem találom a nevét s nem értem, hogy miért nem történt meg a bejegyzés: mert a későbbi gyakorlat szerint, akár egyházi, akár világi pályára készült valaki, mégis subscribált s e ténnyel a togátusok közé lépett, ha egyébként a feltételeknek megfelelt". Szeretett tanárom állítása mellett azért nem mehetek el szó nélkül, mert itt nemcsak az ő tévedésével találkozunk, hanem azzal az általánosan elterjedt hittel is, hogy a debreceni, a sárospataki, a nagyenyedi, a nagybányai, a kolozsvári s más iskolák diákjainak névsora az összes tanulók nevét tartalmazza, holott e jegyzékek tulajdonképpen nem mások, mint a tanulmányi segélyben (alumneumban) részesültekről vezetett kimutatás s ezért a „publikusok"-nak, akik nem voltak reá szorulva az iskola útján nyújtott anyagi természetű kedvezményekre, — nem is kellett a megkülönböztető egyenöltönyt: a tógát viselniök s ennélfogva nem is kerültek bele a nyilvántartottak és talán a törvényekre fogadalmat tevők közé sem. Ez az oka tehát, hogy Némethire, mint kolozsvári diákra, a lelkiismeretes Török Istvánnak nem sikerült reáakadnia, ellenben — mint ahogyan Szathmári Pap Jánosról e kötetben közölt cikkben már megmutattam — „Nob(ilis)" jelzéssel 1676. szeptember 9. táján mindketten már mint e kollégium diákjai Apafi Miklós és Teleki Anna lakadalmára készített kártára latin verset szerzettek.

Némethi tehát — nem lévén alumnus diák — nem is lakott a kollé-

[1] Szathmár-Némethi Sámuel temetési kártája a kolozsvári Farkas utcai templomban és Baczoni Máté: Imago consummati Dei viri címen tartott temetési beszéde.

giumban. Otthona egészen bizonyosan testvérbátyjánál: Szathmár-Némethi Mihály helybeli lelkipásztornál volt. Apjuk tanultsága és vagyonossága, valamint idősebb fiának nemcsak Kolozsvárt, de egész Erdély-szerte kiérdemelt nagy tekintélye a különben is tehetséges és szorgalmas ifjú önbizalmát — úgy látszik — erősen megnövelte. Azonban kolozsvári tanulása után — Zoványi Jenő állítása szerint — az 1679. esztendő folyamát a debreceni kollégiumban töltötte, ámde Zoványi az ottani alumnusok matrikulájában a kiválasztott nevet elmulasztotta pontosan megfigyelni, mert ott 1679. február 20-án „Sámuel N. Szathmári" és nem Sámuel Sz. Némethi van bejegyezve; e diák azután az iskolában még praeceptorságot is viselt, majd Püspökibe rektornak, innen pedig szülőföldjére jegyzőségre vitték.[2] Különösen figyelemre kell méltatnunk azt a jelenséget, hogy az anyakönyvi bejegyzésben Szatmár neve „i" képzővel van melléknevesítve! Már ez az alakzat is arra vall, hogy ez az ifjú semmiképpen sem lehet azonos a Kolozsvárról bújdosásnak indult diákkal.

Némethi Sámuel tehát az 1680. év folyamán Hollandiába kelvén útra, legelőbb is az utrechti akadémia előadásainak hallgatására állapodott meg. Itteni tanulására vonatkozólag azonban az egyetemi anyakönyv semmi feljegyzést sem tartalmaz, ellenben az állítólag saját maga által írott s Bod Pétertől lejegyzett sírfelirat kezdő sorai:

„Me genuit Szathmár; Urbs Claudia fovit adultum,
Trajectum Juvenem, Leida Franekra dein."[3]

nemkülönben a temetési eulogium[4] külsőországokbeli iskoláinak sorrendjét is megnevezi. Utrecht után nemsokára, vagyis 1680. szeptember 25-én Leydában iratkozott be az akadémia teológiai karára a 21 esztendős „Samuel Sattmar Nemechi Ung(arus)",[5] mígnem 1682. október 18-án a franekerai egyetem anyakönyvében találjuk „Samuel Szathmar Nemethi Vngarus, Theol(ogiae) Stud(iosus)" nevét.[6]

Tehát földijével és egyúttal szatmári és kolozsvári tanulótársával: a vele egy évben született Szathmári P. Jánossal valószínűleg együtt indult el külsőországokbeli bujdosásra. Nem lehetetlen, hogy a náluk nyolc évvel idősebb Tótfalusi Kis Miklós is útitársuk volt, mert bár Tótfalusi Enyeden fejezte be hazai tanulását, s azután Fogarason rektoroskodott, ámde ő is Szatmár megyei származású, s minthogy az egyévbeli peregrinánsok Erdély különböző iskoláiból összegyűltek, rendes körülmények között egyszerre szoktak útba indulni. De ha a hónapokig tartó utat mégsem közösen tették volna meg, e három diáknak mégiscsak jól kellett ismerniök egymást, sőt valószínű, hogy egymással szemben érzett ellenszenvök már az akadémiai esztendőkből eredt. Lehetséges, hogy mind a származás, mind a korkülönbség közrejátszott ellentétük kiélesedéséhez. Ehhez járult azután, hogy Tótfalusi minden idejét a nyomdászatban s főképpen a betűmetszésben való

[2] Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II, 154.
[3] Bod Péter: Magyar Athenas. 193. és Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. I, 95.
[4] A kolozsvári Farkas utcai templomban.
[5] Archiv N. F. XVI. 217.
[6] TT 1886: 797.

maga tökéletesítésére, mígnem Szathmári és Szathmár-Némethi az elméleti tudományokban való jártasságnak és a haladó szellemi teóriáknak megismerésére törekedett.

Kétségtelen, hogy mindkét ifjabb deák az akkori világnagyságok tanainak éles eszű interpretálójává vált, akiket ezért professzoraik is dédelgettek, írásaikat dicsérettel halmozták el, s ezzel — valljuk be — bizony, önhitté tették anélkül, hogy a befogadott elveknek komoly harcosává váltak volna. Eleintén talán a nyolcesztendei korkülönbség s a klasszikus nyelvek kitűnő tudása miatt Tótfalusi még tekintély lehetett előttük; e tekintély azután csak akkor kezdett elhomályosulni, amikor tudatára jöttek, hogy a képességeit ő nem az elméletek, hanem a mesterségek szolgálatába állította, amiatt azután azt képzelték, hogy másodrangú munkakörre, vagyis csak az ők meg mások szellemi termékeinek sokszorosítására szorult.

Miként e két magyar teológus értékét Turóczi-Trostler nagyon helyesen összegezi, vagyis Szathmári P. Jánosnak „Philosophia Prima Seu Metaphysica Brevibus Aphorismis delineata" című 325 lap + 10 sztl. levél terjedelemben 1682-ben Franekerában megjelent munkáját[7] üdvözlő Szathmár-Némethi Sámuel leydai diák „a magyar coccejanus mozgalom egyik vezető alakja. Ő is Chr. Wittich és Bucher de Volder tanítványa, ő is az ő elnökletük alatt disputált. Egyik művéhez H. Roëll írt terjedelmes előszót. Ami azt jelenti, hogy az ő cartesianismusának eredendő tisztaságához sem fér kétség. Ezek után majdnem természetesnek találjuk, hogy ő is írt egy »Metaphysicá«-t,[8] amely azonban már nem is leplezi tankönyv jellegét: kifejezetten iskolai használatra készült. Mindenesetre kedvező fényt vet a kolozsvári református kollégium modernségére, hogy egyik tanára ilyen könyvet adott tanítványainak a kezébe. Mert cartesianismusának tisztaságában és következetességében Szathmár-Némethi nem marad el Szathmári Pap mögött."[9]

Némethinek a haladó tudományokkal való lépéstartása, amint már említettem, hollandiai tanárainak még évtizedek múltával is méltányoló magatartását őrizte meg. Így ismeretes Roëll Sándor Hermann egyetemi professzornak 1693. március 13-án, 1696. július 29-én és 1702. február 28-án Franekerából küldött s majd mindenik Némethi munkáinak újra történő kiadásával összefüggő levelezése.[10] Ezenkívül a saját tanítványai előtti népszerűségét bizonyítja, hogy számos, külsőországokban tanuló diákja ajánlotta vitatkozását neki mint egykori tanárának.[11] Tekintélyes egyéniségét példázza az a helyzet is, hogy Kolozsvári István püspöknek 1717. augusztus 29-én történt elhunyta után[12] utódául czegei Vass László szerint „Németi Sámuel uram, az kolozsvári ref. collegium igen jeles és tudós theologiae

[7] RMK III, 3179.

[8] RMK II, 1830. (Nyomt. 1696-ban Kolozsvárt.) Metaphysica Contracta. De Principis Philosophicae cognitionis Deo, Mente, Corpore. In usum Claudiopolitani Reformatorum Collegii adornata. (12 r. 184 l. + 4 sztl. lev.)

[9] Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. I, 207—08.

[10] Zoványi, E.: Brieven van nederlandische gelerden aan hongaarische geleerden. kny. 1902. és Török István i. m. I, 93—94. (E levelek ekkor özv. dr. Lengyel Dánielné tulajdonában voltak Kolozsvárt; ő ajándékozta a M. Tud. Akadémiának. Lengyelné apósa Lengyel István a kollégium igazgatója volt.)

[11] RMK III, 3805, 3388, 4004, 4085, 4129, 4457, 4586, 4702 stb.

[12] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 160.

professorá"-nak neve is felvetődött, csakhogy aggkori erőtlensége (59 éves volt ekkor) és különben is ugyanennek az esztendőnek december 17-ére virradólag bekövetkezett halála megválasztását amúgy is meggátolta.[13] Személye különben is a kollégiumban is jó emléket hagyott maga után, ugyanis miután felesége: Viczei Mária 1715. december 11-én, Mária nevű egyetlen gyermekük pedig még 1710. augusztus 7-én elhunyván,[14] vagyonkájának java részét 1717. november 19-én kelt végrendeletében kollégiumának hagyományozta, úgymint Farkas utcai házát kertjével együtt tanári lakásul, a Brédfői fél hold szőlőt a mindenkor ugyanott lakó tanár használatára, ezeken kívül könyvtárát és 600 frt készpénz kamatait három alumnus diák segélyezésére rendelte.[15]

Baczoni Incze Máté kollégiumi professzor a Szathmár-Némethi felett 1718. január 20-án elmondott temetési beszédében egykori tanára, majd tanártársa tanításáról úgy számol be: „Burmann Ferenczet követte tanításában. Egyszer a szentirást magyarázta, máskor az orthodoxa hit védelmezőjéül lépett föl, vagy a régiségeket magyarázta; az egyháztörténetet a világ teremtésétől kezdve a XVII. század végéig adta elé."[16] Tehát el kellene ámulnunk azon a következetlenségen, hogy ez a cartesiusi és coccejanusi elveket valló jeles tanár mégis hogyan állhatott be az orthodoxia védelmezőjéül, ha ezenközben nem tudnók meg, hogy tanításában Burmannt követte. E jelenség magyarázata, Túróczi-Trostler értekezését mérlegelvé, a következőképpen fejthető meg. Láttuk, hogy Szathmár-Némethinek hollandiai első iskolája 1680-ban az utrechti egyetem volt, ahol még élnie kellett az 1662. évtől 1679-ig itt tanított Burmann Ferenc szellemének, mert — hát — „Coccejus frigyteológiájának történeti-filológiai kiépítése az ő műve. Amellett az elsők közé tartozik, akik teljesen tisztában vannak Descartes küldetésével. De azért a skolasztika támogatásáról sem tud lemondani".[17] Ha tehát ezt nem is mondjuk kétlakiságnak, de mindenesetre ingadozás az új tanoknak a régi módszerekkel való egyeztetése irányában. Tehát semmiképpen sem mondható forradalmi szakításnak. Ennek következtében ha más formában is, de Némethinél is így bukkan ez felszínre, így ha tárgykör szempontjából mindez nem is egyezik, ámde az ellentétes mozzanatok lélektanilag egy tőről fakadnak!

Amikor Tótfalusi megkezdette hazafelé való készülődését, akkor még éltek legkimagaslóbb tekintélyű jóakarói, — mire azonban Amsterdamból hazaérkezett, és itthon a nyomda megszervezésével kapcsolatosan felmerült nehézségek elhárításával eltelt három esztendő után megkezdette folyamatos működését, az alatt az idő alatt mindezek a jóakarói egymás után mind elhunytak. És ekkor az élettől elkényeztetett és tehetségük meg szorgalmuk s tudásuk miatt a külsőországokbeli professzorok által is elkapatott ifjabb nemzedék nyomulván előtérbe, sérelmesnek találták, hogy az elméleti tudományokban magát forma szerint még tovább nem képző,

[13] Török István i. m. 95: és czegei Vas György és Vas László naplói. Bp., 1896, 492—93.

[14] Halotti beszéd Viczei Mária Szathmár-Némethi Sámuelné felett és MKSzle 1886: 10.

[15] Szabó Sámuel: A kolozsvári ev. ref. főtanoda ... értesítője az 1874/5. tanodai évről. 110—12.

[16] Török István i. m. I, 89.

[17] Turóczi-Trostler i. m. I, 177.

vagyis az egyetemi előadások látogatását abbahagyott és akadémiai vitatkozásokat nem tartott teológus szolgailag nem vetvén alá magát az ők tudományos tekintélyüknek és véleményüket nem kérvén ki, önállóan mert gondolkodni s cselekedni. Tótfalusi így hívta ki legádázabb ellenfelének, a különben nagy tudású, de talán mindenkinél elbizakodottabb Szathmár-Némethi Sámuelnek azt a kijelentését: „Nem szeretem a' tudós Typographust."[18] E meggyőződésén annál is inkább nagyon el kell csodálkoznunk, minthogy édes testvérbátyja: Szathmár-Némethi Mihály, a vasszorgalmú kolozsvári pap és kolozs-kalotai esperes 1679-ben Kolozsvárt 12 rétű 649 lap terjedelemben kiadott „Sz. Dávid Psalteriuma" című munkáját „Nemzetes Veres-Egyházi Szentyel Mihály Uramnak, A' Colosvári Orthodoxus tudós Typographusnak, nékem jó akaró Uramnak, s' Atyámfiának" ajánlotta.[19] Dehát bármennyire is jeles nyomdász, valamint könyvkötő volt Veresegyházi, mind elméleti, mind gyakorlati tudásban azonban mégsem érhette utol Tótfalusit. Ezzel egyidejűleg ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy Sz.-Némethi Mihály a „tudós" megnevezést nem annyira külsőországokat megjárt papra vagy professzorra alkalmazta,[20] hanem mint valóban tudós, vagyis tudományosan képzett férfiút tisztelte meg e könyvének ajánlásával, mert hiszen hogyha e jelzőt címzésképpen alkalmazta volna, abban az esetben nem a foglalkozás megjelölése, hanem a személynév elé helyezte volna.

Ilyenképpen még jobban megértjük Tótfalusi megaláztatását, ha felfigyelünk arra a kifakadására, hogy „de talám ezt tartják ö Kegyelmek nagy favorizálásnak, hogy én a' Papok székekben ülök" a templomban. „Felelet. Ha Veresegyházi Mihály Uram elülhetett ott, én miért ne?"[21] Hiszen ha Veresegyházi nagyon valószínűleg szintén megjárta külföldet, bárha tudtunkkal ő sem volt akadémiákra beiratkozott diák, miként ez különben különösen Utrechtben a magyarok számára megengedett szokás is volt,[22] idehaza mégis akadémikusnak tartathatott, miként e jelleget Tótfalusival kapcsolatosan is elismerte a Nagyszebenben székelő Főkonzisztórium.[23]

Természetes, hogy a számtalan tűszúrás nagy megalázást jelentett Tótfalusi számára, de a legkegyetlenebb tördöfés mégiscsak az volt, amikor a három ellenség: Sz.-Némethi Sámuel, Szathmári P. János és Csepregi T. Mihály az élete főmunkáját, hazája számára hozott, legnagyobb szeretettel készített áldozatát kegyetlen szavakkal ócsárolta anélkül, hogy tulajdonképpen át is tanulmányozta volna azt,[24] amire Tótfalusi netalán már gyermekkora óta minden becsvágyával készült.

Minden egyéni hiúságuktól eltekintve felvetődhetik bennünk a kérdés, hogy ezek a világlátott, nagy műveltségű és haladó szellemű tudósok közül

[18] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. (Gyalui Farkas kiadása) Kolozsvár. 1902. 60.

[19] RMK I, 1234. (A debreceni ref. nagykönyvtár példányának könyvtári jelzése: RMK 506.)

[20] Új Magyar Múzeum 1855: 50. (Szilágyi István: Adversariak Csereihez.)

[21] M. Tótfalusi ... Mentsége. 41.

[22] Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 14.

[23] Dézsi Lajos: Misztótfalusi Kis Miklós. 183. és M. Tótfalusi ... Mentsége. 9—10.

[24] M. Tótfalusi ... Mentsége. 17.

„T. Szatmári Uram a' Catech. nyomtatásának alkalmatosságával az én körülötte való accribeiamat damnálván, azt mondja vala: Soha sem kellene affélékkel bébelődni, ha roszszul volnának-is a Locusok, 's egyebek, tsak tanulná affelől a gyermek: hiszem aztán, ha felnő, észreveszi, hogy nem úgy vagyon ez vagy amaz, és osztán jól megtanulja". Ehhez hasonló értelmű véleménnyel „expróbálja nékem Némethi Uram, hogy (úgymond) a' mi Atyáink megérték és a miben születtenek és haltak meg, tsak abban maradjunk mi. Azon szókkal éltek némellyek az urak közül, igyekezvén ótsárolni az én dolgaimat. Mellyből concludálhatom, hogy az ö Kegyelmek szájokból vötték". Sőt szemére vetették azt is, „hogy én Belgiumi accuratiot álmodozok ebben a' hazában, holott ennek jobb tsak úgy maradni, a' mint eddig volt: a mivel (úgymond) a' mi Atyáink megérték, nem szükség nékünk tovább iparkodnunk".[25] Hogy pedig Tótfalusinak ezek az állításai csakugyan megfelelnek a valóságnak, bizonyság ez arra nézve, hogy mindezt nevekkel megnevezve, bátran szemébe mondotta ellenségeinek, s azok nem tiltakoztak ellene, csupáncsak a bosszúra gondoltak.

A felsoroltakon kívül sok más vádlás is felkelthetné mai észjárásunkban a gyanút, hogy Tótfalusi ellenfelei vajon valóban meggyőződésből s nem csak az akkor általánosan felszínre tört érdekből voltak-e mind a színigazságra törekvő Coccejus, mind pedig a meggyőződés előtti kétkedést valló Cartesius tanainak hirdetői? Ámde arra a helyzetre is figyelnünk kell, hogy mind a mai képzeteink, nézeteink, gondolatvilágunk, sőt cselekedeteink vagy legalábbis gyökérszálai megvoltak ugyan harmadfélszáz esztendővel ezelőtti elődeinkben is, mégis vajon szabad-e az akkori jelenségekről a mai világnézetek szemszögéből nézve a képet, ítélkeznünk? Mert jól meggondolandó, hogy a kifejléshez sokféle gátló körülményt kelle egymásból fokozatosan következett tisztulással legyőznie anélkül, hogy az az egyik pillanatról a másikra már meg is történhetett volna. Éppen ezért Szathmár-Némethi Sámuel és társai lehettek nagyon értékes, sőt becsületes emberek is, amiért szabadabb szellemi meggyőződésük ellenére még mindig nem tudtak végérvényesen elszakadni az orthodoxizmus, valamint az egyéni hibák korlátaitól, mert hiszen a saját példamutatóiktól sem igen tanulhattak mást. Tótfalusi csak egyedül volt a felszabadult szellemű kevesek közül, akik már nem az elméletekre, hanem a gyakorlati életre támaszkodtak.

Egy latin nyelvű verses dráma 1684-ből

Színiirodalmunknak és színjátszásunknak kezdő korszakairól még mindig nem tudunk összefüggő képet alkotni. Még legtöbb adatunk az iskolai színielőadásainkról van, jóllehet — feltevésünk szerint — egyéb emlékeink sem maradtak csupán könyvdrámáknak, hanem tanáraik azokat is leginkább diákjaikkal adatták elő. Az alábbiakban egy, eddigelé ismeretlenül lappangott drámára hívom fel irodalomtörténészeink figyelmét.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának egy 1819-ben bedeszkázott vakablakában 1933-ban nagyszámú egylevelesen nyomtatott kártát találtam. Ezek közül 3 példányt még a XVII. században nyomtattak

[25] I. h. 54, 60, 77.

a kollégium tipográfiájában. Közülük minket most malomvízi Kendeffi János (a Kendeffi Gábor és vargyasi Daniel Borbála fia) és széki Teleki Krisztina (az első Teleki Mihály és kőröstarcsai Veér Judit leánya) házasságkötése alkalmára készített emléknyomtatvány (kifüggesztésre szánt kárta) érdekel. Ez a kiadvány széles nyomdai díszekből alkotott keretben három, egymás végtében ragasztott ívre van kinyomtatva. Teljes mérete: 42×86,6 cm. Rajta 26 soros címzés (titulus) után 9 sor latin nyelvű ajánlás, amely az utolsó 3 és ¼ sorban így végződik: „inter solennis Nuptiarum Ann. Christi 1684. die 30. Maji celebranda, gratitudinis ac humilis observantiae nomine, Poëtico opere erigit Samuel Szathmár Nemethi Rectorum Collegii Reformatorum Claudiopolitani unus." Ez alatt nyomdai díszekből képzett metszővonal; még alább pedig három hosszú hasábra osztott latin nyelvű verses dráma szövege, amelynek címe:

„Apollinis, Musarum, Palladis, & Virtutum Drama."

Ennek személyei: Apollo, Musarum Chorus, Pallas, Virtus, Pietas, Justitia, Humilitas, Prudentia, Fidelitas, Patientia, Temperantia, Epilogus.[1]

Ebben a drámában tehát a Múzsák kórusával együttesen 20 személyt szerepeltet a szerző, s így eléggé szép számú klasszikus személyzettel, klasszikus formában, klasszikus nyelven, klasszikus tartalmat hozott színre. Kétség is alig fér hozzája, hogy ezt az előadásra szánt darabot a lakodalomra összegyűlt vendégsereg előtt, bárha erre vonatkozólag az esküvőn jelen volt czegei Vass György naplójában semmi célzást nem teszen, Szathmár-Némethi Sámuel professzor elő is adatta a kolozsvári református kollégium diákjaival. Ugyanis Vass György naplójában ezzel az ünnepséggel kapcsolatosan mindössze csak annyit találunk, hogy

(1684) „24. Maji mentem az úr Bánfi György uram ő nagysága eleiben, hogy ő nagyságával együtt menjek Kercsesórára; hálni mentem Kocsárdra.

29. (Maji) estvére mentünk Kercsesorára; ebéden Porumbákon (fejedelem) urunk asztalánál voltunk.

30. Maji volt az Kendefi János uram lakodalma.

31. Lakadalom közben volt fegyveres táncz, zsidó tánc, oláh táncz; estve tüzes szerszámok hányattak.

1. Junii az vőlegény elment az ő násznépével, de az úr vendégi mind ott maradtak s nagyobb vendégség volt mint annakelőtte.

2. (Junii) (fejedelem) urunk ő nagysága is oda jött s volt nagy ital, de az nap visszament Porumbákra ő nagysága.

3. Junii mentünk Bánfi György urammal ő nagyságával Porumbákra."[2]

Azonban a kollégiumot hét esztendővel megelőzőleg elhagyott, vagyis az iskolából végleg kibúcsúzott 25 esztendős férfit már aligha érdekelhették a klasszikus keretek közé szorított elmélkedések, s ezért meg sem emlékezik róluk, pedig — hát — Vass György nem volt könnyelmű, léha fia

[1] H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. Kolozsvár, 1939. 10—11.
[2] Czegei Vass György és László naplói. Bp., 1896, 37.

Erdélynek, ha talán nem is volt annyi tehetséggel megáldott, mint Teleki Mihály vagy Bethlen Miklós.

Ez a dráma tehát Szathmár-Némethinek idehaza elsőként megjelent nyomtatott munkája, amely különben tanári állásának elfoglalása után 38-ad napra megtartott főúri esküvő alkalmával adatott elő bizonyosan az örömszülők kercesórai birtokán, miként ezt czegei Vass György naplójából következtetni merjük. A kártát azonban már megelőzőleg ki kellett nyomtatniok. Nyomdai jelzése: „Impressit Claudiopoli Michaël Némethi Anno 1684."[3]

[3] E kártát a kolozsvári ref. koll. könyvtárban használtam.

IFJABB CSEPREGI TURKOVICS MIHÁLY

Eléggé szűkre szabott életrajzát Török István írta meg,[1] a száraz adatokat pedig Zoványi Jenő vette jegyzékbe, helyesbítve és kiegészítve külsőországbeli tanulásának állomásait és munkáinak jegyzékét,[2] ennek ellenére itt mégiscsak egyes, eddigelé nem eléggé tisztázott részletekre térek ki. Mindenekelőtt azonban azt kell megállapítanom, hogy Csepregi világnézeti beállítottságát egész határozottan nincsen lehetőségem körülhatárolnom, ellenben ismeretes, hogy Franekerában Vitringa Campegius cartesianus felfogású professzor elnöklése alatt 1687. és 88-ban tartott és nyomtatásban is megjelentetett két vitatkozásából[3] az sejthető, hogy őt követve, vele azonos nézetet vallott, minthogy más disputációja nem is ismeretes.

A kolozsvári református kollégium az ő könyvtárából származó tíz kötetet őrizett meg, amelyeket Csepregi részben mint kollégiumi tanuló Kolozsvárt, részben pedig külsőországokbeli peregrinációja idején 1687. és 1689-ben Leydában, egyet 1689. szeptember 6-án Haarlemben, majd hazaérkezése után 1690. augusztus 5-én bizonyosan a Teleki-udvarban Gernyeszegen szerzett, mindezeknél azonban fontosabb bejegyzést tartalmaz az a könyv, amely szerint azt Leusden János, aki a keleti nyelveknek volt Utrechtben európai hírű professzora, küldötte számára az 1694. január 14-én hazaérkezett Csengeri Efraim akadémikus teológus által.[4] Ez tehát azt bizonyítja, hogy 1686—1690-ben nemcsak Franekerában, Leydában, az Odera melletti Frankfurtban, hanem közben Utrechtben is megfordulván, nagyon valószínűleg tanítványa is volt Leusdennek. Ez a körülmény különben azt is tanúsítja, hogy neki nemcsak a kollégiumban — mint a filozófia és filológia tanárának — volt szüksége a kapott könyvre, hanem az elméleti tárgyaknál is jobban érdekelhették a keleti nyelvek, miként a fia is kiváló tudósa volt a zsidó, arab, görög s latin nyelveknek.

E nyomkeresés közben az idegenországokbeli források után a hazaiakra térve, megállapítható, hogy idehaza elmondott három temetési beszéde maradt fenn nyomtatásban,[5] ezek azonban — bárha nagyon kedvelt szónok

[1] Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. tört. Kolozsvár, 1905. I. 96—98.
[2] Zoványi Jenő lexikoni cikkei.
[3] RMK III, 3436, 3497.
[4] Könyvtári jelzésük: B. 224; L. 32; O. 14; O. 24; P. 221; Q. 104; R. 29; VIII. 221; XX. 565; RMK 188. volt.
[5] RMK I, 1506, 1648, 1654.

volt — nem alkalmasak arra, hogy belőlük haladó szellemiségének mértékét megállapíthatnók, népszerűségét azonban egy, a Külsőmagyar utcai hajdani református fatemplom helyének meghatározása céljából 1764. január 20-án tartott tanúvallatás bizonyítja. Eszerint ugyanis özvegy Szász Istvánné Erdődi Anna hóstáti asszony azt vallotta, hogy amikor Csepregi prédikátor e templomban „papolt, szintugy omlott ki a Városi nép a Praedikatioja hallgatására".[6] Abból a körülményből pedig, hogy az ekkori egyházi vezetőség elméletileg már az ésszerű vizsgálódás iskolájából került ki, arra utal, hogy Csepregi is velök azonos beállítottságú lehetett, éppen ezért nagyon csodálkozhatunk azon, hogy hogyan egyeztethetők össze a hirdetett haladó tanok az ekkor már idejét múló formai megkötöttség korlátozásaival. Miképpen lehetséges, hogy az elméletileg kitűnőleg képzett Szathmári Pap János, Szathmár-Némethi Sámuel és Csepregi Turkovics Mihály a haladó színvonal mellett mind elméletileg, mind gyakorlatilag küzdő Tótfalusival élesen szembekerült?

E kérdésre vonatkozólag Csepregivel kapcsolatosan mindenekelőtt arra legyünk figyelmesek, hogy önéletírásában mit is örökített meg róla a kitűnő Bethlen Miklós? Szerinte ugyanis „Tótfalusi Miklós ritka nagy mesteremberből a lelket kihajtá a bálványosvárallyai tőle elvont malom és a Csepregi Mihály professzor üldözése".[7] Ezután most már halljuk magát Tótfalusit, aki Mentségében hétszer emlékezik meg róla, úgymint „Hogy én a' külsö betsületet nem vadászom 's talán felettébb-is negligalom, tsak ebböl-is meg tetszik: hogy az Academicusok közt ilyen szokás lévén, hogy a' ki ott legrégibb, az jár elöl. Engemet-is ott való Magyarság megbetsülvén, elöttök botsátottak mindenkor. Haza jövén-is azt a' rendet megtartottuk mindenütt. Egykor én látván, hogy T. Tsepregi Uram egy Társunkkal majd kardra kele azért, hogy talám előtte fogott vólt menni, gondolám én magamban, hogy Péternek mondják: de Pál-is értsen rajta. Gondolám, hogy talán azt-is neheztelik, hogy én praecedálok: gondolván azt-is, hogy az ö Kegyelmek hivatala ollyan rendet kiván, ö Kegyelmeket sponte praemittáltam: 's az olta minden Academicusokkal úgy töttem; noha majd mindenek meg kináltanak az elöljárással."[8] Hermányi Dienes József fent már idézett szavai idekapcsolódnak.[9]

Továbbad Tótfalusi így tesz vallomást: „Hogy T. Tsepregi Uram Németi Uram persvasiójából változtattott meg ellenem, ebből megtetszik, hogy most damnálja ö Kegyelme benne, a' mikben az elött még maga segitségül volt. Egy szóval valakik ö Kegyelmek közzül a Keresdi útban Comesim vóltak, mind egy húron pendültek."[10] Azután arra tér reá, hogy az apósának, vagyis „Székely András Uramnak Tsepregi Uram Paedagogusa volt a' fiával, és mind promotiojára, mind lejövetele után több hasznot vött Székely András keresményéből én nálamnál".[11] Őróla pedig „T. Tsep-

[6] Szerző: Adatok „Kolozsvár kövei"-hez. A kolozsvári kálvinisták legrégebbi külső-temploma. (Ref. Szemle. 1940: 21—28. és 36—39.)

[7] Bethlen Miklós önéletírása. Bp., 1955. II, 66.

[8] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. (Gyalui Farkas kiadása.) Kolozsvár, 1902. 9.

[9] Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Bp., 1960, 264.

[10] Tótfalusi Mentsége. 15.

[11] I. h. 37.

regi Uram is azt hallom, hogy hántorgatta: Ennyi 's ennyi ezer Kalendariumot nyomtatnak, tsak abból mennyi haszon, ha tsak egy sustákon el-adják-is?"[12]

Tótfalusit Csepregi részéről 1697-ben érte talán a legméltatlanabb sérelem. Ugyanis „Illyen indigne tractala engemet T. Tsepregi Uram a Kendefi János Uram temetésére való Actio miatt-is, melly igy volt: A' Méltóságos Aszszonyok Tek. Teleki Mihályné és Kendefi Jánosné Aszszonyom. még a temetéskor reá gondolván magokat, hogy a' temetés felett való Actiot kinyomtassák, kivánták azt illyen véggel az Uraiméktól. Tavaly Nyárban osztán T. Pápai Uram kezembe adá, hogy minél hamarébb lehe nyomtassuk-ki. Én azt elkövetvén, mivel utolsó vólt (a' rendelés szerint a' Tsepregi Uram Oratioja, és minthogy tisztességesen hogy végződhessék nem vólt elég az árkosra, oda küldök ö Kegyelméhez, hogy e' végre szaporitsa valamivel. Mihelyt ö Kegyelme meglátta, menten békételenkedni kezdett, hogy miért mertük hire nélkül prelum alá venni; mert ö Kegyelme más Oratiot tsinált vólna; nem méltó lévén ez, hogy igy világ eleibe terjedjen. Annyira vitte pedig ö Kegyelmét az emberi indulat, hogy engem plagiariusnak szidalmaza érette." Pedig — hát — „Már annakelőtte ö Kegyelme azt a' tanácsot adta vólt söt nem tsak tanátsul adta, hanem mintegy impositive adta elömbe többekkel együtt, hogy minden ember munkáját, a' mint látom, tsak úgy nyomtassam".[13] Mindez a bántás pedig azért volt annyira fájdalmas, mert felteszi a kérdést, hogy vajon „Átkul adta-é Isten azt, a' mivel a' Belgiumban megszükült Magyarokat annyira segitettem? Hogy lejövetelekre (mellyet panasz nélkül emlitek) magának Tsepregi Uramnak 60 tallért" és másoknak még többet adtam, „melly többire ma-is oda vagyon".[14] És mégis, ennek ellenére is „mikor halálra betegedtem vala, testamentom tételemben ö Kegyelmek Tisz. Németi é. Tsepregi Uramék voltak jelen, és tudják, hogy az Erdélyi Ekklésiának é. mit legáltam volt".[15] Végezetül pedig midőn már az ellentétek eléggé kiélesedtek, „ö Nagok 's ö Kegyelmek censorokul rendelték ö Kegyelmeket t. i. Némethi Uramat és Tsepregi Uramat, hogy ö Kegyelmek az én munkámat megvisgálván, referálnak valósággal ö Nagoknak. Mint referáltak, megtetszik mind abból, hogy nagyobb-nagyobb disgratiában láttam magamat lenni".[16]

Mindezeket a pontokat latba vetve s összehasonlítva a Szathmári Pap János s különösen a Szathmár-Némethi Sámuel részéről ért nagyon megalázó sérelmekkel, az állapítható meg, hogy tulajdonképpen az utóbbi ket volt a kovász, és Csepregi annál inkább is az ő példájukat követte, mivel jeles képességei mellé maga is csak eléggé összeférhetetlen természetet örökölt az édesapjától.[17] Ámde amikor látta, hogy a sok megaláztatás lelki, sőt anyagi megkárosítás hatása alatt nagyra hivatott ellenfele egy szerre összeroppant, megbánva méltánytalanságát, netalán még az engedelemkérésre is reászánhatta magát. Természetes, hogy ez csak feltételezés.

[12] I. h. 39.
[13] I. h. 50.
[14] I. h. 51.
[15] I. h. 78.
[16] I. h. 77.
[17] **Lásd az Adattár II. köt.-ben id. Csepreghi Mihályról írott cikket.**

erre pedig csak az a három jelenség utalhat, hogy Tótfalusi halálos ágyán 1702. február 17-én tett végrendeletének négy tanúja közül egyetlen egyházi szolga csak Csepregi volt,[18] azután az 1702. március 22-én történt koporsóba tételkor az elhunyt üldözésében részt aligha vett Szathmár-Némethi Mihály orációjával együtt Csepregi prédikációja hangzott el,[19] és végezetül az április 24-én tartott temetés alkalmára készített kárta kinyomtatott 30 verse között a papok és professzorok közül egyedül csak a Csepregiét találjuk,[20] ebből azt is következtethetjük, hogy az ún. titulust, vagyis kötetlen szövegű bevezető szakaszt is ő írta.

Lehetséges, hogy Tótfalusinak a Csepregi támadása volt a legfájdalmasabb, mivel olyantól érte, akitől talán a legkevésbé várta, vagyis az általa külsőországokban is istápolt jeles teológustól. Viszont ha megkésve is, de mégiscsak ő volt az egyetlen, aki számára valamelyes vigasztalást hozott. Tehát ilyen értelemben kell módosítanunk Bethlen Miklós tudósítását.

Az elmúlásba kergetett Tótfalusi elhunyta után két esztendő múlva Csepregi is eltávozott az élők közül. Bárha cegei Vass György naplójába 1702. november 6-án Cegében azt jegyezte fel, hogy „szegény édes leányom temetésére készülgettem", 9-én pedig „küldtem Kolozsvárra Csepregi és Németi Mihály uramék után és deákok után". Majd „12 Novembris temettettem édes leányomat Vass Katát, kinek teste felett az háznál széki esperest Rozgonyi uram praedicált és Némethi Mihály uram perorált igen szépen; az temetőben az szinben Csepregi uram praedicált". Ámde 1704. április 13-án Kolozsvárt már azt vetette papirosra, hogy „itt való buzgó s hihatatos lelkü Csepregi Mihály nevü praedicatorunk hosszas betegsége után délben 1 órakor megholt, kinek halálán nem keveset szomorkodtanak". 17-én „Eodem temettük el a szegény Csepregi uramot az templom collegium felől való porticusában az ajtón túl az collegium tékája felől",[21] 41 esztendős korában.

Sándor Imre „A kolozsvári Farkas utczai ref. templom régi sirkövei" című s 1913-ban megjelent füzetében azt írja, hogy „a siremlék tehát eredeti elhelyezésében találtatott fel".[22] E kijelentésben azonban egy hajszálnyit tévedett Sándor Imre, ugyanis azt a támpillért, amely a kerengő folytatását elrekesztette, Csepregi temetésénél jóval később rakatta újra az egyházközség, s ilyenképpen e sírkő tulajdonképpen nem a támpillér nyugat felőli oldalába, hanem magának a templomnak dél felőli külső falába lehetett beágyazva. Ezt a papi jelképpel: a nyitott könyvet felfelé tartott kézzel ékített sírkövet, amely jelenleg az egyetemi régiségtárban van elhelyezve, az idézett helyeken Sándor Imre szakszerűen leírta.

Csepregi temetésére a kollégium ifjúsága mára már csak egyetlen példányban megmaradt kártát nyomatott, amelynek ún. titulus része Csepregi életrajzát őrizte meg.[23] E kártán kinyomtatott versek elsejét Divinyi Pál, a kolozsvári református szászok papja szerezte, aki annak

[18] ItK 1892: 111.
[19] RMK I, 1654.
[20] A kárta egyetlen példánya a kolozsvári Farkas utcai templomban.
[21] Czegei Vass György és László naplói. 356, 357. és 399. (Monumenta Hung. Hist. Scriptores. XXXV.)
[22] 17—19. lap és Kolozsvár czimeres emlékei c. könyve. 64—66.
[23] Kolozsvárt a Farkas utcai templomban.

idejében tanítványa volt Csepreginek. A többi versszerző jórészben a studiosusok közül került ki, úm. Viski János, a syntactica osztály praeceptora és egyúttal a kollégium könyvtárosa (később csengeri, szatmárnémeti, mármarosszigeti, végül kolozsvári pap); azután Deáki Filep József (aki dési, kolozsvári pap, esperes és püspök lett); rajtuk kívül Bihari N. András kollégiumi senior (később pedig Felsőbányán városi senator); Pataki István (az azonos nevű professzor fia, Kolozsvár városi senator és főbíró); majd az elhunyt öccse: Csepregi T. György és sógora: Sámsondi József Kolozs megyei albíró (később városi senator), a többi pedig a gimnáziumi osztályok tanítói, valamint felső évfolyambeli diákok.

Csepregi felesége, Sámsondi Somodi Mária, a bánffyhunyadi pap leánya, az uránál 37 évvel élt tovább. Elmúlása 58 esztendős korában 1741. július 27-én történt. Ő is az ura mellett lelt nyugvóhelyet. Mint nagy tudású, bár tanári kötelességének csak hanyagul megfelelő Csepregi T. Ferenc édesanyjának július 30-án tartott temetésére a diákság egyleveles kártát nyomatott a kollégium tipográfiájában. Ennek is csak egyetlen példánya maradt reánk.[24]

[24] A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában.

EGYLEVELES KÁRTÁK A FARKAS UTCAI TEMPLOMBAN ÉS KOLLÉGIUMBAN

1928 nyarán Magyarországon járva, Szegeden felkerestem Dézsi Lajos egykori egyetemi professzoromat, ő azután a többek között a kolozsvári Farkas utcai templom temetési kártáinak részletes feldolgozására szólított fel. Hazatérve Kolozsvárra, e feladat megoldásához rövidesen hozzá is láttam, nagy elfoglaltságom miatt azonban, különösen a tipográfiai vonatkozású adatok gyűjtése, bizony csak lassacskán haladt. Anyaggyűjtésem közben történt, hogy a kollégium elöljárósága a tiszteletbeli levéltárosi tisztséget reám ruházván, hozzákezdettem a feladatommal való részletes megismerkedéshez. E célból szükségesnek láttam a nagykönyvtár anyagát is gondosan áttanulmányoznom, ezért tehát elhatároztam minden egyes kötet könyvnek egyenként való átvizsgálását. E hosszú hónapokig tartott böngészkedésem közben történt, hogy az 1819-ben készült fal melletti hatalmas könyvtartó állványok[1] *Q* és *R* betűkkel megjelölt szakasza mögé elrejtett, földig leérő ablakfülke deszkázatának repedésén keresztül nyomtatott papirosokat véltem felismerni. *Brüll Emánuel* tanár, könyvtárostársam készséges segítségével 1933. augusztus 10-én e deszkázaton nyílást törve, mögüle egerektől s falnedvességtől csak alig-alig bántott 113 példány temetési, 14 házassági, 1 névnapi alkalomra készült és 2 vegyes tartalmú egyleveles kárta-nyomtatványt szedtünk ki. Egy másik, mégpedig az *X* és *Y* jelzéssel ellátott ugyanilyen ablakfülkében pedig 16 szomorú-jelentést, 8 festett temetési címert, 32 halotti és egyéb alkalomra készített több leveles verses-nyomtatványt, valamint néhány hírlappéldányt és könyvet találtunk.

E felsorolt gazdag anyagnak a polcozat teljes elkészülése táján kellett mögéje kerülnie, amit a nyomtatványok egyikén található 1816, mint legfiatalabb évszám is bizonyít. E felfedezésünk azután azt a gondolatot keltette fel bennem, hogy most már ne csak a templom stallumaira felerősített eulogiumokat dolgozzam fel, hanem az ilyenféle nyomtatványairól széltében nevezetes kolozsvári református kollégiumi tipográfia összes egyleveles nyomtatott kárta-kiadványait nyomozva, minden fellelhető darabot összegyűjtve, a maga érdeme szerint ismertessem. Kitűnő feladat, amely mind a nyomdatörténet, mind az irodalomtörténet, mind pedig az életrajzírás tekintetében gazdag tárházba vezetett volna.

[1] Török István: A kolozsvári ev. ref. kollégium története. Kolozsvár, 1905, III, 329.

Ebből a célból készített másolataim és a hozzájuk tartozó jegyzetanyagom évek sora alatt egyre gyűlt, várva a nyugalmasabb időt, amikor sok egyéb feladattal együtt feldolgozására is sort keríthetek. A közelmúltban azonban, amikor végtére is hozzájuthattam adattáram Erdélyben maradt roncsaihoz, belőle már alig találtam többet, mint egy-egy emlékeztető feljegyzést meg egy-egy szűkszavú névmutatót. E siralmas kép láttára, nehogy még ez az anyag is elkallódjék, keretet adva e névsoroknak, közlésre szánt formára egészítettem ki, bárha az elégséges segédkönyvek hiánya az egyszerű adattár értékét is még jobban lecsökkentik.

I. A farkas utcai templomban őrzött temetési kárták:

Az emlékekben gazdag Farkas utcai templomban a papi székek fölé 10, a szentélyrész északi oldalának diadalív melletti szögletében álló hátaspadokon pedig 2 darab XVII—XVIII. századbeli temetési kártát találtam felerősítve. Ezeken kívül egy XVIII. századközepi töredék is megmaradt, amely keskeny fekete keretének felső lécéről csonkán libeg alá. Valószínű, hogy mindenik kárta eredetileg ugyanilyen keretre volt feszítve, s csak az 1899. esztendei javítási munkálatok alkalmával, amikor Herepei Gergely lelkipásztor e becses, de az évszázadok óta tartó kifüggesztésük miatt törékennyé vált papirosokat a megsemmisüléstől megóvni akarván, Hancz György régi, derék könyvkötő kezére bízta, ő pedig e feladatot Matolcsi nevű öreglegényének adta át. Matolcsi bácsi azután e kártákat a keretlécről óvatosan lefejtette s kisimítva, papírlemezre ragasztotta reá. Igaz, hogy ezt a módszert a mai haladottabb eljárásokkal szemben aligha mondhatnók kifogástalannak, megsemmisülésük azonban mégis 2—3 újabb évszázadra elkerülhetővé vált, ellenben lefényképezésüknek és tüzetes leírásuknak közkinccsé tétele, a világosságnak állandóan kitett papiros lassankénti további barnulása miatt, minél előbb megvalósítandó lenne.

E kártákat — miként Szathmár-Némethi Sámuel végrendelete is bizonyítja[2] — rendesen a fölé az ülés fölé függesztették fel, ahol a kártán elbúcsúztatott férfiú ülni szokott. Az 1899. esztendei általános takarítási és javítási munkálatokkor történt leszedésük közben azonban pontos helyük nem mindenkor jelöltetvén meg, visszahelyezésük alkalmával tehát könnyen felcserélődhettek, amint ez Tótfalusi Kis Miklós kártájával is megtörtént. Ő ugyan a papok székében szokott helyet foglalni,[3] amely hely annál is inkább megillette, mert maga is teológiát végzett diák volt, de mivel folytatott mesterségéért vaskalapos kortársai lenézték az egyszerű „vasmüves"-t, ezért e padcsoportban is csak kevésbé előkelő hely juthatott számára.

E templom tulajdonát képező 13 kárta közül 11 irodalmilag nem ismeretlen, teljes szövegközlést azonban egyik ismertetője sem adott,[4] a 11. és

[2] A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története, egyszersmind Értesítő az 1874/5. tanodai évről. 110.

[3] Tótfalusi K. Miklós ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 41.

[4] Zoványi Jenő: Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok. ItK 1895: 82—95. — Görög Ferenc: Egyleveles nyomtatványok. ItK 1901: 89—105. Dézsi Lajos közleménye. MKSzle 1898: 277.

13. sorszámmal megjelölt példányt pedig egyikőjük sem ismeri. Különben a legutolsó éppen csonkasága miatt egyik pad hátára sincsen felfüggesztve.

A papi székek fölé az alább megnevezett kárták vannak felerősítve:

1. *Kovásznai Péter* pap, esperes és püspök	†1673.	VII. 21.
2. *Porcsalmi András* lektor, majd pap és esperes	†1681.	V. 19.
3. *Szathmár-Némethi Mihály* pap és esperes	†1689.	V. 25.
4. *Tolnai István* orvos, előbb professzor, majd pap és esperes	†1690.	III. 25.
5. *Pataki István* professzor, majd ifj. Apafi Mihály nevelője	†1693.	I. 2.
6. *Bátai György* pap, egyházmegyei jegyző	†1698.	IX. 11.
7. *Tótfalusi Kis Miklós* könyvnyomtató	†1702.	III. 20.
8. *Csepregi Turkovics Mihály* előbb professzor, majd lelkipásztor	†1704.	IV. 13.
9. *Szathmár-Némethi Mihály* professzor	†1709.	IX. 28.
10. *Szathmár-Némethi Sámuel* professzor	†1717.	XII. 17.
11. *Kolozsvári Szász György* városi tanácsos főbíró[5]	†1747.	XI. 21.
12. *Intze Mihály* pap és esperes	†1795.	II. 24.
Ki nem függesztett kárta-töredék:		
13. *Losontzi Antoni Sámuel* városi tanácsos[6]	†1761.	XII. 17.

A nyomdából kikerült példányok sorsát nyomozva, megemlítendő, hogy a tudós Kemény József arról tudósít, hogy *Szathmár-Némethi Mihály* életrajza „az 1689. történt halálakor a kolozsvári ref. tanoda által sajtó alá bocsátott gyász-jelentéséből hitelesen meríthető. Mivel pedig ezen gyász-jelentés szerfelett ritka, azt itt másolatban közölni szükségesnek véltem." Ezek után szó szerint közli a kárta kötetlen szövegű életrajzi bevezetését, az ún. titulust, a végén pedig megemlíti, hogy az „egy egészréti lapon" olvasható,[7] tehát egyleveles nyomtatvány, s ennélfogva semmiképpen sem azonosítható a gyászjelentéssel, amilyenféle nyomtatvány a XVII. század folyamán különben sem volt ismeretes. Hihető, hogy e kárta egy példánya megvolt a Kemény tulajdonában is, mert hiszen ha a Farkas utcai példány lett volna a forrása, abban az esetben a többi eulogium életrajzi adatait is közlötte volna.

Weszprémi Istvánnak 1778-ban Bécsben kiadott „Svccincta Medicorvm Hvngariae Et Transilvaniae Biographia" c. művének II. kötetében Tolnai Istvánnal kapcsolatosan arról értesít, hogy „Theologi huius consummatissimi, et Medici felicissimi fata haec, in Charta lugubri consignata hodiedum adpensa, leguntur in Templo Helv. Confess. addictorum Claudiopolitano".

A templomban őrzött s még ma is gazdagnak mondható gyűjtemény csak másfél évszázaddal ezelőtt is sokkal több darabot számlálhatott. Erre következtethetünk Horányinak *Vizaknai Bereczk Györgyről* írott következő szavaiból: „Vitae curriculum typis Claudiacis impressum exhibet charta funebris parietibus templi cathedralis, quod in platea lupina (Farkas útsza) nuncupata situm est appensa hoc ornata est titulo: Forum lamenti, in quo

[5–6] E kárta másik példányát a kollégium könyvtára is őrizte.

[7] Gr. Kemény József: Történelmi adatok. (Új Magy. Múz. 1860, II, 56—58.)

Georgius Briccius Vizaknai Medicinae Doctor practicus, Conventus B. M. V. de Kolos-Monostra alter Requisitor Liberae Regiaeque Civitatis Claudiopolitanae abhinc quinque retro annis Judex primarius, et dum viveret Senator lugendus, exponitur...[8] E leírásból felismerjük a kollégium nagykönyvtárában megmaradt kárta másodpéldányát, s ezért tudjuk, hogy a szokott mérettől nem tért el. Forrásunk szerint e nyomtatvány a falra vala felfüggesztve, ezt azonban nehezen tudjuk elképzelni, minthogy a pillérközöket mindenütt hátaspadok (stallumok) töltötték be, éppen ezért valószínűbb, hogy ezekre a hátaspadokra volt felerősítve, mégpedig úgy, amiként a megmaradt példányok is feketére festett vékony léckeretbe voltak illesztve. Ez, a mára már elkallódott nyomtatvány arra figyelmeztet, hogy e templom még több ilyen nyomtatványt is őrzött, csakhogy azoknak a papirosa — a Losonczi Antoni Sámuelének példájára — talán az időtől megemésztetve, összetöredezett, s ennek következtében a szemétbe került.

Egy negyedik példányról dr. Lengyel Dániel családi adattára számol be. Ebben folyamatos másolatában megtaláljuk dédapjának, baconi Incze Mihály fentebb megnevezett kártájának teljes szövegét. Tekintettel arra a körülményre, hogy külön címlapot nem jegyzett le, s az impressumot a nyomtatvány végén közli, bizonyítja, hogy e kiadvány csakis kárta formájú lehetett. Különben félig kötetlen s félig kötött szerkezetű tartalmáért „felemás halotti versezet"-nek nevezi, és megjegyzi, hogy „a szomoru jelentő, ugy a hijános versezet is birtokomban vannak".[9]

II. A református kollégiumban őrzött kárták:

1. A nagykönyvtár állományához tartozott egyleveles kárták első csoportjaképpen azokat a példányokat sorolom fel, amelyek 1933. augusztus 10-én a nagyterem *Q* és *R* jelzésű állványzata mögül kerültek elő:

a) *Temetési kárták:*

1. *Bornemisza Zsuzsánna Szentpáli Jánosné*[10] ..... 1673.[11]
(†1673. III. 17. Fogaras. Tem. V. 28. Kolozsvárt a Farkas utcai templomban.)
2. *Jósika Gábor* ..... 1713.
3. nagybányai *Enyedi István* enyedi kollégiumi professzor ..... 1714.
4. *Boros-Jenei Anna, Bogdányi Mihály* szigeti pap *özvegye*[12] ..... 1716.
(†1716. XII. 7. Kolozsvárt. Tem. a házsongárdi temetőben.)

[8] Horányi, Alexius: Nova Memoria Hvngarorvm et Provincialivm scriptis editis notorvm. Pest, 1792. I, 424—28. Ezt szó szerint vette át Weszpremi Istvánnak: Succincta Medicorum Hungariae Et Transylvaniae Biographia c. művéből.

[9] A nagybatzoni Intze családra vonatkozó adatok, összeírta dr. Lengyel Dániel (przemisli). (Gyűjteményemben levő kézirat 75/A. íven.)

[10] Herepei János: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. Kolozsvár, 1939. 8—9.

[11] A sorvégi évszám a nyomtatás idejét jelöli.

[12] Sírköve megvan a házsongárdi temetőben: III. osztály B. tábla. 2378. és 2351. számú sírok között.

5. *Vizaknai Briccius György* orvosdoktor, városi főbíró, káptalani levéltáros, naplóíró[13] ..... 1720. (†1720. VIII. Kolozsvárt.)
6. *Huszti Lovász Sámuel* huszti pap, tiszántúli püspök ..... 1721. (†1721. V. 19.)[14]
7. gr. *Mikes Mihály* Háromszék főkapitánya, kir. táblai ülnök ..... 1721.
8. *Naszályi B. János* kolozsvári ref. koll. professzora ..... 1728. (†1728. V. 2. Kolozsvárt.)
9. gr. *Bánffi Kata* br. *Vesselényi Istvánné*[15] ..... 1735. (†1734. VIII. 12. Kékes. Tem. 1735. VIII. 22. Zsibó.) *2 pld.*
10. *Viski János* szatmári, szigeti, majd kolozsvári pap[16] ..... 1735. (†1734. XII. 28. Tem. 1735. I. 4. a házsongárdi temetőben.)
11. gr. *Bánffi György* Doboka megyei főispán, cs. kir. kamarás, ref. főkurátor ..... 1735. (†1735. IX. 23. Tem. XII. 18. a Farkas utcai templomban.) *2 pld.*
12. *Bonyhai Simon György* m.-vásárhelyi pap, püspök[17] ..... 1737. (†1737. IX. 13. Tem. a vásárhelyi ref. temetőben.)
13. *Udvarhelyi Mihály* szigeti, majd kolozsvári professzor ..... 1737. (†1737. III. 2. Kolozsvárt. Tem. III. 11.)[18]
14. vargyasi *Dániel Péter* ..... 1741.
15. *Sámsondi Somodi Mária, Csepregi T. Mihály özvegye*[19] ..... 1741. (†1741. VII. 27. Tem. VII. 30. Kolozsvárt.)
16. *Baczoni I. Máté* kolozsvári ref. professzor, majd pap[20] ..... 1742. (†1742. IX. 19. Tem. IX. 22. a Farkas utcai templom északi portikusában.) *2 pld.*
17. *Ladányi Mária Szathmári P. Sándor* tipográfus *felesége* ..... 1742. (†1742. IX. 21. Kolozsvárt.)
18. *Binder János* kolozsvári evangélikus pap ..... 1743. (†1743. IV. 4. Kolozsvárt.)
19. zrzenczycei *Kmita János* káptalani levéltáros ..... 1743. (†1743. VI. Kolozsvárt.)
20. br. *Kemény Sámuel* főispán ..... 1744. (†1744. VII.)
21. *Patonai István* kolozsvári kereskedő ..... 1745. (†1745. XI. 5. Kolozsvárt.)

[13] Naplóját Szabó Károly és Szilágyi Sándor adta ki a Történelmi emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből. II, 77—116.

[14] Tóth Ferenc: A' helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendentziában élt református püspökök élete. Győr, 1812. 159. lapján írja, hogy Husztinak „A' Kolosvári Collegium irt néki Epitafiumot, melly egy Tafota Zászlóra iratott fel és a' Huszti Ekklésiának Templomában tiszteletnek okáért feltétetett és most is ott van."

[15] Herepei J.: Levéltári adatok XVII—XVIII. szdbeli egyleveles nyomtatványokról. (E kötetben.)

[16] Sírköve megvan a házsongárdi temetőben: III. oszt. B. tábl. a 2337. és 2342. sz. sírok mögött.

[17] Sírköve megvan a marosvásárhelyi ref. temetőben. A sírfelirat e kötetben.

[18] Sírkövének feliratát Szathmári P. Mihály prof. feljegyezte az ENM Levéltárának kézikönyvtárában volt Bod Péter Hvng. Tymb. Cont. példányának üres lapjaira.

[19] Eltemetve az ura mellé a Farkas utcai templomban.

[20] Sírköve a Farkas utcai templom északi portikusának falából a közelmúltban áttétetett a déli oldal kerengőjébe, pórrészei azonban ott maradtak.

22. *Szathmári Pap Sándor* kolozsvári tipográfus ..... 1745.
(†1745. I. 25. Kolozsvárt.)
23. gr. *Teleki Mihály* ..... 1745.
(†Tem. 1745. IX. 12. Hévízen.)
24. *Szent-Györgyi Sámuel* rimaszombati pap, tiszáninneni püspök... 1746.
25. nagyváradi *Váradi Krisztina* dési br. *Diószegi Mihályné* ..... 1746.
(†1746. V.)
26. *Verestói Zsuzsánna* (V. György professzor leánykája) ..... 1746.
(†1746. I. 11. Kolozsvárt.)
27. *Kolozsvári Szász György* városi tanácsos, főbíró, ref. egyházközségi gondnok[21] ..... 1747.
(†1747. XI. 21. Kolozsvárt.)
28. malomvizi *Kendeffi Gábor* ..... 1748.
(Tem. 1748. IX. 17.)
29. *Schwartz Sámuel* gyógyszerész, a kolozsvári evang. egyházközség gondnoka ..... 1749.
(†1749. XII. 6. Kolozsvárt.)
30. dési *Dálnoki Mária S. Pataki Sámuel felesége*[22] ..... 1750.
(†1750. VI. 30. Kolozsvárt.) *2 pld.*
31. gr. *Teleki István* a kolozsvári ref. koll. poetika osztályának tanulója ..... 1750.
(†1750. III. 18.)
32. borosjenői *Keserü Zsófia* káli *Kun István özvegye* ..... 1751.
(†1751. VII.)
33. br. *Barcsai Gergely* ..... 1752.
34. S. *Pataki István* városi első tanácsos, főbíró, káptalani levéltáros, ref. eklézsiai gondnok ..... 1752.
(†1752. X. 17. Kolozsvárt.)
35. gr. *Vas Kata* nagyváradi *Boldai Sámuel* özvegye ..... 1754.
36. *Bogdányi Sajgó Erzsébet Baczoni I. Máté özvegye* ..... 1757.
(†1757. XI. 7. Kolozsvárt.)[23]
37. *Csepregi Turkovics Ferenc* ref. kollégiumi professzor ..... 1758.
(†1758. V. 24. Kolozsvárt.) *2 pld.*
38. gr. *Földvári Sára* gr. *Toldi Ádámné* ..... 1758.
39. gr. *Rhédei Zsigmond*[24] ..... 1758.
40. br. *Vesselényi István* ..... 1758.
(†1758. II. 10. Tem. IV. 2. Zsibó.)
41. *Borosnyai Lukács János* marosvásárhelyi pap, püspök[25] ..... 1760.
(†1760. II. 9. Tem. a vásárhelyi ref. temetőben.) *2 pld.*
42. *Szathmári Pap Zsigmond* kolozsvári pap, választott püspök ..... 1760.
(†1760. IV. 9. Kolozsvárt. Tem. a házsongárdi temetőben.)[26]

[21] E kárta megvan a Farkas utcai templomban is.
[22] Sírköve megvan a házsongárdi temetőben: II. o. C. tábla 1616.sz.
[23] Valószínűleg az ura mellé a Farkas utcai templomba temették.
[24] E kárta hiányos.
[25] Sírköve megvan a marosvásárhelyi ref. temetőben.
[26] Sírköve megvan a házsongárdi temetőben: II. oszt. C. tábla 965. sz. E kárta egyik példánya megvan a besorozott könyvtári anyagban is.

43. br. *Jósika József* tábornok[27] ..... 1761.
(†1761. VI.)
44. gyalakutai gr. *Lázár Imre* ..... 1761.
45. *Losonczi Antoni Sámuel* városi tanácsos, a ref. egyházközség és kollégium adminisztrátora[28] ..... 1762.
(†1761. XII. 17.)
46. gr. *Teleki Mihály* ..... 1762.
(†1761. IX. 6. Tem. 1762. VI. 13.)
47. *Verestói Erzsébet Pataki Sámuel* dr. és prof. *felesége* ..... 1763.
(†1763. V. 30. Kolozsvárt.)
48. gr. *Rádai Eszter* gr. *Teleki Lászlóné* ..... 1764.
(†1764. VI. 27. Gernyeszegen.)
49. *Ladányi István* udvarbíró ..... 1766.
(Tem. 1766. IV. 20.)
50. *Pataki Sámuel* orvosdoktor, ref. eklézsia gondnoka ..... 1766.
(†1766. X. 8. Kolozsvárt.)
51. karácsonyfalvi *Thót György*, a ref. koll. tógás alumnusa ..... 1767.
(†1767. VI. 14.)
52. albisi *Csomós János* dési pap ..... 1768.
(†1768. II. 9. Dés.)
53. gr. *Rhédei János* cs. kir. kamarás, táborszernagy, a testőrség főhadnagya ..... 1768.
(†1768. I. 10. Tem. VII. 10. a Farkas utcai templomban.)[29]
54. *Kolosvári K. Zsigmond* akadémiára menendő ifjú ..... 1769.
(†1769. XI. 29.)
55. *Csomós József*, Cs. Mihály ref. koll. prof. fia ..... 1770.
(†1770. XI. 18. Tem. XI. 20. a házsongárdi temetőben.)[30]
56. *P. Szegedi Sámuel* a ref. koll. tógás alumnusa ..... 1770.
(†1770. VII. 5. Kolozsvárt.)
57. gr. *Teleki Ádám* cs. kir. tanácsos, vezérőrnagy ..... 1770.
(†1769. XI. 7.)
58. br. *Vesselényi Ferenc* ..... 1770.
59. gr. *Földvári Ferenc*[31] ..... 1771.
(†1770. XII. 15. Tem. 1771. II. 14. Nagyida.)
60. *Pataki István*, P. Sámuel orvosdoktor és koll. prof. kisded fia) ... 1772.
(†1772. III. 4. Kolozsvárt.) *24 pld.*
61. gr. *Rhédei Zsuzsánna* br. *Vesselényi Ferenc özvegye* ..... 1772.
(†1771. XI. 24.) *2 pld.*
62. br. *Bánffi Ferenc*[32] ..... kb. 1773.
63. br. *Kemény Miklós* ..... 1775.
(†1775. IV. 19. Tem. IV. 23.)
64. nagyklopotivai *Pogány Ádám*[33] ..... 1775.
(Tem. 1775. VII. 9. Tamástelke.)

[27] E kárta hiányos.
[28] Kártájának felső töredéke megvan a Farkas utcai templomban is.
[29] Temetkezésének maradványai az 1899. évi javítási munkálatok alkalmával kerültek elő.
[30] Sírköve megvan a házsongárdi temetőben: II. o. C. tábla 1309. sz.
[31–33] E kárták hiányosak.

65. *Soós Ferenc* kolozsvári ref. pap, esperes ..... 1776.
(†1776. V. 12. Kolozsvárt.)
66. gr. *Wass György* ..... 1777.
(†1777. V. 17.)
67. gr. *Bethlen Lajos 2 pld.* ..... 1779.
68. *Komáromi Kata* dési br. *Diószegi Istvánné* ..... 1779.
69. gr. *Bethlen Dávid* ..... 1780.
70. gr. *Kendeffi Elek*, az erdélyi kir. tábla tanácsosa ..... 1783.
(†1783. VI. 24. Nagyszeben.)
71. *Fogarasi Pap József* a filozófia doktora, m.-vásárhelyi koll. prof., a pesti egyetem kinevezett tanára[34] ..... 1785.
(†1784. XII. 17.) *2 pld.*
72. gr. *Teleki Ádám* kormányszéki tanácsos. *3 pld.* ..... 1792.
73. *Pataki Dániel* ifjú, P. Sámuel orvosdoktor, koll. prof. fia ..... 1793.
(†1793. VI. 19. Kolozsvár.)
74. albisi *Csomós Mihály* a ref. koll. jogtanára[35] ..... 1796.
(†1796. II. 17. Kolozsvárt.)
75. gr. *Kendeffi Rákhel* gr. *Bethlen Gergely özvegye*[36] ..... 1798.
(Tem. 1798. IV. 15. Erdőszentgyörgyön.) *2 pld.*
76. *Tordai Sámuel* kolozsvári ref. pap, esperes ..... 1801.
(†1801. VII. 9. Tem. VII. 12. Kolozsvárt.)
77. pákéi *Pákei József* unitárius koll. professzor, generális notárius... 1802.
(Tem. 1802. III. 21. Kolozsvárt.)

b) *Lakodalmi kárták:*

1. *Apafi Miklós* és *Teleki Anna*[37] ..... 1676.
(o1676. IX. 9. Uzdiszentpéter.)
2. *Kendefi János* és *Teleki Krisztina*[38] ..... 1684.
(o1684. V. 30. Kercesóra.)
3. *Remetei János* ref. koll. prof. és *Csengeri Erzsébet* ..... 1719.
(o1719. VII. 5. Kolozsvár.)
4. gr. *Bánffi György* és *Thoroczkai Ágnes* ..... 1720.
5. *Verestói György* ref. koll. prof. és *Batzoni Incze Zsuzsánna* ..... 1734.
(o1734. V. 11. Kolozsvárt.)
6. lisznyai *Incze Ferenc* dévai ref. pap és *Sáros-Pataki Mária*..... 1740.
(o1740. I. 12. Kolozsvárt.)
7. gr. *Székely László* és gr. *Bánffi Kata* ..... 1742.
8. *Viski János* bánffihunyadi ref. pap és *Pataki Mária* 1746
(o1746. X. 4. Kolozsvárt.)
9. *Losonczi Antoni Sámuel* Kolozsvár város jegyzője és *Verestói Erzsébet* ..... 1757.
(o1757. VI. 7. Kolozsvárt.)

[34] Herepei J.: Levéltári adatok. (E. kötetben.)
[35] Sírköve megvan a házsongárdi temetőben: II. o. C. tábla 1309. sz.
[36] E kárta hiányos. Herepei J.: Levéltári adatok. (E kötetben.)
[37–38] Herepei J.: Adatok a RMK-hoz 9—11. — Az „o"-jel (az alábbi tételekben is) a lakodalmak időpontjára utal.

10. *Kolozsvári K. István* a ref egyházközség külső jószágainak gondviselője és *Beregszászi Zsuzsánna* ..... 1758. (o1758. I. 10.)
11. albisi *Csomós Mihály* ref. koll. prof. és kisdobai *Dobai Zsuzsánna* 1762. (o1762. II. 19.) *2 pld.*
12. *Tordai Sámuel* kendilónai ref. pap és *Berekszászi Krisztina* ..... 1763. (o1763. I. 6.)
13. *Verestói György* egerbegyi ref. prédikátor és *Károlyi Erzsébet* 1764. (o1764. XII. 6.)

c) *Névnapi kárták:*

1. *Szathmári Pap Sára Pataki Sámuel* orvosdoktor, ref. koll. professzor *felesége*[39] ..... 1771.

d) *Vegyes tartalmú egyleveles nyomtatványok:*

1. Kendilónai ref. templom felavatása ..... 1727. (1727. VIII. 10.)
2. Nyomdába belépő idegenek „Regulá"-ja[40] ..... 1770. táján.

2. A könyvtár besorozott törzsanyagához tartozó egylevelesen nyomtatott kárták jegyzéke:

a) *Temetési kárták:*

1. borbereki *Alvinczi Péter* ítélőmester[41] ..... 1702. (†1701. II. 26. Tem. 1702. I. 20. Borberek.)
2. *Szathmári P. Zsigmond* ref. pap, püspök[42] ..... 1760. (†1760. IV. 9. Kolozsvárt.)
3. *Kolosvári Erzsébet Szathmári P. Zsigmond* püspök *özvegye* ..... 1768. (†1768. V. 1. Kolozsvárt.)
4. *Sófalvi József* ref. koll. lektor-professzora ..... 1794. (†1794. IX. 11. Kolozsvárt.)
5. *Török Mária,* T. István tipográfus leánya ..... 1795.

b) *Névnapi kárták:*

1. *Dési L. Judit,* D. L. György püspök leánya..... 1770.
2. *Szathmári P. Sára Pataki Sámuel* orvosdoktor, kollégiumi professzor *felesége*[43] ..... 1771.

[39] E kárta egyik példánya megvan a besorozott könyvtári anyagban is.
[40] H. J. Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 43—45.
[41] Könyvtáblából kiáztatott töredék. Köblös Zoltán: Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz. EM 1908: 188. Továbbá Herepei János: Adattár II. köt. 583—87.
[42–43] E kárta másik példánya az 1933-ban előkerült anyagban!

Összegezve a kolozsvári református kollégium kártáinak példányszámát, találtam:

1. *Temetési kártát*	81 félét	118	példányban
2. *Lakadalmi kártát*	13 félét	14	példányban
3. *Névnapi kártát*	2 félét	3	példányban
4. *Vegyes tartalmú kártát*	2 félét	2	példányban
	Együtt: 98 félét	*137*	*példányban.*

Tulajdonképpen ide sorozhatók lennének a gyászjelentések is, csakhogy ezeknél nem minden alkalommal tartották meg az egyleveles és egylapos formát. Részben ezért, részben pedig azért is, mivel szövegezésük nem sorozható be az irodalmi termékek csoportjába, sőt még életrajzi adatot is csak szűkösen tartalmaznak, belső értékük tehát a kártákénál sokkal kisebb körre szorulván, felsorolásuk inkább csak a könyvtáron belüli névmutató kötelessége.

Az előbbiekben bemutatott megbecsülhetetlenül gazdag anyag feldolgozása egyúttal csaknem egyenlő lenne a kolozsvári református kollégium könyvnyomdájának tipográfiai történetével. E kárták szedése, szedésének helyesírása, tördelése, címbetűinek s különösen antiqua és kurziva típusainak közel másfél század folyama alatt használt változatai, a nyomdai díszek sokfélesége, valamint a papiros mineműsége, mind olyan tétel, amelyre a bőséges anyagból határozott megállapításokat tehetünk. Ezek az egyleveles nyomtatványok ugyanis méltó képviselői lévén e műhely képességeinek, belőlük könnyen megérthetjük e nyomda virágkorabeli nagy keresettségét.

LEVÉLTÁRI ADATOK XVII—XVIII. SZÁZADBELI EGYLEVELES NYOMTATVÁNYOKRÓL

A kolozsvári református kollégium nyomdájának megrendelésileg keresett különlegességei voltak az egyleveles nyomtatványok s közöttük is különösen a házasságkötések és a temetések alkalmára készített kárták.

E nyomtatóműhely működését az 1668. esztendő végétől számíthatjuk; ugyanis a Váradról elmenekített tipográfiát Apafi fejedelem ekkor rendelte Kolozsvárra s rövidesen teljes felszerelésével együtt az enyedi és a kolozsvári kollégium tulajdonába bocsátotta. Ezzel egyidejűleg a Szenczi Kertész Ábrahám 1667 tavaszán bekövetkezett halála után megbízott Udvarhelyi Mihály nyomdavezetőt állásából elmozdítva, helyébe Veresegyházi Szentyel Mihályt állította. Az ő szolgálati ideje — a konvenció szerint — 1668. szeptember 27-én kezdődött.[1] Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az eltávozott Udvarhelyi a berendezést és a felszerelést megfélegesítette, ezért az elidegenített eszközök visszaszerzésével idő telvén el, 1668 vége, avagy a következő év eleje előttről semmiképpen sem jelölhető meg a könyvnyomtató munka megindulása. Tehát ugyanettől az időponttól számítható az egyleveles nyomtatványok itteni előállításának kezdete is. A XVII—XVIII. század egymás után következő nyomdavezetői mindenikétől (1. Veresegyházi Szentyel Mihály 1668—1684.; 2. Németi Mihály deák 1684—1689.; 3. Veresegyházi István 1689—1692.; 4. Tótfalusi Kis Miklós 1693—1702.; 5. Telegdi Pap Sámuel 1702—1730.; Szathmári Pap Sándor 1731—1744.; Pataki József 1745—1784.; Páldi Székely István 1755—1769.; Vízi István 1770—1775.; Kapronczai Nyerges Ádám kb. 1782—1784.; Török István a XVIII. század vége s a XIX. eleje) ismeretes egynéhány ilyesfajta termék, minthogy azonban ezek éppen rendeltetésüknél fogva részben nyilvános kifüggesztésre szánt, részben pedig emlékjellegű nyomtatványok voltak, ezért a nyomtató műhely minél ízlésesebben s minél kifogástalanabbul igyekezvén előállítani, felkutatásuknak és tanulmányozásuknak nyomdatörténeti szempontból nem csekély jelentőséget kell tulajdonítanunk.

Az alábbi adatok huszonhat ilyen kárta emlékét őrzik, s ha magukat a nyomtatványokat — öt kivételével — nem is sikerült megtalálnom, az idézetből mégis nem egy olyan adatot nyerünk, amely eredménykutatás szempontjából feltétlenül figyelmünkre méltó.

[1] Apafi Mihály nyomdászának conventiója. MKSzle 1880: 94.

1. Apafi Miklós és Teleki Anna lakodalmi kártája (1676)[2]

Teleki Mihály kővári főkapitány, fejedelmi belső tanácsos udvarának 1674—79. évekbeli postálkodásáról készített naplójába[3] napról napra jegyezték fel az udvarban megforduló idegeneket és utazásuk célját. E nevekkel kapcsolatosan számtalan becses adat is előbukkan. Ilyennek mondhatók a többek között Teleki elsőszülött gyermekének, Annának, 1676. szeptember 9-én tartott lakodalmára vonatkozó feljegyzések is. Így említi az íródeák, aki bizonyosan az udvari inasok közé tartozott: „I(ste)nnek rendelése sz(erin)t vette el Hazas Tarsul az Kis Aszszont Teleki Anna Asz(szon)t Apafi Miklos Ur(am,) kinek Lakadalma löt meg nagy solemnitassal Eo N(agysá)gok, eö k(egye)lmek Praesentiaiaual etc." A lakodalom, mindent összevéve, körülbelül két hétig tartott. A vele kapcsolatos feljegyzések közül e cikk keretében minket csak a szeptember 22-i utalás érdekel: „Mentek el Berszoi Kifor Timofi, Kifor Filep, Csernafalui Bera Georgy és Kapalnaki Mikle Janos Kövari nemessek Kouarban l(evélle)l, Vittek ki most is ... Egy falka[4] Lakodalomra valo harom rendbeli Kartakat Veres Pantlikaval eoszve kötöt(tet)."

A lakodalom, amelyet a fejedelemnek, a fejedelemasszonynak és Erdély vezető férfiainak részvételével Uzdiszentpéteren tartottak, minden külsőséggel teljes, nagy ünnepélyességgel folyt le. Általános szokás volt a főemberek udvarában, hogy a családban előforduló főbb események alkalmára egyleveles nyomtatványokat készíttettek, amelyek — az alkalomszerűség megnevezése után — időszerű vonatkozású verseket tartalmaztak. Ezeket azután valamelyik kollégium diákjaival szereztették.

A fenti idézet legfontosabb állítása, hogy e lakodalomra három rendbeli kárta készült. Két rendbeliről különben már eddig is volt tudomásunk. Az egyik csupán egyetlen ívnyi terjedelmű, magyar szövegű verses nyomtatvány, br. Radvánszky Béla sajókazai levéltárában maradt meg;[5] a másik, két és egyharmad összeragasztott ív nagyságban ugyancsak egylevelesen nyomtatott latin nyelvű megtiszteltetést a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára őrizte meg.[6] Mindkettőt Veresegyházi Szentyel Mihály fejedelmi tipográfus nyomtatta, szövegüket pedig bizonyosan valamelyik tanár szerkesztésében a kollégium diákjai szerezték.

A nyomaiban most megtalált harmadik rendbeli nyomtatvány tartalmára és méreteire vonatkozólag semmiféle következtetést nem tehetünk, egyedül csak az bizonyos, hogy ez is a jeles kolozsvári tipográfia terméke.

Az egylevelesen való nyomtatás eredetileg a kárta felfüggesztésére céloz, mint ahogyan a későbbi időben a gyászjelentést a nagyközönségnek való tudtuladás céljából a lakóház vagy a templom, vagy pedig a temetőszín bejáratának két oldalára kifüggesztették, ugyanígy a XVII—XVIII. században a temetési, sőt a lakadalmi kártákat is hasonlóképpen szegezhették ki. Itt azonban még egy másik jelenséget is tapasztalunk. A veres

[2] Megjelent: EM 1947: 123—25.
[3] Eredetije a Székely Nemzeti Múzeum levéltárában volt.
[4] Jelentése itt annyi, mint egy tucat, vagy pedig általában, bizonyos mennyiségű.
[5] Radvánszky Béla: Nyomtatott házassági jelentés 1676. évből. Turul 1889: 168—69.; továbbá MKSzle 1895: 138—39. és 1898: 348—49.
[6] Herepei János: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9—10.

pántlikával való összekötés arra céloz, hogy a három rendbeliből egy-egy példányt összeválogatva, tekercsé kötöztek. Így azután emlékül küldhették el a lakadalmon részt vetteknek vagy pedig a meg nem jelenhetett barátaiknak.

2. Bethlen János temetési kártája (1678)[7]

Bethlen Miklós, Erdély későbbi kancellárja, 1678. február 18-án Ekemezőn keltezett levelében tudatta Teleki Mihály kővári főkapitánnyal, hogy édesapját, Bethlen János történetírót és kancellárt, az udvarhelyi kollégium alapítóját, az enyedi kollégium kurátorát, az Erdélybe menekült sárospataki főiskola letelepítőjét, a marosvásárhelyi templomban fogja eltemettetni. „Zászlót szegény megtiltotta sokszor, hogy ne csináltassunk, Bánfi, Rédei uraméknak is az tetszik, ahoz képest talám az öltöztetett lovak is haszontalanok. Egy taféta lobogóval, s egy bakacsinos lóval ha leszen csak Charták, czimerek lesznek. Sokára nem is halasztjuk." Majd hat nap múlva Teremiből arról értesítette Telekit, hogy „az szegény ur testét sok tekintetekre, de kiváltképpen maga szoros parancsolatjára nézve sokáig a föld szinén nem tarthatjuk, hanem 6. Martii ha Isten engedi, az marosvásárhelyi templomba maga rendelése szerint eltemetjük".[8]

Tehát itt is nyomát találjuk a temetésre készülő kártának (eulogiumnak), sőt talán többrendbéli nyomtatványra is gondolhatunk, minthogy Bethlen Miklós többes számban említi az elkészítendő kártát. Sajnálatos körülmény azonban, hogy kinyomtatásukról semmiféle feljegyzés sem maradt, ennek ellenére mégis fontosnak tartom idézett adatunkat. Ez ugyanis azt bizonyítja, hogy a kárta már a XVII. században (talán a későbbi gyászjelentéshez hasonlóan) csaknem elengedhetetlen járuléka volt a főemberek temetési előkészületeinek. Bizonyság erre az a körülmény, hogy Bethlen János, az előkelő államférfiú és vagyonos főúr temetésénél elhagyhatták a fölöslegesnek tartott cifraságokat: a zászlót, a feketébe öltöztetett lovakat, továbbá a testet is — a kor szokása ellenére — hamarosan eltemették, ellenben egyetlenegy bakacsinos lovat, egy lobogót, legfőképpen pedig a nyomtatott kártákat és a festett címereket mégsem mellőzhették.

Bod Péter a „Hvngarvs Tymbavles Continvatvs" című gyűjteményében közli Bethlen János latin nyelven írott sírversét, amelyet, szerinte, Pápai Páriz Ferenc szerzett.[9] Ebből arra következtethetünk, hogy e verssel együtt legalábbis egyrendbeli kárta életrajzos szövegét s netalán a verses részt is ugyancsak Pápai írta.

Apor Péter „az régi erdélyiek temetésiről" készített visszaemlékezésében érdekes szokást jegyzett fel, amely hihetőleg még a XVIII. század folyamán sem ment ki teljesen az alkalmazásból: „... Az háznál az hol az temetés volt, szin volt elkészitve, ... az ... szin is belől fekete posztóval bé volt vonva egészlen, ugy külyel is az ajtaja tájékán imitt-amott azon is feles papiros czimer volt felragatva. ... Voltanak a megholtnak dicséretiről való kinyomtatott versek is chartákon felfüggesztve ..." Hasonlóképp-

[7] Megjelent: EM 1947: 124—25.
[8] Teleki Mihály levelezése. (Közzé teszi: Gergely Sámuel) VIII. 80. és 86.
[9] Bod Péter: Hvngarvs Tymbavles Continvatvs. 1764. 51.

pen „ha a temetőben templom nem volt, ott is szintén ugy mint az háznál, hasonló apparatussal szint csináltanak, és abban volt az isteni szolgálat; ha penig a temető templomban volt, ott, kivált az catholicusoknál, nagy cifra castrum doloris volt, azon sok gyertya, symbolumok, czimerek, versekkel irott charták, s abban tették az testet".[10]

Mindez természetesen leginkább a főrendű urak temetési készületein volt, de ugyanez a minta a náluknál alacsonyabb rendűeknél is.

3. Komjátszegi Andrásné temetési kártája (1684)[11]

Szaniszló Zsigmond tordai lakos, alispán, majd szolgabíró naplójában a többek között azt a megemlékezését jegyezte fel, hogy 1684. január havának 22. napján Komjátszegről „mentem haza (Tordára). Holt meg Komjáczegi Andrásné asszonyom (Komjátszegen). 23. ... Mentem Komjáczegre. Kültem leveleket Kolosvárra az bucsuztató s chárták felől. Kültem az öcsémnek denar 24. 24. Jött ki Szentkirályi[12] Kolosvárról, bucsuztatót, chártákat is hozott. 25. Temettük el az szegény asszonyomat, Istennek hála, elég tisztességesen."[13]

A most említett Komjátszeginé a naplóíró Szaniszló anyósa, s minthogy unitárius vallású volt, az emlékére készített kárta és búcsúztató szövegét is a kolozsvári unitárius kollégium diáksága s közöttük is netalán a költő Felvinczi György szerezhette. Nyomtatását Veresegyházi Szentyel Mihálynak kellett végeznie, minthogy ekkor Kolozsvárt nem volt más tipográfia. Feltűnő jelenségnek látszik, hogy a kárták szövegét egy, avagy másfél nap alatt meg is írták, meg ki is nyomtatták. Ez a fölöttébb rövid idő azt bizonyítja, hogy e nyomtatványok nagyon kis, talán csak egy ívnyi terjedelműek voltak, vagy pedig — ami mégiscsak valószínűbbnek látszik — Komjátszeginé hosszabb ideje halódván, a temetési előkészületeket már jó előre megtették, s ilyenképpen a kárták szövegét is megírták és kiszedték, s csak a halálozás és a temetés napjának kitöltéséig kellett az egész szedést félretenniök, mígnem azután 23-án a nyomtatás is megtörténhetett.

4. I. Apafi Mihályné Bornemisza Anna temetési kártája (1688)

Az öregbik Apafi fejedelem naplójában feljegyezte, hogy: „1688. aug. 3. az én szerelmes feleségemet, a ki minden keserves és bajos dolgaimnak társa volt, elfelejthetetlen szomoruságomra szólitá ki Isten estve tiz óra felé Ebesfalván." Ugyane hónap: „8. Ugyanott tétetett koporsóban." Majd pedig: „September. Temettetett el az én szerelmes feleségem az almakereki templomban."[14] A gróf Bethlen család keresdi levéltárában megmaradt a

[10] Apor Metamorphosis Transylvaniae. 1927. 26/B.—28/A. lev.

[11] Herepei János: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 63.

[12] Valószínűleg az 1667. november 30-án nemeslevelet nyert komjátszegi Szentkirályi Ferenc Sámuel nevű idősebb fia.

[13] Szaniszló Zsigmond naplói. Közli: Torma Károly. TT 1889: 250.

[14] I. és II. Apafi Mihály fejedelem naplója. Közli: Tóth Ernő... EM 1900: 279. Idézi Szádeczky Lajos is: Az Apafiak sírboltja és hamvai. 11.

fejedelemasszony temetésének tervezete. Ennek 10. pontja szerint „kivántatik legalább száz atlacz czimer, másfél száz tafota, háromszáz regál, háromszáz charta".[15] Tehát összesen 550 címer és 300 kárta megrendelését tervezték, sőt egészen bizonyos, hogy e mennyiséget, mint az egykori temetkezési szokások nélkülözhetetlen kellékeit,[16] valóban el is készíttették.

E kárták nyomtató műhelye csakis a kolozsvári református kollégium nyomdája. E mellett bizonyít egyfelől az a körülmény, hogy az itteni nyomdavezető az államkincstártól fizetett udvari nyomdász volt, másfelől pedig, hogy egész Erdélyben ekkor más magyar nyomda nem működött.

A fenti idézetnek becses adata a megrendelendő példányok száma: 300. E mennyiséget összevetve az 1690-ben elhunyt Bedő Pál és az 1694-ben elhunyt Sárpataki Mihály egyenként 150—150 darabszámával,[17] megállapítható, hogy az utóbbiak éppen feleannyi mennyiségnek felelnek meg, mint amennyi a fejedelemasszony temetésére előirányzott kárták száma.

A temetés tervezetének 15. pontja a következő helyzetre figyelmeztet: „Az szint fekete posztóval be kell egészen vonni, mind itt, mind penig az hol a' testet eltemetik: itt az hol a' test áll, szinig, a' szintül fogva a' fekete szekerig; hasonlóképpen az hol eltemetik, az fekete szekertül fogva az castrum dolorisig fekete posztóval kell bevonni."[18] Tehát mind Ebesfalván, mind pedig Almakerekén egyenlő temetési felkészültségnek kellett lennie. Így azután könnyen megmagyarázható: a fejedelemasszony temetéséhez miért volt szükség még egyszer annyi kártára, mint azoknál a szertartásoknál, melyeknél a testet nem szállították el máshelyütt készített sírba.

E kárták rendeltetése volt a nagyközönséget a halott nevével, és élete folyásával megismertetni, a magasztaló és búcsúzó versekkel pedig felkelteni a kívülállók részvétét. Mindezt azután csakis úgy érhették el, ha e kártákat a temetési készület körletén belül könnyen megközelíthető helyekre többfelé is kifüggesztették. Ezt az állítást leginkább támogatja egylevelesen, illetőleg egylaposan való előállítása.

A kolozsvári unitárius kollégium szeniorainak jegyzőkönyvében 1664. december 21-én feljegyezve találjuk: „A felséges és nagyságos fejedelem Apaffi Mihály kisebb fia, Apaffi György csecsemő meghalván, nagy ünnepéllyel, a nemesek és polgárok nagy számától kísérve, behozatik, mindenütt czímerek lévén aggatva és a Cálvinisták templomába temetik."[19] Nagyon valószínű, hogy azokon az utcákon végig, ahol a temetési menet elhaladt, nemcsak festett címerek, hanem mindenütt kárták is voltak kiaggatva.

A fejedelemasszony kártája bizonyosan a több szövegű és ezért a nagyobb méretű kárta-fajtákhoz tartozott. Összehasonlításul testvérnénjének, Bornemisza Zsuzsánna Szentpáli Jánosnénak elhantolására 1673-ban Kolozsvárt nyomtatott eulogiumot idézem. Ez az egyleveles nyomtatvány ugyanis a latin nyelvű életrajz után négy hasábba beosztva, különböző

[15] Szádeczky 27.

[16] Herepei János: XVII. szdbeli adatok egyleveles nyomtatványainkhoz. EM 1947: 124.

[17] Lásd: Sárpataki Mihály temetési kártája c. fejezetecskét!

[18] Szádeczky. 27.

[19] Benczédy Gergely: Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető. 1886: 223.

szerzőktől eredő 38 verset tartalmaz. Ehhez mérve tehát, Apafiné kártája is bizonyosan 6 ívből összeragasztott, 58,9 × 105,7 cm méretű nyomtatott levél volt.

A fejedelemasszony temetési kártájából ma egyetlen példány sem ismeretes.

5. Szentiványi Márkos Dániel temetési kártája (1689)

A kolozsvári unitárius iskola seniorának feljegyzése szerint, 1689. május 12-én „tiszt. Sztiványi Dániel ur, a kolozsvári unitárius ekklézsia első papja és az erdélyi unitárius ekklésiák jeles püspöke, erényekben és tudományokban gazdag férfiu, egy heti sulyos betegség után 11 óra körül meghal. 1689. május 14-én a nagyobb tisztesség okáért halotti verseket nyomattunk, 15-én eltemettetett az egyház nagy bánatától és gyászától kisérve".[20]

E kiválóan képzett férfiúról tudjuk, hogy 1660. augusztus 28-án mint „Daniel Marcus Szentivany Transylvano-Siculus (Annorum) 23." iratkozott be Leyda város akadémiájára.[21] Tehát — amint hangsúlyozottan diktálta be adatait — erdélyi székely volt, s 1637-ben születhetett bizonyosan a háromszéki Sepsiszentiványon. Hollandiából azután Angliába hajózott át; itt pedig 1667-ig tartózkodva és magát továbbképezve, tanítással kereste kenyerét.[22] A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára egy olyan könyvét őrizte meg, amelyben az alábbi érdemes bejegyzést találtam: „Danielis Márkos Transylvano-Hungari. Const(at) solid. 4. Londini 1666/7. 28. Febr."[23] Meg kell még jegyeznem, hogy a senior feljegyzéséből még az is figyelemre méltó, hogy a feltétlenül kárta alakban készült halotti versek megírásával, illetőleg megjelentetésével nem nagyon siettek, minthogy csak a temetés előtti napra van feljegyezve a kinyomtatásuk. Ezért kiszegezésük, meg szétosztásuk csak a temetés napján történhetett.

6. Bedő Pál temetési kártája (1690)

A kolozsvári unitárius iskola seniorának ratiójában feljegyezte, hogy Bedő Pál püspök 1690. november 5-én esteli 6 és 7 óra között meghalt.[24] Ettől az időponttól eltérést őrzött meg az egyházfiak számadáskönyve, amelyben egy másik, eddigelé hasonlóképpen ismeretlen nyomdai termékre vonatkozó feljegyzések találhatók. Ezek szerint: 1690. november 7-én „Holt megh T. Bedeo Pal Püspők Ur[am], az mit Vasarlőttünk ő klme Temetesere . . .

Item Nyomtattattunk Veres Egyhazi Urammal másfel Szaz Chartat, arkussatol fizettünk flo. 3. Az Charta penig har[om] Arkusbol allo, fizettünk mind edgyütt flo. 9.//00.

[20] I. h. 1887: 118.
[21] Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N. F. XVI. 214.
[22] Trócsányi Berta: Magyar ref. teológusok Angliában. Debrecen 1944.
[23] Ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában, azelőtt a ref. koll. gyűjteményében: C. 116. sz. könyvtári jelzéssel.
[24] Ker. Magvető, 1887: 119.

Ittem az őszve raggatasatul fizettunk flo. 1.//32.

Itte[m] adot 14 kontz nyomtato pappyrossat Veresegyhazi Ur[am] kontzat//12. fizettünk — flo. 1.//68.

Ittem Vőttünk Olosz Andras Uramtol negy kontz iro pappyrossat kontzat//36. fizettünk flo. 1.//44."[25] Lehetséges, hogy ez az utóbbi vásárlás már nem vonatkozik erre a nyomtatványra, vagyis finomabb papirosra nyomott kártát aligha készíttettek.

Különösen érdekesek az itt nyert adatok. Megtudjuk belőlük, hogy ez az egyleveles nyomtatvány három ívből ragasztatott össze, s ilyenképpen mérete kb. 42 × 90 cm-nek felelhetett meg. Az előállított példányszám 150 darab volt, a szedés-nyomást százötven ívenként 3 forintban, az összeragasztást pedig 44 pénzben számították.

A kárta szövege bizonyosan latin nyelven íratott; nyomását Veresegyházi István, a református kollégium nyomdavezetője készítette.

E nyomtatvány bölöni Bedő Pál unitárius kollégiumi tanár, majd püspök, gróf Kálnoki Farkas sógora emlékére készült. Korai halála 1690. november 5-én, nagy pompával rendezett temetése pedig ugyane hónap 12-én történt. A gyászszertartáson részt vett maga II. Apafi Mihály választott fejedelem, továbbá Naláczi István tanácsúr, Székely László Kolozs megyei főispán meg Bethlen Miklós erdélyi kancellár is.[26]

Felvinczi Györgynek „A jeles Procuratorianak illendő dicséreti" című s Kolozsvárt 1697-ben megjelent művéhez Ajtai István üdvözlő verset írt. Ebben felsorolja Felvinczinek eddig írott munkáit; a többi után a 13. versszak arról számol be, hogy

„Más több munkái is vannak kinyomtatván,
Mellyeket irt néha Fő-rendek halálán,
Sok helyen falakon olvashatod Chártán,
Ott is tanulhattál szép dolgokat nyilván."

E verset bemutató Stoll Béla szerint Felvinczinek „Chártákon" kinyomtatott halotti versei közül egy sem maradt reánk.[27]

E versszak két, valóban lényeges körülményt ad tudtunkra: az egyik az, hogy Felvinczinek voltak mára már elkallódott szerzeményei is, a másik pedig az, hogy tulajdonképpen mégis csak nagyon kevés temetési kártát ismerünk. Különösen érdekes, hogy egyetlen unitárius vonatkozású régi kártanyomtatvány sem került elő, pedig e versszakból is meggyőződhetünk, hogy Felvinczi egymagában is nem egy eulogium számára írt verses rendeket. Minthogy ő unitárius vallású volt, ezért bizonyos, hogy főképpen felekezetéhez tartozott halottak temetésére szerzette sorait. Tehát nagyon hihető, hogy Szentiványi és Bedő püspökök, valamint mások kártáján is ott találnók Felvinczi nevét, már tudniillik ha e nyomtatványok netalán meg nem semmisült példánya előkerülne.

[25] A kolozsvári unitárius egyházközs. levéltárában őrzött számadáskönyv: használatát Kelemen Lajos főigazgatónak köszönhetem.

[26] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II., 529.

[27] Stoll Béla: Felvinczi György versei. ItK 1954.: 334—37.

7. Hévizi Mihály temetési kártája (1691)

A kolozsvári unitárius kollégium diákfőnöke feljegyezte, hogy 1691. szeptember 11-én „Clariss. tudós Hévizi Mihály úr, félévig iskolánk szorgalmatos professzora az egyház nagy kárára meghal. Eltemettük 14-én... tiszteletére az özvegy költségén temetési versek nyomattak."[28]

8. Brozer Péter temetési kártája (1695)

Ugyancsak az unitárius schola seniorától tudjuk meg, hogy „Nzts Brozer Péter úr, nekünk nagy jóltevőnk és bölcs senator, 1695. augusztus 25-én meghalván, ma eltemettetett s adtak 1 frt 11 drt. Temetési verseket is irtunk, melyek ki is nyomattak s melyekért az özvegy adott 3 frt 15 drt."[29] Úgy látszik, hogy augusztus 25-e csak a temetés napja volt, mivel ugyanezzel az időponttal könyvelték el a temetést végző szabócéh számvevői az elhantolásért járó 2 frtot.[30]

Brozerről tudjuk, hogy törzsökös kolozsvári családból származott. Talán leszármazottja annak a „Joannes Brozerus Idensis"-nek, aki 1599-től ugyanitt szász unitárius lektor, 1603-tól pedig pap 1622-ben pestisben történt haláláig. Elődje lehetett az a Brózer István is, aki mint kiváló ötvösmester, mindkét Rákóczi György fejedelemnek bizalmi embere volt.

Minthogy Brozer Pétert a Kolozsvár városi polgári tisztségeknek rendre majdnem mindenikére megválasztották, e körülmény bizonyítja értelmes, rátermett egyéniségét. Utána egy rövid krónika is maradt, amelynek elejét valószínűleg Auner Gábor centumpater kezdette el, de ő folytatta tovább.[31]

9. és 10. Sárpataki Mihály (1694) és Bátai B. György (1698) temetési kártája

„M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek" 1698-ban írott „Mentségé"-ben védekezve az „Irégyek" ellen, többek között azt a vádat veszi sorra, hogy „talám azt nézik bennem, hogy én egy darabig az Ekklésia házában lakám? Felelet. Tsak azzal is compensalódott az, hogy én T. Sárpataki Uramnak (mert az Ekklésia kérésére reá igértem magamat, hogy az Ekklésiasticusoknak ingyen nyomtatok chartát) halálára chártát ajándékon nyomtaték, mellyért mindjárt az Ekklesiától 10 forint kellett volna. A' papiros árrában pedig, mellyet az után magam erszényemből fizettem meg, ma-is adósok."[32]

Ez az idézet tehát azt bizonyítja, hogy tiszteletes Sárpataki uram temetésére is készült ilyen nyomtatvány.

Erről a Sárpataki Nagy Mihályról tudjuk, hogy jobbágyi sorsú Nagy Miklós sárpataki udvarbíró fia s ilyenformán Sárpataki Márton országos

[28] Ker. Magvető. 1887: 120.
[29] I. h. 1887: 251.
[30] Szabócéh számadáskönyve (az ENM levéltárában volt).
[31] Jakab Elek: Broser Péter élete és krónikája. Ker. Magvető 1895: 96—104.
[32] Tótfalusi K. Miklós... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 41—42.

ítélőmester testvéröccse, valamint gróf Keresztes Márton küküllői főispán és Dési Márton enyedi teológiai professzor nagybátyja volt. Maga 1638—39-ben született. 1665-ben a hollandiai Utrecht, majd Leyda egyetemén teológiát tanult. Hazatérve, előbb Nagybányán, majd 1670-től Kolozsvárt pap, 1693-tól kolozs-kalotai esperes, a kolozsvári egyházközség főkurátora. Halálának időtáját abból az adatból határozhatjuk meg, hogy a kolozsvári református konzisztórium 1694. június 8-án tartott gyűlésében azt a határozatot hozta: „Minthogy b. e. Tiszt. Sárpataki Mihály urunkat, ekklánknak hüséges pásztorát és az ecclesiasticusi renden fő curátorát Isten ez világból kiszolitotta, hogy az ekkla ládájának kolcsai gondviseletlenül ne legyenek, tetszett a Tiszt. consistoriumnak Tiszt. Bátai György uram kezében adni az ekkla ládájának kolcsait, miglen Isten praedicatort adván, állandó dispositio lehet."[33] Tekintettel arra a körülményre, hogy e határozathozatal idejét megelőzőleg legközelebb május 2-án tartottak gyűlést, amikor is még semmi szó sem esett Sárpataki elhunytáról,[34] ebből bizonyos, hogy ennek e két időpont között kellett bekövetkeznie, sőt nagyon hihető, hogy halála június 8-át éppen csak néhány nappal megelőzőleg történt, minthogy október 3-án ugyancsak gyűléshatározat állapította meg, hogy „boldogult Tiszt. Sárpataki N. Mihály" ebből az évből fél esztendőt leszolgált.[35] Ennélfogva a Tótfalusitól megjelölt kártának 1694. június 1-e táján kellett készülnie. Ez ma egyetlen példányban sem ismeretes.

Tótfalusitól azt is megtudjuk, hogy e nyomtatvány előállítási ára valóban 10 forint lett volna; ehhez járult azután még a papiros beszerzési költsége is. Ebből az adatból a nyomtatott példányszámra és az egyes példányok terjedelmére a következőképpen következtethetünk.

Egy három és fél évvel korábbi feljegyzésből arról értesülünk, hogy az 1690. november 7-én Kolozsvárt elhunyt Bedő Pál unitárius püspök temetésére egyházközsége a református kollégium nyomdavezetőjénél 150 kártát rendelt. Minthogy e kárta egyenként 3 árkusból állott s a szedés és nyomás ára ívenként 3 forint lévén, az egész mennyiség előállítása összesen 9 forintba került. Ehhez járult az ívek összeragasztásának díjában 1 forint 32 pénz.[36] Tehát Bedő kártája — a külön vásárolt papiros árán kívül — 10 forint 32 pénzbe került. Tekintetbe véve Tótfalusinak következő árszabását: „Az aranyos Psalteriumot, mellyet én 10 susztákra (= 1 frt. 20 den.) limitáltam, a' belső embereknek pedig 8 susztákon (= 96 den) kezdettem vólt adni, mind el adhattam volna igaz árrán egy-egy talléron (= 1 frt. 80 den.). Az aranyos Uj Testamentumot limitáltam két forintra; holott más az előtt egy aranyon (= 5 frt. 04 den.) adta. A' Bibliát limitáltam és adtam mint-egy öt forinton; holott az előtt 10 v. 12 forinton, vagy fellyebb-is eladták,"[37] miként a váradi biblia egy példányát N: Ajtai György 1668-ban valóban 10 forintért vásárolta.[38] Tehát egészen bizonyos, hogy Tótfalusi az alkalmi nyomtatványok árát sem emelte, sőt netalán még csökkentette is.

[33] „Series rerum" c. konzisztoriális jzkv. 23. és Török István: Adatok a kolozsvári ev. ref. egyházközs. XVII. szdi történetéhez. TT 1896: 421.
[34] Series rerum. 21.
[35] I. h. 25.
[36] Herepei J.: Adatok. 11.
[37] Tótfalusi. 5.
[38] Az olasztelki ref. egyházközs. tulajdonában levő váradi bibliába írt bejegyzés szerint..

Ilyeténképpen megállapítható, hogy Sárpataki kártája néhány fillérnyi eltéréssel árban egyezvén a Bedő kártájával, ezért ennek is megrendelt példányszáma 150 darab, egy-egy nyomtatvány pedig 3—3 ívből lévén összeragasztva, ennélfogva mérete kb. 42 × 90 cm lehetett. Tehát a közepes méretű kárták közé tartozott.

Visszatérve Tótfalusinak arra a kijelentésére, hogy „az Ecclesia kérésére reá igértem magamat, hogy Ecclesiasticusok (ha kik meghalnak) számukra ajándékon nyomtatok chártát",[39] megállapítható, hogy kolozsvári nyomdászsága idejében az itteni református egyházi férfiak közül Sárpatakin kívül még csak ifjabb Bátai B. György lelkipásztor halálozása következett be. Ez azután 1698. szeptember 11-én történt. Az ő kártája azonban már nem ismeretlen: egyetlen megmaradt példánya Kolozsvárt a farkas-utcai templom papiszékének egyik ülése fölé van felerősítve.[40]

11. Stentzel Ferenc temetési kártája (1699)

Az unitárius kollégium seniorának elszámolása szerint 1699. március 29-én „Stentzel Ferencz temettetik; éneklésért adtak 2 frt 4 drt. Verseket is irtunk, melyeket ki is nyomattunk s ebbeli munkánkért adtak 8 frtot".[41] Ugyanezzel a nappal jegyezték fel a temetést végző szabócéh számadáskönyvébe, megjelölvén, hogy 2 frt volt a holttestnek temetőbe való kikísérésének és elhantolásának díja.[42]

Az elhunyt férfiú az unitárius vallását megtartott, kolozsvári törzsökös polgári családból származott, mígnem a családnak ugyanebben az idő tájban élt s az 1710. évi pestisben 4 leányával együtt elpusztult, hasonlóképpen Ferenc nevű tagja a reformátussá lett Stenczelek leszármazottja.[43]

12. Körösi István temetési kártája (1712)

A kolozsvári református kollégium 1874—5. iskolai évről összeállított értesítőjében, hihetőleg a szerkesztés munkáját végző Szabó Sámuel tanvezető tanár bő kivonatok kíséretében ismertette az iskola mindenkori alapítványainak történetét.[44] Tekintettel arra a körülményre, hogy 1930-as évekbeli kollégiumi levéltárosságom ideje alatt minden fáradozásom ellenére sem sikerült egyetlenegy itt felsorolt okiratot sem megtalálnom, ezért az alábbi pont adatait másodkézből kényszerülök idézni.

„Én Kőrösi István mostan (1712-ben) Zilahi Schola-mester, az elmúlt hétfőn estvéli cultust végben vivén az templomban, az Isten nyilát testemben lövé, az melynek mérge miatt életemnek közel végét lenni bizonyosan

[39] Tótfalusi előbb már idézett kijelentésének néhány szóváltoztatással saját magától történt megismétlése.

[40] ItK 1895: 82. és 1901: 277., továbbá MKSzle 1898: 277.

[41] Ker. Magvető. 1887: 252.

[42] A szabócéh számadáskönyve.

[43] Eltemették a házsongárdi temetőben. Sírköve I. oszt. C. tábla. 152. sz. sír. fejénél.

[44] A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története, egyszersmind Értesítő az 1874/5. tanodai évről. Szerk. Szabó Sámuel. 91—145.

érzem: de az lelkem csendes, mert Istennel megbékéllett. Melyhez képest azon Istentől nekem adatott bonumokból teszek az én nyelvemmel libera testamentaria dispositiot." E végrendelet 36 pontja közül minket elsősorban is a 18—20-ik érdekel, úgymint: „Tiszt. Némethi Sámuel (professzor) uramnak az Charta titulusáért 1 negyvenest (vagyis egy 40 vedres hordó bort hagyományoz). Az K(olosvári) Collegiumban levő ifjaknak is az versirásért 1 hordó bort (40 urnarum). Telegdi Papp Sámuel (nyomdavezető) uramnak az nyomtatásért 30 veder bort."[45]

E pontoknak könnyebben való megértéséhez szükséges tudnunk az előzményeket is. Egyházigazgatásilag ugyanis Zilah ebben az időben bár más egyházi kerülethez, mégpedig a tiszántúlihoz tartozott, iskolájának mestereit azonban leggyakrabban mégiscsak a kolozsvári kollégium jelesebb diákjai közül választotta magának. Tehát Kőrösi István is itt végezte tanulmányait. 1702 táján írta alá az iskolai törvényeket, és a szokásos vizsga letétele után lépett a tógás diákok sorába.[46] Mint ilyen az 1709. év szeptember 28-án elhunyt Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi professzor temetési kártájára latin nyelvű emlékverset szerzett.[47] A kollégiumból 1710- vagy 1711-ben búcsúzván ki, vitetett a zilahi iskolamesterségre. Tekintettel arra a körülményre, hogy a két zilahi pap közül Debreczeni Fóris István 1712. május 26-án meghalt, Bodoki István nevű hivatali utóda még ugyanebben az esztendőben Sárosmagyarberkeszre vitetett lelkipásztorul, ennek utóda pedig: Zoványi P. György, a későbbi püspök, bárha még az év vége előtt elfoglalta hivatalát,[48] de a sok változás miatt Békési János második papra nagy terű háramolván, úgy látszik, hogy a papi szolgálatot megosztotta a derék iskolamesterrel. Így történhetett tehát, hogy azon a bizonyos hétfői napon, amikor a villám becsapott a templomba, Kőrösi István végezte az esteli istentiszteletet.

A most idézett végrendeletnek különben nemcsak azért van különösebb értéke, mivel egy bizonyosan elkészült ismeretlen szövegű kárta emlékét mentette meg,[49] hanem azt a körülményt is megőrizte, hogy a kollégiumtól szerkesztett nyomtatvány „titulusát", vagyis az életrajzot magában foglaló kötetlen szöveget — hihetőleg rendes szokás szerint — az egyik professzor, a jelen esetben az irodalomtörténetileg is nevezetes Szathmár-Némethi Sámuel írta, a verseket pedig maga az ifjúság szerezte. Valószínű, hogy a kárták szövegének megírása mind a professzoroknak, mind pedig a diákoknak alkalmi jövedelmüket képezte.

A tiszteletdíjak, valamint a tipográfusnak térített nyomdai előállítási költség nagyságából a nyomtatvány példányszámára és terjedelmére egyelőre nem lehetséges következtetni, minthogy a bornak ekkori piaci árára vonatkozólag nem áll adat a rendelkezésemre.

[45] I. h. 106—07. (Megjegyzendő, hogy a latin „urna" szó a magyar „veder" űrmértéket jelenti.)

[46] „Nomina studiosorum collegii Claudiaci." 19. (A kollégium levéltárában volt, ma az Akadémia kolozsvári levéltárában.)

[47] Szathmár-Némethi Mihály temetési kártája a Farkas utcai templomban.

[48] Magyarosi János: A zilahi ref. egyházközség története. Névkönyv. 1881: 61—62.

[49] Kőrösinek 1712-ben csakugyan meg kellett halnia, mert életben maradása esetében e végrendelet nem került volna a levéltárba.

13. Szathmári-Némethi Sámuel temetési kártája (1718)

Szathmár-Némethi Sámuel kolozsvári református kollégiumi professzor 1717. november 19-én keltezett végrendeletének 23-ik pontja arról hagyakozik, hogy Chartát in folio csináljanak könyv formára, hanem patenter egyet nyomtassanak abban a székben, a holott ülni szoktam. Hagyok arra 40 vagy 50 m. frtot a mennyi elég lesz; a ki procuralja annak is megfizessenek".[50]

Végrendeletének megírása után egy hónapra, vagyis 1717. december 17-én 59 esztendős korában utód hátrahagyása nélkül csakugyan el is hunyt. Temetési ünnepe a következő év január 20-án ment végbe,[51] tehát a kártának az 1718. esztendő első napjaiban kellett elkészülnie.

A végrendelkező szavaiból következtetve, érdekes jelenségképpen állapítható meg, hogy a „kárta"-fogalomban ekkorra már jelentésbővülés ment végbe. Ugyanis már nemcsak az alakra, méretre, hanem a tartalomra is kiterjedt ez az elnevezés. Eredeti jelenség az is, hogy egylevelesen készítendő eulógiumot Szathmár-Némethi csak egyetlen példányban kívánta kinyomatni. E kívánságán kívül azt a helyzetet is külön kell hangsúlyoznunk, hogy ezt a ritkaságszámba veendő nyomtatványt a fölé a templomi szék fölé óhajtotta helyeztetni, aholott ülni szokott. E rendelkezése pedig bizonyosan egy megállandósult szokásra céloz, amely azután kétségtelen tanúbizonyságul jelenik meg a kolozsvári Farkas utcai templom papi székének hátára felerősített 1673—1718. évekből eredő többi temetési kártában.

Szathmár-Némethinek egylevelesen nyomtatott kártája — mint kivételesen nagy ritkaság — szerencsére, még a mai napig is megvan azon a helyen, ahol a végrendelkező elhelyeztetni kívánta.

E kárta előállítási költségeire vonatkozólag feltételezhetjük, hogy amiként Tótfalusi Kis Miklós idejében az egyházi szolgák temetési emléklapját — a papiros árától mint készpénzkiadástól eltekintve — a tipográfus ingyen állította elő, ez a szokás azonképpen megmaradhatott a közvetlen utána következők idejében is. Ilyeténképpen a hagyományozott 40 vagy 50 magyar forintnyi összeg a papiros árának, a könyvkötészeti munkának, a titulust szerkesztő professzornak s a versíró diákok tiszteletdíjának fedezetéül szolgált.

Az elhunyt professzor kártájának nagyon is korlátozott száma arra vall, hogy eulogiuma valóban csak az ő emlékének megőrzése céljából készült. Ugyanilyen célzatúnak találjuk a zempléni Liszkán 1646 december végén meghalt Miskolczi Csulyak István liszkai első pap és zempléni esperes temetési kártáját is, ő ugyanis Szerencsi Nagy István nagygyőri református prédikátor feljegyzése szerint — „a maga életének Summáját születésétől fogva leirta Deák versekben, mellyeket a' Fia Gáspár, az halálát is belé tevén, kinyomtattatott, két Ecemplárban Váradon, Illy Titulussal: Diegesis Historica de vita et obitu Reverendissimi et Cl. Patris Stephani Chuliak Miscolcini. propria opera conscripta. Ez tsak egy hosszú Epitaphium".[52] Nagyon valószínű, hogy ez a kárta is templomban való felerősítés és emlékőrzés céljából készült.

[50] 1874/5. évi Értesítő. 110.
[51] Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. története. I. 88—96.
[52] Harsányi István: Miskolczi Csulyak István élete és munkái. Debrecen, 1926. 17.

14. és 15. Br. Wesselényi István és felesége, gr. Bánffi Kata temetési kártái (1734)

Gróf Bánffi György Erdély első kormányzójának veje, hadadi báró Wesselényi István országgyűlési elnök s két ízben is kormányzóhelyettes, 60 esztendős korában 1734. április 27-én hunyt el Kolozsvárt. Néhány hónap múltával özvegye, gróf Bánffi Kata is követte. Közös temetésük augusztus 22-én Zsibón történt.

A gyömrői gróf Teleki-levéltárban megmaradt egykori feljegyzések alapján Ferenczi Miklós a temetés lefolyásáról a többek között arról számol be, hogy Wesselényi s a vele együtt eltemetett felesége felett összesen hét pap tartott halotti beszédet, „azon kívül a marosvásárhelyi és kolozsvári református kollégiumok készítettek ez alkalomra búcsúztató verseket, melyek mindannyian nyomtatásban is megjelentek s a jelenvoltaknak szétosztattak".[53] Itt azonban mindjárt meg is jegyzendő, hogy a jelenvoltak között való szétosztás ténye csakis a „búcsúztató versek"-re vonatkozhatik, minthogy a kötetlen szövegű prédikációk és orációk ... nemcsak az elmondáskor, hanem a nyomdába adás előtt is még változtatásokon mentek keresztül, miként erről Tótfalusi Kis Miklós „Mentségé"-ből is tudomást szerezhetünk,[54] ellenben a búcsúztató s az emlékversek — már csak tartalmuk és formájuk miatt is — változatlanok maradtak, s ezért volt szokásban az utóbbiakat már a temetés alkalmára kinyomtatni.

A megemlékezés a marosvásárhelyi és a kolozsvári református kollégiumoktól készített versekről szól. Tehát itt két külön nyomtatványról szerzünk tudomást, sajnálatos körülmény azonban, hogy azokat az eredeti feljegyzéseket, amelyeknek alapján az előbb említett leírás készült, a szerző szó szerint nem idézi. Ezért megtörténhetik, hogy szétosztásra több leveles formátumra tördelt szöveg került, de hogy egyleveles kárta is készült, bizonyítja az a körülmény, hogy a kolozsvári református kollégium könyvtárában megtaláltam Wesselényiné egylevelesen nyomtatott eulogiumának két példányát is.[55] E nyomtatványt hasonlóképpen e kollégium nyomdája állította elő. Wesselényi kártája azonban ma még ismeretlen.

Egykori kinyomtatását mégiscsak kétségtelenné teszi Verestói Cséri György kolozsvári református kollégiumi professzornak és püspöknek „Magyar versek" című könyvében foglalt egyik 40 soros versének címe. Eszerint: „Néhai lib. baro Vesselenyi István praesidens ur ő execellentziája, M. Vásárhelyen irt Halotti Chártájának Toldalékja." Ehhez fűzött megjegyzés szerint: „Nem töltvén-bé t. i. a' Vásárhelyről küldött Versek a' Chártát egészen, N. Tiszt. Verestói Uram tóldotta-ki ezen Versekkel."[56] E megjegyzés tehát érdemes felvilágosítást nyújt arra az esetre, miképpen járt el a nyomda, ha a szerzők a nyomtatás helyétől távol fekvő városban laktak. E sorok egyúttal határozott bizonyítékok amellett, hogy nemcsak a Wesselényiné, hanem az ura eulogiumát is a kolozsvári nyomda állította elő.

[53] Ferenczi Miklós: Egy erdélyi főúri temetés a XVIII. szdban. Az Erd. Múz. Egyesület ötödik vándorgyűlésének Emlékkönyve. 31.
[54] Tótfalusi Mentsége. 50.
[55] Egyleveles kárták a Farkas utcai templomban és kollégiumban. (A kötetben.)
[56] Verestói György: Magyar versek. 27.

16. Idősebb Fáji János és felesége, Halom Mária halotti kártácskája (1749)

A most bemutatandó példában a temetési kártáknak egy új válfaja jelentkezik.

Ifjabb Fáji János alvinci református pap naplójában jegyezte fel, hogy „Anno 1736. 18. Április. Tiszteletes édesatyám ur(am,) tiszteletes Fáji János uram, miriszlói prédikátorságában, életének 73-dik, prédikátorságának 46-dik esztendejében életével megelégedvén, ugyanott Miriszlón igen szép csendes halállal kimulván e világból. 22. Aprilis temettetett el igen szép, tisztességes temettetéssel, két prédikáczióval és egy oráczióval". Tizenhárom esztendővel ezután 1749. „20. Augusti. Néhai tiszteletes Fáji János édesatyámnak özvegye tiszteletes nemzetes Halom Mária édesanyám asszony életének 73-dik esztendejében életével megelégedvén, hajnalban szép csendesen e világból kimulván N. Egyeden, ... 23 Augusti ... Miriszlóra kisérők és ott néhai édes férjének, tiszteletes Fáji János édesatyánknak sirjába helyeztetők ... Gondolkodtunk arról, hogy oly hirtelen jó emlékezetek néhai édes szüleinknek ne temetődnék el, azért azután hugom asszony csináltatván (Magyar) Égenben tisztességes koporsókövet, arra én általam formáltatott emlékeztető verseket metszvén, Miriszlóra elvitettetette és elhelyeztette.[57] De, hogy azon versek ne csak kövön lennének, hanem egyebütt is olvastathatnának, én azokat illendő praeambulummal kiszélesítvén, Kolosvárt kinyomatattattam halotti chártácska formában és sokfelé elosztogattam, magamnak s házam népének is hagyván egynehány exemplárokat, ugy az atyafiaknak is."[58]

E kártácska tehát nem a temetés alkalmára s nem is híradás céljából készült, hanem kimondottan emlékjellege lévén, nem is tartalmazhatott mást, mint az 1736-ban elhunyt idősebb Fáji János és felesége életrajzát, valamint a sír fölé helyezett ormós kőkoporsó verses feliratait. Tekintettel arra a körülményre, hogy e kártácskával klasszikus tanultságú férfiú emléke örökíttetett meg, a „praeambulum", valamint a kőkoporsó déli lapjának verssorai latin, az északi lap versezete pedig, amely az édesanyáról emlékezett meg, bizonyosan magyar nyelven íródott.

A kolozsvári református kollégium könyvnyomtató műhelyéből kikerült kártácska méretben valószínűleg nem haladta túl az egy ívet.

17. Mónai József temetési kártája (1766)

Gyöngyösi János újtordai papnak, a hírhedt költőnek nyomtatásban megjelent verseskötetében találtam egy 80 soros vers címiratául: „Jésusnak A' Menybe Magahoz Közelebb Vitt Tanitványja, Néhai Nagy Reménységü Ifju, Nemzetes Mónai Jó'sef Uram, A' Kolo'svári Reformátum Collegiumnak Contrascribája, és Bibliothecariusa. Kinek-is M DCCLXVI-dik Esztendőben, Aprilisnek 13-dik Napján lett Eltemettetésének alkalmatosságára készittetett Deák és Magyar Verseim függő Kártának formájában ki-nyomtattatván, a' Magyar Versek e'következendők voltak."[59]

[57] Névkönyv. 1868. 11. (Szerinte felirata ma is olvasható.)
[58] Ferenczi Sándor: Fáji János naplójának családtörténeti adatai. 24, 29—30.
[59] Gyöngyösi Jánosnak Magyar Versei. Első darab. Pest, 1802. 36.

A kolozsvári református kollégium diákjainak névsorában nevére az iskolai törvényeket az 1757. esztendőben aláírt ifjak között találunk: „Ads(essor), Contr(a) Joseph(us) Monai ut discipulus J. Ch(ris)ti intimam magistri sui communionem adeptus est Ao 1766. 28. Apr(ilis)."[60]

Adat bizonyítja, hogy már 1761-ben könyvtáros,[61] azután az adsessori diáktisztségre választották meg, majd az 1765—66. években kontraskriba.[62]

E korán elhunyt ifjú egészen bizonyosan annak az azonos nevű apának volt a fia, aki kolozsvári polgár, ötvösmester, s 1758. július 23-tól 1775. szeptember 10-én bekövetkezett haláláig a Farkas utcai templom egyházfiúi tisztét töltötte be.[63]

Meg kell még azt is jegyeznem, hogy e vers címe azt is elárulja, hogy Mónai emlékére Gyöngyösi latin nyelvű verset is szerzett, csakhogy ezt azért nem sorozta be a verseskötetbe, mivel ez a könyv — címe szerint is — csak magyar verseket tartalmaz.

18—21. Doktor Pataki Sámuel orvos, kollégiumi professzor s a nyomda adminisztrátora 1768—1785. évekből keltezett számadásaiban egynéhány, figyelmünkre méltó tételt sorol fel:[64]

Gr. Teleki Ádám halotti kártájáért, convocatoriájáért s czímere titulusának nyomtatásáért fizettek 52 m. frt 35 denáriust.

Ez a Teleki Ádám cs. kir. tanácsos, vezérőrnagy, gr. Teleki Pál és Vay Kata fia, meghalt 1769. november 7-én. Temetési kártájának egy példánya megvan a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában.

Gr. Vass Dánielné Vay Judit halotti kártájáért 30 frtot fizettek.

Ez a Vay Judit vajai Vay Ádám kuruc tábornok és iványi Fekete Erzsébet leánya, előbb Rhédei Mihályné, azután cegei gr. Vass Dánielné. Meghalt 1770. február 22-én a Gömör megyei Serkén.

Br. Wesselényi Ferencz halotti kártájáért 44 m. frt 52 denárt fizettek.

Ez a Wesselényi Ferenc hadadi br. Wesselényi István országos elnök és gr. Bánffi Kata fia, meghalt 1770-ben. Temetési kártájának egy példányát a református kollégium nagykönyvtára őrizte meg.

Méltóságos *gróf Földvári Ferencz* halotti kártája, convocatoriája és czímerei titulusának kinyomtatásáért 51 m. frt. 57 denárt fizettek.

Ez a Földvári Ferenc, aki maga szerezte a grófságot, tancsi Földvári Pálnak és Harinai Farkas Sárának fia, meghalt 1770. december 15-én, eltemették 1771. február 14-én a Kolozs megyei Nagyidán. Temetési kártájának egy hiányos példánya a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában került elő.

A fentebb felsorolt négy kártára vonatkozó feljegyzéseknek azért van különös jelentősége, mert belőlük arról értesülünk, hogy a XVII. században is már szokásos nyomtatott temetési kárta mellett az eddigelé csak

[60] Nomina studiosorum. 49.
[61] A könyvtár kéziratos katalógusainak bejegyzése.
[62] A kolozsvári ev. ref. coll. Értesítője. 1905/6. Függelék. 46.
[63] H. J.: A kolozsvári ref. egyházfiak. (Kézirat.)
[64] Jakab Elek: Adalék a kolozsvári ev. ref. egyház és főtanoda nyomdáinak történetéhez. MKSzle 1882: 285.

kézzel írott gyászjelentést (convocatoria) is már nyomdai úton sokszorosították. Ezenkívül a selyemre, valamint papirosra festett címer feliratát (titulus) hasonlóképpen tipográfiában nyomtatták.

22. Ifjabb gróf Teleki Sándor temetési kártája (1767)

Nagyenyeden 1768-ban egy alábbi című könyvecske jelent meg: „A' Jehovától Buzgó Könyörgéssel kérettetett ... Méltóságos Keresztény Római Birodalombeli Született Gróff Széki Teleki III. Sándor Urfi Ő Nagysága. A' N. Enyedi Mu'sák' Fényes Tsillaga." E kötetecske a többek között Szemerjai Demeter Dánielnek az Oratoria osztály tanítójának „Rövid Oratio"-ját is tartalmazza. Ebben elmondja azt is, hogy „Ha az ö képét mintegy ki festetni, és ki tzimereztetni, ez hosszu időkre megmaradandó drága ki mettszett *Ezüst Táblá*ban; e' meg betsülhetetlen drága tsinos *zászló*ban, e' nemes *Tzimer*ben és *Kártá*kban akarja ... Légyen e' *Tábla* az I'srael szövettségének Tábláji között! Te *Zászló* a' Judának zászloi közzé számláltassál ...! Ti, *Tzimer* és *Kárták* megne emészszen titeket a' mindeneket megemésztő régiség".

Bizonyos tehát, hogy ennek, a gr. Teleki Sándor és Halász Borbálának 1760. február 13-án született és 1767. február 6-án elhunyt Sándor nevezetű fiacskájának temetésére is készült egylevelesen nyomtatott kárta. Ennek szövegére is reá ismerhetünk a könyvecske lapokra tördelt verseiben, amely „Nézd-meg Mi volt, Mi lett A' Szép Virág" című s „A N. Enyedi Nemes ifjuságtól Fel-emeltetett Szép Oszlop" szavakkal végződő „titulus" után 32 magyar nyelven írott verset tartalmaz.[65]

23. Idősebb báró Daniel István temetési kártája (1774)

Az Udvarhely megyei erdőfülei református egyházközség 1799. február 18-án készített ingó és ingatlan javainak összeírásában[66] találtam feljegyezve: „Egy Insigné, azon az N. Idősb B. Dániel István Ur tiszteletére készitett versek." Bárha az „insigne" szó jelvény, ékesség, címer értelmet takar, mégis mintha a Dániel István „tiszteletére készített versek" máshol nem foglalhattak helyet, csak az eulogiumon, ezért rajta csakis egyleveles kártát érthetünk. Ennek pedig nemcsak a fülei egyházközség tulajdonában őrzött példánya, hanem egyetlen más darabja sem ismeretes.

Idősebb Dániel István felett tartott halotti beszédből tudjuk, hogy Udvarhelyszék főkirálybírája volt, s a báróságot 1737-ben kapta. Halála 1774-ben kilencven esztendős korában következett be.

24. Fogarasi Pap József temetési kártája (1785)

Gróf Mikó Imre Benkő Józsefről írott művében megemlékezik e jeles tudósunk következő munkájáról: Benkő 1785 táján „adta ki Fogarasi Pap

[65] Megjelent Nagyenyeden 1768.
[66] A papi hivatalban őrzött levéltárban.

József marosvásárhelyi ev. ref. nagy hírű tanár felett tartott (verses) beszédét. E munkájának kétféle kiadása jelent meg egy időben: hoszszú Charták (így nevezték a szomorú jelentést[67]), és 4-edrét alakú könyv alakjában; az elsőből 20 példányt nyomtak, s ebben nem vétettek fel a Benkő versei, s a deákokéi; utóbbiból 300 példányt, 100-at a néhainak legkedvesebb tanítványai, 200-at özvegye önköltségükön nyomattak. Ebben minden elmondott beszéd és vers benne van".[68]

Mikó a most idézett adatokkal Szigethy Mihálynak, Fogarasi egyik tanítványának Benkőhöz 1785. február 1-én Marosvásárhelyre írott eredeti levele alapján ismertet meg bennünket. Azt veszem észre azonban, hogy Mikó tévesen értelmezte Szigethy sorait, mert a kártáról — a bevezető életrajzot követőleg — éppen a versek nem maradhattak el, mígnem a negyedrét alakú könyvecskében kiadott temetési beszédek voltak az a szöveg, amely nem vétethetett fel a kártára nyomtatott emlékversek közé! Bárha Szigethy leveléhez magához nincs lehetőség hozzájutnom, Mikó közlésbeli tévedése ellenére sem tartom elmellőzendőnek e másodkézből vett idézetnek figyelmünkre való méltatását. Ugyanis írásban itt találtam először egymás mellé állítva a kárta és a temetési beszédek s versek megjelentetésének adatait.

A kárta előző századi példányszámához mért mennyiségbeli csökkenése annak bizonysága, hogy már kiment szokásból ennek az egyleveles nyomtatványnak a temetési menet útja mentén — mintegy hirdetményképpen — való kifüggesztése, továbbá hatalmas méreteinél fogva fölötte alkalmatlan lévén emlékképpen való megőrzése, éppen ezért ekkorra már átadta ezt a szerepet a nyomtatott gyászjelentésnek (convocatoriának). Ez azután az összeragasztott több ívnyi nagyság helyett legfennebb kis kétrét méretűre készíttetett rendesen egylapos nyomtatással. Ez azután már a szétküldés előtt negyedrétűre hajtogattatván össze, a göngyölegképpen kezelt kárta helyett könnyen besorozhatóvá vált a családi levelesláda iratkötegeibe.

Fogarasi Pap József, a filozófia doktora, a marosvásárhelyi kollégium professzora, a pesti egyetem megválasztott tanára. Méhes György kolozsvári református kollégiumi professzor Pesten tanuló sógorát: Incze Mihály orvstanhallgatót 1784. szeptember 19-én arról tudósította, hogy „Maros Vásárhelyről az a hir érkezett, hogy Fogarassit meghívták Pestre professornak 1000 német ft fizetésre, Benkő (Józsefet) pedig b. Rádai hívta meg fiai mellé, kik Pesten fognak lakni, 250 német forintra". Majd Incze Sámuel kollégiumi diák 1785. január 13-án keltezett levelében tudósította bátyját, hogy „prof. Fogarasi dec. 17. meghalt; némelyek szerint rheumában, mások szerint forró nyavalyában".[69] A temetés alkalmára Kolozsvárt kinyomtatott kárta különben két példányban is megmaradt a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában. Ennek adatai is megerősítik a Mikó közlése ellen emelt kifogásaimat.

[67] Mikó téved a meghatározásban. Állításának már csak a megjelent példányszám is ellentmond.

[68] Mikó Imre: Benkő József élete és munkái. 93.

[69] Baczoni Incze-levelek dr. Lengyel Dániel másolatában. (Tulajdonomban levő kézirat.) 28/D. és 31/A. ív.

25. vargyasi br. Daniel István temetési kártája (1788)

Ennek eredetije 1912-ben Riszdorfer Józsefné tulajdonában volt Sárospatakon. Az erről készített kéziratos másolatot az ottani református kollégium (főiskola) gyűjteménye őrzi.

A verseket a nagyenyedi kollégium diákjai szerezték Dániel István udvarhelyszéki főkirálybírónak 1788. február 24-én történt temetése alkalmára.[70]

26. Gr. Kendeffi Rákhel özvegy gr. Bethlen Gergelyné temetési kártája (1798)

Gyöngyösi János újtordai pap önéletírásában adja tudtunkra, hogy „1798-ban irtam chartát temetésére Gr. Kendeffi Rákhelnek, melyért adott Gr. Kendeffi asszony őnga 12 aranyakat. i. e. flor h. 64 dr. 80".[71]

E kárta egyetlennek tudott példánya megvan a kolozsvári református kollégium kártagyűjteményében. Ebből tudjuk meg, hogy Kendeffi Rákhel előbb Teleki Mihály, utóbb pedig Bethlen Gergely övegye, meghalt 1798. január 30-án Kolozsvárt, eltemették április 15-én Erdőszentgyörgyön. Eulogiumát Kolozsvárt nyomtatták.

A fenti idézet leglényegesebb adata az a körülmény, hogy megtudjuk belőle a kárta szövegének szerzőjét Gyöngyösi János személyében. De nem érdektelen az az adat sem, amely a valóban tekintélyes tiszteletdíj összegét adja tudtunkra. A teljesség kedvéért egészítsük ki Gyöngyösi feljegyzését, megnevezve a temetést rendező Kendeffiné nevét. Ugyanis Kendeffi Rákhel 61 esztendős korában mint egészen magános özvegy hunyt el: apja 50, anyja 44, öccse 15, ura 13 évvel korábban múlt ki, gyermekei pedig nem maradtak. Egyetlen hozzátartozójául öccsének özvegyét: gr. Kendeffi Elekné gr. Bethlen Krisztinát nevezhetjük meg.

A felsorolt 25 levéltári adat mindenike a kolozsvári református kollégium nyomdájának termékére vonatkozik, a pótlólag megemlített nyomtatvány azonban már Nagyszebenben került ki a prélum alól.

*

A kártákra vonatkozó adatgyűjtés egészen elhanyagolt ága a könyvészetnek. Oka ennek az a körülmény, hogy eleddig jóformán csak tárgyi anyagot kutattak. Minthogy ez a nyomtatvány alakja miatt megőrzésre mindenképpen alkalmatlan volt, ezért évszázadok folyama alatt rendre egészen összerücskölődött és szakadozott, az ilyen darabok pedig csakhamar tűzbe vagy szemétládába kerültek. Ezért azután aránylag nagy ritkaságnak mondhatjuk a még meglevő példányokat, s emiatt minden egyes darabjának nyilvántartása könyvészeti szempontból csaknem éppen olyan lényeges

[70] vargyasi br. Daniel István (1788) udvarhelyszéki főkirálybíró egyleveles eulogiumának másolata. Az eredeti nyomatott Nagy-Szebenben. E másolat eredetije 1912-ben Riszdorfer Józsefné birtokában Sárospatakon. (Ez tehát kivételesen nem kolozsvári nyomtatvány!)

[71] Rass Károly: Gyöngyössi János önéletírása. EM 1938: 286.

feladatunk, mint a több leveles nyomtatványoké, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy szedésük — főképpen a XVIII. században — több leveles alakúra is áttördeltetett.

Nem kevésbé érdemes a kártákra vonatkozó levéltári adatok gyűjtése sem. Ennek ugyanis kisebbik értékű eredménye, hogy ezáltal nem egy, mára megsemmisült nyomtatvány emlékét menthetjük meg, ellenben sokkal nagyobb értékű eredményre bukkanhatunk a szerzőkre, az előállításra, annak költségeire, továbbá a kárta jelentőségére, a vele kapcsolatos szokásokra és más kérdésekre vonatkozólag. A kárták ugyanis csak ezek segítségével léphetik át az egyszerű könyvészeti keretet és válhatnak könyvtörténeti s egyúttal művelődés-, sőt olykor még irodalomtörténeti bizonyítékokká is.

A KOLOZSVÁRI JEZSUITA AKADÉMIA DIÁKJAINAK VITATKOZÁSAI A XVII—XVIII. SZÁZADFORDULÓ IDEJÉBŐL

XVII—XVIII. századforduló idejebeli hazai nyomtatványaink közül mindössze csak öt akadémiai vitatkozás hirdetményét ismerem, mégpedig kettőt eredetiben, háromnak pedig emlékét őrizte meg egy közel egykorú birtokösszeírás (konskripció).

Ezeket az egyleveles kártaformában előállított nyomtatványokat luxustermékeknek mondhatjuk, minthogy alapanyaguk nem a szokásos papiros, hanem a drága nehézselyem, s éppen ezért előállítási példányszámuk is csak nagyon korlátolt lehetett. Valószínű, hogy papirosra nyomtatva is legfennebb csak a kefelevonat s a próbanyomat hagyta el a sajtót.

Erdély múltjából ismeretes, hogy a Báthori Zsigmond idejében hozott országgyűlési határozatok, amelyek a jezsuitákat az ország területéről kitiltották, még a XVII. század végén is változatlanul érvényben voltak, ennek ellenére azonban már Bethlen Gábor óta a fejedelmek hallgatólagos beleegyezésével Kolozsvár tőszomszédságában: Kolozsmonostoron mégis csak letelepedhettek, s az itteni apátsági templomban és templomon kívül egyházi szertartásokat végezhettek, sőt iskolát is tarthattak fenn. Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése után a jogállapotokat szabályozó Lipót-féle diploma kimondotta, hogy a négy bevett vallás helyzetében változás nem fog történni. Ennek ellenére azonban az ekkor szervezkedett Katolikus Státus a többek között a jezsuiták visszatérésének megengedését is sürgette. A Státusnak különösen tevékeny vezetői ekkor a nagy tekintélyű Gyulaffy László főkormányszéki tanácsos, Kolozs megyei főispán és marosszéki főkapitány, valamint a nagyon befolyásos és gazdag Apor István kincstartó, készséges segítőtársaik pedig Mikes Mihály, Háromszék főkapitánya, Kálnoki Sámuel udvari alkancellár és Haller István főkormányszéki tanácsos. Jancsó Benedek szerint ennek az öt férfiúnak volt az érdeme, hogy a katolikus egyház a következő korszakban ismét a régi fényére és hatalmára emelkedhetett.[1]

Minthogy az erdélyi rendek féltek a mindig császárpárti jezsuiták megengedendő visszatérésétől s ennek következtében az ország ügyeibe való beavatkozási lehetőségüktől, ezért a bécsi udvar is jónak látta az engedély ügyével alkotmányszerűen nem foglalkoznia, ellenben önkéntes elhatározásuk elé gátat nem vetett. Ennek következtében a rend tagjai a már

[1] Jancsó Benedek: Erdély története. Kolozsvár, 1931. 184.

itt lévőkhöz 1699-ben csatlakozva, tömegesen jöttek be Erdélybe, s november 12-én ünnepélyesen is bevonultak Kolozsvárra és Szebenbe.[2] Itteni működésüket azonban már jóval korábban is meg kellett kezdeniök. Ugyanis a rendek kölcsönös megegyezésével 1693. október 10-én megtörtént az óvári református templomnak és az unitárius iskolának a katolikus megbízottak kezébe való átadása, s minthogy Lipót császár a vallás ügyében 1693. április 9-én kiadott pótdiplomájában kinyilatkoztatta, hogy „gondja lesz reá, hogy a katolikus ifjúság tanítására és az iskolákban olyan egyháziak alkalmaztassanak, akik erényre, egyetértésre és tudományra törekszenek s kik a többi vallás előtt nem lesznek gyanúsak",[3] tehát bizonyos, hogy az óvári klastromépületek átvétele után — a császári diploma tekintélyének védelme alatt — a Katolikus Státus minden lehetőt megtett, hogy az eleintén Monostoron, majd Apafi óta benn a városban, eddigelé csak középfokozattal működött, három tanerős jezsuita iskola[4] ide áttelepíttessék. Minthogy a katolikus vezetők 1691. március 22-i kívánságaik második pontjában már erősen hangsúlyozták, hogy a „r. katolikusoknak legyenek saját kollégiumaik, iskoláik és akadémiáik",[5] bizonyos, hogy megszervezett intézményüket mielőbb akadémiai fokozattal is igyekeztek kibővíteni. Nagyon hihető, hogy a jezsuiták 1699. évi tömeges beköltözése előtt is már többen küldettek be Bécsből, Pozsonyból vagy Nagyszombatból, s különösen a kolozsvári iskola kaphatott ekkor néhány valóban tudományosan képzett, jeles tanárt. Működésüket maga az uralkodó, továbbá az itthoniak közül Apor István és mások is anyagiakkal bőségesen támogatták.

Szakál Ferenc kolozsvári polgár, unitárius egyházfi naplóját a következő feljegyzéssel kezdi: „1698. A pápista atyafiak novemberben indítottak olyan hírt, hogy nekik akadémiájuk leszen, és ugyan egy nyomtatott kártácskát ragasztának az óvári, már három esztendők előtt az unitáriusoktól elvett schola ajtajára, melyben az következendő akaratjokat nyomtatták volt, és ugyan die ... nagy czeremóniával fel is állíták az óvári templomban, hová mind református pap és professor uraimékat s mind az unitárius papokat és professorokat hívták, s ottan compareáltak s akkor czeremoniájokat, oratiójokat végig hallatták, s azután Torda-utczában ezen nevezett részről való papokat megvendégelték azon napon ebéden; ezeknek indítója Vizkeleti Zsigmond pater volt."[6] Tudjuk azt is, hogy 1698-ban itt már bölcsészetet is tanítottak,[7] tehát az iskolának akadémiai fokozatát ennek az évnek a végére már valóban meg is nyitották, iskolatípusul bizonyosan a nagyszombati jezsuita akadémiát tartván szemük előtt.

Az egykori Székely Nemzeti Múzeum nyomtatványanyagában a kolozsvári jezsuita akadémiának két vitatkozási hirdetményét találtam:[8]

[2] Bíró Vencel: Altorjai gróf Apor István és kora. Kolozsvár, 1935. 93—106. — Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autónomiájának története. Bp., 1935. 272—73. és 348.

[3] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvárt, 1935. I., 148—64.

[4] Bíró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében. EM 1931: 117—30. és Kny.

[5] Gál Kelemen i. h.

[6] Történeti emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből. II, Pest, 1860. 38.

[7] Endes Miklós i. m. 348.

[8] Mindkettőnek pontosabb könyvészeti leírását adom: EM 1939: 285—87. „Adatok a RMK I. és II. kötetéhez" és Kny. 11—13.

1. Az egyik QVAESTIONES EX UNIVERSA LOGICA című egylapú nyomtatvány, amely rövid bevezetés után két hasábba osztva, 20 tétel szövegét tartalmazza. A bevezetésből megtudjuk, hogy a kérdéseket nemes (gelencei) Mihálcz Mihály, a fizika tanulója fogja a kolozsvári róm. kat. akadémián az 1700. esztendő meg nem nevezett hónapjában és napján védelmezni Szegedi István lelkész, a filozófia doktora és rendes professzorának elnöklése alatt. E nyomtatványt, illetőleg a bejelentett ünepélyes alkalmat a felelő zabolai Mikes Mihálynak, Háromszék főkapitányának, az erdélyi királyi tábla ülnökének, a vitatkozó nagyon kegyes urának s — mint az előbb már láttuk — a Katolikus Státus egyik érdemes egyéniségének ajánlotta. A szöveg legaljára szedett nyomdai jelzés szerint e nyomtatvány M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyének terméke, amely egylevelesen 33,5 cm széles és 45 cm hosszú szedésméretben latin nyelven nyomatott. Alapanyaga 55,5 cm széles és 57,5 cm hosszú darabra kivágott és beszegett, világos barna színű, sima szövésű selyemkendő.

2. A másik THESES EX UNIVERSA PHILOSOPHIA című nyomtatvány, amely a szokásos bejelentések után három hasábba felosztva 10 tételt tartalmaz a logikából, 30-at a fizikából és 7-et a metafizikából. A bevezető sorokból megtudjuk, hogy a tételeket nemes Borsai Márton, a metafizika tanulója nagyberivói Boér Sámuel törcsvári harmincados, patrónus engedelmével fogja védeni a jezsuiták királyi főakadémiáján 1701 májusának meg nem nevezett napján Szegedi István, a filozófia doktora s rendes professzorának elnöklése alatt. A szöveg aljára szedett nyomdai jelzés szerint e nyomtatvány Lengyel András özvegyénél Kolozsvárt került ki a prélum alól. A kárta szélessége 31,5 cm, hosszúsága 43 cm, a szedésméret egylaposan nyomtatott latin szöveget tartalmaz. Alapanyaga 49,5 cm széles és 67,5 cm hosszú darabra kivágott világosbarna színű, finom habosselyem.

E két kiadvány beszédes bizonysága a jezsuiták gyors tettrekészségének, amely valóban rövid idő alatt létrehozta kolozsvári akadémiájukat, s azt nemcsak tartalmára nézve, de külszínre is szilárd alapra kívánván fektetni, nem riadtak vissza még a tetszetős hírveréstől sem, hogy ezzel mind tanítványaikat, mind a patrónusokat intézményükhöz közelebb fűzzék, a nagyközönségben pedig a kívánt csodálat és elismerés hatását kiváltsák. Ámde — valljuk be — mindez nem a népnevelés, hanem inkább csak a tehetősebb osztályok kiművelését szolgálta.

Ugyancsak a Székely Nemzeti Múzeumban a kőröspataki Kálnoki-levéltár birtokösszeírásai között találtam meg néhai gróf Kálnoki Ádám hagyatékának 1719. december—1720. január hónapjaiban összeírt részletes leltárát. Ez a becses konskripció többek között megőrizte a kőröspataki udvarház s a hozzá tartozó templom leírását is.[9] Ebből idézem: „az Templom Chorussából nyilik északra egj boltra fél szeres vas sarkos reteszes és lakatos ajtó." Ebben a szobában azután majdnem csak egyházi vonatkozású felszerelési tárgyakat írtak össze az irodista diákok. A miseruhák és a terítők között azonban találtatott „egj Sarga atlatz nyomtatott Theologica Thésesek mellyen az üdvezült Nehai Kálnoki Sámuel Ur[am] eo n(a)g(y)-

[9] „Inventarium seu nova Connumeratio Curiae Nobilitaris Orphanorum Illustrissimi quondam Comitis Domini Adami Kálnoki de Köröspatak in eadem Possessione Köröspatak Sedeque Siculicali existentis ... Diebus Mensis Decembris Ao 1719 et Januarij A. 1720. ... Conscriptum." 7/a. lev. (A SzNM levéltárában volt.)

s(ágána)k neve van nyomtatva". Majd így folytatják az összeírók: „Gyulafi uramnak dedicált Thesesek tetszin matéria; Sárga Atlaczra Mikes Uramnak eo N(a)g(y)s(ágána)k dedicált Thésesek, más egj ezüst színre nyomtatot s' az Urnak eo N(a)g(y)s(ágána)k dedicáltatot Logicai Thesesek."

Ezek után ha a fentebb felsorolt adatcsoportot részletezzük, azt állapíthatjuk meg, hogy

a) az első példány sárga atlaszra nyomtatott teológiai tételeket tartalmazott; ezeket az ismeretlen vizsgázó teológus-diák Kálnoki Sámuelnek ajánlotta. Ez a Kálnoki Sámuel pedig annak a Kálnoki Ádámnak volt az édesapja, akinek javait az idézett összeírásban leltározták; ő, mint udvari alkancellár, 1695. augusztus 16-tól állandóan bécsi lakos volt. 1697-ben szerezte családja számára a grófi rangot. Meghalt 1706-ban ugyancsak Bécsben.[10] Ebből az adatból tehát bizonyos, hogy e nyomtatványnak 1706 előtt kellett készülnie;

b) a második példány testszínű matéria, bizonyosan hasonlóképpen selyem volt az anyaga, amire a téziseket nyomtatták. Ezeket a felelő diák „Gyulafi uramnak" ajánlotta. A rátóti Gyulafi családból a XVII—XVIII. századfordulón csupán az 1693-ban grófságot nyert idősebb László főkormányszéki tanácsos, a katolikus ügyek egyik legtevékenyebb pártfogója jöhet számításba, aki 1699. április 11-én hunyt el, mígnem ifjabb László, a későbbi erdélyi kancellár csak 1699-ben látta meg a napvilágot.[11] Neki tehát semmiképpen nem ajánlhatták e téziseket, ezért azután bizonyos, hogy e nyomtatványnak 1699. április 11-e előtt kellett a sajtó alól kikerülnie. Hihetőleg ez is a Tótfalusi nyomdájának volt a terméke, mint az 1700. évbeli Mihálcz Mihály-féle tézisek;

c) a harmadik példány „egy sárga atlaszra nyomtatott theologiai thesisek", ezeket a vizsgázó vagy vitatkozó diák „Mikes uram őnagyságának" ajánlotta. Nagyon valószínű, hogy ez a Mikes azonos azzal a Mikes Mihállyal († 1721), a Katolikus Státus ügybuzgó tagjával, aki mint Háromszék főkapitánya 1698-ban grófságot nyert.[12] Ennek édesanyja Kálnoki Zsuzsánna, az idézetben hivatkozott Kálnoki Ádám nagynénje. Ezen a réven azután könnyen megmagyarázható, hogy miképpen került a Mikes Mihálynak ajánlott hirdetmény Kálnoki Ádám hagyatékába.

Az eddigelé eredetiben ismert két ilyesfajta nyomtatvány közül az egyik — amint már előbb láttuk — 1700-ban készült Kolozsvárt. Ezt zabolai Mikes Mihálynak, Háromszék főkapitányának, mint nagyon kegyes urának, ajánlotta földije, az ifjú gelencei Mihálcz Mihály, a fizika tanulója. Tehát egészen bizonyos, hogy ennek az 1700. esztendőben készült nyomtatványnak is egy másodpéldánya íratott össze a hagyatéki leltárban.

d) A negyedik példány ezüst színre nyomtatott logikai téziseket tartalmazott; ezeket a felelő diák gróf Kálnoki Ádámnak ajánlotta. Minthogy Kálnoki, aki egyébképpen a csíki főkapitányi tisztséget viselte, 1719-ben meghalt,[13] ezért a nyomtatvány készítésének felső határát ez az esemény határozza meg, ámde arra való tekintettel, hogy a Kálnoki-hagyatékban felsorolt nyomtatványok közül az egyik 1699 táján, a másik 1700-ban, a

[10] Nagy Iván: Magyarország családai. VI, 50., 53.
[11] I. h. IV., 482, 484. és Bíró Vencel: Apor. 96.
[12] Nagy Iván. VII., 474., 476.
[13] I. h. VI, 50., 53.

harmadik 1706 előtt készült, valószínűnek jelenthetjük ki, hogy a negyediket is a századforduló idején nyomtatták. Kíséreljük meg az időhatárt azzal a helyzettel megszorítani, hogy II. Rákóczi Ferenc kurucai az 1703. év vége felé már Kolozsvár környékét támadják, 1704-ben pedig már Kolozsvárt is zárolják, hihető, hogy ettől kezdve már szünetelnek az itteni vizsgai ünnepségek is.

Több ezer példából ismeretes, hogy a külsőországokbeli akadémiákat járt ifjú honfitársak vitatkozásaikat, vizsgai dolgozataikat, doktori értekezéseiket főképpen jóltevőiknek ajánlva nyomatták ki, azonképpen a hazai kiadású ilyenfajta szellemi termékek, sőt még a felsorolt tézisek is bizonyosan megtiszteltetési célzattal, valamint az anyagi támogatás miatti hála jeléül láthattak napvilágot. Ezért nyomatták ezeket az utóbbi nyomdatermékeket drága, nehéz selyemre, és küldötték meg azoknak, akiket velök megtisztelni óhajtottak. A Mikes Mihálynak s a Boér Sámuelnek dedikált nyomtatványokból gyanítható, hogy ilyenféle hirdetményeket inkább csak úrfiak vagy jómódú nemes tanulók készíttettek. Lehetséges, hogy ez a szokás Erdélyben, nevezetesen pedig Kolozsvárott, csak rövid életű volt, ugyanis csak addig az ideig lehetett szokásban, amíg az eredeti példányban megmaradt két nyomtatvány szerint elnöklő Szegedi István filozófiai doktor és kolozsvári jezsuita főiskolai (akadémiai) professzor, e nyomtatványok kezdeményezője és szerkesztője itt működött, tehát a XVII—XVIII. századforduló elején.

Az eredetiben megmaradt két nyomtatvány után külalakban könnyen helyreállíthatjuk a csak leírásból ismert vitatkozási hirdetményeket. Természetes, hogy azt már nem tudjuk megállapítani, hogy közülük mégis melyik lehet a Tótfalusi s melyik a Lengyelné nyomdájának terméke.

E nyomtatványok különben első határozott bizonyságai annak a magasabb színvonalú oktatási módszernek, amely a jezsuiták kitiltása óta az erdélyi és a kapcsolt részekben levő katolikusságnál csaknem egy századig szünetelt, minthogy iskoláik az alatt legfennebb csak a középfokú osztályokat ölelhették fel.[14]

(Változata: EM 1939. és 1943.)

[14] Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. XIII. czikkely, és Bíró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola. (EM 1931: 117—30. és Kny.)

AZ APÁCZAI-KOLLÉGIUMI KÖNYVTÁR KELETKEZÉSÉNEK ÉS ELHELYEZÉSÉNEK NYOMOZÁSA

A kollégium könyvtárának eredetére vonatkozólag semmiféle írásbeli adatunk nincsen, bizonyosnak tarthatjuk azonban, hogy keletkezése az iskola alapításával legalább is közel egykorú. E feltevésünket arra a körülményre alapítjuk, hogy sem a reformáció előtti szerzetes iskolák, sem az előképül választott külsőországokbeli tanintézetek nem nélkülözhették a kisebb-nagyobb könyvtárat. A hazai egykori példák közül megemlíthető, hogy Honterus János, Brassó kiváló reformátora, iskolája mellé nyilvános nagykönyvtárat állított fel a fekete templom, a „Fraternitas Corporis Christi" s a feloszlatott Domokos-rendű klastrom és apácazárda könyveiből. Ez az intézmény az 1575. esztendőbeli jegyzék szerint 600 nyomtatott és 70 kéziratos könyvet tartalmazott.[1] A kolozsvári unitárius iskola könyvtárának létesítését már maga Dávid Ferenc kezdette meg. Emellett az egyházközségnek is volt különkönyvtára, amely a piaci nagytemplom sekrestyéjében nyert elhelyezést. Mikor Basta császári tábornok a templomot s az iskolát 1603-ban elvette az unitáriusoktól, a könyvtárakat feldúlatta, s megégettette. Ezután mind az iskolában, mind pedig az eklézsiában lassanként új könyvtár létesítése indult meg, mindkettő azonban a XVII. századbeli nagy tűzvészek alkalmával megsemmisült. Ekkor megint új gyűjteményt alapítottak, ezt pedig templomuknak 1716-ban történt elvétele után Mártonfi katolikus püspök részben elszállíttatta, részben pedig máglyába hordatva elégettette. E nagy veszteséget megelőzőleg, a XVIII. század elején ismét külön könyvtár létesíttetett a kollégiumi cetus (coetus), vagyis a bennlakó alapítványos diákság számára.[2] A debreceni református főiskola nagykönyvtáráról Vargha Zsigmond professzor-főkönyvtáros azt véli, hogy bizonyosan egyidős a tanintézet alapításával, vagyis a XVI. század ötvenes éveivel; azt azonban már határozottan tudja, hogy a XVI—XVII. századokban a coetus scholasticus kezelte, s ennek következtében mindkettőnek vezetője az iskola mindenkori seniora volt. 1658-tól kezdődőleg azután a diákság külön seniorokat választott a könyvtár kezelésére és őrzésére. 1744-ben újabb változás következett be a könyvtár ügymenetében, ugyanis ekkor létesítették a bibliothecae praefectus tisztségét, amelyet a tanárok valamelyikével töltötték be. Alája rendeltetett az eddigi diák-

[1] Batthyáneum. Szerk. Gyárfás Tihamér. I. 135.
[2] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II. 187—88.

könyvtáros (bibliothecarius), továbbá ugyancsak az ifjúság által választott subbibliothecariusok.[3] Várad várának és városának a törököktől 1660. augusztus 27-én bekövetkezett elfoglalásáig fennállott református nagy iskola könyvtárának néhány kötetét a kolozsvári református kollégium őrizte meg. Az egyiknek tulajdonosjelzése mindössze csak: „Est Coetus Varad", a másiké pedig „In rationem Coetus Varad Comp(aravit) N. N."[4] Ezek tehát a váradi diákság: a coetus könyvtárának voltak a kötetei. Nem hihető, hogy az összes többi könyv a törökség rombolásának áldozatául hagyatott volna: bizonyosan nem egy kötete jutott Debrecenbe is, hiszen Martonfalvi tanár vezetésével ide vonult a váradi iskola megmaradt diáksága. A marosvásárhelyi iskola könyvtáráról Koncz József azt írja, hogy „anya-, vagy nagy könyvtárunknak az ifjuság kis könyvtárával szemben, alapját képezte kezdetben a particula azon 50 darab könyve, amely a coetustól a XVII. századból átjött a XVIII. századra és a s.-pataki—gyulafehérvári kollégium azon 120 drb könyve, melyeket magával hozott Patakról Fehérvárra s innen Vásárhelyre".[5]

További példákat sorolva fel, ismeretes, hogy a gyulafehérvári iskolának Alsted professzortól szerkesztett törvényei intézkedéseket foglalnak magukban a könyvtárra s a könyvtárosra vonatkozólag is. Minthogy pedig e törvényeket mind az enyedi, mind a vásárhelyi, mind pedig az udvarhelyi schola alkalmazásában is megtaláljuk, s bár Kolozsvárt az Apáczaitól megkezdett „Album" címzésébe „scholae leges"-t is belefoglalta, beleírni azonban már nem maradt ideje, mégis hihető, hogy ha ez talán nem is volt a fehérvárinak szolgai másolata, alapul mégis csak annak „canon"-jai szolgálhattak. Éppen ezért sok valószínűséggel feltételezhetjük, hogy amikor Apáczai tervbe vette e kollégiumnak akadémiai fokra való fejlesztését, addig azonban, míg annak megvalósításához hozzákezdhetett volna, mégis nagyjában az Alsted-féle mintát kellett követnie. Ezért tehát az itteni iskolából sem hiányozhatott a könyvtár intézményének nemcsak gondolata, hanem megvalósítása sem, hiszen a Barcsai fejedelemhez benyújtott akadémiatervezetben sem csekély súlyt helyezett a bibliothecára.[6]

A XVI—XVII. századi eredetű protestáns iskolák könyvtárának alapja — miként a brassai Honterus-iskolánál is láttuk — legtöbbször valamelyik katolikus zárda könyveire vezethető vissza. Ezzel szemben a kolozsvári református kollégium múltjában ilyenféle kedvező nyomokat hiába is keresnénk. Igaz, hogy az 1609-ben nyilvánosan is megalakult egyházközség első temploma, amely az óvári Kispiacon állott, a mellette emelkedő zárdaépülettel együtt eredetileg a Domokos-rendé volt, azonban e szerzet tagjainak a XVI. század derekán történt eltávolítása óta — tetőzetének 1600-ban történt beomlásáig — rendre mindhárom protestáns egyház tulajdonán átment, hogy végtére is pusztában maradjon. Ekkor azután a könyv-

[3] Varga Zsigmond: A debreceni ref. főiskola nagykönyvtára. I. 4—5.

[4] A kollégium nagykönyvtárában B. 21. és XX. 301. könyvtári jelzéssel. (Az utóbbi könyv tulajdonosa 1621-től Stephanus Strigonius, (Esztergomi István?), aki Haller Gábornak 1631—35. esztendei akadémiai tanulása idején eforusa volt.)

[5] Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. M.-vásárhely, 1896. 715.

[6] Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve. Pest, 1872.

tár kötetei, bárha megelőzőleg akár a rendházban, akár pedig a sekrestyében voltak elhelyezve, most már magában a rendházban létesített iskola könyvtárában gyűjtetvén össze, utoljára is az unitáriusok tulajdonává vált. Második református templom a Farkas utcai Ferenc-rendű, majd jezsuita kolostor és egyetem szentegyháza, amellyel kapcsolatosan a jezsuiták bizonyosan gazdag könyvtárat létesítettek volt. Ennek egy része, az épületeknek 1603-ban történt lerombolásakor a nép felbolydulásának lett áldozatává,[7] a meg nem semmisített kötetek pedig visszaadathattak a még ugyanabban az esztendőben visszatért s a nagypiaci templomot és plébániát elfoglaló jezsuitáknak. Ezeknek végleges eltávolításuk után a könyvtári anyag az örökükbe visszatérő unitárius egyházra szállott. A polgárság és a környékbeli lakosság közé szétkallódott könyvek egyike-másika azonban idők folyamán mégiscsak visszakerült valamelyik könyvtárba; így látjuk a református kollégium tulajdonában Galenus 1525. esztendei velencei kiadását, amelynek utolsó előtti tulajdonosa Apáczai professzor volt, ezenkívül egy másik könyvet is, amelyben „Collegij Soc. Jesu. Claud. 1604." bejegyzést találtam.[8] Örökségül tehát egyik templommal kapcsolatosan sem szállott egyetlen könyv sem a későre születő református iskolára, emiatt azután önmagának kellett gondoskodnia könyvtára létrehozásáról. Éppen ezért megszervezése ekkor nem lehetett könnyű feladat, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a hívek létszáma — kezdetben — bizony — meglehetősen kevés volt, s ezért anyagi támogatást egyedül csak a fejedelemtől várhattak.

Mindezek előrebocsátása után megállapítható, hogy szerfölött kevés olyan könyv maradt reánk, amelynek bejegyzése az Apáczai eljövetele előtti időből ugyanezt az iskolát nevezné meg tulajdonosul. Legrégebbi keltezéssel a következő bejegyzést találtam: „Collegii Claudiaci ab A. 1621."[9] Ez azonban egészen téves megjelölés, bizonyosan tollhiba, ugyanis ez a könyv 1628-ban nyomatott, s ezért hét esztendővel korábban mégsem lehetett az intézet tulajdonában, sőt csak több évtizedes elírásra gondolhatunk, hiszen az iskolát tulajdonképpen csak az 1650-es években kezdették „Collegium" névvel illetni, addig pedig mindig csak „schola" volt. Egy másik kötetben azonban biztosabb támaszpontot találunk. Ezt ugyanis Szőlősi Bede János nagyszöllősi pap és esperes — a belső borítólapra írott bejegyzés szerint — 1619. augusztus 12-én ajándékozta egy általa meg nem nevezett új tulajdonosnak. Ez az új tulajdonos azután azt jegyezte fel, hogy Szőlősi 1620. november 8-án elhunyt. Ezenkívül a könyv címlapján még a következő megnevezést találtam: „Sum Joannis B. Szeolosini 1603." Utána a XVII. század első feléből eredő más kéz írásával: „post Scholae Orthodoxae Claudiopolit."[10] Kérdés azonban, hogy a távoli Ugocsából miképpen került ez a könyv Kolozsvárra? A felelet a következőképpen nyomozható ki. Ugyancsak Ugocsa megyéből Csepe faluból származott Csepei Sidó Ferenc heidelbergi akadémiai hallgató 1618. június 13-án tartott vizsgai értekezését Bethlen István Hunyad megyei főispánnak és Szőlősi B.

[7] Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története. Kolozsvár, 1906. 35.
[8] A. 7. és VII. 157. könyvtári jelzéssel.
[9] P. 196. könyvtári jelzéssel.
[10] X. 355. könyvtári jelzéssel.

János szőlősi papnak ajánlotta.[11] Egészen bizonyos, hogy Csepei, aki 1619. június 20-án még Heidelbergben üdvözölte verssel Borzási B. Balázs nevű tanulótársa vitatkozását,[12] ezután csakhamar hazafelé indult. Szenczi Molnár Alberttől nyert értesülésünk szerint Csepei Bethlen Istvánnak, a fejedelem öccsének, alumnus diákja lévén,[13] bizonyosan kötelességét teljesítette, amikor hazaérkezve, először is pártfogójához, Ecsed vára felé vette útját. Hihető azonban, hogy előbb egy kis kitérővel pátriáján: Ugocsán keresztül szekerezett tovább. Itt azután felkeresvén Szőlősit, aki az előző esztendőben neki ajánlott értekezés viszonzásaképpen a fentebb megnevezett időben Csepeinek ajándékozta Miranda Garranza Bertalan „Summa Conciliorum et Pontificum a Petro usque ad Julium tertium, complectens omnia" című s 1564-ben Párizsban kiadott munkácskáját. Csepei azután három esztendő múlva Kolozsvárra vitetett lelkipásztornak, ahol azonban nagyon rövid idei szolgálata után elhunyt, s 1624. január 29-én el is temettetett.[14] A kollégium könyvtárában még három olyan kötetet találtam, amelynek címlapjára minden évszámmegjelölés nélkül „Ex libris Francisci Czyepeini" van bejegyezve.[15] Ezenkívül még számos könyv kötéstáblájára van superexlibrisül benyomva az FCZ és alatta köttetési évül 1618.[16] Mindezekből a jelenségekből bizonyosnak mondható, hogy Csepei saját könyvtárát az eklézsiai vagy még inkább az iskolai könyvtárnak hagyományozta. Így az ő könyvei volnának az elsők, amelyeknek alapján biztosan megállapítható, hogy e könyvtárnak már Csepei halála idején, vagyis az 1624. esztendő táján is meg kellett lennie. De az egyház elhunyt belső emberei között Csepein kívül még mások is lehettek olyanok, akik e bibliothecának hagyományozták könyvtáruk köteteit, különösen azok, akiknek családjuk nem volt. A többek között így találjuk az 1623. október 20-án elhunyt Bihari Pap Benedek iskolaigazgató könyvtárának két kötetét is a kollégium általam átvizsgált könyvtári anyagában.[17]

De amiként volt az iskolának könyvtára, azonképpen — a kolozsvári unitáriusok példája szerint — kellett az egyházközségnek is külön könyvtárának lennie. Ennek az állításnak kimondására a következő adat jogosít fel. Ugyancsak e gyűjteményben őrzött Greneus 1570. évi kiadású Athanasius-kötetébe bejegyezve bukkan elénk: „Comparatus Ecclae orthodoxae Claud. per Pruden[tem] ac Circu[m]spectu[m] D. Gregoriu[m] Szegedi Anno 1625. Mens. Junio Rivulinj a Gregorio Gyulai ejus Rivul. cive prudenti."[18] E kötet történetét azután lezárja a „Collegii Orthod: Claudiaci" bejegyzés. Tehát e könyvet az 1632-ben elhunyt Szegedi Gergely ötvösmester[19] a kolozsvári református egyházközség számára 1625 júniusában vásárolta Nagybányán. Hihető, hogy az Eklézsia könyvtárát az 1650-es

[11] RMK I. 1214.
[12] I. h. I. 1251.
[13] Szenczi Molnár Albert: Secularis concio euangelica előszavában. Oppenheim, 1618.
[14] Unitárius egyházfiak számadáskönyve. 1624. (A kolozsvári városi levéltárban.)
[15] A ref. koll. nagykönyvtárában D. 17. F. 58. L. 26. könyvtári jelzéssel. (Az Akadémia kolozsvári könyvtárában.)
[16] Q. 45. XX. 297. könyvtári jelzéssel.
[17] P. 149. V. 227. könyvtári jelzéssel.
[18] L. 7. könyvtári jelzéssel.
[19] A kolozsvári ötvöscéh regestuma. (Az ENM levéltárában használtam.)

években, mégpedig valószínűleg annak második felében: Apáczai professzor igazgatása idejében olvasztották bele az iskolai könyvtárba. Ennek az időpontnak alsó határát az előbb már említett körülmény határozza meg, amikortól kezdődőleg az I. Rákóczi György által létesíteni kívánt „collegium" valóban kifejlődött,[20] felső határát pedig az a két adat zárja le, hogy az iskolai könyvtár első könyvjegyzéke az 1668. esztendő táján készült, továbbá hogy Monai A. József, az 1761. esztendőbeli könyvtáros, könyvet nyitván az adományok bejegyzésére, a rendelkezésre állott adatokból 1660-tól kezdődőleg vezette be feljegyzéseit.[21] Minthogy e két katalógus egyikében sincsen semmi célzás az eklézsiai könyvtár beolvasztásával kapcsolatosan, ezért tehát annak föltétlenül 1656 után, de 1660-at megelőzőleg kellett bekövetkeznie.

Ezenkívül még csak egyetlen példát tudok bemutatni, amely kétségtelenül az Apáczai előtti időből származik. E könyvnek évszámos bejegyzése szerint: „Schol. Orth. Claudiopolit. 1653",[22] tehát kolozsvári Igaz Kálmán és bölöni Sikó János, valamint Porcsalmi András lektor idejében szereztetett és osztatott be a nagykönyvtár állományába.

E nyomok — bizony — nagyon szegényesek, de mégis e néhány halvány vonás is már bizonyítja azt a helyzetet, hogy a kollégium könyvtára a XVII. század első feléből eredett. Ennek meghatározása után azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a várfalon belüli várost 1655. április 3-án csaknem egészen elpusztított tűzvész a könyvtár állományát sem nagyon kímélhette meg, hiszen mind az óvári református templom és a régi iskola épülete, valamint a Farkas utcai új kollégium a tűz martaléka lett. De számítsuk ehhez hozzá, hogy az 1697., nemkülönben az 1798. évi tűzvész is okozhatott benne kárt, hiszen az utóbbiként megnevezett esztendőben a kollégiumnak már csak kormos-füstös falai meredtek az égnek.

Apáczai „Oratio de summa scholarum necessitate" című beköszöntő beszédében az iskola hiányainak felsorolásakor semmiféle célzást nem tett a könyvtár nemlétére vonatkozólag,[23] viszont észre lehet venni Barcsai fejedelemhez benyújtott tervezetéből, amelyben a létesíteni javasolt akadémiával kapcsolatos „Typographia", „Bibliotheca" és „Hortus academicus" szükségességét hangoztatta, hogy mekkora súlyt helyez erre az intézményre, mondván, hogy a „Bibliotheca is felette szükséges mind a deákokra s mind a Professorokra nézve, kik kevés proventusokat ne kényszeríttessenek mind az könyvekre költeni, hanem az közönségeseket magoknak megszerezvén, légyen a ritkábbakért hova bízni. A Bibliothecának ajtaját pedig minden szerdán, szombaton déljest meg kellene nyittatni, és ha ki micsodás könyvet kivánna, a közönséges asztalra kiadni, nem bocsátván a könyvekhez senkit a Bibliothecarius; ki ez munkájáért megérné az oda fel megmaradt summának 100 forintjával."[24] Ilyen könyvtárt és könyvtárkezelést tervezett Apáczai s minthogy ennek létesítését föltétlenül

[20] A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története, egyszersmind Értesítő az 1874/5. tanodai évről. 91—95.

[21] Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. III, 305—07.

[22] C. 17. könyvtári jelzéssel.

[23] Az Apáczai-albumba bejegyzett kézirat. (Ugyanezt latin szövegében kiadta: Felméri Lajos; magyar fordításban: Hegedűs István.)

[24] Apáczainak Barcsaihoz benyújtott terve. 17.

Kolozsvárra szánta, felvetődhetnék bennünk az eddigi könyvtárhiány gondolata, ámde a könyvtár és a könyvtárkezelés hangsúlyozása csupán csak azt jelenti, hogy eddigelé nem maga a könyvtár, hanem csak az *ilyen* könyvtár és az *ilyen* könyvtárkezelés hiányzott.

Természetes, hogy Apáczai nemcsak a tervet készítette, hanem ennek országos támogatással való megvalósításáig maga is buzdított és rábeszélt a könyvtár céltudatos gyarapítására. Így irányította Váradi Miklós gazdag árusember, egyházközségi főpatrónus figyelmét az ifjabb Geleji Katona István udvarhelyi esperes magánkönyvtárának eladásra kerülő darabjaira s közöttük is különösen az ég- és földgömbre, valamint Blaev Vilmos „Institutio Astronomica De usu Globorum et Sphaerarum Caelestivm ac Terrestrium" című művére. Ezeket azután Váradi Miklós kedves unokájának, Bethlen Miklósnak, a későbbi kancellárnak, tanulásbeli előmenetele céljából a kollégiumi könyvtár számára 12 császári talléron meg is vásárolta.[25] Nagyon valószínű, hogy ha Apáczait időnap előtt nem ragadta volna el a halál, e könyvtár az erdélyi intézmények egyik legkiválóbbjává fejlődhetett volna, különösen, hogy a Bethlen Gábortól alapított fehérvári nagy bibliothecát 1658-ban a tatárság amúgy is elpusztította.

Apáczai törekvéseire különben jellemző az a csekély pont is, hogy akár az ő végakaratából történt, akár pedig az özvegy jól ismervén úra könyvtárgyarapító szándékát, a korán eltávozott kiváló szervező elhunyta után ura könyvtárának egyik értékes darabját: „A. Galeni Librorum Pars Prima. Venetiis, 1525" „dono dedit Scholae Claud. Reformat. Anno 1660. die 20. Febr."[26] De ugyanezt a célt szolgálta az az egykor gazdag könyvsorozat is, amellyel az 1681-ben elhunyt Porcsalmi András, Apáczai egykori tanára, később pedig tanártársa és törekvéseinek buzgó támasza, végrendelése szerint a kollégyomnak hagyományozott. E könyvekből alolírott 1933-ban még mindig 18 kötet meglétét állapította meg, amelyeknek meglehetősen sok darabja valamikor magának Apáczai magánkönyvtárának példánya volt.

A kollégiumi könyvtárnak Apáczai idejebeli anyaga nem ismeretes, de az a körülmény, hogy az elsőként reánk maradt könyvjegyzék hihetőleg 1668-ban Tolnai István professzor idejében készülvén, mintegy 5—600 munka címét tartalmazza,[27] feltételezhető, hogy az legalábbis túlnyomó részben a régi törzsanyagot és az Apáczai gyűjtését foglalja magában, minthogy a veszedelmes idők miatt egészen Bátai B. György előbb kolozsvári, majd zilahi papnak 1672-ben történt elhunyta előtt tett véghagyományáig a sok hányódást megért egyházi férfiak, mint Mogyorósi Elek monostori, Nagyari Benedek váradi, Kovásznai Péter ugyanodavalósi, Igaz Kálmán belényesi, sőt Tiszabecsi Gáspár széki lelkipásztorok könyvtára egészben vagy legalábbis nagy részben megsemmisült, s ezért az Apáczai halála óta eltelt nyolc esztendő alatt az ő gyűjteményük könyvtárgyarapítás szempontjából csak alig jöhetett számításba; egyedül talán csak az 1661. szeptember 23-án eltemetett Jenei G. István kolozsvári pap-esperesre gondolhatnánk, akinek nevével jelzett 35 kötet könyvét számoltam össze

[25] Szerző: Néhány adat gr. Bethlen Miklós tanuló éveiből. EM 1938: 295. és Adattár II. 599.

[26] Szerző: Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. Adattár II. 502.

[27] Török István. III. 305.

a könyvtár polcain, bárha az sem lehetetlen, hogy e jóindulatú, derék lelki tanító — Apáczai buzgólkodásával egyetértve — könyvtárát még életében átadta a kollégiumnak.

A kollégiumi könyvtár eredetének kérdésén kívül annak elhelyezését is számításba kell vennünk.

Az egyházi könyvtárak egykor leginkább a templomok sekrestyéjében nyertek elhelyezést. Szalárdi krónikájából ismeretes, hogy Fehérváron a „Bibliotheca és conservatorium, levél- és könyvtartóházak ... a segestyében az egyháznak dél- és a vár felől való oldalában igen alkalmatos helyen tartatának".[28] Hasonlóképpen tudjuk, hogy a kolozsvári unitárius eklézsia könyvtára a piaci nagy templom sekrestyéjében volt elhelyezve, sőt amikor iskolájukat 1693-ban az óvári zárdaépületből ki kellett költöztetni, ottan őrzött könyvtárukat hasonlóképpen a sekrestyébe szállították át.[29] Éppen ezért könnyen elképzelhető, hogy amikor az 1610-es évek első felében a kolozsvári református iskola céljaira az Óvárban magánházat alakíttattak át, már csak a szűkös férőhely is hihetőleg arra késztethette az eklézsia vezetőségét, hogy a schola könyvtárának az óvári templom sekrestyéjében adjanak helyet. Majd néhány évtized múltával I. Rákóczi György a Farkas utcai templomot 1647-re, fia pedig melléje az új scholaházat 1654-re felépíttette, s bár a következő esztendő április 3-án a reformátusok összes egyházi épülete — a Farkas utcai templom kivételével — leégett, a könyvtár pedig megelőzőleg akárhol is lett légyen elhelyezve, a könyveket föltétlenül az épen maradt templomba kellett összegyűjteniök. Noha e hatalmas méretű szentegyháznak nem volt sekrestyéje, ahelyett azonban ott volt a földszinti és emeleti helyiségekre osztott csonkatorony, amely az egykori kívánalmaknak megfelelőleg, kínálva kínálkozott a könyvtár céljára.

Legkorábbi adatunk, amely a könyvek elhelyezésére reámutat, csak czegei Vass György naplójának 1704. április 17-i bejegyzése. Eszerint „temettük el a szegény Csepregi T. Mihály prédikátor uramot az Templom collegium felől való porticusában az ajtón tul az collegium tékája felől".[30] A templom 1910. esztendőbeli restaurálásáig sírköve csakugyan a déli bejárat előtti kerengőnek keleti zárófalába, tehát a csonkatorony felőli támpillérbe volt beillesztve. A XVIII. század első feléből az egykori számadáskönyvnek még azt az adatát idézem, amely 1727. január 24-én az egyházközség óvári házainak eladásáról számol be, mondván, hogy a befolyt összeget a templom „délfelőli Falának és a Thecának" restaurálására szánták.[31] Majd egy XIX. századbeli forrásra hivatkozom. 1815-ben Kolozsvárt született Lengyel Dániel orvosdoktor, majd nagykőrösi gimnáziumi tanár, azután pedig losonci igazgató; az ő édesapja, valamint anyai ősei közül a Szathmári Pap, Baczoni Incze, sárospataki Pataki családok tagjai mindnyájan ennek a kollégiumnak professzorai, valamint az egyházközségnek papjai voltak, ezért tehát az emlékezéseit író véndiák mind a kollégium, mind az egyházközség múltját már a családi hagyományokból is jól

[28] Szalárdi. Pest, 1853. 390.
[29] Gál Kelemen. II. 187—88.
[30] Czegei Vass György naplói. (Monumenta Hungariae Historica Scriptores. XXXV.) 399—400.
[31] Rationarium című számadáskönyv (A koll. levéltárában.)

ismerte. Az iskolai életről írott visszaemlékezéseiben Lengyel a könyvtár egykori elhelyezését úgy írta körül, hogy a kollégyom új épülete mellett van „a kolégyom nagyobbik udvara külön kapuval, mely a régi kolégyomot fogadta egykor be s melynek a templomon tuli egyik zugában a régi Bibliotheka egy darabja mostis megvan".[32] Ugyanebből az évszázadból hivatkozom Kazinczy Ferenc század eleji utazásai közben írott leveleire, amelyekben Kolozsvár leírását is adva, a többek között arról is beszámol, hogy a református „templom külsője elijeszti a szemet. A' collegium kisded bibliothecája ennek rekeszében tartatik; szűk, sötét, mocskos, s' grádicsán nem volna nehéz kezet lábat törni." E leveleknek könyv alakban történt megjelenésekor a fenti szöveg után zárójelben már az szedetett ki: „Azolta szépen elkészült."[33]

Az elmondottak alapján föltétlenül bizonyosnak mondható, hogy a Farkas utcai templom alig felépült tornyának 1646-ban a templom ereszéig történt leszedésétől, avagy a scholaépületnek 1654-ben történt felépítésétől kezdődőleg a könyvtár itt, a csonkatoronyban nyert elhelyezést, hiszen csakis így kerülhették el Csepei, Bihari s netalán még mások könyvei közül egynéhányan a pusztulást. Az iskola egyemeletes zártudvaros épülettömbje — az egykori klastromok mintájára — szorosan hozzácsatlakozott a templom déli falához s így a csonkatoronnyal az egykori kerengő révén közvetlen összeköttetésbe került.[34]

1798. augusztus 31-én leégett az Apáczai-kollégium, s a helyette felépített új épületben most már tágas és száraz emeleti terem és szobák vártak az eddigi sötét, dohos helyiségben, valamint a nedvességtől penészes ládákban elhelyezett több ezernyi kötet befogadására. Gróf Rhédei Ádám 1000 frt-os adománya lehetővé tette az új helyiségnek könyvállványokkal való bebútorozását,[35] ennek megtörténte után pedig 1819. szeptember 23 táján a könyveket a régi bibliothecából átszállították, s ezzel a csonkatorony emeleti termének megszűnt mintegy 165 esztendeig tartott eddigi rendeltetése. E régi bibliothecával kapcsolatosan meg kell még jegyeznem, hogy az nem csupán csak könyvgyűjtemény volt, hanem az elmúlt századokban egynéhány ritkaságnak is őrzője vala. Minthogy azonban részletes jegyzéke nem maradt reánk, ezért eredetükhöz sem lehetséges hozzászólanunk. Azt azonban már mi is láttuk, hogy az emeleti belső helyiség ajtajára már csak alig láthatólag a kollégium címere volt olajjal reá festve, mégpedig tőből kihajtott s egymástól erősen elhajló három szál aránytalanul kis nyílású stilizált fehérliliom.[36] Ez azután tulajdonképpen csak változata az egyházközség tövisek között nyíló liliomszálas szimbólumának, amelynek első kiábrázolása éppen az Apáczai Kolozsvárra jövetelének 1656. évében készült ezüst pecsétnyomón örökíttetett meg.[37]

[32] Lengyel Dániel önéletrajza. A kolégyomi élet. 1/A. ív. (Tulajdonomban levő kézirat.)

[33] Kazinczy Ferenc utazásai. Budán, 1839. 175.

[34] Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt. Kolozsvár, 1943. 13—14. és Adattár II. 386.

[35] Nyomtatott temetési kártája (mely a koll. nagykönyvtárában volt) és Török István. I. 110, III. 320.

[36] Szerző: A kollégium címere. Ifju Erdély. 1935: 103.

[37] Szerző: A kolozsvári református egyházközség címere. RefSzle 1938: 429—31. és 462—66.

A régi könyvtárhelyiség berendezéséből napjainkig mindössze csak két kiselejtezett könyvtartó állványka maradt meg a letűnt kor emlékéül. Brüll Emánuel tanár, kiváló felkészültségű könyvtárszervező, akinél céltudatosabb könyvtárgyarapítója Apáczai óta talán nem is volt a kollégiumnak, az ő tevékenységének köszönhető, hogy a mindenkor áldozatra kész Tusa Gábor ügyvéd, kollégiumi gondnok ajándékából 1935-ben elkészültek a zárt folyosó új könyvesállványai, s ezért a régi ütött-kopott és jórészben rozoga ócskaságok kikerültek onnan. Ekkor azután e két könyvtartó polc egyikének homlokáról a reá tűző napfényben a fedőfestékrétegeken keresztül BIBLIOTHECA NASZALYIANA, a másikon pedig THECA JURIDICA WASSIANA festett felirat körvonalai váltak láthatókká. Az első Naszályi B. Jánosnak, a kollégium 1728-ban elhunyt professzorának nevét idézi elénk. Az iskolának hagyományozott könyvei ma már az egész nagy anyag közé szét vannak osztva. A másik állványfelirat valamelyik Wass gróf emlékét őrzi. A kollégium története gróf Wass Ádám nevéről emlékezik meg, ő ugyanis az 1770-es években könyvek vásárlására felajánlotta a vízszilvási malom szombati vámját.[38] Hihetőleg ebből a jövedelemből szerzett könyvek számára készítette az igazgatóság ezt, a ma már eléggé avaték állványt.

A könyvtár polcain elhelyezett kötetekről fennmaradt egynéhány XVII. század végi és XVIII. század folyamáról való könyvjegyzék is. Ezek közül az első 1665—68 táján készült s több mint félezer könyvet sorol fel. E katalógus kötéstáblájára felfirkálva találtam K. Helmeczi János bibliothecarius diák nevét az 1679. évből. Tehát ez a legrégebbi, név szerint ismert kollégiumi könyvtáros. A következő jegyzéket az 1692-től 1696-ig könyvtároskodó Kurtány József, a későbbi Kolozsvár városi főbíró kezdette összeírni. A XVII. században még Zilahi Sebes Andrásnak, a későbbi kolozsvári, majd fehérvári, végül pedig marosvásárhelyi kollégiumi professzornak 1696—98. évekbeli és Kőröspataki Ferencnek, a dési iskolamester korában elhunyt 1698—1703. esztendei könyvtárosnak nevét ismerjük, mint akik az alattuk történt gyarapodást ugyanebbe a jegyzékbe vezették be. A harmadik katalógust Viski János, a későbbi csengeri, majd szatmárnémeti, azután mármarosszigeti pap és esperes, végezetül pedig kolozsvári lelkipásztor készítette 1703—06. évekbeli könyvtáros korában. Ez az utóbbi jegyzék most már mintegy másfél ezer művet sorol fel,[39] amit a nagyobb részben ajándékozás folytán összegyűlt könyvállományban eléggé tekintélyes mennyiségnek mondhatunk.

Végezetül hadd említsek meg egynéhányat Apáczai századabeli könyvtulajdonosok közül, mint akiknek emlékét ma is megbecsüléssel kell megőriznünk. E nagykönyvtár polcain így található a többek között: Pareus Dávid, ifjabb Heltai Gáspár, Jacobinus János, Szenczi Molnár Albert, Alsted János Henrik, Keserűi Dajka János, Porcsalmi András, Radecius Valentinus Gedanensis, Kereszturi Pál, Medgyesi Pál, Kovásznai Péter, Apáczai Csere János, Leusden János, ifj. Bethlen István, Szathmári Baka Péter, Komáromi Csipkés György, Nógrádi Mátyás, Tofaeus Mihály, Bornemisza Anna, Bethlen Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Pataki T. István, Petrőczi Kata Szidónia és mások több-kevesebb könyvvel.

[38] Török István. III. 308.
[39] Apáczai-album és könyvtári katalógusok.

A KÖNYVÁBRÁZOLÁS MINT JELKÉP

A képpel való írás, amelynek gyökérszálai az emberiségnek majdnem legrégebbi hagyatékáig vezethetők vissza, csak más és más megnyilvánulásban, de minden időben foglalkoztatta az emberi elmét. A középkor és az újkor fordulóján kiváló humanista tudósok és költők tették elmélkedésük tárgyává, legelterjedtebb használatúvá azonban éppen a XVII. században vált. Alkalmazása még a mindennapi életben is csaknem kötelező szokás. A nyugati nagy és fejlett műveltségi középpontoktól távol, hajtásait nálunk is mindenütt fellelhetjük. Nem beszélve a szellemi élet terén való jelentkezéséről, lépten-nyomon megtaláljuk a nemesek és polgárok címerében, a kereskedők és iparosok cégérében, céhjelvényében, mesterjegyében, a földmívesek jelvényében, valamint egyéb foglalkozási ágak, sőt egyéni tulajdonságok emblémájában. Természetes, hogy használatában maga az egyház járt elöl.

Temetőink síremlékein is sorra megjelenik az ártatlan ifjúság szimbóluma, a felnőttsorba jutottak közül pedig a mezőgazda, a szőlőmíves, továbbá a szűcs, a takács, a nyírő, a szabó, a varga, a szíjgyártó, a kőmíves, az asztalos, a kádár, a lakatos, a mészáros, a zsemlés, a kalmár, az árus, a gyógyszeres, az ötvös, a nyomdász jelvénye meg az orvos, valamint a pap, vagyis a tudós jelképe. E különböző foglalkozási ágak mindenikének olyan nemzetközileg általános használatú emblémái voltak, amelyek könnyen felismerhetőleg mutattak reá a szimbolizált fogalomra. E nagyszámú jegyek közül a *könyv* ábrázolását véve vizsgálat alá, megállapítható, hogy alkalmazása meglehetősen számos faragványon meg írott vagy festett emléken maradt reánk. Ha azután az összegyűjtött, illetőleg rendelkezésünkre álló példákat rendszerbe foglaljuk, mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy sorozatuk két fő fajtára osztályozható. Bemutatandó példáinkat mindenekelőtt a kolozsvári és környékbeli emlékekről állítottuk össze.

I. Egyik fő fajtát a *csukott könyv* képviseli. Ennek azután ismét két válfaja különböztethető meg:

A) Az egyszerűbb típus: az *egymagában lebegő, avagy nyugvó helyzetű könyv*. Ennek bemutatására példaképpen soroljuk fel:

1. Olaszkoszorúban egyszerű, pántos könyv az 1691-ben meghalt Lachovius András kolozsvári lengyel unitárius pap sírkövén.[1]

[1] E sírkő eredetileg a házsongárdi temetőben állott, ma azonban az unitárius templom előcsarnokában van elhelyezve.

2. Az előbbihez hasonló könyv felső töredéke olaszkoszorú nélkül az 1735-ben meghalt Wissovatius András kolozsvári lengyel unitárius pap kőkoporsóján.[2]

3. Kartusban könyv, e körül mondatszalag töredéke az 1708-ban elhunyt Eszéki István dési pap és esperes kolozsvári kőkoporsóján.[3]

4. Egyszerű csukott könyv az 1720-ban kimúlt Dimién Pál kolozsvári unitárius plebánus kőkoporsóján.[4]

5. Vastag gyűrű közepett egyszerű csukott könyv az 1769-ben meghalt Csomós Mihálynak, a kolozsvári református kollégium jogi professzorának kőkoporsóján.[5] (Csomósnak papi készültsége is volt!)

B) A másik fajta már összetett típust képvisel, tartalmazván a *valakitől vagy valamitől tartott könyvet:*

1. Könyökben hajlított kar egyszerű csukott könyvet tart Szárászi Ferenc pap 1633-ban Gyaluban eltemetett özvegyének hasábos síremlékén.[6]

2. Olaszkoszorúban könyökben hajlított kézelős kar csukott könyvet tart, amelybe három virágszál van beletűzve. E faragvány az 1646-ban Türében meghalt ismeretlen nevű református pap, valamint édesanyja és öt gyermeke emlékére állított hasábos sírkövén van kifaragva.[7]

3. Olaszkoszorúban mellső lábaival csukott könyvet tartó, ágaskodni kezdő bárány az 1643-ban meghalt Járai Sámuel kolozsvári unitárius plebánus kőkoporsóján van kifaragva.[8]

II. Másik főtípust a *kinyitott könyv* képviseli. Ez azután ugyanúgy két alcsoportra tagolható:

A) Egyik az *egymagában lebegő, avagy nyugvó helyzetű könyv:*

1. Kartussal körített nyitott könyv az 1767-ben meghalt Huszti György kolozsvári ref. kollégiumi professzor hasábos sírkövén.[9]

2. Minden keretelés nélküli egyszerű kinyitott könyv az 1776-ban Bánffyhunyadon eltemetett Szentsimoni József ottani ref. pap hasábos sírkövén.[10]

3. Hasonlóképpen egyszerű kinyitott könyvet találunk az 1849-ben Magyarfenesen meghalt Bíró András ref. pap sírkövén.[11]

4. Címerpajzs felső bal osztatában ketténytott széles könyv lapjaira írott betűkkel az 1702-ben elhunyt Tótfalusi Kis Miklós nyomdász kőkoporsóján.[12]

[2] Házsongárdi temető II. osztály C tábla 20. szám.

[3] I. h. II. oszt. C tábla 1616. sz. közelében. Leírását megörökítette Szathmári Pap Mihály professzor is Bod Péter:Hvngarvs Tymhavles c. művéhez kézzel írott toldalékában. E könyvpéldány az ENM levéltárának kézikönyvtárából ma bizonyosan az Akadémia kolozsvári levéltárában van elhelyezve.

[4] Házsongárd. I. oszt. C. tábla 58. és 33. sz. sírok között.

[5] I. h. II. oszt. C. tábla 1309. sz.

[6] E sírkő eredetileg a gyalui ref. temetőben állott, 1935-ben azonban a templomban helyeztetett el.

[7] A türei temetőben.

[8] Házsongárd. I. oszt. C tábla 201. sz.

[9] I. h. III. oszt. B. tábla 2486. sz.

[10] A bánffihunyadi temetőben.

[11] A magyarfenesi ref. cinteremben.

[12] Házsongárd. II. oszt. B tábla 831. sz.

5. Olaszkoszorúban szétnyitott könyv lapjaira írott latin bibliai idézettel az 1742-ben meghalt Baczoni Incze Máté kolozsvári papnak a Farkas utcai templom falába illesztett sírkövén.[13]

6. Jobbra dűlten elhelyezett feliratos kinyitott könyv az 1839. évben eltávozott Incze Sámuel kolozsvári ref. pap esperesnek csonkagúla alakú síremlékén.[14]

7. Kinyitott könyvön magyar nyelvű bibliai idézet az 1857-ben Kolozsvárt elnyugodott Incze Dániel nagyenyedi hittanárnak a házsongárdi temetőben levő hasábos sírkövén.[15]

B) Másik típusul itt is a *valakitől vagy valamitől tartott nyitott könyvet* különböztethetjük meg:

1. Olaszkoszorúban férfi alkar kinyitott könyvet tart a XVII. század közepe táján eltemetett ismeretlen pap kőkoporsójának roncsán.[16]

2. Kartusban kinyitott könyvet tartó kéz az 1760-ban elhunyt Szathmári Pap Zsigmond kolozsvári ref. pap és püspök kőkoporsóján.[17]

3. Nyitott könyvet tartó bal kéz az 1820-ban meghalt Csiszár Zsigmond daróc-bogártelki ref. papnak a daróci cinteremben levő álló síremlékén.[18]

4. Olaszkoszorúban hármas halom közepéből növekedő alkar kinyitott könyvet tart, amelynek lapjaira két latin nyelvű bibliai idézet van felvésve az 1704-ben elhunyt Csepregi Turkovics Mihály ref. papnak a Farkas utcai templom falába falazott sírkövén.[19]

5. Olaszkoszorúban halmokból kinőtt kéz nyitott könyvet tart. A koszorú tetején fél lábon álló őrdaru, mint nemesi címer, az 1693-ban Kolozsvárt elnyugodott Pataki István teológiai professzor, II. Apafi Mihály nevelőjének a házsongárdi temetőben levő hasábos síremlékén.[20]

6. Szathmári Pap Mihály kolozsvári ref. kollégiumi professzor XVIII. század végi leírása szerint az 1710-ben meghalt Pataki Krisztina Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi professzor özvegyének sírkövén „egy kerekség, benne egy kinyilt könyv, rajta egy madár, fejin egy korona" volt kifaragva.[21] Tekintettel arra a körülményre, hogy Szathmár-Némethiné leánya volt az előbb említett Pataki István professzornak, ezért bizonyos, hogy e leírás óta elpusztult kövön kiábrázolt kép pontosan egyezett az előbb bemutatott síremlékével.

Ezeken kívül a könyvkiábrázolásnak emlékét ugyancsak Szathmári P. Mihály őrizte meg a házsongárdi temetőből mára már nyomtalanul eltűnt alábbi három síremlékről is:

a) Az 1644. évben elhunyt Tiszabecsi P. Tamás kolozsvári ref. pap esperes;

[13] A Farkas utcai templom északi bejáratának külső falában. Ma már a kerengőben elhelyezve.

[14] Házsongárd. II. oszt. C. tábla 2119. sz.

[15] I. h. II. oszt. C. tábla.

[16] I. h. Másodlagos fekvőhelyen, a temető északkeleti sarkában levő kiselejtezett sírkövek között Kolozsvárt.

[17] I. h. II. oszt. B. tábla 965. sz.

[18] A kalotaszegi daróci cinteremben.

[19] A Farkas utcai templom déli bejárójának falából kibontott sírkő. Innen az ENM Régiségtárába vitetett.

[20] Házsongárd. II. oszt. C tábla 1017. sz. sír előtt.

[21] E sírkő a házsongárdi temetőben volt, ma azonban már nincsen meg, leírását azonban i. h. Szathmári P. Mihály megőrizte.

b) az 1717. esztendőben meghalt Szathmár-Némethi Sámuel kolozsvári ref. kollégiumi professzor és

c) Udvarhelyi Mihály ugyancsak kolozsvári ref. kollégiumi professzor (†1738) kifaragott jelképének leírásául azonban mindössze csak annyit jegyzett fel: „Czímer: könyv."[22] Természetes, hogy a „czímer" szót itt gyűjtőnévképpen használta, amely akár szimbóliumot is jelenthet.

d) Közelmúltbeli leírásokban is találunk részletezés nélküli felsorolásokat. Így Tiszabecsi Gáspár széki református pap, püspök 1678-ban elhunyt három leányának a széki cinteremben levő kőkoporsójáról következőképpen tudósítanak: „paizsban biblia s egy kéz urasztali poharat tart és egy más kenyérdarabot tör."[23]

e) Ennél sokkal egyszerűbb az 1579-ben elhunyt Tordai Sándor András sírkövére kifaragott erősen tagolt reneszánsz pajzsban ábrázolt csukott könyv. Itt azután meg kell jegyeznem, hogy e jelképnek általam ez a legrégebbinek ismert emléke.[24]

f) Ugyancsak szűkszavú ismertetést kapunk az 1639-ben elhunyt Dési István ref. pap és esperesnek a küküllővári templomban levő sírkövén kifaragott jelvényéről, úm. „koszorúval körített könyv".[25]

g) Töredékessége miatt bővebbet, mint egy nyitott könyvet, nem árul el az 1719-ben elhunyt Zilahi Sebes András ref. kollégiumi professzornak a marosvásárhelyi ref. temetőben előkerült síremléke.[26]

A talált példák kivétel nélkül mind papok, tanárok, egyszóval teológiát végzett férfiak sírkövén fordulnak elő, tehát jelképükül szolgált. Még Tótfalusi Kis Miklós síremlékének ábrázolását is — hacsak nem a könyvnyomdászatra s éppen a biblia kinyomtatására történt célzással került oda — minden nehézség nélkül vehetjük teológiai végzettségének jelöléséül is. Minthogy pedig az elmúlt századokban a tudományok tudományának tartották, a velök foglalkozók jelképéül ezért jött szokásba a könyvnek mintegy jó értelemben vett cégérül való használata, az illetékeseknek pedig azért járt ki a „tiszteletes, tudós" vagy latinul a „reverendus ac doctissimus" címzésbeli jelzők használata.[27]

A jelképül kiábrázolt könyv mibenlétére vonatkozólag az egykori címerlevelekben találjuk meg a további felvilágosítást. Ez ugyanis főképpen a papoknak, de nagy ritkán egyes világiaknak is adományozott ilyes okiratokban fordul elő. Tudniillik a címer leírásában nagyon sokszor a „szent könyv", vagyis a „biblia" megjelölést találjuk, így 1618-ban Gyalai István szentlászlói papnál „codicem sacrum et aureis sacerdotalibus insignitum",[28] 1631-ben Csicsókereszturi Mihály papnál „codicem biblicum",[29] 1633-ban

[22] Ugyanott.

[23] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. VI, 414.

[24] Szőts Sándor: A dévai ref. templom és régiségei. Kolozsvár, 1898. 11.

[25] Szádeczky Lajos: A küküllővári sírleletek és régiségek. EM 1897: 308—09.

[26] Herepei János: Egy útszélen hányódó kőkoporsó-darab. Déli Hírlap, 1943. nov. 12-i sz. 3. lap.

[27] Az előbbi példára lásd a többek közt Szathmári-Némethi Mihály kolozsvári ref. koll. professzor 1697-ben meghalt feleségének, az utóbbira pedig az 1691. évben kimúlt Lachovius András kolozsvári lengyel unitárius pap sírkövének feliratát. Összevethető még Szilágyi István: Adversariak Csereihez c. közleménnyel. Új Magyar Múzeum. 1855: 50.

[28] Sándor Imre: Czímerlevelek. I, 99. sz.

[29] I. h. II. 173. sz.

Deák másképp Maxaj Istvánnál, ki a nagyobb kancellárián volt alkalmazásban, „Biblia",[30] 1636-ban pedig Incze Márton szentbenedeki református papnál „librum Biblicum apertum".[31] Egyetlen esetben Deák másképpen Vadász György netaláni kántornál 1633-ban a „gradual" felvilágosítást találtam,[32] míg máskor Toroczkai Patkó János fejedelmi kancelláriai írnoknál 1612-ben csak „Codicem apertum", Semiénfalvi György deák papnál 1632-ben és Koncz János kisebb kancelláriai írnoknál 1634-ben „librum apertum", végül Bonczidai Péter valószínűleges papnál 1631-ben „codicem seu librum" megnevezés fordul elő.[33]

A kancelláriai tisztviselők nemeslevelében itt-ott előbukkanó *könyv* — mint címeralkatrész — hihetőleg már nem vallásos jelentőségű, hanem inkább a foglalkozásukra céloz, bárha az sem éppen lehetetlen, hogy az illetőnek teológiai végzettségét szándékozik bizonyítani. Különben a jelkép használatában történt ilyesfajta eltérést vagy romlást könnyen megmagyarázhatjuk azzal a körülménnyel, hogy a címer tartalmának kiválasztása rendesen az adományozott kötelessége, vagyis nemessége iránti folyamodásával együtt maga kérelmezte a címer tartalmát is. Néhanapján ezért található a kialakult szokástól eltérő jelkép ott is, ahol az illetéktelen volna. Így az előbbi néhány esetben is a kancelláriai írnokot inkább az írótoll illette volna meg az egyházi férfiaknak kijáró csukott vagy kinyitott, magában álló vagy lefektetett, illetőleg valakitől vagy valamitől tartott könyv helyett, jóllehet ők bizonyosan a formulárés, avagy a királyi könyvekre szándékoztak célozni.

Összegezzük tehát, hogy a könyvábrázolás helyes alkalmazása e jelvény megállandósulásakor kétségtelenül az akkori könyvek könyvét, vagyis a bibliát jelképezte.

[30] I. h. II. 190. sz.
[31] I. h. II. 218. sz.
[32] I. h. II. 194. sz.
[33] I. h. I. 77.; II, 180, 200. és 171. sz.

KÖNYVEK SZÁLLÍTÁSA AZ ELMÚLT SZÁZADOKBAN

— Részlet —

Jól tudjuk, hogy a különböző szellemi áramlatok nemcsak élőszóval terjedtek és hatottak, hanem a betűk útján is megtalálták az utat azokhoz, akik azt befogadni képesek voltak, s bár az élőszóval való közlés hatásosabb, a leírott vagy nyomtatott szöveg hatása azonban tartósabb, minthogy a bennük megőrzött eszmék mindenkor felújíthatók voltak a lerögzített szövegnek újra és újra történő áttanulmányozásával.

Apáczai Csere János és Tótfalusi Kis Miklós panaszai nyomán ma azt hisszük, hogy a múlt időkben vajmi kevés volt a magyar könyvolvasók száma! Ha azonban egy kissé jobban megfigyeljük az egykori helyzetet, bizonyosan módosítani fogjuk nyomozás nélkül megállapított véleményünket. Hiszen kétségtelenül igaz, hogy a nemzet nagyobb tömege sokáig nem olvasott: nem volt gyakori a betűt ismerő s a betűt vető földnépe; valamint a betűt szerető főember sem, mert hiszen, ha mégis írásra kellett fanyalodnia, ott volt kéznél az íródeák. Lassanként azonban kezdett feloldódni ez a helyzet úgy, hogy az erdélyi fejedelmek korában már nemcsak minden egyházi férfiú és tanuló diák könyvtáráról számolhatnánk be, hanem mind a magasabb, mind az alacsonyabb rangú főemberek, a városokban pedig számtalan polgár is kezdé megkedvelni a nyomtatott betűt. A fejedelmek s a fejedelemasszonyok példájára otthonukban maguk is kisebb-nagyobb könyvtárat gyűjtöttek össze. Magam is több ilyen könyvtár romjaira bukkantam a többek között Kovacsóczi Farkas, Jakobinus János erdélyi kancellároknál, Sarmasághy Zsigmond, Kamuthi Balázs és Farkas, Kendi István fejedelmi tanácsosoknál, Bornemisza Pál borosjenei kapitánynál, herepei Egerffi Deák Miklós erdélyi fiskális prokurátornál, Hertely János kolozsvári orvosnál, Rimay János költőnél, Váradi Miklós kolozsvári főbírónál, Wiczey Gáspár kolozsvári patríciusnál, Istvándi Bálint kolozsvári árus embernél, Veselényi Pálnak, a magyarországi bújdosók generálisának özvegyénél, Petrőczi Kata Szidónia költőnőnél, gr. Bethlen Lászlóné gr. Folthi Máriánál és sok másoknál. Az is ismeretes, hogy a kis Bethlen Miklósnak, a későbbi kancellárnak, anyai nagyapja könyveket vásárolt, az ifjú Teleki Jankónak pedig az édesapja: Teleki Mihály fejedelmi belső tanácsos kedveskedett Danckából hozatott értékes munkákkal.[1]

[1] Szerző: Nehány adat gr. Bethlen Miklós tanulóéveiből. EM 1938: 291. és Teleki Jankó könyvtára. (Lásd a kötetben.)

Az egyházi férfiak saját könyvtáralapításának magyarázatául idézhető Geleji Katona István püspöktől alkotott kanonok VI. cikkelye: „Minél fogva mindazoknak, kik az egyházi szolgálatra felvétettek, komolyan meg kell hagyni, hogy a szent bibliát, liturgiát és a tudósabb s nevezetesebb hittudósok ó- és újtestamentumra irt magyarázatait magoknak megszerezzék, azokat szorgalmasan olvassák és tanulmányozzák, hogy azokbul naponta jobban-jobban épüljenek, és a szószéki beszédek saját erejökbül irásához hozzá szokjanak. Azok pedig, kik a szükséges könyvekkel nem birnak és tanulni éppen nem akarnak, egy vagy két megintés után mind addig eltiltatnak, míg elegendő könyvtárt nem szereznek és a hittanban nagyobb előmenetelt nem tesznek."[2] Megjegyzendő különben, hogy az egyházi férfiak biblotekájának létesítési kötelezettsége már jóval korábban is megvolt, csakhogy törvényerejűleg — tudtunkkal — először Geleji foglalta írásba.

Mindennek ellenére vajon mégis hol lehetett a hiba akkor, amikor maga Tótfalusi, a tipográfus arról panaszkodott, hogy idehaza „többnyire a' (könyvnyomdai) szegődött munka vagy 50, vagy 100, vagy legfellyebb 200 (példány), és igy nem méltó annyi munkát tenni érette, 's az vólna jó, amikor egy nehány ezeret nyomtatnánk minden, mint Belgiumban szoktak!"[3] Nos, ha kissé jobban reá figyelünk, észrevehetjük, hogy már maga a kérdés vezet reá a feleletre. Hiszen még gondolatnak is elképzelhetetlen, hogy a kicsi Németalföld lakossága egymagában lett volna több ezer példányban megjelenő kiadványaik vásárlója, ellenben ez az országocska központi fekvésénél fogva valamint különösen Franekera, Leyda, Utrecht és a többi egyetem jeles, sőt nem egy világhírességű tanárával együtt minden esztendőben nagy tömegben vonzotta a tanulni vágyó külsőországokbeli protestáns ifjúságot. Az elmúlt századokban a tudomány nyelve mindenütt a latin volt, tehát az itt megjelent munkák olvasótáborát bármelyik európai nemzet tanult férfiai is alkothatták. Ilyeténképpen az a diák, aki saját könyvtárat szándékozott létesíteni, mindenekelőtt professzorainak munkáit igyekezett megszerezni, azután meg azokét, akikről az akadémiai előadások és vitatkozások kapcsán szerzett tudomást.

A nyugati kultúra legkeletibb határán elterülő, három darabra szabdalt szerencsétlen magyar föld, amely török—tatár és német—vallon dúlásokat szenvedve, valamint a vallásszabadságért meg a szabadabb szellem befogadásáért küzdve, nemcsak fekvésénél, hanem körülményeinél fogva sem gyakorolhatott különösebb vonzóerőt a külsőországokbeli tudománymívelőkre, ezért azután fő- és középiskoláit leginkább csak a hazai ifjúság látogatta. A nagyszombati egyetem, a gyulafehérvári academicum collegium, a kolozsvári unitárius schola, valamint az idegenországokbeli származású tudós professzorok segődtetésével is magasabb színvonalra emelt pataki és váradi iskolák, nemkülönben a debreceni kollégium csak az átmenetet adták meg a külföldi továbbtanuláshoz. Éppen ezért aki tudásának öregbítése céljából idegen földre bújdosott, természetes, hogy ott szerezte meg magának a korszerű tudományos könyveket, aki pedig hazajöve, könyvállományát még tovább szándékozta gyarapítani, ugyancsak külföldről hozatta meg a neki szükségesnek tetsző műveket, avagy itthon cserél-

[2] Kiss Áron fordítása. EPrK 1875: 411—12.
[3] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 38.

getett mások könyvgyűjteményének darabjaival. Ezenkívül az akadémiákon tanulók ifjabb barátaiknak, jóltevőiknek könyvekkel kedveskedtek. A többek között így olvassuk a pataki várőrző darabontok hadnagya unokájának s a kolozsvári szabómester fiának: Pataki Istvánnak naplójából, hogy a marburgi akadémiából hazatérve 1674. május 22-én érkezett Désre s itt 27-ig „Tek. Teleki Mihály uramat feleségestől megvártam Kővárból való visszajöveteliben, ki is honorifice excipiált, magának ajándékoztam egy historicust, Ulisses peregrinanst, feleségének egy pár nyári kesztyűt, nagyobbik fiának Teleki Jánosnak egy szép rezes kalamárist (cum appertinentiis)". Majd Radnóton 1674. július „Die ult(ima) Donavi Epitomen Hist. Universae Joh. Cluverii Celsiss(im)o Principi Dno Mich Apaffi. NB. Sp(ectabili) D(omino) Ladislao Balo p. c. Aulae Magistro Hornii orbem Imperant(em) cum Ulysse Peregrinante ejusdem". Október 7-én „Adtak ő Nagok Hung. flor. 102". (Más tintával alája írva:) „az Cluveriusért és uti költségemért lejövetelemben."[4] De nem egy példát találunk arra is, hogy a külsőországi szerzők tiszteletpéldányt küldöttek hajdani jó barátaiknak, tanulótársaiknak.

Tehát a szűkös viszonyok között élő magyar diák, pap, tanár, polgár, kis- vagy középnemes ember mindenekelőtt a klasszikus irodalom meg a különféle tudományok kiválóságainak munkáit óhajtotta megszerezni, a hazai szerzők itthon megjelent műveire pedig így már alig-alig futotta a jórészben szerény anyagi körülmények között élő könyvkedvelőknek. Ezért volt annyira kevés a hazai kiadványok vásárlóinak száma, s a hazai szerzők ezért adták ki munkájukat csupán 50, 100 vagy legfennebb 200 példányban.

Ha tekintetbe vesszük azt a helyzetet, hogy a kívülről behozott könyvpéldányok nagyobb része az évszázadok viszontagságai s az utódok gondatlansága következtében maradéktalanul megsemmisült, ennek ellenére azonban egy-egy nagykönyvtárban még ma is ezrével, sőt tízezrével találhatók az oda egybegyűlt külföldi nyomtatású munkák kötetei, éppen ezért könnyen elképzelhető, hogy a magyar könyvkedvelők kezébe tulajdonképpen mégiscsak nagy mennyiségű idegen kiadványnak kellett beáramlania! Ilyenképpen tehát azt is elhihetjük, hogy a magyar olvasók száma sem lehetett annyira csekély, mint amennyinek eddig elképzeltük. Ezt tanúsíthatja, amint róla értesültem, Jakó Zsigmond egyetemi tanárnak számtalan könyvtárat rendre átfésült nagyszerű összeírása is, amely az egykori könyvgyűjtők hosszú sorát szándékozik bemutatni.

A Kárpátoktól övezett medence területére beáramlott, valamint az itthon forgalmazott könyvek szállítását figyelve, megállapítható, hogy a részint egyes példányonként, részint tömegesen akár ívenként összeszedve, akár fűzve vagy pedig kötött állapotban történt. Ezek egyes módozatait tanulmányozva, az alábbi észrevételeket tehetjük.

A példányonkénti szállítmányt a rövidebb távolságra rendesen alkalmi fuvarral továbbították. Ezt olvassuk Kovásznai Péter püspöknek Teleki Mihály tanácsúrhoz 1671. május 14-én Kolozsvárról intézett levelében: „Titkok titkát is szerzettem, csak szekér volna, hogy elküldeném melyre is gondot viselek; az ecclesiai canon is leszen."[5]

[4] TT 1887: 146—47. Ezeket az adatokat fentebbi cikkeimben jórészt már idéztem.
[5] Koncz József: Egyháztörténelmi adalékok. PrK 1891: 40.

A nagyobb távolságról való kötetenkénti szállítást a közvetítő rendesen saját úti poggyászába becsomagolva továbbította. Hazai példákból válogatva, idézem a kolozsvári református kollégiumi nagykönyvtár egyik kötetének derűs hangú bejegyzését: „Ezt a könyvet Tiszteletes Csengeri Peter Uramnak viszsza küldi Fejérvári Cantor Uram által Kolosvarra Szent Annai Mihally. Albae 29. Junij (711.). Interest nem kívánhat ö kglme rea, mert nem Praedikatio ez. Vade liber verbisque meis loca grata saluta."[6] Idehaza, de lakóhelyétől távol történt vásárlásról tudósít a következő saját kezű bejegyzés: „Albae Juliae Die 2 Augusti anno salutis 1635 Emi hunc pro florino vngaricali & numis quinquaginta: fl. 1 : 50. David Valerius P. M.", a spanyolországi zsidó orvosból lett sárospataki kollégiumi professzor.[7] Idegenországbeli megemlékezésképpen való ajándékozást bizonyít „Petri Cunaei De Republica Hebraeorum Libri III." Lugduni Batavorum, 1631. kiadású kötetbe írt ajánlás: „Clarissimo ac Doctissimo viro Dno Stephano Jenei Ecclae Claudiopolitanae Orthodoxae Ministro Fidelis. Dno suo ac benevolo singulari hocce gratitudinis suae symbolum mittit Johannes P. Csaholczi Franekera." Utána más kéz írásával: „Accepi per cl. vir. D. Andream Almasi Claudiop. 15. 8.bris An. 1641. Step. Jenej mpria".[8] Idézem még Bánfihunyadi Jánosnak, az angliai Gresham-kollégium professzorának 1641-ben Medgyesi Pál fejedelmi udvari paphoz intézett leveléből: „Mivel ez az magyar barátom Almási, ki Kolosvári alumnus, mostan kigyelmetekhez haza migyen, im elküldöttem kigyelmednek ü tüle az Itinerarium totius sacrae scripturae-t anglusul."[9] E két utóbbi adat egyúttal arra is példa, hogy a hazatérő ifjú többfelőlről is kapván megbízást, több küldemény továbbítására is vállalkozott. Megemlítek még egy olyan ajándékozást is, amelynél a küldés célja egy kiváló munkának megismertetése és az arról való bírálat kikérése. Machiavellinek „Disputatio de Republica Romanorum" című munkájába írott sorokból idézem: „Hunc librum Generosus ac Magnificus Dominus Valentinus Balassa de Gyarmath mihi Joanni Rimaio Cracouia Mense Januario Anni 1591 eo fine misit", etc.[10] Végezetül hivatkozom egy tiszteletpéldányképpen küldött könyvre, amelybe írott bejegyzés szerint a szerző: „B. Woodroffe S. T. P. Canonic" Oxfordban az 1700. évben „Serenissimo principi Michaeli secundo Apaffi ex dono Authoris Anglia extulit et obtulit Viennae A. A. M. 1700 16 Junij St. N."[11]

E küldeményeket tehát rendesen az akadémiákról hazatérő diákok közvetítették; ők azután a maguk számára összevásárolt könyveket is magukkal hozták haza. Nagyobb tömegű könyv szállításának bizonyságául idézem Tótfalusi Kis Miklós 1690. március 4-én Kassáról írott levelének következő szavait: „már majd egy seculumtól fogva jőnek s mennek az ő országokon (ti. Lengyelországon keresztül), szokások szerint, vallásunkon levő könyvekkel a mi Deákink."[12] Ugyancsak ilyen úton behozott szállítmány egyik darabjának bejegyzését idézem a Székely Nemzeti Múzeum

[6] A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában RMK 361. jelzéssel volt ellátva.
[7] I. h. E. 96. könyvtári jelzéssel.
[8] I. h. B. 208. könyvtári jelzéssel.
[9] Szilágyi Sándor: Egy magyar alumnus levele Angliából. EPrK 1874: 269.
[10] A SzNM-ban 76/a. könyvtári jelzéssel volt ellátva.
[11] A kolozsvári ref. koll.-ban volt Q. 43. könyvtári jelzéssel.
[12] Koncz József. PrK 1888: 322.

könyvtárában megvolt egyik kötet tulajdonosmegjelöléseként: „Ex Libris Pauli Wiski comparant[ur] Groningae 1718 Cum aliis Voluminib[us]."[13] Viski Pál, a későbbi kolozsvári lelkipásztor, az 1718. és 1719. éveket töltötte Hollandiában, s ott gyarapította és onnan hozta haza könyvtárát. E példák azonban inkább csak utalnak arra a körülményre, hogy a diákok jórészben külső országokban gyűjtötték könyvtáruk egyes darabjait, de tömeges mennyiségűre az alábbi adatok vallanak. Így az 1726—28. esztendőkben odakünn tanult feltorjai Kasza Kelemen teológus diák jegyzőkönyvecskéjében felsorolta azokat a műveket, amelyeket bujdosása idején Győrben, Pozsonyban, Regensburgban, Frankfurtban, Zürichben és Bazelben vásárolt össze könyvtára számára.[14] E szép és értékes könyvsorozat több mint kétszáz, jórészben több kötetes művet tartalmazott. Ennél egy századdal korábbi időből a Kolozsvár városi sáfárpolgár hivatalos feljegyzése arról számol be, hogy 1637. október 11-én „Michael Vasarhellj Vrunk Alumnussa erkezven onnet felivl az tanusaghbol, megyen Vrunkhoz (Enyeden át kétlovas szekeren). Az keönyvej es egyeb portekaj ala adattam négyökrös szekeret".[15] Majd 1647. augusztus 24-én „Hollandiabol jü Bihari Gergely deak S(alus) C(onductus) L(evelére) B(író) V(ram) P(arancsára) attam alaia, Brassai Szaz Thamas szekerit 10 loual, ladai, Portekai, keönyuei, maga es zolgai ala Kolozsvártól Enyedigh, solui fl. 3".[16] Tehát tekintélyes mennyiségű könyvének kellett lennie, különben a sáfár róluk külön nem emlékezett volna meg. De ez a külön történt felemlítés még azt is jelenti, hogy a könyvek sem a ládákban, sem a portékák között nem voltak, hanem egészen külön csomagolták. E csomagolási módra később fogunk példát találni.

Ebből az idézetből is megállapítható másik lényeges jelenségről sem szabad megfeledkeznünk, arról ugyanis, hogy a külsőországokba induló és onnan hazatérő diákok Erdélyben és a kapcsolt részeken a fejedelemtől rendelt menetlevél (salus conductus) felmutatása mellett ingyen fuvarral utaztak, és az arra rendelt postaállomásokon ingyen ellátást s ha kellett egy-két, sőt háromnapi szállást is kaptak. Mindennek költségeit azután a sáfárok a fejedelem szekerezése terhére számolták el. Ezért tehát nem számított, hogy bármennyi csomaggal is indultak, meg érkeztek haza.

A felsoroltakon kívül vannak olyan adataink is, amelyek mások számára való nagyobb megrendeléseket eszközölve, gondoskodtak annak hazaszállításáról. Így olvassuk Faigel Péternek, a bujdosók lengyelországi követének Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz 1679. április 27-én Varsóból intézett leveléből: „Danczkára való menetelemmel Kgldnek Uram, az mennyiben lehetett, használtam, az vásárlásokat alkalmasint megvettem, sok szép könyvet vettem, de atlaszt nem találtam." E könyvek pedig tizenegy könyvcím alatt jórészben több kötetes ívrét terjedelmű munkákat tartalmaznak, amelyeket június 30-án Teleki udvarában már jegyzékbe is szedtek.[17] Ugyanígy találtam Incze Mihály orvosdoktor egyetemi tanulásának befejezése után való hazatérése közben 1788. szeptember 3-án Pesten kel-

[13] A SzNM-ban 215/1656. könyvtári jelzéssel volt elhelyezve.
[14] „Itinerarium Clementis Kasza Fel-Torjensis" 70/a. — 84/b. lev. (Kézírásos könyvecske, a SzNM kézirattárában volt.)
[15] Az 1637. évi sáfár számadáskönyve. 182. (A kolozsvári állami levéltárban.)
[16] I. h. az 1647. évről. 536.
[17] Szerző: Teleki Jankó könyvtára. (E kötetben.)

tezett leveléből: „tiszteli Pataki (Sámuel orvosdoktor, kollégiumi professzor) bátyját; levelét vette, s az abban feljegyzett könyveket Pestről magával viszi mivel levelét itt vette."[18] Itt még meg kell jegyeznem, hogy a fejedelemség megszűnése után a diákok ingyen való utazása és ellátása is megszűnt, s ezért az anélkül is megszűkült alumniumok mellett még ezek költsége is a diákokat terhelte.

A könyvek szállítási eszköze, miként az előző idézetekből is látható, lovas vagy ökrös szekér volt, Hollandiából meg Angliából történt szállításnál azonban még közbeiktatódott a hajóra való átrakás is. Ezt látjuk tudós Bod Péter feljegyzéseiben: „1743. augusztus 15. napján Boroszlóba értünk. Ugyanazon a napon értek Boroszlóba a könyvesládák, melyeket vizen Amsterdamból még két hónappal az elutazásunk előtt előre küldöttünk. Bányai István későbbi pataki tanár ládái 15 és fél mázsát tettek ki, Berzétei Józsefé 8, az enyémek 7. Ekkor Amsterdamból Boroszlóig való szállításért 94 tallért fizettünk és így végre visszakaptuk könyveinket." Ettől kezdve azután a maguk szekerén utazva, újabb és újabb szekérváltásnál mindig „átraktuk hozzá a könyves ládákat".[19]

Az ország határain belülről meg kívülről szállított nagyobb mennyiségű könyvet az alábbi módon osztályozhatjuk:

1. Szállíthatók voltak ívekben úgy, ahogyan a prélum alól kikerültek. Ezek legfennebb csak az összetartozó ívek szerint lehettek összeválogatva. Így 1648. június 15-én Kolozsvárra „erkezenek Varadrol ket szeker nyomtatot Pappirossal, Fejeruarra viszik, ket Enyedi ember velle".[20] Ugyanígy kellett elmenekíteniök a töröktől 1660. augusztus 28-án elfoglalt Várad várából a Szalárdi szerinti „bibliai félnyomtatásban való exemplárokat",[21] hogy azután Kolozsvárt a nyomtatást befejezve, be is kössék.

Az Apafi rendeletére 1683. december 4—6-án Kolozsvárt tanácskozásra gyűlt református egyházi és világi rendek az újra kinyomatni szándékozott biblia ügyében a többek között azt a javaslatot hozták, hogy „az mi kegyelmes urunk eő Nagysága is requirálja az Lengiel királyt arról, hogy eő Nga valami Typographiához való eszközöket és exemplárokat akar hozatni, hanem annak mind securitássa, mind penig az mi az vámokat s harmincadokat illeti, azok iránt mutassa jó akaratytyát, quod justum et aequum eő nga is praestalja".[22] Hasonlóképpen jelenti Tótfalusi Kis Miklós is, hogy Amsterdamban kinyomtatván a Bibliát, a Psalteriumot s az Uj Testamentumot, „majd mind e' könyveimet béköttetém (keveset hozván haza exemplárul) még pedig aranyosan".[23] Az „exemplárul" megjelölés itt „ívekben" értelmet takar, e kevés példány bekötését azután itthoni könyvkötőnek kellett elvégeznie. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában 1933-ban még mindig találtam egynéhány XVIII. századbeli más város tipográfiájában nyomtatott munkát, amelyek „összehordott" ívekben maradtak reánk. Ezek az ívek csupán kettőbe vannak hajtva, úgy hogy

[18] Nagybaconi Incze-levelek dr. Lengyel Dániel átiratában. 71/b. ív. (Gyűjteményemben.)

[19] Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. (Latinból fordítva.) Erdélyi Ritkaságok. 4. sz. 100—102.

[20] Sáfár. 1648, 220.

[21] Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. 575.

[22] Kolosvári Sándor: Történeti apróságok a múltból. EPrK 1874: 238.

[23] M. Tótfalusi Mentsége. 2.

4°, 8°, illetőleg 12°-nyi szedéstükörrel — bekötésük esetében — „hajtogatás"-ra várnának. E hiánytalan exemplárok abból az időből maradtak reánk, amikor a könyvnyomtató műhelyek meg a könyvkötészetek üzletágához tartozott a könyvvel való kereskedés is. E munkák egy része debreceni nyomtatvány, tehát az ottani városi nyomdából szállította ide a kolozsvári tipográfia megbízottja. E példányokat különben 2° nagyságúra összehajtva vagy laposan lefektetve, vagy pedig tekercs formában hengeres csomagolásban hozták Kolozsvárra. Bizonyosan ugyanilyen ívekbe összeszedett példányok lehettek azok a nyomtatványok is, amelyekről Kapronczai Nyerges Ádám kolozsvári nyomdavezető tudós Benkő Józsefhez 1782-ben intézett levelében említést tesz, irván: „Most Sz. György napján Debreczenben jártam, az honnan elhoztam Tsatári Jánosnak némely munkáit."[24] A részletezésben pedig 11 könyv címét sorolja fel.

2. A könyvek továbbíthatók voltak fűzött állapotban is. Erre talán fölösleges is volna külön idézetet bemutatni, mert hiszen az egyes könyvtárakban számtalan kötetlen példányt találunk, amelyet tulajdonosuk bizonyosan pénz hiánya miatt nem tudott beköttetni. Ezenkívül nem egy olyan kötetre is akadunk, amely bár külsőországokban vagy más városban nyomatott, kötéstábláján azonban határozottan felismerhető az itthoni, avagy más városi könyvkötési ízlés. Tehát ezeket is fűzött állapotban kellett az országba beszállítani, avagy hazai eredetű kiadványoknál így kerülhetett könyvárusi forgalomba. A többek között így mutathatom be egy 1701-ben Nagyszombatban nyomtatott könyvnek kolozsvári legyeződíszes kötésű példányát, nemkülönben Csepei Ferenc könyvtárának 1617. vagy 1619. évek valamelyikében a majnai Frankfurtban vásárolt kötetét, amelyet azután ugyanő Heidelbergben köttetett be 18 batkáért.[25]

3. A könyvek legnagyobb része azonban kötött állapotban került szállításra. Ennek bizonyságát leginkább a reánk maradt egykori könyvek kötése maga szolgáltatja, emellett azonban írásbeli bizonyítékaink is maradtak. Így idézem a leydai egyetemen tanult Haller Gábor naplójából, hogy 1633. június 28-án „adtam ... az könyvkötőnek 8 tallért", ugyanennek az esztendőnek november 24-én pedig „egy könyvkötőnek 5 tall. 3 stiff., más könyvkötőnek 8 tall."[26] Már ez a hiányos feljegyzés is tanúsítja, hogy ez az előkelő urfi, akit az apja ugyan nem támogatott, de a fejedelem és mások is pártfogásukba vették, öt évig tartott idegenországbeli akadémiákon való tanulásának ideje alatt vásárolt és köttetett könyveinek száma bizonyosan eléggé tekintélyes lehetett.

A külföldről behozott könyvek fuvarozása — amint erre már elég példát láttunk — jórészben ökrös vagy lovas szekéren történt, így tehát erősen ki lévén téve az időjárás viszontagságának, valamint a különböző raktárak egerei pusztításának, ezért annyira gondosan kellett becsomagolni, hogy se a rágcsálók kártevése, se a napsütés meg a könnyen beszivárgó eső vagy hólé a hosszú ideig tartott fuvarozás közben tönkre ne tegye. Mindennek elkerülése céljából régebben a féltettebb portékákat hordókba csomagolták, a hordók pedig kemény fából készülvén, a dongák

[24] gr. Mikó Imre: Benkő József élete és munkái. 341.
[25] MKSzle 1965: 167—170.
[26] Erd. Tört. Adatok. IV, 18, 20.

olyan szorosan köttettek egymás mellé, hogy azok egészen vízhatlanul zártak. Így olvassuk, hogy Almássy István kassai kereskedő XVII. század eleji vásárlásában két hordóban a következő árukat csomagoltatta be: 60 vég[27] ulmart, vagyis ulmi posztót, 20 kötés papirost, 400 kötés szatin fonalat, 5 vég singes fedelet, 50 hüvely kést, 50 kötés hajfonót, 50 fodor süveget, 2 lörönbergi, vagyis nürnbergi kárpitot, 18 font arany és ezüst fonalat, 9 font selymet, 10 zsák kék fonalat, összesen 2331 frt 35 pénz értékben.[28]

A hordó űrtartalma nincsen meghatározott mértékhez kötve, XVII. századbeli kolozsvári példáim azonban általában véve 6—8 mai hektoliterről számolnak be.[29] A kisebb űrtartalmú hordót brebencének vagy berbencének hívták. Kerekes György szerint, ennek befogadóképességét valószínűleg a római amphorával egyenlő űrtartalmúnak vélve, $^1/_4$ hektoliternél kevesebb.[30] Én azonban nem merném ennyire határozottan megszorítani, minthogy ennek befogadóképessége aránylag nagyon csekély lévén, könyvek csomagolására mindenképpen alkalmatlan lett volna. Inkább hiszem, hogy az átalag fogalmával hozható összefüggésbe, amely — legalábbis a kolozsvári adatok szerint — 1—3 hektoliterig terjedő űrtartalmú lehetett.[31]

E feltevésem megerősítendő, először is a tizenegy nyelvű Calepinus-szótár 1585. évi kiadását lapozva fel, abban a latin

batus szó magyar jelentése négely (ma inkább légely alakban használatos);
dolia szó magyarul átalag, négelyecske, hordócska;
pyxis szó magyarul putton, kicsin tonnácska;
tinia szó magyarul átalag, palaczk.[32]

A felsorolt megnevezésekből világosan látható, hogy egészen addig az ideig, amíg a mértékegységek tartalma országos rendelettel meg nem állapíttatott, nemcsak elnevezésükben volt ingadozó, hanem tartalmuk is a nagyobb vásári központok szerint különbözött. Annyi azonban mégis lerögzíthető, hogy a hordó nagyobb egység, de ilyen lehetett a német eredetű tonna is, amely ma mint súlyegység 10 métermázsának felel meg. Calepinus magyar szerkesztője a boros hordóval egyenlő jelentésűnek tartja a négelyt (légelyt), holott ezzel az elnevezéssel a nép ma egy kisebb víztartó faedényt jelöl, fontos azonban a négelyecske, átalag, hordócska szavaknak egyazon nevezőre való hozása; ez ugyanis egyenlő tartalmú lehetett a felvidéki és erdélyi berbence, brebence elnevezésű edénnyel, valamint netalán a tonnácskával is. Ennél még kisebb lehetett a kicsiny tonnácska és a német eredetű putton, amely nálunk kb. egy köbölnyi tartalomnak felel meg. Természetes, hogy a latin tiniának átalag és palack jelentése annál kevésbé vonatkoztatható egy és ugyanazon űrtartalomra, mivel a rómaiak a maguk elnevezésükkel valami vederféle borosedényt értettek.

A most bemutatott űrtartalmak mértékének biztosabb meghatározá-

[27] 1 vég posztó hozzávetőlegesen 30 méter hosszúságú ruhaanyagnak felel meg.
[28] Kerekes György: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró. (Magy. Gazdaságtört. Szle. 1902: 215.)
[29] Szerző: Erdélyi mértékek. (Kéziratban.)
[30] Kerekes. 216.
[31] Szerző: Erd. mértékek.
[32] Melich János: Calepinus Latin—magyar szótára 1585-ből. Bp., 1912. 126, 338, 881.

sára a kolozsvári református egyházközség quártásainak számadáskönyvéből idézek példát: „Anno Dnj 1653 dje 23 July Giarmathi Istvan az Czaplar hozot be egi Hordo Bor arrat az mely volt az Aszkon az czerepes haznal No 40. Vas Con(tinet): Ur(narum) 80." Látható tehát, hogy ez a „vas", vagyis magyarul hordó 80 urnát tartalmazott, egy „urna" (magyarul: veder) pedig kb. 13 liternek felelt meg, egy veder pedig 8 justát, vagyis ejtelt foglalt magában. Ugyanazoktól a quártásoktól idézem még: „Anno 1654. dje 16 January az Szasz Kantor[na]k vetettem egi 23 vedres altalagh bort Szöcz Pal altal."[33]

Az 1669—70. évi quártások megemlítik a „vasculum"-ot, hihetőleg ez az átalagnak lehetett a latin neve.

Tehát kb. ilyenszerű volt a könyvek csomagolására szolgáló hordó és berbence (átalag) űrtartalma, bárha az 1655—56. gazdasági esztendei quártások beszámolnak 75, sőt 86 vedres hordóról, az 1669—70. évben pedig találtam 80, 75, továbbá 70 meg 40 vedreset is.

A könyveknek hordóféle edénybe való csomagolására pedig az alábbi példákat idézhetem. A Bornemisza Péterrel kapcsolatos iratokban jegyeztetett fel, hogy az ő munkái közül 1585 után Máriássy Pál szepesi alispánnál levőket az „öregebbik általag", a „kisebbik általag" és a „kis tonna" tartalmazza.[34] Az 1588. esztendei Kolozsvár városi sáfárpolgár számadáskönyvében azt számolta el, hogy június 26-án Szabó Mihály vitte a fejedelem könyveit, amellyel volt tíz jezsuita deák. A könyvek két hordóban voltak. A sáfár Tordáig adott 1 frt 50 pénzt. E kötetek különben az elhunyt Báthori István lengyel király hagyatékát képezték,[35] s mivel kötetszámuk tekintélyes, ezért tehát a hordók is nagy űrtartalmúak lehettek. Miskolczi P. István heidelbergi diákkorában, 1607. február 24-én keltezett levelében kérte a Frankfurtban tartózkodó Szenczi Molnár Albertet, hogy keressen olyan embert, aki „két hordó könyv portékát sub suo, aut Lazari Henkeli signo, mintha nem könyv volna, hanem egyéb marha, Bécsben az mi költségünkre elküldhetne. Kegyelmed előlszámlálhatja nekie, miért kelljen könyvünket olyan honestus praetextus alatt elküldenünk, az inquisitiok miatt és ennek előtte is Ulmából micsoda szín alatt vitték haza marhájukat egyéb magyar atyánkfiainak." Egy más példa szerint a marburgi diák Keserüi Dajka János 1608. május 19-én ugyancsak Molnár Albertnek írta: „jobb volna, mikor az Kegyelmed könyvei az hordóban volnának",[36] vagyis hazafelé útrakészen állanának. Egy további szállítmányról 1631. október 9-én azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy „Erkezuen Karakóbol Vrunk eo Naga könj nyomtatoja Effurti Jakab egi Hordo könjuet hozuan".[37] Az 1629. év végén betelepedett Alsted, Piscator és Bisterfeld professzorok a fehérvári oskolának kollégiummá való átszervezésével megbízatván, e szállítmánnyal bizonyosan tankönyveket s közöttük főképpen különböző latin auctorokat hozattak Lengyelországból a diákok számára. Egy másik szállításról a következőképpen emlékezik meg a sáfár: 1617. december 18-án „Witebergabeől erkezúen ket Dyak mellieket Vrunck eő Naga Tani-

[33] Szerző: Erd. mértékek.
[34] Schulek Tibor: Eltemetett Bornemisza adatok. (ItK 1965: 467.)
[35] Jakab Elek: Kolozsvár története. II, 342.
[36] Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. 205, 262.
[37] Sáfár. 1631. 100, 152.

tatot; miuelj hogj harom Brebencze keöniuek uolt, Biro Vram adatta alaiok Farnakj Janús negj Eökret Szekeret, Veress Janús negj Eökret Szekeret Tordaig. Fizettem az nyolc Eökerteől Tordaig fl. 1 d. —"[38] Tehát ez a kétszer négy ökrös szekér is bizonyítja, hogy a „brebence" mégsem lehetett olyan csekélyke hordó, mint amilyenre Kerekes becsüli annak űrtartalmát.

A portékáknak és így a könyveknek is hordóban való szállítása azonban lassanként kiment a szokásból. Az elévülést bizonyosan a forgalomnövekedés s ezzel szemben a hordóknak aránylagosan drága ára idézhette elő.

A XVII. század végén Tótfalusi megemlékezvén az 1690. esztendőben Hollandiából hazaküldött bibliáról, elmondja, hogy küldeménye Lengyelországban lefoglaltatott, ott azután „a laistromra akadván, mellyben fel jegyzettem vólt ebben 's ebben a' ládámban ennyi 's ennyi aranyas Biblia vagyon." A ládák tartalmát pedig igen részletesen felsorolja s utal — más csomagoló eszközök mellett — a ládák fajtájára, formájára, színére stb. Apáti Miklós feljegyzése (ami esetleg azonos is lehet Tótfalusi „laistrom"-ával).[39]

Tehát a csomagolás szokásos módjának ekkor már a ládázásnak kellett lennie. Az ilyen láda azonban hasonlóképpen vízmentesen záródó, kidolgozásában a mai gyalulatlan deszkából hézagosan összeszegezettől merőben különbözött. Bizonyosan azonos kidolgozást mutatott az asztalosmunkával készült egyszerűbb levelesládákkal. Fáji János, a későbbi alvinci pap naplójában feljegyezte, hogy Hollandiából 1733. szeptember 20-án indulván haza, 1734. január 12-én megérkezett Kolozsvárra. „Másnap, úm. 13 Januarii könyves ládámat (mely a kollegium Bibliothekájában várt engemet), a szekérre feltevén, délután megindulék" Miriszlóra, az ott lakó szüleihez.[40]

A következő sorokban egy eléggé jellemző példával fogunk találkozni. Ugyanis a külsőországokban tanuló gróf Teleki Sámuel, a későbbi kancellár és a marosvásárhelyi Teleki-téka megalapítója, hazafelé történt készülődése közben 1763. június 13-án azt jegyezte fel naplójába, hogy 9 ládányi magagyűjtötte könyvet szállíttatott Bazelből Ulmba, $26^1/_2$ mázsa súlyban. Teleki bámulatraméltó könyvszeretete minden eddigi példánkat magasan felülmúlja. A sors szerencsés kedvezése járult nemes szenvedélyéhez, lehetővé téve, hogy négy esztendeig tartott bujdosásának már első másfél évében 1000 magyar forintnyi összeget fordíthatott könyvvásárlásra.[41]

A gyalult deszkaládába való csomagolás azután sokáig maradt szokásban. . . .

[38] I. h. 1617. 217.

[39] M. Tótfalusi Mentsége. 78. — Bán Imre: Adatok Apáti Miklós életrajzához. Fil. Közl. 1958. 436—437.

[40] Ferenczi Sándor: Fáji János naplójának családtörténeti adatai. 19.

[41] Teleki Domokos: A marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár története. (Az EME IX. vándorgyűlésének Emlékkönyve. 37.)

III. ISKOLÁZÁS ÉS KÜLFÖLDI KAPCSOLATOK

GIDÓFALVA DEÁKOS VÉGZETTSÉGŰ FIAI A XVII. SZÁZADBAN

Vajon volt-e a falvaknak szerepe a szellemi mozgalmak történetében? Erre a kérdésre kísérelek meg egy példát bemutatni.

Gidófalva egyike Háromszék azon helységeinek, ahonnan — kisközség létére is — aránylag a legtöbb tanult ember került ki. Erre nem csekély mértékű befolyással lehetett az a helyzet is, hogy iskolája maga is mindig jó hírnévnek örvendett. Ezt látjuk hidvégi Nemes János naplójának 1673. szeptember 11-i feljegyzéséből is, amelyben arról emlékezik meg, hogy a gidófalvi iskolába viszi gyermekeit.[1] Tehát azok a környékbeli szülők, akik fiacskáikat komoly tanulásra szánták, miként Nemes János, Háromszék nagy tekintélyű főkapitánya is, mielőtt az enyedi kollégiumba adták volna be őket, az alapismereteket elsajátítandó, előiskolául a gidófalvi iskolát választották.

A gidófalviak közül kikerült deákos tanultságú férfiakról jól szemléltető példát állít elénk az I. Rákóczi György fejedelemtől 1635-ben elrendelt lustratio könyve. E falu lakosai közül azokat a családokat, amelyeknek valamelyik tagja tanultsága következtében elfoglalt állása vagy egyházi jellege miatt a hadrakelés alól mentesnek számított, az összeírásból kiválogatva, alább sorolom fel.[2]

„Primipili Veter[es]:
Czulak János ob(iit). Fiai János Fejérvári Colleg(iumban) lakik.
László m(eg)h(alt).
az ki él János, az birja örökségét Lászlónak.
Janczo Tamás, Pappá lött, Boldogfalván lakik.
Bödöhazi Péter Mustoha fia Czizer András schola mester.
Czizer Pál meg mu(strált). ennek fia Miklós.
Zabo Jakab, egy ideig schola mester volt; ez után tiztarto is volt, most vacal, házánál lakik.
Szabó Bálint Szabo Jakabnak öccse, egyek.[3]
Zabo Balás Deák, oda felkülték tanulni, ez is öccse Zabo Jakabnak, egyek.
Andras Péter ob(iit), Fia Mihály Prae(dicator.)

[1] TT 1902: 538.
[2] Háromszéknek 1635. október 25-én összeírt lustrációs könyve. 62/A., 66/A.
[3] egyek = egytestvérek, vagyis édestestvérek.

Kőuer István . . . . Fiai Miklós, Praedicator és István.
Sikesd János Schola mester volt, házánál lakik, most vácál.
Fiai Péter, István, László, Gábor.
Toth Marton Schola mest(er), Fia Imre.
Czulak Gáspár, Pap, az örökséget Szabo Jakab az öccseivel birja.
Nagy András Schola Mest(er), Öccse József, ez is mester.
Viduae Primipilorum:
Szekelj Istvánné, fia Szekelj Antal p(rae)dicator, az vitte volt ki az annyát magához.
Pedites Veter[es]:
Nagy Tamás, Pap, nincs örök(sége)."

Természetes, hogy ez a névsor csak a lustra idejekori állapotot, sőt azt is csak a lehető legszárazabb adatképpen mutatja be, közülök azonban három kiváló egyént korábbi köteteinkben már megkísértettünk életre hívni. Ezek Gidófalvi Balázs, János és István voltak. Kétségtelen, hogy kellő segédforrások hiányában a bemutatandó képek nem lesznek eléggé élettelj esek, az egyes tájak művelődésének adattárához azonban mégis egy szemernyi bővítésül fognak szolgálni. Előbb azonban még ide csatoljuk eléggé hiányos jegyzetanyagunknak XVII. századbeli deákos végzettségű férfiairól összehordott adattárát, ezzel is bizonyítani szándékozván e falu fiainak tanulásvágyát.

A küküllői egyházmegye papjai között találjuk 1598-ban Gidófalvi Tamást mint magyarkirályfalvi lelkipásztort.[4] Netalántán azonos az 1635. esztendei lustráláskor felsorolt Jancsó Tamással vagy Nagy Tamással.

Laskói Csókási Péternek az 1585-ben Wittenbergben kiadott „De Homine Magno Illo" etc. című s a debreceni református nagykönyvtárban őrzött példányának előzéklapján találtam Gidoffalvi Peter által latinul feljegyezve, hogy Rakochi György 1616. április 18-án elmátkásította Patakon Lorantfi Mihály Zsuzsánna nevű leányát.[5]

A marosvásárhelyi partikula diáktisztviselői és tanítói közül contrascriba 1665-ben Gidófalvi Balázs, 1695-ben Gidófalvi Ferenc és 1700-ban Gidófalvi Sámuel. A Poetica osztály praeceptorai közül 1688-ban Gidófalvi Istvánt, a Rudimenta osztályban pedig 1669-ben egy másik Gidófalvi Istvánt találjuk.[6]

A debreceni anyaiskola törvényeit aláírt diákok között 1626. augusztus 5-én egy Johannes Gidofalvi-ra, 1645. július 24-én pedig egy másik azonos nevű ifjúra bukkanunk, közülük azonban egyik sem azonos az elöl bemutatott lustrajegyzékben megjelölt Gidófalvi Csulak Jánossal, minthogy életkoruk néhány évnyi eltérés miatt nem egyeztethető össze az ő személyével.

Ugyancsak Debrecenben subscribált diák volt: 1628. február 8-án Gidófalvi András, aki azonos lehet az 1635. évi lustrakönyv szerinti Csiszár, avagy netalán Nagy Andrással, e scholamesterek valamelyikével. De 1654. március 30-án is találunk itt egy másik Gidófalvi András nevezetű

[4] Et 1944: 285.
[5] Könyvtári jelzése: RMK 594.
[6] Koncz József: A maros-vásárhelyi ev. ref. koll. tört. M.-Vásárhely, 1896. 110—12.

diákot. 1639. szeptember 4-én Gidófalvi Márton és 1681. február 22-én Gidófalvi Gombos István írta alá az iskolai törvényeket.[7]

A sárospataki iskola diákjainak névsorában jelentkezik az előbb említett debreceni diákkal valószínűleg azonos „A. 1643. Martinus N. Gidófalvi. Rector Aszaloviensis 1647 jul."[8] Nagyon hihető tehát, hogy ez a diák a gidófalvi Nagy családhoz tartozott, hiszen tagjai között máris két scholamestert s egy papot találtunk. Ez a Gidófalvi N. Márton tehát 1643-ban iratkozott be a sárospataki iskola felsőbb évfolyamaiba, s négy esztendei itteni tanulása után az abaúji Aszaló falu iskolájába vitetett rektorul. További sorsa ismeretlen előttem.

Ugyancsak a pataki iskolában subscribált diákok között jelentkeznek 1650-ben Johannes Gidófalvi (aki ugyanebben az évben), 7. Április. Rector Mandokiensis és 1657. május 1-én Stephanus Gidófalvi, aki Rector Toronyensis lett.[9] Természetes, hogy e rektorok nagyobb részének csak átmeneti állomása volt az iskolaigazgatóság, csakhogy további sorsukról nincsenek adataim.

Hasonlóképpen Sárospatakon írták alá az iskola törvényeit: 1660-ban „Petrus Gidófalvi. A. 4. Aprilis. Rector Kereszturiensis Fit. Secularis et Provisor bonorum Colleg. Enyediensis." Ugyanebben az esztendőben „Michael Gidófalvi. 10. Septembris. Transivit Debretzinum. Postea Rector Maros Vásárhelyiensis."[10] Ez utóbbi feljegyzés ellenére se a debreceni diákok, se a marosvásárhelyi rektorok névsorában neve nem fordul elő. Ugyancsak a Patakon subscribáltak névsorában találjuk 1666. november 1-én Andreas Gidófalvi diákot.[11]

Az 1655. május 30-án Debrecenben tartott közzsinaton „Andreas Gidófalvi"-t a középszolnoki Sző-Demeterre avatták fel lelkipásztorrá;[12] 1684-ben pedig a Zemplén megyei Bacskán Gidófalvi Bálint szolgált mint lelkipásztor.[13]

A külsőországokbeli egyetemi anyakönyvek közül Leydában találjuk „1679. 1. Apr. Basilius Gidofalvi Ung(arus, Annorum) 30, T(heologiae studiosus)".[14] Ennek az 1649 táján született diáknak könyvtárából két könyvet őrizett volt a Székely Nemzeti Múzeum. Az egyikben a tulajdonos neve a következőképpen van bejegyezve: „Dono dedit Michael Tarcsai mihi Stephano T. Csernatoni amico suo benevolo 1663. Agropoli. It(em) successit Basilio G. Gidofalvi Anno 1664 Die 17 Augusti mp."[15] Ez a fiúcska, aki könyve megszerzésekor a 15. életévét töltötte, ekkor bizonyosan a marosvásárhelyi (Agropolis) triviális scholában a Classis Rhetoricae tanulója volt. Vásárhelyről azután az enyedi kollégiumba ment át. E vándorlása onnan ismeretes, hogy az enyedi ifjúság Nadányi János professzoruk ellen 1673. április 3-án írásbeli panasszal fordult Teleki Mihály

[7] Thury Etele: Iskolatörténeti adattár, II; Pápa, 1908. 109; 110; 115; 117; 121; 158.
[8] Et 1943: 381.
[9] I. h. 1944: 127; 134.
[10] I. h. 1944: 337; 338.
[11] I. h. 1944: 344.
[12] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898, 28.
[13] Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai. 121.
[14] Archiv N. F. XVI, 216.
[15] A SzNM könyvtárában volt 131/1622. sz. jelzéssel.

fejedelmi tanácsoshoz; az aláírók között pedig ott találjuk Gidófalvi Balás contrascribát is.[16] A másik könyv bejegyzése szerint „Basilij Gidofalvi. Lugduni Bat(avorum) A(nno) 1680."[17] Ekkor tehát már második esztendejét töltötte a leydai egyetemen. Erről az akadémiát járt diákról megállapítható, hogy Gidófalvi Gálgyor (Gálgyörgy?) Balázzsal azonos, az ő személye pedig eddig sem volt ismeretlen az egyházi férfiak sorában. Koncz József kutatta ki, hogy először 1673. augusztus 22-től 1677. április 17-ig, másodszor pedig az akadémiákról történt hazatérte után 1681. április 24-től augusztus végéig volt a marosvásárhelyi iskola rektora. Hollandiában Teleki Mihály fejedelmi tanácsos taníttatta.[18]

Bánfi Dénes 1664. szeptember 11-én Örményesről Teleki Mihályhoz intézett levelében írja: „Minap Teremiben létemben kértem két deákot Bethlen János uramtól, hogy Gyalúban statualjanak." Az országos főkancellártól kért deákok közül a statutoriában tizennégy név volt felsorolva, akiknek egyike: Samuel Gidófalvi.[19]

A kolozsvári református kollégium tanulóinak 1668-tól vezetett névsorában, mégpedig annak élén találjuk: „Senior. Petrus Gidófalvi, ductus ad Pastoratum Czegeinum."[20] E feljegyzésből azt tudjuk meg, hogy Gidófalvi Péter 1668-ban már diákfőnök (senior), ilyeténképpen tehát ekkor már körülbelül 26—28 esztendős volt, s így neki még itt kellett érnie Apáczai professzort, ezért azután nagyon valószínűleg ő volt az az azonos nevű diák, aki professzora temetésére kinyomtatott kártára latin nyelvű verset szerzett.[21] A kollégiumból hihetőleg 1669-ben búcsúzván ki, vitetett Czegébe papnak. E falu a tudományokat megbecsülő s maguk is tanult férfiakat számláló cegei Wass család birtoka volt. Itt azonban nem sokáig teljesített szolgálatot, mivel 1680-ban már Budai nevezetű prédikátorról emlékezik meg a naplóíró cegei Vass György.[22]

A most említett férfiúval nem lehetett azonos személy az a Gidófalvi Péter, akiről a franekerai egyetem anyakönyvi bejegyzéseiben azt találjuk, hogy 1693. szeptember 11-én iratkozott be „Petrus Gidofalvius Transylv(anus)".[23] Groningában pedig 1695. április 14-én úgy találjuk, hogy „Petrus Gidofalvi Trans. P. Ph. gr.", vagyis „gratis quia exul".[24] Ugyanígy találjuk Vizaknai Bereczk György orvos, Kolozsvár városi főbíró naplójának idegenföldi tanulása idején vezetett szakaszaiban: 1695. március 20-án Franekerából „Ment Grőningába tőlünk T. Sóthi Dávid uram Gidófalvi Péter urammal. Indultak haza 26 maji s(tilo) v(etere)."[25] Hazatérésük után mint akadémiát végzett papjelöltek, bizonyosan valamelyik nagyobb egyházközség lelkipásztori tisztségét nyerték el. Gidófalvi Pétert tehát ezért merem azonosítani azzal az ugyanilyen nevű lelkipásztorral, aki 1708-tól

[16] Dézsi Lajos: Nadányi János történetíró életéhez. ItK 1900: 67.
[17] A SzNM könyvtárában volt 268/1674. sz. jelzéssel.
[18] Koncz József i. m. 50—51; 101 (G. Balázs és *fia* Sámuel.).
[19] Teleki Mihály levelezése. (Gergely Sámuel szerkesztésében.) Bp., 1907. III, 237.
[20] Nomina studiosorum collegii Claudiaci. (A kollégium levéltárában használtam.)
[21] Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp., 1958. 539.
[22] Czegei Vass György és László naplói. Bp., 1896. 13. Vö. még: Koncz i. m. 102.
[23] TT 1886 793.
[24] Dunántúli Prot. Lap. 1917: 202.
[25] Történeti emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből. II, Pest, 1860. 91.

kezdődőleg hihetőleg az 1717. esztendőben pusztított döghalál idejéig Szék bányaváros papja volt.[26]

Ugyancsak a kolozsvári református kollégium törvényeit aláírt diákok névsorában találtam az 1687 táján felső osztályos tanulóvá lett „Nicolaus Gidófalvi, satisfecit, past(or) factus in Ilosva",[27] vagyis a Belső-Szolnok megyei Alsóilosván.

A marosszéki Mezőfele faluban az 1692—97. években lelkipásztoroskodott Gidófalvi Péter református prédikátor.[28]

Az 1697. esztendőben a Küküllő megyei Küküllővároń találunk ugyancsak egy Gidófalvi Péter nevezetű lelkipásztort.[29] Lehetséges, hogy a felei papot hívták meg a nagyobb és jelentőségteljesebb Küküllővárra.

Ugyancsak Kolozsvárt az 1697. év körüli időben írta alá a református kollégium törvényeit Ladislaus Gidofalvi, akiről a feljegyzés csak annyit őrizett meg, hogy „satisfecit",[30] vagyis eleget tett a felsőbb évfolyamokba való juthatás követelményeinek.

Cserei krónikájában olvassuk, hogy 1709-ben az újjáalakított erdélyi főkormányszék (gubernium) tagjai közé a négy unitárius vallású tanácsos egyikéül Gidófalvi Gábor diákot nevezte ki a császár-király[31] Ő tehát ekkor már nem lehetett ifjú korú.

A nagyenyedi Bethlen-kollégiumban a felsőbb tudományokat hallgatók között az 1662—1827. esztendőkben összesen 29 Gidófalvi nevet számlált össze az intézet történetét író Váró Ferenc.[32]

A nagybányai református iskola anyakönyvében több Gidófalvi nevezetű diákra találunk, bárha az azonos keresztnevűeknek nem mindenike külön-külön személy, minthogy némelyikét nemcsak a kibúcsúzott, hanem az újon jött rektor is bevezette a matrikulába, sőt az is megtörtént, hogy a más iskolába távozó ifjú idővel ismét visszatért. Itt még meg kell jegyeznem, hogy az alábbi névsorban felsorolt Gidófalvi István aligha azonos az 1648. évben Franekerában tanult teológussal, mint ahogyan a bányai iskola történetének írója gondolja, ellenben a bányai diákot inkább az 1654. évi iskolai seniorral vehetjük egy személynek. Tehát a subscribáltak között 1642-ben „Ladislaus Gidofalvi cum venia discessit". 1646-ban „Ladislaus Gidefalvi". Ugyanekkor egy másik „Ladislaus Gidofalvi satisfecit". 1648-ban „Stephanus Gidofalvi". 1649-ben „Petrus Gidofalvi satis fecit labori scholae ger. exp." 1653-ban „Petrus Gidofalvi". 1654-ben „Stephanus Gidefalvi senior factus". 1655-ben „Michael Gidofalvi satis fecit fl. 3. profectus Varadinum". 1656-ban Georgius Gidofalvi 2da vice ingressus". 1659-ben „Isacus Gidofalvi".[33]

[26] Névkönyv az Erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1884. 6. és Kádár József: Szolnok-Doboka vm. monographiája. VI. Dés. 414—16.

[27] Nomina studiosorum. 447. sorsz. alatt.

[28] Et 1944: 150.

[29] Et 1944: 298.

[31] Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest, 1852. 422.

[32] Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed. 1903, 11.

[33] Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. N.-Bánya, 1905. 178, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187.

Érdekes jelenségképpen említhetem meg, hogy a szülőfalújukból kirajzott diákokat milyen távoli vidékre is elvetette a sors! Így találtam a többek között, hogy Szászvároson a magyar schola rektora 1669-ben Gidoffalvi Dániel volt.[34]

A tiszántúli ref. papok felszenteléséről összeírt jegyzékben jelentkezik: Ghidofalui Balázs academikus, akit az 1637 június 14.-én Debrecenben tartott közzsinat Belényesre avatott fel pappá.[35]

Magától értetődik, hogy a fentebb bemutatott adatsor csak kis részlet, mert hiszen sokkal több azoknak a száma. akiknek nevét a levéltárak anyagának összegyűjtetlen adatai rejtik. Ámde ebből is megállapíthatjuk, hogy ezek a diákok kivétel nélkül mind alumnusok voltak, tehát nem publikusok, vagyis nem olyanok, akiket a szülők vagyona vagy üzleti keresete tartott fenn 25—28 éves korukig, vagyis addig, amíg ki-ki a maga tanulását befejezte. Tehát kivétel nélkül mind a falu népéből kerültek ki, és ha addig az ideig, amíg be nem mutatták arravalóságukat, úgynevezett szolgatanulókként is kellett egynéhány esztendejüket végigküszködniök, azután azonban győzött az életrevalóságuk s az önerejük, amely a legkiválóbbakat a hazai főiskoláknál is feljebb, a külsőországokbeli egyetemek látogatására is ösztönözte.

A felsorolt ifjak közül, igaz, hogy csak ötről tudjuk, hogy Hollandia egyetemein folytatta tanulmányát, mégpedig

Gidófalvi Szabó Balázs 1632-től Franekerában és 1633-tól Leydában;

Gidófalvi Csulak János 1639-től Franekerában és 1640-től Gröningában, majd 1641-től Leydában, 1642-től pedig hihetőleg Angliában;

Gidófalvi Ts(ulak) István 1648-től Franekerában és 1653-tól Leydában;

Gidófalvi Gálgyor Balázs 1679-tól Leydában (különben 1677-től 1680-ig tartózkodott Hollandiában);

Gidófalvi V. Péter 1693-tól Franekerában, 1695-ben Gröningában.[36]

Lehetséges, hogy amint Gidófalvi Csulak Jánost az orthodoxusok részéről ért méltatlan elbánás, ugyanúgy más nemes törekvéseket is letört, sőt aki ennek ellenére mégis már reá szánta magát a külső országok szabadabb szellemével való megismerkedésre, mint ahogyan Gidófalvi Ts(ulak) Istvánnál tapasztaljuk, az azután mindjárt hazatérése után a szülőföldjétől távol, más egyházi kerületben, a megértő pártfogó, Lorántfy Zsuzsánna közelében a Felvidéken igyekezett magának feladatkört keresni.

Időben tovább haladva, még arról is meg kell emlékeznünk, hogy a XVIII. században még jobban megnövekedtek a gidófalvi származású, szellemi haladásra vágyódó diákokra vonatkozó adatok, hiszen maga az iskoláztatás is mind általánosabbá vált, s emellett a növekedő népességgel együtt a tanulni akarók száma még a Gidófalvához hasonló kis falvakban is fokozatosan emelkedett. Csupán példaképpen említem meg, hogy a lustrából idézett néhány család közül is Kövér István utódainak nagyobb része Gidófalvi családnéven egészen a mai napig kimutatható tanult és

[34] A szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium értesítője az 1894—5. tanévről. 84—85.
[35] Borovszky Samu i. m. 20.
[36] Adattárunk II. és III. kötetének különböző cikkei a tartalommutató szerint.

nagyon derék egyházi, valamint világi téren működő nemzedéksorrá küzdötte fel magát. Nemkülönben a Hunyad megyei őraljaboldogfalvi pap leszármazottai lehettek azok a gidófalvi Jancsók, akik a XVIII. században számos derék lelkipásztort adtak Erdély különböző vidékeinek, ugyanúgy Jancsó Pált, Gyulai Pál megjelölése szerinti „első magyar komikus" színészünket, azután a XIX—XX. században az ő unokaöccsei közül két alapos tudományossággal képzett kollégiumi tanárt s két európai hírű orvosdoktort[37] meg egy festőművészt. Hasonlóképpen a gidófalvi Csiszérekre a XVIII. században különösen a Székelyföld papjai között találunk; ugyanígy a Csulakok sem maradtak el XVII. századbeli kiváló elődeik mögött.

[37] Róluk legújabban Issekutz Béla írt alapos, monográfikus földolgozást.

REKTOR ÉS PRÉDIKÁTOR MINT HARANGOZÓ

Közismeretes az a mondás, hogy: „szegény az eklézsia (s azért) a pap harangoz." Ámde ez nem azt jelenti, mint ahogyan általában véve gondolják, hogy nincsen módjában a gyülekezetnek a harangozót is fizetnie, hanem azt, hogy nincs lehetősége arra, hogy a papnak elég jövedelmet biztosítson, amiből családostul megélhessen, s ezért a harangozásért adandó járandóságot is a lelkipásztornak rótták le a papbért fizető egyháztagok. Természetes, hogy a harangozói díjtételek vidékenként némileg változtak, ámde a papokkal kapcsolatosan nincsenek is biztosan lerögzíthető ilyesféle adataim, ellenben ha az egyházközség lévitát, iskolamestert vagy kántort is tarthatott, abban az esetben az ő járandóságának kiegészítésére rendelték a bérfizetők e rovatalát. Így a marosi egyházmegyéhez tartozó havadi református eklézsia története szerint az „1757. évben Karácsonfalván tartott G. Synodushoz benyújtja az egyháznak a mester hozásra vonatkozó kérő deliberatumot, s megállapítja díjlevelét a következőkben: az eddigi harangozói fizetés, mely néhány darab külső birtok haszonélvezetéből állott, adassék a mesternek; a papnak járó 3—3 kalangya búza és zab illetményből 1—1 kalangya szintén átadandó, ide értve a fabérilletményét is egyharmad részben; az elhaltakért járó 5 pénzes garast — mert a harangozást a mester köteles végezni — szintén átadatja". Természetesen, ezeken kívül volt a gyermekektől járó csekély tandíj, továbbá a természetbeni lakás.[1] Ugyancsak a marosi traktusban levő vajai egyházközségben az 1756. évi tanúvallatás szerint a mester többek közti járandósága volt „a harangozásért 5—5 kéve" búza.[2] Egészen bizonyos, hogy e javadalmazás mértéke a megelőző századnak legalábbis utolsó harmadában sem volt több.

A Szolnok-Doboka megyei Alsóilosván Bartók Zsigmond az 1838—43. években „pap-mesteri, egyházfi, harangozói tisztet visel".[3] Árpástón „1813-ban már orgona is van, a melyért külön 20 krajcárt fizet minden gazda, valamint a takaródzó (esti) harangozásért, úgyszintén egy gyermek tanításért is".[4] Ugyanitt Kolozsvári László tanítót az 1840-es évek első felében „a harangozásra is kényszerítik, a partialis a halott felett való harangozás alól

[1] Az erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve az 1902-ik évre. V. lap.
[2] I. h. 1903.-ik évre. XLVII. lap.
[3] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története. Deés, 1896. 74.
[4] I. h. 91.

felmentik, valamint az esteli harangozás alól is, melyért minden gazda 6 krt fizetett. Vasárnapi vagy templomba menésre való beharangozásra azonban kötelezte".[5] Bálványosváralján a „tanítói fizetésre nézve az egész megyében a második helyen áll s a legjövedelmezőbb állások egyike 1643-ban:... esteli harangozásért egy jó házi kenyeret, vagy 5 denárt" fizetnek. 1801-ben azonban már „minden gazda harangozásért egy kenyeret vagy 12 denárt" köteles adni.[6] Búzában, Dellőapátiban, Kékesen, Málomban a tanító 1643-ban minden házasembertől az „estvéli harangozásért egy kenyeret" kapott.[7] Kudúban 1824-ben a kántortanító részére megállapítják, hogy „estvéli takarodó s mindennapi harangozásért minden gazda egy kenyeret s egy csirkét" ad.[8] 1622-ben Magyarborzáson „estveli harangozásért 1—1 házi kenyeret (kötelesek adni a tanítónak), a ki akarja magát megválthatja egy denárral".[9] Magyardécsén 1643-ban a mesternek „minden ember estvéli harangozásért egy jó házi kenyeret s négy kupa bort" tartozott adni.[10] Ördöngösfüzesen 1791-ben a mesternek a „harangozásért 10 frt" jár. „Ha estvénként a kis haranggal takarodót harangoz, kap érte az 1787. évben egy kenyeret s egy csirkét. Halotti harangozásért s éneklésért a bérfizetők 8 polturát, a kik nem fizetnek bért, kétszeresét adják." 1826-ban az eklézsia az estvéli takarodó harangozást beszünteti, s ugyanakkor kéri a partialist, hogy az érette fizetett csirke- és kenyéradást is engedje el.[11] Rettegen 1643-ban a rektor járandóságához számít: „estvéli harangozásért mindenki 3 denárt, vagy ugyanannyi kupa mustot és egy házi kenyeret" adjon.[12] Szásznyíresen 1643-ban az iskolamester fizetésében a bérfizető hívek „estvéli harangozásért 1 jó házi kenyeret, visznek ételt vagy 1 tyúkot vagy e helyett 1 font húst".[13] Szépkenyerűszentmártonban 1827-ben a pap-mesterre a többek között azért panaszkodtak a hívek, mert nem harangoz; erre ő azzal menti magát, hogy „a harangozást ha ő nem is végzi, végezteti a gyermekekkel s csak akkor marad el a harangozás, mikor a nagy sár miatt a haranghoz nem mehet. ... A temetési harangozás elmulasztására nézve azt feleli, hogy mikor temetni megy, nem lehet a harangoknál is". Egy következő tanítót 1830-ban hasonlóképpen hanyagsággal vádolnak a hívek, ellenben ő azzal mentegetőzik, hogy „12 kr igen kevés, hogy ő egy halottnak 3 napig harangozzon; ezért a járandóság felemelését kéri".[14]

E szűkös javadalmazás — bizony — nem csuda, ha hanyagságra készteti nemcsak a rektort, de a lévitát, sőt talán a papot is, csakhogy a XVII. században bekövetkezett mérhetetlen török—tatár—német—vallon, sőt még kuruc—labanc pusztítások a lakosságot nemcsak szegénnyé, nyomorulttá sorvasztották, hanem létszámban is annyira megfogyasztották, hogy sok esetben egész falvak lettek romokká és lakatlanokká. Ne csodálkozzunk tehát, hogy ilyen körülmények között nemcsak a gyengébb vagy

[5] I. h. 93.
[6] I. h. 99.
[7] I. h. 126, 256, 311, 370.
[8] I. h. 331.
[9] I. h. 341.
[10] I. h. 345.
[11] I. h. 403.
[12] I. h. 424.
[13] I. h. 502.
[14] I. h. 531—32.

éppen a restes prédikátorok és rektorok, de sokszor még a jó képességű és tanult teológusok is küzdve a megélhetés mérhetetlen nehézségeivel, az elemi és háborús csapások okozta gondokkal, sőt igen gyakran a hívek meg a patrónusok megnemértésével s a császári háztól istápolt közegek rosszindulatával, nemzeti létük, valamint szellemi előhaladásuk érdekében se tenni nem tudtak, sőt — sajnos — kedvet is alig éreztek.

Az eddig bemutatott példákhoz az alábbiakban egy eredeti okmány pontos szövegét csatolom, amely Oroszfája kisközségről őrizett meg egy érdemes adatot.

Előbb azonban elmondom, hogy ez a falucska Kolozs megye déli határán, a Mezőség szélén fekszik. Lakossága 1895-ben 469 román és már csak 188 magyar, akik közül 128 református.[15] Magára a helység sorsára a református templomban az 1806. esztendei építkezési munkálatok befejezésekor elhelyezett emléktábla néhány sántító verssorát idézem:

„Ezerötszázban már e templom fennállott,
Melyet akkor (!) ali basa meg is szállott.
Könyörületlen sziv tüzzel elégette,
Ártatlan köveit hamvába temette,
Romlott kőfalait egy levita rakta
Ujra és mostanig minden abba hagyta." . . .[16]

E sorokat olvasva, észrevehetjük, hogy a történeti események bennök alaposan össze vannak keverve. Lehetséges ugyanis, hogy a törökök 1660 táji pusztító dúlása előtt is, már Bastáék rombolásainak áldozatává lett, sőt az is valószínű, hogy a faluval együtt az egyházi épületek II. Rákóczi György fejedelemségének utolsó éveiben is romlást szenvedtek, ámde az alábbi forrás azt bizonyítja, hogy két évtizeden belül minden helyrehozatott, hogy azután netalán több is, mint egy század alatt ismét az enyészetnek adassék át.

Egynegyed századdal ezelőtt a Székely Nemzeti Múzeum levéltárából másoltam ki az alábbi okiratot:[17]

„Mű Barothi Istvan mostan Vajda Sz. Ivanyon lako: Kolos varmegye egygyik reszeben levö orthodox Religyion valo Ecclesiasticusoknak Seniora, es Ezen Kolos vármegyeben Seniorsagom alatt levö Ecclesiastica personak mindnyajan; ugy mint, Szeplakon Polgari Andras, Szasz phűlpősön Baratosi Mihaly (,) Tanczon Markodi Gyorgy, Oroszfajan Enyedi Istvan, Kőbőlkúton Szendrei Andras, Uy lakon Kezdi Vasarhelyi Istvan, Szent Peteren Bölkenyi Mihaly. Őlvesen Somosdi Janos. Erczeben Fogarasi Sandor; Adgyuk tudtakra, mind az mostaniaknak s mind az kővetkezendőknek Ez levelünknek rendiben. Quod in hoc Anno 1678. dje 21. 9-bris. Nemzetes Oroszfaj Miko Miclos Urammal, Kolosvár megyeben lakoval, igy alkuvank megh: Egy Harangnak kezűnkben adasa felől. mellyet eo Kegyelme suis

[15] Névkönyv. 1895. 222.
[16] I. h. 1892. 34.
[17] SzNM Törzs. gyűjt.

proprijs sumptibus csinaltatot volt az el multt haboru üdőkben, es allitot volt fel Haranglabastol Oroszfaján lako Koppanyi Márton nevü Jobbagya haza eleiben; Hogy eo kegyelme adná kezünkben az harangot, haranglabastol egyben; mellyet alithatnank parochiánk melle, az holott most az oroszfai Pap haza Epitetett, az Templomhoz kőzel; Hogy ne kelletnék ollyan meszszére járni, harangozasi alkalmatossaggal, az praedicatornak az nagy sarokon; mellyet eo kegyelme is fen denominaltt Miko uram kezűnkben boczatani igire; boczata sub tali tamen condicione, hogy műis fen denominaltt Ecclesiai Personák, Ezen varmegyeben lako(k) Tisz (Esperest) (Barothi) Atyam fiaival egyben Assecurallyak eo kegyelmet; Miko Uramot es két agon levő posteritassit, Hogy valamikor Miko Uramnak, vagy ket agon levö posteritassinak, halatti alkalmatossaggal az harangozas kevantatik; soha sem mű; sem utannunk kővetkező rendűnkön levő successorink, scilicet Ecclesiai szemelyek; sem oroszfai Ecclesiaban lakok sem masok nem impediallyuk sem ő kegyelmet Miko Uramot sem ket agon levő posteritassit, hanem szabadoson harangaztatthatnak; melly Contractus felől igirenk Evictiot eo kegyelmenek; hogy mind mű mostaniak s mind következendők meg óltalmazzuk s tartyuk Miko Uramot s két agon levő posteritassit eo kegyelmenek az harangozas szabadsagaban; mellyet ha violalnank, vagy mas rendunkőn levő Atyankfia violalni akarna s nem evincalnok, Eò non obstantè hogy Ecclesia földen leszen az harang. hanem eo Kegyelme Miko Uram vagy ket agon levő posteritassa eo kegyelmenek czak magok Emberek altal is az harangat haranglabostol együtt az előbbi helyre vitethessek, az honnat most el hozták. Melyröl adgyuk műis fellyebb megh irtt szemelyek kezűnk irasaval meg erősitetett pecsetes levelűnkőt jővendőbeli bizonyságul, fen megh irtt Miko Uramnak, es két agon levő posteritassinak, fide nostra Christiana mediante. Datum in Oroszfaja Anno et die ut supra notatis. Iidem qui supra. per eosdem Correcta. mp. Stephanus Baróthi mp. (P.H.) Andreas Polgari mp. (P.H.) Micha.Baratosi mp. (P.H.) Georgius Markodi mp. (P.H.) Stepha. Enyedi mp. (P.H.) Andreas Szendrei mp. (P.H.) Stepha. K. Vasarhelyi mp. (P.H.) Michael Bőlkenyi mp. (P.H.) Somosdi Janos mp. (P.H.) Fagarasi Sandor mp. (P.H.)"

Mindehhez még hozzá kell fűznünk, hogy a harangozás maga tulajdonképpen a tanult egyházi férfiakra sem volt lealázó kötelezettség, mert hiszen tudjuk, hogy a 3—400 évvel ezelőtti idők folyamán Németországban, sőt az erdélyi szászoknál is igen gyakran volt a triviális iskolákban a gyermekek tanítójáé, sőt ennél többet mondva, mai napig is tudok idehaza olyan katolikus egyházközséget, ahol a nagyon tiszteletreméltó tekintélyű plebánus maga húzza a harangokat.

A fentebb idézett oklevél tehát az 1678. november 21 táji oroszfáji körülményekről számol be, ámde ugyanez lehetett a helyzet 1737. február 22—23-án mind itt, mind pedig a szomszédos leányegyházközségben: Komlódon, minthogy Solymosi Péter parochuson kívül náluk még mindig nem volt külön scholamester. Ugyanez a helyzet az 1740. február 16-i esperesi vizsgálat alkalmával is egészen 1749. március 8-ig, mígnem ugyanennek az évnek december 9. napján Komlódon már rektort is találunk, ellenben az anyaegyházközségben Zalányi Tamás miniszter csak egymagában van; itt azután azt is megjegyezték, hogy Oroszfáján „a templom romlás-

ban vagyon" s „vagyon edgy fa torony, abban edgy kisded harangotska",[18] amely netalán azonos a Mikó Miklós által adományozottal.

Az előbb közölt okirat keltekor: 1678. november 21-én tehát Enyedi István a lelkipásztor Oroszfáján s a hozzá kapcsolt Komlód filiában. Élete folyása után kutatva, megtaláltam, hogy a kolozsvári református kollégiumban tanult,[19] ahol az 1670-es évek eleje táján írván alá az iskola törvényeit, ekkor lépett a felsőbb évfolyamokba. Itt azután tanárai voltak Tolnai István és Pataki István haladó szellemű, tudós professzorok. Jó igyekezetéért alumniumot nyerve, ugyanitt tanult tovább, s mint ilyen Apafi Miklós és Teleki Anna 1676. szeptember 9-én Uzdiszentpéteren tartott lakodalmára kinyomtatott kártára latin nyelvű üdvözlő verset szerzett.[20] Majd a kollégiumi diáknévsor szerint „Pastor evasit", tehát jól képesített, értelmes ifjú lehetett, hogy az iskolából egyenesen papságra, bizonyosan mindjárt Oroszfájára vitetett. Valószínűleg szegény fiú, akinek nem volt módjában, mint iskolatársai közül Szathmári Pap Jánosnak, Szathmár-Némethi Sámuelnek, Zemplényi Ferencnek s még másoknak is külsőországokbeli akadémiákra bujdosnia.

Ámde Enyedi nem sokáig maradt Oroszfáján, ugyanis 1679. október 19-én már Tancson találjuk.[21] Az itteni egyházközséget újjáteremtő és megszilárdító Földvári Ferenc fejedelmi belső tanácsos és portai követ fiának: a nemkülönben áldozatkész Pálnak és felesége Toroczkai Borbálának[22] kívánságára jöhetett át új állomáshelyére. Ettől kezdve 30 esztendeig mit sem tudunk róla, ámde mégis valószínű, hogy ez alatt az idő alatt is ugyancsak ebben az eklézsiában szolgált.

A reája vonatkozó legközelebbi adat 1709-ből való, ez pedig azt bizonyítja, hogy a Tancsnál népesebb Magyarpéterlaka prédikátorát: Enyedi Istvánt ebben az esztendőben esperesévé választotta az egyházmegye papságának közakarata. Itteni működésének idejéből mindössze csak annyiról tudok beszámolni, hogy 1720-ban temploma számára harangot öntetett, a következő évben pedig papilakot építtetett valószínűleg a patrónus Teleki család támogatásával. Arra is van adat, hogy az egyházi szolgálatban nem állott egymagára, minthogy Péterlakán a kántortanítói állás is meg volt szervezve. Az ő idejében a többek között Farczádi Mihály töltötte be e tisztséget, akit azután a Telekiek 1721-ben sáromberki birtokukra vittek át lelkipásztornak.

Enyediről még csak annyi ismeretes, hogy 1729-ben ugyancsak Péterlakán hunyt el.[23] Ez az évszám azt bizonyítja, hogy késő vénséget, 70 éven felüli életkort élt meg. Úgy látszik, hogy hasznos munkása volt népének. Kár, hogy egyetlen diákkori versecskéjén kívül több szellemi terméke nem maradt, pedig valószínűleg nem egy templomi és temetési beszédének kézirata kallódhatott el halála után.

[18] A görgényaljai ref. egyházmegye esperesi vizsgálati jegyzőkönyve. 128, 132, 171, 192, 222, 249, 261, 285, 289, 311, 316. (1937-ben az egyházmegyei levéltárban volt.)
[19] Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 5. (A kollégium levéltára őrizte.)
[20] H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9. Kolozsvár, 1939.
[21] Lásd e kötetben a Deáki Filep Jánosról írott cikket.
[22] Névkönyv 1894, 19. — Gen Füz 1903: 70. — gr. Földvári Ferenc felett tartott halotti beszédek. Kolozsvár, 1779.
[23] Névkönyv. 1893, 18, 20, 21.

Személyét meg kell különböztetnünk az azonos nevű nagyenyedi kollégiumi professzortól, valamint a nagybányai és kolozsvári polgári foglalkozású derék férfiaktól.

E cikkhez fűzöm még az alábbi, Oroszfájával kapcsolatos emléket. Ugyanis Enyedi István oroszfáji paposkodása után mintegy száz esztendő múlva e falucskának egy fia tanult a nagyenyedi kollégiumban: oroszfáji Pergő Celesztin, akit azután tanulmányainak elvégzése után az első erdélyi magyar úttörő színészek között látunk viszont mint az akkori társulat előadásainak közkedvelt hősét. 1858. augusztus 7-én fejezte be a közönség által jó fél századig sokat ünnepelt életét. Temetésére azonban már nem a Mikó Miklós által adományozott harangot húzta meg az akkori lévita, mert ő már a kolozsvári temetőben nyugszik egykori iskola- és színésztársa: gidófalvi Jancsó Pál szomszédságában.[24]

[24] A kolozsvári házsongárdi temetőben. (II. osztály C. táblában.)

ADATOK A MAGYAR EGYHÁZI ÉNEKLÉS ÉS LEÁNYOKTATÁS TÖRTÉNETÉHEZ

A népek istentiszteletének szertartásai között minden időben megtaláljuk a zene valamilyen alakját.

Míg az ókor világában a többi között csupán csak egyik vallásos művészet az istentisztelet zenéje, a keresztyén lelki életben azonban egyszerre középpontba kerül, uralkodóvá lesz. Kétségtelen tény az, hogy a hitújítás a hívek részvételét az istentisztelet gyakorlásába is belevitte azzal, hogy a gyülekezet értelméhez fordulva, az énekeket anyanyelven adta elő, s annak előadásában a jelenlévők részvételét is megkívánta. Igaz, hogy ezzel a cselekedetével a zene a vallási életnek csak kiegészítő részévé szállott alább, mivelhogy a főszerep a hittudományokban képzett egyének: lelkitanítók, papok bibliamagyarázatának, egyházi beszédének és imádkozásának jutott. Ilyeténképpen az egyházi énekek vezetője (előénekese): a kántor az egyházi alkalmazottak sorában csak másodrangú munkakört töltvén be, rangban is a lelkipásztor után következett, noha a kisebb gyülekezetben közötte és papja között képzettség tekintetében — a külsőországokbeli akadémiák látogatásának hiányában — leggyakrabban semmi különbség sem vala.

Bizonyos, hogy a protestáns egyházak mindenike súlyt helyezett a gyülekezeti éneklésre, nemkülönben a kántorok feladatköréhez tartozó fiú- és leánygyermekek oktatására is. Természetes azonban, hogy a vallások haladottabb szellemű árnyalatai ezek szabályozását, illetőleg az oktatás általánossá tételét sürgették. Kétségtelen, hogy a leányok tanítása volt különösen elmaradott; bár Bethlen Gábor a latin iskolákkal szemben a magyar iskolákat lebecsülte, tapasztalván, hogy jóformán sehol sincsen jól megszervezve, nem lévén hozzáértő kezekben az elemi tárgyak oktatása, s ezért sem a fiú-, sem a leányiskolák felállítása és korszerűsítése nem mellőzhető el. Magyar földön az orthodoxusoktól elnyomni akart puritánusok követelései hoztak egy kissé egészségesebb vérkeringést mind az egyházi éneklésben, mind pedig az iskolai tanításban.

I. Kántorok a kolozsvári reformátusság első századában

Alább részletezendő adatanyagom összegyűjtésében az a szándék vezetett, hogy ne csak a legkiválóbb egyéniségek vagy legalábbis vezető helyet betöltött férfiak életét kutassam, hiszen a nagyobb tömeget a kisemberek

alkotják, akik között nemegyszer az élen járóknál is derekabb személyeket különböztethetünk meg, csakhogy bizonyos gátló körülmények megakadályozták, hogy tehetségükhöz mért munkaterülethez juthassanak.

A kolozsvári egyházközségben a XVII. század folyamán több énekvezetői állás volt megszervezve:

A. az *óvári magyar* templom szolgálatára:

A Báthori Gábor fejedelem elhatározásából 1609-ben megalakult gyülekezetnek 1612-ben birtokba vett és kijavított szentegyházában megkezdett templomi szolgálat az 1655. évi április 3-i tűzvész pusztításáig tartott. Ettől kezdve azután 30 esztendőre terjedő hézagot kell beiktatnunk, mígnem 1685-re a kivégzett Bánffi Dénes özvegye Bornemisza Kata, a fejedelemasszony testvérnénje ismét fel nem építette a templomot, ez azonban a Habsburg-ház uralomra jutásakor a leopoldi-diploma értelmében 1693. október 10-én a jezsuiták tulajdonába jutott, mígnem az itt félbeszakadt református isteni szolgálat egyelőre a szász reformátusok óvári imaházába tétetett át, s ott a szászokkal párhuzamosan tartották meg egészen 1697. januáriusi megszüntetéséig.

B. a *Farkas utcai,* vagyis *belső* templom szolgálatára:

A romokban álló templomot Bethlen az 1622-i országgyűlési végzés alapján hitsorsorainak adományozta. Felépítését I. Rákóczi György 1638-tól 1644-ig hajtatta végre, mígnem a berendezés és felszerelés az 1647. év nyarára készült el. E szentegyház felavatása 1647. június 30-án történt. Azótától fogva csak az időnkénti helyreállítási munkálatok folyamára szakadt meg benne a templomi szolgálat.

C. az *óvári szász* templom szolgálatára:

Az unitárius egyházközség kötelékéből az 1622. év táján kivált a szász hívek egy része és az orthodox (református) eklézsiához csatlakozott. Számukra templomul Bethlen Gábor 1628-ban ajándékozta az unitárius schola szomszédságában levő pallatiumot (apellatiumot), az adománylevelet azonban csak a következő évben állították ki. A XVIII. század második évtizedére a törzsökös kolozsvári szászok már mindannyian beolvadtak a magyarság kebelébe, s így a pallatiumnak 1716-ban katolikus kézbe való jutásakor más imaház létesítésére számukra már annál kevésbé volt szükség, mivel a Habsburg-terjeszkedés következtében újonnan betelepült szászok, valamint más országbeli németek mind a Luther követői lévén, már 1692-ben belőlük szerveződött meg az evangélikus egyházközség.

D. a *Külső-Magyar utcai,* vagyis külső templom szolgálatára:

A várfalon kívül élő polgárság számára 1672-re felépült a mai teológia helyén alapjaiból kőből, falaiban pedig fából felrakott templom. Ez az épület mindössze csak tizennyolc évig: 1690. december 16-ig teljesítette hivatását, minthogy ekkor a város felett átvonuló roppant nagyságú tatár had áldozatául esett. Valószínű, hogy e templomot nem sokkal ezután újra építették, anyaga megint csak fa volt, de az alapok netalán ismét kőből rakattak, helye azonban nem ugyanitt, hanem tovább keletre, a mai kétágú templom mögött a telek malomárok felőli részén vala. Ez azután az 1704. évi kuruc ostrom idején ismét pusztává lett s így csak jó egy év múlva kezdődhetett újra meg benne a szolgálat. E templom azonban az évek folyamán annyira megromladozott, hogy Pataki István városi főbíró és

felesége Babocsai Erzsébet már a templomépítésre gondolva, hagyományozta 1771-ben kelt közös végrendeletükben a tulajdonukba jutott legelső külső templom telkének helyére épített vendégfogadójukat, hogy annak jövedelme a templom megépítésére fordíttassék. Az új, maig is meglévő kétágú templom alapja csak 1829. október 3-án rakatott le, pénz hiányában azonban az építés meg-megszakadva, csak lassan haladt. A régi fatemplom azonban már annyira megromladozott, hogy azt 1845. november 2-án végleg be is kellett zárni, pedig az új még mindig nem volt készen. Annak felavatása csak hét év múlva tartathatott meg.

E. a *monostori* templom szolgálatára:

Igaz, hogy Kolozsmonostor egészen a múlt század végén történt Kolozsvárhoz való csatolásáig külön közigazgatási egységet alkotott, református egyházközsége azonban a XVII. század utolsó két évtizedétől kezdődőleg mintegy leánygyülekezete volt a kolozsvári eklézsiának. Az itteni szolgálatot II. Rákóczi György szervezte meg, s templomul is maga ajándékozta 1654-ben a tulajdonában levő Zámbó-féle nemesi kúriát. Ez az istenháza azonban csak nagyon rövid életű vala. A tatárok 1658. szeptember 11-én egész Monostor faluval együtt felégették. Újra való létesítése csak 1682-ben történt. Felépíttetője Ghillányi Gergelyné Apaffi Anna, a fejedelem testvére volt. Ettől kezdve néhány évtizedig a kolozsváriak pártfogása alatt folyt itt a templomi szolgálat, mindegyre megakadályozva ugyan a Monostort birtokló jezsuitáktól. Erőszakoskodásuk annyira ment, hogy a templomocskát is lerontották, s ezért az egyházközségbeli szolgálatot is kényszerültek megszüntetni, sőt magát a templom és a papilak telkét is 1755-ben nekik eladni.

A mai templom, amely Kós Károly kiváló alkotása s 1914-re épült fel, már nem folytatása az egykori szentegyháznak, hiszen ez Kolozsmonostoron, mígnem amaz Kolozsvár Külső-Monostor utcájában épült.

F. Valamikor, a XVII—XVIII. század folyamán az *ispotály*nak is volt külön isteni szolgálata, amelyet, saját papja látott el. Volt-e azonban éneklő kántora is? Adataim erre vonatkozóan mit sem árulnak el.

A. az óvári magyar templom kántorai:

1. Egeresi Mihály deák (eml. 1624-től 1643-ig. †1646-1647-ben.)

A városi adószedők számadáskönyve 1610. december 4-én felsorolja azok névsorát, akikre a kirótt adót megindokolt kérésükre a tanács elengedte. Ugyanis Báthori Gábor rendeletére a református egyházi férfiak ugyanazokban a jogokban részesültek, mint az unitáriusok, s minthogy az unitárius papok, kántorok és más egyházi tisztségviselők adómentesek voltak, ezért ugyanez a jog a reformátusoknak is kijárt. A kedvezményezettek névsorában találjuk 2 frt 25 denariussal Kantor Mihaly-t.[1] Az elengedés tehát csakis azért történhetett, mivel Kántor Mihály, vagyis Mihály kántor egyházi személy volt. Az adószedők könyve semmi közelebbi személymegjelölést nem ad, s ezért a megnevezett férfiúról még azt sem tudjuk, hogy unitárius, avagy református vala-e? Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy amikor 1624. december 10-én név szerint is megjelenik előttünk a „Chaluinista Cantor Egeresi Mihal"[2] nála is a Mihály keresztnévvel találkozunk. Ezért feltételezhető, hogy amikor Báthori Gábor

[1] Dica. 1610. 83.
[2] Uo. 1624. 18.

fejedelem 1609-ben megalapította a kolozsvári egyházközséget, a templomi szolgálathoz föltétlenül szükséges énekvezetőül a püspök hihetőleg a váradi jeles anyaiskolában tanuló kalotaszegi egeresi születésű Mihály deákot, mint jó hangú és zenei érzékű énekest rendelte ide, miként Bethlen Gábor tette a Partiumban iskolamesterként működött Bánffihunyadi Andrással, akit a püspök 1625-ben a fehérvári székesegyházhoz osztott be kántorul.[3] Ilyenképpen nagyon valószínű, e gyülekezet legelső kántora éppen Egeresi Mihály. Ugyancsak ő lehetett az a kántor is, akivel kapcsolatosan 1622. június 24-én azt jegyezte fel a városi sáfárpolgár, hogy fejedelem „Vrunk Paranczolua[n], hogi Geongeosi Andras (első pap és esperes) es az Cantor ala adatna B(iró) V(ram) 4 loat Feieruarig"[4] Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszonynak július 1-én tartandó temetésére való menetel alkalmával. Bizonyos, hogy a kántort nem az egyházközség képviselőjéül rendelte le a fejedelem, mert arra ott lett volna a másodpap, hanem szép énekléséért juthatott számára feladat a temetési szertartásokban. Ezt tanúsítja a fejedelemasszony temetésekor elhangzott beszédek gyűjteményében levő leírás is, amely szerint „Chorus patrio contillantium (!) ritu, in tres ordines divisus, primum Cassoviensis in pergula Organo veteri substrata, Joannes Trombitas, secundum in sacristia Claudiopolitanus Thomas Egeresi, tertium Saxonicus Paulus Scaevola Cantores, ordinem et affabre concinnatam vocalem Musicam moderabantur."[4/a] Forrásunk a keresztnevet eltéveszti, a személyazonossággot azonban biztosan meghatározza.

Egeresi Mihálynak az 1624. évben történt megjelenésekor az adófizetők összeírása lakását is megnevezi, mégpedig a „Vetus intra"-ban, vagyis a várfalakon belőli óvári fertályban „Lucz Janos Schneider" házában,[5] 1627—28-ban azonban már más helyen, mégpedig bár ugyancsak az Óvárban, de „Matthes Seüffner" telkén[6] találjuk. Ekkor fordul elő először a neve után írt „Deak" melléknév, amely legalábbis gimnáziumi végzettséget, illetőleg egynéhány kollégiumi évfolyam elvégzését is bizonyítja.

1629. február 20-án „Ornatissimus Vir Michael Egeresi Cantor"-t tanúként hallgatták ki egy gyilkossággal végződött utcai diákverekedés tárgyalásakor.[7] Ugyanebben az évben — úgy látszik — már saját házában lakik, minthogy az adószedők azt jegyezték fel, hogy „Egeresi Mihali Deak az Caluinistak Cantora haza Adaia 1/4 (dica) leüen, k(e)g(yelme)tek halaszta hogi el ne vegiuk az penzt teőlle, nemis kerettuk. Restal Adia fl. 4. den.—" Erre a vonásigazítók azt a megjegyzést tették, hogy „Meg kell kernj".[8]

A városi tanács 1611. október 20-i jegyzőkönyvi feljegyzése szerint, amely bizonyosan a fejedelem rendeletét örökítette meg, kívánta, hogy „az miképpen az más valláson való atyafiak predikátori mind adózástól s mind egyéb mindenféle terheviseléstől immunisok legyenek, az mi vallásunkon levő tanítók hasonlóképpen minden adózástól közönséges teherviseléstől exemptusok legyenek.[9] Ez a jog — amint előbb már érintettük — nemcsak a papokra, hanem az összes egyházi szolgákra is értendő, de az adót mégis minden esztendőben kirótták reájuk, sőt ha elengedéséért külön nem folyamodtak, a város közigazgatási közegei igyekeztek fel is hajtani rajtuk. E kényszergetés véglegesen csak az 1638. évben szűnt meg. Ugyanis a város bíráitól május 10—13-án kiállított kötelezvény szerint megígérték a fejedelemnek, hogy „az orthodoxus praedikátorok és kántorok s mesterek házait szabadságban tartjuk, adót rajtuk nem veszünk, sem más teher viselésre azoktól nem kényszeretjük."[10]

Egeresi Mihály deák kántor nevét az 1630., 1632., 1634—36, 1638—43. évekből meglévő adókönyvekben is megtaláltam, de megőrizte még a kalotaszegi nagykapusi református egyházközség úrasztali felszereléséhez tartozó 15,2 cm magas ezüst kelyhecske is, amelynek cuppájára a következő kétsoros feliratot láttam felvésve: In :

[3] Sáfár, 1625. 51, 209.
[4] Uo. 1622. 98.
[4/a] Exeqviarvm Caeremonialium Serenissimae Principis ac Dominae Dnae Susannae Caroli. Gyulafehérvár, 1624. I. könyv 145.
[5] Dica. 1624. 18.
[6] Dica. 9. és 1628. 55.
[7] Tszéki jzkv. 1629. 28.
[8] Dica. 1629. 39.
Megjegyzendő, hogy valakinek háza alatt nemcsak a saját tulajdonát, hanem bérbe vett, avagy természetbeni lakását is értették, azonban Egeresivel kapcsolatosan 1629. évtől kezdődőleg egyetlenegyszer sincsen a házigazda neve megnevezve, sőt halála után feleségét is mindig ugyanabban a házban találjuk.
[9] Egykorú egyszerű feljegyzés az egyházközség levéltárában. — Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. 17. — Szász Gerő: A kolozsvári ev. ref. egyház történetének rövid vázlata. (Névkönyv. 1870. 11.)
[10] EOE X. 154.

HoNoREM : DEI : PÓCVLVM : HOC : EXTRVI : CVRAVIT : MICHAEL : EGERESI : CANTOR : ECCLESIAE — ORTHODOXAE : CLAVDIOPOLITANAE : A : D : 1 6 3 8 5 : IVLY[11]

Megállapítani nem tudom, hogy Egeresinek mi köze volt a nagykapusi gyülekezethez? Megtörténhetik, hogy eredetileg nem is nekik szánta e kelyhecskét, hanem annak a templomnak, ahol maga is szolgált, s csak jóval később, mint valamelyik ellenséges dúlás következtében leromlott egyháznak adományoztatott a kolozsvári gazdag úrasztali felszerelések közül, amire példát az inaktelki önkannában s a magyarókereki abroszban és kendőben is találunk.[12]

Sajnálatos körülmény, hogy a városi számadáskönyvek néhány évi kötege egészben vagy részleteiben hiányzik, ezért nem tudom megállapítani, hogy Egeresi pontosan ugyan mikor is végezte be földi pályáját s ezzel együtt egyházi szolgálatát. Sőt ezt megelőzőleg még az sem volt kinyomozható, hogy az építkezésben 1644-re, felszerelésében s berendezésében pedig 1647-re elkészült s ugyanennek az évnek június 30-án felavatott Farkas utcai templom szolgálatára áthelyeztetett, avagy továbbra is az óvári istenháznál maradt-e? Ennek ellenére mégis inkább az utóbbit gyanítom, minthogy elmúlását az 1646. esztendő végére, avagy az 1647-ik elejére helyezem. Elgondolásomat az alábbi adatokra építem.

Az egyházközségi harangoztatási számadáskönyvekből a következő feljegyzéseket jegyeztem ki: 1647. november 9-én „Cantor Mihaly Gier[me]k[éne]k az haro[m] harangott Egyszeőr", 1649. július 15-én „Cantor Mihaly Giermeők[éne]k az haro[m] hara[n]got Egyszeőr" és 1650. augusztus 24-én „Cantor Mihalne Giermeők[éne]k az harom Harangott Egy szeőr"[13] húzatták meg. Minthogy az egész XVII. század folyamán még mindig szokásban volt az embereket származási helyök vagy foglalkozásuk után megnevezni, ezért bizonyos, hogy az itt jelentkezett Cantor Mihály azonos Mihály kántorral, vagyis Egeresi Mihállyal. Ez a három idézet még azt is bizonyossá teszi, hogy legalábbis 1650. augusztus 24-én már Egeresiné a családfő. Ha még tovább nyomozunk, a „Szőlő gyepükről és azok rosszaságáért büntetettekről" készített 1647. évi jegyzékben azt olvassuk, hogy az Óvárból „Egieresy Kantorne fl. 1." büntettetett meg.[14] Ugyancsak az 1647. és az 1649. évből az adófizetők könyve a Vetus Castrum „Egeresi Mihaly Deakne" adóval megrótt házát sorolja fel.[15] Ezek tehát az asszonyt már az 1647. év végi elszámoláskor is családfőként jelölik meg.

A fenti száraz adatokhoz még egynéhány másikat is csatolhatunk, amelyek Egeresi kántor családjára valamivel több világosságot vetnek. Ugyanis a kolozsvári polgár Csepregi-Turkovics család iratai között s az egyházközség jegyzőkönyveiben előforduló adatokból tudjuk, hogy Csepregi-Turkovics Mihály kollégiumi professzor, majd ugyanitteni lelkipásztornak dédanyja, valamint Diószegi Anna, Ertvein kannagyártó elvált feleségének nagyanyja volt néhai Egeresi Mihályné Teics Kata.[16] Ilyenképpen Egeresi Mihály a Csepregi-ágon nagyon kiváló utódokat hagyott maga után. Már unokájának: Ágoston Margitnak a férje, Csepregi-Turkovics I. Mihály is († 1666—69 közötti időben) értelmes derék ember: városi százférfiú, egyházközségi kurátor, árus ember, török portai követ, aki mások munkáinak kiadásával a régi magyar irodalomtörténetben is nevet hagyott maga után.[17] Fiuk volt II. Mihály (*1663. †1704.), előbb kollégiumi professzor, majd nagy hírű egyházi szónok, ennek fia pedig Ferenc (*1701. †1758.) ugyancsak professzor s a keleti nyelvek kiváló tudósa.[18] Valószínű, hogy Egeresi Mihály fia az az Egeresi Jakab diák is, akinek gyermeke felett 1657. november 14-én húzták meg a harangokat.[19]

Bod Péter szerint Egeresi életidejében történt, hogy Geleji püspöktől 1639-ben összehívott generalis synoduson „el-rendeltetett volt az-is közönségesen, hogy Magyar Oskolák állittassanak-fel, a' mellyekben a' Leányi és Aszszonyi rend tanitassék az olvasásra, irásra, Hitnek Ágazatira. Azt is el-rendelték vala, hogy az Alvintzi Péter Gram-

[11] A felírást Daróczi Ferenc esperes szíveskedett számomra lejegyezni.
[12] Névkönyv. 1872. 22, 1871. 19.
[13] Szögedy Gergely deák harangoztatógazda számadáskönyve. (Ekkla levéltárában.)
[14] Szőlőgyepükről és azok rosszaságáért büntetettek jegyzéke. 1647. 835. (Kolozsvári áll. levéltár.)
[15] Dica. 1647. 8. és 1649. 35.
[16] „Series rerum" c. konzisztóriális jzkv. 23—24. és az ajtoni birtok iratai az egyházközs. levéltárában.
[17] RMK I. 800, 879, 1006.
[18] Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. I. 96—98. és II. 5—11.
[19] Kovács Máté harangoztatógazda számadáskönyve.

matikája ki-nyomtattassék a' Magyar Oskolák hasznokra."[20] Ez a rendelkezés azonban csak a meglevő helyzetnek írásba foglalása, ugyanis a kolozsvári református leányiskola bizonyosan már az egyházközség megalakulása óta fennállhatott, minthogy ismerjük az unitárius leányiskolát és annak 1622-ben elhunyt tanítóját, ezért bizonyos, hogy intézményeikben az orthodoxusok sem maradtak el tőlük.[21] Mindennek következtében az idézett határozat csak a tantárgyak megnevezése miatt fontos reánk nézve.

Az 1646. június 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinat a Tiszán inneni és túli meg az erdélyi egyházi kerületeknek szóló rendelkezéssel kimondotta, hogy „ne csak fiu-, de leányiskolák is állittassanak fel ezentul; a leányok olvasni s ha a szülék akarják, irásra is tanittassanak meg". E határozatot bővebben fejti ki a Geleji püspöktől szerkesztett kánonkönyv, elrendelvén az egyházközségeknek, hogy „fiu- s leány iskolákat kell nyitni; utóbbiak nők vezérlete alatt legyenek, s ha nem találtatnak alkalmasak, nős kántorok s kisebb egyházbeli papok is elvállalhatják e tisztet, hogy e leányokat a fiuktól külön oktassák olvasásra, kátéra és ha nekik s szüleiknek kedves dolog lenne, még irásra is".[22]

Meg kell állapítanunk, hogy nincsenek arra vonatkozó adataink, vajon Egeresinek magának volt-e köze a leányok oktatásához, avagy ez csak a nálánál későbbi kántorok kötelességéül soroltatott-e? Valószínűnek tarthatjuk, hogy Kolozsvárt ekkor még külön feladatkört alkotott az énekvezetői és külön a leányokat tanítói állás. E két munkaterület hihetőleg csak a későbbi nyomorúságos időkben (netalán takarékossági okokból) egyesíttetett.

2. Párnás Miklós (eml. 1653. †1692.).

E kántor személyazonosságát, továbbá szolgálati idejét, sőt hivatali beosztását is feltételes bizonyossággal állapíthattam meg, minthogy a reá vonatkozó források annyira szűkszavúak, hogy keresztnevét is alig ismerik.

Ifjabb Szilágyi Ferenc az egyházközségnek 1829-ben írott történetében Párnást belső, vagyis Farkas utcai kántorként jelöli meg.[23] Minthogy pedig ő csak a „Series rerum" című konzisztóriumi jegyzőkönyv alig-alig megszólaló adatait ismeri, éppen ezért szükséges a lehetőségeket egy kissé jobban megvizsgálnunk.

Mindenekelőtt annak valószínűtlenségét kell kijelentenünk, hogy szolgálatában Egeresit közvetlenül követte volna, mert hiszen így is négy évtizedig tartott kántorkodásáról tudunk, ennél többre pedig annál kevésbé gondolhatunk, mivel az elmúlt századokban a mainál jóval rövidebb vala az átlagos életkor. Hivatali beosztásának legalábbis kezdetét meg a reá következő évtizedeit azért nem oszthatjuk be az 1647. évben felavatott Farkas utcai templomhoz, mivel az 1650—70-es években itt szolgált énekvezéreket név szerint is ismerjük. Ilyeténképpen tehát mégiscsak arra kell gondolnunk, hogy ha nem is közvetlenül, de talán néhány év múltával ő rendeltetett ki az óvári szentegyház kántorául. Ezt a körülményt azzal bizonyíthatjuk, hogy az eklézsiának e század második feléből reánk maradt néhány számadáskönyve egyetlenegyszer sem ad számot Párnás rendes járandóságainak kifizetéséről. Ezt tehát máshonnan, mégpedig valószínűleg a harmincad jövedelméből s a monostori uradalom terményeiből rendelhette ki a fejedelem, amint tette azt Jenei István pap és kalotaszegi esperes illetményeivel, mint aki hasonlóképpen az óvári templom szolgálatában állott.

Párnás nevére először az 1653—54. gazdasági évi quártások számadáskönyvében találtam. Eszerint 1653. augusztus 1-én „Varadj Miklos (főpatrónus) Uram eő Kglme paranczolattaibol adta[m] Pharnasinak az Classic[us] Cantor[na]k penzt Pataki Szabo Istva[n] altal fl. 3."[24] E fizetség okát nem tudjuk; lehetséges, hogy valami külön szolgálatot jutalmaztak vele. A „classicus cantor" kifejezés jelentését csak következtetés útján állapíthatjuk meg. Valószínű ugyanis, hogy a classisokat, vagyis a trivialis, illetőleg vulgaris schola legalsó classisának növendékeit tanította az írásra és olvasásra, amiként később látni fogjuk, hogy ekkor már a leányok oktatására is kötelezve volt. Az összehasonlítás kedvéért még megemlítem, hogy az iskolai osztálytanítókat az 1669—70. évi quártások, valamint az 1712. esztendőbeli kurátorok számadáskönyve

[20] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 90.
[21] Herepei János: Az erdélyi leányoktatás első nyomai. Erdélyi Helikon. 1928: 303–09. — Hozman János diák, kolozsvári leányiskolai tanító. EM 1944: 126–28. és e kötetben.
[22] SpFüz. 1865: 679, 689.
[23] Szilágyi Ferenc: A kolozsvári evangelica-reformata eklézsia történetei.
[24] Bedj András és Kobzos István quártások 1653. július 23—1654. augusztus 4-ig számított gazdasági működéséről készített „Regestum Seu Ratio"-ja. 44/A. (Ekkla levéltárában.)

„classicus praeceptorok"-ként nevezi meg.[25] Így tehát feltevésünket ez is megerősíteni látszik; jelentése: osztálybeli kántor.

Ettől az időtől számítva, nevére majdnem csak negyven év múlva találunk reája, és ezért nem tudható, hogy az 1655. április 3-i nagy tűzvész után, amióta az óvári templom kerek harminc esztendeig romokban hevert, az egyházközség elöljáróságától milyen beosztást is nyert. Mégis valószínűnek tartom, hogy továbbra is a magyar iskola, illetőleg a gimnáziumra előkészítő osztálybeli növendékek oktatása volt a kötelessége; ehhez járulhatott talán még a leánygyermekek tanítása is.

Az egyházközség életében nem csekély jelentőségű esemény volt, hogy Bánffi Dénes özvegye Bornemisza Kata az óvári puszta szentegyházat romjaiból felépítette. Nem valószínű, hogy Párnás újból ide került volna, vagy ha mégis ez a helyzet következett volna be, itteni működése csak rövid ideig tarthatott, minthogy további adataink azt gyaníttatják, hogy élete utolsó éveiben most már valóban a belső templom énekvezére volt. Az erre vonatkozó adatokat az ottani kántorok sorozatában fogom idézni.

3. Debreczeni Mihály (eml. 1696—97.).

A kollégium diákjainak névsorában az iskolai törvényeket 1685 táján aláírt tanulók között van feljegyezve: „Michael Debreczeni satisfecit, cantor factus in Ovár."[26] A törvények aláírása nem mindenkor jelentette a gimnáziumi osztályok egyidejű elvégzését, hiszen nagyon gyakori eset volt, hogy valamelyik más intézetben az átléptetési vizsgát nehány esztendővel korábban már letették, s azóta felsőbb évfolyamokat is hallgattak, most azonban más és más tanárok előadásainak megismerése s így ismereteik gyarapítása céljából jónak látták kollégiumot változtatniok. Ennél fogva az 1685 táján subscribált Debreczeni Mihály lehetett akár olyan diák is, aki a kántorságra már ekkor kirendelhető volt. Ezért nem is lehetetlen feltevés, hogy az óvári templomnak 1685-ben történt helyrehozatala után mindjárt is őt tették meg énekvezérnek.

Az egyházközségi jegyzőkönyvben 1692. január 20-án keltezve azt a határozatot olvassuk, hogy „Az Ovári Cantort marasztattya az Eccla jövö esztendöre Ujfalusi Sámuel és Sz(ent)jobi György Uram által."[27] Az egyházi szolgák évenként való marasztásának Kolozsvárt ez az első említése, s bárha nevet nem említ, de egészen valószínű, hogy Debreczenire vonatkozik.

Erdélynek a Habsburgok uralma alá történt jutása következtében megváltozott belügyeit szabályozó Leopold-féle diploma a katolikus egyházat is visszahozta Kolozsvárra. Templomul számukra az óvári református szentegyház adatott át, iskolául pedig a mellette levő unitárius scholaépület, a református szászoknak ugyanottani imaházának kivételével. Az átadás — czegei Vass György naplóíró, a kolozsvári vár főkapitánya szerint — 1693. október 10-én, szombaton reggel történt. Az ekkor tartott utolsó istentiszteleten a 129. és a 74. zsoltár hangzott el,[28] bizonyosan Debreczeni előéneklésével. E zsoltárok szövege és dallama föltétlenül a Szenczi Molnár Albert-féle énekeké lehetett. Ennek utána azonban, hogy az istentiszteletek tartása folytonosságot ne szenvedjen, a konzisztórium elhatározása következtében azt a református szászok imaházába helyezték át, felváltva tartván ott a templomi szolgálatot.

Az ezután következő évekből Debreczeninek két nyugtatványa maradt reánk, mindkettő az 1696. évből keltezve: január 29-ről s október 27-ről. Előbb 2, utóbb 4 öreg, vagyis nagy köböl búzát kapott a fizetésében. Ebből következtetve, évnegyedenkénti búzajárandósága két nagy köbölnyi lehetett. Ezeket a nyugtatványokat sajátkezűleg, mint „Cantor in Ovár", illetőleg „Cantor Ovariensis" írta alá.[29]

Az 1689-től kezdődőleg vezetett konzisztoriális jegyzőkönyvben neve először 1696. március 25-én fordul elő. Ugyanis a kurátorok ekkor tartott gyűlése azt határozta, hogy a Debreczeni Mihály kántor uram által megvásárolni óhajtott hegyesdombi három fertály szőlőt eladják neki „becsű szerént perpetue jure örökössön" ... „mind szolgálattyát mind szegénységét meg tekintvén ö kegyelmének."[30] Ez a határozat különösen azért fontos, mert belőle az következik, hogy becsületesen végezte kötelességét és már hosszabb ideje volt az egyházközség szolgálatában.

[25] Hosz Pál és Szathmári János quártások Ratioja az 1669. július 14—1670. július 31-i gazdasági évről. 15/B. és a „Rationarium" 1712. október 1-i tétele.
[26] „Nomina studiosorum collegii Claudiaci" 12. (Kolozsvári koll. levéltárában.)
[27] Series rerum. 3.
[28] Czegei Vass György és László naplója. Bp., 171.
[29] Eredeti nyugtatványok az ekkla levéltárában.
[30] Series rerum. 44.

A konzisztórium a következő évben, vagyis 1697. január 20-án Divini Pál akadémiákon járt teológust megválasztván református szász prédikátornak, azt határozta, hogy „az Ovári kis templomban az Magyar Isteni szolgála"-ot megszünteti, hogy „a' Szász aytafiaknak ne incommodallyunk".[31] Az így munkakör nélkül maradt Debreczenit az 1697. április 21-én tartott konzisztóriumi gyűlés tanítói működésre utalta. Erre vonatkozólag a jegyzőkönyv azt a határozatot őrizte meg, hogy „A Tanito Asszonyis el bucsuzvan az Ecclesia szolgálattyától, Debreczeni Mihály Atyánkfia állitatot a' leányok tanitására."[32] Debreczeni azonban mindössze csak másfél esztendeig nem töltött be templomi szolgálatot, mert 1698-ban megüresedvén a külső templom énekvezéri állása, október 12-i gyűléshatározattal oda helyeztetett át.[33]

B. a belső templom kántorai:

1. Daróczi András (eml. 1651—65.)

Nagyon valószínű, hogy az 1647. június 30-án felavatott Farkas utcai templom legelső énekvezére is ő vala, jóllehet nevére csak néhány esztendő múlva akadunk reája. Igaz ugyan, hogy mind az 1647., mind pedig az 1648. évi városi adófizetők jegyzéke szerint Farkas utcának valamelyik háztömbjében (Luporum ... Vicus) lakik egy „Daróczi Andrasne cum filio" nevű adófizető 1/4 dikányi rovattal megterhelve,[34] ezt az adatot azonban mégsem merem erre a kántorra és családjára vonatkoztatni. Ugyanis az adókirovás mindig a családfő nevére történik, s csak az ő halála után írják át az özvegyre.

Az egyházközség levéltárában megvannak a quártások 1653—54. és 1655—56. gazdasági esztendei számadáskönyvei. Ezek „Daróczi András magyar renden levő kantor"-ra vonatkozólag több feljegyzést tartalmaznak. Az egyikből azt is megtudjuk, hogy már 1651-ben is valóban egyházi szolgálatban állott, ugyanis ennek az évnek november 30. napján adott neki Váradi Miklós főkurátor ruhára való járandóságában 4 sing lakust 18 forint értékben. A továbbiakban pedig sikerült összeállítanom ebben az 1653—54. gazdasági évben kapott járandóságait, mégpedig

készpénzben:

fizettségül	60 forintot,
fára	6 forintot,
egy disznóra	4 forintot,
posztóra	18 forintot
összesen:	88 forintot;

természetben:

búzát	8 (nagy) köblöt,
bort	76 vedret.[35]

Az 1655—56. gazdasági évben a járandóságok közül a készpénzjavadalmazásban nincsen eltérés, de a természetbeniek közül a 8 (nagy) köböl búzán kívül a dézmálásnál teljesített „scriba"-i szolgálatért külön még 2 (nagy) köböl búzát kapott; borjárandósága azonban — bizonyosan szűkebb termés lévén — csak 60 vedernyi.[36] A különbözetet bővebb esztendőben valószínűleg utánapótolták.

A városi adófizetők 1654. december 8-án összeállított jegyzéke szerint Daróczi Andras Cantor a Media-ban, vagyis a Közép utcai fertályhoz tartozó Király utcában lakott,[37] de az 1655. április 3-i nagy tűzvész alkalmával az ő lakóháza is leégett, s ezért — a quártások számadáskönyve szerint — „Az romlas utta[n] mentt Kantor Ura[m] az hostatba, haz bertt fizetük Eö kglmert f. 4 = Az Utta[n] fogiatuk megh Az

[31] I. h. 50.
[32] I. h. 51.
[33] I. h. 57.
[34] Dica. 1647. és 1648.
[35] Ref. quártások 1653/54. 40/B és 6/A. 16/B, 33/B, 34/A.
[36] Ref. quártások. 1655/56. 2/B, 3/B, 7/B, 25/A.
[37] Dica. 1654. 9.

Dijosj Uram hazatt Eö kigelmen(e)k Esztendőre, az kinek mosta[n] Terminal Die 7-br az ideje."[38] A belvárosi lakóház — a vonásigazítók számadáskönyve szerint — 1656. december 23-án is még mindig romokban hevert, ugyanis a „Condescensiones Dicar[um] pro Combustis" fejezetben a Media-ban felsorolják „Almasi Ötues Andras h(ázát, amelynek lakója) Daróczi Cantor 1/8" adórovattal.[39] Itt azonban megjegyzendő, hogy Daróczi mint egyházi szolga különben sem lett volna adóköteles, csakhogy a rendes jegyzékbe az ilyen személyeket is felvették, hogy azután egy „Pro ijs quorum Census ex certis Causis Relaxati sunt" című fejezet alatt újra felsorolva, tartozásukat a vonásigazítók elengedjék. Lehetséges, hogy 1657-re e ház már ismét felépült, mivel a december 16-i, majd meg az 1659. évi jegyzék Daróczit ismét csak a Király utcában sorolja fel.[40] De arra is van adatunk, hogy a vele azonos, bár név szerint meg nem nevezett kántor lakóházán végzett apróbb javítási munkálatok árát 1658. január 26-án fizette ki az egyház harangoztatógazdája.[41]

Szolgálati idejének nyomozása közben még a következő feljegyzéseket találtam. Az 1660. esztendei városi dispensator számadáskönyvében március 5-én számolja el, hogy „Elebbi Kantor Daróczi Andras Ur[am] lovat viven posta alá, melliet noha megh hoztak ugian, de nagy rontassal, kiert eo kigielme requiralvan az B. Tanaczot, committaltak eo kigyelmek az posta beren kűűl fizetni eo kigyelmenek harom forintot 3.//—"[42] Ez az idézet „elébbi kántor"-ként említi Daróczit, ez a kifejezés azonban semmiképpen sem jelent mást, mint elébb említett kántort, vagyis a postabér elszámolásánál már egyszer említették a nevét. Ezt megerősíti különben a városi törvénykezési jegyzőkönyvnek 1665. december 14-i bejegyzése is, bizonyítván, hogy „Honestus Andreas Daroczi Ecclae Orthodoxae Cantor, mint Debreczeni Bonyhai János plenipotentiariusa"[43] még mindig egyházközségi szolgálatban áll.

Szolgálati ideje ettől kezdve legfennebb még három évre terjedett, mivel legközelebbi adatunk 1669-ben a „Magyarok Kántorá"-ul már „István Deák"-ot nevezi meg, sőt — ha nem tévedek — eltávozása, vagy még inkább elhunyta ideje 1669 első felére tehető, ugyanis a quártások 1669. július 14—1670. július 31. gazdasági évi számadáskönyve szerint utódának fizetését nem egész esztendőre, vagyis négy, hanem csak „harom cantorra", összesen 54 forintban egyenlítették ki, ami azután azt jelenti, hogy a gazdasági év kezdetén már aligha volt itt. De ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy „az magyar kantor házát" 1669. augusztus 28-án javítgatták, szeptember 4-re pedig a „hátulso ház megcsinálása" volt készen.[44] Ugyanis az ilyesfajta karbahozásokat rendes körülmények között az új egyházi szolga megérkezése előtt vagy legalábbis szolgálatba lépésének legelején volt szokásban elvégeztetni.

Daróczi érdemes és tekintélyes személyét tanúsítja az a körülmény, hogy Debreczeni Kalocsa János a hollandiai Franekera akadémiáján tanuló teológus 1655. április 6-án tartott „Disputatio Theologicae Anti-Socinianae" című vitatkozásának második részét a többek között Báthai György kolozsvári papnak, Porcsalmi András tanárnak, Daróczi András kántornak és három kolozsvári polgárnak ajánlotta.[45] E megtiszteltetés Daróczit mindenesetre kiemeli a jelentéktelen kisemberek sorából.

Tekintélyesebb egyéniségét bizonyítja az a körülmény is, hogy érdemeiért a fejedelem új nemeslevelet adományozott számára. Tulajdonomban van II. Rákóczi György által Kolozsvárt 1655. évi bizonytalan hónap 6. napján adományozott és ugyancsak Kolozsvárt 1657. szeptember 26-án kihirdetett nemeslevelének eléggé hibásan leírt és nem hitelesített újkori másolata. E szerint a fejedelem a különben is nemes szülőktől származó Daróczi Andrást, a kolozsvári református egyházközség kántorát és általa feleségét: Mátyus Annát, gyermekeiket: Sámuelt, Évát, Zsófiát, valamint testvérét: bagosi Daróczi Tamást és ennek leányát: Juditot nemességükben megerősíti, és számukra a következő címert adományozza: „Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo sive area cygnus super coronam auream uno pede stare, altero autem pugionem evaginatum sursum porrectum tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris aperta est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus decenter exornatum. Ex cono vero galeae teniae, sive lemnisci variorum

[38] Quártások. 1655/56. 29/A.
[39] Dica. 1656. 53.
[40] Dica. 1657. 9. és 1659. 9.
[41] Kovács Máté harangoztatógazda számadáskönyve. (Eccl. levéltára.)
[42] Sáfár. 1660. 5.
[43] Városi tszéki jzkv. 1665, 383.
[44] Quártások. 1669/70, 7/B, 15/A, 16/B.
[45] RMK III. 1932.

colorum hinc inde defluentes utrasque oras seu margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant, prout haec omnia in medio praesentium literarum Nostrarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse Cernuntur."

Tekintettel arra a körülményre, hogy ennek a címernek a képében a kántori foglalkozásra vonatkozó legcsekélyebb célzást sem találunk, bizonyos, hogy itt Daróczi eleinek ősi címere újíttatott meg, amely eredetileg bizonyosan hadbeli tetteiért adományoztatott.

Ennél azonban fontosabbak azok a sorok, amelyek a címerszerző érdemeiről emlékeznek meg: „Ideo clementer considerantes fidelitatem et fidelium servitia honesti viri Andreae Daroci, Ecclesiae Reformatae Claudiopolitanae cantoris, quae ipse ab aliquot annorum spatio tum in eo, quo adeo praesens fungitur officio aliis etiam rebus fidei et industriae suae concreditis exhibuit et impendit ac in futurum quoque eandem fidem et diligentiam exhibiturum fore se pollicetur."[46]

E szavakból azt a tanúságot vonhatjuk le, hogy már több év óta hűséges és kötelességtudó szolgája volt a kolozsvári egyházközségnek; ez a körülmény azután azt az előrebocsátott feltevésünket látszik megerősíteni, hogy e templom felavatása idején már ő teljesítette az énekvezéri teendőket. Így tehát valószínű, hogy a fejedelem netalán már az apjától is kedvelt kántort akarta e nemeslevéllel megjutalmazni. Másik tanulságunkat Daróczi vezetéknevének és testvére lakhelyének egybevetéséből állapíthatjuk meg. Ugyanis a sok Daróc és Bagos helységnevekből kiválasztva azt, amelyik helyrajzilag leginkább összeegyeztethető, a Szatmár megyei Pusztadaróc és Csengerbagos községeket jelölhetjük meg, mint amelyek Szatmár várost és a Szamos folyót közrefogva, egymástól légvonalban csak 14—15 kilométernyi távolságban feküsznek. Ebből azután az következik, hogy Daróczi gyermek- és ifjúkorában a szatmári iskola tanítványa lehetett. De megtörténhetik, hogy tanulását a debreceni iskolában folytatta tovább, minthogy ott 1638-ban egy Andreas Darótzi nevezetű subscribált diákot találtam.[46/a]

Szolnok-Doboka vármegye monográfiájában Retteg községnél a birtokosok között — a megyei jegyzőkönyvből kivonatolva — található, hogy Rettegi Daróczi András s felesége Mátyus Anna meg Samu nevű fiúk 1650. március 6-án új nemességet nyertek; kihirdettetett 1657. szeptember 26-án.[47] E közlésbe azonban hiba csúszott be, mégpedig az adományozás éve semmiképpen sem lehet 1650, hiszen az adományozást mindég a legközelebbi vármegyei gyűlésen szabályszerűen ki kellett hirdettetni, máskülönben érvényét vesztette volna, sokkal megfelelőbb az előbb idézett nemeslevélmásolat 1655. éve; azután meg hibás Daróczi kántornak Rettegi előnevet tulajdonítani, amikor ő nem is odavalósi származású, sőt éppen kolozsvári lakos, s a nemeslevél kihirdetése is Kolozsvárt történt. Mármost az a körülmény, hogy 1713-ban meg 1738-ban a rettegi egytelkes nemesek között fordul elő egy Daróczy, 1754-ben pedig Daróczi András neve jelentkezik;[48] mindez a család netaláni későbbi birtokszerzését gyanúsítatja, hiszen az utódok birtoklása, valamint az általuk felvett előnévnek annál kevésbé lehet hatása magára a nemességszerzésre, mivel magában az adománylevélben sincsen semmiféle nemesjogú birtokuk feltüntetve. Ellenben e monográfiából most már megtudjuk a nemességadományozás keltében eddig nem ismert március hónapot.

Ugyancsak ebből a forrásból értesülünk arról a helyzetről is, hogy a Mária Terézia által elrendelt nemességigazolási perek során a XVIII. században élt Rettegi Daróczi Andrást a magyar continua tábla 1771. január 21-én kelt határozatával kétségtelen nemesnek ítélte a főkormányszék, azonban mivel — az okmányok elégtelensége miatt — az őseivel való közvetlenül folyamatos összeköttetést kimutatni nem tudta, további igazolásra a királyi táblához utasította.[49]

Bánffi Farkas főkormányszéki tanácsosnak 1773. évi nemességigazolási előterjesztései között a Belső-Szolnok megyei perek során fordul elő „Darotzi Andreae de Retteg Vidua Kristina Vinter" perében hozott határozat. E szerint a család nemességét II. Rákóczi György 1657. szeptember 26-án adományozta Daróczi András és felesége Mátyus Anna, valamint Sámuel nevű fiúk számára.[50] E Sámuelnek fia András volt, akinek Üregdi Éva nevű feleségétől a nemességigazoló perre utasított András

[46] A nemeslevél eredetijének hollétét nem ismerem.
[46/a] Thury Etele II. 115.
[47] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. V. 509.
[48] I. h. V. 515. 517.
[49] I. h. V. 519.
[50] A referátum a nemeslevél keltéül tévedésből a kihirdetés idejét nevezi meg.

született. Ennek volt özvegye a fent megnevezett Vinter Krisztina. A családnak különben Rettegen nemesi udvarháza s egy zsellértelke, Sajóudvarhelyen pedig három zsellértelke volt.[51] Az utóbbi birtokocska hihetőleg Vinter-réven került a tulajdonukba, minthogy ez az utóbbi család valóban sajóudvarhelyi birtokos volt. Ugyanis Vinter Ferenc Rettegi Vinter Mihályné Hajdu Erzsébet jogán örökölt Udvarhelyen. Ennek második feleségétől: Daróczi Máriától született leánya: Krisztina Daróczi Andrásné vala.[52]

2. Posoni István diák (eml. 1669—83.)

A quártások 1669. július 14—1670. július 31. gazdasági évi számadáskönyvében találjuk először megnevezve a „Magyarok kántora István Deák"-ot. Szolgálatát valószínűleg az 1669. esztendő második felében kezdette meg, minthogy járandóságát a megnevezett gazdasági évben nem egész esztendőre, vagyis négy, hanem csak három cantorra (évnegyedre) összesen 54 forintban fizették ki.[53] Ez ugyanis azt jelentheti, hogy a gazdasági év elején még nem volt az egyházközség szolgálatában. Ezenkívül erre vall az a körülmény is, hogy a quártások 1669. augusztus 28-án „az magyar kántor házá"-nak javítgatásáért, továbbá szeptember 4-én az asztalosnak, „Desi Mihálynak hogy az Kantor hatulso házát megcsinálta", munkabért fizettek.[54] Ugyanis az ilyenféle tatarozási munkálatokat — amint egyszer már mondottuk — rendes körülmények között az új egyházi szolgának hivatalba történő lépése előtt vagy legalábbis szolgálatának legelején volt szokásban elvégeztetni.

E kántor teljesebb nevét csak a későbbi adatok adják tudtunkra. Deáki Filep János nagy- és kisdobai prédikátor saját kezű feljegyzése szerint: „A. 1657. 10. Augusti Házasodtam meg, I(ste)nemet segítségül hiván Colosváratt, el jegyezvén magam[na]k Feleségül Nehai Erdő Sz: Györgyi Nemes Nagy György Arva hajadon Leányát, Annát, ki(nek) fel nevelő s- gondviselő Mostoha Attya volt a' Colosvári Reformáta Eccl(ézsi)á[na]k akkori érdemes Cántora Posoni István Ur[am]" (etc.)[55] E feljegyzés ilyen formán a teljesebb neven kívül azt is tudtunkra adja, hogy Posoni már több éve elhagyva az iskolát, egyházi szolgálatban állott, minthogy mostoha leányának „felnevelő s gondviselő mostoha atyja" volt. Tehát Kolozsvárra történt megválasztása előtt hihetőleg már másutt is szolgált. A további adatok közül az 1678. május 31—1679. május 25. gazdasági évi számadáskönyv „Magyar Kantor Posoni Istvan Ur[am]"-at nevezi meg.[56] Majd egy 1682. október 28-án Kolozsvárt keltezett végrendelet „Posoni Istvan azon Eccl[ana]k belső Templomabeli Cantora"-ként említi.[57] Végül az 1682. március 18—1683. december 31-i számadásévi Ratió „Istvan Deak Ur[am], az belső Cantor" és „Posoni Istvan belsö Magiar Cantor" néven nevezi meg.[58] Mindebből bizonyossá válik, hogy az 1669. esztendei István deák azonos az 1683-ban is szolgált Posoni Istvánnal, aki belső kántor vala.

Személyi adatot mit sem tudok róla, csupán annyi bizonyos, hogy felesége erdőszentgyörgyi nemes Nagy Györgynek volt az özvegye. Ezenkívül Posonyi elmúlásának idejét is csak sejtem, hogy az 1683—84. években következhetett be. Ugyanis Sárpataki Mihálynak a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékének könyvtárában őrzött könyvében a következő tulajdonosmegjelölést találtam: „Ex Donatione Authoris possidet Johann[es] Deaki ab Anno 1683. 14. Junij."[59] Deáki tehát csak ezután írhatta be előbb idézett feljegyzéseit, minthogy azonban mostoha apósát 1675. esztendei házasságkötésével kapcsolatosan úgy említi, hogy a kolozsvári egyházközségnek „akkori érdemes kántora", ebből tehát bizonyos, hogy a feljegyzés idején, amely hihetőleg nem sok idő múlva követte a könyv megszerzésének idejét, már nem élt.

[51] Br. Bánffi Farkas Referatumai. 1773. évi kötet 1483. sz. (A kolozsvári ref. koll. levéltárában.)
[52] Szolnok-Doboka vm. monogr. VI. 50.
[53] Hosz és Szathmári quártások számadáskönyve. 7/B., 15/A.
[54] I. h. 16/B.
[55] A szegedi egyetem irodalomtört. tanszéke könyvtárában a RMK sorozatban őrzött Sárpataki N. Mihály: Noé bárkája (Kolozsvár, 1681.) első előzéklapjára kézzel írott feljegyzés.
[56] Budai Mihály kurátor 1678. máj. 31—1679. V. 25. gazdasági évi számadáskönyvének kivonatai. 2/A.
[57] Ornai János végrendelete. Az egyházközs. levéltárában.)
[58] Quártások Ratioja. 1682/83. évről. 4/B., 10/B., 11/A., 23/A., 31/A., 40/B., 41/A.
[59] Sárpataki idézett példánya.

Különben Pozsonyinak járandóságait is sikerült összeállítanom. Ugyanis az 1669—70. gazdasági évben kiutaltak számára:

72 forint szegődséget,
9 nagy köböl búzát és
85 veder bort.

Az 1682—83. esztendőben a készpénz és a bor mennyisége nem változott, ellenben búzát 13 nagy köbölt kapott.

Az 1683 december hónapjának 4. és 6. napján Kolozsvárt tartott zsinat hét kurátort (közöttük Bethlen Miklóst) küldött ki „az kolosvári ekklésia és schola igazgatásának, jövedelmeinek és fogyatkozásainak megvizsgálására". A december 7- és 8-án megtartott vizsgálaton megállapított helyzetét írásba foglalták;[60] e jelentés számbeli adatainak összege megegyezik a quártások számadáskönyvének részletezésével.

Pozsonyi járandóságait összehasonlítva elődjének jövedelmével, azt tapasztaljuk, hogy összesített készpénzfizetése kevesebb, ezt azután úgy látszik, hogy a konzisztórium a természetbeli járandóságok növelésével igyekezett helyrepótolni. E változás oka föltétlenül az ország helyzetében keresendő. II. Rákóczi György lengyelországi kalandjának a török részéről bekövetkezett megtorlása idézhette elő az általános leromlást, hiszen mint a jelentés egyenként felsorolván a különböző fejedelmi adományokból évenként bevárandó jövedelmeket, majdnem mindenkinél az a helyzet, hogy „mind megh járt a disturbiumigh, már oda vagyon, nem adgyák megh". Egyedül a kolozsvári dézma, a malmok s a birtokok jövedelme volt annyiban biztos, amennyiben „isten áldása vagyon" s „a tatároktul el (nem) tapadtat[ik]".[61]

Külön figyelmünkre kell azonban méltatnunk, hogy Daróczi készpénzjövedelmében a szegődség csak 60 forint vala, míg Pozsonyinál ugyanezt már az 1669—70. évben 72 forintban találjuk meg. E 12 forintnyi többlet jelentőségteljes magyarázatát a következő, majd pedig az azutáni kántor adatai között találjuk meg, megtudván belőlük, hogy ez a leányok tanításáért járó fizetség. Egyházközségünk kebelében tehát ez az első biztos adat, amely egyenesen meg is nevezi a rendszeres leányoktatás folyamatos megtartását.

Az előbb már említett 1683. december 4-i kolozsvári zsinat határozatai között még azt is találjuk, hogy „az mind edgyik s mind másik kollégiumban lakó deákságh, hogy az templomban való éneklés alatt veszteg űl, illetlennek látjuk; annál is illetlenebbnek penigh azt, hogy nem énekelnek, ezért ezután szép módgyával fennállva a kurátorokkal edgyütt énekeljenek, azt végeztük, és hogy professzsor uraimék az deáksággal elkövettessék, ezen végezésünk által demandáljuk."[62] E zsinat határozatai azután az 1684. március 25-i fogarasi országgyűlésen kihirdettettek, tehát az egyházban törvényerejűre emelkedtek. Az idézett pont semmi esetre sem lehet újítás, hanem az istentiszteleti rendben beállott elfajzás megigazítása, amely azután nemcsak a buzgóság emelését, sőt a kántorok feladatának megkönnyítését is szolgálta.

3. Párnás Miklós (eml. 1690. †1692.)

E kántor egyházi szolgálatát az iskolánál, valamint az óvári templomban kezdhette meg. Pozsonyinak 1683 táji halála után onnan kerülhetett át a Farkas utcába. Itteni szolgálatának kezdő idejét nem ismerjük. Reája vonatkozó első adatunkat az ezer kis köböl búzaadó 1690. esztendei összeírása tartalmazza, felsorolván a „Luporum intra Moenia"-ban lakó „Parnas Kántor" nevét is.[63]

Majd a konzisztórium 1692. március 16-án tartott gyűlésében vele kapcsolatosan azt a határozatot hozta, hogy „a' melly fizetést a' Leányok tanitásatul az Eccla a' Cantoroknak rendelt volt, mint hogy Cantor Parnas Uram a' Leanyokat nem tanittya, eö Kegelmének azt tovább az Eccla meg nem adgya".[64] Úgy látszik, hogy Párnás ekkorra már elöregedett, elbetegesedett, s bizonyosan csapások is érték, ami miatt azután el-

[60] Kolosvári Sándor: Történeti apróságok a múltból. EPrK 1874: o 52—54, 61—62. és Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. története. I. 55—58.
[61] EPrK 1874: 53, 62.
[62] I. h. 1874: 239.
[63] 1690. évi adóösszeírás. 92. (Klt)
[64] Series rerum 5.

mulasztgatta a tanítói teendők végzését, most azonban a kurátorok határozatára mégiscsak megígérhette a tanítást, minthogy ugyanennek az évnek április 27. napján tartott gyűlés előbbi határozatát megmásította, kikötötte azonban, hogy „eö Kegelme mind a' Templombann a' tanitaskor, mind maga házánál tanittya a' Lei(á)nyokat, nem taxálván, kivált a' szegény emberek Leányit, hanem kinek a' mit fizetni akar, jóakarattyára bizvánn, mint hogy ezért fizeti eö Kegelmének az Eccl(esi)a."[65] Ez a határozat különösen fontos azért is, mert adataink anyagából — a leányoktatás meglételén kívül — ennek alapján állapítható meg, hogy a leányok tanítása kétfelé történt, mégpedig a vasárnapi oktatás a templomban, a naponkénti pedig a tanító házánál, amely ekkor egyúttal az iskola szerepét is betöltötte.

Az egyházi iratok következő adata 1693. február 22-én jelentkezik. A kurátorok gyűlése ugyanis azt a határozatot hozta, hogy tiltakozni fog a városi tanácsnál, amiért jogot formálnak „néhai Cantor Parnas Uram javainak decimájához, ki Ecclesiasticus lévén sem magára, sem bonumira nincsen semmi jussa a' Városnak."[66] Ebből a határozatból tehát azt is megállapíthatjuk, hogy Párnás nem sokkal ezelőtt halhatott meg. Elhantolásának idejét valóban meg is találjuk a szabócéh számadáskönyvében a temetésekből befolyt jövedelmek elkönyvelésénél. Eszerint ugyanis 1692. december 28-án „Párnás Uram temetesetől Per(cipiáltunk) flo. 2."[67] Minthogy pedig özvegyéről sehol sincsen emlékezet, hihető, hogy felesége őt megelőzve hunyt el. Az 1691. esztendei november hónap 15. napján feljegyezve csakugyan találunk is egy bizonyító adatot. Ugyancsak a szabócéh számolta el: „Debreceni Parnas Miklosne Aszo(nyom) teme(tésétől) per(cipiáltunk) flo. 2."[68] Ez az adat azután érdeklődésünkre annyival is inkább számot tarthat, mivel magának Párnás kántornak származási helyét, valamint keresztnevét is tudtunkra adja. Minthogy pedig a kurátorok védelmükbe vették Párnás hagyatékát, nagyon valószínű, hogy leszármazottak maradtak utána.

Forrásaink tulajdonképpen nem is nevezik meg Párnás működési helyét, de abból a körülményből, hogy a belvárosban s éppen a Farkas utcában lakott, továbbá, hogy eltemetése után hét nap múlva, vagyis 1693. január 4-én a konzisztórium gyűlése azt a határozatot hozta, hogy „Pro tempore két Deákokat kell állítani, egyiket a' Farkas utczai, másikat a' külsö Templombann — a' fizetésekrül gondot visel az Eccl(esi)a,"[69] bizonyos, hogy Párnás, mint érdemes, régi szolga a belső kántori tisztségnek lehetett viselője.

4. Vámfalusi Márton (eml. 1696. †1710.)

Valószínű, hogy a Párnás halála után pro tempore kántorul rendelt deákkal azonos a most megnevezett Vámfalusi Márton.

A kollégium diákjainak az iskolai törvényeket aláírtak és ezzel egyidejűleg felső évfolyamokba lépettek névsorában az 1686. esztendő táján találjuk „Martinus Vámfalusi satisfecit, rect(or) Gyalaiens(is)."[70] Mint kollégiumi alapítványos (alumnus) diák az 1689. május 25-én elhúnyt Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári pap és kolozs-kalotai esperes temetésére kinyomtatott kártára latin nyelvű verset szerzett.[71] Körülbelül 1690-ben búcsúzott ki a kollégiumból és vitetett Gyaluba az iskola rektorául. Bizonyosan szép hanggal és zenei érzékkel megáldott diák, s Párnás halála után a kollégium professzorai ezért gondolhattak e derék tanítványukra. Gyalu Kolozsvár közelében lévén, Kézdi-Vásárhelyi Matkó István kolozsvári lelkipásztor és esperes belső szolgálatra onnan könnyen berendelhette, hiszen az is lehetséges, hogy a szokásos három esztendei külső szolgálata már amúgy is lejáróban volt.

Vámfalusi kolozsvári szolgálatának kezdetét tehát az 1693. év első hónapjaira helyezhetjük. Eleinte bizonyosan csak kisegítő énekvezérül alkalmazták, s csak egykét év eltelte után kaphatta meg a teljes fizetést. Ezt az időpontot azonban nem tudjuk megtalálni, minthogy mint rendes kántornak neve először csak egy 1696. február 11-én s egy 1697. március 1-én kiállított nyugtáján jelentkezik, ezeken ugyanis „esz-

[65] I. h. 6.
[66] I. h. 8.
[67] Szabó céh exactorainak számadáskönyve. (ENM)
[68] I h.
[69] Series rerum 7.
[70] Nomina studiosorum. 13.
[71] Reánk maradt egyetlen példánya a Farkas utcai templom papi székének hátrára felszegezve.

tendőre valo buzabeli fizetés"-ül egyébként 12 nagy köböl buza átvételét ismerte el.[72] Ugyanezekben az években neve mint „Vámfalusi Márton Ur[am] a Cantor Dezmai Scriba" ismét jelentkezik,[73] ezért a teljesítményéért azután külön díjazása járt. A dézmálásnál való feladatára a kurátorok gyűlésének 1695. július 17-én írásba foglalt quártási utasításaiból következtethetünk. Ennek IV. pontja szerint a quártás „dézmálásnak idején mindenik asztagban in gelinis mennyi kalongya vagyon és cséplészkor vagy méretészkor mennyi számú kalongyábul mennyi szem jött be, szorgalmatosan feljegyezze és a scriba cantor is, ki a dézmán is bona fide tartozzék kiadni a kalongya számrul való regestrumot, hogy számadáskor quartas uram jobb móddal igazolhassa ratióját".[74] Tehát a kántornak kötelessége volt a dézmálásnál a helyszínen összeszámolni és regestrumba írni a tizedbe jutott búzakévék számát s bizonyosan a beszolgáltatók nevét is, ellenőrizve a learatott mennyiség utáni pontos beadást, „mint hogy akármely szorgalmatosan vigyázzon is mind a dézmán levő scriba cantor, mind quartas uram, mind a csűrbíró, de lehetetlen, hogy fogyatkozás ne essék, kivált némely emberek a dézmálásban való csalárdságok miatt."[75] Ugyanilyen kötelessége volt a bor dézmálásánál is: „A mi ekklesiánk számára jutott dézma mustnak penig egész számárul és mennyiségérül a dézmán levő scriba cantornak computalt regestruma szerént curator uraméktól ... quietáltassa magát" a quártás.[76]

E mellékjövedelmecskét jelentő kötelességén kívül a kántornak természetesen főfeladata volt az istentisztelet énekszolgálatának ellátása. Emellett, illetőleg ezzel összefüggésben találjuk a konzisztórium 1697. november 17-én hozott határozatában foglaltakat, kimondván, hogy „ennek utánna Cantor Uraimék, de obligatione a' Scholai ifjúságot exerceállyák az éneklésben, Professor Uraimékkal ö k(egyelmek)kel edgyet értvén, és jo rendben vévén ezt a dolgot; Azomban az Introitus éneklésis, ez után a' Templombeli be menetelkor vétessék fel Vasárnapokon, és kijövetelkor is ne mulassza el az ifjúság az éneklést.[77]

Vámfalusival személy szerinti kapcsolatban találjuk az egyháztanács 1700. március 28-án hozott határozatát, kimondván, hogy „A' melly hetvenkét forintot s tizenkét köből buzát a' T. Consistorium rendelt a' Belső Cantorok fizetésében, tettzett azt ollyan conditioval ő Kglknek meg adni, ha a' Leányokat tanittyák. De mint hogj most Bls Cantor Vámfalusi Márton Atyánk fia arra nem érkezik, ő kglnek az Eccla azt a' tizenkét forintott s két kőből buzát meg adgja, ha szintén a' Leanyokat nem tanithattya is; ugj mindazáltal, hogj vasárnapokon a' Leányok tanitására benn maradgjon T. Praedikátor Uraimékkal edgjütt és a' Scholai Iffiuságot avagj tsak egj hétben edgjszer az éneklésre tanittsa, edgjett értvén abban a T. Professor Uraimékkal ő kglkkel edgjütt. De ez a' fizetés ő kglmek után levő Cantoroknak soha más képpen, hanem ha a' Leányokat tanittyák, ki nem adatik; hanem lészen fizetése pénz fl. Ung. nro 60. Buza Cub. maj. 10."[78]

Posonyi kántor után most már Vámfalusinál találtuk meg a még határozottabb nyomot, amely a leányok oktatását a kántorok feladatkörébe utalta. Nem ismerjük azt a konzisztóriumtól is méltányolt elfoglaltságot, amely miatt Vámfalusit a leányoktatói kötelezettség alól felmentve, külön díjazását mégis csak folyósították, azt azonban látjuk, hogy e feladatra más, új munkaerőt állítának be mind a belső, mind pedig a külső templommal kapcsolatosan.

1695. április 24-én „Az tanito aszszonyoknak fizetések leszen 3 öreg köböl buza, hat magyari forintok, bort rendes fizetésében az ekkla nem igér, hanem ha Isten bőven ad, bort is szakasztanak. Ex consensu Curatorum."[79] Ezek az első női tanerők, akikről tudomásunk van. Működésük azonban, legalábbis a belvárosi tanítóasszonyénak nem sokáig tartott, hiszen amiként Debreceni Mihály óvári kántornál láttuk, kerek két esztendő múlva, vagyis az 1697. április 21-én kelt határozat szerint „A tanitó Aszszonyis el bucsuzván az Ecclesia szolgálattyától, Debreczeni Mihály Atyánkfia állitatot a' leányok tanitására",[80] azonban e beosztásában ő is csak másfél eszten-

[72] Az egyházközs. levéltárában. A számadási mellékletek között.
[73] Néhai Stenczel András 1695–97. évi quártási Ratiójának kivonata. 1/A. (Uo.)
[74] Series rerum. 30., idézetemet azonban Török István: Adatok a kolozsvári ev. ref. egyházközség XVII. századi történetéhez TT 1896: 419–35. c. közleményéből írtam ki.
[75–76] I. h.
[77] Series rerum. 55.
[78] I. h. 67.
[79] I. h. 29.
[80] I. h. 51.

deig maradt, minthogy 1698. október 12-én a külső kántori állásra helyeztetett át.[81] Ennek következtében a kurátorok gyűlése egy, előttünk szokatlannak tetsző határozatot hozott, mégpedig 1699. június 9-én „Hidelvi Szücs János harangozó uramnak a leányok tanitásáért rendelt a T. Consistorium pénzt fl. 6. buzát metr. nro 24, oly conditioval, hogy ő kglme a tehetetlen emberek gyermekeitől ne erigaljon és az ecclesia szükségében a hová lehet s tisztitől érkezhetik, szolgáljon."[82] Az új tanítóról tehát megtudjuk, hogy Hidelvéről való szűcs mesterségű harangozó, aki Kolozsvár polgárságának tanulságából következtetve, a scholában bizonyosan maga is járt egynéhány osztályt. E határozaton különben azért mégsem kell meglepődnünk, hiszen a XVI. századbeli Németországban az elemi oktatás éppen a harangozók, mint alsófokú egyházi tisztségviselők, kezébe volt letéve.

Természetes, hogy Hidelvei Szűcs János nem volt nagy képzettségű tanító, s úgy ha mai értelemben vett módszere nem is lehetett valami kiváló, de Kolozsvár polgártársadalmához tartozván s azonkívül az egyházi vezetőkkel való állandó érintkezés közben csiszolódván, az egykori kívánalmak szerinti feladatának is megfelelhetett, ez ugyanis nem állhatott másból, mint ami a Geleji Katona István püspöknek 1639-ben kiadott s már előbb említett rendelete is tartalmaz, vagyis „El-rendeltetett volt az is közönségesen, hogy Magyar Oskolák állittassanak-fel, a' mellyekben a' Leányi és Aszszonyi rend tanittassék az olvasásra, irásra, Hitnek Ágazatira."[83] Bizonyos tehát, hogy alkalmazása oktatástörténetünkben nem egyedülálló jelenség, hiszen e városnak elsőként ismert leánytanítója is, az 1624-ben elhúnyt unitárius Hozman János diák is eredetileg kádármester vala.[84]

Vámfalusi kántor életviszonyairól van egynéhány apróbb adatunk. Tudjuk ugyanis, hogy saját háza, vagy talán inkább majorja volt Külső-Közép utcában, amely 1699-ben két forint adóval rovatott meg.[85] Azután meg sejtjük, hogy könyvszerető ember vala, könyvtárának egyik kötetét ugyanis a kollégium nagykönyvtára őrizte meg; ennek bejegyzése szerint: „Ex singulari amore Compatri Charissimo Dno Wámfalusi dono dedit Michael T. Csepregi Claudiop. A. 1698 die 3. Julij mpria."[86] Csepregi Turkovics Mihályról, aki ekkor kolozsvári lelkipásztor volt, bizonyos, hogy vele is jóbarátságban kellett lennie. Azután a kollégiumi életben Csepregi netalán tanítója lehetett Vámfalusinak, az egyházi életben pedig elöljárója.

Vámfalusi halála eléggé korán „circa primum Augusti A. 1710" következett be.[87] Bizonyosan az a hatalmas méretű pestisjárvány vitte el, amely Kolozsvárt is bőségesen szedte áldozatait. A szabócéh által eltemetettekről vezetett számadáskönyv szerint 1710. augusztus 4-én „Temet(tük) el Vámfalusi Márton uramat, per(cipiáltunk érette) flo. 1."[88] Elhunytakor özvegye siratta, akinek még 1703-ból, 1706-ból és 1708-ból eredő tetemes mennyiségű: 252 frt készpénz és 25 veder borbeli járandósághátralékát 1711-ben egyenlítette ki az egyházközség.[89]

C. az óvári szász templom kántorai:

1. Spekelius Mihály (eml. 1634-től 1653-ig.)

Bedj András és Kobzos István quártásoknak 1653. július 23-tól 1654. augusztus 4-ig terjedő időről készített számadáskönyvében 1653. augusztus 5-én feljegyeztetett: „Mivel I(ste)n eö Sz. felsege az eöregh Szasz renden leveo Kantorunkat ez vilagbol ki szolitvan, az ki helieben Cantorkodot Lenart Deak nevü, adta[m] neki K(e)g(elme)tek paranczolattiabol fl. 5."[90] Minthogy ugyanez a diák, további szolgálatáért 1654. január 15-én, vagyis 5 hónapra s 10 napra 4 forintot kapott, feltételezhető, hogy az előbbi

[81] I. h. 57.
[82] I. h. 59.
[83] Bod Péter: Szmirnai Szent Polikárpus. 90.
[84] Herepei János: Az erdélyi leányoktatás első nyomai. (Erdélyi Helikon. 1928: 303–09.) — Hozman János deák kolozsvári leányiskolai tanító. (EM 1944: 126–28.)
[85] Dica. 1699.
[86] B. 224. sz. könyvtári jelzéssel.
[87] Series rerum. 103.
[88] A szabócéh exactorainak ratiója. (Az ENM levéltárában használtam.)
[89] Series rerum és Rationarium c. számadáskönyvek.
[90] Quártási számadáskönyv. 1653/54. évről. 35/A.

5 forintot 6 vagy 7 hónapi időre utalták ki, tehát az öreg kántor 1653 január, február hónapjában lett munkaképtelenné, elmúlása ilyeténképpen az esztendő első felében következett be. A személyazonosság további nyomozásához fel kell még használnunk az 1664. esztendei egyházközségi leltárkönyvnek azt a tételét, amely arról számol be, hogy „Anno 1654 die 16 Martij Vas Andrásné vött volt Váradi Miklos Ur[am]tol[91] Szappan Utzában, Ecclésiánk számára szász Cántorrul maradott egj. házat."[92] E két adat tehát azt adja tudtunkra, hogy az 1653. év első felében elhúnyt öreg rendű szász kántor a Szappany utcában lakott, tehát csakis ennek segítségével állapítható meg, hogy a városi adókönyvben található neve nem a szász unitárius kántorra vonatkozik. Ugyanis az adatok között az 1642. évtől kezdődőleg egészen 1652-ig a Longa Moeniaban, vagyis a Magyar utcai fertályban, amelyhez a Szappany utca is tartozott, találjuk „Polcz János h(ázát,) Ibi Cantor Mihali Ecclesiastica Per(sona) 1/8" dicával megróva. 1653. december 4-én ugyanitt a Polts János-féle házban „Ibi Cantor Mihalyne Relicta Cantoris".[93] Nos, tehát ez az 1653-ban elhúnyt „Mihály kántor" a Polcz János-féle házban lakott, sőt már 1634- és 1635-ben is ott jelent meg, mint „Mihaly Deiak Kantor fl. 1 den. 75" adóval megróva. Őt azután a vonásigazítók abban a névsorban, amely a „Suplicatiora Relaxaltunk" címet kapta, már „Michael Specelius Szaz Cantor fl. 1. den. 75" rovatallal neveztek meg.[94]

Hihető, hogy ő volt az 1628-ban szervezkedett református szász egyházközség legelső kántora, hiszen adatainkat csak hat évnyi távolság választja el a történelmi eseménytől.

2. Lénárt deák (1653—54.)

Néhai Spekelius Mihály elerőtlenedése, majd halálával megüresedett kántori állásba, amint előbb már megállapítottuk, Lénárt deákot hihetőleg 1653 január vagy február hónapban állították be az énekvezéri teendők elvégzésére. Ez a diák valószínűleg a kolozsvári református schola felső évfolyamait hallgató szász ifjú volt. Szolgálatáért 1653. augusztus 5-én kapott 5 forintot, majd 1654. január 15-én Váradi Miklós főkurátor kántoroskodásáért 4 forintot adott.[95] Ekkor azután megbizatása meg is szűnt. Csupán kisegítő kántornak tekinthetjük.

3. Textoris Tamás (1654—57.)

Az 1653. július 23—1654. augusztus 4. számadásévi Regestumban Bedj András quártás 1654. január 1-én azt a kiadási tételt jegyezte fel, hogy „Szamsondi György szekeresnek, hogy az Szasz kantorért ment, fizettem fl. 4 den. 50," ugyanekkor „Regeni Vargha Jánosnak, az ki a szász kántorért ment útiköltségre fl. 3"-at, másnap ugyanőneki megint csak fl. 3-at adatott Váradi Miklós főpatrórus.[96] Ezután hozzákezdett a lakásról való gondoskodáshoz. Január 15-én fizettek „Gaszner Istvánnak ház bérben, melib[en] az mostani Szasz Kantor lakik fl. 8" 44, De ebből attam az Tölczeresnek Szöcz Pál által, ki az Gazner István házának ablakat megh czinaltatta fl. —" 56." Külön fizetett még a szász egyházfinak „Szöcz Pálnak, hogy ablakokat meg foldozta den. 56"-ot, ugyancsak őneki egy szekér fa felvágásáért den. 91-et. Majd január 10-én azoknak, „kik az uj Cantort hoztak az szasz Ecclesiában, fogattanak egy szekerest az portekaja alá," fizettek érte fl. 12-t. Ezek után január 11-én „Sámsodi György az szász kántorral meg érkezvén", adtak neki szekerbérben fl. 4 den. 50. Január 16-án már valamivel többet tudunk meg róla: minthogy „az Mostani Uy Szasz Kantor[na]k kit ez esztendöb(e)n Ivedeczröl hoztanak" adtak egy 23 vedres átalag bort fl. 10 értékben, elhozataláért pedig den. 8-at fizettek.[97] Ebben az idézetben megnevezett Ivedecz a mai Jövedicsnek (Belleschdorf) mondott Kisküküllő megyei, luteránus vallású, szász lakosságú kisközség régi elnevezését találjuk (1319-ben Juedeech).[98] Február 14-én fára

[91] Egyházközségi főpatrónus.
[92] 1664. évi vagyonleltárkönyv. 6/B.
[93] Dica. 1642, 9; 1643, 9; 1647, 5; 9; 1648; 1652, 9; 1653.
[94] I. h. 1634, 31; 1635, 32, 43.
[95] Az 1653/54. évi quártások számadáskönyve. 35/A.
[96] 1653/54. évi quártások. 41/B, 42/A.
[97] I. h. 41/B, 42/A, 45/A, 35/B.
[98] Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei. (Deér–Gáldi: Magyarok és románok. I. 222.)

fl. 4-et, március 31-én készpénzfizetségben fl. 4-et, június 11-én pedig fl. 12-t, április 10-én „Az Szasz Nation leveo Cantorunknak Thomas Textorisnak buzat adtam Salariumaban Cub. maj. 2."[99] Ez az egyetlen adatunk, amely e kántor nevét tudtunkra adja. Ezen kívül még azt jegyezték fel róla, hogy a quártás április 17-én fl. 8-at fizetett a szekeresnek, mivel a kántor „egietmássért visszament Ivedeczre".[100]

Ezeket az apróság adatokat is szükségesnek tartottam felsorolni, mert világosan láthatjuk, hogy a kurátorok még a másodrendű egyházi tisztviselőkről is messzemenőleg gondoskodtak.

Az ezután következett tizenöt gazdasági évből mindössze csak az 1655. augusztus—1656. júliusi esztendő quártási számadáskönyve maradt reánk; ebben a „Szasz Nacion Levo kantor" megjelölés ötször fordul elő anélkül, hogy nevét is megmondták volna, mégis hihető, hogy alatta még mindig Textorist kell értenünk, jóllehet tudjuk, hogy itteni összes szolgálata csak rövid időre terjedett.

Az 1653—54. esztendei számadáskönyv szórványos adataiból nincsen lehetőségem Textoris évenkénti járandóságait összeállítanom, ellenben az 1655—56. esztendei fizetését az alábbi elszámolási tételekből tudjuk meg: a „Szasz Nation Levo kantornak esztendore valo fizetese, az kinek Terminal minden Eztendoben ideje"..., ez alatt tehát valószínűleg a polgári év kezdetét kell értenünk, minthogy szolgálata is január 10-én kezdődött. Ez a körülmény most már csakugyan Textoris személyével való azonosságát bizonyíthatja.

„Kez penz fizetese	fl.	40 =
8 szingh kiznicz(er)re	fl.	6 =
Fara	fl.	6 =
Köver diznora	fl.	4 =
Somma	fl.	56 =

Buzabeli fizetés . . . . . kőből	8	V.—
Jövendo szolgalatarais adtunk kőblőt	2	V.—
Bort percipialt V(edret)	60	V.—"[101]

Valószínű, hogy a lutheranus vallást követő ivedecsi gyülelezetből hozott kántor továbbra is az evangelikus hitben maradván, felfogása nem egyezett meg a szász renden levő főpap: idősebb Graffius Gáspár hitelveivel, minthogy — Schaser szerint — a kolozsvári szász gyülekezetben Graffius az első, aki prédikációival és az úrvacsorának Kálvin értelme szerinti kiosztásával a lutheránus egyházközséggel a kálvinizmust megkedveltette és az áttérést előkészítette.[102] Schaser nehány téves megállapítást tartalmazó tanulmányából azonban lényeges jelenségképpen kell kiemelnünk, hogy idősebb Graffius Gáspár csakugyan a kálvinista hitnek volt a hirdetője, s csak a vidéki lutheránus szász gyülekezetből utánapótolt egyik-másik pap meg kántor akarta volna az itteni gyülekezetet az evangélikus hitnek megtartani. Tehát Textoris a megjelölt ok következtében, hihetőleg már az 1657. esztendő első felében szűnt meg kolozsvári kántor lenni.

4. Petelei Husz István (1657—84?).

A „Series rerum" című egyháztanácsi jegyzőkönyv 1693 november 13-i határozatában „Petelei István Uramnak harminchét esztendők alatt valo igaz és hüséges szolgálattját meg tekintvén", időhatározást adja tudtunkra, majd 1695 június 19-én arról emlékezik meg, hogy „Petelei Uram majd negyven esztendöktül fogva hűséggel szolgálta a' Reformata Szász Eccl(ézsi)át."[103] Tehát akkor, amikor a XVII—XVIII. századokban legtöbbször még napnyi pontossággal szokták az életkort, vagy a szolgálati időt kiszámítani, alig képzelhetjük el, hogy különösen az első meghatározás csak odavetett évszám lenne. Tekintettel pedig arra a körülményre, hogy az 1682. március 18 — 1683.

[99] 1653/54. évi quártások. 35/B, 6/B.
[100] I. h. 35/B.
[101] 1655/56. évi quártások. 2/B, 4/A, 7/B, 26/A, 37/A.
[102] Schaser, Jo. Georg: Das Wiederaufleben der evang. luther. Kirche zu Klausenburg. (Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. IV. — 1945. 65.)
[103] Series rerum. 16, 29.

december 31-i elszámolási időről készített quártási számadáskönyv a szász kántor szegődségi járandóságának első negyedévét (kántorát) május 6-ban állapítja meg,[104] bizonyos, hogy szolgálati idejének is május 6. táján kellett kezdődnie, hiszen a régi rendtartás alapján 1695. július 17-én konzisztóriumi határozattal megállapított quártási utasítások X. pontja szerint: „Ekklesiasticus sallarista uraiméknak, praedicatoroknak, professoroknak, cantoroknak, conventiojok szerént, ... esztendejek mikor kezdődik és mikor terminálódik és regestrumban vévén, az ekklesiába exhibeálja és az ekklesia könyvébe beiratván, ... pénzbeli fizetésök ... ő kglmeknek cantoronként adassék ki."[105] Tehát ha 1655. május 6-án kezdette volna meg kolozsvári kántorkodását, abban az esetben 1695. június 19-én már másfél hónappal el is múlt volna a negyvenéves szolgálata, viszont az 1693. november 13-i határozattal egybevetett 1656. május 6-át azért nem fogadhatjuk el, mivel az 1655—56. gazdasági évről megmaradt számadáskönyv, ha a szász énekvezért név szerint nem is említi meg, ellenben kántorváltozásról sem jegyez meg semmit, ennélfogva tehát Peteleinek föltétlenül 1657. május 6-a táján kellett a szász gyülekezetbe beköszöntenie, s ilyeténképpen az elöl idézett határozatok keltezésekor az egyiknél nem egészen fél évvel kevesebb, a másiknál pedig valamicskével kevesebb, mint két esztendővel kisebb volt a szolgálati idejének meghatározása, ez pedig különösen az utóbbi körülírásnál nem mondható lényeges eltérésnek.

Petelei Husz István, mint neve is mutatja, az egykori Torda megyei Peteléről (német neve: Birk, latinos fordítása pedig: Betula) származott. Ezt a falut, amely a Maros mentén Szászrégentől 7 kilométernyire délre fekszik, mindenfelől magyar református községek veszik körül s ezért Petelei előtt nem is lehetett ismeretlen sem a magyar nyelv, sem a református vallás. Éppen ezért nem ütközhetett nagy nehézségbe, hogy 1665. május 1-én Stephanus Betulensis néven a kolozsvári református konzisztórium előtt nyilvánosan kötelezvényt (reverzálist) adjon, amelyben öt pontban foglalva, hitet tett a lutheranus vallás elhagyásáról és az orthodoxa religióban való hitéről és ennek vallásáról, amiről egyidejűleg kiállított saját kezű fogadalomlevele tanúskodik.[106]

A quártások számadáskönyvükben feljegyezték, hogy az egyházközség korcsmárosa 1669. augusztus 7-én kezdette meg az egyik hordó bort. „Ebből conferaltak Curator uraimék az Szász Kántor Lakodalmára Ur(narum) Nro. 5." Valószínűleg a csapraütés idején tartották meg az esküvőt, minthogy utána azt jegyezték meg a számadást készítők, hogy ebből a hordóból „marad ki árulásra Ur(narum) Nro. 65". Ezt bizonyítja az augusztus 5-i számadási tétel is: „Vettünk Curator Uraimék paranczolattyokbol Szász Kántor Lakodalmára egy tagh hust két forinton", valamint „Szász Kántor lakodalmara Conferalt az Eccl(ézs)ia Cub. 1" búzát.[107] Menyasszonya Schirmer Kata, aki valószínűleg második felesége. Peteleinek 1689. július 22-én Kolozsvárt magyar nyelven írott végrendeletében[108] tétetik róla név szerinti megemlékezés. E végrendeletből különben azt is megállapíthatjuk, hogy e kántorunk után egyetlen gyermek sem maradt.

Anyagi ellátmányai a következő adatokból állíthatók össze: „A. 1669. A. 1670. intra spatiu[m] toti[us] Anni ... az Szasz Kantor[na]k atta[m] egy Esztendore valo fizetéset hatva[n] forintott fl. 60. Buzat ... levált Cub: Maj. Nro 8. Szászok Kántorának Stephanus Husz[na]k fizetesebe[n] attunk Bort. Ur: Nro 60."[109] Ugyanez a javadalmazása volt az 1682—83. gazdasági évben is; e mellé azután minthogy „Szasz papunk nem volt s eö kge vitte az szolgálatot" az 1682. év szeptemberéig kapott még készpénzt fl. 25 den. 50; nagy véka búzát 3; veder bort 30.[110]

Ezután azonban papi szolgálata egyelőre megszűnt, minthogy a quártások számadáskönyvéből 1682. szeptember 12-én arról értesülünk, hogy Benei György „Szász Praedikatorért ment Segesvarra", majd szeptember 19-én „ide hozvan az szász Praedikatort, fizettem az szekeresek[ne]k ... f. 18." Az új pap: Harthman (Hertmany) Márton[111] azonban csak nagyon rövid ideig maradhatott a kolozsvári eklézsia kötelékében.

Peteleinek, vagy amint saját maga írja: Pettelyei-nek megmaradt egy saját kezűleg írott emlékeztetője. Ennek azt a címet adta: „Az Reformata Kolosvari Szász

[104] Quártások 1682/83. számadáskönyve. 22/B, 23/A.
[105] Török István: Adatok a kolozsvári ev. ref. egyházközség XVII. szdi történetéhez. TT 1896. 419—35.
[106] Eredeti okirat a ref. ekkla levéltárában.
[107] Quártások 1669/70. évi számadáskönyve. 4/A, 8/A, 16/B, 31/A.
[108] Végrendelet az egyházközs. levéltárában.
[109] Quártások számadáskönyve. 4/A, 7/B, 15/A.
[110] Quártások számadáskönyve. 5/A, 10/B, 22/B, 23/A, 40/B, 41/A.
[111] I. h. 29/B, 10/B, 40/B.

Eccl(ézsiána)k Orthodoxus Papjai kik egy nehány Esztendők[ne]k el folyásig alatt voltak és az Reformatus Magyar Püspöktől ordináltattak, kiket en tudok, ezek:" a negyedik sorszám alatt felsorolja: „T. Petellyei Husz Istvan Uramot ordinalta T. Horti Ur[a]m az Fejervari Generalisba ide Papn[a]k."[112]

Bod Péter a „Smirnai Szent Polikárpus"-ban leírja, hogy „Horti István a' Fejérvári Sinodusban 1684-dik Eszt-ben, egyenlö akaratból választatott Püspökségre".[113] Valószínű tehát, hogy Peteleit ezen a gyűlésen avatták pappá, bárha az sem lehetetlen, hogy Horti idejében Fehérvárra még más évben is rendeltek generalis synodust. Ennek az 1684. évi pappá rendelésnek netalán ellene mondana Schaser adata, szerinte Petelei 32 évi kántorkodása után lett pappá.[114] Ezen az alapon tehát 1688- vagy 1689-ben történt volna a felavatása, bárha tudjuk, hogy 1688-ban a generalis Küküllőváron tartatott,[115] 1689. július 22-én pedig Petelei már mint a kolozsvári református szász eklézsia papja készítette végrendeletét.[116] Ezért kántorkodásának véghatárát mégiscsak nagyobb valószínűséggel tehetjük az 1684. évre.

Petelei mint pap 1695. június 19-ig teljesített szolgálatot, ekkor azután tisztességes nyugdíjba vonult, sőt érdemeire való tekintettel lakásán, amely az eklézsia háza volt, továbbra is meghagyták.[117] Hihetőleg 1705-ben hunyt el, minthogy özvegye 1706. május 4-én férjhez ment a lutheránus vallású Roth Mátyás posztókészítő mesterhez.[118]

5. Nemesi András (1694—96?).

Petelei papságra történt rendelésének idejétől kezdve egészen 1694 nyaráig kántorkodott férfiak nyomára nem sikerült reáakadnom.

Nemesi András neve csak egyetlenegyszer fordul elő, mégpedig a Series rerum című konzisztóriumi jegyzőkönyvben. Az itteni bejegyzés olvasása kissé bizonytalan: ugyanis lehetne Németi is; Szilágyi Ferenc az egyházközség történetéről írott munkácskájában Nemesi-nek olvassa.[119] Mi is inkább ezt fogadhatjuk el, mivel szász nemzetiségű férfiúról lévén szó, származását és így nevét is bizonyosan a Nagyküküllő megyei Nemes (németül: Niemesch) falu nevétől kölcsönözhette.

A kolozsvári szász református egyházközség szolgálatába az 1694. év nyarán állíthatták be, ugyanis ugyanennek az évnek november 7. napján tartott konzisztóriumi gyűlés azt határozta, hogy nevezett kántor évnegyedenként „tizenkét magyar forintokat" kap készpénzfizetésül. Az eddigi szolgálatát mindössze egy negyedévnyinek tudják be.[120]

Semmi egyéb emlék nem maradt fenn róla, annyi azonban bizonyos, hogy itt nagyon rövid ideig kántorkodott. Hite bizonyosan nem egyezett az itteni szász gyülekezet református szellemével.

6. Gergelyfalvi Bálint (1696—1700.).

Neve csak nyugtatványairól ismeretes. Származásilag bizonyosan az Alsó-Fehér megyei Gergelyfája (németül: Gergersdorf) községből való.

1696 őszén teszik meg kántornak. Ugyanis november 5-én keltezett nyugtatványának hátlapjára a quártás azt jegyezte fel, hogy „Az Uj Szasz Cantor qui(e)tantiaj". Ekkor 6 forint 30 denarius készpénzt és 2 nagy köböl búzát vett át. Majd 1697. február 27-én 2 köböl és május 21-én 8 véka búza méretett ki számára.[121]

[112] Petelei memorialeja az ekkla levéltárában.
[113] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 131.
[114] Archiv. IV. (1845.) 65.
[115] Bod Péter. 133.
[116] Ref. ekkla levéltárában.
[117] Series rerum. 29.
[118] A lutheránus egyházközség anyakönyve. (Az evang. ekkla papi hivatalában.)
[119] Ifj. Szilágyi Ferenc: A kolozsvári evangelico-reformata eklézsia történetei.
[120] Series rerum. 26.
[121] Az ekkla levéltárában levő nyugtatványok.

7. Szücs Benedek (1700.).

A kurátorok gyűlése 1700. március 7-én azt határozta, hogy „Lévén a' Szász Reformata Ecclésiának egjéb szükségi kőzőtt Cantorra is szüksége; Tettzett a' T. Consistoriumnak arra a' hivatalra meg fogadni Szüttz Benedek Atyánkfiát, hogj hiven és tisztességesen szólgállyon. Fizetése lészen kész pénz fl. 48 · negjvennyóltz Magjar forint. Buza Cub. nyoltz öreg köböl . octo Cubuli. Bor Urnar. 48 . negven nyoltz veder bor. E' mellett a' Sidai fél hold szölöt is kezében botsáttya a' T. Ecclésia. Ház felöl is provideal az Ecclésia."[122]

Róla még csak egyszer történik említés, mégpedig 1700. augusztus 1-én, ekkor ugyanis „Excessusai" miatt a konzisztórium atyafiságosan megintette.[123] E rendetlenkedése hihetőleg részegeskedés lehetett; esztendejét valószínűleg emiatt nem is tölthette ki.

8. Dipsei Ordas András (1701.).

Származása a Beszterce megyei Dipse (németül Durrbach) faluból eredt. Tanulását a kolozsvári református kollégiumban fejezte be. Az iskola törvényeit itt mint Andreas Dipsei 1697 táján írta alá.

A szász kántorságra kirendelt Dipsei Ordas András járandóságát a kurátorok gyűlése úgy határozta meg, hogy évenként kap készpénzt 35 m. frt-ot, búzát 4 nagy köböllel, bort pedig 25 vederrel. Egyúttal ígérte a konzisztórium, hogy fizetését kiegészíti, sőt növelni fogja, ha magát a szabály szerinti esküvéssel az egyházi szolgálatra leköteleži, és tisztségét hűségesen végzi. Dipsei ezt meg is cselekedte („Quod etiam fecit"), azonban az utólagos bejegyzés azt örökítette meg: „Sed dein ut perfidus nequam Ecclesiam fusit et se clam subduxit."[124] Úgy látszik, hogy ezeket az egymást hamarosan felváltó ifjakat az 1695. évben Kolozsvárt szervezkedett evangélikus szász egyház kebelébe visszaszívta.

9. Kupás András (1702—05.).

Az új szász kántort az egyházközség 1702. január 1-én tartott gyűlésének következő határozatával alkalmazta: „Mint hogj a' T. Refr. Szász Ekklésiában Cantorságra kéz be adással, senkitől nem kénszerittetvén maga kényén kötelezte magát Kupás András. Azért a' T. Consistorumnak tettzett nekie azon szolgálattjáért fizetést rendelni e' szerint: Pénzt fl. nro 35. Buzát metr. nro 40. Bort urnas vini nro 40. Ez alább meg irt reversalissa szerint. Hogy ha e' szerint lévén fizetése, magát ugj nem viseli, mint az Ecclesiabeli szolgához illik, és ha az Ekklesiát némely ez elött valo rossz emberek szokása szerint oda hadná; a' T. Ekklesia akár holott, mind maga személlyéhez hozzá nyulhasson, mind pedig Joszágához maga arra rendeltetett emberei által, és az satisfactionem kezéhez vehesse s magát ad compensationem laesi juris sicc contentaltathassa, és András nevű Fiát a Refr. vallásban neveltesse, a' mint maga éltében is oda kötötte."[125]

1706. augusztus 19-én már mint Holló Imre előtt való szász kántort említi a kurátorok gyűlése.[126]

10. Holló Imre (1705—16.).

A „Series rerum" című egyháztanácsi jegyzőkönyvben olvassuk: 1706. augusztus 19-én „A T. szász reform ekklaban fogadtatott cantorságra Holló Imre atyánkfia, arra a fizetésre, a melyre az előtte való cantor Kupas András azon tisztbe állittatott volt."[127] Valószínű, hogy az előző évben már próbaidőre itt vala alkalmazásban, mert a gond-

[122] Series rerum. 66(
[123] I. h. 70.
[124] Series rerum. 72.
[125] Series rerum. 79.
[126] I. h. 99.
[127] Series rerum. 99.

nokok számadáskönyve szerint 1705. évre is fizetést kapott.[128] A jegyzőkönyv 1708. november 30-án felsorolja az egyházközségnek azokat a tisztviselőit, akiknek járandóságával az eklézsia hátralékban van. Közöttük találjuk 16 veder borral Hollót is.[129] De hogy ezután is még itt szolgált, mutatja az egyházi épületeknek 1714. évi városi hivatalos összeírása; e szerint „Cantoris Reformator[um] Saxonum Emerici Hollo Domus Integrae: 1."[130] Adatunk van reá, hogy 1715. március 12-én is vett fel fizetést, 1716-ban pedig azt tudjuk meg róla, hogy „a szász kántor[na]k jóllehet most nem szolgál, ha restitualtatik hivatallyában kántorára, ha penigh ne[m] restitualtatik, Restantiáját[an] imputaltatik fl. 9" 00."[131]

III. Károly király rendeletének végrehajtója Steinville tábornok az unitárius egyház ellen 1716. március 30-án kezdette meg a támadást, ez azután egészen augusztus 26-ig tartott. Ez alatt az idő alatt — valóban nagyon csekély kivétellel — minden ingó és ingatlan javától megfosztotta.[132] Valószínűleg ekkor történt az Óvári szász templomnak is a jezsuiták részére történt végleges lefoglalása is, jóllehet az óvári református templomnak és unitárius főiskolának 1693. október 10-én történt átadásakor czegei Vass György kolozsvári főkapitány már a leghatározottabban kijelentette, hogy a szászok templomát nem adják, mivel soha nem is ígérték, s így a megegyezésben sincsen benne.[133] Igaz, hogy a jezsuita rend subregensénél történt hivatalos tiltakozásra azt a választ nyerték, hogy „mi azon Templomot erőszakkal el nem vettük, senkit abból ki nem űztünk, hanem a Reformatus Szász Praedikator halálának alkalmatosságával a megh nevezett Templomnak Ajtaja nyitva és záratlan maradván, mi mint magunk Jószágát bezártuk és mind addig meg sem nyittyuk, mig a Felséges Romai Császártol megh nyittatása iránt Prantsolatunk nem jő".[134]

Eközben a szász evangelikus egyházközség is megalakult, Holló azonban bár a reformátusoknál állás nélkül maradt, mégsem ment át hozzájuk. Ezt bizonyítja a számadáskönyv 1720. március 4-én keltezett bejegyzése, amely szerint „Holló Imre Ur[am] temetése alkalmatosságával ment ki fl 4 // 89".[135] Tehát a református egyházközség mint saját halottját temettette el.

Özvegyét az 1721. évi városi adójegyzék említi a Belső-Farkas utcában, így: Holló Imréné háza utáni hátraléka 1 frt. 02 den.[136]

D. a külső templom kántorai:

1. Fejértói János (eml. 1677—79. és 1682.).

Feltételezzük, hogy talán ő volt az 1672-ben felépült külső templom első kántora, noha nevére először csak az 1678. május 31—1679. május 25-i gazdasági évi számadáskönyvben akadtam reája: „Magyar Kantor Fejertoi."[137] Tekintettel arra a körülményre, hogy ugyanekkor a belső kántor Posonyi István vala, Fehértói csakis a hóstáti istenházának lehetett az énekvezetője.

Fejértói származására nézve azt állapíthatjuk meg, hogy magyarországi eredetű lehetett, minthogy Erdélyhez legközelebb eső ilyen nevű hely- és helységnév Biharban meg Szabolcsban fordul elő. Neve különben a kolozsvári református kollégiumnak 1668-tól vezetett diáknévsorában nem fordul elő, ellenben a debreceni főiskolában a törvényeket 1643-ban aláírt Georgius Fejertói, 1655-ben Andreas Fejertói, 1658-ban Johannes Fejértói nevű diák hallgatta a felsőbb évfolyamokat.[138] Közülük az elsővel lehetett azonos az a Fejértói György görgényszentimrei prédikátor, akinek neve 1661. május 15-én fordul elő.[139] A most felsorolt névsort egy másik névvel is kiegészíthetjük;

[128] „Rationarium" 1705, 1710—15. (Az ekkla levéltárában.)
[129] Series rerum. 103.
[130] Jakab Elek: Kolozsvár története. II.
[131] Rationarium. 1715, 1716.
[132] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kolléglum története. I. 186—98.
[133] Czegei Vas György naplója. 173.
[134] Jakab Elek. III. 232.
[135] Rationarium. 1720.
[136] Exaktorok számadáskönyve. 1721. 36. KLt.
[137] Budai Mihály kurátor 1678/79. ivi számadáskönyvének kivonata. 2/A.
[138] Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 116, 122, 128.
[139] A kolozsvári ev. ref. főtanoda ... Értesítője az 1874/5. tanodai évről. 99.

ugyanis Felvinczi Sándor leydai teológiai hallgató 1669. november 15-én tartott vitatkozását a többek között Fehértói János kassai orgonistának is ajánlotta.[140] E névvel kapcsolatosan kíséreljük meg a személyazonosság kikutatását.

A Wesselényi-féle összeesküvés elfojtásával egyidőben megindult a hajsza a felsőmagyarországi elégületlenek ellen is, s mivel a császári udvar egy csapással kettős győzelmet akart aratni, a nemzet szabadságáért való megmozdulásokat Bécs legelőbb is a protestánsok teljes megsemmisítésével kívánta elfojtani, azt hirdetvén, hogy minden elégületlenségnek ők az okai. A megindult üldözések kíméletlenségét a világi főembereknek Erdélybe menekült nagy tömege bizonyítja a legjobban, s bár az egyháziak eleintén helyben maradva, szembenéztek a történendőkkel, azonban Kassa központtal ellenük is megindult a támadás. A bebörtönzések napirenden voltak, a pozsonyi, kassai vésztörvényszékek pedig a legkegyetlenebbül működtek. 1671. június 5-én pozsonyi útja közben Nagyszombat határában meghalt a megidézett öreg és beteg Czeglédi István kassai magyar pap,[141] s ettől kezdve rohamosan széledt elárvult gyülekezete is. Így folyt ez mindenütt északkeleti Magyarországon. Sárospatakon maga II. Rákóczi György özvegye, a rekatolizált Báthori Zsófia lépett fel üldözőként: 1672 elején a papok, professzorok, az iskola diákjai, sőt még a nyomda is menekülni kénytelen. Mindannyian Erdély felé igyekeztek: Apafi fejedelem védőszárnyai alá.

Ekkor bizonyosan a kassai orgonista sem maradhatott a helyén. Igaz, hogy a kolozsvári református templomokban nem volt orgona, ennek ellenére is feltételezhető, hogy Fejértói Jánost, aki az 1658. évben subscribált debreceni diákkal lehetett azonos, mégis itt marasztották az éppen felépült hóstáti templom szolgálatára, hiszen mind a zsoltárokat, mind a dicséreteket eddigi gyakorlatából jól kellett tudnia.

Az egyházközség történetében a név szerint megnevezett Fejértóira még csak egyetlenegyszer van adatunk. Ugyanis a quártások 1682. március 18—1683. december 31. évekről készített számadáskönyvében 1682. június 4-én arról számolnak el, hogy „Fizettem egy Deak[na]k hogy Fejertojért az Cantorert szolgált Curator Uraimek akarattyabol fl. 15."[142] Tekintettel arra a körülményre, hogy — amint megállapítható — a kifizetett összeg a külső kántor készpénzjárandóságának 37,5%-ának felel meg, ezért a helyettesítés hihetőleg négy és fél hónapig tartott.

E helyettesítés okát biztosan megállapítani nem tudom, bárha nem lehetetlen, hogy Fejértói itt hagyta ezt az árnyékvilágot, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy neve elé nincsen „néhai" vagy ehhez hasonló értelmű jelző téve, ezért mégis hihetőbbnek tartom, hogy inkább valamilyen betegség okozta a hosszú ideig tartott szolgálatképtelenséget.

Egyébként a közelebbi meghatározás nélküli „az külső Cantor" megjelölés az 1682—83. évekbeli számadáskönyvben a helyettesítés utáni időszakban tizennégyszer fordul elő.[143] A kíséretében felsorolt adatokból most már megállapítható évenkénti járandósága is, amely készpénzben 40 forint, búzában 8 nagy köböl, borban 60 veder mennyiségű volt. E számadatokat azután pontosan megerősíti a generalis synodus kiküldötteinek 1683. december 7- és 8-án tartott felülvizsgálata is.[144]

A quártások számadáskönyve még arról is beszámol, hogy ennek a meg nem nevezett külső kántornak egy asztalt és egy nyoszolyát készíttetett az egyházközség ajándékba, amely bútorok árát azután 1683. augusztus 27-én fizették ki a quártások Régeni Asztalos Jánosnak, Kolozsvár kiváló asztalosmesterének.[145] Az ajándékozás okát abban kereshetjük, hogy a Bécs ostromára indult török császár segédhadaihoz tartozó több mint százezer főnyi tatár sereg Torda felőlről jövet 1683. június 6-án vonult el a város alatt Szilágysomlyó irányában,[146] s ekkor — Broser Péter feljegyzései szerint — a khán „a vár mellett a buza között táborát megszállitá és buzáink mind eltapodtattak tőlük."[147] De valószínűleg nemcsak ennyi volt a kár, hanem hihetőleg feldúlták és kirabolták a hóstátot s benne a külső kántor házát is, hiszen — Inczédi Pál naplója szerint — e tatárság „az országon való általmenetelében szüntelen égetett, rablott s az embereket ölte és vágta, a marhákat pedig magával vitte".[148]

[140] RMK III. 2480.
[141] M. Nagy István: Czeglédi István. 103.
[142] Quártások számadáskönyve az 1682/83. gazdasági évről. 23/A.
[143] I. h. 5/A, 10/B, 11/A, 23/A és B. 35/B, 40/B, 41/A.
[144] Kolozsvári Sándor: Történeti apróságok a múltból. EPrK 1874: 52—54. és 61—62.
[145] 1682/83. évi Ratio. 35/B.
[146] Czegei Vass György naplója 35. és Bethlen Miklós önéletírása I. 537.
[147] Jakab Elek: Broser Péter élete és krónikája. Ker. Magvető. 1895: 101.
[148] Történeti emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből. II, 7.

Fejértói — úgy lehet — az 1692. esztendő végéig teljesített szolgálatot.

Végezetül azt is meg kell állapítanunk, hogy Fejértói keresztnevét helyesen tételeztük fel Jánosnak. Ugyanis Esze Tamás „A magyar Praxis Pietatis"-ról írott nagyon alapos tanulmányában idézi Kecskeméti Soós Jánosnak, e munka 1677. évi kolozsvári megjelentetőjének 1677. október 9-én kelt elismervényét, amelyben mint tanúbizonyságra hivatkozik „fejértoÿ Janos a kolosvary Orth. Eccla Cantora[ra] es az ő kgye haza nepe[re]".[149] Ez az adat tehát még valószínűbbé teszi Fejértóinak a kassai orgonistával való azonosságát, mert hiszen Kecskeméti Soós János — ugyancsak Esze Tamás szerint — mint vándor könyvárus és könyvkiadó a többek között 1671. augusztus 15-én Kassán bizonyos könyveket vett át eladás végett. Tehát már innen ismerhette Fejértóit.

2. Váraljai Márton (1693—98.).

A kolozsvári református kollégium tanulóinak névsorában találjuk, mint az iskola törvényeit 1687. táján aláírt „Martinus Várallyai satisfecit, Civ(is) Claud(iacus) factus."[150] Valószínűleg a filozófiai évfolyam hallgatója volt, amikor 1689. május 25-én elhunyt Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári lelkipásztor és kolozs-kalotaszegi esperes temetésére nyomtatásban is megjelent latin nyelvű emlékverset szerzett, majd teológus korában írhatta az 1693. január 2-án meghalt Pataki István kolozsvári teológiai professzor és II. Apafi Mihály nevelője temetési kártáján kinyomtatott latin nyelvű versét.[151]

Az egyházközség konzisztóriuma 1693. január 4-én azt a határozatot hozta, hogy „Pro tempore két Deákokat kell Cantoroknak állitani, egyiket a' Farkas utczai, másikat a' külső Templombann, a' fizetésükről gondot visel az Eccla."[152] A külső templomba rendelt diák nevét az 1693. május 21-i gyűléshatározat adja tudtunkra, megállapítván, hogy „A külső Templomban pro tempore Cantorságra fel állitot Varallyai Márton Deák atyánkfiának Sz. Mihály napig fizetése leszen fl. 20. i. e. husz."[153] Véglegesítése azonban — úgy látszik — csak három esztendő múlva történt. Ugyanis a kurátorok gyűlése 1696. április 30-án azt határozta, hogy „Wárallyai Márton, becs(ü)l(ete)s Atyánkfia a' külsö Ecclesiaban valo Cantorságra hivattatot, és azon hivatalban állitatik be die 1. Maji Anni praes(entis), ekkoris kezdödvén esztendeje, fizetése leszen pénz fl. ung. 36. harmincz hat forint. Buza Cub. maj. 8. · nyolcz. Bor Ur. 40. · negyven, ily conditioval, hogÿ a külsö Ecclesia fundusan levö háznak fogyatkozásit meg orvosolván, ö klme lakni ki mennyen, és az ott erigalt magyar scholában a' leány gyermekeket szorgalmatosan tanicsa."[154]

A kántori lakás valószínűleg az 1690. december 16-án történt tatárátvonuláskor romolhatott meg, hiszen ekkor maga a templom is teljesen elpusztult. Fejértói kántor ekkor menekülhetett a városba, s minthogy ettől kezdve még évekig nem történt meg az új templom megépítése, hihető, hogy a romok ideiglenes befedésével hidalták át a veszedelmes éveket. Talán 1692 végén Fejértói is meghalhatott, mivel a kurátoroknak a következő év elején új énekvezérről kellett gondoskodniok. Váraljai kollégiumi diák, mint ideiglenes kántor, továbbra is a kollégiumban lakhatott, s teendőinek elvégzésére innen járt ki a hóstátba. 1695. május 29-én az egyházközség új templom építését határozta el.[155] Egy év leforgása alatt azután az építéssel annyira haladhattak, hogy május 1-től kezdődleg Váraljait is véglegesíthették és a külső kántori lak helyrehozása után lakni is kiküldhették. Váraljai azonban, mint véglegesített kántor, csak alig harmadfél évig teljesített szolgálatot. Erről az időről azután mindössze csak annyi életjel maradt utána, hogy az egyházközség levéltára egy-egy negyedévi búzajárandóságáról kiállított nyugtatványát őrzi 1696. november 6. és 1697. július 11-ről.[156] Majd a harangoztatógazda elszámolása bizonyítja, hogy 1698. március 16-án „A' Külső Kantornak Varallyai Uramnak gyermeke holt meg, harangoztatott háromszor."[157]

[149] Könyv és Könyvtár III, Debrecen, 1963. 71.
[150] „Nomina studiosorum" 14.
[151] Szathmár-Némethi Mihály és Pataki István egyetlen példányban megmaradt temetési kártája a Farkas utcai templomban.
[152] Series rerum. 7.
[153] I. h. 11.
[154] I. h. 46.
[155] I. h. 28.
[156] Egyházközségi levéltár: számadások csoportja.
[157] Veresegyházi István harangoztatógazda számadáskönyve. (Uo.).

A konzisztóriumi jegyzőkönyv 1698. október 12-én már Debreczeni Mihályt nevezi meg külső kántorul, de hogy a bekövetkezett üresedés nem halálozás miatt történt bizonyítja a kollégiumi diákok névsorából már idézett megjegyzés, amely szerint „Civ(is) Claud(iacus) factus". Megállapítani nem tudom, hogy mint városi polgár milyen foglalkozásra vállalkozott, minthogy semmiféle iparhoz nem kezdhetett, mivel ahhoz a céhszabályok az inaskodás és a legénykedés útját-módját megkívánták. Ugyanígy kereskedő sem lehetett, állandó közhivatal pedig ekkor még csak a városi jegyzőség volt, ezt pedig már csak azért sem tölthette be, mivel arról valamelyes emlékezet csak maradt volna. De földművelővé sem vedlett át, mert — hát — ebből az időből — a székelységet ide nem számítva — egyetlen példát sem ismerek, hogy bárki is teljes kollégiumi végzettséggel visszatért volna az ekeszervához!

3. *Debreczeni Mihály* (1698—1711.)

Debreczenit, aki előbb az óvári templom kántora, majd a tanítóasszony eltávozása után a belvárosban lakó leányok tanítója, Váraljainak állásától való megválása után a kurátorok gyűlése a külső kántorságra helyezte át. 1698. október 12-én „Debreczeni Mihály külső Cantor atyánkfiának az elébbeni Cantor fizetése rendeltetett, ú. m. kész pénz fl. 40. negyven; Búza Cub. maj. 9 . kilentz Bor Urn. n. 40 . negyven azon conditioval, mint az elébbi Cantornak".[158] Tehát a leányok tanítása neki itt is kötelessége vala, bár érette nem kapott külön javadalmazást.

A külső templom s netalán a kántori ház is II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején a hóstát nagy részével együtt megrontatott. Szakál Ferenc naplójából olvassuk, hogy Caltenplatt, Kolozsvár német őrségének parancsnoka 1704. április 9-én a többek között „a mennyire eddig van rontva a hostát, mégis valami közel való házakat, kerteket, majorokat parancsol elhányatni", hogy azok védelme alatt a kurucság közel ne férkőzhessék a várfalakhoz. Erre április 20-án „indula derekasban a ház és kertek bontása, és azon éjszakán ége meg külső középutcza, farkasutcza és magyarutczának egyrésze. Más éjszaka Hidelve ége; azután vasárnap nappal külső monostorutczára csak 3 vagy 4 kurucz mutogatván meg magát, házakat gyújtottak és nagy égés lőn.[159] Ezeket az egyházi épületeket vagy a kurucok gyújtogatása, még inkább azonban Galtenpladt Lőrincz főstrázsamester parancsa következtében érte a pusztulás, de tekintettel arra a körülményre, hogy ez a templom is faépítmény lehetett, nem volt nagyon nehéz újra felépíteni. Lehetséges, hogy megint csak szükségmegoldással segítettek a helyzeten, kétségtelen azonban, hogy a kurátoroknak már 1705 júliusára a külső templomhoz papot helyettesítő deákról kellett gondoskodniok.[160] Ellenben arra a körülményre való tekintettel, hogy kántorhelyettesre nem volt szükség, ezért bizonyos, hogy Debreczeni még mindég itt teljesített szolgálatot.

A XVIII. századot kezdő másfél évtizedről — bizony — csak eléggé homályos képet állíthatunk össze. Valószínű, hogy 1705 után rövidesen újból elpusztult a Külső-Magyar utcai templom, s 1714. évi felépítésekor már nemcsak papot, hanem kántort helyettesítő diákot is kellett oda rendelni. Igaz ugyan, hogy az 1711. évi július 11-ét kevéssel megelőzött időben még egyszer megjelenik „Kántor Debreczeni Mihály" neve, azt azonban mégsem tudjuk, hogy vajjon még a hóstátban teljesít-e szolgálatot, avagy Vámfalusi Mártonnak 1710 augusztus elején történt halála után nem rendelték-e be a Farkas utcai templomban végzendő szolgálatra? De akármiképpen is történt, valószínű, hogy maga is már nem sokáig élt, minthogy 1711. július 12-i kezdettel Viski Pál kollégiumi diákot állították be helyébe ideiglenes kántorul.[161] A sűrű halálozást az ekkor pusztított döghalállal magyarázhatjuk.

[158] Series rerum. 57.
[159] Történeti emlékek. II. 63, 65.
[160] Series rerum. 94.
[161] „Rationarium."

E. a monostori templom kántorai:

1. Fintaházi (eml. 1691.)

Valószínűleg azonos azzal a Fintaházi Mártonnal, aki 1684 táján írta alá a kolozsvári református kollégium törvényeit.[162]

Fintaházi kántorságára vonatkozólag mindössze csak egyetlen adattal rendelkezem, mégpedig a kolozsmonostori református egyházközség iratai között van Vásárhelyi Matkó István kolozsvári lelkipásztornak egy öt pontból álló jegyzékecskéje. Ennek bekezdése szerint „A, 1691. Adtam a Monostori Eccl pénzéből" (etc.); a 4. pontban Marcinfalusi monostori papnak (bizonyosan fizetésében) adott 8 frtot nevezi meg, mígnem az 5. pontban: fizettem „Fintaházi nevű Cántornak fl. 14."[163]

A többi monostori kántorra vonatkozólag még ennyi feljegyzés sem maradt reánk.

II. A kolozsvári református kántorok munkaköre

Összefoglalásképpen hadd kíséreljünk meg valamennyire is belepillantást keresni abba a helyzetbe, hogy a kántorok legfőbb feladatuknak miképpen feleltek meg, illetőleg énekvezetői képességük milyen mértékű lehetett! Igaz, hogy erre vonatkozó helyhez köthető adatom nincsen, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy alábbi idézetemet Tótfalusi Kis Miklósnak, Kolozsvárott működött tudós nyomdászunknak, 1698-ban megjelent Metségéből írtam ki, — hihető, hogy az ő véleménye bizonyos fokig az itteni viszonyokra is reá illett.

„A' Soltároknak igaz notaikat soha a' (magyar) nemzetség nem tudta; hanem tsak hallomásból vötte, a' mit vött benne: és a' sokáig való abusus annyira vitte már, hogy más nemzetek meg sem ismerik, mikor ezek énekelnek, mellyik Sóltárt éneklik. A' Cantorok ha erralnak (a' mint gyakran történik) mások-is utánnok erralnak és hova tovább meszszebb-meszszebb esnek az igaz notáktól. Noha talám (a' mint mondám) soha-is igazán a' Magyarok meg nem tanulták vólt. Bár tsak a' Praecentorok[1] tudnák igazán; mások azok után énekelnének. Mint én tselekedtem Fogarasban[2] stricte premalvan az éneklésben a' kótákat. Minthogy azért én ex fundamento tudtam az igaz nótákat, feltöttem vólt, 's kész is vóltam (kivált eleintén, mikor még dolgunkhoz nem fogtunk vólt) arra, hogy communicaljam, és igy nemzetemet reformaljam az iránt. T. Némethi[3] Uram maga-is egynehányszor emlegette, hogy szereti a' Musikát: melyből megtetszik, hogy mikor én offeráltam magamat ebben való szolgálatra jelentvén, hogy ahoz tudok; akárki más offeralta vólna magát, kaptanak vólna rajta; de hogy abban-is én nékem köszönnye Nemzetünk foelicitaltatását, neheztellette ö Kegyelme, és neheztelvén készebb vólt azt az alkalmatosságot elmulatni az-az nem tselekedni, és nem igyekezni benne, hogy vagy Deákok, vagy kik tölem kivánnák, magamnak sem illett magamat importune obtrudalni.

[162] „Nomina studiosorum." 12.
[163] A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.
[1] Előénekesek, tehát kántorok.
[2] 1680-ig volt Fogarason iskolamester.
[3] Szathmári-Némethi Sámuel (*1658. †1717.) kolozsvári ref. kollégiumi professzor. II. Apafi Mihály nevelője.

Ölyvesi Balás Uram Fogarasi mesterségemben tölem kapva valamitskét abban, igen jó Cantornak tartatott érette: T. Németi Uram maga is azért igen ditsérte; de hogy én tegyek abban valami reformatiot, tsak nem akarta."[4]

A fenti idézethez hozzá kell azt is fűznünk, hogy a benne megnevezett Ölyvösi Balás, aki 1649 táján született, fogarasi kántorságát megelőzőleg az enyedi kollégium diákja s mint az Etymologia osztály praeceptora, Tótfalusinak tanítója volt.[5] Majd Teleki Mihály kővári főkapitány Jankó nevű fiát 1675. november 28-án beadván az enyedi kollégiumba, mellé tanitóul Eölyvesi Balás rendeltetett.[6] Ezután vitethetett Fogarasba énekvezetőül, s mint ilyen egyuttal a fejedelemasszony udvari kántora is volt.

A Tótfalusi által leírt helyzetet — sajnos — korántsem szabad nagyításnak gondolnunk. Állításának igazságát mindjárt mi is átlátjuk, ha nem is akármilyen utolsó helyi, hanem például a XVII. századbeli székelyudvarhelyi szokást vesszük figyelembe. Ugyanis I. Apafi Mihálynak 1671. február 21-én Fogarason keltezett rendeletében azt olvassuk: „Ennek előtte való időkben az udvarhelyi orthodoxa Religion levő ecclésiának lévén olyan ususa, hogy az városi schola Mestert esztendőnként marasztották, avagy ha kiment, mást fogadtak, ... az városi Mester is az scholában tanitott, a Templomban éneklett, az halotti temetésen tanitványival edgyütt jelen volt és Cantorkodott; ha peniglen éneklésre szava nem volt, illendő cantort tartott maga fizetésin", (etc.)[7] Az így előállott helyzethez nem sok magyarázatra van szükség. Hiszen a két-három évenként váltakozó iskolatanítóról könnyen feltételezhetjük, hogy minden igyekezetével arra törekedett, hogy amúgy sem bőséges fizetésén ne kelljen a nála jobb hangú helyettessel osztozkodnia, s ezért akár volt zenei érzéke, akár sem, mégiscsak maga látta el a kántori teendőket is. De még abban az esetben is, ha a tanító csakugyan még egy ép énekhang kiadására is alkalmatlan volt, bátran feltehetjük a kérdést, hogy a saját csekély jövedelméből lecsípett néhány forintnyi fizetésre ugyan kit és milyen zenei érzékkel bíró kántorhelyettest fogadhatott volna?

Hasonló helyzetrajzra céloz Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári lelkipásztor, kolozs-kalotai esperesnek 1685-ben megjelent „Sz. Dávid Psalteriuma; Avagy A' CL. Sóltároknak rövid el-osztása, magyarázattya" című művének „A' Kegyes Szivü Olvasóhoz" intézett ajánlásában: „Igen-is kell a Sóltárokat ma énekelni a' Szent Gyülekezetekben: mert sok Sóltárok az Uj Testamentumbéli Anyaszentegyháznak állapottyát próbáltak meg, a' mint a' Soltárnak rendiben meg-láthatni; Azt penig énekelni kell, nem csak a' Deáki seregnek a' Cántorokkal ekgyütt; hanem az egész szent Gyülekezetnek ... Mert minden rendbéli embereknek kell Istent dicsirni

[4] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. (Gyalui Farkas, 1902. évi kiadása. Kolozsvár. 72—73.) Legújabb kiadása Bán Imre gondozásában, Klaniczay Tibor bevezetésével, Bp. 1951. — Lásd még e tárgyhoz Csomasz Tóth Kálmán: A ref. gyülekezeti éneklés, Bp. 1950, 234—235., uő.: A humanista metrikus dallamok Magyarországon, Bp. 1967. 10—12., 126—127., 132—142. l.

[5] I. h. 57.

[6] Diárium a címeres postálkodásról Teleki Mihály kővári főkapitány udvarában (A SzNM kézirattárában volt.)

[7] Kis Ferenc: A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme. 18. és Okmánytár 5.

hymnusokkal s lelki éneklésekkel, Solt. 148. Kell penig azt énekelni, nem rendel s' értelem nélkül; mint ma némely helyeken szokás s' értelem nélkül bőgnek az éneklők; hanem értelemmel az Isten Anyaszentegyháza állapottyának kivánsága szerént, mert mindennek ideje van, s' az ő idejében kell a' Sóltárokat énekelni."[8]

Tótfalusi nagyon lesújtó véleménye alól azonban nemcsak Ölyvesi lehetett kivétel, hanem bizonyosan azok is az „igen jó" kántorok közé soroztattak, akiket valamely kitűnőbb helyre állítottak, mert hiszen sokszor egészen messzi vidékről másképpen nem is rendelték volna oda, hogyha a szép énekhanghoz nem járult volna valamelyes zenei érzék is. Jóllehet ha a XVII. században zenei képzésről és a zenei érzék fejlesztéséről nem is nagyon beszélhetünk, de a nagyobb középpontokban mégiscsak sok belföldi és külsőországbeli idegen is megfordulván, a tőlük eredő bírálat is kiválogató erőként hathatott. Így a kolozsvári sáfárpolgár 1625. évi számadáskönyvében arról számolt be, hogy május 24-én „Andras Deak magiarorszaghbol erkezue[n], mester volt a Calvinistak keözeőtt és Fejervarra Akarwa[n] mennj; minde[n] hazanepiuel es marhajaval eggjűtt, kantorsaghra".[9] Ez az András Deák, akit Bethlen Gábor valamelyik partiumbeli helység iskolamesterségéből rendelt a fehérvári székesegyház kántorává, bizonyosan kedvelt énekese lehetett a fejedelemnek; ezt sejthetjük a sáfár 1629. október 25-i feljegyzéséből is: „Erkezek András Deák Feyeruárj kantor ötöd magaual, Vrunk hiuattia Varadra."[10] I. Rákóczi György idejében is ugyanő töltötte be ezt a rangadó állást, miként az 1634. esztendei sáfártól értesülünk: február 22-én „Banffi huniadj Andras Vr[un]k Eö N[agysá]ga Feyeruarj Cantora Erkezuen Felesegesteol, megien No 8 magaual Felessege Jauaiert".[11] De ugyancsak ilyen jeles „éneklő kántor" lehetett a kolozsvári óvári Egeresi Mihály deák is, akit Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony 1622. július 1-i temetési alkalmatosságára Fehérvárra is rendeltek, valamint a Farkas utcai Daróczi András is, akit ifjabb Rákóczi György fejedelem — amint már láttuk — nemeslevél adományozásával tüntetett ki.

Bod Péter Geleji Katona István püspök életét leírván, arról emlékezik meg, hogy „nem-is tsak élö nyelvével életében, hanem még halála után-is irásaival kivánt szolgálni az Isten Házának ... Világra bocsátott e' végre szép Könyveket: a' mellyeknek titulusaik ezek: ... Graduál: az Énekek kóltsokkal együtt a' mint abban az idöben énekeltettek. Kezdette vólt ezt dolgozni Keserüi D. János Püspök, el-végezte 's tökélletességre vitte Geleji István. Ennek Elöl-járó Beszédében, az Éneklésröl és Musikáról 's annak gyönyörü 's hasznos vóltáról; 's vallyon az együtt zengö Hármóniás Éneklést jó volna-é 's lehetne-é az Ekklésiába bé-venni? bövséges irás vagyon."[12]

Ezt a hangjegyekkel kísért régi énekeket tartalmazó hatalmas könyvet öregbik Rákóczi György rendeletére 812 lapnyi, ívrét alakban 1636-ban

[8] Némethi Mihály: Sz. Dávid Psalteriuma. Lőcse, 1685. 2/B. Hasonlóan lesújtó képet nyújt a XVII. sz-i ref. templomi éneklésről Geleji Katona István, az Öreg Graduál nagy művelődéstörténeti fontosságú előszavában. Idézve: Csomasz Tóth, A humanista metrikus dallamok Mo-n, Bp. 1967, 136—137. l.

[9] Sáfár-számadáskönyv. 1625. 51. és 209. KLt.

[10] I. h. 1629. 267.

[11] I. h. 1634. 444.

[12] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 74, 75.

nyomtatták ki Gyulafehérvárott. A 200 példányban megjelent könyvet a fejedelem nagyobb egyházközségeknek ajándékképpen osztotta szét.[13] Miként a mátyusföldi esperesnek a fejedelemhez intézett leveléből olvassuk: „mivel Nagyságod nem csak elpusztult templomainknak épületekre nyujtotta bőséges adományát: nem csak a csudálatos szép betükkel kinyomtattatott gradualekkal segittette szükölködő és árvaságra jutott ecclesiáinkot"...[14] Tehát ha a nyugati határszéli Mátyusföldre is eljuttatta az Öreg Gradual példányait, hogyne kapott volna belőle vagy egy példányt a kolozsvári egyházközség is, bárha semmi emlékezet sincsen róla! Valószínű, hogy akkorra, amikorra 1765-ben a templomban felállították az orgonát, az eltelt 130 esztendő alatt a nagyon elhasználódott könyvet — már csak alkalmatlan méreteiért is — félretették. Azután meg elkallódhatott.

Az 1646. június 10-én tartott szatmárnémeti nemzeti zsinat határozatainak Geleji püspök fogalmazásában ismeretes XI. pontja szerint: „Az énekvezérek ... énekeljenek akár az Impressumnak nevezett kisebb énekeskönyvből, akár a Graduale-nak nevezett nagyobból, akár pedig a b. e. Molnár Alberttől magyar nyelvre forditott és francia dallamokra mértékelt vagy legalább rhytmizált soltároskönyvből."[15]

Semmiféle adatunk nincsen arra vonatkozólag, hogy a Gelejitől említett több szólamú (együtt zengő harmóniás) éneklést a kolozsvári templomokban a múlt századokban valaha is megkísértették volna hangoztatni. Erre ugyanis csak a kollégiumi ifjúság lett volna betanítható. Hiszen — amint láttuk — 1697-ben van is adatunk reája, hogy a konzisztórium elrendelte a kántoroknak, hogy „a' Scholai ifjuságot exerceállyák az éneklésben, Professor Uraimékkal ökkel edgyet értvén, és jó rendben vévén ezt a dolgot", azonban ez csak az egyházi énekek egyszerű megtanítását jelenti, amit e határozat folytatása is bizonyít, elrendelvén: „azonban az Introitus éneklésit, ezután a' Templombeli be menetelkor vetessék fel Vasárnapokon, és ki jövetelkoris ne mulassa el az ifjuság az éneklést."

E határozat bizonyosan Szathmár-Németi Sámuel professzor műve volt, amelyből azonban — miként a bevezető idézetből megállapíthattuk — Tótfalusi Kis Miklós hozzáértő közreműködése egészen mellőztetett.

Ugyancsak Geleji idejében az 1643-ban tartott generális zsinat — Bod Péter szerint — azt a határozatot hozta, hogy „a' Frantzia Nótákra iratott 'Soltárokat-is énekeljék hét köznap; de a' régi Énekekkel-is éljenek: arra vigyázzanak az elöl éneklö Mesterek, hogy a' mit énekelnek, meg-egyezzék a' Hitnek Ágazataival és a' jelen való alkalmatossággal".[16]

Valamivel bővebb útmutatást találunk ugyancsak Geleji püspöktől megszerkesztett s 1649. június 8-án fejedelmi rendelettel kiadni rendelt kánonkönyvnek XCVIII. fejezetében, amely a kántorokra vonatkozó szabályzatot tartalmazza. E kánon a Maklári Pap Lajos összegezésében ilyeténképpen hangzik: „A kántorokra ügyeljenek a praedikátorok, hogy minden alkalommal az ahoz illő énekeket meg válasszák, röviden énekeljenek, hogy a tanításra elég idő maradjon, s ne ordítva, de kedvesen, lélekből follyon az ének. Köznapokon énekeljék a gradualból s a zsoltáros

[13] RMK I. 658.
[14] EPrK 1880: 313.
[15] Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 178.
[16] Bod Péter. i. m. 82—83.

könyvből a mi őseink s első reformátorainktól eredett ama régi s magyar népünk előtt oly igen kedves, megszokott énekeket, vasárnapokon pedig mind a két énekesből a francia dallamokra készített verseket. Ünnepekben viszont ama régi darabokat a váltság munkájáról, mint az evangyeliomi előadásokból ki vannak dolgozva."[17]

Itt kell megjegyeznünk, hogy a külső országokból puritánus felfogással éltelten hazatért ifjú papok és tanárok hasonlóképpen nagy súlyt helyeztek a templomi éneklésre, csakhogy főképpen a zsoltárokat és azokat is a nép nyelvén: magyarul kívánták énekeltetni, miképpen Tolnai Dali János sárospataki rektor korában a latin nyelven való éneklést megszüntette.

Mindezekből látszik, hogy nem egy egyházi vezetőben megvolt a jó szándék a templomi éneklés gyakorlásán segíteni, ez azután ha hozzáértő és kötelességtudó volt a kántor, meg is történhetett, mert különösen a tanulóifjúságnak valamennyire kiművelt hangja vitte is magával a hívek bizonytalankodó éneklését. Természetes azonban, hogy — miként az 1683. évbeli adatokból is láttuk — ahol egyik-másik városbeli egyházi vezetőség eltűrte, hogy a tanulóifjúság a templomi éneklés alkalmával veszteg üljön, a hívekben is felbomolhatott a buzgóság, sőt mivel a kántor sem érezte kötelességének, hogy mind a klasszistákat, mind pedig a studiosusokat akár a professzorok által való fegyelmezés útján az éneklésre reá szorítsa, bizonyos, hogy ő sem volt hivatásának tudatában, s az ő éneklése se lehetett más, mint amilyenről az egykorú Tótfalusi Mentségében beszámolt. Ezért tehát nagyon lehangoló az a kép, amelyet az 1686. évben Amsterdamban nyomtatott „Szent Dávid ... Soltárai" című kiadványából ugyancsak Tótfalusitól nyerünk. Az elöljáró beszédben ugyanis arról számol be, hogy Hollandiában a templomba „senki oda könyv nélkül nem mégyen, hanem mindennek vagy egész biblia vagy Uj Testam: vagy legalább Soltáros könyv vagyon a kezében; és senki közöttük az éneklésnek néma hallgatója nincsen, hanem kicsinytől fogva nagyig felemelik szavukat". Ezzel szemben nálunk nagyon ritka a templomba járók kezében a könyv. Egyúttal hibáztatja az értelmetlen (hibás vagy idegen[18] nyelvű) éneklésünket, továbbá azokat, akik nem énekelnek, mert azok bizonyosan úgy ítélik, hogy „azért tartják a mestert vagy kántort, hogy énekeljen, szántszándékkal csak azoknak nyakokra vetik mintegy terhet az éneklést, némelyek pedig szégyennek tartják énekelni, kiváltképpen az asszonynépek közzül".[19] Tótfalusi ennek okául a „magyar oskolák hiányát" véli, de ő csak részben találta el az igazi okot, mert a nagyobb baj ott volt, hogy a tanuló pályára nemcsak a hivatást érző ifjúság törekedett, hanem olyanok is, akik azt hitték, hogy a nehezebb munkától szabadulnak, amikor elhagyják az ekeszarvát, és valahogyan átvergődve a gimnázium hat osztályán és a kollégium évfolyamaiból, egy-két-három évet elvégezve, mesternek vagy kántornak mentek. Minthogy azonban — különösen faluhelyen — e pálya sem volt rózsás, a nehéz életkörülmények között elkedvetlenedve, kötelességüket is elmulasztgatták. Ezt azután annál könnyebben megcselekedhették, mivel sok helyen a pap maga is ugyanolyan hajóban küszködött.

Emlékezzünk meg arról a körülményről is, hogy a tanulóifjúság nem-

[17] SpFüz. 1865: 590.
[18] vagyis latin.
[19] RMK I. 1346. Idézi Nagy Géza: Kálvinista jellemképek. Kolozsvár. 73.

csak a templomi énekléssel fejlesztette énekkészségét, hanem temetések alkalmára is kikérték az énekeseket, s minthogy ezért külön díjazást kaptak a keservesektől, készségesen mentek még falura is. A helybeli unitárius diákság temetési részvételéről a schola seniora rendes feljegyzéseket készített, a református iskola ifjúságáról ilyen beszámolók nincsenek, illetőleg bizonyosan elégtek az 1798. évi tűzvészkor. Két adatom azonban mégis van, amely bizonyságul szolgálhat. Ugyanis a város 1629. esztendei törvénykezési jegyzőkönyve szerint egy temetésen való éneklésért kapott fizetség felett halállal végződött verekedéssel veszett össze a református iskola diáksága az unitárius schola énekeseivel.[20] A másik adat az unitárius senior feljegyzése, amely szerint: 1694. május 13-án „Magyarország részei Gubernátorának tks és Ngs Bánffi György urnak fiacskája temettetik, kinek temetési tisztességére, mindkét felekezetü diákok megjelentek. Nekünk, noha nem énekeltünk, a nagylelkü férfi bőkezüleg adott 40 m. frt"-ot.[21] Tehát ekkor csak a református énekkar énekelt. Egy másik alkalmatossággal való éneklésről a következő adat számol be. Ugyanis a nikolsburgi béke megkötése után Bethlen Gábor 1622. május 6-án nagy kísérettel megérkezett Kolozsvárra. Ugyane hónap elsejei kezdettel az országgyűlés is itt ülésezett. Szécsi (Seres) István városi sáfár a fejedelem bejövetele napján a többek között arról számolt be: „Az Deakoknak az kik az Varga Szinben eneklettek (adtam) Abr(ak) Cz(ipót) 15."[22] Tehát ekkor külön ünnepség keretében fogadhatták a fejedelmet az országos rendek. De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a diákok a maguk mulatságára is nótáztak. A históriás és más elbeszélő énekeket, sőt az alanyi költészet termékeit is hajdan nem szavalták, hanem énekelték, ezért látjuk az egykori ilyesfajta emlékeink elejére odaírva: „Ad notam..." Azt látjuk Tinódinak 1554-ben Kolozsvárt kinyomtatott „Chronica" című hangjegyekkel kísért munkájának I. Ferdinánd királyhoz intézett előszavában: „Nyilván vagyon az atya uristennek hatalmassága és jó volta, hogy ... engömet es ... oly malaszttal, tudománynyal szeretött, hogy külemb. külemb. fejedelmeknek, császároknak, kiralyoknak, hercegöknek hadokat, vijadaljokat ritmus szerint magyar nyelvön énökbe szép nótákval énökleni tudom szörzeni."[23] Ha már most megállapítjuk, hogy mindezeknek a különféle alkalmi énekeknek a betanításában a kántoroknak éppen semmi szerepük sincsen, mert hiszen a Kolozsvárt is megtalálható diáktisztségek közül csak az exploratort találtam; őróla van szó a marosvásárhelyi particulának bizonyosan a fehérvári kollégium törvényei után szerkesztett XVII. század közepe táji szabályzatában, hogy az explorator kötelessége harmincöt jó énekest kiválogatnia s magával vinnie a megfelelő alkalomra (pl. temetésre), de vigyázzon, hogy az osztály, amelyet magával visz, üres kézzel ne térjen vissza, hogy a városon nevetség tárgyává ne legyen, különben 20 denarius a büntetése.[24] Így talán lehetséges, hogy az előénekes, vagyis az énekvezető is ő maga volt. Mindezekről az éneklési alkalmakról mégis-

[20] Városi törvénykezési jzkv. 1629. 28. KLt.
[21] Unitárius halottak és temetések. (Ker. Magvető. 1887: 251.)
[22] Sáfár. 1622. 109.
[23] RMK I. 33. és Ferenczi Zoltán: A régi magyar költészet. I. (Remekírók Képes könyvtára.) 18—19.
[24] Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. koll. története. 77. A református iskolákban folyó egyházi énektanításról gazdag bibliográfiai apparátussal szól

csak szükséges tudomást vennünk, mert a majdan kántorokká leendett diákoknak jóformán csakis ezek voltak zenei előiskolái, ahol teljesen a maguk tehetségére, illetőleg műérzékükre voltak utalva. Megjegyzendő még, hogy a hangszeres muzsika gyakorlásában se lehetett részük, mert a töröksíposok, hegedűsök, dobosok, lantosok, virginások, kobzosok játéka külön foglalkozási ág, amelyet bár eléggé jól megfizettek, de se főemberhez, se polgárhoz, se tanult emberhez nem illett e hangszereken való játék.[25] Az egyetlen becsületben tartott hangszer az orgona volt, de ez az erdélyi református templomok közül csak a gyulafehérvárira készült, távolabb pedig a kassai székesegyházba. Csodálatos az is, hogy amikor Kolozsvárt az 1765. évben az első orgonát felállították, az első orgonisták — mintegy száz esztendőn keresztül — mégsem a kántorok voltak, hanem — különösen eleintén — a kollégiumi diákok közül kerültek ki, akiknek egyike-másika még a hangjegyeket se nagyon ismerte. Ezt bizonyítja egy, a múlt század első feléből származó cédula, amelyre úgynevezett „lókóta" van felvázolva. Ez a Farkas utcai templom egykori orgonakarzatán levő emelvény felszedésekor került napvilágra. Tehát látjuk, hogy még a hangszeres muzsikán való játszás se fejleszthette a diákok, illetőleg a jövendőbeli kántorok zenélő hajlamát.[26]

A Kolozsváron használt egykori énekeskönyvekről nincsen emlékezet. Lehetséges, hogy amiként a helybeli unitáriusoknál, azonképpen a reformátusoknál eleintén kéziratos graduál állott a pulpituson, s a Szenczi Molnár Albert fordításában megjelent zsoltárok,[27] nemkülönben a Keserűi Dajka János s Geleji Katona Istvántól kiadott Öreg Graduál is.[28]

Az Ujfalvi-féle, „debreceni" énekeskönyv kolozsvári kiadásai is ismertek[29]; és mivel egyébként is a különböző kiadásokból nem egy maradt meg Erdélyben, valószínű, hogy itt is énekelték az ebben foglalt dicséreteket. Mindezekben azonban a ma használatos zenei jelzések legnagyobb része ismeretlen volt, ez lehet azután a magyarázata, hogy a zeneileg képzetlen kántorok helytelen időütembeosztása miatt — régi hagyományképpen — legtöbb helyen a nép még ma is nagyon elnyújtja az egyházi énekeket.

*

A kántorok másik fontos kötelessége a leányok vasárnapi iskoláztatásánál való segédkezés. Ugyanis a lelkipásztorok feladata az isteni tisztelet (vagy az egykori szóhasználattal élve: tanítás) után bennmaradt leányokat a kátéra és a vallás alapvonalaira megtanítaniok. Ugyanekkor a kántorok egyházi énekekre oktatták őket. Mivel azonban az egykori esperesi vizsgálatokról készített jegyzőkönyvekben nagyon gyakran olvassuk, hogy a falusi lelkipásztor egész éven át elmulasztotta a tanítást, vagy csak ritkán tanított, bizonyos, hogy ilyen helyen a kántor se volt lelkiismeretesebb

Szabolcsi Bence: A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje. Bp. 1929.; újabban lr. A magyar zene évszázadai. II. k. Bp. 1961. 11., 20—31.

[25] Teleki Mihály levelezése. (Szerk.: Gergely Sámuel.) III. 120. 264.

[26] A ref. templomi éneklés, az orgonák történetéhez (s a „lókótához is") ld. Csomasz Tóth Kálmán: Korálkönyveink százéves története c. cikke első részét (Et 1959: 242—251.). — Magy. Prot. Figyelmező. 1876: 256—73; 309—17.

[27] RMK. I. 407.

[28] I. h. 658.

[29] Így pl. az 1690-i; vö. i. h. 1384.

nála. Így látjuk például a Zemplén megyei Sára faluban 1641. február 28-án feljegyezve, hogy Zeleni Mihály pap „Aratástól fogva az leányokat katechismusra nem tanitotta", a szomszédos Zsadányban pedig azt jegyezte fel az esperes, hogy „az leányok nem tudnak annyi éneket, mint György Uram idejében".[30] Lehetséges, hogy ez a hiba olykor Kolozsvárt is előfordult, de itt — legalábbis a századvégi adatok bizonysága szerint — már lelkiismeretesebben vették e tanítást, s a kántorok kötelességeire való figyelmeztetés nemcsak alkalmaztatásukkor történt meg, hanem netaláni fizetésbeli változásukkor is.

De az egyházi énektanításban nemcsak a leány-, hanem a fiúgyermekek is részesültek. Erre már a XVII. században is található kétségnélküli adat, igaz, hogy forrásunk ezt az iskolatanítók kötelességeként sorolja fel, de nagyon valószínű, hogy amiként a későbbi időkben, azonképpen a reformáció első évszázadában is a vulgáris iskola mestere volt egyúttal a szentegyház kántora. Ugyanis kolozsvári Alesius Dénes, a trunitáriusok püspöke — Bod Péter szerint — „gyönyörűséges szép Rendtartást ira Husz Artikulusokban foglalva a' Tekei és Sajói Kapitulumok elejekbe; ... Meg-erősitette ezeket elsöben Bátori Kristóf Erdélyi Vajda, azután Bátori Sigmond és a' több következett Fejedelmek; mellyeknek erejek szerént mind ez ideig igazgattatnak azokban az Kapitulumokban az Ekklésiák és állanak fenn".[31] Valószínűnek tartom azonban, hogy e rendtartást Alesius nem csupán e káptalanoknak, hanem ugyane püspökséghez csatlakozott többi esperesi körletnek is megküldötte, azonban csak a nagysajói egyházmegye levéltárában őrzött Mária Terézia-kori hiteles átirata maradt reánk, amely azután Szabó Károly történettudósunk magyar fordításában közöltetett.[32] Ennek tizedik pontja szerint: „Hogy a templomokban zürzavarok és botrányok ne támadjanak, akarjuk, hogy a mesterek előbb az éneklő szent történetet az iskolában tiszttársaikkal és a gyermekekkel nézzék át, s a szent beszédek alatt ne szunyokálva, vagy valami mást csinálva, hanem figyelmetesen legyenek jelen."

Ebből a magyarra fordított szövegből mintha az tűnnék ki, hogy az „éneklendő szent történet"-ben valami, a katolikus egyházi szokásokból visszamaradt szertartással találkoznánk, azonban inkább hihető, hogy itt a jelentésnek meg nem felelő fordítással találkozunk; szinte bizonyos, hogy az alatt a zsoltárok és dicséretek éneklését kell értenünk, amelyhez vezérfonalat Gálszécsi István, Székely István, Huszár Gál, Heltai Gáspár nyomtatásban is megjelent énekeskönyveinek valamelyike szolgáltathatta.[32a]

*

A kántorok harmadik fontos feladatköre a leányok iskolai tanítása. Párnás kántornak az 1692. évben adott utasításból meggyőződhettünk, hogy az iskolahelyiség magának a kántornak a lakóháza, tehát az iskola maga a kántor, miképpen ezzel a helyzettel még a következő században is nagyon

[30] Zoványi Jenő: Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes (1629—1645). egyházlátogatási jegyzőkönyvei. TT 1906: 378.

[31] Bod Péter i. m. 24.

[32] Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára. 1839, 24—32. — EPrK 1872: 365—66. és 373—75.

[32/a] RMK I. 8. 13, 19, 40, 41, 151.

sok falusi iskolánál találkozunk.[33] Kétségtelen helyzet, hogy a tanítói feladat nincsen kizárólagosan a kántorok személyéhez kötve, sőt csakis a kényszerűség ruházta reájuk és állandósította meg őnáluk. Ugyanis Szenczi Molnár Albertnek 1621-ben Heidelbergában megjelent „Imadsagos Könyvecske" című munkájának Mező-Szegedi Gáspárné Echi Orsik asszonyhoz 1620. augusztus 10-én intézett ajánlásában fejezi ki azt az óhajtását, hogy „engedje az jó Isten, hogy az ktek istenes példájával egyéb főrenden és közrenden való asszony állatok is indittassanak az irás olvasásnak tanulására, követvén ebben egyéb igaz hiten való sok keresztyén nemzetségeknek szokásokat s holott mind falukban, városokban, leánygyermeki scholak is vadnak az mellyekben tisztességes öregaszszony emberek tanitják az apró leánkákat olvasásra és catechismusra".[34] Az 1646. június 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinat határozatainak V. pontja azt rendelte el, hogy „ne csak fiu, de leányiskolák is állittassanak fel ezentul; a leányok olvasni s ha a szülék akarják, irásra is tanittassanak meg".[35] Nemkülönben a Geleji-féle kánonok XCVII. pontja is azt teszi kötelezővé, hogy „fiu-, leányiskolákat kell nyitni, utóbbiak nők vezérlete alatt legyenek, s ha nem találtatnak alkalmasak, (abban az esetben) nős kántorok s kisebb egyházbeli papok is elvállalhatják e tisztet, hogy e leányokat a fiuktól külön oktassák olvasásra, kátéra és ha nekik s szüleiknek kedves dolog lenne, még irásra is".

Az a kényszerűség, amely a leányoktatást a kántorok feladatkörébe utalta, nemcsak Kolozsvárt következett be. Így találjuk ezt a szatmárnémeti református iskolánál is. Ugyanis — Bartók Gábor szerint — itt „legelső, kiről mint tanitó-énekvezérről emlékirataink szólanak. 1679. Böszörményi István, ki itt 40 évig énekelvén az Urnak, meghalt 1719. okt. 12."[36]

A tanítás tárgya — az 1639. évi püspöki rendelkezés szerint az olvasás, az írás és a káté vala. Ugyanezt írja elő a Geleji-féle kánon is, elrendelvén, hogy „a leányokat a fiuktól külön oktassák olvasására, kátéra és ha nekik s szüleiknek kedves dolog lenne, még irásra is".[37]

A káté bizonyosan azonos vezérkönyv volt a vasárnapi iskoláztatás kátéjával, amelyről ugyancsak a Geleji-féle kánonok L pontja azt szabja meg, hogy „katekizmusra kell tanitani a templomi ifjakat, leányokat hetenként legalább egyszer. A káté mindenik egyházban ugyanazon egy legyen." Igaz, hogy nem erdélyi érvényességű, de föltétlenül egyező követelményeket állít elénk a borsodi kánonok X. cikkelve, amely azt foglalja magában, hogy az „ifjakat, leányokat tanitani kell az imákra, hiszekegyre, tizparancsra, s elsőben a Batizi majd a Siderius kátéja használtassék.[38]

Tandíj nem volt, de a tehetősebb emberektől jogában volt a kántornak valamelyes összegecskét kérni, megtiltották azonban, hogy a tehetetlen, szegény emberektől pénzt kívánjon, reájuk bízva, hogy aki mégis fizetni akar, cselekedjék jóakaratja szerint, mert hiszen a kántort a tanításért fizeti az eklézsia.

[33] Herepei J.: A gyalui iskola régi mesterei. Kolozsvár. 1941. 14.
[34] Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 223. és RMK I. 514.
[35] SpFüz. 1865: 679. — Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 176.
[36] Bartók Gábor: Pótlék Szatmárnémeti történetéhez. SpFüz. 1861: 442.
[37] SpFüz. 1865: 689.
[38] I. h. 1865: 80.

Mindezek előszámlálása után azt kell megvizsgálnunk, hogy e feladatok miképpen oszlottak meg az erre rendelt egyének között? A csodálatraméltóan kevés adat mégis ad egy-két útbaigazítást.

Mindenekelőtt azt kell megfigyelnünk, hogy Kolozsvárt 1619-ben találunk először adatot az unitárius nagy skolaháznál levő leányiskolára vonatkozólag, amely — az adat természeténél fogva — régebbi gyökerűnek tetszik. 1621-ben megtaláljuk a szász nemzetiségű tanítónak a nevét. Előkerült ugyane tanítónak magyar feliratú sírköve is 1624-ből; ez azután ugyanennek a tanítónak kádármesterségét is bizonyítja, viszont „diák" mellékneve a schola felső évfolyamaiban végzett tanultságára utal. Ugyane tanító felesége magyar asszony volt, ezért feltételezhető, hogy mind a szász, mind pedig a magyar nemzetiségű unitárius vallású leánykákat ugyanez a tanító oktatta, bárha megengedhető a külön-külön tanerő alkalmazása is. Tekintettel arra a körülményre, hogy az 1609—14. években megszervezett ref. egyházközség intézményei tekintetében követte az unitáriusok által megteremtett haladottabb helyzetet, ezért bizonyosra vehetjük, hogy náluk is a leányiskolát már a szervezkedés idejében megvalósították.[39] Kik voltak az első orthodoxus leányiskolai tanítók? — adatok hiányában megállapítani nem tudom, legfennebb a négy évtized múlva jelentkező utalások alapján merek arra gondolni, hogy ezek is tanult egyének lehettek.

Brandsch Henrik az erdélyi szászoknak az 1600. évig terjedő falusi iskoláiról értekezvén, maga is csupán csak egyetlen adatot ismer a szász leányiskoláról, mégpedig a Brassóban alkalmazott „rector puellarum"-ot az 1544. évből. Hozzáfűzi, hogy ez az iskola a reformáció alkotása volt.[40] Tekintettel arra a körülményre, hogy az 1596. évi besztercei iskola rendtartása szerint a két „campanatores" (harangozó) feladata a fiúkat az olvasás, írás és számolás elemeire megtanítani; továbbá a brassai szentbertalani iskola 1527. évi harangozója iskolaigazgatóvá tétetett; Vurpod község 1525. esztendőbéli harangozójának „literatus" címe volt; mindezeket egybevetve, aligha tételezhető fel, hogy képzettségük csupán csak a mai sekrestyési és harangozói minőségűvel lett volna egyenlő. Brandsch további adatot közöl arra vonatkozólag, hogy a kántorok és a discantisták az iskolai személyzethez tartoztak, ugyanis az 1578. évi szász evangélikus zsinat elrendelte, hogy a rektorok fizessék a kántorokat és a falusi discantistákat, vagyis azokat az idősebb tanulókat, akik gyakran collaboratores név alatt fordulnak elő, de a kántorokkal együtt is említik, ezek azután mindnyájan a „personae ecclesiasticae"-hez tartoztak.[41]

Mindennek figyelembe vételével szükséges adattárunkban jelentkező két fontosnak látszó megjelölést egymással szembeállítanunk. Mégpedig Kolozsvár 1649. évi városi sáfárpolgára számadáskönyvébe feljegyezte, hogy május 4-én „Erkezuen Az Vrunk enekleö kantora, Deakok teobbeken leuen uelle, az kuczisokkal egigiut No. 6 szemelj".[42] Ebben az idézetben az „énekiő kántor" kifejezés a lényeges! A másik, figyelmünkre méltó meghatározás az egyszer már idézett 1653. augusztus 1-i számadási tétel:

[39] Herepei J.: Az erdélyi leányoktatás első nyomai. Erdélyi Helikon. 1928: 303—09. és Hozman János diák, kolozsvári leányiskolai tanító. EM 1944: 126—28.

[40] Brandsch Henrik: Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. 31.

[41] I. h. 36. 43—44., 48.

„Varadj Miklos uram eő Kglme paranczolattiabol adtam Pharnasinak az Classicus Cantor[na]k pénzt fl. 3."[43] Itt pedig a „classicus Cantor" megjelölést kell taglalás alá vennünk! Tehát az egyiknek a templomi szolgálatra rendelt, a másiknak pedig az iskolai osztályok (classisok) tanítására beosztott kántornak kellett lennie. Így Párnás kántort legalábbis szolgálatának első éveiben csak tanítás céljából alkalmazhatta az egyházközség, vagy pedig — Daróczi András Farkas utcai kántorral ellentétben — kettejük közül ő volt az a kántor, akinek valószínűleg feladatához tartozott a leányok oktatása.

Kísértsük meg megállapítani, hogy az olvasás-írásra tanító személyzetet miért is nevezték kántoroknak, ellentétben a ma általánosan használt „tanító" megnevezéssel? Eltekintve a latin „cano" igéből származott „cantor" szónak az ó-, közép- és újkori európai pályafutásától, állapítsuk meg, hogy amiként a szászoknál,[44] ugyanúgy a magyarságnak nyugatról átvett egyházi szervezetében a papok mellett a cantores, campanatores, ludimagistri, collaboratores, továbbá az aediles, vespillones az egyházi szolgaszemélyzethez (famuli) tartoztak. Minthogy pedig a magyar „tanító" elnevezés alatt a papot, a „tanítás" alatt a prédikálást értették, az oktatással is megbízott segédszemélyzetnek pedig továbbra is megmaradt eredeti hivatali megnevezése: kántor, harangozó, ludimagister, rektor, kollaborátor stb.

Így tehát Kolozsvárt is az első leányiskolai tanítók bizonyosan a „classicus cantorok" s netalántán még a harangozók is lehettek, bárha az utóbbira vonatkozólag csak 1699-ben találtam feljegyzést hihetőleg mint szükségmegoldást, ellenben a XVII. század második feléből megmaradt néhány quártási számadáskönyv, valamint a harangoztatógazdák ratiója a harangozókról semmi ilyesféle feladat emlékét nem őrizte meg. Jóllehet sem az egyházfiaknak, sem a harangozóknak, mint az egyházi segédszemélyzet tagjainak, foglalkozása tulajdonképpen nem volt alantas természetű, ezért betöltői sem tanulatlan, írástudatlan emberek. A harangozói teendő megbecsült voltát bizonyítja, hogy sok faluhelyen magának a papnak volt feladata a harangozás.[45] A Szolnok-Doboka megyei Somkereken még a XIX. század első felében is az iskolamester kötelessége volt a harangozás, éppen ezért 1848-ban a már elöregedett tanító azt kérte az egyházközségtől, hogy olyan kántort válasszon, aki rendes harangozó is legyen, mivel a harangozást ő már nem tudja végezni.[46] Még a Székelyföldről is idézve példát, így találjuk a XVIII. század második felében Háromszéken az „Also Csernatoni Leany Schola Tanitoja harangozó is levén pro nunc, de ez előtt mind Bőlőnbe mind Hermányban actualis Mester is lévén, a Csernatoni Biro az adoért, el hajtotta két lovát s el is adta",[47] jóllehet mégiscsak egyházi személy volt, akit adó nem terhelhetett.

Úgy látszik, hogy II. Rákóczi György uralkodásának idejétől a különben gazdag Kolozsvárra nehezedett csapásos esztendők az eklézsia igazga-

[42] Sáfár. 1649. 138.
[43] Ref. quártások 1653—54. évi Regestuma. 44/A. (Ref. ekkla levéltára.)
[44] Brandsch i. m. 44—45. Csomasz Tóth: Humanista ... 57. (Brassó).
[45] Lásd e kötetben a „Rektor és prédikátor mint harangozó" c. cikket.
[46] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye nevelés és oktatásügyének története. Dés, 1896. 458, 459.

tásában is módosításokra késztették a gondnokok testületét (konzisztóriumot). Az 1655—56. évi számadáskönyvek szerint Daróczi András belsőkántor a rendes 60 Forintnyi készpénzjárandósága mellé még 28 forintnyi különböző pótlékokat kapott, Posoni István deák azonban 1669—70. gazdasági évben a pótlékokat már nem élvezte, de hogy mégse maradjon e lecsökkent javadalmazással, úgy látszik, ekkortájban ruházzák reája a leányoktatás feladatát, s ezért 60 forintnyi törzsfizetését — amiként későbbi jegyzőkönyvi határozatok bizonyítják — 12 forint készpénz s két köböl búza járandósággal megpótolták. Ezután, legalábbis a Farkas utcában, mintegy negyedszázadig változatlan a helyzet, ellenben az óvári templom 1655-től 1685-ig romokban hevervén, ha közvetlen adatunk nincsen is reája, mégis tudjuk, hogy az 1653-ban „klasszikus kántor"-ként említett Párnás (Miklós) még mindig itt van, tehát neki legalábbis az óvári templom felépítéséig továbbra is a régi munkakörében kellett működnie. Ezért valószínű, hogy a belvárosban ekkortájban az egyháznak két leányiskolája volt: az egyik a Farkas utcában, a másik meg az Óvárban.

Fontos jelenségnek kell azt is tartanunk, hogy a század végén, felette rövid ideig is, 1695. április 24-től 1697. április 21-ig már nőt is alkalmaztak leánytanítóul, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a „tanitó asszony"-nak, az egyháztól nyert járandósága nagyon csekély volt, bizonyosan ez lehetett az oka, hogy kerek két esztendeig Szentgyörgy-naptól Szentgyörgy-napig tartott működése után „a Tanito Aszszonyis el bucsuz(ott) az Ecclesia szolgálattyától". Az erdélyi magyar közoktatásban ez az első ismert adat női tanerő alkalmazására vonatkozólag. Következő adatunk 1714-ből maradt reánk, mégpedig az egyházi személyek és intézmények összeírásában, így: „Viduae Csikfalvianae Praedicantissae puellas docentis 1 domus integrae."[48] E példák követését csak évtizedek múlva találjuk Dés városában. Ott ugyanis a református egyházközség 1730-ban rendelte el a leánygyermekek kötelező taníttatását: Tanítójuk a kántor volt, a tandíj pedig 3 márjás, 1 véka búza s 1 szekér tűzifa, amelyet minden szülő köteles akkor is megfizetni, ha gyermeke nem jár az iskolába, 1747 augusztusában azután olyan határozatot hoztak, hogy a tanítás sikere érdekében a kántortanító mellé egy tanítónő is alkalmaztassék. Ez a „becsületes tanitóasszony" pedig Kolozsvárról hívatott meg. A három osztályra osztott tananyagban azután a női kézimunka is felvétetett. Sajnálatos körülmény azonban, hogy már 1762-ben ismét egyedül csak a kántor kezére voltak a leánykák bízva.[49]

Úgy kell lennie, hogy az unitárius leányiskola helyzetével ellentétben a reformátusoknál a leányok tanítására eredetileg nem rendeltek külön iskolaházat, hanem a kántor a saját lakásán oktatta a tanítványait. Ugyanis az óvári úgynevezett „kis oskola", amely 1655-ig a kálvinista ifjak és gyermekek tanintézete volt, magánházból alakíttatott át, tehát már a fiúk számára sem volt benne bőséges férőhely, éppen ezért egészen e század elejéig visszaható erejűnek elfogadhatjuk a kurátorok gyűlésének 1692. április 27-i határozatát, amely Párnás kántornak meghagyja, hogy fizetését ismét csak akkor folyósítja, ha „eö Kegelme mind a' Templomban a' tanitáskor,

[47] A SzNM levéltárában volt, a Gödri-féle gyűjteményben; keltezés nélküli irat.
[48] Jakab Elek: Kolozsvár története. Oklevéltár. II. 230.
[49] Kádár József i. m. 167—68.

mind maga házánál tanittya a' Lei(á)nyokat". Ez a helyzet pedig általános volt, így látjuk Szolnok-Doboka megye XVII. századbeli közoktatásában is, hogy „a kisebb egyházakban rendesen a mesterrel és családjával együtt, annak lakószobája szolgált iskola helyiségül". A nagyobb falusi eklézsiákban pedig az lehetett a helyzet, amiről a XVIII. századbeli állapotok tesznek bizonyságot. Ugyanis a mesteri lakás ekkor két szobából állott. „A két szobát a pitvar választotta el. Egyik szoba a pitvarral a mester és családja, a más szoba az ugynevezett »classis« a tanulók számára van fenntartva minden felszerelés nélkül."[50] A szolnok-dobokai kép természetesen a fiúiskolákra vonatkozik, de mi egészen alkalmazhatjuk a kolozsvári leányiskolákra is, minthogy ennél kezdetlegesebb forma el sem képzelhető. Lehetséges azonban, hogy akkor, amikor a kolozsvári kántornak természetbeni javadalmazásához tartozó házára, vagyis lakására találunk adatot, alatta a nagyobb falusi eklézsiák kétszobás és pitvaros épületéhez hasonló helyzetre kell gondolnunk. Tehát határozottan ilyent kell látnunk Váraljai Márton kántornak 1696. április 30-án adott rendelkezés szavaiban: „a' külsö Ecclesia fundusán levő háznak fogyatkozásit megorvosolván, ö k(egye)lme lakni ki mennyen, és az ott erigalt magyar scholában a' leány gyermekeket szorgalmatosan tanicsa." Tehát a létesített iskola, illetőleg classis már akkor megvolt, amikor — mint a kántorságra ideiglenesen alkalmazott kollégiumi diák — benn lakott a városban.

A kolozsvári születésű dr. Lengyel Dániel önéletrajzának múlt század eleji leírásában említi, hogy Farkas utcában a papilak után „a kántori, orgonistai lakok s elemi iskola" következett,[51] amely utóbbiról azután más helyen megállapítja, hogy a század második felére már javításon ment át.[52] Ezen túl, az utca végén álló ház azonban mintegy két évtizeddel ezelőtt még teljesen eredeti állapotban állott. Ez az úgy nevezett „kis ispotály": két, egymás végtében épített, egészen egyforma alaprajzú, három-három osztatú épület volt. Bizonyosan ilyen lehetett a tőszomszédos kántori lak, illetőleg elemi iskola is. Tekintettel arra a körülményre, hogy ez az épület egészen régi típust képviselt, sőt maga is legalább 200—250 évvel ezelőtt épült, feltételezhető, hogy szomszédja is eredetileg ugyanilyen szerkezetű vala.

A telek nyugati oldalán a Farkas utcára merőlegesen épített tornácos ház — mint mondám — hármas tagozódású volt. A pitvarból balkézre, vagyis az utca felé nyílt a nagyobb szoba egy ablakocskával az utcára s egy másikkal a ház hosszában elnyúló tornácra épült. A pitvarból jobbra nyílt a kisebb szoba, egy ablakocskával a tornácra. A tornác ereszét összesen talán három vagy négy, durván faragott faoszlop tartotta. Az épület falai alacsonyak, ellenben zsindellyel fedett, meredeken dűlő, négylapú tetőzete feltűnően magas volt. A ház alá volt pincézve. A nagyobb szoba tornácra nyíló ablaka alatt volt a csapóajtós pincelejárat.

Ugyanilyen lehetett tehát az egykori kántori lakás, amelynek netalán a nagyobbik szobája volt a „classis". Összetettebb típusú épületre már csak azért sem gondolhatunk, hiszen az 1656-ban épült papilak vagy „eklézsia

[50] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. VI. 10.
[51] Lengyel Dániel önéletírása: A kolégyomi élet. 1/B. levél. (Tulajdonomban levő kézirat.)
[52] I. h. Kolozsvár. 2/A. levél.

házá"-nak eredeti törzse is — a konzisztoriális hivatalos teremmel együttvéve — hasonlóképpen csak három helyiséget foglalhatott magában.

Szólanunk kellene az ebbe az iskolába járó növendékekről is, minthogy azonban reájuk vonatkozó adatunk éppen semmi sincsen, ellenben tudjuk, hogy legalábbis a belvárosi polgárság asszonyai tudtak olvasni és írni meg számolni, bizonyos, hogy e tudományukat csakis nyilvános iskolában sajátították el. Lehetséges, hogy a Külső-Magyar utcai templom 1672. évi felépítése után ott is mindjárt kezdetét vette a leányoktatás, de ha ez akkor mégsem történt volna meg, a század vége felé azonban már biztos adatot találunk a hóstáti leánygyermekek tanítására vonatkozólag. Ezzel szemben éppen semmi nyomot sem találunk a szász református leányok oktatására vonatkozólag, bárha egészen lehetetlennek tartom, hogy az ő érdekükben mi sem történt volna!

E sovány adatok nagyon halvány vázlatot tárnak elénk, és mégis fontosak, mert ezeknél semmi többet nem tudunk a kolozsvári leányoktatásra vonatkozólag. Éppen ezért még egyszer összegezzük a legfontosabb pontokat:

1. 1619-ben megtaláljuk az első nyomot a kolozsvári unitárius leányiskolára vonatkozólag. Nagyon valószínűnek mondható tehát, hogy az 1614. esztendőre véglegesen megalakult református gyülekezetben is már ekkorra megszervezték a leányoktatást.

2. A tanítók eleintén a klasszikus kántorok lehettek, majd kb. az 1669. évtől kezdve feladatuk az éneklő kántorokra ruháztatott át. A XVII. század utolsó évtizedében: 1695-ben átmeneti megoldásképpen tanítóasszonyt alkalmaztak, majd ennek 1697. esztendei elbúcsúzása után — miután az óvári templom átadatott a katolikusoknak — ennek állás nélkül maradt éneklő kántora bízatott meg a tanítással. E megbízatását másfél évig töltötte be. Őutána 1699-ben — nem tudjuk, mennyi időre — a harangozót alkalmazták a leányok tanítására.

3. 1696-ban a hóstáti leányiskoláról találunk említést, amelynek tanítója a külsőtemplombeli éneklőkántor.

4. Az iskola a tanító lakóháza volt.

5. A tanítás tárgyai: olvasás, írás, hitnek ágazatai, vagyis a káté s később netalántán a számolás alapműveletei.

6. A tanítás ingyenes, csak a módosabb szülők fizethettek tetszésük szerint, a szegényektől azonban sem díjazás, sem ajándékozás nem volt követelhető.

Az elmondottak alapján látható, hogy a népnevelés bár szórványos mértékben, de az egész XVII. század folyamán mégiscsak fel volt véve a református egyház tervezetébe, nagyobb lendületet benne azonban csak a század közepe tájától kezdődőleg vehetünk észre, csodálatosképpen a konzervatív felfogású Geleji püspök és a haladó szellemű puritánusok voltak ennek sürgetői. Lehetséges, hogy Tolnai Dali Jánoséknak az a követelménye, hogy az iskolai oktatásban a leánygyermekek is részesíttessenek,[53] még buzdítóbban hatott a vele legalább ebben egyetértő Gelejire.

Az adatok elégtelenségét csak az Apafi korának eseményei kezdik kissé betölteni. Ezeknek alapján tudunk a még korábbi múltra egy kissé visszakövetkeztetni.

[53] Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 99.

KÖPECZI BÁLINT, A PATAKI KOLLÉGIUM TANÁRA

Ezt a jeles készültségű férfiút legtöbb szakmunkánk azonosnak tartja Köpeczi János nevű, falujabeli származású orvosdoktorral. Jegyzetelt forrásanyagunk összecserélődése következtében kiadványunk II. kötetében nálunk is így történt,[1] pedig Zoványi Jenő lexikoni cikkeiben már megállapította különböző személyüket. E szerencsétlen tévedést talán már a nagy tudású Weszprémi István indította el a magyar orvosokról írott forrásértékű munkájában,[2] s ez azután öröklődött századokon át.

Köpeczi Bálint tehát — a leydai egyetem anyakönyvének bejegyzése alapján számítva — 1632-ben született a háromszéki Köpecen. Hazai tanulását Sárospatakon fejezte be. Külsőországokba induló bujdosásra már csak meglett korában szánta reá magát. Nevét először egy verse jelzi, amellyel Jászberényi P. Pálnak Londonban 1662-ben kiadott „Examen Doctrinae Ariano-Socinianae" című 214 lap terjedelmű latin nyelven írott munkáját több társával együtt, úgy mint Keresztúri Bálint teológiai, Enyedi Gáspár jogi doktorral, továbbá Tétsi Joó Miklóssal, Tolnai J. Istvánnal együtt ő is verssel üdvözölte, amelyet úgy írt alá: „a Valentino Keopeczi Transylvano Londini Anglorum".[3] Tekintettel arra a körülményre, hogy a hollandiai egyetemeken Köpeczi Bálint neve addig az ideig még nem fordult elő, bizonyos, hogy már ebben az időben Jászberényivel együtt ő is a londoni egyetem diákja s nem pediglen csak az egykori sárospataki iskolatárs, aki netalán a távolból üdvözölte régi barátját. Ezenkívül még egy másik, Londonban kinyomtatott üdvözlő verse ismeretes, amellyel ugyancsak Jászberényinek 1664-ben megjelent „A New Torch to the Latine Tongue" címkezdetű, 415 + 65 nyolcadrétnyi lap terjedelmű munkáját köszöntötte. E könyve előszavát a szerző „Ex Chering-Crox e Museo meo 4. Novembr. 1663." keltezte,[4] tehát ekkorra az összes üdvözlő versek is már mind elkészülve, kezében lehettek, sőt ha Köpeczi az előző éveket csakugyan mind

[1] Adattár II, 614—15.

[2] Weszprémi, Stephanus: Succincta medicorum Hung. et Transylv. Biographia. Lipsiae, 1774. III, 178. Így találjuk Magyari-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. III. Bp., 1931. 1449., továbbá Trócsányi Berta: Magyar ref. theológusok Angliában. Debrecen, 1944., valamint számos más munkában is.

[3] RMK III, 2164. (Magam a debreceni református nagykönyvtár példányát használtam, amelynek könyvtári jegye: RMK 338.)

[4] RMK III, 2252.

Angliában is töltötte, ellenben az 1663. esztendőben már a németalföldi egyetemeket látogathatta, versét akkor akár sokkal korábban: barátja művének megírása közben is összeüthette. Ez a lehetőség annál is inkább valószerűnek tartható, mivel 1663. június 15-én „Valentinus Keopezi Transilvanus (Annorum) 31 T(heologiae studiosus)" nevét már a leydai egyetem anyakönyvébe bejegyezve találjuk.[5] Innen azonban már négy hónap múlva, 1663. október 13-án Groningában mint „Valentinus Keopeczi Trans(ilvanus) T(heologiae et) Ph(ilosophiae studiosus) gr(atis inscriptus)." A további megjegyzés szerint: „Gr(atis) ob afflictum Hungariae Statum."[6] Majd három hónap múlva ismét egyetemet cserélt, ugyanis 1664. január 12-én „Valentinus Keopeczi Hungarus Theol. Stud." a franekerai egyetemre vétette fel magát.[7] Ennélfogva tehát Trócsányi a közleményében tévedhetett, amikor arról tudósított, hogy Köpeczi Bálint 1663. augusztus 3-án még mindig Londonban van. Itt azután a londoni holland eklézsiától segélyt kért, mivel otthoni patrónusa a tatárdúlás miatt tönkre menve, őt többé már nem segélyezheti. Különben Trócsányi szerint Köpeczi 1662-ben megy Londonba, s ott van 1664-ben is. Minde tévedést bizonyosan az válthatta ki, hogy Jászberényinek azt a munkáját, amelyet 1663-ban szerkesztett s azt Köpeczi is köszöntötte, csak 1664-ben nyomtatta ki a kiadó.

Köpeczi Bálint tehát Hollandiában egy-egy egyetemen mindössze csak 3—4 hónapi időre ízlelt bele az egyes professzorok előadásainak hallgatásába. Franekerából is csakhamar visszatért Leydába; ezt bizonyítja, hogy 1664. május 21-én itt Hoornbeek János tanárnak, az egyetem azidei rektorának és a városi gyülekezet lelkipásztorának elnöklése alatt „De Pugna Spirituali" tárgykörből vitatkozást tartott.[8] Az itt töltött további időben — úgy látszik — nagy szorgalommal igyekezett a teológiai tudományokat elsajátítani. Június hónapban ugyancsak Hoornbeek előtt „Ideae Institutionum Theologicarum" címen tartott disputatiot.[9] Azután július 17-én ugyane professzor vezetése alatt „De Ecclesia" tárgykörből vitatkozott.[10] Végezetül a teológiai doktori fokozat elnyeréséért folyamodva, az akadémiai szenátus jóváhagyásával 1664. szeptember 4-én „De Locis aliquot Theologicis" címen tartotta meg felavatási disputációját. E művecskéjét azután Bethlen János kancellár Miklós és Pál nevű fiainak ajánlotta.[11] E körülményből az sejthető, hogy diákunk a kancellárnak volt alumnusa, jóllehet a holland egyháztól történt segélykérése ennek ellene látszik mondani, ámde ha meggondoljuk, hogy éppen ekkortájban a gazdag Bethlen János még a Leydában és Londonban tanuló fiainak sem tudott pénzt kijuttatni, s így azok is csak szükséget szenvedtek,[12] könnyen megmagyarázhatjuk Köpeczi helyzetét.

Tanulmányait befejezve az új doctor theologiae rövidesen hazatért, itthon azután a sárospataki kollégiumba, egykori „alma mater"-ébe volt

[5] Archiv N. F. XVI, 214.
[6] Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194.
[7] TT 1886: 795.
[8] RMK III, 2247.
[9] RMK III, 2248.
[10] RMK III, 2249.
[11] RMK III, 2250.
[12] Bethlen Miklós önéletírása. Bp., 1955. 1, 185—186.

tanárai: Buzinkai Mihály és Pósaházi János mellé 1665. február 10-től kezdődőleg harmadik rektorul rendeltetett.[13]

Köpeczi Patakon három esztendeig, vagyis 1668. március 17-én történt eltávozásáig tanárkodott.[14] Ez alatt az idő alatt akadémiákon tanuló két diák is ajánlotta neki teológiai tárgyú vitatkozását, úgymint Szathmár-Némethi Mihály, a későbbi kolozsvári pap és esperes, 1666 májusában Leydából és Mezőlaki P. János 1666 júniusában Franekerából.[15] Megemlíthető még, hogy az 1686. március 30-án eltemetett Felvinczi Sándor debreceni pap és esperes felett mondott temetési beszédek megemlékeznek itthoni és külsőországokbeli tanulásáról, ebből azután megtudjuk, hogy hazai iskoláztatását Felvincen, Enyeden, Váradon, Debrecenben folytatva, Patakon fejezte be, ahol tanárai: Buzinkai, Pósaházi és Köpeczi voltak.[16]

Köpeczi Bálint kétségtelenül jól képzett fő volt, bárha szellemi beállítottságáról inkább csak sejtjük, hogy aligha csatlakozott a kor újabb szellemi áramlataihoz, legalábbis erre vall, hogy ismert vitatkozásának mindenikét, így még a doktorrá avatásit is, az anticartesianus Hoornbeek leydai professzor tanítványaként tartotta, sőt egyiket éppen az orthodox tudós világ büszkeségének: Voetius professzornak is ajánlotta. Zemplén Jolán felsorolva az 50-es, 60-as évek jelesebb pataki tanárait, úgymint Buzinkait, Pósaházit, Baczoni Balót és Köpeczi Bálintot, az utóbbiról megemlíti, hogy „kiváló nyelvész, aki ugyancsak Hollandiában és Angliában tanult. Ezek a tanárok is a Comeniustól örökségbe hagyott modern pedagógiai szellemben tanítottak".[17]

Köpeczi Bálint már nem érte Patakon a kollégium ifjúságának és tanári karának Báthori Zsófia által történt kiűzetését.

[13] Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. collegium története. Marosvásárhely, 1896. 115, 118, 122.

[14] I. h.

[15] RMK III. 2347. és 2327.

[16] Hedera Poetica Significativa Vitae & rerum gestarum. Debrecen, 1686. (A debreceni ref. nagykönyvtár példányának jelzése: RMK 199.)

[17] M. Zemplén Jolán A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp., 1961. 277.

ZILAHI SEBES ANDRÁS
A MAROSVÁSÁRHELYI KOLLÉGIUM MEGSZERVEZŐJE

1943 szeptemberében a marosvásárhelyi temetőben kutatgatva, a megelőző esztendőben lebontott XVII. századbeli temetőszín helyére épülő kőépítmény délnyugati sarka közelében egy gazdátlanul hányódó feliratos kő csonkját találtam. Valószínűleg nem régóta került napvilágra. Mérőeszköz nem volt nálam s ezért csak nagyjából határozhattam meg, hogy egy ormós kőkoporsónak körülbelül egynegyedrészeképpen maradhatott reánk.

Végigböngészve mindkét szöveglap megmaradt feliratát, jóllehet sem nevet, sem évszámot nem találtam rajta, mégis olyan útmutatásokat sikerült kiolvasnom, amelyekből minden kétség nélkül megállapítható annak a nevezetes férfiúnak a személye, akinek sírjára készült ez a pusztuló emlék.

Mindenekelőtt figyelemmel kell lennünk arra a helyzetre, hogy az egykori szokás szerint az ormós kőkoporsók déli lapja minden esetben a férfit megillető hely, mígnem az északi lap a feleség vagy a gyermekek számára volt fenntartva. Ha azonban az emlékkő tekintélyesebb ember sírját jelölte, abban az esetben a déli lapra kötetlen szövegben rótták fel a férfi életrajzi adatait, mígnem az északi lapon mondották el érdemeit.

Ilyenformán ha az előttünk fekvő követ vizsgáljuk meg, a faragás műveletének romlottságából s a betűk szabályos, de művészietlen kiképzéséből e síremléknek az 1700-as évek első évtizedeiben való keletkezésére következtethetünk.

A kőnek eredetileg dél felőlre elhelyezett lapjára nyitott könyv van kifaragva. Ez a jól ismert jelvény: a biblia, valamint az egykori vésett szöveg „CLAR" kezdő szócsonkja, amely a „clarissimus" titulusra egészítendő ki, e síremlék alatt nyugodott férfiúnak papi vagy tanári hivatására mutat.

Az északi lap első sora „ZILAH" szóval végződik. Ez a helységnév a verses latin szövegben a származáshely (patria) megnevezése.

A harmadik sor végén levő „AULA GUBERNAN"tis, vagy gubernatoris szavak Erdély kormányzójának udvarát jelölik meg, utalva arra a körülményre, hogy az itt nyugovó egyházi férfiú gróf Bánffi György udvarában egykor lelkipásztori tisztséget töltött be.

A negyedik sorban olvasható „MUSA VOCAT" szavak azt jelentik, hogy a kormányzó udvarából a tudomány múzsája, vagyis az iskola, mégpedig a kollégium szólította magához.

Az ötödik sort befejező „EXULIS EXUL", vagyis a számkivetettség megjelölése utal a száműzött sárospataki kollégiumra, amely 1672-ben Er-

délybe menekülve, Apafi fejedelem Gyulafehérvárra telepítette le, innen azonban 1716-ban tovább bújdosva, az esztendő végén azután Marosvásárhely adott számára menedéket.

E kő mindkét lapjának szócsonkjai annyira sok bizonyító adatot tárnak elénk, hogy tulajdonképpen nem is szükséges mindent egybevetnünk, mivel a felsorolt utalásokból máris felismerhetők a kiváló Zilahi Sebes András professzor életének jelentősebb állomásai.[1]

Bárha Zilahi életkörülményeinek fennmaradt adatai nem túlságosan bőbeszédűek, mégis tudjuk, hogy Zilahon született, apja azonban nem Zilahi János zsibói pap és esperes, „Az igaz Vallasnak vilagos Tüköre" című s 1672-ben Kolozsvárt megjelent művecskének szerzője volt, mint ahogyan Koncz József feltételezi,[2] hanem egy Zilah városi polgár: Tar alias Sebes István.[3] Hazai tanulását bizonyosan szülővárosában kezdette el, innen azonban rövidesen átjött a kolozsvári kollégiumba. Itt az 1690. év március hónap 28-án elhunyt doktor Tolnai István professzor, majd pap és esperesnek mára már csak egyetlen példányban megmaradt temetési kártájára, mint neutrálista, eleddig figyelemre is alig méltatott latin nyelvű emlékverset szerzett.[4] Természetes, hogy ez sem mondható különbnek a tanulók ilyesfajta verselményeinél.

Tehát ekkor neutrálista, vagyis felsőbb osztályos szolgatanuló volt, aki azután egy-két esztendő múlva már diáksorba lépett. Ekkor már mint studiosus, a jeles cartesianus Szathmár-Némethi Sámuel teológiai, valamint Csepreghi-Turkovics Mihály, utána pedig Szathmár-Némethi Mihály filológiai és filozófiai professzortól kitűnő tudásbeli alapot nyert. Tanulása közben — bizonnyal mint jeles tanuló — 1696. március 3-án a kollégium könyvtárosságával bízatott meg, s ezt a diáktisztséget 1698. június 3-ig töltötte be.[5] Innen most már külsőországokba távozva, 1698. augusztus 10-én a hollandiai Franekera egyetemére iratkozott be.[6]

Akadémiai tanulása mindössze egy esztendőre terjedett, itt azután szerencsés választással s bizonyosan otthoni tanárainak iránymutatására Röell H. Sándor coccejanus-cartesianus felfogású professzor tanítványául szegődött, akinek elnöklete alatt 1699 decemberében „Dissertatio Metaphysica De Cultu Dei Rationali" címen két részre tagolt (nyomtatásban 38 + 36 lap terjedelmű) vitatkozást tartott; ezt azután név szerint megnevezett erdélyi főembereken kívül egykori három kolozsvári tanárának ajánlotta.[7]

Külsőországokbeli tanulásából hazajövet, Bánffi György kormányzó udvari papjául hívta magához. Ebből az időből maradt reánk egy másik fel nem ismert verse. Ugyanis gróf Bethlen Sámuel, Bethlen Miklós kancellár testvéröccse és árva Bethlen Kata édesapja felett 1708. április 15-én Keresden tartott temetési beszédnek még ugyanabban az esztendőben Szebenben

[1] Szerző: Egy útszélen hányódó kőkoporsódarab. (A marosvásárhelyi Déli Hirlap 1943. november 12. számában.)

[2] Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. koll. története. M.-Vásárhely, 1896. 145.

[3] Gen Füz 1903: 40.

[4] E kárta a kolozsvári Farkas utcai templomban van.

[5] Könyvtári katalógusok egykori bejegyzései. (A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárából ma az Akadémia könyvtárában Kolozsvárt.)

[6] TT 1886: 798.

[7] Koncz i. m. 149. és RMK III, 4129.

4° nagyságban 10 sztlan levél terjedelemben nyomtatott kiadásáról már 1879-ben történt említés a Magyar Nemzeti Múzeumban levő egyetlennek tudott példány ismertetéseképpen.[8] Azóta azután ennek még egy másik példányát is megtaláltam a Sepsi református egyházmegye könyvtárában Sepsiszentgyörgyön.[9] Ebből tehát már megállapítható, hogy — a betűtípusok és sorelválasztások jelöletlenségétől eltekintve — a címlap szövege az idézett helyen helyesen közöltetett, ellenben tévedett az ismertető szakember, amikor mind a 10 sztlan levelet Nádudvari Péter magyar nyelvű prédikációjának nyilvánította, jóllehet ez már a 7/B. levelen bevégződik, mígnem a 8/A. levelen

LABORIOSAE VIRTUTIS — DULCIS MEMORIA — Quam — *Praematura Mors inexorabili momento reliquam fecit* — ILLUSTRISSIMI dum viveret COMITIS DOMINI — SAMUELIS de BETHLEN — Sacrae Caesareae Regiaeqe (!) Majestatis Tabulae Judiciariae in Tran- — sylvania Assessoris Primarii, Inclyti Comitatus de Küküllö supremi — Comitis, Inclytae pariter Sedis Siculicalis a Maros dictae — supremi Capitanei, &c.[10]

kezdősorokkal 1 levélre terjedő latin nyelvű bevezetés (titulus) után 2 levélnyi terjedelmű ugyancsak latin nyelvű epicedion következik. Ez a distichonban írott vers azután a következő szavakkal zárul:

Ita parentabat ANDREAS ZILAHI, *V. D. M.*[11]

Így tehát ez a 3 levélnyi szöveg Zilahi Sebes András másik ismeretlen művecskéjét tartalmazza.[12]

1709. szeptember 28-án Kolozsvárt elhunyt Szathmár-Némethi Mihály professzor, s helyébe még ugyanennek az évnek az őszén a kormányzó udvarából meghívták a kolozsvári református kollégiumba a filozófia s a nyelvek tanítására. Új állását Zilahi azonban csak másfél év múlva foglalta el, ennek pedig részben Bánffi halála, még inkább azonban az lehetett az oka, hogy az egyházközség — a megnehezedett időkkel járó rossz anyagi viszonyokra való tekintettel — csak félfizetést tudott számára biztosítani. Hiába kérelmezte a teljes járandóság kiutalását, az volt a válasz, hogy mint a kollégium egykori növendéke, az akkori sanyarú világban egy keveset szenvedni maga se restelljen. De ne tekintse a csekély fizetést személye kisebbítésének, mivelhogy a nagy szükség viszi erre az anyagi megszorításra az eklézsia vezetőségét, a hiányokat pedig a dézsmálásból begyűlt borral próbálják meg pótolni.

[8] Adalékok Szabó K. „Régi Magy. Könyvtárához" a Magy. Nemz. Múz. könyvtárából. (MKSzle 1879: 33.)

[9] Több más, XVIII. szdbeli halotti beszéddel egy kötetbe kötve, a Székely Mikó Kollégium nagykönyvtárában 130. sorszám alatt volt elhelyezve.

[10] A 4-ik sort dűlt betűkkel, az 5-ik sor 1., 4., 5., 6. szavát nagyobb kezdőbetűs antiquával nyomtatták. A kisbetűs szöveg szóeleji szóközepi „s"-e mindenütt hosszú s-sel szedetett.

[11] A nevet kivéve, a szavak dűlt, a név pedig nagyobb kezdőbetűs antiquával szedetett.

[12] Szerző: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. Kolozsvár, 1939. 15—16.

Zilahi azután jóformán meg sem melegedett Kolozsvárott, a főkormányszék máris Gyulafehérvárra helyezte át az oda menekült sárospataki kollégium igazgatására, mivelhogy a kiváló Kaposi Sámuel 1713. január 22-én, az utódjául kiválasztott Berzétei K. János pedig már ugyanazon év október 23-án elhunyt. A kolozsváriak hiába kérelmezték az egyházi főhatóságtól, hogy Zilahit ne vigyék el tőlük, mégis 1714 februárjában már új állomáshelyén találjuk mint az elárvult intézet egyetlen tanárát. Így tehát valóban nagy feladat nehezedett vállára, mert teljes két esztendeig egymagának kellett hordoznia mind a diákok oktatását, mind pedig az intézet megmaradásának minden felelősségét.

1716 kora tavaszán ismét szörnyűséges csapás sújtotta a kollégiumot. Ugyanis Steinwille tábornok felszólítására el kellett hagyniok fehérvári várbeli épületeiket. Hiába kapott ígéretet, hogy helyettük más helyen építenek újat, a tábornok — bizony — nem váltotta be szavát. Ekkor az ifjúság felkerekedve, egy jó fél esztendőre a Fehér megyei Krakkóban állapodott meg, majd azután a megmaradt ötven főnyi diákság Zilahi Sebes András és az újonnan melléje választott Szathmári Paksi Mihály tanárok vezetésével 1716 december elején Marosvásárhelyre vándorolt, ahol a városi tanács és a polgárság szívesen fogadta, s ezért itt véglegesen le is telepedett. Az aránylag kedvező körülmények között megtalálva életlehetőségét, a hazára lelt bujdosó kollégium magába olvasztotta az itteni alsó fokú iskolát (partikulát), kifejlesztve annak színvonalát arra a magasságra, amelyben az azóta eltelt majdnem két és fél évszázad ideje alatt lankadatlanul virágzott.[13]

Az új viszonyok elrendezését, bizony, csak alig élte túl a kollégium alapjait lerakó, kiváló szervező, tudós professzor, ugyanis az 1719. esztendőben mérhetetlenül pusztító pestisben maga is megbetegedvén, a reá várakozó még további feladatok megoldása elől örökre eltávozott. Az egyházi szellem haladottabb felfogásának érvényre juttatásában is nagy kárát vallotta annak, hogy minden tetterejét a császári hatalommal való küzdelem, valamint ilyen körülmények között iskolájának megszervezése és megmentése kötötte le. Arra sem maradt ideje, hogy két temetési beszéden és ugyancsak két halotti emlékversen kívül a külsőországokbeli komoly értékű értekezés méltó folytatásaképpen mást is alkosson. Itthon kinyomtatott munkái voltak az elöl felsorolt két versén kívül Barcsai Ábrahám felett 1716-ban mondott latin és Bethlen László felett 1717-ben tartott magyar oráció, továbbá Pápai Páriz Ferenc temetésére 1716-ban, nemkülönben Szathmár-Némethi Sámuel halálára 1718-ban írott verse.

A tudós Benkő József szerint kortársai Zilahit nagy tekintélyű, megfélemlíthetetlen, tudós, művelt és szeretetteljes férfiúként becsülték, akit Veszprémi István halála után a püspöki szék betöltésekor — fiatal kora ellenére is — számításba vettek.[14]

Magánéletéről annyit tudunk, hogy felesége Komáromi Zsófia volt, akitől született két gyermekéről van tudomásunk. Ezekkel együtt — ura halála után — az özvegy kénytelenségből a Marosvásárhely melletti Kakasd

[13] Koncz i. m. 145—49. és Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. története. Kolozsvár, 1906. I, 99—103.

[14] Bod Péter: Smirnai Szent Policarpus. 157—59. és Benkő József: Transsilvania. II, 285.

faluban levő szegényes házacskájukban húzódott meg. Zilahi családja jövőjét annak idejében e kis ingatlan megvásárlásával, valamint a saját, nemkülönben unokatestvérei családja számára 1715-ben elnyert nemeslevéllel akarta valamennyire is biztosítani. József nevű fia hasonlóképpen egyházi szolgálatra szánta reá magát. Tanulmányainak befejezése után előbb Koronkán, majd Berekeresztúron, Gyalakután s végül Csejden volt derék lelkipásztor; felesége Borosnyai Lukács Mária volt.[15]

Végezetül még meg kell említenem, hogy még Koncz József is azt állítja Zilahi Sebes Andrásról, hogy sírhelye ismeretlen.[16] Valóság, hogy leletünk csupán sírkövének csonkja, sírjáról is csak sejtjük, hogy a temetőszín táján áshatták meg, ellenben 1719. évben bekövetkezett halálának és eltemetésének hónapját és napját még róla sem sikerült megállapítanom.

[15] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1903, VI, XXV; 1904, VI, VII; 1905, XIX.

[16] Koncz. i. m. 522.

A KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM APÁCZAI UTÁNI DIÁKJAINAK NÉVSORÁBÓL*

— Részlet —

A kolozsvári református kollégium levéltárában őriztem az alább megnevezett kéziratos könyvet: Leges — collegii — reformatorum — Claudiopolitani — Renovatae — Seniore — Michale Lator — Anno MDCCXXXVII. — Mense Septembri — Per Stephanum Páldi — p. t. Civem Collegii.

Az iskola törvényeinek felsorolása után a törvényeket aláírt diákok névsora következik: Nomina — Studiosum — collegii Claudiaci — ab Anno Domini MDCLXVIII. — Praesidentibus Viris, Cl. Domino Steph. Tholnai, et — Cl. Dno Steph. S. Pataki, — Studentium; Quibus Ao — 1684. Die 23. April. adjunctus est Cl. D. Samuel — Szath. Némethi Lingvarum Professor. etc.

(E címzés után a subscribált tanulók névsorát találjuk az 1668. évtől egészen 1817-ig bezárólag. A névjegyzéket azután a jeles tudós Török István kollégiumi igazgató az intézet 1905—06. tanévi értesítőjének függelékeképpen 94 lapon kinyomtatva kiadta, csakhogy nagyon valószínű, hogy a szöveg másolását valamelyik tanítványára bízta, s ezért közleménye meglehetősen sok hibával: kihagyásokkal, ismétlésekkel, elírásokkal s fölösleges kiegészítésekkel van tele. Mindezek miatt nem tartottam fölöslegesnek az egész szöveget az eredetivel összehasonlítva átjavítanom. (Az eredetiben levő rövidítéseket fel sem oldottam, mert hiszen a gyakorlott kutató azt úgyis meg tudja cselekedni, s ezen kívül közleményem szövegét sem óhajtottam ezzel is megnövelnem.)

Magáról a feldolgozott eredetiről szólva, megismétlem, hogy már ez maga is másolat egy, hihetőleg összerongyolódott, avagy penész miatt szétmálló könyvről, amelynek tartalmát azután a seniori diáktisztséget 1737. április 30—1738. október 3-ig betöltő Lator Mihály megbízásából Páldi Szé-

* Az alábbi lerövidített bevezetőt és mintegy másfélszáz tételt egészen önkényesen szakítottuk ki Herepei János nagy terjedelmű munkájából, igazán csak mutatványképpen. A terjedelmi okokon kívül azért se vállalkozhattunk nagyobb részlet közlésére, mert adattárunknak mégsem lehet célja a XVIII. századra is áthúzódó iskolatörténeti forrásanyag teljes publikálása. Jó lenne, ha pedagógiatörténettel foglalkozó kutatóink, intézményeink módot találnának — a magyar nyelvterület sok más régi iskolája mellett — a kolozsvári kollégium Apáczai utáni másfél századából is ennek a fontos forrástípusnak — teljes anyakönyveknek — a modern kritikai földolgozására, közreadására. — *Szerk.*

kely István, a hollandiai egyetemeken tanult kiváló nyomdász még kollégiumi diák korában, 1737-ben lemásolta. Meg kell itt jegyeznem, hogy Páldi kolozsvári születésű és nevelkedésű lévén, másolatában következetesen alkalmazta az itt is közhasználatos ún. városi „a"-zó nyelvjárást. Török István ezt legtöbbször helyesbítette, közleményünkben azonban változtatás nélkül hagytam.

A névsorban a nevek felsorolása Pataki István professzorrá történt kirendelésének idejétől: 1668-tól kezdődik. Vajon ezt megelőzőleg volt-e korábbi névsor is, nem tudhatni, minthogy az Apáczai-albumban a tanulók névsora számára üresen hagyott lapok csak azt jelentik, hogy a fiatalon elhunyt és magát agyondolgozott professzornak nem volt érkezése, hogy még azokat is teleírja.

A Páldi által másolt névsor használatát különben nagyon megnehezíti, hogy — a XVIII. század legvégétől eltekintve — sehol sem tüntet fel semmiféle időpontot, ezért igyekeztem tehát a tanulókra vonatkozó minden felkutatható adatot összegyűjtenem, hogy az egyes diákok alakja könnyebben beállítható legyen a múlt idők történéseibe. Természetes, hogy ebbe nincsenek mind beleiktatva az egykor még rendelkezésemre állhatott források ide illő tételei sem, hiszen három és fél évtizeddel ezelőtt még nem gondolhattam arra, hogy egyszer csak meg fog szakadni minden gyűjtési lehetőségem. Megkezdett munkámat tehát azoknak kellene tovább folytatniok, akik ma is hozzáférhetnek a még kimerítetlen forrásokhoz, mint például a „Liber expeditionis alumnorum"-nak a XVIII. század második évtizedében kezdődő bejegyzéseihez, valamint az Apáczai-albumban a patrónusok és azok pártfogoltjainak jegyzékéhez. Lényeges ugyanis azt is tudnunk, hogy különösen Bánfi Dénes és Teleki Mihály utódaira átszálló kötelezettségét élvező kolozsvári, enyedi, vásárhelyi, udvarhelyi alumniuma kiknek tette lehetővé a tanulást, minthogy a Habsburg-uralommal beköszöntött súlyos idők nagyon sok más tanulmányi segély alapjait tették tönkre.

A feldolgozott névsorról szólva, meg kell említenem, hogy e Nomina studiosorum-on kívül van még egy vele egykorú, de elsődleges, sőt valamivel gondosabb másolat is, csakhogy ennek írását valószínűleg a másikkal egy idő tájban, vagyis 1737 táján egészen félbehagyták. Itt-ott helyesebb adatait az általam készített összeállításban külön megjegyzésképpen feltüntettem. E két névsoron kívül a sepsiszentgyörgyi volt Székely Nemzeti Múzeumban találtam egy (21/887. d. jelzésű) kéziratos könyvecskét, 5/B. levelén ilyen címzéssel: Nomina Clarissimorum, nec non Reverendorum Juvenum ac Humanissimorum Synmistarum quibuscum Sub efflugia 7. Annorum in Illustri Coll. Claudiopolitano Reformatorum Svave ac Placide temporis cursum mei absolvissem. Az ismeretlen nevű véndiák valószínűleg 1723 táján 163 nevet írt össze, amely sorozatot másolatomban pótlékképpen magam is beiktattam.

De most arról is szólnom kell, hogy az elmúlt évtizedek történetkutatói abban a téves hitben voltak, hogy az egyes iskoláknak fennmaradt tanulónévsorai az intézetek összes növendékeinek nevét tartalmazzák, ámbátor némelyek mégiscsak sejtették, hogy a gimnazisták, vagyis a hat osztály tanulói, vagyis a classisták külön csoportot képezve, még az iskolai törvények aláírására sem voltak kötelezve, de ha elvégezték az osztályokat, s tovább szándékoztak tanulni, letették a megkívánt vizsgát, ekkor azután

diákká, vagyis studiosussá lettek. E diákok pedig két csoportra oszlottak, úm. a szegényebb sorsúakra, akik reá voltak szorulva az intézeti ingyenes bennlakásra, az ingyen kapott cipóra s a jóltevők alumniumára. Ezek voltak tehát az alumnusok, akiket köteleztek az aláírt iskolai törvények. Ezeknek a nevét tartalmazzák a fennmaradt névsorok. A másik csoporthoz az ún. publikusok soroltattak. Ezek künn laktak a városban, maguk vagy hozzátartozóik gondoskodtak élelmezésükről s egyéb ellátásukról, házi nevelésükről szüleik, avagy pénzen fogadott magántanítóik által. A publikusok tehát főrangúak, nemesek vagy jobb módú polgárok fiai voltak. A református iskolákban róluk — tudtunkkal — soha senki sem vezetett semmiféle nyilvántartást. Csak a kolozsvári unitárius kollégiumról tudjuk, hogy ott „Szekundánusok"-nak nevezett publikusoknak is voltak írott törvényeik, tagjaikról azonban náluk sem maradt fenn semmiféle névjegyzék. (Gál Kelemen. II., 322—331.)

A kolozsvári református kollégium diákjainak sorába szerettem volna nemcsak az alumnusok, de a publikusok nevét is összegyűjteni, ámde addig az sehogyan sem sikerült, amígnem a véletlen 1933. augusztus 12-én részbeni segítségemre nem jöve, a kollégium nagykönyvtárának egy bedeszkázott zugában 137 példány egyleveles kártát, jó részben eulogiumot találtam, amelyeken a többek között egynéhány publikus által szerkesztett vers is volt kinyomtatva. Ezekhez válogattam azután a Farkas utcai templomban őrzött nehány temetési kártán is fellelt publikusok nevét. Így főképpen e két forrásból összeszedett ifjak nevét külön megjelöléssel most már beoszthattam az alumnusok rendjébe.

A diákok e sorozatában még egy, nem lekicsinylendő pontra is fel kell figyelnünk, arra ugyanis, hogy a haladó szellemet nemcsak a mégis valamicskével jobban javadalmazott prédikátoroknál és professzoroknál kereshetjük, hanem nézzünk szét a sok nyomorúsággal küzdő iskolamesterek között is. Igaz, hogy erre határozott példát egyelőre csak egyetlenegyet tudok bemutatni: Diószegi István 1670. esztendőbeli désaknai rektort, aki még a szószékből is valószínűleg coccejusi elveket vallott, ami miatt semigenerális synodus is ítélkezett felette (ld. alább 5. sz. alatt). Nevének megemlítésével egyidejűleg fel kell tenni azt a kérdést is, hogy vajon a jövő esztendőkre nem marasztott, vagy más okból eltávozott sok iskolamester mindenikének csupán csak hanyagságuk, vagy részegeskedésük volt-e az orthodoxia előtti bűne? Én kétlem.

1. Senior. Petrus Gidófalvi Ductus ad pastoratum Czegeinum.
   Róla, mint Apáczai tanítványáról, az Adattár II-ben már szólottunk. Itt még megállapítjuk, hogy a diáknévsor közvetlen kezdete előtti időben: 1667. január 14-én is már senior. Ezt bizonyítja az a kérelem, amelyet a benne meg nem nevezett diákfőnök az egész tanulósereg nevében Teleki Mihályhoz, mint „bizodalmas Patronus Uruk"-hoz intéz, kérve, járjon közbe a fejedelemnél, hogy Tolnai István professzorukat ne tétesse át az udvarhelyi papságra. A kérelemre nyomott pecsét képe: kartussal körülvett oválisban könyökben hajlított kar valószínűleg irattekercset tart. Felette: P D G betűk. (OLt; néhány szövegbeli eltéréssel a PrK. 1891. 15. lapon is közölve, csakhogy a pecsétről nem tesz említést.) E betűk tehát Gidófalvi D. Péter nevét jelölik.
2. Contr. Paulus K. Vásárhellyi ductus ad rectoratum Felső Bányainum.
   1668-ban alumnus (Apáczai-album), ugyanakkor contrascriba is.

Kovács Gusztáv: A felsőbányai ref. egyház és iskola története c. cikkében Vásárhelyi nevét nem ismeri. (SpFüz. 1866. 300.)

3. Stephanus Sz. Jobi Rector Gyalaiensis.

(Török közleményéből kimaradt!)

Az Apafi-javak ügyében a nagysajói uradalomról tartott tanúvallatás 1724. XI. 11-én 5 dési és 1 málomi nemes embert hallgatott ki, közülük az egyik „Nobilis Stephanus Nagy al[ias] Sz. Jobi de dicto oppido Deés A(nn)or[um] circiter 51. ... nehai üdvözült édes atyám lévén az néhai Mgos úrnak Kemény János uramk eo Ngák egy néhány esztendőkigh papja." (SzNM. Apor-levéltár B./XXVIII./1.) NB. Apafi Miklós feleségének: Teleki Annának volt második férje ez a II. Kemény János. Tehát id. Szentjóbi István Nagysajón volt pap. Lehetséges, hogy a gyalui rektorságból közvetlenül hozatott ide.

(Lásd még H. J.: A gyalui iskola régi mesterei. 3.)

4. Senior, Petrus Selyki academias tentavit visitare ao 1671.

1669. IV. 17. mint Teleki Mihály alumnusát húsvéti legátusként küldik udvarába. (OLt.)

1671. III. 21-én Sátoraljaújhelyről levelet intéz Teleki Mihályhoz, mint patrónusához, hogy Husztról jőve, innen több társával II. 22-én indulnak Késmárkon keresztül Boroszló irányában. (Teleki M. levelezése. V, 485.)

1671. VI. 25. Utrechtben beiratkozik. (Segesváry L.)

1672. VII. 3. Marburgban beiratkozik. (ItK 1955.)

1674. III. 20. Marburgban disputációt ajánl patrónusának: Teleki Mihálynak. (RMK III, 2669: „De sapientia".)

1674. VI. 11. Teleki Mihály címeres postálkodásának diáriuma szerint: „Indult el az Ur[am] Sz. P.-ről az Asz[ny]al eo kgluel, cum psen(tibus) Ver Mihaly Pungracz Marton, Selyki Peter Köpeczi Jan(os) Urakkal Kapi György ur[am] Ngsa Leanya Lakodalmara Aranyra." Tehát Teleki és felesége Uzdiszentpéterről két főemberrel és Selyki Péter udvari papjával, valamint az Apáczai-tanítvány s erősen Descartes-követő Köpeczi János fejedelmi udvari orvossal útba indult Kapi György fejedelmi tanácsos leányának lakadalmára Aranyra. (SzNM kézirattárában volt.)

1675. I. 1. újesztendő napján „Selyki Vram Praedicallott." (Uo.)

1679. IV. 29. mint Teleki Mihály udxvari papjának disputációt ajánl Zilahi István. (RMK III. 2992.)

1679-től újtordai pap, majd egyhm.-i jegyző. (Névkönyv 1867. 11.)

1688. október 26-án Radnóton keltezett levelében írja Pataki István professzor Teleki Mihálynak: „Nem tudom uram, ha hallotta legyen-e, hogy szegény Selyki Péter uram megholt, kit a másik vasárnap temetnek el, ha ugyan ki kell bontakozni Bányárul Miskolci uramnak (a mint ő keglme Tordára Selyki uramhoz írta betegségében) jó volna ő keglmét oda collocálni, ha jobb hely nem találtatik." (PrK. 1888. 230.) Selyki tehát Tordán, még pedig bizonyosan Új-Tordán volt lelkipásztor, minthogy ifj. Dadai János itteni prédikátor 1878-ban halt meg. (PrK. 1873. 37.)

5. Stephanus Diószegi ductus ad rectoratum Desiensem.

Apáczai-album szerint (54): 1667-ben Bánffi Dénes tanácsúr alumnusa.

Lásd még H. J.: a dési ref. iskola igazgatói és tanítói c. kny-ot, ámde onnan Diószegi neve alighanem törlendő az alábbi adat alapján, hacsak két külön szolgálati helyét is fel nem tételezzük.

Kádár József: Szolnok-Doboka vm. nevelés- és oktatásügyének története (Deésen, 1896. 252. lap) szt: Diószegi István désaknai rektort az ev. ref. egyház tiltotta elvek hirdetése s más bűneiért az egyház bevádolta s ítélet végett a széki egyházkerülethez (illetve egyházmegyéhez) tette át, amely 1670. június 12-én a buzai partialison a következő ítéletet hozta, pontonként felelve a vádoló egyháznak: „1. Scandalumjáról a ecclesiát reconciliálja, melynek modusa ilyen: Predikáljon az templomban és deploratiojával offendientomjait amovealja, hogy mind hirtelenségből, ifjúi erőtelenségből történt esetit senki ne kövesse, sőt mind előtte járóinak illendő tisztességet tégyen. Tanítójának (vagyis papjának) nem hogy ellene rugódozna, sőt mint Istennek szolgáját hallyja, őt tiszteli és vele együtt vétkes cselekedeteiről Istennek tanítóját egyebeket is kövessen megh. 2. Semmi újítást a bevett régi tudományon kívül ne hintegessen, sem publice, sem privatim. In riti-

bus mostani szokásunkból semmit nem recedeal. 3. Semmiképen praedicatorát nem traducallya s mások szívét is nem commovallya ellene. 4. Honnan valami gyanúságh származnék, az asszonynépek közzül senki házát ne gyakorollya. 5. Diocesisitől senioratul fügh és ellenünk semmiben nem ingadoz. Ezekben, ha mit renovalna tisztességteknek, kimenetele legyen functiójából Tiszteletes praedikatori társaságok törvénye által, melyről subscriptiója is testalni fogh." Kádár feltételezése szerint Diószegi a coccejusi elveket vallotta s ezért — úgy látszik — hivatalát oda is hagyta. (Nagyon valószínű, hogy e józan felfogású és bátor ifjú hitelveit illetőleg Kádárnak igaza van, hiszen nem régóta hozatott a kolozsvári kollégiumból, ahol Pataki István, Coccejus tanításait követő professzor volt a tanára.)

6. Georgius Kriszbai.
   1714. V. 27-én gálfalvi ref. prédikátor, nemes személy. (ENM Lt. kilyéni Székely-család levéltára. Daday István szíves közlése szerint 1930-ban.)
7. Stephanus Szathmári ductus ad pastoratum Keresztur Sylvanis.
8. Andreas Vezekényi ductus ad pastoratum Bethleniensem.
   Apáczai-album szerint: 1668-ban alumnus.
   1677. Bethlenben pap. (Szolnok-Doboka vm. monogr. II. 185.)
9. Ioannes Papoltzi ductus ad pastoratum Szamosfalv. et Apahid.
   1675. VII. 8-án Papolczi János pusztakamarási prédikátor. (ENM Lt. Kemény-család levéltára. Daday István szíves közlése szerint 1930-ban.)
10. Ioannes B. Horvati ad academias iter suscipiens defuncti Bernae.
    Apáczai-album szerint 1668. alumnus: Johannes Horváthi promotus cum laude in academias Belgicas a Spectabili Dno Dyonisio Bánfi supremi collegii hujus Patronus.
    1672. III. indul akadémiákra (Adattár II. 61—62. Ugyanott további részletek is!)
    1672. XI. 11. Pápai Páriz Ferenc naplója szerint: „Marpurgum Cattorum, ahol békével találtam a magyar atyafiakat, úgymint: T. Eperjesi Mihály, Horváth János, Selyki Péter, Pataki István uramékat, kik Hollandiából szaladtak volt, ki, a gallus harczolván a belgákkal, győzelmet is sok várain vevén."
    1673. II. 8. „jöttünk ki szekeren Marpurgumból hárman: Horváthi János és Veresegyházi Tamás urammal Giessaba estvére, ott várván bennünket a Prussus barátunk." (ItK 1892: 398, 499.)
    1673. II. styl. vet. 8. (Pataki István naplója szerint.) D. Horváthi, Veresegyházi Basileam; D. Papai vero Heydelbergam professi. (TT 1887: 145.)
    1674. V. 4-én Baselben üdvözlő verset ír Veres-egyházi Tamás teológiai doktorrá avatására. (RMK III, 2647.)
    1674. V. 9-én Pápai naplója szerint: „Adott T. Horváthi Békés János uram 23 tallérokat külcsön szükségemben Bernben." (ItK 1892: 501.)
    1674. V. 16-án Baselban üdvözlő verset ír Kállai Kopis János vitatkozásához. (RMK III, 2644.)
    1674. VII. 18-án Bernből üdvözlő verset küld Pápai Páriz Ferenc orvosdoktorrá avatási értekezéséhez. (RMK III, 2649.) Megjegyzendő, hogy időpont közelebbi megjelölésében sajtóhibának kell lennie, mert ekkorra Horváthi már halott volt.
    1674. VI. Bernben meghal. (Bod Péter — Hvngrvs Tymbavles Contivatvs. 84.)
    1674. VII. 11. Pápai Páriz szerint: Horváthi Békés János peregrinationis meae Germanicae comes meghal. (ItK. 1892. 502.)
    Horváti Jánosnak említett peregrinus életéről bizonyosan sok újat tudunk majd meg kéziratos naplójából, amit Bázelben őriznek. (Említi: Szalay László M. Acad. Ért. 1855: 379—380.; Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Bp., 1946. 69.). E naplót a szegedi adattári sorozat számára Zsindely Endre készíti sajtó alá.
11. Michael Torjai hic defunctus.
12. Josephus K. Vásárhellyi satisfecit.
13. Joannes Bányai factus claviger Újváriensis.
    (Vagyis a szamosújvári várban.)
14. Stephanus Türkösi discessit Debretzinum clam.
    Debreceni koll-ban: Stephanus Türkösi. Anno Domini 1670. 21. februarii. Rector Bihariensis. (Thury E. II. 140.)

15. Stephanus Szenczi honeste Enyedinum migravit.
Apáczai-album szt: 1668-ban alumnus.
1669—1670. Szentsi Istvan az Parvisták Classicus Praeceptorának négy Cantora fl. 24. (Hosz Pál és Szathmári János kolozsvári ref. quártások számadáskönyve. 15/B. lev.)
1677. V. 6. „Mentek el Szenczi Ur[am] az Urfiual eő kgkl ... Gyeöngy Viragot szedetni." (Teleki Mihály udvarának postálkodási diáriuma szerint, amely a SzNM-ban volt. Szenczi tehát Teleki Jankónak alighanem Eölyveösi utáni magántanítója volt.)
16. Joannes Bagosi discessit Patakinum.
Sárospataki koll.-ban: 1668. Johannes P. Bagosi. 8. Februarii Rector Hetzeiensis. (Et 1945: 101.)
17. Stephanus Fagarasi ductus ad rectoratum Szekiensem.
18. Stephanus Zilahi ductus ad pastoratum Dodradum.
I. névsor szerint: a koll.-ban senior; Apáczai-album szerint: 1668-ban alumnus. Az is megjegyzendő, hogy Dodrád falu nincs, hanem alighanem a Kolozs megyei Dedrádról van itt szó.
Talán azonos az 1650 k. született, 1677-ben peregrinációra indult, coccejánus íróval; de ez nem vlsz., vö. alább 125. sz.
19. Nicolaus Markosfalvi ductus Gyalainum pro rectore.
Kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában őrzött könyv bejegyzései: B. Nagy Ari P: Eccl. Varad ms. — Liber Collegii Claudiopolitani. — Jure possidet Nicolaus Markusfalvj. A. 1673. (Könyvtári jelzése: M. 7. volt.)
Uo. Ex libris Stephani Pauli. Successit Nicolao Markusfalvi. A. 1673. (Könyvtári jelzése: P. 31.)
Teleki Mihály alumnusa, az Apáczai-album szerint (56. l.); később Désen volt rektor, ahol halászás közben vízbe fulladt.
(Lásd még: H. J.: Gyalui isk. 3.)
20. Stephanus Erdélyi satisfecit, ductus ad rect. B. Hunyadien.
A kollégiumban Teleki Mihály alumnusa volt. (Apáczai-album. 56.)
21. Mikhael Debreczeni honeste ivit Rivulinum.
1669. Michael Debreczeni satis fecit honeste. (Thurzó F.: A nagybányai ev. ref. főiskola 191.)
22. Stephanus M. Vásárhellyi satisfecit.
Bod Péter (Smirnai szent Polikárpus) szerint: M. Vásárhelyi István püspök 1647-ben Marosvásárhelyen született. Apja: Karancsi Miklós fejedelmi szolgálatban álló tanult ember. M.-Vásárhelyi „tanulását elsőben folytatta a' Kolo'svári, már akkor elhíresült Nemes Kollégyiomban. Annakutána, a' Tsernátoni Pál' és Dé'si Márton' nagy híre el-vonta őtet az Enyedi Mu'sák szállásokra." Ebből tehát az következnék, hogy Apáczainak is tanítványa kellett volna legyen, ámde az a Vásárhelyi István, aki 1658. május 20-tól volt itt az elementaristák praeceptora, Kézdivásárhelyről írta magát. (Adattár II. 609.)
Külsőországokba 1677-ben indult. Ebben az esztendőben a Hollandiában tanuló diákok Osdolai Kun István küküllői főispán, patrónusuk halálára gyászverseket írva, Utrechtben nyomtatásban kiadták. E versszerzők között ott van M. Vásárhelyi István neve is. Zoványi cikkei szerint Rácböszörményi János halálára írt verset ez évben.
1678. augusztus 1-én Stephanus Vasarhelyi Transylvanus (a Bod Péter tudósításánál 6 évvel fiatalabbnak, vagyis 25 esztendősnek beiratkozott diák) az egyetem filozófiai karára vétette fel magát Leydában. (Archiv N. F. XVI. 216.)
1678 szeptemberében, tehát egyhónapi tartózkodás után Franekerában mint Stephanus Maros-Vásárhelyi Transylvanus-Hungarust már a teológusok között találjuk. (TT 1886: 796.)
Bod szerint: hazatérése után a marosvásárhelyi iskolához rendeltetett rektorul, ahonnan Radnótra vitetett prédikátornak. Ezzel szemben a marosi egyházmegyének történeti leírása azt állítja róla, hogy először Harasztkereken volt pap 1700 körül, s innen ment Mezőbándra. (Névkönyv melléklete 1905. XVI. lap.) Bod szerint azonban Radnótról Vajdahunyadra távozott 9 esztendeig tartott ottani szolgálata után, bár Bándon és Harasztkereken is volt lelkipásztor. Ezek után

Küküllővárra került, ahonnan 1720-ban (Zoványi cikkei szt. 1710-ben) vitetvén Enyedre, itt azután nemcsak papságot, hanem esperességet és generális nótáriusságot is viselt. Kolosvári István püspök 1717-ben elhunyván, utána a papság Vásárhelyit óhajtotta volna, ámde a főkonzisztórium tagjai — Bod szerint — ennek ellene mondottak, aminek egyik oka Vásárhelyi „kemény darabos beszéde, 's szókimondó Ember lévén, minden személyj válogatás nélkül, akár Fö-Embernek, 's akárkinek úgy mondotta-ki a' dolgot, a' mint értette; a' melly sokaknak nem tetszett. Némely kemény és fontos szavai forognak ma-is az Embereknek szájokban." Ezért tehát nem őt, hanem Soós Ferencet választották püspöknek, akinek halála azonban már 1720-ban bekövetkezvén, utána mégis csak Vásárhelyi nyerte el a főpásztori tisztséget. Meghalt 1728-ban 81 esztendős korában. (Smirnai Szent Polikárpus 166—170.)

23. Andreas Galambfalvi discessit clam infamis.

24. Michael Székesi cum venia discessit.

25. Daniel Halmágyi satisfecit, ductus ad rect. Szentlaszlaiensem.

26. Andreas F. Zilahi satisfecit, ductus honorifice pro rect. Biharin.

1676. IX. 9. mint Alumnus Collegii Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára verset írt. (H. J.: RMK I, II. kötetéhez 9.)

Zilahi F. András az Apáczai-album szerint (56. lap) Teleki Mihály alumnusa, majd Désen rektor.

27. Stephanus Hunyadi satisfecit factus minister magnifici Seredi.

Kádár J.: Szoln.-Dob. nevelés-tört. szerint: 1681-ben Borsáról Kaplyonba rendelték egy évre, minthogy „nem odavaló", Hunyadi Istvánt pap-tanítónak. (297. lap.)

28. Senior, Joannes Roszgoni satisfecit, tandem academias visitavit.

Apja: Rozgonyi Sutoris János k.-vásárhelyi, n.-enyedi, ótordai akademikus pap, esperes.

Az apáról ld. Adattár I. 485—488. — ahol azonban helyesbítendő az önéletírás megsemmisülésére vonatkozó közlés: a kézirat megvan Kolozsvárt, s újabban kiadásra készítette elő Tonk Sándor. Az önéletírás alapján talán a fiú korai életszakaszának homályos pontjai is megvilágosodnak. (Így pl. születési ideje, ami a leydai beiratkozás adata alapján 1653 lenne, Zoványi cikkei szerint viszont 1648. január 29-én született.) Az azonos nevű két személy — apa és fiú — adatainak pontos szétválasztása is szükséges: addig nem tudjuk bizonyosan pl., hogy melyikük írt és adott ki magyarázatot a Heidelbergi kátéról stb.

Rozghoni P. János 1669—70. praeceptor cl. poeticae; évi javadalmazása 40 m. frt. (Ref. quártások számadáskönyve. 15/B. lev.)

Apáczai-album szerint: 1668-ban alumnus.

1676. XI. 5. Utrechtben beiratkozik. (Segesváry Lajos. 21.)

1678. III. 23. Leydában mint 25 éves teológus iratkozott be. (Archiv. N. F. XVI. 216.)

1678. III. 25. Leydában disputál. (RMK III, 2989.)

1679. III. 26. Leydában disputál. (RMK III, 3001.)

1680—1685. Sz.-udvarhelyen rector scholae. (Kis Ferenc: Sz.-udvarhelyi ref. koll. 23—24. és Benkő József: Transsilvania II. 296.)

1685-től Kolozson pap. Zoványi szerint: ezután Zabolán és 1691-től Fogarason. (NB. 1684-től Fogarason Rozgonyi Mihály a pap: Et 1958: 79.)

1694 körüli időtől Széken pap és 1698 körül esperes. (Szolnok-Doboka vm. Monogr. VI. 415.)

Ao. 1708. prima 7-br kezdődött és ultima 9-br terminálódott Cantorára (eml.) néhai Rozgoni János Ur. (Rationarium nevezetű számadáskönyv a kolozsvári ekkl. levéltárában.)

1710 második felében meghal, valószínűleg november vége körül, bizonyosan pestisben.

1718. özvegye m. h. (Szabó-céh számadáskönyve az eltemetettekről).

A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtára egy olyan könyvét őrizte meg, amelyből sajátkezűleg bejegyzett jelszavát is megtudjuk: „Ex libris Johannes P. Rozgoni A. 1682. Udvarhellyini. Cui Cristus & in vita & in morte lucrum. mpr." (B. 29. sz.)

Ugyanezt megtaláljuk egy másik, időjelzés nélküli könyvben is, megnevezvén a jelszó idézeti helyét is, írván: ... Cui Ctus & in vita & in morte lucrum. Phil.

1., vagyis Pál apostolnak a Filippibeliekhez írott levele I. része 21. szakaszában, amely Károlyi Gáspár fordítása szerint: Mert énnékem mind életemben, mind halálomban nyereségem a Kristus. (Kvtári jel: R. 131.)

Tekintettel arra a körülményre, hogy csak e könyvtárban 13 könyve maradt meg mai napig, mutatja, hogy tekintélyes könyvtára lehetett, amelynek bejegyzéseit a dátumozatlan jegyzéseket leszámítva, érdemes felsorolnunk, mert ebből a beszerzések módjára és egyéb körülményeire található útmutatás:

Est Georgij Miskolci et fratrum Christianorum eius in thesis fide iunctorum 1643. 10 die Mensis Februarii in oppido Kezdi Vasarhely. — Post Cl. Georgii Miskolci Est Johannis S. Rozghoni. Emi ab ipsiis (!) electvs, Enyedini in synodo generali Anno 1646 Junij 4 die. flor. 1 Dn. 60. — Ex libris Johannis P. Rozgoni filiationis jure etc. (Könyvtári jel: Q. 62.)

Ex libris Johannis P. Rozgoni. Ab A. 1666. usui sum hos Parentis libros applicare utcuncque cepit &c. (M. 7.)

A. 1672. Ex libris Johannis P. Rozgoni. (Utána az ismert jelmondat.) (Q. 72.)

Ex libris Johannis P. Rozgoni Comparatus Trajecti ad Rhenum. A. 1677. 20. Julij. (P. 92.)

Est Johannis P. Rozgoni. Comparatus Lejdae 1678. 19. Augusti. Stif. 20 &c. (O. 196.)

Ex donatione Reverendi ac Eruditi Viri Johannis Hunyadi p. t. Ecclae Benedeciensis Minister; est ex charis. suppelectibus Johan. P. Rozgoni 1684. 3 Augusti. (K. 97.)

Ex donatione Gni Dni Pauli Tolnai, possidet hunc libr. Johannes P; Rozgoni A. 1693. (O. 79.)

A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtára őrizte meg az alábbi bejegyzésű könyvet: Ex libris Michaelis T. Csepregi, amelyet Harlemben kapott ajándékul 1689. IX. 6-án, azután pedig Csepregi özvegyétől Sámsondi Máriától kapta Rozgoni P. János. 1709. III. 1-én. (Könyvtári jelzése: VIII. 221.)

Ugyanott egy másik könyvét is őrizték: Ex libris Johannis P. Rozgoni. Ebbe az ívrétű könyvbe valószínűleg 1710-ben bekövetkezett halála után írták be: T. Rozgoni János Ur almariumában ezeket találtuk: Könyveket in Folio (11 kötetet), in Octava (13 kötetet). Üres Palaczkok. (Könyvtári jelzése: O. 19.)

29. Georgius Tholnai satisfecit et ivit Enyedinum.

Apáczai-album szerint: 1668-ban alumnus.

1669—1670. praeceptor classis etymologicae. (Ref. *quártások számadáskönyve.*) Évi járandósága: fl. 32.—.

1679. VII. 8. Leyda. Georgius F. Tolnai teológiai tárgyú vitatkozása „De Fide & Sancta Patrum Agalliasei" tárgykörből: az I. rész Wittich Kristóf, a II. rész Le Moyne István professzor elnöklete alatt. A disputáló ajánlja 6 kolozsvári ref. egyház-gondnoknak, 3 kolozsvári, 1 radnóti papnak, 2 enyedi s 2 kolozsvári tanárnak, az utóbbiak között *testvérének:* Tolnai F. István teológiai professzornak. (RMK. III. 2990.)

Ez a Tolnai F. György — Zoványi lexikoncikkei szerint — a kolozsvári és külföldi tanulmányai közti időben, 1671—72-ben rektor volt Zilahon; üdvözlő-verset írt Zilahi Jánoshoz. — Mh. Székelykocsárdon.

30. Petrus K. Vásárhellyi satisfecit, ductus ad pastoratum, academias.

1669—1670. Vásárhelyi Peter az Rethoricus Praeceptornak negy Cantorra fl. 50. — Vásárhelyi Péterk Restantia Penzt, mellyel György Deák Uram adossa maradot volt fl. 6. (Nb. György deák azonos a megelőző gazdasági évbeli Üröghdi György quártással!) [3] (Hosz Pál és Szathmári János 1669—70. évbeli ref. quártások számadáskönyve. 15/B. lev.)

É. n. Petrus Vásárhelyi venit in aulam Splis Dionysii Bánfi, ad informationem Spectabilis pueri Georgii Bánfi, Splis Dni Dionysii Bánfi filii unici. (Tehát a gubernátorrá lett Bánfi Györgynek gyermekkori házitanítója volt.)

1676. X. 6. Utrechtben beiratkozik az egyetemre. (Segesvári L. 21.)

1679. I. 16. „Vasarhely Peter uramk, Nemeth Orszagbol megh jöven gratis taplalasara adattak eo kglmek fl. 12./."

1679. V. 11. „Vasarhelyi Peter uramk Nemeth Orszagban valo menetelire conferalt az Ecclesia mellyet Tisz: Pataki uramk attam f. 50." (Számadáskönyv 3/A. és 4/A. lev. Budai Mihály kurátornak bizonyosn utólagos elszámolása.)

1680—1693. Széken pap és esperes. M. h. 1693. XI. 19. (Szolnok-Doboka vm. monogr. VI, 414.)

31. Samuel Tholnai satisfecit.
Apáczai-album szerint: 1668-ban alumnus.
1669—1670. praeceptor classis rudimentariae. (Ref. quártások számadáskönyve.) Évi járandósága: 28.— fl.
1683. VIII. 20-án Attam az Monostori Praedicatork Tolnai Samuelnek salariumaba fl. 2. (Hosz és Uyfalusi quártások számad.)
1683. XII. 21. Att. az monostori praed. Tolnai Sámuel urk fizete. fl. 6. (Hosz és Uyfalusi quártások számadáskönyve. 37/B.)

32. Stephanus Totfalusi satisfecit, ductus ad pastoratum.
Apáczai-album szerint: 1668-ban alumnus.

33. Michael Sz. Györgyi satisfecit.
A kollégiumban Rhédei Ferenc alumnusa. (Apáczai-album. 62.)

34. Stephanus Halmagyi satisfecit, ductus ad rect. Kertsedin.
(A Török által közölt névsorban tévesen írva Gyalaiensemnek!)
1692-ben Jedden prédikátor. (Névkönyv 1903, LXXV. lap.)

35. Georgius Retyi Discessit clam nec satisfecit.
(Török közleményéből kimaradt!)

36. Stephanus Szegedi Satisfecit, ductus ad Rect, Gyalaiensem.
(Török közleményéből kimaradt!)
(Lásd még H. J.: Gyalui isk. régi mesterei. 4.)

37. David Késmárki honeste valedixit.

38. Stephanus Gyalai satisfecit.

39. Clemens K. Vásárhelyi ductus ad rectoratum Hunyadinum.
Apáczai-album szerint: 1668-ban Bánfi Dénes alumnusa.

40. Stephanus Dobszai pro testimonio missus nunquam expect.
Hihetőleg azonos vele a debreceni diák: Stephanus Dobszai. Testimonium non habens reiicitur. 1671. (Thury E. II. 143.)

41. Nicolaus Petri satisfecit, ductus ad rect. Gyalaiensem.

42. Andreas Hoszszufalvi satisfecit, ductus ad pastoratum Gyalain.
I. névsor szerint: a falu neve: Mákoinum.
1669—1670. Hosszufalusi András, praeceptor classis syntacticae. (Kolozsvári ref. egyházi számadáskönyvek.) Fizetése: 36.— fl.
1688. Hosszufalusi András Bethlenben pap. (Szoln.-Doboka vm. monogr. II. 185.)

43. Michael Tatárlaki honeste abivit.

44. Joannes Pesti satisfecit, ductus ad pastoratum Sz. Peteriensem.
1669. IV. 17. mint Teleki Mihály alumnusát húsvéti legatusként küldik udvarába. Uzdiszentpéterre. (OLt.)
1669. V. 18. Kovásznai Péter levele Telekinének: „Dadai Uram zeredan oda indult volt, de az Utban megh betegedven, ... hanem en azzonyom az szoros alkalmatossaggal praedicaltatek egi Pesti nevü deakunkkal a mult heten ... s tudakozam erköltseröl s tudományáról mind Tolnai Uramtol, ... Pataki deak volt, onnen Gyengiesi mestersegre vittek volt, s Pataki Uram ala jöt volt ide be, hogi Ugian it telepedgiek is le praedikatorsagra valami keves idö mulva, ... most az edes anyaval vagion." (OLt.)
1670 körül Teleki Mihály udvari papja Uzdiszentpéteren.
1679-ben Sárpatakon lelkipásztor. (OLt.)

45. Sen. Georgius Torjai satisfecit, ductus ad rect. Szigetinum.
1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára verset írt. (H. J.: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez. 9.) Alumnus Collegii.

46. Stephanus Dalnaki satisfecit.
1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára verset írt. (H. J.: RMK. I. és II. kötetéhez.) Alumnus Collegii.

47. Michael Dalnoki in patriam ivit.

48. Nicolaus Zabalai satisfecit, inhoneste discessit.
1692—1716-ig Zabolai Miklós Disznajón volt prédikátor. (Névkönyv, 1892. 4. lap.)
49. Andreas Harasztasi.
50. Joannes K. Vásárhellyi satisfecit, ductus ad rect. Colosiensem.
51. Franciscus Hunyadi satisfecit, ductus ad rect. Somlyoiensem.
1682. III. 11. Franciscus Banfi Hunyadi Ex civitate Hunyad Transylvanus Leydában iratkozott be az egyetemre, mint 25 éves, teológus (Archiv N. F. XVI. 217.)
1682. VIII. 19. Franciscus Banfi Vngarus Theol. Stud. Franekerában beiratkozik az egyetemre. (TT 1886: 797.)
1683. Franciscus Banfi Hunyadi Transylvano-Ungarus Franekerában vitatkozást tart. (RMK III. 3240.)
(Zoványi cikkeiben ezeket a peregrinációs adatokat mind az 1675—81 közt Debrecenben tanult Bánffihunyadi Ferencre vonatkoztatja, talán nem alaptalanul.)
52. Michael Hétüri.
(Hihetőleg szász nemzetiségű diák.)
53. Petrus Küküllővári ductus ad rectoriam Hunyadiensem.
1693—1699-ig Küküllővári Péter Szövérden prédikátor. (Névkönyv. 1904. LII. lap.)
54. Michael Lasádi.
55. Michael Nádasdi honeste abivit.
56. Michael Barátosi.
1678. XI. 21. Barátosi Mihály Szászfülpösön prédikátor. (SzNM. törzsgyűjt.)
57. Andreas Albisi satisfecit, ductus ad rect. Gyalainum.
(Lásd még H. J.: Gyalui isk. régi mesterei. 4.)
58. Ladislaus Vitkai satisfecit, et Siculiae partes revisit.
59. Michael J. Zilahi.
60. Georgius Tartzali.
61. Martinus Tallyai honeste discessit.
62. Georgius Uzoni honeste abivit.
63. Martinus Szt. Péteri.
64. Georgius Várallyai.
65. Michael Sz. Simoni satisfecit et rector Desiensis factus.
Sz. Simoni Mihály. Teleki Mihály alumnusa. (Apáczai-album. 56.)
Lásd még: H. J.: A dési isk. igazgatói.
1710. Szentsimoni Mihály Nagyernyén scholamester. (Névkönyv, 1897. 24. lap.)
1713—1714. Sóváradon pap Szentsimoni Mihály. (Névkönyv, 1905, LII. lap.)
66. Ambrosius Lippai satisfecit.
67. Ladislaus Csabai satisfecit, ductus ad rect. K. Vásárhely.
68. Joannes Szendi satisfecit, ductus ad rect. Szekinum.
69. Michael Enyedi satisfecit et in locum D. Szendi, Szekin, ductus.
Apáczai-album szerint: 1670-ben alumnus.
1690-től Búzában pap. (Szoln.-Dob. vm. monogr. II. 313.)
1709—1716. Nagyenyedi Mihály Magyardécsén pap és esperes. (Szoln.-Doboka vm. monogr. II. 557.)
Ugyanőt Melegföldváron 1709—1724-ig úgy említik mint papot és esperest. (Szoln.-Doboka vm. Monogr. V., 160. — Vajon melyik volt a tulajdonképpeni állomáshelye, nem tudhatom, de valószínű, hogy egyik helyen netalán csak mint vizsgálatot tartó esperes neve van a jegyzőkönyvbe bejegyezve.)
70. Thomas Veszsződi.
(Valószínűleg szász nemzetségű diák.)
71. Joannes Szathmári satisfecit et profectus Albam.
A menekült sárospataki kollégium gyulafehérvári állomáshelyén: Johannes Szathmári 1672. die 21. Octobris. Seniore Danieie Diószegi. Praeceptor Ducimen(!)-tariae. Ascendit Academias tandem Pastor factus. (Et. 1958. 77.)

1673. V. 28. mint fehérvári diák „Johannes Szathmári Coll. Civ." Bornemisza Zsuzsánna özv. Szentpáli Jánosné, I. Apafi Mihály fejedelem sógornője temetési kártájára verset szerzett. (Kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában őrzött kárta szerint.)

1678. XI. 16. Utrechtben üdvözlő verset ír (RMK III. 2940.)

1680. II. 21. Leydaban beiratkozik, 27 éves teológus. (Archiv. N. F. XVI. 216.)

1680. IV. Franekerában beiratkozik. (TT 1886: 797.)

1680-ban Franekerában disputál. (RMK III. 3039.)

Zoványi szerint: 1686. nov.-től rektor Nagybányán. (E rektort azonban inkább Szathmári Pap Jánosnak tarthatnók.) 1688-tól Zilahon pap kb. 1699-ig; 1710 táján Ecseden pap.

72. Franciscus Kassai satisfecit.

73. Michael Kajatai satisfecit, defunctus.

(Valószínűleg tollhiba Kajántai helyett!)

74. Joannes Székellyhidi satisfecit et pro tempore rector Desien.

Székely-Hidi János. 1670. V. 1-től Rhédey Ferenc, 1672. V.-től Bánffi Dénes alumnusa. (Apáczai Album, 55, 62.)

1690. I. 14-én Paniton pap. (GenFüz 2908. 104—6.)

1690. I. 14. Székely Hidi János Paniton prédikátor (Kolozsvári ref. koll. RMK I. 43. sz. jelzéssel Czeglédi I.: Dagon ledülése c. könyvben, bejegyezve.) A bejegyzés Venter Mátyás lelkipásztortól származik, mint aki Mátyás nevű fiának keresztelőjére egyik keresztapjául hívta meg Székelyhidit.

75. Paulus Tunyogi pedagogium salutavit in Silvaniam.

Apáczai-album szerint 1670-ben alumnus.

76. Andreas R. Szombati ivit Enyedinum.

77. Michael Alesius satisfecit et profectus in Coronam.

Vlsz. a híres brassói Alesi (Olescher)-család tagja.

Ugyane családnevet viselte a kolozsvári születésű Alesius Dénes (sz. 1525. † 1577.) kolozsi, majd szászfenesi magyar evang. pap, gyalui esperes, püspök is, kinek eredeti nevét Bod Péter Molnár, esetleg Igaz alakban kísérelte meg helyreállítani, jegyzetben azonban megjegyzi, hogy újabban előkerült irat Madár Dénes néven nevezi meg. (Smirnai-Szent Polikárpus. 14—15.)

78. Joannes Barothi satisfecit.

79. Thomas Tantsi satisfecit.

80. Franciscus Váradi satisfecit et ministerium Pokaen. subivit.

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára verset írt. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

1687. körül Magyarrégenben pap. (Névkönyv. 1893. 3.)

81. Stephanus Ajtai.

82. Martinus Türkösi.

83. Paulus Szoboszlai satisfecit, ductus ad rector. Tétsinum.

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára verset írt. (H. J.: RMK. I. és II. kötetéhez. 9.) Alumn. Collegii.

84. Joannes Mádi satisfecit, ductus ad rect. Samosujvár Némethi.

85. Joannes Halászi rectoriam subivit.

86. Samuel Udvarhellyi profectus Albam.

A menekült sárospataki kollégium gyulafehérvári állomáshelyén: Samuel P. Udvarhellyi Anno 1672. Die 2. Martii. Venit Koborinum ad erigendam scholam. (Et. 1958.)

87. Stephanus Peretseni solvit et ductus ad rector. Husztiensem.

88. Samuel P. Zoványi solvit et ductus ad rector. Desiensem.

Zoványi P. Sámuel Teleki Mihály alumnusa. (Apáczai-album. 56.)

1678. II. 5. Teleki postálkodásának diáriuma szerint: „Jeött Zovanyi Samuel ur[am] az Desi Schola mester."

1680. V. 1-én Samuel P. Zoványi Ung. 26. éves a leydai egyetemre beiratkozik. (Archiv N. F. XVI. 216.)

1680. Leydában ifj. Kovásznai Péter akadémikus emlékére gyászverset ír. (RMK III, 1051.)

1681. III. 12-én Leydában Köleséri Sámuel disputációját verssel köszönti. (RMK III, 3119.)

1682. VIII. 23-án Samuel P. Zoványi Franekerában beiratkozik. (TT 1886. 797.) (Lásd még H. J.: A dési iskola igazgatói.)

89. Michael Kisfalusi solivt et ductus ad rect. Uzoniensem.

90. Petrus Várallyai Várallyai est que profectus Albam. (sic!)

Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégium diáknévsorában: Petrus G. Warallyai subscripsit Anno 1672. die 21. Octobris. Albae Transylvanorum Sacrae Poeseos et Oratoriae Praeceptor tandemque Senior laudatissimus, ducitur ad Rectoratum R. Szombathinum ibique placide exanimatus est. (Et 1958. 77.)

91. Stephanus P. Miskoltzi satisfecit et honeste discessit.

A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában őrzött könyv bejegyzése szerint: Est Stephani Miskolczi. Emptus Flo. 1. denar 50. — Ex libris Stephani Nyiri mp. paratus 1677. 28. 7bris. — Est Martini Miskolci P. B. Hunyadiensis. (Könyvtári jelzése: Q. 52.) — Nem lehetetlen, hogy e két Miskolczi nevezetű férfiúnak volt valamelyes köze egymáshoz, jóllehet Márton aligha volt a kolozsvári iskola növendéke, mint Nyiri István.

92. Nicolaus K. Helmetzi satisfecit, ductus Somlyainum.

1676. IX. 9-én Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára, mint Al. Coll. verset szerzett. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez.)

93. Stephanus Debreczeni satisfecit.

1679-ben Magyarrégenben, 1684—1685-ben Koronkán prédikátor. (Névkönyv 1903. XXV. lap.)

94. Martinus N. Győri satisfecit, ductus ad pastoriam Torjaiensem.

95. Samuel Pathai solvit, profectus Albam indeque Acad. salut.

Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégium diáknévsora szerint Samuel Pathay Anno 1673. Die 16. 8-bris. Albae Transylvanorum Syntaxeos Praeceptor. Postea a Generosa Domina Gregor Gilányi in Academias promotus, tandem ex Belgio Redux Pastor Ecclesiae Husztiensis (laudabilis.) (Et 1958.)

1680. V. 1. Samuel Pathai Ung. 26. T. Leydában beiratkozott. (Archiv N. F. XVI. 216.)

1680. verset írt az elhunyt ifj. Kovásznai Péter akadémikus emlékére. (RMK III, 3051.) Leyda.

96. Senior. Georgius P. Szendrei solvit, ductus ad rector. Szigetiensem.

(Töröknél tévesen Szentendreinek nyomtatva!)

97. Michael Szeki satisfecit.

1679—1687. Széki Mihály Bálványosváralján lelkipásztor és esperes. (Szolnok-Doboka vm. Monogr. II. 127.)

98. Martinus Uzoni satisfecit, ivit Enyedinum.

99. Andreas Ekemezei satisfecit.

100. Michael Brullyai solvit.

101. Joannes Coronensis satisfecit.

(Az utóbbi három ifjú szász nemzetiségű.)

102. Petrus Caurai satisfecit, Albam profectus.

Sárospatakról menekült kollégium Gyulafehérváron: Petrus Kausai Hungarus Anno Domini 1673 die 16. 8-bris. Pastor in Barovia factus est. (Et 1958: 79.)

103. Samuel P. Jenei satisfecit, discessit sed redivit.

104. Petrus Zalányi solvit, ductus ad Pastoriam Szennyein.

105. Georgius P. Miklósi satisfecit.

Valószínűleg azonos Szentmiklósi György 1686. évbeli kővári prédikátorral. (Almási Sámuel esperes 1867. évi gyűjtése, Dadai István által rendelkezésemre bocsátott adat.)

Ugyancsak Szentmiklósi György nevű papot találunk 1699-ben Ormányban és 1719—1723-ban Désaknán. (Szoln.-Doboka vm. monogr. III. 239. és V. 306.)

106. Stephanus Szilágyi satisfecit et profectus Enyedinum.

107. Michael Türi.

108. Joannes Kolosvári satisfecit, ivit ad rector. Devaien.

109. Stephanus Bányai abivit.

1676. IX. 9-én Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára mint Al. Col. verset írt. (H. J.: RMK I. és II. kötetéhez.)

110. Georgius Zalányi satisfecit, ductus Colosinum.

111. Daniel P. Peleskei satisfecit, cancellista factus.

112. Joannes P. Veresmarti satisfecit.

113. Joannes V. Belényesi satisfecit, ductus ad rect. Kővárin.

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára mint Al. Coll. és p. t. praec. Orat. verset szerzett. (H. J. Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

114. Dániel P. Várallyai satisfecit, ivit Enyedinum.

1676. IX. 23. Teleki Mihály udvari postálkodásának diáriuma szerint: „Kisertuk be az Urfiat eö kglmet az Enyedi Scholaba[n]."

1677. II. 11. „Estvere Enyedre, holot allitotak Praeceptornak Varallyai Urat" Teleki Jankó mellé. (Uo.)

1678. II. 22. „Attak Varallyai ur[na]k az Praeceptor[na]k fertaly hejan ket sing Brassait ajandekon avatottat." (Uo.)

1678. II. 2. „Ment el Varallyai ur[am] Colosvarra." (Uo.)

1678. II. 6. „Jeott meg Varallyai ur[am] Colosvarrol." (Uo.)

1680. V. 23. Leyda: Daniel Varallyai Ung. 25. T. az egyetemre beiratkozott. (Archiv N. F. XVI. 216.)

1680. Leyda. ifj. Kovásznai Péter emlékére verset írt. (RMK 3051.)

1681. III. Leydaban disputál. (RMK III, 3126.)

Váralyai Dániel dévai, szászvárosi, majd romániai pap. † 1706. Romániában. Felesége Tofaeus püspöknek Krisztina nevű leánya. (Mike Sándor: Collectio Genealogicae Nobilitatis Transsivániae. B. 2. — az ENM kézirattárában — és Koncz József: Tofeus Mihály, kny. az EPrK.-ből.) Zoványi szt. Apafi udvari papja is volt.

115. Stephanus Gyimati satisfecit, profectus Albam.

Apáczai-album szerint 1670-ben alumnus.

A sárospataki kollégium studiosusainak névsora szerint: 1669. Stephanus Gyimoti. 4. Octobris. Praecept. poeseos. Rector Vizaknensis in Transylv., tandem Pastor Trans Danub. et in Barovia. Nunc Senior Tractus Papensis. Obiit A. 1730. (Et. 1945. 102.)

Úgy látszik, hogy időközben Kolozsvárra távozott, de azután, hogy a pataki kollégium Erdélybe menekült, visszatérhetett anyaiskolájába.

A továbbiak során is volt része üldöztetésben — talán saját egyháza részéről is. A baranyai püspöki tisztet — több évi üresség-létben után, 1699—1705 közt — ő töltötte be utoljára (Et 1945: 94.). Lektorom, Esze Tamás arra figyelmeztet, hogy roppant nehézségeket leküzdve szervezte újjá Baranya kulturális életét.

Íróink között is számon kell tartanunk! Erre Mokos Gyula — Szinnyei József munkáját bírálva — már régen figyelmeztetett (Íróink életéhez. Bp., 1907. 28. „Önéletírása unokájának a másolatában megvan a Múzeum levéltárában."); de hiába: újabb összefoglalások, sőt még Zoványi lexikoncikkei sem vesznek tudomást Gyimotiról mint íróról.

116. Michael Szemerjai satisfecit, profectus Albam.

Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégiumban: Michael Szemerei Anno 1673. Etiam hic factus Transfuga. (Et 1658. 78.)

117. Joannes K. Helmeczi sutorem se reddidit.

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára mint Al. Col. és Praec. Etym. verset szerzett. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

1679. bibliothecarius. (Könyvtári katalógusok bejegyzései.)

118. Joannes Patai.

119. Palus Göntzi satisfecit, profectus Debrecinum.

Debreceni diákok névsorában: Paulus Gönczi. Receptus anno 1676. die 28. Cocus laudabilis. Etymologistarum, syntaxistarum et poetarum solertissimus praeceptor et contrascriba diligentissimus. Rector Liszkaiensis. (Thury E. II. 150.)

120. Michael Galambodi satisfecit.
1699—1710. Vaján lelkész. (Névkönyv 1903. LXVI. lap.)
1708 (?) szentbenedeki lelkész beszolgál Cserefalvára. (Névkönyv 1905. IV. lap.)

121. Joannes Ekemezei satisfecit, ablegatus est.
(Szász nemzetiségű diák.)

122. Stephanus Hovattői satisfecit, Albam profectus.
I. névsorban „Albam profectus" helyett „Paedagogiam ductus".
1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára mint Alumnus Collegii verset írt. (H. J.: Adatok RMK I. és II. kötetéhez. 9.)
(Az I. sz. diáknévsornak van igaza, minthogy a gyulafehérvári kollégiumban neve egyáltalán nem fordul elő.)

123. Adamus Kolosvari satisfecit, Albam profectus.
A Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégium tanulóinak névsorában: Adamus Kolosvari Anno 1673. die 7. Junii. (Et 1958: 78.)

124. Stephanus Küküllővári satisfecit.

125. Stephanus B. Zilahi subscripsit, migravit.
Itt a „migravit", vagyis átköltözött megjelölés mellől hiányzik az irány megnevezése, éppen ezért átfésülve az egész diáknévsort, abban csakis az enyedi kollégiumba átiratkozott alumnusokkal összefüggésben találtam meg, mégpedig számos előfordulásban, ennek az igének az alkalmazását, ennélfogva e diákról is feltételezhető, hogy hazai tanulását szülőföldjén: a zilahi partikulában kezdve, Kolozsvárt folytatta, majd pedig Enyeden fejezte be.
1678 májusában az utrechti egyetem anyakönyvében találjuk Szilágyi Zilahi István nevét bejegyezve (Segesvári L. 22.)
1679. III. 15. a leydai akadémiára iratkozott be mint „Stephanus Silvanus Zilahi Ung. (Annorum) 28 T(heologiae studiosus.)" (Archiv. N. F. XVI, 216.)
Zoványitól idézzük, hogy még mint enyedi diák részt vett a Nadányi professzor elleni diáklázadásban. Azt is ő sorolja fel, hogy hollandiai peregrinációja idején az 1678—79. években három vitatkozást tartott s egy gyászverset írt. Hazatérve, előbb Kemény Jánosné Teleki Annának lett nagysajói udvari papja, azután pedig marosvásárhelyi prédikátor. (Zoványi cikkeiben, bár nem tud Zilahinak kolozsvári tanulásáról, ez azonban nem gyöngítheti azonosításunkat.)
1695- és 1696-ban is marosvásárhelyi pap. (Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. koll. tört. 103, 105.)
„A coccejanismus története" c. munkájában (Bp., 1890. 137.) Zoványi e haladó szellemi mozgalom magyar képviselői közé sorolja Zilahi Istvánt említett külföldi disputációi alapján.

126. Samuel Décsei satisfecit, ductus ad rect. Zoványiensem.
1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára mint Al. Col. verset szerzett. (H. J.: RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

127. Sámuel Gyalai discessit.

128. Andreas Csernatoni satisfecit.

129. Stephanus Zabalai satisfecit.
1678. Zabolai István nemességet nyer. Kihirdetve: 1678. V. 3. Dés. (Szoln.-Doboka vm. Monogr. V. 352.) Felőrön prédikátor.
1683-ban Melegföldváron lelkipásztor. (Uo. V. 160.)
1688-ban Málomban pap. (Uo. V. 118.)
1701-ben Sajószentandráson lelkipásztor. (Szoln.-Doboka vm. Monogr. VI. 42.)

130. Stephanus Tarczali satisfecit, valedixit.

131. Georgius Ujhellyi satisfecit, ductus Székinum.
A kollégiumi névsor azonban, úgy látszik, téved a széki *egyházmegye* megnevezése helyett, minthogy Kádár József: Szoln.-Dob. vm. neveléstört. szerint: Ujhelyi György 1686-ban Szinyén volt pap-tanító. (536. lap.) Ugyancsak 1686-ban Szinyén nevezi meg Szolnok-Doboka vm. monográfiája is. (VI. 463.)

131/a. *Publicus:* Johannes Pap. Nob.
1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára verset írt. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

(Azonos lévén Szathmári Pap Jánossal, lásd tehát e kötetben az ugyanilyen című cikket!)

131/b. *Publicus:* Samuel Némethi. Nob.

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára üdvözlő verset szerzett. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.) (Azonos lévén Szathmár-Némethi Sámuellel, lásd tehát e kötetben a róla írott cikket!)

131/c. *Publicus:* Nicoalus Keczer. Nob.

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára üdvözlő verset írt. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

Valószínűleg Keczer Menyhért felső-magyarországi bujdosó, konstantinápolyi követ fia, akit Teleki Mihály vehetett gondjaiba. Ezt következtethetjük Keczernek 1677. május 6-án Konstantinápolyból Telekihez intézett levelének következő szavaiból: „tovább is ajánlom az Kegyelmed ajánlott grátiájában s patrociniumjában cselédeimet mind az aprókkal együtt, hadd dicsekedjem, nemcsak jelenlétemben, sőt inkább idegen helyben való létemben is szokott úri jóakaratját mutatta Kegyelmed, legkiváltképpen jó oltalmával, mivel ott az országnak az szélin vagyon és igen rossz emberek közé vetett volt az Úr Isten azelőtt. Az Úr Isten életvén és visszavivén, igyekezem Kegyelmednek mint uramnak megszolgálnom." (Teleki Mihály levelezése. VII. 362.)

131/d. *Publicus:* Stephanus Istvándi. Nob.

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna Epithalamiumára üdvözlő verset írt. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

1654. XII. 12-én Régeni Asztalos János jegyzőkönyvében feljegyezte, hogy „Istvándi Ur csináltatott az fiaynak az scholahoz 3 harom nuzolyat, megenten egy kar szeket". (E jegyzőkönyvet az ENM levéltárában használtam.)

Ez az ifjú egyike lehetett a most említett fiúknak, apja pedig az 1670. VI. 4-én 64 esztendős korában elhunyt kolozsvári nemes Istvándi Bálint tekintélyes és vagyonos polgárember és egyházi kurátor. (Selyemre festett címere a Farkas utcai templomban; közli Sándor Imre: Kolozsvár czímeres emlékei c. munkájában is az 55—56. lapon.)

De azonos azzal az Istvándi Istvánnal is, akit velencei útja alkalmára Bethlen Miklós magához fogadott inasként az 1665. évben. Ámde ez az ifjú rendetlen kicsapongásával csak kellemetlenséget zúdított mind a maga, mind Bethlen fejére, ami miatt ura annyira dühre gerjedt, hogy tőrével át akarta szúrni, ha Rettegi István nevű másik szolgája le nem fogta volna. (Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 210.) — Valószínű, hogy Istvándi a fent jelzett vers írásának idejére már elvégezte az iskolát, minthogy a kor szerint is eléggé nagy időköz van az egyes események között.

131/e. *Publicus:* Petrus Kovásznai.

Néhai Kovásznai Péter püspöknek, Teleki Mihály komájának fia, aki belgiumi bujdosása közben Leydában 1680-ban elhunyt. (RMK III. 3051.) — A kiváló apáról már írtam: Adattár II. 149—58.

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára verset írt. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

131/f. *Publicus:* Georgius Szepesi.

Valószínűleg Szepesi Pál felső-magyarországi bujdosó fia. Bizonyos, hogy családja is benn van Erdélyben, mégpedig éppen Kolozsvárt, mint ahogyan Teleki Mihályhoz 1676. január 20-án Ebesfalváról intézett levelében írja: „én már ma Kolozsvárra beszállott cselédim megtekintésére megyek, ... én talán csak két nap sem lehetek szegény cselédim közt, kik is mint legyenek, csak Isten tudja." (Teleki Mihály levelezése. VII. 149—150.) Még korábban, vagyis 1672. november 5-én Szilágysomlyóról írja: „Az asszonnak, ... nagy böcsülettel való alázatos szolgálatomat ajánlom szegény édes bujdosó feleségemmel együtt, és ott levő beteges fiunkat ő kegyelme édes oltalmában és gratiájában alázatosan ajánlom." (Uo. VII. 397.)

1676. IX. 9. Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára verset írt. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9.)

131/g. *Publicus:* Caspar Serédi.

1676. IX. 9-én Apafi Miklós és Teleki Anna epithalamiumára 4 soros magyar nyelvű MESE MESE-t írt. (H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 9. és ItK 1962:

131/h. *Publicus:* nagyváradi Váradi Zsigmond.

Tanult a kolozsvári ref. kollégiumban. Majd Doboka és Belső-Szolnok vármegyék főbírája. M. h. 1729. XI. 21-én 63 éves korában. (Verestói György: Holtakkal való barátság. Kolozsvár, 1783. lap.)

487.) Ez az ifjú különben azonos a későbbi szendrői várkapitánnyal.

131/i. *Publicus:* bálványosváraljai Székely Zsigmond.

Tótfalusi Kis Miklós *Mentségé*-ben (Kolozsvár, 1902. 20. 1.) tudtunkra adja, hogy apósának: „Székely András Uramnak Tsepregi [Turkovics Mihály] Uram Paedagogusa volt a' fiával, és mind promotiojára, mind [az akadémiákról való] lejövetele után több hasznot vött Székely András keresményéből én nálamnál. [Szathmár-]Némethi [Sámuel] Uram is elég hasznát vötte életében."

131/j. *Alumnus* (?): Ibrahim Müteferrika.

Kós Károlynak 85-ik születésenapjára tisztelőitől kiadott könyvében (Hármas könyv. Bukarest, 1969. 49—58.) az e címben megnevezett férfiúról találtam egy minket is érdeklő, 1918-ban Konstantinápolyban írott cikkét. Ebből megtudjuk, hogy Ibrahim müteferrika — saját bevallása szerint — 1692-ben 18 éves korában került török fogságba. Születésének helye Kolozsvár, vallása kálvinista, s mint ilyen a református kollégium teológus diákja volt. A fogságban tapasztalt kegyetlen bánásmódtól szabadulandó, átállott az izlám-hitre, majd tehetségével és szorgalmával Damad Ibrahim pasa nagyvezér pártfogásába küzdötte fel magát, s így történhetett, hogy a vendégjogot nyert Rákóczi Ferenc mellé a padisah parancsára tolmácsul rendeltetett. Erről az Ibrahim efendiről Mikes Kelemen is (Törökországi levelei. Pest, 1861. II, 65, 71, 104. és Thaly Kálmán: II. Rákóczy Ferencz fejedelem emlékiratai. Bp., 1872, 321.) megemlékezett. Soraiból külön is hangsúlyozzuk a fejedelemnek halála előtt Ali pasa fővezérhez intézett búcsúlevelét, amelyben a szultán kegyelmébe ajánlja a melléje beosztott török tisztségviselőket, „de kiváltképpen Ibrahim hív tolmácsomat". E hosszas szolgálata mellett különben a török művelődés érdekében tett igen fontos teljesítménye volt, hogy sok nehézség leküzdése után magánlakásán felállította a nagyvezérnek és később a svájci De Saussure Cézárnak, a konstantinápolyi angol követ titkárának támogatásával az első török könyvnyomdát, amelynek nagy ritkaságú, mintegy jó húsz kötetnyi termékét maga Kós Károly is látta.

Az OSzK 1968-ban megszerezte egyik 1730-ban nyomtatott kiadványát, amely Egyiptom történetét tárgyalja. (MKvSzle 1969: 418.)

A most előrebocsátottak után meg kell állapítanunk, hogy az eredeti nevén nem is ismert kolozsvári diáknak a nagytudományú Szathmár-Némethi Sámuel tanítványának kellett lennie; emellett azután arra is fontos felfigyelnünk, hogy az 1690—92. években nyomdája felállításának előkészületeivel bajlódó Tótfalusi Kis Miklós törekvéseit bizonyosan megértéssel szemlélte, sőt azt is fel merem tételezni, hogy a legelső rendben szegődtetett discipulusok egyike is ő lehetett, mert hiszen a nyomda létesítésének gondolatát, nemkülönben a megvalósításért folytatott küzdelmeiben tanúsított akaraterőt és szívós kitartást a minden újítástól irtózkodó második hazájában csakis egykori mesterétől vagy legalábbis példányképétől tanulva, válthatta valóra.

131/k. *Publicus.* Bánfi György.

Bánfi Dénes tanácsúr, Kolozs megyei főispán, kolozsvári várkapitány fia.

131/l. *Publicus.* Teleki János,

Teleki Mihály kővári főkapitány, tanácsúr fia, aki itt csak a gimnáziális osztályokat járta, mígnem a felsőbb évfolyamokban az enyedi kollégiumban tanult tovább. (Mindkét ifjúra vonatkozó forrást lásd az Adattár III. kötetének „Teleki Jankó könyvtárocskája" c. cikkében.)

A BÁNFFIHUNYADI ISKOLA RÉGI MESTEREI

— Részlet —

Bánffihunyad a Váradtól Kolozsvárig elterülő vidék középpontja, Kalotaszeg legnagyobb helységévé növekedett annak következtében, hogy mint a Vigyázó-hegy alatti Bánffi-birtokok székhelye, lakosságának elégséges alkalmat nyújtott a földmívelésen kívül kertgazdasággal, állattenyésztéssel, fuvarozással, kereskedéssel és iparral való foglalkozásra. Ennélfogva e mezőváros lakossága jómód és értelmesség tekintetében felülmúlta a többi vidék hasonlóképpen jobbágyi sorsban élő népességét, s így a tanulás szempontjából is magasabb igénnyel bírt, mint azoknak a falvaknak lakói, ahol alig lehetett a „klasszis" padjait gyerekekkel megtölteni.

Bánffihunyad iskolájának mesterei mindig a kolozsvári kollégium jelesen végzett növendékei közül kerültek ki. Ilyenformán mint tanítók is inkább megállották helyüket, annál is inkább, mivel legtöbbjük előzetes gyakorlatot szerzett a kollégiumbeli alsó osztályok növendékeinek oktatása közben. Jól tudom, hogy az igazgatók életkörülményeinek leírása még nem az iskola története, de az adatok szűkszavúsága vagy éppen hiánya miatt mégis csak az életrajzokban felsorakoztatott eseményekből tudhatunk következtetést levonni az intézmény fejlődésére vonatkozólag.

Összegyűjtött anyagom a rektorokat körülbelül 1670-től 1820-ig, tehát százötven éven keresztül adja. Ebből a nagyobb gyűjteményemből — szinte mutatványként — az első fél század adatait sorolom fel: az 1670—1710-es évek közti rektorokra vonatkozókat. A névsor azonban nem teljes, minthogy legfőbb forrásaimban: a kolozsvári kollégium törvényeit 1668-tól 1817-ig aláírt tanulók névjegyzékében, valamint alumnus diákjainak 1718—1808. évről vezetett „liber expeditionis" című könyvében[1] nincsen mindenütt megjelölve az egykori növendékek életpályájának az az állomása, amelyre a kollégiumból eltávoztak. A nagyon szűkszavú adatokhoz azután igyekeznem kellett minden felkutatható utalást összegyűjtenem.

1. *Erdélyi István* (1670 táján). Az 1659. év körüli időben írta alá a kolozsvári schola törvényeit. Tehát még Apáczai Csere János igazgatása idejében lépett a diákok

[1] Nomina studiosorum collegii Claudiaci és Liber expeditionis a kolozsvári ref. koll. levéltárában. Az alább következő adattárban nem fogom külön jelölni, ha a forrás e két kéziratos könyv feljegyzései közül került ki.

sorába. Mint felsőosztályos tanulónak Teleki Mihály kővári főkapitány alapítványa tette lehetővé a továbbtanulást.[2] Az „alma mater"-től 1670 táján búcsúzott el és vitetett a hunyadi iskola rektorának.

2. *Szentgyörgyi Mihály* (1672 táján). Az 1661. év körül öltötte magára a tógát. Ezután Rhédei Ferenc volt fejedelem alumniumát nyerte el.[3] 1672 táján jöttek érte, hogy kivigyék a hunyadi iskola igazgatójául.

3. *Kézdi-Vásárhelyi Kelemen* (1673 táján). Körülbelül az 1662. évben lépett a kollégium felsőbb évfolyamaiba. Ekkor az 1674-ben kivégeztetett Bánffi Dénes egyik alapítványa ítéltetett az ő számára.[4] 1673 táján nyerhette el a hunyadi iskola rektorságát.

4. *Küküllővári Péter* (1674 táján). Valószínűleg az 1663. évben jutott a diákok sorába s onnan 1674 táján vitték bánffihunyadi iskolamesternek.

5. *Nyiri István* (1681 táján). Feltehetőleg 1670-ben subscribált. Tanulmányait körülbelül 1681-ig folytatta. Ekkor vállalta el a hunyadi mesterséget.

6. *Kálai Lőrinc* (1686 táján). Úgy látszik, hogy 1675-ben lépett diáksorba. Tanulmányai folyamán 1682 augusztus végétől 1683 november végéig a parvisták, vagyis az alulról számított első osztály praeceptorságával bízatott meg.[5] 1686 táján lett Hunyadon iskolamesterré.

7. *Madarasi György* (1687 táján). Az 1676 körüli időben írta alá a kollégium törvényeit, s mintegy tiezenegy évre rá hagyta el az intézetet, s ment a hunyadi iskola tanítójául.

8. *Viski György* (1689 táján). Körülbelül 1678-ban lépett a kollégium felsőbb évfolyamaiba. Innen azután 1689 táján távozott el. Bánffihunyadi tanítóskodása után 1703 körül Magyargyerőmonostoron, 1710-ben Damoson volt lelkipásztor.[6]

9. ***Jeddi Mihály*** (valószínűleg 1690.). Hozzávetőlegesen számítva, 1680-ban lett tógás diákká. 1689-ben kollégiumi seniornak választották. Még ugyanennek az évnek május 25. napján elhunyt Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári pap és kolozs-kalotai esperes emlékére nyomtatásban is megjelent hatsoros latin verset szerzett.[7]

O tristem, cur . . . . . um!
Cur tam dura . . . . dera ferre jubes?
O nostrus iterum mentes! cur felle petisti?
Et cur lethali corda dolore foves?
Cur gemitu tristi gemitus superaddere mandas?
Desine! sed nostros I renovare dies.
Michael Jeddi, Coll. Senior.

A bánffihunyadi igazgatóságot körülbelül 1690-ben nyerte el; majd ezután az 1695 körüli időben Ketesden paposkodott.[8]

10. *Teleki Mihály* (valószínűleg 1700). Feltételezhetőleg 1689-ben tett eleget a középiskolát záró vizsga kötelezettségeinek. Mint diák az 1698. szeptember 11-én elhunyt Bátai György kolozsvári pap és kolozs-kalotai egyházmegyei jegyző emlékére nyomtatásban is megjelent hatsoros latin verset szerzett:[9]

Verba Ecclesiae:
Heus Vir! Cur nostris properas velociter ire
Sedibus, addictas cur tibi linquis oves?
Verba Defuncti:
Non est quod possim vobis superesse relictis,
Nam filo vitae parcere Parca negat.
Ergo sacra cohors Christi, jam vestra relinquo
Limina, coelicolum limina jam subeo.
Michael Teleki; Coll. Alumnus.

[2] Apáczai-album. 56. (KLt.)
[3] Uo. 62.
[4] Uo. 55.
[5] Hosz Pál és Ujfalusi Sámuel egyházközségi gondnokok 1682/83. évi számadáskönyve. 24/a. levél. (KLt.)
[6] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1871: 20, 28, 42.
[7] 1689-ben Kolozsvárt egylevelesen nyomtatott kárta a Farkas utcai templom papi székének hátára felerősítve. A papiros rongáltsága miatt Jeddi versének első két sora hiányos.
[8] Névkönyv 1872: 6.
[9] 1698-ban Kolozsvárt egylevelesen nyomtatott kárta a Farkas utcai templomban.

Körülbelül 1700 táján búcsúztatták ki a kollégiumból, s vitték a hunyadi iskolához mesternek.

11. *Martonosi Mihály* (1704 táján). 1697-ben írta alá a kollégiumi törvényeket. Diáksága idejében 1702-ben az etymologisták, vagyis az aluról számított harmadik osztályos gyermekek köztanítóságával bízatott meg. Ugyanennek az évnek március 20-án elhunyt kiváló nyomdászunk, Tótfalusi Kis Miklós emlékére, nyomtatásban is megjelent nyolcsoros latin verset szerzett, amelynek szövegét a jelen kötet Tótfalusi-fejezetében közöljük.

Bánffihunyadra 1704 táján vitetett. Itteni rektorsága után 1712 táján Mákó lelkipásztorságát töltötte be. Itt a cinterem kőkerítését jómóddal felépíttette. Ezt bizonyítja a bejáró kaputól balra elhelyezett feliratos táblácska, amelynek szövegét maga szerkeszthette.[10] A mákói egyházközség egykori történetírója tévesen értelmezte a fenti latin feliratot, s ilyenformán 1712-beli lelkipásztorul Magyari Márton kőmívesmestert tette meg.[11]

12. *Bakany János* (1708). Valószínű, hogy neve itt „a"-zó nyelvjárásban jelentkezik s éppen ezért tulajdonképpen Bakonyi volt, minthogy ez a családnév nem volt ismeretlen az erdélyi egyházi férfiak között. Így találtam 1710-től 1717-ig Szövérden és 1723-tól 1734(?)-ig Székesen Bakonyi Dániel református prédikátort.[11/a]

Húsz esztendővel ezelőtt Esze Tamás, akkor a Károlyi nemzetségi levéltár igazgatója, egy 1708. november 9-én Gyaluban keltezett levélre figyelmeztetett, amelyet Bakany Mihály ottani iskolamester intézett bátyjához: „Hum[ani]ss[i]mo D[omi]no Joh(anni) Bakany: Sch(olae) B: Hunyad(iensisi) Moderatori Fratri Dil[ecti]ss[i]mo". Soraiból megtudjuk, hogy bátyja látogatásából békességgel érkezett haza. Egyúttal óhajtja, hogy „kgjlmd magára vigjázzon, mért roszsz az hir, most csak hamar ott lesznek a mitöl kell felni, In oltalmazza meg kglmdt minden szerencsetlenségtöl". E levélhez Csataj István 1708. november 11-én Bánffihunyadon kísérőiratot szerkesztve, Orosz Pál generálisnak megküldötte, s egyúttal a kolozsvári német őrséggel kapcsolatos híreket közölt. De mi szükség lehetett arra, hogy e sorokat a kuruc parancsnoknak megküldje? Levelének záró szavai: „Nem hiszem Meltgos Gelis hogj inet igen sok elest szalithasunk a miut meg kezdtek ezen a Földön is Laboncsasodni az Emberek, en ha Lehet mind az altal igjekszem."[11/b] A gyalui mester levele — úgy látszik — soha nem is került a bátyja kezébe.

Meg kell még jegyeznem, hogy egyikőjük neve sem jelentkezik a kolozsvári alumnus-diákok névsorában, ezért talán nem is e vidékről valók voltak, hanem a háború hullámai vethették őket ide, mint amúgy is vándortanítókat.

13. *Dálnoki István* (1712 körül). Valószínűleg 1703 táján öltötte magára a tógát. Mint felsőosztályos kollégiumi tanuló az 1709. szeptember 28-án elhunyt Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi tanár emlékére nyomtatásban is megjelent hatsoros latin nyelvű verset szerzett.[12]

J. O Dolor immanis! rapuit tructule[n]ta Magistru
Mors revocare gradu[m]non licet inde suu[m].
Unde fluu[n]t nostrae lacrymae, quae fluminis instar
Humectant oculos, viscera moesta gravant,
D. Sic placuit fatis, doleas non chara juventus,
Nam placida semper forte fruar superum.
Stephanus Dalnoki; coll. Civ.

Kollégiumi tanulásának utolsó évében a közbizalom a contrascribai diáktisztséget ruházta reája. Innen 1712 körül kibúcsúzván, vitetett hunyadi tanítóul.

14. *Kibédi János* (1713 táján). Valószínűleg az 1704. év körüli időben lépett a kollégium felső osztályaiba, a bánffihunyadi rektorságra pedig 1713 táján vitetett. 1723-ban Bikalon találjuk. Ugyanis a papiházat Vitéz György földesúr rendeletére Kibédi János lelkipásztor idejében ebben az évben építették.[13]

[10] 1702-ben ua. uo.
[11] Névkönyv 1872: 28. lásd e kötetben a Martonosi-cikket.
[11/a] Névkönyv. 1904: LII. lap és 1898: 19. lap.
[11/b] Károlyi nemzetségi levéltár Bp, Missilis levelek: 378, 379.
[12] 1709-ben Kolozsvárt egylevelesen nyomtatott kárta a Farkas utcai templomban.
[13] Kiss József bikali lelkipásztor szíves adatközlése. Ugyancsak őtőle tudom, hogy az anyakönyv végére beírt papi névsor vezetéknevét Kibédi Mátyusnak említi.

15. *Illyefalvi Mihály* (valószínűleg 1714 táján). Az 1704. év körüli időben subscribálhatott. Az 1709. szeptember 28-án meghalt Szathmár-Némethi Mihály professzor emlékére — mint kollégiumi tanuló — nyomtatásban is megjelent hatsoros latin verset szerzett.[14]

Cur Lybitina furis? drasq: onorare sagittas
Cur vis? heu doctos invida ferre viros!
Cur planctu resonare jubes, renovasque dolore[m]?
Mystas cur tantos Mors traculenta rapis?
Cur errare jubes Coetum Doctore Celebrem?
Nubila post Phoebum tempora moesta ferens.
Mich. Illyefalvi; C. C.

Hunyadra 1714 táján vitetett. Itteni iskolaigazgató korában választották a ketesdi papságra. Onnan Mérába került, ahol azután be is végezte életét.

16. *Técsi Sámuel* (1716 körül). 1706 táján írta alá a kollégium törvényeit. Az 1716. év körüli bánffihunyadi rektorságából világi pályára távozott.

17. *Técsi E. András* (1717 körül). A nevét adó Técső mármarosi város lakói között „E" kezdőbetűs családnevül a XVII. század második s a XVIII. század első felében csakis az *Erdő* nevet találtam. Ez azután a törzsökös lakossághoz tartozott: már az 1600. évi összeírásban a polgárság között megjelenik Stephanus Erdeo, 1614-ben Gasparus Erdő, 1693-ban mint szolgáló s adófizető munkás ember Erdő János, mint marhátlan, gyalogszerrel szolgáló Erdő István, a sóvágók között másik Erdő István, 1715-ben Erdő Gáspár és 1720-ban két Stephanus Erdő.[15] Tekintettel arra a körülményre, hogy e családnév eredetileg személynévből származott (így például Uglya birtokosa 1389-ben Erdő fia Aprusa[16]), mutatja e polgárcsaládnak abból az időből való származását, amikor e név még mint egyéni (személyi) név volt közhasználatos. Tehát e Técsi András is az *Erdő-család* tagjai közé tartozott, apja pedig, vagy János, vagy valamelyik István szegénysorsú munkásember lehetett. Técsi az 1707 körüli időben lépett Kolozsvárt a diákok sorába, s mint kollégiumi tanuló az 1709. szeptember 28-án elnyugodott Szathmár-Némethi Mihály professzor emlékére nyomtatásban is megjelent nyolcsoros latin verset szerzett.[17]

Asperum praebent fera fata vultura:
Legibus duris, super esse mundo
Quae sinunt nullum sibi subditorum,
Colla prementes.
Ense morborum variisque turbis
Inscio, Clarum cumulando saeva
Mors rapit, nulli remanere posse
Fata dedere.
Andreas Tetsi, Coll. Civ.

A bánffihunyadi rektorságra 1717 táján vitetett.

18. *Tatai A. K. János* (1718). A jóigyekezetű, szép készültségű, de a falusi élet kezdetleges körülményei közé menthetetlenül eltemetkező, könyvkedvelő értelmiségi ember példája Tatai A. K. János. Jóllehet még későbbi élete folyamán is a régi emlékeket, külföldön vásárolt értékes könyveit, továbbá a németországi Frankfurtban s a hollandiai Franekerában készített egyetemi jegyzeteit és másolt kéziratait nagy becsben őrizgeti, végakaratában arra a fiára hagyományozza, aki megbecsüli és tanulni fog; azonban faluról falura váltogatva állomáshelyét, eléggé bőségesen fennmaradt egykorú adatok között semmi jelentősebb értékű emléket nem hagy maga után. Bár nem feledi, sőt szereti hangoztatni régi klasszikus műveltségét, hiszen diákos tanulmányainak befejezése után egynegyed század múlva született fiát is „Cassander" névre keresztelteti; könyvtárát azonban tovább nem gyarapítja, s ez tanúsítja, hogy csupán az emlékekből táplálkozván őrizte meg a fonalat a klasszikus világgal és a maga korának tudományos életével.

[14] Lásd a 12. sz. jegyzetet.
[15] Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. 205–7.
[16] I. h. 209. (Az „Aprusa" alapszava valószínűleg az apró melléknév).
[17] Lásd a 12. sz. jegyzetet.

Született az 1691. év táján. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy 1754-ben bekövetkezett halála alkalmával sírkövére a 63. életévet vésték fel. Tanult Kolozsvárt a református kollégiumban, ahol 1710 körül írta alá az iskola törvényeit, s lépett a felső évfolyamokba. Ekkor azután alumniumot nyerve tudását Zilahi Sebes András és Baczoni Incze Máté, a filozófia és a nyelvek tanára, valamint Szathmár-Némethi Sámuel, a teológia professzora irányítása mellett gyarapította tovább. Az 1716. évben a Rudimenta, vagyis a kezdéstől számított második osztály köztanítóságával bízatott meg; s mint ilyen, magyar nyelvű verset szerzett Baczoni Incze Máté kolozsvári lelkipásztor 1716. december 7-én elhunyt anyósának: Bogdányi Sajgó Mihály mármarosszigeti pap özvegyének, Boros-Jenei Annának egylevelesen nyomtatott eulogiumára.[18]

Oh! sok változások közzé tétettetett
Jajos bánatoknak czélul ki-tétetett
Nyavalyákra 's búkra születtetett
Ember, ki vagy földből teremtetett.

Mit vélsz magad felől? hogy e rossz világhoz
Virához hasonló mulandó javához
Ragaszkodol; mint egy vasmatskához,
Nem tudod? hogy veszélyt te reád hoz.

De ki meg-utállya világot, és bizik
Istenben, az soha meg-nem tsalatkozik
Dolgaiban, de innét vitetik
Mennyországba, 's az URral lakozik.

Ez boldogul ki-mult *Jenei Annának*
Bizony volt ily hiti, mert ő ez világnak
Nem hitt soha mulandó javának,
De az élet örökös URának.
Tatai A. János *Coll: Al: Rudim: Praec.*

Verse közhelyekből, illetőleg idézetekből szerkesztett megemlékezés. Nem jobb és nem rosszabb a XVIII. század eleji hasonló termékeknél. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy éppen e korszak nem termelte ki a maga igazi költőjét, még a közepes értékű poétai munkák is megőrzendők.

Kollégiumi élete folyamán Tatai az adsessori diáktisztséget is elnyerte, s mint ilyen az 1718. június 6-án elhunyt Kemény Zsigmondné gr. Bánffi Krisztina temetésére hasonlóképpen szerzett emlékverset.[18/a] Valószínűleg az 1718. évben búcsúzott ki, minthogy a bánffihunyadi iskolához hívatott meg rektorul. Innen azután egy-két évi tanítóskodás után Zentelkére vitetett papnak,[19] ahol egészen 1722-ig lelkipásztoroskodott. Tatait azonban — úgy látszik — sarkallta a továbbtanulás vágya. A szokottnál idősebb kora ellenére is — hiszen ekkor már 32. évét taposta — külföldi akadémiák látogatására szánta el magát.

1723. február 7-én már az Odera melletti Frankfurtban van; ugyanis ekkor vásárolta meg Goerizius Kristóf Konrád: Papatus Irrationalis című munkáját három brandenburgi félgarasért.[20] Minthogy azonban nevét az 1723. év augusztus havában e városban tartózkodó Pataki Sámuel naplójában nem említi,[21] valószínű, hogy Tatai ebben az esztendőben utazgatással töltve idejét, állandóan nem tartózkodott Frankfurtban. Különben ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az egyetem anyakönyvébe neve csak a következő év január 27-én vezettetett be.[22] Innen azonban csakhamar Hollandiába távozott, ahol 1724. május 10-én iratkozott be a franekerai egyetemre.[23]

[18] Egyetlennek ismert példánya a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában.
[18/a] ItK. 1908: 69.
[19] A Nomina studiosorum bejegyzése tévesen írja széki papnak, minthogy e névsornak valamivel korábbi másolata határozottan Zentelkét nevezi meg. Különben is Szék város nagy egyházközségének papjától megkívánták a külföldi akadémiai végzettséget, amiről akkor Tatai még nem számolhatott be.
[20] E könyvpéldány a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában R. 211. sorszám alatt beosztva.
[21] Török István: Magyar ifjak külföldi egyetemeken. (ProtKözl. 1887. 446–47.)
[22] Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. (ProtSzle 1889: 194.)
[23] Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. (TT 1887: 300.)

Itt találkozott két nála ifjabb kolozsvári iskolatársával, mégpedig Verestói Cséri Györggyel és Csepreghi Turkovics Ferenccel, a későbbi kolozsvári professzorokkal. Verestói kéziratban fennmaradt önéletírásában felsorolta, hogy Franekerában töltött ötesztendei tanulásuk alatt jogi, bölcsészeti, teológiai, világ- és egyháztörténeti, valamint nyelvészeti előadásokat, zsidó és keleti nyelveket, továbbá bonctant s vegytant hallgatott.[23/a] A két esztendővel korábban kijött Verestóinak és Csepreghinek egyetemi tanulása több időre terjedvén, több lehetősége is kínálkozott a különféle ismeretek elsajátítására, Tatai azonban valószínűleg csak a bölcsészeti és teológiai tudományok hallgatására szánhatta idejét. Különben tudjuk, hogy akadémiai éveit ő sem töltötte henyéléssel. Saját munkájáról ugyan nincsen adatunk, csupán egy, nyomtatásban is megjelent latin nyelvű üdvözlő verse ismeretes, amellyel Verestóinak „De palma ardente" című s 1725-ben Franekerában megjelent terjedelmes értekezését köszöntötte.[23/b] Ezzel szemben azonban szorgalmasan jegyezgette és kivonatolta az egyetemi vitatkozásokat és a professzorok műveit. Mai napig is megmaradt egyik kéziratos kötetében feljegyezte, hogy Antiquitasok című kéziratgyűjteményét az Odera melletti Frankfurtban írta le és Franekerában köttette be. Továbbá Franekerában lemásolta Capelli Lajos Comment. in Xr. Testam. című munkáját 48 lapnyi terjedelemben, ezen kívül a dordrechti zsinat iratait, majd 1725. július 22-én egy 507 lapnyi terjedelmű teológiai mű másolását végezte be. Valószínűleg ugyanitt fejezte be a feljegyzéseiben is emlegetett Symbolica Theologiát is; ez azonban kötetlenül maradt. Külsőországokban létele alatt gyarapodó könyvtára számára nyomtatott munkákat is vásárolgatott. Így szerezte meg Stockius, Lukas de Linda és Felix Bidenbach egyes műveit is.[24]

Egyetemi tanulmányaikat befejezve, a három iskolatárs 1726. szeptember 26-án együtt hagyta el Frankerát. Harlingán át hajón utaztak Hamburgig. Innen szárazföldi úton Vratislava felé tartottak, ahonnantól kezdve Verestói és Csepreghi Bécsen keresztül indult hazafelé és 1727. február 2-án érkeztek meg Kolozsvárra, Tatai azonban, mivel pénze hihetőleg fogytán volt, elválásuk helyétől más, rövidebb utat választva, indult vissza Erdélybe.[24/a]

Hazaérkezése után egy ideig mit sem tudunk Tatairól, legközelebb azonban már mint kolozsi pappal találkozunk. Ugyanis 1734. április 20-án kötelezvényt írt alá, hogy amennyiben a katolikusok által elvett quartát az itteni egyházközségnek sikerülne visszaszereznie, abban az esetben lemondana a kárpótlásul kapott fizetésjavításról.[25] 1741 júniusában már ismét Kalotaszegen találjuk, mint kalotaszentkirály-zentelki pap írta alá a Mária Teréziának tett homágiális eskü könyvét.[26] Ugyancsak mint kalotaszentkirályi lelkipásztorról van emlékezet 1743. december 5-én. Ekkor ugyanis a saját és felesége, Sebesi Kannás Judit nevében 90 magyar forintért eladta Csávási Szücs János civisnek és felesége Pálfi Máriának Kolozsvárt a Belső-Közép utca déli során a Középkapu mellett levő szegeletházukat, amelynek szomszédai napkelet felől a várfal melletti utca, napnyugatról pedig Kovács Szabó György uram háza. A vételár összegét azonban — úgy látszik — teljes egészében csak 1745. március 12-én kapta meg, de ekkor már másutt, mégpedig Damoson volt lelkipásztor.[27]

A következő 1749. év folyamán is Damoson találjuk. Február 24-én itt született egy fiacskája, akit Hunyadi Sz. Márton lelkipásztortársa[28] Cassander névre keresztelt. Úgy látszik azonban, hogy ebben az évben súlyos betegségbe esett, mivel szeptember 24-én könyvei és akadémiai kéziratai felől végrendelkezett.

Megható e régi könyvek, fiatalkori emlékei iránt érzett szeretete, amely következő szavaiban is megnyilvánul: ha igyekszik tanulni, a felsorolt néhány könyv és kézirat „legyen Lázár Fiatskámé; De mig nem kivántatik, kezében nem kell adni, azután pedig ha hasznokat tudja venni, óvéi légyenek. De a' Több Atya fiaknak részetskéjeket ki adja belülők. Elne vesztegesse; mert drága, és meg betsülhetetlen könyvetskék az Eszeseknél azok."

[23/a] Eredeti kézirat a ref. koll. levéltárában. Közölve: ProtKözl. 1886: 122—23. és 128—130. Kivonatosan idézi Török István: A kolozsvári ev. ref. koll. története. II. 12—17.

[23/b] Török István: II. 19.

[24] Tatai János 644 lap terjedelmű 4° nagyságú kéziratkötetének néhány személyes jellegű bejegyzése a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában.

[24/a] ProtKözl. 1886: 122—23.

[25] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1871ő 53, 54.

[26] 1741. évi homágiális eskükönyv az ErdMűz. levéltárában, Kemény József gyűjteményében.

[27] Eredeti adás-vételi szerződés a kolozsvári ref. koll. levéltárában. (A Névkönyv szerint — 1871: 20. — 1746-ban is Damoson pap).

[28] Hunyadi Sz. Márton 1741-ben gyerőmonostori, 1745-ben magyarvalkói, 1754-ben bodonkúti pap. (Erdélyi ref. lelkipásztorok. Kéziratos adattáram.)

Ekkor azonban még hiába írja magát „moribundus"-nak, halála mégis csak néhány évvel később, 1754. május 23-án vistai állomáshelyén következett be.[29] Valószínű, hogy életének utolsó éveiben már nem töltött be lelkipásztori tisztet. Feltételezhetőleg az öt évvel korábban kezdődött betegség hatalmasodott el rajta annyira, hogy emiatt az állandó szolgálattól visszavonulni kényszerült. Erre vall az a körülmény, hogy a kolozs-kalotai egyházmegye leltárkönyve 1754. április 13-án, tehát Tatai halála előtt negyven nappal, Vista prédikátorául Zilahi Andrást nevezi meg.[30]

A vistai cinteremben a templom és a harangláb közti út déli során megvan kevéssé már mállásnak indult szöveglapú sírköve.[31]

EMLEKEZETNEK kÖVE
ITT NYUGSzIK AZ UR
BAN BOLDOGUL KI
MULT TISZTELETES
TATAI IÁNoS TESTE
KI IS ÉLT 63 ESZTEN
DÖT MEGHOLT
ANNO 1754 DIE 23
MAJI

Sírdombját ma már az út vágja keresztül, követ azonban a késői utód kegyeletesen gondozza.

Halála után — vagy mert Lázár nevű fia nem tanult tovább, vagy mert a hátrahagyottaknak szükségük volt a pénzre — az özvegy a könyvek nagyobb részét eladta. Így jutott már 1754-ben az egy kötetbe kötött teológiai kéziratgyűjtemény Csomós János kollégiumi diák, a későbbi dési pap birtokába. Ennek 1768-ban bekövetkezett halála után pedig testvérbátyja: Csomós Mihály, a kollégium jogi professzora révén kerülhetett a közös „alma mater" tulajdonába.

Gyermekei közül Sándor 1769. április 27-én írta alá a kolozsvári kollégium törvényeit. Tanulmányainak befejezése után az intézetből való kibúcsúzás emlékére — az akkori szokás szerint — könyvet ajándékozott a kollégiumi könyvtárnak. Ez a könyv pedig Goeriziusnak az a munkája volt, amelyet 1723-ban édesapja vásárolt az Odera melletti Frankfurt városában.[32]

19. *Besenyei János* (1719 táján). Az 1710 körüli időben írta alá a kollégium törvényeit. Az 1716. év december 7-én elhunyt Bogdányi S. Mihályné Boros-Jenei Anna emlékére nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű verset szerzett.[33] A bánffihunyadi tanítóságra 1719 táján vitetett. Innen azután a magyarókereki egyházközség hívta meg papjául.

20. *Bányai István* (1720 táján). Az 1713. évi körüli időben subscribált. 1720-ban — vagy egy-két évvel később — búcsúzhatott ki a kollégiumból és ment a bánffihunyadi rektorságra.

[29] A Névkönyv (1872:30). tévesen írja, hogy már 1711-ben is itt lett volna pap. Hasonlóképpen hibás a vistai egyházközség jegyzőkönyvébe néhány évtizeddel ezelőtt írt történelmi visszapillantásnak az az állítása, hogy Tatai 1710-ben meghalt.

[30] Kéziratos leltárkönyv a kalotaszegi egyházmegye levéltárában Nagykapuson. 184.

[31] Mészkőből faragott, hasábos kiképzésű, ereszes sírkő. Szövege a déli lapon. A felirat első sora az eresz élére vésetett. Az utolsó sor alá egy nyolcszög lemetszett fele van kifaragva. Helyi munka. Kopottas állapotban. A fent közölt szöveg betűösszevonásait a nyomdai technika miatt feloldva kellett közölnöm.

[32] Tatai Sándor 1776-ban kibúcsúzván a kollégiumból, a viski rektorságra vitetett. Majd 1781-ben tötöri, 1782-be szelecskei, 1783-ban kidei, 1797-ben kolozsborsai pap volt. Ennek két fia ismeretes; közülök Károly 1804-ben a kolozsvári koll.-ban syntaxista, József pedig ugyanekkor grammatista volt.

[33] 1716-ban Kolozsvárt egylevelesen nyomtatott kárta a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában.

MAGÁNSTÚDIUMOK A HAZAI KOLLÉGIUMOKBAN

A fenti cím alatt nemcsak a szigorúan előírt tantárgyakon kívüli tanulmányokról óhajtanék egy-egy adattal beszámolni, hanem néhány olyan szellemi jelenségről, olyan törekvésekről is, amelyek egyáltalában a tanulók tudásának vagy legalábbis ismereteinek gyarapítását szolgálták. Adataimat eredetileg elsősorban olyan céllal csoportosítottam, hogy egészen különböző tárgyú magánstúdiumok létezését bizonyítsam egy olyan kollégiumban, ahol — tudomásom szerint — eddig nem tartották számon ennek az oktatási formának és az ilyen tantárgyaknak a meglétét. A gyulafehérvári kollégiumra gondoltam tehát, amelynek „előtörténetét" volt hivatva megvilágítani az Adattár I. kötetében közölt dolgozatom. Közben azonban előkerült az úttörő jelentőségű kolozsvári természettudományos tanulmányok egy olyan, eddig ismeretlen dokumentuma, amelynek bemutatása itt látszott célszerűnek.

Élő idegen nyelvek

Vásárhelyi Matkó Istvánnal kapcsolatosan már egyszer megismételtem Bethlen Miklós feljegyzését, hogy Kereszturi Pál előbb főscholamester, majd az aulicum collegium megalapítója és vezetője s egyúttal fejedelmi udvari pap idegen élőnyelveket is kezde tanítani, úgy mint román, szlovák vagy lengyel, török és francia nyelveket.[1] Természetes, hogy a vállalkozó tanulók mindezeket teljes tökéletességre nem sajátíthatták el, minthogy maga sem lehetett mindezeknek kifogástalan birtokában, sőt Bethlen alig elfogadható állítása szerint, ezek egyikét se tudta. Valóság azonban, hogy több kisebb és nem végleges állomáshelye után II. Rákóczi György kívánságára Vásárhelyi Matkó a karánsebesi városi román református egyházközség papjául rendeltetett.[2] Tehát ekkorra kifogástalanul kellett tudnia románul, hogy nemcsak a szószéki beszédet, hanem minden más szertartást a hívek nyelvén végezhessen el, különösen hogy Krassó és a Szerémség tekintélyes része a törökök XVII. század második felében bekövet-

[1] E kötetben és Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 152.
[2] Bod Péter: Magyar Athenas. H. n. 1766. 322.

kezett foglalásáig kiváltságos jogokat élvezett,[3] s ezért ott általában véve eléggé számos volt az értelmes ember. Ugyancsak Bod Péter állapította meg, hogy Vásárhelyi Matkó Fehérvárott „a szükséges Görög és 'Sidó nyelveket 's még a' jó Könyvekre nézve az Angliai nyelvet is megtanulta".[4] Ebben aztán olyan tökéletességre tett szert, hogy 1691-ben egy angol nyelvből magyarra fordított munkáját adta ki.[5] Tehát, ami ekkor meglehetősen ritka dolog volt, hogy ha nem is tanrend szerint, de az ún. szent, valamint a klasszikus nyelveken kívül számtalan élő nyelv oktatását is folyamatba tette. Mindez pedig nem a kiváló német professzoroknak, hanem Keresztúrinak — s az ő példáját követve, néhány akadémikus mesternek is — érdeme lehetett.

Említsük meg azt is, hogy Komáromi Csipkés György szerint az 1660-as években a debreceni kollégiumban szorgalmas angol nyelvű tanulás folyt, a diákok itt valóságos intézetecskét szerveztek.[5/a] Fontos ezt számon tartanunk, mert akármennyire indokolt is felfigyelnünk a fejedelmi központ iskolájában folyt idegen nyelvű oktatásra — az ennek meglétét bizonyító adatokat túlbecsülni sem szabad: tehát továbbra sem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy más iskolákban, s netalán már 1660 előtt magasabb színvonalon folytatták idegen élő nyelvek oktatását, mint Gyulafehérvárt.

Rovásírás

Porcsalmi András életéről szólva, már megemlítettem, hogy gyulafehérvári diák korában összeírt kéziratos gyűjteményes kötetének elülső belső borítólapjára az ún. székely rovásírásos ábécét is feljegyezte.[6] E csekély tettével a távoli Szatmár megyei származású ifjú tudásszomját bizonyította, mert — bárha a rovásírás egyik leglényegesebb jellemvonását: a megtérő sorvezetéses írást[7] már nem ismerte — ez azonban a jelenlegi esetben nem fontos, mert az a lényeges, hogy a fehérvári kollégiumban ez az ősi írásunk legalábbis a XVII. században még élt. Igaz, hogy ekkor már alig jelenthetett mást, mint az elmúlt évszázadok egyik fajta titkosírását, amelynek megfejtéséhez már nem kellett külön klávisz, minthogy alig volt a betűk és a netaláni összevont jegyek (ligatúrák) róni- és olvasnitudásán kívül másra szükség. Ámde nemcsak a Polcsalmi leegyszerűsített ábécéje bizonyság a rovásírás fehérvári utóélete mellett, hanem a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában 1934-ben egy olyan könyvet találtam, melynek őrlevelére és belső előzéklapjaira a teljes rovásírásos ábécé és egy bizonyos szöveg volt bejegyezve, amely utóbbinak csak az első hat sora

[3] Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 112. 215.

[4] Bod P. i. m. 321—322. és Berg Pál: Az angol nyelvtanulás útja a magyar iskolában. Bp. 1942. 118.

[5] RMK 1407.

[5/a] Komáromi Csipkés György: Anglicvm Specilegium. Debrecen, 1664. Bevezetés. Berg i. h.

[6] Adattár, II. 302.

[7] H. J.: A bolonyai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete. Ethnographia — Népélet, 1935. 60—65.

maradt meg feljegyzéseimben.[8] Ez pedig mai betűkre átírva azt tartalmazza, hogy „Írtam Szent Mihály havának tizenharmadik napján Szent Kereszt emelésekor Fejérvárat ezer hatszáz ötven ötben." A továbbiakat csak fejből idézhetem, ugyanis e kollégiumnak tőlem már elfelejtett nevű sáfára a pincében levő 56 (?) hordó borról számol el. Bárha a Porcsalmi és a sáfár ábécéje között néhány eltérést is találunk, ez azonban csak a gondatlan leírásnak tulajdonítható, mint ahogy sajtóhiba még a gondos Csallány táblázatában is akad,[9] ugyanis a gyulafehérvári „gy" betűjele helyesen a Marsigli-féle alakra megy vissza s mindenben megegyezik az énlaki rovásírásos felirat azonos betűjével,[10] mígnem ugyanezt a jelet Porcsalminál a „g" betűnél találjuk feltüntetve.

A gyulafehérvári ábécétől nem sok és nem nagyon lényeges eltérést mutat Kaposi Sámuelnek a menekült sárospataki-gyulafehérvári kollégium professzorának kéziratában fennmaradt betűsor,[11] ezért azt egészen más nemzedéktől és más iskolaszervezettől, de mégis közös hagyományból eredő emlékünknek tartom.

Nem tartozik szorosan e cikk tárgyához, hogy a kolozsvári nagymúltú unitárius kollégiumban 1758-tól 1781-ig a filológia professzora Fejérvári Sámuel volt,[12] akinek a református kollégium nagykönyvtárában egy kéziratos vaskos könyvét találtam, amelyben a rovásírásos ábécé is megtalálható. Elgondolásom szerint ez azt jelenti, hogy ekkor már rendes tantárgyként jelentkezik, legalábbis ebben az iskolában, a rovásírás.

Végeredményben azonban az látszik a legfontosabbnak, amire e kötet lektora, Esze Tamás figyelmeztet, hogy ti. nemcsak Erdély, hanem Kelet-Magyarország protestáns iskoláiban sok növendék valamiképpen már a XVII. század folyamán elsajátította a rovásírás elemeit, és ezt a titkosírásos közlési formát a kollégiumban vagy későbbi életében nem is ritkán alkalmazta. A művelődési, sőt a politikai gyakorlatban való felhasználásra — Esze Tamás közlése szerint — nemcsak a Székelyföldhöz közelálló területen, hanem többek között Debrecen városa és kollégiuma mindennapi életéből és a Rákóczi-szabadságharc viharos éveiből is találunk példákat.

Szépírás

Bethlen Miklós önéletírásában említi, hogy Apáczai Csere János öccse „Tamás tanulótársam ... igen szép író volt".[13] Ehhez a megállapításhoz egyik cikkemben hozzáfűztem azt a körülményt, hogy a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam egy olyan könyvet, amely bi-

[8] Ezeket az adatokat Csallány Dezsőnek „A székely-magyar rovásírás emlékei" Nyíregyháza, 1963. c. nagyon értékes és e szakkérdéssel foglalkozók számára nélkülözhetetlen munkája számára rendelkezésre bocsátottam. A részletezést lásd ott a 99—102. lapon és az V. táblán, s legújabban: „Korunk" 1970, 604—613.

[9] i. m. 101. l. és V. t.

[10] Ferenczi Sándor: Az énlaki rovásírásos felirat. Cluj—Kolozsvár, 1936. 8.

[11] Csallány i. m. 93. l. és IV. tábla. — Kaposiról a jelen kötetben Tótfalusival és diákjaink angliai tanulmányaival kapcsolatban szólok.

[12] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II. 539—40.

[13] Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 160.

zonyosan mint tankönyv Apáczai professzoré volt, ő aztán öccsének adta, aki a könyv címlapjára mint tulajdonos hasonlóképpen reá írta a nevét: „Est Thomae Chejere de Apacza." Ezzel összefüggésben azután azt jegyeztem meg, hogy „e kézvonások alapján valóban el kell ismernünk, hogy nemcsak a professzornak, de az öccsének is igen szép írása volt".[14] Ekkor azonban elmulasztottam bizonyítani, hogy Bethlen e kijelentését nem a fogalmazásra, hanem a külalakra tette. Bizonyítékomat most tehát éppen Bethlen Miklóstól kell kiválasztanom. Ő ugyanis Kereszturi Pál tanítási módszeréről szólván, a többek között azt mondá el, hogy „olvasni s írni egyszersmind taníttatott, és igen szép írókkal, egy Feltóti András és Samarjai Péterrel, (akivel én szegény fiam Bethlen Mihálynak is írattam vala)."[15] Apáczai Tamás is bizonyosan Fehérvárott kezdte a tanulást, s hihetőleg ez a szépíró tulajdonsága lehetett az indítéka, hogy bátyja nem egyházi, hanem világi pályára indította útba.

A szépírás tanítása a kollégiumokban netalán ezután sem szűnt meg véglegesen, legfennebb a nehéz időkben szünetelhetett. A többek között alig hiszem, hogy a leydai és utrechti egyetemeken tizenegy esztendeig tartott tanulásából 1752-ben hazatért Páldi Székely István kolozsvári nyomdavezetőt, aki külországokban a filozófiai kar tantárgyain kívül természetrajzot, vegytant, zenét, rajzot, rézmetszést, festészetet, tűzimesterséget, betűmetszést és öntést tanult,[16] becsvágya ne ösztönözte volna, hogy ne csak a nyomdában, hanem a kollégiumban is tanítványokat neveljen.

A bécsi képzőművészeti akadémián rézmetszést, rajzot és festészetet tanuló Nagy Sámuelt 1815-ben fogadta fel a kollégium a szépírás tanítására, majd 14 évi működése után diákokkal pótolták a helyét.[17] Még megemlítem, hogy az 1848—49-es szabadságharcban részt vett két székely teológus, a kisbaconi Benedek József és komollai Szász Lajos, hogy a fegyverletétel után be ne sorozzák a császári hadseregbe, jelentkezett a kolozsvári református egyházközség elöljáróinál, Benedeket a hídelvei külvárosi népiskola igazgatására állították be, míg Szászt a Farkas utcai templom kántorának s egyúttal a belvárosi elemi leányiskola segédtanítójává. Itt tanított Karacs Teréz igazgatónő idejében is. Mivel szép írása volt, ezért akkor, amikor a leányoktatás még nem terjedt túl az írás-olvasás, elemi számtan és kézimunka tantárgyain, vele több középosztálybeli leánykát taníttattak még külön is a szépírásra.

A reáliák tanítása (Bethlen Miklós egy diákkori könyvéről)

Különösen Bán Imrének a legpontosabban boncolgató könyvéből láthatjuk, hogy Apáczai Csere Jánosnak milyen nagyszámú és mennyire különböző tárgykörű forrásmunkát kellett „Magyar Encyclopaediá"-jának megírásához áttanulmányoznia. Talán e gyors és halmozott feladatnak tulajdonítható, hogy akadnak munkájában itt-ott megemésztetlen, Descartes

[14] EM 1938. 295. és Adattár II. 598.
[15] Bethlen Miklós i. m. I. 145.
[16] H. J.: A XVI—XVIII. századi kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége. MKSzle. és Kny. 178—179.
[17] Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. története. Kolozsvár, 1905. III. 144—152.

hívéhez nem nagyon illő részletek is. Mindezektől eltekintve bizonyos, ha élete fonala olyan hamar nem szakad el, e szépséghibákat helyrehozza. De így is rengeteg korszerű tudás halmozódott fel agyában, amelyből Fehérvárott, mint a Poétika osztály akadémikus mestere, volt-e lehetősége magánstúdiumokat tartani nemcsak a klasszisták, de a studiosusok számára? Alig hisszük. Ebben ugyanis megakadályozhatta puritánsága miatti küzdelme Basiriussal és II. Rákóczi Györggyel, mert hiszen őszinte pártfogói: Kereszturi Pál, Bisterfeld Henrik és a főurak közül vargyasi Daniel János rendre mind kidőltek mellőle. Talán mégse zárjuk azonban ki ennek a lehetőségét, hiszen a hátra levő néhány évben ilyen irányú működése nagyon jelentős volt.

Bethlen Miklós diákkori könyvtárának egyik kötete Apáczai működése, a kolozsvári magánstúdiumok s általában a korabeli természettudományos érdeklődés becses emléke.

Magántulajdonból bukkant napvilágra ez a könyv,[18] amellyel kapcsolatosan nem tudjuk eldönteni, hogy a vele szoros vonatkozásban levő három kiváló egyéniség közül vajon kinek örüljünk jobban, illetőleg melyikre nézve ítélhető legnagyobb jelentőségűnek e kötet lapjainak forgatása: ifjabb Geleji Katona Istvánra-e, mint e mű első tulajdonosára, avagy Bethlen Miklósra-e, mint a tőle megvásárló új tulajdonosra, végül pedig Apáczai Csere Jánosra-e, mint e szakmunkának értékelőjére és bizonyosan oktatójára.

Ifjabb Geleji Katona Istvánról más cikkünkben már láttuk, hogy tudomány-, tehát könyvszerető ember volt.[19] 1650—1653. esztendei franekerai, utrechti, majd ismét franekerai tanulása idején[20] két teológiai, két metafizikai s egy politikai tárgyú vitatkozást tartott;[21] s ezek közül nem egy disputációja nem szajkó módra betanult lecke elismétlése, hanem önálló dolgozat. Nagyon helyesen állapította meg róla Bán Imre, hogy „eredeti, gondolkodó fő lehetett, ... Csere Jánossal való meleg baráti kapcsolatát mindvégig megtartotta." ...[22]

A most előkerült könyv Metiusnak, teljesebb nevén Alcmarianus Metius Adorjánnak természettudományi munkája; díszes címlapjának teljes szövegét alább közlöm, hogy ha már magának a könyvnek bővebb tartalmáról nem szólhatok, legalább a címből értesülhessünk arról, hogy e kötet miért is érdekelte e három tudományosan képzett férfiút?

A finom kidolgozású címlapon tehát három síkban szaktudományát jelképező, eszközét tartó öt szimbolikus férfialak veszi közre a címiratot; rajtuk kívül a legfelső síkban ülő öregember két oldalán felhők közé helyezett, oldalán napot viselő zodiákusbeli oroszlán és teliholdat hordó rák van

[18] E cikk írója a most ismertetett könyvpéldányt magát nem látta, hanem csak a címlapról és a bejegyzésről készített fénykép került a kezébe.

[19] Adattár II, 545—46.

[20] TT 1886: 608. lapján Franekerában 1650. július 24-én hibásan van a neve „Stephanus Gelnsey Theol. Stud." alakban beírva az egyetem anyakönyvébe. Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 17. Beiratkozása idejéül minden közelebbi időhatározás helyett csak az 1650. év van megjelölve; ámde a következő év első felében is itt van, ezt két itt tartott disputációja is tanúsítja, 1653-ból azonban már ismét Franekerából ismeretes két másik vitatkozása.

[21] RMK III, 1770, 1785, 1786, 1834, 1835.

[22] Bán Imre: Apáczai Csere János, Bp., 1958. 109.

kiábrázolva. Lent pedig a kartusban levő impresszumból kinövő két, összehajló babérág között a tudós szerző mellképe van kimetszve. A címirat: ADRIANI METII ALCMAR. D. M. et Matheseos profess. ordin. PRIMVM MOBILE ASTRONOMICE, SCIOGRAPHICE, GEOMETRICE et HYDROGRAPHICE Nova Methodo Explicatum IN I. Sphaera II. Planisphaerio III. Triang. Sphaericis IV. Tab. Astronomicis Loxodromicis V. Lienamentis Geometricis — Opus absolutum, IV. Tomis disctinctum. Cum Pri — vilegio. Amstelodami, Apud Ioannem Ianssonium Anno 1631.[23]

Ugyanitt három sornyi, tintával írott s olvashatatlanságig kihúzott bejegyzés látható, áthúzatlanul pedig nagy és eléggé egyenlőtlen betűkkel „NICOLai BETHLeN" nevét olvashatjuk.

Az elülső őrlevelen két különböző kézzel íródott fel:

1: „Est Stephani Katona Geleini Ann 1652 Franquerae Frisioru[m]."

2: „Est Nicolai Bethlen emptus a superscripto Possessore Reve-rendo ac Clarissimo Dno Stephano K. Geleino, una cum Arith-metica & Geometria hujusdem Authoris Tall. 4 Anno Reparatae Salutis 1658 Mense Majo. etc(etera)."

Bizonyítva látjuk tehát az eddigi és a mostan előkerült adatokból ifjabb Geleji Katona István széles érdeklődési körét s sok mindenféle tudományágat felkaroló (enciklopedikus) tudását, ilyenformán nem is csodálkozhatunk Apáczaival való szoros barátságán sem. Valószerűségre (realizmusra) való törekvésük, életfelfogásukban pedig puritánus vallási és társadalmi beállítottságuk volt mindkettőjük vezető szelleme. Megismétlendő, hogy Fehérváron iskolatársak voltak, Hollandiában azonban csak 1650-ben Utrechtben hozta össze őket a közös teológiai tudomány,[24] de vajon melyik is hívta fel a másik figyelmét Alcmarianus Metius munkáira? Ezt csak abból merhetnők Apáczainak tulajdonítani, hogy Gelejinél két esztendővel korábban indult peregrinációs útjára. Sőt látjuk azt is, hogy Geleji e köny-

[23] Ezt ki kell egészítenem négy másik nyomtatvány címiratával, minthogy azokkal együtt volt valóságos kolligátum a szóban forgó könyv. Az egész pedig már legalábbis első magyar tulajdonosa által köttetett egybe, a superexlibrisen ti. (ifj.) Geleji Katona István monogramja olvasható. Csak az alábbi címek ismeretében alkothatunk fogalmat az egész kolligátum terjedelméről és tárgyáról. A II—V. nyomtatványok tehát a következők:

II. Doctrinae Sphericae, Liber V. GEOGRAPHICUS. Distinctionem mensuram et usum globi terrestris continens. Per Adrianum Metium ... — Franekerae, Apud Vldericum Balck, Ordinum Frisiae et eorundem Academiae Typographum. Anno 1630.

III. Exercitationis Astronomicae Tomus secundus astrolabium, hoc est astrolabii utriusque accurata descriptio, eorundemque fabricam et usum in astronomia et geographia multiplicem complectens, et triangulis sphaericis (modo hactenus incognito) demontrans. Opus mathematum studiosis apprime utile et necessarium, continetque partes sex. Autore Adriano Metio, SS. Med. Doct. etc. ... — Franecerae, excudebat Vldericus Balck, ord. Fris. typographus.

IV. Exercitationes astronomicae tomus tertius, sive historia astronomica, quae duobus modis historiam de astrorum sitibus explicat; In triangulis sphaericis per astrolabium et per canonem triangulorum. 2. In tabulis astronomicis. [8] Franekerae. Excudebot Vldericus Balck ... Anno 1630.

V. Institutionis astronomicae tomus quartus. in quo primi mobilis problemata geometrico delineantur et arithmetice resolvuntur. Atque tabulae geographicae et hydrogeographicae describuntur et per easdem, tumque per Canones ex secantibus conflatos ars navigandi absolvitur. — Franequerare. Apud Vldericum Balck, ... Anno 1631.

[24] Segesváry Lajos i. m. 16—17.

vet, amely 1631-ben Amsterdamban jelent meg, csak 1652-ben szerezte meg Franekerában. Számítsuk ehhez hozzá, hogy Apáczai könyvtárából is került elő egy Metius-könyv,[25] amely azonban csak 1650-ben jelent meg Leydában, s ezért ha netalán az év első hónapjában került volna ki a sajtó alól, Apáczai még akkor se nagyon vásárolhatta volna meg Leydában, mert hiszen 1650. március 23- és 27-én már Utrechtben tartott teológiai értekezést, ezenkívül pedig a debreceni református nagykönyvtár egy szír nyelvű tankönyvét őrzi, amelyet 1650. március 21-én vásárolt ugyancsak Utrechtben.[26] Bizonyos tehát, hogy ekkor már az itteni egyetem hallgatója, hiszen vitatkozásai előkészítésére s professzorának vele való megismerkedésre két és fél hónapnyi időköz aligha lett volna elégséges.[27] Éppen ezért az Apáczai-ereklyék közül előkerült Metius-féle könyv is összefüggésbe hozható Gelejihez fűződő barátságával.

Ellenben a Bethlen Miklós tulajdonába került könyvbe már az van beírva, hogy azt „una cum Arithmetica & Geometria" vásárolta. Ez az utóbbi vagylagos feltételezés azonban csak akkor állaná meg a helyét, ha Apáczai a „Magyar Encyclopaedia"-ban bárha csak egyetlenegyszer is hivatkoznék Alcmarianus Metius Arithmeticát és Geometriát tartalmazó könyvére. Csakhogy — éppen a szerző szerint — az „Encyclopaedia" forrásai: „in Arithmeticis Ramus, Snellius, Schonerus; in Geometricis solus Ramus."[28] Tehát Apáczai ekkor még nem ismerte Metiusnak e tárgykört tárgyaló munkáját, mert ellenkező esetben legalább a geometriánál Ramus mellett őt is megemlítette volna, ellenben magáról e jeles franekerai professzorról mégiscsak volt valamelyes tudomása, bizonyság erre, hogy „in Mechanicis Alstedius, Amesius, Metius"-t is forrásként nevezi meg, jóllehet — Bán szerint — „nagyon csekély mértékben hasznosítja Apáczai Snellius, Schonerus vagy Metius munkásságát". Bán Imre fel is kutatta, hogy Apáczai Metiusnak melyik könyvét használta fel, vagyis „Geometriae practicae pars quarta: De munitionibus" (Franekerae, 1640.), tehát egy katonai építészeti kézikönyvet.[29],

Bethlen Miklós önéletírásának jól ismert részlete, hogy mikor „1658-nak kezdetére" Apáczai keze alá került Kolozsvárra, „mind publica professioban és mind *házánál in privato collegio* szorgalmatosan kezde tanítani ... Privatum Ramus arithmeticáját, Metius geometriáját és a jusban Justitianus Institutioit. ... Mikor legjobban belékapunk vala, bejövének a tatár chám, moldvai, havasalföldi vajdák, kozákság Erdélybe, ... engemet vivének az öcsémmel Pállal együtt az atyám s anyámhoz Segesvárra, rettenetes tanulásbeli kárunkkal. ... Ez a futás volt 1658 júniusban és én Kolosvárra nem mentem, hanem in anno 1659 januáriusban."[30]

Ugyan vajon mi is lehetett az oka, hogy Geleji már májusban eladóvá tette legalábbis Alcmarianus Metiusnak köteteit? Hiszen bizonyos, hogy a tatár ekkor még nem hatolt be Erdélybe, ámde nagyon valószínű, hogy jövetelének híre Udvarhelyre is elhatolt, s minthogy e város egyáltalában

[25] Adattár II, 497—98.
[26] Adattár II, 495, 571.
[27] RMK III, 1756.
[28] Bán Imre i. m. 175.
[29] I. h. 277. — Egyébként Zoványi cikkei szerint Apáczai már 1648 végén Utrechtbe költözött.
[30] Bethlen Miklós önéletírása. Bp., 1955. I. 160, 162—63.

nem volt kellően védhető, Geleji jónak látta féltett holmiját barátja oltalma alá Kolozsvárra szállíttatva, már jó előre biztonságba helyezni. De mégis mi indíthatta Gelejit, hogy már ekkor áruba bocsássa e köteteket? Lehetséges, hogy Apáczai Bethlen Miklós tudásának gyarapítása szempontjából hasznosnak találván, arról győzte meg barátját, hogy most olyan vevője akadt e könyveknek, akinél jobban fizető vásárló egyhamar nem lesz ebben a pusztulás felé rohanó országocskában.[31]

Fentebb már idéztem Bethlennek azt a tájékoztatását, hogy a magántanítás alkalmával „mikor legjobban belékapunk vala (ti. a tanulásba), bejövének a tatár chám" stb., ez tehát azt jelenti, hogy fölötte rövid ideig tartott e magántanítás, ami — hogy úgy mondjam — nagyon könnyen beleilleszthető a Metius-könyvek 1658. májusi megszerzése és Bethlen 1658 júniusában Segesvárra történt vitele között eltelt egy vagy másfél hónapos időbe.

De még egy másik jelenségre is fel kell figyelnünk, arra ugyanis, amire egyszer már céloztam, hogy az „Encyclopaedia" írásakor Apáczai Metiusnak más munkáját nem használta fel, mint a „De munitionibus"-t, mert hiszen amilyen lelkiismeretes és pontos volt, nem mulasztotta volna el a többi felsorolását, azonban bíznunk kell Bán Imrének még feltételezéseiben is nagyon óvatos megfontoltságában, aki Apáczai magánóráiról szólva, azt jegyzi meg, hogy „Ramus mennyiségtanát és Metius mértanát magyarázta, alighanem *sokkal többet annál, mint amit az Enciklopédiában adhatott.*"[32] Ez különben azért is természetes, mert abban az eredeti szerzőtől csak néhány sornyi szöveget fordított magyarra, azzal pedig iskolai előadásban az egész geometriát mégsem lehet elintézni. Ezért nagyon valószínű, hogy ekkor került először kezébe Metiusnak Arithmeticajával egybe kötött Geometriája, s ezért Ramus mellett főképpen ebből merítette mértani előadásainak tárgyát.

E könyvvel kapcsolatosan még egyszer hivatkozom arra a lehetőségre, hogy Apáczai volt Bethlen Miklós, illetőleg az unokája számára könyvet vásárló Váradi Miklós közvetítője, mint ahogyan az ég- és földgömbnek, valamint azok — szintén ifj. Geleji Katona tulajdonában volt — magyarázatát tartalmazó „Institutio"-nak hasonlóképpen 1658-ban,[33] netalán éppen a Metius-féle könyvek megszerzésével egyidőben.

Még arról sem feledkezhetünk meg, hogy az 1635-ben elhunyt Metius, aki a puritánus Amesiusnak kor- és kartársa volt, ott tanított a franekerai egyetemen, s így a 15 év múlva beiratkozott Geleji talán még csorbítatlanul találta ott az ő emlékét, aminek következtében a reális tudományok iránt érdeklődő s pénzben aligha szűkölködő ifjú az 1652. évben szívesen vásárolta meg — így lehet — összes munkáit.

Végezetül még csak arról az érdekességről kell megemlékeznünk, hogy a most előkerült Alcmarianus Metius-könyvben a kötet vásárlását és tulajdonosát megjelölő sorok alighanem magának Apáczainak, vagy a nála is

[31] Egyébként Geleji pár hónappal később (de talán már ekkortájt is?) folyamatosan levelezett Apáczaival könyveinek eladása dolgában. Vö. Adattár 498—499. (Szilágyi S. Vértanúk ... 141. alapján.)

[32] Bán Imre i. m. 505. — E megállapítást végképpen bizonyítottnak látom a most előkerült könyv tartalma és bejegyzései alapján.

[33] Adattár II. 599—600.

még szebben író Tamás nevű testvéröccsének, Bethlen tanulótársának saját kezű bejegyzései.[34]

Valószínűleg ez a könyv adott ösztönzést Bethlen Miklósnak, hogy Leydában „egy Nicolaus Goldmannus nevű német öreg embernél, (de ez professzor nem volt) tartottam collegiumot a civilis architectura és perspectivára német nyelven". Majd külsőországokból történt hazatérése után az 1667. esztendőben megtörténvén a szülők és testvérek közötti osztozás, „intézteték nékem közmegegyezéssel a szent-miklósi ház, hogy a többinél roszszabb lévén, ... azt rontsák el és közköltséggel nékem csináljanak olyat, aminűmüt én szeretek, fondáljam el magam. Úgy rajzoltam, fundáltam el bizony nagy munkával, pepecseléssel." Az „1668. esztendőben májusban kezdettem a szentmiklósi ház rakatásához" a végén májusnak."[35]

Mindez tehát Apáczai — bárha rövid ideig tartott — haladó szellemű természettudományi tárgyú, magánoktatásának hatására vezethető vissza, aminek pedig fontos eszközei lehettek az ifj. Geleji Katona Istvántól vásárolt terjedelmes Metius-kollégátumok is.

[34] Egyedül csak az gondolkoztathatna meg, hogy Bethlen Miklós neve előtt és után semmiféle cím- és rangjelzés nincsen kitéve, ámde Apáczai sokkal öntudatosabb egyéniségnek tartható, mintsem 16 esztendős tanítványát, akinek nagyapja különben is kolozsvári polgárember volt, mindenféle titulusokkal felcicomázza, annak ellenére, hogy őt mégis „optimus et charissimus discipulus"-nak mondotta. A könyv címlapjára írt NICOLai BETHLeN tulajdonosmegjelölés sokkal egyenlőtlenebb, kezdetlegesebb betűvetésű az őrlapra írt soroknál, s ezért inkább csak a címlapra írt nevet tarthatnók a serdülő ifjú kézírásának. Ámde végleges döntést mégsem mondhatok, minthogy Bethlen önéletírásának 1955. évi kiadásához saját kéziratának egy klisé-másolata van csatolva; ennek jellemző vonásai (karaktere) már meglehetősen sok rokonságot mutatnak az Apáczainak tulajdonítható könyvbejegyzéssel, ámde a sokszorosított kézirat már egy fél századdal későbbi keletkezésű, jól kiírt betűvetésű kéztől ered, ezért összehasonlító mintául nem használható fel.

[35] I. m. I, 187, 228—9, 232—4.

SOÓS FERENC ÉS ISKOLAI REFORMTERVE

A haladó világszemléletek nyugati nagy képviselői a külső országokbeli akadémiákon tanuló magyar diákok között is nem egy értékes tanítványra leltek, akik bizonyosan itthon sem felejtették el az odakünn áttanulmányozott és sajátukká tett elméleteket, hazatérésük után azonban leggyakrabban meg kellett alkudniok az itthoni súlyos körülményekkel, amely a Habsburg-uralom mérhetetlen sujtolásával népünkre szakadt. Annál fontosabb feladatunk, hogy számon tartsuk azt a néhány kimagasló főt, akik a nehéz körülmények közt is megőriztek valamit a XVII. század derekán tapasztalható kulturális fellendülés, merész újító szellem, gyakorlatias reformok örökségéből.

Bod Péter adataiból kiindulva, Soós VI. Ferenc összeírta és 1912-ben megjelentette családja történetét.[1] Ebben a genealógiai értékű munkában is megtaláljuk, hogy a Belső-Szolnok megyei Bethlen szomszédságában, a Nagyszamos jobb partján fekvő Kudu falucska birtokosa a XVII. század dereka táján Felső-Magyarországból Erdélybe telepedett liptószentmiklósi és óvári Pongrácz Márton. Ennek két fia: András, valamint György udvari tanácsos és kancellár, örökölték a birtokot. Az ő itteni jobbágyuk volt Soós János, akinek Ferenc nevű fia 1670-ben látta meg a napvilágot. A jó eszű, ügyes gyermeket apja taníttatásra fogta. Először is a csicsókeresztúri iskolába járhatott, mivel Kudut még a század elején Basta György embertelen vallonjai úgy elpusztították, hogy a megfogyatkozott eklézsia Csicsókeresztúrhoz kényszerült csatlakozni leányegyházközségképpen, s így Kuduban 1710-ig nem is folyt semmiféle tanítás.[2] Lehetséges, hogy azután a jó hírű dési pártikulába adták, ámde ez csak az újkori életrajzíró feltevése. Való igaz azonban, hogy hazai iskolázását a kolozsvári református kollégiumban folytatta és fejezte be. Valószínű, hogy iskolatársa volt földesura egyik fiának. Amikor ugyanis az 1687 táján subscribált, 1695 őszén pedig diákfőnökké választott Soós Ferenc[3] e főiskola diákja volt, tudjuk, hogy e két időpont határai között György úrfi is ugyanitt tanult. Tolnai István előbb pro-

[1] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 160—166. — Soós Ferenc: a kudui Soós család. (GenFüz 1912: 2—6. és 38—45.)

[2] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története. Deés, 1896. 330—331.

[3] Soós Ferencz senior 1695. okt. 18-án kelt nyugtája az egyházközség levéltárában.

fesszor, majd 1685-től kezdve ugyane városban pap és esperes 1690. március 25-én bekövetkezett elhunytakor, temetésére a kollégium diáksága egyleveles kártát nyomtatott, amelynek egyetlen megmaradt példányát a Farkas utcai templom őrzi. Erre az eulógiumra kinyomtatott latin versek között találjuk Pongrácz György publikus diák sorait is.[4] Ebből az is sejthető, hogy Soós közel egykorú condiscipulusa lévén, netalán magántanítója is lehetett, s így e versecskét is — az egykori szokás szerint — ő szerezte, ezért is nem találunk e kártán saját neve alatt kinyomtatott verset. Ellenben 1693. január 2-án meghalt Pataki István professzor, az ő temetésére készített kártán azután már csakugyan megtaláljuk Soós Ferenc alumnus latinul szerzett versét, viszont Pongrácz Györgyé már nincsen, ez pedig azt jelentheti, hogy ő már nem tanulván a teológiai évfolyam tárgyait, ki is búcsúzott a kollégiumból.[5]

Az elmondottak kapcsán Soósnak a Pongrácz fiúktól való függését most már világosan megérthetjük, különösen ha annak a manumissionalis levélnek szövegére figyelünk fel, amelyet a hollandiai bujdosásból hazatért Soós földesuraitól, vagyis most már egykori gazdája fiaitól (saját valószínű iskolatársaitól): Pongrácz Andrástól és Györgytől 1698. október 10-én Kuduban nyert. Eszerint ugyanis „minket más becsületes és jóakaró uraink s barátaink által s maga személyében is megtalálván kudui id. Soos Jánosnak, ugyan kudui örökös jobbágyunknak az fia, Soós Ferencz úr, hogy örökös jobbágysága alól felszabadítanók, melyhez képest megtekintvén, magának és másoknak eziránt való instantiájokat s gyermekségétől fogva mellettünk véghez vitt sanyarú és hű szolgálatát respectálván ... jobbágyi kötelessége alól — a melyben született — ... Soos Ferenczet jövendőbeli minden posteritásival együtt felszabadítjuk ... szabadságot adván, hogy ha akar, ő Felségétől armalist ... is válthasson."[6]

A kolozsvári református kollégium alumnus diákjainak névsorában neve minden időjelölés nélkül így van bevezetve: „Sen(ior) Franciscus Soós satisfecit(,) Academias invisit(,) past(or) Clau(diacus) ref.(,) Episcopus eccl(esiae) ref. Trans(ilvaniae) creatus."[7] Bod Péter Soós Ferenc kolozsvári tanulásáról így írja le valószerű elgondolását: „a' holott mind a' szükséges Nyelvekben; mind a' Filosofiai és Sz. Irás szerint való Tudományokban, tanulásának jó idején szép jeleit mutatván, 's tanubizonyságait adván, szerzett magának mások előtt kedvességet. Ugyan innen lett az; hogy Gróf Bethlen László és Losontzi Bánfi Péter Urak; elegendő uti költséget adván néki, Istenhez való buzgóságokból, el-küldötték a' Belgyiomban gyönyörüségesen virágzó Akadémiákra."[8]

1696 júniusában indulhatott el idegen országokbeli bujdosásra. Hollandiába érve, két iskolatársával együtt a franekerai egyetemre vétette fel magát. Az itteni anyakönyv szerint 1696. augusztus 25-én Franciscus Soos Transylv. ung., Georgius P. Zoványj. Sylvano-Ung. és Petrus K. P. Csengeri de Warad, Transylv. Ung. négy nappal követte az ugyanitt beiratkozott

[4] Tolnai F. István temetési kártája a Farkas utcai templomban.
[5] Pataki István temetési kártája. (Uo.)
[6] GenFüz 1912. 2. jegyz.
[7] Nomina studiosorum colleggi Claudiaci. 12. lap. (A kollégium levéltárában őriztem.)
[8] Bod Péter i. m. 161.

Paulus Teleki L. B. de Szek. Transylv. Hung.-t, az 1690-ben elesett Teleki Mihály huszadik évében járó fiát.[9]

Soósnak franekerai tanulmányaiban való előhaladásáról egyetlen bizonyítékunk egy 1698 februárjában két részletben előadott „Dissertatio Metaphysico-Theologica De Prima Veritate Exhibens certorum Dei Attributorum, Natura & Revelatione notorum, legitimam cum Primo Vero connexionem",[10] amelynek nemcsak vitatója, de szerzője is (Autor & Defendens) maga volt. Ez pedig nagyon fontos és eléggé ritka jelenség, bizonyítván, hogy munkája nem bemagolt lecke felmondása, hanem egészen önálló kidolgozású tétel. Emellett azután egészen bizonyos, hogy a vizsga tárgykörének eszmevilága az elnök, Campegius Vitringa felfogásával megegyezett. Vitringáról pedig tudjuk, hogy a legjelentékenyebb hirdetője volt a cartesianismusból kiindult racionalista világnézetnek.[11] E tan később Németországba is áthatolva, a kiindulóponttól — egy jó fél század alatt — igaz, már meglehetősen eltérve, Leibnizen s Wolfon keresztül teljesedett ki.

Soós hollandiai tanulása mindössze két esztendeig tartott, az anyagilag is nagyon leromlott hazai körülmények se nagyon engedték még a legjobb indulatú patrónusnak sem a külföldi taníttatás tetemes költségeinek könnyen való előteremtését. Az 1697-ben grófságot nyert Bethlen László főkormányszéki tanácsos, első feleségétől, Wesselényi Annától származott gyermekeit mind elvesztette, ámde mégis élt benne az apjától: Bethlen Farkas főkancellár, történetírótól örökölt tudományszeretet, amely az értékes szegény ifjak továbbképzésére ösztönözte. Ezért történt azután, hogy Soós Ferencet, Hollandiából történt 1698. évi hazatérése után mindjárt a maga udvarában marasztotta házi papjául, s itt is szolgált kb. másfél esztendeig. A főúri udvari prédikátorság azonban nem volt végleges állás. Ilyent csak a gyülekezeti lelkipásztorság adhatott.

A kolozsvári református egyházközség 1699. január 13-i konzisztóriumi jegyzőkönyvének VII. pontjaképpen találjuk, hogy „T. Bátai György uramat Isten e világból kiszólítván, ő kegyelme helyett az ecclesia harmadik praedicator nélkül szűkölködik, nagy teher lévén e nagy ecclesiában t. praedicator uramékon, kik két templomban csak ketten szolgálnak, nemcsak a tanításban, hanem az ecclesiában eső dolgoknak igazgatásában." Ezt a VIII. pont azzal egészíti ki, hogy „boldog emlékezetű fejedelmünk ő nagysága collátiójából, a harmadik praedikator tartására járó kétszázharminc forintot nagyságtoktól alázatosan kéri és várja szegény ecclesiánk az ő felségè kegyelmes diplomája szerént a kolosvári harminczadról."[12] Úgy látszik, hogy e határozatot a Gyulafehérváron székelő főkonzisztóriumhoz való felterjesztésre hozták. Feltételezem, hogy Soóst patrónusa ajánlotta, hogy a csökkent papi létszámmal kormányzott kolozsvári gyülekezet harmadik praedikátori állását Szathmári Pap János főkurátor és Csepregi Turkovics Mihály másodpap mellett ezzel a fiatal és tetterős papjelölttel töltsék be. A 24 polgárból alakult helybeli egyháztanács jegyzőkönyvébe 1700. január

[9] TT 1886: 799.
[10] RMK III. 4085.
[11] Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom. Világirodalom I. Bp. 1961. 174—179.
[12] Török István: A kolozsvári egyházközség történetéhez. (ErdProt Lap 1906: 293.) — Series rerum c. kolozsvári ref. konzisztoriális jegyzőkönyv. 58. (Az egyházközség levéltárában.)

3-án az alábbi végzést iktatta be Szathmár-Némethi Mihály nótárius: „A Tiszteletes consistorium együtt lévén és Tiszt. praedicator iránt való fogyatkozását sok discursus által ruinálván jóllehet mostani Tiszt. praedicator és professor uraimék ő kglmek fizetése is a mostoha időben nehezen telik, mindazáltal ... végeztetett, hogy Tiszt. Sos Ferencz uramnak ő kglmének praedicatori hivatalra adassék tisztességes vocatio. Fizetése is ő kglmének terminálta tott készpénz 100 magyari frt., bor urn(arum) 100, búza 12 öreg köböl. Ha ő kglme acceptálni fogja, Isten mind ecclesiánkat, mind ő kglmét segilje minden jóra."[13] E választásról hozott határozatot is felterjesztették a főkonzisztóriumhoz: „Harmadik praedikátorunk a kolozsvári harmincadról járó fizetése intercipialtatva lévén már jó időtől fogva, annak kiszolgáltatását a mélt. uraktól alázatossan sollicitáljuk. És ebbeli bizodalomból adtunk hivatalt harmadik praedikatornak." A főkonzisztórium erre tett megjegyzése, hogy amíg a sóaknákról conferált évenként 1600 frt-nyi járandóság, amely már 1692-től kezdve visszatartatott, az uralkodótól újra nem engedélyeztetik, „harmadik praedikatorunk vocatióját penig illik mindaddig suspendálni, mig mind püspök Veszprémi urtól, ki most visitatióra vagyon, mind mi tőlünk tudósítást vésznek ujólag."[14]

1700. március 28-án azt a gyűléshatározatot találjuk a kolozsvári jegyzőkönyvben, hogy „T. Csepreghi Mihály uram ő kglme megjővén Méltóságos Gubernator urunktól ő Nsgtól Örményesről jó választ hozott T. Soós Ferenc uram harmadik praedicátorságra közinkbe való jöveteliről."[15] Úgy látszik, hogy Bánffi György kormányzó, mint a főkonzisztóriumnak is vezéralakja eldöntötte az egyelőre felfüggesztett választást, s így Soós Ferenc megválasztása érvényben maradt. A legközelebbi zsinaton még ugyanebben az évben Veszprémi István püspök pappá szentelte az új lelkipásztort.

Visszatérve arra az időpontra, amikor a külsőországokból hazatért akadémitát patrónusa udvarában marasztotta, valószínűleg itt ébredt annak tudatára, hogy ő tulajdonképpen még mindig jobbágysorba tartozik. Bethlen Gábor hiába nemesítette az erdélyi és kapcsolt részekbeli papságot,[16] e rendadományozás érvénye Magyarországnak a Habsburg-uralom alatti területeire nem vonatkozott, s így félős volt, hogy ez a helyzet Erdélyre is kiterjed. (Az utódokra vonatkozólag csakugyan meg is szűnt, hogyha nem követték apjuk foglalkozását. Ilyenformán akár a legmagasabb iskolákat is elvégezhették — fennmaradt az a lehetőség, hogy a földesurak visszakövetelhetik maguknak jobágyaikrul. Igaz, hogy ilyen példával nem rendelkezem, ámde a lehetőség megadatott számukra). Ezért kérte tehát Soós tanulótársaitól, egykori földesurának fiaitól, jobbágyi sorsából való felszabadítását. Ezt azután meg is nyerte, sőt érdekes jelenségképpen állapíthatjuk meg, hogy a kiállított okirat bárha megemlíti Soós eddigi örökös jobbágyi állapotát, azonban mégis „úr"-nak titulálta.

A felszabadító levéllel közel egyidejűleg, most már az uralkodóhoz folyamodott nemesség adományozása végett. Az armalist azután I. Lipóttól 1702. november 24-i kelettel kiállítva, meg is kapta. Érvényességét az 1703. április 10-én Gyulafehérváron tartott országgyűlésen történt ellent-

[13] Series rerum. 64. Közli Török István is TT 1896: 419—435.
[14] ErdProtLap. 1906. 308.
[15] Series rerum 67.
[16] Lukinich Imre: Nagyenyedi album.

mondás nélküli kihirdetéssel nyerte el. A címer leírása: „kék paizsban, zöld térségen királyi korona, amelyen vállból vágott fekete mezű kar könyököl, kezében kinyitott szent bibliát tartva. A könyv lapjain IEHOVA szó olvasható. Nyílt sisak dísze: csőrében olajágat tartó fehér galamb. . . ."[17]

A Soós-családról a jelenkorban írott történet szerint Soós Ferenc 1695-ben, vagyis külsőországokba történt indulása előtt már házas volt, felesége a kollégium egykori nagy tekintélyű professzorának, II. Apafi Mihály eforusának: Pataki Istvánnak és Kobzos Borbálának Mária nevű leánya, akitől János nevezetű fia már 1696-ban, Krisztina nevű leánya pedig 1698-ban látta volna meg a napvilágot. Ez a beállítás azonban nem kellően bizonyított. Jómagam nehezen tudom elképzelni, hogy egy, minden állás nélküli szegény diák megházasodhatott volna s elvegyen egy, bárha egészen árva, de nagy tekintélyű s részben papi, részben pedig hasonlóképpen tekintélyes városi polgársarjat. Egyébként, ha Soós Ferenc fiatalsága idején még netalán elő is fordulhatott ilyen korai családalapítás — később aligha. Hiszen éppen az ő püspöksége idejében, 1718-ban tartott generális synódus, határozott úgy, „hogy a' melly Papok Szolgálatban vagynak és meg-házasodnak, annakutána akadémiákra ne bocsáttassanak".[18] A fent említett „mostoha időben" Soós Ferencet végül félfizetésre alkalmazták, de különben is, miként egy 1710. május 4-én tartott konzisztoriális gyűlés határozatából értjük, a kolozsvári ecclesiában sem a professorok, sem a papok nem szoktak egész fizetést kapni, midőn hivatalukba léptek.[19] Ez a félfizetés, ha kezdetben kettejüknek elég is volt, azonban a helyi körülmények mindinkább súlyosbodtak, amire jellemző példaképpen ide állítható az egyházközség tanácsának 1702. július 16-i gyűléshatározata. Eszerint ugyanis „a kolozsvári határon termett búza és bor dézma felett lévén nagy meghaboríttatásunk az itt való pater jezsuitáktól, nevezetesen akkori superiortól, pater Kapi Gábor uramtól", annak ellenére, hogy a császári rendelet szerint, ki-ki a saját vallása szerinti egyháznak tartozik a dézmát beszolgáltatni, ő erőszakkal elvitte a búzadézmát, s mindhiába tiltakozott ellene mind az unitárius, mint a református egyházi vezetőség, és hiába folyamodtak Rabutin tábornagyhoz, valamint a Bécsből kirendelt commissióhoz, sőt hiába menesztettek a császári udvarhoz is követséget: az unitáriusok részéről Kolosvári Dimién Pál rektort, a reformátusok részéről pedig Kurtány József kurátort, a későbbi városi főbírót, dolgukvégezetlen kellett hazatérniök.[20]

Az egyházközség a súlyosan megnehezedett viszonyok miatt valószínűleg még a csökkentett javadalmazást sem tudta kiszolgáltatni, ezért évekig tartott türelmes várakozás után Soós végtére is arra határozta el magát, hogy más eklézsiában helyezkedik el. Egy 1705. március 22-i határozat szerint „T. Sós Ferencz uram másuvá való hivatala alkalmatosságával lött végezés a T. consistoriumban arról, hogy tisztességesen marasszák ő kglmét a T. Ecclesia nevével, mely dologban elbocsáttattak ő kegyelméhez n. Wajda János curator uram Baranyai István urammal ő kglmével együtt." E gyűlést követőleg március 29-én újra „egyben gyülvén a T. consistorium, n.

[17] GenFüz 1912: 2—3.
[18] Bod Péter i. m. 164.
[19] Török István: A kolozsvári ev ref. coll. története. I. Kolozsvár, 1905. 99.
[20] Series rerum 83.

Wajda János és Baranyai István uraimék T. Sós Ferenc uramat marasztalván, hogy ő kglme válasz tételét reportálják a T. consistoriumnak mind élőszóval, mind penig irásban bizonyos punktumokban foglalván. Melyet el is olvastanak a T. consistorium hallatára. Melyre nézve tetszett ő kglmeknek prima occosione arról szorgalmatoskodni, hogy avagy csak egy cantorra[21] való pénzt szerezzenek valahol költsön is in praesentem consolationem. Búza fizetése penig kitelik."[22]

Soós Ferenc tehát, ha nehéz anyagi körülmények között, de továbbra is Kolozsváron maradt, s mivel paptársai közül Csepregi Turkovics Mihály 1704-ben elhalálozott mellőle, ő tehát rendre mind előbbre lépett rangban, mígnem végül ő lett az eklézsia első papjává s főkurátorává és ezzel együtt a konzisztórium elnökévé. Mint ilyenre legelőbb 1710. április 13-án találtam adatot.[23] Eddig az időpontig azonban Kolozsvár lakosságát a zsarnoki uralom katonai, polgári, sőt egyházi szervei is minden lehető módon sanyargatták. Így az apróbb tűszúrásoktól elkezdve, hogy erre más példát ne említsek, mint amiről Csegezi Mihály kolozsvári unitárius egyházfinak 1706. május 16-i feljegyzése beszámol: „Mivel hogy az Farkas Uczai Templomot az Németek Éjjel fel verték, Ugj miis attol félvén, egj Inas másod magával, vagj négj Ejjel az Templomban hált, attam nekje —/12."[24] Sajnos azonban nemcsak a német katonaságtól szenvedett mérhetetlenül sokat az ország s azon belül e város is, de a kuruc—labanc hadak egyes gyülevész osztagaitól is. Így a különben labancpárti Cserei Mihály éppen e várossal kapcsolatosan az 1707. évben joggal mondja, hogy „a kincses Kolozsvárból koldus Kolozsvár lőn a kétféle had között,"[25] mert — hát — mind a német, mind a kuruc megszállásban éppen semmi köszönet sem volt.

Kolozsvári lelkipásztorkodásának tizedik esztendejében, vagyis 1710-ben Soóst a kolozs-kalotaszegi egyházmegye esperesévé választotta. E kezdő év sok romlásához még a pestis pusztítása is hozzájárult, amely nemcsak a városban szedte nagyszámú áldozatát, de a falvak lakossága is nagyon megfogyatkozott. (Amiként pl. Bükösi Miklós, a kalotaszegi Darócz-Bogártelke társegyháznak papja feljegyezte: 1710. augusztus 20-án kezdődött Bogártelkén a döghalál, amely 96 személyt ölt meg, Darócon pedig szeptember 26-án történt az első megbetegedés, itt 29 embert vitt el.[26] Ugyanígy az időjárás mostohasága miatt a mezőgazdálkodásból élő földnépe hasonlóképpen sokat szenvedett, nélkülözött. Kevéssel későbbi példát említve, cegei Vass László 1718-ban erről így számol be: „... sok helyeken az szükség miatt kénszeríttettek sok emberek az galagonyát megőrölni s abbul sült kenyérrel élni és labodából csinált kenyérrel."[27]

Ilyen viszonyok között valóban mérhetetlenül nagy nehézségbe ütközött nemcsak a városnak, de egyházmegyéje falvainak szellemi irányítása is. Soós Ferenc a lehetőségig jól felelhetett meg feladatának. Ezért történ-

[21] Vagyis negyedévre.
[22] Series rerum. 92. — Török István i. m.
[23] I. h. 114.
[24] Az 1676—1709. évi unitárius egyházfiak számadáskönyve. (Az unit. ekla lev.-tárában.)
[25] Nagyajtai Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. 373.
[26] Diarium Ecclesiasticum c. jegyzőkönyv a daróci ref. papi hivatalban.
[27] Czegei Vass György és Vass László naplói. Bp. 1896. 498—499; 503.

hetett meg, hogy a közbizalom mind több és több teher viselését merte reábízni.

1717. augusztus 5 táján a törökök Vaskapunál csaptak be Erdélybe, majd a krími tatároknak mintegy tizenötezer főből álló csapata a radnai szoroson tört be Erdélybe, és négy-öt nap múlva már Szamosújvár környékén nyargalásztak, s minthogy amerre kalandoztak, mindenütt raboltak és égettek, pusztítottak, emiatt egész Erdélyben mindenfelé nagy riadalom támadt, amit még növelt az is, hogy az országocska déli részén a dögvész ütötte fel a fejét.[28] E súlyos helyzetben az elöregedett és elbetegesedett Kolosvári István püspök is Enyedről szülőföldjére, a biztonságosabb Kolozsvárra vitette fel magát, ahol azonban 1717. augusztus 29-én meg is halt. Bod Péter részletesen ismerteti a bekövetkezett zavaros időben végbement püspökválasztást, amely október 2. napján Vásárhelyi István generális nótárius, enyedi pap és esperes, valamint Soós Ferenc kolozsvári pap és esperes között, általános megnyugvást keltve, az utóbbi mellett döntött.[29]

Soósnak alig két és háromnegyed évig tartott püspöksége alatt az eddigi súlyos viszonyok talán még inkább rosszabbodtak a Habsburg-hatalom erősödése következtében.

Egyházkerületén belüli munkálkodásáról Bod Péter tulajdonképpen csak az 1718. évi zsinat néhány végzéséről számol be, pedig ennél sokkal fontosabb a főkonzisztóriumhoz szánt 1718. évi püspöki előterjesztés és annak különösen az iskolákra vonatkozó néhány pontja, amelyek már egymagukban kiemelik Soóst átlagos gondolkodású kortársai közül.

*

Aligha van még egy dokumentum, amely meggyőzőbben igazolná a nagy puritánus és kartéziánus nemzedékek törekvéseinek XVIII. század eleji továbbélését — mint ez a sokoldalú reformterv. Sajnos, nem áll módomban ismeretlen részleteket közölni ebből az elég terjedelmes iratból. Meg kell elégednem a kolozsvári kollégium század eleji történetírója hézagos kivonatainak felidézésével,[30] ami azonban — talán — serkenteni fogja az arra illetékeseket, hogy a magyar iskolaügy története egy fontos epizódjának ezt a bizonyságát teljes egészében minél előbb hozzáférhetővé tegyék.

Mindjárt szembetűnő jelenség: püspök létére különösen hangsúlyozza, hogy a teológia mellett *az emberi józan okoskodás szerint való bölcsességre*, a philosophiára kellő gond fordítandó. Itt azután a „józan okoskodás" kifejezésben mintha Vitringa tanítványát fedeznők fel benne. Azután hangsúlyozza a protekció mellőzését, hanem a hivatalra legalkalmasabb, tudósabb, értelmesebb, serényebb személyek kiválasztását kívánja a professzori és a rektori állások betöltésénél. Kívánsága az is, hogy az úrfiak s nemesek

[28] Az 1710-es évek végén több hullámban támadt a vész. E járványok pusztításának méreteit jól érzékeltetheti egy naptári „Magyar Krónika"-fejezet pár sora. E szerint 1719-ben „Erd[élyben] a Pestis kivált Brassóban és székelységben többet száz ezernél meg-emészt." — Az 1717—19-es erdélyi járványra sok adatot gyűjtött össze Magyary Kossa Gyula (M. Orvosi Eml.)

[29] Vass György és László naplója, 489, 490. — Bod Péter i. m.

[30] Török Istvánnak a 19. jegyzetben id. munkája. I. 115—117. Az alábbi idézetek innen valók.

az iskolát ne hagyják el hamarosan, mert így sem a vallásban, sem a világi tudományokban nem szerezhetnek elég okulást. Ezeken kívül *a tankönyvek egységesítését* ajánlja, hogy a tanítás szempontjából általában véve is nagyobb legyen az összhang az egyes intézetek között.

Azt is sürgeti, hogy a professzorok tapasztalják ki alaposan s idejében, hogy tanítványaik mely tudományágak iránt mutatnak hajlandóságot, s leginkább abban előkészítve — bocsássák majd őket külsőországokbeli akadémiákra. „Mert megesik — írja Soós —, hogy ha mindenekhez kap az ifjú tanuló, semmiben sem lesz perfectus, se nem theologus perfecte, sem nem jól elkészült philologus és úgy esik gyakrabban, hogy a ki papnak jobb volna, professorrá tétetik, a ki pedig professor lehetne, papságra szoríttatik." — Ez a kitűnő megfigyelésen alapuló határozott bírálat s egyúttal javaslat a felsőbbfokú oktatásnak valamiféle *szakosítás*ára való törekvést sejtet.

Fontos kívánsága Soósnak az is, hogy az iskolákban évente legalább kétszer tartsanak *nyilvános vizsgát,* amelyeken mind a főkurátoroknak, mind az inspektor kurátoroknak, mind pedig az értelmes, tudós papoknak minél nagyobb számmal való megjelenésük volna kívánatos, hogy ezzel az oktatók is ösztönzést nyerjenek az egyes vizsgák közötti idő helyes felhasználására, látván végzett munkájuk megbecsülését. E kívánságát még azzal a figyelemreméltó megjegyzéssel is alátámasztja, hogy „látom én egy comediával megelegyitett Logica disputatio esik a Catolicusok Scholájában, seregenként mennek reá a főrendek".

Ez a pont így határozottan reá világít a katolikus, helyesebben szólva: jezsuita iskoláztatás főerősségére, vagyis a növendékek játékszerű bevonására a tananyag elsajátítása céljából, amelynek fő eszköze a nyilvános vitatkozások mellett a tanulás tárgyát is képező ismeretek köréből összetákolt *színdarabok*nak (komédiáknak) a tanulók által történő eljátszása.

Úgy látszik, hogy Soós, bárha nem a pedagógia terén indította el élete útját, de abban mégis méltán válhatott volna egy Apáczai messzire tekintő elgondolásainak felélesztőjévé, ha a végzet nem tett volna olyan korán pontot életpályájának utolsó állomására. Bizonyos, hogy előterjesztéseinek megvalósítását föltétlenül keresztülvitte volna, hiszen már azt is kívánta, hogy a püspöki vizsgálatot minden kollégiumban szabadon folytathassa, mégpedig az illetékes gondnokok jelenlétében. Úgy látszik, hogy ezt is helyesléssel fogadta a főkonzisztórium, ámde az egyes intézmények autonómiájába mégsem mert teljes erővel belenyúlni, nehogy több lehetőséget nyújtson az államhatalom közegeinek az eddigi önkormányzatba való beleszólhatására is, s ezért erre a kívánságra azt a félig kitérő választ adta, hogy „meglehet, mindazáltal a collegiumok szabályainak és szokásainak sérelme nélkül".

Soós tervei azonban minden főhatósági hozzájárulás ellenére sem valósultak meg az ő korai elhunyta miatt, mert különben nem tapasztalhatnók azt a szomorú helyzetet, hogy néhány évtized múlva a különben nagy tudású Csepregi Turkovics Ferenc kolozsvári professzor tantárgyait soha végig nem tanította, azonkívül pedig egy ízben egy egész évig nem tartott egyetlen órai előadást sem (legalábbis ezzel vádolták). Azután meg az iskolai komédiajátszással kapcsolatosan ugyanennek az intézetnek egynéhány diákja által 1792 elején kibocsátott körlevelét hozom fel bizonyítékul, amely

arról világosít fel: „minthogy az Erdélyi Magyar Collegiumokban eleitől fogva Szokásban volt az, hogy minden Esztendőben az Ifjuság közönséges megpróbáltatásnak idején Komédiákat játszódjanak, a' mellyek mind a' bátorságnak nevelésére 's öregbitésére, mind pedig a' jó erkölcsöknek gyakorlására szoktak utat nyitni; értettük pedig sokaktól, hogy ezen hasznos szokás tsak a' mi Collégiumunkban hibázik."[31] Maguktól a diákoktól közel egy évszázad múlva eredt kérelemből gyaníthatjuk, hogy a Soós tervezetében megpendített iskolai színjátszás nem valósult meg a maga idejében.

A szellemi hanyatlás e szomorú idejében elhangzott serkentő szó csodálatos újraéledést lett volna hivatva elindítani. Őszintén kell sajnálnunk, hogy Soósnak mintegy kilenc folio-lapnyi tervezetét, illetőleg a főegyháztanács által megtárgyalt és — úgy látszik — részleteiben is jóváhagyott felterjesztését a tudós Török István alig másfél lapnyi kivonatban közölte, s így csak az ismertetett néhány pontról mondhattunk véleményt.

Ez az érdemes férfiú azután még 1720-ban Gyaluban is hirdetett papi gyűlést, ezen azonban súlyos betegsége miatt maga már nem vehetett részt, és így az M. Vásárhelyi István generális nótárius elnöklése alatt folyt le. A gyűlés folyamata alatt, vagyis 1720. július 19-én Soós Ferenc el is hunyt életének javakorában: ötvenedik évében.[32]

Soós Ferencnek ismerjük jóindulatú természetét is. Így látjuk, hogy a kolozsvári egyházközség egy 1719. augusztus 23-án elkönyvelt 12 frt. 08 den. bevételével kapcsolatosan azt könyvelte el a számvevő, hogy „ez egészen ment a pestisben elhunyt T. Csengeri Péter (lelkipásztor és veje) Remetei János (professzor) uramék temetésére, ehhez járult Soós Ferenc püspük Uram 4 frt 20 denárral."[33]

Egyházi papi szolgálatáról nem sokat tudunk. Mindössze öt prédikációjáról maradt feljegyzés, amelyek közül nyomtatásban is csak kettő jelent meg.[34]

[31] H. J.: Színészettörténeti adatok. (Kézirat.)

[32] Bod Péter i. m. 164, 166, 168.

[33] „Rationarium" c. számadáskönyv az ekkla levéltárában.

[34] Lásd RMK I, 1692. és GenFüz 1912: 5. — Az alapvető írói lexikonok nem tartják számon olyan kisebb-nagyobb megjelent munkáit vagy elhangzott beszédeit, melyekről az alábbi adatokat sikerült gyűjtenem: egy keresztelési beszédének nyomát Vizaknai Bereczk György kolozsvári orvosdoktor naplójában örökítette meg 1715-ből. (Történeti emlékek a magyar nép községi és magán életéből. II. Pest, 1860. 115—116.) — Két temetési beszédéről 1718-ból és 1719-ből Czegei Vass László naplója emlékezik meg. (Czegei Vass-naplók 496, 500.) — Az 1717 júliusában elhunyt Szathmár-Némethi Sámuel temetésére kinyomtatott kárta egyik versét Soós Ferencz szerezte. Ha mindezekhez hozzágondoljuk még a cikkünk elején említett diákkori verset és saját szerzésű akadémiai disszertációját, akkor végül is Soós irodalmi munkássága nem is látszik éppen jelentéktelennek; hiszen a felsoroltakhoz járul még minden munkája közül kétségkívül a legfontosabb: a pestisről írott könyve (talán az orvostörténészek figyelmét is megérdemli). Bod Péter szerint: „A' Dög halál uralkodásának alkalmatosságával írt 1719-dik eszt. Deákul és Magyarúl. ... A' Dög halál Isten Hartza emberekkel. ... A' Deák irásmunkának pedig ez a' titulussa: Positiones de Peste, Divina Revelationi, Sanae Rationi, Experientiae longorum Seculorum conformes." Claudiop. 1720. Egyes források szerint több ízben is kiadták. Bod további megjegyzése szerint: „Melly gyönyörüséges és hasznos szép Munka; a' Deákjában ugyan, a' Pestisnek természetit, és külsö belsö orvosságait mutogatja; de a' Magyarjában, előadja a' Papoknak, Tisztviselöknek, Gazdáknak, Gazda-Aszszonyoknak és más rendbeli Embereknek kötelességeket, abban az állapotban ahoz alkalmazott szép Könyörgésekkel."

Családjáról, leszármazottairól ősunokája (ugyancsak Soós Ferenc) számol be.[35] Ehhez csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy felesége: Pataki Mária neve az ura elhunytát követő esztendőben a városi exactorok számadásaiban mint Belső-Közép utcai lakos van feljegyezve, de mint papnét adóval nem rótták meg. Ezen kívül a „Külső Magyar Uttzában" is volt egy telke, amelyre azután 34 denárius adót vetettek ki, ezt azonban legalábbis az 1721. évben nem fizette ki.[36] Az özvegyen maradt „T. Sós Ferenczne Asz. Papne" különben urát 36 és fél évvel élvén túl, 1757. január vagy február hónapban hunyt el.[37]

*

A fenti dolgozat nem véletlenül került a XVII. század utolsó harmadának iskolaügyével foglalkozó cikkcsoport végére. Egy 1718-ban fogalmazott előterjesztésre kívánjuk így felhívni a figyelmet (ahogyan adattárunk Apáczai-kötete is a következő időszakra való előreutalással: egy 1672-i — „academia erigálását" sürgető — püspöki javaslat fölidézésével zárult). Kovásznai Péterben és Soós Ferencben egyaránt olyan vezető állásba került férfiakat látunk, akik az ifjú korukban magukévá tett eszményekkel később sem szakítottak, s talán nem nagyon tévedünk, ha azt hisszük: merész elhatározással és hősies erőfeszítéssel alighanem sokkal többet tettek ők a „moribunda Transsylvania" szellemi hanyatlásának megakadályozásáért, mint amennyit a sovány források alapján ma ismerünk. — Herepei János fenti cikkéből nem sok újat tud meg az érdeklődő magáról a címben jelzett iskolai reformtervről, de megérdemli a figyelmet a tervezet szerzőjének életútja is, ahogyan a jobbágyfiúból kolozsvári diák, majd Vitringa-tanítvány, a századforduló súlyos éveiben személyes életében is anyagi gondokkal küszködő lelkipásztor, végül egy országnyi magyar nyelvterület szellemi vezetője lett. Ilyen életpályák alapos ismeretében lehet majd csak megírni az erdélyi, kelet-magyarországi iskola- és művelődésügy egyik legválságosabb és legkevésbé ismert időszakának történetét. (Szerk.)

[35] Lásd az 1. sz. jegyzetet!

[36] Kováth als Zambo György és Halaz Marton exaktorok 1721. évi „Pénzbeli Ratio"-ja 27, 60. (KLt)

[37] Pataki István ref. quártás 1756—57. évi ratioja 4/B, 5/A. lev. (Az egyházközség levéltárában.)

AZ AKADÉMIAI VITATKOZÁSOK ÉS ÜDVÖZLŐ VERSEK EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYA

Zoványi Jenő volt az első, aki komolyan felhívta a figyelmet arra a helyzetre, hogy aránylag kevés olyan akadémiai vitatkozást találhatunk, amely a tanuló eredeti műve volna. Ezért tehát bennük csak a professzor nézeteinek, gondolatainak tolmácsolását kell látnunk, minden önállóság nélkül kidolgozva.[1] E megállapítása bárha kezdetben is elfogadhatónak látszott, mégis azt hittem, hogy a szajkó módra megtanult lecke felmondóit nemcsak diáktársai, nagyon gyakran azonban még tanárai és más tekintélyes tudós férfiak is ékes ritmusokban aligha dicsőítették volna.[2] Azóta azonban megtaláltam, hogy igazában véve, csak azokban a vizsgai fejtegetésekben kereshetünk több-kevesebb önállóságot, amelyeket elnöklő professzor nélkül tartottak a vizsgálatra jelentkezett diákok.

Az üdvözlő versek értékelésének komolyságát még a tiszteletre legméltóbb helyekről jövő származásuk sem teszi kétségtelenné. Így választom ki a többek közül Simándi B. Mihálynak 1621. január 13-án Heidelbergben a kiváló Pareus Dávid főprofesszor elnöklete alatt „De Coena Domini" tárgykörből tartott 16 nyomtatott 4°-nyi lap terjedelmű vizsgai értekezését.[3] Ezt Simándi a többek között „D. Alberto Molnar Szenci, Hospiti suo Heidelbergae summa reverentia colendissimo", valamint „D. Joh. B. Szenci Pastori ecclesiae Goncinae primario fidelissimo, olim Praeceptori suo honorandissimo &c." ajánlotta.[4] Vitatkozását azután verssel köszöntötték, elsősorban is tízsoros latin verssel „Albertus Molnar suo domestico dilecto, benevolentiae ergo ssit(!), die 5, Jan. 1621.", őutána pedig Joannes F. Gönczi és Michael P. Balai heidelbergi tanulótársak.[5]

Tehát az 1620. január 25-én a heidelbergi egyetemre beiratkozott és szállásban, sőt nagyon valószínűleg kosztban is Molnár Albertéknál lakó Simándi Bodó Mihály már a következő esztendő január 13. napján vizsgálatra állott (examini subjicit), tudós házigazdája azonban annak megtörténte

[1] Zoványi Jenő: A főiskolai disputációk és szerzőik. ProtSzle 1936: 12—16.

[2] H. J.: Bethlen Gábor kiválasztottjai: I, Szilvási K. Márton, Kolozsvár, 1939. 10—11. és Adattár. I, 210.

[3] RMK III, 1331. (Én a debreceni ref. nagykönyvtár példányát használtam; ennek könyvtári jelzése: RMK 423.)

[4] Adattár I., 111.

[5] Gönczi nevét 1618. augusztus 12-i beiratkozásakor Szeremlei tévesen közli Joannes F. Goue-nek, Weszprémi pedig Gone-nek. — Michael P. Balai 1620. július 28-án jelentkezett a heidelbergi egyetemen. (SpFüz. 1862: 563.)

előtt már nyolc nappal megírta üdvözlő versét, amint arról az eredeti nyomtatott szövegből meggyőződhetünk. Ennélfogva tehát azt is feltételezhetném, hogy Molnár Albert vaktában, vagyis látatlanban szerezte versikéjét, ennél azonban sokkal valószínűbb, hogy Simándi a feladott tételre a feleletet otthon kidolgozva, házigazdájával együtt talán meg is vitatta, s ennek ismeretében írta meg Molnár a maga üdvözletét, ismételjük meg: akkor, amikor a kész dolgozatról a tanár még nem is vehetett tudomást. Ebből látható tehát, hogy a vizsga maga csak formaság, s minden csak a mondandók jó megfogalmazásán, valamint az ügyes előadáson múlott. Ilyeténképpen az a jelenség, hogy az üdvözlő vers már jó előre elkészült, arra vall, hogy az exameneknek mindenképpen jól kellett sikerülniök. Természetesen az sem lehetetlen, hogy a vitatkozás elhangzása után netalántán az ilyen üdvözlő verseket vagy maga a felelő diák, vagy pedig valamelyik barátja nyilvánosan is felolvasta. Meg kell még azt is jegyeznem, hogy itt semmiképpen sem gondolhatunk ó és új időszámításbeli eltolódásra, minthogy Heidelbergában még mindég a julianus naptár szerint számították az időt.

HOGYAN TÖRTÉNHETETT BETHLEN GÁBOR ÉS BAJONI VINCE RÓMAI ZARÁNDOKLATA?

Dr. Banfi Florio olaszföldi magyar emlékek utáni kutatásairól folyóiratainkban számos értékes cikkben számolt be. Az Erdélyi Múzeum 1931. évfolyamában is előadja, hogy Munoz római egyetemi tanár a XVII. századbeli szentéveket tárgyaló nagy munkájában megemlíté, hogy az 1625. esztendei római nagy jubileum alkalmával „Vincenzo Baion calvinista protero" és „il principe di Transilvania Gabriello Besim" is a katolikus hitre tért át. Ezt a nyomot tovább követve, Banfi végre egy 1691-ben Rómában megjelent munkában találta meg a forrást, amely kissé világosabb formában mondja el, hogy az 1625-ben Rómában áttért magyarok Bethlen Gábor, az erdélyi fejedelem unokaöccse („Gabriele Betlm Nipote del Prencipe di Transilvania") és a kálvinista fejedelemség területéről való Bajoni Vince („Vincenzo Baion contado del Delfinato Calvinista") volt. A híradásnak ezt a formáját Banfi hitelesnek fogadván el, a magyar forrásokkal kíséreli meg egybevetni és azután megállapítani, hogy a fejedelem unokaöccse a Bethlen István és Csáki Krisztina Gábor nevű fiával azonos, bárha a megnevezett ifjú — Nagy Iván összefoglaló munkája szerint — „korán elhalt" volna. Bajoni Vincével kapcsolatosan pedig azt állapította meg, hogy csakugyan volt ilyen erdélyi nemes család, amely nevét a Bihar megyei Kis- és Nagybajom falutól nyerte. Jóllehet Nagy Iván e család tagjait csak a XV—XVI. századokból ismeri, szerinte még sincsen ok arra a feltevésre, hogy ez a család a szigetvári hőssel kihalt volna.[1]

Nem szabad ítéletet mondanunk Banfi felett, amiért nem ismerheti jobban az itthoni források lényegét s az adatokból kikövetkeztethető gyökereket, hiszen még hazai történészek is akadnak, akiknek sokkal több idejük, módjuk, sőt kötelességük lenne ne csak a száraz adatokat, hanem azok igazi jelentését is nyomozniok.

Ezek előrebocsátása után most már nekünk kell hozzákezdenünk nem annyira az adatszerű, hanem a történések szelleme szerinti nyomozáshoz. Mindenekelőtt arra kell figyelemmel lennünk, hogy mit is mond a fejedelmi udvar légkörében élt, közel egykorú Szalárdi János?

Jellemezvén Bethlen Gábor fejedelmet, a többek között azt örökítette meg, hogy „maga testvér öcscsétől jó emlékezetü gróf Bethlen Istvántól való unokaöcscsét, gróf Bethlen Istvánt és Pétert, szorgalmatosan tanittat-

[1] EM 1931: 299—301.

ván, és gyermekségétől fogva az deáki tudományban nevelvén midőn az iskolából kivenné őket, böcsületes tudós főrendek gondviselések, mint töttöri Cseffei László, palóczi Horváth János és többek gondviselések alatt, több főrendek gyermekeivel nagy költséggel elküldvén őket, török császár portáját, római császár udvarát, Velenczét, Olaszországot, Romát, Galliát, Angliát és Belgiumot följáratta vélek, és így igyekezte az haza jövendő szolgálatjára őket készíteni, nevelni, gyarapítani, alkalmasabbakká tenni".[2]

Ha tehát így áll a helyzet, fel nem tételezhető, hogy éppen az ő nevét viselő öccsével: Gáborral nem törődve, kiműveletlenül, parlagon hagyta volna képességeit, hogy soha semmiféle forrás még csak meg sem említse a bár ifjúvá serdült unokaöcs nevét! Éppen ezért a Nagy Iván „korán elhalt" kifejezését a szokásos értelemben: „gyermekkorban" vagy még inkább „kis gyermekkorban" jelentésűnek kell magyaráznunk. Ezért a hibának mégiscsak a Banfitol idézett forrásban kell lennie, vagyis annak nem az erdélyi fejedelemnek Betl(e)m Gábor nevezetű unokaöccséről, hanem Betl(e)m Gábor erdélyi fejedelemnek unokaöccséről kell hírt adnia! Ilyenképpen ez csak ifjabb Istvánra és Péterre vonatkozhatnék. Hiszen Szalárdinál láttuk, hogy kíséretükkel Rómát is meglátogatták, s ilyenformán a pápa is kihallgatáson fogadhatta őket, sőt ha éppen az 1625. év alkalmával jártak volna ott, abban az esetben a nagy ünnepségeken is részt vehettek volna. Ha tehát a pápánál megfordultak nevét a képzelt valóságnak csakugyan megfelelő évben és körülmények között az udvartartáshoz tartozó valamelyik kamarás vagy titkár feljegyezte, az eseményeket 66 esztendő múltával megörökítő történetíró minden különösebb szándékos ferdítés nélkül s csupán választott tárgya iránti lelkesedésből eredő elfogultságából könnyen írhatta volna, hogy nevezettek át is állottak a katolikus hitre, mert — elgondolása szerint — hithű protestáns ekkor ugyan mit is kereshetett volna a pápai udvarban s a szentévi nagy ünnepségeken!

De a két unokaöcs közül vajon melyik is lehetett a Rómát is megjárt ifjú? Kíséreljünk meg ennek is utánanézni.

A heidelbergi egyetem anyakönyvében a Juliánus naptár szerinti 1619. április 19-én van bejegyezve: „Illustris Comes Stephanus Bethlen de Icktar (etc.) Serenissimi Principis Transylvaniae Gabriel (etc.) Nepos ex fratre Stephano Bethlen Comite Huniadensi et Maramurusiensi" nevét. Utána egy egész lapot kitöltő címer van lefestve. Mint kíséretének tagja, vele egyszerre iratkozott be „Sigismundus Bartsai nobilis Ungarus de Nagy Bartsa" és „Michael Kornis nobilis Ungarus de Toth Varadgya."[3] Éppenséggel lehetetlen, hogy ifjabb Bethlen István e beiratkozást megelőzőleg már Európa-szerte utazgatott volna, mert hiszen Gyulafehérvárról ennek az évnek március elején indult útba, s ezért idejéből már nem is telt volna ki.[4] Ezt az esztendőt azután végig itt töltötte, erre bizonyság, hogy a 14 éves Bethlen István december 24-én egy „Declamentiuncula"-t mondott fel a teológusok tantermében, Barcsai Zsigmond pedig két nap múlva egy „Oratiuncula"-t tartott a Szent Péter templomban.[5] A következő esztendőben

[2] Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. 63.

[3] SpFüz. 1862: 563.

[4] Lukinich Imre: A Bethlen fiuk külföldi iskoláztatása. (Nagyenyedi Album. Bp., 1926. 83.)

[5] RMK III, 1291, 1292.

azután Heidelbergből eltávozva, egyáltalában nem volt lehetősége továbbvándorolgatnia. Erre találunk bizonyságot Geleji Katona Istvánnak, a későbbi püspöknek élettörténetében. Ugyanis — Bod Péter szerint — a külsőországokbeli akadémiákról 1617- vagy 18-ban hazatért Geleji scholamesterséget nyervén Fehérvárt, ekkor „kivált a' Fejedelemnek jobban is kedvében esvén, az Ötsével, Gróf Bethlen Istvánnal el-küldötte ismét az Hejdelbergai Akadémiára, reá bízván az Ötsére való gondviselést egészszen 1619- Eszt. De igen sokáig ott ülni nem lehetett, mivel a' Spanyolok a' Palatinatusba béütvén kezdettenek vala pusztitani, féltvén a' reá bizott Urfit; jött onnan Norimbergába, onnan Prágába, Prágából öt nappal az elött a' Hartz elött, a' mellyen a' Tsehek és Fridérikus el-vesztették dolgokat, Posonba a' Fejedelemhez".[6] Minthogy pedig a fehérhegyi csata, amelyben Csehország végleg elbukott, 1620. november 8-án volt, ilyenképpen e tájban történt ifjabb Bethlen István hazatérése is. Ekkor azután itthon is maradt, minthogy adatunk van reája, hogy édesanyjának 1622. február 11-én Karkóban (az Alsófehér megyei Krakkóban) történt temetésén részt vett.[7] De jelen volt Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony 1622. július 1-i gyulafehérvári végtisztességtételén is.[8] Jól tudjuk azt is, hogy István gróf hazatérése után Kassán folytatta tovább tanulását Károlyi K. György és Bojti Veres Gáspár preceptorsága, valamint Alvinczi Péter felügyelete alatt. Majd 1627-ben megházasodva, többé már nem ment külsőországokba.

De miképpen állunk idősebb Bethlen István ifjabb fiával: Péterrel? Kecskeméthi K. Gergely, Bethlen Péter alumnusa, 1626-ban Frankerában egy 48 lap terjedelmű munkácskát adott ki, amelynek patrónusához intézett ajánló versét március 3-án keltezte. Ennek címe, amely a füzet tartalmát is sűrítve megnevezi: „Ulysses Pannonicvs Sev Iter Qvod Illustrissimus Comes, Sp. ac M. Dominus D. Petrvs Bethlen De Ichtar ... per Germaniam Anno 1625, magno fructu suscepit, Post Per Belgium, Angliam, Galliam, Anno 1626. ad uberiorem suorum studiorum mercaturam ... Ecclesiae & Reip. emolumentum suscepturus est."[9] Ebből a könyvecskéből, valamint Szenczi Molnár Albertnek Kassáról 1625. április 1-én Camerarius Lajoshoz intézett leveléből értesülünk elsősorban arról, hogy Péter gróf kíséretével elhagyva Kassát, Berlin érintésével az Odera melletti Frankfurtba igyekezett.[10] Itt azután az egyetemre beiratkozottak között találjuk: „Illustris ac generosus comes dominus dominus Petrus Bethlen de Iktár, comitatuum Huniaeadensis et Maramarusiensis perpetuus comes, dominus in Huszt et Illye. Generosus Michael Kornis de Totvaradja nobilis Ungarus, Transylv., aulae comitis magister. Stephanus Töczeki de Töczek, Ungarus, praeceptor comitis. Comitis famuli: Joannes Daniel De Varias nobilis Ung. Transylv. Ladislaus Abafi de Nagy-abafalva nobilis Ung. Joannes Bethlen de Halmágy nob. Hung. Transylv., non juravit propt. aetatem."[11]

Frankfurtban való közel egy esztendei tartózkodás után Hollandiába bujdostak. Itt azután az ifjú gróf nevét mint 17 esztendős ifjúét 1626. július

[6] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 73.
[7] A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve. 1622. 89, 109.
[8] I. h. 1622. 110.
[9] RMK III, 1397.
[10] Lukinich. 91—92. és ItK 1908: 221.
[11] ProtSzle 1889: 185. és Archiv N. F. XXII, 407.

25-én Leyda város akadémiájának anyakönyvében találjuk meg, úm. „Illustrissimus Petrus Bethlehem de Iktar, comes comitatuum Hoenjadiensis et Marmarousiensis perpetuus, dominus in Hoest et Iliae".[12] Kíséretének tagjai voltak: „Michael Cornis de Totwaradje nobilis Transylvanus, ejusdem comitis aulae mag(ister Annorum) 26; Joannes Danielis nobilis Transilvanus, 17; Joannes Bethlehem etiam nobilis Transilvanus 14; Ladislaus Abaffy nobilis hung(arus) 15 ministri ejusdem; Stephanus Toeltsoki Hung(arus) illustris comitis praeceptor, 26; Gasparus Tornai Hung(arus) ejusdem familiae assecla, 23."[13] A fejedelem tehát Bethlen Pétert bátyjánál nagyobb kísérettel s így nagyobb pompával küldötte külsőországokba. Volt udvarmestere, aki különben még Bethlen Istvánt is kísérte (Kornis), inasa (Abaffy), tanítója (Tölcseki), bejárója (Tornai) s két barátja (úm. másodunokatestvére: Bethlen János, valamint Daniel János). Ezek közül többen még 1630. április 10. táján is künn tanultak Leydában, minthogy Bethlen Péter kíséretének tagjai közül Daniel János ekkor tartotta filozófiai tárgyú vitatkozását, s az üdvözlők között ott találjuk Tölcseki M. István, valamint Bethlen János versét.[14] De ezenkívül a külsőországokbeli akadémiákon tanuló Haller Gábor naplójába azt jegyezte fel, hogy 1630. szeptember „23. napján mentenek haza magyar nemesek ketten, az kiket itt Francofurtumban találtam, Dániel János, Bethlen János, és az Grof Bethlen Péter uram ő nagysága praeceptora Theolcseki István uramék, az kik hatodfél esztendeig laktak ide fel tanulságnak okáért".[15] Bethlen Péter azonban semmiképpen sem akart volt Leydában maradni. Ezért eddigi kíséretének tagjait újakkal váltandó fel, a fejedelem úgy intézkedett, hogy úti gondviselőül töttöri Cseffei László és pálóczi Horváth János becsületes tudós főrendek és még mások küldessenek utána, akikhez — Lukinich adata szerint — Bornemisza Ferenc is csatlakozott, a korábbiak közül pedig Kornis Mihály és Abaffy László maradt vele. Ismeretes, hogy noszolyi és tötöri Cseffei László Belső-Szolnok megyei főispán s Bethlen Gábor udvari embere, valamint Pálóczi Horváth János ugyancsak fejedelmi udvari ember volt.[16] Bethlen Péter most már velök járta végig a nyugati országokat. Így látjuk, hogy Cseffei 1627. november 27-én Hamburgból és 1628. április 8-án Párisból írt haza az édesanyjának. Leveleiben említi, hogy Hollandiából Belgiumba mentek át, majd Párizsból Olaszországba készülnek.[17]

Cseffeiék még mielőtt elhagyták volna Magyarországot, a fejedelem levelével Pozsonyban felkeresték Pázmány Pétert, majd azután Bécsbe érve, II. Ferdinád császártól kértek ajánló sorokat, hogy akadálytalanul bejuthassanak az európai uralkodók udvarába, s egyáltalában szabadon járhassanak a kontinensen.

Az új kíséret tagjai Hollandiába érve, az ifjú gróffal Németalföld déli felébe: Belgiumba utaztak át. Majd onnan Angliába hajóztak, innen azután

[12] = Huszt és Maros-Illye.
[13] Archiv N. F. XVI, 206. és Lukinich. 79—100.
[14] RMK III, 1426, 1427, 1456.
[15] Erd. Tört. Adatok. IV, 5.
[16] Lázár Miklós: Erdély főispánjai. (Századok. 1888: 911—31.)
[17] Beke Antal: Két utazási levél a XVII. századból. TT 1881: 196. és Biró Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. EM 1914: 191.

visszatértek Franciaországba, ahonnan Olaszországon át Rómába s onnan visszafelé Svájcon és Bécsen keresztül 1629 elejére hazaérkeztek Erdélybe.

Európát járó útjuk meglehetősen sok időt vett igénybe. Emellett tudjuk azt is, hogy az 1623. évtől 1626-ig, de különösen az 1625. évben Bethlen követei sűrűn járták az európai udvarokat, így diplomáciai összeköttetéseinek nyomai megtalálható nemcsak a szultán s a német császár, hanem a francia, az angol, a dán s a holland udvarokban, nemkülönben Velencében is. Megtörténhetnék, hogy ezeknek a politikai utaknak a Bethlen fiúk európai járása-kelése is szerves tartozéka lehetett volna, ámde bizonyos, hogy egészen független volt azoktól, sőt Szalárdi tudósítása ellenére — mai tudásunk szerint — Konstantinápolyban meg sem fordultak.

Bethlen Istók és Péter bújdosásának szolgaszemélyzetét természetesen nem ismerhetjük. Éppen ezért sokra nem is mehetek a Banfi Florio által felfedezett Bajoni Vincével sem! Bárha nem volna lehetetlen, hogy a meglehetősen nagyszámú kíséréthez csakugyan hozzátartozott valami ilyen nevű egyén, s így a római látogatás alkalmával jelenvoltak közül talán csak kettejük neve ragadt meg annak a pápai hivatalnoknak az eszében, aki a kihallgatásra jelentkezettek nevét feljegyezte, hiszen az erdélyi fejedelem hozzátartozójának a nevét nehezebb volt elfelejteni, mint a kíséret tagjaiét, viszont Bajoni nevének olaszos hangzása könnyebben megmaradhatott a magyar szavakhoz nem szokott fejben. Éppen ezért szükségesnek látom Banfi hibás feltevése ellenére tovább is kutatni. Így találtam a kolozsvári adófizető polgárok névjegyzékében 1647-ben a Magyar utcai fertályban: Az unitárius „Ecclesia házában Polts Janos. Ecclesiaban szolgal. Ibi Cantor Mihaly",[18] akit az adófizetés kötelezettsége alól 1648-ban feloldoztak, feljegyezvén, hogy Platea „Longa Intra Muros Polts Janos h(áza) Eccl(esia) h(áza.) Ibi Baioni Mechel Schuler Eccl(esia) szolgaia". Ugyanez 1649-ben „Baioni Mechel Schuler Szasz Colab(oratoris) Relict(a)". Tehát ez a bajoni Schuler Mihály szász unitárius kántor (kolaborator) egészen bizonyosan a Kisküküllő megyei Bajomból (szászul: Bunnesdorf-ból) származott, s ilyenformán szász nemzetiségű volt. Bizonyos tehát, hogy egyetlen bajomi ifjú sem tartozhatott Bethlen Péter kíséretéhez, mivel evangélikus vallása miatt nemcsak nem látogatta volna a hollandiai egyetemeket, de még a hitehagyás sem tételezhető fel róla. Majd a sárospataki anyaiskola törvényeit aláírt diákok névsorában 1634-ben jelentkezik „Johannes Bajomi Saxo 4 Octobris Exivit infamis".[19] Azután a debreceni kollégium diákjai között a XVI—XVIII. századokból nem egy Bihar megyei „Bajomi" származásút találunk, azonban egyik sem hallgat a Vince keresztnévre, s amellett közülük csakis Mátyás való a XVII. század első harmadából, de ő is csak 1626-ban írván alá az iskola törvényeit,[20] amikor is 16—17 esztendős ifjú lehetett, így semmiképpen sem lehetett volna jelen az 1625. szentévi nagy ünnepségeken Rómában.

Meg kell még azt is jegyeznem, hogy a Banfi által megnevezett Vince keresztnevet hasonlóképpen megkérdőjelezhetjük, mert a XVII. századbeli Erdélyben és a kapcsolt részeken a protestánsok között ez a név egyáltalá-

[18] Kolozsvár városi adófizetők könyve (Dica). 1647, 5.
[19] Egyháztört. 1943: 125.
[20] Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II, 109.

ban ritkán használatos, úgyhogy reá alig tudnék példát bemutatni.[20a] De még az sem lehetséges, hogy ifjabb Bethlen István járt volna Rómában, az öccse pedig nem is az 1625-ös szentév alkalmával, hanem csak 1628-ban fordult meg ott, sőt az ő áttérése sem felelhet meg a valóságnak, nemkülönben Bethlen János is — amint már láttuk — 1630-ban hagyta el Hollandiát, s nem is Itáliába, hanem hazafelé tért.

Ezek után visszatérve e cikk bevezető részében mondottakhoz, miután megállapítottuk, hogy nemcsak Munoz professzornak, hanem az ő 1691. évi római forrásának állításában mind az időpont, mind a személyek, mind a körülmények, mind pedig a következmények hamisak, a leghatározottabban ki kell jelentenünk, hogy itt jóhiszemű tévedésről semmiképpen sem lehet szó, hanem éppen szándékos ferdítéssel állunk szemben, amilyennel az elmúlt századokban eléggé gyakran találkozunk, s ami a közelmúltban még a tudós Banfi Floriót is megtévesztette. Az igazság ugyanis mindössze csak annyi, hogy az alig ifjúvá serdült Bethlen Péter országot-világot járó útja közben főúri kísérőivel az 1628. évben Rómában is megfordult, ahol a Pázmány Péter ajánló sorai bizonyosan a pápához is megnyitották az ajtót.

Ami már most Bethlen Gábor nevének „Besim" és Betlm" alakra való eltorzítását illeti, ismeretes, hogy az ilyesfajta felületesség milyen nagyon gyakran jelentkezik, így a franciáknál az 1620-as években „Bethlehem Gabor" és „Betleem Gabor", majd „Betlengabor" meg „Belengabor", vagy pedig csak egyszerűen „Gabriel", avagy „Gábor".[21] Német és holland kiadványokban azután „Bethlehem", „Bethlem", „Bethlehemb" névjelzéseket is találunk.[22] Végül angol, svéd és egyéb külföldi röpiratokban a különböző eltorzított névalakok egész garmadáját.[23]

[20/a] „Respondente Vincentio Szepsino Ungaro" — olvashatjuk egy 1601-es Pareus-disputáció címlapján, vö. Mokos Gyula: Íróink életéhez. Bp. 1907. 58.

[21] Parlagi Olivér: Bethlen Gábor neve az egykorú francia irodalomban. (ItK 1930: 1633—165.)

[22] RMK III/1. kötet.

[23] Ld. pl. Apponyi[-Dézsi]: Hungarica II. (Bp., 1902.) és IV. (München, 1927) különösen: 750—5, 788, 804, 808—10, 824, 2003—5. stb. szám alatt.

ALSTED PROFESSZOR CSALÁDJA ÉS ADATOK A DANCZKÁVAL VALÓ KULTURÁLIS KAPCSOLATAINKHOZ

Szalárdi Siralmas magyar krónikájában I. Rákóczi Györgyről írván, megemlíti, hogy: „az mint akármelly tudós emberek is mindenkor, úgy a professorok Alstedius mig éle, s Bisterfeldius és Piscator nála nagy becsületben tartatván, s azokkal conversalkodván, s sok dolgokban tanácskozván is, hogy azoknak egész Belgiumban, Angliában, s egész keresztyénségben nagy hirek nevök, s ismeretségök volna, minden dolgainak jó előmenetelit, s az hazának virágzó nevekedését, azok is felette nagyon kiterjesztették vala."[1] Márpedig ez nem történhetett volna meg, ha Alstediusék legkevésbé is tapasztalják azokat a hatalommal való visszaéléseket, amelyekkel Kemény János a halott fejedelmet befeketítette. Tehát nemcsak ők, de Rákóczi is nagyra becsülte a fehérvári kollégium tanárait, s közöttük elsősorban is a kiváló képességű és tudású s éppen ezért európai hírű Alstediust, az iskola vezető professzorát. De nemcsak a fejedelem, hanem Geleji püspök is őszinte szomorúságáról tesz bizonyságot Rákóczihoz 1638. december 2-án Gyulafehérvárról intézett levelében: „Én bizony kglmes uram, kisírhatnám mind a két szemeimet a szegény Alstedius uram halálán való keserűségemben, ugyan nem igen száradtak még eddig meg, de mi haszna?" A továbbiakban pedig dicséri a fejedelmet Alstedius árváihoz való kegyelmességéért.[2]

Alstedius árvái alatt a feleségét és gyermekeit együttesen kell értenünk. A róluk való gondoskodás mértékét nem tudom, úgy látszik azonban, hogy a családfő halála után továbbra is az országban maradtak. Ezt látjuk a kolozsvári sáfárpolgár 1647. évi számadáskönyvében, elszámolván, hogy június 5-én „Astediusne Erkezik Feieruarrol megien Danczkara Hazaiaba[n] S(alus) C(onductus) L(evelére) B(író) V(ram) P(arancsára) Gazdal(kodtam) 7 personara — facit fl. 2 d. 43". Majd a fejedelem szekerezése főcím alatt azt számolja el a sáfár, hogy ugyanazon a napon „Astediusne erkezven . . . Danczkara menne . . ." s a kocsija elébe a sáfár lovakat ad Váradig.[3] Minthogy tehát fejedelmi menetlevéllel utazott, a fejedelem terhére ezért láthatta el a sáfár étellel-itallal s adatott postalovakat kocsija elébe.

[1] Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 144.

[2] Beke Antal: Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz. Itk 1894: 336—37. — Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. Pápa, 1906. I. 27.

[3] Kolozsvár városi sáfárszámadás. 1647. 427. 531. (A kolozsvári állami levéltárban.)

Ez is bizonyítja, hogy ura halála után továbbra is Fehérváron maradván, ezzel az alkalommal bizonyosan csak atyafilátogatásra, nem pedig végleges kiköltözésre indult útba Danczkába.

Ismeretes, hogy Bisterfeldius első felesége Alstediusék leánya volt, ő azonban gyermektelenül hunyván el, ura ezért 1643 júniusában újra megházasodván, feleségül vette a kolozsvári gazdag kereskedőcsaládból származó Stenczel Annát.[4] Új házassága ellenére továbbra sem szakadhatott meg az Alstedius családdal való rokoni kapcsolat, ezt ugyancsak a kolozsvári sáfárok számadástételeiből merem következtetni. Ugyanis 1647. február 27-én: „Erkezik Danczkarol Bisterfeldius Vram Gottfrid neű Attyafia Nemet Vrunknak Penztis hoz Patak felol." Valamivel bővebb szöveggel találjuk ezt a fejedelem szekerezésének elszámolási csoportjában felsorolva: „Gottphrid neuű Danczkai Pap erkezik Bisterfeld Vra[m] attiafia, kisérik Darabontok is, penztis hoz, leveleket is Tokaybol."[5]

Az ezután következő tétel a kolozsvári sáfár 1651. esztendőbeli elszámolása, amely szerint október 6-án „Astedius Vram Erkezik Patakrol negied magaual Megien Feieruarra az Temetesre ualo Epitaphiumok Kezitesere". Folytatólagosan jegyeztetett még fel: „Eodem die it ez egy Napo[n] megh maradna az Papokkal ualo beszelgetesi miat B. V. P. Vacsorarais kelet Gazd(álkodnom.)"[6]

A fenti sorokat olvasva, első elképzelésünk az lehetne, hogy mivel csak néhány nappal megelőzőleg halt meg Sárospatakon Henrietta, herceg Rákóczi Zsigmond ifjú felesége, ezért az ő temetésére készül az epitaphium, ámde hiszen a temetéshez szükséges ötvös mívű tábla elkészítését a fejedelem még november 4-én is sürgeti Brozernél,[7] sőt a kolozsvári sáfár szerint: október 30-án „Erkezenek Vrunk Vdvari Katonay Fogarasbol, Vitetnek Egy szeker Fekete Posztott Patakra Rakoci Sigmondne Temetesere",[8] majd arra mutatnak reá, hogy a temetés december 10-én történt a sárospataki belső templomban,[9] ilyenképpen nem lett volna értelme, hogy epitáfium készítésére már október 6-án Fehérvárra menjen Astedius (Alstedius). Az epitáfium azonban tulajdonképpen sírverset, sírfeliratot jelent, éppen ezért aligha történhetett volna meg, hogy annak megszerkesztésére Patakról Fehérvárra jöjjön, amikor a temetést is Patakra tervezték, ha pedig az epitáfium alatt a nyomdai úton előállított temetési kártát értené a sáfár, ezért se keresték volna meg a fehérvári nyomdát, hiszen már éppen egy esztendeje, hogy a pataki tipográfia megkezdette működését,[10] sőt ha a sírfeliratot kőbe szándékozták volna faragtatni, azért se Fehérvárra fordulnak, hanem a kassai vagy a kolozsvári jeles kőfaragókat keresik meg. Mindez tehát azt bizonyítaná, hogy Astedius nem a Henrietta epitáfiumáért igyekezett Fehérvárra!

Talán a három éve eltemetett öregbik Bethlen István temetőhelyére gondoljunk? viszont az ő sírversét ha nem Bisterfeld, abban az esetben

[4] I. h. 1643. 76. 512.
[5] I. h. 1647. 410, 624.
[6] I. h. 1651. 114, 115.
[7] Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 444.
[8] Sáfár. 1651. 258.
[9] Szalárdi. 257.
[10] Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája. Sárospatak, 1958: 41—42.

a huszti udvari pap, esperes Selyei Balogh István szerkeszthette, akit különben egy félesztendő múlva az ifjabb fejedelem is (Medgyesi Pál helyébe) udvari papjául választott. Rajtuk kívül gondolhatnánk arra, hogy az alig két esztendeje elhunyt Geleji Katona István püspök sírversének megszerkesztése végett keresi fel Fejérvárat; no, de ez sem valószínű, amikor ott helyben él a jeles Bisterfeld professzor, akinek tollát a jelesebb halottak epitáfiumának megírására rendszerint igénybe szokták venni. (Gondoljunk csak — mint az egyik legkorábbi példára — a Szenczi Molnár halála alkalmából írott, gyakran idézett szép sorokra.)

Ezek után tehát nem tehetek mást, mint hogy megismétlem I. Rákóczi György síremlékéről írott cikkemből a Kolozsvár városi sáfárnak Asted ide érkezése utáni ötöd napon, vagyis 1651 október 13-án kelt feljegyzését; eszerint a fejedelem monumentumához kifaragott 50 szekérnyi kőnek egyik gondviselője is ide érkezett.[11] Azt hihetjük, hogy igen nagy valószínűséggel ehhez kapcsolható Asted jövetele. De hogy milyen feladat jutott számára, azt csak nagyon kétes érvvel támogathatom, azzal ugyanis, hogy a krakkói szobrász Bisterfeld versét véste ki,[12] Astednek pedig azonosnak kell lennie Bisterfeld első felesége utáni sógorával; s minthogy — amint fentebb már láttuk — Kolozsvárról azonnal nem sietett tovább, sőt vacsora idejére s ilyenképpen éjszakára is itt maradt „az Papokkal ualo beszlgetesi miatt"[13] — ebből bizonyos, hogy csakis papnak, vagy papi jellegű férfiúnak kellett lennie, hiszen kinek másnak van utazásközi állomások papjaival való beszélgetni valója? Ezzel kapcsolatosan meg kell neveznem, az ekkori kolozsvári református papokat Jenei G. István esperes, Veresmarti Gáspár, a későbbi püspök, Enyedi P. Bálint, Bátai György, legfőképpen pedig a Danczkában is tanult Graffius Gáspár szász lelkipásztor személyében.[14] Minthogy pedig bizonyos, hogy Astedius járatos volt az országban (Sárospatak, Kolozsvár, Gyulafehérvár), mindenképpen az látszik valószínűnek, hogy ő csakugyan Alsted Henrik főprofesszor rokona, talán éppen fia lehetett, akit lengyelországi összeköttetései miatt Lorántfi Zsuzsánna nyugodtan hatalmazhatott fel az emlékmű létesítésével kapcsolatos teendők intézésére. Bárha az sem egészen lehetetlen, hogy Astedius uram akár a fehérvári muskétérosok, akár a pataki németek papja volt, akit a kolozsvári sáfár 1649. május 15-én nevének megjelölése nélkül említ,[15] csakhogy ezek vagy katolikusak, vagy legalábbis evangelikusok lehettek. Ha viszont külső országokban helyezkedett volna el, akkor netalán éppen danczkai lelkipásztor, hiszen láttuk, hogy a főprofesszor özvegye is e várost nevezi meg hazájának.

Ebben az esetben azonban vissza kell térnem az ifjú hercegné korai halálához, feltéve, a kérdést, hogy elvégre miért is ne lehetett volna A(l)stedius esetleg mégis a német anyanyelvű pfalzi Henrietta hercegnőnek, Rákóczi Zsigmond 1651 szeptemberében Sárospatakon elhunyt és december 10-én ugyanott a belső templomban „néhai serkei Lorántffi Mihály temetőhelyébe" eltemetett ifju feleségének[16] udvari papja? (Természete-

[11] Az 1651. évi sáfár számadáskönyvének 114. lapjáról idézek. (KLt)
[12] Ugyane kötetben Détshy Mihály-adata alapján.
[13] Sáfár 1651. 115.
[14] Lásd a róluk írt cikkeket az Adattár II. kötetében.
[15] Sáfár. 1649. 143.
[16] Szalárdi 255—257.

sen, ha erre gondolunk, akkor semmiképpen nem lehet szó a fejedelem sírkövével való vonatkozásbahozatalról!) Így talán könnyebben megmagyarázható volna a sáfár számadáskönyvének jövő időt sejtető bejegyzése, vagyis az a lehetőség, hogy A(l)sted a sógorához utazott Fehérvárra, hogy vele megírassa a hercegné sírkövére vésendő feliratot s netalán magát a sírkövet is kőfaragó Benedekkel, vagy a szebeni Elias Nicolaival kifaragtassa.

(Azt az elképzelést, hogy netán az édesapja: az európai hírű tudós professzor számára hozhatott egy falba illeszthető epitaphiumot — úgy hiszem — el kell vetnünk. Hiszen a Bethlen Gábor által hívott professzort 13 esztendővel megelőzőleg temették el a gyulafehérvári székesegyházban, s nyughelyét sem a család, még kevésbé maga a fejedelem nem hagyta volna ennyire sokáig megjelöletlenül.)

Foglaljuk össze e sokféle — egymásnak is ellentmondó — feltételezés legfontosabb tanulságait: az „Astedius Uram" 1651 októberi Patakról Fehérvárra utazásával kapcsolatban nem sikerült bizonyosan megállapítani sem azt, hogy kinek a temetésére való epitáfiumok ügyében járt el, sem azt, hogy kicsoda is lehetett ő tulajdonképpen. Nagyon valószínű azonban, hogy neve Alsted-nek értendő, hogy a híres professzor leszármazottja s papi személy lehetett, akkor pedig egészen bizonyos, hogy volt valamelyes köze Danczkához.

Alstedius professzor családjáról több adatot nem sikerült felkutatnom.

*

A Danczkával való összeköttetés nyomait azonban már korábban is megtaláljuk, minthogy az erdélyi kereskedelemnek nem egy szála ágazott el a Visztula mentén egészen a Balti-tengerig. Itt azonban csak a XVII. szd. folyamának egynéhány adatára kívánok reámutatni. Így látjuk az Európát gyalogszerrel bejáró Szepsi Csombor Mártonnak 1620-ban Kassán megjelentetett könyvéből, hogy ő, aki évekig tanult Danczkában, jól ismervén a város szellemi és gazdasági életét, azt mondja róla, hogy „Pruz Országhnak nem czak Metropolissa, hanem legh föbbik Eporiuma, az az, az tengertül be hordot marhának véuésének adasának helye. Én mondom ez egész Országnak Aszszonyának". De szellemi téren is vezető szerepe van: van jeles iskolája, könyvtára és 12 temploma.[17]

Számos példa van arra is, különösen a németalföldi akadémiákra igyekező diákoknál, hogy ha útjuk folytatására nem a szárazföldi, hanem a tengeri utat választották, abban az esetben Danczkáig a Visztulán felhajózva, ott megállapodtak egy időre s csak azután szállottak tengerre. Ennek bizonyítására elégséges egyetlen példára: a hollandiai Leydában tanuló Haller Gábor naplójára hivatkoznom, ő ugyanis 1635. február 23-án azt jegyezte fel: „Allatae sunt litterae Dantisco a Michaele Salardino, ubi de 180 Ducatis ab Ill. Principe missis scribit." Majd február 27-én „exaravi literas Dantiscum ad D. Salardi, ut illos 180 Ducatos ab Ill. Principe missos ibi mercatori cuidam nomine Jacobo Breiine. tradat, cuius factor Verstrateus junior hic mihi satisfecit". Április 14-én meg is kapta a 180 aranyat,[18] bárha Szalárdi

[17] Szepsi Csombor Márton összes művei (Kiad. Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter, Bp, 1968. 149.).

[18] ETA IV. 26. Idéztem már Szalárdi Mihályról szóló cikkemben (Adattár I, 552—554.).

Mihály csak május 21-e táján érkezett Leydába, ugyanis ekkor iratkozott be az itteni akadémiára.[19] Hazafelé térő útjában maga Haller is a tengeri utat választotta, Danczkában azonban mindössze csak 1635. június 17—20. napokat töltötte.[20]

Itt lett lelkipásztor az az „Albertus Niclasius Polonus", aki nagyszámú magyar és más nemzetiségű diáktársával egyidőben a nagy hírű Pareus Dávid heidelbergi professzor tanítványa volt, s mint ilyen, 1619. augusztus 14-én vitatkozást tartott. A magyar teológusok közül egyetemi társai voltak a többek között Tiszabecsi P. Tamás, Tállyai Putnoki János, Jászberényi Mátyás, Bojti Veres Gáspár, Prágai András, Szentkirályi Benedek, Diószegi V. Mihály, Csulai György.[21] Rajtuk kívül — tudjuk — itt van még ifj. Bethlen István is, valamint Geleji Katona István. Ismeretsége, sőt barátsága itt szövődhetett a magyar teológusokkal. Ennek jelét abban is látjuk, hogy amikor Geleji Katona István püspök 1640-ben kiadta „Praeconii Evangelici Tomus Secundus" című munkáját, az üdvözlő verseket írók: J. H. Alstedius, M. Th. L. Piscator, Albertus Niclasius, Ecclesiastes Petro Paulinus Dantisci, J. H. Bisterfeldius, Paulus Kereszturi voltak.[22]

Azt is tudjuk, hogy Rákóczi hozzákezdvén a kolozsvári Farkas utcai templom felépítéséhez, a Danczkába küldött követeinek, úgymint Ujlaki Lőrincnek és Gaudi Andrásnak a többek között 1640. január 25-én azt adta utasításba, hogy „Danczkán keressenek egy igen jó kőmívest, ki a boltot 11 ölnyi szélességre is mesterségesen s állandóul meg tudja csinálni".[23] Minthogy e követeknek — úgy látszik — nem sikerült megfelelő mestert találniok, ugyanennek az esztendőnek június 29-én Selmeczi János megbízottját küldte, akit arra utasított, hogy „Isten áldomásával egyenes utját continuálja Danczkára s ott keresse Niclasius urat, az ott való orthodoxus főpapot. . . . Onnét Vilnára siessen. . . . Onnét menjen a curlandiai herceghez is. . . . Niklázius urat is találja meg, kérvén ő kegmét is, az mesteremberek szerzésében legyen segítséggel".[24] A sok keresésnek végtére is eredménye lett. A kolozsvári városi sáfár 1642. április 2-án azt jegyezte fel, hogy Rákóczi politikai követével „Erkezenek Geocsy Pallal Danczkarol harom Nemet keomiesek es harom Munkaczi katonak".[25] E német mesteremberek György főkőmívessel az élükön azután nemcsak a templom boltozatát készítették el, hanem a fejedelem több éven át itt tartotta őket, szakértelmüket tisztességes fizetés mellett igénybevéve.[26]

Az öreg fejedelem különben nemcsak magával Danczka városával, de a balti államok hercegeivel is állandó politikai összeköttetésben volt, sőt Janusis Radzivil litvániai herceg 1646. augusztus 22-én Munkácson fel is kereste Rákóczit.[27] Ez azonban már politikai természetű látogatás volt.

[19] Archiv N. F. XVI. 208.
[20] ETA IV. 27.
[21] Davidi Parei Thesaurus Biblicus. Heidelberg, (1620?)
[22] Geleji Katona István: Praeconii Evangelici Tomus Secundus. Gy.-fehérvár, 1640.
[23] EOE X. 264.
[24] I. h. X, 296.
[25] Sáfár. 1642. 52.
[26] Szerző: A kolozsvári farkas-utcai templom 1638—47. évi felépítése. (Kéziratban.)
[27] Szalárdi. 221.

Az ifjú s a felnőtt Apáczaira a most bemutatott emlékek hihetőleg annál is inkább reményt keltő hatással is lehettek az országnak a távoli nyugathoz mérhető fejlődése tekintetében, mert hiszen, ha biztos nyomunk nincsen is reája, de ezek a kulturális utak noha egy időre el is torlaszolódtak, későbbre azonban ismét csak észrevehetők az összeköttetések szálai. Például vehető, hogy a felső-magyarországi menekült Faigel Péter lengyelországi politikai kiküldött 1679. április 27-én Varsóban keltezett levelében arról tudósítja Teleki Mihály kővári főkapitányt, hogy „Danczkára való menetelemmel Kgdnek Uram, az mennyiben lehetett, használtam, az vásárlásokat alkalmasint megvettem, sok szép könyvet vettem, de atlaszt nem találtam, Amsterdamban vagyon, novissima editio, olyan, az mely még Danczkán sem volt, elhittem, ott helyben olcsóbban vehetne az ember, de az danczkai bibliopolák száz aranynál alább nem akarják meghozatni. Globusokat sem találtam eddig". Teleki majd 1679. június 27-én Uzdiszentpéterről Absolon Dániel lengyelországi követhez intézett levelet; ebben „kegyelmedet kérem, engem szerezzen reá egy Tuanus historicusra ... és egy franczia ezüstös kalamáris ládácskát" hozzon.[28]

Ismeretes, hogy mind a katolikusoknak, mind az unitáriusoknak sok érintkezési lehetőségük volt Lengyelországgal, de azok csak nagyon ritkán terjedtek a Balti-tengerig, különben is a katolikus egyház a XVII. század elején Kelet-Magyarországon már súlytalanná vált, ellenben az unitáriusok nagyon megapadt számuk ellenére is nagy erőfeszítések árán, de mégis-csak igyekeztek fenntartani azt a magas szellemi színvonalat, amelyet itt a XVI. század második felében elértek. Számos tudós férfiút plántáltak be Németországból s Lengyelhonból, de ezek közül egyiknek-másiknak ha volt is valamelyes köze Danczkához, az azonban már nem hitelveik azonosságához és működésükhöz fűződik. Közülük ilyennek tudjuk Radecius Bálint kolozsvári iskolaigazgató, majd főplebánus, püspököt († 1632-ben Kolozsvárt), aki Danczkában született, azután a brandenburgi származású Stegmann Joákhimot, aki előbb danczkai református pap, állását azonban szociniánus elvei miatt elvesztette. Meghalt Kolozsvárt, 1633-ban, mint iskolaigazgató.[29]

[28] Teleki Mihály levelezése. Szerk. Gergely Sámuel. VIII. 434, 449.
[27] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. I. 391—395. p.

SZATHMÁRI ANDRÁS ÉS PEREGRINÁCIÓS ALBUMA

A Székely Nemzeti Múzeum kézirattára őrizte Szathmári András kisded formájú emlékkönyvét. Jóllehet tulajdonosa sok derék diákkal együtt járta a németalföldi egyetemeket, e könyvecskébe mégis csak tíz diáktársával íratott be emléksorokat. Különben Szathmári András nem volt jelentékeny egyéniség, emlékkönyvecskéjét azonban mégsem hiábavaló átlapoznunk, mivel az akadémiákat látogató diákoknál általánosan lábra kapott szokásokra kapunk belőle bizonyítékot.

Magáról Szathmári András személyéről különben eléggé keveset tudunk megállapítani, valószínű azonban, hogy Szatmáron született s ott is járt iskolába. Egyik külsőországokbeli tanulótársával: Veszprémi Istvánnal, a későbbi erdélyi református püspökkel kapcsolatosan Bod Péternél azt olvassuk, hogy „Veszprémi István volt Ifjuságának idején A' Szathmári Oskolában; a' melly abban az időben meg ajándékoztatván két Faluknak és holmi malmoknak jövedelmekkel; ama Fejedelmi Embertöl a' Rhédei Ferentztől, és Feleségétöl Bethlen Drusiannától; igen szép virágzó állapotban vólt, bővölködvén feles tanuló Ifjakkal, és szép rendü Nemesekkel; viselt Professorságot".[1] Bod azonban arról nem szól, hogy vajon külsőországokban való bujdosása előtt, avagy azután töltötte-e be ezt az állását, ámde bizonyos, hogy professzor még nem lehetett, hanem csak iskolamester, illetőleg rektor. Ez azonban egészen mindegy, mert csak az a fontos, hogy Szathmári András tanulmányait ugyane jeles tanintézetben folytathatta. Emellett különben még az is lehetséges, hogy itthoni tanulásának utolsó évére még átment a közeli Nagybánya derék iskolájába Kócsi Bajcsi András rektor vezetése alá, ugyanis az 1660. év után itt egy vele azonos nevű tanuló írta alá az iskola törvényeit.[2]

Nem sokkal ezután, vagyis 1664. május 2-án a franekerai egyetem teológiai és filozófiai karára egyszerre öt magyar ifjú iratkozott be, úgymint Veszprémi István, Szathmár-Némethi Mihály, Szathmári András, Sellyei András és Sárfői Mihály,[3] akik közül — Sellyeit kivéve — mindeniknek volt köze Szatmár városához vagy pedig Nagybányához, s ezért valószínű is, hogy együtt is indultak bujdosásra. Azonban alig telepedtek

[1] Bod Péter: Smirnai Szent Polikarpus. 136.
[2] Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya. 1905. 188.
[3] TT 1886: 795.

meg Franekerában, jó három hónap múltával, vagyis 1664. szeptember 1-én mind az ötüket már a gröningai akadémián találjuk. Az itteni anyakönyvi feljegyzésből tudjuk meg, hogy Szathmári ekkor 23 esztendős,[4] tehát 1641-ben születhetett.

Hihető, hogy Gröningát is csak átmeneti állomásnak tartották, minthogy Szathmári a következő évben ismét Franekerában jelentkezik, ahol az erősen maradi felfogású Arnoldus Miklós professzor elnöklése alatt egy 40 lapnyi terjedelmű „Disputationum Theologicarum Ad difficiliora loca N. T. repetitarum & auctarum . . . XXXVI, XXXVII, XXXVIII. & XXXIX" címzéssel megjelölt vitatkozás-sorozatot adott elő. E dolgozatát azután Rhédei Ferenc máramarosi és bihari főispánnak és Zólyomi Miklósnak, valószínűleg mint patrónusainak ajánlotta.[5] De nemcsak ő, hanem társainak nagyobb része is — úgy látszik — visszatért Franekerába, mivel a nemsokára teológiai doktorrá is avatott Csúzi Cseh Jakabnak — a nyomtatás évéből következtetve — 1665 áprilisában Valckenier János elnöklete alatt tartott vitatkozását Pataki Istvánnal, Eszéki T. Istvánnal, Veszprémi Istvánnal együtt Szathmári András is verssel üdvözölte.[6]

Ezzel szemben azonban még azt is feltételezhetnők, hogy Szathmári és társai vitatkozásaikat nem 1665-ben, hanem 1664. esztendei tanulásuk idején tartották. Erre a gondolatra az késztethetne, hogy a címlapon feltüntetett évszámot nem a dátumszerűen megjelölni szokott helyre, vagyis az akadémia székvárosának megjelölése előttre, hanem a nyomdai jelzésbe (impresszumba) iktatta be Johannes Wellens, az akadémia rendes nyomdásza. Ezt a körülményt látszanék megerősíteni a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában talált könyv egykorú bejegyzése, amely szerint: „Ex libris Andreae Szatthmári Comparat[us] Amstelodami Ao. 1664.", alább pedig „Accessit rebus (!) Stephani Pataki mp."[7] Ez tehát valóban kétkedővé tehetne, hogy Szathmári a Zuider Zee északkeleti partján elterülő Franekerából már 1664-ben áthajózott volna e nagy belsőtenger délnyugati partján fekvő Amsterdamba, hogy onnan még talán ugyanebben az évben visszatérjen Franekerába, majd azután az Amsterdammal csaknem egy síkban fekvő Utrechtben találjunk ismét reája.

E kételkedésünknek azonban egészen ellene mond Szathmári emlékkönyvecskéje, bebizonyítván, hogy tulajdonosa eléggé nyughatatlan vérmérsékletű lehetett, aki nem tudott sokáig egy helyben maradni. Tehát ismételjük meg, hogy Hollandiában 1664. május 23-án a franekerai egyetemre iratkozván be, onnan rövidesen Gröningába ment át, ahol már szeptember 1-én iratkozott be az akadémiára. Innen visszatérve, amint könyvtári könyve bizonyítja, egész határozottan még ugyanebben az esztendőben Amsterdamban fordult meg. Azután visszatérve, megint csak Gröningában találjuk, ugyanis 1665. március 3-án „Stephanus Eszeki Szathmarinus Ungarus" itt írja emlékkönyvébe a latin nyelvű emléksorokat. Majd — amiként már szóltam róla — ugyanennek az évnek áprilisában maga Szathmári latin nyelvű verssel üdvözölte Eszékinek Franekerában tartott vitatkozását.

[4] Dunántúli Prot. Lap. 1917: 202.
[5] RMK III, 2281.
[6] RMK III, 2279.
[7] Könyvtári jelzése: 0. 67. volt.

Adataink ezután utrechti tartózkodásáról tanúskodnak, igaz, hogy itteni tanulását az egyetem anyakönyve nem bizonyítja, ámde tudott körülmény, hogy a magyar diákok itt minden hivatalos beiratkozás nélkül látogathatták az egyetemi előadásokat.[8] De kétségtelen, hogy az itteni egyetemen is csakugyan megfordult, bizonyság erre, hogy diáktársai közül Sárfői Mihálynak 1666. március 3-án, Veszprémi B. Istvánnak pedig március 7-én az orthodox felfogású Voetius Gisbertus elnöklése alatt tartott vitatkozásait Szathmári is verssel üdvözölte.[9] Egyébként itteni megállapodását tanúsítja emlékkönyvének két bejegyzése is: az egyiket 1666. március 23-án Utrechtből Leydába való indulása előtt „Mich. Sz. Némethi" zsidó, latin és arab nyelven, a másikat pedig 1666. március 28-án „Johannes à Lennep, utriusque juris studiosus" latinul írta.

Utrechtből azután útja neki is Leydába vezetett. Itt Veszprémivel és Szathmár-Némethivel együtt 1666. április 12-én iratkozott be az egyetem teológiai karára, ahol életkorát 24 esztendősnek diktálta be.[10] Emlékkönyvéből is ugyaninnen 1666. június 6-án írott latin nyelvű sorokra hivatkozhatom: „Michael N. Sar-pataki Transylvano-Ungarus", ugyanígy — helynév megjelölése nélkül — 1666. június 7-i kelettel „Martinus Dési", valamint 1666. június 12-én „Franciscus Szaki" tollából.

„Georgius Balkányi Ung(arus)" zsidó és arab nyelven 1666 júliusában helymegjelölés nélkül feljegyzett emléksorai valószínűleg megint csak Utrechtben keltek, őróla ugyanis csak egyetlen adatot, mégpedig 1665. augusztus 2-i franekerai beiratkozását találtam,[11] s minthogy Szathmári András Leydából megint csak Utrechtbe tért vissza, nagyon hihető, hogy Balkányi is már itt volt, mint ahol beiratkozás nélkül hallgathatták a magyarok az előadásokat.

Szathmári rövid ideig tartott leydai tanulása után tehát Utrechtbe történt visszatérésének kétségtelen bizonyságát is megtaláljuk; az emlékkönyvecske szerint ugyanis 1666. szeptember 2-án „Andreas P. Liszkai" és szeptember 4-én „Paulus F. Csekei" e városból keltezték latin nyelvű emléksoraikat.

Az emlékkönyv utolsó bejegyzése 1666. szeptember 15-én Amsterdamban kelt. Ezt „Joh: Horinig S. S. Th. S(tudiosus)" írta latinul. Minthogy Szathmárira több külsőországbeli adatot nem találtam, pedig — hát — egy helyben sokáig ülni nem tudó ifjúnak ismerhettük meg, valószínű, hogy Amsterdamból nemsokára hazafelé is tartott. Különben ha nem is éppen mindig ilyen iramban, de ebben a korban valóban nagyon gyakori volt az idegen országokban bújdosó diákok sűrű helyváltoztatása, amit nagyon hihetőleg azért gyakoroltak, hogy odahaza minél több jeles professzor látogatási bizonyítványát mutathassák be, ezzel is bizonyítva sokoldalú képzettségüket.

De ennek az emlékkönyvecskének a bejegyzései még azt is tanúsítják, hogy külföldön tanuló hazánkfiai nem éltek egészen magukba vonult, zár-

[8] Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. 14.
[9] RMK III. 2369, 2373.
[10] Archiv N. F. XVI, 214.
[11] TT 1886: 795.

között életet, hiszen a baráti megemlékezést író tíz diák között két idegen nemzetbeli is akadt; netalán mindkettő holland.[11/a]

Szathmári András Hollandiából hazaérkezve, a tiszántúli püspök hihetőleg valamelyik iskolához, mégpedig — ha nem csalódom — a szatmári főiskolához rendelte akadémikus mesterül. Innen azután egy vagy másfél esztendei szolgálat után lelkipásztori állásra távozott, ez az állomáshely pedig a Szatmár megyei Cégény volt, ahová az 1668. június 10-én Fehérgyarmaton tartott generális synodus akadémikus pappá avatta.[12]

Szathmári nevére még csak egyszer akadtam rája, ugyanis Mezőlaki András utrechti teológus diák 1670. november 4-én tartott vitatkozását Szathmári András papnak is ajánlotta,[13] ámde további állomáshelyeit nem ismerem; egyébként Zoványi Jenőnek „Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett" című kiadványa sem igazít el Szathmári papi állomásait illetően.

[11/a] Nem tartom fölöslegesnek a néhány jóbarát közötti viszony bizonyítására bejegyzett soraiknak bár magyar fordításban való idézését: Így Eszéki ajánlja Barátjának, belgiumi bujdosásában legkedvesebb földijének; Sz. Némethi messze földi, tengerparti bujdosásában leghűségesebb barátjának és gyermekkori vonzódásukból eredő jóakarójának; Csekei őszinte vonzalma és jóemléke jeléül; Balkányi legdrágább barátjának és terhes bujdosásukban résztvevő társának; Horinig tisztelete és szeretete jeléül; Liszkai egykori hazai tanulótársának, most belgiumi terhes bujdosásában résztvevő társának; Dési jóakarójának és nagyon hűséges bujdosótársának; Lennep leghűségesebb lakótársának, lelki barátjának és nagyon terhes bujdosásukban résztvevő társának; Sárpataki a kölcsönös hűség és régóta tartó barátsága jeléül; Száki legkellemesebb és szeretetre legméltóbb bízalmas barátjának.

[12] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898. 36.

[13] RMK III, 2533.

AZ ÖREG COMENIUS NÉHÁNY MAGYAR HÍVE

— Magyar diákok Amszterdamban —

Adattárunkban, ha akartuk volna, se kerülhettük volna ki a nagy pedagógus alakját, hiszen az ő hatása igazán sokféleképpen jelen van a sorozatunk tárgyául választott XVII. századi magyar szellemi mozgalmakban. Gyűjteményünk első két kötete azonban nem tartalmaz Comeniusra, hatására vonatkozó külön írást, ezért indokoltnak látszik itt visszautalni azokra a szétszórt adalékokra, amelyek ebből a szempontból valamelyes figyelmet érdemelnek.

A cseh testvérek szellemi vezéréről lévén szó, elsősorban az exulánsok sorsa itt az érdekes. Hazánkban menekült huszita papok, magyarországi inkolákban tanult külföldi ifjak (I. 539—543) sorában bizonyosan Comenius néhány harcostársára vagy tanítványára is rátalált a cikkek szerzője; identifikálásukat azonban már nem tartotta feladatának. A megfelelő cseh forrásokkal és szakirodalommal való összevetés tehát ebben az esetben — éppúgy, mint I. Rákóczi Ferenc Duconius nevű preceptora (II. 554—557), vagy Apáczai fehérvári tanártársa: Crispinus János (II. 531—53) és mások esetében — a cseh—magyar kapcsolatok feldolgozóira vár. Comenius honfitársairól azonban végül is elég ritkán van szó Herepei János cikkeinek első két kötetében (még akkor is, ha ide számítjuk az alvinci „újkeresztyén" kézműveseket s prédikátoraikról, „doktoraikról" készült írást: I. 341—353).

Sokkal többet tudhatunk meg a cseh tudós magyarföldi recepciójának legfontosabb „intézményes eszközeiről": a pataki, de főleg a váradi, gyulafehérvári, kolozsvári, nagybányai és más iskolákról, könyvtárakról, nyomdákról s az ott működött kortársakról, a Comenius eszméinek, gyakorlati módszereinek s végül 1650-re neki magának is „szállást csináló" értelmiségiekről, művelt patrónusokról: a magyar puritánusok első nemzedékéről vagy akár református ortodoxiánk néhány korszerűbben gondolkodó színvonalas képviselőjéről. Hiszen ott találjuk közöttük Comenius írásainak legkorábbi magyar editorait és tolmácsait: Erdő-Bényei Deák Jánost (I. 453—456), Bihari Ferencet (II. 538—539), Csaholczi Jánost (II. 333—338), Enyedi Sámuelt (II. 94—104), Szenczi Kertész Ábrahámot (II. 159—177); Veresegyházi Szentyel Jánost, aki 1643-ban próbált közreműködni az első meghívás érdekében (II. 316—317); majd a pataki tanártársak közül többen, így Szi-

lágyi Benjámin István, Tofaeus Mihály teszik teljesebbé a névsort, amelyből nem hiányoznak a legismertebbek: Medgyesi Pál, Tolnai Dali János és Comenius panszofikus törekvéseinek egyik legodaadóbb híve — de késői „rajongó-váradalmas" politikai terveinek legmakacsabb ellenfele — Bisterfeld sem. (A nevek fölsorolásával egyúttal mulasztást is pótol a szerkesztő: néhány esetben nem tüntettük föl a Comeniusszal való szellemi vagy személyes találkozást.)

A harmadik kötetben kísérletet tettünk a Comenius-vonatkozások egy cikkcsoportba foglalására. A kötet korhatárainak megfelelően az amszterdami (utolsó) másfél évtizedre esett a választásunk. Így kerülhetett az alábbi összeállítás kötetünknek a peregrinációval foglalkozó részébe, hiszen az idős Comenius magyar hívei után nyomozva szinte automatikusan „összeállt" az aranykori Hollandia gazdag kikötővárosában járt peregrinus diákjaink — persze távolról sem teljes — névsora.

Az itt következő életrajzi cikkecskék közül az elsők olyan peregrinusokról szólnak, akiknek a későbbi tevékenysége sem jelentéktelen, a magyar Comenius-irodalomban azonban eddig egyáltalán nem tartották őket számon. Azután azok következnek, akiknek a neve az 1667-ben kelt Memoriale lapjairól néhány év óta már ismeretes, de életükről, tevékenységükről érdemesnek látszott vázlatos képet adni.

Nadányi János és Enyedi R. Gáspár

Géresi Kálmán közli, hogy Nadányi Jánost apja (Bihar megyei vagyonos főember) „nevelőjének Enyedi Gáspárnak társaságában már 14 éves korában kiküldte Hollandiába, úgy látszik, egyelőre nem egyetemre, hanem Amsterdamba, Amos Comenius kezei alá. Legalább a Nadányi János albumába már 1657. máj. 27-én be van írva Amos Comenius neve; míg a többi beírások csak 1659-ben kezdődnek. Valószínűleg ekkor lépett az egyetemre." Ugyancsak ő közli azt az utasítást is, amelyet a külsőországokba induló ifjú gondos apja fiának lelkére kötött. Ennek pontjai között a többek között azt olvashatjuk, hogy egy-egy városba megérkezvén, „meny végére: ... az tudományokban vadnak-e Celebris tudos emberek, kiczodak és menyin lehessenek azok. Nemelyeket közzülök meg is latogassatok, mert az ollyan nevezetes emberek nagy becsülettel szokták venni az Peregrinusoknak latogatásokat. Ez végre nem artana, ha megh Beczben szereznétek albumot, hogy amit amot irnának bele az tudos emberek .... [Enyedi] Gasi egy könyvet tarczon, melyben Becztől fogvan mind Ultrajectomig az utytyat leirja, miczoda falukon és városokon mentenek keresztül..."[1]

Nadányi Jánosnak külsőországokba történt indulásával kapcsolatosan életkorát Géresi 14 évesnek mondja, vagyis 1643. július 18-án született volna Nagyváradon,[2] ami csaknem elképzelhetetlen, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy Száki Ferenc állítólag 1656. október 2-án tartott egyik vitatkozását a többek között neki, mint utrechti tanulótársának is ajánlotta.[3]

[1] Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1878. 484—491.

[2] I. h. 490.

[3] RMK III, 1971. [Bár főurak és tehetősebb polgárok gyermekeivel előfordult, hogy ilyen fiatal korban kezdték meg a külföldi főiskolák látogatását. — *Szerk.*]

De még az is kétséges, hogy Enyedi Gáspár nem is egészen 14 esztendős gyermeket a nagy tekintélyű tudós Comeniushoz bemutatásra átvitte volna Amsterdamba. Zoványi Jenő állítása azután, hogy Nadányi 1641-ben született Kőrösnadányban,[4] már azért volna valószínűbb, mert az 1659. augusztus 29-én Leydában beiratkozott ifjú ekkor 22 esztendősnek vallotta be életkorát, de ugyanennyi idősnek mondotta magát 1663. május 4-i újólagos beiratkozása alkalmával is,[5] tehát hihető, hogy másodszori jelentkezése alkalmával egészítették ki az első ízben hiányosan beírt adatokat. Az pedig semmiféle adattal alá nem támasztott állítás, hogy az 1657—58. éveket Comenius „keze alatt", vagyis mint tanítványa töltötte. E feltételezést különben már csak az is megcáfolja, hogy utrechti egyetemi tanulótársaiként Száki Ferenc — mint az előbb említém — 1656. október 2-án, Debreczeni P. János 1658. február 20-án, Szilágy-Kereszturi Bálint 1658. július 7-én, Gunesch János 1658. december 18-án neki ajánlották disputációjukat.[6]

Neve bárha az utrechti egyetem anyakönyvében nincs bejegyezve, hosszú ideig tartott külső országokbeli tanulásának nagyobb részét mégis itt töltötte el. Tétsi I. Miklós peregrináló diák 1658. március 27-én Utrechtben tartott vitatkozását Martonfalvi György, továbbá Nadányi János és Enyedi R. Gáspár itteni joghallgatók verssel üdvözölték.[7] Bárha eleddig minden adatban Nadányi neve együtt jelentkezik házi oktatója: Enyedi R. Gáspáréval, Franekerában azonban 1658. április 8-án egyedül csak az utóbbi neve van bejegyezve az egyetemi hallgatók anyakönyvében.[8] E nem nagy jelentőségűnek látszó körülményre szükséges külön is felfigyelnünk; tudtunkkal ugyanis csak az utrechti egyetem volt az a tanintézet, ahol „a magyarok tandíj befizetése nélkül nyerik ... a szabadságot, hogy választott professzor alatt, tehát a beiratkozás kötelezettsége nélkül ... az előadásokat hallgathatják."[9] De biztos adatunk van arról, hogy Nadányi is átjött Franekerába, ugyanis Martonfalvi T. Györgynek 1658-ban Utrechtben kiadott „Petri Rami Dialecticae Libri Dvo" című nagy munkáját 1658. augusztus 9-én verssel három peregrinus barátja üdvözölte, úgymint Nadányi János és Enyedi R. Gáspár Franekerából, valamint Tétsi I. Miklós Groningából.[10]

Mintegy négy hónapig tartott franekerai tanulásuk után ismét csak Utrechtben találjuk őket. Hasonlóképpen Martonfalvinak 1658. május 8-án tartott disputációját Nadányi görög, Enyedi latin verssel köszöntötte. Legközelebb, vagyis 1658. június 30-án Voet Pál professzor elnöklése alatt már maga Nadányi tartott „De Jure Belli", majd december 8-án „De Justitia et Jure Nona" jogi tárgykörű vitatkozást. Utrechti tartózkodásának utolsó emléke az a vers, amellyel Szendrei Ferenc teológiai tárgykörű disputációját köszöntötte.[11]

Ezek után ismét visszatértek Franekerába. Itt 1659-ben, de pontosabb időmegjelölés nélkül Nadányi verssel üdvözölte Enyedi Gáspár és Tolnai

[4] Zoványi Jenő lexikoni cikkei. Bp. 1940.
[5] Archiv N. F. XVI. 213, 214.
[6] RMK III, 1971, 2017, 2019, 2020.
[7] I. m. III. 2027.
[8] TT 1886: 793.
[9] Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 10.
[10] RMK III, 2021.
[11] RMK III, 2022, 2023, 2024, 2027.

T. István egy-egy vitatkozását.[12] Majd 1659. augusztus 29-én mind Nadányi, mind Enyedi a leydai akadémiára iratkozott be.[13] Úgy látszik, hogy Nadányi itt se töltötte az időt henyéléssel, ezt bizonyítja, hogy 1660. január 17-én mint auctor & respondens Rusius Albert jogi professzor elnöklése alatt „De Jure Pacis" tárgykörből vitatkozást tartott.[14] Majd ugyanitt szerezhette „Florus Hungaricus Sive Rerum Hungaricarum Ab ipso exordio... deductarum Compendium" c. történelmi tárgyú nagyobbacska szabású munkáját, amelyet 1663-ban Amsterdamban adott ki.[15] Mind Utrecht, mind Leyda körülbelül egyenlő távolságra vannak Amsterdamtól s ha már az Utrechtben történt megállapodásuk után kötelességüknek tartották Comeniusnál rövidesen tiszteletüket tenni, nagyon valószínű, hogy most hat év után, amikor Nadányi éppen Amsterdamban adta ki munkáját, az ifjú — nevelőjével együtt — aligha mulasztotta el, hogy a nagy tudóst ismét felkeresse s a Magyarország múltjával valamennyire már ismerős Comeniust megjelent munkájával megtisztelje. Nadányi könyvének megjelenése után rövidesen Angliába keltek át, ahol a Londonban állandóan megtelepedett Jászberényi P. Pálnak 1663. november 4-e táján kiadott angol—latin nyelvkönyvét a már jogtudorságot szerzett Enyedi R. Gáspár, valamint Nadányi János, Köpeczi Bálint és Csernátoni Pál verssel udvözölte.[16]

Az emlékkönyvi bejegyzések tanúsága szerint ezután még ellátogattak Franciaországba meg Svájcba is.[17] Itt azután a bázeli egyetemen az anyakönyvben 1664 decemberében olvassuk „Johannes Nadányi váradinus P. P. N." nevét bejegyezve.[18] Majd hazafelé tértében 1665. január 10-én már Bécsben van. Erdélybe érve a sok tudást felszedett ifjút az enyedi kollégiumban az 1666. május 16-án eltemetett Vásárhelyi Péter[19] helyébe marasztották professzornak. Ámde Bethlen Miklós önéletírása szerint: „Nadányi János szegény, professzorságra alkalmatlan és igen zavaros emberrel felette sok baja volt a kollégiumnak és osztán münekünk is."[20] Tehát semmiképpen sem volt alkalmas az ifjúság vezetésére, s ha apja okos tanácsa és magántanítója feltételezett ösztönzésére fel is kereste Comeniust, példaképül azonban mégse választotta. Igaz ugyan, hogy itthon ha mást nem is, legalább szorgalmának bizonyságát akarván szolgáltatni, Bornemisza Anna fejedelemasszony biztatására hozzákezdett „Kerti dolgoknak le-irása" c. munkájához[21]. 1666. május 5-ére négy hónap alatt Fogarasban be is fejezte. Erről Rapaics azt a felvilágosítást adja, hogy Nadányi Mizault [Mizaldus] Antalnak 1565-ben Párizsban megjelent latin nyelvű könyvét fordította, bárha ő — a saját szavai szerint — a kertészkedéshez nem értett, s éppen ezért is munkája már megjelenésekor is elavult volt.[22] Rapaics na-

[12] RMK III, 2055, 2057.
[13] Archiv N. F. XVI. 213.
[14] RMK III, 2114. — Apáczainak ajánlotta, akinek korai elhunytáról akkor még nem tudhatott.
[15] I. m. III, 2192. — Nadányi e munkája — Zoványi szerint — angolul is megjelent.
[16] I. m. III, 2252.
[17] Figyelmező 1878: 490—491.
[18] SpFüz 1860: 157.
[19] RMK I, 1045.
[20] Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. I. 262.
[21] RMK I, 1087.
[22] Rapaics Raymund: A magyarság virágai. Bp. 1932. 293—294.

gyon téved, amikor az idejétmúlt munka lefordításának indokát abban látja, hogy Erdély ragaszkodott a XVI. századi hagyományaihoz. Tudjuk, hogy a fejedelemasszony virágkedvelő lévén, magának és Erdély asszonyainak is könnyen hozzáférhető szakkönyvet akart adatni, ezt fordíttatja le, mivel valószínűleg csak ez a mű állott rendelkezésére, vagy pedig Nadányi ezt hozta magával külsőországokbeli bujdosásából. De arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a világlátott és sok mindenféle ismerethez hozzáfért, bárha csak a jogtudományokban képzett rokonát addig az ideig valamiféle hasznos feladattal foglalkoztatni akarta, amíg számára megfelelő helyre nem állíthatja be, ezért tűzte ki elébe a fordítás feladatát, fogarasi váruradalmában nyugodt dolgozási lehetőséget nyújtván számára. Ezután talán úgy gondolták, hogy a jog különféle ágaiban képzett ifjú alkalmas lesz az Enyedre telepített kollégium gazdasági, jogi és belső fegyelmi alapjainak megszilárdítására, s netán ezért rendeltetett annak igazgatására. Az igazgatás tanári állással volt összekötve, ő azonban sem előkészültsége, se hajlama révén nem volt a nevelői és oktatói pályára alkalmas. Tudjuk: a diákságnak 1673. évi lázadozása árán is csak nehezen sikerült 1678-ban megszabadulnia tőle.[23]

Enyedről a Partiumba, Nagykállóba került, s így a II. Rákóczi György által 1659-ben lefejeztetett Nadányi Mihály ítélőmesternek[23/a] a török foglalás miatt végképpen vagyonát vesztett fia itt lelkipásztorságot vállalt, amely életpályára való lépést különben végrendeletében apja is erősen meghagyta. Majd 1689 táján Vitkán pap (1694-ben az egyházkerület kitette innen, de reverzális-adás után ismét visszavette). Végül Nagybajomban telepedett le s itt is halt meg az 1707. év július 18-án.[24]

*

Nadányi Jánosnak valószínűleg már a váradi kollégiumban is iskolatársa, külsőországokbeli bujdosásában pedig kísérője s házi oktatója volt *Enyedi R. Gáspár*, a Sámuel öccse s Nadányi Mihály alumnusa. Úgyszólván mindenütt, ahol védence megfordult, neki is föltétlenül ott kellett lennie, éppen ezért, amikor Nadányi János 1657. május 27-én Amsterdamban Comeniusnál tiszteletét tette, ugyanakkor ő sem maradhatott el mellőle, sőt talán éppen az ő elhatározása következtében keresték is fel a nagyhírű tudóst, akinek egyénisége és szavai reá bizonnyal nagyobb hatással is lehettek, mint az életben helyét még meg nem talált védencére. Nagy kár azonban, hogy az életre hihetőleg kitűnően felkészült Enyedi hazájában semmi nyomot sem hagyott maga után.

Hollandiába kibújdosva védencével együtt először Utrechtben állapodott meg s itt már 1657. március 20-án Voet Pál jogi professzor elnöksége alatt „De Justitia et Jure Septima" tárgykörből vitatkozást tartott.[25] Két

[23] Vö. Dézsi Lajos: Nadányi J. történetíró életéhez. ItK 1900: 66—79.

[23/a] Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Pest, 1858. 438, 464, 465.

[24] Figyelmező 1878: 490—491. és Zoványi J. lexikoni cikkei, ahol a fent felsoroltakon kívül Nadányi következő munkáiról van említés: még itthoni nagyváradi tanulása idejéből üdvözlő vers Borsáti Ferenc művecskéjéhez 1656-ban (vö. Adattár II. 26.), majd ugyancsak vers Szilágy-Kereszturi Bálint utrechti vitatkozásához 1658-ban, továbbá Komáromi Csipkés Györgyhöz, egykori utrechti peregrinus társához 1678-ban és végül Szilágyi Tönkő Márton püspök temetésére írott gyászvers 1700-ban.

[25] RMK III, 1994.

hónappal ezután kereshették fel Comeniust, legalábbis erre vall a Nadányi emlékkönyvecskéje, bárha nem tudjuk, hogy megelőzőleg, valamint utólag is nem kopogtattak-e be már hozzá!

A következő év [1658.] április 8-án Enyedi Franekerában az egyetem teológiai karára iratkozott be,[26] azonban itt is csak jogi disputációra állott ki Wissenbach János Jakab professzor elnöklete alatt az 1659. évben, „De hereditate vel actione vendita". E vitatkozását testvérbátyjának: Enyedi Sámuel orvosdoktornak, a váradi iskola bölcsészettanárának ajánlotta.[27] A harmadik egyetemnek, amelyet Hollandiában látogatott, a leydainak, jogi karára mint 24 éves ifjú 1659. augusztus 29-én iratkozott be.[28] Legközelebbi vitatkozását azonban már megint Utrechtben tartotta, mégpedig 1660. március 30-án. Annak ellenére, hogy az elnök Voetius Ghisbertus teológiai professzor volt, tárgya mégis „De Lege Falcida" jogi tartalmú. Ez ugyanis „Disputatio Juridica Inauguralis ... Pro gradu Doctoratus & privilegiis" volt (amelynek nemcsak respondense, hanem auctora is önmaga).[29]

E disputációkon kívül Enyedinek hét versét is ismerjük, amellyel az 1658—1664. években Debreceni Gele János, Técsi I. Miklós, Martonfalvi T. György, Tolnai F. István, Jászberényi P. Pál barátai vitatkozását, illetőleg önálló munkáját Utrechtben, Franekerában és Londonban köszöntötte.[30] A két utóbbit intézte a Londonban véglegesen megtelepedett Jászberényi egy-egy nagyobb munkájához, mégpedig az 1662 tavaszán kiadott „Examen Doctrinae Ariano-Socinianae" üdvözlő versét „Scribebat Clappenii juxta Londinum Caspar Enyedi, Juris utriusque Doctor".[31]; „A New Torch to the Latine Tongue"-hoz írt verset pedig a mű előszavának keltezése idején, vagyis 1663. november 4-e táján szerezhette.[32]

Időrendben utolsó reá vonatkozó emlékünk Bethlen Miklós önéletírása. Ebben 1664. január—márciusi londoni tartózkodási idejéből említi az ott felkeresett Jászberényit és Enyedi Gáspárt, az utóbbiról azt állítván, hogy „medicus is vala".[33] A késő öreg korában író Bethlen itt esetleg fölcserélhette a jogi doktorságot az orvosival. (Ennek alapján sorozhatta be Magyary-Kossa Gyula is nagy munkájának tárgy- és névmutatójában Enyedit „londoni medicus 1669"[!]-nak.[34]) De az is lehet, hogy az önéletíró

[26] TT 1886: 193.
[27] RMK III, 2055. és Adattár II. 94—104.
[28] Archiv N. F. XVI. 213.
[29] RMK III, 2119.
[30] RMK III, 2013, 2021, 2022, 2027, 2057, 2164, 2252.
[31] A debreceni ref. nagykönyvtárban levő példány RMK 338. helyi jelzéssel.
[32] RMK III, 2252.
[33] Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 221.
[34] Magyar orvosi emlékek. Bp. 1931. III. köt. 470, 496. — Mindebben az a lényeges, hogy ne tévesszük össze a két Enyedi Gáspárt, akik más-más családhoz s generációhoz tartoztak, és akik közül az első a jogot, a második a medicinát választotta tanulmányainak *fő* tárgyául. Egyébként azonban aligha kell föltételeznünk, hogy Bethlen Miklós okvetlenül tévedett, mikor azt írta: Enyedi R. Gáspár „medicus *is* vala". Bátyjáról, Sámuelről tudjuk, hogy kitűnő orvos volt — bár elsősorban mint prédikátor, levéltáros és a váradi iskola rektora, majd enyedi filozófiaprofesszor ismeretes. (Adattár II. 97—100.) Nadányi Mihály sem akart orvost nevelni fiából — mégis arra inti: „Az Anatomica Professiokra ... diligenter rea jarj ..." (Géresi K. id. Közl. MPEIF 1878.) — Ilyen légkörben miért ne volna elképzelhető, hogy Enyedi Gáspár a jogi doktorátus megszerzése mellett medicinával is foglalkozott? — *Szerk.*

Enyedinket egy fiatalabb, s valóban orvostudománnyal foglalkozó névrokonával tévesztette össze.

Két és fél évtized múltával ugyanis Bethlen Mihály, a Miklós fia, külsőországokbeli útinaplójában még egy Enyedi Gáspár nevet említ, vagyis 1692. február 5-én „Az Enyedi Kaspar 95 tallérát vettem. Ő nekem írt Marburgumból és kért 12 aranyat, melyet el is küldöttem neki."[35] Ez azonban egészen más személy, miként a leydai egyetem anyakönyvének bejegyzése: 1690. június 20-án „Caspar Henricus Engedi (!) Hung(arus Annorum) 25, M(edicinae studiosus)[36] bizonyítja. Tehát ezzel a diákkal valószínűleg azonos az az „Enyedi Gáspár uram" is, akit Tótfalusi Kis Miklós „Mentségé"-ben megemlít, írván, hogy ő „meg tudná mondani, ... mit csináltam Belgiumban és micsoda intencióval voltam ezaránt, aki ott engem hivott patrónusának", vagyis Bán Imre nagyon helyes jegyzetelése értelmében: anyagilag támogathatta.[37]

Bárha nincsen határozott adatunk arra vonatkozólag, hogy Enyedi R. Gáspár maga is felkereste volna Comeniust, ámde egészen lehetetlen, hogy tanítványa látogatását bizonyosan maga tervezvén és készítvén elő, mégis éppen ő tartotta volna magát távol ettől az úttól!

Csernátoni Pál és a Bethlen fivérek

A sárospataki református nagykönyvtár őrzi Kócsi Csergő Istvánnak (Bálint gályarab fiának) egy kéziratos kötetét, amelybe a többek között a következő című emlékkönyv tartalmát is bemásolta: „Excerpta ex Albo Cl. Pauli Csernatoni Claudiopolitani Peregrinantis A. 1661. Ephor. Il. Baron. Bethlen & Phil. Doct." E könyvecske egyik emléksora: „Senilis manus fatigati malis (tota[m] aetatem) — I. A. Comenii Moravi — Amsterdami".[1] Comenius sorait megelőzőleg „Samuel Maresius S. S. Th. Doct. et Past. Eccl. Gall.", valamint „Alexander Morus Eccl. apud Parisios" sorait találjuk. Időpont nincsen megjelölve, de a „senilis manus" körülírás alapján bizonyos, hogy Csernátoniék a nagy tudósnál késő öreg korában tették tiszteletüket.

*

Csernátoni életének rajzával eleddig behatóbban senki sem foglalkozott, pedig már az is bizonyítja jeles képességeit, hogy Apáczai méltónak találta, hogy már peregrinációja előtt maga mellé lektornak rendeltesse.

A leydai anyakönyv adatai szerint 1663. március 24-én történt beiratkozásakor 30 esztendős volt,[2] eszerint tehát 1633-ban születhetett, mégpedig Háromszék Alsó- vagy Felsőcsernáton nevű falujában. Tanulását Gyulafehérváron folytatta, s Apáczai Kolozsvárra történt rendelésekor Cserná-

[35] A szegedi egyetemen Jankovics József által kiadásra készített kéziratos napló.
[36] Archiv N. F. XVI. 218.
[37] Misztótfalusi Kis Miklós Maga Mentsége. Bp. 1952. 102, 108, 166.
[1] A sárospataki ref. nagykönyvtárban 403. sz. kéziratos könyv 670/B. lapján.
[2] Archiv N. F. XVI. 214.

toni is vele jött, miként nem egy más öreg diák is. Az új professzor itt mindjárt Porcsalmi utáni ranggal a tanári testületbe osztotta be, mint „Eloquentiae in dicto Collegio Lector et Pedagogiarcha Scholasticiq. Senatus scriba".[3]

Úgy látszik, hogy Apáczainak kedvelt tanítványa és tanártársa volt, minthogy egész életében nem bocsátotta el maga mellől (mint az egyes osztályok praeceptoraival tette). Csernátoni mestere halála után is a kollégiumnál maradt, mígnem Bethlen János kancellár Miklós nevű nagyobbik fiát külsőországokba világot látni és akadémiákon továbbtanulni nem küldötte, eforusként Csernátonit rendelvén melléje. Útba indulásuk 1661 májusában történt.[4] Útirányuk Bécsen keresztül Heidelbergába tartott, hová júliusban érkeztek meg, ahol az egyetem anyakönyvében az ifjú főúr neve és rangja, meg a Bethlen-címer után folytatólag következik: „Paulus Csernatoni Transylvanus Spect. ac Gen. D. Nic. Bethlen Ephorus."[5] Itt 1662 májusáig tartózkodtak, amialatt Csernátoni Ramus retorikáját és logikáját ismételtette át tanítványával. Ezenkívül Bethlen itteni professzoroktól arithmetikát, jogot, teológiát, német nyelvet tanult, bizonyosan Csernátonival együtt.[6]

Innen majd egy esztendei tanulás után 1662 májusában hajón indulván el, a Neckaron és Rajnán lefelé Utrechtbe utaztak, ahol már cartesiusi szellemű professzoroktól, mint Regius Henriktől, Burmann Ferenctől is tanultak.[7]

Az erdélyi zavaros és veszélyes viszonyok miatt Bethlen János több mint két esztendeig pénzt nem küldhetvén, azért fia és tanítója sokat éhezett, fázott s ismeretszerzési, utazgatási lehetőségük is sok akadályba ütközött. Végre is — Bethlen szerint — 1663 júliusában átvándoroltak Leydába. Bethlen azonban itt rosszul emlékezett, mert bár Utrechtben nem voltak beiratkozva az egyetemre, Leydában azonban Csernátoni neve már 1663. *március 24-én* be van vezetve az egyetem anyakönyvébe (Bethlen Miklósra itt sem őriznek bejegyzést a hivatalos könyvek).

Leydában Hejdanus Ábrahám, Coccejus János, Raey János, Hornius György, Heerebord Adorján professzorok előadásait hallgatta Bethlen,[8] s valószínű, hogy erre éppen Csernátoni irányította, aki feltételezhetőleg hasonlóképpen tanítványuk lehetett. Ilyen szorgalmas tanulás ellenére, maga Bethlen Miklós azt vallja, hogy ő még egy vitatkozást sem tartott. Ennek oka ifjú kora, pénztelensége, s legfőképpen, mivel azt látta, hogy a más nemzetbeli főrendű ifjak sem állottak ki disputára; ámde Csernátonitól is miért ismerünk csak egyetlen üdvözlő verset, amellyel Jászberényi P. Pálnak Londonban kiadott angol—latin tankönyvét az 1663. év vége táján üdvözölte?[9] Úgy kell lenni, hogy ő *tartott* vitatkozást, sőt azt bizonyosan ki is nyomatta, mert hiszen emlékkönyvének címiratában benne van az egyetemi képesítését megjelölő „Phil. Doct."!

Bethlen szerint: „excurrálánk egyszer Csernátonival Franekerába an-

[3] Apáczai-album. (A kolozsvári ref. egyház levéltárában.)
[4] Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1955. I. 176.
[5] SpFüz 1862: 564.
[6] Bethlen M. önéletírása. I. 181—182.
[7] I. h. 182—183.
[8] I. h. 187.
[9] RMK III, 2252.

nak a csekély kis városban lévő hires akadémiának látására, de talán csak öt vagy hat napot voltunk ott, fordulánk Zwolle, Kampen, Daventria, Neomagum, Rotterdam, Dordracum és vissza Lejdába."[10] Szinte lehetetlen, hogy ekkor az egész Németalföldet átszelő útjokban Amsterdamot elkerülték volna, vagy pedig egy másik útjuk alkalmával, amelyről így emlékezik meg: „Lejdából menék Hágába, noha voltam itt azelőtt is, de keveset, és most is csak kevés mulatásom után Rotterdam, Dordracum, Middelburg" után a calais-i csatornán át Angliába hajóztak. Minthogy ezt megelőzőleg megérkezett Erdélyből Bethlen Miklós Pál nevű öccse, őt 1663 decemberében kíséretével együtt Leydában hagyták, s csak ketten mentek át Londonba, ahol Bethlen Miklósnak Kereszturi idejebeli praeceptora: Jászberényi Pál fogadta őket, nagy szívességgel. Itt találkoztak még Enyedi Gáspárral s valószínűleg Nadányi Jánossal meg Köpeczi Bálinttal is.[11]

Angliából visszatérve Miklós maga — Csernátoni nélkül — ment Franciaországba, ahonnan azután megtérve, apja rendelése szerint eforusát öccsével hagyta, maga pedig „Leydából Amsterdam, Franekera, Levardia, Groninga"-n át véve útját, sietve indult hazafelé.

Külsőországokban ezután már csak kevés nyom mutatja Csernátoni jelenlétét. Így a svájci Bázel egyetemének anyakönyvében van bevezetve: 1665. augusztus 10-én a kétszeres beiratási díjat fizetett „Paulus Bethlen transylvanus, Paulus Tsernatoni transylvanus".[12] Azután meg emlékkönyvének következő bejegyzését idézem: „Nob. ac Cl. Dno Paulo Csernatoni in Hungariam redituro lubens meritoq. Conterraneo Conterraneus grat. lubensq. apposuit Jacobus Nagy de Harsany C. Elect. S. Pr. 1667. Berolini."[13]

Úgy látszik: tanítványával együtt, 1667-ben volt hazafelé indulandó, s minthogy Bethlen Miklós szerint: „Bethlen Pál öcsém is in anno 1667. mátkásodott vala és jegyzette vala el Bucsesti Sárát"[14] — bizonyos tehát ekkori hazatértük. Csernátoni sok tudománnyal és cartesiusi szabadabb szellemmel eltelve, nagyon valószínűleg itthon elindító mestere, Apáczai hűséges tanítványaként, valamint az Amsterdamban meglátogatott nagy pedagógus méltó híveként foglalta el a Bethlen János és Miklós fia által kieszközölhetett enyedi kollégiumi tanári állást.

Meggyőződésében rendíthetetlen és cselekedeteiben erős kezű volt. Jellemző vonásaként említhetjük meg, hogy az újításokat kigyomlálandó Pósaházi János gyulafehérvár-sárospataki kollégiumi tanár és Tofaeus Mihály fejedelmi udvari pap Pataki István kolozsvári, Csernátoni Pál és Dézsi Márton enyedi tanárt, valamint Hunyadi Pál enyedi prédikátort coccejánus, illetőleg cartesianus nézetei miatt elhallgattatni akarván az 1673. június 16-án Radnóton összeült generalis synodus elé idéztette; „a vita kezdetén a megrémült Dézsi akadozva védekezett ... Csernátoni e miatt botjával megfenyegette" aminek következtében Dézsi „magához tért s azután élénken, tűzzel fejtegette véleményét".[15]

P. Szathmáry Károly szerint: Csernátoni „tevékeny, de egyszersmind

[10] Bethlen i. m. I. 188.
[11] RMK III, 2252.
[12] Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. (SpFüz 1860: 157.)
[13] Adattár II. 63.
[14] Bethlen M. i. m. I. 231.
[15] Zoványi Jenő: A coccejanismus története. Bp. 1890. 132.

ellentmondást nem tűrő reformator, előbb Enyedi Sámuelt, majd Nadányit is kiszoritá" tanári állásából; „Dézsiben végre méltó társra akadt s együtt küzdöttek a teológia és bölcsészet újabb elveiért."[16]

Csernátoni mindössze nyolcesztendei tanárkodása után 1676-ban szélütés következtében hunyt el. Nem volt házasember s így örököséül a kollégiumot tette meg.[17] Utána eléggé gazdag könyvtár maradhatott. Ennek egyes darabjai után nyomozva, így találtam a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában Althusius János emdeni városi ügyésznek, a népfenség elve szószólójának 1625-ban Herbornban megjelent „Politica" című könyvét, amelyet ifj. Geleji Katona István könyvei közül Váradi Mátyás diák vásárolt meg, tőle Apáczai cserélte el három más könyvért, majd az ő halála után Csernátoni Pál tulajdonába jutott. Apáczainak 1658. december 27-én Gelejihez intézett leveléből tudjuk meg, hogy „a Socratest Tshernátoni uram vette meg, itélem egy forinton".[18] (Még egy cím szerint fel nem jegyzett könyvét a kolozsvári református nagykönyvtárban, a beléje jegyzett tulajdonosnevek szerint 1650-ben K. Vásárhelyi Péter szerezte meg Utrechtben; azután „Post ejus obitum P. Tsernátoni 1668 Enyedii Transylv.", végül pedig „Ex libris Melchioris Benedek".)

A bizonyosan jelentékeny könyvtárnak ez a kis töredéke is jelzi a tulajdonos rendkívül sokoldalú érdeklődését. Nagy kár, hogy nem maradtak az utókorra filozófiai és egyéb tudományos munkásságának — alighanem nyomtatásban is megjelent — emlékei. A pedagógus Csernátoni méltó volt mestereihez: Apáczaihoz és Comeniushoz. Erre bizonyítékképpen idézem a következő nemzedék egyik legjelentékenyebb alakjának, Pápai Páriz Ferencnek, Csernátoni kétszeres tanítványának naplóját, ahol már 1658-ban megemlékezik a kiváló „paedagogiarcha"-ról, majd egy évtized múltán így ír: „Annus 1668. 4. januar. Clar. d. supra jam laudatus Paulus Csernatoni ex peregrinatione germanica, hollandica, gallica, anglica, helvetica etc. redux matheseos et historiarum in illustr. Collegio Nagy-Enyediensi professor inauguratur, cui totum id, quod in geograph. historicis et philosophia vera possum, debeo primario."[19]

Ami a Bethlen-fivéreket illeti: láttuk, hogy Miklós több alkalommal is járhatott Amsterdamban, s aligha kerülte el Comenius házát, bár Önéletírásában nem szól ilyen találkozásról; Csernátoni albumának fent idézett bejegyzése azonban („senilis manus") valószínűleg egy későbbi, tehát Bethlen Pál társaságában tett látogatás emlékét őrzi.

„Tophaeus, Tsegledi, Körmendi et Eszeki etc."

Ezt a négy nevet az 1667 szeptemberében Amszterdamban kelt „Memoriale" 6-ik pontja tartalmazza. Megjelölve találjuk itt azokat az erdélyi és kelet-magyarországi férfiakat, akikre Comenius elsősorban gondolt, amikor két késői munkájának köteteit — hazatérő magyar diákok útján — el-

[16] P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagy-Enyed, 1868. 149.
[17] I. m. 97.
[18] Adattár II. 498—499.
[19] ItK 1892: 392.

küldhette.[1] (Az „etc." bizonyosan azt jelenti, hogy másokról is volt szó, akiknek kiválasztása azonban netán a diákokra vagy még inkább éppen a névszerint felsorolt címzettekre bízatott.)

A neveket Vizkelety András helyesen oldja fel, ezzel azonban nem teszi fölöslegessé a kijelölt személyek életének és munkásságának alaposabb megismertetését. Ha az alábbiakban ilyesmire mégis csak nagyon hézagosan kerül sor, annak oka az, hogy Tophaeusról az Adattár II. kötetében, Eszékiről pedig a jelen kötetben már szólottam; azután meg tudomásomra jutott, hogy Körmendi életsorsával újabban Beliczay Angéla foglalkozik; végül Czeglédi Istvánról, a termékeny polemikus íróról olyan nagy szakirodalommal rendelkezünk, hogy az ott található adatokat nincs miért megismételnünk.

Részletes életrajzok helyett tehát inkább arra a kérdésre próbáljunk válaszolni: vajon miért éppen a felsoroltakat választja ki Comenius a mégis csak eléggé nagy számú kelet-magyarországi értelmiségiek közül? Az okok között valószínűleg nemcsak e férfiak nagy tekintélyét kell keresnünk (hiszen ketten közülük csak nemrég indultak el hazai pályájukon), hanem elsősorban a Comeniusszal való régebbi ismeretséget.

Egyedül *Czeglédi István* esetében kell egyelőre megelégednünk a feltételezéssel;[2] a többiekről bizonyítani tudjuk, hogy a nagy cseh pedagógussal az 1667. évet megelőzően is volt kapcsolatuk.

*

Tofaeus Mihály ugyan nem tartozott a tisztelők legifjabb nemzedékéhez, úgy látszik azonban, hogy Comeniusnak különösképpen való becsülését is megnyerte, akkor, amikor az 1652—53. években másfél évig együtt tanárkodtak a sárospataki kollégiumban.[3] A fiatal teológiai doktor nagy tisztelete és megértése bizonyosan mély hatással lehetett a kiváló tudósra és nevelőre, ha 14 év távlatában, s a megért sok viszontagság közepette sem feledkezett meg róla.

Adatok bizonyítják azonban, hogy a közbeeső években is érintkezésben állottak egymással. Így 1659 körül dedikálva juttatta el külföldről a szerző „Gentis Felicitas" című nevezetes munkáját Tofaeusnak, aki a példányra rájegyezte: „Comenius uram küldte."[4]

Körülbelül öt esztendővel később megint csak olyan esemény következett, ami közvetve arra utal, hogy szinte megszakítatlan volt kettőjük kontaktusa.

[1] LtK 1967: 191.

[2] Czeglédi 1648—52-ig Tállyán tartózkodik, azután pedig rövid időre Beregszászra megy, de 1653 legelején már elfoglalja kassai állomását. Ezekben az években találkozhatott a Sárospatakon működő Comeniussal. Ezt valószínűsíti az a — meglehetősen figyelmen kívül hagyott — tevékenység, amelyet a kassai református iskola megépítése, az iskolai törvények pataki mintára történő megújítása érdekében 1656 körül tett. Legfőbb munkatársa az iskola későbbi kibővítése során Kabai Bodor Gellért lesz, akinek a nevével az alábbiakban még találkozunk. (Vö. M. Nagy István: Czeglédi István ... Kolozsvár, 1899. 15—19.)

[3] Vö. Adattár II. 75—82. Itt megjegyezhető, hogy Tofaeus már 1650—51-ben, váradi tanárként okvetlenül ismerte és használta Comenius tankönyveit, de legalábbis a Váradon hét évvel azelőtt kiadott „Janua"-t.

[4] Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp., 1958. 107.; Ped. Szle 1958: 932.

Redinger Jakab svájci lelkész, aki Comeniusnál tanult, és teljesen az ő chiliasta eszméinek hívévé vált — az 1660-as években nagy utazásba fogott, a törököt is meg akarván nyerni az általa igaznak vélt ügy számára. Kvacsala János nyomán idézhetjük naplójából: „A nagyvezérnél ... odavezettek Baló Lászlóhoz, az erdélyi követhez, akinek felőlem meg kellett ígérnie, hogy nem fogok megszökni..." Ezután Apafinál járt Segesvárt; egy hétig volt ott, majd a fejedelem ajándékokkal Szathmárig bocsátotta. „Ottan Toffeus Mihály lelkész rácz kereskedőknek ajánlott, ezek költségén utaztam Eperjesig..."[5]

A Redingerrel való találkozás időpontjának pontos megállapítása szempontjából is fontos tisztázni a Tofaeus szatmári prédikátorságból való kiemelésének időpontját; annál is inkább, mert Bod Péter időmeghatározása ezzel kapcsolatban nem bizonyul pontosnak. Az Apafi fejedelem által megerősített díjlevél szövege a következő:

„Conventio Reverendi Michaelis Tophaei Concionatoris nri Aulici, Cujus Annus incipit die 1 Mensis Martii Anno 1665.
Lészen ő kgk kész pénz fizetése per annum száz arany.

Posztora nyolczvan öt forint ·/. fl nro.	85
Egy Suba alá való béllés.	
Buza hatvan köböl ·/. Cub. Sax. nro	60
Zab ötven kőből ·/. Cub. Sax. nro.	50
Bor ket száz vider ·/. Vr. nro	200
Verő Diszno négj ·/. nro	4
Husz szeker fa ·/. Cur. nro	20
Tiz szeker széna ·/. Cur. nro	10
Egy kőből borsó ·/. Cubulo	1
Lencse-s-kása is egj egj kőből ·/. nro	1
Lencse — s kása is egj egj kőből ·/. nro	1
Vaj egi veder ·/. Ur. nro	1
Méz egj veder ·/. Ur. nro	1
Bárány tizenhat ·/. nro	16
Káposzta fő három száz ·/. nro	300
Fejer cipo per diem négj ·/. nro	4
Köz cipo négj ·/. nro	4
Hat iccze bor ·/. Just. nro	6

Asztala konjhánkrol tisztességesen.

Datum in Arce nra Fogaras, Die et Anno praenotatis.

Apafi mp." (fejedelmi pecsét.)

(Alatta két hasábba osztott szöveg más kéz írása:)

„1665 Leualta penzbeli fizetéset eö kglme egeszben Fogarasban.

Balasfaluarol leualt zabot, eö kglme Cub. 50 // —
Borat Fejeruarrol éppen Leualta.
Negy sertes marhát Köueren Fogarasban leualt.
Fát többetis, a mint Conuentioiab, uagion irua.
Vaiát, Mézét mind leualta Fogarasban eö kglme.
Posztoiat, Roka bör belléset éppen meghattuk.
Anno 1666: 5. 8bris.
a mult 1665. esztendej fizeteseröl eö kglmenek számot uetuen, eppen contentaltam eö kglmet.

[5] Kvacsala János: Az angol—magyar érintkezések történetéhez (1620—1670). Századok 1892: 808—809.

p. praesenti Anno 1666. minden fizetese Restal eö kglme.
G: (olvashatatlan aláírás).
14. Aug. 1665. Görgenyben."[6]

Ismeretes, hogy a közakarat Tofaeust 1679. június 4-én püspökké választotta. Rövid öt esztendeig tartott egyházfői tisztsége idején nagy hasznára volt egyházának. Bár távol állott tőle a haladó szellemiség, s az ő idején újból csak felszínre kerülhetett valamennyire az egy évtizeddel korábban lecsendesített ellenségeskedés az ortodoxia meg a coccejánisták és descartisták felfogását vallók között; Bod Péter szerint azonban, „volt ez igen szó ki mondó kemény ember; mind-az által mindenek előtt nagy kedvességü".[7] Ő volt sokszor egészen egyedül, aki egyháza, valamint a szegény nép érdekéért a főurakkal, sőt a fejedelemmel is nyíltan és bátran szembeszállt. Talán éppen e tulajdonságai miatt volt Comenius előtt is kedvelt egyházi szolga, aki az igazság mellől egy pillanatra sem tántorodott el, miként erről Bod leírásában nagyszerű képet nyerünk.[8]

*

A Ráday-könyvtárban őrzik Körmendi Péter diákkori emlékkönyvét. Ez a többek között Comeniusnak 1662. szeptember 9-én Amszterdamban keltezett néhány szavas bejegyzését is tartalmazza.[9]

Körmendi Péter a leydai egyetemi anyakönyv adatai szerint[10] 1635-ben születhetett. Tanult Sárospatakon, ahol 1655-ben írta alá az iskola törvényeit,[11] itt azután 1658. június 22-én Pósaházi János professzor elnöklete alatt már mint a kollégium seniora „De Principio Philosophandi" tárgykörből respondensként felelt.[12] Külsőországokbeli továbbtanulásra indulva, először 1660. július 25-én a franekerai egyetem teológiai karára iratkozott be,[13] majd 1662. szeptember 5-én a groningai akadémiára vétette fel magát[13/a].

Négy nap múltával már Amszterdamban találjuk, úgy tetszik, hogy csak a Comeniusnál való tisztelettételért tette meg a nagyocska utat, jóllehet az is megtörténhetik, hogy átutazóban volt. 1663. január 14-én ismét csak Groningában találjuk, ahol ekkor mint autor et respondens Maresius professzor elnöklése alatt „De Providentia Dei" vitatkozást tartott.[14] Rövidesen azután, vagyis 1663. február 28-án Leydában iratkozott be.[15]

Itt csakhamar két teológiai disputációja is volt, mégpedig 1663 márciusában Coccejus professzor elnöklete alatt, „De Tribus famosissimis votis Monasticis", majd Hoornbeek professzor vezetése alatt április 4-én „De Paedobaptismo" címen tartott vitatkozást.[16] Az utóbbi feleletével kapcso-

[6] OL Teleki levelek 716. köteg. (Szöveg csak a kettőbe hajtott ív 2/a lapján.)
[7] Bod Péter: Magyar Athenas. H. n. 1766. 294.
[8] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. H. és é. n. 109—130.
[9] Bakos József: A magyar Komensky-irodalom. Bp. 1952. 62. és Vizkelety i. h. (ItK 1967: 191.)
[10] Archiv. N. F. XVI., 214.
[11] Et 1944: 132.
[12] RMK II. 909.
[13] TT 1886: 794.
[13/a] Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194.
[14] RMK III. 2203.
[15] Archiv. N. F. XVI. 214.
[16] RMK III, 2206., 2207.

latosan fontos jelenségképpen kell megállapítanunk, hogy azt három angol egyházi férfiúnak ajánlotta, úgymint Reynoldus és Morley püspököknek, Basirius Izsák northumbriai esperesnek és több külföldi tanárának. Ebből a körülményből csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy megelőzőleg megfordult Angliában.

Hazatérve előbb újból a szatmári rektorságot nyerte el,[17] majd az 1666. július 4-én Szatmárnémetiben tartott generalis synoduson Ecsedre szentelték pappá[18], 1667-ben esperessé választották. 1667. március 2-án mint itteni papnak ajánlja vitatkozását egy Hollandiában tanult diák,[19] nemkülönben 1679 szeptemberében, s 1682. február 23-án, s 1686. februárban s 1687. július 2-án pedig mint erdődi papnak s a közép-szolnoki egyházmegye esperesének ajánlottak disputációt.[20]

1686. szeptember 17-én a tiszántúli egyházkerület püspökévé választotta, s mint ilyennek ajánlották vitatkozásaikat Leydában és Franekerában peregrináló diákok.[21] Bartók Gábor szerint 1685-ben, Zoványi cikkei szerint 1689-ben vitték a szatmári papságra.[22] Ugyanitt halt meg 1691. március 23-án.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam Gulichius Abrahám „Theológia Prophetica" című 1684-ben Amszterdamban megjelent kétkötetes munkáját. Ezt a munkát — az első kötet bejegyzése szerint — „Clarissimo ac Celeberrimo Viro Dno Petro Körmendi, Ecclae Erdödiensis Pastori Vigilantisso, Dno & Fautori suo in aeternum venerando mittit Paulus P. Szölösi, Franequerae Frisor". Ez alá írva: „Ex Libris Petri Körmendi ms A. 1686 die 14 Marty." Alatta: „Ex donatione R. ac Cl. D. Affinis Petri Körmendi Eppi Ecclarum Cis & Ultra Tibiscanar. possidet Michael Sz. Némethi A. 1687. 22 Januar." A második kötetben az első kötet utolsó bejegyzésének megismétlése után: „Coll. Claud. Refr. 1693.", ezenkívül: „Clarisso, Doctisso ac multum Reverendo Viro Dno Petro Körmendi Ecclae Erdődiensis Mystae Zelosissimo, Tractus mediocris Szolnok Seniori Vigilantisso, Fautori suo per quam dilecto mittit Paulus Szőlősi Lugduno Batavor. Anno 1685."[23]

Családi vonatkozású adatképpen tudjuk meg ebből a bejegyzésből, hogy Körmendinek sógora volt Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári pap, esperes, ezen kívül még testvérét maga nevezi meg Körmendi Balázsban.[24]

*

[17] Bartók Gábor: A szathmári és németii ref. egyházak és iskolák története. (SpFüz. 1860. 220.)

[18] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp. 1898. 34.

[19] RMK III, 2402.

[20] RMK III, 2988., 3201., 3391., 3446.

[21] RMK III, 3450., 3498.

[22] Bartók i. m. 220 és Zoványi Jenő 1940. évi cikkei.

[23] Könyvtári jelzése: O. 36. — Vö. H. J.: XVI—XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. (Et 1943: 29.) — Meg kell itt jegyeznem, hogy a két kötetet Körmendinek megküldő Szőlősi Pál 1686 februárjában — mint auctor & defendens — Vitringa elnöklete alatt Franekerában tartott hosszabbacska vitatkozását is neki ajánlotta. (RMK III, 3391.)

[24] RMK III, 2206.

Comenius könyvküldeményének címzettjei sorában nem véletlenül került az utolsó helyre *Eszéki István* neve. Ő ugyanis csak néhány hónappal a küldemény útnak indítása előtt tért haza peregrinációjáról, és foglalta el első jelentősebb itthoni állomáshelyét a nagybányai iskola élén.

A Régi Magyar Könyvtár III. kötetét végigböngészve, csak egyetlen akadémiai hallgatót találtam, aki az öreg rendű Comeniust vitatkozásának ajánlásával megtisztelte. Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy ez a diák éppen „Stephanus Eszeki", Voetius professzor utrechti tanítványa, aki 1665 augusztusában disputált.[25] A két adat együttesen nagyon valószínűvé teszi, hogy sok honfitársához hasonlóan Eszéki sem mulasztotta el felkeresni a kiváló nevelőt. Comeniusnak erről a fiatal magyar tisztelőjéről, későbbi pályájáról, irodalmi munkásságáról a jelen kötetben már részletesen szólottam.

Mezőlaki, Tatai, Szatmárnémeti, Sárpataki és társaik

Legvégül szólnunk kell az ifjabb generációnak azokról a képviselőiről, akik talán nem zárták le Comenius magyar tisztelőinek sorát, de peregrinus diákokként ők vállaltak utoljára (mai tudomásunk szerint) nevezetes megbízást a nagy pedagógustól — három évvel annak halála előtt, 1667-ben.

Vizkelety András becses közleményéből ismeretes az öreg Comenius nyolcsoros írása, amelyet 1667. május 26-án *Mezőlaki P. János* peregrinus diák emlékkönyvébe „senili manu sua" jegyzett be.[1]

Ez az ifjú — nevéből következtetve — papfiú volt, s nagyon hihetőleg fia annak a Mezőlaki Miklósnak, akit az öreg Bethlen István gubernátor Váradon tanult fia Bethlen Péter mellé 1621. október hónapban házitanítóul rendelt.[2]

Mezőlaki P. János neve először a sárospataki kollégium alumnus diákjainak névsorában jelentkezik, itt ugyanis 1659. március 10-én írta alá az iskolai törvényeket. Neve után azt jegyezték fel, hogy „Promotus in Acad. Holland et Angl."[3]. Külsőországokba indult bújdosása előtt — Zoványi Jenő cikkei szerint — 1665-ig Komáromban volt rektor.[4] Ezután Franekera egyetemén találunk reája, ahol 1665. augusztus 2-án Samuel P. Tatainus, Johannes Mezőlaki, Stephanus Liszkai és Georgius Balkányi egyszerre iratkoztak be a teológia és filozófia hallgatóiul,[5] azonban néhány hónappal korábban is itt volt már, minthogy Eszéki István utrechti teológus 1665. jú-

[25] RMK III, 2300.
[1] ItK 1967. 192.
[2] Adattár I. 236—238.
[3] Et 1945: 336.
[4] Zoványi Jenő 1940. évi cikkei.
[5] TT 1886: 795.

nius 10-én tartott vitatkozását Mezőlaki János franekerai tanulónak is ajánlotta.[6]

Az 1666. esztendőben ugyaninnen már három értekezése ismeretes: március és június hónapban Schotan Keresztély professzor irányítása mellett, augusztus 12-én pedig, mint author & respondens Arnoldus Miklós elnöksége alatt disputált.[7] 1666. október 26-án Tatai P. Sámuellel és Liszkai Istvánnal együtt iratkozott be a groningai akadémiára.[8] Hihetőleg innen indult át Angliába, ahol emlékkönyvében található bejegyzés szerint 1667-ben Cambridge-ben, majd Oxfordban tanult. Április 17-én már ismét Groningenben írnak könyvébe emléksorokat, majd május elején Franekerában van, mígnem e hónap 26-án Amszterdamba látogat el, felkeresve Comeniust. Augusztus 20-án Utrechtben találkozott Tataival, 25-én azután már Leydában találjuk, ahol Sárpataki augusztus 28-án írja emléksorait. Bizonyosan helyesen következteti Vizkelety András, hogy Mezőlaki ekkor adta tudtára Sárpatakinak, hogy Comenius hazájukba hazatérőleg magyar ifjakat keres, akik tiszteletpéldányképpen küldendő nehány munkáját a megjelölendő magyarországi és erdélyi férfiaknak kézbesítsék. Bizonyosan e találkozásnak lehetett a következménye, hogy azután három ifjú, vagyis Szathmár-Némethi Mihály, Tatai Sámuel és Sárpataki N. Mihály már 1667. szeptember 8-án Amszterdamban bekopogtatott Comeniushoz, és átvették tőle a küldeményt.[9]

Mezőlaki emlékkönyve tanúsítja, hogy 1667. szeptember 16-án Rotterdámban, de október 7-én ismét Angliában: Londonban, december 12-én újra Oxfordban van, s a két tartózkodási helyét váltogatja az 1668—1669. években,[10] mígnem 1670-re visszatér Hollandiába, s november 2-án mint author & respondens Burman Ferenc professzor elnöklése alatt „De Idolatria Pontificia" tárgykörből nagyobbacska vitatkozást tart.[11] (Meg kell jegyeznem, hogy e disputációt a Juliánus-naptár szerint november 2-án tartotta, holott az ajánlást a gregoriánus számítással november 4-én keltezte, ez pedig nyolcnapi eltérést jelent, bizonyítván, hogy ennyivel korábban fejezte be dolgozata szövegét.)

Úgy lehet, hogy ezután megint csak visszatért Angliába, s netalán ott halt volna meg. Vizkelety ezt abból a körülményből következteti — nem alaptalanul —, hogy emlékkönyve 1769-ben egy angol tulajdonában volt Londonban: Apponyi Sándor egy ottani antikváriusnál találta reája s vásárolta meg gyűjteménye számára.

Az irodalomtörténet elsősorban azért tartja számon Mezőlakit, mert fentebb már említett mindkét franekerai disputációja a híres angol puritánus író, Ames(ius) Medullajának egyes fejezeteiről íródott.[12]

*

[6] RMK III, 2297.
[7] RMK III, 2326, 2327, 2328.
[8] Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194.
[9] Vizkelety András: Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben. (ItK 1967: 190—192.)
[10] I. h. és Trócsányi Berta: Magyar ref. theológusok Angliában a XVI. és XVII. szdban. Debrecen, 1944. 22.
[11] RMK III, 2533.
[12] Megemlékezik erről a magyar—angol irodalmi kapcsolatok minden fontos összefoglalása, így Trócsányi i. h., Berg Pál stb.

*Tatai P. Sámuel*ről Vizkelety András tudomása szerint „külföldi útján kívül semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre". Valóban keveset tudunk róla.

Nagyon valószínű azonban, hogy papfiú volt, s hazai tanulását 1657-ben Debrecenben kezdte el, ott a kollégiumban contrascriba, senior volt és — a kollégium anyakönyve szerint — 1660-ban Kőrösre vitetett.[13] A kőrösi elhelyezkedés időben éppen beilleszthető még a külföldi tanulmányokra indulás előtti évekbe.

Külföldön nevét először a franekerai egyetem anyakönyvében 1665. augusztus 2-án Mezőlaki Jánossal és Liszkai Istvánnal egyszerre találjuk a teológiai és filozófiai tudományok hallgatójául beírva,[14] azután mindhármuk 1666. október 26-án Groningában iratkoztak be.[15] Majd innen Friesland és Groninga északi tartományokból Németalföld délebbre elterülő városába, Utrechtbe is átjött; nevét Mezőlaki János emlékkönyve 1667. auguszt. utrechti keltezéssel őrizte meg.[16] Peregrinációjának erről az újabb állomásáról azután könnyen látogathatott át szeptemberben Amszterdamba is. Ennek megtörténte után útját egészen rövidesen hazafelé irányította az ekkor Comeniusnál tisztelgett három diák; a kiváló tudós eléggé nagy mennyiségű könyvet adott otthon való kézbesítés céljából, s e küldeményt valószínűleg hamarosan szállítaniok is kellett.

Tatai alig ért hazájába, rövidesen igen nagy próbáltatás elé állította az akkor dúló rekatolizáció kegyetlenkedése. Ő is egyike volt azoknak a protestáns papoknak és mestereknek, akik a pozsonyi „delegatum judicium" elé idéztetve, gályarabságra ítéltettek. Azok közül a Nápolyba meg Szicíliába hurcolt szerencsétlen foglyok közül, akik a kegyetlen bánásmód ellenére mégis életben maradtak, néhányuknak Kaegius János biltensi lelkipásztorhoz intézett emléksorát őrzi a debreceni református nagykönyvtár, ezek között van Tatai P. Sámuel egykor tornaaljai papnak, 1677. október 11-én Zürichben írott emléklapja is.[17] E sokat szenvedett szerencsétlen foglyok névsorát Cserei is közli históriájában,[18] legnagyobb részüknek azonban további sorsuk ismeretlen. Közöttük van Tatai neve is, mint akiről semmi további adat nincsen. Igaz, hogy a felszentelt tiszántúli papok névsora az 1677. június 27—28-án Berettyóújfaluban felavatottak között említ egy Tatai Sámuel nevű Vezendre rendelt papot,[19] ámde ez semmiképpen sem lehet azonos a gályarabbal, mivel őt mint tornaaljai prédikátort már közel egy évtizeddel korábban fel kellett szenteljék, azután meg vezendi az itthon tanultak között van felsorolva, holott a másikról tudjuk, hogy akadémikus volt.

[13] Thúry Etele: Iskolatörténeti adattár II. 122.
[14] TT 1886, 795.
[15] Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.
[16] ItK 1967: 192.
[17] Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmeztető. 1872: 459.
[18] Nagyajtai Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. 57. — Tatainak e második, kényszerű és szenvedéssel teljes „külföldi utazgatását" a magyar gályarabok történetével foglalkozó szakirodalom részletesen ismerteti. Ld. pl. Thúry Etele közleményeiben — ProtSzle 1909: 590. és 1910: 33, 39, 112; TT 1909: 549, 1910: 448. — egy Pápán őrzött levelére, s velencei emléksoraira vonatkozó meg egyéb adatokat. Rácz Károly szerint Tatai maga is leírta szenvedése történetét Lavater János számára. (A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Sárospatak, 1874. 181—182.)
[19] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp. 1898. 41.

A fentiekben annyiszor emlegetett Comenius-féle „Memoriale" leírójának, az érdemes *Szathmár-Némethi Mihály*nak[20] életefolyásával ezúttal nem szándékozom hosszasabban foglalkozni, erre elégséges támpontot kapunk 1689. május 25-én Kolozsvárt történt elhunyta után kinyomtatott temetési kártájának prefációjában,[21] valamint számtalan művének elöljáró soraiban s ajánlásában. Ezeken kívül rövidre fogott összegezést találunk Bod Péternél és Zoványi Jenőnél. Itt csupán iskolázására kell felfigyelnünk. Itthon Szatmárnémetiben, majd Szatmáron járt iskolába, azután Debrecenben, ámde a tanulók névsorában a sok azonos nevű diák miatt az ő személyét csak óvatosan merjük az 1657. november 6-án subscribált „Michael Némethi"-vel azonosítani. Ez a diák Komáromi Csipkés György rektorsága idejében iratkozott be.[22] Innen azután Sárospatakra ment át, mégpedig 1658 „Michael Szattmar Nemeti. 19. Junii. Rector Tokajiensis inde ad Acad., postea Pastor Göntziensis unde A. 1671. pellitur a Pontificiis et fit Pastor Claudiopoli et Tractus ejus Senior dexterrimus. Obiit ibidem A. 1689."[23] Patakon tehát az akadémiákról két-három éve lejött Baló Menyhértnek, Buzinkai Mihálynak és Pósaházi Jánosnak lett tanítványává. A kollégiumból 1661-ben Tokajba vitetett rektornak, innen pedig 1664-ben külsőországokba bujdosott.

Hollandiában először Franekerában állapodott meg, ahol 1664. május 24-én iratkozott be „Michael Szathmár Némethi Hungarus" néven az egyetem teológiai és filozófiai karára,[24] azután Groningába ment át, ahol neve 1664. szeptember 1-én kerül be az anyakönyvbe.[25] Ezután Utrechtben találjuk,[26] a következő esztendő április 12-én lesz a leydai egyetem növendéke.[27] Végezetül is 1666-ban ismét Franekerában van, ahol egy „Theologia philosophiae domina" c. vitatkozásának I. és II. részét,[28] majd pedig mint author egy 56 lap & 4 sztl. levél terjedelmű munkáját jelenteté meg „Tyrocinium Hebraicum" címen.[29] Utrechti és leydai vitatkozásai katoli-

[20] Nevével tulajdonképpen úgy kellene eljárnunk, mint ahogyan a Miszt-Tótfalusi Kis Miklóséval tettünk, hogy kövessük a maga korának névhasználatát, vagyis a vezetéknevesített származási helynek közelebbi meghatározását adó jelzőt egyszerűen hagyjuk el. Tótfalusi ugyanis éppen úgy, mint Szatmár-Némethi legföljebb rövidítéssel szokta volt feltüntetni teljes neve előtagját („M." ill. „Szath."), kimondani azonban se ők, se kortársaik nem mondták ki legtöbbször ezt a teljes alakot. Minthogy azonban a csonkítatlan Szathmár-Némethi elnevezés annyira benne van már a köztudatban, ezért azután mégiscsak meghagytam ezt a névalakot. Jobbnak látszott ez azért is, hogy elkülönítsük névrokon kortársaitól! Hiszen nemcsak az szükséges, hogy I. Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári lelkész (1638—1689) személyét megkülönböztessük a jelen kötetben is előforduló II. Szathmár-Némethi Mihály kolozsvári professzortól (1667—1709), hanem tudunk kell arról, hogy Némethi Mihály néven a kolozsvári nyomda 1684—1690. évekbeli vezetője is jelentős alakja volt a kor művelődési életének, s atyjafia is a papnak. Végül ez utóbbi azonos nevű fiát is ismerjük, legalább név szerint, s tudjuk róla, hogy akadémiákat is járt.

[21] A kolozsvári Farkas utcai templomban és ItK 1895: 83—84.

[22] Thúry E.: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 122.

[23] Et 1944: 135.

[24] TT 1886: 795.

[25] Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.

[26] Segesváry Lajos i. m. 20.

[27] Archiv. N. F. XVI. 214.

[28] Mokos Gyula: Íróink életéhez. Bp. 1907. 84.

[29] RMK III, 2386.

kusellenes tárgyúak, és az erősen orthodox felfogású Voetius Gisbertus, illetőleg Hoornbeek János professzorok elnöklete alatt tartotta.[30] Tárgyválasztása nem is csodálandó, hiszen Sárospatakról Buzinkai és Pósaházi keze alól került ki. Ámde az ő Patakra történt beiratkozásakor még frissen élhetett az ott maradt tanítványokon keresztül Comenius nevelői és felvilágosító szelleme, hogyne élt volna tovább ez is a törekvő és tetterős ifjú lelkében. Ezért is nem mulasztotta el, hogy — amikor hazájába visszatérendő volt — a nagy tudóst, két társával együtt, felkeresse. Pedig ezzel az útjával Franekerából visszafelé kellett térnie, hogy 1667. szeptember 8-án ellátogathasson Amszterdamba, ahol azután maga rója papirosra — Comenius utasításai szerint — a nevezetes „Memoriale"-t; nemkülönben társaival együtt vállalja az Angelus Pacis és más kötetek meglehetősen nagyszámú tiszteletpéldányának hazaszállítását Magyarországra.[31]

Szathmár-Némethi Mihály hazaérkezve, ismét elnyerte a gönci iskola irányítását, valamint 1670. december 17-én ugyanitten papságra szenteltetett fel.[32] Azonban elűzetvén, egy évig Debrecenben állapodott meg. Onnan Bocskai István Zempléni főispán, felső-magyarországi bujdosónak 1672. december 24-én Kolozsvárt történt elhunyta[33] miatt Szathmár-Némethi is bejövén a temetésre, az egyházközség 1673. március 14-i határozatával papjául marasztá.[34] Itt azután teljes odaadással szolgálta a kolozsvári és az erdélyi művelődés ügyét. Porcsalmi András utódaként a kalotaszegi egyházmegye esperese lett, s az is maradt egészen 1689. május 25-én, Kolozsvárt bekövetkezett haláláig.

Szathmár-Némethi igen nagyszámú munkát írt s nyomtatott ki, de kéziratos kötetei is maradtak szép számmal.[35] Mindezek közül egyik igen becses beszédgyűjteményes könyve: az 1675-ben Kolozsvárt megjelent „A' Négy Evangelisták szerént való Dominica". Ennek „Ajánlo Levelében" egy kis egyháztörténeti áttekintést is ad, de a saját életére és munkásságára, nemkülönben egyes fő- és polgári rendű pártfogók szellemi világára vonatkozólag is kapunk tőle érdemes felvilágosításokat.[36] Noha maga Németi Mihály aligha tartozott a korszerű nézeteket valló újítók közé, — mégis feltűnik a művelődés ügye iránti rendkívüli odaadása. Mai szemünkkel nézve az utóbb említett könyv ajánlásában azt tekinthetjük talán a leglé-

[30] RMK III, 2370, 2347. és 2348.

[31] ItK 1967: 190—192.

[32] Szath. Némethi Mihály: A' Négy Evangelisták szerént való Dominica. Kolozsvárott, 1675. 3/A. lev.

[33] RMK I, 1164.

[34] Szath. Némethi Mihály i. m. 5/A. lev.

[35] 1686-ban Kolozsvárt kiadott „Dominicalis Praedicatiok Toldalikia" című munkája előszavában felsorolja 13 nyomtatásban megjelent és 9 nyomtatásra kész, de még kéziratos munkáját. Ez a maga által készített és kinyomtatott bibliográfia bizonyítja, a saját maga öntudatos értékelését, ami Sámuel nevű öccsében is jelentkezik, ámde Mihályban nem fedezhető fel a hiúságát sértő egyének ellen tanúsított rosszakarat.

[36] A 32. jegyzetben id. m. (3/b—5/b lev.) „Legelsőben-is" Teleki Mihály nevét, „Scholánkhoz való buzgó szerelmét" dicséri; majd a „Nemes s Tanácsos Debreceni Respublikának Tiszteletes Tanácsát" mert ... „egész Magyar-országban, mellyik Tartomány s' Város tart, mindennapi étellel s' ruházattal is, ollyan öregebb s' apróbb iffiakból álló Scholát, s abban tudós Mestereket, maga költségén?", miként akkor „.. Martonfalvi György ... Szilágyi Márton Uram". Végül Kolozsvár és Szatmár városi kurátorokról és tanácsosokról szól.

nyegesebbnek, hogy annak mindenik pontjában a fölsorolt patrónusok kiemelkedő érdeméül éppen az iskolákról s a tanulóifjúságról való gondoskodást említi. Ezt a jelenséget azután — legalább részben — föltétlenül Comenius hatásából eredőnek kell tulajdonítanunk.

*

Utolsóként *Sárpataki N. Mihály* írta alá a Memoriále-t, de láttuk, hogy a Mezőlaki által továbbított felszólítás nyomán valószínűleg éppen ő szervezte meg a Comenius nevezetes megbízását felvállaló kis diákcsoportot. Illő tehát, hogy személyével kissé részletesebben foglalkozzam, hiszen egyébként is — bár közéleti szereplése nagyon passzívnak tünteti fel személyét — terjedelmes könyve a kortársak körében mégis csak nem ok nélkül lehetett olyan népszerű.

Hosz Pál és Szathmári János kurátorok, mint a kolozsvári református egyházközség quártásai, számadáskönyvükbe 1670. április 3-án azt jegyezték fel, hogy „Az Ecclesia Expediálvá[n] Bellényessi Szabó István, és Hajdu György Uraimékat Bányára harmadik Pap tudakozására, atta[m] uti költséghekre eő keg(elm)ek[ne]k hat forintott. — Nagy János[na]k, hogy Hajdu Győrgy Uraimékkal oda járt Bányára fizette[m] négy forintott." Majd 1670. május 31-én ugyanők arról számolnak be, hogy „Attam Hajdu György Ur(amna)k hogy az Ecclesia Urunkhoz küldötte Sarpataki Ura[m] dolgha véghet Fejervárra uti kőtseghre fl. 3 // —"[37] (Tudjuk, hogy az idézetben említett „Urunk" alatt a fejedelmet, Apafit kell értenünk, aki — mint az erdélyi református egyház főpatrónusa — különösen a fiskus által támogatott egyházközségektől megkívánta, hogy a kebelükben történt jelentősebb eseményekről tudósítsák, intézkedéseikhez jóváhagyását kikérjék.)

Tehát a kolozsvári reformátusok harmadik papjukul Nagybányáról, avagy környékének valamelyik nagyobb eklézsiájából, netalán Felsőbányáról hozták maguknak. Annyi azonban egészen bizonyos, hogy ez az új prédikátor megelőzőleg legfennebb csak iskolamester, avagy udvari pap lehetett, minthogy hajdanta legtöbbször csak a rendes lelkipásztorság elnyerése után volt lehetséges megházasodniok, Sárpataki pedig alig volt még csak 2—3 hónapja Kolozsvárt, vele kapcsolatosan máris a következőket jegyezte fel Hosz Pál főquártás: 1670. július 24-én „Saárpataki Ura[m] Lakodalmára Curator Uraimék paranczolattyokbol vöttünk egy tagh hust fl. 1 //. 62. — Czipotis vöttünk százat azo[n] szükséghre fl. 1 // — Ludakat vöttünk negyet husz husz penze[n] fec(it). fl — // 80. Tyuk fiakatis tizet hetve[n] hat pénze[n] — fl — // 76." „Sárpataki Ur[am] Lakodalmara conferalt az Eccl(esi)a Ur(narum) 25" a dézma-borból.[38]

A felsorolt ételneműek mennyiségéből megállapítható, hogy ez a lakodalom nagyszabású volt, a résztvevők száma a félszázat is elérhette. Az új asszony neve után sokáig hiába kutatva, végtére is a debreceni református nagykönyvtárban találtam reája vonatkozó útmutatást. Ugyanis ifjabb széki Teleki Mihály „Fejedelmi Lelek Avvagy A' Jo Fejedelemnek Szük-

[37] 1669/70. évi számadáskönyv Hosz Pál elsőquártás kezeírásával. 23/B. és 26/A. lev. (Az egyházközs. levéltárában.)

[38] Uo. 11/B, 27/B, 32/B. lev.

seges Ajandeki" című s 1689-ben Kolozsvárt megjelent munkájának ott őrzött példányában az elülső őrlevél B. lapján a következő áthúzott sorok olvashatók: „Ex donatione Clariss. ac admodu[m] Doctissimi Viri Domini Michaelis Sárpataki relictae Viduae Dnae Annae Belényesi possidet Johan: Kővesdi Ab Anno 1695 Die 23 Januarij".[39] Sárpataki felesége tehát annak a Belényesi Szabó István kolozsvári tekintélyes polgárnak lehetett a leánya, aki annak idején Hajdú Györggyel együtt ment Bányára harmadik pap meghívása végett. Jóllehet pontosan ebben az idő tájban élt Kolozsvárt egy másik Belényesi származási nevű jómódú iparos is, akit mestersége után Csiszár Istvánnak hívtak, mégis a körülmények találkozása s az eltelt idő rövidsége miatt inkább gondolhatunk az előbbi lehetőségre.

Az 1670-ben Kolozsvárra hívott és ott megházasodott Sárpataki Nagy Mihály eredetéről a testvérbátyja és annak utódai életefolyásából épp eleget tudunk; csak két olyan összegezésre utalok itt, amelyeket igazán szigorú kritikával lehet használni.[39/a]

Magának Sárpatakinak az életével kapcsolatban tudjuk, hogy 1638-ban vagy 1639-ben született, minthogy Leydában 1665. november 19-én történt beiratkozásakor magát 27 esztendősnek mondotta. Hazai iskolázását csak részben ismerjük, feltételezve, hogy az 1658. évi tatárdúlás elől Apáczai igazgatása alá Kolozsvárra menekült gyulafehérvári diákok egyike vele azonos lehetett. Majd Apáczai elhunyta után Sárospatakra iratkozott be; az itteni alumnusok anyakönyve szerint: „Michael N. Sárpataki. 26. Maji. Classis syntact. praeceptor. Salut. Acad., tandem Pastor Claudipolit. in Transylv. Antagonista magnus Collegii."[40] Ezzel kapcsolatosan meg kell jegyeznem, hogy idézetünk három utolsó szavát annál kevésbé tudom értelmezni, minthogy élete további folyamából inkább békésebb természetűnek gyaníthatnók, hacsak nem tételezünk fel Pósaházi és Buzinkai professzorokkal szemben támadt bizonyos ellentétet.

Külsőországokba történt bújdosásuk közben 1665. november 19-én egyszerre három erdélyi diák iratkozott be a leydai egyetem teológiai karára, ú. m. a 26 esztendős Dési Márton, a 27 éves Sárpataki Mihály és az ugyanolyan korú Váradi Mátyás.[41] Váradiról tudjuk, hogy Apáczainak kolozsvári tanítványa volt, Dési pedig Sárpatakinak csupán csak egy esztendővel ifjabb édes unokaöccse, akinek anyja ilyenképpen legalábbis 15 évvel volt idősebb Mihály nevű testvérénél.

Sárpatakinak hollandiai tanulásbeli előmeneteléről nem találtam semmi adatot. Valószínű, hogy künn való tartózkodásának legnagyobb részét Leydában töltötte, jóllehet bújdosásbeli társai közül Váradinak Essenius

[39] Könyvtári jelzése: RMK 213. A könyvvel megajándékozott Kövesdi Jánosról megjegyzem, hogy ez az ifjú a kolozsvári református kollégium törvényeit kb. 1690-ben írta alá s a diáknévsor szerint az iskolából történt kibocsátása után „cancellista factus". (Ld. Nomina Studiosorcum 15. lap.).

[39/a] Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára. 1893, 42—43. — Hermányi Dienes József emlékirata. Sajtó alá rendezte Kelemen Lajos. Minerva Könyvtár. Kolozsvár, 1926. 22—23. és Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritos. Bp., 1960. 226—27.

[40] Et 1944: 339.

[41] Archiv. N. F. XVI. 214. — Váradiról ld.: Adattár II. 622—627.

professzor elnöklése alatt 1666. december 22-én Utrechtben tartott disputációját Sárpataki N. Mihály és Dadai János barátai verssel üdvözölték,[41/a] ez azonban még nem jelenti azt, hogy Sárpataki is átkerült volna az utrechti egyetemre, mert hiszen a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának a következő bejegyzésű könyve szerint: „Ipsius Kalend. Januarii Anni 1665 Stephanus Pataki Groningae Frisior[um] mpr.", ez alatt pedig más kéz írásával: „Per Cambium cessit mihi Lejdae Anno 1667. Mich. N. Sárpataki mp."[42] E sorok tehát nemcsak a könyvtulajdonost, de azt is bizonyítják, hogy külsőországokbeli bújdosása tovább tartott az ország s a patrónusok szegényedése miatt eléggé sűrűn jelentkező egy esztendei egyetemi tanulásnál. Hihető tehát, hogy ő még künn töltötte az Erdély romlásáig általában szokásban volt három évet, s ilyenképpen hazatérése csak az 1667. év vége felé történhetett.

Előbb azonban még Hollandiában került sor arra a nem jelentéktelen eseményre, hogy a fentebb már említett Mezőlaki János peregrinus diák 1667. augusztus 28-án meglátogatta Sárpatakinkat, s a néhány hónappal azelőtt magától Comeniustól kapott megbízás alapján valószínűleg éppen ekkor javasolta, hogy mint hazatérni készülő — tegyen még egy utazást társaival együtt a hírneves tudóshoz Amszterdamba, s vállalják el szétosztandó könyveinek és üzeneteinek továbbítását. Ez azután — mint láttuk — meg is történt. Érdemes itt megemlíteni azt a feltételezésünket, hogy Sárpatakiék Mezőlaki útbaigazítása nélkül is felkeresték volna a nagy tudóst, nemcsak kiváló híréért, de a sárospataki főiskolához fűződő emlékekért is.

Sárpataki itthoni működéséről nem sokat tudunk; érdemei feltétlenül eltörpülnek jeles unokaöccse, Dési Mártonéi mellett. Kolozsvári források jóformán csak járandóságairól és lakóháza javítgatásáról adnak számot.[43] Kolozsvári diákok — két ízben is — mint itteni prédikátorról, őróla is megemlékeznek,[44] ennek azonban nincsen semmiféle jelentősége. Nagyobb nyomatéka lehetett családi összeköttetéseinek, testvéröccse lévén a Csereitől „ama régi híres ítélőmester"-nek nevezett[45] idősebb Sárpataki Mártonnak. Feltevésem bizonyságára idézem Budai Mihály, a kolozsvári református egyházközség világi első kurátora számadásának 1679. január 16-i tételét: „Tiszteletes Sáarpataki uramat expedialvan eö kglmek Ecclesiául Itélő Mester Sáarpataki uramhoz, onnet kgls Urunkhoz az Gilani Jakab dolgabol, ugyan Berki Istvan urammal edgyütt kölczegek volt eő kglmekk fl. 5 // 94. Az mely Szekeres eö kglmeket hordozta Ebesfalvaigh, s onnet haza, annak fizettem fl. 9 // —"[46]

Jól ismert a Gilányi Gergely hagyatékáért való kálváriajárás Hujetmer Jakab nevű unokaöccsének magvaszakadta után. Ennek az egyházra

[41/a] RMK III, 2372.

[42] Könyvtári jelzése: P. 58. volt.

[43] Hosz Pál és Uy-falusi Sámuel quártások számadáskönyve. 4/A, 10/B, 11/A, 40/B lev. és Erd. Prot. Közl. 1874: 52—54; 61—62.

[44] RMK III, 2990, 3121.

[45] Nagyajtai Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. 421.

[46] Budai Mihály kurátor számadásának kivonata. 3/A. lev. (Az egyházközs. levéltárában.)

szállandó tekintélyes vagyonnak megmentését — már Tofaeus püspök erélyes fellépését megelőzőleg — a derék Porcsalmi András, Apáczainak egykori tanára, majd tanártársa és jó barátja kezdeményezte. Erre bizonyságot láthatunk abban a levélben, amelyet már 1679. január 3-án intézett Gilányi Gergely özvegye Apafi Annához, a fejedelem testvérnénjéhez.[47] Lehetséges, hogy ugyanezt a levelet s ezzel együtt netalán magához Apafi Mihályhoz is intézett folyamodást vitte Sárpataki pap előbb a bátyjához tanácskérés, illetőleg útbaigazítás végett, tőle pedig a fejedelemhez Ebesfalvára.

Kétségtelen, hogy Sárpataki Mihálynak a Gilányi-hagyaték ügyében jutott szerepe inkább passzív természetű, ámde mégis az ő személyével kapcsolatosan maradt fenn ez az adat, amely kiindulópontját képezte annak a nagyszerű küzdelemnek, amelynek eléggé szerencsés befejezése tette anyagilag lehetővé, hogy az erdélyi református egyházak a bekövetkezett nagyon súlyos évtizedeken valahogyan mégiscsak keresztülvergődhettek.[48]

A kolozsvári református konzisztórium 1693. április 19-i jegyzőkönyve szerint „... boldog eml. K. Vásárhelyi Matkó István ura[m] helyébe választja és beállítja a főcuratorságra Tiszt. Sárpataki N. Mihály uramat, és ő kglme mellett megmarasztja és megtartja eddig való becsületes polit. curator uramékat, ugy mint Jenei Mihály, Stenczel András és Viczei Péter uramékat."[49] Ezután pedig espereskénti említik 1693. október 18-án.[50] Nem is egy esztendő múlva azonban már 1694. június 8-án a következő határozatot olvashatjuk: „Minthogy b. e. Tiszt. Sárpataki Mihály urunkat ekklánknak hűséges pásztorát és az ecclesiasticusi rend fő curatorát Isten ez világból kiszolitotta, hogy az ekkla ládájának kolcsai gondviseletlenül ne legyenek, tetszett a Tiszt. consistoriumnak Tiszt. Bátai György uram kezében adni az ekkla ládájának kolcsait, miglen Isten praedicatort adván állandó dispositio lehet. — B. e. Sárpataki Mihály urunk holta után mind az ő kglme relictája, mind penig veje Tiszt. Enyedi István uram szorgalmatosan felkeresték a mi levelei voltanak az ekklanak és kézben is adták a Tiszt. consistorium előtt és az consistorium is regestrum szerént feliratta és kézhez vötte, melyről való bizonyságnak okáért akarta az Tiszt. ekkla, hogy a maga könyvében extaljon emlékezet, hogy ő kglmeket ez után ne háborgassa senki azokért, a melyeket ő kglmek administraltak."[51]

A fenti sorokból tehát megtudjuk, hogy akkor már Sárpataki is itt hagyta a földi életet; halálának egészen pontos idejét nem ismerjük, ámde annyi bizonyos, hogy március 23-án még temetési beszédet mondott, azután meg a május 2-án tartott konzisztóriumi gyűlésen még szó sem volt az ő elhunytáról. Halála tehát 1694. május 2-a és június 8-a között következett be, amit különben az is megerősít, hogy október 3-án tartott egyház-

[47] Adattár. II, 311—12. és Herepei Gergely: A kolozsvári kolozsmonostori ref. templom története. 1914. 14—19.
[48] Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 114.
[49] Series rerum c. jzkv. 9—10. (Az ekkla levéltárában.)
[50] I. h. 15. és Benkő József: Transsilvania. (Vindobona, 1778.) II, 572.
[51] Series rerum. 23.

tanácsi gyűlés özvegyének kérését tárgyalva, megállapította, hogy a boldogult Tiszt. Sárpataki Mihály utolsó évének félesztendejét leszolgálta.[52]

Meg kell említenem, hogy mintegy öt kisebb-nagyobb nyomtatott munkájával is belekerült a számon tartott régi magyar írók sorába. Az egyik műve, amelyet Apafi Mihály fejedelemnek ajánlott, 1681-ben „Noe Barkaja" címen jelent meg Kolosvárt. 685 negyedrétnyi lap terjedelemben 22 példamutatásra felosztva.[53] A hosszúra nyújtott cím egyik mondata („az Igazságnak Praedikátora Noenak Lelkevel hivja s kénszeriti bé-szállani az Háládatlan Világot minden szelidséggel"), arra vall, hogy szelíd, sőt talán túlságosan is szelíd volt abban a súlyos időben, amikor erélyes kezű vezetőkre volt szükség. Könyve különben egykor kedvelt lehetett, mert hiszen belőle sok példány maradt reánk.

Másik munkája egy temetési beszéd. Czegei Vass György naplójában feljegyezte, hogy 1694. március 23-án „temettük el Kendefi János uramot az farkas-utczai templomban; tizenkét óra után fogtunk hozzá."[54] Ezen alkalommal s bizonyosan a koporsóba tételkor (vagyis március 19-én) is elhangzott összesen 5 beszéd „Utolso Tisztesseg" címkezdettel 1697-ben Tótfalusi műhelyében nyomatott ki. E beszédek egyikét Sár-Pataki N. Mihály tartotta.[55]

E beszédgyűjteménnyel összefüggésben jónak látom megemlítenem, hogy közülük a Csepregi Turkovics Mihály orációjával kapcsolatosan érte a szónok részéről Tótfalusit egy felejteni nem tudhatott mély sérelem. Természetes azonban, hogy ehhez Sárpatakinak semmi köze sem volt, hiszen ő a beszédek kinyomtatása idejétől visszafelé számítva, amúgy is már három esztendeje halott volt. Ellenben ugyancsak Tótfalusi „Mentségé"-ből értesülünk arról, hogy „T. Sárpataki Uramnak (mert az Ekklésia kérésére reá igertem magamat, hogy az Ekklésiásticusoknak ingyen nyomtatok chártát) halálára chártát ajándékon nyomtaték, mellyért az Ekklésiától 10 forint kellett volna, A' papiros árrában pedig, mellyet az után magam erszényemből fizettem meg) ma-is adósok."[56] Ez a kárta azonban — sajnos — nem maradt reánk, pedig belőle többet tudhattunk volna meg Sárpataki életéről és értékéről.[57]

*

A fentiekben bemutatott négy diák mellett végül — ha röviden is — szólnunk kell két, valamicskével fiatalabb társukról: *Kabai Bodor Gellért*ről és *Liszkai Pap András*ról. Az 1667-i Memoriale 9-ik pontja szerint: „Et quia itineris comites Hamburgi se nacturos sperant Dominum Kabai et

[52] I. h. 25.
[53] RMK I, 1264.
[54] Czegei Vass György naplói. (Magy. Tört. Emlékek. II. oszt. XXXV. köt.) 182.
[55] RMK I, 1506.
[56] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mentsége. (Kolozsvár, 1902.) 41—42., 50.
[57] Sárpataki harmadik és negyedik szellemi terméke egy-egy latin nyelven írott versecske az 1673. július 21-én elhunyt Kovásznai Péter püspök és az 1681. május 19-én meghalt Porcsalmi András esperes temetésére, ezek az egyetlen példányban reánk maradt kártákon láttak napvilágot. Még ötödik — de időrendben első — munkácskájának számíthatnók a Váradi Mátyás 1666-i disputációját üdvözlő verset.

Dominum Liszkai iisdem cum salute a me eadem exemplaria dono offert et omnia haec communicabunt." E sorokból ugyan nem látjuk tisztán, hogy ez a két megnevezett ifjú egyszer korábban volt-e vajon Comeniusnál? Tekintettel azonban arra, hogy az öreg tudós mégiscsak megemlékezett róluk, ezért besorozhatóknak tartom őket hívei közé. Személyükkel azonban részletesen itt már nem foglalkozunk, a legfontosabb összefoglalásokban megtalálható néhány adatra utalunk csak.[58]

[58] A Debreceni anyakönyv szerint Lippai Sámuel rektorsága idején subscribált „Gerhardus Kabai. Ductus Kecskemétinum, ivit hinc Patakinum, tandem in academias, reversus factus pastor ecclesiae Cassoviae, inde expulsus, profectus Debrecinum, ubi pro pastore conducitur". (Thury Etele: Iskolatörténeti adattár II, 128.) Majd a sárospataki alumnusok könyve szerint 1663. május 21-én írta alá az iskolai törvényeket Gerhardus Kabai, aki azután „Promot. ad Acad. per Cassoviensis et redux fit pastor Cassoviensis, post persecutionem vero A. 1674. Debrecinensis." (Et 1944: 341.) — Liszkai András személyére vonatkozólag az itthoni tanulás adatai közül csak annyi ismeretes, hogy 1659. november 28-án iratkozott be Sárospatakon. (Et 1944: 337.)

Külsőországokban való bujdosásuk idejéből megtaláljuk őket Franekerában: 1665. augusztus 2-án Stephanus Liszkai Th. et. Phil. Stud. és 1667. április 20-án Gerhardus Kabai Hungarus Theol. Stud. (TT 1886: 795.); Groningában: 1665. január 23-án Gelasius Kabai a. 25. T. és 1666. október 26-án Stephanus Liszkai T.; Utrechtben: 1666-ban Kabai Gellért és 1667-ben Liszkai Pap András (Segesváry. 20); végezetül Leydában 1665. augusztus 10-én Andreas Pap Liszkaiensis Hung. 24. T. és 1665. október 16-án Gerhardus Kabai Hung. 25. P. et T. (Archiv. N. F. XVI, 214.)

Tehát mindkettő képzett teológus, akiknek Utrechtben tartott vitatkozásaik ismeretesek, mégpedig Kabainak 1666. június 23-án Essenius professzor elnöklete alatt három részletben és 1666. május 16-án ugyancsak Esseniusnál, Liszkainak 1667. június 5-én Voetius professzor irányítása mellett (RMK III, 2366., 2367. és 2400.).

Hazatérésük utáni sorsukról Kabainál a debreceni és pataki anyakönyvek fent idézett bejegyzései számolnak be, Liszkai sorsa azonban nem egészen tisztázott.

ADATOK ANGLIÁBAN JÁRT MAGYAR DEÁKOKRÓL ÉS EGYÉB ANGOL EMLÉKEK

Berg Pál érdemes dolgozata után idézem a szigetországot 1652-ben megjárt Komáromi Csipkés Györgynek 1664-ben Debrecenben megjelent „Anglicvm Specilegium" című munkájából azt a megállapítását, hogy a magyar teológusok számára rendkívüli fontosságú az angol nyelv tudása, mert hiszen sok-sok lelkipásztor ennek a révén emelkedett a kiválóbb egyházi tisztségekre. Az indok Komáromi szavaiból állapítható meg és ez: a protestáns-világszerte elismert jeles bibliafordítás, valamint az angolok hitvédelmi irodalma.[1] Ilyenformán most már könnyen megérthető, hogy a puritanizmus iránti ellenszenve ellenére is a püspökös egyházigazgatási felfogású idősebb Rákóczi György miért segítette elő a magyar diákok angliai tanulását, s Geleji Katona István egészen határozottan miért nem szegült ellene a fejedelmi szándéknak.[2] Ennek következménye azután az a helyzet, hogy egyes előjelekből: így Tolnai Dali János „kegyesség formulájá"-ból, valamint Bánfihunyadi Jánosnak Medgyesi Pálhoz intézett leveléből sejthető, hogy mindjárt Heidelberg romlása után a magyar ifjak közül meglehetősen számosan keresték fel az angliai egyetemeket.

Igaz, hogy már jóval korábban, vagyis a XVI. században és a XVII. elején is voltak akadémiákon tanuló olyan magyar diákok, akik közben Angliát is meglátogatták, miként a nevezetesebbek közül 1572 előtt Skarica Máté, aztán 1595-ben Ujfalvi Imre és 1618-ban Szepsi Csombor Márton,[3] nagyobb számmal azonban Pfalznak, különösképpen pedig a jeles Heidelbergnek a spanyoloktól 1622. szeptember 15 táján történt feldúlása után kezdették a holland és angol egyetemeket felkeresni. Az Országos Levéltárban elhelyezett Zichy-levéltárban Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter irodalomtörténészeink egy, tartalmilag nagyon becses levelet találtak, amelyben Pataki Imre, az Odera melletti Frankfurtban tanuló diák 1623. augusztus 3-án arról értesítette patrónáját: Kisvárdai Katát, bedeghi Nyári Pál feleségét, hogy „tovább innet Frankofurtombol nem mehettem: mert mind az szük allapot az mezze es mas orszagokra valo uttol; s mind penigh az Norymbergaj Remus doctornak es Szenczi Molnar Albert Uramnak leue-

[1] Berg Pál: Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolában. (Angol filológiai tanulmányok. IV. Bp., 1942.) 120. és RMK II, 1030.

[2] Vö. Adattár I, 532.

[3] H. J.: Skarica Máté halála ideje. ProtSzle 1936: 17—20. és Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: Szepsi Csombor Márton összes művei. Bp., 1968. 38, 203—18.

lej, kiktől job allapatu helieket tudakoztunk, megh tartoztattanak: benűnket ugi vagion, hogi az kikk bösegesen valo kőltsegek közzulűnk, el mentenek Anglia fele minekűnk ninczen modunk benne, nemis lezen mind addigh, mig Nagtok leuelet nem vezzűnk: Megh marattanak eo kegyelmekis velünk, az Nagtok alumnusi". Tehát Szenczi Molnár Albertnek itt is jelentőségteljes szerepére bukkantak reá az érdemes kutatók, vagyis (Remmel egyértelműleg) hihetőleg ő: a magyarországi peregrinus diákoknak mindenkori gondviselője volt az, aki tanulmányaik folytatására az új utat kijelölte.[4]

A következőkben felsorolt néhány diák nevére Trócsányi Bertának az Angliában megfordult magyar teológusokról összegyűjtött adattárában vagy nem akadtam reája, vagy pedig újabb adatokat csatolok az általa közlöttekhez. Természetes, hogy e megjegyzésem távolról sem akar megrovás lenni, hiszen a szerző maga is csak „első szerény kisérlet"-nek minősíti munkáját, amely „nem tarthat igényt a teljességre".[5] Szükséges azonban a bizonyságoknak eddig eléggé szegényes adattárát minden lehető forrásból gyarapítani, hogy ennek alapján minél világosabban láthassuk a puritanizmusnak a Kárpátokon belül történt elterjedését.

Külön kérdés — amivel itt csak néhány esetben tudok foglalkozni —, hogy a teológusok mellett miképpen jelentkeznek a szigetországban *világi* értelmiségünk képviselői is — egyre nagyobb számban.

Kecskeméti Máté. Angliai tanulásáról Trócsányi is megemlékezik. Egyébképpen a debreceni református kollégium nagykönyvtára őrzi Edwardus Didoclaviusnak a kiadási hely megnevezése nélkül 1623-ban megjelent „Altare Damascenvm ceu Politia Ecclesiae Anglicanae obtrusa Ecclesiae Scoticanae" című munkájának egy példányát.[6] Ennek tartalmában találjuk a többek között a „Presbyterium Anglicanum" fejezetet is. A kötet címlapján olvasható tulajdonosmegjelölés: „Ex libris Mattaei Kecskemethi." E könyvet bizonyosan már a megjelenés évében vásárolta Angliában, minthogy a leydai egyetem matrikulájából ismeretes, hogy ő mint 27 esztendős ifjú 1624. május 10-én iratkozott be az ottani egyetem teológiai szakára, ahol évfolyamtársa volt a vele együtt Angliát járt kassai Bakai Benedek,[7] a későbbi sárospataki főskólamester. E könyvet azután Kecskeméti maga ajándékozhatta a debreceni kollégiumnak, minthogy hazatérése után, 1628-ban eleintén itt rektori tisztet töltött be.

Maksai Öse Péter. Lehet, hogy 1629-től egészen 1632 szeptember elejéig tanult Cambridge-ben: Haller Gábor naplója szerint ez a Maksai Péter „lakott a cantabrigiai archiepiscopusnál egy néhány esztendeig". Kézenfekvőbbnek látszik azonban a canterbury-i érsekre gondolnunk. Ebben az esetben lehet, hogy a kiváló fiatalember színét se látta Cambridge-nek, akárcsak Csombor Márton, aki — sok kortársával együtt — éppúgy összetévesztette Cantuariat Cantabrigiával, mint jelen esetben alighanem Haller is.[8]

[4] Kovács—Kulcsár id. m. és ugyanők tőlük a MKSzle 1966: 332., 336. és klny.

[5] Trócsányi Berta: Magyar ref. teológusok Angliában a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1944. 7.

[6] Könyvtári jelzése: D. 449.

[7] Archiv N. F. XVI, 205.

[8] Lásd Békés Ágnes adatait a két városnévre: Angol Filológiai Tanulmányok II. 1965: 29—30. — Maksairól az Adattár I. kötetében közöltem cikket.

Trócsányi különben tévesen írja az enyedi kollégium tanárának, holott Gyulafehérvárott tanított.

Vásárhelyi István. Az 1637. esztendei kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében találtam az alábbi két feljegyzést: március 8-án „Erkezenek sal[us] conductussal Stephan[us] Vasarhelj V(runk)tol harmad magaual, (mostansagh jeot ala Angliabol az tanusaghbol) megyen ki Patakra mesterseghre". Majd március 9-én „Stephan[us] Vasarhelit Angliaban tanittatottak, kwlte Vrunk Patakra Mesterseghre vitettem el Huniadigh minden portekajaval Nagy Lukacs hat ökren".[9]

E Vásárhelyi István személyére vonatkozó néhány adatot — eléggé gyakori neve miatt — csak nehezen és bizonytalankodva merem vele azonosítani. Idehaza Debrecenben látunk egy 1628. május 9-én subscribált Stephanus Vásárhelyit.[10] Külsőországokban pedig csak Franekerában 1633. július 14-én beiratkozott „Stephanus Wasarhely Ungarus Theol. Stud." neve jelentkezik e tájban.[11] Valószínű, hogy innen ment át Angliába s néhány esztendőt a nagy drágaság ellenére is hihetőleg ott töltött.

Hazatérése Tolnai Dali Jánosnál jó másfél esztendővel korábbani időre: az 1637. év elejére állapítható meg, minthogy az 1635. esztendő nyarán Leydából hazatért Haller Gábor naplójában azt jegyezte fel, hogy az 1637. március 5. és 6. napját Medgyesen töltötte, s ekkor „Vásárhelyi Istvánnak az 4 tallért, melylyel Belgiumban adós voltam, adtam meg".[12]

Ezután Vásárhelyi — amint már láttuk — két-három nap múlva Kolozsváron utazik keresztül, hogy elfoglalja a fejedelemtől neki szánt sárospataki iskolamesteri állást. Feltűnő, azonban, hogy az ottani tanároknak Szombathi János által összeállított sorában az ő nevét hiába keressük, pedig a megelőző esztendőben három mester is távozott az iskola tanári karából.[13] A megüresedett helyek egyikére még 1636 november havában Vásárhelyinek egyik külsőországokbeli tanulótársa, Veréczi Ferenc, aki 1635-ben hasonlóképpen megjárta Angliát, rendeltetett rektorul. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Veréczi nem lett a puritánus elvek hívévé, megtörténhetik, hogy Miskolczi Csulyak István esperesnek, mint akinek felügyelete alá tartozott a pataki oskola, nem valami kedvező véleményt adott Vásárhelyi hitbeli felfogásáról, s ezért netalán csak egészen rövid időt tölthetett ennél az intézetnél.

A XVII. század dereka tájáról Vásárhelyi István nevezet alatt fennmaradt egyéb adatokat már nehezen tudnám az ő személyével összefüggésbe hozni, hacsak nem tartanók azonosnak a szatmári iskolának ugyanilyen nevezetű rektorával, aki Kézdi-Vásárhelyi Péternek, Barcsai fejedelem udvari papjának s majd az enyedi kollégium első professzorának gyermekkorában az 1630-as évek végén Szatmáron tanára volt.[14] Ha tehát a gyermek Vásárhelyi Pétert Kézdivásárhelyről a távoli Szatmárra vitték tanulni, föl-

[9] Az 1637. évi kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve. 72, 167.
[10] Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 110.
[11] TT 1886: 603.
[12] ETA IV, 39.
[13] Szombathi János után: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. SpFüz. 1865.
[14] Bod Péter: Magyar Athenas. (1766.) 323.

tétlenül valamelyes közének kellett lennie tanárához. Talán testvére vagy legalábbis rokona? Ezt a szatmári iskolaigazgatót azután azonosítani merem azzal a „Stephanus Vasarheli"-vel, akit a nagybányai közsinat 1638. június 6-án avatott pappá.[15]

Tolnai Dali János, Mohácsi István, Ujházi Mátyás, Ungvári Mihály, Kolosi Dániel, Szikszai Benedek, Molnár János, Kuthi János, Keserüi Pál, Kecskeméti Miklós diákok 1638. február 9-én Londonban egyességet kötöttek egymással, burkolt szavakkal elkötelezvén magukat a puritanizmusra. Trócsányi Berta Ujházi és Ungvári kivételével a többiről mind megemlékezik, csakhogy Keserüi Dajka Pált tévesen írja Keserü Pálnak, Szenczi Molnár Jánost pedig Enyedi Molnár Jánosnak.[16] Közülük Tolnai Dali Jánoson kívül figyelmünket még különösen megérdemli a korán elköltözött Keserüi Dajka Pál és Szenczi Molnár János, de Kolosi Dániel sem volt méltatlan egyházi szolga.

Almási Porkoláb András. Trócsányi nem említi, pedig Bánfihunyadi János Medgyesi Pálhoz az 1642. év elején Londonból intézett levelében megemlékezik róla, írván, hogy „ez az magyar barátom Almási, ki kolozsvári alumnus, mostan kigyelmetekhez haza migyen". Továbbá azt is közli, hogy megelőzőleg „innét Angliábul magyarok közzül egy is haza nem indult, hogy kigyelmednek irhattam volna".[17] E megjegyzés tehát határozottan bizonyítja, hogy ebben az időben Angliában több magyar diák is tartózkodott.

Redmeczi Péter is nagyon hihetőleg Angliában járt teológus volt. Ezt a feltevésünket arra alapítjuk, hogy a debreceni református nagykönyvtárban találtam Otes Sámuelnek egy „An Explanation of The Generall Epistle of Saint Jude" című 1633-ban Londonban megjelent munkáját, amelynek címlapjára írt „Petr. Redm. 1644 mpria" tulajdonos neve olvasható.[18] Könnyen feltételezhető, hogy aki angol nyelven írott könyvet sorolt be könyvtárába, az tudott is angolul, aki pedig tudott angolul, az aligha mulasztotta el, hogy ha már Hollandiába bujdosott el tanulás céljából, időközben ne látogatott volna el Angliába is, már pedig bizonyos, hogy Redmeczi külsőországokban is járt. Ezt bizonyítja, hogy „Petrus Redmetzi Ungarus Theol. Stud." 1640. június 19-én beiratkozott a franekerai egyetemre.[19] Majd ugyanitt Vedelius Miklós teológiai professzornak a Collegium Hungaricumban tartatott s 1640-ben ugyancsak Franekerában kiadott vitatkozásgyűjteményében „Petrus Redmeczinus" respondens neve két vitatkozásnál is jelentkezik.[20] De a debreceni református nagykönyvtárban még egy másik bizonyítékot is találtam, amelyben akadémiai készültsége mellett orvostudományi érdeklődéséről is tanúskodik. Ez a könyv „Vopisci Fortvnati Plempii Amsterodamensis ... De Fvndamentis Medicinae Libri Sex. Lovanii. 1638". Ennek címlapján „Petr. Redmetzi Avreae 1644" kézírás

[15] Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898. 21.
[16] Lásd Adattárunk I. kötetében a nevük alatti cikkeket.
[17] ErdProtKözl. 1874: 269. és Adattár II. 294.
[18] A debreceni ref. kollégium nagykönyvtárában.
[19] TT 1886: 605.
[20] RMK III, 1557.

bizonyítja a könyvtulajdonos nevét.[21] A címben foglalt városnévben felismerhető a belgiumi Löwen, ellenben a bejegyzés szerinti Aurea-ra biztos meghatározást nem tudok mondani, hacsak nem azonos a franciaországi Orléans latin nevének: Aureliana-nak rövidített jelölésével. Jóllehet itt ma sem akadémia, sem egyetem nincsen, ellenben 1667-ben találtam medgyesi Toppeltinus Lőrincnek „Theses Inaugurales de Nuptiis" című munkáját, amelyet „in Illustri ac Celeberrima Academia Aurelianensi ... publice ... ventillandas proponit",[22] ezért tehát nem lehetetlen, hogy Redmeczi is itt folytatta tovább tanulmányait.

*Kovásznai Cs. Péter*ről tudjuk, hogy debreceni és sárospataki tanulása után 1643-ban Hollandiába bujdosott, ahol azután Leydában, majd Grőningában, azután meg Franekerában iratkozott be az egyetemre, de könyvtárának egyik reánk maradt kötetéből azt is megtudjuk, hogy Angliában is járt, s onnan 1645. július 5-én tért vissza Hollandiába. Majd 1646 kora tavaszán indulhatott haza, s valószínűleg nem sokkal a június 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinat előtt érkezett meg, minthogy azon, mint „Neo-Academicus"-nak, az ő hitbeli felfogása is tárgyalás alá vétetett. De elveiben akár találtak kifogásolnivalót, akár sem, a valóság az, hogy vallott puritanus felfogása mellett később is, még püspök korában is következetesen kitartott, s Medgyesivel és Tolnaival együtt az egyházi vezetők közül talán egészen egymagában állott ilyen irányú működésben is. Meghalt 1673-ban Kolozsvárt; sírköve a házsongárdi temetőben még ma is áll.[23]

Crispinus János. A morvaországi születésű, német nemzetiségű, de Gyulafehérváron tanult Crispinus Hollandiában és Angliában folytatott tanulása közben 1646-ban könyvet vásárolt Londonban. Ez a „philosophus ac theologus doctissimus"-nak mondott ifjú nagyon valószínűen a kor színvonalán álló tudással és haladó szellemiséggel tért vissza Erdélybe, ahol már 1655-ben mint a fehérvári kollégium első rektora halt meg.[24]

Kálnai Péter. A Kolozsvár városi sáfárpolgár 1649. június 29-én azt jegyezte fel, hogy „Erkezek Angliabol Petr[us] Kalnay neűű Deak, megyen Fejeruarra, Czaholczj Vrnal leven Szallaso[n]".[25]

Külsőországokbeli tanulásáról találjuk, hogy „Petrus T. Kalnainus Ungarus" 1646. július 16-án iratkozott be a hollandiai Deventer athaeneumába.[26] Lehetséges, hogy Erdélyből történt útbaindulását az az adat rejti, amelyet ugyancsak a kolozsvári sáfár úgy jegyzett fel, hogy 1646. április 21-én „Erkezenek Fejeruarrol az Vrunk ő Nagysága alumnusi, michael Maxaj negjed magaual, mennek oda fel".[27] Tehát valószínűleg fehérvári, vagyis erdélyi iskola diákja volt ez a Kálnai T. Péter, minthogy a származási nevet adó falu is Belső-szolnok megyében terül el, valamint a csoportvezető diák is erdélyi, pontosabban szólva háromszéki származású volt.

[21] Könyvtári jelzése: Q. 1301.
[22] RMK III, 2396.
[23] Lásd az Adattár II. kötetében az ő neve alatti cikket.
[24] Bővebben ld. Adattár II, 532—536.
[25] A városi sáfár. 1649, 244. (A kolozsvári állami levéltárban.)
[26] Sz. 1937: 506.
[27] Sáfár. 1646, 308, 427.

Kálnai Deventerből még ugyanabban az esztendőben Utrechtbe ment át az egyetemre.[28] Ugyanitt 1647. április 14-én Voetius professzor elnöklése alatt vitatkozást tartott „Methodus respondendi excerptis calumniis de Deo autore peccati etc." tárgykörből. Ajánlását a többek között Kálnai István királyhelmeci paphoz, mint testvéréhez intézte.[29] Itteni diáktársai Igaz Kálmán, Szathmári Baka Péter, Lippai Sámuel, Illyefalvi Miklós voltak.[30]

1648. június 4-én a leydai egyetem anyakönyvében bukkanunk reája. A bejegyzés azt is tudtul adja, hogy ekkor 26 esztendős, s a teológiai karnak volt a hallgatója.[31] Tehát 1622-ben láthatta meg a napvilágot. Ezen az egyetemen a többek között Apáczainak, Sikónak és Fogarasi Ferencnek volt tanulótársa.

Kálnai nevére ezután 1648. szeptember 29-én találunk, ugyanis ekkor iratkozott be a franekerai egyetemre.[32] Itt most megint összekerült Apáczaival és Sikóval. E jeles iskolában azonban még két hétig sem tartózkodott, mert 1648. október 12-én már a gröningai anyakönyvben bukkan fel a neve.[33] Úgy látszik, hogy az ekkori diákok arra törekedtek, hogy majdani hazakerülésükkor mennél több egyetem látogatásáról s minél több jeles professzor előadásainak hallgatásáról, nemkülönben kellő világlátottságukról számolhassanak be. Feltételezhető, hogy Gröningából hajózott át Angliába, s ez az ország volt külsőországokbeli bujdosásának utolsó állomása, minthogy hazaérkezésekor ezt diktálta be hazatérésének kiindulási helyéül. De ezt látszik bizonyítani az a körülmény is, hogy a debreceni református nagykönyvtár egy olyan kötetét őrzi, amely John Prestonnak több művét tartalmazza. Az egyik a Londonban 1638-ban megjelent „The Golden Scepter", amelynek elülső második őrlevelének B. lapjára „Ex libris Petri Kálnai 1648 mpria" bejegyzést írt a könyvtulajdonos. E nevet azután egy későbbi kéz kihúzta és alája „Johannis P. Jablonczaj"-t írt.[34] A szigetországban tehát legfennebb ha 3—4 hónapig tartózkodhatott, minthogy útját legkésőbben 1649 áprilisában már hazafelé kellett irányítania.

Láttuk, hogy 1649. június 29-én Kolozsvárra érkezve, a presbiteriánus Csaholczi János lelkipásztornál szállott meg, ahol a másik puritánus pap: Gidófalvi János is lakott. E körülménynek az angliai tanulással való összetalálkozása azt bizonyítja, hogy Kálnai maga is ugyanazon felfogás vallója volt.

Kálnai — úgy látszik — nem maradt Erdélyben, hanem Felső-Magyarországban helyezkedett el, ahol azonban élete folyásán valóban szomorú sors jutott osztályrészéül. Ugyanis mint putnoki lelkipásztor — az erőszakos rekatolizáció idején — a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé idéztetvén, református és evangelikus pap- és iskolamester-társaival együtt koholt vád alapján elítéltetett, s 1674-től 76-ig különféle börtönökben és gályákon

[28] PrK 1885: 213. — Segesvári Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen. 1935, 15, 16.
[29] RMK III, 1690.
[30] PrK 1885: 213.
[31] Archiv N. F. XVI, 212.
[32] TT 1886: 608.
[33] Miklós Ödön: A gröningai egyetemen tanult magyarok névsora. Dunántúli Prot. Lap. 1917: 195.
[34] Könyvtári jelzése: F. 807/i.

a legembertelenebb módon kínoztatott, s nemcsak testileg, hanem lelkileg is megaláztatott. Végezetül azonban az életben maradtak — közöttük Kálnai is — Ruyter holland tengernagy által 1676. február 11-én Nápolyban kiszabadíttattak; ennek ellenére is azonban csak 1681-ben térhettek vissza hazájukba.[35] Kálnai ekkor már 59 esztendős volt, amely kor az egykori világban már öregemberszámba ment.

Enyedi Sámuel orvosdoktorról s a váradi jeles kollégium 1653—59. évi, valamint az enyedi főiskola 1664—70. esztendei tanáráról az 1655-ben szerzett gúnyirat azt verseli meg, hogy: „Angliabul hozott orvos Doctorságot, Magyar nemzet közzé merő hóhérságot, Mondják, oda fel is sok embert fel bonczolt, Mi nállunk is immár ahoz hozzá fogott."[36] Jóllehet doktorrá avatása 1653. július 1-én Utrechtben történt, mégis egészen bizonyosnak tartható, hogy megfordult Angliában is, erre vallanak e versnek boncolást emlegető szavai is. Jóllehet ekkor már Hollandiában is boncoltak az orvosprofesszorok (lásd Rembrandt „Anatomia" elnevezésű képét is), Angliában azonban éppen e tájban nagyon kiváló sebészprofesszorok tanítottak a főiskolákon. Emellett nincsen is okunk kételkedni a pontosan egykorú versszerző jólértesültségében.

Bizonyosan jeles testvérbátyja példáját követte *Enyedi Gáspár* is, aki 1660. március 30-án Utrechtben megszerezve a jogi doktori fokozatot,[37] ezután maga is átlátogatott Angliába,[38] hogy tudását és világismeretét még jobban bővítse.

Várallyai Márton. A Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában találtam egy olyan kötet könyvet, amelynek egykori tulajdonosa — a címlapra írt bejegyzés szerint — „Sum Martini Tr. Varallyai Londini 1653".[39] E könyvet tehát, amely ugyancsak 1653-ban jelent meg, Várallyai Tr. Márton még ugyanabban az esztendőben vásárolta Londonban. Reája vonatkozólag semmiféle adattal nem rendelkezem, s csak sejtem, hogy a nevében foglalt „Tr." rövidítés Transsilvanus jelzőre lenne feloldandó, ami azután akár „Erdélyi" családnevét, akár pedig „erdélyi" származási helyét is jelölheti, éppen ezért hihető, hogy származása Bálványosváraljáról, ebből a mindig tiszta magyar református faluból eredt. Találtam ugyan a franekerai diákok között egy 1648-ban május 28-án beiratkozott „Laurentius Varallyai Ungarus Theol. Stud." s egy ugyanabban az évben július 14-én jelentkezett „Michael Szinyér Varallyai S. S. Theol. et Phil. Stud."[40] nevű ifjút, akikről eleintén azt gondoltam, hogy valamelyikük nevét hibásan jegyezték ki az egyetemi matrikulából, ámde mindkettejük neve 1646. július 18-án, illetőleg 1648. augusztus 15-én változatlanul a Franekerában feljegyzett keresztnéven jelentkezik Gröningában is.[41] Váraljai Lőrincről különben is látjuk,

[35] Révész Imre: A magyar protestáns gályarabok teljes névsora. SpFüz. 1865: 840. és Farkas József: Elbeszélések a magyar prot. egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből. Bp., 1869. Magy. Prot. Figyelmező. 1872: 461.

[36] Lásd a Rákócziak váradi kollégiumáról írott cikket a II. kötetben.

[37] RMK III, 2119.

[38] RMK III, 2164, 2252.

[39] A volt SzNM-ban 205/1653. sz. könyvtári jelzéssel.

[40] TT 1886: 607.

[41] Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194.

hogy hazatérte után az 1651. június 18-án Kállóban tartott zsinaton a Szabolcs megyei Ibrányba avatták lelkipásztorrá.[42]

*Id. Köleséri Sámuel*ről nemcsak Trócsányi emlékezik meg, hanem élete folyásáról számos összefoglaló munka is számot ad, itt tehát csakis azért írunk róla, mivel szellemi beállítottságáról egy fölötte értékes bizonyítékról lehetséges beszámolnunk. Ugyanis a debreceni református nagykönyvtár egy olyan emléket őrizett meg, amelyről az Adattár előző kötetében bár már szólottunk, de mint az Angliát járt ifjak jó részét áthatolt szellem bizonyítékát itt sem mellőzhetjük.[43] Ugyanis a nagyváradi születésű Köleséri Sámuel, mint az itteni különben is puritánus szellemű tanárok tanítványa, 1654. május 22-én indulván németalföldi bujdosásra, előbb Leydában, azután valószínűleg Utrechtben tanult az egyetemen, majd Angliába hajózott át. A debreceni kollégiumi nagykönyvtár őrzi Püspöki János, Köleséri itthoni, nemkülönben hollandiai tanulótársa könyveinek egy gyűjtelékes kötetét, amelynek két darabja is a forradalmi Cromwell dicsőítését tartalmazó nyomtatott füzet. Az egyiknek címe: „Irenodia — Gratulatoria, Sive Illustrissimi amplissimiq(ue) Viri Oliveri Cromwelli, et Epinicion Dedicatum Domino Praesidi Bradishawo Caeterisq(ue) Concilii Statu Consultis, etc. Aera Salutis Humanae, M. DC. LII. Libertatis Angliae IIII. ... in Camb(ridge)." E füzet hátlapjára tintával az van feljegyezve: „Amico Dilectissimo Dno Jano Püspőkio, mittit hocce munusculu[m] Londino Anglor[um], Ultrajectu[m], in gratum candidi ac devoti animi iudiciu[m] Samuel Kőleseri de Várad mria. An(no) Salutis 1656 Libertatis Angliae 7 die 20 Septembr(is)."[44] A másik füzet címe: Dvo Panegirici Cromwello Scripti Londini ... M. DC. LIV." Nagyon valószínű, hogy ezt is Köleséri küldötte jó barátjának.

Különösen Köleséri saját kezű ajánlása bizonyítja, hogy a különben már hazulról is puritánus nézettel telten útra kelt ifjút milyen nagy lelkesedésre fűtötte át az Angliában talált forradalmi légkör, aminek nyilvánvaló tanúbizonysága az a körülmény is, hogy ajánló sorait nemcsak a szokásos keresztyén üdvözlet, hanem Anglia szabadságának évszámával is jelölte. Az itt magába szívott eszmékkel eltelve tért haza Köleséri. Itthon azután bár kitűnően munkálkodott, s kiváló hirdetője lett a puritanizmusnak, ámde az egész országra súlyosan reá nehezedő nyomorúságos viszonyok mégiscsak megakadályozták, hogy éppen harcos vezérévé váljék elveinek.

Baczoni András. A debreceni református nagykönyvtár egy másik, angol munkákból egybekötött, vaskos gyűjtelékes kötetet is őriz. Ennek első darabja: Mr. Christopher Lovenak „The Combate Between The Flesh and Spirit" című Londonban 1658-ban megjelent műve.[45] Minthogy tehát több füzet alkotta ezt a kolligátumot, nagyon valószínű, hogy megszerzésük is közel egykorú a megjelenés évével. Tekintettel arra a körülményre, hogy a megnevezett füzet elülső őrlapján: „Verus Possessor Andreas Baczoni"

[42] Borovszky Samu i. m. 24.
[43] Adattár II, 107—08. és 112.
[44] Könyvtári jelzése: 0. 1218/K. iudicium inkább = indicium.
[45] Könyvtári jelzése: B. 942/i.

bejegyzés olvasható, a most megnevezett füzet kiadási évével majdnem egykorúan, mégpedig 1660. július 25-én Franekerában jelentkezett az egyetemre ekkor beiratkozott „Andreas Baczony Ungarus Theol. Stud."[46] Ezenkívül 1664—66-ban két leydai s egy utrechti disputáció ajánlásában is megtalálható Baczoni András tokaji, majd szikszai lelkipásztor neve,[47] aki azonos ezzel az angolul tudó és hihetőleg Angliát is járt férfiúval. Jóllehet egy angol nyelvű gyűjtelékes kötetnek a saját könyvtárába történt besorolása még nem kifogástalan bizonyíték a könyvtulajdonosnak a szigetországban való megfordulása mellett, de mivel a haladó szellemi irányzatot megízlelt XVII. század derekának protestáns diákságát a puritanizmus hazája erősen vonzotta magához, ezért a Hollandiába eljutott magyar ifjak — ha pénztárcájuk engedte — ritkán mulasztották el, hogy bármilyen rövid időre is át ne hajózzanak a tengeren. Ehhez sorozzuk azt a körülményt is, hogy úgy a tokaji, mint a szikszai papság mindig külsőországokat járt teológusok számára volt fenntartva, s különben is Baczoni feltételezett hazatérésének idején netalán még élt a puritánusok lelkes patrónája: az öreg fejedelemasszony, aki kedvelt pártfogoltjait maga köré igyekezett gyűjteni. Baczonit különben egy 1674-ben Bázelben s egy 1684-ben Utrechtben tartott egyetemi vitatkozás már szikszai papként, borsodi s gömöri espereskent nevezi meg.[48] 1679-ben az ekklézsiának ingatlant és pénzt hagyományoz.

Jászberényi Pál nevét Trócsányinál is megtaláljuk, de hogy itt mégis szólunk róla, tesszük ezt azért, mert hazai életére vonatkozólag egynéhány kiegészítő vonással tudunk szolgálni. Kiindulópontul Jászberényinek Londonban 1662-ben kiadott legkorábbi munkáját választom, ennek címe pedig: „Examen Doctrinae Ariano-Socinianae ... Studio et Opera Pauli Jasz-Berenyi Transylvano-Hungari." E 214 lapnyi terjedelmű könyvét Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, „Ecclesiarum Reformatarum Defensori" ajánlotta. Az ajánlás szövegében elmondja, hogy „Tu me indignum ante sexennium Illustrissimi Domini Francisci Rakoci Transylvaniae tunc Principis Electi Ephorum" vettél pártfogásba. Tehát anyagilag ő tette lehetővé külsőországokba való vándorlását. Majd az olvasóhoz intézett ajánlását azzal zárta, hogy „Dabam e musaeo meo Londini Anglor[um] A. D. 1662. 16 Maii." Azután Wilkinsius teológiai doktor, az oxoniai akadémia exprofesszora e műről való véleményét már az ajánló sorokat megelőzőleg, 1662. február 12-én foglalta írásba. A szerzőt üdvözlő versek írói londoni tanulótársai voltak, mégpedig Valentinus Kereszturi S. S. Theol. Doctor (héber nyelven); azután egy magát meg nem nevezett egyén latin nyelven; majd „Scribebat Clappenii juxta Londinum Caspar Enyedi, Juris ultriusque Doctor"; továbbá Nicolaus J. Tétsi Hungarus; Stephanus J. Tolnai és „à Valentino Keopeczi Transylvano Londini Anglorum".[49] E nevek is bizonyítják, hogy még ebben az anyagiakban nagyon megszűkült időben is meglehetős számú magyar diák látogatta a puritanizmus országát. De még azt a nagyon dicsérendő jelenséget is meg kell állapítanunk, hogy az Erdélyre szakadt mérhetetlenül nagy csapások ellenére még mindig akadtak patrónusok, akik legalábbis a művelődés előmozdítására talán erejükön felül is

[46] TT 1886: 794.
[47] RMK III, 2247, 2248, 2370.
[48] RMK III, 2645, 3315.
[49] Lásd a Köpeczi Bálintról írott cikket e kötetben.

áldozni nem restelltek, sőt talán az új eszmék terjedésén sem botránkoztak meg.

A Jászberényi könyvéből vett kivonatoláshoz a debreceni református nagykönyvtár példányát használtam.[50] Ebben azután valamelyes eltérést találtam a Szabó—Hellenbrant-féle leíráshoz viszonyítva, ugyanis az átvizsgált példányban folytatólagos számozással jelentkezik Jászberényinek „Orthodoxa S. S. Trinitatis Defensio" című következő munkácskája, amelyet ... „Magnae urbis Londinensis Praetori, D. Johanni Friderico Caeterisque Senatoribus ... Ut et Sanctis Brittanicis, ... Transilvanicisque, imprimis Claudiopolitanae, Saxopolitanae, Debrecinensis, Rivuliensisque Ecclesiis Reformatis; Deum Trinum, sanctae pieque profitentibus" ajánlotta.

Jászberényi P. Pálnak e munkájából kiszedegethető utalásokból megállapítható, hogy nevének a Jászságra való utalása ellenére is erdélyi származásúnak kellett lennie, ezenkívül pedig bizonyos, hogy papfiú volt, amiből azután következik, hogy föltétlenül Jászberényi Mátyás egykori fogarasi fejedelmi udvari pap[51] fiával azonos, aki — Bod Péter szerint — „szorgalmatosan tanult a' Fejérvári Kollégyiomban".[52] Ezzel szemben érdekes jelenségképpen kell megállapítanom, hogy a fenti munka ajánlásában Gyulafehérvár neve nem fordul elő, pedig e városhoz is éppen olyan vagy még nagyobb köze lehetett, mint Kolozsvárhoz, Szászvároshoz, Debrecenhez és Nagybányához, illetőleg azok egyházközségeihez.

Minthogy a sárospataki iskola diákjainak névsora szerint nevét itt 1650. július 26-án írta alá a törvényeknek,[53] feltételezem, hogy ezután iskolát változtatva, a megnevezett többi várost kereste fel, s hol mint diákhoz, hol pedig mint praeceptorhoz fűződtek maradandóbb emlékek. Ugyancsak Bod Péter szerint a fehérvári kollégiumban tanúsított „ditséretes maga viselésével azt érdemlette, hogy a' második Rákótzi György Fejedel. egyetlen egy fiját Ferentzet kezére adná, hogy tanitsa, a' Kereszturi Pál Udvari Pap vigyázása Alatt". Ha tehát ezt így elfogadjuk, abban az esetben bizonyos, hogy Jászberényi már 1655 előtt visszakerült Fehérvárra, mert hiszen ennek az esztendőnek decemberében Kereszturi már nem volt az élők között. Kétségtelen helyzetet bizonyít még Jászberényi fenti munkájának ajánlása is, amely szerint 1662. május 16-a előtt „ante sexennium", tehát 1656-ban a kis Rákóczi Ferenc mellett volt mint eforus, azonban e feladatától még ugyanabban az esztendőben megvált.

A sárospataki diákok könyvében neve után az íratott be, hogy „Promotus in Angliam". Ugyanígy ír Bod Péter is, mondván, hogy a kis Rákóczi melletti tanítóskodása után „ment annak utána Angliába tanulni". Ámde útja Hollandián vezetvén keresztül, ott előbb Utrechtben állapodott meg, s 1656 júliusában beiratkozott az egyetemre.[54] 1657. július 22-én neve már a franekerai egyetem anyakönyvében jelentkezik, mint „Paulus Jasz-Berenyi Francisci Racozi Georgii F(ilii) Principis Transilv. praeceptor, Theol.

[50] Könyvtári jelzése: RMK 338.; különben Szabó—Hellebrantnál RMK III, 2164.
[51] Lásd e munka I. kötetében.
[52] Bod Péter: Magyar Athenas. 118.
[53] Et. 1944: 128.
[54] Segesváry Lajos. 19.

Stud."[55] Lehetséges, hogy ezután ismét visszatért Utrechtbe, ami abból gyanítható, hogy Dobrai Mihály itteni teológus Voetius professzor elnöklése alatt 1658. szeptember 25-én tartott vitatkozását több tanulótársának is ajánlotta; közöttük találjuk Jászberényi Pált is. Majd Csedregi P. Péternek 1659. január 5-én Gröningában Maresius professzor vezetése alatt tartott teológiai tárgyú disputációját Técsi J. Miklóssal, az Angliát hasonlóképpen megjárt diákkal együtt, Jászberényi is verssel üdvözölte.[56] Jászberényi különben Groningába 1658. szeptember 13-án jött át a teológiai tárgyú ismeretek továbbfolytatására.[57]

Valószínű, hogy ezután nemsokára csakugyan áthajózott Angliába, ahonnan azután nem is nagyon igyekezett hazafelé, minthogy otthonról amúgy is nagyon szomorú hírek szállingóztak el hozzája. Idekünn azután valamelyes kereseti lehetőséget találva, Londonban telepedett le. Itt írta azután az elöl említett „Examen" című munkáját: „dabam e musaeo meo Londini Anglorum", amelynek kéziratáról Wilkinson 1662. február 12-én már meg is írta véleményét.

Itt rövidesen annyira vitte nyelvtudását, hogy 1664-ben már angol nyelven írott nagyobb munkát adhatott ki: „A New Torch to the Latine Tongue", amelynek előszavát 1663. november 4-én szerkesztette össze. Ajánlását Tufton Ceciliushoz mint pártfogójához intézte. E művét üdvözlők között az előző évben is ott tartózkodott két magyar ifjún kívül, még másik két újonnan jöttet is találunk, vagyis Enyedi Gáspár jogi doktoron és Köpeczi Bálinton kívül Nadányi Jánost, aki hazatérve Enyeden lett tanár és Csernátoni Pált, Bethlen Miklós hollandiai és angliai útján kísérő eforusát. Jászberényi a maga megnevezésében most sem hagyta megemlítetlenül erdélyi származását, írván: „Paul P. Jaszberenyi A. Transylvanian." Ugyanezt a munkát azután tetemesen megbővítve, latin és angol címlappal ellátva, magát „Transylvano-Hungarus" megjelöléssel megnevezve, 1666-ban adta ki. Ennek volt egy ismeretlen harmadik kiadása is, míg a negyedik 1670-ben jelent meg.[58] 1663-ban kiadott egy másik latin nyelvkönyvet is, s ennek második kiadását 1667-ben, harmadikat pedig 1669-ben nyomatta ki.[59]

Bethlen Miklós önéletírásából olvassuk, hogy hollandiai tanulása idején az 1663. esztendő vége felé áthajózott Angliába. Itt azután „bemenék Londinumba, hol is az Istennek ilyen gondviselését tapasztaltam. Jászberényi Pál, a Kereszturi idejében való praeceptorom, Londinumban híres gyermektanító ember volt a Kereszturi methodusával, úgyhogy osztán a király engedelméből publica scholát tartott, de kivált urak, főemberek gyermekeiből usque ad invidiam malorum et ipsius exitium, azután egynéhány esztendővel mérget fogtak volt adni szegénynek. . . . Bezzeg ez, ha Isten éltesse, és az enyedi kollégiumban az atyám és én munkám által lejöhessen, feltámasztja vala Kereszturi Pált és Apáczai Jánost".[60] Körülbelül ugyanezt ismétli meg Bod Péter is, bizonyosan Bethlen Miklós önéletírása nyomán megszerkesztve.

[55] TT 1886: 793.
[56] RMK III, 2018, 2059.
[57] Miklós Ödön i. h. (Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.)
[58] RMK III, 2252, 2353, 2530.
[59] RMK III, 2210, 2392, 2495.
[60] Bethlen Miklós önéletírása. Bp., 1955. I, 192.

Csupán a teljesség kedvéért említem meg, hogy Bethlen Miklós megemlékszik Jászberényinek egy Jászberényi Mátyás nevezetű atyjafiáról és egyúttal örököséről.

Mint hazai jóemlékezetét idézem Sóti János sátoraljaújhelyi, majd dési pap-esperesnek 1665 december 16.-án Teleki Mihályhoz intézett leveléből: „Jászberényi uramról is irtam; ne hadjuk oda a Tudós ifjat, Colosvárra igen jo volna commendalni."[61] De Sóti figyelmeztetése megkésett: Apáczai örökét egy féléve már betöltötték Tolnai Istvánnal.

Szentiványi Márkos Dániel. Nevét Trócsányi is ismeri. Ő különben értékes, tudományosan képzett, derék vezető férfia volt az erdélyi unitáriusságnak.

„Daniel Marcus Szentivány Transylvano-Siculus" 23 esztendős ifjú nevét 1660. augusztus 28-án találjuk Adam Francus Transylvanus és Petrus Erasmus (Rázmán) Transylvano-Claudiopolitanus nevű unitárius vallású kolozsvári tanulótársaival együtt a leydai egyetem anyakönyvébe bejegyezve.[62] Közülük Frank Ádám 1667. február 15-én Amsterdamból levelet írván Kolozsvárra, közli, hogy Szentiványi — Ádám (Rázmán) Péterrel együtt — Angliába hajózott át; ott tanítással keresik kenyerüket, mégpedig — úgy tudja — eléggé tisztességes módban élnek.[63] Hihetőleg Jászberényi példáját követve, a latin nyelv volt oktatásuk tárgya.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára egy olyan kötetet őrizett meg, amelybe tulajdonos-megjelölésképpen „Danielis Markos Transylvano-Hungari. Const(at) solid[orum] 4. Londini 1666/7. 28 Febr."[64] írta be a nevét. Valószínűleg nem sokkal ezután indult hazafelé térő útjára. Gál Kelemen értesítése szerint az Odera melletti Frankfurt egyetemének közbeiktatása után Rázmánnal együtt 1668. június 5-én érkezett haza Kolozsvárra. Itt mindjárt az unitáriusok jeles iskolájának rektorságát nyerte el. Majd emellé a plebánusságra is megválasztották az 1672. évben, mígnem 1684-ben a közakarat a püspökség egyre nehezebbé váló terhét ruházta reája. Meghalt 1689. május 12-én ugyancsak Kolozsvárt.[65]

Ádám másképpen Rázmán Péter. Ez a régi, unitárius vallású patricius családból származó ifjú (Ádám alias Rázmán István Kolozsvár városi szenátor és Nyírő Orsolya unokája) hazai iskoláinak elvégeztével 21 esztendős korában — Gál Kelemen szerint — az egyházközség költségén vándorolt külső országokban való tanulásra. Útitársai Szentiványi Márkos Dániel és Frank Ádám, akikkel együtt 1660. augusztus 28-án iratkozott be a leydai egyetem teológiai karára. Itteni tanulásuk után Szentiványival együtt 1667 előtt Londonba hajózott át, ahol mindketten tanítással keresték kenyerüket, Frank pedig Amsterdamba ment tipográfusnak. A Londonba ellátogatott két ifjú hazatérése közben az Odera melletti Frankfurtot is fel-

[61] Koncz József: Sóti János 11 drb levele Teleki Mihályhoz. (Magy. Prot. Figy.: 1887: 53.)

[62] Archiv N. F. XVI, 214.

[63] Ker. Magvető. 1888: 37. és Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II, 403.

[64] Könyvtári jelzése: C. 116. volt.

[65] Ker. Magvető. 1888: 118. és H. J.: Levéltári adatok XVII—XVIII. szdbeli egyleveles nyomtatványokról. (Lásd e kötetben.) — Prot. Közl. 1889: 188.

keresve, ott 1667. október 10-én iratkoztak be az egyetemre. Majd 1668-ban innen is tovább indulva, június 5-én érkeztek vissza Kolozsvárra. Itthon azután még ennek a hónapnak 16. napján Ádámot, mint különben is szász nemzetiségű patrícius ifjút a nagy schola lektori állásába iktatták be. Körülbelül 1673-ban a kolozsvári szász unitárius eklézsia papjává választották. Meghalt 1683. szeptember 5-én.[66] Trócsányi nem emlékezik meg róla.

Szilágyi György. Szilágyinak „Luciani Samosatensis, Viri Ingenio ac Eloquentia Attica praeclari Dialogi Selecti" című s Hartcliff Jánosnak, a szabad művészetek mesterének, valamint a londoni kereskedelmi iskola főtanárának és a szerző nagyon jóakaró barátjának ajánlott művének 1684. június 27-én Londonban megjelent második bővített kiadása megvan a debreceni református nagykönyvtárban is. E kötet második őrlevelének B. lapján saját kezű bejegyzéssel: „Georgius Sylvanus Pan. Med." tulajdonosmegnevezés olvasható.[67] E kötet tehát a szerző példánya volt. E kötetről és szerzőjéről — minthogy Trócsányi is megemlékezik róla — itt csak azért szólunk, mivel számos, iskolai szükségletet szolgáló munkájának címlapjáról sohasem hagyta el „Pannonicus" származásának megjelölését,[68] sőt Angliában történt megállapodása előtt Bázelben 1666. július 13-án történt egyetemi beiratkozásakor is hangoztatta „ungarus" nemzetiségét.[69]

Weszprémi István közli, hogy a London közelében elterülő Middlesex-ben telepedett le Szilágyi mint gimnáziumi tanár, jóllehet magát medicusnak írta.

Még meg kell jegyeznem, hogy nevét Szinnyei József tévesen fordította „Erdélyi"-nek, holott „Sylvania" a Szilágyság latin elnevezése.

*Gyöngyösi István*ról Trócsányi is megemlékezik, mégpedig az 1670—75 körüli időre határozva meg angliai tartózkodását. Tehát ezután kellett Zürichbe mennie. Ugyanis a debreceni református nagykönyvtár őrzi egy 12-ed rétnyi nagyságú, 493 lap terjedelmű munkáját, amelynek címe: „Exegesis Quinquaginta Psalmorum Davidis Regis et Prophetae." A kiadás helye és ideje: Tiguri, 1677. További megjelölése: „Accedit Fasciculus piarum precum ex Anglico, Latino Idiomate donatus. Auctore Stephano Gyöngyösi Hungaro S. S. Theol. Stud."[70] Bod Péter ismerteti e munkát, nem szól azonban Gyöngyösi angliai tartózkodásáról.[71]

Jablonczay P. János. Ugyancsak a debreceni református nagykönyvtárban találtam egy „The Christians Daily Walk" című 1673—4-ben megjelent címlap nélküli könyvet.[72] E kötet elülső őrlevelének A. lapján a következő tulajdonosmegjelölés olvasható: „Unus libror[um] Joannis P. Jab-

[66] Ker. Magvető. 1888: 37. és Gál Kelemen i. m. II, 528.
[67] Könyvtári jelzése: G. 2655.
[68] RMK III, 2769, 3252, 3306, 3307, 3308, 3358, 3454, 4240.
[69] SpFüz. 1860: 157.
[70] RMK 2884. (A debreceni ref. nagykönyvtár példányának könyvtári jelzése: RMK 511.)
[71] Bod Péter: Magyar Athenas. 95. Zoványi lexikoncikke sem tartja számon az angol utazást.
[72] Könyvtári jelzése: F. 903. (A könyv szerzőjének nevét a címlap hiánya miatt nem tudtam megállapítani.)

lonczay Cujus salutis Via Jesus. Joh. 14. 6. emptus Londini Ang(liae) 1677. 16. Jul. Solid[orum] 2. mp." Ugyanott őrzik ennek az ifjúnak egy másik könyvtári kötetét is. Ezt Thomas Horton írta „Choice and Practical Expositions on four select Psalms". Nyomtatták Londonban 1675-ben. A kötet címlapjára írt bejegyzés szerint: „Jehova protector vitae. Jesus via Salutis. Joh. 14. 6. Joannis P. Jablonczay. Ao (quo in exilio suspiro) 1677. 13 Octob. Londini Angl. Solid. 7 stif. 10."[73] Mindkét kötet bejegyzéséből megállapítható, hogy angliai tartózkodása idejét — úgy látszik — egészen Londonban töltötte. De megismerjük jelmondatát is, amely tulajdonképpen összevont alakja a Károlyi Gáspár által imigyen fordított bibliai locusnak: „Monda neki Jézus: Én vagyok az út, az igazság és az élet: senki sem mehet az Atyához, hanem énáltalam."

Angliából visszatérve, Jablonczayt Utrechtben látjuk viszont, ahol most már orvosi előadásokat hallgathatott. Ez bizonyítható ugyancsak a debreceni nagykönyvtárban őrzött harmadik könyvével, amelynek szerzője: Joannes Veslingius, címe pedig: „Syntagma Anatomicum. Amstelodami 1666." E kötet belső borítólapján levő kézírás pedig azt adja tudtunkra, hogy „Johan. P. Jablonczay Ao. (quo in Exilio suspiro) 1678. 7 Martij Traj. ad Rh. flo Belg. 4. 1/2. Colleg(ium) inch(oatum) 1. Marty".[74] Ezek után Jablonczay már mint 30 esztendős ifjú 1678. március 23-án a leydai egyetem orvosi karára iratkozott be.[75] Végezetül még megemlítendő, hogy ebben a sokszor hivatkozott könyvtárban maradt meg John Prestonnak több egybekötött műve, amelyek közül az első a Londonban 1638-ban „The Golden Scepter" címen jelent meg. E kötet elülső második őrlevelének B. lapjára írott bejegyzés előbb Kálnai Péter, hasonlóképpen Angliát járt diák, tulajdona volt 1648-ban. E megnevezést azután a következő könyvtulajdonos áthúzta, és úgy írta alája a maga nevét: „Johannis P. Jablonczaj."

Jablonczay nevében a „P" betű föltétlenül papfiú jellegét jelöli, s ezért apja az a Jablonczai János béjei lelkipásztor lehetett, akit a pozsonyi rendkívüli törvényszék koholt vádak alapján — más protestáns lelkipásztorokkal együtt — elítélt, s a felsőbb hatalom közreműködésével az 1674—76. években börtönökben és gályákon embertelen módon megkínzott. Ezt az idősebb Jablonczait azután hat társával együtt a nápolyi gályákról 1675 júliusában a franciák ellen indított hajóhad evezőihez parancsolták. Szabadulása csak a holland kormány közbelépésére következett be az 1676. esztendőben. Minthogy pedig hazájába egészen 1681-ig nem térhetett vissza,[76] ezért hihető, hogy Angliában, majd Hollandiában tanuló fiához húzódott.

Nagyon valószínű, hogy idősebb Jablonczai szomorú sorsa késztette az ifjút is, hogy a teológia mellé az orvostudományt is elsajátítsa, sőt az 1677. és 1678. esztendővel kapcsolatos „quo in Exilio suspiro" megjegyzése is azt bizonyítja, hogy neki is tanácsos volt hazájától távol tartózkodnia.

Rimaszombati *Kaposi Juhász Sámuel*, a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégium 1689—1713. évekbeli professzora 1683—84-ben Ut-

[73] Könyvtári jelzése: B. 40.
[74] Könyvtári jelzése: Q. 252.
[75] Archiv N. F. XVI, 216.
[76] SpFüz. 1865: 840—41. és Farkas József i. m. 94.

rechtben volt diák,[77] 1685. március 9-én pedig a leydai egyetemre iratkozott be,[78] de még ugyanebben az esztendőben Londonba ment át, miként ezt a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában reánk maradt könyvének bejegyzése is bizonyítja. Eszerint: „Samuel Kaposi his Booke: to whom, is given From my most esteemed Friend Mr. Tilson London 1685. Sept. 16."[79]

Koncz József szerint külsőországokbeli egyetemeken hét évet töltvén, végül is mint hittudor és a szép művészetek mestereként 1689-ben tért vissza hazájába.[80]

E jeles professzor életének megírása külön fejezetet érdemelne, különösen kiemelve Tótfalusihoz való viszonyát.

*Tótfalusi Kis Miklós*ról is tudjuk, bárha számon eddig nemigen tartottuk, hogy az 1680-as években ő is megfordult Angliában. Erről a nem valami jó emléket szerzett kirándulásáról azonban nem maradt több emlék, mint amennyit maga említ meg önmagáról idehaza írott Mentségében, elpanaszolván, hogy „igazán mondhatnám Erdély felől, a mit Anglia felől (mert ott is volt valami bajom) mondottam, mikor onnét kijöttem:

Anglia terra vale: fueras mihi Carcer et Orcus:
Angelicam que te dicere jure queam."[81]

Tótfalusi e kijelentését Országh László minden oldalról igyekszik megvilágítani, hogy a való helyzetet kideríthesse: miért és hogyan történt az angliai utazás? Érvei kifogástalanok, és ezek alapján vele együtt arra gondolhatnánk, hogy valamely üzleti vállalkozás miatt hajózott át Britanniába. Engem azonban ettől visszatart egyebek mellett az az elgondolás is, hogy ha Tótfalusinkat Angliában valamiféle csúfos kudarc érte volna, azt az itthoni ellenségei nagy gyönyörűséggel emlegették volna az ő kisebbítésére, s ez ellen védekeznie kellett volna: tehát bővebben szólnia erről Mentségében. Az is megemlíthető, hogy a főkonzisztórium elismerte akadémikus jellegét. Ennek pedig az lehet az alapja, hogy — ha talán nem is rendszeresen, de valahol mégis csak hallgatott legalább főiskolai előadásokat. Tudjuk, hogy a nagy holland egyetemek közül egyiknek sem volt beiratkozott diákja, de miért ne látogathatta volna éppen a cambridgei, oxfordi vagy más angliai professzorok előadásait? Minderre bizonyságot csak szerencsés helyszíni kutatás adhatna.

*Ifj. Frank Ádám*ról a fentiekben, Szentiványi Márkos Dániel és Rázmán Péter utazásával kapcsolatban már szólottunk. Bizonyosnak látszik,

[77] Segesváry Lajos. 22.
[78] Archiv N. F. XVI, 217.
[79] Könyvtári jelzése: D. 252.
[80] Koncz József: A maros-vásárhelyi ev. ref. koll. története. M.-Vásárhely, 1896. 134—44.
[81] M. Tótfalusi K. Miklósnak... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 29. Ezt az adatot a magyar— angol kapcsolatok szakirodalma sem tartotta számon. Tudomásom szerint Országh László foglalkozott eddig csak alaposan a kérdéssel. Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. MKSzle 1958, 22—41. De az újabb összefoglalások — így sajnos nagy irodalomtörténetünk 1964-ben megjelent II. kötete is — említés nélkül hagyják mind Országh más szempontból is fontos cikkét, mind pedig Tótfalusi angliai tartózkodását. — Ezért hívom föl rá itt újra a figyelmet.

hogy Frank nem hajózott át az 1660-as évek közepén velük együtt Angliába. Később azonban mégis csak eljutott Londonba ez a kitűnő nyomdász, akiről e kötetnek a Heltai-tipográfia sorsáról írott cikkeiben is olvashatunk. Már adattárunk I. kötetében (289—90.) idéztük Magyari Kossa orvostörténeti munkája alapján, hogy 1697-ben Londonból írt Frank Ádám Teleki Pálnak. De már jóval előbb, 1694-ben is Angliában élt: kiderül ez Bethlen Miklós fiának Mihálynak a kéziratos naplójából. Erről az ifj. Frank Ádámról tudnunk kell, hogy hasonló nevű édesapja Kolozsvárt volt unitárius lelkipásztor. Maga a fiú pedig a lengyel szociniánusok által is nagyrabecsült tipográfus volt, aki rendkívül jó kapcsolatban maradt szülőföldjével: Erdéllyel, — s ami feltűnő: nemcsak hitsorsosaival, hanem reformátusokkal is; s nem is az „átlagos" peregrinus-diákokkal csupán, hanem például kitűnő „kollegájával" Tótfalusi Kis Miklóssal, aki őt rendkívül nagyra becsülte. Mindennek talán egyik magyarázata az a helyzet, amit Bethlen Mihály árul el naplójában. E szerint u. i. „Francus Uram" „Kolosvari Fi es Apam Uramnak Condiscipulussa volt az Academiacban." Ezen a nyomon elindulva talán az eddiginél többet tudunk meg — és tudnak meg a lengyel és holland antitrinitárius mozgalom kutatói — Frank Ádám Nyugat-Európa-i „irodalomszervező"-könyvkiadó munkásságának kezdeteiről. (A lengyel és a Nyugat-Európa-i kutatás ilyenfajta „érdekeltségét" — az összefoglaló és bibliográfiai munkák mellett — legújabban a St. Lubienicius-ról készült monográfiák is bizonyítják.)

Bonyhai Simon György. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában még az 1818. évben készült észak felőli állványzattal eltakart ablakfülkében 1933. augusztus 10-én 130 darab egylevelesen nyomtatott kártát találtam. Közöttük volt Bonyhai Simon György küküllővári, majd marosvásárhelyi papnak és erdélyi református püspöknek ebben az egyetlen példányban reánk maradt temetési eulogiuma.[82] Ennek az úgynevezett „titulus" részében, valamint a Bonyhai felett tartott temetési beszédekben[83] örökítették meg életének leírását. Bizonnyal e beszédekből kivonatolta Bod Péter is ennek a „Köz-jóra készült Tudós, okos, bölts, bátor tekintetes Ember"-nek a Smirnai Szent Polikárpusban közölt rövid életrajzát.[84] Az egyházmegyei protokollum alapján utóbb Illyés Géza méltatta, megállapítván, hogy egyházának „éber őrállója, aki gazdagon meg volt áldva a test és a lélek minden ékességével. ... Fellépése, megjelenése, méltóságteljes és imponáló volt, ígehirdetése elragadó és lenyügöző. Egyike volt legnagyobb szónokainknak."[85]

Tehát Magyarországról a Küküllő megyei Bonyhára betelepedett Simon Jánosnak és felesége csókfalvi Botos Zsófiának György nevű fia 1673-ban született Bonyhán. Tanulását Kolozsvárt kezdette, ahol anyai nagynénje istápolta. Inen azután az enyedi kollégiumba ment át, ahol tanulása folyamán a contrascribai, majd a seniori diáktisztséget is elnyerte. Majd

[82] H. J.: A kolozsvári farkas-utcai templomban és kollégiumban őrzött egyleveles kárták jegyzéke. (Lásd ebben a kötetben.)

[83] A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában LVIII. 98—102. sz. könyvtári jelzéssel.

[84] Bod Péter: Smirnai Szent Policarpus. 170—75.

[85] Et. 1944: 298—301.

ezután a fogarasi iskola igazgatására vitetett. Az 1699. évben idegen országokba bujdosva, augusztus 2-án iratkozott be az Odera melletti Frankfurt egyetemére, majd 1701-ben a hollandiai Franekerában látjuk viszont. Tulajdonát képezett albuma 1701. július—augusztus hónapokból származó utrechti bejegyzéseket is tartalmaz.[86] Ez tehát azt bizonyítja, hogy e városban is megfordult, ámde itteni tartózkodása annyira rövid ideig tarthatott, hogy temetési kártája titulusának szerkesztésekor nem is tartották érdemesnek megemlíteni.

Ugyancsak az 1701 őszén Angliába hajózott át s itt Londonban és Oxfordban is megfordult. Külsőországokbeli tanulását Hálában fejezhette be, itt ugyanis a szénaverősi Hintzel Simon erdélyi szász diák 1702. június 29-én egy könyvet ajándékozott neki emlékül. Innen továbbvándorolva, szeptemberben már Kolozsvárt találjuk, ahol az ajándékul kapott könyvet Bihari N. András nevű kollégiumi contrascribának (Felsőbánya város későbbi senátorának) adta.[87]

Hazaérkezése után Bethlen Miklós erdélyi kancellár hívta maga mellé udvari papjául, s mint ilyent maga is nagyra becsülte, s fiát is intette, hogy „Kaposi Sámuel, Enyedi István, Pápai Ferenc, Kolosvári István, Bonyhai György komám uramék, vagy más akkor élő, tudós, jámbor, református emberek" tanácsát meghallgassa.[88] E szolgálata közben 1703. június 23-án Enyeden tartott zsinaton lelkipásztorrá szenteltetett.[89] Innen azután — patrónusának fogságba jutása és elhurcolása után — 1709-ben a gazdag és népes küküllővári papságra vitetett. 1712-ben esperessé, 1726-ban az egyházkerület generális nótáriusává választatott, majd 1728-ban Vásárhelyi István halála után püspökségre következett. Az ezt követő évben a marosvásárhelyi papságot foglalta el. Bod Péter szerint 1739-ben halt volna meg, 66 esztendős korában. Bodtól azután csaknem minden közlő, így Trócsányi is átvette ezt a téves időpontot, holott valójában 1737. szeptember 13-án hunyt el, 64 esztendős korában, amikor is 27 éve házas, 34 éve lelkipásztor s 9 éve volt püspök. Eltemették a marosvásárhelyi református temetőben, ahol ormós-koporsó alakú sírköve legutóbbi ottjártamkor (1943-ban) is állott. Ennek mindkét lapjára domború betűkkel faragott magyar versek ma is jól olvashatók; meg kell azonban jegyeznem, hogy a kő ma másodlagos helyen fekszik, vagy legalábbis fordított elhelyezésű, mint Kolozsvárt a Tótfalusi Kis Miklós síremléke, vagyis az eredetileg déli lapja ma észak felé van fordítva.

Felirata a mai helyzetű déli lapján:

Bement már urának kivánt örömében,
Elsö szülötteknek örül seregében,
Fenlik mint egy tsillag ragyogo fényében
Tiszta papi süveg tétetett fejében.
Jozan feddhetetlen szelid volt erköltse
Hamis tudománynak nem fogta szümöltse
Bövölködött nála az hitnek gyümöltse
Várja hát Jésusa hogy innen fel-költse

[86] Segesváry Lajos. 23.
[87] H. J.: A gyalui iskola régi mesterei. Kolozsvár, 1947. 5.
[88] Bethlen Miklós. I, 100.
[89] SpFüz. 1865: 696.

Mai helyzetű északi lapjának vésete:[90]

Mint papi jelvény, kartusban könyv van kifaragva.

Bonyhai Simon György testének sátorát
(őrzik itt) meg-adván földnek a' föld porát
(mivel) hogy követte szenteknek táborát
És (Ur Jézus Krisztust) juhoknak pásztorát
Hatvan-négy esztendök élete folyását
Harmintz-négyek Kristus nyája pásztorlását
Kilentzek püspökség terhe hordozását
Adták 's huszon-nyoltzak páros bujdosását

Holtteste felett Kapronczai György, Benkő Ferenc, Szigeti Gyula István, Rimaszombati Sámuel és Pelsőczi János tartottak temetési beszédet.

Családi körülményeiről annyit tudunk, hogy ismeretlen nevű és korán elhunyt első házastársát 1703-ban vehette feleségül. Második felesége nagybaconi Baló Mátyás egykori török portai követ, vásárhelyi lakosnak és felesége Baksai Csiszár Juditnak 1691-ben született Judit nevű leánya. Esküvőjük 1710-ben volt. Bonyhainé 1747-ben hunyt el. A Bonyhai Simon nevet két fiuk: Pál és György vitte tovább. Három leányuk közül az egyik Zalányi István Torda városi főbírónak, a másik Zágoni Aranka György széki pap, püspöknek, a harmadik pedig Herepei István lozsádi, majd alpestesi költő-pap, Hunyad megyei esperesnek volt a felesége.

Trócsányi után idézem, hogy Bonyhai emlékkönyvének Oxfordban és Londonban bejegyzett sorai között Sellyei, John Bánfi-Hunyadi, M. Zolnai, Greg. de Váradi sorai jelentkeznek. John. Bánfi-Hunyadi nevének föltétlenül volt valamelyes köze az 1697-ben elhunyt azonos nevű férfival, az egyezést azonban — az eredeti források közvetlen ismerete nélkül — nem tudom megállapítani.[91]

Vásoni H. Mihály. A debreceni református nagykönyvtárban van egy angol nyelven írott művekből egybekötött vaskos gyűjtelékes kötet, amelynek első darabja: „The Best Refvge for The Most Oppresed"; nyomtatási helye: London, éve pedig 1642. Ennek címlapjára „Michaelis H. Vásoni A: 1712." tulajdonosmegjelölés van ráírva.[92] Bármennyire is tudjuk, hogy hazai anyaiskoláinkban különösen a XVII. század dereka táján magánúton sokan tanulgatták az angol nyelvet,[93] készülgetve az angliai egyetemek látogatására, mégsem tételezhető fel, hogy a diákok idehaza annyira tökéletesíthették volna nyelvkészségüket, hogy könyvtáruk számára érdemes lett volna az ilyen munkák beszerzéséről gondoskodniok. Inkább hihető tehát, hogy ezeket a külsőországukbeli tartózkodásuk alkalmával a helyszínen gyűjtötték össze.

Ugyanott találtam „Sibbs Rich: Evangelicall Sacrifices. In XIX. Sermons, London, 1640." A címlapon levő bejegyzés szerint: „Suf. Hobbes.

[90] Egykori jegyzeteimből az eredetileg déli (ma hibásan északra állított) lap versének nehány szava hiányzik, s így azt csak az értelemből következtethető, zárjelbe tett szavakkal pótoltam.

[91] Lásd Adattár I, 287—90.

[92] A debreceni ref. nagykönyvtárban.

[93] Berg Pál i. m. 118, 120.

Michaelis H. Vásoni A. 1712." Ehhez a műhöz hozzá van kötve ugyancsak Sibbs nevű szerzőnek „The Beasts Dominion over Earthly Kings. London, 1639." című másik műve. Ennek címlapján olvasható: „Michaelis H. Vásoni Ab A. 1712." feljegyzés. E két munkához ugyanattól a szerzőtől még több önálló beszéd van kötve, ámde rajtuk a könyv tulajdonosa már nincsen megnevezve.[94] Nagyon valószínű tehát, hogy Vásoni csakugyan megfordult Angolországban.

*

Az elmondottak alapján mind a jelesebb, mind pedig a csak egyetlen pillanatra feltűnő, de azután a feledésben elvesző nevekből is megállapítható, hogy nemcsak a nagyobb, hanem a kisebb jelentőségű gyülekezetekbe is rendre eljutottak a külsőországokbeli főiskolákban kitűnően képzett gyülekezetvezetők, akik egyúttal magukkal hozták a puritanizmus hazájából nemcsak a püspöki, de egyúttal az önkényuralmi korlátok alól való felszabadulás vágyát, valamint a gondolkozásnak cartesiusi alapon történő irányítását.

Az Angliával való, az eddigi elképzelésnél sokkal szorosabb, bárha még mindég eléggé kiderítetlen összeköttetést — úgy látszik — azonban nemcsak a bujdosó diákok tartották fenn, de megtalálhatók a kapcsolatok az egyházi vezetőségekhez is. Ennek bizonyságául megemlítem, hogy a debreceni református nagykönyvtárban kezem ügyébe akadt az 1671-ben Londonban megjelent „Jugulum Causae, seu Nova, Unica, Compendiaria, et una propemodum periodo comprehensa Ratio" című könyv egy példánya. E kötetben a második őrlevelen az alábbi kézírás olvasható: „Reverendis in Christo Patribus et Fratribus Verbi Dei Ministris Domini Jesu Christi et Religionis orthodoxae et reformatae Causa persecuti omnibus Divis in Hungaria et Transylvania afflictis a Papati tyrannide Novam hanc Rationem illam a suis cervicibus depellendi et excutiendi, offert dono, dat, illorum judicio subijcit (!) Author Ludovicus Molinaeus Petri filius Londini 27 Aprilis Anno reparatae Salutis 1677."[95]

Molinaeus Lajosnak családi neve édesapjának: a francia de Moulin (vagy latinosan: Molinaeus) Péternek Szenczi Molnár Alberttől magyarra fordított művecskéje alapján eléggé ismeretes. Talán éppen ezt akarta méltányolni a fordítás megjelenése után fél század múlva írt könyvajánlással.[96] Ugyancsak Molinaeus Péter munkái közül fordította Pápai Páriz Ferenc 1686-ban Kolozsvárt megjelent „Pax Animae" című művét.[97]

Ezenkívül még néhány patrónushoz is kapcsolódnak egyes szálak, így találtam a kolozsvári református nagykönyvtárban egy 1700-ban megjelent munkát, amelynek szerzője: B. Woodroffe S. T. P. Canonic volt Oxfordban. Ennek ajánlása: „Serenissimo principi Michaeli secundo Apaffi ex dono Authoris. Anglia extulit Viennae A. A. M. 1700. 16 Junij St. N."[98]

[94] Könyvtári jelzése: B. 529. A szerző neve: Richard Sibbes.
[95] Könyvtári jelzése: C. 680.
[96] RMK I, 546.: Consecratio Templi Novi melléklete.
[97] RMK I, 1246.
[98] Könyvtári jelzése: Q. 43. volt.

Kísérlet Bánfihunyadi János professzor származásának megállapítására

Régebbi íróink között akadtak olyanok, akik Bánfihunyadi János eredetét a főrangú Bánfi családban keresték. Nincsen miért e nagy tájékozatlanságot elárulo nyomkereséssel törődnünk, ellenben megkíséreIhetjük az igazságot egy másik, valószerűbbnek látszó kiindulópontból megközelíteni.

Bizonyos, hogy Londonba szakadt kitűnő hazánkfia Nagybányán született, amit a róla készített arcképmetszet és emlékérmek köriratai is bizonyítanak; megnevezvén őt „Johannes Banfi Hunades Rivulensis Ungarus"-nak.[1] Tudjuk pedig, hogy ha a születésük helyéről eltávozott férfiak vezetéknevükül nem ezt a mellékneveSített helységnevet veszik fel, hanem egy másik faluról, városról vagy tájról nevezik magukat, ezzel legalábbis a már közismert nevet szerzett apjuk, illetőleg közvetlen elejük származáshelyét jelölik meg. Így hivatkozom példaképpen az ismertebbek közül Kecskeméti Búzás Jánosra, Szenczi Molnár Jánosra, Keserüi Dajka Pálra, Tiszabecsi P. Gáspárra, Szathmári Pap Zsigmondra vagy a Nagybányáról kiszármazott Enyedi család számos tagjára, akiknek csak az apjuk született a vezetéknevükben megjelölt helységben, ők maguk pedig apjuknak valamelyik állomás-, vagyis szolgálati helyén. Ilyeténképpen Bánfihunyadi János apjának is Bánfyhunyadról kellett magát neveznie, mivelhogy onnan kellett származnia, Nagybányán pedig az ottan egykor élt tekintélyesebb férfiak között kell reá találnunk. A Bánfihunyadi nevet különben az idősebb rendű férfiak között mind Erdély, mind a Partium területéről csak Bánfihunyadi Mogyoró Benedek püspöknél találjuk meg. Azt hiszem, nincsen miért nagyon töprenkednünk azon, hogy professzorunk apját vajon merjük-e azonosítani ezzel a derék férfiúval?

Gergely Károly rövid egyházközségtörténetében arról számol be, hogy a bányai „gyülekezet élén két rendes lelkész állott, kik többnyire híres, nevezetes egyházi férfiak valanák s közülük többen esperesi, sőt némelyek püspöki hivatalt is viseltek: pl. Hunyadi Benedek, Szántai Molnár Mihály, Gönczy József, Hodászi Miklós, stb."[2] Szabó Pál száz esztendővel ezelőtt írt munkájában valószínűleg Tóth Ferenc: Túl a tiszai püspökök élete című munkája nyomán azt írja, hogy Bánfihunyadi püspök Debrecenben, Tasnádon, Nagybányán, Szilágycsehen viselt papi hivatalt,[3] ámde a nagy tudású Zoványi Jenő cáfolja a nagybányai papságot.[4] Állítását azzal bizonyítja, hogy az a Benedek nevű nagybányai lelkipásztor, aki 1596-ban a Gergely pápa-féle megjobbított naptárt meg akarta kedveltetni gyülekezete tagjaival, amiért is a városi tanács fogságba vetette és állásából elmozdította, nem lehet azonos az 1595. július 6-án Nagykárolyban püspökké választott Bánfihunyadi Mogyoró Benedek szilágycsehi lelkipásztorral. Érvelését látszatra valóban elfogadhatnók, ha nem gondolnánk arra, hogy akár püspökké választása után vissza is térhetett Bányára, akár pedig jóval előbb, még tasnádi, avagy szilágycsehi paposkodásának ideje előtt volt Nagybánya prédikátora, különösen, ha tekintetbe vesszük azt a körülményt,

[1] Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. I. Bp., 1929. 276—283.
[2] Palmer Kálmán: Nagybánya és környéke. Nagybánya, 1894. 139.
[3] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1874. 6, 26—29, 49.
[4] Zoványi Jenő: A tiszántúli ref. egyházkerület története. Debrecen, 1939. 24—25.

hogy a professzor Bánfihunyadi János az itt elmondott esemény előtt 20 esztendővel korábban: 1575-ben született.

Meg kell még azt is jegyeznem, hogy Bánfihunyadi püspök családnevét Szabó Pál is egyszer Mogyoró-nak írja. Ez azután valamelyes rokonságot mutathatna a Bánfyhunyad közelében fekvő Magyarókereke falu nevével, ámde a családnevet négyszer is Mogiori-ként említi, ez pedig Magyari-nak felelvén meg, ezért netalántán azonosítani lehetne feltételezhető fiának a külsőországokban olykor előforduló „Hans Hungar"[5] elnevezésével is.

Az Angliában letelepedett Tolnai Mihály és az első kuruc prédikátor-író életrajzi adatai

A szigetországba látogató magyar fiatalok csapatának fontos tagjai voltak azok, akik — mint Bánfihunyadi János, Jászberényi Pál és mások — hosszabb időre, netán életük végéig megtelepedtek Angliában. Őróluk tudjuk — vagy a kevésbé ismertekről feltételezhetjük —, hogy valamelyes szerepük mindenképpen volt a XVII. századi angol művelődési életben. Tolnai Mihálynak talán szerényebb szerep jutott? — ezt alighanem csak angol források ismeretében lehetne eldönteni. Addig meg kell elégednünk a szerényebb hazai adatokkal, amelyek angliai tartózkodásának sem a kezdetét és végét, sem pedig a tulajdonképpeni célját (a tanuláson kívül, a tanulmányi évek után) nem adják tudtunkra.

A Sárospatakon subscribált alumnusok névsorában — az 1669-ik évnél — találjuk: „Michael Tolnai. 21. Maji. Acad. salut, mansit in Anglia et ibi habitavit plurimos Annos usque mortem, quam obiit Londini."[1]

Különben a hollandiai akadémiákon csupán csak Groningában találunk erre a névre; itt 1670. október 15-én iratkozott be „Michael Tholnay"[2] teológus, ugyanitt Maresius professzor elnöklete alatt „Contra Strophas & Cavillationes Jesuitarum ac aliorum Missionariorum, inter Euangelicos sive Reformatos cursitantium" tárgykörű vizsgát tartott.[3]

Zoványi Jenő — lexikoncikkeiben — az utóbb idézett hollandiai adatokat egy másik Tolnai Mihályra vonatkoztatja: a *Szent Had* híres írójára, aki viszont Zoványi szerint jóval korábban, a 60-as évek legelején fordult meg a pataki iskolában. Lehetséges, hogy ez a beállítása helyes. Hiszen csak a század utolsó évtizedéből ismerek olyan adatokat, amelyek bizonyosan az 1669-es pataki bejegyzésben említett személyre vonatkoznak. Ugyanis az 1694. esztendő január—május hónapjaiban Angliában tartózkodott Bethlen Mihály — a Bethlen Miklós fia — gyakran találkozott Tolnaival, sőt 3 vagy 4 ízben ebéden is volt nála „Kinsingtonon".[4]

A sárospataki anyakönyvi bejegyzés és a Bethlen Mihály naplójából megismert helyzet egyaránt arra utal, hogy Tolnai Mihály hosszú időt töl-

[5] A „Hans Hungar" elnevezést Póka-Pivny Aladárnak 1968. március 27-én Budapestről hozzám intézett becses leveléből idézem.

[1] Et 1945: 102.

[2] Dunántúli Prot. Lap 1917: 202.

[3] RMK III, 2560.

[4] Ld. a szegedi egyetemen kiadásra készített napló-kézirat sok bejegyzését. (95. s köv. l.) — Jankovics József által gondozott szöveget használtam.

tött Angliában. Sajnos azonban nemcsak ottani munkásságának semmiféle emlékéről nem tudunk most itt beszámolni, hanem azt sem tudjuk bizonyosan megmondani: nem vonatkozik-e reája az azonos nevű, kitűnő kuruc íróprédikátor Zoványi által összeállított életrajzának néhány adata. Nem tudjuk pl.: milyen források alapján állítja Zoványi az író Tolnairól, hogy 1675 elején „Bethlen Miklós védszárnyai alá került". (Ezt azért emeljük ki a sok bizonytalan adat közül, mert a Bethlen-családdal való jó kapcsolatra utal az Angliába telepedett Tolnai nevének oly gyakori előfordulása Bethlen Mihály naplójában.)

Különös véletlen folytán a Zrínyi eszméit visszhangzó író, a bujdosók, az első kurucok tekintélyes tábori prédikátora éppen akkor tűnik el szemünk elől,[5] amely időből ugyane név viselőjének angliai tartózkodásáról az első hiteles — évszámot is föltüntető — adatot ismerjük. Ilyenformán a két (vagy több?) századvégi Tolnai Mihály prédikátor életrajzi adatainak alapos, kritikai számbavétele okvetlenül szükséges. Addig még azt se lehet teljes bizonyossággal kizártnak tekinteni, hogy a késői pataki anyakönyvi bejegyzés nem kifogástalanul pontos, és netán éppen a harcos protestánshazafias irodalom úttörő művelője „emigrált" Angliába! Nem valószínű, hogy így történt. Annyi azonban már évekkel ezelőtt kiderült, hogy a *Szent Had* írója nem halt meg 1694-ben, amikorra Zoványi tette halála valószínű idejét! Legalább másfél évtizedig élt még, megérve a kuruc szabadságharc kibontakozását, s öreg korában „Zrínyi eszméi örökösének, Rákóczi Ferencnek a támogatását élvezte".[6]

Érdemes feladat volna mind a kiváló író 1694 utáni életsorsának, mind pedig egy derék, Angliába szakadt értelmiségi hazánkfia 1694 utáni munkálkodásának még a részleteire is fényt deríteni, mert hiszen még az a gondolat sem elvetendő, hogy akár ez, akár az a Tolnai Mihály a harcos puritánus Tolnai Dali Jánosnak lehetett volna a fia. Ez azután azzal a „Michael Tholnai ex Acad. Foed. Belgii Redux"-szal lehetett azonos, aki az 1673 július 21.-én elhunyt Kovásznai Péter püspök temetési kártájára verset szerzett.[7] Valószínű tehát, hogy egyúttal ő a Bethlen Miklós pártfogoltja is.

[5] Szinnyei szerint 1691-ig tartó lelkészkedése Szepsiben — az utolsó, reá vonatkozó adat; Zoványi szerint tovább működött Szepsi prédikátoraként, de 1694-ben „valószínűleg" meghalt.

[6] Bán Imre írja így: A magyar irodalom története. II. Bp. 1964, 279. (Talán a fejedelem hívta volna haza Angliából? Aligha. A pataki kollégium anyakönyvéből idézett bejegyzés határozottan ellentmond ennek a csábító föltételezésnek.)

[7] Adattár II. 156.

KÜLSŐORSZÁGOKBELI AKADÉMIÁK MAGYARORSZÁGI HALLGATÓI

— Bibliográfia —

Az egyszerű, száraz adatokat, amelyeket az idegenországokbeli akadémiák anyakönyvei és egyéb iratai rejtenek, ha tüzetesen átfésülhetnénk, mégiscsak sok iránytmutató jelenséget tárnának elénk, éppen ezért minden lehető módot meg kell kísérelnünk ennek lehetővé tételére, mert a felszínre bukkanó adatok nélkül valóban sem történelmi korképet, sem életrajzot s egyáltalában semminemű szellemi mozgalmat helyesen felépíteni, rekonstruálni lehetetlen lenne, éppen ezért fontos ismernünk azokat a forrásokat, amelyekben mindezekre reáakadhatunk.

Nem egy összefoglaló munkáról van tudomásunk, amelyek útmutatóul szolgálnak. Így találjuk az aránylag könnyebben hozzáférhetők között: Magyary Zoltán: A magyar tudománypolitika alapvetése. Bp., 1927. c. műben: 149—165. (Lukinich Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön.) Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I—III. Bp., 1951—1958. c. bibliográfia számos tételét.

Természetes, hogy ezek a munkák sem teljesek, valamint egyáltalában nem lesz tökéletes az alább közlendő névsor sem, szükséges azonban e sorozatot minél gyakrabban megismételnünk, hogy a kutatók mennél könnyebben reátalálhassanak a nekik szükséges forrásmunkákra.

Sajnos, csak egyetlen, sőt az is nagyon hiányos, és már idejétmúlt művel rendelkezünk, mégpedig Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873., amely az egyes külsőországokbeli főiskolákat, vagy amint Szepsi Csombor Márton mondja „Europica varietas" című nagyon becses munkájában (Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: Szepsi Csombor Márton összes művei. Bp., 1968, 255.) „czudálatos szép Academia"-kat, „auagj Nagyságos Scholá"-kat rendszeresen sorba véve — a tanulók névsora kivételével — röviden beszámol a kutatókat érdeklő jelenségekről. Bárha megtaláljuk ezt a fenti két munkában is, valamint a lexikonok egyes címszavainál, csakhogy sokkal általánosítottabb és a minket lényegileg kevésbé érdeklő adatokkal.

Az egyetemek sorát az alábbiakban országok szerint és lehetőleg időrendben, illetőleg látogatottsági időrendben csoportosítva adom közre, minthogy a diákok időszakonként más és más országot, illetőleg bizonyos korokban rendesen csak egyes országok akadámiáit látogatták.

A legkorábban felkeresett egyetemek általában véve az **olaszországiak** voltak. Egységesen összefoglaló legkitűnőbb munkánk:

Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864. Bp., 1941.

a bolognai egyetemről:

Friedlaender E. et Malagola C.: Acta nationis Germanicae universitatis Bononiensis. Berolini. 1887. (Ism. Korrespondenzblatt XIII. — 1890. 25—29.)

Wattenbach W.: Siebenbürger Sachsen in Bologna, (Korrespondenzblatt I. — 1878. 99—100.).

a paduai egyetemről:

Veress Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. 1264—1864. Bp., 1915. (Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. I.)

Találunk még adatokat a Századok 1875: 674—76. és a Korrespondenzblatt 1897: 74—75.

a ferrarai egyetemről:

Pap Károly: Ferrarai és perugiai magyar tanulók a XV—XVIII. századból. (ItK 1902: 368—371.)

a perugiai egyetemről:

Pap Károly i. m. (ItK 1902: 371—372.)

a római egyetemről:

Bunyitay Vincze: A római Szent Lélek-Társulat anyakönyve 1446—1523. Bp., 1889.

Steinhuber A.: Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. Freiburg i. Br., 1895.

Veress Endre: A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. I. Anyakönyv 1559—1917. Bp., 1917. (Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. I.)

A **franciaországi** *Lyonban és Párisban* tanult középkori magyar diákokról nagyjában Frankl Vilmos számol be i. m.-ben

a strassbourgi egyetemről:

Vereins-Vorsteher: Verzeichniss derjenigen Siebenbürger Sachsen, welche an den Universitäten zu Krakau, Strassburg und Göttingen studiert haben. (Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. VI, Bd. — 1863. 291—296.)

Eckhardt Sándor: Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban. Bp. 1944.

Az osztrák egyetemek közül:

a bécsi egyetemről:

Fraknói Vilmos: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből. III. köt. X. szám.)

Teutsch G. D.: Siebenbürger Studierende auf der Hochschule in Wien im 14, 15, und 16. Jahrhundert. (Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge X. Bd. 164—181. és XVI. Bd. 321—354.)

Schuller F.: Siebenbürger in Wien am Ende des 15. und des 16. Jahrhunderts. (Korrespondenzblatt. XV. — 1892. 49—52.; XVI. 114—115.)

Bunyitay Vincze s társai: Egyháztörténeti emlékek a hitújítás korából. I, 544—47.: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. 1520—1529.

Schrauf Károly: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen 1377 előttől 1457-ig. (Magyarországi tanulók külföldön. Bp., 1892.).

Schrauf Károly: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. (1453—1630.) (Magyarországi tanulók külföldön. Bp., 1902.)

a gráci egyetemről:

Relković Neda: A gráci egyetem legrégibb magyar hallgatói. 1586—1640. Bp., 1933.

Veress Endre: A Sennyei-fiúk külföldi iskoláztatása. Sz. 1915: 50—69. (XVII. szd.: Bécs, Grác, Róma.)

Rákóczy Pál tanulókori levelei a gráci egyetemről, 1611—16 között. TT 1888: 259—268.

Andritsch, J.: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz. (1586—1782.) Graz, 1965. (Ism. Jenei Ferenc. ItK. 1967: 98—99.)

A csehországi egyetemek közül:

a prágai egyetemről:

Monumenta historica Universitatis Carolo-Ferdinandeae Pragensis. Pragae, 1830—1834. I—III. köt.

Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Prager Universität in XIV—XV. Jahrhundert. (Korrespondenzblatt. VI. — 1883. 19—20. u. 29—30.)

az olmützi egyetemről:

Hellebrant Árpád: az Olmüczben tanult magyarok 1590—1664. (TT 1888: 196—208.)

A lengyelországi egyetemek közül:

a krakkói egyetemről:

Miller Jakab Ferdinánd: Regestrvm Bursae Cracoviensis Hvngarorvm nvnc primvm ex authographo codice Bibliothecae Cracoviensis editvm. Bvdae, 1821.

Schwarz Karl: Verzeichniss der von 1492—1539 in Krakau studierenden Siebenbürger. (Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. N. F. V. — 1861. 115—118.)

Vereins-Vorsteher: Verzeichniss derjenigen Siebenbürger Sachsen, welche an den Universitäten zu Krakau, Strassburg und Göttingen studiert haben. (Archiv N. F. VI. — 1863. 191—297.)

Album studiosorum Universitatis Cracoviensis ab anno MCCCC. Cracoviae, 1883.

U. az 1887—1904. I—III. köt. (1400—1606.)

Bunyitay Vince s társai: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. (II., 334—543.) A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke. 1519—1529.

Schrauf Károly: A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke. (1493—1558.) Bp., 1893. (Magyarországi tanulók külföldön. III.)

Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp., 1964.

Még sok lengyel főiskolára jártak magyarok, főképpen pedig „akadémiai gimnáziumokba" (Gdańsk, Toruń stb.) Szczecinre (Stettin) ld. Korrespondensblatt. XIII. 1890. 49.

A németországi egyetemek közül:

a heidelbergi egyetemről:

Weszprémi Stephanus: Succincta medicorum Hungar. et Transylv. biographia. Viennae, 1787. IV. 465—469.

Szeremlei József: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtára történetéből. (SpFüz. 1862: 452—471. és 556—567.)

Szenczi Molnár Albert levele Bethlen Gáborhoz. (Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp., 198. 80. és SpFüz. 1864. 668—669.)

Tállyai Putnoki János 1618. évi emlékkönyve. Adatait közöltem: Adattár I. 146—160.

Gulyás József: A legrégibb magyar emlékkönyv. ItK 1930: 477.

Teutsch Fr.: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Hochschule in Heidelberg von der Gründung derselben bis 1810. (Archiv N. F. X, 182—192.)

Toepke Gustav: Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386. bis 1846. I—V. Theil. Heidelberg, 1884—1904.

Zoványi Jenő: Adatok a heidelbergi egyetem magyar hallgatóinak névsorához. ProtSzle 1904. évf.-ban. (Századok 1886: 532-től.)

Mokos Gyula: Íróink életéhez. Bp. 1907. (Sok fontos igazítás és új adalékot hoz heidelbergi diákjaink munkásságához.)

a lipcsei egyetemről:

Fabini Th. u. Teutsch Fr.: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig von der Gründung derselben 1409 bis 1872. (Archiv N. F. X, — 1872. 386—416.)
Erler G.: Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig, 1559—1809. Leipzig, 1909. I—III. köt.

a rostocki egyetemről:

Hofmeister A.: Die Matrikel der Universität Rostock. Rostock. 1889—1904. I—IV. köt.

az ingolstadti—landshuti—müncheni egyetemről:

Annales Ingolstadiensis Academiae. Ingolstadii, 1782. I—IV.
Freninger Fr.: Das Matrikelbuch der Universität Ingolstadt—Landshut—München. München, 1872.

a tübingai egyetemről:

Vas Tamás: A tübingai egyetemen eleitől fogva megfordult magyarok névsora. (Prot, Egyh. és Isk. Lap. 1863: 812—813.)
Auszug aus dem Album der k. würtemb. Eberhard-Karls-Universität Tübingen. (1617—1861.). (Archiv N. F. VII. — 1866. 460—463.)
Urkunden zur Geschichte der Universität Tübingen aus den Jahren 1476 bis 1550. Tübingen, 1877, 455—693.

a wittenbergi egyetemről:

Bod Péter: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Lugduni Batavorum. I, 360—367.
Grohmann: Annalen der Universität zu Wittenberg. Meissen, 1802.
Bartholomaeides: Memoriae Ungarorum, qui in alma quondam universitate Vitebergensi . . . studia . . . confirmarunt. Pest, 1817. 310.
Foerstemann C. E.: Liber decanorum facultatis theologicae academiae Vitebergensis. Lipsiae, 1838.
Foerstemann C. E.: Album academiae Vitebergensis ab a Ch. MDII. usque ad a. MDLX. Lipsiae, 1841.
Fabritius Karl: Die siebenbürgischen Studierenden auf der Universität zu Wittenberg im Reformationszeitalter. (Archix N. F. II. — 1855. 134—141.)
Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchton haláláig. (Magy. Tört. Tár. VI. köt. 1859, 205—230.)
Garády [= Fabó András?]: Wittynyédi István levelei, adalékul magyarok iskoláztatásához külföldön. Sz. 1870: 420, 568, 653.
Barabás Samu: Thurzó Imre Wittenbergben. Sz. 1881: 149.
Koncz József: A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei, mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athenashoz. (ItK I. 1891: 246—260.)
Thury Etele: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. 1555—1608. (Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. Pápa, 1908. II. köt. 3—67.

Závodszki Levente: Thurzó Imre gr. wittenbergi rektorsága. Bp. 1912.
Friedensburg Walter: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917.
Asztalos Miklós: Magyar diákok előadásairól szóló rektori hirdetmények Wittenbergből, 1562—1656. MKSzle 1929—31: 129—136.
Asztalos Miklós: Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem magyar hallgatóiról (1554—1750) EM 1931: 240—50.
Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. 1601—1812. (Magy. Prot. Egyháztörténeti Adattár. XIV. — 1931. 111—201.)
Szabó Géza: Geschichte des ungarischen coetus an der Universität Wittenberg. 1555—1613. (Halle, 1941.)
Juntke Fritz: Album Academiae Vitebergensis 1660—1710. (Halle, 1952.)

az Odera melletti Frankfurt egyeteméről:

Schullerus Franz: Siebenbürger Studierende an der Universität in Frankfurt an der Oder. (1546—1796.) (Archiv N. F. XXII. 405—412.)
Friedländer E.: Ältere Universitäts-Matrikeln. Universität Frankfurt a. d. Oder. Leipzig, 1887—1888. (Publicationen aus den k. preussischen Staatsarchiven, 32., 36. et 49. lib.) 1—3. köt.
Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. (ProtSzle I. évf. 1889: 178—202.)
Kanyaró Ferenc: A frankfurti egyetem hallgatói Erdélyből. (Keresztény Magvető XXX. köt. 1895: 289—290.)

a marburgi egyetemről:

Szenczi Molnár Albert levele Bethlen Gáborhoz. 1617. (SpFüz. 1864: 669.)
Catalogus studiosorum Scholae Marpurgensis, per annos 1527—1628. descriptus. Edidit Julius Caesar. Pars I—IV. Marburgi, 1875—1887.
Századok. 1888: 467—468.
Falkenheiner W.: Personen- und Ortsregister zu der Matrikel und den Annalen der Universität Marburg 1527—1652. Marburg, 1904.
Zoványi Jenő: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói. (It 1955: 344—349.)

a jenai egyetemről:

Weszprémi Stephanus: Succincta medicorum Hung. et Transilv. biogr. IV, 155. 1682—1770.
Haan Lajos: Jena Hungarica sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis academiae Jenaensi adscriptorum. Gyula, 1858. 180.
Révész Imre: A jénai egyetemben tanult magyarok s erdélyiek névsora 1550—1850. (Magy. Tört. Tár. IX. köt. 1861. 218—238.)
Schiel G. u. Herfurth F.: Verzeichniss der auf der Universität zu Jena immatriculierten Ungarn und Siebenbürger. (Archiv N. F. XII. — 1874. 312—353.)

Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. (1548—1883.) Bp., 1890. (Magyarországi tanulók külföldön. I. köt.)
Feyl O.: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. (Wiss. Zschr. d. Univ. Jena, III. 1954: 399—445. és kny.)
Feyl O.: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Jena, 1960.

az altdorfi egyetemről:

Steinmayer E.: Die Matrikel der Universität Altdorf. Würzburg. 1912. I—II. köt.
Weszprémi St.: Succincta medicorum Hung. et Transilv. biogr. IV, 157. (1692—1768.)
May István: Az altdorfi egyetem magyar hallgatói. ItK 1966: 165—6.

a hallei egyetemről:

Siebenbürger in Halle. (Korrespondenzblatt 1879: 66.)
Schrader W.: Geschichte des Friedrichs-Universität zu Halle. 1894., Berlin.
Weszprémi St.: Succincta. IV., 160. (1695—1751.)
Szlávik Mátyás: (a wittenbergi egyetemmel történt egyesülése óta) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1900.
Görög Ernő: A hallei magyar egylet története 1863—1906. Halle, 1906.

a göttingai egyetemről:

A Kecskeméti Protestáns Közlönyben. I, 1858: Molnár Lászlótól.
Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp., 1955. Függelék.
Vereins-Vorsteher: Verzeichniss derjenigen Siebenbürger Sachsen, welche an der Universitäten zu Krakau, Strassburg und Göttingen studiert haben. (Archiv N. F. VI, — 1863. 296—97.)

az erlangeni egyetemről:

Schnizlein C.: Siebenbürger auf der Universität Erlangen im 18. Jahrhundert. (Korrespondenzblatt d. Ver. f. siebenbürg. Landeskunde. 1880: 7.)
Siebenbürger in Erlangen. (Korrespondenzblatt. 1882: 80.)

a herborni főiskoláról:

Linde A.: Die Nassauer Drucke der königl. Landesbibliothek in Wiesbaden. 1882. I. 335—496.
Hellebrant Árpád: Adalék a külföldi iskolázás történetéhez a XVII. században. (Századok. 1883: 154—155.)

a giesseni főiskoláról:

Klewitz E. u. Ebel K.: Die Matrikel der Universität Giessen 1608—1707. Giessen. 1898. (Mitteilungen des oberhessischen Geschichts.-vereins. N. F. II—VI.)

a bambergi főiskoláról:

Weber Heinrich: Geschichte der gelehrten Schulen im Hochstift Bamberg von 1007—1803. Bamberg, 1879—1882. II. 745—780.

A svájci egyetemek közül

általános áttekintést kapunk:

Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Bp., 1946.

a bázeli egyetemről:

Weszprémi St.: Succincta. IV, 158. (1576—1766.)
Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. (SpFüz. IV, 1860: 154—165. és 838.)
Révész Imre: A bazeli egyetemben tanult magyarok névsora 1600—1852. (Magy. Tört. Tár. II. köt. 1861: 239—242.
Debreczeni Protestáns Lap. 1882. (Kiss Bertalan közlése.)
Verzár Frigyes: A baseli egyetemen tanult magyarok névsora. (Debreceni Szemle. 1931: 315—333.)
Verzár Frigyes: Magyar orvostanhallgatók Basel egyetemén. (Orvosi Hetilap. 1931. 23. és 28. sz.)

a freiburgi egyetemről:

Mayer H.: Die Matrikel der Universität Freiburg im Breisgau 1460—1656. I. köt. Freiburg, 1907.

a genfi egyetemről:

Szél Kálmán: A magyarhoni h. hv. egyházra vonatkozó egyes történeti adatok a genfi h. hv. papi testület jegyzőkönyvéből. (SpFüz. 1862: 922—929.)
A genfi egyetem 400 éves fennállásának emlékkönyve. A magyarországi származású diákokra vonatkozó adatokat dr. Nagy Sándor Béla állította össze. Genf, 1959 vagy 1960.

a berni egyetemről:

Meyrat Walter: Die Unterstützung der Glaubengenossen im Ausland durch die reformierten Orte in 17. und 18. Jahrhundert. Bern, 1941. (256, 279—283. lapon „Liste der von Bern an ungarischen Studenten gewährten Unterstützungen".)

A hollandiai egyetemek közül

általános áttekintést ad:

Birtha József: Hollandia és Magyarország. (Debreczeni Protestáns Lap 1901 : 688, 704, 719. — Bírálja Zoványi: Sp RefL).

a leydai egyetemről:

Weszprémi St.: Succincta. IV, 132. (1650—1763.)
Album studiosorum academiae Lugduno Batavae, MDLXXV—MDCCCLXXV. Hagae, 1875.
Teutsch Fr.: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden 1575—1875. (Archiv N. F. XVI. 1880—1881. 204—226.)
Antal Géza: Az utrechti és leideni egyetemeken járt magyar ifjak névjegyzéke. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1888.)
Birtha József: Hollandia és Magyarország. (Debr. Prot. Lap 1901: 815., 832.)
Miklós Ödön: Magyar diákok a leideni Staten Collegeben. (Theologiai Szemle. 1928. és Kny.)

a franekerai egyetemről:

Szilády Áron: Campegius Vitringa magyar tanítványai Franekerában. (Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. V. — 1874. 43—50.)
Hellebrant Árpád: A franekeri egyetemen tanult magyarok 1623—1790. (TT 1886: 599—608; 792—800. és 1887: 196—208.)

az utrechti egyetemről:

Weszprémi St.: Succincta. IV, 137. (1634—1784.)
K. Nagy Elek: A magyarok az utrechti egyetemen $2^1/_2$ század alatt. (PrKl. 1885: 213; 219—220.)
Album studiosorum academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI—MDCCCLXXXVI. Accedunt nomina curatorum et professorum per ea saecula. Ultrajecti. 1886.
Antal Géza: Az utrechti és leideni egyetemeken járt magyar ifjak névjegyzéke. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1888.)
Verzeichniss der Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Utrecht in den Jahren 1643—1885. (Archiv N. F. XXII. — 1889. 79—92.)
Birtha József: Hollandia és Magyarország. (Debr. Prot. Lap. 1901: 720; 753; 766.)
Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636—1836. (Theologiai tanulmányok. 44. sz.) Debrecen, 1935.

a gröningai egyetemről:

Birtha József: Hollandia és Magyarország. (Debr. Prot. Lap. 1902.: 21; 40—41.)
Miklós Ödön: A gröningeni egyetemen tanult magyarok névsora, (Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194—197. és 202—207. + Kny. Pápa, 1917.)

a harderovicumi egyetemről:

Zoványi Jenő: A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói. (ItK I, 1891: 433—436.)
Korrespondenzblatt. IV. 1892. 45—46. (Csak erdélyiek.)

az amsterdami főiskoláról:

Birtha József: Hollandia és Magyarország. (Debr. Prot. Lap. 1902: 55; 106; 121.)

a deventeri athenaeumról:

Segesváry Lajos: A deventeri athenaeumon tanult magyarok. (Századok. 1937: 506—508.)

Az angliai egyetemek közül

Nem beszélve Pongrácz József ismertetéséről (Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914.) és Berg Pál munkájáról (Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolában. Bp., 1942.), tulajdonképpen Trócsányi Berta volt az első (Magyar ref. teológusok Angliában a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1944.), aki a szórványos adatokból megkísértette összeállítani az Angliában járt magyar diákok névsorát. Természetes, hogy ez a sorozat erősen hiányos, pedig volt idő, amikor meglehetősen nagyszámú magyar ifjú látogatta különösen az oxfordi és a cambridge-i egyetemet, csakhogy a vékony pénztárcájú diákoknak csak rövid időre futotta a drága angliai élet.

Az edinburghi egyetemről a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1884. évfolyamában Szőts Gerő s ugyanennek a folyóiratnak 1907. évfolyamában Kováts J. István közöl adatokat.

az oxfordi egyetemről:

Alumni Oxoniensis. The members of the University of Oxford. London, 1888. I—II.

Felsorolásomat azzal, a mások által is megtett megállapítással kell lezárnom, hogy addig az ideig, amíg a Magyar Tudományos Akadémia nem folytatja tovább a „Magyarországi tanulók külföldön" című s több mint fél évszázad óta szünetelő kiadványsorozatát, bizony, a kutatóknak csak nagy fáradság árán s amellett nem mindig megbízható olvasás alapján készült különféle közleményekből kell a munkájukhoz nélkülözhetetlen adatokat összehordaniok. E nehéz helyzethez sorolható még az a körülmény is, hogy számos esetben nem is ismeretes előttük a forrás, amely a nekik szükséges kiegészítést megadná. Éppen ezért a fentebb közölt felsorolás is még sok pótlásra szorul, minthogy ezzel csak az általam alkalmilag felhasznált vagy legalábbis ismert forrásokat óhajtottam megjelölni.

Végezetül felsorolok még egynéhány olyan munkát, amely ha nem is terjeszkedik ki e cikk keretébe illő részletekre, de mint összefoglaló helyzetrajzok és egyéb közéjük vágó közlemények, az egykori főiskolai hallgatókra vonatkozó általános jelenségekkel egészítik ki a fenti bibliográfiát.

Daxer György: A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére. 1520—1790. Békéscsaba, 1909.

Ballagi Aladár: Magyar stipendiumok külföldi egyetemeken. ItK 1891: 404—406.
Zsilinszky Mihály: Tájékoztató a külföldi egyetemeken magyar protestáns ifjak részére tett alapítványi ösztöndíjakról. 1897.
Dezső Béla: Külföldi stipendiumok. Erd. Prot. Közl. 1877: 98; 110; 122.
A külföldi stipendiumokról. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1887. és Erd. Prot. Közl. 1887: 80.
A „Stipendium Bernardinum" (Erd. Prot. Közl. 1873: 5; 429.)
Benkő Lajos és Gyula: A jenai magyar egylet. Erd. Prot. Közl. 1873: 279; 286.
Paulsen Friedrich: Geschichte des Gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen u. Universitäten. I, II. 1921.
Paulsen Friedrich: Die deutschen Universitäten u. das Universitätstudium. 1902.
Finászy Ernő: A középkori nevelés története. Bp., 1926.
Hautz J. F.: Geschichte der Universität Heidelberg. I—II. 1862.
Gyöngyösi László: Ó-heidelbergi diákok. ProtSzle 1916: 298—311.
Tholuck A.: Das akademische Leben des siebzehnten Jahrhunderts. I—II. 1853—1854.
Kemény József: Die Stiftungen des studirenden Jugend Ungarns u. Siebenbürgens. (Kurz Anton: Magazin für Geschichte etc. I. köt. Brassó, 1844. 80—91.)
Lukinich Imre: Adatok a magyar külföldi iskoláztatás történetéhez. (Károlyi Emlékkönyv. Bp. 1933.)
Zoványi Jenő: Két alapítvány hollandiai egyetemeken tanuló magyarok számára. ItK 1891: 404.
S. Szabó József: Tudományos peregrináció a reformáció korában (Prot. Szle. 1938: 322—329.)
Nagy Géza: Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Kolozsvár 1933.

Az itt felsoroltak nagyobb részénél azonban még sokkal fontosabbak:

Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp., 1958. 83—156. és
Zoványi Jenő: cikkei a teológiai lexikonhoz. (1941.)
Nem szabad azonban megfeledkeznünk a Szabó Károly—Hellebrant Árpád: RMK III/1. + 2. kötetéről (Bp., 1896. és 1898.), valamint az itt-ott megjelent kiegészítő pótlékokról (mint pld. az EM-ban Köblös Zoltán közléseiről) sem, csakhogy óvatosan kell eljárnunk különösen a szerzőket meg vitatkozó ifjakat verssel üdvözlő diákok tanulmányi helyének lerögzítésénél, minthogy a jó barátok gyakran más egyetemi városokból köszöntötték tanulótársaik értékesebb, avagy csak szerényebb szellemi termékeit.

*

Mindaz, amit fentebb felsoroltam — távolról sem teljes: a magyar peregrinusok névjegyzékeiből is némely város (egyetem) esetében csak válogatást adtam; még kevésbé található itt a külföldi tanulmányozás egyéb forrásainak könyvészete. E források tudományos kiadása is sürgető feladat lenne, de addig: bárha elkészülne legalább alapos bibliográfiájuk!

IV. KOLOZSVÁR POLGÁRSÁGA ÉS AZ UNITÁRIUS ÉRTELMISÉG ÉLETÉBŐL

KÍSÉRLET A KOLOZSVÁRI HELTAI-NYOMDA TULAJDONOSAINAK MEGÁLLAPÍTÁSÁRA

Jakab Elek Kolozsvár történetéről írott kiváló munkájában a száztíz esztendeig fennállott Heltai-nyomda tulajdonosainak pontos sorozatát nem tudván megállapítani, emiatt azután itt-ott zavarossá is válik a kép, amelyet tőle nyerünk, valamint amelyet az ő közlése nyomán dolgozó munkákban megismételve találunk. A kifogástalanul biztos helyzetet — sajnos — még mindig nem tudjuk helyreállítani, ellenben egyes pontokat mégis csak sikerülni fog valamicskével helyesbítenünk.

Czóbel Ernő a Heltai-nyomda alapításáról írott cikkében tisztázta e nyomda 1550. esztendei létrehozásának körülményeit, nagy valószínűséggél megállapítva, hogy az együttes alapításban Hoffgreff György az anyagi részt vállalta, mígnem Heltai Gáspár bizonyosan a maga tekintélyével és szellemi erejével járulhatott hozzá, nemkülönben a műhely számára hihetőleg már kezdetben is a saját házában adott helyet. Tekintettel arra a körülményre, hogy a nyomda működéséhez bizonyosan meg kellett szerezniök Martinuzzi engedélyét, nem valószínű, hogy az ekkor már lutheránus hitelveket hirdető Heltai bevallottan is mint nyomdatulajdonos szerepelhetett volna. De még ugyanebben az évben erősödvén a protestánsok helyzete,[1] maga is nyíltan kilépve a „Catechismvs Minor" című könyvben már „Colosuarba nyomtatot Helthai Gaspar es Gyoergy Hoffgreff altal. 1550." kolofonnal találkozunk. Ez a jelzés marad meg a következő két éven keresztül is, mígnem — Hoffgreffel netalán összekülönbözvén (?) — 1553-ban már csak „Colosvarba nyomtatot Heltai Gaspar Muehelyébe" könyvzáró jelzést találunk. Az ezután következő esztendőben azonban kiesvén a Heltai neve, egészen 1558-ig csak a Hoffgreff neve jelentkezik, mígnem 59-ben ismét Heltai tulajdonába ment át a nyomda. Ekkortól kezdve véglegesen is az övé marad.[2] Hoffgreff ugyanis hihetőleg e tájban hunyhatott el, minthogy 1562-ben már néhaiként említik.[3]

Heltainak 1574-ben bekövetkezett halála után az összes kiadványokon most már Heltai Gáspárné névjelzését találjuk, tehát — miként a kézmí-

[1] EM 1913: 249—52.

[2] RMK I, 22. és 37. sz. — Jakab Elek: Kolozsvár története. II, 219, 320, 341, 794. — Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. — Borbély István: Heltai Gáspár. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. szdban.

[3] Pirnát A.—Végh F.: Új adatok Heltai Gáspárról. ItK. 1956: 72—73.

veseknél — itt is az özvegy folytatta tovább ura mesterségét, csakhogy őt nem korlátozta semmiféle céhszabály műhelye megtartásának időhatárában. Heltainé azután 1582. július 4. táján hunyván el, az alapítónak és özvegyének eddigi tulajdonosi minősége semmi kétséget sem szenvedhetett.

Nem tudom megállapítani, Heltainak vajon melyik volt a legidősebb gyermeke, azonban kérdés tárgyát sem képezheti, hogy ifjabb Gáspár lévén az egyetlen fiúutód, az osztoztatáskor a teljes nyomdának minden berendezésével és felszerelésével együtt az ő részébe kellett jutnia. E körülményt támogatja az a helyzet is, hogy maga is értett a tipográfiához, sőt éppen ez volt választott mestersége.

Közvetlenül a Heltai Gáspárné halálát követő évből ismeretes egy kiadvány, amelyet „Gaspar Schespurgensis" tipográfus neve alatt nyomtattak ki. Ha elfogadható magyarázatát tudnám adni, hajlandó lennék e segesvári Gáspárt ifjabb Heltai Gáspárral azonosítani, de minthogy csak feltevéseket kockáztathatnék meg, ezért továbbra is el kell fogadnunk Segesvárinak szegődtetett nyomdavezetői munkakörét, feltételezve, hogy már az özvegy életében is itt működött. Különben Segesvári Gáspár könyvnyomtatóra vonatkozólag még egy másik adatunk is van. Ugyanis neve 1587. január 25-én özvegy Herthel Péterné Heltai Borbálával együtt, mint néhai Heltai Gáspár monostori papirosmalmának társtulajdonosa jelentkezik.[4] Az idézett adatból azonban Jakab Elek helytelenül következteti, hogy ebben az időben a papirosmalommal együtt magának a nyomdának is Herthelné lett volna a tulajdonosa, őutána pedig a tulajdonjog egyik testvérről a másikra szállott volna át!

Özvegy Herthel Péterné lehetetlennek tartott nyomdatulajdonosságával szemben ifjabb Heltai Gáspárra vonatkozólag az adatok a következőképpen csoportosíthatók.

Egykori feljegyzésekben nevét Heltes,[5] Heltus,[6] Helti vagy Helthy,[7] meg Heltai vagy Helthaj[8] alakban találjuk leírva. Életkorára vonatkozólag semmiféle útmutató adattal nem rendelkezem, s ezért nem tudom megállapítani, hogy mikor kezdette el könyvnyomtatói mesterségét. Édesapja, az ő halála után pedig édesanyja fiával föltétlenül elvégeztette az unitáriusok jeles főiskoláját. Tanultságát kétség nélküli adattal bizonyíthatjuk. Ismeretes ugyanis egy 1586. évi kolozsvári nyomtatású egyleveles temetési vers, e nyomtatványt pedig ugyanebben az esztendőben elhunyt Femmich János kolozsvári unitárius kollégiumi igazgató emlékére két tanítványa készítette. A vers címe: „Epicedion de morte viri et pietate egregie exculti Joannis Femmigeri Leschkircheri rectoris scholae Claudiopolitanae fidelissimi, A. D. 1586. 27 die Julii defuncti. A Joanne Szilvasio Desino discipulo grati animi ergo scriptum." A versek alá pedig a következő nyomdai jelzés nyomatott: „Impressum a discipulo Caspare Helti in gratiam ac memoriam

[4] Jakab Elek. II. 320, 341.
[5] Sáfárok számadáskönyve. 1600. 25, 35, 36.
[6] Városi adószedők. 1600. 1601. — Tanácsi jzkv. 1611. I.—6. Városi tszéki jzkv. 1611, 269. (Kolozsvári Állami Levéltárban.)
[7] Egyházfiak számadáskönyve. 1614, 9. — Adószedők ratioja. 1613, 7. és 1614, 8.
[8] Adószedők. 1601, 5. — Egyházfiak. 1593, 111; 1602, 374. (Kolozsvári Állami Levéltárban.)

praeceptoris fidelissimi, unice dilecti Claudiopoli."[9] Az epicedion adatai szerint Femmichet 1575-ben az iskola praefectusának, 1580 őszén lektorának, 1585 őszén pedig rektorának választották meg. Minthogy a szabályok szerint a diákfőnök a köztanítók (publicus praeceptorok) elseje volt, vagyis a középfok legfelső osztályában a vallástanítói szerepet is ő töltötte be,[10] ezért feltételezhető, hogy Heltai legalábbis az 1575. év körüli vagy előtti esztendők valamelyikében volt a tanítványa, minthogy az idézett nyomtatvány nyomdai jelében Femmichről mint leghívebb és különösen szeretett tanítójáról (praeceptor fidelissimus, unice dilectus), és nem lektorról vagy rektorról emlékezett meg. Ebből tehát az állapítható meg, hogy Heltai az iskolának legalábbis középső fokozatát elvégezte. Tanultságát különben még az a körülmény is bizonyítja, hogy élete vége felé a kifogástalan latin tudást is megkívánó városi jegyzői tisztségre választatott meg, jóllehet kenyérkeresetének forrása a könyvnyomtató-mesterség volt. Eredeti foglalkozását azután nemcsak az a helyzet bizonyítja, hogy édesanyjának 1582-ben bekövetkezett halálával reászállott nyomda termékeit ismét a „Heltai Gáspár műhelyében" készültnek jelölik, hanem világosan meghatározza a városi elöljáróság 1603. esztendőbeli névsora is, itt ugyanis a százférfiak sorában „Gaspar Helthi typographus" nevével is találkozunk.[11] Ezenkívül az unitárius egyházfiak 1594. évi számadáskönyvének február 19-i elszámolása szerint: „Heltai Gáspárnak fizettem, hogy az oskolához az legieseket (legeseket = törvényeket) nyomtatta, fl. 2."[12] Tehát ő maga volt a megrendelés teljesítője s az érte járó fizetség bevételezője is.

Ifjabb Heltai Gáspár hosszúra nyúlott életideje alatt műhelyének kiadványai leggyakrabban jelzik, hogy „Helthaj Gáspár Muehellyében", vagy pedig „Helthaj Gáspár házánál az Ó Várban" készültek.[13] Az 1603. esztendei adószedők számadáskönyve szerint a „Domus Heltana Typographica" a „Vetus Castrum"-ban „Intra Moenia" állott s évi adója 6 forintban volt megállapítva.[14] A könyvnyomtatóműhelyt személyesen bizonyosan addig az ideig vezette, amíg maga is elöregedve, inkább választotta a város közigazgatási ügykezelésének intézését; az állandó elfoglaltságot jelentő városi jegyzői tisztet. Erre a közéletben való részvételén kívül tanultsága is egyaránt képesítette. Bárha a nyomdai termékek nem árulják el, ennek ellenére mégis az 1611. évet merem a műhely vezetésében beállott változás idejéül megjelölnöm.

Ifjabb Heltai Gáspárnak mint választott városi polgárnak különben is kötelessége volt a közügyek intézésében is részt vennie, éppen ezért mint értelmes, tanult embernek közreműködését valóban állandóan igénybe is vették. A polgárság bizalma mindenekelőtt beválasztotta a százférfiak (centumvirek) sorába, s mint ilyen tette le 1603. február 1-én Rudolf császár- és királynak a Basta tábornoktól megkívánt hódolati esküt.[15] Az 1600. esz-

[9] Sztripszky Hiador és Alexics György: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. szdbeli román fordításban. 125. — Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II, 384.

[10] Gál Kelemen. II, 213—15.

[11] EOE XVII, 459.

[12] Gál Kelemen. I, 50.

[13] RMK I, 257, 283.

[14] Adószedők. 1603, 13.

[15] EOE XVII, 459.

tendőben városi tanácsi megbízásból két ízben is küldetett Mihály vajdához Fehérvárra és egy ízben Náprágyi Demeter katolikus püspökhöz Gyaluba.[16] Az 1600., 1601., 1602. években ismételten és ismételten megválasztották adószedőnek,[17] majd az 1606. évben a királybírói tisztséget töltötte be.[18] 1609-től az osztoztató bírósági jegyzőkönyveket vezette.[19] Végezetül 1611. január 6-án a városi nótáriusságot ruházták reája, s ezt a tisztséget egészen haláláig meg is tartotta.[20] Mint jegyző, maga vezette a történelmi vonatkozásokkal gazdagon átszőtt, gondolkodó főtől megfogalmazott városi, tanácsi jegyzőkönyvet, amely valóban megérdemelné nyomtatásban való megjelentetését.

Heltai magánéletéről fölöttébb keveset tudunk. Családjáról mindössze csak annyi ismeretes, hogy felesége 1614. április 26-án, egyik gyermeke 1593. szeptember 30-án, egyik leánya 1602. december 22-én, másik leánya pedig 1614. április 4-én hunyt el.[21] Egyetlen életben maradt gyermekének kell tartanunk Heltai Annát, Hosszú Tamás királybíró feleségét, mint akire még az apja életében reászállott a könyvnyomtatóműhely.

A városi tanács egykorú jegyzőkönyvében találtam feljegyezve: „1618. 10. Octobris Caspar Helthi, orbatus lumine, senio confectus obijt."[22] Tehát szeme világától megfosztva, késő vénségében végelgyengülésben hunyt el. Temetése harmadnapon ment végbe, amint azt az október 11-én megrendelt négyszeri harangozás bizonyítja.[23]

Fentebb már megállapítottuk, hogy ifjabb Heltai Gáspár a nyomda vezetését s így bizonyosan a tulajdonjogot is városi jegyzővé történt választásakor adhatta át Anna nevű leányának, illetőleg Lang, másképpen Hosszú Tamás nevű vejének.

Heltai Annát Jakab Elek[24] s őutána csaknem mindenik közlő idősebb Heltai Gáspár leányának tartja, holott kor szerint sem látszik valószínűnek, hogy asszony létére késő vénségében vette volna át a könyvnyomtatóműhely gondját-baját. Ezért sokkal elfogadhatóbb Szent-Miklósy László egykorú feljegyzések alapján készült családtörténeti táblázata, amely ifjabb Heltai Gáspár gyermekeként tünteti fel,[25] aki azután a nyomda átvételekor éppen javakorában lehetett. Heltai Anna ura, Hosszú Tamás azonban, aki a városi közigazgatásban királybírói tisztséget is viselt, gyakorlatilag aligha értett a könyvnyomtató-mesterséghez, bizonyság erre az a körülmény, hogy nemcsak 1621 táján bekövetkezett halála után, hanem már évekkel megelőzőleg is adat bizonyítja saját neve alatt nyomtató nyomdavezető alkalmazását (Makai Nyirő János).[26] Hosszú Tamás halála után özvegyének neve

[16] Sáfárok. 1600, 25, 35, 36.
[17] Adószedők. 1600—02.
[18] Jakab Elek. II, 436.
[19] I. h. II, 400.
[20] Tanácsi jzkv. 1611. évről.
[21] Egyházfiak. 1593, 111; 1602, 374; 1614, 9.
[22] Tanácsi jzkv. 1618, 247.
[23] Egyházfiak. 1618, 7.
[24] Jakab Elek. II, 794—95.
[25] szeökefalvi Szent-Miklósy László: A pákei Pákey (másképpen Tamás) család története.
[26] RMK I, 494. 504, 539, 542. Vö. Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyírő János deák. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 587—606.

egyetlenegy ízben jelenik meg a nyomda és nyomdász megnevezéseképpen, ilyenformán: „Nyomtatta Colosvarat, Heltai Anna aszszony Muehelyében Szylvasi Andras, 1624."[27]

Heltai Anna meddig működött, és nyomdája mikor került utódai tulajdonába, az adatok elégtelensége miatt annál kevésbé lehetséges megállapítanunk, mivel még az öröklés sorrendjét bizonyító okiratokkal sem rendelkezünk. Bár tudjuk, hogy Hosszú Tamásnak és Heltai Annának három felnőtt kort ért gyermeke maradt, mégpedig Borbála Kerekes Péterné, Margit Szőrös Mátyás városi tanácsos felesége és Tamás. Az elsőnek foglalkozása a kerekesség, a másik kettőé is valamiféle mesterség, azonban Szőrös Mátyás tanult ember lévén, ezért a Hosszú-gyermekek közül — úgy látszik — a Szőrös család vonalára szállott át a nyomda öröklése. Ezt különben még abból a körülményből is sejthetjük, hogy bár mind a három Hosszú-gyermek hagyott maga után utódokat, a jelentkező gyér adatok mégis inkább csak a Szőrösök tulajdonosságáról emlékeznek meg, jóllehet szó van Hosszú (Lang) Tamás fia Andrásról is, aki 1644-ben a Szőrösökkel együtt tért volna át a református hitre.[28] Az ő szerepe azonban még teljesen tisztázatlan, hiszen a református iratok között neve egyáltalában nem fordul elő.

A Heltai-nyomda életében még ma sem látjuk egészen világosan a Szőrös család szerepét, s ezért még azt sem lehet biztosan megállapítanunk, hogy a számba jöhető nemzedékek egyes tagjai miképpen birtokolták e nagy jelentőségű műhelyet. Erre vonatkozó minden eddigi közlemény is csak találgatáson alapszik, sajnálatos körülmény tehát, hogy annak végleges tisztázására — a fellelhető eredeti forrásoktól nagyon távol — többé már nem vállalkozhatunk.

A nyomda tulajdonjogának — az öröklési sorrend szerint — Heltai Anna özvegy Hosszú Tamásné révén a XVII. század harmadik évtizedében leányát, Hosszú Margitot, Szőrös (Rau, Raw, Ravius) Mátyás városi tanácsos feleségét kellett volna megilletnie, ámde ő 1623. november 14-én elhunyt,[29] holott anyja, a nyomda mind ez ideig való tulajdonosa, még 1624-ben is élt.[30] Maga Heltai Anna ugyan mikor fejezte be életét, nem tudom megmondani, minthogy az a körülmény, hogy a nyomdatermékeken nevére ezután többé már nem találunk, mit sem jelent, hiszen örököseinek neve is évtizedeken keresztül csak olykor-olykor került reá a nyomtatványokra.

Az egykori osztoztatási jegyzőkönyvek egyes tételei alapján meg kell állapítanunk, hogy Kolozsvár városának örökösödési jogszokása szerint az elhalt szülők vonalán történt öröklés az osztoztatáskor nem az életben levő házastársra, hanem egyenesen a gyermekekre szállt, s ezért a tárgyaláson, amelynek szabályszerűségéért a városi tanácstól megválasztott osztoztató bírák feleltek, a kiskorúak érdekét az elhunyt szülő két közeli hozzátartozójának kellett képviselnie. Ilyeténképpen tehát mind Jakab Elek, mind Ferenczi Zoltán állítása ellenére,[31] özvegy Hosszú Tamásné Heltai Anna utáni örökségüket nem legidősebb gyermeke férjének, hanem közvetlenül unokáinak kellett kezükbe venniök. Tudjuk ugyanis, hogy az 1637-ben

[27] RMK I, 542.
[28] Gál Kelemen. II, 181.
[29] Egyházfiak. 1623, 12.
[30] RMK I, 542.
[31] Jakab Elek. II. — Ferenczi Zoltán i. m.

meghalt Szőrös Mátyás városi tanácsos-királybírónak első feleségétől: Hosszú Margittól két fia maradt: ifjabb Mátyás, a hírhedtté vált kolozsvári szász unitárius pap és a magára tartó, gazdag, bátor és könnyű lelkiismeretűnek mondott András, aki 1644-ben elhagyva eddigi vallását, reformátussá[32] és magyarrá lett, s új gyülekezetében rövidesen tekintélyes helyet foglalt el. Ezt bizonyítja az a helyzet, hogy ülőhelye nem a szász imaházban, hanem a Farkas utcai templomban az egyházközség kurátorai között volt.[33]

A két testvér közül András bátyjának mondotta ifjabb Mátyást,[34] s minthogy az utóbbi már 1618-ban megházasodhatott,[35] a papok pedig hosszas tanulmányaik miatt legkorábban, ha 25—26 esztendős korukban gondolhattak házasságkötésre, e körülményből következtetve, ha a két testvér között nagyobbacska korkülönbség is lett volna, anyjuk halálakor már a világi életpályát választott Andrásnak is föltétlenül nagykorúnak kellett lennie. Tehát nagyanyjuk halálakor bármelyikük azonnal is átvehette örökségét, s ezért egyikük nyomdatulajdonosságának sem lehetett semmiféle akadálya.

Döntő fontosságú kérdés, hogy a két unoka közül mégis melyiknek jutott kezébe e nagy jelentőségű kulturális kincs? A szokás szerint az idősebbiknek, vagyis ifjabb Mátyásnak kellett volna örökölnie, de feltételezhető, hogy ő biztos és állandó fizetésre megválasztott pap lévén, netalán ingatlannal vagy készpénzzel elégíttetett ki. Abból a körülményből, hogy e könyvnyomtató műhely legutolsó kiadványa tulajdonosul 1660-ban Szőrös Jánost nevezi meg,[36] csakugyan hihetőnek tarthatnók, hogy a tipográfia az András vonalára szállott. Ugyanis Andrásnak két fia volt: János és Péter. Közülük János az idősebbik,[37] róla még azt is tudjuk, hogy öccsével együtt 1647-ben címeres nemeslevelet nyert,[38] s hogy életideje 1686-ig terjedt. Ekkor mint városi juratus assessor hunyt el. Ifjabb Mátyásnak volt-e felnőtt kort ért gyermeke, s milyen névre hallgatott, határozott útmutatást nem találtam reája, bárha egyik adatom szerint a kolozsvári református egyházközség 1678—79. évi főquártásának feljegyzése arról tudósít, hogy „Az Szörös pap Vallasunkra tert fianak gratis fl. 3. // 96" adtam.[39] Ez tehát azt bizonyítaná, hogy 1661-ben ifjabb Mátyás sem halt meg utód hátrahagyása nélkül. Ha tehát keresztelésekor e fiú is a János nevet nyerte, abban az esetben könnyen megfejthető lenne a Szőrös család birtoklása körüli bizonytalankodás. Ugyanis fontos útmutatást találunk egy 1667. esztendei adatban. Tudniillik már láttuk, hogy Szőrös András és családja hitehagyott lett, ellenben az 1661-ben elhunyt Szőrös Mátyás hozzátartozói, legalábbis az 1678. év tájáig megmaradtak az unitárius vallásban, ezért a

[32] I. h. II, 647, 649.
[33] A Farkas utcai templom 1638—47. évi felépítése. (Kézirat.)
[34] Törvénykezési jzkv. 1638, 11. és Segesvári Bálint Krónikája. (Erd. Tört. Adatok. IV, 215.)
[35] Sáfárok. 1618, 143.
[36] RMK I, 956.
[37] Törvénykezési jzkv. 1660, 314.
[38] Sándor Imre: A Szeőreős család polgári és nemesi címere. (Dolgozatok az ENM Érem- és Régiségtárából. 1917: 204.)
[39] Ref. quártások 1678/79. évi számadáskönyve. 2/B. lev. (Az egyházközs. levéltárában.)

nyomdának is az ő tulajdonukban kellett maradnia. Erre bizonyságot ifj. Franc Ádám tipográfus alább idézendő levelében találunk. A Heltai-nyomda akkori állapotáról ő nyíltan tudtul adja, hogy az a betűanyag kopottsága miatt egészen használhatatlan, de hiábavaló is lenne a Fehérvárról Kolozsvárra szállított (református) nyomdával versenyre kelni, ellenben amit (az unitáriusok) kinyomtatni akarnának, forduljanak hozzája, az ő műhelye tetszésük szerint rendelkezésükre áll. Ha azonban „Ravius úr" ennek ellenére is életre akarná kelteni a „Heltiana Nyomdát", az új betűanyag beszerzését szívesen vállalja magára.[40]

E levél azt bizonyíthatja, hogy a Heltai-nyomda a Szőrös (Ravius) család idősebb ágának tulajdonában maradt, s ott is semmisült meg. De bármi legyen is az igazság e nagy multú intézmény leányági tulajdonosainak személyére vonatkozólag, ez a körülmény egyáltalában nem változtat azon a helyzeten, hogy egyikük sem tudta meglátni örökségükben azt a nagy szellemi, sőt anyagi erőt, amelyet méltó kezekben jelentett volna. Pedig volt idő, amikor még a fehérvári nyomdánál is jobban volt felszerelve, így Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony felett tartott halotti beszédeknek csak egy részét nyomtatta a fejedelmi tipográfus, más része pedig Válaszúti András kolozsvári nyomdavezető műve,[41] de ennél még határozottabb bizonyíték az az adat, hogy idősebb Rákóczi György fejedelem 1635-ben a kolozsvári könyvnyomtatóműhely matricakészletét vette kölcsön a fehérvári nyomda számára.

A Heltai-nyomda 1660 után megszűnvén, a Szőrös család tagjai közül olykor-olykor még felbukkanó személyeknek többé már annyi közük sincsen a könyvnyomtatáshoz, mint volt addig, amíg e műhely még üzemben volt. Lehetséges, hogy idősebb Szőrös Mátyás gőgös, összeférhetetlen és erőszakos természete az utódok vérébe is átment, s ez azután polgártársaiktól is elkülönözte, sőt a kézmívesmesterségtől is elválasztotta egyikmásikukat.

(Változata: M. Kv. Szle 1960: 438—443.)

[40] Ld. a következő cikkünk 22. jegyzetében id. helyen.
[41] H. J.: Könyvészeti tanulmányok. 8—9.

A HELTAI-NYOMDA SORSA

Jakab Elek Kolozsvár történetéről írott jeles munkájában öregbik Rákóczi fejedelem korát tárgyalva, a Heltai-nyomda sorsáról a következő megállapítást tette: „Még egy nagy következményű tettét kell megemlítenem. I. Rákóczi György arra is előkészítette az utat, hogy a Heltai-féle nyomda az unitáriusok befolyása alól a reformált hitvallásúak kezébe menjen át, ami meg is történt (Heltai) vejének, Raw Mátyásnak áttérése következtében. A fejedelem már 1635-ben pártfogása alá vette a nyomdát, amit igazol június 15-én a kolozsvári tanácshoz intézett levele, melyben parancsolta, hogy amely betűöntéshez való matrixok ott volnának, küldten-küldje hozzá Gyula-Fehérvárra, hogy akik arra valók lesznek, betűket öntethessen bennek és annakutána megküldhesse nekik."[1]

Kiváló tudósunk sajnálatosan téves megállapítása is, bizony, meglehetősen hozzájárult a Rákócziról alkotott kép hamis színeihez. Hiszen Jakab e kijelentését többek között Gál Kelemen is átvette a kolozsvári unitárius kollégium történetéről írott nagy munkájába, csakhogy az átvételkor néhány szó kihagyása s mások betoldása miatt még sokkal kirívóbbá vált a vád Rákóczi ellen.[2] A Jakab Elek után induló többi értekezőnél is megtaláljuk ezt a beállítást, hol vád-, hol pedig egyszerű kijelentésképpen, miként Endes Miklósnak a közelebb múlt időben megjelent kiválóan értékes könyvében is így olvashatjuk: „a reformátusok megkapták Szörös (Raw) Mátyás nyomdáját is."[3]

Szegény öregbik Rákóczi György fejedelem, mennyi igaztalan váddal terhelik jó szándékú, becsületes jellemét! Éppen ezért Jakab Elek szavainak megcáfolására szükségesnek tartom mindkét állítását rendre vennem.

Bár valóságképpen állapítható meg az a körülmény, hogy e könyvnyomtatóműhely utoljára is a Szőrös családra szállott, csakhogy odáig még meglehetősen sok időnek kellett eltelnie, hiszen az első Szőrös Mátyás nem leánya, hanem dédunokája utáni veje volt a nyomdaalapító Heltai Gáspárnak. Az azonban már nem felel meg a valóságnak, hogy akár idősebb, akár pedig ifjabb Szőrös Mátyás elhagyta volna hitét, hiszen az előbbi, aki városi tanácsos volt, az 1637. esztendőben unitáriusként halt meg, hasonló-

[1] Jakab Elek: Kolozsvár története. II, 639. (Hivatkozással a városi ólevéltár Fasc. III, 305. sz. okiratára.)

[2] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története II, 181.

[3] Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. 231.

képpen Mátyás nevű fia, bárha egyházának vezetői ellen nyílt vádat kovácsolva, árulóként lépett fel ellenök, azonban ezzel sem a reformátusok javát, hanem csak a maga egyéni hiúságát szolgálta, mígnem végtére is fejedelmi kívánságra, kölcsönös megbékélés után visszanyerte és el is foglalta a kolozsvári unitárius egyházközség keretében megelőzőleg betöltött szász papi tisztségét. A hitehagyással kapcsolatosan egyedül az a valóság, hogy idősebb Szőrös Mátyásnak András nevű kisebbik fia, aki bátyja cselszövéseiben maga is részt vett, akkor, amikor már réges-régóta elsimult a tőlük felkavart hullámok minden gyűrűje, fiaival együtt állítólag 1644-ben csakugyan áttért a reformátusokhoz. Ehhez a pálforduláshoz azonban Rákóczinak a legcsekélyebb köze sem volt; e mellett az a helyzet tanúskodik a leghatározottabban, hogy a nyomda éppen a Szőrösök idősebb ágának tulajdonába való átszállása óta a legkevesebbet sem fejlődött, ellenben eleinte fokozatosan, nemsokára azonban rohamosan hanyatlani kezdett, mígnem 1660 táján végtére is teljesen megszűnt működni. Bizonyos tehát, hogy sem fejedelmi, sem egyházi pártfogásban egyáltalában nem részesült! Ellenkező esetben ugyanis nem kellett volna Fogarasi Mátyás kolozsvári református diáknak sem a váradi nyomdához fordulnia, hogy az Apáczai professzor elnöklése alatt tartott bölcsészeti tárgyú vitatkozását 1658-ban nyomtatásban is megjelentesse.[4]

Kétségtelen valóság, hogy öregbik Rákóczi György egyházát mindennél jobban szerette, és érette sok mindenre kész volt, de se törvényellenes tetteket nem vitt végbe, se fondorlatos eljárásokat nem eszelt ki. Az a tényállás pedig, amit Jakab Elek idéz, semmi mást nem jelent, minthogy az egykori körülményes utánpótlási viszonyokra való tekintettel egyszerűen csak kölcsön kívánta venni a kolozsvári nyomdának talán még a XVI. századból eredő matricakészletét, hogy a megfelelő típusokat kiválasztva, a szükséges mennyiséget kiöntethesse. Ennek megtörténte után a kölcsönvett öntőtöveket — természetesen — vissza szándékozott adni a kölcsönadó Kolozsvár városának. Ezt a megoldást pedig csak átmeneti kiegészítésül szánta vagy ő maga, vagy még inkább a fehérvári kollégium nyomdájának ügyeit irányító Alsted főprofesszor. Lehetségesnek tartom, hogy még az 1635. esztendőben szedetni kezdett, de csak 1636-ban megjelent „Öreg Gradual"[5] öregbetűs szövegéhez e kevéssé használatos betűalakok, vagy pedig az általában véve ritkán előforduló hangjegyszedéshez kellettek a kolozsvári nyomda hangjegymatricái. A fehérvári nyomda hihetőleg ezzel nem rendelkezvén, válhatott szükségessé nem is a kiöntött készletnek magának, hanem csak a matrixoknak kölcsönvétele.

A fehérvári könyvnyomtatóműhely felszerelését Bethlen Gábor az 1622. év végén hozatta külső országokból, ezt azután 1629 őszén Lengyelországból hozatott bizonyos műszerekkel kiegészíttette,[6] azonban Tótfalusi Kis Miklós 1698. évi írásából azt olvassuk, hogy „idegen országból örökké defectusokkal hozták még eddig a' Typust (melly miá a' Debreczeniek ma sem élhetnek némelly Typusok nemeivel)"[7], nem csoda tehát, ha még a fejedelmi nyomda betűkészletében is mutatkoztak sorozathiányok.

[4] RMK II, 918.
[5] H. J.: Könyvészeti tanulmányok. 14.
[6] I. h. 10, 12.
[7] M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének... Mentsége. Kolozsvár, 1902. 35.

Fentebbi értelmezésünk aligha szorul bizonyításra, mégis megemlítem azt a helyzetet, hogy Alsted professzorék semmiképpen sem tervezhették végleges megoldásnak a fehérvári nyomda típusainak netalán közel száz esztendővel megelőzőleg divatos betűformákkal való kiegészítését. Ezt különben nyomatékosan megcáfolja az a körülmény is, hogy 1638. július 18-ára végtére megérkezett „Christophorus Vham, Vrunk betw meczczeöje".[8] Ezután most már egészen bizonyosan a tőle készített patricák öntvényeivel szereltetett fel a fehérvári kollégium tipográfiája, a kolozsvári matricák pedig ekkorra már régóta haza is küldettek.

Mindennek tudatában feltehetjük azt a kérdést is, mégis miként történhetett, hogy a fejedelem rendelet alakban vehette kölcsön a Heltai-nyomda tulajdonát képezett betűöntőtöveket? E kérdésre könnyű megfelelnünk. Mindentől eltekintve ugyanis, még a kor felfogásával sem ellenkezett a magántulajdonnak közérdekből történő ilyenszerű kölcsönvétele, ha azzal a magántulajdonos érdeke nem szenvedett csorbát. De még e kijelentésünket is megszoríthatjuk. Ugyanis ha megfigyeljük, hogy a Heltai-nyomda bárha magántulajdonban volt, egyúttal azonban magának Kolozsvár városának hivatalos tipográfiája lévén, ezért a kölcsönvétel maga minden aggályoskodás nélkül megtörténhetett rendelet alakjában. Különben a Heltai-nyomda hivatalos jellegét további fejtegetéseim szempontjából is szükségesnek tartom bizonyítanom.

Egy másik dolgozatomban említettem volt, hogy a XVII. század második tizedében, amikor e könyvnyomtatóműhely már ifjabb Heltai Gáspár vejének: Hosszú Tamásnak volt a tulajdonában, Makai Nyirő János leendő nyomdavezetőt a városi tanács küldötte ki idegen országba a betűöntés elsajátítása céljából, s ezért költségeit is — természetesen — maga a város fedezte.[9] Ez tehát nem történhetett másképpen, hacsak a város és a nyomda között bizonyos mértékig olyasfajta viszonyt nem tételezünk fel, mint volt ugyancsak a város és annak hivatalos vallása: az unitárius egyházközség között. Vagyis bár külön vagyonnal s így külön jövedelemmel rendelkezett, a gondviselés azonban a város közönségét terhelte. E hivatalos jelleget bizonyítja az az 1655-re visszautaló egykori adat is, amely néhai Abrugyi Györgyöt e város tipográfusának nevezi: „Anno 1655 Tempore Combust(ionis) Civitatis Colosvar Scriptum et Compactum est hoc gradual a Georgio Abrugj quondam Typographo eiusdem Civitatis."[10]

A felsorolt bizonyítékok alapján megállapíthatjuk, hogy az öreg fejedelemnek semmiféle szándékában sem volt a Heltai-nyomdát eredeti rendeltetésétől eltéríteni. Ehhez a kijelentéshez fűzzük hozzá annak a helyzetnek a megjelölését is, hogy a tulajdonos Szőrös család egyik ágának reformátussá tételével a nyomda mégsem ment át sem a református egyház, sem a református hírverés szolgálatába. Ezt azzal a körülménnyel bizonyíthatjuk, hogy továbbra is az unitárius vallást követő Abrugyi György maradt a vezetője, sőt Szőrös Andrásnak és két fiának 1644-ben történt áttérése utáni időből ismeretes több leveles nyomtatványok jó része is tartalmuknál fogva unitárius vonatkozásúak, legutolsónak tudott 1660. esztendőbeli

[8] H. J.: Könyvészeti tanulm. 17.

[9] H. J.: Enyedi György „Explicationes" c. munkájának 1619/20. évi magyar nyelvű kiadása. (Kéziratban.) Továbbá: Tóth K. i. m.

[10] H. J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 3.

nyomdaterméke is éppen unitárius egyházi használatra készült temetési énekgyűjtemény.[11] A továbbforgó időben, 1660 után pedig már csak azért sem következhetett be a nyomda szellemének átváltása, mert — amiként már Ferenczi Zoltán is nagyon helyesen érvelt — az 1661—69. évekből kolozsvári kiadású nyomtatvány egyáltalában nem is ismeretes,[12] sőt talán nem is volt.

Tótfalusi Kis Miklós a „Maga személyének, életének, és különös tselekedetinek Mentségé"-re 1698-ban írott könyvében olvassuk, hogy Belgiumból „én azért jöttem haza, hogy Hazánknak az előttemi nagy bóldogtalanságát azaránt (minthogy 100 esztendeig vagy még tovább-is usuáltak egy rendbeli Typust és tsunya vólta miatt minden szomszéd Keresztény nemzetek között ugyan példabeszéd és tsúf volt a' Magyarok által való nyomtatás) orvosoljam".[13] Nagyon valószínű, hogy Tótfalusi a száz vagy még több esztendeig tartó egyazon rendbeli típus használatát elsősorban is a Heltai-féle könyvnyomtató műhelyre értette, mert bár a Heltai Gáspártól 1550-ben létesített nyomda — Szabó Károly szavai szerint — eredetileg „igen szép betűkkel, csinos initialékkal, diszitményekkel s hangjegyekkel is fel volt szerelve",[14] azonban az idő forgása felette sem állott meg, s ezért a tudós Pápai Páriz Ferenc a XVIII. század elején jogosan verselhetett ilyeténképpen:

„Ott vala a Mühely, miglen mind elkopa,
Ki meg-újjithatná, Mestere nem vala."[15]

Soroljuk ehhez még azt a körülményt is, hogy Tótfalusi idejéig az egész magyar területen mindössze csak hat olyan nyomda vala üzemben, amelynek eredete a XVI. századba vezethető vissza, úgymint Brassó 1534, Kolozsvár 1550, Debrecen 1561, Nagyszeben 1575, Bártfa 1578, Nagyszombat 1578 alapítási évvel.[16] Ezeknek jó része azonban közben-közben újította betűkészletét, mígnem a kolozsvári, legalábbis Makai Nyirő János nyomdavezető működése, vagyis az 1610-es évek óta bizonyosan egészen változatlanul maradt. Így tehát, bárha e műhely betűöntödével (fusoriával) is fel volt szerelve,[17] Makai óta több szakembere aligha lévén, nem csoda, ha a derék Abrugyi sem tudta megakadályozni ennek a nagy múltú intézménynek pusztulását. A helyzet romlását különben az is siettette, hogy maga Abrugyi nem volt tulajdonosa, hanem csak alkalmazottja e műhelynek, viszont Szőrösék nem rendelkeztek kellő tőkével, sőt a református egyházközségnél adósságuk is volt,[18] emellett azután bizonyosan hiányzott a kellő vállalkozási szellem is, s ezért a leromlott üzem körül a megrendelők nem nagyon tolonghattak. Valóban — ha megfigyeljük — az 1650-es évek folya-

[11] RMK I, 956.
[12] Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története.
[13] Tótfalusi... Mentsége. 21.
[14] Szabó Károly: Magyarországi régi nyomtatványok. Könyvkiállítási emlék. Bp, 1882. 138.
[15] Bod Péter: Erdélyi Feniks.
[16] Szabó K. 136—49.
[17] Herepei J.: Enyedi Gy.
[18] 1664. évi vagyonleltárkönyv 2/B., 4/B. lev. (A Kolozsvári ref. ekkla levéltárában.)

mán nagyon kevés kolozsvári nyomdatermékre találunk, s már ebből a körülményből is visszakövetkeztethetünk e tipográfia alig menthető hanyatlására. De még e hanyatlásban is fokozatot vehetünk észre. Ugyanis 1655-től kezdődőleg éppen csak tudunk lételéről, s így szinte elcsodálkozunk, amikor „In exequijs defunctorum canendae. Halotti Temetéskorra valo Enekek" című könyvön mégis a következő nyomdai jelzést találjuk: „Colosvarban, Nyomtattatot Helthus Gáspár Muehelyében 1660. esztend.", kolofonjául pedig: „Apud Johannem Ravium impressit Georgius Abrugi, 1660."[19]

Megtörténhetik, hogy ugyanitt nyomtatták az 1659. december 31-én elhunyt és a következő év január 9-én eltemetett Apáczai Csere János professzor emlékére szerzett eulogiumot is.[20] Ebben az esetben ezt a nyomtatványt is a Heltai-nyomda utolsó termékei közé kell soroznunk.

Eléggé ismeretes Kolozsvár polgári életének az a szomorú eseménye, hogy 1655. április 3-án délután néhány óra leforgása alatt (Monostor és Magyar utcák végének kivételével) az egész belváros mindenestül leégett. E sorsra kellett jutnia a Heltai-nyomda épületének is, amely az Óvárba vezető utcácskának keleti során, a hajdani várfal szomszédságában állott. E környék pedig hiában volt emeletes pincékkel aláépítve, a déli várfal felőlről kiindult pusztulás annyira váratlanul és olyan gyorsan terjedt, hogy aligha volt idő az egész nyomdai berendezésnek és felszerelésnek megmentésére. Ezért nagyon valószínű, hogy ha netalán egyéb nem is történt volna, de a tűztől fejlesztett nagy hőségben az ólombetűk anyagának legalábbis egy része megolvadva, használhatatlanná torzult, siettetve e műhelynek már amúgy is megindult romlását. E feltevésünkkel magyarázhatjuk meg azt a körülményt is, hogy ugyan miért is kellett Abrugyi nyomdavezetőnek az 1655. évi nagy tűzvész táján kézzel leírnia korunkig megmaradt unitárius zsoltáros könyvét![21]

Az elmondottakból — azt hiszem — eléggé világosan kitűnik a Heltai-nyomda sorsa, Jakab Elekkel szemben megállapítva, hogy felszerelése még az alapító késői utódai egy részének vallásváltoztatása árán sem ment át a református egyház tulajdonába, hanem ha a szedésre már használhatatlan s jórészben talán össze is olvadt ólomanyagot a Szőrös családtól készpénz ellenében meg nem vásárolták. Ennélfogva bátran kimondható, hogy a Heltai-féle könyvnyomtatóműhely, miután jó száz esztendő elfolyása alatt közmívelődésünknek mérhetetlen becsű szolgálatot tett, nem sokkal az 1660. év után egészen megsemmisült. Hiába is erőltetnők, még a jóhangzás kedvéért sem tudnók életét vagy bár egybeolvadását a további századokra kinyújtani.

A fenti helyzetkép megerősítését, sőt kibővítését találjuk meg egy, még a múlt században közzé tett levélben, amelyet ifjabb Franc Ádám, az egykori szász unitárius papnak külsőországokban tanult fia, 1667. február 15-én küldött haza Amsterdamból. Az ismeretlen címzetthez intézett s csak fordításban közölt sorokban a többek között azt olvassuk, hogy „Arra kérsz, hogy a Heltiana nyomdáról — minthogy, amint én is hiszem, evvel elégítheted ki Ravius urat — mondjam el röviden véleményemet; tehát meg-

[19] RMK I, 956.
[20] Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. 148.
[21] Herepei J.: Adatok. 3.

mondom: ha vissza mennék is, semmi hasznát sem vehetném, részint a betűk hiánya, részint azok régisége miatt; a régiség miatt azért, mert azok a kopott betűk újakkal nem elegyíthetők össze, a fogyatkozás miatt azért, mert ilyen betűk e vidéken nem szerezhetők. Azonkívül a nyomda szerkezete nekem semmiképpen sem tetszik. Nem tetszik az sem, hogy az a fejérvári nyomda Kolozsvárra vitetett, hiszen, ami hasznunkra volt, mind a kálvinistákra fog háramlani. Azt mondom, nem érdemli meg, hogy néhány iratért nyomdát állítsatok, mikor itt van készen, melyet használhattok tetszés szerint. Ha mégis kedvetek jő a Heltiana nyomdát kijavítani, betűk szerzésére bízvást megkereshettek engem, csak azt mondjátok meg, milyen betű kell: szálló vagy emelkedő, („descendian v. ascendian") a neveket és alakot meg tudja mondani Vásárhelyi, kit melegen üdvözlök".[22]

E sorokból tehát meggyőződhettünk, hogy a Heltai-nyomda roncsa még 1667-ben is megvolt az unitárius érdekeltség tulajdonában, a betűk azonban már értéktelen, kopott állapotban levők, amelyek még felfrissítve sem tennék a „Typographia Heltiana"-t életképessé.

De még más érdekessége is van e soroknak, ugyanis megtudjuk belőlük, hogy már 1667. február 15-e előtt Kolozsvárra szállították a fehérvári nyomda, illetőleg a fejedelmi typográfiának a tatár pusztításból megmaradt anyagát; ezt a körülményt eddigelé csak évek múltára helyeztük, bárha lehetséges, hogy Apafinak e terve Hollandiába már mint kész valóságnak a híre jutott el. Mindenesetre azonban bölcs előrelátásra vall Franc Ádám tanácsa, hogy a fejedelmi nyomdával amúgy sem vehetné fel a versenyt az unitáriusok kijavítgatott tipográfiája.

(Változata: M. Kv. Szle 1957: 55—58.)

[22] Benczédi Gergely: if. Franc Ádám levele Amsterdamból 1667. febr. 15. Ker. Magvető. 1888: 37.

LOFFLERER JOACHIM KÖNYVKÖTŐ

Az erdélyi könyvkötészet története sem olyan terület, amelynek ismeretében ne gazdagíthatnák a kutatást a kolozsvári házsongárdi temető kövei. Leginkább talán az alább ismertetendő, már eltünt síremlék is.

Kohn és Zsakó tájolása szerint az I. osztály C. táblájának alsó felén, mégpedig annak keleti szélén, Járai unitárius plebánus sírjának szomszédságában állhatott ez a „hatalmas ormós kő"-koporsó. Belőle sok letörött, s a feliratos lapok csaknem az olvashatatlanságig be voltak nőve zuzmóval.

A síremlék mindkét lapján címerpajzs volt, amelynek képe azonban — a közlők szerint — lekopott. E körülményt valóban nagyon sajnálhatjuk, mert a déli lapon bizonyosan könyvkötő-jelvény, az északin pedig liliomvirágos jelkép lehetett kifaragva.

Az itt nyugovó férfi személyére való tekintettel nem tartom önkénykedésnek a déli lap feliratát kijavított szöveggel ismételnem meg:

SVB HOC TVMVLO SEPVLTA IACENT[1] MEMBRA PRAES
TANTISSIMI VIRI DOMINI IOACHIMI LOFFLERERS COMPAC
TORIS VRBIS[2] CLAVDIOPOLITANAE FIDELISSIMI QVI FELICI
TER IN DOMINO OBDORMIVIT ANNO MDCXXIII DIE XIV.
MENSIS[3] SEPTEMBER: AETATIS SVAE LXV;

Az északi lap feliratának másolata nagyon hibás, közlését azonban mégis megismétlem:

FELIX IN SVAE . . . HVIVS FVMVNE REQVIESCVNT
DVARUM FILIARVM FRANCISCI CHRISTIANNA LOFFLERER
IOACHIMI LOFFLERERS QVAE BEATE IN DOMINO OBIERVNT ANNO
MDCXXXIIII CATHARINA MAIOR NATVS IVNII
SVAE VII MAI CARITIA MINOR NATA IX. IVLII. AETATIS SVAE.

E sorokból — a sok nyelvtani hiba miatt — csak a QVAE BEATE IN DOMINO OBIERVNT kifejezésen kívül — az apa (Franciscus Christianus

[1] Kohn és Zsakó IACET alakot közölnek. (Írásukat a házsongárdi sírkövekről ld. EM 1911.)

[2] A helyesbített szövegben közölt VRBIS szót elfogadhatóbbnak tartom a Kohnéktól idézett VIRIS szónál.

[3] Nyelvtanilag helyesebb a Kohnéktól közölt MENSE alaknál.

Lofflerer) és a nagyapa (Joachimus Lofflerer) megnevezésének tulajdoníthatunk jelentőséget. Ezenkívül azt kell még megjegyeznem, hogy apjuk bizonyosan másodszor házasodván meg, az első házasságából származott leánykákat ezért temették a nagyapa sírjába. Az egyiknek neve Catharina, a másiké pedig a közlőktől tévesen olvasott MAI CARITIA helyett bizonyosan MARGARITA volt. Az itt nyugovók családnevét azért merem LOFFLERER-nek elfogadni, s nem Löfflerernek írni, mivel háromszori előfordulása ellenére egyetlenegy ízben sem vétek „eo" magánhangzót.

Kolozsvár név szerint ismert első könyvkötője egy 1587. február 2-án keltezett ajándékozási okiratban tanúként megnevezett Veltten Buchbinder, vagyis Könyvkötő Bálint volt.[4] Róla a puszta nevén kívül éppen semmi adatom nincsen. Közvetlenül utána Lofflerer Joachimot találom, aki — e sírkőfeliratból következtetve — 1558 tájban születhetett, s ezért a XVI. század utolsó két évtizedében már önálló mesterként köthette azokat a könyveket, amelyek ifjabb Heltai Gáspár könyvnyomtató műhelyéből kerültek ki. Ezért az ő keze munkájának tarthatók a nyugati mintákat hívén követő, leggyakrabban éremszerű képecskékkel keretelt s hasábos felosztású vaknyomásokkal díszített barna bőrkötések.

Idősebb Lofflerer hihetőleg keresett könyvkötő volt, mert hiszen fel van jegyezve róla, hogy 1617-ben Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony részére „Nemet könikötő Joahim" imádságos könyvecskét kötött, amiért a sáfárpolgár bíró uram hagyásából 30 pénzt fizetett.[5] Ugyancsak ő lehetett az a Compactor is, aki Enyedi György könyvének négy példányát vörös hártyába 1619. augusztus 3-án bekötötte.[6]

Az ide temetett Lofflerer Joachimot saját vezeték- és keresztneve, valamint fiának Kolozsvárt szokatlan Ferenc Keresztély kettős keresztneve után ítélve, külsőországokbeli németnek kell tartanunk. Ugyancsak németországi eredetű volt az a név szerint meg nem nevezett könyvkötőmester, akinek Joachim mester elhunyta után tizenegy évvel a nagypiaci templom harangjaival harangoztak, vagyis az unitárius egyházfiak számadáskönyve szerint: „Anno 1634. 3. Augusti puls(atum est) Germano Compactori m(ajori) 2 Vicib[us] fl. 1 den. —"[7]. Ha ezek után tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy a mesteremberek egyik fiukat mindenkor saját iparuk folytatására és műhelyük majdani átvételére szánták, ezért nagyon hihető, hogy az 1634. augusztus 3-án elhunyt „Germanus Compactor" azonos személy Lofflerer Ferenc Keresztéllyel, aki apjának műhelyével együtt könyvkötési eljárásait és stílusát továbbra is addig tartotta életben, amíg egymást követő hónapokban két leánya, azután pedig ő maga is el nem távozott az élők sorából. Haláluk oka nagyon valószínűleg a döghalál volt.

Meggondolandó: nem lehet-e Lofflerer könyvkötőt az erdélyi unitárius műveltség körébe sorolnunk. Hiszen ebből a szempontból nem vallási hovatartozása a lényeges, hanem sokkal inkább az, hogy milyen közösség szolgálatában működött. Ebből a szemszögből nézve a dolgot, feltűnik, hogy

[4] Lindner Gusztáv: A kolozsvári kalandos társulatok. (EM 1894: 218.)

[5] Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyirő János deák. (Kelemen Lajos emlékkönyv.) (Kvár, 1957.) 593. l.

[6] I. h. 597. l.

[7] A kolozsvári unit. egyházközs. egyházfiainak számadáskönyve. (Az eklézsia levéltárában.)

feltételezhetően unitárius nyomdával működött együtt, s a reávonatkozó bizonyos adatok kivétel nélkül az ifjú Heltai Gáspár utáni kolozsvári nyomda, Makai Nyirő, illetve Abrugyi György műhelye köréből származnak.

„Germanus Compactor" nemzetiségének külön hangsúlyozásából megállapítható, hogy Kolozsvárott rajta kívül még magyar könyvkötőnek is kellett lennie. Különben nem lett volna értelme a fenti megkülönböztetésnek.

E feltételezett magyar könyvkötőnek is sikerült nyomára akadnom. Ugyanis Beszterce város egykori számadáskönyvébe találtam feljegyezve, hogy 1652. augusztus 25-én Abrugyi Mihály kolozsvári könyvkötővel egy könyvet készíttettek a tanács részére. Ez a könyvkötő pedig (helyes nevén: Abrugyi György) azonos személy azzal a tipográfussal, aki a Szőrös családra szállott Heltai-nyomdát 1630-tól kezdve 1660-ig vezette.[8] Abrugyinak különben még egynéhány más munkáját is sikerült megtalálnom.

A Lofflererek elhunyta után e városban most már csakis magyar iparosok kezébe került a könyvkötészet, s ettől kezdve 80 éven keresztül mind csupán magyar mesterek folytatták és emelték annyira művészi színvonalra, hogy az akkori Magyarországon szépségben egy város könyvkötőipara sem vehette fel vele a versenyt.

[8] Herepei J.: Abrugyi György kolozsvári könyvkötő. (EM 1943: 481—483.)

KOLOSI TÖRÖK ISTVÁN VERSESKÖNYVÉNEK MEGJELENÉSI IDEJE ÉS ABRUGYI GYÖRGY TIPOGRÁFUS ELSŐ NYOMTATVÁNYA

Kiváló érdemű Szabó Károly Abrugyi első nyomtatott könyvéül Kolosi Török Istvánnak évszám nélkül Kolozsvárott megjelent „Az Aszszonyi-Nemnek Nemességéről méltoságárol és ditsiretiröl valo Rythmusok" című, ma azonban már csak egyetlen példányban ismeretes munkácskáját tartja. Kormeghatározása azon az alapon történt, hogy az 1631. esztendőben kinyomtatott 1632. évi „Calendarivm" ajánlásában Abrugyi a kolozsvári városi tanácshoz intézve szavait, azt mondotta, hogy „az elmult esztendöben a Könyv nyomtatásbéli munkámnak elsö sengéjét Kegyelmeteknek szeretettel offeraltam és ajánlottam volt". Szabó Abrugyinak e kijelentését hozzá fűzi Kolosi Török verse utolsó szakaszában foglalt évszámmegjelöléshez:

„Mikor az hat száz felett ezer el tölt volna,
Es harmintz azok után változva forgana,
Az virágzo Iffiusag nékemis szolgálna,
Ez verseket rendelém hirül hogy maradna."[1]

Ezek egybevetése alapján merte tehát e munka megjelenését az 1630. esztendőre helyezve, Abrugyi „első zsengéjé"-nek, vagyis legelső nyomtatványának tartani. Ezzel szemben azonban, ha kissé figyelmesen vizsgáljuk meg mindkét nyomtatványnak Szabótól közölt könyvészeti leírását, már ebből is mindjárt megállapíthatjuk, hogy az egyébképpen halhatatlan érdemű tudós ítéletében mégiscsak tévedett. Ugyanis Kolosi Török versezetének a leghatározottabban 9—17 esztendővel később kellett nyomtatásban megjelennie, mint ahogyan Szabó meghatározta.

A bizonyítást annak a körülménynek a megállapításával kell kezdenünk, hogy Abrugyi az 1632. évi kalendárium ajánlását a kolozsvári tanácshoz intézve, arról emlékezett meg, hogy „első zsengéjét" is neki ajánlotta, márpedig Kolosi Török versének ajánlását nem is ő, hanem maga a szerző ellenjegyezte, sőt nem is a kolozsvári tanácshoz, hanem „Nemzetes Kemény Kata Aszszonynak Buni Bethlen Ferencz fő hopmester, Fejér vármegye főispánja és táblai hites assessor nejé"-hez intézve.

[1] RMK I, 593, 621. újabb kiadása: RMKT XVII/IV. 457—483.

Már Lukinich Imre észrevette, hogy Szabó Károly tévedett az időhatározásban, mert hiszen — amiként I. Rákóczi György naplójában feljegyezte — 1633. „25. die Jan. Mentünk Gerendre Bethlen Ferencz lakodalmára, vévén el Kemén János hugát",[2] így tehát az esküvő három évvel később történt, mint ahogyan Szabó sejtette. Ennek alapján lapalji jegyzetben Lukinich azt állapítja meg, hogy „Kolosi Török István Rythmusai legfeljebb az 1633. év folyamán jelentek meg".[3] E helyzet feltárásánál azonban megáll, elfogadva ezt a határpontot, pedig ezzel Bethlen Ferenc életének eseményeiben is téves eltolódások állanak elő, hiszen az a kijelentése, hogy „Bethlen Ferenc is alig nehány év alatt (1633-ig) Fejér megye főispánja, táblai ülnök és főudvarmester lett",[4] nem felel meg a valóságnak. Ha azonban az ismeretes személyi adatokat vesszük vizsgálat alá, megtaláljuk, hogy a Kolosi Töröktől felsorolt méltóságok jó néhány évvel 1630, sőt 1633 után ruháztattak reája. Így találjuk, hogy a fejedelem 1635. január 8-án, 31-én, valamint 1637. május 3-án hozzá intézett leveleit még mindig csak mint „primario Aulae nostrae familiari"-nak s csak 1637. június 14-étől kezdődőleg mint „tabulae nostrae judiciariae jurato assessori nostri"-nak címezteti.[5] Körülbelül ötnegyed esztendő múltával Haller Gábor naplójában azt jegyezte fel, hogy „Anno 1638. September 7. Fejérvár. Bethlen Ferencz uram tétetett fő hopmesterré".[6] Majd arra is van adat, hogy Fehér megye főispánságát 1639-ben nyerte el.[7] Ilyenképpen tehát az is bizonyossá válik, hogy e verses emlék legkorábban csak 1639-ben jelenhetett meg. Ezzel szemben Bethlen bár 1653. június 15-én meghalt,[8] s miként a kolozsvári unitárius iskola diákfőnöke feljegyezte: 1653. augusztus 6-án Tek. és nztes Bethlen Ferencz úr temetésére utazott az ifjak küldöttsége,[9] felesége azonban túlélte őt.[10] De Kolosi Török könyvecskéje kiadásának időpontját nem szabad egészen a késői évekig kitolni, minthogy az 1648. évszámnál megállít az a nemleges bizonyíték, hogy a főudvarmester az eddigi méltóságok mellé ekkor a konziliáriusságot is elnyerte, erről azonban a vers ajánlása még nem emlékezett meg.

A felsorolt határpontokat összevetve, azt állapíthatjuk meg, hogy e verseskönyv csakis az 1639—1648. évek valamelyikében hagyhatta el a sajtót. Az 1630—33. esztendőbeli nyomtatás cáfolatául szolgál különben még az elöl idézett záróversszak maga is, ennek harmadik sorában ugyanis a szerző azt adja tudtunkra, hogy a vers szerkesztésekor, vagyis 1630-ban, „Az virágzo Iffiuság nékemis szolgálna". E kijelentéséből tehát az következik, hogy e könyvecske megjelenése idején az ifjúság már eltelt tőle, különben mi szüksége lett volna erről egyáltalában beszámolnia! E versszak tehát a kinyomtatás előtti utolsó simítgatáskor toldatott hozzája. Éppen ezért azt hiszem, hogy a megjelenés idejét a 40-es évekre határozhatnók meg.

[2] Koncz József: I. Rákóczi György naplója. EM 1900: 468.
[3] Lukinich Imre: Keresdi báró Bethlen Ferencz, 1601—1653. Századok. 1908: 691.
[4] I. h. 690.
[5] Lukinich Imre: Adattár. Gen Füz 1908: 12, 29—31.
[6] ETA IV, 51.
[7] Lázár Miklós: Erdély főispánjai. Századok. 1887: 400.
[8] Hidvégi Nemes János naplója. TT 1902: 242.
[9] Ker. Magvető. 1886: 219.
[10] Századok. 1887: 400.

Az „Aszszonyi-Nemnek Nemessegeröl . . . valo Rythmusok" nyomtatási idejének helyesbítése után most már az a kérdés vetődik fel, hogy ha nem ez a művecske, akkor mégis mi lehetett Abrugyi „Könyv nyomtatásbéli munkájának első sengéje"? E talányra, vagy egykori elnevezéssel szólva: „mesé"-re is immár kétség nélküli határozottsággal megvan a felelet, mégpedig ez az 1631. esztendőbeli kalendáriom, amelyet jó előre: még 1630 őszére ki kellett nyomtatnia. Tótfalusi Kis Miklós a nyomdai haszonról elmélkedve, említi, hogy csak a kalendárium „az egy a'mi hasznot hajt Erdélyben".[11] Abrugyi tehát annál kevésbé mulaszthatta el az alkalmat, hogy amúgy sem bőséges bevételét naptárkiadással is ne gyarapítsa, minthogy az őt megelőző kolozsvári tipográfusok különben is megkezdették e kalendáriumocskák megjelentetését.[12] Ennek a kiadványnak pedig a nyomdász nemcsak kiadója, hanem igen gyakran szerkesztője is lévén, önmaga írhatta meg az ajánló sorokat, amelyekért azután a megtisztelt testülettől külön ajándékban is részesült. Tótfalusi szerint az ívekben összeszedett kötetlen példányokat (exemplárokat) a könyvkötőknek darabonként 6 pénzen adta el, a fűzött példányok ára pedig könyvárusi forgalomban legalábbis egy susták,[13] vagyis 12 denárius volt. Ezzel szemben ugyane század első felének derekán: 1624. november 3-án ajándékba vitt s bizonyosan bekötött naptárért „András deák az Typographus 3 forintot kapott Kolozsvár tanácsától.[14] Nem lehetetlen, hogy hat évvel később Abrugyi is ugyanennyit kapott jutalmazásul.

Az 1632. esztendei naptár ajánlásában tett célzást tehát — az elmondottak alapján — az 1631. esztendőbeli kalendáriumra kell vonatkoztatnunk. Ennek az állításnak határozott megerősítése jelentkezik magának az egyetlen példányban előkerült 1631. évi naptárnak ajánlásában. Eszerint „Abrugi György Könyvnyomtato" e kiadványát is csakugyan Kolozsvár város tanácsának dedikálta.[15] Így tehát ez vala „Könyv nyomtatásbéli munkájának első sengéje"! Ebből a körülményből azután az is következik, hogy nyomdavezetői működését az 1630. év nyarán kellett megkezdenie, minthogy a naptárak megjelenése nemcsak mainapság, hanem évszázadokkal ezelőtt is a megelőző ősz elején szokott megtörténni, nehogy versenytársai eddigi vásárlóinál megelőzzék.

[11] M. Tótfalusi K. Miklósnak . . . *Mentsége*. Kolozsvár, 1902. 39.
[12] Herepei J.: Adatok a RMK I. és II. kötetéhez. 14—15.
[13] Tótfalusi. 39.
[14] Herepei. 14.
[15] RMK I, 1791. sz.

A SEGESVÁRI CSALÁD

Kolozsvárt a házsongárdi temető kápolnája mögötti táblájában, a keresztúttól nem messze, egy sírdomb oldalában beágyazva találtam az alább ismertetendő kövecskét.[1] Eredeti felállítási helye tehát egészen bizonytalan, hiszen említett helyzete is csak a sírdomb földjének megkötésére szolgált. Adatait 1925 őszén jegyeztem le.

Anyaga: mészkő; alakja: négyszög átmetszetű hasáb; állapota: két oldalán és hátlapján, tetején és alján erősen megcsonkított töredék, előlapja pedig nagyon rongált. Kidolgozása: a betűk formálása jó mester kezére vall. Keletkezési ideje: a XVII. század második negyede.

Az előlap feliratának töredéke:

• I • M • G •
SCHESBVR .....
PIENTISSAE .....
AET • XXVIII .....
E . . TIV FILIO .....
GENITARV .....
.....

E csonka szövegből első látásra nagyon keveset állapíthatunk meg, de ha alapos boncolás alá vesszük, mégiscsak akadunk egyes támpontokra.

A feliratot kezdő három betűt • P • M • G • rövidítésnek merem meghatározni; ez azután hihetőleg *pro memoria genitoris* vagy *genetricis*-nek értelmezendő. E két lehetőségre való tekintettel megfejtésük semmi más kiindulópontot nem nyújt, minthogy e sírkő egyik szülő emlékét jelöli. De a második sor néhány betűje már elárulja azt is, hogy e kő előtt nyugovót SCHESBVR(ger)-nek hívták, vagy legalábbis segesvári származású lehetett. Köztudomású körülmény, hogy az állandó lakóhelyet változtatók rendesen származási helyüket vették fel családnevükül, s ezért különösen a XVI—XVII. században egymással semmiféle rokoni kapcsolatban sem levő egyének viseltek azonos vezetéknevet. Emiatt sokszor nagyon nehéz közöttük az eligazodás, az azonosításnál pedig éppen óvatosan szükséges eljárnunk. Tehát itt is csak kiindulópontul használhatjuk fel e nevet,

[1] II. osztály A. tábla 1134. számú sír.

amelynek továbbfűzése csupán azzal a körülménnyel nyer biztosabb alapot, hogy a felirat negyedik sora az itt nyugovónak huszonnyolc évre terjedő életkorát is megőrizte. A szöveg-nyújtotta lehetőségeket továbbfűzve, azt találom, hogy az ötödik sor hiányos szavai nagyon hihetőleg E(xi)TIV(m) FILIO(rvm)-ra egészítendő ki, ez pedig azt jelentené, hogy az itt nyugovó felnőttnek fiai is itt nyertek örök pihenőhelyet.

A harmadik-negyedik sorban olvasható PIENTISSAE... AET... vagyis „pientissimae... aetatis", bárha egyaránt vonatkozhatnék férfira is, nőre is, a közhasználat a kegyességet, jámborságot mégis inkább asszonyi tulajdonságul szokta emlegetni. Kapcsoljuk ezt egybe azzal a körülménynyel, hogy a fiú (filius) megjelölést általában véve a 8—10 éven felüli, mígnem a fiúcska (filiolus) meghatározást mindétig a 8—10 éven aluli fiúgyermekekre alkalmazták. Minthogy e felirat ötödik sorában megmaradt FILIO... után látható betűcsonk még „R" betűre kiegészíthető, de „L"-re egyáltalában nem — bizonyos ebből, hogy az előbb már bemutatott kiegészítés tanúsága szerint itt nagyobbacska gyerekeknek kell pihenniök. Ezeknek előrebocsátása után ha azt tételeznők fel, hogy az itt nyugovó 28 esztendős szülő férfi volna, abban az esetben — föltétlenül iparosról vagy kereskedőről lehetvén szó — a céhszabályokban előírt apródkodás, legénykedés és vándorlás miatt legkorábban, ha 24—25 éves korában házasodhatott volna meg, ilyeténképpen 28 esztendős korában még csak 3—4 éves gyermekei lehettek. Ezzel szemben a 28 éves anya akár már 14—15 éve is férjnél lehetett. Mindebből tehát az következik, hogy serdülő fiaival együtt mégiscsak az anyának kellett itt nyugodnia.

A hatodik sor GENITARV(m) szavának biztos összefüggését meghatározni nem tudom, de tekintettel arra a körülményre, hogy e jelző csakis többes számban álló nőnemű jelzett szóra vonatkozhatik, ezért nem lehetetlen, hogy benne — a fiúk mellé — leánygyermekekkel kapcsolatos célzást kell keresnünk.

Végighaladva a felirat mindenik megmaradt szócsonkján, ezek után már feltehetjük a kérdést: vajon ki is lehetett az itt nyugovó fiatal anya? Azt hiszem, hogy személyazonosságát a nagyon reménytelennek látszó helyzet ellenére is nagy valószínűséggel sikerülni fog megállapítanom.

Kolozsvár múltjában kutatva, a Rudolfnak tett hódolati esküt aláírók között, mint városunk százférfiát (centumvir), 1603. február 1-én találom *Lőrintz Schespurger*-t.[2] Pusztán a vezetéknév azonossága azonban egymagában mit sem jelent, éppen ezért e felvetődött névhez további adatokat kutatva, találjuk a szabócéh szabályainak 1628. február 9-i magyar nyelvű megújításakor a céh négy gondviselőjének egyikéül *Segesvári* (Schespurger, Schespriger) *Lőrincet*.[3] Ennek utána most már *Segesvári Bálint* krónikaíró feljegyzéseiből idézem, hogy „1631. 26 decembris tötték az ecsémet Segesvári Lőrinczet városul sáfár polgárrá az szász nation". Ugyancsak ő írja, hogy: „1633. 23 junii menének ismét újólag német papért Lengyelországban, ugymint szász nation Segesvári Szabó Lőrinc, magyar nation Tököli János deák uramék polgári rendben." Két esztendő múlva ugyancsak az előbbi krónikaíró jegyezte fel: „1635. 11 julii holt meg az

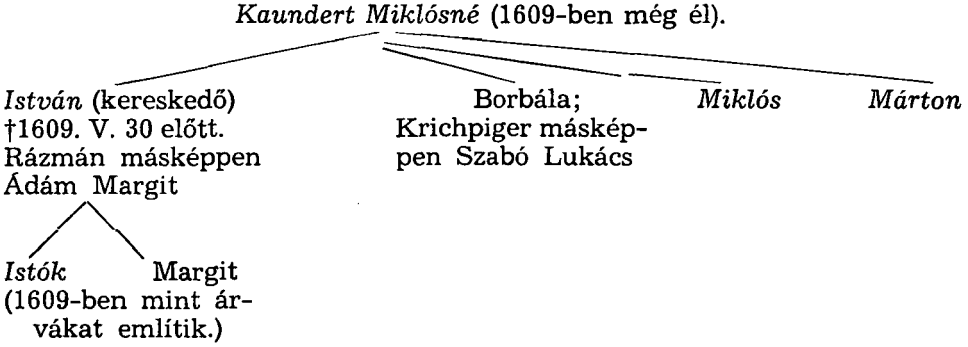
[2] EOE XVII, 460.
[3] Jakab Elek: Kolozsvár története. II, 61.

istenfélő keresztyén aszszonyi állat Segesvári Szabó Lőrinczné Caundert Margit aszszony."[4]

Az utóbb idézett sorokban, lám, mintha a sírkő „pientissima aetas" kifejezést találnók magyar nyelvre fordítva! Ugyanaz a gondolat, amelyet mintha egy és ugyanaz a fő szerkesztett volna!

Próbaképpen a most kapott új név útmutatása alapján kísértem meg a továbbnyomozást.

Az 1603. esztendei hódolati eskükönyvhöz visszatérve, a százférfiak között fordul elő *Steffen Kaundert* neve is. De Basta tábornoknak ugyanebben az évben december 1-én a kolozsvári városi tanácshoz intézett leirata nevét *Kondort István*nak említvén, „néminemő arestaltatott marhája (vagyis áruja) felől" rendelkezett.[5] Néhány évvel később Kolozsvár városának a successióról vagy másképpen az osztoztatásról vezetett jegyzőkönyvében az 1609. évben találtam az éppen ekkor elhunyt tekintélyes polgár *Kaundert István* örököseinek osztoztatását.[6] Az itt felsorolt személyekből a következő leszármazási fa-töredéket állítottam össze:

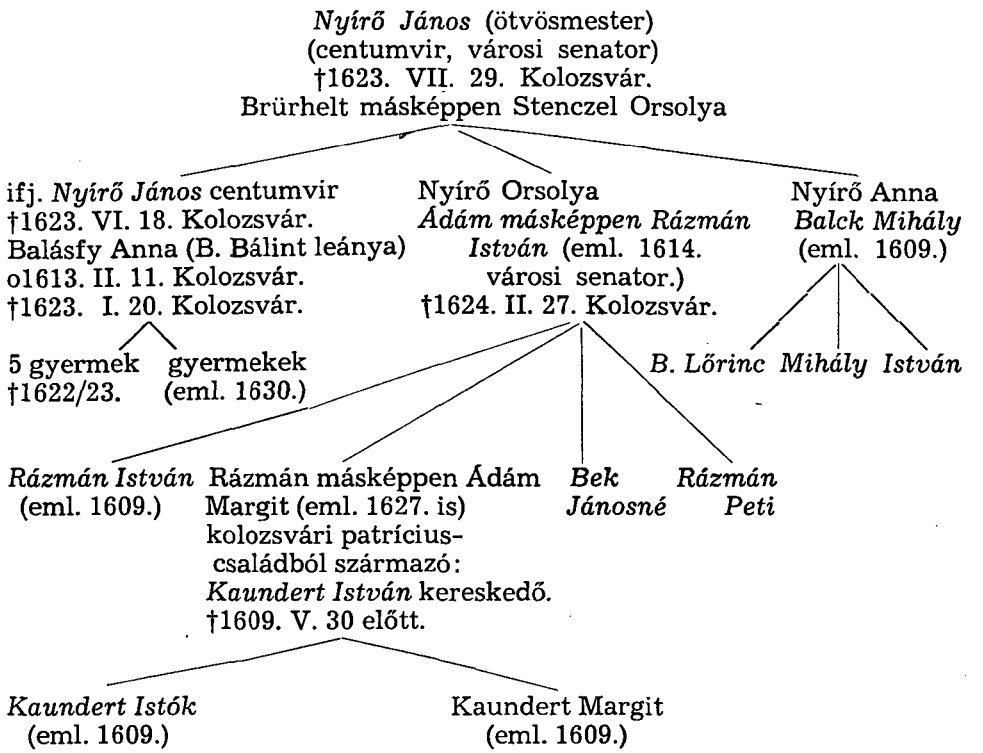
Itt tehát ismét előbukkant az előbbi *Kaundert Margit*, aki 1609-ben kiskorú árva volt. Ezt a fő tételünket még az a körülmény is bizonyítja, hogy bátyját gyermekeket megillető becézéssel *Istók* néven emlegetik. Mindezt azután más oldalról is meg lehet világítani. Tudniillik ugyancsak a „successióról való tractatus"-ban adatok találhatók *Kaundert Margit* anyai nagyanyjának, a magyar nemzetiségű *Nyírő Orsolyának* családjára vonatkozólag. Ha tehát az itt talált adatokat kiegészítem az egyházfiak számadásai között meg Balásfy Bálint ötvösmester jegyzőkönyvében található feljegyzésekkel, — a kolozsvári magyar patrícius-családból származó Nyírő Jánostól kiindulva — a túloldali újabb leszármazási táblázatot nyerjük.[7]

[4] Segesvári Bálint krónikája. Erd. Tört. Adatok. IV, 202, 206. (A krónikát kiadó tudós Szabó Károly tévesen „Canndert"-nek olvasta az itt előforduló nevet.)

[5] EOE XVII, 460. és Veress Endre: Basta György hadvezér levelezése. II, 328.

[6] Osztoztató könyv. II, 21. (A kolozsvári állami levéltárban.)

[7] I. h.; továbbá unitárius egyházfiak számadáskönyvei és Balásfy Bálint jegyzőkönyve. (Uo.)

Nos, tehát ha az 1609-ben megtalált kiskorú *Kaundert Margit*nak a dédapja: idősebb *Nyírő János* nemcsak ebben az esztendőben, hanem egészen 1623-ig még mindig életben volt, ebből nyilvánvaló, hogy e leánykának édesapja halálakor még egészen csöppségnek kellett lennie, másképpen nem futotta volna ki dédapja életkorából.

Ezek után megkísérthetjük a sírkő feliratában megmaradt életkor számát *Segesvári Bálint* krónikájának adatával összhangba hozni. Ugyanis ha feltételezem, hogy az 1635 júliusában elhunyt *Segesvári Szabó Lőrincné* elhunytakor 28 esztendős volt, akkor az 1607 körüli évek valamelyikében kellett napvilágra jönnie. Ez tehát nagyszerűen egyezik a megállapítható körülményekkel, ugyanis apjának az 1609. év első felében bekövetkezett elhunytakor alig 2—$2^1/_2$ esztendős lehetett.

Menjünk tovább!

Az 1636. évi városi sáfárpolgárok számadáskönyvükbe feljegyezték, hogy „Segesuari Lorincz Vram Lakadalmara attunk" ajándékot.[8] Tehát ha Segesvári Lőrinc halála után nem is egészen egy esztendő múlva házasságra gondolt, ezért nem valószínű, hogy azonos személy lett volna a 33 évvel megelőzőleg már legalábbis javakorát élő centumvirrel. Hihetőbb, hogy itt két különböző személlyel kerültünk szembe, akik közül az egyik az apa, a másik pedig bizonyosan a fia lehetett. Így azután könnyen feltételezhető,

[8] 1636. évi városi sáfárpolgár számadáskönyve. 757. (Uo.)

hogy a fiatalon elhunyt feleségnél a férj sem lehetett sok évtizeddel idősebb. Ezt különben az a körülmény is támogatja, hogy *Segesvári Lőrinc*et 1614-ben vették fel a kolozsvári polgárok sorába,[9] tehát csakis azután viselhetett köztisztségeket. Második házassága azonban még az elsőnél is jóval rövidebb életű volt. Ugyanis az 1637. esztendőbeli unitárius egyházfiak a harangozásokból befolyt jövedelmek között könyvelték el: „1637. Die 12. 7-bris P(ulsatum) est Pruden(ti) Viro D(omi)no Lauren(tio) Segesuari M(aiori) 5 Vicib(us)."[10] E gyászesetről azután bővebben szól maga *Segesvári Bálint,* mondván: „1637. 11 sept. 12. és 1 órák között holt meg az ecsém Segesvári Lőrincz, kinek az atyja és az atyám voltanak Segesvári Domokos fiai, mely Segesvári Lőrincz magtalanul hala meg, 12. sept. lött temetése tisztességesen és volt polgári rendben."[11]

És itt, ezzel az utód hátrahagyása nélkül bekövetkezett eltávozással kapcsolatosan emlékezzünk vissza a sírkő feliratának E(xi)TIV(m) FILIO(rvm) kifejezésére. Tehát csak most érthetjük meg ennek igazi mibenlétét: az ő „magtalanul" történt elhunyta egyenlő *fiainak* előzetesen történt *pusztulásával*, hiszen gyermekei s felesége halálával ért nagy csapás rövid ideig tartott második házasságával sem oldódhatott fel.

A felsorolt bizonyítékok ilyenképpen annyira összeszűkítették a kört, hogy nyugodtan ki lehet mondani: e sírkőtöredék latin nyelvű feliratroncsa *Segesvári Lőrinc* szabómester első felesége és fiai emlékét volt hivatva megörökíteni. Így tehát egyik derék polgárcsaládunk tagjait sikerült a házsongárdi temető múltjából ismét életre hívni. Sőt ha az adatnyomokat még tovább követjük, reátérhetünk a közelmúlt években Pirnát Antaltól felfedezett s idősebb Heltai Gáspárra vonatkozó emlékek közül arra, amely azt örökítette meg, hogy néhai *Segesvári Domokos* fiai és leányai a kolozsvári bírák előtt 1570. április 21-én pereskedtek bizonyosan mostohaanyjukkal. Ezt az adatot megőrző jegyzőkönyv azt is tudtunkra adja, hogy a végrendelet megszerkesztésére a beteg *Segesvári Domokos* Heltai Gáspárt kérte meg, aki azután a bírák előtt azt vallja, hogy „Megh az leany Byrtak Rea (az apjukat), hogy az fiaynak haggya az ovarbely hazat". Ennek az adatnak az ismertetése után az érdemes közlő azt állapítja meg, hogy „a vallomásban szereplő személyek közül csak Eppel János ismeretes".[12] Erről az Eppel Jánosról mi még megjegyezhetjük, hogy tekintélyes, vagyonos polgár, s az övé volt az Óvárban az a ház, amelyben Bocskai István erdélyi fejedelem 1557. január 1-én született.[13] A továbbiakra nézve pedig azzal egészíthetjük ki Pirnát értékes közleményét, hogy Eppelen kívül — legalább részben — ismerjük a *Segesvári családot* is. A perből ugyanis azt tudjuk meg, hogy az 1570-ben elhunyt családfőnek legalább két fia és két leánya volt. A nagyobbik fiú neve nem ismeretes, de mégis meg merek egy, kétségtelen adattal nem támogatott megjegyzést kockáztatni. Ugyanis vajon nem volt-e azonos azzal a *Caspar Schespurgensis*-sel, akinek nyomdai jelzésével *(Claudiopoli Typis Casparis Schespurgensis)* jelent meg 1583-ban

[9] Jakab Elek. II, 293.
[10] Egyházfiak számadáskönyve az unitárius egyházközség levéltárában.
[11] ETA. IV. 213.
[12] Pirnát Antal—Végh Ferenc: Új adatok Heltai Gáspárról. ItK 1956: 72.
[13] Erd. Tört. Adatok. IV, 165. és Sándor Imre: Kolozsvár címeres emlékei. Kolozsvár, 1920. 35.

Donatusnak „de octo partibus orationis Methodus" című munkája[14] s aki 1587. június 23-án özvegy Herthel Péterné Heltai Borbálával együtt, mint néhai idősebb Heltai Gáspár monostori papirosmalmának társtulajdonosa („Casparus Schesberger búchdrúcker zu Claúsenbúrg vnd fraw Barbara heltin verlassener witib vorzeiten des Erbaren Peter hertels") fordul elő?[15] Ezt a lehetőséget némileg támogatná, hogy *Segesvári Gáspár* a maga tulajdonának állítja a Heltainé halála után kinyomtatott könyv betűanyagát, s éppen ezért nem is lehetne feltűnő, hogy *Segesvári Domokos* éppen Heltaihoz fordult végrendeletének megfogalmazása végett. Ezenkívül az a körülmény is tekintetbe veendő, hogy a nyomdászság szokásai egykor magasabb iskolai végzettséget kívánván meg,[15/a] érthetővé tenné, hogy az idősebb *Segesvári* fiú *Bálint* nevű fia is — polgári foglalkozása mellett is — miért nyúlt a tollhoz, s a magyar művelődés szolgálatába szegődött Heltai példájára miért is éppen magyar és nem német nyelven örökítette meg a XVII. századbeli Kolozsvár megismeréséhez ma már nélkülözhetetlen krónikáját? *Segesvári Domokos* ifjabb fia pedig az 1603-ban már említett *Lőrintz Schespurger* volt, az ő fia azután az itt nyugovó fiatalasszony férje: hasonlóképpen *Segesvári Lőrinc* (a sírkő felirata szerint: SCHESBVR(ger) szabómester, aki szintén centumvir vala, minthogy csak így lehetett sáfárpolgár is.

E *Segesvári családról* tehát a következő képet nyerjük:

Segesvári Domokos (kolozsvári óvárbeli lakos)
†1570. (IV. 21 előtt.)
2-ik(?) felesége él 1570-ben

fiú (talán: Gáspár tipográfus, ki eml. 1583, 1587.) — *Lőrinc* (centumvir, eml. 1603.) — leány (eml. 1570.) — leány (eml. 1570.)

Bálint. (krónikaíró.)

Lőrinc (szabómester, centumvir.) †1637. IX. 11.
1, Kaundert Margit. *1607 kör. †1635. VII. 11.
2, N. N. o 1636.

1-től: *fiúk* és leányok. (Mind†)

Jakó Zsigmond kolozsvári egyetemi tanárnak a kolozsvári Heltai-nyomdáról a közelmúltban megjelent érdemes cikkét olvasva,[16] kissé kalan-

[14] RMK II, 174.
[15] Jakab Elek. II, 320, 341. és Okl. II, 68.
[15/a] Szerző: A XVI—XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége. MKSzle 1963: 170—85. és Kny.
[16] Jakó Zsigmond: Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez. MKSzle 1961: 60—65.

dos, de ennek ellenére is megfontolandó gondolattal kell számot vetnünk. Jakó ugyanis nagyon helyesen tételezi fel, hogy az a *Schesspurger János*, akit Heltai papirosmalmának 1563-ban történt létesítésekor szakértőképpen Krakkóba küldött, azzal a *Kewnyomtatho Jánossal* azonos, aki bizonyos végzett munkájáért 1557-ben készpénzt kapott a várostól. De ugyancsak azonosítani meri az 1563-ban itt könyvkereskedési jogot nyert *Johannes Schesspurger*rel, más néven *Johannes Schulth*tal, valamint *Johannes Bibliopolá*val.

E férfiú nevét és személyét azután kapcsoljuk a fentebb bemutatott családfához, mindenképpen végleges megoldásra váró érdemes feladattal találkozunk. Jakó meglátása ugyanis felülről, az enyém pedig alulról való nézet útján jut el egy olyan vázrajzhoz, amely — kifogástalanul való kitöltése esetében — Kolozsvár ipari életét nem jelentéktelen képpel gazdagítaná.

Végezetül nem hallgathatok Segesvári Lőrincné testvérbátyjáról: *Kaundert István*ról sem, aki már egészen fiatalon városi nótárius. 1632 őszén Rózsás Istvánnal Lengyelországba küldetvén, ők hozták magukkal Rakowból a kolozsvári szász unitáriusok papjául és iskolaigazgatóul Stegmann Joachimot, socinianus elvei miatt állását vesztett danckai református papot.[17]

[17] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II, 395—98. és Erd. Tört. Adatok. IV, 203.

CSANÁDI PÁL UNITÁRIUS PÜSPÖK, ORVOS ÉS EGY RÉGI GYÖKERŰ TEMETKEZÉSI SZOKÁSUNK

A kolozsvári házsongárdi temetőben a kápolna melletti táblában, annak északnyugati sarkában elhelyezett síremlék adatait 1925 őszén írtam le.

Anyaga: mészkő; alakja: nagy, sima ormós-koporsó; kidolgozása: gondos, jó munka; állapota: kopott, zúzmós, különösen a déli lap felirata alig kibetűzhető; a jelkép pedig kevéssé még rongált is.[1]

A déli lap leírása:

A sorkezdetek egész magasságában féldombormíves faragású, két oldalán átkötött olaszkoszorú; mindenik átkötésből külön-külön indulnak le-, illetve felfelé a levélcsomók, így azután azok lent, illetőleg fent találkoznak. A koszorúban rövidszoknyás s rövid (?) hajú alak botra támaszkodik, amelyre kígyó tekerőzik; felemelt baljában kerek csészét tart, amelyből lángcsóva csap fel az alak feje fölé.

E jelkép mögött vésett szöveg:[2]

PAVLEYS • PRAECLARA • PRAESTANS • VIRTVTE CHIANADI •
HOC TEGITVR TVMVLO CLAVDIA PLANGE POLIS
HIC VIR HIC ILLE FVIT GRAVITAS SAPIENTIA CANDOR
QVI POST HAC POTERVNT VIX REPERIRE PAREM
DIVERSAS GENTES ET REGNA REMOTA PETIVIT
VIXIT IN ITALICIS PLVS TAMEN ILLE LOCIS
DOCTRINA TANDEM SOLIDA CVMVLATVS ABVNDE •
HVIC REDIT HVIC PATRIAE COMMODA MVLTA FERENS •
QVATVOR INQVE SVPER VIGINTI PRAE FVIT ANNOS •
CLAVDIACAE RECTOR NON SINE LAVDE SCHOLAE •
DVMQVE GREGIS CHRISTI SOLERTER EPISCOPON EGIT •
PER DVODENA QVATER ZODIA PHOEBVS IIT •
SEXAGINTA SVAE QVINQVE ET NVMERAVERAT ANNOS
VITAE TVNC LACHESIS FILA TRAHENDA SCIDIT
CVM POST SEXCENTOS AC MILLE TRICESIMVS ANNVS
CVRERET ET SEXTVS MENSE DECEMBRE FLVENS •
ILLIC ET HAEC FVERANT TIBI COGNOSCENDA VIATOR •
NE TANTO REQVIEM PARCE VOVERE VIRVM

[1] II. osztály A. tábla 306. sz. sír.

[2] Az egész felirat csupán az „AE" hangot adja betűösszevonással, idézetemben azonban ezt is feloldva kell közölnöm.

Az északi lap felirata:

HIC SITVS EST ADMODVM REVERENDVS ET CLARISSIMVS
VIR PAVLVS TSANADI QVI POSTQVAM PRIMVM IN HOC
GYMNASIO CLAVDIOPOLITANO PRIMAII RECTORIS MVNVS
ANNOS
XXIV CIRCITER CVM SVMMO STVDIOSAE IVVENTVTIS
EMOLVMENTO GESSISSET • POSTEA SVPER INTENDENTIS ETIAM
OFFICIO ANNOS IV • SVMMA CVM VIGILANTIA PERFVNCTVS
ESSET
EX HAC MISERIARVM VALLE MAGNO CVM TOTIVS CIVITATIS
LVCTV
AD BEATISSIMAM COELESTIS GLORIAE REQVIEM TRANSLATVS
EST ANNO 1636 • 3 • DECEMBRIS AETATIS SVAE 65 •

Csanádi Pál életére vonatkozólag meglehetősen sok adat áll rendelkezésünkre, hiszen nemcsak egyházának, hanem a közéletnek is nevezetes embere volt.

Édesapja Temesvár környékéről Kolozsvárra származott erszénygyártó, akinek Pál nevű fia az 1572. esztendőben már itt született. Iskoláit is Kolozsvárt járta, majd Olaszországban folytatta, honnan öt évi tanulás után visszatérve, 1608-ban az itteni nevezetes schola főigazgatójának (rector primariusának) választották meg. Thordai János, az iskolából 1620-ban kibúcsúzó öregdiák magasztalva emlékezik meg róla mint szorgalmas és vallásos férfiúról, jeles tanárról, egész emberről, jóakaró nevelőről, a szűkölködőket étellel-itallal táplálóról és minden jóval ellátóról. Ellenségei irigyelték, barátai pedig csodálták. Bod Péter megállapítása szerint az unitárius vallásnak szeme, szíve, szája volt.[3]

Segesvári Bálint krónikájának néhány szavas jellemzése kitűnően megjeleníti előttünk jeles egyéniségét: Az 1632. évi szeptember 2-án Dicsőszentmártonban tartott zsinaton „választák püspökké az kolosvári scholamestert, Csanádi Pált magyar nation, nőtelen legényt, nagy ősziben elegyedett kisded embert: nagy hertelen haragú, száraz ember, bölcs, okos Medicus, az fejedelemhez igen hordozták, igen gyorsan járó, Konventséget is ugyan viselt akkor, mikor püspökké választották".[4]

Segesvári szavait bővítendő, egyéb adatot is találtam arra vonatkozólag, hogy mint orvost országos főemberek hívták magukhoz gyógyítani. Így 1621. április 15-én Meggyesfalvára vitték Angyalosi János ítélőmester súlyos betegségének látására. 1629. augusztus 22-én Bethlen Gábor fejedelem hívatta magához nagy sietve. 1631. augusztus 11-én Rákóczi György fejedelem küldött utána, mivel Ferenc nevű legkisebbik fia megbetegedett.[5]

Vele kapcsolatosan egészen szokatlan jelenségképpen állapítható meg, hogy a sírkövére vésett latin nyelvű distichonok elé nem a papi jelképet: a nyitott, vagy csukott könyvet, hanem az orvosi és a bölcseleti tudomá-

[3] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium tört. II, 393—95. és: Régi Magyar Költők Tára XVII/IV, 575—577, ahol közölve van Thordai búcsúbeszéde.

[4] ETA. IV, 203.

[5] A városi sáfárok számadáskönyvei: 1621, 233; 1629, 293; 1631, 148. (A kolozsvári állami levéltárban.)

nyok egyesített szimbólumát: az Aesculapius-botot és a csészéből fellobbanó lángot tartó klasszikus alakot faragták ki, pedig a nyugati országok iskoláiban felnőtt későreneszánsz kori ember egészen abban a világban élt, hogy minden tudománynak, így a medicinának is a teológia az alapja. Ámde Csanádi olaszországi egyetemeken tanult, s ezért — úgy látszik — inkább volt humanista tudós, mintsem e kor szokása szerinti tételeken vitatkozó hitszónok, hiszen — lám — az egyszerű polgár Segesvári is „bölcs, okos Medicus"-ságát meg „bölcs tudós, istenfélő" tulajdonságát hangsúlyozta. Ez a síremlékünk tehát egyike azoknak a keveseknek, amelyek az olasz tudományok hatását örökítik meg.

Csanádinak irodalmi munkálkodásából négy kéziratos műve maradt reánk; közöttük legnevezetesebb és legnagyobb jelentőségű az iskolai törvények összeállítása. E törvények azután több-kevesebb változtatással évszázadokon keresztül szabtak irányt az unitárius iskola belső rendjének.[6]

Ugyancsak Segesvári krónikájában 1636. december 5-i keltezéssel olvassuk a következő feljegyzést: „Holt meg nagy hertelen ama bölcs, tudós, istenfélő Csanádi Pál, az kolosvári püspök, az ki püspökséget viselhete csak négy esztendeig s két holnapig nagy szorgalmatossággal, az ki az fejedelmek körül is kedves volt jó Medicusságáért; nőtelen volt mind életének rendiben, az ki az várost szolgálta 28 esztendeig, és holt meg 64 esztendős korában, lött temetése die 9. decembris nagy solemnitással."[7]

E feljegyzésben foglaltakat egészítsük még ki az unitárius schola 1636. évi seniorának megemlékezésével: „dec. 2. Clar(issimus) Czénádi Pál püspököt d. u. 6 órakor a gutta megütvén, másnap déli 12 óra körül lelkét nagy nyugodtsággal visszaadta az Istennek; dec. 9.-én eltemettetett."[8]

E két forrás nap szerinti időpontja nem egyezik, a síremlék felirata azonban a senior feljegyzését igazolja. De ezt támogatják az egyházfiak számadáskönyvének elszámolásai is: „1636. Die. 3. Decemb. Hogj Pwspők Vram Chyanadi Pall ki mult ez Vilaghból, attunk az selliephez Lecz szeget: in toto No: 66 — — fl. — d. 12. Item: Az Rakot seőrhez[9] attunk Teglat No 1200. Templomet Item: Az Boritasahoz kellett Lezi szeget adno[m] No: 50. — fl. d. 10. Item: Onos szeget siliephez No: 250. fl. 1 d. 25." December 4-től egészen 9-ig pedig a nagy haranggal mindennap kétszer, összesen tizenhárom úttal harangoztak. E szám azonban csakis abban az esetben felel meg a valóságnak,[10] ha tekintetbe vesszük, hogy a halálozás napján, vagyis december 3-án este is megkondították a harangokat.

A múlt század 30-as—40-es éveinek közkedveltségű lapja, a Kolozsvárt megjelent Nemzeti Társalkodó 1841. évfolyamának szeptember 24-i száma a mi érdeklődésünkre is méltán számot tartó hírecskét közölt:

„A' napokban Kolozsvártt sirásás közben egy réztáblára találtak. A' tábla hossza 6, szélessége ugyan annyi bécsi hüvelyk, elő és hátlapja

[6] Gál Kelemen, i. h. Egy másik kéziratának keletkezéséről újabban Klaniczay Tibor írt (Vita a könyv margóján. MKvSzle 1962, 54—55.)

[7] ETA. IV, 211. A feljegyzés napja nem egyezik a halálozásával.

[8] Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. (Ker. Magvető 1886: 156. Az idézett feljegyzés tulajdonképpen latin nyelven íródott, s csak Benczédi közli magyar fordításban.)

[9] Téves helyesírás „sírhoz" helyett, vagy esetleg — mint Bán Imre figyelmeztet — nyelvjárási alak (vö. OklSz. 1193.).

[10] Unitárius egyházfiak számadáskönyve az egyházközség levéltárában.

aranyozott, 's hol az aranyozás megkopott, krispán fogta bé. Két átfúrt füle van középben, mellyel hihető egykor koporsóhoz volt szegezve. Hogy koporsó tábla lehetett, az elő lapon tisztán olvasható imez felírás bizonyítja:

D. O. M. S. Paulus Czianadi Claudiopolitanus Philosophiae ac Medicinae Excellentissimus Doctor hoc tumulo conditus est, qui post multas peregrinationes in scholam patriae ab amplissimo senatu Claudiopolitano a. 1608. introductus ad annos XXIV magnus cum laude Rector extitit. Pius autem senex ab Accleseia pia A. 1632 in superintendenten. Electus 4 annos praestantissime floruit, obiit autem die 3 X-ris A. 1636 aetatis vero suae 65 apoplexia ereptus."[11]

E táblácska felirata határozottan bizonyítja, hogy ennek az emléknek a dolgozatom elején leírt sír megbolygatásával kellett napvilágra kerülnie, s így kiegészítő részét képezi az egykori szokásokat valószínűleg jellegzetesen egyesítő városi temetkezésnek. Tehát ezt, a mai hosszmértékegységre átszámított 15,8×15,8 cm méretű aranyozott réz táblácskát a fejedelemkori temetkezések legalábbis gyakori mellékletének kell tartanunk. Éppen ezért szükségesnek látszik igazi rendeltetését megállapítanunk, minthogy használatának a Nemzeti Társalkodó hírecskéjében adott magyarázata semmiképpen sem felelhet meg a valóságnak.

A forrásunkban közölt leírást elemeire bontva, először is az tűnik fel, hogy a táblácskának „két átfurt füle van középben" s bár szakszerűen végzett ásatásból előkerült hasonló táblácskáról nincsen adatom, mégis a fenti idézetet olvasva, azonnal eszünkbe kell ötlenie, hogy ilyen módon sem a koporsó oldalára, sem fedelére nem lehetett szilárdan hozzászegezve. Hiszen ha e fülek a mozgathatatlan megrögzítés célját szolgálnák, abban az esetben nem csupán kettőt, sőt nem is a tábla közepére illesztett volna akár a rézmíves, akár pedig az aranyozást végző és a feliratot készítő ötvösmester, ellenben a négy sarokba egyet-egyet, vagy ami még megfelelőbb: a tábla sarkaiba forrasztás nélküli lyukat fúrt volna, mint amilyenre nem egy példát találunk a kolozsvári Farkas utcai templom XVIII. századbeli temetkezéseinél. Igaz ugyan, hogy ezeknek, a négy sarkán átfúrt tábláknak anyaga nem vékony rézlemez, hanem súlyos ólom, alakjuk nem kis négyzet, hanem nagy téglalap, amelynek mind a négy lyukában még a mai napig is tisztán felismerhető a vasszeg rozsdanyoma, bizonyítván, hogy az ólomtáblák valóban a koporsóra voltak felerősítve.

*

Fontos körülménynek kell tartanunk, hogy a fentebb leírt réztáblának nemcsak előlapját, hanem hátlapját is megaranyozták. Ennek bizonyító erejét a további fejtegetés során fogjuk észrevenni. De mielőtt e táblácska rendeltetését továbbnyomoznók, még meg kell állapítanom, hogy felirata a halott életrajzát, mígnem az ólomtáblák az elhunyt verses szövegű magasztalását tartalmazzák. Tehát e kétféle szöveg között tulajdonképpen éppen olyan különbség van, mint a koporsóformára faragott sírkő déli és északi lapjának felirata között. Ezért nem lehetetlen, hogy mindkét tábla alkalmazása egy és ugyanazon temetkezésnél is előfordul. Hihetőleg ugyan-

[11] Nemzeti Társalkodó. 1841: II. félév 13. sz. 108. lap.

ilyen együttes előfordulással találkozunk az 1633. évben elhunyt Stegmann Joakhim kolozsvári iskolai igazgató temetkezésénél. Bár forrásunk szavai nem eléggé világosak, mégis megállapítható, hogy Stegmann táblái közül az egyik „arannyal futtatott érctábla", amelynek szövege latin nyelvű életrajzot tartalmaz, a másikról az a híradás, hogy az 1750—60-as években „Magyari György a Stegmann sírjában talált egy táblát, melyet a könyvtárba helyezés végett beadott" az unitárius kollégiumba. Felirata: életrajzát kiegészítő adatainak latin nyelvű megörökítése mellett kegyelettel dicsérő szavakat tartalmaz.[12] Tehát közülük az előbbinek a Csanádi táblácskájával azonos rendeltetése lehetett, mígnem az utóbbi a XVIII. századbeli ólomtáblák szerepét tölthette be.

Van adatunk egy jóval korábbi táblácska előfordulására is, amelyet hasonlóképpen ide merhetünk sorozni, jóllehet leletkörülményeinek pontos leírását nem ismerjük. Értesítést róla a tudós Jakab Elektől nyerünk, közlésében azonban több, határozottan megállapítható tévedést fedezhetünk fel, éppen ezért egészen meggyöngítettnek állítható az általa leírt táblácska rendeltetése. Igaz, hogy Jakab Eleknek Uzoni Fosztó István „Historia Ecclesiastica" című kéziratos munkája volt a forrása, azonban kellő tájékozottsággal ő sem rendelkezhetett.

Jakab Elek az 1597. esztendőben elhunyt Enyedi György kiváló unitárius püspökről írott életrajzában találjuk, hogy „egyháza két emléket állított, egyet a mostani, mást a jövő nemzedék számára, amazt márvány sírkövére, ezt réz táblára metszve; a márvány emléken Hattyú jelvény volt, más bevésett jelképekkel és felirattal, amit Toroczkai Máté készített, Maté Tamás vésett márványba s Enyedi nagy művében a kiadók is elöl fölvettek". A réztáblára hasonlóképpen szöveg vala felvésve, ez alá pedig ugyancsak „Hattyú volt metszve, csőrében zöld ágat tartva".[13]

Ezeknek az emlékeknek leletkörülményeit Jakabnál így találjuk feljegyezve: „A gazdagon aranyozott réz lap vagy tábla azon részével, melyre az emlékirat nagy betűvel fölvésve volt, a sírkőre volt téve s másfél századig a halottal eltemetve feküdt. De a Kolozsváratt 1738—39-ben dühöngő pestiskor a város sírásói e sír közelében ásva, Balla József nevű unitárius sírásó, a föld ásása közben Enyedi márvány sírkövére talált s véletlenül nem igen mélyen a fennemlített réz emléktáblára is, s kivévén a hagyomány szerint elébb némely főtanodai ifjaknak... ajánlotta fel megvételre, végül is egy reformált vallású aranyművesnek adták el. Ez kitakarítás által azon tábláról tetemes aranyat kapott s azután eladta az enyedi ev. ref. főtanodai könyvtárnak, mely táblának és az arra vésett emlékiratnak alakja és mekkorasága most (1770 körül) is látható a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárában."

E leírásban mindenekelőtt kifogásoljuk a kő anyagának márványként való meghatározását. Ezt legfennebb csak a költői szabadság mondathatta

[12] Gál Kelemen. II, 396—97. Közli az aranyozott érctábla latin nyelvű feliratát. Ugyanott idézi a „Fasciculus Rerum Scholasticarum" c. kéziratos jegyzőkönyv V. köt. 90. lapjáról, hogy Magyari György a Stegmann sírjában talált egy táblát, melyet könyvtárba helyezés végett beadott. Reája hasonlóképpen életrajzi adatok vannak felvésve.

[13] Uzoni F. István feljegyzése s Enyedi Explicationes c. művének első kiadása közli a Thoroczkai Mátétól szerzett Epitaphium szövegét.

volna a felvésett feliratban, bárha az adott esetben csak „molis", vagyis kőtömb megjelölés fordul elő. Azután az is bizonyos, hogy ez, a föltétlenül ormós kőkoporsó-formára faragott emlékmű a föld alatt nem pihenhetett 150 esztendeig, minthogy annak eredetileg a földszínen kellett állania, föld alá süllyedése pedig összeomlott rakott sír vagy nagyobb altalajcsúszás következtében történhetett. Végezetül az aranyozott réz táblácska nem lehetett a sírkőre erősítve, minthogy azt a jövő-menő kétes alakok föltétlenül lelopták volna. De különben is a leírásból határozottan megállapítható, hogy a kőre nem volt reáillesztve, minthogy ennek megtalálása után „véletlenül nem igen mélyen a fennemlített réz emléktáblácskára is" reá bukkant a sírásó. Sajnos, arra vonatkozó semminemű támaszpont nincsen, hogy e rézlapocska az egykori fakoporsón kívül, avagy belül volt-e elhelyezve? Ehhez, bizony, több megfigyelőképességre, illetőleg gyakorlatra lett volna szükség, mint amire a különben kiváló Uzoni Fosztó képes lehetett volna.

Még egy harmadik „koporsótábla" felbukkanásáról is van tudomásom. Ez az 1622-ben elhunyt Göcs Pál unitárius plebánus sírjából került elő, megállapítani azonban nem tudom, hogy ez a feliratos tábla a két különböző típus közül melyiket képviseli?[14]

Előrebocsátott kételyeim tisztázását, vagyis Csanádi Pál sírjából előkerült táblácska igazi rendeltetésének megállapítását — ásatások hiányában — ilyeténképpen csak írásos adatokból levonható következtetésekkel kell megkísérelnem. Szerencsére, anyaga és előállítása értéket képviselt, s ezért az érette járó kiadásnak könnyebb volt nyomára akadnom. Idézeteim nagyobb részét Kolozsvár város sáfárpolgárainak számadáskönyveiből jegyeztem ki.

1622. Június 27-én „Eppeli Mihali Vram Czinaltatua[n] egi Tablat Azzonjunk Temetesere melliet Vrunknak akarua[n] vinnj". Ezt megelőzőleg pedig június 20-án „Szegedi Gergely az mitt az Azzonyunk koporsoyahoz az Tablayahoz adott, eő fels(ége) acceptaluan, az Bcsületes Tanachÿ Comiss[iójára] fizettem fl. 22 d. 95."[15]

Idézetem bizonyítja, hogy Bethlen Gábor első felesége Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetéséhez is készítettek ilyenféle táblát; anyagáról és rendeltetéséről azonban forrásunk nem nyújt felvilágosítást, ellenben abból a körülményből, hogy Eppely Mihály ötvösmester, királybírótól, a fehérvári temetésen is részt vett városi kiküldöttől megrendelt táblához Szegedy Gergely harmincados adott hozzávalót, annak nemesfémből való előállítását bizonyítja, de e mellett tanúskodik a hozzávalók tekintélyes ára is.

Az idézetthez hasonló adatot találtam II. Rákóczi György fejedelem és öccse levelezésében is: 1651. október 1-én „Asszonyunk ő nagysága leveléből szomorúvan értettük bizony kegyelmed szerelmes feleségének halálát". Majd 1651. november 2-án „Brozerhez még Kállóból elküldöttünk volt, édes öcsém uram; az posta megbetegedvén, későn jutott kezében az

[14] Szabó T. Attila: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve. (EM 1938: 156.; hivatkozik az Unitárius Közlöny 1923: 151—52. lapjára.)

[15] Városi sáfárok számadáskönyve. 1622, 143, 171. (A kolozsvári állami levéltárban.)

levél; im, mi választ tészen, elküldtük kegyelmesen". Végül 1651. november 4-én: „Brozernek meghagytuk, éjjel nappal készitse az táblát."[16]

Rákóczi Zsigmond hercegnek Henriettával, Frigyes pfalzi választófejedelem és egykori cseh király kisebbik leányával való lakodalmi ünnepsége 1651. június 26-án tartatott Sárospatakon.[17] Alig három hónap múltával azonban a fiatal asszony már halott volt. A temetési előkészületekkel kapcsolatosan — úgy látszik — Zsigmond arra kérte bátyját, hogy csináltassa meg a koporsóba teendő táblácskát. A fejedelem tüstént rendeletet is írt Brozer István kiváló kolozsvári ötvösmesternek. Ez a körülmény bizonyítja, hogy e táblácskának is föltétlenül nemesfémből kellett készülnie.

Azután megint csak a városi sáfárszámadásokból idézek egy másik adatot: 1648. március 25-én „Üdvezült Stencel Ferencz Biro Vra[m] Temetesere az Tabla Aranyozasara Committaltak Eo k[egyel]mek Tanaczul Egy Aranyat. f. 3. d. 65."[18]

Stenczel Ferenc városi főbíró halálára készített tábláról az idézett adat maga is már egyenesen tudtul adja, hogy anyaga aranyozott volt. Egy más halálozással kapcsolatosan még többet árul el Balásfy Bálint magánjegyzőkönyve: 1624. április 17-én „az Eötues András Vram Temetesekor hozatam harom aranyat Tölle, az melj Tablat az Niakaba[n] Függeztettenek annak araniazasara atam az harom Araniott f. 7 d. 50 Balasfj Istua[nna]k".[19]

Ennek az idézetnek kiegészítéséül szolgáljon a helyzet következő bemutatása. Ugyanis a halott Ötves András főbíró mesterségileg ötvös, de ugyanez volt a feljegyző Balásfy Bálint, valamint az aranyozást végző Balásfy István is.[20] Ebből az adatból tehát egyszerre világossá válik, mire is való a Csanádi Pál temetkezéséből előkerült aranyozott réztáblácska közepén, mégpedig valószínűleg a hátlapon talált két átfúrt, helyesebben talán forrasztott fülecske! Az itt nyert képet azután nagyszerűen kiegészíti egy másik adatunk: 1659. „Die 22 Martÿ Az rez Tablara, melliet az Varadi Miklos Uram koporsojaba[n] töttenek, vettem 2 singh török sinort. fl. — d. 16."[21]

Az előbb már tudomásunkra jutott, hogy az aranyozott táblácskát a halott Ötves András nyakába függesztették, az 1659. március 18-án elhunyt és április 23-án eltemetett Váradi Miklós kalmár, főbíró, Bethlen János kancellár apósa,[22] teteméhez készített táblához pedig 2 sing, vagyis 108 cm török zsinórt vásároltak. Ez a nyakba való függesztésre szánt hosszú zsinór azt jelenti, hogy a felakasztott tábla egészen a halott hasáig ért le, illetőleg az elhunytnak köldöke táját fedte be. Ezzel a megállapítással most már annak is megleljük a magyarázatát, hogy a Csanádi-féle táblácskánál miért nem elégedtek meg csupán az előlap megaranyozásával, ellenben annak

[16] Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 441, 442, 444.
[17] Thaly Kálmán: Történelmi kalászok. 1603—1711. 104.
[18] Sáfár-számadáskönyv. 1648, 458.
[19] Balásfy Bálint jegyzőkönyve. 267. (A sáfárszámadások között.)
[20] Ötvöscéh jegyzőkönyve. I. h.
[21] Sáfárszámadáskönyv. 1659, 117.
[22] Szerző: Nehány adat gróf Bethlen Miklós tanulóéveiből. Adattár II. 593—603.

hátlapját is megvédték az oxidálódástól, ezt pedig semmiképpen nem lett volna szükséges megcselekedniök, ha a táblácska magához a koporsóhoz lett volna hozzáerősítve.

Az elmondottakhoz vegyünk még hozzá egy fél évszázaddal későbbi adatot is. Ugyanis az 1708. november 15-én Szebenben meghalt, november 20-án koporsóba helyezett és 1710. februárban a kolozsvári Farkas utcai templomban eltemetett gr. Bánffi György kormányzó betegségét, halálát és temetését Wesselényi István, a gubernátor veje, részletesen megörökítette. A napló vonatkozó fejezetében elmondja, hogy a halálra készülő Bánffi arra kérte Köleséri országos főorvost, hogy ezüst táblára arany vésettel éppen olyan latin verses feliratot készíttessen, mint egykor ő készíttetett a felesége számára; ezt azután tétesse majd a koporsójába. A megrendelt latin verseket Biró Sámuel szerezte és olvasta fel előtte, ő pedig minden gyengesége llenére is ágyban felülve hallgatta végig.[23]

Ez az adat bár a megelőzőleg felsoroltaknál nem mond többet, azonban megerősíti azok állítását, s egyúttal reámutat arra a fontos körülményre, hogy e szokás nemcsak bizonyos időhöz kötött életű volt, hanem a fejedelemség megszűnése után is, noha Apor Péter a „Metamorphosis Transylvaniae"-ban részletesen leírt temetkezési szokások között nem emlékezik meg róla, mégiscsak tovább élt. Fontos körülmény az is, hogy Bánffi maga gondoskodván koporsójáról, szemfedőjéről, halotti öltözetéről, e készületek között nem feledkezett meg a koporsóba teendő tábláról, ezzel is bizonyítván, hogy e tárgy lényeges alkatrésze volt egykori temetési szokásainknak.

Még a XVIII. század közepén túlra is tovább nyúlnak adataink. Így a kolozsvári Farkas utcai templom 1898. évi renoválása alkalmával beomlott sírboltban találtatott tárgyak között volt: az 1746-ban meghalt gr. Székely Lászlóné gr. Bánffi Kata koporsójában „egy ólom és egy ezüst tábla epitaphiummal", továbbá az 1768-ban elhunyt gr. Rhédei János tábornok koporsójában „egy aranyozott réztábla epitaphiummal".[24]

A felkutathatott adatok felsorolása után ha összegezem Enyedi György 1597, Károlyi Zsuzsánna 1622, Göcs Pál 1622, Ötves András 1624, Stegmann Joákhim 1633, Csanádi Pál 1636, Stencel Ferenc 1648, Henriette hercegnő 1651, Váradi Miklós 1659, Bánffi Györgyné 1706, Bánffi György 1708, Székely Lászlóné 1746, és Rhédei János 1768 évben történt halálával kapcsolatosan feljegyzett adatokat, megállapíthatom, hogy e 15,8 × 15,8 cm méretű táblácskák közül öt temetkezés esetében vagy egészen aranyból, vagy ezüstből, mígnem másik hat aranyozott rézből készült. A Váradi Miklóséról mindössze csak annyit tudunk, hogy rézből való volt, Göcs Pál táblájának anyagát pedig egyáltalában nem ismerem. Bizonyos, hogy nem a takarékosság késztette, különösen a vagyonos Ötves András, Stencel Ferenc, Váradi Miklós és Rhédei János családtagjait, hogy e táblácskát nem nemesfémből készíttessék; de arra sem gondolok, hogy a réz használata valamelyes ősi eredetű belső jelentőséggel lenne összefüggésben, ellenben valószínű, hogy a tiszta nemesfém alkalmazása a polgári rendű egyéneknél kérkedésszámba mehetett volna, amiként a rendi világban a

[23] Sándor Imre: Kolozsvár címeres emlékei. (Gen. Füz. 1914: 43.) Századok. 1887: 121—144.

[24] Herepei Gergely által készített helyszíni összeírás. (Gyűjteményemben.)

meg nem illető öltözködéssel vagy szokással való visszaéléseket mindig a maga rendje vetette ki magából. Ezért történhetett, hogy csak a testtel érintkező meg a külvilág felé fordult lapot vonták be az akkori idők legnemesebb fémével, az arannyal. Miután pedig a táblácskákra a halott életének összefoglalt leírását vésték, azt — az Ötves és a Váradi-féle adatok tanúsága szerint — török zsinóron a halott nyakába akasztották, ez tehát aligha szolgált csupán csak a személyazonosság megjelölésére, mert hiszen arra bőségesen elég lett volna a sírra vagy a sír fejéhez helyezett emlékkő felirata, vagy a koporsó fedelére ezüst szegekkel kivert név, életkor és halálozási időpont,[25] valamint a koporsó oldalára szegezett ólomtábla meg a selyemre festett halotti címerek,[26] avagy a gyulafehérvári székesegyházbeli ásatáskor előkerült egészen késői: 1754-ben készült körcikk alakú vörösréz lap, amely Gyulaffi László belsőrészeit tartalmazó urnára volt reá erősítve.[27] Ezzel szemben Ötves, Váradi, Bánffi és Bánffiné temetkezésével kapcsolatos feljegyzések egyöntetű tanúsága szerint e táblácska föltétlenül a koporsón belül helyeztetett el, mégpedig a halott köldöke táját fedhette be s ezért már a XVII. században is hihetőleg csak lappangó értelmű jelentéséhez aligha férhet kétség!

Nem képezheti vita tárgyát az a körülmény sem, hogy e szokást nem csupán egyetlen vallásfelekezet őrizte meg, hiszen az idézett tizenegy példa közül Enyedi, Csanádi, Stegmann, Ötves András meg Göcs Pál is unitáriusok, Gyulaffi László katolikus, ellenben a többiek mindnyájan reformátusok voltak. Minthogy pedig egész családjukkal együtt Stencel erdélyi szász, Stegmann brandenburgi, Henriette pedig személy szerint pfalzi német származású, noha a temetések mindannyija Erdély földjén és erdélyi szokások szerint ment végbe, mégis az idegen eredetű halottaknak is ugyanazon módon való elhantolása felveti azt a gondolatot, hogy itt egy általános és nemcsak Erdélyre korlátozott szokással van dolgunk; megfelelő külföldi összehasonlító adatok hiányában azonban meg sem kísérelek erre vonatkozó további következtetést kigondolni.

E táblácskák alkalmazási módjának megállapítása után szükséges annak okának, lényegének, jelentőségének kinyomozását is megkísértenem. Ugyanis már az eddig elmondottakból is világosan kitűnik, hogy itt valamelyes szokással, sőt ha azt vesszük tekintetbe, hogy az idézetek több mint egy századnyi időtávolságot zárnak közre, egészen bizonyos, hogy még ennél is sokkal messzibb múltból eredő hagyománnyal állunk szemben. Mibenlétének boncolgatása előtt azonban szükséges megállapítanom, hogy bizonyításomhoz fejedelmi személyek, főemberek, jeles értelmiségiek és tekintélyes polgárok példáit idéztem, de akkor kérdezhetjük: ugyan hol lehetnek az alsóbb rendű nemesek, a kispolgárok és legfőképpen a jobbágymeg a zsellérnép? Egészen lehetetlen, hogy csupán az előkelőbbeknél minden gyökér nélkül kifejlődjék egy olyan szokás, amely már a példák felölelte 171 esztendő alatt is bizonyos változásokat mutathat!

A megállapítható változásokat két csoportba foglalhatom össze. Enyedi,

[25] Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. IX. cikkely.

[26] Szerző: A kolozsvári farkas-utcai templom halottai című kézirat.

[27] Pósta Béla: A gyulafehérvári székesegyház sírleletei. (Dolgozatok az ENM Érem- és Régiségtárából. 1917: 75.), valamint az ásatást vezetett dr. Roska Márton 1948. évi írásbeli közlése.

Csanádi és Stegmann esetében a táblácskák felirata kötetlen szövegű életrajzi adatokat tartalmaz, mígnem Bánffi és felesége tábláján verses formát örökítettek meg s éppen ezért a feltételezhető életrajzi adatok mellett főképpen magasztalásokat foglalhatott magában. E különbséget nem tartom lényeges vonásnak; tulajdoníthatom egyszerű szokásromlásnak is, amely az eredetkutatásnál semmiféle útmutatásul nem szolgálhat. Ennél azonban sokkal jelentőségteljesebb változatokat látunk a táblácskák anyagában. Ugyanis az előbbi összegezésben már felsoroltuk, hogy rézből, ezüstből, netalán aranyból, illetőleg aranyozott rézből, avagy ezüstből, tehát fémből, mégpedig nemcsak nemes, de nem nemes fémből is készülhettek. Ennek megállapítása alapján — azt hiszem — minden habozás nélkül ki is mondhatom, hogy az itt leírt egész szokásnál az alkalmazott tárgynak fémből való készítése a leglényegesebb kellék. Éppen ezért lehetne ez akár vas is, de hogy azt mégsem használták, lelje magyarázatát abban a körülményben, hogy időt állóságát az oxidálódás nagyon csökkenti, no meg feliratot vésni belé csak nagy nehézség árán lehetséges. Igaz ugyan, hogy az életrajzi adatok megörökítése már csak késői továbbfejlődése lehet egy olyan jelenségnek, amely a maga legkezdetlegesebb formájában csak azért is kizárja a drágább fémfajok felhasználásával együtt a feliratkészítést, mert a nagy tömegeknél sem nemesfémet, sem írni-olvasni-tudást nem kereshetünk; márpedig a szokások gyökere mindig a tömegeknél keresendő!

E megállapításunkat hozzuk összefüggésbe az Ötves András és Váradi Miklós, valamint Csanádi Pál temetkezésével kapcsolatosan megtalált adatokkal, sőt ezekből is hagyjuk egészen figyelmen kívül azt a jelenséget, hogy a táblácska zsinórra volt felakasztva, és hogy a nyakból eresztették alá. Egyedül csak azt hangsúlyozzuk, hogy mintegy köldökig érvén le, a halott hasa tájára helyeztetett reá.

A késői fejleményeket lehántva, megtaláltuk a vázat: fémtárgy a halott hasán!

Vajon a népi temetkezéseknél mit találunk ugyanott? Leggyakrabban arató sarlót, miként a kolozsvári hóstátiaknál és még sok másfelé is; azonban itt-ott előfordul egyébféle használati tárgy, mint például ekevas, kapa, ásó, kasza, lapát, balta, vasaló, lópatkó stb., de mindig csak vas, vagyis fémtárgy.[28]

A nép e szokásnak ma azt a magyarázatot adja, hogy azért kell e tárgyat a testre reáhelyezni, hogy fel ne fúvódjék. Való igaz, hogy az állfelkötéssel s a szemhéj lecsukására szolgáló pénzdarabbal együtt ez is azt a célt szolgálja, hogy a halott formájában ne változzék el, hanem az legyen a látszata, hogy csak alszik (még a nagy szenvedések árán meghalt halottra is azt mondjuk: elhunyt, elpihent, elnyugodott, elaludt, vagy a középkori latinságban: requievit, obdormivit). Éppen ezért nem tartom lényeges eltérésnek, hogy a szokás ma a koporsózárás előtt mind az állat felkötő kendőt, mind a szemhéjra helyezett pénzt, mind pedig a gyomor tájára tett sarlót (vastárgyat) eltávolítja, mígnem a feliratos táblácskának minden esetben a testen kellett maradnia. Hiszen eltávolítását éppen úgy tarthatnók szokásbeli elfajzásnak, mint ahogyan ezek az egyszerű vastárgyak idővel és adott körülmények között nemesfémtáblácskákká degenerálód-

[28] K. Kovács László: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. 84—85, 101—113.

tak. De meglehet az is, hogy netalán éppen a végleges rendeltetés megtartása képviseli az eredeti helyzetet, hiszen a kora középkori temetkezéseknél az ásató szakember nemegyszer hoz felszínre tetemre helyezett vasból való mezőgazdasági vagy másféle használati tárgyat. A dunapentelei avar női csontváz mellén keresztbe fektetett vassarló s a medencetájon talált vaskés[29] a magyar, valamint egyes más emlékekben is eléggé gyakran megismétlődik.

Állítom azt is, hogy a táblácska eredetére vonatkozó megállapításomat még az a körülmény sem befolyásolhatja, hogy némelykor nem is azonnal, hanem — mint Károlyi Zsuzsánna és Henrietta halálakor — jóval a halál beállta után, vagyis nem sokkal a temetés előtt helyeztetett a koporsóba; lehetséges, hogy addig vagy valami másféle tárgy helyettesítette, vagy pedig az olykor előforduló bebalzsamozás esetében igazában nem is volt szükség eredeti rendeltetésére, s csak a jelentésében módosult szokás tartatta meg további alkalmazását. Hiszen lehetséges, sőt nagyon valószínű, hogy amiként a „szép" halott kifejezésnek megvolt a maga belső értelme, ugyanúgy e szépséget előmozdító tárgyak (pénzdarab, fémtárgy, kendő) szerepe is már kezdetben valamelyes hitbeli (babonás) jelentőséget nyert. Ilyenformán a halott életrajzát hordozó táblácska is fejlődése folyamán netalán még valami más értelmet is kaphatott a felpuffadást megakadályozó egyszerű fémtárgy szerepén kívül! Vagyis ha e táblácska alkalmazásának eredeti gyökérzetét, mint nagyon messziről eredő és éppen ezért széltiben elterjedt szokást meg is találjuk, a belőle sarjadó új hajtás azonban maga is már önálló életet kezdve, hihetőleg új értelmezést és új hiedelmet, vagyis új magyarázatot kapott az egykorúak gondolatvilágában. Ezt azután annak a jelenségnek az alapján merem feltételezni, hogy felirata — a sírkő, a koporsóra helyezett ólomtábla, a szöveggel ellátott selyem-, sőt olykor ezüst-címer, továbbá a koporsó fedelére ezüst fejű szegekkel kivert név- és időbeli megjelölés, ezenkívül a templomban elhelyezett címeres és felirattal ellátott gyászlobogó meg a felfüggesztésre szánt papiros-kárta mellett — megint csak a halott személyazonosságát igazolja. Ez azonban lehetőleg egészen tömören összesűrítve mutatja be az elhunyt személyét, elrejtett módon való alkalmazása miatt bizonyosan nem is az egykori, avagy az utókori külvilág, hanem valamilyen földöntúli felsőbb hatalom számára. Ezt erősíti meg az urál-altaji népek hajdani örökébe lépett orosz nép temetési szokása, ők ugyanis a koporsóba írást raknak, ami arról tanúskodik, hogy a meghalt jó keresztyén volt. László Gyula szerint a régi kunok is hasonló módon leveleztek a túlvilággal.[30]

Csanádi Pál keresztyén püspök temetkezése így lett egy pogány eredetű szokás megőrzőjévé.[31]

(Részlete: Et. 1958: 197—202.)

[29] Marosi Arnold és Fettich Nándor: Dunapentelei avar sírleletek. 41.

[30] László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. (Bp., 1944.) 115.

[31] A vas szellemektől óvó, védő erejének szerepét a magyar hiedelem-világban nagy anyag alapján mutatta be Solymosi Sándor (A magyarság néprajza. IV. Bp. [1937]. 348—362).

TOLNAI JÁNOS ÉS LINCZEGH JÁNOS SZŰCSMESTEREK, KOLOZSVÁRI VÁROSBÍRÁK

Bocskai István fejedelem Illésházy Istvánhoz, a későbbi nádorhoz 1606. február 6-án Kassáról keltezett levelében kiváló életfelfogását örökítette meg. Szerinte ugyanis „az halál csak egy halál és erre a nélkül is reá kell mennünk. Inkább akarjuk pedig ez életünket oly helyen és oly okokért el fogyatnunk, az kivel hüti, nemzete és hazája szerető embernek örök emléközetti megmaradhat, hogysem csak ingyen a nélkül is kimenni ez világból."[1]

Alábbiakban egy gazdag, tekintélyes és nagyműveltségű kolozsvári polgárcsalád két tagjának emlékét elevenítjük föl. Újabban többen is írtak az Ádám—Ózdi (Borsos)—Tolnai—Linczegh-család kimagasló szerepéről Kolozsvár kereskedelme, anyagi és szellemi kultúrája fejlesztésében.[1/a] Látni fogjuk, hogy ehhez járult aztán a maguk kisebb közössége szabadságának sőt létének olyan hősies védelme, ami valóban „haláltmegvető" bátorságot kívánt nehéz helyzetekben: a Bocskaiéhoz hasonló elveket és tetteket.

A kolozsvári házsongárdi temetőben a baloldali főút és az első keresztút alkotta északnyugati szögben 1929 szeptember havában történt új sír ásása alkalmával került napvilágra az alább ismertetendő hatalmas síremlék. A kő mintegy 40 centiméter mélyen feküdt a föld színe alatt,[2] kiemelésekor a munkások, szerencsére, nem zúzták darabokra, mint ahogyan ezt általában véve tenni szokták. Végleges megmentése Kelemen Lajos főigazgatónak köszönhető, aki a hányódó követ innen leszállíttatta, és az unitárius templom kelet felőli eresze alatt helyeztette el.

A kő anyaga: mészkő; alakja: ormós koporsó; állapota: mindkét lapján csak kevéssé sérült, északi lapja pedig — a hosszú ideig a szabadban álló köveken megtelepedő s nedvességet gyűjtő zuzmók miatt — meglehetősen kopott. Kidolgozása: egyszerű, de gondos, szép és komoly alkotás.[3]

A kő északi lapja alsó felének szintje mélyebbre van csiszolva, mint a felső része. Ez a körülmény azt a gondolatot kelti, hogy itt eredetileg a

[1] Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése. (TT 1878: 72.)

[1/a] Ld. pl. a Régi Magyar Költők Tára XVII/I. kötetében az Ádám Jánosról írtakat (531—532.), s az ott felsorolt irodalmat.

[2] I. osztály B. tábla, 329. és 302. számú sírok között.

[3] A sírkő méretei: hossza 224, szélessége 94, teljes magassága 53, alapjának magassága 24, szöveglapjának magassága 60 centiméter.

felső rész szövegének folytatása volt, azt azonban az 1642. évbeli újabb temetkezés miatt lefaragták, s azután úgy vésték reá az új szöveget.

A kő déli lapjának leírása:

Olajfalevelekből font koszorúban sokszorosan tagolt csücskös talpú pajzs, ebben ötsoros pikkelyekből képezett bundabőr, mint a szűcsök céhjelvénye; ennek két oldalán T — I betűpár van bevésve. Mögötte:

HVC QVAMVIS PROPERES OCVLOS CONVERTE VIATOR
MARMOR ET HOC CVIVS CONTEGIT OSSA VIDE •
HIC SITVS EST IANVS TRANQVILLA PACE REPOSTVS •
TOLNAI PATRIAE GLORIA MAGNA SVAE •
VIR FORTIS VIR ITEMQVE GRAVIS FIDEIQ PROBATAE •
SPLENDOR ET ISTIVS CIVIBVS VRBIS ERAT •
FLORVIT HAC CELEBRI IVDEX PRIMARIVS VRBE •
CLAVDIACIQ FVIT FIRMA COLVMNA SOLI •
SEXAGINTA ANNOS VITAE COMPLEVERAT EHEV •
TRAXERVNT AVIDA FATA SVPERBA MANV •
MILLE ET SEXCENTOS ANNOS TRIGINTAQ SEPTEM •
PHOEBVS FLAMMIVOMIS QVANDO ROTASSET EQVIS •
MOLLITER OSSA VIRI HAC SVBTER TELLVRE QVIESCANT •
CONDITA NEV CINER SIT GRAVIS VRNA SVO •

Északi lapján pedig nem lévén vers, sorai amannál jóval hosszabbak, ezért folytatólagosan kell közölnöm:

PRVDENS CIRCVMPECTVS (!) IOANNES THOLNAY HIC QVIESCIT • QVI IN HAC INALTA REPVBLICA HONESTISSIMIS QVIBVSQ3 OFFICYS PERFVNCTVS EST NAM CENTVM VIR ANNOS VIGINTI NOVEM SENATOR VERO ANNOS VIGINTI FVIT OFFICVM IVDICIS REGI TRES ANNOS PRIMARY VERO DVOS MAGNA CVM LAVDE CESSIT VIXIT CVM CONIVGE SVA PVDICISSIMA DOMINA BARBARA HERCZEGH ANNOS TRIGINTA ET VNVM OCCVBVIT XXVI DIE MAY ANNO DNI J637

Alatta a mélyebbre csiszolt szinten:

EHEV DIRA LVES DVLCEM COMITATA PARENTEM
HVNC QVOQZ MOX SVBYT BARBARA GNATA SCROBEM
QVAE BIS SEX ANNIS LINCZIG SOCIATA IOANNI
TRADVXIT VITAE TEMPORA GRATA SVAE
AT DVM SEX VITAE COMPLESSET LVSTR(A) (M)ARITO
PRAEBVIT AETERNVM FLEBILE TEM(PVS) . . .

A felirat latin distichonjai nagy dicsérettel szólanak az itt nyugovó Tolnai Jánosról, mondván őt hazája nagy büszkeségének (patriae gloria magna suae), aki a százférfiúságot 29, a városi szenátorságot 20 évig viselte; három ízben volt királybíró, két ízben pedig főbíró. Ezenkívül tudjuk róla, hogy az 1629. április 8-ra Fehérvárra összehívott országgyűlésen — Eppel

Mihály városi tanácsossal együtt — Kolozsvár város követe volt.[4] A fenti sírfeliratból olvassuk azt is, hogy 31 esztendeig élt házasságban tiszteletreméltó feleségével, Herczegh Borbálával, hihetőleg az 1603. évben említett Herczeg István szőcsmester[5] leányával. Életét 60 éves korában 1637. május 26-án fejezte be.

Tolnaira vonatkozólag nagyon jellemző sorokat őrizett meg számunkra Segesvári Bálint krónikája: „1637. 26 maji circa horam promeridianam 2-dam holt meg az magyar nation való Tolnai János bíróság viselt ember: szép öreg personalis ember, az ki oly szegény legény volt, mikor Kolosvárra jött egy rosz szűrben, hogy az szőcsök mivet sem akartak neki adni, mivelhogy szőcs legény volt; úgy viselte osztán itt Kolosváratt magát, hogy kolosvári bíróságviselt ember lött. Szép öreg szál ember! lött temetése szép solemnitással die 28 maji."[6]

A temetésről valamivel bővebb részletet az unitárius iskola diákfőnökeinek számadáskönyve őrizett meg, beszámolva arról, hogy „1637. máj. 28. Tolnai János kolozsvári birót temetik. Claris. Dálnoki Mihály tanár tartott magyar szónoklatot, Kilyéni György (szentpéterkülvárosi rektor) szintén kötött szónoklatot."[7] Az unitárius egyházfiak ezenkívül még azt az adatot is feljegyezték, hogy „1637. Die 28 May Pulsatum est pruden(ti) et Circumsp(ecto) Viro D(omi)no Johan(ni) Tolnai Maio(ri) 6 Vicib[us]. Nihil Solutum."[8]

Jegyezzük még meg, hogy Tolnai sírversének szerzőségét ugyanannak a Dálnoki Nagy Mihálynak merem tulajdonítani, aki az itt nyugovó derék férfiú felett a temetési beszédet tartotta, s aki valószínűleg ifjú Hertel Péter, valamint Balási Késcsináló Jakabné meghatóan szép sírversét is szerezhette.[9]

A Tolnaira vonatkozó emlékek közül egyik legbecsesebb bizonyságunk az a tulajdonsága, hogy — mint egyházának hűséges fia — annak az unitáriusokra egyre súlyosabban nehezedő időben is szilárd támasza volt. Ő ugyanis a messzi, s nagyjából unitárius Tolnából-Baranyából netalántán a törökök zsarnokoskodása miatt azért vehette útirányát éppen Kolozsvárra, hogy itten hitsorsosai között találhasson új otthont. Kolozsvárt azután, miután szorgalma, becsületessége és józan észjárása révén csakugyan új otthonra lelt, ahol annak legderekabb vezető férfiává küzdötte fel magát, hálájának bizonyságtételére igyekezett mindent megtenni a jórészben még mindig unitárius többségű városnak nemcsak világi, de szellemi fejlődése és megmaradása érdekében. Tehát nemcsak kőből való várbástyát rakatott, de Toroczkai Máté kolozsvári jeles unitárius plébános és püspöknek, Enyedi György „Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti ex qvibus trinitatis dogma stabiliri solet" című alapvető munka fordítójának „Az Keresztyeni Vdvesseges Tudománnak a' Régi és Uj Testamentom szerént egyben svmmáltatott értelme az Keresztyének lelki

[4] EOE VIII, 498.
[5] Jakab Elek: Kolozsvár története. II, 311.
[6] ETA IV, 212.
[7] Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. (Ker. Magvető 1886: 156. Az eredeti latin szöveget magyarra fordítva közli.)
[8] Egyházfiak számadáskönyve az unitárius eklézsia levéltárában. (Használatát Kelemen Lajos főigazgatónak és Ürmösy Károly esperesnek köszönhetem.)
[9] Lásd e kötetben az ifjú Hertel Péterről írott cikket.

épületekre" címen szerkesztett 50 sztl. 12°-nyi levél terjedelmű munkáját Abrugyi György tipográfussal 1632-ben kinyomatta. Legalábbis erre vall Thordai János unitárius kollégiumi lektornak „Tolnai János Vramnak, az Colosvari Respublicanak Király Birájának" személyéhez intézett ajánlólevele.[10] Különben Toroczkai munkájához van csatolva a vele egyszerre kinyomtatott Tordai Máté: „Az Izraelnek Egy Isteneről" írott 16 sztl. levél terjedelmű unitárius hitvalló vers, amely hasonlóképpen Tolnai áldozatos munkálkodásának köszönheti megjelenését.

Tolnai nevét különben Kolozsvárt még egy szépen faragott emléktábla is őrzi. Ezen felirattal közrezárva Bethlen Gábor és a város címere van kifaragva. Mai napig is a Bethlen-bástya vagy egykori nevén a Szabóktornya keleti oldalán van a falba erősítve. Keletkezésének történetét maga a felirat mondja el: „Ez 1627-ben menykőütés által lerombolt torony megújíttatott a város közköltségén s bevégeztetett 1629-ben ... Vendrich Pál fő- és Tolnai János királybíróságukban."[11]

*

Kolozsvár e derék polgárának, miként a sírkő északi lapjának felirata tanúsítja, fiatal asszonyleánya is ugyane sírban nyert nyugvóhelyet. Életének harmincadik, házasságának tizenkettedik évét töltött Tolnai Borbála Linczig Jánosné halálozási idejét a kő nem őrizte meg; ennek adatát máshol találtuk meg 1642. december hónap 2. napjában.

Tolnai Borbála urának nevével Kolozsvár kiváló fiai sorában talán a leghősebb s a legragyogóbb jellemű férfiú személyéhez érkeztünk, akiről éppen ezért a derék apósról való megemlékezés során látom méltónak lehetőleg rövidre szabva megemlékeznem. Nevét e városban a múlt század közepe óta egyik mellékutcája őrizte meg,[12] ámde személyéről és tetteiről már alig is tud valaki; síremléke se maradt meg. Ő bár nem ismerhette Bocskai elöl idézett levelét, életét mégis a nagyszerű fejedelemmel rokon jelleme irányította.

Linczig különben, vagy amint ő maga írta nevét: Lintzegh János életét leginkább saját kezűleg írott naplója őrizte meg. Ebből tudjuk meg, hogy nagyapja, aki hasonlóképpen a János nevet viselte, az ausztriai Linz városából származott Kolozsvárra. Itt magyar nőt: Bakos Katát vette feleségül. Kettejük gyermeke hasonlóképpen János, megint csak magyar leánnyal: Koncz Katával kötött házasságot. Ettől született e derék férfiú 1606. május 30-án. Atyja tizenöt esztendős koráig bizonyosan iskoláztatta jó eszű fiát, amit latinul tudása tesz kétségtelenné. Ezután 1621-ben szőcs-apródnak szegődtette. Négyévi inaskodás után felszabadult, s 1627-ben már mint szőcslegény vándorútra indult. Mesterségében magát továbbképezni és világot látni két évre Bécsbe szegődött. Onnan azután hazatérve, a mesterremeket elkészítve, önálló mesterré lett, s mint ilyen 1630. december 1.

[10] RMK I, 623, 624. és II, 281. Továbbá Bod Péter: Magyar Athenas. 300., meg Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935, II, 518. A zsoltárfordító Thordai János sztoikus hangütésű ajánlását újabban a Régi Magyar Költők Tára (XVII/IV. 577—578.) adta közre; Tordai Máté versét szintén (u. o. 9—20.).

[11] Jakab Elek. i. m. II, 515. (A latin szöveget ugyanő fordította magyarra.) Képét ugyanő közölte „Kolozsvár története világosító rajzok" I. füzet, IV. táblán.

[12] Szabó T. Attila: Kolozsvár települése á XIX. szd végéig. 78.

napján házasságot kötött Tolnai János szőcs-céhmester Borbála leányával. Tőle két leánya született, ezek azonban az 1645—1646 évekbeli nagy pestis idején korán elhunyt édesanyjuk után mentek. Linczig 1643. december 1-én újra megházasodott; felesége Hosszú Tamásnak és Heltai Annának, Heltai Gáspár Kolozsvár reformátora unokájának leánya: Hosszú Kata. Tőle tizenegy gyermeke látott napvilágot, közülük azonban csak Jancsi és Ferkő ért emberkort. Ezeket azután a lehető leggondosabb nevelésben részesítette. Iskoláik elvégzése után előbbi a városi közigazgatásnál, utóbbi pedig az egyházi pályán talált elhelyezkedést.

Attól az időtől kezdve, amikor Lintzegh János alig 26 éves korában, 1632-ben a százférfiak közé választatott, mint tanult és eszes polgárra, csaknem állandóan ruháztak reája valamelyes városi tisztséget. 1650-ben főpolgárrá választották, s ettől kezdődik fontosabb közéleti szerepe is, mint a városnak a fejedelemhez vagy az országgyűlésre gyakran küldött követének. Mint céhmester sok éven át igazgatta a szőcscéh ügyeit is.

II. Rákóczi György fejedelem 1657. évi lengyelországi végzetes hadjárata után a feldühödött török porta Erdélyre szabadította legemberteleneb erőit, hogy megbosszulják a fejedelem engedetlenségét. Nem volt elég tehát, hogy lengyel földön a kis Erdély színe-java tatár rabságba került, hanem a következő évben roppant török—tatár had lepte el az erdélyi medencét s a kapcsolt részeket. Szeptember 10-re sok ezer törökkel Kolozsvár falai alá érkezett a szilisztriai basa, továbbá Mehmet Ghyra kán több mint százezernyi tatársággal, valamint a kozák hetman meg a havaselvi és moldvai vajda néhány ezernyi kurtánnyal. A törökség és tatárság idáig vezető útja közben a vidéket mindenütt felégette, s az el nem menekült földnépét mindenükből kirabolva, őket magukat rabszíjra fűzve elhurcolták. E borzasztó pusztításról értesülve, Kolozsvár tanácsa elhatározta, hogy bármi áron is, de mégis megváltja a város lakosságának, különösképpen pedig a hóstátok és majorok népének életét és javait. Követül tehát a város főpolgárát, Lintzegh Jánost jelölték ki, aki azután az ellenség haragjának eltávoztatása végett ajándékokkal megrakodva, egy rossz szekeren indult el a Feleki hegyen keresztül Torda felé. Lintzegh naplójában elbeszéli, hogy roppant félelmek között döcögött végig a rengeteg tömegű pogányság között, mert hiszen amerre pillantott, körös-körül a láthatáron a falvak hatalmas lánggal égtek. Útjának célját kikérdezve, egy jóindulatú román boér figyelmeztette, hogy különösen a tatárok kétszínűségétől óvakodjék. Előbb a basa elé érve, térdre esve kért a városnak kegyelmet. A basa azután ígérte is jóindulatát, ha megkapja a kívánt sarcot. Másnap megérkezett a kán is. Első dolga volt, hogy felgyújtatta a monostori külvárost, s csak azután izente meg kívánságát. A városnak ekkor csak készpénzben mintegy 38 ezer tallért kellett jobbra-balra elfizetnie; ehhez járult azután a különféle ajándékok nagy tömege, úgyhogy az egész sarc 60 000 tallérra is felgyűlt.

Lintzegh nehéz szolgálata nem egészen két esztendő múlva még súlyosabb körülmények között ismétlődött meg.

Rákóczi, aki országára csaknem végromlást hozott, anélkül hogy legcsekélyebb kilátása is lett volna elrontott játékának helyrehozására, görcsösen ragaszkodott uralkodói székéhez. Nyilvánvaló volt, hogy a hatalmas törökkel szemben egymagára fegyverre mi eredményt sem érhet el! És

mégis összegyűjtött csapataival a Gyalu és Lóna közötti mezőn megállva, harcra készen várta Szejdi Achmed basa seregét. A török vezér 1660. május 20-án érkezett a város határába. A megrémült elöljáróság Lintzegh János királybírót, Fejérvári Benedek deák főbírót és Brassai György polgárt küldötte ki megengesztelni a haragos basát. Szejdi Lintzeghnek, a küldöttség szószólójának szavát meg sem hallgatva, szörnyűséges szidalmakra fakadt, s megparancsolta a hóhéroknak, hogy mindhármójukat azonnal öljék meg. Azok már éppen lehúzták az áldozatok nyakáról a gallért, hogy fejüket vehessék, amikor az egri basa térdre esett Szejdi előtt, s megcsókolva kaftánja szegélyét, úgy kért kegyelmet számukra. A vezér erre bár meghagyta életüket, ámde láncra veretve, kegyetlen ütéssel-veréssel bántalmaztatta. Azután a nyakukat húzó roppant láncok súlya alatt a legforróbb napsütésben hajtották át őket szántóföldön, ugaron, a Nádas meg a Szamos derékig érő vizén keresztül.

Másnap a vezér lovat adata Lintzegh alá s 50 janicsárt melléje. Így küldötte a város Híd-kapuja elé, megparancsolván, hogy nyittassa ki előttük. Lintzegh azonban a falak elé érve, észrevette, hogy a külső híd alja tele van janicsárral, akik csak azt várják, hogy a kis ajtót megnyittassa, ezért tehát — élete kockáztatása árán — mégiscsak azt kiáltá fel a várfokok közül kinézőknek: „Veszélyes a törököket bebocsátani!" A janicsárok erre erőltetni kezdették, hogy nyittassa meg a kapukat, mert különben meg kell halnia, de minthogy sehogyan sem tudtak vele boldogulni, megragadták, hogy fejét vegyék. Közben mégiscsak meggondolva, újra visszaküldötték, hogy most már csakugyan kinyittassa ám a kaput! Ekkor ismét közelmenve a falakhoz, a felvonóhíd kötélkiereszto lyukához hajolva, azt kiáltotta be az ott vigyázó Szöllősi Gábornak: „Én kéredzem be, kérem, hogy megnyissák a kaput, de ti semmiképpen be ne bocsássatok, mert el kell vesznetek!"

A törökség észrevévén a hamisságot, újra elhurcolta, hogy megöljék, azonban mégis harmadszor is visszaküldötték a vár alá. Minthogy azonban ez is csak hiábavaló kísérlet volt, Lintzeghnek még negyedszer is meg kellett ismételnie ezt a rettenthetetlen elszántságot és önuralmat kívánó próbatételt. Ekkor tehát a Szamos partján megállva, visszanézett a város alatt táborozó török hadra, s mindenre elszánva magát, felkiáltott a várbelieknek: „Énnekem most meg kell halnom! A várost meg ne adjátok! A vezérnek való ajándékra gondot viseljetek! Engeszteljétek a vezért!" Erre egy veres patyolatos török köntösét megragadva, reákiáltott: „Most meg kell halnod, kutya!" És vasba verve, visszavitte a táborba. A vezér azonban az egész követséget magához rendelte, s most már csodálatosképpen sokkal kegyelmesebben tekintve reájuk, azt mondotta: „Fel akartalak nyársaltatni, de köszönjétek a basáknak, kik jó emlékezettel vannak felőletek", vagyis a város felől. Ekkor azután megkegyelmezve nekik, mindhármójuknak egy-egy aranyos kaftánt, valamint menedéklevelet adata, s szakállára fogadta, hogy ha hű lesz a város, semmi bántódás nem fogja érni.

Így tehát a sok lelki és testi meggyötörtetés után Lintzegh és társai békével térhettek haza, hősi magatartásukkal megmentve polgártársaikat.

Május 22-én megtörtént a magyar és a török sereg nagy csatája, amely az erdélyiek véres vereségével végződött. Kolozsvár sem szabadulhatott meg a legsúlyosabb sarc: 75 ezer tallér lefizetésétől, s még vagy 25 ezer tallért érő élelmiszer, nemkülönben egyéb természetbeli szolgálmányok ki-

szolgáltatásától, de falai és polgárainak élete — Lintzegh hősi magatartásának következtében — elkerülte a biztos pusztulást.[13] Emellett még megmaradt számára legtisztább jellemű fiának példamutatása, amelyhez hasonlót még annak a megpróbáltatásokkal terhes kornak történelme is csak elvétve tud felmutatni.

Lintzegh ezután is tevékeny részt vett Kolozsvárnak mind külső, mind pedig belső életében. Halála 73 éves korában, 1679. július 8-án következett be. Sírja ma már ismeretlen. Ereklyeként nem maradt más reánk, mint saját kezűleg írott naplója, valamint első feleségének most ismertetett sírköve.

[13] Jakab Elek i. m. II, 669—673. és 688—691.

JÁRAI SÁMUEL

A kolozsvári házsongárdi temető két főútja közötti keresztút felett találjuk Járai Sámuel unitárius plébánus sírját.[1] Síremlékéről a leírást 1925 őszén készítettem.

A síremlék anyaga mészkő; alakja minden tagoltság nélküli ormós-koporsó formájú; állapota: kevéssé kopott; kidolgozása: a jelkép nehézkesen megrajzolt és kevés szobrászi hozzáértéssel kifaragott, a felirat vésése pedig eléggé gondatlan alkotás.[2]

A kő déli lapjának leírása:

Négy helyen is átfoglalt olaszkoszorúban S I betűpár alatt mellső lábaival csukott könyvet tartó ágaskodni kezdő bárány (?). Mögötte latin nyelven írott verssorok:

EXVVIAS ANIMAE SAMVELIS HEV IARAINI
MARMORIS HAC SVBTER MOLE RECONDIT HVMVS
QVEM VIRTVS PRAECLARA VIRVM DECORAT ABVNDE
CVI SEMPER FAMA VIVERE POSSE DEDIT
VIRIBVS INGENII LOCVPLES • PIETATE FIDEQZ •
CONSPICVVS VERI CVLTOR ERATQZ DEI •
VRBE HAC SYNCERVS PER BIS DVO LVSTRA MINISTER
VERE CHRISTICOLAS EST MODERATVS OVES •
INTEREA PAROCHI PLVSQVAM DVO MVNERE LVSTRA
HAC IPSA CELEBRI FVNCTVS IN VRBE FVIT
QVINQVAGINTA AVI TRES IAM COMPLEBAT ET ANNOS
CANEBAT MIXTA PRIMA SENECTA COMA . . .
TVNC FATI OPPRESSIT VIGILANTIA CORPORE LIBER
. . . . . .

A kő északi lapjának folyóbeszédben szerkesztett felirata: HIC IACET ADMODVM (R)EVERENDVS CLARISSIMVS NEC NON ERVDITIONE PIETATE CAETERIS QVE VIRTVTIBVS CONSPICVVS VIR SAMVEL IARAI QVI HAC IN ECCLESIA CLA(V)DIOPOLITANIA VERBI DIVINI

[1] I. osztály, C. tábla, 201. számú sír.

[2] Méretei: hosszúsága a szöveglap alján: 212, a kő oromzatán pedig: 195 cm; vastagsága: 81 cm; a feliratos lap magassága: 54 cm; betűmagasság: 3,7 és 4,1 cm.

FIDELLISSIMVS PRAECO PER ANNOS IX ECCLESIASTICO-RVMQVE REDITUUM VIGILANTISSIMUS DISPENSATOR PER ANNOS XI MAGNO CVM DIVINI PECVLII EOLVMENTO FLORVIT VIXIT ANNOS LIII OBDORMIVIT IN DOMINO DEO PIE AC FELICITER ANNO CHRIS TI SALVATORIS NATI MDCXLIII DIE XXII NOVEMBRIS REQVIESCAT IN PACE RESVRGAT AD GLORIAM :

Járai Sámuel élete folyásának egyes szakaszai eléggé ismeretesek. Apja torockai, majd tordai pap volt, ő maga pedig tanult Kolozsvárt, innen azután külsőországokbeli akadémiákra bújdosott. Hazatérése után néhány esztendeig lektor a kolozsvári unitárius iskolában. Innen azután — bár erről sírkövének életrajzi adatai nem emlékeznek meg — 1622 táján Torockóra vitetett prédikátornak. Ekkor megházasodott; július 12-e körül tartott lakodalmára Kolozsvár város tanácsa ajándékkal kedveskedett neki.[3] 1623-ban kolozsvári rendes pappá választották[4] az előző évben pestisben elhunyt Lisznyai Gyárfás lelkipásztor helyébe. Azután Segesvári Bálint kolozsvári krónikájában reája vonatkozólag a következő megemlékezést jegyezte fel: 1632. augusztus 23-án „választák plebánussá Samuel Járai uramat az magyar nation, az ki igen beteges ember vala".[5] Tudjuk róla, hogy később a Kolozs és Doboka megyékben levő unitárius egyházközségek esperesi tisztét is betöltötte.

Irodalmi munkálkodásáról annyi ismeretes, hogy az 1633—34-ben pusztító pestis idején két könyörgést is írt; majd az 1654. évi derzsi zsinat meghatározta, hogy a papok a naponkénti imák alkalmával azokat az imákat mondják, amelyeket Enyedi György, Torockai Máté és Járai írtak.[6] E határozat azt sejteti, hogy ezek netalán nyomtatásban is megjelentek volna.

Az unitárius kollégium diákfőnöke számadáskönyvében Járai életéről és haláláról a következőképpen emlékezik meg: „1643. nov. 22. Néhai Járai Sámuel úr, a ki a kolozsvári ecclézsiában a papi hivatalt 9 évig, a plébánusi hivatalt 11 évig viselte nagy hűséggel és vigyázattal, miután a hosszas és keserves fájdalmakat nagy lelki békességgel türte, életének 53-ik évében ezen halandó völgyből az égi hazába költözött. Eltemettetett 26.-án; a parochiális ház kapújában prédikált tiszt. Beke Dániel püspök úr. 2 Kor. V. 1. Ugyanott Claris. Dálnoki Mihály a nagyobb iskola rectora tartott jeles magyar szónoklatot, mellyel csaknem az összes hallgatóságot sirásra ragadta. A temetőben prédikált tiszt. Dálnoki István úr torda-aranyosköri esperes; latinul jeles szónoklatot mondott Claris. Dálnoki Lőrincz, a mi iskolánk tanára a kegyes égi dicsőségről."[7]

Az egykori vége-hossza nélküli temetési szertartásokra világít reá e néhány soros feljegyzés, amelyből érdekes jelenségképpen emelhető ki Dálnoki Mihály főiskolai igazgató beszédének jellemzése. E sok érzelemmel és bizonnyal nem tehetség nélkül előadott szónoklat azt a gondolatot kelti

[3] Az 1622. évi városi sáfárpolgár számadáskönyve. 309. (A kolozsvári állami levéltárban.)

[4] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II, 516.

[5] ETA IV, 203.

[6] Gál Kelemen. I. h.

[7] Benczédi Gergely: Unitárius temetések és halottak. (Ker. Magvető. 1886: 157.) Az eredeti latin szöveget Benczédi fordította magyarra.

fel bennünk, hogy ez a közkedvelt szónok lehetett az a keresett poéta is, akivel a XVII. század negyedik-ötödik évtizedében elhunyt unitárius halottak nem értéktelen becsű latin és magyar sírverseit szereztették.

Járai családjáról tudjuk, hogy 1632. március 5-én elhunyt fiának a főtéri templom harangjával harangoztak: „Pul(satum) e(st) Filio R(everen)di D(omini) Samuelis Jarai."[8] János nevű másik fia pedig utóda lett a kolozsvári plebánusságban, majd püspökké is megválasztották, s mint ilyen halt meg 1661. április 7-én az ekkor pusztító pestisben.[9] Járai Sámuelnek a Farkas utcai fertályban saját házában lakó özvegyéről pedig még 1653-ben is megemlékezik az adókivetést végző vonásigazító.[10]

[8] Egyházfiak számadáskönyve az unitárius eklézsia levéltárában.
[9] Benczédi Gergely: Tordai unitárius papok. (Ker. Magvető. 1888: 86.)
[10] Kolozsvár polgárainak dica-jegyzéke az 1648., 1652. és 1653. évekről. (A kolozsvári állami levéltárban.)

KÖPECI BEKE MIKLÓS UNITÁRIUS KOLLÉGIUMI SENIOR

A kolozsvári házsongárdi temetőben az úgynevezett református temető felé vezető ösvény jobb oldalán, a keresztút felett áll az alább ismertetendő, egészen földbe süllyedt síremlék.[1]

Anyaga mészkő; alakja négyszög átmetszetű hasáb; állapota: a kő teteje a szöveg feletti címerfaragvánnyal együtt letörött; kidolgozása: a tiszta, jó alakítású betűk jobb mester keze munkájára vallanak. Leírását 1925 őszén készítettem:

Keleti lapján: csücskös talpú pajzs alsó csonkja, amely az egykori címerfaragványnak csak töredékét őrizte meg. Alatta:

(i)T FEKSZIK • AZ • VRBAN • EL •
NIVGOT • BOLDOGH • EML
EKEZETV • KOPECI • BEKE
MIKLOS • AZ • KI • ELETEBEN
AZ CHRISTVSNAK • HV •
SOLGAIA • VOLT • EL • NIVGOT
J 6 3 5

Az 1635. évben elhunyt Köpeci Beke Miklós személyazonossága után nyomozva, először is Háromszék felé kell fordulnom, mivel neve világosan megmondja, hogy eredetét Köpecen kell keresnem.

A miklósvárszéki székelyek névsorában, akik Basta császári tábornok rendeletére 1602. augusztus 1-én Rudolf császár hűségére feleskü dtek, Köpecen Beke Pál lófő és Beke György szabados rendű székelyt találjuk.[2] Tehát ebből a lustrajegyzékből bizonyos, hogy e család a század elején is már Köpecen élt. Bethlen Gábor rendeletére 1614-ben tartott újabb lustráláskor Köpecen Beke Balás primipilus, vagyis lófő székely íratott össze.[3] I. Rákóczi György parancsára 1635. október 25-én tartott mustrálás alkalmával ugyanitt Beke Balás primipilus és Beke Tamás pedes pixidarius (gyalog puskás) jelentkezett. Ugyancsak ekkor azt is feljegyezték az összeírók, hogy „Beke Miklós m(eg)h(alt). Az Battia Balás egi uelle, megh mustralt."[4]

[1] II. osztály, B. tábla, az 1562. és 1563. számú sírok között.
[2] Székely Oklevéltár. V, 213.
[3] Háromszék 1614. évi lustrája a Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában.
[4] Eredetije a SzNM levéltárában volt. (9/B. és 10/A. levél.)

Ez az utóbbi adat tehát határozottan megnevezi, hogy a kolozsvári temetőben nyugovó Köpeci Beke Miklós az otthonában még mindig nyilván tartott lófő rendű székely férfiúval azonos, s egyúttal utal arra a körülményre, hogy a nem sokkal 1635. október 25-e előtt elhunyt hadköteles férfi, a már 1614-ben is lustrált Beke Balás testvéröccse, családtalan lévén, saját javai bátyjára szállottak. Lófőrendűségük arra utal, hogy apjuk hihetőleg az 1602. esztendőben összeírt Beke Pál lehetett, aki azonban 1614-re már befejezhette életét, minthogy az ekkori lustrációkor neve már nem jelentkezett.

Az eredet megállapítása után felvethető a kérdés, hogy ez a Köpecen örökséggel bíró székely miért élt távol falujától? Erre azonban sem a sírkő felirata, sem a lustrakönyv bejegyzése nem nyújt határozott felvilágosítást. A kérdésre adandó feleletet tehát máshol kell megkeresnünk. Induljunk ki a síremlék feliratának abból a záró mondatából, hogy ő „életében az Christusnak hű szolgája volt". Ezekből a szavakból pedig az következtethető, hogy netalántán valamiféle egyházi tisztséget töltött be, bárha sem lelkipásztor, sem rektor vagy lektor nem volt. Ugyanis sírkövére a világi rendi állapotot bizonyító nemesi címer és nem a címerkeret nélküli biblia, mint a pappá szentelt egyházi szolgák jelképe, volt kifaragva.

A kolozsvári unitárius kollégium történetében, mint e gazdag múltú intézmény egyik érdekes epizódeseményének központjában, az 1632. évben Köpeczi Miklós kollégiumi szenior állott. Ez a diákfőnök, akinek neve egy helyen Beké-nek is íratott, már 1626-ban is ugyanezt a tisztséget töltötte be. Azután lengyelországi egyetemeket látogatott, onnan pedig 1632. június 23-án hazatérve, az ifjúság bizalma ismét szeniornak választotta meg. Mint ilyen vett részt, sőt vezére volt annak a lázadásnak, amelyet a hivatalát alig három hete átvett Stegmann Joachim igazgató fellépése, illetőleg követelései miatt szervezett az ifjúság. A november 26-án nyíltan kitört ellenállása igazi oka bizonytalan, a források egyike ezt, másika azt nevezi meg. Nem tudom, hogy Uzoni Fosztó honnan merítette azt az állítását, hogy Szőrös (Ravius) Mátyás, a szász unitáriusoknak hiúságában sértett ifjú papja, az új igazgatót felbujtatta volna az iskola régi szokásainak eltörlésére. Ha valóban igaz ez az ok, abban az esetben csakugyan könnyen megmagyarázható a diákok ellenállása. Ugyanis a lengyelországi rakowi iskola éléről hozott Stegmann előtti igazgató, az 1632. szeptember 2-án püspökké választott,[5] tanítványaitól szeretve tisztelt, tudós Csanádi Pál maga szedte volt össze és foglalta rendszerbe az intézet hagyományain alapuló iskolai törvényeket, s ezeket éppen Köpeci Miklóssal hirdettette volt ki a deákok előtt. Tehát egyáltalában nem lenne csodálatos, ha Köpeci szilárdan ragaszkodott volna a régi rendhez. A másik okot Szinnyei említi meg a Magyar írók élete című munkájában, azt állítván, hogy a lázadásban részt vett 45 magyar deák Stegmann vallási újításai miatt hagyta el a kollégiumot.[6] Annyi valóban bizonyos, hogy ez a merev ellenállás, amelyet a magyar nemzetiségű tanulók igazgatójukkal szemben tanúsítottak, hogy még családi gyászában: leánya temetésén sem vettek részt, valami egészen mélyen fekvő okból eredhetett. Mi nagyon érthetőnek találjuk az Uzoni Fosztónál

[5] Segesvári Bálint krónikája. (ETA IV, 203.)
[6] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II, 214, 394, 396—397.

talált indokolást, amely netalán visszavezethető volna magának a magyar unitárius felekezetnek, amely ekkorra már minden nagyobb hatalmú támogatóját vesztette, a reája minden oldalról eléggé ellenséges szemmel tekintő más vallásúak nyomásától való megmaradását féltő ellenintézkedésére. De félthették az Erdély politikai helyzetével nem ismerős Stegmann erőszakos újításaitól a kormányhatalom megtorlásának kihívását is.

Stegmannról tudjuk, hogy eredetileg a danczkai református egyházközség papja volt, azonban socinianus nézetei miatt elvesztette állását. Ekkor a rakowi iskola igazgatójává választatott. A kolozsvári unitárius egyház kiküldöttei 1632. október 22-én innen hozták haza nevezetes iskolájuk igazgatására és a szász hívek gondozására. Ilyeténképpen nagyon hihető, hogy Köpeci Beke Miklós sírkövén olvasható jellemzés: „az ki életében Christusnak hű szolgája volt", bizonyos hitbeli ellentétre utal, amely az iskola felfogásának Stegmann nézeteivel való összeütközéséből keletkezett.

Ez az új igazgató alig négy hónapig tartott kolozsvári működése után máris befejezte életét, s ezért valószínű, hogy az 1632 november végén eltávozott 45 magyar tanuló, az igazgatónak 1633. március 10-én bekövetkezett elhunyta után, Köpeci Beke Miklóssal együtt visszatért tanulóasztalához.

A külsőországbeli tanulással megszakítva, de mégis feltűnően hosszú idő, éppen tíz esztendő óta viselt seniorsága idején, az 1635. évben következett be Köpeci halála. A reá vonatkozó csekély adat bizonysága szerint intézetük egész magyar diáksága — a szász tanulók magatartásával ellentétben — valóban főnökének, vezérének ismerte el. Egy akarattal követték a hajthatatlanul nyakas székely diákot, amikor szemben mert helyezkedni magával az intézet igazgatójával, sőt a lecsendesítésükre megjelent papokkal és városi tanáccsal szemben is. Bizonyságát nem tudom adni, hogy a 35 év körüli, jeles készültségű férfiú miért nem törekedett papi állás elnyerésére! Lehetséges, hogy magasabb becsvágy érlelte benne a gondolatot, hogy mint egyszerű diákfőnök böjtölje ki azt az alkalmat, amikor valamelyik távoli falucska prédikátorsága helyett Kolozsvárt is megnyílik a hozzá méltó elhelyezkedési lehetőség.

HOZMAN JÁNOS DIÁK, A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS LEÁNYISKOLA TANÍTÓJA

Kolozsvár városának művelt polgársága már régi idő óta nem elégedett meg csupán csak a fiúgyermekek oktatásával, hanem a leánygyermekektől is megkívánta az írás-olvasás tudományát. Talán éppen az segítette elő a város „kincses"-sé válását, hogy a polgárasszony néha az iparban, gyakran a gazdaság vezetésében, de legtöbbször a kalmárkodásban segítője, sokszor helyettese vagy éppen egyenlőrangú munkatársa volt a városi, sőt nemegyszer országos tisztségeket is betöltő férje-urának. Ezért szellemi fejlettsége sem lehetett alábbvaló emennél; ezt pedig csupán az iskolázottság árán érhette el. Ha minálunk eleintén talán mégsem alkalmaztak felsőfokú iskolát végzett diákot, a külön iskolatanítóság mint foglalkozás — úgy látszik — mégiscsak eléggé hamarosan kifejlődött.

Az első ismert adat, amelyből a kolozsvári leánygyermekek iskoláztatására következtethetünk, Filstich Lőrinc unitárius egyházfi számadáskönyvében jelentkezik.[1] Elszámolásában ugyanis felsorolva az óvárbeli nagy-schola épületére fordított költségeket, 1619. március 16-án feljegyezte, hogy „asattunk volt az lean germekeknek egy Arniek szeket, attunk az verem asasatol fl. — d. 65."[2] De mit is kerestek volna itt a leánykák, ha nem azt, hogy itt volt az ők iskolájuk is a fiúgyermekek és ifjú legények oktatására igénybe vett egykori klastrom épületében![3] Ez tehát semmiképpen sem lehetett a vasárnaponkénti kátéra való oktatásra szánt helyiség, minthogy az minden körülmények között a templomban történt.[4] Itt tehát a leánykáknak is kellett naponkénti tanítási órákkal rendszeresített osztályának lennie, amely a tágas épületnek észak felőli udvarára nyílott. Minthogy pedig Filstich Lőrinc egyházfi, aki különben nagy tekintélyű városi polgár, patrícius volt, az itt elszámolt műveletet mint hétköznapi eseményt és nem mint valami újonnan létesített intézmény kiadását szá-

[1] H. J.: Az erdélyi leányoktatás első nyomai. Erd. Helikon. 1928: 303—309. Az egész kérdésről bővebben írok a kötet előző fejezetében.

[2] Expensa Laurentii Filstichi ad Rationem Scholae. (A kolozsvári állami levéltárban.)

[3] „fat veottunk kanha giarto Jonastol ... az giermekek communitassaban is egy asztalt czynaltatunk beleeolle hozzat az germekek és Iffiak zamara." (I. h. 27.)

[4] Ugyanis az óvári Kispiacon (a későbbi Karolina téren) lévő istenháza ekkor már a reformátusok tulajdona volt, míg a magyar unitáriusoké a főtéri nagy, a szász unitáriusoké az azóta elpusztult, főtéri kis templom.

molta el, ebből is már bizonyosnak tarthatjuk, hogy e leányiskola már jóval korábbi eredetű lehetett.

Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy ez a leányiskola rendszeresített intézmény, abban az esetben állandó jellegű tanítójának („ludi magister"-ének) is kellett lennie. Különben e feltevésünket megerősítő bizonyítékkal is rendelkezünk a kolozsvári adófizető polgárok 1621. esztendei névjegyzékében.[5] Eszerint a „Vetus Intra Moenia", vagyis a várfalon belüli Óvárban, tehát ugyanazon a tájon, ahol az előbb említett leányiskola is állott, volt Mechel Vogner polgár háza, a megnevezett évben pedig ebben lakott a 2 magyar forint 50 pénz adót fizető Hannes Hozman; ő azután — a neve mellé írt egykorú megjegyzés szerint — „az leankakat tanittja", s ezért mentesittetett is az adófizetés kötelezettsége alól.

Tehát a XVII. század elejéről most már ismerjük a leányiskola meglétét, és ismerjük — legalábbis név szerint — a leánykák tanítóját. De Hannes Hozman — neve után ítélve — szász nemzetiségű tanító, s ezért iskolájára mint német nyelvűre kellene gondolnunk. E feltevésünkben azonban meggondolkodtat az a körülmény, hogy a házsongárdi temetőben néhány évvel ezelőtt megtaláltam ugyane tanító sírkövét, ennek felirata pedig magyar nyelvű, s csupán csak az a néhány sor, amelyben felesége nevét adta tudtunkra, volt latin, de nem német szövegezésű.

E sírkő a temető két főútja közötti első keresztút felett, ahhoz közel 1934 őszén került napvilágra, azonban az akkori városvezetés nemtörődömsége következtében rövidesen egészen el is tűnt, valószínűleg megsemmisült.[6] Felirata, amelyet 1934. október 24-én jegyeztem le,[7] ez volt:

IT FEKSIK AZ ISTENBEN
ELNIVGVT HOZMAN IA
NOS DIAK AZ KI 16Z4
SENT IANOS HAVANAK
Z4 AZ OE ELETENEK 36 LEL
KET ISTENNEK AYALVA
EZ VI (három betűsor-magas- KIMV
LAGBOL ságban széles szájú, LT
H keskeny fenekű kád van H
kifaragva)
CVRABAT BARBARA
KERCZEDI PROPTER
AMOREM S(VAM) ...

Tehát az 1624. év júniusának 24. napján 36 esztendős korában elnyugodott Hozman János — a sírkő felirata szerint — diák volt. Ez azonban nem csupán azt jelenti, hogy diákos, vagyis írástudó, hanem — minthogy Kolozsvár mívelt polgársága között éppen az lett volna ritkaság, ha nem

[5] Dica-jegyzék. 22. (A kolozsvári állami levéltárban használtam.)

[6] I. osztály, C. tábla, 325. sz. sír mellett lapjára fektetve találtam ezt a mészkőből faragott ereszes sírkövet. Az alsó része már le volt törve. A betű faragása közepes képességű mester kezére vallott. E kő megtalálásakor jelen volt dr. Darkó Ákos ref. egyházkerületi tanácsos, ővele együttesen olvastam ki a felirat szövegét.

[7] Közlésemben — a nyomdára való tekintettel — a betűösszevonásokat feloldva kell ide iktatnom.

értené az írás-olvasást — ellenkezőleg egyenesen arra utal, hogy mestersége volt a betűvel való foglalkozás, tehát az adott esetben a leánkák tanítója volt, aki a középiskolai osztályok elvégzése után a scholának legalábbis néhány felsőbb évfolyamát is elvégezte. Eredeti mestersége azonban — miként a sírkövére céhjelvényképpen kifaragott kád bizonyítja — mégis a kádárság. E megjelölés bizonyságául sorakoztatom fel a Váradi János-féle 1805-beli, a Régeni Ferenc-féle 1811-ből való és a Raizner Károly-féle 1844-ben faragott sírköveket, amelyek mindenikén egy-egy abroncsos kád van kiábrázolva.[8]

E sírkő szövegében megőrizte a házastárs: Kercsedi Borbála nevét, akinek aranyosszéki székely származása a férj és a feleség unitárius hitéről tesz tanúbizonyságot.

Ezek előrebocsátása után most már teljesen mindegy, hogy Hozman János diák akár a szász, akár a magyar, akár pedig mindkét nemzetiségű leánykáknak volt-e az oktatója, minthogy azonosított személye csupán csak annak bizonyságára szükséges, hogy Kolozsvárt már a XVII. század első évtizedeiben a leánygyermekek rendszeres oktatására megvolt az állandó iskola és az állandó tanító. Nagyon természetes, hogy a leánykák tanítása csupán csak anyanyelvükön történhetett. Erre határozottan utal az erdélyi reformátusok 1646. évi zsinatának határozata; ugyanis — Bod Péter szerint — „el-rendeltetett azis közönségesen, hogy Magyar Oskolák állíttassanak fel, a' mellyekben a' Leányi és Aszszonyi rend taníttassék az olvasásra, irásra, Hitnek Ágazataira".[9] Ugyanez lehetett a helyzet az unitáriusoknál is, csakhogy ott sokkal korábban kezdődött, már csak kezdeti számbeli fölényük miatt is.

(Változata: EM 1944: 126—128.)

[8] Kolozsvárt a házsongárdi temetőben III. osztály B. táblájában egyik jelöletlen, a másik kettő pedig 2672. és 2678. sz. sír.

[9] H. J.: i. h. 305.

IFJÚ HERTEL PÉTER ÉS BALÁSI KÉSCSINÁLÓ JAKAB ÖZVEGYÉNEK SÍRVERSE

Idősebb Heltai Gáspár, Dávid Ferenc és Enyedi György halálával úgy tűnik fel, mintha egészen megszűnnék az unitáriusoknak a hazai szellemi mozgalmakban való részvétele — pedig mégis számos képzett és értékes lelkipásztort, tanárt, tanítót, orvost, valamint városi polgárt is találunk köztük, csakhogy bizonyítékaink nagyobbára kinyomtatatlanul, illetőleg felkutatlanul lévén, részben vagy minden nyom hátrahagyása nélkül egészen el is kallódtak, vagy lappanganak. Ezért tehát minden, még a legcsekélyebb értékű adatot is fel kell keresnünk, hogy a felszínre bukkanó nyomok közül kiválogatva, a jeles úttörők után következőkről is bebizonyíthassuk azt a méltó folytatást, amely valóban hiánytalanul beleilleszkedik a többi vallásfelekezetbeliek szellemi képességeinek, küzdelmeinek és értékeinek sorába.

Alább egy ilyen, bárha igénytelennek tetsző, de annál becsesebb dokumentumot mutatok be, amely bizonyságul szolgál egy 1647-ben elmúlt derék ifjúról s egy élő versszerző kiválóságáról.

A kolozsvári házsongárdi temetőben van egy, mindeddig ismeretlenül lappangott, koporsóformára faragott sírkő.[1] Ez mind az alatta nyugovókért, mind pedig a rája vésett szép magyar versekért megérdemli, hogy megmentessék a pusztulástól.

A kő mindkét lapjára egy-egy vers van felvésve, amely két halott emlékét örökíti meg. Ezek azután közel egykorúak, sőt egészen bizonyosan egy és ugyanattól a költőtől valók. De hogy mégis melyik a régebbi, azt magáról a kőről eldönteni nem lehet, minthogy csak az egyik, az ifjú Hertel Péteré van évszámmal: 1647. esztendővel megjelölve.

A síremlék déli lapján, a férfit megillető férőhelyen, az alábbi sorok betűzhetők ki:

EL MVLT (élet) VTÁN IOVENDO VILAGBA VIGIAZVAN
IT HERTEL PETER NYVGODALOMBAN VAGION.
NEM SOK EZTENDÖK • HVZ FELET HATRA VIRÁGZOK
ISTENESEN MVLOK EOREOK ÉLETRE FOLYÓK
NEMES HAZAIANAK IGY SZVLETVEN EOREMERE

[1] I. osztály, C. tábla, 263. és 297. számú sírok között mészkőből koporsó formára faragott síremlék. Gondos, jó munka, ép, bárha meglehetősen kopott állapotban van. Déli lapja kezdeti részében reneszánsz-pajzsban H P betűpár.

IFIIV HERTEL PETER NEM VEZ EL HIRE NEVE
CSENDESEN AZ FOLDBEN TESTET NYVGOSSA KOPORSO
LELKE VIGAD MENYBEN MERT AZ EOROKKE VALO
EL FOGY SIR HALOMIS FELTAMAD MINDEN HALOTTIS
EZ HOLTIS FEL KEL • KELY FEL EOROMRE TESIS
ANO D • 1647 DIE 5 APRILY •

Ki volt ez, a hazájának, már tudniillik szűkebb hazájának: városának öröme, reménysége, 26 esztendős korában elnyugodott ifjú Hertel Péter — személy szerint biztosan megállapítanom ma még nem sikerült, de családjára vonatkozólag van egynéhány adat, amely azt a hétköznapinál jóval magasabbra kiemeli.

Ugyanis a Hertel család Kolozsvár törzslakói közé tartozott. Nevére a XV., XVI., sőt a XVII. század folyamán is reá akadunk,[2] s bár mind neve, mind későbbi szereplése a szász nemzetiségű polgárok közé osztja be, azonban a magyar lakosságnak 1453. esztendei összeírása Herthel Antoniust mint a magyarokhoz tartozót tünteti fel.[3] A családnak egy másik tagjára is hivatkozhatom, akinek nevét saját könyvtári könyvében talált bejegyzés őrizte meg: „Excellen(tissimi) D. D. Johannis Hetelÿ Medici Physici praestant(issimi) etc. Sigismundus Sarmasaghÿ scribebat Claudiopoli die 1. Febr. Anno M. D. CI."[4] De a többi szórványos adatnál sokkal jelentősebb az a néhány sor, amelyet Bogáti Fazakas Miklós költő öröknaptárába 1582. március 28-i keltezéssel jegyzett fel ilyenképpen: „David Hertelius, Francisci Davidis filius, iuvenis natus 22 annos, moritur inter 9. et 10. horas antemeridianam in patria Claudiopoli cum conterritu et moerore multorum bonorum, quorum ille spem deseruit. 1582."[5] Ezen az alapon elindulva, Kanyaró Ferenc a megnevezett Dávid Ferencet, a Hertel Dávid apját, azonosítja az unitáriusok kiváló reformátorával.[6] Borbély István megkísérti ugyan e fölötti kételyét kifejezni, ámde a kérdést ő nem dönti el.[7] Vele szemben azonban Kanyaró megállapítását Trócsányi Zoltán[8] és Zoványi Jenő is elfogadja.[9] Magyarázatuk mindenesetre nagyon tetszetős, már csak azért is, mert Dávid Ferenc köztudomásúlag kolozsvári polgárcsaládból származott, de eredetéről s családnevéről mégsem tudtunk semmit apja keresztnevén és foglalkozásán kívül.

Emellett mint különösen figyelemreméltó körülményről emlékezünk meg, hogy az 1582-ben 22 esztendős korában elhunyt Hertel Dávid éppen olyan kiváló ifjú lehetett, mert éppen olyan megrendülve emlékezik meg

[2] Jakab Elek: Kolozsvár története. II., 157, 189, 241, 245, 320, 338, 561. — Borbély István: Heltai Gáspár. 5. lapon jegyzetben. — Kolozsvár polgárainak adójegyzékei az állami levéltárban.

[3] TT 1882: 525.

[4] A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában: V. 41. sz. kőnyvtári jelzéssel. (A könyvet neki ajándékozó Sarmasági Zsigmond fejedelmi tanácsos, Torda vármegyei főispán volt.)

[5] Ker. Magvető. 1902: 265. (Közölte: Pokoly József.)

[6] Kanyaró Ferenc: Dávid Ferenc. 4. és Ker. Magvető. 1902: 267.

[7] Borbély István i. m. 5., 6. lapon jegyzetben.

[8] Trócsányi Zoltán: Dávid Ferenc nevéről. (Magy. Nyelv. 1915: 223—224.)

[9] Zoványi Jenő: Adatok a magyar protestantizmus múltjából. (Prot Szle 1916: 47—48.)

róla a költő, Bogáti Fazakas Miklós, mint amilyen szomorú szívvel írta meg sírversét a 65 esztendő múlva verselő ismeretlen versszerző a 26 éves korában elnyugodott Hertel Péter emlékezetére.

A másik adat Heltai Gáspárhoz, Kolozsvár reformátorához, a tudós íróhoz és könyvnyomtatóhoz viszi vissza a Hertel család rokonsági kapcsolatait. Kanyaró idézett munkájában a Hertel családot a Helterrel, vagyis Dávid Ferencét a vele szoros barátságban levő Heltai Gáspáréval azonosítja, de ennek az állításnak tarthatatlanságát már Borbély István kimutatta előbb idézett dolgozatában azzal az egyszerű indokolással, hogy e városban mindkét család neve egyidőben külön-külön is többször előfordul. Ennél azonban sokkal lényegesebb, hogy a Jakab Elek által gyűjtött Heltai-adatok között 1587-ben reátalálunk idősebb Heltai Gáspár Borbála nevű leányára, akit ebben az időben mint Hertel Péter özvegyét említik.[10] Mindezek után tehát, ha az 1647-ben eltemetett Hertel Péter ifjúnak, vagyis ifjabbnak mondatik, majdnem bizonyos ebből, hogy apját is Péternek hívták, aki keresztnevét hasonlóképpen az ő apjától örökölte. Igaz ugyan, hogy Jakab Elek egy helyen azt állítja, hogy özvegy Heltai Borbála az 1587. évben — úgy látszik — magtalanul halt meg.[11] Véleményét azonban csupán arra a helyzetre alapítja, hogy az apjától örökölt nyomda nem az ő utódaira, hanem húgára (helyesebben szólva: unokahúgára): Annára, Hosszú Tamás királybíró feleségére szállott. Ez azonban — ha jól meggondoljuk — csak azt jelenti, hogy idősebb Heltai Gáspár után nem Borbála nevű leánya, hanem ifjabb Gáspár nevű fia volt az örökös, aki után pedig az ő leányának: Annának jutott örökségképpen, minthogy ifjabb Gáspárnak nem vala fiú utóda.[12] Mindezt tekintetbe véve, nem tartható lehetetlennek, hogy a XVI. századbeli Hertel Péternek leszármazottja s így az első Heltai Gáspárnak dédunokája lehetett az itt nyugovó ifjú, aki — a sírversből kitűnőleg — maga is nagyobb elhivatottságra teremtetett. Emellett azután nem mellőzhető el az a feltevés sem, hogy Dávid Ferencnek is hasonló leszármazású utóda volt, akinek porait ez a kő takarja.

*

Ifjú Hertel Péterrel bizonyosan nagyon közeli atyafiságban lehetett a vele közös sírban nyugovó tekintélyes idős asszony. Talán nem is tévedek nagyot, ha anyai nagyanyjának tételezem fel. Az ő sírverse a kő északi, vagyis a nőt megillető lapján olvasható. Valószínűleg ő költözött el valamivel korábban, s ezért fektették koporsója mellé a még családtalan ifjú sírládáját. A kövön tehát reája vonatkozólag az alábbi, hasonlóképpen szép szöveget betűztük ki (a 7. sorban IVTASOM talán *futásom* helyett!):

EZ RÖVID ÉLETTEL ÉLTEM VÉGÉRE SIETVEN
HATVAN HAT EZTENDOM BETEGESVLVE VEVEM
HÁZASTÁRSA VALEK BALASI KÉSCSINÁLO JACABNAK
BERNAD DOCTORNAK KATA LEÁNYA VALÉK

[10] Jakab Elek i. m. II, 320, 341.
[11] I. h. II, 794.
[12] H. J.: Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapításához. (MKSzle 1960: 438—443.) és e kötetben is.

EOZVEGYSÉGNEK AGYAT TIZTAN VISELVÉN ELETTEL
ITT NYVGOZOM MIDON HALÁLLAL INDVLOK EL
FOLDRE SZVLETTETVÉN IVTASOM IORA VÉGEZTEM
MEG HALÁSOMBANIS CHRISTVS OROK ÉLETEM

A vele vonatkozásba hozható adatokat a következőkben összegezhetem.

Kolozsvár városának egykori egyházfiai, akik annak idejében természetesen az unitárius vallást követték, feljegyezték, hogy 1600. június 22-én a graduál „irásához Bernárd Doctortól vöttünk igen fekete tentát".[13] Ez az adat érdekesen világít arra a körülményre, hogy a templomi énekeskönyvet milyen sokáig állították elő a középkorban kialakult kézírásos módszer szerint. A megírásához szükséges festékek közül az „igen fekete tentá"-nak gubacsból és koromból történő készítése különleges szakértelmet kívánt, ezért előállítása mindig a vegyészkedéssel foglalkozók: orvosdoktorok, patikáriusok vagy alkimisták feladata volt. Ez a körülmény bizonyítja tehát, hogy a megnevezett Bernád doktor jóllehet teológiát is végzett tudós, mégsem a hittannak vagy a bölcsészetnek, hanem az orvostudománynak volt a doktora. Tekintettel arra, hogy ugyanezt a Bernád doktort a városi adószedők összeírásai mint az Óvárban háztulajdonos „Bernardus Jacobinus"-t emlegetik,[14] e teljesebb nevéből egyszerre világossá lesz előttünk városunk e derék polgárának személye.

Jacobinus Bernád legnevezetesebb közszereplése akkor történt, amikor Báthori Zsigmond fejedelem nagybátyja trónjára áhítozván, az 1587. évi lengyel országgyűlésre fényes küldöttséget menesztett, Gyulaffi Lestár feljegyzései szerint az augusztus 4-én Varsóban megjelent erdélyiek Kovacsóczi Farkas kancellár vezetése alatt Kornis Gáspár huszti kapitány, Szentpáli János, Gyulaffi Lestár fejedelmi titkár, Bogáthi Menyhért, Gyczi Péter, Cracerus Lukács enyedi polgár és Jacobinus Bernád kolozsvári orvos voltak.[15] Az utóbbinak mint unitárius vallású férfiúnak, a lengyel unitáriusok rokonszenvének megnyerését szánta feladatául.[16]

Itt kell megjegyeznem, hogy a tudós Szádeczky Lajos tévedett, amikor Jacobinus Bernádról e közszereplésével kapcsolatosan azt állította, hogy olasz nemzetiségű volt.[17] Tévedése onnan eredhetett, hogy Gyulaffi idézett feljegyzésében a küldöttség tagjainak nevét a latin mondatszerkezet természeténél fogva praepositiós ablativusban sorolván fel, ennek következtében . . . „a . . . Bernardo Jacobino Claudiopolitano medico" valóban olaszos végződésű névnek hangzik, holott ezt adattal is meg tudjuk cáfolni. Ugyanis fia: Jacobinus János városi jegyző és testvére: Jacobinus Dávid neve a városi lajstromkönyvben mint szász patrícius polgáré fordul elő.[18]

Bernád doktornak különben még egy másik közérdekű szereplése is ismeretes. Ugyanis a jezsuitáknak Kolozsvárra történt betelepítése folytán megnyílt jeles iskolájuk ellensúlyozására a városi tanács elhatározta, hogy

[13] A kolozsvári unitárius egyházfiak számadáskönyve 1600-ból az állami levéltárban Kolozsvárt.
[14] Dica-jegyzékek a XVI. század végéről s a XVII. elejéről. (Uo.)
[15] Magyar Történelmi Emlékek. II. Írók. XXXI, 21.
[16] Jakab Elek. II, 333. (Hivatkozik Bethlen Farkas Históriájának II, 530-ra.)
[17] Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas. (Történelmi Életrajzok.) Bp., 1891.
[18] Jakab Elek II, 293.

az unitárius schola számára jó tanítókról fognak gondoskodni. Ezért Jacobinus Bernádot 1588. szeptember 14-én kelt fejedelmi engedélylevéllel útba is indították tudós férfiú szegődtetésére. Ő előbb Felső-Magyarországon járt, majd onnan Lengyelországba ment. Itt találta meg és hozta magával a hollandiai Antwerpen iskolájának korábbi igazgatóját: a jeles Erasmus Jánost, akit itt 1593-ban unitárius plebánusnak választottak.[19]

Városunk e derék polgára, Balási Késcsináló Jakabné édesapja, a XVII. század első éveiben hunyt el. Az unitárius egyházfiak számadáskönyve szerint: „1602. 7. die Octobris. Bernardus Jakobinusnak Az nagy harangal (harangoztak) haromszor. fl. 1. den. 40."[20] Özvegyét még 1610-ben is említik a városi sáfárok.[21]

Bernád doktornak csak egy fiáról van emlékezet. Kolozsvárnak ez, az ifjan, alig huszonkilenc éves korában elhunyt jeles szülötte: Jakobinus János rövid életfolyása alatt is szépen ívelő pályát futott meg. A városi jegyzőből fejedelmi titkár, majd Székely Mózes fejedelem kancellárja, irodalmunkban is nevet hagyott maga után. Urával együtt 1603. július 17-én esett el a Brassó mellett vívott ütközetben.[22]

Emlékezzünk meg még az itt nyugovó özvegy férjének családjáról is, amely nevének tanúsága szerint eredetileg is magyar volt. Bizonyság erre magának a családnévnek XVI—XVII. századbeli Balasfy, Balasy, Balassi alakban való előfordulása. Így találtam a századforduló táján élt Balasfy Bálintot Balassi Bálintnak is, viszont Balasfy Gergelyt Balasy Gergelynek is írva.[23]

A kor képének ismerete mellett látható legjobban, hogy e két rövid vers mennyire mély érzést juttat kifejezésre, a kőfelülettől megszabott terjedelem és az alkalomszerűségtől irányított tartalom ellenére is szerzőjükről valódi költői tehetséget árulván el. Különösen szépek a Hertel Péter emlékére írott vers kezdő és záró rendei, amelyektől közre zárt sorokba az életrajz adatai hasonlóképpen választékos kifejezésekkel van beleszőve. Nem kevésbé jók a Kata asszony emlékezetére szerzett rendek. Mindkettő, bárha verslábaiban egy-két zökkenőben botlunk meg, mégis sorait általában véve szépen gördülő páros rímű distichonoknak mondhatjuk, s ezért méltán kérhetnek helyet abban a sorozatban, amelyet Négyesy László kezdett összegyűjteni a mértékes magyar verselés történetéről írott alapvető munkájában.[24]

E nagy gyakorlattal bíró, jeles költőre valló verssorok szerzőjének megállapítása érdemes feladat lenne. Sajnálatos helyzet azonban, hogy a szerző után való kutatásnál csupán csak a lehetőségeket határolhatjuk körül.

Először is az itt nyugovók rokonságában tekintvén szét, figyelmünket az iskolázott s amellett teljesen magyarrá lett Szőrös testvérek felé for-

[19] I. h. II, 333—334; 337; 339.

[20] Az 1602. évi egyházfiak számadáskönyve. 22. (Állami levéltárban Kolozsvárt.)

[21] Városi sáfárpolgárok számadáskönyve. 1610. X. 10-én 638. (Uo.)

[22] Bónis György és Valentiny Antal: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve. (1602.) Kolozsvár, 1947.

[23] Jakab Elek i. m. II, 312. — A kolozsvári ötvös céh könyve. II. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában volt.) — Kolozsvár városi számadáskönyvek. (A kolozsvári állami levéltárban.)

[24] Négyesy László: A mértékes magyar verselés története. 29—33.

díthatnók — tekintettel azonban arra a körülményre, hogy apjukkal együtt ők is elhagyták családjuk régi hitét, és reformátussá lettek, mígnem az itt nyugovók megtartották elődjeikről reájuk szállott örökségüket: az unitárius hitet, ez a helyzet tehát éles válaszfalat vonhatott a család két ága közé. De ellenük mond a vers nyelvezete is. Minthogy a kő feliratainak vésése a lehető leggondosabb módon történt, ezért a bennök előforduló s a köznyelvi használattól eltérő nyelvjárásbeli jelenségek nem tarthatók vésési hibának, hanem a versköltő nyelvezete sajátságának. Így Hertel Péter síriratának hetedik sora: „Csendesen az földben testét nyugossa koporsó" mondatban az állítmány semmiképpen sem olvasható nyugosszá-nak, mivel mindkét felirat többi szavában az „sz" betű szó elején „sz"-nek, szó közepén pedig „z"-nek vésetett, de egyetlenegyszer sem írták „s"-nek. Azután ugyancsak a versnek utolsó félsora: „Kelj fel örömre tésis" kifejezés határozottan „te is" értelmű. Minthogy pedig mindkét alakváltozat föltétlenül közép-székely nyelvjárási sajátság, mindenképpen lehetetlen, hogy a szász gyökerű Sőrösök Kolozsvár falai között élvén le életüket, a székely élet szellemét annyira elsajátíthatták volna, hogy idegen versmértékre írott csiszolt nyelvezetű versben székely tájszólást használhattak volna.

E megállapítás ellentételeképpen tehát azt mondhatjuk ki, hogy a versszerző csakis székely születésű férfiú lehetett. Nem is gondolhatunk tehát másra, mint a kolozsvári unitárius egyházi szolgák valamelyikére. Közülük ebben az időben öten voltak olyanok, akik származási helyük szempontjából tekintetbe jöhetnek, mégpedig: sepsiszentgyörgyi Beke Dániel püspök, az 1648. évben elhunyt vak Dálnoki Nagy Mihály iskolaigazgató, az 1648. esztendő óta Kolozsvárt lelkipásztoroskodó Dálnoki Nagy János, rajtuk kívül Dálnoki Nagy Lőrinc iskolai lektor, végezetül pedig Árkosi Gelei Benedek tanár, a filozófia és az orvostudományok mestere.[25] E férfiak majdnem mindenikétől maradt fenn valamelyes irodalmi emlék, de ezek mindenike teológiai vonatkozású, kötetlen formájú dolgozat. Egyedül csak a csudálatosan nagy tudományú Árkosi Benedek az, akiről tudjuk, hogy 1636-ban Mikó Józsefet Kolozsvárt kötött nyelvű beszéddel temette, továbbá 1645. évi bécsi fogságában 16 soros latin nyelvű búcsúverset szerzett.[26] De hogy éppen ő lett volna e nem mindennapi értékű sírversek költője, csupán ezen az alapon még nem lehet eldönteni, sőt nagyon valószínűnek tartható, hogy e temető 1630—40-es évekbeli unitárius síremlékeinek klasszikus versmértékre szerzett és stílusban meg kifejezésekben gyakran egyező feliratai közös szerző műve. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a korábbi keltezésűek nem telhetnek ki Árkosi itteni működése idejéből, ezért inkább más lehetőséget szükséges keresnünk. Ezzel kapcsolatosan feleleveníthetjük azt a képet, hogy az 1643-ban meghalt Járai Sámuel plebánus teteme felett — az egykori kollégiumi senior feljegyzése szerint — Beke Dániel püspök, Dálnoki Mihály rektor, Dálnoki István tordai esperes és Dálnoki Lőrinc tanár tartott beszédet. Közülük különösen kiemeli Dálnoki Mihály magyar nyelvű jeles szónoklatát, „mellyel csaknem az összes hall-

[25] Aranyosrákosi Székely Sándor: Unitária vallás történetei Erdélyben. 136—139; 150; 154.

[26] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II, 399—400; 520—525.

gatóságot sírásra ragadta".[27] Könnyen feltételezhető tehát, hogy az, aki így tudott az érzelmekkel játszani, nem lehetett híján a költői tehetségnek sem, s ezért Dálnoki Nagy Mihálynak ez az adottsága reá irányítja figyelmünket arra a lehetőségre, hogy vajon ne inkább ebben, a különben is értékes egyénben keressük-e a sírversek szerzőjét?

(Változata: EM 1940.)

[27] Benczédi Gergely: Unitárius temetések és halottak. (1626—1646.) (Ker. Magvető. 1886: 157.)

KOLOSVÁRI DIMIÉN PÁL
UNITÁRIUS KOLLÉGIUMI IGAZGATÓ ORVOS

A kolozsvári házsongárdi temetőben a baloldali főút és az első keresztút alkotta északkeleti szögben állott az alább ismertetendő síremlék.[1] A leírást róla 1925 őszén készítettem, e követ azonban 1941. július 4-én már nem találtam a helyén.

Anyaga: homokkő; alakja: ormós kőkoporsó; állapota: egészen ép; kidolgozása: közepes értékű, a címerkép és a jelkép faragása komoly rajztudás nélkül készült. A felirat álló és dűlt betűket vegyítő barokkos kiképzésű.

A kő déli lapjának leírása:

Alól és felül széles gyűrűvel leszorított olajfalevélből font koszorúban hullámos talajon legyezős lombú fára tekerőző kígyó, vele szemben felágaskodott, jobbra lépő, kétfarkú oroszlán jobb lábával egyeneskardot tart. Az egyesített jelkép és címer mögött latin nyelven írott, distichonokban szerkesztett vers:

ANNI 1720 • DIEI 4 JAN MEMORJA
VIXI MORTUUS AT JACEO: TU DISCE VIATOR
VIVERE; SI NOSTI VIVERE, DISCE MORI •
INTRPIDUS LEO SIS SERPENTE OCULATIOR ESTO:
TE PROCERES ETIAM LAUDES HONORE COLANT •
QUID JUVAT! OMNIS MUTATUR FORTUNA • UT ARUNDO:
DURA LIVOR QUOQUE POST FATA QUIESCIT ATROX •
SIS NERONE PRIOR • SIT NIXA SUPERBIA PENNIS •
ARMA VIRUMQ • CANAS, QVID JUVAT! ECCE NIHIL!
VIVAS LUSTRA DECEM ET TRIA TANQUAM EGO; VITA ROTATUR:
ERGO SCIAS QVID SIT VIVERE, QVIDVE MORI •

A kő északi lapjának felirata:

QVIS FUERIM • QVAERIS: D I M I E N COGNOMEN AVORUM
PRAECLARUM P A U L I SED MIHI NOMEN ERAT
URBS GENUIT FAMOSA K O L O S V A R: NOMEN, HONOREM •
IPSA DEDIT, SEDES IPSA QVIETIS ERIT •

[1] I. osztály, C. tábla, 58. és 53. sz. sírok között.

COLLEGII R E C T O R PURO DE FONTE DOCEBAM,
ANNIS TER DENIS VERBA SACRATA DEO •
ET M E D I C U S FUERAM ARTE; QVATERQVE MARITUS, AT HAERES
JAM NULLUS CHARIS EX GENITIS SUPEREST •
URBES EUROPAE VIDI TER ET OSCULA R E G I
PRAEBUERAM, NUNC SUM MORTIS IN IMPERIO!
ECCLESIAE P L E B A N U S PER DUO LUSTRA FIDELIS,
LAETUS EO C H R I S T I JUDICIS ANTE THRONUM •

A felirat mögött négy körívvel határolt mélyített alapon csukott könyv mint lelkipásztori jelkép van kifaragva.

Dimién Pálról ismeretes, hogy 1655-ben Kolozsvárt született. Iskolába Tordán és Kolozsvárt járt, 1682. június 30-án pedig a hollandiai Leyda város egyetemére iratkozott be, úgy látszik azonban, hogy innen egy időre Angliába ment át, minthogy nevét Leydában 1686. február 22-én az egyetem anyakönyvébe újra bevezették.[2] Más holland város diákjai között sehol sem akadtam reája. Itteni tanulása idejéből három üdvözlő verse ismeretes, úgymint 1684. június 23-án az erdélyi Fejérvári István, 1685. szeptember 24-én a tiszántúli Wári Mihály és 1686. október 19-én a székely Musnai Mihály tanulótársainak vitatkozását latin nyelven üdvözölte.[3] Az elsőt orvos-, a másodikat filozófiai doktori, a harmadikat egyszerű teológiai vitatkozás köszöntésére készítette. Ebből tehát az tapasztalható, hogy a tanulás céljából kibujdosott diákok között már nincsen semmi nyoma a hazai egykori vallási torzsalkodásoknak.

Dimién maga azután 1689. július 14-én ugyancsak Leydában Triglandius Jakab rektor elnöklése alatt maga is orvosdoktorrá avató disputációt tartott. 18 sztl. lap terjedelmű munkácskájának tárgya: „De Generatione, Augmentatione & Decretione Microcosmi" volt. E füzetecskének különben külön érdekessége, hogy azt Tótfalusi Kis Miklós L. M. is latin nyelven írott verssel köszöntötte.[4]

Dimién azután még ugyanebben az esztendőben hazafelé indult, s Kolozsvárt 1690. február 15-én már az iskola igazgatói tisztségébe iktatták be. A beiktató ünnepségen a református kollégiumból Szathmár-Némethi Sámuel professzor és a diákság is részt vett.[5]

Rektorságának ideje alatt egyházát mérhetetlenül súlyos csapások érték. Ekkor vétetett el az unitáriusoktól az óvári iskola épülete. Emiatt szerezték meg azután nagypiaci telküket, amelyre felépítették ugyan az új iskolaépületet, de ez az 1697. évben a templommal s a többi egyházi épülettel együtt leégett. Ekkor újra kellett építkezniök és berendezkedniök. Amikor azután mindezt nagy áldozatok árán végrehajtották, a kuruc háborúskodások befejezése után Steinville császári tábornok a Habsburg-dinasztiára nagyon kedvezőre fordult légkörben 1716. március 30-án erőszak alkalmazásával megfosztotta őket templomuktól, új iskolájuktól, papi lakjuktól, a quartaháztól, a szentpéteri templomtól, az ispotálytól, a dézmabeli jövedelmüktől, zálogban bírt birtokaiktól, sőt könyvtáruktól, valamint

[2] Archiv N. F. XVI, 217.
[3] RMK III, 3293, 3354, 3405.
[4] RMK 3562.
[5] Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II, 404.

nyomdájuktól, egyszóval minden ingatlan és ingó javaiktól. Ehhez járult, hogy az unitárius polgárokhoz beszállásolt katonaság házigazdáikat jórészben kifosztotta. Így egyháza csaknem végromlásba jutott, egyedül csak a vezetőség és a polgárság öntudata és az unitáriusság életereje mentette meg számban amúgy is nagyon megfogyatkozott közösségüket.

Dimien harminc esztendeig tartott működése alatt csapás csapásra érte az egyházat, és senki sem volt, akihez a hazában fordulhattak volna! A hatalmi erőszak mellé a természet sújtoló keze is egyre tépázta a sok méltatlanságot szenvedő gyülekezetet. A kuruc—labanc háborúskodásban mindkét fél katonaságától letapodott és felégetett, kipusztított szántóföldek, rétek, kertek, szőlők, háztájak két-három esztendőn keresztül jóformán alig termettek valamit. Majd 1710-ben és 12-ben olyan hatalmas pestis öldökölte a várost s vele együtt az iskolák tanuló seregét, hogy a megmaradt diákság ijedten széledt el az országban, s így maga az iskola épülete is két hónapig üresen állott.

Dimién a kollégium felépítése érdekében az 1697. évi tűzvész után Hollandiába ment gyűjtőútra. Buzgósága nagy összeget: több mint 17 ezer forintot eredményezett, azonban nem egészen önzetlennek látszott magatartása hosszú évekig tartott gyanúsítgatásokat és elszámoltatásokat vont maga után.

1702-ben második külföldi útjára indult. Ekkor Bécsben járt, templomuk meghagyását akarván a császárnál kieszközölni. Ezen az útján azonban nem sikerült eredményt elérnie.

Az 1710. évi döghalálban szeptember 10-én elhunyt Jövedécsi András plebánus, az ő helyébe azután minden külső készület mellőzésével a gyülekezet Dimiént választotta meg utódául. Bárha a kuruc felkelésben a kolozsvári unitáriusság alig is vett részt, ámde annak letörése után mégis fokozottabb csapásokkal kellett Dimiennek megküzdenie. Hiábavaló volt mind neki, mind az egyház többi vezetőjének legodaadóbb erőfeszítése, az erőszak fényes diadalt aratott. A sok viszontagságba belefáradva, elbetegesedett, s a már hatvan esztendős férfiú ezután már nem tudott semmiféle erélyes kezdeményezésbe belefogni.

Az 1719. esztendőben újra pestis rohanta meg a lakosságot, s a 65-ik évét töltő megrokkant Dimiént is hatalmába kerítette. 1720. január 4-én hunyt el. Minden temetési szertartás és istentisztelet tartása nélkül hányták koporsójára a földet, minthogy a katonai parancsnokság a járvány miatt mindenféle gyülekezést eltiltott. Csupán csak nyolc halottvivő vitte ki a temetőbe, és helyezte a megásott sírba ezt a sok csapást ért, megfáradt földi vándort.[6]

Sírkövének északi lapján a csukott könyv Dimién papi tisztségét jelöli, a déli lapon kifaragott fára tekerőző kígyó orvosi képesítését jelenti, mígnem a vele szemben ágaskodó, kardot tartó oroszlán nemesi rendiségét tanúsítja.

A síremlék mindkét lapjára kifaragott distichonokat mind Bod Péter, mind pedig Gál Kelemen megörökítette,[7] közlésük azonban többé-kevésbé hibás.

[6] Uo. II, 404—421.

[7] Bod Péter: Hvngarvs Tymbavles Continvatvs, II, 107—108. és Gál Kelemen i. m. II, 421.

A KOLOZSVÁRI LENGYEL UNITÁRIUSOK KÉT PAPJA

Lachovius András

A kolozsvári házsongárdi temetőben állott sírkövét 1885-ben e sírkert rendezése alkalmával az unitárius egyházközség lehozatta, s ma a templom előcsarnokában van felállítva.[1]

Anyaga: mészkő; alakja: ereszes hasáb; állapota: egészen ép; kidolgozása: meglehetősen jó kezekre vall.[2]

Előlapjának leírása:

Mélyített négyzetben: alant és fent gyűrűvel lerögzített olaszkoszorúban pántos könyv mint papi jelvény. A négyzet két oldalán megosztva:

A N — D O
1 6 — 9 1

alatta:
HIC SEPVLTA JACENT MEMBRA
VIRI PIETATE ac ERVDITIONE CLARI
REVERENDI ac DOCTISSIMI DN:
ANDREAE LACHOVII ECCLESIAE
POLONICAE CLAVDIOPOLI
OB VERITATEM EXULANTIS
PASTORIS DISERTISSIMI •
QVI IN DOMINO PLA
CIDE OBDORMIVIT
ANNO VT SVPRA
DIE VI AVGVSTI
AETATIS VERO SVAE
LXIV

E sírkő tehát Lachovius Andrásnak, a kolozsvári lengyel unitáriusok papjának emlékét őrzi. A latinos formájú Lachovius névnek anyanyelvükön

[1] Lachovius András síremléke (Keresztény Magvető 1885: 382—383.); Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II. 528.; Ladislao Lászloczky: Andrea Łachowski di Moskorzów (1627—1691). Nota biografica. (Studia nad arinaizmem. Pod red. L. Chmaja. Warszawa 1959. 203—212.)

[2] A sírkő méretei: teljes magassága eresszel együtt 113, eresz nélkül 104,5, szélessége 48, vastagsága eresszel együtt 25,5, eresz nélkül 22 centiméter.

nevezett eredeti alakja: Lakovszky is ismeretes, sőt még ennél teljesebb nevére is van adatunk. Ugyanis Sawicki János kolozsvári lakos lengyel ifjú 1666. július 29-én szőcsapróddá való szegődtetését kérve, tisztességes származását bizonyító okiratát három menekült társa írta alá, közöttük az elsőnek neve: Lachovi Moscorow Andrásnak hangzott.[3]

E derék férfiúról tudjuk, hogy 1666. január 19-től kezdődőleg a kolozsvári unitárius iskola lektora, majd az 1668. esztendő közepétől számítható-lag a Lengyelországból 1660-ban menekült unitáriusok lelkipásztora. Valószínű, hogy hazájából már mint teológiát végzett, kész pap kelt híveivel vándorútra, hiszen ekkorra már harmincharmadik évét töltötte; de hogy mégis csak 1666-ban tudott segédtanári székhez jutni, illetőleg 1668-ban templomi szószéket elfoglalni, ennek oka az lehetett, hogy a menekültek között több papi férfiú is volt, akik nála korban idősebbek lehettek.

A sírkő felirata szerint nagyon ékes beszédű (disertissimus), kegyes életű és jeles tudományú (pietate ac eruditione clarus) lelkipásztor volt.

A kolozsvári szabócéh számadáskönyvébe a temetésekből befolyt jövedelmek közé jegyezték fel: „1691. 3 Augusti Tiszteletes Lachovius Ur[am] teme(tésétől) per(cipiáltunk) flo. 2."[4], mígnem az unitárius kollégium szeniorainak jegyzőkönyve szerint: augusztus 1-én „Tiszt. Lacovius ur ... nagy kegyességű férfi meghal; prédikált a tiszt. püspök (Kövendi Nagy Mihály) úr, szónoklatot tartott Claris. Dombai (Osvát János lektor) úr."[5] Sírköve augusztus 6-át nevezi meg halálozási idejéül. Ezek az egymástól eltérő napok azt bizonyítják, hogy még az egykorúaknál is előfordul a tévedés. Leginkább elfogadhatónak látszik a seniori bejegyzés időpontja, minthogy a szabócéh könyve augusztus 3-át nevezi meg a temetés napjául.

Feleségét: „a lengyel papné asszony"-t ugyancsak a szabócéh temette el már 1675-ben.[6] Úgy látszik azonban, hogy másodszor is megházasodott, minthogy 1680-ban említett feleségének neve Gutzi Sára volt. Leszármazottai, a ma is élő Lászlóczkiak, Sinczkiek, Késmárkiak[7] már a XVIII. század folyamán egészen magyarokká lettek, s azok is maradtak mai napiglan is.

A lengyel Lachovius Andrással kapcsolatosan egészen röviden meg kell emlékeznünk a lengyel unitáriusok sorsáról is.

Hiába mondotta ki az 1556. esztendei lengyel országgyűlés, hogy minden nemesember olyan hitet követhet, mint amely lelkiismeretével megegyezik, csakhogy a szentíráson alapuljon, s 1573-ban hiába határozott úgy, hogy minden vallás törvény szerint egyenlő jogú, a közel száz esztendő múltával, az 1658. évi országgyűlés a protestáns svédekkel folytatott háború visszahatásaképpen már kimondotta, hogy a türelmi törvény érvényét megvonja a Krisztus-tagadóktól, s ezért a sociniánusok vagy lengyel testvérek részére utolsó határnapul 1660. július 10-ét határozták meg, ameddig vagy áttérnek a katolikus vallásra, vagy pedig javaikat eladva, örökre elhagyják hazájukat, pedig — hát — az unitáriusoknak éppen semmi közük nem volt az evangélikus svédekhez, minthogy sem a lutheránusok, sem a kálvinisták

[3] Jakab Elek: Kolozsvár története. II, 783—784.
[4] A szabócéh számvevőinek ratiója. (Az ENM levéltárában volt.)
[5] Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. (Ker. Magvető 1887: 120.)
[6] Rajka Géza: A kolozsvári szabó céh története. 207.
[7] Ker. Magvető. 1885: 383.

különösen éppen a sociniánusokat nem tartották igazi keresztyéneknek, vagyis Krisztus istenségét vallóknak.

Ekkor több száz család választotta a vándorbotot. Nagy részük nyugat felé tartott, de mintegy 380 főből összeverődött csoport Erdélynek vette útját. A határon azonban német császári katonák megtámadták őket, s mindenükből kifosztották. Ez az esemény, valamint Erdély akkori belső válságos helyzete többeket visszatérésre ösztönzött, 30—40 teljesen nincstelenné vált család azonban tovább folytatta útját, s itt Kolozsvárt, Bethlenben, Bánffyhunyadon, Árkoson és Ádámoson, mindenütt, ahol valamelyes pártfogásra találtak, telepedtek le. Sok nyomorúságukhoz járult, hogy nagyon leolvadt számukat még az ekkor dühöngött pestis is megtizedelte.[8] Sőt később is, többek között az 1678. évben eltemetett unitárius halottak között mindegyre feljegyezve találjuk, hogy „egi lengiel aszoninak" vagy „egi lengielnek", vagy pedig „egi lengiel giermekenek" húzták meg a nagypiaci unitárius nagytemplom harangjait.[9]

Az új hazába telepedett lengyel testvéreknek a már erősen megfogyatkozott számú és vagyonú magyar unitáriusok siettek segítségére. Így azután itt csakhamar meggyökeresedve, békés polgári életet folytattak. Lassanként megindult a magyarság felszívó életereje is, míg végtére a XVIII. század végéig fennállott kolozsvári és betleni különálló gyülekezetük is megszűnt, minthogy híveik már egészen magyarrá váltak.

Kolozsvárt a Belsőmonostor utca 13. számú épülete volt a lengyel eklézsia háza.[10] Itt tartották istentiszteletüket, s itt lakott a lelkipásztoruk is. Az imaházba vezető, ma is meglevő, egyszerű faragású reneszánsz ajtókeret szemöldökkövének felirata: STA FORIS PAVSA, NON INTRABIS SINE CAVSA.[11] Vagyis állj meg künn egy pillanatra, ok nélkül nem fogsz belépni rajta. E házat, ha jól emlékszem, 1923-ban dr. Janovics Jenő magyar színigazgató vásárolta meg, s e szemöldökkövet az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiségtárának ajándékozta; az elhozatalát és a múzeumba való beszállíttatását még magam intéztem.

Wissowati András

Kolozsvárt a házsongárdi temetőben az ún. református temetőhöz vezető ösvény és a második keresztút alkotta délnyugati szög csúcsában 1925 októberében találtam az alább leírandó ormós kőkoporsót.[1]

Anyaga: homokkő, amely erősen máladozott és sérült állapotban van. A déli lap faragása — a címert kivéve — nagyon kopott. Kissé nehézkesen képzett, de jó kidolgozású, enyhén barokkos alkotás.

[8] Gál Kelemen i. m. I, 125—131.

[9] Verner Mihály és Makai Imre számadáskönyve az unitárius eklézsia levéltárában. (Használatát Kelemen Lajos főigazgatónak és Ürmösy Károly esperesnek köszönhetem.)

[10] Az Unió és a Kötő utca északnyugati sarkán álló egyemeletes épület. Vö. Szabó T. Attila: Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946. 77.

[11] Balogh Jolán: Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről. XXVII. képestábla *e)* kép.

[1] II. osztály, C. tábla, 20. sz. sír.

A déli lap leírása:

Olajfalevél-csomókból képzett, fent és alant összefoglalt ovális koszorúban karcsú oszlop, amelynek lábját felfelé, fejét pedig lefelé fordított csonka kúp alkotja, az oszloptörzs pedig nagy szög alatt keskenyedő csonka kúp. Az oszlop lábán 2 fél s 1 egész akanthuslevél lefelé, az oszlopfőn pedig ugyanaz felfelé van kialakítva. A koszorú belső síkjában az oszlop körvonalai bemélyítettek. E mögé a következő latin nyelven írott vers van kivésve:

1 7 3 5 ..... X BRI(s)
SOLIBUS EXANGVIS JACEO VITALIBUS ORB(us)
PRAEPROPERUM MORTIS DISCE VIATOR (iter)
AEMULA COELORUM VITIATUR SPONTE *COL(umna)*
TEMPUS ET IN CINERES NOBILE MARMOR AGI(t)
STEMMATA NEC RABIEM MORTIS REMORAN (tur avorum)
MUSA SED INJUNCTUM : JUS NECIS IPSA (fugit)
INTEGRITA(s vita)E : PIETASQUE ET NESCIA M(ortis)
HAEC UBI (sunt,) PARCHAE NIL IBI JURIS HA(bent)
SANGVINE QUO (fue)RIM CRETUS CANIT ECC(e colossus)
LABITUR AT VITA(e) FIRMA *COLUMNA* (meae.)

Az északi lap leírása:

(en) *WISSOWAT(hius* fue)RAM DE SANGVINE AVORUM
ANDREAS DIVAE VIVA *COLUMNA* DOMUS •
(Pruss)IA ME GENULT(,) SED *CLAUDIA* MATER ADULTUM
(f)OVIT ET AETERNO CINXIT HONORE CAPUT •
(nam)QUE IBI PERSONU(i) DUODENIS IMPIGER ANN(is)
MYSTICA *SARMATICO* VERBA NOTATA (sono)
(me) PRIUS AT DOCUIT *GERMANA* AC *BE(lgica* Pal)LAS
INSCIA SOLIUS FRANGERE TELA NECIS •
(lus)TRA NOVEM *CHRISTO* VIXI CUM QUATUOR (annis)
MENS MANET ANGELIS JAM SOCIATA CH(oris.)

A felirat mögötti téren élére állított téglalap-formában csukott könyv felső töredéke sarokpánttal. E könyv különben aládolgozással képeztetett ki.

A fenti felirat nagy hiányait Jakab Elek közleményéből egészítettem ki, ő azonban hihetőleg nem magáról a sírkőről másolta le a feliratot, hanem rendelkezésére állhatott az eredeti kézirat. Ezt az a körülmény bizonyítja, hogy a legutolsó sort a Jakab Elek közlése — a síremlék feliratától eltérőleg — MENS MANET ANGELICIS ASSOCIATA CHORIS szöveggel őrizte meg. De ő még azt is tudja, hogy a versszerző *Bencze Pál* kollégiumi senior volt,[2] aki — úgy látszik — nem volt minden tehetség nélküli költő. Jakab különben e vers magyar fordítását is közölte.

A sírkő elkopott és részben lemorzsolódott betűiből, valamint a beszélő címerből megállapítható, hogy itt az ősi lengyel *COLUMNA*-házból szár-

[2] Jakab Elek: *Magyar—lengyel unitárius érintkezések.* (Századok. 1892: 389.)

mazott *Wissowatius András* nyugoszik, aki ugyan — mint menekült lengyel szülők gyermeke — Poroszországban született, nevelkedése azonban Kolozsvárt történt. Minthogy pedig halálakor a negyvenkilencedik évét töltötte (lustra novem Christo vixi cum quatuor annis), ilyeténképpen az 1686. vagy 87. évben kellett világra jönnie; Erdélybe történt beszármazása pedig a lengyelországi unitáriusoknak 1660. évben történt kiűzetése után évtizedek múltával valósult meg. A feliratból az is megállapítható, hogy itthoni tanulásának befejezése után tudásának öregbítése végett a németországi és belgiumi egyetemek látogatására külsőországokba bújdosott. Útbaindulása 1712-ben történt, s tíz esztendeig tartott távolléte után 1722. január 23-án tért ismét vissza.[3] Itthon a kolozsvári lengyel unitáriusok papjokul választották, s felavattatott 1724. január 17-én az árkosi zsinaton. Tisztségében a Belmonostor utcai imaházban — külföldre történt távozása előtt — mint tógás diák két évig, hazatérése után pedig mint rendes prédikátor tizenkét esztendeig teljesítette szolgálatát, emellé egyúttal a kollégium lektorául is kirendeltetett.

1724. január 25-én megnősült, feleségül véve a kolozsvári szász patriciuscsaládból származott Ádám, másképpen Rázmán Krisztinát,[4] s ezzel véglegesen Kolozsvár törzslakosságához tartozóvá vált.

Wissowati élete nem terjedt hosszú időre. A kolozsvári szabócéh exaktorainak számadáskönyvében 1735-ben nap- és hónapmegjelölés nélkül jegyeztetett fel, hogy *T*(isztele)*tes Tudos Visovatius Andras uramat te*(mettü)*k, Flo 02* fizettek az elhantolásáért.[5] A halálozás napja csak következtetés útján állapítható meg, minthogy a sírkőre kifaragott számjegyeknek — töredezettségük miatt — csak a lábuk maradt meg, éppen ezért december hónapnak akár 11-e, akár 14-e, akár pedig 17-e is lehetne, ellenben az unitárius kollégium seniorának számadáskönyve a temetés napjául 17-ét nevezte meg,[6] ezért nagyon valószínű, hogy eltemetése a halálozást követő harmad- avagy negyednapon történvén, ilyenformán elhunytául 1735. december 14-e jelölhető meg, jóllehet eltávozása idejéül Jakab Elek az év végét határozta meg.

Vele, illetőleg családjával kapcsolatosan már csak egyetlen írásos bizonyíték fordul elő. Ugyanis hozzátartozója, valószínűleg fia lehetett a vele egyező nevű *Vissovatius András* ötvöslegény, aki 1748. március 23-án felhagyva mesterségével, továbbtanulásra szánta reá magát, minthogy ötvösapródul történt szegődtetésekor is már tógás diák volt.[7] Leányági utódai a Gyergyai családban még a mai napig is élnek.

Wissowati a kolozsvári lengyel unitáriusoknak időrendben kilencedik papja, utána még csak néhányan következtek, minthogy e kicsiny gyülekezet a XVIII. század második felére egészen beleolvadt a magyarságba.

[3] Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története.* II., 537.
[4] I. h.
[5] A szabó céh *Ratioja.* (Az ENM levéltárában használtam.)
[6] Gál Kelemen. II., 538.
[7] Jakab Elek: *Kolozsvár története.* III., 267.

KOLOZSVÁRI UTCÁK FELVINCZI GYÖRGY VERSÉBEN*

A négy világtáj felől beérkező utak találkozási pontján, a Kis Szamos vagy hajdani magyar eredetű nevén Berettyó (Brettyó = Berek + jó) folyó beöblösödésének védelme alatt alapított Kolozsvár város és utcái nevének eredete és jelentése már Felvinczi előtt is egészen homályos, mert hiszen annak, aki a XVIII. század eleji szemmel nézi a helyzetképet, nagyon természetesen egészen mást kell látnia, mint annak, aki a fejlődési lehetőségeket visszafelé követve érkezik el a X. század közepére.[1]

Bárha Felvinczi is, valamint utána mások is megkísértették azok eredeti jelentését megfejteni, ámde a Szabó T. Attila kiváló munkájától[2] eltekintve, senki másnál sem találhatunk egyetlen elfogadható kísérletet sem, sőt Hantos Gyulának nagyon érdemes fejtegetéseiben is[3] e város fejlődésének elmélete sem egyezik a valósággal. Éppen ezért, bárha egészen röviden, de mégiscsak szólanunk kell magának Kolozsvárnak a keletkezéséről.

Ma már kétségtelen, hogy a középkori telepedés első lakott helye a Kende (Kündü) törzsnek valószínűleg „Farkas" nevet viselő nemzetségéé volt, a későbbi névvel nevezett Külső-Farkas utca s a felette elterülő Kövespad helyén. Amikor azután Szent István király rendeletére Miklós (Nicolaus) ispán megszervezte az Almás-, Borsapatak-, Nádas-, Kis-Szamosmente s ettől kezdve keletre a Mezőségbe nyúló, de a nemzetségek által el nem foglalt területen a királyi megyét, és annak középpontjává a Kis-Szamos Malomárok néven ismert mellékágának a Kőmál nevű hegyfokkal átellenben, északi irányban behorpadó medrének védelme alatt létesített fa-, avagy földvárat tette, annak benépesítésére és szolgálatára maga mint várispán, a mögöttes nemzetségi szállás, avagy már telep lakosságából kivált egyénekből toborozhatta a várjobbágyokat és várszolgákat. E vár helye — jól megindokolt feltevésem szerint — nem a későbbi Óvár nevű városrész

* Felvinczi „Ritkán kellő híves szellő fú téged Kolozsvár..." kezdetű, 1706-ban szerzett verséről van szó, melyet Thaly közölt (az Adalékok II. kötetében is), s utána több helytörténeti munka modern kritikai kiadását a RMKT XVII. századi sorozatában Varga Imre készíti.

[1] Kovács István: A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető. (Közlemények az ENM Érem- és Régiségtárából. 1942: 1—36. és László Gyula: A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető. EM 1942: 578—84.

[2] Szabó T. Attila: Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946.

[3] Hantos Gyula: Kétvízközti majorok. Kolozsvár, 1943.

(fertály) helyén, hanem a malomárok behorpadásának keleti felében terült el. Ez volt tehát a későbbi város eredeti magja.

E várat azután a hozzá tartozó megye lakossága — Kelemen Lajos megállapítása szerint — a létrehozó királyi ispán Miklós (Nicolaus) nevéből (kezdőszótagvesztéssel képzett névformálással) Klus-, Klos-, Kolos-Várnak kezdette nevezni.[4] Mindezt pedig azért volt szükséges előre bocsátanom, mivel Felvinczi a tizedik versszakban Kolozsvár eléggé késő kori latinosított nevének (Claudiopolis-nak) származtatására céloz, amivel az egykori szófejtés tudománytalan útját követi.

A fontos kereskedelmi útvonalak találkozási pontján épült vár védelme alatt természetes módon, nemkülönben beköltözésekkel szaporodó lakosság a leginkább észak és északkelet felőlről várható ellenséges, valamint rablótámadások miatt a vártól délre fekvő mögöttes területre húzódva, déli irányban fejlesztette tovább a vármegye székhelyét.

A megindult fejlődésre azonban egyszerre nagy csapást zúdított a Radnai-szoroson 1241-ben betört Kádán mongol vezér hatalmas serege. Miként az epternachi kódex pontosan egykorú feljegyzése bizonyítja, „in quodam castro, quod dicitur Clusa, ceciderunt infinita multitudo Ungarorum", akik a vár védelme alá húzódott szomszédos falvak lakosságával nőttek nagyszámúvá.

A Szamos és a Malomárok közében elterülő Kétvizköz hatalmas bereklenyészetének védelme alatt a lakosságnak a Gyalui-havasokba menekült egynéhány megmaradt embere a mongol hadak kivonulása után visszatért ugyan, számuk azonban erősen megfogyatkozott, ezért amikor IV. Béla Lőrinc vajdát a nagy romlások helyrehozásának feladatával beküldötte Erdélybe, ő Kolozsvárra is telepített be németországi beköltözőket (hospeseket). Ezek a Malomárok behorgasodásának nyugati felében, a római castrumnak a népvándorlás által feldúlt helyét foglalván el, annak széthányt köveiből utcasorosan épített házakat és egy kis piacot formáltak. E telepedésüket azután várfallal vették körül, amelynek egyes szakaszai még ma is fennállanak. E kővár lakóinak létszáma gyarapodván, ők is déli irányban rajzottak tovább a magyar terjeszkedésnek párhuzamos szomszédságában. A Kolozsvárt otthont talált németségnek éppen e helyen történt letelepedését bizonyító érvek legnyomatékosabbját a magyar polgárságnak 1586. esztendei panasziratában találtam meg, amely a többek között azt is sérelmezi, hogy „az Óvár a szászoké s a magyart onnan kirekesztik". Ismerve a szászok zárkózottságát és szívós összetartását, állításunkat a kezdeti időkre visszamenőleg is nyugodtan vonatkoztathatjuk.

Az Óvár középkori időszakából a Felvinczi-kori időre lépve át, elpanaszolja a versszerző a reá szakadt sanyarúságot, mondván, hogy „van miszered", vagyis az itteni kézmívesek hiába termelték iparcikkeiket, ha a kurucoknak a vár körüli portyázása miatt „nincs kenyered", de boruk sincsen. Ugyanis egy időben a dézmába jutott bort itt gyűjtötték össze, azonban most a kurucok szüretelése miatt már az sincsen.

Visszatérve a régi időkre, megállapíthatjuk, hogy a kijelölt két telepedési gócból, vagyis a Longából s a Castrumból kiindulva, alakult ki Ko-

[4] Kelemen Lajosnak a szerzőhöz 1954. jún. 6-án intézett levele.

lozsvár belvárosa, amelyhez csatlakozott dél felőlről a „Farkas" nevet viselő nemzetségi lakótelepnek a Feleki- és Hárshegy lábához húzódott, vagyis biztosabb menedéket keresett kirajzása. Az így kifejlett egységes telepgömböt Zsigmond király rendeletére a város elöljárósága a XV. század első felében közös várfallal vétette körül s az így létrejött Belvárosnak utcáit énekli meg Felvinczi harmadfél századdal ezelőtt írott versében. Ezzel szemben a jórészben majorok alkotta külvárosokról (hóstátokról) nem emlékezik meg, pedig már akkorra is tekintélyes számú lakosságot egyesített magában mind a keleti, mind az északi, mind pedig a nyugati utak mentén kialakult hóstát.

Kétség sem fér hozzája, hogy Kolozsvár éghajlata inkább hűvös és szeles. Berde Áron, a későbbi egyetemi tanár, 1847-ben már megállapította, hogy az év tizenegy hónapjában itt a nyugati, s csak novemberben a keleti szél az uralkodó.[5] A Görgényi-havasok kissé messze délkeletre, az Erdélyi-érchegység északnyugati szakasza: a Kalotaszeg felett emelkedő Vigyázó (Vlegyásza) is nyugatra jókora távolságra terül el, az éghajlatra ezért a legnagyobb hatással a hasonlóképpen nyugatra, de sokkal közelebbi Gyalai- vagy Cigány-havasok vannak. Ettől kezdve azután a Szamos és a Nádas bal partja mentén húzódó alacsony hegyláncok déli oldala végig szőlővel vala beültetve, a terméséből szüretelt bor — a hűvöskés éghajlat miatt — jórészt — bizony — savanykás, de a hajdani borivók ezt jobban szerették a kiérett óbornál. Egyéb gyümölcsök azonban leggyakrabban jól megértek. A Szamos völgyének a kőmáli hegyfoknál kezdődő széles lapálya kitűnő gabonatermő, legelői pedig s különösen a Szénafüvek kaszálói a lábasjószág számára bőséges takarmányt adnak még ma is. A kereskedő, iparos, földmíves és majorkodó osztályok tagjai Erdély legértelmesebb és legkiválóbb emberei közé tartoztak.

Kolozsvár hatalmas négyszögű Nagypiacát, amely közvetlenül az Óvár déli oldalához csatlakozik, a különböző országos utak egybetalálkozása hozta létre. Keletkezését e Nagypiac északkeleti negyedében elterült temetőnek valószínűleg a tatárjárást követő megszűnése utáni időre vezethetnők vissza. Az északi piacsor, vagy egyoldalú házsoráért helyesebben szólva: piacszer a mindenkori vásárok állandó kirakó piaca volt, ezért azután Piac utcának is nevezték. Itt állott a Felvinczi által is megnevezett Nagy Lábasház, amely a járda fölé messzire kinyúló emeletével az eső, hó és vihar alkalmával biztos védelmet nyújtott az alája húzódónak. Ilyen házakból kiépített utcasor van még ma is az erdélyi Beszterce s a Trencsén megyei Zsolna piacán. A kolozsvári Nagy Lábasházról az a monda járta, hogy egy Varga Pál nevezetű ember Gyalu határában egy nagy, föld alatti pincében tömérdek mennyiségű kincset talált, abból azután bizonyos mennyiséget magához vett, s ebből építtette fel e lábasházat. Természetes, hogy ez csak mese, ámbár Varga Pál végrendeletéről tud az irodalom is, ebben azután megjelöli a kincs lelőhelyét is, ami különben annyira bizonytalan, hogy a kincskeresők nemcsak magánosan, hanem társasággá verődve s évszázadok óta is kutatva utána, soha semmit sem találtak. Különben az 1920-as években magam is találkoztam olyan kincskeresővel (név szerint Tekár Elekkel), aki még mindig bízott Varga Pál végrendeletének igazmondásában. Ez a

[5] Jakab Elek: Kolozsvár története. I, 38.

Lábasház különben már a XVII. század első felében Zeller Márton gazdag kereskedőé, majd pedig 1655-ben az ő örököseitől vásárolta meg 1111 forintért a református eklézsia. Itt létesítette 1656-ban azt a kocsmáját, amelyben a városi dézmáláskor begyűlt borrészesedését mérte ki a felfogadott kocsmáros. Minthogy pedig itt sok léhűtő és részeg ember is verődött össze, ezért bizony sokszor túlságosan is hangos volt „a Lábasház alja".

A Nagypiac keleti sora mentén volt a kirakódó ószer vagy zsibvásár. Ennek heti piaca kedd és pénteki napon volt.

Az ezután felsorolt nyugati házsor az Óvár déli kapuján átjövő közlekedés folytatását képezve, a hatalmas térség délnyugati sarkától halad egyenesen tovább a Torda utcán végig, egészen a Torda utcai kisajtóig. Tehát a Nagypiac nyugati során, a főtér közepe tájára épült nagy templom főbejáratával szemben áll a Felvinczi versének keletkezésekor még az unitárius egyház tulajdonát képezett plébánia. Innen tovább haladva, az utcasaroktól visszafelé számított második ház volt Báthori Zsigmond perzsiai követének: Kakas Istvánnak a háza, amelynek erkélyéről nézte végig Báthori 1594-ben az összefogdosott törökpárti uraknak a piactéren történt kivégzését. A későbbi időben azután e házban székelt a vármegyei ítélőtábla. Erről szólhat tehát Felvinczi a nyugati piacsorról megénekelt versszakában. E ház külsejére vonatkozó „tarka" jelző mibenlétét azonban nem tudom biztosan megállapítani, mert lehetséges, hogy a déli piacsor keleti végén álló tanácsház példájára, ennek homlokzata is bölcs mondásokkal és intelmekkel volt telepingálva, ennél azonban valószínűbb, hogy a másik, egykori Kakas-féle ház mintájára, amely a Nagypiac keleti során állott, ennek is rásaszövet-mintázatosan kifestett volt a homlokzata. E mellett az emeletes ház mellett épült a gróf Székely László-féle ugyancsak egyemeletes ház, amely főképpen a tulajdonosnak 1692-ben bekövetkezett halála után az idegen előkelőségek, de leginkább a császári főtisztek megszálló helye volt. Majd később egyenesen vendégfogadóvá, vagyis kolozsvári nyelven „városház"-zá alakították át.

A Nagypiac déli soráról nagyon különös mondanivalója van Felvinczinek; alig is hihető, hogy mindazt helyesen tulajdonítja az itt sorakozó házak valamelyikének, minthogy az 1693. és 94. években házat szerzett Apor István országos kincstartónak a Tordai utcai szegeleten, s annak keleti tőszomszédjaképpen álló gróf Bánffi György Erdély kormányzójának kőházán kívül csak a Tanácsház és néhány jómódú polgár háza sorakozott, azt pedig jól tudjuk, hogy olyan parázna életmódot, amelyre Felvinczi itt eléggé nyíltan reá mutat, városi polgár büntetlenül nem folytathatott, a megnevezett két főúr pedig országos főhivatalokat viselvén, feleségestül állandóan Szebenben, a gubernium székhelyén tartózkodott. Ezért tehát inkább feltételezhető volna, hogy Felvinczi tulajdonképpen a gróf Székelyházra akarta volna mindazt elmondani, minthogy a császári szolgálatban állott katonai, sőt polgári egyéneknek a városi elöljáróság nem parancsolhatott. Megtörténhetik ugyan, hogy az előbb megnevezett két házat — a tulajdonosok állandó távolléte miatt — a katonaság hasonlóképpen lefoglalta, s ezért a Felvinczi által felpanaszolt kicsapongások helyét mégiscsak a déli soron kell keresnünk.

A Nagypiac északi sorába nyugat felőlről olvadt belé a Monostor utca, amely az egykori Benedek-rendi monostorról elnevezett Monostor falun

keresztül Kolozsvárra vezetett. Ennek az utcának eredeti nevét az öt városrészre (fertályra) osztott városnak az a fertálya őrizte meg, amelynek főutcája éppen ez az utca volt. E városrészt pedig még a XVIII. században is „Platea Rapularum" (Répa utca) néven jegyezte a hivatalos használat, bizonyságául annak, hogy ez az útirányt jelző elnevezés Monostor falunak még a Benedek-rendi klastrom alapítása előtti időből való „Répa" nevét rejti magában.

Monostor utcának a Nagypiacba történő beletorkollását észak felőlről merőlegesen metszi az Óvárból dél felé tartó utácska, amely az Óvár északi kapujától, bár mára már elferdült vonalon, a déliig vezette le az egykori szász (német) telepedés kifelé irányuló forgalmát. Ennek a kőfallal külön kerített Óvárnak (Vetus Castrum) azonban nem ez lehetett a tulajdonképpeni elnevezése, mert hiszen a tatároktól elpusztított föld- vagy favár után épülvén fel, egészen az egész belvárost körülkerítő várfal felépüléséig nem viselhetett Óvár nevet. De eredeti nevét is megtaláljuk, ha a város magyar lakosságának 1453. évi összeírását vesszük vizsgálat alá; ebben azután az eddigi kutatók által elhelyezni nem tudott „Szeben utcá"-val találjuk azonosíthatónak. Szeben ugyanis ha távol is feküdt Kolozsvártól, de mint az erdélyi németség középpontja, nevét annál is inkább méltán adhatta e fertálynak, mert az utóbbinak főutcája utóvégre is dél felé mutatván, kezdeti útszakasza volt a Szebennek tartó „via publica"-nak.

Úgy látszik, hogy Felvinczi is elfogadta azt az általános hiedelmet, amely Kolozsvárnak téves szószármaztatással Claudiopolisra átgyúrt latin nevét Claudius római császár nevére vezeti vissza, holott Opitz már 1630-ban tudta, hogy az itt állott város római kori neve Napoca volt; sőt már Szamosközy is ismerte ezt az elnevezést.[6]

E városnegyeddel kapcsolatosan az unitárius Felvinczi nem csupán az egyes embereknek tűzvész sújtotta vagy egyéb kárvallása miatt panaszkodik, hanem — valljuk be — a katolikusok erőszakos terjeszkedése, amely az ő felekezetét végtére is összes fekvő és ingó javaitól megfosztotta, növelte amúgy sem derűs hangulatát. Igaz, hogy egyelőre még csak a reformátusok itteni templomukat s az unitáriusok szép, nagy iskolaházukat vesztették el, de a császár már hangoztatta, hogy jól tennék az unitáriusok, ha a főtéri nagy szentegyházat is önként átadnák. Természetesen nekik már sejteniök kellett, hogy e kívánság mögött mi rejlik, s ezért minden reménykedésük ellenére megmaradt keserű szájízük, aminek következtében Felvinczi is talán borúlátóbb színben is festi elénk a korabeli Kolozsvár képét. Kétségtelen ugyan, hogy az 1655. és 1697. esztendei tűzvész mérhetetlenül nagy pusztítást vitt végbe a belvárosban, az 1658. évi tatár, az 1660. évi török, az 1661. és 1703. esztendőbeli német zsarolás pedig szinte helyrehozhatatlan módon szegényítette a várfalon belül lakókat s dúlta fel a hóstátokat, karöltve a többi ellenséges átvonulással. Nemkülönben az 1704. és 1706. évi kuruc ostromzár is tönkretette a hóstátbeli majorokon kívül a mezőgazdálkodás minden vetését meg a szőlőhegyek termését is, de a közgazdasági helyzet netalán mégsem volt éppen olyan vigasztalan, mint ahogyan Felvinczi bemutatja, hiszen a sok megaláztatáson átment Tótfalusi

[6] Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése, irományai. Bp., 1898. 399. Bodor András: Napoca a feliratok tükrében. Kelemen-emlkv. Kolozsvár, 1957. 78.
[7] M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mensége. Kolozsvár, 1902. 23.

Kis Miklós 1698-ban nem írt volna így: „Erdélyben Kolosváratt ... floreal leginkább a kereskedés; annyira, hogy merö Kis Bétsnek neveztetik."[7] De egyébképpen is ha ezzel párhuzamba állítjuk a most boncolgatott vers harmadik szakaszát, aligha képzelhetnők, hogy a lakosság ne igyekezett volna háztáját is rendbehozni, azonban a kurucok 1704. október 8-án bekövetkezett sóvölgyi csatavesztése (amelyet máshol éppen Felvinczi énekelt meg) s utána még az eddiginél is terhesebb császári katonai megszállás, aligha oldhatta fel a poéta, eddigi nyomott hangulatát.[8]

Az Óvár keleti várfalával párhuzamosan húzódik a „Híd utca", amely a hidelvei Nagyhídon s a malomároki Kishídon keresztül bejövő nyugati és északnyugati forgalmat továbbította a Nagypiac irányában. Ez az utca volt választóvonala a város keleti felében lakó magyarságnak az ettől nyugatra megtelepedett németségtől. Különben az árubehozatal számára ez volt a legforgalmasabb út, mígnem a helyi ipar és a belföldi kereslet számára ennél nagyobb forgalmat bonyolított le a Nagypiac délkeleti sarkából részben Tordának, részben a Mezőségnek, részben pedig a Szamos völgyén át északnak tartó kereskedelmi út.

A Nagypiac északi során keleti irányban tovább haladva, a Szappanyváros következik, amelyet a Hosszúszappany, Kurtaszappany, Görbeszappany, Kőfalsoriszappany utca és a hozzájuk tartozó két szoros (sikátor), valamint egy, még a XVIII. század első felében eltűnt utca s annak szorosa alkotott. Ennek az eltűnt utcának a helyét a város 1718. évben készített katonai térképe még világosan mutatja.[9] megadván a feleletet is Felvinczi versének eleddig értelmetlennek tartott tizenharmadik szakaszának első négy sorára. Ugyanis ez az eltűnt utca a Hosszúszappany utcával a vár kelet felőli falánál épített Kerekbástya táján találkozva, valóban ún. „gatyaszár"-at alkotott; az „ület"-et pedig e találkozási ponttól kissé visszafelé haladva, e kettős utcát észak—déli irányban átmetsző szoros hozta létre. Ha már most ezt az utcát szorosával együtt visszaképzeljük az egykori helyszínrajzba, észrevehetjük, hogy az Óvár beosztása tulajdonképpen átfordított mása ennek a városnegyednek, vagyis a feltételezésem szerinti királyi vár alaprajzának.

Újra hangsúlyozzuk, hogy minden fertály eredetileg a főutcája nevét viseli. Ennek a fertálynak romlatlan neve csak a latin „Platea Longa" elnevezésben, ellenben a magyar Hosszú utca név már csak bővített alakban, mint Hosszúszappany utca maradt meg, ennek pedig a mai látszat szerint nem volna létjogosultsága, mert hiszen a Kőfalsoriszappany utca sokkal hosszabb nála. Sőt ha lehántjuk róla a „Szappany" nevet, mint jóval későbbi toldalékot, látszólag így se nyernénk sokkal több értelmet az egyszerű Hosszú megjelölésben sem, amikor nála jóval hosszabb utcák is vannak a kifejlődött belvárosban, éppen ezért vissza kell mennünk arra az időre, amikor csakugyan ez volt a leghosszabb utca, vagyis a kezdeti Kolozsvárra, mint az alig létrehozott királyi várra, amikor a folyó folyásával párhuzamosan haladó, névadó főutca volt.

E fertály utcáinak nevéhez mikor csatoltatott a „szappany" főnévi

[8] Kelemen Lajos: Kolozsvár ostroma és fölmentése a kuruc ostromzár alól 1704-ben. (A kolozsvári unitárius kollégium Értesítője az 1907—1908-ik iskolai évről. 35.)

[9] Szabó T. A. i. m. 8-ik lapja melletti térkép.

jelző az utca megjelölésére, megállapítani nem tudom, annyi azonban bizonyos, hogy nem lehetett ősi keletű, mert hiszen az Árpádházi királyok uralkodásának kezdete táján a szappanfőzés még aligha volt külön iparág, azt azután legfennebb ha házilag állították elő. E fertály tehát az 1453. esztendőben összeirt magyar polgárok listájában is még mindig csak Platea Longa néven jelentkezik. Első reá vonatkozó adatom csak 1604-ből való, mint „Zappanj Vcza", latinul pedig 1647-ből, mint „Platea Smigmattis". Kétség sem fér hozzája, hogy nevét az itt lakott szappanfőző iparosokról kapta, akiket e forgalomból lassanként kieső területre az a körülmény késztetett, hogy mesterségük eléggé kellemetlen szagot terjesztett s minthogy a Kolozsvárt uralkodó szél nyugat—keleti irányú, ezért a fövő szappan szagát innen nem a város, hanem attól elfelé szórta szét.

A Szappanváros lakóinak elszegényedését különben főképpen az 1697. évi nagy tűzvész váltotta ki, amely a nagy részben fából épült házakat maradéktalanul elpusztította.

A város e magja dél felé terjeszkedett tovább. Az úgynevezett „Magyar utca" volt az első kirajzás, amelynek nevét a tatárjárás után betelepített németség adta, megjelölvén, hogy az a magyarok utcája. Miként Szászsebesen egészen az újkorig megmaradt a Székely utca, Medgyesen pedig a Czekesch Gassen, bizonyítván e városalapítók nemzetiségét és települési elhelyezkedését, ugyanúgy Kolozsvárt is a Magyar utcának ugyanezt kelle jelentenie. Nevét őrző legkorábbi adatunk 1372-ből való, mint „platea Ungaricalis vagy másképpen „Mager Utcha".[10] Természetes, hogy évszázadok elfolyása alatt mégiscsak történt valamelyes feloldódás a két népfaj között, azután meg a magyar természet barátkozóbb volt, s ezért inkább engedett maga közé új betelepedőket is. Emellett ennek az utcának útvonala a belső országrészek felé irányulván, a Luxemburg tájáról betelepedett németség többnyire iparos és kereskedő lévén, inkább kereste az Erdélyen végigvonuló kereskedelmi út mentét, mintsem a bejövő forgalom szomszédságát. Ezért mondja Felvinczi, hogy ebben az utcában az ő idejére a szászok már túlsúlyra jutottak. A várfokról való elnevezést az utca végében levő „Magyar kapu"-ról eredetezteti, holott éppen fordított volt a helyzet. E versszak utolsó két sora eléggé értelmetlen lenne, hacsak azt nem érti alatta, hogy a magyarokat (a valóságnak éppen meg nem felelően) dél felőlről: a nagyobb magyar—székely tömbből betelepedetteknek nem gondolja. Ennél azonban mégis sokkal megmagyarázhatóbb e versnek egy másik változatában jelentkező „Désről hozta" gondolat, ebben ugyanis Felvinczi arra a mondára célozhat, amely a honfoglaló magyarok háromszori „Deus" kiáltásával s az ún. „Hétvezér kövé"-vel akarta bizonyítani a megszállásnak Dés felőlről való útirányát.

Ezek után a sorrendet megszakítva, arról kell beszámolnom, hogy a megyeszékhely törzséből történt elsődleges kirajzás, vagyis a Magyar utca és a Kolozsvárral határos nemzetségi telepedésnek (Külső-Farkas utcának) a kialakulni kezdő vásáros, de egyúttal védelmet is inkább nyújtó területre: a Feleki- és a Hárs-hegy lába elé húzódó továbbterjeszkedése (Belső-Farkas utca) közötti puszta területet megfelelőleg egy újabb kirajzás kialakította az eddigi füves, bokros legelőt középen átszelve, a Közép utcát.

[20] Jakab Elek. Oklevéltár I; XLI, XLII. szám.

Idők folyamán a népesség tovább gyarapodván, újabb belsőségek alapítására volt szükség, ezért a Magyar és a Közép utca között elterülő, talán már kertekké átformált városi teraszt rendre kialakított utcával metszették ketté. Ezt, a nagypiaci templom szentélyének irányuló utcát az újabb korban Szentegyház utcának, megelőzőleg pedig Fazakas utcának nevezték. E legrégebbi neve, amelyre 1453-ból maradt fenn adat, bizonyítja, hogy ennek az utcának eléggé későre, tehát akkor kellett keletkeznie, amikor az iparosság e városban számbelileg már eléggé megerősödött, annyira, hogy egyes céhbeliek lakóházai már utcasort is alkothattak. Felvinczi azt mondja róla, hogy te is utca vagy, noha nem nagy — ez alatt pedig azt kell értenünk, hogy noha éppen olyan hosszú, mint a Magyar utca, de mégsem főutca, amiért is nem képezhet külön fertályt, hanem a Közép fertályhoz csatolva, annak képezte mellékutcáját. Ezt a jellegét különben az is bizonyítja, hogy a Nagypiacra kivezető utolsó szakasza csak keskeny gyalogjáróvá szűkült, amit azután a XVIII. század második felében a szomszédos telektulajdonosok be is építettek, s csak a múlt század végén nyitották meg és szélesítették ki újra. Szentegyház utca néven elsőként 1604-ből van róla adatom,[11] jóllehet eredete a reformációt megelőző időkig nyúlhatik vissza.

Egymásutánban most a Közép utcáról kellene szólanom, ehelyett azonban ennek déli mellékutcáját, a valamikor nagy jelentőségű Király utcát (Platea Regis) kerítem sorra. Nevét és igazi jelentőségét meg XI—XIV. századbeli szerepét sem Felvinczi, sem utána következőleg eleddig senki sem ismerte fel. Ugyanis mindenki csak egy bizonyos királyra gondolt (így tett Felvinczi is!) és nem általánosan „a" királyra. Egyedül csak Szabó T. Attila merte felvetni azt a gondolatot, hogy a „király" szó ebben az utcanévben köznév jellegű lehet.[12] Ugyanilyen feltételezés adta nekem is azt az elgondolást, hogy más vidékeken megteendő analógiakeresés után Kolozsvár környékéről is összegyűjtsem a király összetételű helyneveket. Így azután kiderült, hogy ez a Király utca elnevezés semmiképpen sem lehet más, mint a déli irányból a királyi tulajdont képező vármegyének királyi várához vezető s a Farkas nevet viselő nemzetségi birtok, telep, avagy már falu mellett elhaladó és annak lakóitól „Király utá"-nak elnevezett „via publica" (nagy út — országos út). Ez azután a Zsigmond király kori várfalépítést megelőzőleg már átadta forgalmát a valójában későbbi keletkezésű Közép utcának. A várfal felépítése után a forgalom szempontjából annál is inkább elcsenevészedett, mivel a várfal már elzárta előle a várfalon kívüli területekkel való közvetlen összeköttetést. Ezzel szemben lassanként a belváros alaprajzába ugyancsak kelet—nyugati irányban beilleszkedve s utcasorosan kiépülve, Kolozsvár egyik leghosszabb utcájává nőtte ki magát.

Ezek után visszatérve a helyzetileg megelőző Közép utcához (a Platea Mediá-hoz), amely — mint már mondottam — a Magyar utcai fertályból kibocsátott rajképpen, attól a Farkas utcáig elterülő nagy térséget, amelyet ekkor még csak a beépítetlen Király uta tört meg, a nyugat—keleti irányt megtartva, majdnem pontosan metszette ketté. E kirajzás is a magyar

[11] Városi adókönyv (dica) 1604, 10. (A kolozsvári állami levéltárban.)
[12] Szabó T. A. 65.

lakosság közül történt s szerencsés helyzeténél fogva, minthogy rajta keresztül vezetett az erdélyi medencével közlekedő útvonal, a nagyobb forgalom lebonyolítását ragadva magához, nemcsak maga indult el a gyökeresebb (intenzívebb) fejlődés útján, hanem a tatárjárás gyilkolásával s rombolásával nyomorúságos kisebbségre jutott magyarság számára megerősödést hozott, vagyis az anyagi javak növekedésén kívül főképpen a szomszédos Kalotaszegről, valamint a Székelyföldről történt beköltözések folytán számbelileg is megnövekedett. E körülményt jól példázza az a helyzet, hogy a városi igazgatás és bíráskodás székházát: a Tanácsházat is itt építették fel, azután ide tervezték a legerősebb bástyakaput, itt volt a város hatalmas órája, itt őrködött a minden bajra, vészre vigyázó toronyőr és végül, ami a leglényegesebb bizonyíték, a XVI. században itt létesítette a városi tanács a sokáig egyetlen vendégfogadót, kolozsvári nyelven: a városházát. Így olvasható Apor Péter visszaemlékezéseiben az 1687 előtti időre vonatkozólag, hogy ebben az utcában állott a vendégfogadó, a külsejére kifestve a szakácsmesterség nagyméretű cégérével.[13] Bár kétségtelen, hogy az 1655. évi tűzvész teljesen elpusztította ezt az egykor tekintélyes, szép utcát, de mégis aligha hihető el, hogy egynéhány árván maradt telek kivételével, ha mégoly súlyos félszázad következett is utána, ki ne épült volna a Felvinczi koráig. Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy a Közép utca elnevezés és közigazgatási beosztás nem végződik el a Nagypiacba való beletorkollásnál, hanem, tovább tart egész a Főtér nyugati házsoráig, bizonyítván, hogy e piac nem valami tervszerű városrendezés, hanem csak a népszaporulat fölöslegéből kirajzott lakosság főutcáinak csupán egyoldalú házsorosan (szeresen) való fejlődéséből alakult ki.

Déli irányban továbbhaladva s átugorva a már amúgy is bemutatott Király utcát, találjuk a Farkas utcának, az ősi nemzetségi megszállásból kifejlődött telepnek, a Közép utca kialakulása előtti időben nyugati irányban történt továbbterjeszkedését. A legősibb telepedés ugyanis észak felé nem terjeszkedhetett, mert abban az irányban akkor még csak a vármegye birtokolt, sőt dél felé sem helyezhette el embereinek fölöslegét, mivel közvetlen felette a fellegvári szintű terasznak Kövespad néven emlegetett szakasza terült el, itt pedig akár a kelet, akár a déli irányból betörő ellenséges támadás lerohanásának nyílt terep kínálkozott. Ezért akár a totemősről, akár a megszállást vezérlő nemzetségfőről elnevezett telepedésnek nem volt más választása, minthogy a Feleki-hegy és a Hársdomb aljában nyugati irányban húzódó városi teraszon tovább irányítsa kirajzását. Miután pedig ennek a terjeszkedésnek törzse rendre amúgy is feladta nemzetségi tulajdonát képező jellegét, Kolozsvár belvárosának a XV. század elején kőfallal történt bekerítésekor Farkas utcának (Platea Luporum-nak) e szakaszát is magába zárta, mígnem az az ősi foglalás, mint a város egyik hóstátja (Hofstadt-ja) kívül maradt. Belső-Farkas utca eredetéről tehát Felvinczinek már a legcsekélyebb sejtelme sem volt, sőt téved abban is, hogy a várost ért ellenséges támadásoknak leginkább kitett belvárosi utca létére a különböző ostromok alkalmával túlságosan sokat szenvedett volna. Itt ugyanis inkább csak a pusztulás lehetősége volt fenyegető, ellenben az

[13] Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. VI. cikkely. H. n. 1927.

1603. esztendőben történt valóban nagy rombolás nem kívülről történt, hanem a város feldühödött polgársága, megnövekedve a minden zavargásnál jelen levő csőcselékkel, rontott neki a városra és az országra sok bajt zúdított jezsuiták klastromának, s rombolta le rendházukat, főiskolájukat, és szakította be templomuk fedélzetével együtt annak mennyezetét, s zúzott össze minden törhetőt. Mindezt azonban I. és II. Rákóczi György helyrehozta az általuk eszközölt nagyszabású építkezésekkel, majd az 1655. évi tűz pusztítását Apáczai tettereje következtében épülte ki az alig elkészült kollégium. Ilyenképpen Felvinczi a maga idejében legfennebb ha tatarozásra szoruló épületeket számlálhatott volna össze, s a kurucoknak a Fellegvár tetejéről ide röpült, de semmit sem rombolt ágyúgolyóbisától keltett félelemre lehetett volna tekintettel.

A Nagypiac nyugati sora, amelyet a Szeben utcából kiindult útszakasz hozott létre, a Közép és Széna utca egybeolvadási pontjától kezdve, a Torda utcával folytatódott tovább s így a Király meg a Farkas utca nyugati végét lemetszette. Ez azután a déli várfalhoz érkezve, az ottani kisajtón keresztül a belváros temetkezési helyéhez: a házsongárdi temetőhöz vezetett, valamint a keleti irányban haladó Só úthoz csatlakozva, tovább pedig a Feleki-hegyen át vagy a Békás-szöllő, Györgyfalva s Ajton alatt húzódó római úton Tordára közvetítette a forgalmat. Különben a Belső-Torda utcának Felvinczi által említett házában arra az épületre kell gondolnunk, amelyre a sokat szenvedett unitárius eklézsia hűséges fia céloz, vagyis a jezsuitáknak Apafi idejebeli iskolájára, internátusára és rendházára.

Ebből a Torda utcából nyugati irányban nyílott az aránylag kurta Búza utca. Nevének eredetét sem alólírott, sem Felvinczi nem tudja, mert hiszen Búzapiacnak is a Nagypiac déli felét nevezték.

A Felvinczitől említett Kis Fazakas utca az előbbivel párhuzamosan, de a déli várfallal azonos irányban és tőszomszédságában haladó keskeny utca, amelyet ma Fogoly utcának neveznek. Ma, bizony, eléggé szegényes, sőt Felvinczi verséből kitűnőleg, az ő idejében is az volt. De nem is lehetett más, minthogy ide, ebbe a mindenféle forgalmon kívül eső utcácskába annál inkább csak a szegénység költözködhetett be, mert hiszen a mellette végighúzódó várfal már a XVIII. század legelején is egészen romlott állapotban volt; ehhez azután az is hozzájárult, hogy az 1704 októberében bevonuló Rabutin tábornok a várfalakat több helyen s így itt is felrobbantotta.[14] Nevét különben még akkor kellett kapnia, amikor a Közép utcai városnegyedhez tartozott Fazakas utca neve még nem cserélődött át Szentegyház utcára. Ismerjük e város fejlett fazekasiparát, azonban a céh tagjai közül ide inkább csak a szegényebbje költözött.

Újabbkori Fogoly utca elnevezése különben onnan keletkezhetett, hogy nyugati végén a várfalon nincsen semmiféle kisajtó, s ha az ettől észak felé tartó várfalon belőli szorost elállanák, ebből az utcácskából nem lehetne kijutni, tehát fogoly maradna.

Ugyancsak kelet—nyugati irányt követ a Nagypiac déli szerét tovább folytató, utcasorosan kiépített Széna utca (Platea Foeni), amelynek végén állott a Széna utcai kisajtó. Ez azután ellenségjárás idején a Magyar utcai bástyakapuval együtt be volt falazva. Ennek az utcának a nevében a szó-

[14] Jakab Oklevéltára I, 400—04. és Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. 331.

végi magánhangzó lekopván, Szén utca lett belőle, majd a kolozsvári „í"-ző tájszólás Szín utcára alakította. Neve hihetőleg onnan származtatható, hogy külvárosának kialakulása előtt, hajdanta előtte nem kertek, nem legelő és nem szántóföld, hanem szénafű (kaszáló) terült el. Különben Felvinczi gyásza, amellyel erről az utcáról emlékezik meg, inkább csak az ő borúlátásának tulajdonítható, minthogy a városnak e szakasza mindenféle kereskedelmi, valamint hadfelvonulási úttól távol, semmiféle ellenséges rombolásnak sem volt kitéve, tehát csak a városra többszörösen nehezedő anyagi megterhelések miatti kopottság látszhatott meg a benne sorakozó házakon.

A Nagypiac nyugati sorának közepén a keleti oldal Szentegyház utcájának légvonalban megfelelőjeképpen egy, a kereskedelmi forgalmon ugyancsak kívül eső s eléggé keskeny utca hasítja át a háztömböt egészen a nyugat felőli várfalig. Ezt az utcát éppen úgy Felvinczinél, mint a XV. században Kismester (Kys mester) néven találjuk. E régi gyökerű elnevezésnek igazi jelentése már Felvinczi előtt is ismeretlen volt. De nincsen köze a „kés" közszavunkhoz, mint ahogyan egyik közlője képzelte, mert hiszen késcsináló, késmíves, késes foglalkozásnevünk van ugyan, ellenben késmester semmiképpen sem lehetséges. Valószínű különben, hogy poétánk is valami mesteremberrel gondolja kapcsolatba hozni ennek az utcának a nevét, talán az aprómívesre, vagyis a napszámosra gyanakszik, minthogy sorainak az az értelem tulajdonítható, hogy eleink vajon miért éppen a kismesterről nevezték el ezt az utcát, amikor nálánál sokkal jelesebb iparos itt az ács, az ötvös vagy a kovács! — Felvinczi idejére tehát a kismester szó legalábbis Kolozsvárt elvesztette értelmét, holott a vele kortárs: Pápai János, II. Rákóczi Ferenc konstantinápolyi követe még ismerte helyes jelentését, ámbár ő is csak annyit árul el, hogy az általa megnevezett francia La Motre „a protestáns ecclesiában szolgál, minthogy kismesternek hívják, de bizony papnál sokkal többet tud".[15] De nála régebbi források is bizonyítják e foglalkozás egyházi jellegét.

Ennek tudatában a középkori egyházhoz fordulva, ott találjuk a mestert, a „magister scholae"-t, aki a trivium, avagy a quadrivium nagyobb tudományát tanította. Ő a plebánusnak tartozott engedelmességgel, viszont alája voltak rendelve mint famulusok a kántor, az egyházfi (aedilis), a harangozó (campanator) is. Németországi meg erdélyi szász emlékekből tudjuk, hogy nemcsak a középkorban, hanem az újkor első két századában is a vulgáris iskolában mind a fiúkat, mind pedig a leányokat az alapfokú ismeretekre (olvasásra, s ha akarták: az írásra is, továbbá a kátéra meg valamicske számvetésre is) a magister egyik famulusa: az aedilis vagy a campanator tanította. Tehát ezek valamelyike volt a kismester. Minthogy nálunk még a XVII. században is az iskola maga a tanító volt, vagyis eléggé gyakran magának a tanítónak a lakása szolgált a gyermekoktatás helyiségéül,[16] ezenkívül még azt is tudjuk, hogy nálunk a lakóházak megjelölése a tulajdonos, avagy az állandó lakó megnevezésével történt, ezért utcánkat is nem magáról az iskoláról, hanem magáról a benne oktató tanítóról nevezték el Kismester utcának. Ez a kismester pedig akár az egyházfi, akár

[15] Pápai János törökországi naplói. Bp., 1963. 77, 89, 224.
[16] Herepei J.: A gyalui iskola régi mesterei. Kolozsvár, 1947. 14.

a harangozó lehetett, akik azután — az egykori viszonyokhoz mérten — nem voltak tanulatlan emberek, hiszen a szászok között a brassai egyik harangozót 1527-ben éppen iskolamesternek tették meg, Vurpod község campanatora pedig deák (literatus) címet viselt, tehát főiskolát végzett harangozó volt.[17] Ilyenformán meg kell dőlnie Csánki Dezső állításának is, hogy ennek a Kismester utcának az elnevezése családnévből keletkezett volna.

Ezzel nemcsak Felvinczi, de mi is befejeztük Kolozsvár belvárosának XVIII. század eleji utcaneveinek felsorolását, minthogy az a számtalan szoros (sikátor) vagy latinul angiportus, amelyeknek mindenikét ma különkülön névvel nevezik, egykor mind névtelen volt, illetőleg annak az utcának tartozékául jelöltetett, amelyhez közigazgatásilag tartozott (például az Óvári szoros = Angiportus ad Vetus Castrum, ma Kornis utca, vagy a Szappany utcai sikátor = Angiportus ad plateam Smigmattis, ma Szép utca).

Felvinczi versének utolsó versszakában megnevezi a körülbelőleges időpontot, amikor versét szerezte. Ugyanis Rabutin, a császári hadak erdélyi főparancsnoka, 1706 június közepe felé seregével kiindult Magyarországba, hogy ott vegye fel a harcot a kurucokkal. Erdély védelmére Klöckesperg tábornokot hagyta, ő azonban csakhamar elhunyt Kolozsvárt. Alighogy Rabutin átkelt a Meszesen, Erdélybe bejött Pekri Lőrinc kuruc tábornok, és megkezdette előnyomulását Délerdély felé. Természetes, hogy Kolozsvár környékét is útba ejtvén, innen a várbeli csapatokat kicsalta, s mintegy 200 főnyit levágtak belőlük.[18] E vers tehát akkor íródott, amikor a kuruc sereg a vár körül tanyázott, s a szőlőt szűrte, vagyis leszüretelte. Jól tudom, hogy Kolozsvár éghajlata a szőlőt csak október első felére érleli meg és érlelte meg a múltban is annyira, hogy le lehetett szedni. Nos, tehát a kurucok szüretelése legkorábban szeptember legvégén vagy október elején történhetett, s ezért e vers is akkor keletkezett.

Szólunk még arról is, hogy a kézimalomnak e versben történt emlegetése — Vizaknai Bereczk György feljegyzésével párhuzamba állítva[19] — azt jelenti, hogy még a Hídkapu előtt levő malomba sem mehetett ki sem a belvárosi polgárság és katonaság, sem a hóstáti lakosságnak a várba behúzódott töredéke, s ezért nagy vala az ínség; ehhez járult, hogy a termelő gazdák nagyobb része künnszorulván, gabonájuk is a kurucok zsákmányává lett. Tehát a város ekkor ismét körül volt zárva, s ezért a Szappanyvárosban létesített, bizonyosan lóhajtásos szárazmalom sem lehetett elégséges a várban levő kicsépelt gabona megőrlésére, ennélfogva előkerültek a kézimalmok, sőt ahol ilyen talán már nem volt, a sőrlők (sóőrlők) is.

(E cikkemet „Kolozsvár helyrajza" című kéziratos munkám alapján állítottam össze, megtoldva a jegyzetekben felsorolt források adataival.)

[17] Brandsch Henrik: Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. Kolozsvár, 1912. 43—44. és 18, 31.

[18] Vizaknai Briccius György naplója. (Történeti emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből. II, 104—05. Pest, 1860.) és Cserei Mihály Históriája. 362.

KÉT SVÁJCI KERESKEDŐ ERDÉLYI ÚTJA

— Goldast Henrik és Zollikofer György —

Kohn Hillel és Zsakó Gyula a kolozsvári házsongárdi temető III. osztályának B. táblájában a keleti kerítés közelében 1909 őszén találta az alább leírt, hátradőlt „igen szép czimeres", ereszes síremléket. Sajnos, azonban 1911-re már nyomtalanul el is tűnt,[1] úgy, hogy az 1920-as években én már semmi nyomát nem találtam.

E sírkő felirata Kohnék meglehetősen hibás olvasása szerint:

Act • 7
VRAM IESVS VEGYED HOZ
AD AZ EN LELKEMET • IT NYVG
SZIGH AZ VRBAN AZ TEKINTE
TES HENRICH COLDAS BISOF
OEF CZELL HELVETICVS ANNO
1646 FEBRVAR •

A sírkövön megismert név után a felirat ötödik és hatodik sorában felvésett három szó a közölt alakban egészen értelmetlennek tűnik fel, minthogy azonban Coldas Henrikről a következőkben azt a felvilágosítást kapjuk, hogy „helveticvs", vagyis svájci, ezért a nyomkeresés közben figyelmünknek föltétlenül Svájc felé kell fordulnia. Itt azután reá akadunk e három értelmetlen szó megfejtésére is. Ugyanis Thurgaunak, az ország legkeletibb kantonjának nyolc kerülete közül egyiket, a területén levő legnagyobb helységről „Bischofzell"-nek, vagy „Bischofszell"-nek nevezik. A városka maga a Thur és Sitter folyócskák közötti hegylejtőn, a Bodentótól légvonalban mintegy 12 kilométernyire fekszik. Lakói, akiknek háromötöde református, kétötöde pedig katolikus, jobbára földmíveléssel foglalkoznak.[2] Nagyon valószínű tehát, hogy Bischofszell helység neve Coldas származási helyét jelöli, csakhogy a közlők a „de" vagy „von" prepozíciót kifelejtették előle. E feltevésünket megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy — Kohnék szerint — a sírkőre címer volt kifaragva, továbbá, hogy az

[1] Kohn Hillel és Zsakó Gyula: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. (EM 1911: 301.)

Leírásuk szerint a sírkő méretei: magassága eresszel együtt: 115, eresz nélkül: 95, szélessége: 60, vastagsága eresszel együtt 30, eresz nélkül: 23 cm.

[2] Hoffmann K. Fr.: Deutschland und seine Bewohner. III, 60, 61.

elhunytat „tekintetes" címzéssel illették, amely titulus Erdélyben általában véve csak főembereknek járt ki (lásd a fejedelem „tekintetes és nagyságos" címzését is!), noha még azt a feltevést sem vethetjük el, hogy e címzésben a nagyobb megtiszteltetés, illetőleg udvariasság hangja szólal meg a nem utolsó rendű idegen vendéggel szemben.

Ezek után ha most már feltesszük a kérdést, hogy vajon mit is kereshetett Erdélyben ez a svájci idegen? Feleletet rája csak az alább felsorolandó adatok egybevetése alapján kaphatunk.

Mindenekelőtt bizonyosnak kell tartanunk, hogy kolozsvári tartózkodása csupán átmeneti volt, s nem lehetett se politikai, se hadi jellegű, hiszen Svájccal semmi ilyesféle összeköttetésben nem voltunk. Azután pedig nagyon hihető, hogy utazása közben tört reája az Erdély-szerte ekkor dühöngött pestis. E feltevéshez érdekes jelenségképpen fűzhetem hozzá az alábbi képet. Ugyanis a helybeli református harangoztatógazda 1646. esztendei számadáskönyvében a bevételi tételek között ugyanebben a hónapban, amelyben Coldas elhunyt, tehát február 22-én találtam egy Czolikopper György nevezetű férfi részére megrendelt harangozást is.[3] E szokatlan hangzású névre vonatkozólag a zürichi egyetemen tanult édesapámtól annak idejében azt a felvilágosítást kaptam, hogy ez jellegzetes svájci eredetű családnév. Ezt az értesülésemet azután megerősíti a svájci Szent-Gallenben 1730-ban született Zollikofer György Joákim lipcsei református hitszónok és neves egyházi író neve is.[4] A leírásbeli eltérés lehet akár nyelvjárásbeli sajátság, akár pedig a kolozsvári feljegyző helyesírási tévedése. E név után még tovább kutatva, az első feljegyzéstől számított közel két évtized múlva, ismét reáakadtam. Ugyanis az 1664 nyarán Kolozsvárt elhunyt Fejérvári Benedek deák kolozsvári vagyonos kereskedő, városi főbíró, az itteni református egyházközség főgondnoka irományai közül jegyeztem ki: „Becsy adossagokrol Extractus Benedek Deák ur(a)m leirása szerént Anno 1664 november 3. ... 1661 Czolikoffer Cristoph ur[na]k Tall(ér) N. 157." Továbbá „1661 Czolikoffernek gyolcs árra Tall. N. 166."[5]

E névről különben egy svájci lexikon így számol be: „Zollikofer-Familien der Kantone St. Gallen u. Freiburg. Der Name Weist auf den abgegangenen Weiler Zollikofen bei Münsterlingen am Bodensee hin." E család szent-galleni ágáról pedig azt tudjuk meg, hogy „Die Familie ist eine typische Vertreterin des St. Galler Handels. Meistens wurde derselbe von Z. in der Form von Handelsgesellschaften, Familienhandelsgesellschaften u. andern, betrieben, nach Spanien, Frankreich, Oesterreich, Polen usw. ... Der Hauptartikel war Leinwand." A család másik ága „altenklingeni" előnevet használt. Ennek tagjai főképpen polgári meg katonai tisztségeket töltöttek be. Közülük az 1624-ben született Mihály 1679-ben osztrák udvari tanácsos, 1681-ben pedig a magyarországi rézbányászat feje volt.[6]

[3] Szegedy Gergely harangoztatógazda Ratiója. (A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.)

[4] Pallas Nagy lexikona. XVI. 1165. és Garve, Christian: Briefwechsel zwischen Ch. Garve und G. J. Zollikofer.

[5] Fejérvári Benedek deák hagyatéki iratai. (A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.)

[6] Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz. VII. (Neuenburg, 1934.) 675.

A fentebb felsorolt adatokból kitűnik, hogy a Zollikofer családnak hasonlóképpen a Bóden-tó közelében fekvő Szent-Gallen volt a főfészke. Az ottani ágból — amint láttuk — főképpen kereskedők kerültek ki, akiknek azután a bécsi „Niederlag"-ban nagy raktáruk lehetett. Igen, ám, de II. Ferdinánd 1629. augusztus 11-én és 1630. május 25-én kiadott rendeleteivel minden protestáns vallású iparosnak és kereskedőnek felmondotta Bécsben a „Burgerrecht"-et, még azt sem engedvén meg, hogy a birodalmi városok kereskedői itt protestáns vallású ügyvivőket tarthassanak. Megelőzőleg a bécsi ipar és kereskedelem a nürnbergi és más nagy németországi városok mellett — bizony — még számba sem jöhetett.[7] Ferdinándnak ezek a rendelkezései azonban egyszerre a bécsiek kezébe juttatták az osztrák tartományok és Magyarország piacainak áruval történendő ellátását, s ezért a bécsi ipart magát is fejlődésre serkentették. Nem tudom, hogy e tiltó rendelkezést minden országgal, avagy csak a nagy német birodalmi városok iparosaival és kereskedővilágával szemben érvényesítették-e? Annyi azonban bizonyos, hogy Czolikoffer Kristóf követelését Kolozsvárt 1661—64-ben is még mindig mint bécsi adósságot tartották nyilván. De akár raktára lett légyen Bécsben, akár pedig mint országos sokadalmakat járó árus jelent volna meg Erdélyben Svájc kiváló készítményével: a finom gyolccsal kereskedve, nemcsak itt, hanem mindenütt nagy forgalmat bonyolíthatott le.

E lehetőségek tisztázása után bátran ide sorolhatunk egy még korábbi adatot is, mert hiszen a benne előforduló kereskedő elrontott nevében most már biztosan reá ismerhetünk e kereskedőház egyik XVII. század eleji tagjára. Ugyanis Almássy István kassai kereskedő vásárlási könyvében feljegyezte, hogy 1601. február 8—16-i bécsi tartózkodása idején többek között „Collinghoffer György szentgáli polgártól vékony gyolcsot, gallért 749 f. — d. értékben" vásárolt.[8] E nagy mennyiségű áru beszerzéséből nemcsak a hazai kereskedő kitűnő forgalmú üzletére következtethetünk, de bizonyítja a svájci cég nagy raktárát és árainak jó minőségét.

Mindezek után önkéntelenül is felötölhetik bennünk a gondolat, vajon az 1646-ban Kolozsvárt elnyugodott Czolikopper György nem volt-e a nevével egyező svájci cégnek belső tagja, sőt az 1601-ben jelentkezett azonos keresztnevet is viselő cégtulajdonosnak netalán éppen fia, avagy unokája, akit üzleti útja közben a messzi idegenben: Kolozsvárt ért utol a kegyetlen halál?

Zollikofer nevét tudva, most már az itt nyugovó halott kiléte után nyomozva, azt találjuk, hogy a sírkő emlékét megmentő ifjak — nagyon megbecsülendő jó szándékuk ellenére — a név olvasásában is nem tévedtek-e egy kissé? Ugyanis a svájci lexikon Coldas nevet nem ismer, tud azonban egy, mára már kihalt „Goldast" nevű családról, elmondván róla, hogy „Familien patrizischen oder adeligen Ranges in den Städten St. Gallen, Bischofszell u. Konstanz". Ennek ugyan ismeri egy Henrik nevű tagját is, ez azonban a XVI. században élhetett (felesége: Cleopha von Gonzenbach). Az ő unokaöccsét Györgynek hívták, akinek azután felesége Zollikofer Borbála. Ez a Goldast György „zog nach Wien u. starb dort 1675. Mit ihm

[7] Takáts Sándor: Nürnberg város tanácsa és Magyarország. (Századok. 1902: 864.)
[8] Kerekes György: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró 1573—1635. (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1902: 208.)

erlosch die St. Galler u. Bischofszeller Linie der Goldasten".[9] Azt hiszem, nem tévedek, ha ifjabb Goldast Henriket e György testvérének merem megtenni, aki bizonyosan sógorával s egyúttal talán üzlettársával: Zollikofer Györggyel jövén Erdélybe, mindketten itt lelték halálukat.

E képet még továbbfűzve, gondoljunk arra a körülményre, hogy az elmúlt századokban nemcsak a külsőországokbeli, de még a belföldi útra induló kereskedők sem utazgattak egymagukban, hanem az élet- és árubiztonság, valamint a megoszló utazási és szállítási költségek miatt többen összeverődve, kisebb karavánszerűleg vágtak neki a fárasztóan hosszú s — bizony — sokszor nagyon is bizonytalan útnak. Jó útmutató erre vonatkozólag a kassai kereskedők 1632. esztendőben készült céhszabályzata. Ez ugyanis egyenesen elrendeli, hogy „a társaságbeliek vásárokra és vásárokról együtt induljanak, egymást menet-jövet el ne hagyják, bajukban akárhányszor is atyafiként segítsék, mert ha azt, akit elhagytak, meglopják, a fele kárt megtérítik neki".[10] Nos, tehát miért ne gondolhatnánk arra a lehetőségre, hogy a házsongárdi temetőben nyugovó bischofszelli Goldast Henrik és a vele egyidőben elhunyt szent-galleni Czolikopper (Zollikofer) György csakugyan üzlettársak, avagy a távoli erdélyi útra együtt útba indult önálló kereskedők, akiknek végzetes útjuk továbbvezetett megszokott Szent Gallen — Bécs közötti járatuknál is! Ilyeténképpen a Goldast Henrik sírkövén Kohn és Zsakótól látott címerszerű faragvány akár kereskedői jelvény, akár pedig nemesi címer is lehetett. Nagy kár, hogy a leírásban nem közöltek róla akármilyen rövid leírást, mert — hát — amiként Bácsi Istvánné Hosszú Margit sírkövén — a levantei kereskedők jelvényét — a púpostevét láttam kifaragva, ugyanúgy kerülhetett valami effajta szimbólum az itt nyugovó sírkövére is, bár sokkal valószínűbbnek tarthatnók, hogy a nemes Goldast család beszélő címere semmisült meg e kővel együtt, amely tehát a szokásos címerpajzsban aranyágat ábrázolhatott.

Az Erdélybe avagy talán még azon túlra is ellátogatott kereskedőket útjukra hihetőleg még mások is elkísérték, s ezért ha a társak útközben el is pusztultak, még mindig maradt valaki, aki tisztességes eltakarításukról és emlékük megörökítéséről is gondoskodott. De az sem lehetetlen, hogy valamelyik kolozsvári üzletfelük, netalán éppen a fentebb megnevezett Fejérvári Benedek deák vállalta magára ezt az emberbaráti kötelességet, hiszen szállóhelyük is hihetőleg őnála volt, minthogy mind a Nagypiacon, mind pedig a Széna utcában vendégfogadásra is alkalmas háza vala.[11] Ezenkívül azt is láttuk, hogy a sírkő felirata magyarul vala megszerkesztve, amit csak idevalósi valaki írhatott elő a kőfaragónak.

E sírkővel kapcsolatos minden lehetőség tisztázása után legyünk arra is tekintettel, hogy Erdélybe s a kapcsolt részekbe bizonyosan nemcsak az akadémiákon tanult diákok révén kerültek be a nyugat-európai szabadabb szellemi áramlatok, de behozhatták ezt a külsőországokat járó hazai vagy pedig az onnan üzleti ügyekben ellátogató kereskedők meg iparosok is. Sajnos, ezeknek azonban aránylag csak kevés emlékét őrizzük. Éppen ezért minden ilyen lehetőségre még a szellemi áramlatok adattárának is szüksé-

[9] Hist.-Biogr. Lexikon. III, 590—591.
[10] Kerekes György i. m. (M. Gt. Szle. 1902: 185.)
[11] Fejérvári Benedek iratai.

ges felfigyelnie. Mindezekkel kapcsolatosan azt is meg kell említenem, hogy a Károli Gáspár által fordított bibliának Újszövetségében az Apostolok cselekedetei VII. részének 59. versében István vértanú utolsó felfohászkodása pontosan megegyezik e sírkő feliratának kezdő mondatával,[12] ezért bizonyos, hogy az itt nyugovó férfiú társával együtt hitében a helvét vallást vallotta.

(Részlet a „Kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei" című kéziratos munkából.)

[12] Jesus Kristusnak Ujj Testamentuma. Ultrajektom, 1794. 115.

PATRÍCIUS-NEMZETSÉGEK MŰVELŐDÉSI SZEREPÉHEZ

— Wivey Gáspárné Filstich Anna és családja —

Várallyai Lőrinc prédikátor 1659. évi június 29-én gyászbeszédet mondott Ibrányi Ferenc felett az ibrányi várban a keserves háznál a szín alatt. E beszédnek azt a részét, amely a temetési szokásokkal ismertet meg, érdemes idéznünk, hiszen a fenti címben megnevezett asszony utolsó útjára is útmutatást nyerhetünk belőle e sorokból: „De miben áll a Tisztességes Temetés. Bizony nem a' felettébbvaló költséges pompákban; a' holt Testnec, mind magának, mind fekvö Koporsójának és temető Sirjának, czifra, aranyas, ezüstös, köves, selymes &c. öltözeteckel, s- minden egyéb frisségeckel-való czikornyázásiban. ... Elég a' Tisztességes Takarétásra a' szegény testnec megmosása, fel-öltöztetése halotti állapotban illendőképpen; vagy csak tiszta gyolcsban, lepedőben takargatása, mint az Idvezitönknec; egy fa koporso a' mértékletes, nem ama pogányi (mint ha el-vesztettüc volna) rajta-való kesergés, a' tisztességes fel-késérés, és a' menetel közben a' közönséges halandoság felöl-valo istenes elmélkedés: a holt ember felöl, szeretet szerént-valo emlekezés, annac joságos cselekedetinek emlegetése, Istennec azért áldása magasztalása, s- követése azoknak: és végezetre a földben bé-tétel jövendő boldog fel-támadásnac reménsége alat."[1]

1925 őszén a kolozsvári házsongárdi temetőnek egyik legművésziesebben, leglendületesebben és leggondosabban kifaragott sírkövét találtam meg a két főutat összekötő első keresztút feletti táblában.[2] Nem is csoda, ha a keservesek e követ bizonnyal a legkitűnőbb kőfaragóval készíttették, mert hiszen az alatta nyugovó asszony és leányka Kolozsvár nagy tekintélyű és valóban nagyon értékes polgárcsaládaihoz tartozott.

A síremlék anyaga: mészkő; alakja: háromszög átmetszetű ormós koporsó; kidolgozása: a betűk alakjának komolyságát s a címereknek lendületes, szép és címertanilag is kifogástalan rajzát a kő egyszerű simasága még csak emeli. Mestere ugyanaz, mint aki az 1647-ben elhunyt Hertel Péter és Balási Késcsináló Jakabné közös síremlékét faragta. Erre vall a kidolgozás azonos jelenségein kívül a kő méretei közül a feliratos lap magasságának pontos egyezése is. Ámde nagyon lehetséges, hogy az 1643-ban elhunyt Bácsi István főbíró és felesége síremléke is az ő alkotása. A rajzkészség biztos vonalvezetése, a formák lendületes alakítása, a betűk egy-

[1] Várallyai Lőrincz: Tekéntetes és Nemzetes Vaji Ibrányi Ferencz Temetése. (Sárospatak, 1659.) 2/A—B. levél.

[2] I. osztály, C. tábla, 157. számú sír.

szerűsége, szépsége s a kőnek minden sallang nélküli ízléses beosztása, mind erre vall.

A kő jelenlegi állapota: nagyon kopott és az ápolatlanság következtében itt-ott mállott is. Méretei: a szöveglap magassága: 56, az egyes betűké pedig: 4,7 cm. Egyéb méreteit a kőnek részbeni földbe süllyedtsége s a reá nőtt fatörzs miatt megállapítanom nem sikerült.

A déli lap faragványának leírása:

Két oldalán hornyolt, szögletein lecsapott, csücskös talpú pajzsban kiterjesztett szárnyú, mellére hajtott fejű, nyakán nyíllal átlőtt hattyú koronán áll jobbra. Jobbra néző koronás nyílt sisakjának dísze: két kiterjesztett sasszárny között cölöpmentében állított nyílvessző hegyével felfelé. Gazdag takarók mindkétfelől. A címer mögötti rész eredetileg felirat nélkül maradt, a ma rajta olvasható szöveg ötnegyed század múlva került a kőre.[3]

Az északi lap felirata[4] és címerének leírása:

IT NIVGSZIK AZ INB BOLDOGVL KI(mvlt) WICEY GASPAR
NAK KEDVES HA3AS TARSA FILSTICH ANNA EGY KIS
LEANKAIAVAL KI HOLT MEGH DIE Z6 IANVARY AN 1650
ELETENEK PENIGH 35 ES3TENDEYEB̄
IOB KEONYVENEK 19 RES3EB A3 Z5 Z6 VERSEIB̄
ENIS IOL TVDO HOGY A3 EN MEG VALTO EL ES HOGY A3
VTOLSO EMBER A3 (fe)OLDBEOL FELTAMAD TOVABBA MINEK
VTANNA A3 (fergek) A3 EN TESTEMET ME(gra)GHIAK ÉS MINEK
VTANNA FELEBREDEK • EBBEN A3 TESTB MEG LATOM A3 IST(ent)

A felirat mögötti faragvány: kétoldalán hornyolt, szögletein lecsapott csücskös talpú pajzsban nyakán lándzsával (?) átdöfött ugró egyszarvú. Koronás nyílt sisakjának dísze: a pajzskép növekedőleg, de a farok kunkorodik. Gazdag takarók mindkétfelől.

A déli lapon látható faragvány, amely a kolozsvári Viczei család címerét ábrázolja, azonos kéz műve az északi lapon kiképzett kolozsvári Filstich családéval, jóllehet a déli lap pajzsa zömökebb, a takarók pedig sokkal dúsabbak az északi lapon levőknél. E különbséget föltétlenül a mintául kapott címerrajzoknak más és más képírótól való származása indokolja.

A déli lap, vagyis a családfő részére fenntartott hely feliratát, bár rokon család leszármazottjának emlékét örökíti meg, késői származása és jelentéktelensége miatt szükségtelennek tartom elemezni; ezt annál is inkább megtehetem, mert e sírban pihenő asszony neve Kolozsvár múltjának amúgy is sok derék személyét vetíti elénk.

E kő alatt tehát az 1650. esztendő január 26-án 35 éves korában elhunyt Wicey Gáspárné Filstich Anna teteme pihen. Bizonyosan vele együtt tért nyugovóra újszülött leánykája is. A kolozsvári református egyházközség harangoztatógazdája, Szegedy Gergely deák, ugyanezen a napon vezette

[3] Utána jóval későbbi korú, kezdetleges vésettel felírva: ANO 1773 Die 4 ta Augusti Holt Meg NEMES ES NEMZETES FOJFALVI NAGj IANOS (és) STENCEL SARANAK E(1)Nv Peter Nevu Kistsi Fijak.

[4] A feliratbeli idézetben előforduló romlásokat a bibliai Jób könyve 19. részének 25. és 26. versei alapján zárjelben egészítettem ki.

be számadáskönyvébe: „Viczey Gasparnenak az harom Harangokat kilenczszeőr vonatuan f. 4 den. 50"-t fizettek érette.[5] Ilyeténképpen — naponta kétszeri harangozást véve számításba — temetése 30-án mehetett végbe. Ugyanis Geleji Katona István kánonkönyvében úgy állapította meg, hogy „a hű keresztyének holttestét tisztességesen kell eltemetni harangszó, ének, tanitás (vagyis prédikáció) által; tehát a közrendűeknek négyszeri: jelentő, intő, összegyüjtő, kikisérő harangszót adni, nemeseknek naponként kétszer is lehet harangoztatni. Közrendűek felett egy, főbbek felett két tanitás tartathatik, ide értve a papokat is. Főrendűeknek négyet is lehet adni, de a botránkoztató rigmusverselés örökre eltöröltetik".[6]

Wicey Gáspár feleségét másfél évtizeddel élte túl. A szabócéh számadáskönyvében az idegen halottak eltemetéséből befolyt jövedelmek között találtam feljegyezve: 1665. július 28-án „Vicei Gaspar Ur[am] teme(tésétől adtak) fl. 2 den. 50."[7] Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a sírkövön csak előzetesen kifaragott címerét találjuk, de az ő emlékét megörökítő feliratot nem, egészen bizonyos, hogy az ő teste más sírgödörben lelt nyugvóhelyet, vagyis első felesége halála után másodszor is megházasodhatott, s ezzel újabb kiscsaládot alkotva, még holtteste sem térhetett vissza első házastársához.

Mielőtt Wicey Gáspár szűkebb családjáról szólanánk, hadd emlékezzünk meg mind az ő, mind pedig felesége eleiről, akik nemcsak Kolozsvár belső életében, hanem kiváló észbeli tehetségükről is tévén tanúbizonyságot, egyszerű, városi polgárember létükre, az ország közéletében és szellemi mozgalmaiban is nem csekély jelentőségű szerepet töltöttek be.

A Viceiek a Belső-Szolnok megyei Vice faluból származhattak be Kolozsvárra. Közülük legelőször Viczei Péter nevét találjuk, aki 1496-ban törvényszéki ülnöki tisztet töltött be, majd 1521-ben Viczey Tamásra mint esküdt polgárra van adatunk.[8] Azután a bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyvében fordul elő egy nagyon érdemes bejegyzés. E szerint ugyanis az 1526. év első felében „Andreas Wiczei Colosvarinus" nevezetű férfiú iratkozott be az egyetem tanulói közé.[9] Ez a bejegyzés egyúttal bizonyság a család magasabb értelmi színvonalára is, amely a költséges külsőországokbeli tanulásért nem sajnált áldozatot hozni. Majd a XVI. század közepén családjuk két férfitagja is tekintélyes helyet töltött be városuk közéletében: Antal és Péter. Közülük az előbbi 1560-ban, sőt 1568-ban is városi főbíró, az utóbbi pedig 1569-ben esküdt polgár.[10] Szereplésük abban az időben folyt le, amikor Kolozsvár polgársága hitvallásul az unitárius vallást tette magáévá, követve Dávid Ferencet és Heltai Gáspárt. E század második felében azután három Viczeit is találunk az ötvösmesterek sorában: Jánost, aki 1579-ben halt meg, Tamást, aki ugyanebben, Mátét, aki a következő esz-

[5] Szegedy Gergely ref. harangoztatógazdának számadáskönyve az egyházközség levéltárában.

[6] SpFüz. 1865: 687.

[7] A kolozsvári szabócéh exaktorainak ratiója, amelyet az ENM levéltárában Kelemen Lajos főigazgató szívességéből használtam annak idején.

[8] Jakab Elek: Kolozsvár története. I, 563, 583.

[9] Schrauf Károly: Magyarországi tanulók külföldön. IV, 188.

[10] Jakab Elek i. m. II, 84, 121, 138, 157. és Kolozsvári Sándor—Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I, 181.

tendőben vétetett be a céh mesterei közé.[11] Közülük Máté hagyott maga után maradandóbb emléket. 1603-ban mint magyar részről megválasztott városi tanácsos tette le Rudolf hűségére a Basta fővezértől megkívánt hódolati esküt.[12] Néhány évvel ezután, 1611. „3 sept. külde az város négy polgárt Szebenben az fejedelemhez: Szőrös Mátyást, Viczei Máthét, Kozma Istvánt, Szőlősi Péter deákot" Báthori Gábor haragjának megengesztelésére.[13] Ugyanez a Viczei Máté a Báthori idejében tartott utolsó mustra alkalmával, 1613-ban, mint a Kolozs megyei Bós faluban birtokos, egy gyalogos katona kiállítására köteleztetett.[14] Az 1615. évről az az emlékezet róla, hogy szeptember 27-én Kolozsvárra érkezett Bethlen Gábor fejedelem három napi itt-tartózkodása idejére Vitzej Máthé házának volt vendége.[15] E tájban azonban tekintélyes egyénisége ellenére sem található már a városi tisztségeket viselők között; oka ennek az a körülmény, hogy ekkor már a református egyház híveihez tért át. Ismeretes helyzet ugyanis, hogy csak I. Rákóczi György kifejezett akarata hozta meg 1641-re a református polgároknak a kolozsvári közhivatalokra való választhatóságát. Az 1609. évben Báthori Gábor jóvoltából itt is megalakulván a helvéciai hitet valló egyházközség, a város unitárius törzslakosságából éppen Viczei Máté lehetett az elsők egyike, aki nyíltan is az új gyülekezethez csatlakozott. Erre bizonyságot Szenczi Molnár Albert naplójának következő bejegyzésében találtam, szólván arról, amikor Bethlen Gáborhoz való utaztában Kolozsvárt megállapodott: „1615. jan. 29. Predikállot az uj ecclesiában Stephanus Dési, eius collega senior dn. Lucas, primarius fautor Vicei Máté, Jónás deák." Ezenkívül még 1617-ben, valamint 1621-ben is megemlékezik róla, 1624-ben pedig azt tudjuk meg, hogy több polgártársával együtt éppen ez a Viczei Máté tette lehetővé Szenczi Molnár „Az Keresztyeni Religiora es igaz hitre valo tanitas" című Kálvin-fordításának megjelenését.[16] Tehát mint főoltalmazónak (fautornak), későbbi néven főjóltevőnek (patrónusnak) bizonyosan jelentőségteljes feladat jutott a szervezkedés sok nehézségével küzdő egyházközség életében. Az egykorú feljegyzés szerint idősebb Viczey Máté 1623 májusában halt meg, és 15-én temették el.[17] Halála után a Széna utca sarkán állott 3200 forintra értékelt házának összeírt leltárában nemcsak nagy vagyontárgyairól számoltak be az osztoztató bírák, hanem — miként Jakó Zsigmond tudtunkra adja — „a legváltozatosabb és a kor kolozsvári polgárának izlését leghívebben tükrözi" a dúsgazdag Viczey Máté képanyaga. Lakását „ramaba czinalt" képek díszítették, amelyeknek száma húsz darab volt, s feltételezhető, hogy volt közöttük netalán Itáliából eredő komolyabb alkotás is. „Viczey otthonának azonban a legkülönlegesebb díszei azok a »kilenc remek, gypsbeol eonteot tablak« lehettek, amelyek az

[11] Az ötvöscéh jegyzőkönyve. II. köt. (Használatát az ENM levéltárában Kelemen Lajos főigazgatónak köszönhetem.)

[12] EOE. 459. és Kolozsvári—Óvári i. m. I, 250.

[13] ETA IV, 178.

[14] Gen Fűz. 1906: 122.

[15] Deésj István városi sáfárpolgár számadáskönyve. 1615. 93, 258. (A kolozsvári állami levéltárban.)

[16] Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. 67. Idéztem már az Adattár I. kötetében is.

[17] Városi tanácsi jegyzőkönyv, 1625. 377. és Balásffi Bálint jegyzőkönyve. 250. (Mindkettő az állami levéltárban.)

osztoztató-bírákból is kicsalták a remek jelzőt."[18] A XVII. század első évtizedében egy másik Viczeivel: Tamással is találkozunk, ez azután hihetőleg fia a korábbi évtizedekben élt ötvösmesternek. Ifjabb Tamás már külsőországokat járó árus volt. Vele egyidőben találjuk Viczei Pétert, akinek vagyonosságát bizonyítja, hogy 1616-ban 1603 forint 95 denárius kölcsönt adott Lisbona Gerard nagybányai aranyváltónak.[19] Majd az 1634. esztendei országos seregszemle alkalmával a „Colosváriak lovasai" között írták összse: „Nagyob Viczei Péter és Kisebb Viczei Péter" polgárokat, akik birtokuk után együteesen egy lovast állítottak ki.[20] 1637-ben egy Viczey György nevű szappanyosmester hagyatékában az osztoztató-bírák számos könyvet találtak, közöttük a többek között Cicero, Vergilius s Rotterdami Erasmus művét.[21]

Az 1627. szept. 23-án kelt osztálylevél néhány részlete valamelyest többet árul el Máté gyermekeiről, és unokáiról: „Ez árnyékvilágból ki szólít ván ő kegyelmét Wicey Máté uramat, maradtanak fiai, leányi és unokái az kik között diviziót kellett celebrálni, városunknak törvénye szerént, úgy mint az első feleségétől unokái ezek tudnia illik Wicey Péter uram gyermeki, Wicey Tamás uram leánya Wicey Kis Anna és Nagy Ferencz alias Szabó. Az második feleségétől maradtanak ugy mint Wicey Margit asszony, Stÿn Lukácsné, Wicey Anna, Wicey Máthé, ki mostan 15 esztendős, az második Wicey Antal ki mostan tizenhárom esztendőbe járó, Wicey János mostan nyolcadfél esztendős" ... „Wicey Péterné ... volt az megnevezett öt árváknak tutora, az Istenben elnyugott Wicey Péter uram után."

Az idősebb nemzedék leányági leszármazottai közül megemlítendő az 1596 előtt elhunyt Barát (Münich) Sebestyén gazdag kolozsvári kereskedő és felesége Viczey Anna, akiknek hagyatékában az osztoztató bírák 13 képet írtak össze, amelyek közül négy klasszikus tárgyú „eoregh", tehát nagyméretű volt, és meglehetősen nagy értékűre: 16 forintra becsülték, mígnem a többiek együttes becsértéke 8 forint volt.[22] Rajtuk kívül nem hallgatható el néhai Vicey Kata és ura, a most elhunyt Igyártó Ötves Mihály ötvösmester. Az ő leányuk Czeti Izsákné és másik leányuktól maradt unokájuk: Bácsi Gyurkó, a későbbi nagyon derék kereskedő, 1606. március 10-én hivatalosan megosztoztattak.[23] Kívülük idézem Vicey Mártának és férjének: Begreczi Bálint ötvösmesternek a nevét; 1607-ből való sírkövecskéjüket, a kettősvárfal közötti régi temető emlékeként őrzi a kolozsvári Régiségtár.[24] Az utóbb felsorolt Viczeiek közti közeli atyafiságot, sőt nagyon valószínűleg testvéri viszonyukat bizonyítja az a körülmény, hogy az 1606. évi osztozás-

[18] Jakó Zsigmond: Az otthon művészete a reneszánsz Kolozsváron. (Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 368, 374—375.)

[19] Jakab Elek i. m. II, 553.

[20] Lázár Miklós, gr.: Kolozs-vármegye 1634-iki lustrája. (TT 1878: 198.)

[21] Jakó Zsigmond i. m. 388.

[22] Uo. 374. és 375. és Goldenberg Samuil: Kolozsvár kereskedelme a XVI. században. (Idézett kiadvány 307.)

[23] Régeni Asztalos János feljegyzéseinek könyve, amely eredetileg az osztoztatóbírák jegyzőkönyve volt. (Az ENM levéltárában használtam Kelemen Lajos főigazgató szivességéből.)

[24] Nagy-ajtai Kovács István: Vándorlások Kolozsvár várfalai körül. (Nemzeti Társalkodó. 1840: 67.) 1935.-ben került ismét napvilágra a Petőfi u. 4. sz. telekről.

kor a kiskorú Bácsi Gyurkó képében az édesapán: Bácsi Istvánon kívül Viczei Máté és Begreczi Bálint jelentek meg.[25]

Ne felejtkezzünk meg Vicej Anna asszonyról és uráról: idősebb *Kassai Istvánról* sem.[26] Sírjukat ugyan nem ismerjük, de bizonyos, hogy szétporladt csontjuk a házsongárdi temető földjével vegyült. Kassai 1592-ben állott be a kolozsvári ötvöscéhbe.[27] Jeles képességei közéleti feladatokra hívták el. Kemény János fejedelem önéletírásában róla ilyen értékelést találunk: „Vala egy Kassai István vén ember, kinek eszének nagy tulajdonitása vala, expertus ember is vala, kiváltképpen a jurisprudentiában."[28] Segesvári krónikája szerint: „1613. 11. febr. menének az erdélyi urak követségben az második Mátyás királyhoz, szép drága ajándékokkal: Gilyén Imre, Kamuti Farkas, Kassai István deák."[29] Küldetésük célja bizonyosan összefüggésben volt a megelőző év december 24-én kötött törökellenes megállapodással.[30] Bárha az 1613. esztendőben tartott Kolozs megyei mustra alkalmával Kassai még csak egyetlen jobbágytelkes rődi birtokosként íratott be a lajstromba,[31] de a három hónap múlva fejedelemmé választott Bethlen Gábor udvarában már országos tisztségeket betöltő főemberként találjuk. Bethlen ugyanis békés uralkodása érdekében már 1613 októberében Gerendi Mártont a portára, novemberben pedig Sarmasági Zsigmond főurat, Kassai István fejedelmi tanácsos és kincstárnokot, valamint Bengner (Benkner) János brassai polgárt a német császárhoz küldötte követségbe.[32] 1626-ban Kemény János azt jegyezte fel: a Brandenburgi Katalinért küldött követség tagjaiul Bethlen Rákóczi Györgyöt, Károlyi Mihályt, Mikó Ferencet, Kassai Istvánt s velök több főembert és úrfit jelölt ki.[33] Kassai azután a fejedelemmé választott I. Rákóczi Györgynek is kedvelt embere volt; ekkor az országos ítélőmesteri tisztséget nyerte el, s mint ilyen egyike volt azoknak a fejedelmi titkos tanácsosoknak,[34] akikről Szilágyi Sándor történettudósunk úgy emlékezik meg, hogy „az öreg Rákóczinak s részben fiának is három olyan bizalmas embere volt, kiknek tanácsa nélkül nem cselekedett: Kassai, Kemény, Bisterfeld".[35] Különösen Kassai tanácsára adott sokat. Az öreg fejedelemnek nem egy olyan levele ismeretes, amelyben nagyobbik fiát arra inti, hogy Kassai tanácsának kikérését semmiképpen el ne mulassza. Éppen ezért valóban nagy szomorúság fogta el a messze földön hadakozó fejedelmet, mikor kedves emberének sír felé hajlásáról értesült. 1644. november 15-én Rimaszécsről írta: „Kassai uramat isten gyógyitsa, csak éljen, ha ágyban (is) fekszik, használhat." Amikor azután kolozsvári otthonában történt elmúlása mégiscsak bekövetkezett, 1644. december 26-án

[25] Régeni Asztalos János följegyzéseinek könyve.
[26] A kötelendi és ajtoni birtokok iratai. (A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.)
[27] Ötvöscéh jegyzőkönyve. II.
[28] Kemény János fejedelem önéletírása. (Pest, 1856.) 405, 410.
[29] ETA IV, 181.
[30] Jancsó Benedek: Erdély története. Kolozsvár, 1931. 133.
[31] Gen Füz 1906: 122.
[32] Bojthi Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor tetteiről. (Erdély Öröksége. IV, 8.) és ETA IV, 182.
[33] Kemény János i. m. 78.
[34] RMK III, 1483, 1503, 1569.
[35] Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György családi levelezése. VII. lap.

Ónodon kelt soraiban Rákóczi arra figyelmeztette az ifjú fejedelmet, hogy a temetésen föltétlenül jelen legyen.[36]

Tatrosy György rövid önéletírásában beszéli el, hogy 1644-ben „Kassay István az nagy tanaczios ury feo ember es substitutus cancellarius megh hala Colosvarat die 4 de(cembris) es el temettetek ugjan ott. Ez feó ember attiat, anniat, battiat, nenyet, hugat, eőczjet en mind ismertem Cassan, de bizonjara feó emberre leőtt volt Erdelyben egy erszeny giarto fiabol(;) ez jambor feó embert, Viczey Anna leven felesege, Colosvarat ket izben szolgaltam annor. 9, noha nem sokat fizetett az eó termeszety szerent, hazanal mind az altal tanulgatassom nem volt artalmamra. Isten niugossa megh az jambort az én edes aszszonjommal eó kegyelmevel egjütt".[37]

Egyszerű polgári származása ellenére Kassai családja utódaival már a főemberek közé került. Ömaga az 1634. esztendei seregszemle alkalmával már 8 lóval lustrált,[38] ami azt bizonyítja, hogy nagy takarékosságával már szép vagyont szerzett magának, ami nemcsak pénzben, ingóságokban, de birtokokban is állott. István nevű fia Gerendi Márton és Apafi Anna Klára nevű leányát tartotta feleségül,[39] ennek leszármazottai azonban már csak leányágon élték túl az egy nemzedéket. Utódait a Mikes családban találjuk meg, s így dédapjává lett a bujdosó Mikes Kelemennek, II. Rákóczi Ferenc hűséges hívének.

A XVII. század derekán élt Viczeiek közül különösen Péter, István és Gáspár nevével találkozunk gyakrabban. Mindegyikük részt vett a város közigazgatásában, még inkább azonban egyházának belső életében. Péter nevét ott találjuk annak a küldöttségnek a tagjai között, akik „Anno 1656 die 11 Juny Apaczay (Csere János) Uraimmal erkeztenek Fejervarrül".[40] Istvánt az 1680. évi Kolozs megyei lustrában mint kolozsmonostori káptalant sorolják fel.[41] Végezetül Gáspár, az itt pihenő asszonynak javakorban levő ura, a református egyházközség vagyonleltárát fejedelmi rendeletre 1664-ben összeíró nyolc gondviselő (kurátor), valamint az első konzisztórium 1652. esztendei megalakításakor annak egyik tagja s az alapokmányt is aláíró és megpecsételő részeseinek egyike,[42] tanult, képzett ember, aki tekintélyes könyvtárat is gyűjthetett magának. Ennek romjaiból három latin nyelvű munkát a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam meg. Ezek közül kettő 1665-ben bekövetkezett halálakor hagyatékképpen jutott az iskola tulajdonába, a harmadik pedig Kovásznai Péter püspök könyvtárába kerülvén, őtőle szállott a többi mellé.[43]

[36] I. h. 285. és 296.

[37] Domokos Pál Péter: Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései. (ItK 1957: 257.)

[38] Lázár Miklós, gr. (TT 1878: 198.)

[39] Gyulai Rihárd: Adatok a Gerendi család történetéhez. (Gen Füz 1906: 51.)

[40] H. J.: Apáczai Csere János lakozásának ismeretlen részletei. (Pásztortűz: 1925: 261.), és Adattár II. 460. — Viczei Péterről szól még az 1637 október 27.-i osztálylevél is, ilyenképpen: Az elhunyt Viczey Györgynek „maradván penig két árvája úgymint Peter, mely most anno[rum] 17 és Kis Kata, mely most annor[um] 9. ... De mivel hogy az relicta az fiának Péternek mikor idegen országban bocsátotta tanolni, adott költségre neki készpénzt 60 Rf:"

[41] Gen Füz 1908: 111.

[42] A kolozsvári ref. eklézsia levéltárában: „Discordia inter Curatores Ecclesiae Orthodoxae Claudiopolitanae Complanatio" és az eklézsia vagyonleltárkönyve 1664-ből.

[43] A kollégium nagykönyvtárában M. 16; N. 18; Q. 246. számú könyvtári jelzéssel voltak ellátva.

Érdemesnek tartottam e derék polgárok emlékét bárha csak vázlatosan is emlékünkbe idéznem, hiszen a késő utódok ma már nevét sem ismerik Kolozsvár e tanult, értékes s a szellemi mozgalmak áramlataitól sem idegen családnak. De nem kevésbé derék tagokat számláltak az itt nyugovó tisztes asszony gondolkozásukban és cselekedeteikben is egészen magyarrá lett hozzátartozói.

Filstich Anna Kolozsvár egyik legtekintélyesebb, egy évszázadon keresztül majdnem mind csupa jeles ötvöst adó szász nemzetiségű patríciuscsaládjából származott. Elődei mesterségükön túlmenőleg nemcsak céhük vezetésében, valamint a városi közigazgatásban, hanem Erdély kereskedelmi és pénzügyi életében is jelentős helyet töltöttek be. Közülük különösen az 1547-ben ötvösmesterré lett idősebb Filstich Pétert emelhetjük ki, akiről érdekes jelenségképpen számolhatunk be, hogy az 1580—1597. évek közötti időben csupán három évben nem választották meg céhmesterré, holott társai csaknem évről évre változtak. Nála azonban még jelentőségteljesebb feladat jutott hasonlóképpen Péter nevet nyert fiának. Őt 1587-ben avatták a helybeli ötvöscéh tagjává. 1603-ban már mint városi tanácsos tette le Rudolf császárnak a hódolati esküt. Ezzel csaknem egyidejűleg nyerte el Basta tábornok és a császári biztosok elhatározásából az aranyváltás jogát. 1607-ben a fejedelmi pénzváltó főnöke, kamarai prefektus, azután az egész erdélyi nemesércbányászat feje. Ettől kezdve általában czémentes Filstich Péternek hívták, minthogy caementum az arany-ezüst salak latin elnevezése. Hivatalos helyisége és műhelye a kolozsvári Óvár mai Kornis utcájában, a templom déli fala elé épített kőházban volt; az utca kiszélesítése miatt homlokzatán jórészben lebontott épület mostani magos földszintes maradványának utca felőli falában látható egykori kőtáblácska hirdeti:

DOMVS
CEMENTARIA
ET AVRICVSORIA
1608.

A Nagypiac északi során az egykori névvel Híd utcai saroktól számított második nagy épülettömbben a pincelejárat ajtajának 1597-ben faragott szemöldökkövén a házsongárdi temető síremlékén is kiábrázolt címerük bizonyítja családi fészküket. Ebben a fokozottabb igényeket is jól kielégítő házban 1607-ben Homonnai Bálint fejedelemjelöltet, a következő évben pedig Bánffi Dénest, Báthori Gábor fejedelem sógorát látta szállásra és ellátásra vendégül. A Bethlen Gábor uralkodásával nyugodtabb mederbe jutott ország belső életében — mint országos főtisztviselőnek és fejedelmi tanácsosnak — Filstich Péternek tekintélye is egyre emelkedőben volt, Segesvári Bálint is krónikájában úgy emlékezik meg róla, mint a fejedelem kedves emberéről, akit azonban a szegények s még a jórendűek is erősen szidalmaztak a rossz pénz miatt, amely nagy kárukat okozta. Ugyanis — a pénzügyi helyzet megszilárdítása érdekében — ő tanácsolta Bethlennek a félgarason való beváltást, holott ennek forgalmi értékét a fejedelem három garason rendelte el. Különben egyike volt a református szászok szószólóinak, aki Kassai Istvánnal együtt imaházat szerzett számukra. Fejedelme

elmúlását nem várva be, nála néhány hónappal korábban: 1629. március 31-én hunyt el Kolozsvárt.[44]

Rákóczi Zsigmond fejedelem még 1607. november 6-án Kolozsvárt kelt adománylevelével ennek a Filstich Péternek és örököseinek egész Aranyosbánya (Offenbánya) mezővárosát, amely ekkor puszta vala, elhagyott bányáival és négy Fehér megyei bányászfaluval együtt azzal a feltétellel ajándékozta, hogy a bányákat állítsa helyre. Filstich Péter halála után Filstich Lőrinc, Ferenc és Zsigmond testvérek 1630-ban az új fejedelemhez fordultak az adománynak reájuk való ruházását kérve. Bethlen István azután felhatalmazta őket, hogy ezeket a csaknem egészen összeomlott, egykori fiskusi bányákat helyreállítsák.[45] Ennek, a Filstich család nagy tekintélyét megalapozott derék férfiúnak bizonyosan testvére volt az a Filstich Lőrinc, akinek lakóháza Kolozsvár főterén a mai tanácsház nyugat felőli harmadik szomszédja; ennek három, ma már másodlagos helyre befalazott faragott ajtó-, illetőleg ablakkerete tanúskodik az egykori építtető tulajdonosról az 1572. és 1591. évekből, valamint viseli a Filstichek előbb ismertetett címerét.[46] Biztosan megállapítani nem tudom, hogy a két idősebb Filstich közül melyiknek volt fia a városban nem kisebb közbecsülésben részesült másik Filstich Lőrinc. Az ő tevékenysége országos jellegű közügyekig ugyan nem emelkedett, de mint idősebbik Rákóczi Györgynek ügyes és megbízható s éppen ezért kedvelt embere, szilárd támasza volt Kolozsvárt s egyúttal számos megbízatásnak leglelkiismeretesebb intézője. Elismert tekintélyét mi sem bizonyítja jobban, mint az 1641. évi főbíróválasztás. Ugyanis amikor a fejedelmi kívánság következtében az itteni reformátusság elnyerte a jogot a város közigazgatásában való részvételre, legelső alkalommal is az unitárius Samarjai (Szemerjai) Jó Mihály királybíróval egyidőben a főbíróválasztásnál Filstich Lőrincet tisztelte meg a százas tanács bizalma. S bár ő ifjabb korában még az unitárius vallás követője, sőt 1622 táján éppen egyházfi is, a szászság egy részének átállásakor azonban ő is a reformátusok gyülekezetéhez csatlakozott. Rákóczi azután, amikor az 1638. esztendőben elhatározta a Farkas utcai puszta templom felépítését, s elhatározását országgyűlési végzéssel törvénybe is iktatta, a munkálatok „építőmester"-ének nevezett irányítójául éppen őt választotta ki. E sok fáradsággal és felelősséggel járó megtisztelő, de egyúttal csak tiszteletbeli megbízatást 1645 táján bekövetkezett haláláig a legnagyobb odaadással töltötte be. Rákóczi ezen kívül — mint bizalmi emberének — az ötvösmívek elkészíttetésénél is gyakran igénybe vette szolgálatát. Különösen a török portára évenként megismétlődőleg küldött ajándékok elkészítéséhez kapott megbízatásoknak mindig megelégedésre tétetett eleget.

A maga egyéni tulajdonságain kívül tekintélyét még vagyonossága is növelte. Ugyanis polgári javai mellett külső ingatlan javakat is szerzett. Így részjószága volt a Belső-Szolnok megyei Szótelkén. Nemkülönben há-

[44] Jakab Elek i. m. II,; Novák János: A kolozsvári ötvösczéh a XVIII. századig. 34.; ETA IV, 170, 172, 178, 195—196.; Veress Endre: Basta György hadvezér levelezése és iratai. II, 180.; Kolozsvár város számadáskönyvei az állami levéltárban; Sándor Imre: Kolozsvár címeres emlékei. 34—35.

[45] Jakab Elek i. m. II, 467, 594.

[46] Debreczeni László: Az 1953. évi kolozsvári műemlékösszeírás. (Kelemen Lajos-emlékkönyv. 229.)

zasságai révén is kiváló összeköttetésekre tett szert. Első felesége a hasonlóképpen nagy tekintélyű és vagyonú, kolozsvári szász református kereskedőcsaládból származó Stenczel Anna. Ettől született Anna nevű leánya éppen e sírban nyugovó Wicey Gáspárnéval azonos fiatal asszony. Talán nem tévedek, ha rajta kívül leányuknak tartom még azt a Filstich Kata asszonyt is, akihez — mint mátkájához — ecsedi Róthi Orbán kővári főkapitány, majd kassai generális és helytartó, a fejedelemnek régi, jámbor, meghitt híve 1640-ben látogatóba Kolozsvárra érkezett.

Stenczel Annának 1635. szeptember 3-án bekövetkezett halála után Filstich 1637 februárjában újra megházasodott. Ez a második feleség már születésileg is magyar asszony: özvegy Harinai Farkas Miklósné Zádori Erzsébet, ifjabb Zádori Ferenc leánya volt. Tőle született Péter nevű fia azután már egészen magyarnak számított. Ez a Péter ő maga, halála után 1686-ban második felesége mint Kolozs megyei birtokos lustrált. Kata nevű unokáját, a családnak utolsó sarját, idősebb báró Bánffi Zsigmond vette feleségül.[47]

A Filstich család emlékezete — a Viczeivel ellentétben — már nem pusztult ki olyan maradéktalanul, igaz, hogy csak helynévképpen maradt meg, mert a Szamoson túl, a Szentgyörgy-hegy alatti területtől a város felé elterülő határrészt még ma is Flistik-nek nevezi a hóstáti lakosság.

Emlékezzünk még meg a Filstich Anna édesanyjának: a *Stenczel,* másképpen Beüchelt (Brührhelt) családjáról is. Ennek tagjai mint ügyes kereskedők övéiknek általánosan elismert tekintélyt és jómódot szereztek. Közülük Stenczel András 1600-ban királybíró, 1610-ben azonban már árváit említik.[48] Hihetőleg ezek közé tartozott Anna asszony is. Hasonlóképpen fia lehetett Stenczel Imre is, aki az eddig is jónevű üzletet annyira megnövelte, hogy járműveivel egészen Konstantinápolyig, Velencéig meg Krakkóig szállított és hozott árut. Az ő házáról jegyezték fel az osztoztató-bírák 1637-ben, hogy tizenkét „vy szep, Ramaban foglalt velenczey Sibilla képek"-et találtak.[49] Imrének valószínűleg testvére volt ifjabb Stenczel András. 1622. május 6-án az ő házába szállott a nagybetegen ideérkezett Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony, s egy heti szenvedés után itt is fejezte be életét május 13-án.[50] Másnap ugyanitt helyezték koporsóba, s azután itt ravatalozták fel, végezetül pedig 24-én ugyaninnen indították útba Fehérvárra.[51] Stenczel András háza e két és fél hét alatt egész Erdély érdeklődésének középpontja volt. Maga a fejedelem is a szomszéd házban, Gellyén Imrénél szállott meg.

A Stenczel-atyafiságnak 1628. évi pereskedéséből látjuk, hogy kolozsvári Stenczel Andrásnak és Imrének rokona, Stenczel Ferenc hasonlóképpen kereskedő, Bácsi István városi főbíró veje. Kolozsvárnak ő is főbírája, akit az 1647. évre a református szászság részéről választottak meg. Halála

[47] H. J.: A kolozsvári farkas-utcai templom 1638—1647. évi felépítésének története. (Kézirat.)

[48] Az 1600. évi városi sáfárok számadáskönyve. és 1610. évi adóösszeírás. 26. (A kolozsvári állami levéltárban.)

[49] Jakab Elek i. m. II, 829. és Jakó Zsigmond i. m. 374.

[50] ETA IV, 191.

[51] RMK I, 539. (Én a sárospataki református nagykönyvtár példányát használtam, amelynek könyvtári jelzése: S. 963.)

1648. március 24-én következett be.[52] Az ő leánya volt az a másik Stenczel Anna, akit a nagy hírű tudós Bisterfeld János Henrik gyulafehérvári professzor első hitvesének: Alsted főprofesszor leányának halála után 1643-ban feleségül vett.[53]

A Stenczel család bár a XVII. század folyamán még tartotta szász nemzetiségét s így Stenczel András nevű leszármazottja 1683-ban a szász nemzet részéről választatott meg országgyűlési követül, de a Habsburg-uralomnak Erdélyre történt kiterjeszkedése idejére már egészen magyarrá vált: ugyanez a Stenczel András 1699-ben a kolozsvári református egyházközség főkurátora.[54]

A Viczei, Filstich és Stenczel családokkal való futólagos megismerkedésünk kapcsán a Házsongárd néhány olyan érdemes lakójának emlékét idéztük fel, akiknek pontos nyughelye ma ugyan ismeretlen, személyük azonban méltó képviselője Kolozsvár értékes, tanult, derék polgárságának. A régebbi századokból csupán az 1650-ben, január 26-án, 35 esztendős korában elhunyt Wicey Gáspárné Filstich Anna szép és a hozzáfűzhető emlékekben gazdag sírköve az egyetlen, ami e város lakóinak e nagy találkozóhelyén emlékeztetőül reánk maradt.

A következő sorokban a *legszűkebb családjára* vonatkozó adatokat igyekszem összegyűjteni.

Miképpen e korban mindenütt, akképpen itt is bő volt a gyermekáldás, ámde bőséges volt a halálozás is. Szegedy Gergely református harangoztatógazda számadáskönyve szerint 1646 nyarán egy-egy hónapi időközben a pestis Wicey Gáspáréknak három leányát vitte el,[55] az a kicsi leány pedig, akivel — a sírkő felirata szerint — az anya együtt szállott sírba, valószínűleg újszülött, s így Wiceyné az ő világrahozatalának lehetett áldozata. Az elhunytakon kívül mindössze még két gyermekükről van tudomásom. Ezek az életben maradt leányok: Margit Gönczi Istvánné és Erzsébet kolozsvári, másképpen sárospataki Tatár Mihályné, akik Filstich Lőrincnek Zádori Erzsébettől született Péter nevű fiával 1669-ben a szótelki részjószág felett pörösködtek.[56]

Gönczi Istvánról és feleségéről puszta nevükön kívül semmi más adatom nincsen, a másik Wicey leányról azonban már valamivel többet tudok. Ugyanis Barcsai Ákos fejedelem 1658-ban kelt nemesítő levelével belovári Tatár Mihály kolozsvári esküdt polgárnak különböző időkben és helyeken teljesített hű szolgálatáért, valamint (első) feleségének Büki Sárának és Ferenc, Anna, Borbála, Sára nevű gyermekeinek nemességet és címert adományozott.[57] Ezután négy esztendő múlva meghalt a felesége,[58] s ő újból megházasodva, Wicey Erzsébetet vette házastársul.

[52] Kolozsvár városi törvénykezési jegyzőkönyv: 1628, VII, 17. és Sáfárszámadáskönyv 1647: 593, 1648: 458., továbbá Szegedy Gergely számadáskönyve. 1648.

[53] Sáfárszámadáskönyv. 1643: 78, 512.

[54] Jakab Elek i. m. II, 772. és a ref. eklézsia „Series rerum" című konzisztoriális jegyzőkönyve.

[55] Szegedy Gergely számadáskönyve szerint: 1646 VI. 25-, VII. 31-, VIII. 29-én harangoztak Viczey Gáspár uram egy-egy leányának.

[56] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. VI, 478.

[57] Sándor Imre: Czímerlevelek. II, 93. (Az adománylevél kelte: 1658. dec. 1. Segesvár.)

[58] A szabócéh számadáskönyve: „1662 Die 30 May Tatar Mihalyne temeteseteol attak fl. 2. den.—" (Az ENM levéltárában volt.)

Tatár Mihály derék, igyekvő ember, a város igazgatásában szenátori tisztséget is viselt. Mint magánember, takarékos, szerző vala. Felesége rokonának: Kassai Ferenc és neje Bánffi Sára királyfalvi birtokosoknak Kolozs megyei fejérdi és kötelendi birtokait, valamint a Dobokai és Ombozi réven kisjenei Nádudvari Jánosra szállott ugyancsak kötelendi részjószágot az 1657., illetőleg 1660. években zálogba vette. E jószágok birtokjogát az 1679. év utolsó előtti napján kelt adománylevelével Apafi fejedelem is megerősítette. Tatár Mihály már megelőzőleg elkészítette végrendeletét. Ennek értelmében, minthogy gyermekei mindannyian elhaltak, mind a fejérdi, mind pedig a kötelendi birtokokat felesége elhunyta utánra a kolozsvári református egyházközségnek hagyományozta. Tatár Mihály 1679 decemberében meghalván, özvegye a következő esztendőben újra férjhez ment. Második ura Köbölkúti Szántó György kolozsvári lakos, aki a református eklézsiában előbb számvevői, majd gondnoki tisztséget is töltött be. 1694-ben írott végrendeletében a felesége haszonélvezetébe jutott birtokokat véglegesen átengedte az egyházközségnek mint jogos tulajdonosnak.[59] Wicey Erzsébetet 1688. június 8-án történt eltemetése után,[60] hat év múlva: 1694-ben ura is követte.[61] Ilyeténképpen tehát — Erdély önállóságának megszűnésével — a fejedelmi pártfogókat vesztett, sőt a prédára éhes császári hatalom által javaiban megcsonkított gyülekezet olyan állandó jövedelmi forráshoz jutott, amely azután több mint két évszázadon át a rendszeres kiadások eléggé tekintélyes hányadának fedezetéül szolgálhatott.

Moller Márton görlitzi főpapnak 1593-ban megjelent „Manuale de preparatione ad mortem" című munkáját Zolyomi Perina Boldizsár evangelikus esperes 1614. évi magyar fordítása után 1698-ban Pápai Páriz Ferenc is újra lefordítva, „Pax Sepulchri" címen kiadta.[62] Ebben a többek között egy „vagyoné valami Orvosság, mellyel az ember élhetne, hogy az halálnak ösztönétől ne kellene félni?" című fejezetben írt imádság következő szavai e század kálvinista híveinek lelkivilágát híven jellemzik, bizonyságául annak a helyzetnek, hogy a sok elemi csapást, szörnyűséges járványokat és ellenséges pusztításokat a bizonytalan sorsú emberek csak ilyen hittel tudták csüggedés és összeroppanás nélkül átvészelni: „Mert ekképpen szól ómaga Cristus Vrunk: Én vagyok az élet, és az fel támadás, az ki hiszen én bennem, ha szintén meghalnais(,) éll és minden az ki éll, és hiszen én bennem, meg nem hal örökké. Hiszed-é ezt, én lelkem? Igenis én Vram Christusom, te tudz mindezeket s' tudod aztis, hogy énis benned bízom, tégedet szűmben tartalak, magamat az te szent igéddel vigasztalom, mindenestül fogván magamat reád bízom. Ezokáért bizonyos vagyok, hogy énis azok közzül való vagyok, az kik halált soha nem látnak, és az ő röttentésének fulankiát meg nem kostollyák. Ezt engedgyed énnékem Vram Iesus Christusom az te szent és igaz beszéded szerint Amen."[63]

[59] A fejérdi és kötelendi jószágok iratai az egyházközs. levéltárában.

[60] A szabócéh számadásai szerint: „1688. Die 8 Junii Köbölkutine Aszonyom temetesetöl per(cipialtam) fl. 2 // 25"

[61] A végrendelet kelte: 1694. augusztus 30. Kolozsvárt. (A konzisztoriális jegyzőkönyv (Series Rerum 26. lapon) 1694. október 24-én „boldogult"-ként említi.

[62] RMK I, 1526.

[63] Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. (Debrecen, 1931.) 142.

Jób könyvének e sírkőre felvésett szavai ugyanazt a lelki biztatást, sőt erőforrást adták, mint a „Pax Sepulchri" fenti szavai. És ekkor, amikor minden összeomlani látszott, amit a nagy fejedelmek belátó elgondolásai mind az anyagi, mind pedig a szellemi téren a XVII. század dereka tájáig létrehoztak, valamint az ezalatt a lelki fejlődésre ébredt közszellem is alkotott, a Habsburg-elnyomás következtében csaknem egészen talajt vesztett. Így tehát egyelőre nem maradt más hátra, mint vagy a konjunktúrával megalkudni, vagy pedig — miként a nagy többség cselekedte — mindentől visszahúzódva, megnyugvást keresni a Mollerék által hirdetett hitvilágban, s a cartesiusi, és minden más elveket meghagyva a tudósok egyelőre még eléggé ártatlan boncolgatásának.

AZ ISKOLAI TANÍTÁS ELSŐ NYOMAI KOLOZSVÁRT

Felvinczi György Kolozsvár városáról 1706-ban írott költeménye egyik változatának utolsó előtti szakaszában így versel:

Muzsám, hozzád Késmester ád
Még egy követséget:
Hol kaphatták tü apátok
A késmesterséget?
Ha nincsen ács, ötves, kovács,
Nem ad oly vérséget...
Nem feleltek, de már tesztek
Ritmusaimban véget.[1]

Felvinczi csakugyan nemhiába veti fel a kérdést: miképpen lehetséges, hogy éppen a késcsinálókról neveztek el utcát, amikor a számosabb és derekabb ács-, ötves-, kovácscéhbeliek emlékét egyetlen utca sem őrzi?

Bárha nyelvészetileg semmi lehetetlenség sincsen az amúgy is „i"-ző nyelvjárású Kalotaszeggel határos városban a feltételezhető kés szónak kis-re való átváltására, amikor éppen ezzel az utcával szomszédos Széna > Szén utcát a köznyelv Szín utcának mondotta; ámde bizonyos, hogy nyelvünk nem ismeri a „késmester" szót, mint ahogyan nincsen asztal-, lakat-, fazékmester, azonképpen késmester sem lehetséges, helyettük azonban van asztalosunk, lakatosunk, fazakasunk, nemkülönben késesünk, késmívesünk meg késcsinálónk. Itt tehát a verselő önkényes szófejtésével állunk szemben.

Ettől eltekintve, ha a másik változat „kismester" szavával kísérletezünk, így sem találunk semmiféle mesteremberre, mert elődeink többek között a segédmunkát végzőket nem ezzel, hanem az „apró" szóval összekötve, „aprómíves"-nek nevezték, miként 1755-ből Kézdivásárhelyről fennmaradt adat is bizonyítja: „Az apro Miveseknek is hogy bele ne unnyák a mindennapi terhes munkát néha néha pálinkára adtunk 2 Rfl. 15 xr." Kolozsvárról a Farkas utcai kollégium 1656—57. évi építési munkálataiból idézek még példát, úgymint „Az kü mijes melljett apro mijes

[1] Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtört-énetéhez. (Pest, 1872.) II. 121.

vott 2", valamint: „Az Alczoknak es Egieb apro mijeszeknek Kener szütesre vitetett Varadj Ur' Buzatt."[2]

Hasonló helyrajzi megjelölés után kutatva, így találjuk Rápóti Pap Mihály emlékiratában 1639-ben feljegyezve a debreceni „Mester utcá"-t.[3] Ámde Zoltai Lajos 1939-ben arról számol be, hogy „Debrecenben Mesterutcának a XV—XVI. században a mostani Bethlen-utcát hívták. . . . Csak a XVIII. században terjedt el a Nagy- és Kismester-utca elnevezés." Ez a névjelölés pedig — szerinte — onnan eredt, hogy a XIV. század elején Debrecennek ez a része a magát e városról nevezett gazdag és előkelő családból származott Dousa mester (magister Dousa) tulajdona volt. Azt a magyarázatot, hogy a Mester utca név eredete a benne lakó iskolamesterekre, másként professzorokra vezethető vissza — szerinte — semmiféle történeti adat nem támogatja.[4] Zoltai vélekedésének abból a szempontból valóban igazat kell adnunk, hogy a XV. században tulajdonképpeni professzorokat itt nem kereshetünk, ellenben zárdán kívüli, egyházi szolgálatban álló iskolamesterekről mégis miért is ne lehetne szó, annál is inkább, mert még kétszáz esztendővel ezelőtt is az alsó fokú iskolák maguk tulajdonképpen egyek voltak magukkal a gyerekeket oktató tanítókkal. Erre ugyanis Erdély-szerte számtalan példát találunk. Sőt még az is nagyon gyakori eset volt, hogy tanteremül a tanítónak éppen a lakószobája szolgált.[5]

Ezenkívül Komáromban is találunk Mester utcát. Forrásom szerint a polgárság, az egyház és néhány környékbeli birtokos adományából felépült az új középiskola, s az 1797. január 2-án tartott megnyitó ünnep alkalmával „a régi mester utcai ó iskolából a templomba átjött a férfi tanuló sereg".[6]

Ötven évvel ezelőtt talán Lindner Gusztáv kolozsvári egyetemi tanár közleményében éppen e Kismester utcával kapcsolatosan azt olvastam, hogy ő e kismester elnevezés alatt az egyházfit érti. E feltevés helyessége azóta nagyjában be is bizonyosodott. Így találtuk például az egri székesegyház építéstörténetének oklevéltárában:

az 1495. esztendei számadások szerint a székesegyház fedésére költöttek: „Kysmesther pro rubea terra ad Orozy fl. III.", vagyis világosabban: Kysmesthernek vörösföldért Oroszból 3 frt. Azután 1493-ban „Kysmesther Stephano Kysmesther quod ad iter domino et annuatim ad ecclesiam fenestras, lucernás etc. facit et pro suo servicio fl. V. Eidem pro reparacione fenestre magine ad ecclesiam fl. I."[7]

Egy sokkal későbbi forrás: Pápai János, II. Rákóczi Ferenc törökországi követe naplójában feljegyezte, hogy

[2] Cs. Bogáts Dénes: Háromszéki oklevél-szójegyzék. (Kolozsvár, 1943.) 8. és kolozsvári ref. quártások számadáskönyve 5/A, 33/A. (Az eklézsia levéltárában.)

[3] Varga Lajos: Nánási emlékirat (SpFüz. 1858: 166.)

[4] Zoltai Lajos: A debreceni legrégibb utcanevek. (Debreceni Képes Kalendárium 1939: 93.). E forrásomra Sőregi János ny. múzeumigazgató szíveskedett felhívni figyelmemet.

[5] Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története. Deés, 1896. 6. és Herepi J.: A gyalui iskola régi mesterei. (Kolozsvár, 1947. 14.)

[6] Szekeres Mihály: A révkomáromi ref. iskola múltja. (SpFüz. 1864: 573.)

[7] Détshy Mihály: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai (Művészettörténeti Értesítő, 1964: 3. és 13.).

1706. február 1-én: „A francia kis mester jött hozzám, ki is idvezült Tökölyi fejedelemnek kedves embere volt."

1706. február 22-én: „A Manifestumot küldöttem a francia kis mesterhez, hogy megfordítsa franciául."

1707. június 12-én: „Akkor nálam lévén muszi La Motre, aki natione gallus, de vallását változtatván in evangelicum, jött ide s itt a hollandica protectio alatt vagyon. Az ecclesiában szolgál, aminthogy kis mesternek hivják, de bizony papnál soknál többet tud."[8]

Ugyanezeknek a naplóknak 1963. évi kiadásához fűzött magyarázatok szerint: Aubry de La Mottraye (1674—1743) francia hugenotta, ebben az időben az isztambuli angol követség szolgálatában állt, tanítói minőségben („kis mester"). Beutazta Ázsia és Európa nagy részét. 1727-ben megjelent nagy útleírása az isztambuli életre is egyik legjobb forrás.[9]

E francia kismesternek tehát értelmes, tanult férfiúnak kellett lennie.

A hajdani Németországban, sőt Erdélyben a szászoknál is azt látjuk, hogy a Schulmeister, vagyis rector scholae még a reformáció első századában is az iskoláért felelős, de nem tanít egyedül, mellette vannak a segédek, a famuli, kik alatt a cantores, campanatores és discantistákat kell értenünk. Így 1596-ban „a két campanatores (vagyis harangozó) feladata a fiukat az olvasás, irás és számolás elemeire tanitani". Közülük Petrus a brassai szentbertalani iskola campanatora 1527-ben rector scholae-vá lesz, Mihály, Vurpod campanatora 1525-ben literatus (deák) címét viseli, ezért nem tételezhető fel róla, hogy (semmi más, mint) csak sekrestyés és harangozó" lett volna.[10] Jóllehet e famulusok az iskolamesternek, ez pedig az eklézsia felszentelt papjának volt alárendelve, mégis a világi törvényszék ítélete alá nem tartozó, polgári életet élő egyének valának.

A szászok között s éppen Brassó városában 1544-ben történik először említés a „rector puellarum"-ról.[11] Azt hiszem, hogy az ő személye sem lehetett más, mint maga a harangozó, miként a XVII. század folyamán azt látjuk, hogy a kolozsvári reformátusoknál a leánykák oktatása bár a kántorok kötelessége volt, e feladat a század utolsó évtizedében mégis a harangozóra bízatott.[12] De ha ez nem is lehetett főiskolákat végzett diák, mint volt a fentebb említett vurpodi harangozó, vagy pedig a kolozsvári leányok tanítója: az 1624-ben elhunyt unitárius Hozman János diák, aki — a reánk maradt sírkövére kifaragott céhjelvény tanúsága szerint — tulajdonképpen kádár foglalkozású volt,[13] mégsem lehetett főiskolai képzettség nélkül, amit „diák"-mellékneve is bizonyít.

De arról is meggyőződhetünk, hogy a harangozás még a későbbi időben sem lehetett lealázó feladat, erre például említhetjük meg, hogy Erdély számtalan egyházában, így többek között a Belső-Szolnok megyei Bethlen-

[8] Pápai János törökországi naplói. (Magyar Századok-sorozat. Bp. 1963.) 77, 89, 224.

[9] I. h. 428.

[10] Brandsch Henrik: Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. Kolozsvár, 1912. 43—44.

[11] I. h. 18, 31.

[12] Herepei J.: Az erdélyi leányoktatás első nyomai. (Erdélyi Helikon. 1928: 303—309.)

[13] Herepei J.: Hozman János diák kolozsvári leányiskolai tanító. († 1624.) EM 1944: 126—28. és e kötetben.

ben, a Bethlen család ősi fészkében is 1644-ben a rektor jövedelmét képezte „az estveli harangozásért egy házi kenyér".[14] Nemkülönben 1678-ban a Kolozs megyei Oroszfáján gyűlésezett lelkipásztorok kérik a harangot adományozó nemzetes oroszfáji Mikó Miklóst, hogy a haranglábat a papilakhoz közel állítsák fel, hogy „ne kelletnék ollyan messzére járni, harangozási alkalmatossággal, az praedicatornak az nagy sarokon".[15]

A fentebb felsorolt XVI—XVII. századbeli példákból következtetve, ugyanilyen lehetett a helyzet a középkorban is, vagyis — amint már említettük — az iskolát tulajdonképpen maga az iskolamester alkotta, illetőleg nem az épület volt fontos, hanem a benne működő, azaz benne lakó oktató. Minthogy pedig a házak megjelölése ekkor a tulajdonos, avagy a bérlő személyével történt, ezért hiszem: a Kolozsvárt természetbeni lakást élvező kismester, lett légyen az akár a kántor, akár az egyházfi (aedilis), akár a harangozó (campanator), akár más alantas egyházi személy (lektor, orgonista), mégis mint fontos és különleges feladatot betöltő férfiú, foglalkozásának megjelölésével nemcsak lakóházának, hanem utcájának is névadójává lett.

Szabó T. Attila Kolozsvár helytörténeténél nélkülözhetetlenül fontos munkájában összegyűjtötte az erre az utcára vonatkozó adatokat is. Így találja a késői 1696. évben: „Platea angustae ... qui ... ex ... Platea Széna Uccza in Plateam vulgo Kis Mester uccza nominatam ducit." Azután idézi Csánki Dezső által 1451., 1457. és 1460. évekből felsorolt „Kysmesther" elnevezéseket.[16] Csakhogy Csánki téved, amikor ezt családnevének tartja foglalkozásnév helyett.

Erdélyi iskolákra vonatkozólag Brandsch Henrik a legrégibb hiteles adatot az 1334. évből Szászváros környékéről ismeri;[17] ha tehát elfogadjuk a kolozsvári „kismester" elnevezést az iskolatanító megjelölésére, amiként nem is tehetünk másképpen, abban az esetben az itteni iskola, amely hihetőleg szintén szász alapítású intézmény, ezután csak több mint száz esztendő múlva ad magáról életjelt a mesteréről elnevezett utcanévben.

Ezek szerint megállapítható, hogy a mester (magister) nagy valószínűséggel az a tanító, aki a nagyobb tudományokra, a kismester pedig az, aki az elemi ismeretekre, úgymint az olvasásra s ha akarták, az írásra is, nemkülönben valamicske számtanra, azután a kátéra s az egyházi énekekre oktatta az ifjúságot. Erre találunk útmutatást, illetőleg bizonyítékot Apor Péternek „Metamorphosis Transylvaniae" című munkájában, amelyben a kolozsvári jezsuita iskola 1680—90-es évekbeli körülményeiről számolván be, elmondja, hogy „akkor penig nem hitták az mestereket ugy, hogy: rhétorok mestere, syntaxisták mestere, principisták mestere, hanem *nagy* mester, *középső* mester, *kis* mester ... Volt egy igen kicsiny bolt, abban lakott az mester, aki az grammaticát, syntaxist tanitotta, ... mert az az ki az kis iskolát tanitotta, az convictusban hált. Azon kivül volt egy ház, abban lakott az az mester, az ki az rhetoricát és poesist tanitotta."[18] Termé-

[14] Kádár J. 110.
[15] Eredeti oklevél a SzNM. levéltárában.
[16] Szabó T. Attila: Kolozsvár települése a XIX. század végéig. (Kolozsvár, 1946.) 67. — Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza. V, 317.
[17] Brandsch 11.
[18] Apor: Metamorphosis Transylvaniae. XIII. cikkely. Az catholica religióról.

szetes, hogy a még régebbi időkben az iskola nem volt osztályokra tagolva, hanem aszerint, amint a tanulók a tudományokban előbb haladtak, volt kis és nagy iskola s így kis- és nagymester.

Ugyancsak Kolozsvárt a Nagypiac közepén emelkedő székesegyházról Karácsonyi János megállapította, hogy a XIV. század derekán már épülőfélben volt.[19] A templom nyugati bejáratával szemben álló plébánia-házat 1450-ben Schleunig Gergely plebánus építtette[20] egy, már korábban is meglevő papilak helyére vagy még inkább annak kibővítésére. Ezeket is megfontolva, magának a középkori iskolának is föltétlenül ezen a tájon kellett állania, hogy — mint egyházi intézmény — hasonlóképpen a plebánus állandó felügyelete alatt lehessen. Tehát a Kismester utcának a plebánia kapujától és telkének végétől könnyen való megközelíthetőségét is bizonyítékul sorolom fel az egykori iskola fekvésére vonatkozólag.

Az iskolának még különös tekintélyt kölcsönzött menedéket adó joga — miként Brandsch idézi — egy 1577 után kelt rendelkezés szerint: „az asylumok s az egyház más menhelyei, templom, paplak, iskola és temetők mindenütt sértetlenül tartassanak, mint azt a reformatio előírja."[21] Ez a menedékjog bizonyosan nem újabb keletű, hanem egész Európa keresztyén középkorának hagyatéka, amint az — a tanulókra vonatkozólag — a legújabb korig is öröklődött, s azt azután csak nagy ritkán merte megtörni a hatóságok önkénye.

Meg kell még magyaráznunk az egri kismesternek a székesegyház építésénél jelentkezett polgári jellegű tevékenységét is. Bizonyítékért ismét csak a szászok hagyományőrző iskoláihoz kell visszatérnünk. Így találjuk, hogy még a XVI. századbeli egyházi törvények szerint is a tanítónak mindenekelőtt papjának kell engedelmeskednie; benne lássa urát... Ezen felfogásnak, hogy a pap az úr, a tanító pedig szolgája, megfelel azon kívánság, hogy a tanító a papját naponként látogassa meg és ajánlja fel szolgálatait... A rektoroknak és segédjeiknek különösen aratás és szüret idején kellett a papnak dolgozniok.... De hiába törekedtek a zsinatok arra, hogy ezen visszaéléseket megszorítsák, hangoztatván, hogy a papok a tanítót földmívesmunkákkal túl ne terheljék.[22] Ezzel szemben az egri kismester legalább a temploma körül végzett kézművesi teendőkért valamelyes díjazást kapott.

Ismételjük meg, hogy ha Brassóban 1544-ben alkalmazott az egyház „rector puellarum"-ot, nemkülönben kellett ennek Kolozsvárt is lennie, s netalán ez is vagy ugyanaz, vagy pedig egy másik kismester lehetett.

[19] Karácsonyi János: Mikor és kik kezdték építeni a kolozsvári Sz. Mihály egyházat? Pásztortűz 1925: 111. — Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály templom. Kolozsvár, 1936.

[20] Jakab Elek: Kolozsvár története I. 441—42. (Buda, 1870.) — Balogh Jolán: Kolozsvár műemlékei. (Bp.) 1935. — Debreczeni László: Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei. (Kelemen Lajos-emlékkönyv.) Kolozsvár, 1957. 227.

[21] Brandsch 46.

[22] I. h. 55.

A GYULAFEHÉRVÁRI ISKOLA ÚJRAÉLEDÉSE

A múlt idők szemlélésében lehetetlen az eseményeket csupán az egymás melletti történések szemszögéből felsorolnunk, ellenben észre kell vennünk azoknak egymásutániságát, vagyis egymásból logikusan történő következését. E folyamatnak egy-egy feltűnő állomása tehát nem árnyékolhatja be a megelőző eseményeket, mert hiszen az eredmény az odáig megtett út nélkül létre sem jöhetett volna. Így Bethlen életművei is fokozatos fejlődés következményei.

Az egymásra ható erők kiteljesedésének végigkövetése maradjon az oknyomozó történetírók feladata, az adatközlő pedig csak egy-egy szálát igyekezzék megtalálni Bethlen legnagyobb kulturális alkotásának: a fehérvári academicum collegium létrehozásának folyamatában. Ezért vehettem észre az alábbi pontocskát is, amely azután arra enged következtetni, hogy a János Zsigmond uralkodása alatt nagy tervekkel indult,[1] de a Báthoriak alatt csaknem hamvába holt fehérvári iskolát Bethlen uralkodásának már első éveiben ismét a fejlődés útjára igyekezett terelni.

Tummes Lang, vagyis Hosszú Tamás kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvébe 1617. január 8-án azt jegyezte fel, hogy „Júttanak Tizen Harman Deakok Waradrol welek Wrúnk Szolgaia Nagy Mattias,[2] Urúnk kuldy Feierúara Eokket. Salús condúctúsok Leúen Wrunktol ... B. W. h. Wizik az Tizen Negy Embert Tordaigh kett Eőkor Szekeren Partekaiokis leúen."[3] Ismeretes, hogy a deáki fokozatot csakis az iskolai törvényeket kb. 16—18 esztendős korukban aláírt tanulók érhették el, ennélfogva tehát bizonyos, hogy ezeket az ifjakat Bethlen a kiváló váradi iskola jeles deákjai közül abból a célból választatta ki, hogy a fejleszteni szándékolt fehérvári iskolában a diáktisztségeket viselőket, úm. a kollaboratorokat s a primariusokat a püspök e jól képzett ifjak közül válogassa ki. Állításomat az is megerősíti, hogy e deákok portékájukat is magukkal vitték, tehát hosszabb tartózkodásra készültek. Ellenben bizonyos az is, hogy bennök nem a külsőországokbeli akadémiákra menendőket kell látnunk, minthogy Bethlen évenként két studiosust indított útba, s ebben az esztendőben pedig január

[1] P. Szathmári Károly: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagy-Enyed, 1868. 9. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 70.

[2] Azonos lehet azzal a Nagy Mátyás testőrtizedessel, akit Bethlen 1619. augusztus 25-én 341-ed magával együtt megnemesített. (Sándor Imre: Czimerlevelek. I, 74—76.)

[3] Sáfárszámadáskönyv. 1617. 17. (A kolozsvári állami levéltárban.)

18-án már közvetlenül Váradról küldötte ki a név szerint is ismert Bojti Veres Gáspárt és Szilvási K. Mártont.[4]

Bethlennek azonban legelőbb mégiscsak az iskolamesterről kellett gondoskodnia. Adam alias Razman István kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében a fejedelem terhére 1615. december 9-én azt számolta el, hogy „Viczkj Marto[n] pap V(runk) Mestere(nek) Attam Ettelt Italt nekje, husra Cipora tt fl — den. 12."[5] Egészen bizonyos, hogy nem ez volt az első iskolamester, akit fejedelemsége óta a fehérvári scholához rendeltetett, de ha nem is a legelső, de mindenesetre a legkorábbi rektorok egyike volt.

Viski személye után nyomozva, a Debrecenben subscribált diákok könyve szerint ott egy Martinus Viski nevezetű tanuló 1607. április 21-én írta alá az iskolai törvényeket.[6] Megtörténhetik, hogy hazai tanulását azután nem is itt, hanem Váradon fejezte be, s onnan küldhette ki Bethlen külsőországokbeli akadémiákra. 1614. április 23-án Heidelbergben iratkozott be mint „Martinus Bene Viski".[7] Különben a sáfár feljegyzése mellett az is bizonyítja, hogy csak másfél esztendőt töltött odakünn, hogy Gyöngyösi Kiséri András akadémikus társának 1615. október 7-én ugyancsak Heidelbergben tartott teológiai tárgyú vitatkozását Martinus B. Viski verssel köszöntötte.[8] Ugyanezt a Martinus Bene Viski Ungarus-t 1614. október 15-én Pareus professzor elnöklése alatt „De ministerio et ministris ecclesiae", 1615. március 21-én pedig „De s. coena Domini" tárgykörből respondensként találjuk az 1620-ban Heidelbergben kiadott Pareus Dávid: Collegium theologicorum. Pars altera című könyvében.[9]

Megállapítani nem tudom, hogy Viski Fehérváron meddig rektoroskodott, további életére vonatkozólag is mindössze csak azt találtam, hogy 1620 előtt már az Ugocsa megyei Feketeardón prédikátor, 1630-ban pedig ugyanott pap és esperes, minthogy a megjelölt években egy-egy odakünn bujdosó diák neki ajánlotta vitatkozását.[10] Lampe—Ember szerint már az 1620. évben mindkét tisztséget betöltötte.[11]

A fehérvári iskola ekkori szervezkedésének idejéből annyira hiányosak az adatok, hogy egészen Geleji Katona Istvánnak 1617. esztendei rektoroskodásáig több személyt megnevezni már nem is tudunk.[12]

[4] Adattár. I, 200—01.
[5] Sáfár. 1615, 64.
[6] Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II, 101.
[7] SpFüz 1862ő 562.
[8] RMK III, 1151.
[9] Köblös Zoltán: Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz. (EM 1909: 408.) és Mokos Gyula: Íróink életéhez. Bp., 1907. 74., 77.
[10] RMK III, 4234. és 1454.
[11] Lampe—Ember. 1612.
[12] A fejlődés további folyamatához ld. az Adattárunk I. kötetében (239—272) közölt dolgozatot.

KATOLIKUS VONATKOZÁSÚ ADATOK A XVII. SZÁZADBÓL

Az 1557. június 1-én tartott tordai országgyűlésen törvényt alkottak a rendek a hitbeli „mutua tolerantia"-ról, kimondván, hogy „mindenki követheti azt a hitet, amelyet akar, a régi vagy új szertartásokkal, csakhogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi követőit". Ehhez az idézethez Endes Miklós az a megállapítást fűzi, hogy „ez volt az a híres tordai határozat, mely a létező vallások egyenjogúságát legelőször iktatta törvénybe".[1] Ennek ellenére ha mégiscsak azt látjuk, hogy az erdélyi római katolikus püspökség nemcsak betöltetlen maradt, de hivatáskörének betöltésére a legbelátóbb gondolkozású Bethlen Gábor is 1618-ban csak püspöki vikáriust nevezett ki Fejérdi Márton szepesi kanonok személyében,[2] azután ha az 1556. évi országgyűlés a szerzetesi rendeket — a ferenceseket kivéve — nemcsak anyagi javaiktól fosztotta meg, hanem egész Erdélyből ki is tiltotta, ámbár a szívós jezsuiták semmiféle kockázattól nem riadva vissza, törvény útján történt eltávolításuk ellenére is vissza-visszaszivárogtak — ebből tehát határozottan kiviláglik, hogy az egyes felekezetek között mégsem volt tökéletes az egyenjogúság; ennek pedig föltétlenül valami nagyon lényeges okának kellett lennie, aminek megértésére még az elfogultság látszatát is elkerülendő, csupán csak katolikus vallású tudósok magyarázatait idézem.

Először is Boga Alajos művét választom, amely Bochkor Mihálynak, a kolozsvári egyetemen az egyházjog professzorának munkájából idézi, hogy Erdélyben „a katolicizmus ügyét ugyanazok törekedtek előbbre vinni ... akik az országot veszedelembe döntő törökellenes németpárti politikának voltak a hívei. Ily módon a katolikus vallás ellen küzdeni s az alkotmányt védeni s az ország fennállásáért harcolni együtt járó feladattá lett".[3] Ennek a világos és elfogulatlan megállapításnak kiegészítéséül csatolom a harmadik csíkszéki tudós: Endes Miklós hasonló tartalmú meglátását, mondván, hogy „a fejedelemség 120 éve alatt Erdély nemzeti feladatot teljesített azzal is, hogy Erdély területét a kapcsolt részekkel együtt megmentette attól, hogy olyan legyen, mint a hódoltsági terület: kipusztuljon a magyar-

[1] Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp., 1935. 140—41.

[2] I. h. 241.

[3] Boga Alajos: A katolikus iskolázás múltja Erdélyben. Kolozsvár, 1930. 37.

ság, ... s a magyar kultúrából hírmondó sem maradjon. Pázmány Péter is elismerte, hogy az erdélyi fejedelemség történeti szükséglet volt, ... (mert) az uralkodó a hatalma alatt álló kis Magyarországot úgyszólván csak török védelmi hadtáp-területnek tekintette s a népet az egyes hadvezérek ezen alapuló, sokszor indokolatlan zaklatásától nem tudta, vagy talán nem is akarta megmenteni. ... A vallásügyi kérdések ezért kaptak politikai jelleget, ezért jelentette a magyarok közt a protestantizmus a magyarabb voltot."[4]

Három katolikus tudósunknak eddig felsorolt megállapításához csatolhatnánk egy negyediknek, a hasonlóképpen kiválóan értékes Jancsó Benedeknek egy újabb vonással is gazdagító észrevételét. Szerinte ugyanis „volt még egy külpolitikai körülmény is, amely megmagyarázza, hogy a törökbarát politikának a katolikus magyarok között is igen sok híve volt..."[5] A külpolitikai összefüggések taglalása azonban már nem lehet feladatunk.

A fenti idézetlánc és az itt nem idézhető sok tény ismeretében érthetjük csak meg, hogy különösen Erdélyben s a Párciumban katolikus részről miért nincsen számottevő folytatása a szépen megindult reneszánsznak, s miért hiányzik a kora barokk.

Az alább felsorolandó adattár csak csekély töredéke a lepergett századok katolikus vonatkozású erdélyi eseményeinek, megmentésüket azonban mégis szükségesnek gondolom.

*

Erdély történetéből eléggé ismeretes, hogy a Báthori Istvántól behozott jezsuitákat a rendek 1588. decemberi medgyesi gyűlése bárha kitiltotta az országból, de Carillo pater sürgetésére Báthori Zsigmond keresztülvitte, hogy az 1595 májusában Gyulafehérváron tartott dieta mégiscsak törölte a kitiltást elrendelő törvényt. Kétségtelenül nagy érdeme a jezsuitáknak, hogy a tanuló ifjúságnak nemcsak értelméhez, de lelkéhez is igyekezvén hozzáférni, ezért tanítási módszerük az akkori legmagasabb nevelési színvonalon állott, ámde a kapkodó és kegyetlen Báthori Zsigmond, valamint a Habsburg-uralom embertelen politikájától vissza nem riadásuk miatt a kolozsvári városi polgárság sehogyan sem tudott megbarátkozni velük. Ezért történhetett meg, hogy amikor Erdély népe végül is megelégelve Básta és zsoldosai kegyetlenkedését, az eltávozott Báthori Zsigmond helyébe fejedelmet választott magának. — Székely Mózes, az új fejedelem, 1603 júniusában ostrom alá fogva Kolozsvárt, el is foglalta. Az ettől új erőre kapott s amúgy is felizgatott tömeg megtámadta a jezsuitákat, s az ő Farkas utcai kollégiumát s rendházát lerontotta.[6] Székely Mózes azonban még ugyanebben az évben Brassó mellett csatát vesztve, maga is elesett, ekkor azután a zsarnok Básta kemény bosszútól hajtva, minden tekintet nélkül másfél esztendeig még kegyetlenebbül pusztított és gyilkolt.

Bocskai fellépéséig pedig mennyire elrémítő volt a helyzet mindenfelé, jól reá világít erre az a jelentés, amelyet Krausenegg Pál kamarai ta-

[4] Endes i. m.
[5] Jancsó Benedek: Erdély története. Kolozsvár, 1931. 107—08.
[6] Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Kolozsvár, 1906.

nácsos 1603. augusztus 19-én küldött fel Erdélyből, leírván, hogy „ahol hajdú és vallon jár, ott vagyon nincs többé". A falvakat porrá égetik és minden marhát elhajtanak. „Gyulafehérvár a földig le van rombolva és égetve." S bár az ezután következő két századon át ezernyi panasz ment Bécsbe a vallon katonaság gazságai ellen, s bár maga a bécsi udvari kamara is elismerte a panaszok igazságát — miként Takáts Sándor megjegyzi —, vajmi kevés történt az elviselhetetlen sérelmek orvoslására.[7] Nem csoda tehát, ha az ország egész népe a végsőkig el volt keseredve mindazok ellen, akiknek bármi közük is volt a Habsburg-politikához.

1600. április 6-án Zechy István Kolozsvár városi fő-„B(író) uram küte Heltes Gaspart es Szeöczy Mihaly uramat gialuban az püspökheöz". (Szabó András kolozsvári sáfárpolgár számadó regestuma 35. lap, a kolozsvári állami levéltárban.) Ez a püspök a jeles felkészültségű, tudós humanista Náprági (Náprágyi) Demeter volt, akinek egyéniségét értékes képben méltatta Jenei Ferenc a közelmúlt években. Náprági azonban, akinek — mint püspöknek — a Kolozsvár szomszédságában fekvő Gyalu volt a székhelye — mint erdélyi kancellár is — Rudolf császár pártjának volt exponens híve, alapjában véve semmiképpen sem lehetett Básta hadvezér kegyetlen eszközökkel való zsarnokoskodásának vak eszköze, amit különben már az Ecsedi Báthori István országbirához, nemkülönben Rákóczi Zsigmondhoz, Szokoly Miklóshoz, Rimay Jánoshoz fűződő egykori baráti viszony is lehetetlenné tett.[8] Így tehát ifjabb Heltai Gáspáréknak Gyaluba történt küldetésében is inkább politikai célzatot mernék föltételezni, minthogy ugyancsak a sáfárpolgár négy nappal ezután azt jegyezte fel, hogy „Eötves Andras ur[am] es Heltes Gaspar mentek Fejervarra". (Sáfár 36, 125.) Hasonlóképpen ugyanide merem sorozni Heltus Gáspár és Masas Tamás adószedőknek három héttel a gyalui látogatás után, vagyis 1600. április 26-án írott elszámolását: „O(kegyel)m(é)k tanaczúl küldettek az fö pispeknek Dionisio Episcopo kévansagara az Vladikanak aranykupat". (Adószedők számadása 31.)

Székely Mózesnek 1603. április 15-én történt fejedelemmé választása után Ghellien Imre kolozsvári főbíró számadása szerint 1603 „die 24 May Basta Uram hogj kj mene attam egy Nagy on palaczkot", stb. (Számadáskönyv 435.) Az ezután eléggé rövid idő alatt lefolyt események ismeretesek lévén, idézeteimet Básta visszatérése után folytatom.

1603. „Az sok Jaygatassal valo Eotuen ezer forintos Sattz adonak fel zedesereol Valo Zamadas igy Keouetkezik fertalionkent" ... Básta parancsára a császári fizetőmester kezéhez fl. 37.786/— „Azon sattz adobol varos züksegere keolt Aiandekban:" ... „Item az Pater jesuitaknak in refusionem damnor[um] circa collegium perpessor[um] Generalis Vr[am] eo N(agys)aga parancsiolattjara Tanats akarattiabol attak kez penzewl fl 400/—" „Masodczorys kenzeritettwnk Vgian eo kgk Adnja kez penzwl fl. 300/—" „Pro Memoria. Az Pater Jesuitaknak Varos penzebeol fizettenek az Sattz ado penzen keöuűl — tt. f. 265/. —"

1603. október 12-én: „Ego Martinus Kaldi Socie(ta)tis Jesu, fateor nomine societatis n(ost)rae me asstestisses ex bonis Stephani Racouitzy de-

[7] Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Bp., é. n. 215—16, 225.

[8] Jenei Ferenc: Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter. ItK 1965: 137—51.

mortui a dominis directoribus Matthia Köuendi et Georgio Gazner frameas nouem inauratas, scutellas stanneas sex, uerua quator, nestes duas superiores nigram, uiridem altera[m], unu[m] stragutu[m] rubrum, larida duo, unu[m] cacabum paruu[m] Actum die 12 Octobris Anno 1603. Id[em] qui supra mpria" (XV. sz. városi számadáskönyvbe betett külön cédulára írva.) „Rakowiczy Istvan Deak Marhayat hordatuk el az Pookos Janos hazatol egj zekeressel hetwen eot penzert — f. den. 75" ... Rakowiczy marhaiban volt 10 ezüstös és aranyos szablya, egyet a bírák elajándékoztak, 9-et a Patereknek „mert az Paterek Basta Uramnak Paranchiolattawal veottek ki" (XV. sz. városi számadáskönyv 51. lap.)

1603. október 2-án Básta György parancsolja a kolozsvári tanácsnak és az egész közönségnek keményen meghagyja, hogy az általuk „el nem rontatott templom helyett más templom adattatván a Pater Jesuitáknak, a parochiához tartozó malom, kert, szöllővel együtt a Templomot által adják". (KLt. Fasc. III. 62.)

1603. december 18-án „Az Pater Jesuitaknak in accessione damnor[um] kelletet ö Nga mandatumara ex deliberati(one) Senaty (!) dnj (!) tt. f. 400." „Item 15 köbol búzat adatot Biro Uram Öttues Andras U[ram] altal" (XIV. sz. városi számadáskönyv.)

1604. február 8-án Básta György parancsolja, hogy Szeredai András marosszéki notáriusnak a Pater Jesuiták elrontott Collegiumában volt és Igaz Gáspár által felrontatott ládájából eltékozoltatott vagyona, az Igaz Gáspárnak Kis Gáspár gondviselése alatt levő javaiból elégíttesse ki a kolozsvári városi Tanács. (KLt. Fasc. III. 68.)

1604. A kolozsvári református kollégiumi nagykönyvtár őrizte meg az alábbi két könyvet: 1. A. Galeni Librorum Pars Prima. (Venetiis, 1525.) A könyv címlapjára írt kézírással: „Emericus Sulyok Collegij Soctis Jesv. Claudiop. 1604." (Ez a sor ki van húzva. A többi bejegyzés azt örökítette meg, hogy Enyedi M. János gyalui pap 1658. november 9-én ajándékozta Apáczai Chierj János teológiai doktornak és professzornak.[9]). 2. Általam fel nem jegyzett című munka címlapján: „Collegij Soc. Jesu Claud. 1604."

Kétségtelen, hogy a tömegnek a jezsuita templomban, rendházban és kollégiumban véghezvitt pusztítása talán minden mértéket felülmúlt, az építmények falaiban történt rombolása azonban még csak ezután történt igazában, minthogy nemcsak a szegénység kezdette széthordani a felhasználható építési anyagokat: követ, téglát, gerendát, hanem ebben maga a városi tanács járt elöl jó példával, ugyanis már a pusztán maradt épületek fundamentumát is bontatni kezdette, miként erre példát a többek között 1617. február 20—24-ről és május 6—13-ról idézhetek: „Bontatua[n] az Farkas Vtczay klastromnal, az fondamentombol keouet, harom emberrel".[10] (KLt. Unitárius egyházfiak számadáskönyve 1617; 34, 36.)

1616. szeptember 22-én „Eodem die Feyerdi Martton papnak adatott B(író) V(ram) Negj posta loúat Feyerwarigh Simandj Janos vizj atta[m] Nekj posta penzt fl. 3 den. 50" (Sáfár: 1616, 57. lap.)

Erről a Fejérdi Márton szepesi kanonokról tudjuk, hogy 1616. október 3-án Bethlen Gábor a Kolozs megyei Jegenye falut 2000 forint erejéig

[9] Adattár II, 501—02.

[10] H. J.: A kolozsvári Farkas utcai templom 1638—47. évi építésének, berendezésének és felszerelésének adattára. (Kézirat II. fejezet.)

neki inskribálta. Majd 1618. május 2-án kelt oklevelében kinevezte őt az erdélyi katolikusok vikáriusává és főesperesévé. Fejérdi volt tehát az első törvény szerinti erdélyi vikárius. De Bethlen azt is megengedte, hogy a jezsuiták Gyulafehérvárt, Kolozsmonostoron, Karánsebesen hivatásuknak élhessenek, iskolákat tarthassanak fenn, a rendtagokat pótolhassák és kicserélhessék.[11]

Ettől az időtől kezdve, különösen a sáfárok számadáskönyvében mind sűrűbben jelentkeznek a katolikus vonatkozású adatok.

1618. augusztus 5-én „Juta Magyar Orszagbol Palatinus Vramtol Egi Papista Gergelj Pap." Fejérvárra megyen. (Sáfár 99.)

1618. augusztus 25-én „Juta Vrunktol Egi Istuan newű Jesuita Vrunk kwldj Lengiel orzagban Razman Deakkal". (Sáfár 111.)

1618. szeptember 1-én „Feierdi Marton Vrunk Expedialuan Nemet Czaszarhoz Vrunk mandatumara Adatot B. V. Koczia Eleiben hat Louat ... Varadigh". (Sáfár 116.)

1619. március 3-án „Juta az Lengiel kiraly Gjalogi Praedicatora Antal Pap. Varsoarol megien Czikba". (Sáfár 5.) Március 4-én „Antal pap az Lengiel Kiralj haczeri papja zekere elejeben attak ... kett loat Tordaig". (Sáfár 179.)

1619. április 8-án (a francia követek Kolozsvárt vannak). Ugyanezen a napon „Gergelj Pap B(író) Varamat meg talaltatuan adatot eo keme neki Hust lib(rarum) 6 tt fl.—/.9" (Sáfár. 54.) Április 9-én „Pater Georgj zamara hust lib. 6 tt fl.—/.3."[12] (Sáfár 56.) Április 10-én „Gergelj Pap zamara hust lib. 4 tt fl.—/.9." és „Gergelj Papnak es katonajnak husra fl.—/15." (Sáfár 59.). Külön számolja el április 8-, 9-, 10-én a „Gergelj Pap loa"-nak abrakját. (Sáfár 64—65.)

1619. május 5-én „Juta Vrunktol Fejeruarrol az Lengiel Orzagy Antal Pap. megien Lengiel Orzagba. Harmad magaval". Május 6-án „Brassaj Georg vizi (Antal papot maga kuczian) 4 loan Nagy Almasig" (Sáfár 77. és 148.)

1619. július 11-én „Juta Fejerdi Marton pap Fejeruarrol Vr[un]k Paranczolattjara Atta[m] Biró V[ram] h(agyásából)" és ugyanezen a napon elszámolva: „Fejerdi Marton papot Vrunk dolgaban jarvan Vizi alkuas zerint vizza Eniedi Teoreok Tamas, az ki ide hozta atta[m] nekj fl 1/25" (Sáfár 86. és 154.)

1619. augusztus 27-én „Gergelj papnak nehez ut leuen kellet az maga loaj melle Ferencz Deaknak kett loat adnunk Enjedig". Ugyanezen a napon elszámolva: „Erkezek meg Gergelj Pap Vrunk dolgaban jarua[n]" (Sáfár 88, 190.)

1619. szeptember 19-én „Fejerdi Marton papot vizi Keoreőssi Istua[n] ket loan zekeren Enjedig fizette[m] 2 lotol fl 1/25" (Sfár 161.)

1622. január 11-én „Kamuti Farkas Gub(ernator) eo Naga heljet Locumtenens leue[n,] Jeoue be Varosunkban az Varmegie giuleseben". (Sáfár 239.) Ennek az adatnak magyarázatául szolgáljon, hogy Bethlen István kormányzó felesége Csáki Krisztina 1622. január 18-án meghalt s minthogy Bethlen Gábor még nem tért vissza a Ferdinánddal való hadakozás befe-

[11] Endes i. m. 241.

[12] Valószínű, hogy a sáfár tévedett, amikor „Pater Georgj"-öt írt „Pater Gergelj" helyett.

jeztéig,[13] Bethlen István ezért bízta meg a különben katolikus Kamutit az ő helyettesítésével. Ugyanezzel a Kamuti Farkassal kapcsolatban írja önéletírásában Kemény János, hogy a római császárral való hadakozás után tárgyalásban „volt főcommissarius az fejedelem részéről". „Ez igen elmés, discursivus, de természetiben rusya, köszvényes és igen negédes, erkölcsös, kegyetlen ember vala; jó deák, olvasott és hatalmas memoriájú ember vala, folyt mint a víz az discursus, de solida conclusiója ritkán volt."[14]

Ugyanide kapcsolom Segesvári Bálint krónikájának Kamuti Farkas testvéröccsével kapcsolatosan feljegyzett adatát: 1629 (?). „22. febr. vivék Kamuthi Balást által Bácsiból Kolosmonostorra temetni az papok kereszttel és gyertya-világnál, kinek halála lött az 1629. septemberben Drágh nevü faluban; kit is kevés ember szeretett és kevés ember mondott jót utána az ő kegyetlenségeiért, ki fejedelem tanácsosa volt, és Doboka vármegyének ispánja."[15] Úgy látszik, hogy mindkét Kamuthi könyvszerető ember volt, igaz ugyan, hogy a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában Farkas tulajdonát képezett csak egyetlen, Balázsét pedig két könyvét találtam, ámde e kettő közül egyik Kepler munkája volt, amelyet később Apáczai könyvtárában látunk viszont.[16]

A továbbiakban felsorolom a Szenczi Molnár Alberttel kapcsolatosan részben már bemutatott adatokat,[17] amelyek ide tartozó újabb részleteikkel azonban most már így hangzanak: 1626. július 7-én „Ruttkaj Ferentzj Molnar Alberttel Vrunktol erkezue[n,] es az Cardinalhoz akarva[n] mennj, vrunktol walo Ajandekkal, B. V. h. Attam nekj" ételt, italt s a lovaknak abrakot. — „Eodem Die Ruttkaj Ferenczj B. V. ismet megh talalva[n], estwere valami zab feleől. Attam B. V. h. zabott M. 2. 1 p. d. 15. tt fl — den. 30". — Die 8 Julij Horwatt Istvan erkezue[n] Fejerwarrol masodmagawal, harom Loval az eggyk Teőreők 10, es Pazman Peternek kwldj eő Felge Ajandekban B. V. h. atta[m] nekj" ételt, italt s abrakot. Július 9-én „Horwatt Istva[n] minek eleőtte megh indult volna, feőleősteőkeőmre nekj attam B. V. hagiasabol az Vtrais" (Utána más kézzel írva: „Abusus") — „Eodem Die Az Vrunk Lowatt melliett eő Felge Pazman Peternek kwldeőtt megh patkoltattwan B. V. h. fizettem kett Vy es kett o Patkotol fl — den. 30" — „Idem czinaltattam az Lora valo szerszamhoz egj Ladat Asztalos Balinttal, az Deska varose, az czinalasa tt. fl — den" (Nincsen feljegyezve!) — „Szegett weőttem hozza nro 48. fl — d. 8" — „Az Cziapragh es egieb Lora valo Szersza[m] hogj megh ne vizeszedgiek veőttem takaronak, es megh se cziszolodjek Eőtt singh szeőszh vasznott: 1 p. den. 5. tt fl. — d. 25" (Városi sáfár-számadáskönyv 134, 135, 136.)

1632. március 10-én „Pul(satum) e(st) Sacerdoti Monostoriensi More Jesuitae. M. 4 — fl. 2 den. —" (KLt. Unitárius egyházfiak számadáskönyve.)

1634. április 10-én „Welenczej Otas Czezar Vr(amna)k Eo Nagy(sá)ga feo Patikariussa Erkezuen Vr[un]ktol Megien Monostorra, az Pater Curalasara".

[13] ETA IV, 189.
[14] Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Bp., 1959. 134.
[15] ETA IV, 196.
[16] Adattár II, 502—03.
[17] I. h. I 16.

1636. augusztus 23-án „Bellinus Pal pap megien Feiervarra" Tarkanibol érkezett. (Sáfár: 1636, 472, 396.)

1636. szeptember 30-án „Az Monostori Patert hiuatta Urunk Thordara az sebes Lengieleket giontatni, es kett Borbéltis". (Sáfár 479.)

1634. „Die 11. Decembr(is) Puls: Magn(ific)o D. Cancell(ari)" 8 uttal, fizettek 4 frtot.

1638. „Die 25. Jan(uarii) puls(atum) e(st) R(e)lictae Magnifici Dni Kouacziocki" 3 uttal. (Mindkét adat az unitárius egyházfiak számadáskönyvéből; az állami levéltárban.)

Az 1634. évbeli adatot értelmezve, idézem Szalárdi feljegyzését: „Ottan hamar szomorúság éré fejedelmet; mert Kovásóczi István, ki már még Bethlen fejedelem idejében is számos esztendők alatt az cancellariusi tisztet dicséretesen viselte vala az országban, ottan megbetegedvén hamar napok alatt meghala Görgény várában, ki hogy katholikus volna, teste a kolosmonostori egyházban temettetett vala. Fejedelemnek ollyan hasznos fő uri hivétül való megvállása nem kicsin kedvetlenségére esék; noha ellenben azon Kovásóczi familia ez urban fiúágon deficiálván, Görgény vára igyenesen fiscus számára foglaltaték."[18]

1647. december 1-én „Erkezek Szatmarrol az Nemetek Papia Giörgi Pap, megien fogarasba". (Sáfár: 641.)

1648. december 13-án „Erkezenek ket Olasz Baratok Constantinapoly feleől jeőttek, Romaban mennek, Vk eő Naga kisirteti tisztessegesen eőket". (Sáfár: 371.)

1649. június 12-én „Itt maradua[n] Kőuer Gabor Vr[am,] B. V. P. Gaz(dálkodtam) megis, papista leuen, Halatt" (Sáfár: 239.)

1651. július 14-én „Mikola Sigmond Ura[m] Leankaia temetesere Szamosfalvan, onnan Monostorra menvén a cerimoniakert." (Sáfárszámadáskönyvben a Város szekerezése alcím alatt. 127.)

1651. szeptember 10-én az olasz Augustus Serena: „az Fundalo praetendallia azt hogy vasarnap van, es azon kíuúlis ritkan halhat hűtin valo praedicatiot, annak okaert fel megyen Monostorra az praedicatiora es mesere, az Tegnapi napon iűt Franciscus Thamasoual, az Urunk Velenczeben meneo factoraual edgiut". (Sáfár 69.)

1651. október 30-án „Erkezek Csikbol Csiki Janos Pap negied magaual Bathori Andrasne Aszonyom Eő Naga Papia megien Somliora" (Sáfár 128.)

1650. december 29-én „Istuan Pater az Mikhazi Barat erkezuen . . . mellette Ununk[na]k ket kesereo uduari katonaya". (Sáfár)

1658. június 22-én „Egy Papista aszszonynak" harangoztak a kolozsvári református templom harangjaival. (Ref. egyházközs. levéltárában.)

1659. október 7-én „Erkezek Tsepreghi Ur(amma)l együt Ur[un-]ktol maros Vasarhelyröl Havasalföldi Christoph Pater, mellyet Ur[un]k eo Nagga Romaba expedialt keouetseghen az Papahoz." (Sáfár 59.)

1659. július 6-án Barcsai Ákos fejedelem rendelete Kolozsvár város tanácsához, amelyben elrendeli, hogy Pater Ferenc kollegáját, kit a Processio-járásért 15 nap alatt a városból eltávozni rendeltek, szenvedjék meg. (KLt. Fasc. III. 451.)

1660. március 28-án „Az Nemetek[ne]k uyobban kellet gazdalkodnunk

[18] Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 95.

ebedre B. V. P. mivel Husvet napia leven az misere itt marattak es praedicatiot halgattanak." (Különben karácsony előtt jöttek volt s mennek viszsza a Római Császárhoz.) (Sáfár 38.)

1664. május 30-án összeírt vagyonleltárkönyv a kolozsvári református egyházközség javairól: „Torda utzáb[an] Farkas utza szegeletin vagjon egj fa ház, más helljel edgjutt, melljet kertnek foglaltak hozzája, ez az ház Kováts Mathéjé volt, melljet töb ahoz tartozo egjeb javaival hagjott Testame[n]tumb[an] Ecclesiánknak." (30/a. levél.) Ez a telek volt Apor Péter idejében a jezsuiták szemináriumának házhelye. Vö. Metamorphosis Transylvaniae: XIII. czikkely: Az Catholica Religiorol.)

1674. március 31-én Kővárba „Jőtt Kaszoni Pal neuű Canonicus Pap, vrunkhoz valo Csaszar ő Felsege Köuettye". Majd április 3-án „Ment el az Kaszoni Pal neuű Canonicus Pap Colosvarra, eő klmeuel ment el Rácz Istua[n] Ur[am,] vit Banfi Dyen(es,) Redei Ferencz Urek[na]k, es az Szamos uyvari Tisztek[ne]k szollo leueleket. (Teleki Mihály kővári főkapitány postálkodása.)[19]

E két feljegyzéssel összevethető Bánffi Dénesnek 1674. április 7-én Gyaluból Teleki Mihályhoz intézett levele, amely szerint: „Ivanoczki követsége merő garazda. Én nem tudom, ennek az Kaszoni paternek relatioi igen ellenkeznek az lengyelek dolgainak folytatásával. Noha Kászoni urammal én még semmit sem szóltam ad partem (az estve érkezvén ide, Kornis uram itt is lévén nem beszélhettem . . .), de én nem hiszem, igaz járatbeli ember legyen. Ha mit többet értek tüle, mint Kegyelmednek referált, tudósitom Kegyelmedet."[20]

1674. szeptember 11-én „Kolosvari Papista Scholaba[n] Tanito Mester masod magaual jött". Szeptember 12-én „Ment el az Kolosvari Papista Schola mester masod magaual." (Teleki Mhály postálkodásának diáriuma.)[21]

1676. december 25-én „az Paterek Sakacza leanianak" harangoztak egyszer; fizettek 51 denárt. — December 30-án „az Papistas Deaknak" harangoztak kétszer; fizettek fl 1 // 02. (A kolozsvári unitárius egyházfiak számadáskönyve.)

1677. március 31-én Fogarason „Volt az Urnal az Franczia követh." (Teleki postálkodása.)

1677. június 8-án „Jeottek Balko Pal Dajka Istua[n] es Farkas Sandor Ur[am]ek Pater Hirco Ur(amma)l." Június 9-én „Mentek el Balko Pal Dajka Istua[n] es Farkas Sandor Ur[am]ek Pater Herkoual." Június 12-én „Jőt meg Hergo ur[am]" (Teleki postálkodása.) A helyszínét nem tudom megállapítani!

Egy időben vita tárgyát képezte, hogy ki volt a közmondásbeli „Herkó páter"? Mindenesetre azonos lehet az itt megnevezett pappal.

1677. augusztus 14-én „Egi Papistas kis Ember fianak" harangoztak egyszer, fizettek 51 denáriust. (Kolozsvári unitárius egyházfiak számadáskönyve.)

1678. január 19-én „Mentek el az Franczia Követek Lengyelországban Monai es Nemesani Ur(amé)kal." (Teleki postálkodása.) E feljegyzés helye:

[19] E diárium a SzNM-ban volt.

[20] Teleki Mihály levelezése. Szerk. Gergely Sámuel. VI, Bp., 1912. 581.

[21] A kolozsvári jezsuita iskola leírását lásd Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. XIII. czikkely: Az Catholica Religiorol c. fejezetben.

Kővár, ugyanis e napon Teleki ugyaninnen intéz levelet Szepesi Pálhoz, a felső-magyarországi bujdosók egyik főemberéhez. Ebből különben megtudjuk, hogy a látogatók: Boham és Forval lehettek.[22] „Ment el a Lengjel Postais Vellek."

1678. március 7-én „Jeöttek Groff Tökölyi es Petroczi Istuan ur[am]ek. Mentek el Denego es Clano Ur[am]ek az Francziak. Ment el az Uris Veselenyi Laszlo. Boha[n] es Forval Urekkal Somkutra. A holot voltak az bujdoso Magyarsagnak feő feő Rendei az N. Varmegyek[ne]k Mezei Hadak[na]k, Vegbeli Vitezek[ne]k is nagyobb resze. Jeott Musnai Sig(mon)d is oda." A további feljegyzés szerint 7-, 8-, 9-én Somkúton tartott tractatuson választották Teleki Mihályt fővezérnek. (Teleki postálkodása.)[23]

1678. július 17-én „Egi Papistas Assoni leanianak" harangoztak egyszer, fizettek 51 denárt. Szeptember 5-én „Pater Mihalinak" harangoztak egyszer, fizettek 51 denáriust. (A kolozsvári unitárius egyházfiak jegyzőkönyve az egyházközség levéltárában.)

Vass József szerint „A gyulafejérvári országgyűlés ismét kimondá a közhasznú társulatra a megsemmisülést. Két jezsuita neve ismeretes ez időből: Berkai Györgyé és Szászfenesi Mihályé. Utóbbi mint megyés pap egyedül maradt a kolozsmonostori zárdában, a többiek mind Erdély elhagyására kényszeríttettek, úgy, hogy 1653. márcz. 5. pater Mihályon kívül nem volt Jezsuita a bérczes hazában."[24] A negyedszázados időbeli távolság ellenére is azt hiszem, hogy most a harangokat Szászfenesi Mihálynak húzták meg.

1685. május 9-én Kolozsvárt „Luporum Intra Moenia: ... Paterek haza". Mindjárt utána a ref. „Ecclesia haza". Egyiküket sem rovatott meg adóval. (A városi adószedők számadáskönyve az állami levéltárban.)[25]

1679. február 2-án „Jőtt az Urhoz ő Kglmehez az Esztergomi Ersek Kővetye". Majd „Ment el az Ur ő Klme Udvarhoz ... Item me[n]tek ... az Ersek kővetye" ... (Teleki postálkodása.)

Tekintettel arra a körülményre, hogy Teleki február 3-án Sorostélyról ír levelet Barcsai Mihályhoz és Baló Lászlóhoz, úgy látszik, hogy az érsek követe Telekit sorostélyi udvarházában kereste fel. Hihető, hogy valami lényeges ügyben járt itt, mert eltévozása után Teleki mindjárt ment a fejedelemhez, aki hihetőleg Ebesfalván, vagy Fogarason tartózkodott.[26]

1679. február 27-én „jőt az Ola Püspők". Teleki ezen a napon Sorostélyon van, egyik levelét e napon innen keltezi.

1690—1692-ig „Luporum Intra Moenia ... Paterek haza." (Kolozsvár városi dica és 1000 kis köböl búza adója számadáskönyvek.)[27]

1697. június 9-én „Papista Viczeine Temettetett egy ifju legényt". — 1698. március 13-án „Egy pater professornak" harangoztak. — 1698. augusztus 6-án „A pápista orgonista gyermekének" harangoztak. — 1699. szeptember 29-én „pápista Viczeinének" harangoztak a kolozsvári Farkas ut-

[22] Teleki levelezése VIII, 30—32. (Bp., 1926.)

[23] A többi francia vonatkozású adatot csakis politikai vonatkozásaik miatt fölöslegesnek tartom itt felsorolni.

[24] Jakab Elek: Kolozsvár története. II, 705. (Bp. 1888.)

[25] Vö. az 1664. május 30-án keltezett idézettel.

[26] Vö. Teleki levelezésével. VIII, 402—03.

[27] I. h. VIII, 406.

cai harangláb Rákóczi-harangjaival. (Veresegyházi István harangoztatógazda számadáskönyve az egyházközség levéltárában.)

1721. évi Dica könyv szerint a Belső-Farkas utcában van „T. Pater Jesuitak 2 háza és T. Paterek Convictussa."[28] Belső-Közép utcában pedig „T. Pater Jesuitak háza, Ibi Német nyerges, Ibi Papyros árulo Német Gaspar." (Az állami levéltárban őrzött számadáskönyvekben.)

Úgy látszik, hogy az ide küldött jezsuita rend tagjai magyarellenes idegen nemzet fiaiból tellettek ki most is, mint legtöbbször a múltban is; bizonyság erre, hogy a Közép utcai házuk lakói nem magyarok, sőt nem is szászok, hanem a Habsburgok elnyomó politikája következtében betelepített németek, vagyis egy német nyerges s egy papirost áruló német boltos.

[28] Vö. az 1664. május 30-i és az 1685. május 9-i idézettel.

HOL ÉS MILYEN NÉVEN KERESENDŐ A „MOLNÁR ALBERT ÉNEKÉ"-NEK LEÍRÓJA?

A Szilágyi Istvántól először közölt régi keletű románcot[1] részletesen Tolnai Gábor vette bírálat alá,[2] nagyon helyesen megállapítva, hogy annak másolója, avagy talán éppen szerzője K. Wásárhelyi Jancsó György, aki 1687-ben született Kézdivásárhelyen, azután 1713-ban papi pályára ment. 1743-ban szilágybagosi református pap, majd 1745. május 7-én S.-Ujlakon lelkipásztor, 1745. december 9-én is itt van, s ekkor jegyezte le a „Molnár Albert éneké"-t.[3]

E derék pap eredete után nyomozva, az egyidejű anyakönyvek hiányában annál kevésbé tudunk biztos nyomra akadni, mivel Kézdivásárhelyen számtalan Jancsó család volt és van még ma is, annyi azonban bizonyosnak tartható, hogy iskolába odahaza kezdett járni, azután pedig lehetséges ugyan, hogy Székelyudvarhelyen, de még valószínűbb, hogy Nagyenyeden folytatta és fejezte be tanulását, mivel se a kolozsvári, se a debreceni iskola törvényeit aláírt alumnusok könyvében neve nem fordul elő. De erdélyi iskolázása mellett bizonyít az is, hogy az a gyűjtelékes kötet, amelyben ez az ének is megmaradt, több erdélyi vonatkozású feljegyzést is tartalmaz, köztük az 1573-ban elhunyt[4] Bocskai Gábor, a fejedelem testvérbátyja egeresi sírkövének feliratát is.

Ismeretes helyzet, hogy századokkal ezelőtt különösen a deákos tanultságú férfiakat a legritkább esetben nevezték családnevükön, ellenben származási nevüket használták: ezért Jancsót is inkább Vásárhelyi vezetéknéven kell nyomoznunk. Most már ezt véve tekintetbe, ha utánanézünk az erdélyi református egyházközségeknek közel egy századdal ezelőtt szerkesztett s éppen ezért — bizony — eléggé hiányos történetének, ebben mégis csak bukkanunk valamelyes nyomra. Mindenekelőtt Szilágyperecsen kisközségnél találjuk, hogy „Papjai voltak: 1. Füszeri István 1688-ban; 2. Váralyai Márton 1713-ban; 3. Vásárhelyi György 1743-ban. Ezen három első papról csak annyit tudhatni, hogy itten paposkodott, de hogy mely időtől meddig, az meg nem határozható".[5] A történetet író megállapításával szemben a szilágybagosi egyházközség papjainak felsorolásánál azt látjuk,

[1] Új Magyar Múzeum. 1853. (I. köt.) 569—73.
[2] Tolnai Gábor: Évek — századok. Bp., 1958. 111—131. és 296—300.
[3] I. h. 122.
[4] Szerző: Bocskai Gábor egeresi síremléke és mestere. Kolozsvár, 1947.
[5] Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1876, 36.

hogy a fentebb megnevezett Váraljai itt 1709-től 1713-ig szolgált, innen pedig a perecseni egyház vitte el,[6] ezért tehát Vásárhelyi itteni lelkipásztoroskodását nem illeszthetjük bele az iskolából történt közvetlen kibúcsúzása idejébe. Ellenben ugyancsak Bagoson 1743-tól 1745-ig azzal a megjegyzéssel találjuk Vásárhelyi Györgyöt, hogy „innen átment az újlaki egyházba".[7] Ez az Újlak pedig nem a Szatmár megyei Sárközújlak, amely Bagostól kb. 100 km távolságra fekszik, hanem a Kraszna folyó feletti fennsíkon csupán csak 14 kilométernyire elterülő Somlyóújlak, avagy régi nevén Sutakújlak a valóban buzgó patrónus Rhédei család tulajdonát képezett kisközség volt. Igaz, hogy az itteni papok neve az 1773. esztendő előtti időből nem ismeretes,[8] ellenben 1833—1845. években volt egy hasonlóképpen Vásárhelyi György nevezetű papja, aki az előbbinek akár unokája is lehetett.

Mindezek előrebocsátása után meg kell jegyeznem, hogy az első Vásárhelyi György aligha volt külsőországokat járt teológus, minthogy állomáshelyei csak kisebb egyházközségek valának, s míg a jelesebb eklézsiák csak az akadémiákat végzett diákokat illették meg, addig a hazai tanultságúaknak a falusi, inkább kisebb, mint nagyobb egyházközségek jutottak.

Végezetül még arról is be kell számolnom, hogy ennek a kéziratos kötetnek — Szilágyi István szerint — utolsó magánbirtokosa a feljegyzés szerint: „Suis annumerat Josephus Komáromi 1747. Claud. Trans.", aki eredetére nézve állítólag székely; tanult Kolozsvárt, majd szigeti lakos.[9] Nevét a kolozsvári kollégiumban csakugyan meg is találtam, mégpedig mint 1745-ben temetési eulogiumra verset szerző alumnus deákét.[10] Ezután egy-két év múlva kollégiumi diák-assessornak is megválasztották. Az intézetből történt kibúcsúzása után Szilágysomlyóra vitetett rektornak, azután pedig valahol pappá lett.[11] Lehetséges tehát, hogy e könyv 1750 táján mint somlyai rektornak került a tulajdonába. Feltételezem, hogy Vásárhelyi e tájban, mint jó hatvanéves ember, meghalván, Komáromi a szomszédos faluban lakó örökösöktől vásárolta meg e becses kéziratgyűjteményt.

A fenti sorokat csak útmutatónak szántam e sok értékes írást tartalmazó kötet összeírójának tüzetesebb felkutatása céljából. Sőt azt is megjegyzem: nem tartom lehetetlennek, hogy egyik-másik írást — mint a Rhédeiek papja — a földesúri család könyvtárából másolta ki Vásárhelyi.

[6] I. h. 8.
[7] I. h. 8.
[8] I. h. 42—44.
[9] Új M. Múz. 1853, 573.
[10] Szerző: A kolozsvári Farkas utcai templomban és kollégiumban őrzött egyleveles kárták jegyzéke. (E kötetben.)
[11] Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 38. (1935-ben a kollégium levéltárában őriztem.)

AZ ALVINCI ÚJKERESZTYÉNEKRŐL ÍROTT CIKKHEZ

Adattárunk I. kötetében az alvinci újkeresztyénekről írott fejezetben közölt adatok[1] előzményei már régóta ismeretesek Bethlen Gábornak feleségével folytatott levelezéséből. Előbbi cikkemből mindez azonban elnézésből kimaradván, éppen ezért a megfelelő részleteket most teljes egészében megismétlem.

Az első levelet Bethlen 1621. július 26-án írta valószínűleg Szikszóról. Eszerint:

„Az új keresztyének az vinczi istállókat kérik, hogy házakat csinálnának belőlle, míg magoknak csinálhatnának, kiket engedj oda édes szivem, regesszék által, az mint ők akarják, hiszen ismét istállók lesznek belőle, lakjanak benne szegények addig, míg magoknak csinálhatnak házakat. Jövendő télen, ha ki azt éri, az udvarbíró hordasson elegendő fát, mindenfélét nekik és csináltasson házakat, úgy mint ők kivánják. Valami borjús teheneket, ökröket és disznókat kérnek, adass azokat is nekik, lám elég vagyon."[2]

A második levél 1621. augusztus 22-én a pozsonyi mezőben kelt; ebben arra vonatkozólag ad utasítást, hogy

„Az Pécsi (Simon) kőmivesei felől iratsz édes szivem, hogy egy szász faluban bocsátanának őket; de az ne legyen, hanem Vinczen telepitsd meg mindenféle míves emberit, nem csak kőmiveseket, hanem valamennyin vadnak, adass házhelyeket, puszta szőlőket nekik, adjanak nekik szabadságot nekik levéllel, hogy semmi paraszt szolgálattal ne tartozzanak szolgálni, valamíg élnek, hanem csak mesterségekkel, és az se szintén ingyen, hanem felényit fizessenek nekik, amikor míveltetnek vélek, mint az idegeneknek szoktak fizetni, és ételt, italt adjanak ilyenkor. Ott jó helyen lesznek mind szászság, nemesség közte és járhatnak dolgozni, mikor mi mívünk rajtok nem leszen. Az új keresztyéneket Bélditől vitesd haza édes szivem, és telepitsd meg őket, csináljanak műszereket maguknak. Fejős tehenet 10, ökröt 12, egy nehány disznót adass nekik."[3]

A harmadik levelet 1621. szeptember 14-én a Duna-partról, Királyfalva nevű mezőről küldötte haza:

[1] Bp.—Szeged, 1965. 344.

[2] Gergely Sámuel: Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsannához. TT 1882: 128.

[3] I. h. 131.

„Uj keresztyéneket ismét vitetek édes szivem, ha isten engedi, és mind posztócsinálókat, egyéb mester embereket is igyekszem köztük kerestetni, csak héjában ne hagyják őket ülni immár."[4]

Ezek az újonnan toborzott újkeresztyének lehettek az 1622. március 3-án Kolozsvárt átutazó csoportbeliek.

Láttuk már az 1627. évi országos limitációból, hogy a különböző iparágaknak csaknem mindenikére voltak mesterembereik, ú. m. posztószövők, szígyártók, lakatosok, tímárok, takácsok, szőcsök, nemezcsinálók, kádárok, fazakasok, azután kőmívesek, borbélyok stb.[5], mindezek között azonban talán leginkább közkeletűek voltak mázas, mégpedig bokályos edényeik.[6] De rajtuk kívül voltak kályhás mestereik is, akiknek műveire csak most találtam először példát „A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai"-nak nagyon becses füzeteiben.[7] Vagyis Lorántfi Zsuzsánna birtokában levő Fogaras váráról 1656. március 1—31.-én készített inventáriumból nehány „Uy Kereszténi csinálta előregh zeöld mázas, beleől fütteős Kemencze"-t jegyeztem ki.[8] Tekintettel arra a körülményre, hogy e nehány kemencéről feljegyeztetett, hogy ezeket újkeresztények csinálták, ezért nagyon valószínű, hogy csempéik bokályos készítmények voltak. Megtörténhetik, hogy ennek az iparcikküknek az előállítását a török mesteremberek csempéit utánozva már itt Erdélyben tanulták meg.

Kiss Lajos: Az anabaptisták elnevezései című, nemrégen megjelent nagyon alapos és jól felépített cikkében[9] megemlíti, hogy tévesen tételezem fel, hogy Erdélyben a XVIII. században szétszóródott s leginkább a románok közé beolvadt alvinci újkeresztyéneket netalán a Háromszéken ma is élő Hobán, Hobány családok ősei között kereshetnők. Miután az Adattárban magam is határozottan kijelentettem, hogy nyomozásunk közben bárha gondolhatnánk erre a lehetőségre is, ámde ez „természetes, hogy egyáltalában nem bebizonyított valóság". Különben eltűnésük szempontjából vizsgálva, ez tulajdonképpen mindegy is, mert — hát — beolvadásuk folyamata mégiscsak mindenképpen végbement.

Meg kell azonban jegyeznem: jól tudom, hogy habánoknak tulajdonképpen csak az egykori Morvaországban, meg az északnyugati felvidékre letelepedett anabaptistákat hívták, ámde vajon tudjuk-e, hogy ők maguk magukat hogyan nevezték, mert — hát — az, amit Landgráf Ádám 1772-ben Pozsonyban megjelent „Habán fedél" című leírásában elmond, hogy „ezen Habanok egy maradéka vala ama' régi Morvai, magok között, Vallások szerént, Atyafiaknak hivattatott Nemzetnek, kik az Históriákban Deákúl Fratres Moravici, Németül pedig Mährische Brüder, mondattatnak",[10] tulajdonképpen semmi mást sem mond, minthogy e néptöredék egymással testvéri közösségben élvén, egymást testvérnek (illetve Bruder-nek meg Schwester-nek) szólította, ez pedig nem árulja el nemzetiségi elnevezésüket. Ezzel szemben azonban mégiscsak kellett nekik saját maguk alkotta,

[4] Szabó Károly: Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése. TT 1879: 215.
[5] Adattár. I, 343.
[6] H. J.: A vinci bokály. (Kézirat.)
[7] Urbaria et Conscriptiones 1—2. füzet: Művészettörténeti Adatok. Bp. 1967.
[8] I. h. 1. füzet 198, 209, 210.
[9] Magyar Nyelv. 1967: 161—169.
[10] I. h. 265.

népiségüket megjelölő nevüknek lennie, amellyel az egykori országhatár két oldalára húzódott törzsek magukat mintegy hivatalosan megjelölték. Jó példa erre, hogy a mi saját nemzetünk fiait az idegen népek sohasem mondották magyarnak, amely önmegkülönböztetést más országok népei sohasem is vették át. Különben idézett cikkem megírásakor az a meggondolás is vezetett, hogy Bethlen az Erdélybe küldött kézművesek rajait éppen azok közül válogatta ki, akiket habánoknak neveztek, tehát ha az Erdélybe s a felvidéki Rákóczi-birtokokra telepített habánokat a magyar források tulajdonképpen mindig csak a vallásukról nevezték, ilyenformán csak megkülönböztetésül állították be a négy bevett és törvényesen elismert felekezettel szemben. Különben számítsuk mindehhez hozzá, hogy a habánok közül még a XVIII. században is időnként újabb és újabb rajocskák telepedtek be a rekatolizáció elől, ezek azután szintén nagyon természetesen aligha felejtették el a maguk korábbi néptöredék-nevüket.

A most elmondottak ellenére sem merném határozottan állítani, hogy az igazság megcáfolhatatlanul az én feltevésem mellett van.

MARTONFALVI VAGY MÁRTONFALVI?

A budapesti „Kaláka" könyvkiadó vállalat 1942-ben egy „Székelyföld irásban és képben" című könyvet hozott forgalomba. Ennek egyik legterjedelmesebb fejezetéről: Háromszék helyrajzáról, amely talán éppen a legselejtesebb része a könyvnek, felszólításra részletes bírálatot készítettem; most azonban nem akarom annak még csak a lényegét sem megismételni, csupán annak bizonyítására, hogy mennyire ismerem e szépséges vidéknek csaknem minden pontját, itt csak a helységnevek néhány példáját idézem.

E könyv szerint tehát Kézdimárkosfalva latin elnevezése Marcivilla, holott Villa Marci-nak kellett volna írnia, ez ugyanis pontosan megfelelne a latin fordításnak. Kilyén korábbi nevét Kylbennek mondja, holott e falu nevét szent Kilianról nyerte. Kézdikővárat Pusulvilenek és Pusulniknek állítja Pusulvik, Pusulnik vagy a későbbi Peselnek helyett. Megemlítem azt is, hogy Lécfalvának utolsó postájául Baksát írja Maksa helyett, Komandónak pedig Palócot állít Papolc helyett. Bikfalváról azt állítja, hogy „az Olt folyó vidékén terül el" ez pedig azt bizonyítja, hogy a könyv kompilátora még a térképre se nézett reá. Egerpatakával kapcsolatosan is az Oltot emlegeti s nem a Feketeügyet; sőt Esztelneket is az Olt mellé helyezi. Zalánról azt adja tudtunkra, hogy „egészen új telepítés", néhány sorral alább pedig: „temploma műemlék 1319-ből való." Bodok „ma (!) a Sepsi járásban fekszik". Besenyőről azt adja tudtunkra, hogy „itt húzódik a Csente-tető nevű hegység (!), mely Háromszék központi hegysége" (!). Cofalvát Cófalvának, Bodost Bódosnak, a patakot Bódos-pataknak keresztelte el. Kézdimartonfalva pedig nála miért Kézdimártonfalva? Stb. stb.

E kifogásaim ellenére bárki is megkérdezheti, hogy az utóbbinak említett Martonfalváról származott s 1635—1681-ben élt kiváló Tóth Györgyöt az Adattár II. kötetében én is miért emlegetem Mártonfalvi névalakban?[1]

A feleletben előre kell bocsátanom, hogy a könyv megírásakor nem az az útmutatás vezetett, hogy Zoványi Jenő lexikoni cikkeibe,[2] Koncz József a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium történetébe,[3] Névkönyv az Erdélyi ev. ref. egyházkerület számára című kiadványsorozatba,[4] Turóczi-Trostler

[1] Adattár. II, 114—17. Lásd még a névmutató szerinti lapokon!
[2] Bp., 1941.
[3] 567. lap.
[4] 1894, 132. lap s több évfolyamban.

összegyűjtött kitűnő tanulmányaiba,[5] nemkülönben hol ékezettel, hol pedig ékezet nélkül írva, Szabó Károly,[6] Varga Zsigmond[7] és számtalan más szerző munkájába e falu neve Kézdimártonfalva, a professzor pedig Mártonfalvi néven került bele, hanem az a körülmény, hogy e helység bár csakugyan Martonfalva néven él mind a közbeszédben, mind pedig a hivatalos használatban (mint ahogyan a csíki Madéfalva sem Mádéfalva!), hogy elvem szerint minden írónk, illetőleg közéleti emberünk nevét mi is úgy mondjuk, mint ahogyan a maga korában közismertté lett. E felfogásomat „Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst" című cikkemben különben már korábban is kifejtettem.[8]

Visszatérve magára Martonfalvira, megállapíthatjuk, hogy mindazok a helyek közül, ahol tanult: szülőföldjén egyszerűen csak keresztnevén, Zabolán vagy ugyanígy, vagy családi nevén, avagy pedig Martonfalvinak szólította a rektor, Déssel kapcsolatosan nem tudhatok véleményt mondani, Fehérváron azonban bizonyos, hogy Bisterfeld, nemkülönben Crispinus föltétlenül Mártonfalvinak nevezte, minthogy mindketten németek lévén, nyelvükből, sőt latinul előadott tanításukból is hiányzott a magyar „a" hang. Azt hiszem, hogy Váradon való tanulásakor is Mártonfalviként szólították, mivel ott olyan tanárai voltak, akiknél az egykori liturgikus Martinus- (ejtsd Mártinus)-ból átvett Márton elnevezés volt közhasználatos. Váradról azután Hollandiába bújdosott. Itt 1655-től 59-ig Utrechtben, Franekerában, majd az angliai Oxfordban, ahonnan visszatérve, Leydában s ismét Utrechtben és Franekerában[9] sem nevezhették másképpen, mint ahogyan közel két évtized óta eddig is hallotta s bizonyosan meg is szokta. Mikor azután a teológiai doktorátust is megszerezve, 1659-ben hazatért és előbb Váradon, majd ötnegyed esztendő múlva Debrecenben megkezdette előadásait, maga is az „á"-t hangoztató latin nyelvet használta jórészben még a tanítványaival folytatott magánbeszélgetésben is. Ezek szerint tehát nem éppen jogtalanul tételezem fel, hogy ifjúkora óta maga is Mártonfalvi néven élt tovább, leszokva a szülőföldjén kívül alig is ismert Martonfalvi névalakról.

Azt hittem, hogy ez most már rendben is van, ámde Kicsi Sándor barátom figyelmeztetésére e kérdés felett tovább kezdettem tépelődni, s végtére is abban állapodtam meg, hogy bárha általában véve nekem van igazam, ámde az okoskodáson kívül semmiféle kézzel fogható, avagy szemmel látható bizonyítékom nincsen, minthogy Martonfalvi korában az „ő", „eo" és az „u", „eu", „ew" betűjelzéseken kívül se az „a"-ra, se az „e"-re sohasem tettek ékezetet, hogy azok megkülönböztethetők lehessenek az „á" és „é" hangoktól. Éppen ezért az egykorú elnevezésben mégis tanácsosabbnak találtam megtartani magát a falunevet Martonfalvának s az onnan származott Tóth György professzorét pedig Martonfalvinak. Tehát a saját cikkeimben is ekképpen helyesbítendő, ezzel is megkülönböztetendő az ország egykori más Mártonfalva nevű községeitől és azok szülötteitől.

[5] Magyar irodalom. Világirodalom. Bp., 1961. I. és II. köt.
[6] RMK I—III. köt.
[7] A debreceni ref. főiskola nagykönyvtára. Debrecen, 1934.
[8] MKSzle 1962: 57—59. — Vö. még a „Miért Csere és miért nem Cseri" c. cikkel. (Adattár II, 435—43.)
[9] Adattár. II, 114—17.

A HABSBURG-URALOM ALÁ JUTOTT ERDÉLYBEN FORGALOMBA HOZOTT PÉNZEK ÉRTÉKVISZONYA

Erdélyben a fejedelemség letűnésével megszünt az önálló pénzverés, noha még Mária Terézia is bocsátott ki Transylvania címerével megjelölt érmeket, sőt sokkal később, még Ferenc József idejében is vertek pénzt Gyulafehérvárott az ottani pénzverde siglájával megjelölve, minthogy azonban már I. Lipót belekapcsolta, illetőleg olvasztotta e terület érmelését birodalmának sokszorosan összetett pénzegységébe, ezek tehát már nem voltak a régi erdélyi pénzrendszer képviselői. Ennek ellenére itt még nagyon sokáig, az egész XVIII. századon keresztül használták számítási egységül a régi, célszerű, 100 pénzre (denáriusra) tagozódó magyar forintpénzlábat, ámbátor maga a denáriusérme már régóta kikerült a forgalomból.

Az Erdélyben használt e korbeli éremrendszer tulajdonképpen megalkuvása a német, a magyar és a lengyel pénzlábaknak, amelyek azután két főtagozatba illeszkedtek bele, azaz keveredtek össze, úgymint az előbb említett 100 pénzes magyar és a 60 krajcáros német forint számítási alapba.

Az elmúlt idők írott és nyomtatott emlékeinek tanulmányozása közben gyakran találkozunk egykori forgalmi pénzek megnevezésével, illetőleg értékjelölésével. Leggyakoribb esetben át kell siklanunk ezeken, mivel megfelelő közhasználati szakkönyvvel nem rendelkezünk, lexikonaink pedig hallgatnak róluk. Igaz, hogy nem éppen könnyű feladat a különböző forgalmi pénzeknek egymáshoz való viszonyát megállapítanunk, mivel nemcsak külső értékmegjelölésük, de belső, vagyis nemesfémtartalmuk szerint is különbözhettek egymástól. Különösen áll ez a XVIII. század előtti időre, amikor éppen a belső érték változandósága miatt a külső értéket csakis ritka esetben jelölték, ezért azután ezekről a korokról általános összehasonlító táblázatot adni lehetetlenség, részletező kimutatások összeállítása pedig külön szakmunkák keretébe tartozik, s ezért legfennebb csak nagyjában lehetséges visszakövetkeztetnünk, vagy pedig esetenként kikutatnunk a megfelelő valóságos értéket.

A XVII. századbeli erdélyi forgalomban volt hazai és külső országokbeli pénzek egy részét 1695-ben kiadott császári rendelettel kivonták a forgalomból, más részét meghagyták ugyan, ámde értékét csökkentették, harmadik részét, miként a császári és a birodalmi kibocsátásúakat, teljes értékben forgalomban hagyták (vö. Jakab Elek: Kolozsvár története. III, 12, 14.). A kormányzati rendszernek a bécsi udvar kedve szerinti teljes kialakulása után, a XVIII. század folyamán már egészen másképpen formálódott

ki a helyzet a forgalmi pénzek tekintetében. Jóllehet értékük ekkor is ki volt téve az árfolyam időnkénti hullámzásának, minthogy azonban az érték csökkenését és növekedését császári rendeletek szabályozták, éppen ezért a pénznemek egymáshoz való viszonyára nézve mégiscsak tudunk valamelyes útmutatót nyújtani. A magyar viszonyokra alkalmazott első áttekintést Maróthi György debreceni kollégiumi professzor adta a XVIII. század negyvenes éveiben megjelent „Számfejtésnek mestersége" című könyvében. E derék munka azután még abban a században több új kiadást is ért, ma már azonban csak nagykönyvtárakban található meg. Éppen ezért jónak láttam az egykorú érmészeti, levéltári és könyvtári adatok alapján egy könnyen áttekinthető, a Maróthi elgondolása szerinti felépítettségű táblázatot szerkeszteni, amelyben a fenti címben megjelölt időben Erdélyben forgalomban volt érmeket, illetőleg éremelnevezéseket sorolom fel, kimutatva azoknak egymáshoz való értékviszonyukat. Ezt a táblázatot pedig nem az érmész szakembereknek állítottam össze, hanem csak azoknak a más szakmabeli kutatóknak, akik az elmúlt időkből származó okiratokban, könyvekben, sőt szájhagyományokban is gyakran találkoznak e pénzek nevével és vásárló szerepével. Az érmész szakembereknek nyújtandó szakszerű feldolgozással egyelőre még mindig adós maradok, s ezért az alább bemutatandó táblázat inkább lexikonba kívánkozó összefoglalásnak számít, amelyben a kereteken nem akarván túlterjeszkedni, az egyes érmeket csupán értéknagyságuk sorrendjében rakom össze, sőt a felsorolást sem a valóságos értéket magában foglaló s a tulajdonképpeni egységeket egyesítő aranynál vagy pedig az alapegységet képviselő pénznél (denárnál), avagy krajcárnál kezdem.

1. *Félpénz.* Más neve még batka, babka, obolus, fillér, negyedkrajcár. Eredetileg az „aprópénz" elnevezés alatt is ezt értették.

A legkisebb pénzdarabunk volt, amely tulajdonképpen ezüstből veretett, előállítását azonban már a XVII. században megszüntették, azonban Mária Terézia $^1/_4$ krajcár nevezet alatt rézből újra kibocsátotta. Értéke $= {}^1/_2$ pénz (denár) $= {}^1/_4$ krajcár.

Nevével a közszájon még ma is találkozunk, pl. „nem ér egy batkát sem", vagy ebben a türelempróba-mesében: „én elmentem a vásárba félpénzzel", más alakzata pedig: „nincs egy félfillérem se."

Ez a félfillér különben a már jóval korábban megszűnt pénzegység: a „quartling" volt.

2. *Pénz.* Más neve még magyar pénz, denarius, denár, félkrajcár. Német neve: Zweier.

A magyar pénzláb mindenkori alapegysége egészen I. Lipót koráig, akinek uralkodásával még veretése is megszűnt. Anyaga ezüst volt. Értéke $^1/_2$ krajcár $= 1$ fillér. A magyar forintnak egy századrésze; a német forintban 120 darabot számláltak belőle. Mária Terézia ezt az értéket $^1/_2$ krajcár jelzéssel újra kibocsátotta, anyaga azonban ekkor már réz volt. I. József $^1/_2$ krajcárosa egylapú veretű ezüst érme (brakteát).

A mai „pénz" szó már nem az eredeti fogalmat fedi, jelentése tartalombővülésen ment keresztül. Erre például a mai „Pénzes" családnevet is megemlíthetem, valamint a Károli Gáspár bibliafordításában a „30 pénz" még

meghatározott értékkel bíró összeget jelent, ellenben a közbeszédbeli „Judás-pénz" már általános értelemben vett fizetési eszköz.

3. *Kispénz.* Más néven körmöci kispénz, sőt olykor ezt is mondották fillérnek. Németül: Pfennig.

Tulajdonképpen a német vagy rénes forint alapegysége volna, annak ugyanis századrésze lévén, de Erdélyben nem volt kedvelt, mivel csak nagy körülményességgel volt átszámítható a denáros vagy a krajcáros pénzegységalapra, ugyanis öt kispénz volt egyenlő 6 denáriussal, illetőleg 3 krajcárral. Készült ezüstből is. Élete rövid lélegzetű volt, II. József már nem is verette.

Emléket a közszájon egyáltalában nem hagyott.

4. *Grisli* vagy gresli. Neve a német Gröschel, vagy Greschelnek, garasocskának magyar szájíz szerinti kiejtése. Magyarul különben félpoltúrának s dutkának is nevezik.

Értéke 3 batka vagy másfél denárius, illetőleg háromnegyed krajcár, egynegyed garas.

Nevét ma is emlegetik: „nincs egy grislim se."

5. *Krajcár.* Neve németül: Kreuzer, amely a rája egykor kivert kereszt, „crucifer" szóból eredt.

Volt ezüst- és volt rézkrajcár is. A denáriusnak a krajcárértékbe való bekapcsolásánál a krajcárt két denáriusnak számították, holott az utóbbi — az előbbihez viszonyítva — aránylag több, illetőleg jobb ezüstöt tartalmazott.

Neve ma is, e pénznemnek a forgalomból közel egy század óta történt kivonása ellenére, még mindig eléggé benne van a közbeszédben, sőt vele összetett köznevünk is van, mint „krajcárrózsa", valamint a „két krajcáros komédia" sem fog egyhamar kiveszni a nyelvünkből, a szépirodalomban pedig Móricz Zsigmond megragadóan szép elbeszélése: a „Hét krajcár" is őrizni fogja pénzegységünk nevét.

6. *Poltura* vagy poltra.

A lengyel poltora, poltorak másfél lengyel garas értékű pénztől eredt a magyar elnevezés. Anyaga ezüst, sőt réz is. Értéke: $1\,^1/_2$ (vagyis másfél) krajcár, illetőleg 3 denárius. Félgaras.

7. *Garas.* Latinos neve: grossus, a vastag pénz jelentésű denarius grossus-ból eredve. Német neve: Groschen, vagy Dreier.

Verték ezüstből 3 krajcár értékjelöléssel. (A réz háromkrajcáros már XIX. század eleji kibocsátású.) A XVII. században többféle garas volt, úgymint hármasgaras, szélesgaras, könnyűgaras. A XVIII. század garasa tulajdonképpen a könnyűgaras, amelynek értéke = 3 krajcár, vagyis 6 denár.

Nevét mostan is eléggé gyakran használjuk, mint például „garasoskodik", vagy „élére rakja garasait", Vas Gereben is egyik regényét így címezi: „Garasos arisztokrácia."

8. *Ötkrajcáros.*

Csak kései előállítású pénz. Értékét elnevezése jelzi. Anyaga réz, sőt rossz ezüst. (Rézzel erősen vegyített ezüst, vagyis billon.)

Ennek a pénznemünknek neve éppen kései kibocsátása miatt szólásainkban nem honosodott meg.

9. *Susták,* suszták, másképpen hatos, hatkrajcáros.

A lengyel szostak ($^1/_5$ lengyel forint) forgalmi pénztől eredt a magyar név és egységértéke. Tartalmaz 6 krajcárt, illetőleg 12 denáriust. Verték ezüstből. Az 1799. évben bocsátottak ki két- és négysustákos ezüstérmet 12, illetőleg 24 krajcáros értékjelzéssel. Az 1800-as években rézsustákot is vertek, ezt azután nagysága miatt köznyelven susztertallérnak hívtak. A susták pénzcímletet a XIX. század második felében kivonván a forgalomból, ennek belső tartalmát jelölő „hatos" nevét különösen a diáknyelv a forgalomban mindinkább helyébe lépő 10 krajcárosra, majd pedig a 20 filléresre vitte át.

Diákkorunkban mi is hányszor hallottuk barátainktól: „adj kölcsön egy hatost." Ezt természetesen már a 20 filléresre értették.

10. *Peták* vagy hétkrajcáros. Nevét az orosz pätak, pjaták, 5 kopejka értékű pénznemtől kölcsönözte. Németül: Siebener-nek hívták.

Verték ezüstből. Értéke: 7 krajcár, illetőleg 14 denár.

Nevét „nem adnék érte egy katlan petákot" mondás is fenntartotta.

11. *Tízkrajcáros.* Németül Zehner. Ezüstből bocsátották ki. A magyar köznyelv piculának is hívta.

12. *Tizenötkrajcáros.* Németül Fünfzehner. Ezüstből verték.

13. *Márjás.* Latinos neve: Marianus (sc. tallerus). Németül: Siebzehner. Magyar nevét hihetőleg a németországi, bár ekkorra a forgalomból kikerült Máriás-tallér és egységei után örökölte. Hozzájárult ehhez, hogy egykor a magyar márjás is viselte a hátlapon a gyermek Jézust tartó, glóriás Máriaképet, noha ez nemcsak ennek a pénzcímletnek volt egyedüli sajátsága.

Anyaga ezüst. Értéke 17 krajcár, vagyis 14 denár.

Nevét „nem vagyok márjás huncut" szólás őrizte meg.

14. *Húszas.* Húszkrajcáros. Németül Zwanziger. Később a 20 krajcáros veretésének megszüntetése után a 10 krajcáros köznevéül vitte át a közhasználat a „húszas" elnevezést, értve alatta a 20 fillérest.

Eredetileg ezüstből verték, a 20 filléres azonban már nem volt nemesfém.

15. *Harminckrajcáros.* Más neve: húszpolturás, félforintos, negyedtallér. A „félforintos" elnevezés a rénes forinthoz, a „negyedtallér" a császártallérhoz való viszonyát jelöli. Németül Dreissiger-nek hívták.

Anyaga ezüst. Értékviszonyát különböző nevei mutatják.

16. *Magyar forint.*

100 denáriust, illetőleg 50 krajcárt magában egyesítő, jó ezüstből vert pénzérték.

Írásbeli jelzése: *Flh.* = Florenus Hungaricus vagy pedig magyarul *M. fl.* = magyar forint.

Nevét nagyságjelölésképpen ma is használjuk, mondván, hogy „forint nagyságú". Elnevezése még a „Forintos" családnévben is fennmaradt. A forint pénzelnevezést, amely Firenze városától vette eredetét, a mai valutában újra felelevenítette a pénzügyi törvény.

17. *Vonásforint.*

Értéke 51 krajcár, illetőleg 102 denár, egyúttal azonban maradéktalan többese a félpénznek, a körmöci kispénznek, a grislinek, a poltúrának, a garasnak, a márjásnak. Tulajdonképpen azoknak a kisebb pénzértékeknek volt a számítási többes egysége, amelyeknek a magyar forint nem volt maradéktalan többese. Ez a tulajdonsága tartotta sokáig életben.

18. *Rénes forint.* A Rhenus (Rajna) folyónak helyet jelölő nevétől kapta magyar elnevezését is. Másképpen német forintnak is hívták. Németül Conventionsgulden. A későbbi pengő forint vagy osztrák értékű (o. é.) forint megjelölés alatt is ugyanezt a pénznemet értették. Nemkülönben ugyanezt az értéket idegen kibocsátású pénzben zloty-nak mondották, amely azonban az árfolyam hullámzásának volt kitéve. Ez az utóbbi elnevezés a lengyel zlot pénzegységtől vette eredetét. Román neve nemţeşk.

A rénes forint értéke 60 krajcár, illetőleg 120 denár. Írásbeli jelölése: *R. Fl.* Anyaga jó ezüst.

19. *Kurta tallér.* (Tallerus.) A német Guldenthaler elnevezést hallotta a magyar fül kurta tallérnak s minthogy az így kiformálódott név logikailag is eléggé helyes, új neve egészen közhasználatúvá vált.

Anyaga ezüst. Értéke másfél rénes forint, vagyis 90 krajcár, illetőleg 180 denár. A XVII. századbeli tallér is általában véve ebben az értékben számíttatott.

Ez az éremfajta bárha régen kikerült a forgalomból, nevét még ma is használjuk ilyen kifejezésekben, mint például „tallér nagyságú". Egyebekben a nagyközönség annyira komoly pénzértéknek vette, hogy a mindennapi élet nincstelenjei ezt a ritkán látott „kincs"-et nem pécézték ki tréfás ízű szólásmondásaik tárgyául, mint tették ezt a mégiscsak könnyebben hozzáférhető kisebb pénzegyedekkel.

20. *Császár-tallér.* Deákosan imperialis tallér.

Anyaga jó ezüst. Értéke 2 rénes forint, vagyis 120 krajcár, illetőleg 240 denár.

Ezüstje annyira tiszta vegyítésű, hogy az afrikai egzotikus államok még a jelenlegi századforduló táján is a velencei tallérokkal együtt különösen a Mária Teréziától kibocsátott császár-tallérokat használták fizetési eszközül.

Ezzel tulajdonképpen be is fejeztük a Habsburg uralkodóktól veretett forgalmi pénzrendszerünk egyes címleteinek felsorolását, minthogy az ennél nagyobb értéket képviselő aranypénzek (dukátok, Dukaten) forgalmi értékét már csakugyan az árfolyam (valuta) irányította. Ezért a hivatalos krajcár-alapegységhez való viszonyuk nem minden időben volt egyenletes. Közöttük különben mégis két főegységet kell megkülönböztetnünk. Ezeknek a XVIII. század derekára nagyjában már megállapodott értéke a következő értékelést mutatja:

21. *Császárarany;* mondották imperiális aranynak is.

Értéke (valora) ekkortájt 250 krajcár, illetőleg 500 denár.

22. *Körmöci arany.*

Értéke 252 krajcár, illetőleg 504 denár volt. Ez a petákon alóli pénzegyedeknek volt általában vett maradéktalan többese.

Az aranyak különben kisebb részekre is tagozódtak. Így volt $^1/_2$, $^1/_4$, $^1/_8$ és $^1/_{16}$-os arany. Voltak azonban összetett egységei is, miként 2-ős, 3-as, 4-es, 5-ös, 6-os, 10-es aranyak, ezek azonban javarészben inkább a XVII. század pénzei valának.

E kétféle típusú aranyon kívül számtalan idegenországbeli aranypénz is volt itt forgalomban. Ilyenek a többek között a francia Louis d'or, a belga

	Egység-szám	Fél-pénz	Denár	Kis-pénz	Grisli	Krajcár	Poltura	Garas	Öt krajcár	Susták
Körmöci arany	1 =	1008	504	420	336	252	168	84	$50^{2}/_{5}$	42
Császár arany	1 =	1000	500	$416^{2}/_{3}$	$333^{1}/_{3}$	250	$166^{2}/_{3}$	$83^{1}/_{3}$	50	$41^{2}/$
Császár tallér	1 =	480	240	200	160	120	80	40	24	20
Kurta tallér.....	1 =	360	180	150	120	90	60	30	18	15
Rénes forint	1 =	240	120	100	80	60	40	20	12	10
Vonás forint	1 =	204	102	85	68	51	34	17	$10^{1}/_{5}$	$8^{1}/$
Magyar forint.....	1 =	200	100	$83^{1}/_{3}$	$66^{2}/_{3}$	50	$33^{1}/_{3}$	$16^{2}/_{3}$	10	$8^{1}/$
Fél forint	1 =	120	60	50	40	30	20	10	6	5
Húszas	1 =	80	40	$33^{1}/_{3}$	$26^{2}/_{3}$	20	$13^{1}/_{3}$	$6^{2}/_{3}$	4	$3^{1}/$
Márjás	1 =	68	34	$28^{1}/_{3}$	$22^{2}/_{3}$	17	$11^{1}{}_{3}$	$5^{2}/_{3}$	$3^{2}/_{5}$	$2^{5}/$
Tizenöt krajcáros ...	1 =	60	30	25	20	15	10	5	3	$2^{1}/$
Tíz krajcáros	1 =	40	20	$16^{2}/_{3}$	$13^{1}/_{3}$	10	$6^{2}/_{3}$	$3^{1}/_{3}$	2	$1^{2}/$
Peták	1 =	28	14	$11^{2}/_{3}$	$9^{1}/_{3}$	7	$4^{2}/_{3}$	$2^{1}/_{3}$	$1^{2}/_{5}$	$1^{1}/$
Susták	1 =	24	12	10	8	6	4	2	$1^{1}/_{5}$	1
Öt krajcáros	1 =	20	10	$8^{1}/_{3}$	$6^{2}/_{3}$	5	$3^{1}/_{3}$	$1^{2}/_{3}$	1	$^{5}/_{6}$
Garas.....	1 =	12	6	5	4	3	2	1	$^{3}/_{5}$	$^{1}/_{2}$
Poltura	1 =	6	3	$2^{1}/_{2}$	2	$1^{1}/_{2}$	1	$^{1}/_{2}$	$^{3}/_{10}$	$^{1}/_{4}$
Krajcár	1 =	4	2	$1^{2}/_{3}$	$1^{1}/_{3}$	1	$^{2}/_{3}$	$^{1}/_{3}$	$^{1}/_{5}$	$^{1}/_{6}$
Grisli	1 =	3	$1^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{4}$	1	$^{3}/_{4}$	$^{1}/_{2}$	$^{1}/_{4}$	$^{3}/_{20}$	$^{1}/_{8}$
Kispénz	1 =	$2^{2}/_{5}$	$1^{1}/_{5}$	1	$^{4}/_{5}$	$^{3}/_{5}$	$^{2}/_{5}$	$^{1}/_{5}$	$^{3}/_{25}$	$^{1}/_{10}$
Denár.....	1 =	2	1	$^{5}/_{6}$	$^{2}/_{3}$	$^{1}/_{2}$	$^{1}/_{3}$	$^{1}/_{6}$	$^{1}/_{10}$	$^{1}/_{12}$
Félpénz	1 =	1	$^{1}/_{2}$	$^{5}/_{12}$	$^{1}/_{3}$	$^{1}/_{4}$	$^{1}/_{6}$	$^{1}/_{12}$	$^{1}/_{20}$	$^{1}/_{24}$

Peták	Tíz krajcáros	Tizenöt krajcáros	Márjás	Húszas	Félforint	Magyar forint	Vonás forint	Rénes forint	Kurta tallér	Császár tallér	Császár arany	Körmöci arany
36	$25^{1}/_{5}$	$16^{4}/_{5}$	$14^{14}/_{17}$	$12^{3}/_{5}$	$8^{2}/_{5}$	$5^{1}/_{25}$	$4^{16}/_{17}$	$4^{1}/_{5}$	$2^{4}/_{5}$	$2^{1}/_{10}$	$1^{1}/_{25}$	1
$35^{5}/_{7}$	25	$16^{2}/_{3}$	$14^{12}/_{17}$	$12^{1}/_{2}$	$8^{1}/_{3}$	5	$4^{46}/_{51}$	$4^{1}/_{6}$	$2^{7}/_{9}$	$2^{1}/_{12}$	1	$^{125}/_{126}$
$17^{1}/_{7}$	12	8	$7^{1}/_{17}$	6	4	$2^{2}/_{5}$	$2^{6}/_{17}$	2	$1^{1}/_{3}$	1	$^{12}/_{25}$	$^{10}/_{21}$
$12^{6}/_{7}$	9	6	$5^{5}/_{17}$	$4^{1}/_{2}$	3	$1^{4}/_{5}$	$1^{13}/_{17}$	$1^{1}/_{2}$	1	$^{3}/_{4}$	$^{9}/_{25}$	$^{5}/_{14}$
$8^{4}/_{7}$	6	4	$3^{9}/_{17}$	3	2	$1^{1}/_{5}$	$1^{3}/_{17}$	1	$^{2}/_{3}$	$^{1}/_{2}$	$^{6}/_{25}$	$^{5}/_{21}$
$7^{2}/_{7}$	$5^{1}/_{10}$	$3^{2}/_{5}$	3	$2^{11}/_{20}$	$1^{7}/_{10}$	$1^{1}/_{50}$	1	$^{17}/_{20}$	$^{17}/_{30}$	$^{17}/_{40}$	$^{51}/_{250}$	$^{17}/_{84}$
$7^{1}/_{7}$	5	$3^{1}/_{3}$	$2^{16}/_{17}$	$2^{1}/_{2}$	$1^{2}/_{3}$	1	$^{50}/_{51}$	$^{5}/_{6}$	$^{5}/_{9}$	$^{5}/_{12}$	$^{1}/_{5}$	$^{25}/_{126}$
$4^{2}/_{7}$	3	2	$1^{13}/_{17}$	$1^{1}/_{2}$	1	$^{3}/_{5}$	$^{10}/_{17}$	$^{1}/_{2}$	$^{1}/_{3}$	$^{1}/_{4}$	$^{3}/_{25}$	$^{5}/_{42}$
$2^{6}/_{7}$	2	$1^{1}/_{3}$	$1^{3}/_{17}$	1	$^{2}/_{3}$	$^{2}/_{5}$	$^{20}/_{51}$	$^{1}/_{3}$	$^{2}/_{9}$	$^{1}/_{6}$	$^{2}/_{25}$	$^{5}/_{63}$
$2^{3}/_{7}$	$1^{7}/_{10}$	$1^{2}/_{15}$	1	$^{17}/_{20}$	$^{17}/_{30}$	$^{17}/_{50}$	$^{1}/_{3}$	$^{17}/_{60}$	$^{17}/_{90}$	$^{17}/_{120}$	$^{17}/_{250}$	$^{17}/_{252}$
$2^{1}/_{7}$	$1^{1}/_{2}$	1	$^{15}/_{17}$	$^{3}/_{4}$	$^{1}/_{2}$	$^{3}/_{10}$	$^{5}/_{17}$	$^{1}/_{4}$	$^{1}/_{6}$	$^{1}/_{8}$	$^{3}/_{50}$	$^{5}/_{84}$
$1^{3}/_{7}$	1	$^{2}/_{3}$	$^{10}/_{17}$	$^{1}/_{2}$	$^{1}/_{3}$	$^{1}/_{5}$	$^{10}/_{51}$	$^{1}/_{6}$	$^{1}/_{9}$	$^{1}/_{12}$	$^{1}/_{25}$	$^{5}/_{126}$
1	$^{7}/_{10}$	$^{7}/_{15}$	$^{7}/_{17}$	$^{7}/_{20}$	$^{7}/_{30}$	$^{7}/_{50}$	$^{7}/_{51}$	$^{7}/_{60}$	$^{7}/_{90}$	$^{7}/_{120}$	$^{7}/_{250}$	$^{1}/_{36}$
$^{6}/_{7}$	$^{3}/_{5}$	$^{2}/_{5}$	$^{6}/_{17}$	$^{3}/_{10}$	$^{1}/_{5}$	$^{3}/_{25}$	$^{2}/_{17}$	$^{1}/_{10}$	$^{1}/_{15}$	$^{1}/_{20}$	$^{3}/_{125}$	$^{1}/_{42}$
$^{5}/_{7}$	$^{1}/_{2}$	$^{1}/_{3}$	$^{5}/_{17}$	$^{5}/_{20}$	$^{1}/_{6}$	$^{1}/_{10}$	$^{5}/_{51}$	$^{1}/_{12}$	$^{1}/_{18}$	$^{1}/_{24}$	$^{1}/_{50}$	$^{5}/_{252}$
$^{3}/_{7}$	$^{3}/_{10}$	$^{1}/_{5}$	$^{3}/_{17}$	$^{3}/_{20}$	$^{1}/_{10}$	$^{3}/_{50}$	$^{1}/_{17}$	$^{1}/_{20}$	$^{1}/_{30}$	$^{1}/_{40}$	$^{3}/_{250}$	$^{1}/_{84}$
$^{3}/_{14}$	$^{3}/_{20}$	$^{1}/_{6}$	$^{3}/_{34}$	$^{3}/_{40}$	$^{1}/_{20}$	$^{3}/_{100}$	$^{1}/_{34}$	$^{1}/_{40}$	$^{1}/_{60}$	$^{1}/_{80}$	$^{3}/_{500}$	$^{1}/_{168}$
$^{1}/_{7}$	$^{1}/_{10}$	$^{1}/_{15}$	$^{1}/_{17}$	$^{1}/_{20}$	$^{1}/_{30}$	$^{1}/_{50}$	$^{1}/_{51}$	$^{1}/_{60}$	$^{1}/_{90}$	$^{1}/_{120}$	$^{1}/_{250}$	$^{1}/_{252}$
$^{3}/_{28}$	$^{3}/_{40}$	$^{1}/_{20}$	$^{3}/_{68}$	$^{3}/_{80}$	$^{1}/_{40}$	$^{3}/_{200}$	$^{1}/_{68}$	$^{1}/_{80}$	$^{1}/_{120}$	$^{1}/_{160}$	$^{3}/_{1000}$	$^{1}/_{336}$
$^{3}/_{35}$	$^{3}/_{50}$	$^{1}/_{25}$	$^{3}/_{85}$	$^{3}/_{100}$	$^{1}/_{50}$	$^{3}/_{250}$	$^{1}/_{85}$	$^{1}/_{100}$	$^{1}/_{150}$	$^{1}/_{200}$	$^{3}/_{1250}$	$^{1}/_{420}$
$^{1}/_{14}$	$^{1}/_{20}$	$^{1}/_{30}$	$^{1}/_{34}$	$^{1}/_{40}$	$^{1}/_{60}$	$^{1}/_{100}$	$^{1}/_{102}$	$^{1}/_{120}$	$^{1}/_{180}$	$^{1}/_{240}$	$^{1}/_{500}$	$^{1}/_{504}$
$^{1}/_{28}$	$^{1}/_{40}$	$^{1}/_{60}$	$^{1}/_{68}$	$^{1}/_{80}$	$^{1}/_{120}$	$^{1}/_{200}$	$^{1}/_{204}$	$^{1}/_{240}$	$^{1}/_{360}$	$^{1}/_{480}$	$^{1}/_{1000}$	$^{1}/_{1008}$

arany, valamint a hasonlóképpen belga Souverain d'or vagy magyarosan sverim arany, továbbá a hollandiai arany, amely egyenlő értékű volt az egyszerű belga arannyal; nagyon gyakori volt a velencei zecchino, amelyet a magyar ajak cikkely, vagy cikkeny aranynak nevezett el. Ez az utóbbi általában véve egyenlő értékű volt a körmöci arannyal; míg az egyszerű belga arany valamicskével kisebb, ellenben a Louis d'or körülbelül egy és háromnegyedszer, a belga sverim arany majdnem másfélszer nagyobb értékű volt a császáraranynál.

Az aranypénz nevét újabbkori szólásmondásaink között is megtaláljuk. Így a jó kövér időjárásról azt szokták mondani, hogy „aranyat ér".

Az egykori pénzekkel való számításra példaképpen bemutatok egy, különben már eléggé késői példát: a kolozsvári református egyházközségnek báró Korda Györggyel 1761-ben történt elszámolásáról; ebben a denáriusban megjelölt pénzértékek a krajcáros alapra is át vannak írva, jó mutatványul a mindkét pénzegységnek párhuzamosan történt használatára:

	Fl.h.	*den.*		*R.Fl.*	*xr.*
(Imperialis) Tallér nro 16 — — — —	38	40	— —	32	00
(6) Német forint és (2) 20 krajcár (és 1 tíz krajcár) — — — — — —	8	20	— —	6	50
Két tízes arany — — — — — — —	100	00	— —	83	20
Duplás Sverim arany (nro) 98 — — —	1455	30	— —	1212	45
11 Hollandiai arany — — — — — —	54	45	— —	45	22 ½
52 Körmöczi arany — — — — — —	262	08	— —	218	24
Peták pénz (vagyis 582 peták, 1 garas és 1 poltura) — — — — — — —	81	57	— —	67	58 ½
Summa constat — — — — — — —	2000	00	— —	1666	40

A mellékletképpen csatolt táblázat „fett" zegzugvonala feletti részében az egyes rovatokon belül elhelyezett számok azt határozzák meg, hogy az oldalt megnevezett címletek hányszor tartalmazzák a fejrovatban megjelölt kisebb pénznemet. Ezzel szemben a „fett" zegzugvonal alatti részben az egyes számok azt határozzák meg, hogy az oldalrovat címletei hányad részét képezik a fejrovat nagyobb értékű pénznemeinek.

(1921)

PÓTLÁSOK ÉS HELYESBÍTÉSEK

AZ ADATTÁR I. KÖTETÉBEN

az itt alkalmazott rövidítések:
l = lap, sz = szakasz, j = jegyzet, s = sor, *h* = helyett, *u* = után.

210. l. alólról 3. s. elejére: már nemis.
342. l. 8. s, elejére, Svájcból *h.* hazájukból.
361. l. 5. s. közepén: aligha is.
586. l. legalólra: Arminius, arminianus — 360, 361, 494.

AZ ADATTÁR II. KÖTETÉBEN

VII. l. 6. s. végén: a, törlendő.
VIII. l. 3. sz. 1. s.: kielőgítő *h.* kielégítő.
3. l. alólról 2. s.: szoltált *h.* szolgált.
4. l. alólról 6. s.: Phylosofia *h.* Philosophia.
13. l. 4. s.: 1883 *h.* 1884.
13. l. 16. j.-hez: Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fehérvári síremléke és alapítványai. Bp. 1884. 9. — 20.
18. l. végére: De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a Debrecen-városi dézmából hagyományozott évenkénti 2000 frt járandóság kiszolgáltatása egészen 1685-ig egyszer sem maradt el, ekkor azonban maga Debrecen tartotta vissza kollégiumának szükségére. Az emiatt megindult huzavona ettől kezdve 85 évig tartott, mígnem a királyi kamara s erdélyi főkormányszék Debrecen javára döntött. (P. Szathmári K.: A Gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. 126—127. és Váró F.: i. m. 25—26.)
Bethlen hagyatéka vázlatos képét azért volt szükséges felelevenítenem, mert erről elfeledkezve, már-már ismét a Kemény-féle mese kezd életre kelni.
29. l. 12. s.: 5. j. *h.* 6. j.
54. l. 1. sz. végére: 5. j. *h.* 7. j.
91. l. alólról 4. s.: bizonyosan *h.* azt hihetnők, hogy
98. l. 6. s.: Rákósi Boldizsár *h.* Rákosi Boldizsárban
112. l. 2. s.: júniusában *h.* februárjában
150. l. 2. sz. 3. s. elejére: (dai), majd augusztus 16-án a groningai
150. l. 5. j.-hez: és Dunántúli Prot. Lap 1917: 194
161. l. 177. s.: die *h.* diem
166. l. 26. j. 1. s.: végzettsége szó törlendő!
198. l. 6. s.: 1647 *h.* 1657.
216. l. alólról 9. s.: Dni(!) Stephani (!)
230. l. 3. sz. 3. s.: gyarapirottta *h.* gyarapította
264. l. 2. s.: vállania *h.* vállalnia.
282. l. 2. sz. 1. s. végén: puritanus *h.* unitárius
292. l. 3. sz. 3. s.: fitalabb *h.* fiatalabb
292. l. 4. sz. 6. s.: Cseri *h.* Csere
301. l. felülről 3—4. s.: 1654. január 11-én *h.* 1653 novemberben (Bán Imre helyes érvelése i. m. 397.)
365. l. 2. sz. 5. s.: gyakorlat *h.* gyakorlati
375. l. utolsó s.: funáló *h.* fundáló

379. l. 3. sz. 1. s.: magint *h.* megint
421. l. 5. s.: forgalommal *h.* fogalommal
424. l. 5. s.: más. *h.* már
424. l. 9. s. elején: törzszsel *h.* törzzsel
437. l. 3. s.: datiusban *h.* dativusban.
478. l. 2. sz. 3. s. végéről: 1660. jan. 9-én törlendő!
491. l. 11. s.: 1—13 *h.* 1—19.
524. l. jegyzet. 11. s.: fedetlen *h.* fedeletlen
529. l. 3. sz. 2. s.: sokat *h.* sokan
532. l. 6. s.: Apacai *h.* Apaczai
561. l. 12. j.-hez: lásd még Basiriusnak 1658. szept. 5-én Váradról Teleki Mihályhoz intézett levélkéjét. (TT 1886: 204.)
607. l. 1. sz. 10—11. s.: Porcs-almira *h.* Por-csalmira
609. l. 5. s.: közülményből *h.* körülményből
614. l. utolsó sz. törlendő!
615. l. első tíz s. h.: Orvosdoktori képesítésének megszerzése után hazájába, visszatérve
631. l. 17—18. s.: viszonyt *h.* viszont
632. l. 1—2. s.: Coccejanus *h.* Cocceius
639. l. 8. s.: akkolozsvári *h.* a kolozsvári
642. l. 11. s.: 1716 *h.* 1617.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Archiv N. F.	Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge.
Bán	Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958.
B. V. H.	Biro Vram Hagyásából
Debr Prot Lap	Debreceni Protestáns Lap
Dica	Dica-könyvek a kolozsvári állami levéltárban
EM	Erdélyi Múzeum
ENM	A volt Erdélyi Nemzeti Múzeum kézirat- és levéltára (Kolozsvár)
EOE	Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transylvaniae. 1540—1699. 1—21. köt. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1875—1898.
EPrK	Erdélyi Protestáns Közlöny
Et	Egyháztörténet
ETA	Erdélyi történelmi adatok. 1—4. köt. Szerk. és kiadja: Mikó Imre és Szabó Károly. Kolozsvár, 1855—1862.
Gál Kelemen	Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. (1568—1900). 1—2. köt. Kolozsvár, 1935.
GenFüz	Genealógiai Füzetek
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
Jakab: Kolozsvár	Jakab Elek: Kolozsvár története. 1—7. köt. Buda — Bp. 1870—1888. 1870—1888.
jzkv	jegyzőkönyv
KLt	Kolozsvári Állami Levéltár
koll	kollégium
Lampe — Ember	Lampe, A. Fr.: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728.
lt	levéltár
MKSzle	Magyar Könyvszemle
MOE	Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae. 1526—1606. 1—12. köt. Szerk. Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád. Bp. 1874—1917.
Quártások	A kolozsvári ref. egyházközség quártásai
RMK	Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 1—3. köt. Bp. 1879—1898.
Sáfár	A kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyve. (A kolozsvári állami levéltárban.)
S. C. L.	Salus Conductus Levelére
Segesváry	Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935.
SpFüz	Sárospataki Füzetek
Sz	Századok
Szalárdi	Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. Pest, 1853.
SzNM	A volt Székely Nemzeti Múzeum (Sepsziszentgyörgy)
TT	Történelmi Tár
Zoványi cikkei	Zoványi Jenő cikkei a „Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940.

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

E kötet mutatója már a szerző közreműködése nélkül készült. A nehezen azonosítható vagy több személyre ill. helységre utaló tételeket *-gal jelöljük. Fontosabb rövidítéseink: cs. = család, eml. = említve, k. = körül, l. = lásd, m. = megye, mh. = meghalt, szd. = század.

Abacs l. Bánfihunyadi Abacs
Abaffy László 380—381
Abaúj m. 40
Abrugyi György 4, 464—466, 470—471, 473, 495
— Mihály 470
Absolon Dániel 36, 389
Ács Mihály 161
Ádám cs. 492
— Istvánné l. Némai Borbála
— János 492
— l. még Rázmán
Ádámos (Adămuş) 520
Aesopus 83
Ágoston, Szent 36—37
— Margit 292
Agyagfalva (Lutiţa) 106
Ajnácskő (Hajnácka) 178
Ajtai György, N. 233
— István 231, 344
Ajton (Aiton) 532, 545
Ajtoni Kata 118
Albis (Albiş) 119
Albisi András 343
— Eczken András 134
Alesius Dénes 319, 344
Alesi (Olescher) cs. 344
— Mihály 344
Alexics György 457
Algyógy (Geoagiu) 6, 106
Ali pasa 349
Almakerék (Mălîncrav) 51, 133, 140, 229
Almás 523
Almási Benjámin 149
— István 61, 186
— Sámuel 345
Almási Ötvös András 123, 296
— Porkoláb András 266, 422
Almássy István 270, 537
Alsó János 50
Alsócsernáton (Cernatul de Jos) 322, 400
Alsóilosva (Ilişua) 109, 279, 282
Alsómiszttótfalu (Tăuţii de Jos) 164
Alsted cs. *384—389*
— Johann Heinrich (prof. 1588—1638) 9, 18, 250, 257, 274, 384—389, 463—464, 550
Al(s)tedius uram (eml. 1651-ben) 385—387
Altdorf 447
Althusius, Johannes 403
Alvinc (Vinţul de Jos) 51, 134, 394, 572
Alvinczi Péter (kassai lelkész) 292, 380
— — (erdélyi ítélőmester) 133, 223
Amerika 433
Amesius, Vilhelmus 21, 34, 81, 409
Amszterdam (Amstelodamum) 10, 36, 132, 145, 147, 156, 161, 164—165, 169, 179, 268, 316, 362—363, 389, 391, 392, 395—398, 400, 403, 406, 407, 409—410, 412, 422, 430, 432, 450, 466
Andala, Ruardus 118, 185
András Mihály 275
— Péter 275
Andrási István 116
Andritsch, J. 443
Anglia 22, 23, 35, 92, 99, 160—161, 194, 230, 266, 268, 280, 326—328, 358, 379, 380, 384, 397, 402, 407—409, 419—440, 450, 516, 576
Angyalosi János 482
Antal pap 564
— Géza 449
Antwerpen 512
Apáczai Csere János 4, 11—13, 21, 63, 85, 94, 98—100, 127, 138, 144—145, 249—251, 253—254, 256—257, 263, 278, 334—344, 346, 350—351, 359—364, 373, 375, 389, 394, 397, 400—404, 414—415, 424, 429, 451, 463, 466, 532, 546, 563, 565
Apáczai Tamás 48, 359, 360, 365
Apafi Anna 19, 290, 416, 546
— György 229
— Györgyné l. Petki Borbála
— István 15

Apafi Mihály, I. 24, 26, 27, 32, 39, 44, 48—53, 74—76, 87—88, 105—106, 117, 133, 138, 140, 147, 151—152, 154, 156, 165, 192, 194, 225, 228, 229, 245, 265, 268, 309, 313, 325, 330, 344, 346, 405, 413, 416, 427, 467, 532, 551
— — , II. 80, 132, 138, 140, 141, 148, 185, 198, 217, 228, 231, 260, 266, 310, 312, 370, 437
— Mihályné, I. l. Bornemissza Anna
— Miklós 15, 19—20, 50, 114, 194, 202, 222, 226, 286, 337, 340, 342, 344—349
Apafi Zsuzsánna 88
Apahida (Apahida) 338
Apáti Miklós 147, 272
Apor cs. 52, 134
— István 50, 134, 244, 245, 526
— Péter 17, 18, 54, 227, 248, 488, 489, 531, 556, 567
Apponyi Sándor 383, 409
Arany (Uroiu) 337
Aranyosbánya (Baia de Arieş) 548
Aranyosmedgyes (Medieşul Aurit) 46, 60, 61, 73
Aristoteles 56, 59, 137
Árkos (Arcuş) 520
Árkosi Mihály 53
— Gelei Benedek 513
Arnoldus, Nicolaus 58, 136, 391, 409
Árpád-ház 529
Árpástó (Braniştea) 282
Árva (Orava) 14
Asmodeus 51
Asszonyfalva (Săcel) 22
Aszalay Erzsébet, szendrői 177—178
Aszaló 277
Asztalos Bálint 565
— Miklós 446
— Péter 14
— l. még Régeni Asztalos
Auner Gábor 232
Aurea (?) Aureliana l. Orleans
Ausztria 443, 495, 536
Ázsia 555

Babocsai Erzsébet 290
Babolcsai János 84
Bábolna 158
Bacon l. Nagybacon
Bácsi (Băcia) 565
Bácsi György 545
— István 92, 540, 545
— Istvánné l. Hosszú Margit
Bacska (Bačka) 277
Bacz István 103
Baczoni András 426—427
— Incze Máté 11—12, 118—119, 149, 183, 186, 202, 205, 219, 220, 260, 354
— — Máténé l. Bogdányi Sajgó Erzsébet
Bagos (Szilágybagos, Boghiş) 297, 570—571
— l. még Csengerbagos
Bagosi János 339
— Daróczi, l. Daróczi
Bajcsi l. Kocsi Bajcsi
Bajom (Bajon) l. Biharnagybajom
Bajom (Bunnesdorf) 382
Bajomi, Johannes 382
— Mátyás 382
Bajoni Vince *378—383*
Baka l. Szathmári Baka
Bakai Benedek 420
Bakany (Bakonyi?) János *352*
— Mihály 352
Bakonyi Dániel 352
Bakos József 406
— Kata 495
Baksai (Bakszai) Csiszár Judit 49, 436
Balai P. Mihály 376
Balás Margit 190
Balásfalva (Blaj) 152, 405
Balási Késcsináló Jakab 512
— — Jakabné l. Jacobinus Kata
Balásfy Anna 477
— (Balassi) Bálint 476—477, 487, 512, 543
— Gergely 512
— István 487
Balassi Bálint 78—79, 83, 157, 266
Balck István 477
— Lőrinc 477
— Mihály, id. 477
—, ifj. 477
Balkányi György 392, 393, 408
Balkó Pál 567
Balla József 485
Ballagi Aladár 451
Balleer, Didacus 196
Baló cs. [nagybaconi Baló családok] *42—55*
— András* 43
— Balázs 43
— Bálint* 43—44
— Ferenc 43
— Gáspár 42
— György* 42—44
— István 42—44
— Jakab* 42—44
— János* 42—43
— Józsa 42
— József (XVIII. sz.) 54
— — (XX. sz.)* 44, 55
— Józsefné l. Banga Ilona
— Judit 49, 436
— László (portai követ) 14, 19, *42—55*, 79, 87, 191, 265, 405, 568
— — (alkirálybíró) 43, 55
— — (XVIII. sz.) 54
— Lőrinc 44
— Lukács 42
— Márton 43
— Máté 44
— Mátyás* 43, 45, *47—49*. 52, 436

— Mátyásné l. Baksai Csíszár Judit
— Menyhért *45—47*, 328, 411
— Mihály 43
— Miklós 44
— Tamás* 42—43
— Vince 42
Balogh István 111
— Istvánné l. Sámsondi Somodi Anna
Balogh Ferenc 76
— Jolán 141, 520
Balti-tenger 387, 389
Bálványosváralja (Ungurașş) 152, 153, 166, 168, 211, 283, 345, 425
Bamberg 448
Bán Imre 147—148, 272, 278, 313, 360, 361, 363—364, 400, 404, 440, 451, 483
Bancsi Ádám 20
Bánffy Dénes (főispán, mh. 1674 k.) 32—33, 37, 50, 82, 86, 87, 116, 136—138, 148, 153, 166, 278, 289, 294, 335, 337—338, 341—342, 344, 349, 351, 567
— — (váradi kapitány, mh. 1608 k.) 547
— Dénesné (a főispán felesége) l. Bornemisza Kata
— Farkas 297, 298
— Ferenc 221
— György (gubernátor, mh. 1708) 8, 28, 32—34, 82, 134, 154, 166—168, 186, 208, 237, 317, 329—331, 341, 349, 369, 488—490, 526
— — (főispán, mh. 1735) 219, 222
— Györgyné (mh. 1706) 488—490
— — l. Thoroczkay Ágnes
— Kata 219, 222, 237, 239, 488
— Krisztina 11, 354
— Pál 50
— Péter 367
— Sára 551
— Zsigmond 35, 48
— — , id. 549
— Zsigmondné, id. l. Filstich Kata
Bánfi, Florio 378, 382, 383
Bánfihunyad (Huedin) 10, 109, 111—112, 114, 125, 183, 214, 259, 342—345, 350—356, 421, 436, 438, 520
Bánfihunyadi (Bánffihunyadi) András 291
— Ferenc *343*
— (Abacs) Márton 145, 186
— János 266, 419, 422, 436, *438—439*
— Mogyoró Benedek 439
Banga Ilona 55
— János 115
Bánóczi Anna 90
Bánya l. Nagybánya
Bányai István 268, 346, 356
— János 338
Barabás 134
— Samu 149, 445
Baranya m. 39, 346, 494
Baranyai István 370
Baráth (Münich) Sebestyén 544
Barátosi Mihály 284, *343*
Barcsai Ábrahám 332
Barcsay Ákos 4, 5, 78, 100, 105, 106, 250, 253, 421, 550, 566
— Gergely 220
— Mihály 568
— Zsigmond 379
Barkóczi István 51
Barla (Bîrla) 32
Baróthi István 284
— János 344
Bártfa (Bardejov) 465
Bartók Gábor 191, 320, 407
— Zsigmond 282
Bartholomaeides János László 445
Basa Mihály 103
Basirius (Basire), Isac 361, 407
Basta György 31, 98, 125, 249, 284, 366, 457, 476, 502, 543, 547—548, 561—563
Bátai B. György (mh. 1672) 76, 254, 296, 386
— — — , ifj. (mh. 1698) 198, 217, 232—234, 351, 368, 416
— — — , legifj. 23
Báthori Andrásné 566
— Gábor 289, 290, 543, 547, 561
Báthori István (fejedelem 271, 561
— — , ecsedi (országbíró) 562
— Kristóf 319
— Zsigmond 42, 244, 319, 511, 526, 561
— Zsófia 23, 39, 47, 101, 117, 156, 309, 328
Batiz (Botiz) 190
Batizi János 22, 320
Bázel (Basel) 89, 267, 272, 397, 402, 427, 431, 448
Bécs (Wien) 48, 132—133, 161, 189, 191, 202, 217, 245, 248, 266, 271, 309, 355, 382, 395, 397, 401, 443, 495, 517, 538, 542, 562
Becskerek (Zrenjanin) 66
Bécsújhely (Wiener Neustadt) 180
Bedi András 293, 302—303
Bedő Pál, bölöni 229, *230—231*, 233, 234
Begreczi Bálint 544—545
Bek Jánosné 477
Beke Antal 152, 381, 384
— Balázs 502—3
— Dániel 500, 513
— György 502
— Pál 502, 503
— Tamás 502
— l. még Köpeci Beke
Békés Ágnes 420
Békési János 235
Béla, IV. 524
Bélay Vilmos 353
Béldi Pál 6, 19, 50, 88, 574
— Zsuzsanna 26

Belényes (Beiuş) 254, 280
Belényesi Anna 414, 416
— Ferenc 76
— Csiszár István 414
— P. János *346*
— Szabó István 414
Belgium (többször = Hollandia) 8, 23, 165, 172, 207, 348, 367, 379—381, 384, 400, 421, 440, 465
Beliczay Angela 404
Bellinus Pál 566
Belső-Szolnok m. 152, 279, 297, 349, 366, 381, 423, 548, 555
Bencze Pál 521
Benczédy Gergely 229, 467, 483, 494, 500—501, 514, 519
Benedek deák 4
Benedek (kőfaragó) 387
— József, kisbaconi 360
Benei György 305
Benger (Benker) János 545
Beniczki Péter 79, 83
Benjámin l. Szilágyi Benjámin
Benkő Ferenc 436
— Gyula 451
— József 91, 103, 161, 193, 196, 240—241, 269, 332, 340, 416
— Lajos 451
Bényei Deák l. Erdőbényei Deák
Bera György, csernafalvi 226
Berde Áron 525
Bereczk György l. Vizaknai Bereczk
Bereg m. 90, 123, 127
Beregszász (Beregovo) 404
Beregszászi Zsuzsanna 223
Berekeresztúr (Bîra) 117, 333
Berekszászi Krisztina 223
— Mihály 33
Berényi Jakab 387
Berettyó 523
Berettyóújfalu 410
Berg Pál 102, 409, 419, 436
Berivói József 168
— Józsefné l. Tótfalusi Anna
Berkai György 568
Berkesz (Magyarberkesz, Berchez?) 190, 192
Berki István 415
Berlin 145, 380, 402
Bern 338, 448
Berzétei József 268
— K. János 332
Besenyei 18
— János 356
Besenyő (Sepsibesenyő, Pădurenii) 575
Beszterce (Bistriţa) 470
— *m.* 307, 525
Bethlen (Beclean) 137, 338, 342, 366, 520, 555
— cs. 96, 228, 379
— Dávid 222
— Drusianna 78, 390
— Elek 15, 173
— Farkas 19, 50, 368
— Ferenc, keresdi 471—472
— Gábor 6, 35, 54, 90, 94, 125, 127, 186, 244, 245, 279, 288—289, 291, 314, 317, 369, 378—383, 387, 444, 446, 463, 482, 486, 495, 502, 545, 547, 558—560, 563—564, 574
— Gergely 222, 242
— Gergelyné l. Kendeffi Rákhel
— István, id. 251—252, 378—383, 385, 408, 548, 564, 565
— Istvánné, id. l. Csáki Krisztina
— István, ifj. 378—383, 388, 548
— János 44, 138, 227, 278, 327, 381, 383, 401, 487
— Kata 330
— Krisztina 81, 242
— Lajos 222
— László 332, 367, 368
— Lászlóné l. Folthi Mária
— Mihály 8, 360, 400, 434, 439
— Miklós 13, 28, 34, 37, 49, 50, 53, 61, 73, 99, 105, 132, 133—134, 141, 158, 164—165, 167, 168, 175, 209, 211, 213, 227, 231, 254, 257, 263, 299, 327, 330, 348, 357, 359, *360—365*, 397, 399, *400—403*, 429—430, 434—435, 439—440, 487
— Pál 327, 363, *400—403*
— Péter 378—383, 408
— Sámuel 330—331
Bethlenszentmiklós (Sînmiclăuş) 365
Beüchelt (Brührhelt) l. Stenczel
Biás István 152
Bidenbach, Felix 355
Bihar m. 117, 125, 338, 340, 378, 395
Bihari Ferenc 394
— Gergely 267
— N. András 149, 214, 435
— Pap Benedek 252, 256
Biharnagybajom 114, 378, 382, 398
Biharpüspöki (Episcopia Bihor) 203
Bikal (Magyarbikal, Bicălatu) 352
Bikfalva (Bikfalău) 575
Biltens 410
Bíró András 259
— Sámuel 488
— Vencel 245, 248, 381
Birtha József 448—450
Bischofszell 535—538
Bisterfeld, Johann Heinrich 91, 98, 100, 127, 271, 361, 384—386, 388, 395, 545, 550, 576
Bisterfeldné l. Stenczel Anna
Blaeu 37, 164, 254
Bochkor Mihály 560
Bocskai Gábor 570
— István (fejedelem) 125, 478, 492, 561
Bocskay István (zempléni főispán) 412

Bod Péter 6, 22—23, 28, 35, 40, 59—61, 63, 98, 100, 104, 106, 113, 115, 119, 127, 129, 132—133, 144, 148, 150, 156, 159—161, 163, 186, 200—201, 203—204, 219, 227, 259, 268, 292—293, 302, 306, 314, 319, 332, 338—340, 344, 357, 358, 366—367, 370, 372, 374, 380, 390, 405—406, 411, 416, 421, 428—429, 431, 434—435, 445, 465, 482, 495, 507, 517
Boden-tó 537
Bodok (Bodoc) 575
Bodoki T. István 149, 235
Bodonkút (Vechea) 355
Bodor András 527
— l. még Kabai Bodor
Bodos (Bodoş) 575
Bodrogkeresztúr 99
Boér Sámuel 246, 248
Boga Alajos 560
Bogártelek (Băgara) 260, 371
Bogáti Menyhért 511
— Fazakas Miklós 509—510
Bogáts Dénes, Cs. 554
Bogdányi Sajgó Erzsébet 220
— — Mihály 218, 354
— — Mihályné, l. Boros-Jenei Anna
Boham (francia követ) 568
Bojsza István 84
— Péter 84
— Péterné l. Bonyha Kata
Bojti Veres Gáspár 380, 388, 545, 559
Boka János 116
Boldai Márton 26
— Sámuel 220
— Sámuelné l. Vas Kata
Bologna 358, 442
Boncida (Bonţida) 15, 32, 86
Bonczidai Péter 262
Bónis György 512
Bonyha (Bahnea) 434
Bonyha Kata 84
Bonyhai György 435
— János 28, 296
— Simon György 49, 219, *434—436*
— — — ifj. 436
— — Györgyné l. Baló Judit
— — Pál 436
Borbély István 455, 509—510
Borberek (Vurpăr) 100
Bornemisza Anna 13, 27, 29, 32, 50, 51, 53, *74—83*, 87, 105, 140, 151, 194, 228—230, 257, 397—398
— Kata 138, 289, 294
— Pál 263
— Péter 271
— Zsuzsanna 117, 218, 344
Boros Márton 118
Borosjenei Anna 218, 354, 356
Borosjenő (Ineu) 26, 29, 263
Borosnyai Lukács János 196, 220
— — Mária 333
Boroszló (Wrocław, Vratislava) 268, 337, 355
Borovszky Samu 46, 56, 109, 112, 117, 128, 277, 280, 393, 407, 410, 422, 426
Borsai Márton 246
Borsa (Borşa) 340
Borsa-patak 126, 523
Borsáti Ferenc 398
Borsod m. 427
Borzási B. Balázs 252
Borzsák István 447
Bós (Boju) 543
Bota Istvánné l. Némai Judit
Botos Zsófia, csókfalvi 434
Botrágyi Krisztina 90, 92—93
Bőgőzi Miklós 115
Böhm János 144
Bölkenyi Mihály 284—285
Bölön (Belin) 322
Bölöni Sikó l. Sikó
Böszörményi István 320
— Nagy Kata 88
Brandenburg 389, 489
Brandenburgi Katalin 545
Brandsch, Heinrich 321, 534, 555—557
Brankovics Száva 106
Brassai György 497, 564
— Száz Tamás 267
Brassó (Braşov) 51, 249, 321, 372, 465, 512, 555, 557, 561
Brewer Sámuel 176
Briccius l. Vízaknai Bereczk
Brozer Péter 232, 309, 385, 486, 487
Brullyai Mihály 345
Brüll Emánuel 215, 257
Bucsesti Sára 402
Bucsi 131
Budai (prédikátor) 278
Budai Anna 173
— Ézsaiás 447
— Mihály 108, 298, 308, 341, 415
Budapest 55, 241, 267, 439
Bunyitay Vincze 442—444
Burcher, de Volder 195, 204
Burman, Frans 37—38, 165, 205, 401, 409
Butyka Györgyné l. Pataki Szabó Kata
Buza (Buza) 283, 337, 343
Buzás l. Kecskeméti Buzás
Buzinkai Mihály 39, 46—48, 59, 117, 128, 129, 138, 328, 412, 414
Büki Sára 550
Bükösi Miklós 371

Calepinus 270
Caltenplatt 311
Calvin l. Kálvin
Cambridge (Cantabrigia) 409, 420, 450
Camerarius, Ludwig 380
Canterbury (Cantuaria) 37, 420
Cappellus, Ludwig 355
Carillo, Alfonz 561

Cartesius l. Descartes
Castaldo 125
Caurai l. Kausai
Caundert l. Kaundert
Cége (Cege, Ţaga?) 6, 20, 213, 278
Cégény 393
Christoph (páter) 566
Christophorus (betűmetsző) 464
Cicero 33, 34, 544
Cikó(falva) (Szamoscikó, Ţicău) 111
Cirja István, bálványosváraljai 153
Clano (francia követ) 568
Claudius 527
Cob (német parancsnok) 129
Coccejus 3, 8, 21, 34, 37, 56, 57, 59, 86, 110, 118, 137, 139, 164, 185, 194—196, 204, 205, 207, 330, 338—339, 347, 401—402, 406
Cófalva (Ţufalău) 575
Comenius 46, 47, 328, 385, *394—419*
Coronensis, Johannes 345
Cracerus Lukács 511
Crispinus, Johannes 100, 394, 423, 576
Cromwell, Oliver 426
Csabai László 343
Csaholczi P. János 95, 266, 394, 423, 424
Csáki Gábor 378
— Krisztina 378, 564
Csákiné 79, 114
Csáky László 48
Csallány Dezső 359
Csanádi István 20
— Pál *481—491*, 503
Csánki Dezső 125, 534, 556
Császár Elemér 72
Csataj István 352
Csatár (Cetariu) 116
Csatári János 269
Csávási Sámuel 149
— Szücs János 355
— — Jánosné l. Pálfi Mária
Csécsi János 156, 165, 177, 180
Csedregi P. Péter 56—57, 429
Cseffei László 379, 381
Csegezi Mihály 371
Cseh l. Csuzi Cseh
Csehország 380, 443
Csejd (Cotuş) 333
Csekei F. Pál 392—393
Csemeteri György 27
Csenger 3, 214, 257
Csengerbagos (Boghiş) 297
Csengeri cs. 3—12
Csengeri (K) Efraim, váradi *6—9*, 33, 34, 210
— — Erzsébet 11, 222
— — István, id. *3—12*, 20—21, 33—34, 37, 78
— — —, ifj. *6—8*, 33—34,
— — Istvánné, id. (Selyei B. István lánya) 5
— — (P.) Péter *9—12*, 112, 119, 266, 367, 374
— Képíró István, nagybányai 3
— T. Pál 149
Csente-tető 575
Csepe (Ugocsa m.) 251
Csepei Sidó Ferenc 251—252, 256, 269
Csepregi Turkovics cs. 292
— — Ferenc 214, 220, 255, 292, 355, 373
— — György 214
— — Mihály, id. 77, 292
— — Mihály, ifj, 23, 77, 111, 118, 149, 153—155, 160, 167—168, 183, 186, 206, *210—214*, 217, 219, 260, 292, 302, 330, 341, 349, 368, 371, 417
— — Mihályné, id. l. Ágoston Margit
— — —, ifj, l. Sámsondi Somodi Mária
— — Sámuel 111
— — Sámuelné l. Sámsondi Somodi Anna
Cserefalva (Stejeriş) 347
Cserei Mihály, nagyajtai 13, 18, 31, 37, 55, 117, 137, 138, 180, 195, 196, 206, 261, 279, 371, 410, 415, 532, 534
— Miklós 55
Csergő l. Kocsi Csergő
Cséri l. Verestói Cséri
Csernátfalvi János 64
Csernátoni András *347*
— Gyula 149, 162
— Pál 28, 37, 138—139, 339, 397, *400—403*, 429
— T. István 277
Csernel Istvánné 14
— János 20
— Pál 20
— Zsigmond 19
Csicsókeresztúr (Cristeştii Ciceului) 366
Csík m. 566, 576
Csíkfalva (Vărgata) 323
Csiki János 566
Csíkszentkirály (Sîncrăieni) 116
Csiszár András 276
— Szőts István 115
— Zsigmond 260
— l. még Baksai Csiszár és Belényesi Csiszár
Csiszér cs., gidófalvi 281
Csókási l. Laskói Csókási
Csomasz Tóth Kálmán 313, 318
Csombor l. Szepsi Csombor
Csomós János, albisi 221, 356
— József 221
— Mihály 221, 222, 223, 259, 356
Csongrádi Mária 188
Csulai György 4, 6, 93, 388
Csulak Gáspár, gidófalvi 276
— János 275
— János, ifj. 275
— László 275
Csulyak l. Miskolczi Csulyak
Csuzi Cseh Jakab 58, 136, 139, 391

Csűrös Ferenc 175
Cuti Lőrinc 115
Czegei Vass l. Wass
Czeglédi István 102, 309, 344, *403—404*
— Pál 23
Czeti Izsákné 544
Czizer András 275
— Miklós 275
— Pál 275
Czóbel Ernő 455
Czollikoffer, Czolikopper, Czollinghoffer l. Zollikofer

Daczó Boldizsár 5
— János 19
Dadai János 6
— — , ifj. 337, 414
— István, deési, ifj. 6, 338, 342, 345
Dajka István 567
Dállyai Was János 118
Dalnaki (Dálnoki?) István (kolozsvári ref. diák 1676 k.) *342*
Dálnoki István (tordai unit. lelkész 1643 k.) 513
— — (kolozsvári ref. diák és hunyadi mester 1703—12 k.) *352*
— Mária, dési 220
— Nagy János 513
— — Lőrincz 500, 513
— — Mihály *342*, 494, 500, 513, 514
Damad Ibrahim 349
Damos (Kalotadámos, Domoşu) 351, 355
Dancka (Gdańsk, Danzig) 36, 180, 263, 267, *384—389*, 480, 504
Danckai („Petro Paulus Dantisci") 388
Dániel Borbála, vargyasi 208
— Ferenc 47
— István, id. br. 240
— — , ifj. 242
— János, vargyasi 47, 361, 380—381
— Péter, vargyasi 219
Darkó Ákos 506
Daróc (Nádasdaróc, Dorolţu) 189, 260, 371
— (Pusztadaróc, Dorolţ) 297
— l. még Királydaróc
Daróczi cs. (királydaróci, bagosi, rettegi) 127, 295—298
— András, id. 127, 295—298, 299, 314, 322
— — , ifj. 297
— — , legifj. 297
— Andrásné, id. l. Mátyus Anna
— — , ifj. l. Üregdi Éva
— — , legifj. l. Vinter Krisztina
— Anna 127
— Éva 296
— Ferenc 292
— Judit 296
— Mária 298
— Sámuel 296—297
— Tamás 296
— Zsigmond 191
— Zsófia 296
Dávid Ferenc 249, 508—510, 542
Daxer György 450
Deák Farkas 6, 48
— [György] l. Vadász
Deáki (Diakovce) 113
Deáki Filep Anna 114, 116
— — Christina 116
— — János *113—120*, 286, 298
— — Jánosné l. Nagy Anna
— — József 115, 118—119, 121—122, 186, 214
— — Józsefné l. Huszti Lovász Erzsébet
— — Judit 116
— — Mária 114
— — Pál 120
— — Sámuel 116, 120
— — Teréz 120
— — Sára 114
Debrecen 18, 40, 45, 66, 87, 111, 125, 139, 145, 147, 175, 179, 193, 202, 203, 249—250, 264, 276, 280, 297, 328, 338, 342—343, 346, 358—359, 363, 382, 399, 410—412, 418—419, 421—423, 428, 431—432, 436, 438, 463, 465, 554, 559, 576, 578
Debreceni Ember l. Ember
— Gele János 399
— István 114, 115, 345
— Kalocsa János 4, 296
Debreczeni Bonyhai l. Bonyhai
— Fóris István 235
— László 548, 557
— Mihály (kolozsvári kántor) *294—295*, 301, 311
— — (nagybányai) 339
— P. János 396
Décsei György 19, 24
— István 19
— Sándor *347*
Deczei (Decsey) Anna 191, 192
— Tarhos Mihály 191
Dedrád (Dedrad) 116, 339
Deér József 125, 303
Deési György 116, 119
Dellőapáti (Apatiu) 283
Demp(s)terus, Thomas 10
Denego (francia követ) 568
Derzs (Dîrjiu) 500
Dés (Dej) 4, 5, 28, 61—63, 78, 86, 88, 118, 121, 196, 214, 221, 259, 265, 337, 339—340, 343—345, 347, 356, 430, 456, 529, 576
Désakna (Ocna Dejului) 337, 345
De Saussure, Cesar 349
Descartes 3, 8, 22, 28, 34—35, 37, 56—60, 113, 118—119, 127, 136—139, 165, 185, 194—197, 199, 204—205, 207, 210, 330, 337, 360, 401—402, 437
Dési István 261, 543
— L. Judit 223

— Lázár György 199, 223
— (Dézsi) Márton 22, 28, 29, 37, 114, 132—133, 139—140, 145, 164—165, 233, 339, 392—393, 402—403, 414
— Mihály 298
Détshy Mihály 386, 554
Déva (Deva) 106, 261, 346
Deventer (Daventria) 402, 423—424, 450
Dezsényi Béla 338, 448
Dézsi Lajos 36, 64, 65, 86, 128, 131, 132, 139, 141, 143, 144, 147—148, 164, 175, 179, 196, 206, 215—216, 271, 278, 320, 383, 398, 444, 527, 543
Dezső Béla 451
Dicsőszentmárton (Tîrnăveni) 482
Didoclavius, Edwardus 420
Dienes l. Hermányi Dienes
Dimién Pál, kolozsvári 259, 370, *515—517*
Diód (Stremţ) 52
Diósi (Dijosj uram) 296
Diósi Gáspár 48
Diószeghi K. István 58
Diószegi (menekült pap) 27
— Anna 292
— Dániel 343
— István (désaknai rektor 1670 k.) 336, *337—338*
— Istvánné, dési br. l. Komáromi Kata
— Mihályné l. Váradi Krisztina
— V. Mihály 388
Dipse (Dipşa) 307
Dipsei Ordas András *307*
Disznajó (Vălenii de Mureş) 343
Divinyi Pál 213, 295
Dob (Doba) 190
Doba l. Nagydoba, Kisdoba
Dobai Zsuzsanna, kisdobai 223
Doboka m. 142, 349, 500, 551, 564
Dobrai Mihály 46, 429
Dobre (román nyomdász 1640 k.) 99
Dobszai István *342*
Dodrád l. Dedrád
Dombi 117
Domokos Pál Péter 546
Donáth István 55
— László 55
Donatus, Aelius 479
Dordrecht 355
Dousa (magister) 554
Drágh (Dragu) 565
Drax, Thomas 133
Drinápoly (Edirne) 50
Dukuneus (Duchon? szlovák menekült) 27, 394
Duna 100
Durrbach l. Dipse

Ebel, K. 447
Ébeni István 31
Ebesfalva (Dumbrăveni) 51, 87, 133, 140, 228—229, 348, 415, 416, 568
Echi Orsik 320
Eckhardt Sándor 442
Ecsed 128, 190, 197, 252, 344, 407
Ecsedi István 125
— Rőthi l. Rőthi
Eczken l. Albisi Eczken
Edinburgh 450
Effurti Jakab 271
Eger 39, 554
Egeres (Aghireşul) 291
Egeresi Jakab 292
— Mihály 290—293, 314, 382
— Mihályné l. Teics Kata
— Tamás l. Egeresi Mihály
Egerffi Deák Miklós, herepei 263
Egerpataka (Aninoasa) 575
Egrespataki C. András 4
Egyiptom 349
Ekemezei András 345
— János *347*
Elekes Viktor 112
Elsholtz, Matthias 172
Ember Pál, Debreceni 177, 179—180, 190, 559
Emden 403
Endes Miklós 42, 55, 245, 358, 462, 560, 561
Énlaka (Inlăceni) 359
Enyed l. Nagyenyed
Enyedi György 464—465, 469, 485, 488—489, 494, 500, 508
— István (nagyenyedi tanár, mh. 1714.) 154—160, 168, 175, 218, 435
— — (görgényi esperes mh. 1729) 114, 118, *282—287*, 416, 435
— — (nagybányai jegyző) 156
— János 23
— Mihály *343*
— Sámuel 127, 394, 398—399, 403, 425
— Molnár l. Szenczi Molnár
— P. Bálint 386
— R. Gáspár 326, *395—400*, 402, 425, 427, 429
Eölyveösi 339; (vö. Ölyvesi Balázs)
Eötves l. Ötves
Eperjes (Prešov) 19, 32, 47, 405
Eperjesi Mihály 28, 86, 338
Eppel János 478
Eppeli Mihály 486, 493, 494
Erasmus, Johannes 512
— (Rotterodamus) 544
Ercse 114, 284
Erdélyi István 339, 350
— János 59—60
Erdő cs., técsi 353
Erdő Gáspár 353
— István (több személy) 353
— János 353
Erdő-Bényei Deák János 394
Erdőfüle (Filia) 240
Erdőszentgyörgy (Sîngeorgiu de Pădure) 51, 113, 115, 117—118, 222, 242

Erdőszentgyörgyi Nagy Anna 115
— — György 113, 115, 298
Erdővidék 42, 45
Erlangen 447
Erler, G. 445
Erődi Anna 211
Ertse (Kolozs m.) 114
Ertvein (Kannagyártó) 292
Essenius, Andreas 58, 414, 418
Esze Tamás 25, 29, 39, 40, 119, 310, 346, 352, 359
Eszéki T. István 26, *56—73*, 136—137, 197, 259, 391, 393, *403—408*
Esztelnek (Estelnic) 575
Esztergomi l. Strigonius
Etéd (Atid) 189

Fábián János 152
Fabini, Th. 445
Fabritius, Karl 445
Fagarasi István 339
Faigel Péter 35—36, 267, 389
Fáji János, id. 238, 272
— — , ifj. 238
— Jánosné, id. l. Halom Mária
Faksz Márton 18
Falkenheiner, W. 446
Farczádi Mihály 286
Farkas József 425
— Sándor 567
— l. még Harinai Farkas
Farnaki János 272
Fazakas l. Bogáti Fazakas
Fehér m. 471, 472
Fehérgyarmat 190, 393
Fehértói János 309
Fehérvár l. Gyulafehérvár
Fejérd (Feiurdeni) 551
Fejérdi Márton 560, 563—564
Fejértói András 308
— György 308
— János *308—309*
Fejérvári Benedek 48, 497, 536, 538
— István 23, 516
— Sámuel 359
Fekete cs., iványi 177
— Erzsébet, iványi 40, 177—178, 180, 239
— István 5
— Jakab *173—174*, 176
— László, iványi 177
— Lászlóné, iványi l. Aszalay Erzsébet, szendrői
— Mihály 21, 186, 291
Feketeardó 559
Feketeügy 575
Fele l. Mezőfele
Feleki-hegy 496, 525, 529, 532
Felméri Lajos 253
Felőr (Uriu) 347
Felsőbánya (Baia Sprie) 101—103, 214, 336, 413, 435
Felsőcsernáton (Cernatul de Sus) 400
Feltóti András 360
Felvinc (Vinţul de Sus) 328
Felvinczi György 228, 231, 522, 553
— Sándor 309, 328
Femmich János 456, 457
Ferdinánd, I. 317
— II. 50, 381, 537, 564
— III. 50
Ferenc páter 566
Ferencz deák 564
Ferenczi Miklós 237
— Sándor 238—239, 272, 359
— Zoltán 175, 317, 455, 459, 465
Ferrara 442
Fettich Nándor 491
Feyl, Othmar 447
Filep l. Deáki Filep
Filstich cs. 541
— Anna 541, 542, 547, 549, 550
— Ferenc 4, 48, 548
— Kata 16, 548
— Lőrinc 505, 548, 550
— Lőrincné l. Stenczel Anna és Zádori Erzsébet
— Péter 547—548, 550
— Zsigmond 548
Fináczy Ernő 451
Fintaházi (Márton?) *312*
Foerstemann, C. E. 445
Fogaras (Făgăraş) 18, 25, 26, 30, 32, 34, 50—51, 78, 79, 87, 117, 119, 131, 151, 153, 203, 312, 313, 340, 385, 397, 405, 566, 568, 573
Fogarasi Ferenc 424
— Mátyás 463
— Mihály, T. 115, 116
— Lengyel Anna 147, 150—151, 153, 167
— Papp József 222, 240—241
— Sándor 284—285
— l. még Fagarasi
Fojfalvi Nagy Péter 541
Folthi Mária 263
Fóris l. Debreczeni Fóris
Forrai Péter 64
Forval (francia követ) 568
Fosztó l. Uzoni Fosztó
Földvári Ferenc 221, 239, 286
— Ferencné l. Toroczkai Borbála
— Pál, tancsi 239, 286
— Sára 220
Fraknói Vilmos 443
Franeker 9, 10, 26, 30, 40, 45, 58, 92, 118, 136, 139, 179, 184—186, 192, 195—196, 203—204, 210, 264, 266, 279, 280, 296, 327, 330, 339, 343, 344, 345, 353—355, 361—364, 367, 368, 380, 390, 391, 396, 399, 401, 406—412, 418, 421—425, 427, 428, 435, 449, 576
Franciaország 379—380, 397, 402, 442, 536
Frangepán Ferenc 101

Frank Ádám 430, *433—434*, 461, 466—467
Frankfurt a. M. 269, 271
Frankfurt a. O. 92, 119, 210, 267, 354, 355—356, 380, 381, 419, 430, 435, 446
Frankl Vilmos 441—442
Freiburg i. Br. 448, 536
Freininger, Fr. 445
Friedensburg, Walter 446
Friedlaender, E. 442, 446
Friesland 410
Frigyes, pfalzi választófejedelem 487
Füle („a két Füle" = Alsó- és Felsőfüle, Filea de Jos ill. Sus) 22
— l. még Erdőfüle
Fülek (Fiľakovo) 177, 178
Füsi Lőrinc 23
Füszeri István 570

Gábor 16
Gál Kelemen 33, 65, 231, 245, 249, 255, 308, 336, 359, 389, 430, 457, 459, 462, 480, 482—483, 485, 495, 500, 503, 513, 516—518, 522
Galambfalvi András 115, 340
Galambodi Mihály 115, 116, *347*
Gáldi László 125, 303
Galenus 251, 563
Gálfalva l. Vámosgálfalva
Gálgyor l. Gidófalvi
Gálszécsi István 319
Galtenpladt Lőrinc 311
Gamalielek 186
Garádi [Fabó András?] 445
Garve, Christian 536
Gáspár Magdolna 80
Gaszner István 303
Gaudi András 388
Gazner György 563
Gdańsk l. Dancka
Gebe 190
Gebel Nagy István 188
— — Istvánné l. Csongrádi Mária
— — Zsófia 188
Geges (Ghineşti) 115
Gele l. Debreceni Gele
Gelei l. Árkosi Gelei
Geleji Katona István 292, 293, 302, 314—315, 318, 325, 384, 386, 388, 419, 542, 559
— — — ifj. 254, 264, 361—365, 403
Gellyén (Ghellien) Imre 545, 549, 562
Genf (Geneva) 92, 448
Gerend (Grind) 472
Gerend Márton 545
Gerendi cs. 546
— Klára 546
— Márton 545—546
— Mártonné l. Apafi Anna
Géresi Kálmán 395, 399
Gergely pap 564
Gergely pápa 86, 438
— Béla 126
— Károly 438
— Sámuel 13, 32, 48, 51, 131, 191—192, 318, 389, 567, 574
Gergelyfája (Gergersdorf) 306
Gergelyfalvi Bálint 306
Gernyeszeg (Gorneşti) 21
Ghellien l. Gellyén
Ghillány l. Gilányi
Gidófalva (Ghidfalău) *275—281*
Gidófalvi András 276, 277
— Bálint 276
— Dániel 280
— Ferenc 276
— Gábor 279
— Gálgyor Balázs 23, 276—278, 280
— István 279
— István (több személy) 100, 276—279
— János 276, 424
— László 279
— Márton 277
— Miklós 279
— Péter (több személy) 276—279, 336
— Sámuel 276, 278
— Tamás 276
— Csulak István 280
— — János 276, 280
— Gombos István 277
— N. Márton 277
— Szabó Balázs 280
Giessen 338, 447
Gilányi (Ghillány) Gergely 170, 345, 416
— Gergelyné l. Apafi Anna
— Jakab, H. 48, 415
Gilyén l. Gellyén
Giródtótfalu (Tauţii de Sus) 23, 101
Goerizius, Christoph Konrad 354, 356
Goldast-cs. 538
— György 538
— Henrik, id. 535
— — , ifj. 538
Goldenberg, Samuil 544
Goldmannus, Nicolaus 365
Gombás 189
Gombos l. Gidófalvi Gombos
Gottfried (Bisterfeld rokona) 385
Göcs Pál 388, 486, 488—489
Gömör m. 427
Gönc 411—412
Gönczi F. János 376
— György 80
— István 550
— Istvánné 550
— Mátyás 96
— Pál 346
Gönczy József 438
Görgei Pál 33
Görgényi-havasok 286, 525
Görgényszentimre (Gurghiu) 15, 16, 30, 88, 91, 114, 117, 308, 566
Görlitz 551
Görög Ernő 447

— Ferenc 216
Göttingen 447
Graffius Gáspár 304, 386
Grandpierre Edit 557
Graz 443
Greneus (?) 252
Greydanus, Johannes 136
Grohmann 445
Gromo, Giovanni 55
Gröninga (Groningen) 58, 61, 136, 267, 278, 280, 327, 391, 396, 402, 406, 409, 410—411, 418, 423—425, 429, 439, 449,
Gulichius, Abraham 407
Gulyás József 157, 444
— Pál 95, 455
Gunesch, Johannes 396
Gunkel, K. 34, 37
Gutzi Sára 519
Gyalai István *342*
— Sámuel *347*
Gyalakuta (Gialacuta) 115, 333
Gyalu (Gilau) 259, 278, 300, 337, 339, 342—344, 352, 374, 458, 497, 525, 533, 554, 562, 567
Gyalui havasok 524—525
Gyalui Farkas 25, 147—149, 154—155, 161—162, 169, 206, 313
Gyárfás Tihamér 249
Gyarmathi István 271
Gyarmatiné 86
Gyczi Péter 511
Gyergyai cs. 522
Gyergyó (Giurgeu) 52
Gyerőfi cs. 10
Gyerőmonostor l. Magyargyerőmonostor
Gyimati (Gyimoti) István 346
Gyömrő 237
Gyöngyös 114, 342
Gyöngyösi András 291
— István (költő) 72—73, 83, 431
— István (angliai peregrinus 1670—75 k.) 431
— János 238—239, 242
— László 451
— László (a költő bátyja) 46, 47
— Kiséri András 559
Győr 267
György (kőmíves) 388
György deák l. Üröghdi György
György páter 564, 566
Györgyfalva (Gheorgheni) 532
Győri N. Márton *345*
Györkei István 27
Gyula 100
Gyulafehérvár (Alba Julia) passim
Gyulaffy László, id. 244, 247, 489
— —, ifj. 19, 247
Gyulafi Lestár 511
Gyulai Mártonné l. Sándor Margit
— Pál 281
— Richárd 157, 546
Haan Lajos 446
Haarlem 210, 341
Habsburg-ház 94, 107, 129, 141, 198, 289, 294, 335, 366, 369, 372, 516, 561, 562, 569, 577
Hága (s'Gravenhage) 402
Hajdu György 413, 414
— Márton, ifj. 115
Halasi János *344*
Halász Borbála 240
Haláz Márton 375
Halle/Saale 447
Haller Gábor 250, 269, 381, 388, 420, 421, 472
— István 244
— János 19, 50
— Pál 19
Halmágyi Dániel 340
— István 158, 173, 174, 175, 342
Halom Mária 238
Hamburg 355
Hancz György 216
Hantos Gyula 523
Harasztasi András *343*
Harasztkerék (Roteni) 116, 339
Harasztosi Mihály 149
Harderwijk (Harderovicum) 449
Hargita 42
Harinai Farkas Miklósné l. Filstich Lőrincné
— — Sára 239
Harlingen 355
Háromszék m. 43—44, 51, 98, 230, 246, 247, 275, 322, 400, 423, 502, 554, 575
Harsányi István 75, 83, 157, 236
Harsányi Nagy Jakab 402
Hárs-hegy 525, 529
Hartcliff, John 431
Harthman (Hertmany) Márton 305
Has, Adam 172
Hatházi János 79
Hatolyka (Hătuica) 117
Hátszeg (Haţeg) 100, 106
Hatvani Istvánné l. Pataki Anna
Hautz, J. F. 451
Havasalföld 18, 363, 566
Heereboord, Adrian 3, 401
Hegedűs István 253
Hegyaljai Kiss Géza 157
Hegyesi István 48
Hegyközcsatár (Cetariu) 114, 117
Heidanus (Heydanus), Abraham 3, 401
Heidegger, Johann Heinrich 37
Heidelberg 27, 29, 92, 251, 252, 269, 271, 320, 338, 340, 376, 379, 380, 388, 401, 419, 444, 559
Hellebrant Árpád 23, 136, 354, 428, 443, 447, 449, 451
Helmeczi János, K. 257, 346
— Miklós, K. *345*
Heltai (Heltes, Helthy, Heltus) cs. 4, 434, 455—467

— Anna 458, 459, 496, 510
— Borbála 456, 459, 479, 510
— Gáspár, id. 319, 455, 465, 496, 508, 510, 542
— — , ifj. 257, 455—467, 469—470, 478—480, 510, 562
— Gáspárné, id. 456—457, 479
— — , ifj. 458
Heltzdörfer, Michael 173, 176
Henkel, Lazar 271
Henrietta, pfalzi hgnő 385—387, 487—489, 491
Henrik Kázmér, nassaui hg. 195
Hentes András 20
Herborn 9, 403, 447
Herceg-Szöllősi János 28
Herczeg cs. (etédi) 189
— Borbála 494
— István 494
Herepei Gergely 161, 216, 416, 488
— István 436
Herfurth, F. 446
Herkou (Herkó páter?) 567
Hermány (Magyarhermány, Herculian) 322
Hermányi Dienes József 29, 128, 146, 148, 159, 167, 195, 196, 199, 211, 414
Hertel cs. (Herthel, Herter) 509—510
— Antonius 509
— Dávid 509
— Péter (XVI. szd.) 479
— — , ifj. (XVII. szd.) 494, *508—514*, 540
— Péterné (XVI. szd.) l. Heltai Borbála
Hertely János 263
Hetüri Mihály *343*

Heves m. 178
Hévizi Mihály 232
Hidelvi Szücs János 302
Hidvégi Nemes l. Nemes
Hintzel Simon, szénaverősi 435
Hirip (Hrip) 189
Hoban (Hobany) cs. 573
Hobbes 436
Hodászi Miklós 438
Hoffgreff György 455
Hoffmann, K. Fr. 535
Hofmeister, A. 445
Hollandia 3, 4, 8, 10, 25, 35, 40, 46, 56, 73, 85—86, 99, 118, 119, 128—129, 151, 154, 156, 162, 176, 179, 194, 199, 230, 268, 272, 278, 296, 316, 326, 327, 328, 330, 335, 338, 339, 347, 362, 367, 368, 380, 382, 383, 387, 391, 393, 395, 398, 399, 407—409, 411, 415, 419, 423, 425, 427—429, 432—435, 439, 448—450, 467, 516—517, 576 (l. még Belgium, Németalföld)
Holló Imre *307—308*
— Imréné 308
Honterus János 249, 250
Hoornbeek, Johannes 36, 37, 59, 136, 328, 406, 412
Horányi Elek 217—218
Horinig, Johannes 392—393
Hornius, Georg 401
Horti András 123, 124
— István, id. *123—134*, 140
— — , ifj. 14, 23—24, 28, 37, 106, 148, 164, 165, 306
— — , legifj. 134
— János (több személy) 124
— Lőrinc 124
Hortlaka l. Jákótelke
Hortobágy 125
Horton, Thomas 432
Horvát (hegedűs) 16
Horvát István 565
— János 27
Horváth Cyrill 156
— János, pálóczi 379, 381
Horváti Békés János 85—86, 338
Hosz Pál 108, 111, 294, 298, 339, 341, 342, 351, 413, 415
Hosszú András 459
— Borbála 459
— Kata 496
— Margit 459, 538
— Tamás 458, 558
— — , ifj. 459, 464, 496, 510
Hosszúfalu (Kővárhosszúfalu, Satulung) 14
Hosszúfalusi András 342
Hottinger(us), Johann Heinrich 10
Hovattői István *347*
Hozman János 293, 302, 321, *505—507*, 555
— Jánosné l. Kercsedi Borbála
Hujetmer Jakab 415 (l. még Gillányi)
Hunyad l. Bánfihunyad
Hunyad m. 251, 281
Hunyadi Benedek 438
— István *340*
— János 341
— Pál 28, 139, 219
— Sz. Márton 355
— l. még Bánfihunyadi
Huszár Gál 319
Huszt (Chust) 4, 5, 7, 60, 78, 122, 337, 345, 381, 386
Huszti András 119
— György 259
— István 8
— Lovász Erzsébet 120
— — Sámuel 120, 219
— — Sámuelné l. Pálffi Erzsébet

Ibrahim Müteferrika *349*
Ibrány 426
Ibrányi Ferenc, vaji 540
Igaz Kálmán, kolozsvári 27, 253—254, 424, 563
— l. még Alesius

Ígyártó Ötves Mihály 544
Illésházy István 492
Illyefalvi István 103
— Mihály 353
— Miklós 424
Illyés Géza 434
Ilosva l. Alsóilosva
Inaktelke (Inucu) 292
Incsel 189
Incze cs. nagybaconi 54, 189, 218, 255
Incze Dániel, nagyenyedi 260
— Ferenc, lisznyai 222
— Gábor 200, 551
— Márton 262
— (Intze) Mihály 217—218, 241, 267
— Mihályné 192
— Sámuel 241, 260
— Zsuzsanna, nagybaconi 222
Inczédi Pál 309
Ingolstadt 445
Isáák György 115
— Péter 115
Ispán Ferenc 20
Issekutz Béla 281
István, I. 523
— (jezsuita) 564, 566
Istvándi Bálint 153, 169, 263, 348
— István *348*
Izsép Dániel 163
— Dánielné l. Kapusi Zsuzsanna

Jablonczay P. János 424, *431—432*
Jacobinus Bernát *510—512*
— Dávid 512
— János 257, 263, 511—512
— Kata 494, 510—512, 540
Jakab Elek 123, 126, 232, 239, 271, 308, 309, 323, 455—456, 458—459, 462—463, 466, 475, 478—479, 485, 494—495, 498, 509—512, 519, 521—522, 525, 529, 532, 542, 544, 548—549, 550, 557, 568, 577
Jakó András 55
— Zsigmond 169, 265, 479—480, 543—544
Jakótelke (Horlacea) 125—127
Jancsó cs. (gidófalvi) 281
— Benedek 42, 244, 545, 561
— Pál 281, 287
— Tamás 275, 276
Jánk 192
Jankovics József 400, 439
János deák 23, 131
— Zsigmond 42, 43, 558
Janovics Jenő 520
Jansonius 132, 165
Járai János 501
— Sámuel 259, *499—504*, 513
Jászberényi Mátyás 388, 428, 430
— P. Pál 326—327, 397, 399, 401—402, *427—430*, 439
Jászság 428
Jedd (Livezenii) 342
Jeddi Mihály 37, 351
Jegenye (Leghea) 563
Jena 446
Jenei (kassai mester) 27
— Ferenc 562
— Mihály 416
— G. István 93, 124, 254, 266, 293, 386
— P. Sámuel *345*
Jo Mihály 19
Jónás deák 543
— (kannagyártó) 505
Jósika Gábor 218
— József 221
Józsa István 51
József, I., császár, m. király 517, 578
— II. 579
Jövedics (Idiciu) 303
Jövedics András 517
Juhász István 102
— l. még Kaposi Juhász
Juntke, Fritz 446
Jura Tamás 149

Kabai Bodor Gellért 404, *417—418*
Kabos Mihály 48
Kadán mongol vezér 524
Kádár Borbála 550
— József 4, 61, 93—94, 101, 152, 153, 197, 261, 282, 297, 322—324, 337—338, 340, 347, 366, 554, 556
Kaegius, Johannes 410
Kajántai (Kajatai) Mihály *344*
Kajántó (Chinteni) 126
Kakas István 526
Kakasd (Székelykakasd, Vălurenii) 332
Kálai Lőrinc 351
Káldi Márton 562
Kállai Kopis János 338
Kálló l. Nagykálló
Kálnai T. Péter *423—425*, 432
Kálnoky cs. (kőrispataki) 246
— Ádám 247
— Farkas 55, 231
— Sámuel 244, 246
— Zsuzsánna 247
Kalocsa l. Debreceni Kalocsa
Kalotaszeg 114, 125, 127, 260, 290, 350, 355, 356, 371, 412, 525, 531, 553
Kalotaszentkirály (Sîncraiu) 355
Kálvin 304
Kampen 402
Kamuthi Balázs 263, 565
— Farkas 263, 545, 564
— Kata, szentlászlai 116
Kandia 50
Kanyaró Ferenc 446, 509
Kapalnaki Mikle l. Mikle
Kapi Gábor 370
— György 19, 48, 138, 337
Kaplyon (Kapjon, Coplean) 340

Kaposi Juhász Sámuel, rimaszombati 156—160, 165, 168, 175, 179, 332, 359, 432—433, 435
— Márton 113
Kapronczai György 436
— Nyerges Ádám 225, 268
Kapusi János 168
— Zsuzsanna 163
Karacs Teréz 360
Karácsonfalva (Crăciunel) 282
Karácsonyi János 557
Karancsi Miklós 339
Karánsebes (Caransebeş) 100, 102, 105, 357, 564
Karansebesi Henczi Miklós 101
Kardos l. Szádeczky Kardos
Karkó l. Krakkó
Károly, I. (román király) 189
— III. (császár, m. király) 308
Károlyi cs. 352
— Erzsébet 223
— Gáspár 341, 432, 539, 578
— K. György 380
— Mihály 545
— Zsuzsánna 291, 314, 380, 461, 469, 486, 488, 491, 549, 573
Kassa (Košice) 27, 73, 101, 103, 145, 147, 156, 178, 266, 309, 380, 385, 387, 404, 418, 492, 537, 549
Kassai (praeceptor) 20, 38
— Ferenc *341*, 551
— Ferencné l. Bánffi Sára
— István, id. 545—546
— — , ifj. 545—546
— Istvánné, id. l. Viczei Anna
— — , ifj. l. Gerendi Klára
Kasza Kelemen, feltorjai 267
Kaszon (Mező-Kaszony, Bereg m.) 90—91
Kászoni Pál 567
Kászonyi Márton 129
Katona (Cătina) 152
Katona Mihály 13, 30 131
Kaundert Borbála 476
— István, id. 476, 477
— István, ifj. 476, 477, 480
— Margit 476, 477, 478, 479, 480
— Márton 476
— Miklós 476
— Miklósné 476
Kausai (Caurai) Péter *345*
Kazinczy Ferenc 255
Kecskemét 418
Kecskeméthi K. Gergely 380
Kecskeméti Máté 420
— Miklós 422
— Buzás János 438
— Soós János 25, 310
Keczeli István 74, 79—80
— Istvánné l. Gáspár Magdolna
Keczer Ambrus 15, 16, 26
— Menyhért 20, 348
— Miklós 348
Kékes (Chiochiş) 283
Kelemen Lajos 3, 147, 151, 177, 196, 197, 231, 414, 458, 469, 486, 492, 494, 520, 524, 527, 528, 542, 543—544, 548, 557
Kemény cs. 338
— János (fejedelem) 5, 18, 49, 55, 60, 62, 72, 73, 92, 384, 472, 545, 565
— — (a fejedelem unokája) 337
— Jánosné l. Lónyai Anna
— — (az ifjabb) l. Teleki Anna
— József 25, 159, 160, 183, 217, 355, 451
— Miklós 221
— Sámuel 219
— Simon 52
— Zsigmondné l. Bánffi Krisztina
Kémer (Camăr) 109
Kende Gábor 20
Kendeffi (Kendefi) cs. 96
— Elek 222
— Elekné l. Bethlen Krisztina
— Gábor 208, 220
— Gáborné l. Daniel Borbála, vargyasi
— János 66, 181, 208, 212, 222, 417
— Jánosné 212
— Rákhel 222, 242
Kendi István 263
— János 140
Kercsed (Stejeriş, Cîrcedea) 342
Kercsedi Borbála 507
— János 200
— Jánosné l. Szathmári Ágnes
Kercsesóra (Streza, Cîrtişoara) 208—209
Kerekes György 270, 272, 538
— Péter 459
— Péterné l. Hosszú Borbála
— Asztalos János 4
Keresd (Criş) 25, 173, 211, 228, 330
Keresztes Ábrahámné l. Pataki Judit
— Márton 114, 233
Keresztúri (Szilágykeresztúri?) Bálint 326, 427
— Pál 19, 23, 78, 98, 99, 257, 357—358, 360, 361, 388, 402, 428, 429
Kérsemjén 190
Kertész l. Szenczi Kertész
Késcsináló l. Balási Késcsináló
Keserű(i) Zsófia, borosjenői 220
— Dajka János 90, 257, 271, 314, 318
— — Pál 422, 438
Késmárk (Kežmarok) 337
Késmárki cs. 519
— Dávid *342*
Ketesd (Tetişu) 351
Kétvízköz 524
Kézdikővár (Pusulvik, Peselnek, Petriceni) 575
Kézdimárkosfalva (Villa Marci, Mărcuşa) 575
Kézdimartonfalva (Mărtineni) 576
Kézdivásárhely (Tîrgu-Secuiesc) 34, 52, 61, 62, 98, 339—341, 343, 421, 553, 570

Kézdivásárhelyi István 58, 284—285
— Jancsó l. Vásárhelyi Jancsó
— Kelemen 351
— Matkó István (talán Vásárhelyi M. I. fia?) 108
— — l. még Matkó
— Péter 421
Kibédi János (Mátyus) 352
Kicsi Sándor 576
Kifor, Filep 226
— Timofi, berszoi 226
Kilián, Szent 575
Kilyén (Chilieni) 575
Kilyén György 494
Kingsington (Kensington vagy Kingston upon Thames?) 439
Királydaróc (Craidorolţ) 127
Királyfalva (Magyarkirályfalva, Crăieşti?) 551, 572
Királyhelmec (Kraľovsky Chlmec) 424
Kis Ferenc 21, 63, 197, 313, 340
— Gáspár 563
— Imre 77
— János 76, 115
— Mihály 115
Kisbajom 378
Kisdoba (Doba Mică) 114, 116—117, 119, 298
Kisfalusi Mihály *345*
Kishort 125
Kiskomáromi István 23, 38
Kisküküllő m. 303, 382
Kismarjai Veszelin Pál 66, 73
Kis Namény 189
Kiss Áron 264
— Bertalan 448
— Lajos 573
Kis-Szamos 523
Kisvárdai Kata 419
Klaniczay Tibor 60, 146, 313, 483
Klewitz, E. 447
Klöckesperg tábornok 534
Kmita János, zrenczycei 219
Kniezsa István 125, 303
Kobzos Borbála 84, 141, 188, 370
— István 293, 302, 303
Koch l. Coccejus
Kocsárd l. Székelykocsárd
Kocsi Bajcsi András 390
— Csergő Bálint 400
— — Erzsébet 176
— — István 400
— — János 176
Kohn Hillel 126, 149, 150, 468, 535, 538
Kolosi Dániel 59, 422
— Török István 471—473
Kolosvári Erzsébet 223
— Sándor 268, 299, 372
Kolozs (Cojocna) 88, 111, 340, 343, 344, 346
Kolozs m. 23, 111, 114, 116, 126, 128, 131, 231, 239, 244, 284, 349, 543—546, 556, 563
Kolozsborsa (Borşa) 356
Kolozs-Kalota 73, 113, 200, 206, 233, 300, 313, 356, 371
Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur) 169, 218, 244, 245, 290, 312, 342, 456, 527, 546, 564, 565, 566
Kolozsvár (Cluj) passim
Kolozsvári Ádám *347*
— István 35, 145, 165, 204, 340, 435
— János *346*
— László 282
— Sándor 309, 542
— K. István 223
— — Istvánné l. Beregszászi Zsuzsánna
— — Zsigmond 221
— Szász György 217, 220
— l. még Dimjén, Igaz
Koltay-Kastner Jenő 165
Komárom (Komárno) 408, 554
Komáromi Csipkés György 59, 76—77, 127, 176, 257, 358, 398, 411, 419
— István 20
— József 571
— Kata 222
— Zsófia 332
Komensky l. Comenius
Komjátszeg (Comiţig, Comşeşti) 228
Komjátszegi Andrásné 228
Komlód (Comlod) 285, 286
Koncz József 21, 23, 25, 26, 33, 46, 47, 86, 95, 132, 138, 147, 157, 159, 161, 162, 175, 250, 265, 266, 276, 278, 317, 328, 330, 332, 333, 346, 347, 430, 433, 445, 472, 575
— Kata 495
Kondort l. Kaundert
Konstantinápoly (Isztambul) 50, 348, 349, 382, 549, 555, 566
Konstanz 537
Kopis l. Kállai Kopis
Koppányi Márton 285
Korda György 584
Kornis Gáspár 511
— Mihály 379—381
Koronka (Corunca) 114—117, 333, 345
Kós Károly 290, 349
Kosáry Domokos 441
Kovács Endre 444
— Gáspár 124
— Gusztáv 337
— István 523
— Jánosné, özv. l. Botrágyi Krisztina
— László, K. 490
— Máté 4, 124, 170, 292, 296, 567
— Sándor Iván 113, 387, 419—420, 441
— Szabó György 355
— l. még Nagyajtai Kovács
Kovacsóczi Farkas 263, 511
— István 566
Kovásznai János 115
— Péter, id. 24—28, 37, 106, 110—111,

137—139, 195, 217, 254, 257, 265, 342, 345—346, 375, 417, 423, 440, 546
— — , ifj. 348
— Tamás 115
Kováts J. István 450
Kozma István 543
Köblös Zoltán 177, 178, 223, 451, 559
Köbölkút (Mezőköbölkút, Fîntîniţa) 284
Köbölkúti Szántó György 551
— — Györgyné 551
Kőhalmi Mihály 114
Kökényesdi 93, 95
Kölcse 14
Köleséri Sámuel, id. 426
— — , ifj. 23, 345, 488
Köln 10
Könyvkötő Bálint l. Veltten Buchbinder
Köpec (Chepeţ) 326, 502, 503,
Köpeczi Bálint 47, *326—328*, 397, 402, 427, 429
— Beke Miklós 502—504
— János 326, 337
— Mihály 19
Körmendi Péter *403—408*
Körös (folyó) 100
Kőrös l. Nagykőrös
Kőrösi Anna 85
— István 234, 235
— Miklós 85
Köröstadány (Kőrösladány) 396
Kőröspatak (Valea Crişului) 246
Kőröspataki Ferenc 149, 257
Kőrössi István 564
Kötelend (Gădălin) 545, 551
Kővár (Cetate a Chioarului) 13, 14, 23, 24, 30, 33, 35, 51, 86, 105, 131, 137, 191, 265, 345, 346, 567
Kövendi Mátyás 563
— Nagy Mihály 519
Kövér Gábor 566
— István id. 276, 280
— — , ifj. 276
— Miklós 276
Kövesdi János 414
Közép-Szolnok m. 114
Krakkó (v. Karkó, Boroskrakkó, Cricău, Alsófehér m.) 30, 332, 380
Krakkó (Kraków, Lengyelo.) 271, 444, 447, 480, 549
Krassó m. 357
Kraszna folyó 571
Kraszna m. 109, 173, 175
Krasznahorka (Krásna Horka) 116
Krausenegg Pál 561
Kréta szigete 50
Krichpiger l. Szabó Lukács
Kristóf l. Christoph
Kriszbai György 338
Kudu (Várkudu, Coldău) 283, 363, 366, 367
Kulcsár Péter 387, 419, 420, 441
Kun Gergelyné 20
— Ilona 133
— István, káli 220
— — , osdolai l. Osdolai Kun
— Istvánné, káli l. Keserűi Zsófia
Kupás András, id. 307
— — , ifj. 307
Kurtány József 257, 370
Kurz, Anton 451
Kuthi János 422
Kuti Lőrinc 115
Küküllő m. 233, 276, 279, 434
Küküllővár (Cetetea de Baltă) 6, 132, 261, 279, 306, 340, 434—435
Küküllővári István *347*
— Péter 343, 351
Kvacsala (Kvačala) János 91, 405

Lachovius Andrásné l. Gutzi Sára
— (Łachowski, Moskorzow) András 261, *518—520*
Ladányi István 221
— Mária 219
Ládi Miklós 52
Laki Péter, N. 115
La Motre (La Mottraye), Aubry 555
Landgraf Ádám 573
Landshut 445
Lang l. Hosszú
Lasádi Mihály *343*
Laskói Csókási Péter 276
László Gyula 491, 523
Laszloczki cs. 519
Laszloczky, Ladislaus 517
Lator Mihály 334
Lavater, Johann Caspar 410
Lázár Imre, gyalakúti 19, 221
— Miklós 381, 472, 544, 546
Lécfalva (Leţ) 575
Légen (Legii) 151, 152, 169
Leibniz 368
Le Moyne, Stéphane 341
Lénárt deák *303*
Lengyel András 246
— Andrásné 176, 248
— Dániel 88, 185, 192, 218, 241, 255, 256, 268, 324
— Dánielné 204
— l. még Fogarasi Lengyel
Lengyelország 5, 29, 35—36, 93, 125, 160, 165, 266, 267, 271, 272, 389 434, 444, 463, 480, 503, 519, 536, 564, 567
Lennep, Johannes 392—393
Lenthi János 59
Letenyei Pál 61, 63, 73, 196
Leusden, Johann 22, 29, 59, 86, 210, 257
Lévai Sámuel 7, 14
Lévainé l. Pataki Kata
Levardia (Leeuwarden) 402
Leida (Leiden) 3, 4, 33, 37, 40, 56, 59, 92, 136, 137, 139, 176, 179, 193—195, 203—204, 210, 230, 233, 264, 269, 277—278,

309, 326—327, 339—341, 343—348, 360, 363, 365, 381, 387—388, 392, 396, 397, 399, 400—402, 406—407, 411, 414, 418, 421, 423—424, 426—427, 432—433, 449, 516, 576
Linczegh (Linczig) cs. 492
— János legid. 495
— — , id. 495
— — , ifj. *492—498*
— — Jánosné, legid. l. Bakos Kata
— — , id. l. Koncz Kata
— — , ifj l. 1. Tolnai Borbála, 2. Hosszú Kata
Linde, A. 447
Lindner Gusztáv 469, 554
Linz 495
Lipcse (Leipzig) 445
Lipót, I. 50, 101, 129, 130, 132, 133, 135, 192, 244, 245, 369, 578
Lippa (Lipova) 100
Lippai Ambrus *343*
— Sámuel 46, 418, 424
Liptószentmiklós (Liptovsky Mikulâs) 366
Lisbona, G. 544
Liszka l. Olaszliszka
Liszkai András 418
— István 408—410
Lofflerer Catharina 469
— Ferenc Keresztély 468—469
— Joachim *468—470*
— Margarita 464
Lóna l. Magyarlóna
London 230, 326, 327, 397, 399, 401—402, 409, 422—427, 429, 431—437
Lónyai Anna 60, 73
— Zsigmond 45—46
Lórántffy cs. 101
— Mihály 386
— Zsuzsánna 18, 46, 47, 84, 276, 280, 386, 573
Losonczi Antoni Sámuel 217—218, 221—222
Losonczi Bánfi l. Bánfi
Love, Christopher 426
Lozsád (Lozsádkistóti, Jeledinţi) 436
Lőcse (Levoča) 175—176
Lőfflerer l. Lofflerer
Lőrincz vajda 524
Löwen 423
Lubieniecki, Stanisław 434
Lugos (Lugoj) 100
Lukács l. Borosnyai Lukács
Lukas de Linda 355
Lukinich Imre 152, 369, 379—381, 441, 451, 472
Luther 102, 289
Luxemburg 529
Lyon 442

Machiavelli 266
Madarasi György 351
Madéfalva (Siculeni) 576
Mádi János *344*
Magyarbikal (Bicălatu) 352
Magyarborzás (Bozieş) 283
Magyardécse (Cireşoaia) 283, 343
Magyarégen (= Magyarigen?) 238
Magyarfenes (Vlaha) 259
Magyargyerőmonostor (Mînăstireni) 351, 355
Magyari György 485
— Márton 181, 182, 184, 352
Magyarigen (Ighiu) 175
Magyarkirályfalva (Crăieşti) 276
Magyarlégen l. Légen
Magyarpete (Petea) 169
Magyarnádas (Nădăşel) 126
Magyaró (Aluniş) 88
Magyarókereke (Alunişu) 292, 356, 439
Magyarosi János 235
Magyarlóna 21, 497
Magyarpéterlaka (Petrilaca de Mureş) 114, 115, 286
Magyarrégen 114, 344, 345 l. még Szászrégen
Magyarszovát (Suatu) 138
Magyarvalkó (Văleni) 94, 95, 355
Magyary Zoltán 441
Magyary-Kossa Gyula 372, 399, 434, 438
Majtis 189
Makai Imre 520
— Nyírő János 458, 464, 465, 469—470
Makfalvi Péter, 114, 116
Makkai László 84, 135
Maklári Pap Lajos 315
Mákó(falva) (Măcău) 181—184, 342, 352
Maksa (Moacşa) 575
Maksai Öse Péter *420*
— l. még Maxaj
Malagola, C. 442
Málom 283, 337, 347,
Malomárok (Monariu) 523, 524
Mándok 277
Mária Terézia 44, 183, 297, 355, 577—578, 581
Marburg 85—86, 265, 271, 337, 338, 400, 446
Marcinfalusi 312
Marcus Antonius Venetus 124
Maresius, Samuel 57, 61, 136, 406, 439
Margitainé l. Pataki Kata
Máriássy Pál 271
Markocsán Péter 74, 80
Markodi György 284, 285
Markusfalvi (Markosfalvi) Miklós *339*
Máramaros m. 17, 20, 30, 33, 60, 108, 118, 353
Máramarossziget (Sighet) 22, 117—122, 214, 353
Maros 100, 282
Marosi Arnold 491
Marosillye (Ilia) 381
Marosszék 91, 115, 117, 244, 279

Marossárpatak (Glodeni) 114, 342—343
Marosvásárhely (Tirgu Mureş) 6, 15, 16, 20, 21, 23, 25, 27, 46, 49, 54, 65, 78, 90—91, 93, 117, 133, 159, 161, 227, 237, 241, 250, 257, 261, 272, 276—278, 317, 329, 332, 339, 433, 434, 435, 566, 575
Marosvásárhelyi Csiszár Szőts István 115
— l. még Vásárhelyi (M.)
Maróthi György 578
Marsigli 359
Martin, Albertus 172
Martinuzzi 455
Martonfalvi Tóth György 57, 81, 87, 396, 399, 412, 575
Mártonfi 249, 250
Martonos (Kézdimartonos, Mărtănuş) 182
Martonosi Mihály 149, 181, 183, 184, 352
Masas Tamás 562
Máté Tamás 485
Matkó Balázs, id. 98
— — , ifj. 98
— István 98
— János 98
— Péter 98
— l. még Vásárhelyi Matkó
Matolcsi 216
Matskási Erzsébet 116
Mátyás király 545
Mátyus Anna 295—297
Maxaj István 262
— Mihály 423
May István 447
Mayer, H. 448
Medgyes (Mediaş) 421, 529
Medgyesi Pál 25, 45—46, 56, 75, 102, 257, 386, 395, 419, 422, 423
Meggyesfalva (Mureşeni) 482
Méhes György 241
— Sámuel 120
— Sámuelné l. Deáki Filep Teréz
Mehmet Ghyra 496
Melchior Benedek 403
Melegföldvár (Feldioara) 343, 347
Melich János 270
Méra (Mera) 353
Mészáros István 47
Meszes 534
Meszleny Márton 172
Metius, Adrianus 361—365
Meyrat, Walter 448
Mezőbánd (Band) 339
Mezőbándi P. Sámuel 26
Mezőfele (Cîpeniţa) 279
Mezőlaki András 393
— Miklós 408
— P. János 60, 192, 328, *408—418*
Mezőség 284, 523, 528
Mező-Szegedi Gáspárné l. Echi Orsik
Middelburg 402
Middlesex 431
Mihálcz Mihály, gelencei 246, 247
Mihály deák (harangozó) 555
— (jezsuita páter) 568
— (vajda) 42, 458
Mike Sándor 346
Mikes Kelemen 349, 546
— Mihály, zabolai 219, 244, 246—248
Mikháza (Călugăreni) 566
Mikle János, kapalnaki 226
Miklós (ispán) 523, 524
— István 126
— Ödön 136, 424, 429, 449
Miklósi P. György *345*
Miklósvári János 149
Mikó Ferenc 545
— Imre 240—241, 269
— József 513
— Miklós, oroszfáji 284, 285—287, 556
Mikola Zsigmond 566
Miller Jakab Ferdinand 444
Mindszent (Mesentea) 52
Miriszló (Miraslău) 238, 272
Miskolc 111
Miskolczi Ferenc 175, 176
Miskolczi György 341
— Judit 87
— Mária 175
— Márton *111—112*, 345
— Zsigmond 175
— Csulyak Ferenc 159, 173—175
— — Gáspár 135, 175
— — István 72, 87, 236, 271, 319, 421
— P. István *345*
Misz(t)bánya (Nistru) 144
Misz(t)mogyorós 144
Misz(t)tótfalu 128, 130, 144
Miszttótfalusi l. Tótfalusi
Mizault (Mizaldus) Antal 397
Mocsáry István 178, 180
Mogyoró l. Bánfihunyadi Mogyoró
Mogyorósi Elek 254
— István 112
Mohácsi István 422
Mokos Gyula 346, 383, 411, 444, 447, 559
Moldva 18, 363
Molinaeus, Ludovicus 437
— Petrus 437
Moller, Martin 551, 552
Molnár László 447
— l. még Szántai Molnár, Szenczi Molnár
Mónai A. József 238, 253
Montecuccoli 92
Móricz Zsigmond 579
Morley (püspök) 407
Morvaország 423, 573
Moson (Székelymoson, Moşuni) 115
Moulin l. Molinaeus
Munkács (Mukacsevo) 27, 388
Munoz 378, 383
Musnai Mihály 516
— Zsigmond 568

München 445
Münich l. Baráth
Müteferrika l. Ibrahim Müteferrika

Nadányi János 53—54, 278, 347, *395—400*, 402, 403, 429
— Mihály 398—399
Nádas-patak 497, 523
Nádasdi Mihály *343*
Nádasdy Ferenc 101
Nádudvari Péter 331
— János, kisjenei 551
Nagy cs. 189
— cs., gidófalvi 54, 277
— András 276
— Dániel l. Szathmári Pap
— Géza 9, 316, 451
— Elek, K. 449
— Ferenc alias Szabó 544
— György 22
— — Péter 116
— István, M. 309, 404
— Iván 98, 157, 247, 378, 379
— János 413
— József 276
— Lukács 421
— Mátyás 558
— Miklós 114, 232
— Sámuel 360
— Sándor Béla 448
— Sebestyén 153
— Tamás 276
— l. még Fojfalvi Nagy, Sarkadi Nagy, Sárpataki Nagy, Erdőszentgyörgyi Nagy
Nagyajtai Kovács István 55, 544
Nagyalmás (Váralmás, Kolozs m., Almaşu) 564
Nagyari Benedek 93, 254
— József 23, 28, 133, 140
Nagybacon (Bățanii-mare) 42—55, 88
Nagybaconi Baló l. Baló
— Incze l. Incze
Nagybajom l. Biharnagybajom
Nagybánya (Baia Mare) 23, 24, 29, 45, 64, 66, 73, 101, 109, 127—131, 133—134, 144, 196, 197, 202, 233, 252, 337, 344, 390, 408, 413, 414, 437, 438
Nagybarcsa (Bîrcea Mare) 379
Nagydoba (Doba Mare) 114, 117, 298
Nagyenyed (Aiud) 21, 22, 25, 27—28, 33—37, 54, 65, 78, 99, 116, 117, 121, 124, 133, 139, 145, 146, 154, 155, 164—165, 182, 184, 196, 198, 202—203, 225, 233, 238, 240, 260, 267, 268, 277, 279, 286, 313, 328, 339—341, 344—347, 349, 372, 398, 403, 421, 425, 429, 434, 435, 511, 558, 564
Nagyercse (Ercea) 117
Nagyernye (Ernei) 343
Nagygyőr 236
Nagyhort 125
Nagyida (Kolozsnagyida, Viile Tecii) 239
Nagykálló 128, 398, 426
Nagykapos (Velké Kapusany) 33
Nagykapus (Căpuşul Mare) 124, 181, 292
Nagykároly (Carei) 438
Nagykőrös 410
Nagykörtvélyes (Curtuiuşul Mare) 105
Nagypeleske (Peleş) 189
Nagysajó (Şieu) 117, 337, 347
Nagyszamos 366
Nagyszeben (Sibiu) 4, 5, 7, 14, 33, 76, 101, 102, 121, 167, 176, 206, 242, 465, 488, 526, 527, 543
Nagyszombat (Trnava) 61, 172, 202, 245, 264, 269, 309, 465
Nagyvárad (Oradea) 3, 20, 27, 66, 87, 100, 117, 129, 165, 175, 190, 225, 233, 236, 250, 268, 314, 328, 339, 350, 384, 395, 408, 426, 558, 559, 564, 576
Nagyváti János 23, *39—41*, 177—179
Nagyváty 39
Naláczy György 34
— István, naláci 20, 30, 34, 50—52, 157, 168, 231
— Lajos 134
Nánási István 60, 64, 73, 129—131
— József 118
— L. István 133, 196
— Mihály 23
— V. Gábor 82
Nápoly (Napoli) 410, 425
Náprágyi Demeter 458, 562
Naszályi B. János 219, 257
Neckar 401
Négyesy László 512
Némai Borbála 152
— István 152
— Judit 152
Nemes (Nemşa) 306
Nemes János, id., hídvégi 49—50, 52, 88, 132, 275, 472
Nemesi András *306*
Német Gáspár 569
Németalföld (l. még Belgium, Hollandia) 45, 164, 169, 264, 327, 381, 402, 410, 426
Némethi Mihály (nyomdász, 1684—90 k.) 173—174, 176, 411
— — (peregrinus, 1689 k., a nyomdász fia) 8, 411
— l. még Szathmár-Némethi
Németország 99, 161, 285, 302, 341, 368, 389, 444, 524, 533, 555
Niclasius, Albertus 388
Nicolai, Elias 14, 387
Nikolsburg 317
Nimwegen (Neomagum) 402
Nisard, Desirée 138
Nógrád m. 178
Nógrádi Mátyás 46, 80, 110, 114, 257
Novák János 548

Nürnberg (Norimberga) 380, 419
Nyárádszentanna (Sîntana Nirajului) 115, 116
Nyárádszentsimon (Sînsimion) 114
Nyárádtő (Ungheni) 115
Nyári Pál, bedeghi 419
— Pálné, bedeghi, l. Kisvárdai Kata
Nyerges l. Kapronczai Nyerges
Nyíri István 345, 351
Nyírő Anna 477
— János, id. 476—477
— Orsolya 430, 476—477
— l. még Makai Nyírő
Nyitra m. (Nitra) 113

Ohába 52
Okolicsányi Pál 145, 147
Olaszliszka 236, 346
Olaszország 124, 161, 379, 381-383, 441, 482
Olasztelek (Tălişoara) 47—48, 94, 233
Olescher l. Alesi
Olomuc (Olmütz) 443
Olosz András 231
Olt 575
Ombozi cs. 551
Opitz 527
Ordas l. Dipsei Ordas
Orléans 36, 423
Ormándi István 87
— Istvánné 87
Ormány (Orman) 345
Ornai János 298
Orosz Pál 352
Oroszfája (Orosfaia) 115, 284—287, 556
Oroszfáji Mikó l. Mikó
— Pergő l. Pergő
Oroszi 554
Oroszi Anna 111
— István 111
Országh László 433
Osdolai Kun István 339
Osgyán 177
Osvát János 519
Otas Czezar, velencei 565
Ótorda (Turda Veche) 104
Otrokocsi Fóris Ferenc 8
Óvári (Oar) 56, 294
Óvári Kelemen 542
Ovidius 67, 72
Oxford (Oxonia) 266, 409, 435—436, 450, 576
Ózdi (Borsos) cs. 492
Ölves (Ölyvös, Aleuş?) 284
Ölyvesi Balázs 33, 313, 314; l. még Eölyveösi
Öraljaboldogfalva (Sîntămăria-Orlea) 281
Ördöngősfüzes (Fizeşul-Gherlii) 283
*Örményes** 278, 369
Örvendi János 177
Ötves András 487—490, 563
Ötvös l. Almási Ötvös, Ígyártó Ötves

Padua (Padova) 442
Pajzsos István 91
Pákei cs., pákéi 458
— József 222
— Lajos 520
Paksi l. Szathmári Paksi
Páldi Székely István 225, 334, 335, 360
Pálffi Erzsébet 120
Pálfi Mária 355
Pálmay József 54, 98
Palmer Kálmán 127, 130, 131, 144, 438
Paló l. Baló
Pálóczi Horváth l. Horváth
*Panit** (Mező- v. Szilágypanit) 116, 344
Pap János, N. 115
— Károly 442
— l. még Szathmári Pap
Pápa 47—48
Pápai János 533, 554, 555
— Páriz Ferenc 3, 23, 26, 33, 48, 77, 86, 128, 132, 146. 148, 156, 159, 160, 161, 164, 178, 212, 227, 257, 332, 338, 403, 435, 437, 465, 551
Papolc (Păpăuți) 575
Papolczi János *338*
Pareus, David 257, 376, 384, 388, 559
Paris 36, 252, 381, 397, 442
Parlagi Olivér 383
Párnás Miklós *293—295, 299—300,* 319, 323
— Miklósné, debreceni 300
Paskó Kristóf 19
Paszmos (Posmuş) 116—117, 120
Patai János 346
Pataki cs. (sárospataki családok) 189, 255
— Anna 88
— (Bojsza) Péter 84
— Borbála 88
— Dániel 222
— Ferenc 88
— Imre 419
— [Tóth] István (kolozsvári prof. mh. 1693) 7—9, 14, 21—22, 26, 28—29, 31, 33, 37, 58, 80, 114—116, 132—133, *135—143,* 145, 148, 167, 184, 188, 194—195, 198, 202, 217, 257, 260, 265, 286, 310, 335, 337, 338, 341, 367, 370, 391, 402
— — (naplóíró, radnóti pap. mh. 1710) 25, 53, 74, *84—89,* 265
— — (P. Sámuel orvos fia, mh. 1772) 221
— — (P. I. prof. fia, kolozsvári főbíró, mh. 1752) 142, 175, 188, 200, 214, 220, 289
— — (quártás 1756 k.) 375
— — (1677—1754, a radnóti pap fia) 88
— Istvánné (a radnóti pap 1. felesége) 88
— — (a radnóti pap 2. felesége) l. Böszörményi Nagy Kata

— — (a főbíró felesége) l. Szathmári Sára
— Jenő 84, 88
— József 175, 225
— Judit 88
— Kálmán 89
— Kata 88
— Krisztina 142, 188, 260
— Mária 142, 188, 222, 370, 375
— Mihály 126
— Pál 142, 188
— Sámuel (megyei assessor, P. István prof. fia) 142, 188, 239, 268, 354
— — (orvos, radnóti pap fia, mh. 1766) 88, 221—223
— Sámuelné, S. l. Dálnoki Mária, dési
— — (az orvos feleségei) l. Verestói Erzsébet és Szathmári P. Sára
— Szabó Borbála 85
— — István (Pataki István radnóti pap apja) 85, 293
— — Istvánné l. Kőrösi Anna
— — Kata 85
— Viktor 142
— l. még Sárospataki
Pathai Sámuel *345*
Pathmos sziget 116—117, 120
Patkó l. Toroczkai Patkó
Patonai István 219
Paulsen, Friedrich 451
Pázmány Péter 381, 383, 561, 565
Pécs 39
Pécsi András 28
Pekri Lőrinc 534
Peleske l. Nagypeleske
Peleskei P. Dániel *346*
Pelsőczi János 436
Perényi cs. 101
Peretseni István *344*
Pergő Celesztin 287
Perina l. Zolyomi Perina
Pernyeszi Zsigmond 53
Perugia 442
Pesti János 114, *342*
Pete (Petea) l. Magyarpete
Peteki Mihály 115
Petelei Husz István 304—306
Péter deák 19
Péterfalva (Magyarpéterfalva, Petrisat) 190, 193
Péterfalvi cs. 189
— Pap Dániel 191
— — Dánielné l. Deczey Anna
— Sipos István 190
Péterlaka l. Magyarpéterlaka
Pethő Gergely 24
— György l. Pethő Gergely
Petki Borbála 75
— János 19
— Miklós *342*
Petróczi István 568
Petrőczi Kata Szidónia 257, 263
Petrus (brassói harangozó) 555
Petry Mór 109
Pfalz 419, 489
Pinka György 17
Pirnát Antal 455, 478
Piscator, Ludwig Philipp 81, 98, 100, 127, 271, 384, 388
Pitter, Adam 124
Plempius, Vopiscus Fortunatus 422
Pogány Ádám, nagyklopotivai 221
Poiret, Pierre 199
Poka-Piviny Aladár 439
Pókai Miklós 101
Pókos János 563
Pole (Polus) Reginald 37
Polgári András 284, 285
Polyik János 20, 28, 104
Pongrácz András 366—367
— György 366—367
— József 450
— Márton 49, 337, 366
Porcs(h)almi András 5, 28, 85, 98, 100, 104, 105, 111, 112, 113, 114, 116, 127, 137, 186, 217, 253, 254, 257, 296, 358, 359, 401, 412, 415, 417
Porkoláb l. Almási Porkoláb
Poroszország 522
Porumbák (Porumbacul de Jos) 9, 18, 208
Pósaházi János 34, 46—47, 57, 59, 60, 61, 64, 73—75, 77, 81, 83, 103, 117, 328, 402, 406, 411, 412, 414
Pósalaki 25
Posoni István 113, 114, *298—299*, 301, 308
Posta Béla 489
Potsa (királybíró) 119
Pozsony (Bratislava) 135, 191, 245, 267, 309, 380, 381, 410, 573
Prága (Praha) 443
Prágai András 96, 388
Prágainé l. Pataki Kata
Preston, John 424, 432
Puskás András 116
Pusztadaróc l. Darócz
Pusztakamarás (Cămăraşul) 338
Putnok 424
Putnoki János, tállyai 190, 388, 444
Püspöki l. Biharpüspöki
Püspöki János, Bihar 128, 129, 145, 426

Rabutin tábornok 532, 534
Rácböszörményi János 339
Rácz István 173, 567
— Istvánné l. Budai Anna
— Károly 410
Ráday Gedeon 241
— Eszter 221
— Pál 41
Radecius, Valentinus 257, 389
Radnai-szoros 372, 524

Radnót (Iernut) 19, 24, 25, 28, 74—83, 84—89, 101, 137, 138, 139, 152, 265, 337, 339, 402
Radvánszky Béla 226
Radziwill, Janus 388
Raey (Raei) Johannes de 137, 401
Raizner Károly 507
Rajka Géza 519
Rajna (Rhenus) 401, 581
Rajner Márton 28
Rákóczi cs. 83, 84, 101, 127, 135, 425
— Ferenc, I. 20, 101, 189, 190, 245, 394, 482
— — , II. 39, 40—41, 180, 245, 248, 311, 349, 359, 428, 440, 533, 546, 554
— György, I. 32, 43, 84, 90, 91, 106, 135, 172, 191, 232, 245, 253, 255, 275, 276, 289, 314, 384—386, 388, 419, 428, 461—464, 471, 472, 487, 502, 532, 543, 545—546, 548
— — , II. 5, 49, 78, 91, 93, 100, 106, 125, 129, 232, 245, 284, 290, 296, 297, 299, 309, 314, 322, 357, 361, 385, 398, 482, 486, 487, 496, 532, 545
— Pál 443
— Zsigmond (I. Rákóczi György fia) 46—47, 385, 487
— — , fejedelem 548, 562
— Zsigmondné l. Henrietta pfalzi hgnő
Raków 480, 503—504
Rakowiczy István deák 562—563
Ramus 129, 363, 364, 401
Rapaics Raymond 18, 397
Rápóti Pap Mihály 554
Rass Károly 242
Rau (Ravius, Raw) l. Szőrös
Rázmán deák 564
— (Ádám) István (városi szenátor, 1614) 477, 559
— — — , ifj. 477
— — Margit 476, 477
— Krisztina 522
— Péter 430, 431, 433, 477
Rédei l. Rhédei
Redinger, Jakab 405
Redmeczi Péter *422—423*
Régen l. Magyar- és Szászrégen
Régeni Ferenc 507
— Asztalos János 14, 15, 309, 348, 544—545
— Varga János 303
Regensburg 267
Regius 127, 401
Relkovic, Neda 443
Rem, Georg 419—420
Rembrandt 425
Remetei János 11, 12, 222, 374
— Jánosné l. Csengeri Erzsébet
Rétsei 134
Retteg (Reteag) 91, 297, 398
Rettegi István 348
— Daróczi l. Daróczi
— Vinter Mihályné l. Hajdú Erzsébet
Rétyi György *342*
Reusner, Elias 133
Révay Krisztina 180
Révész Imre 425, 445, 446, 448
Révkomárom 554
Reynoldus (püspök) 407
Rhédei cs. 571
— Ádám 256
— Ferenc (fejedelmi tanácsos mh. 1684) 15, 19, 22, 28, 50—51, 116, 342, 344, 567
— — (fejedelem, mh. 1667) 60, 78, 351, 390—391
— — (kolozsvári diák, 1700 k.) 149
— Ferencné (a fejedelem felesége) l. Bethlen Drusianna
— — (a tanácsos felesége) l. Serédi Zsófia
— István 116
— Istvánné l. Ajtoni Kata
— János (eml. 1693 k.) 116
— János (mh. 1768) 221, 488
— Jánosné l. Matskási Erzsébet
— Júlia 133
— Mihály 149
— Pál 156, 168, 175
— Sándor 149
— Zsigmond 220
— Zsuzsanna 221
Rimaszécs 545
Rimaszombat (Rimavska Sobota) 39—41, 345, 432
Rimaszombati Sámuel 436
Rimay János 78, 79, 83, 263, 562
Riszdorfer Józsefné 242
Román János 39
Róka 16
Róma 379, 382—383, 442, 566
Roska Márton 489
Rosnyai Dávid 52
Rostock 445
Roth Mátyás 306
— Mátyásné 306
Rottal János 129
Rotterdam 402, 409
Rozgonyi János, id. 340
— (P.) János, ifj. 10, 62—63, *340—341*
— Mihály 340
Rozsály 189
Rózsás István 480
Roëll, Hermann Alexander 8, 33, 185, 204
Rőthi Orbán, ecsedi 549
Rudolf császár 13, 98, 475, 502, 543, 547, 562
Rusius, Albert 397
Ruttkay Ferenc 565
Ruyter, Michiel 425

Sajgó l. Bogdányi Sajgó
Sajó 319
Sajókaza 226

Sajószentandrás (Şieu-Sfînt) 347
Sajóudvarhely (Şieu-Odorhei) 298, 336, 363
Salamon 12
— József 189, 190
Salvianus 37
Samarjai Péter 360
— (Szemerjai) Jó Mihály 548
Sámbár Mátyás 34, 101—102
Sámsondi György 303
— Somodi Anna 111
— — József, 111, 214
— — Mária 109, 111—112, 214, 219, 341
— — Márton *109—111*
— — —, ifj. 111
Sándor Gergely 106, 134
— Imre 54, 153, 169, 193, 213, 261, 348, 460, 478, 488, 548, 550, 558
— István 79
— Margit 152
— Sebestyén 91
Sára (Zemplén m.) 319
Sárfői Mihály 102, 390, 392
Sarkadi Nagy Mihály 191
Sárközújlak (Livada Mică) 571
Sarmasági Zsigmond 263, 509, 545
Sármási 3
Sáromberek (Dumbrăvioara) 236
Sárosmagyarberkesz (Berchez) 235
Sárospatak 21, 22, 34, 39, 45, 47—48, 57, 59, 60, 64, 73—75, 84, 88, 90, 101—103, 114, 117, 136, 138—139, 156, 178, 202, 242, 250, 264, 165, 276, 277, 309, 326, 328, 330, 331, 332, 339, 344, 345, 346, 382, 385, 386, 400, 402, 404, 406, 408, 411, 412, 415, 418, 421, 423, 428, 432, 439, 440, 487
Sáros-Pataki Mária 222
— István l. még Pataki
Sárossi János 172
Sárpatak l. Marossárpatak
Sárpataki Márton 48, 114, 232, 415
— Nagy Mihály 28, 83, 104, 105, 107, 113, 114, 137, 229, 232, 233, 234, 298, 392—393, 408, *413—417*
— — Mihályné l. Belényesi Anna
Sátoraljaújhely 337, 430
Schaser, Johann Georg 304, 306
Schespriger, Schespurger l. Segesvári
Schiel, G. 446
Schirmer Kata 305
Schleunig Gergely 557
Schneider János 291
Schnizlein, C. 447
Schonerus, Lazarus 363
Schotanus, Christian 59, 409
—, Johannes 195
Schönherr Gyula 127
Schrader, W. 447
Schrauf Károly 443, 444, 542
Schulek Tibor 271
Schuler Mihály, bajoni 382
Schuller, Franz 443, 446
Schwartz Sámuel 220
Schwarz, Karl 444
Sebes l. Zilahi
Sebesi Kannás Judit 355, 356
— Zsófia 76
Sebes-Körös 125
Sebesvára (Bologa) 125
Segesvár (Şighişoara) 44, 81, 100, 305, 340, 363, 364, 405
Segesvári cs. 474—480
— Bálint 460, 476—479, 482—483, 494, 503, 545, 547, 565
— Domokos 478, 479
— Gáspár 456, 476, 479
— Lőrinc (centumvir, eml. 1603) 479
— (Schulth) János 480
— Szabó Lőrinc 475, 477—479
— — Lőrincné l. Kaundert Margit
Segesváry Lajos 45, 46, 58, 85, 118, 123, 127, 136, 206, 337, 340, 341, 347, 361, 362, 392, 396, 411, 424, 428, 433, 435, 449, 450
Sellyei (Angliában járt diák, eml. 1700 k.) 436
Sellyei András 390
— Balog István 5, 7, 78, 386
— János 114
— Pál 101, 394
Selmeczi János 388
Selyki Péter 85, 86, 337, 338
Semjénfalvi György 262
Semlyén l. Kérsemjén
Sepsiszentgyörgy (Sfîntul Gheorghe) 134, 335
Sepsiszentivány l. Szentivány
Serédi (?) 340
— Benedek, nagyfalvi 116
— Gáspár *349*
— István, görcsöni 116
— Zsófia 116
Serestély cs., harasztosi 44
— János 44
— Tamás 44
Sibb(e)s, Richard 437
Sibel(ius), Kaspar 81
Siderius János 320
Sidó l. Csepei Sidó
Sikesd Gábor 276
— István 276
— János 276
— László 276
— Péter 276
Sikó János, bölöni 253, 424
Simándy János 563
— Bodó Mihály 376
Simon 76
— György 434
— János 434
— Jánosné l. Botos Zsófia
— László 74, 76, 78, 79
— l. még Bonyhai Simon

Sinczki cs. 519
Sipos cs. 189, 193
— János 41
— l. még Péterfalvi Sipos
Siroka 180
Sitter 535
Skarica Máté 419
Snel(lius), Rudolf 363
Sófalvi József 223
Solti l. Soti
Solymosi Péter 285
— Sándor 491
Somkerek (Şintereag) 322
Somkút (Nagysomkút, Şomcuta Mare) 568
Somlyóújlak (Sutakújlak, Uileacul Şimleului) 570—571
Somodi l. Sámsondi Somodi
Somosdi János 284, 285
Soós cs. 370
— Ferenc (püspök) 10—12, 119, 188, 198, 221, 340, *366—375*
— — (XX. sz.) 366
— Ferencné l. Pataki Mária
— János 366—367, 370
— Krisztina 370
— l. még Kecskeméti Soós
— Szabó Márton 202
Sorostély (Sărăţeni) 14—16, 21, 30, 32
Soti János 28, 61, 430
Sóvárad (Şovarad) 343
Sőregi János 554
Spanyolország 266, 536
Spekelius Mihály *302—303*
Stegmann, Joachim 389, 480, 485, 488—490, 503—504
Steinhuber, A. 442
Steinmayer, E. 447
Steinville (tábornok) 308, 332, 516
Stenczel cs. 550
— András, id. 301, 416, 549
— — , ifj. 549
— Anna 385, 549—550
— Ferenc 234, 487—489, 549
— Imre 549
— (Brürhelt) Orsolya 477
Stockius 355
Stoll Béla 231
Strassbourg 442, 447
Strassoldo, Karl 51, 189—190
Strigonius, Stephanus 250
Stÿn Lukácsné l. Viczei Margit
Sulyok Imre 563
Svájc 160, 338, 349, 382, 397, 448, 535, 536
Szabó András 562
— Bálint 275
— Gáspár 92
— Géza 24, 446
— Jakab 275, 276
— József, S. 451
— Károly 23, 54, 103, 155, 159, 219, 250, 319, 331, 428, 451, 465, 471, 472, 476, 573, 576
— Lukács 476
— Mihály 271
— Pál 197, 438, 439
— Sámuel 234
— T. Attila 99, 125, 126, 184, 486, 495, 520, 523, 528, 530, 556
— l. még Belényesi Szabó, Nagy (alias) Szabó, Pataki Szabó, Segesvári Szabó, Soós Szabó
Szabolcs m. 426
Szabolcsi Bence 318
Szádeczky Béla 53, 74, 76, 83, 105, 151
— Kardos Lajos 42, 133, 140, 159, 173, 228, 229, 261, 511
Szakács István 200
Szakál Ferenc 245, 311
Száki Ferenc 392, 395—396
Szakmári János 152
Szala (Szalaháza, Zala) 126
Szalai György 126
— Kata 187, 188
— Pál 20
— Sára 126
Szalárdi János 25—27, 84, 100, 190, 255, 378, 379, 382, 384, 386, 387, 398, 566
Szalay László 338
Szamos 297, 497, 525, 528, 549
Szamosfalva (Someşeni) 10, 338, 566
Szamosközy István 527
Szamosújvár (Gherla) 5, 31, 101, 338, 372, 567
Szaniszló Zsigmond 228
Szántai Molnár Mihály 438
Szántó l. Köbölkúti Szántó
Szárászi Ferenc 259
Szárazajta (Aita Seacă) 43
Szarvadi János 149
Szász Gerő 291
— Istvánné, özv. l. Erődi Anna
— Lajos, komollai 360
— l. még Kolozsvári Szász
Szászfenes (Floreşti) 344
Szászfenesi Mihály 568
Szászfülpös (Filpişul Mic) 284, 343
Szászrégen (Reghin) 305
Szászváros (Orăştie) 100, 280, 346, 428, 556
Szathmári András (peregrinus diák 1664—68 k.) 58, *390—393*
— — (quártás 1670 k.) 298
— Baka Péter, id 190
— — — , ifj. 48, 257, 424
— István 338
— János (quártás 1670 k.) 294, 339, 341, 413
— — (ecsedi pap 1710 k.) 197, *343—344*
— Károly, P. 6, 99, 402, 403, 558
— Paksi Mihály 332
— P[ap] cs. 189, 255

— — Ábel 200
— — Ágnes 200
— — Anna 192
— — Dániel 189, 190, 192
— — Erzsébet 192
— — István 191
— — János (mh. 1707) 61, 166—167, *189—201*, 202—204, 211—212, 286, 344, 347—348
— — Jánosné l. Villás Sára
— — Krisztina 192
— — Lajos 200
— — Mihály 63, 188, 192, 201, 219, 259, 260
— — Sándor 219—220, 225
— — Sándorné l. Ladányi Mária
— — Sára 223
— — Zsigmond 161, 199, 200—201, 220, 223, 260, 438
— — Zsigmondné l. Kolosvári Erzsébet
Szathmár-Némethi Kati, 187, 188
— Mária 205
— Mihály (kolozsvári pap, mh. 1689) 25, 28, 58—59, 61, 66, 73, 104—105, 114, 136, 139, 144, 203, 206, 217, 300, 310—314, 328, 351, 390, 392—393, 407, *411—413*
— — (kolozsvári prof. mh. 1709) 118, 153—154, 166, *184—188*, 200, 213, 235, 261, 330—331, 352, 353, 369
— Mihályné (a prof. feleségei l. 1. Szalai Kata, 2. Csongrádi Mária, 3. Pataki Krisztina)
— Sámuel 65, 118—119, 140, 167, 184—186, 194—196, 198, 200, *202—209*, 211, 212, 216, 217, 235, 236, 261, 286, 312, 315, 330, 332, 334, 348, 349, 354, 374, 412, 516
— Sámuelné l. Viczei Mária
— l. még Némethi
Szatmár (Satu-Mare) 56—58, 66, 73, 101, 190, 193, 202, 203, 297, 390, 405, 411, 412, 421, 566, 571; l. még Szatmárnémeti
Szatmár m. 127, 144, 192, 297, 358, 393
Szatmárnémeti 132, 184, 190, 191, 199, 202, 214, 257, 320, 411, 423
Szeben l. Nagyszeben
Szécsi Seres István 124, 317
Szeged 115, 215
Szegedi Ferenc 149
— Gergely (ötvösmester, mh. 1632) 252, 486
— — (deák, harangoztatógazda, 1650 k.) 124, 292, 536, 541—542, 550
— — (énekszerző, XVI. sz.) 457
— István (gyalui rektor, 1670 után) *342*
— — (jezsuita prof. 1700 k.) 246, 248
— Sámuel, P. 221
Szejdi Achmet pasa 92, 497
Szék (Sic) 91, 93, 213, 279, 337, 339, 343, 354, 436
Székely cs., kilyéni 338
— András, bálványosaljai és katonai 147, 150—153, 167, 169, 199, 211, 349
— István 319
— Istvánné 276
— László (naplóíró, mh. 1772) 222, 488
— — (főispán, mh. 1692) 50—52, 231, 526
— Lászlóné l. Bánffy Kata (mh. 1745)
— Mária, bálványosaljai és katonai 147, *149—154*, 167, 169
— Miklós 181
— Mózes (fejedelem 1603) 512, 561, 562
— — (kolozsvári diák 1700 k.) 149
— Sámuel 20
— Sándor, aranyosrákosi 513
— Zsigmond 151, 153, 169, 349
— l. még Páldi Székely
Székelyhidi János 116, 344
Székelykocsárd (Lunca Mureşului) 2, 341
Székelyudvarhely (Odorhei) 21, 23, 54, 61—64, 73, 183, 196, 197, 199, 240, 242, 250, 254, 340, 570
Szekeres András, id. 116
— Mihály 554
Székes (Săcăreni) 352
Székesi (nyomdász) 173
— Mihály *340*
Széki Mihály *345*
Szeklencze 19
Szél Kálmán 448
Szelecske (Sălişca) 356
Szeléndek (Slimnic) 18
Szelnicze (Sălniţa) 30
Szemere György 40
Szemerjai (Szemerei) Mihály 346
— Demeter Dániel 240
Szénási András 20
Szénaverősi Hintzel l. Hintzel
Szenczi 18
— István *339*
— Kertész Ábrahám 27, 101—102, 170, 225, 394
— Molnár Albert 80, 107, 165, 252, 257, 271, 294, 315, 318, 320, 376, 377, 380, 386, 419, 420, 437, 438, 444, 446, 527, 543, 565, 570—571
— — János 422, 563
Szendi János *343*
Szendrei András 284, 285
— Ferenc 47, 396
— P. György *345*
Szendrő 349
Szentannai Mihály 11, 266
*Szentbenedek** 262, 347
Szentendrei l. Szendrei
Szentgallen (St. Gallen) 536—537
Szentgyörgyi Mihály *342*, 351
Szent-Györgyi Sámuel 220
Szentistváni Pap János 115
*Szentiványi** 117, 230

Szentiványi Márkos Dániel 230, 231, *430*, 433
Szentjóbi György 294
— István 337
Szentkirály (Sîncraiu) 35
Szentkirályi Benedek 388
— Ferenc 228
— Sámuel 228
Szentlászló 340
Szentlélek (Bisericani) 52
Szent-Miklósi László szeőkefalvi 458
Szentmiklósi l. még Miklósi
Szentpál (Sînpaul) 21—22
Szentpáli János 511
— Jánosné l. Bornemisza Zsuzsanna
*Szentpéter** 14—15, 17, 19, 23—24, 284
— l. még Uzdiszentpéter
Szentpéteri Márton *343*
Szentsimon l. Nyárádszentsimon
Szentsimoni József 259
— Mihály *343*
Szentyel l. Veresegyházi Szentyel
Szepes m. 271, 560
Szepesi György *348*
— Pál 25, 348, 568
Szepesség 26
Szépkenyerűszentmárton (Sînmărtin) 283
Széplak (Kolozs m.) 284
Szepsi 440
Szepsi Vince 383
— Csombor Márton 387, 419, 420, 441
— Korocz András 57, 59
Szeredai András 563
Szeremlei József 376, 444
Szerémség 357
Szerencsi Anna 130
— Gerzson 64
— H. Mihály 130
— Nagy István 236
Szicília 410
Szigethy Mihály 241
Szigeti Gyula István 11, 119, 436
Szigetvár 39
Szikszai Benedek 422
Szikszó 427
Sziládi Károly 26
Szilády Áron 40, 449
Szilágy m. 35, 66, 109, 111—117, 431
Szilágybagos l. Bagos
Szilágycseh (Cehul Silvaniei) 438
Szilágyfőkeresztúr (Cristur-Crişeni) 338
Szilágyi Ferenc, ifj. 112, 293, 306
— György 431
— István (történész) 206, 261, 570—571
— — (kolozsvári diák, 1680 k.) 345
— János 545
— Márton 412
— Sándor 5, 91, 137, 219, 266, 364, 385, 466, 487, 492
— Benjámin István 395
— Tönkő Márton 398
Szilágy-Keresztúri Bálint 396, 398
Szilágyperecsen (Periceiu) 570
Szilágysomlyó (Şimleul Silvaniei) 87, 175, 309, 343, 345, 566, 571
Szilvási András 459
— János 456
— K. Márton 94, 376, 559
Szinye (Răzbuneni) 347
Szinyérváralja (Seini) 101, 425
Szinnyei József 178, 179, 346, 431, 440, 503
Szirmay András 180
— Antal 190—191
Szlávik Mátyás 447
Szoboszlai János 19
— Pál *344*
Szodorai István 66
Szokoly Miklós 562
Szolnok-Doboka m. 3, 93, 101, 261, 279, 282, 297, 298, 322, 324, 337, 338, 340, 342, 343, 345, 347, 366, 550, 554
Szombathi János 421
Szombati R. András *344*
Szótelke (Sărata) 548, 550
Szőcs cs., incseli 189
— Mihály 562
— Pál 271, 303
Sződemeter (Săuca) 277
Sződi István 118
Szöllősi Gábor 497
Szölösi B. János 250, 252
— P. Pál 407
— Péter 543
Szőnyi Nagy István 197
Szőrös (Rau) cs. 459, 463, 465, 512, 513
— András 460, 463
— János 460
— Mátyás, id. 459—462
— — , ifj. 460—462, 466, 503, 543
— Mátyásné l. Hosszú Margit
— Péter 456, 460
Szőts Gerő 450
— György 66
— Sándor 261
Szövérd (Suveica) 343, 352
Sztripszky Hiador 457
Szucsák (Suceagu) 184
Szücs Benedek *307*

Takács Béla 385
Takáts Sándor 562
Tállya 404
Tállyai Márton *343*
— Putnoki l. Putnoki
Tancs (Tonciu) 114, 115, 284, 286
Tantsi Tamás *344*
Tarcsai Mihály 277
Tarczali György *343*
— István *347*
Tarhos l. Deczey
Tárkány (Tărcaia) 566
Tasnád (Tăşnad) 46, 438

Tatai A. K. János *353—356*
— — — Jánosné l. Sebesi Kannás Judit
— Cassander 355
— József 356
— Károly 356
— Lázár 355, 356
— P. Sámuel *408—418*
— Sándor 356
Tatár Anna 550
— Borbála 550
— Ferenc 550
— Mihály, sárospataki 550
— Mihályné, sárospataki l. Viczei Erzsébet, Büki Sára
— Sára 550
Tatárlaki Mihály 342
Tatrosy György 546
Técsi E(rdő) András 353
— György 88
— Györgyné l. Pataki Borbála
— S. János 114
— Sámuel 353
— l. még Tétsi
Técső (Tyacsev) 353
Teelmann, Heinrich 10
Teics Kata 292
Tekár Elek 525
Teke (Teaca) 319
Telegdi Pap Sámuel 173, 174, 175, 176, 225, 235
Telegdibacon l. Nagybacon
Teleki cs. 13, 17, 145, 194, 210, 237, 272, 286
— Ádám 221, 222, 239
— Anna 17, 19, 20, 50, 114, 194, 202, 222, 226, 286, 337, 340, 342, 344—349
— Domokos 272
— Géza 29, 32
— István 20
— János (Jankó) 7, 14, 17, 20, 21, 25, *32—38*, 53, 86, 130, 137, 263, 265, 267, 339, 346, 349
— Jánosné 16
— Katalin 11, 49
— Krisztina 66, 208, 222
— Lászlóné l. Rádai Eszter
— Mihály 7, 9, *13—31*, 32—38, 40, 48—53, 60, 65—66, 86—88, 101, 104—106, 116, 129—131, 132—133, 137—140, 145, 147—148, 165, 191, 192, 194, 208, 209, 220, 221, 226—227, 242, 263, 265, 267, 277, 278, 313, 335—337, 339, 340, 342, 343—344, 346, 348, 349, 351, 368, 389, 412, 413, 430, 567, 568
— — , ifj. (Mihók) 20, 26, *37—38*
— — (bánffihunyadi mester, 1700) 351
— Mihályné l. Veér Judit
— Pál 239, 368, 434
— Pálné l. Vaji Kata
— Sámuel, kancellár 17, 272
— Sándor 240
Temesvár (Timişoara) 482
*Teremi** 227, 278
Teremi P. István 102
Terentius 33—34
Téts (?) 344
Tétsi Mihály 149
— Joó Miklós 326, 396, 399, 427, 429
— N. Zakariás 149
— l. még Técsi
Teutsch, Friedrich 449
— , Georg Daniel 443—445
Textoris Tamás *303—304*
Thallóczy Lajos 75
Thaly Kálmán 349, 487, 523, 553
Thamaso, Franciscus 566
Tholdalaghi András 19
— János 19
Tholdi V. Miklós 121, 149
Tholuck, A. 451
Thordai János 482, 495
Thoroczkay Ágnes 222
Thót György, karácsonyfalvi 221
Thököly l. Tököli
Thuanus, Jacobus Augustus 36
Thur 535
Thury Etele 60, 87, 112, 203, 277, 297, 308, 382, 384, 410, 411, 418, 421, 445, 559
Thurzó Ferenc 56, 60, 64, 101, 127, 128, 129, 196, 279, 339, 390
— Imre 445, 446
Tiburci cs. 126
Tilson 433
Tinódi Sebestyén 317
Tiszabecsi András 94
— Gáspár, id. 94
— — , ifj. 28, 87, *90—96*, 254, 261, 438
— István 90—91, 95
— Istvánné l. Bánóczi Anna
— Pap Tamás, id. 90—91, 93, 95, 124, 260, 388
— — Tamásné l. Botrágyi Krisztina
— Tamás, ifj. 92, 94
Toepke, Gustav 444
Tofaeus Krisztina 346
— Mihály, székelyhídi 23—24, 95, 105—106, 132, 145, 148, 257, 346, 395, 402, *403—408*, 415
Tokai 79
Tokaj 385, 411, 427
Tókos cs. 54
Toldi Ádámné l. Földvári Sára
Tolna m. 114, 494
Tolnai cs. 492
— Borbála 495—496
— Gábor 143, 144, 146, 570
— István 114
— János *492—498*
— Jánosné l. Herczegh Borbála
— Mihály *439—440*
— Dali János 46, 59, 86, 316, 325, 342, 395, 419, 421, 422, 423, *440*

— F. György *341*
— — István 28, 85, 87, 106, 114, 137, 184, 194, 196, 202, 217, 254, 284, 330, 334, 336, 341, 366, 367, 399
— Istvánné l. Pataki Szabó Borbála
— J. István 326, 427
— T. István 397
— Pál 341
— Sámuel *342*
Tomcsik József 89
Tonk Sándor 340
Topheus l. Tofaeus
Toppeltinus (Töppelt) Lőrinc, medgyesi 35, 423
Torda (Turda) 25, 26, 28, 104, 228, 271, 272, 309, 337, 436, 496, 501, 516, 528, 532, 558, 560, 564, 566
— *m.* 305, 509
Tordai 19
— Máté 495
— Sámuel 177, 222, 223
— Sándor András 261
Torja (Turia) 345
Torjai György 342
— Mihály 338
Torma István 19
Tornaalja 410
Tornai Gáspár 381
Tornya Borbála, toronyfalvi 157, 158
Torockószentgyörgy (Colţeşti) 88
Toroczkai Borbála 286
— Mária 186
— Máté 485, 494, 500
— Patkó János 262
Toroczkó (Rimetea) 500
Tótfalusi Anna 168
— István 342
— Judit 158, 168
— Kis Miklós, miszttótfalusi 9, 14, 25, 94, 123—272 passim, 312—316, 349, 352, 359, 400, 411, 417, 433—435, 463, 465, 473, 516, 527, 576
— — Miklósné l. Székely Mária
Tóth Ernő 228
— Ferenc 219, 438
— Imre 276
— István 135
— Kálmán 458, 464, 469
— Márton 276
Tótvárad (Vărădia de Mureş) 379, 380—381
Tőke l. Vásárhelyi Tőke
Tököli Imre 48, 88, 178, 555, 568
— István 15—16
— János 475
Tölcseki István 380, 381
Tönkő l. Szilágyi Tönkő
Töppelt l. Toppeltinus
Török 20
— István (nyomdász, XVIII. sz.) 223, 225
— — (XIX. sz.) 11—12, 22, 63, 74, 85, 107, 119, 138, 140, 184, 185—186, 192, 202, 203, 205, 210, 215, 233, 236, 253, 254, 256, 257, 292, 301, 305, 332, 334, 335, 337, 342, 345, 355, 360, 368, 370, 372, 374
— Mária 223
— Miklós 44
Törökország 533, 553
Tötör (Tiltiur) 356
Trencsén m. 525
Trigland(ius), Jacobus 416
Trócsányi Berta 230, 326, 327, 409, 420, 421, 422, 426, 427, 430, 431, 435, 436, 450
— Zoltán 509
Tufton, Cecilius 429
Tunyogi Pál *344*
Turkovics l. Csepregi Turkovics
Turóczi-Trostler József 56, 58, 59, 118—119, 185, 195—196, 204, 205, 368, 575
Tusa Gábor 257
Tübingen 445
Tűri Mihály *346*
Türkösi István *338*
— Márton *344*
Tyburchtelke 126
Tyrnavia l. Nagyszombat
Tyukodi János 191

Ubrisy Pál 48
Udvarhely l. Sajóudvarhely, Székelyudvarhely
Udvarhelyi György 16, 17
— Mihály 118, 219, 225, 261
— Sámuel *344*
Udvarhelyszék 43, 47, 61, 240
Uglya (Ugla) 353
Ugocsa m. 251, 252, 559
Ugron István, ábránfalvi 157
Újfalusi Sámuel 108, 111, 294, 342, 351, 415
Újfalvi Imre 318, 419
Újházi Mátyás 422
Újhelyi György *347*
*Újlak** 284
— l. még Somlyóújlak
Újlaki Borbála 116
— Lőrinc 388
— P. József 115
Újvár l. Szamosújvár
Ulm 271, 272
Ungvári Mihály 422
Utrecht 10, 19, 22, 29, 37, 45—46, 58—60, 85—86, 92, 95, 118, 123, 127, 136, 165, 179, 185—186, 194, 203, 205, 206, 233, 264, 337, 339, 340, 341, 344, 347, 360, 361—363, 391, 392, 393, 395—396, 398—399, 401, 403, 408, 409—411, 414, 418, 423, 425, 426, 427, 429, 432, 433, 449, 539, 576

Uzdiszentpéter (Sînpetrul de Cîmpie) 7, 14, 18—19, 23—24, 27, 30, 36, 38, 49, 86, 114—117, 226, 286, 337, 342, 389
Uzon (Ozun) 345
Uzoni György *343*
— Márton *345*
— Fosztó István 485, 503
Üregdi Éva 297
Ürmösy Károly 494, 520
Üröghdi György 341

Vadász György 262
Vágó János 115, 210
Vaja 115, 282, 347
Vajda Péter 19
Vajdahunyad (Hunedoara) 339
Vajdaszentiványi (Voivodeni) 117, 284
Vaji Ferenc 149
Válaszúti András *461*
Valckenier, Johannes 58—59, 102, 391
Valentiny Antal 512
Valerius, David 266
Vámfalusi Márton *300—302*, 311
— Mártonné 302
Vámosgálfalva (Gănești) 338
Vantsa 7
Várad l. Nagyvárad
Váradi Ferenc *344*
— György 436
— János 507
— Krisztina 220
— Mátyás 403, 414
— Miklós 37, 254, 263, 293, 295, 303, 322, 364, 417, 487—489, 490
— Zsigmond 349
*Váralja** 169
Váraljai András 151
Várallyai György *343*
— Lőrinc 425, 540
— Márton (kolozsvári kántor 1693—1698) *310—311*
— — (szilágyperecseni pap 1710 k.) 570—571
— — (diák, Londonban 1653) 425
— P. Dániel *346*
— Péter 345
Varga Imre 64—66, 523
— Lajos 554
— l. még Régeni Varga
Vargha Zsigmond 249—250, 576
Vargyas (Vîrghiș) 47—48
Vargyasi Dániel l. Dániel
*Várhegy** 49, 52
Váró Ferenc 6, 35, 54, 279, 558
Varsó (Warszawa) 35, 267, 389, 511, 564
Vas Andrásné 303
— Gereben 579
— Kata 220
— Tamás 445
Vásárhelyi (nyomdász 1667 k.) 467
— (prédikátor eml. 1670) 23
— Csiszár Szőts Miklós 115
— István (angliai diák 1637 előtt) *421—422*
— — , K. (eml. 1658) 399
— — [Molnár] István, [Maros] (enyedi pap, majd püspök mh. 1728) *339—340*, 372, 374, 435
— Jancsó György, K. 570—571
— K. János *343*
— — József 338
— — Kelemen *342*
— — Pál *336*
— — Péter *341—342*, 403
— Matkó István, K. 8, 28, 34, *97—108*, 145, 300, 312, 357, 416
— Mihály 267
— Péter 100, 397
— Tőke István, m[aros] 8, 145, 185
Vásárosnamény 18
Vaskapu 372
Vásoni H. Mihály *436—437*
Vass József 568
— l. még Wass
Vataháza 126, 127
Vatai Ferenc 126
— László 126
Vay Ádám, vajai 40, 41, 177, 178—181, 239
— Ádámné, vajai l. Zay Anna
— Judit 239
— Kata 177, 239
— László 180
— Mihály 180
— Péter 177—178
— Péterné l. Zoltán Anna, csepei
Veér Judit 9, 15, 17, 19, 24, 26, 29—30, 53, 208, 212, 342
Végh Ferenc 455, 478
Velence (Venezia) 379, 410, 549, 566
Veltten Buchbinder 469
Vendelinus, Marcus Fridericus 21, 34, 80
Vendrich Pál 495
Venetus l. Marcus Antonius
Venter Mátyás 344
Vér György 34
— Mihály 22, 28, 337
Veréczi Ferenc 421
Veresegyházi István (harangoztató gazda 1700 k.) 8, 148, 154, 158, 187, 310, 569
— — (nyomdász 1690 k.) 174, 225
— Szentyel János 394
— — Mihály 25, 28, 65, 174, 206, 225—226, 228, 230—231
— — Mihályné 199
— Tamás 338
Veresmarti Gáspár 93, 386
— P. János *346*
Veress Endre 102, 106, 251, 442, 443, 476 548, 561
— János 272

Verestói (Cséri) György, id. (prof., mh. 1765) 220, 222, 223, 237, 355
— — — , ifj. (ref. pap, mh. 1794) 199, 349
— — Györgyné, id. l. Baczoni Incze Zsuzsánna
— Erzsébet 221—222
— Zsuzsanna 220
Vergilius 544
Verhovina 14
Verner Mihály 520
Verzár Frigyes 448
Veselényi l. Wesselényi
Veszprémi (B.) István 8, 133, 217, 332, 369, 390, 391, 392
Veszsződi Tamás *343*
Vezekényi András 338
Vezend (Vezendiu) 410
Vice (Vicze, Viţa) 542
Viczei (Vicey, Wiczey) cs. 540—552
— András 542
— Anna 544—546
— Antal 542, 544
— Erzsébet 550—551
— Gáspár 263, 541, 542, 546
— Gáspárné l. Filstich Anna
— György 545—546
— István 546
— János 544
— Kata 546
— Margit 544, 550
— Mária 205
— Márta 544
— Máté 542, 543—545
— Péter 416, 541, 542, 546
— Tamás 542, 544
Viczeiné („pápista") 568
Vigyázó (Vlegyásza) 350, 525
Villás János 196
— Sára 196
Vilna 388
Vinter Ferenc 298
— Krisztina 297, 298
— Mihályné l. Hajdú Erzsébet
Visi Zsigmond 19
Visk 57, 356
Viski György 351
— János (partiumi pap, mh. 1734) 214, 219, 257
— — (algyógyi pap, román munkák szerzője) 106
— — (bánffihunyadi pap, mh. 1746 k.) 222
— Jánosné (bánffihunyadi pap felesége) l. Pataki Mária
— Márton 559
— Pál 119, 267, 311
Vista (Magyarvista, Viştea) 355, 356
Visztula 387
Vitéz György 352
Vitka 398
Vitkai László *343*
Vitnyédi (Wittnyédi) István 445
Vitringa, Campegius 10, 36, 40—41, 210, 368, 372, 375, 407, 449
Vitzei Pál (Paulus de Vitze Gedanensis) 172
Vizakna (Ocna Sibiului) 346
Vízaknai András 149
— Bereck (Briccius) György 149, 160, 217, 218, 219, 278, 374, 534
Vízi István 225
Vízkeleti Zsigmond 245
Vízkelety András 403, 408, 409, 410
Voet(ius), Ghisbertus 5, 36, 45, 47, 57, 58, 59, 328, 392, 399, 408, 412, 418, 424, 429
— Paul 396
Vogner, Mechel 506
Vratislava l. Boroszló
Vurpod (Vurpăr) 534, 546, 555

Waeyen, Johann van der 8, 185
Wajda János 370—371
Wári Mihály 516
Wass cs., czegei 96, 257, 278
— Ádám 257
— Dánielné l. Vay Judit
— György (naplóíró, mh. 1705) 18, 21, 88, 120, 122, 138, 140, 155—156, 158, 168, 175, 198, 205, 208, 209, 213, 255, 278, 294, 371, 372, 374
— — (táblabíró, mh. 1777) 222
— László 16, 18, 21, 26, 120, 122, 155, 198, 204, 205, 208, 213, 278, 294, 371, 372
— Lászlóné 16, 17
Wattenbach, W. 442
Weber, Heinrich 448
Wecsei György 185
Wellens, Johannes 391
Wesselényi Anna 368
— Ferenc (br., mh. 1770) 221, 239
— — (nádor, mh. 1667) 73, 101, 190, 309
— Ferencné l. Rhédei Zsuzsánna
— István (id., naplóíró, mh. 1734) 237, 239, 488
— — (ifj., mh 1758) 220
— Istvánné (id.) l. Bánffi Kata
— László 568
— Pál 73, 131, 263
— Pálné, hadadi l. Béldi Zsuzsanna
Weszprémi István 217—218, 326, 431, 444, 446—449
Wiesbaden 447
Wilkinson (Wilkinsius) 427, 429
Wissenbach, Johann Jacob 399
Wittenberg 271, 276, 445
Wissovati(us) András 259, *520—522*
Wittich(ius), Christoph 195, 204, 341
Wittnyédi l. Vitnyédi
Wolff, Christian 368
Woodroffe, B. 266, 437

Zabanius János 23
Zabola (Zăbala) 61, 576
Zabolai (Zabalai) István *347*
— Miklós *343*
Zádori Erzsébet 550
— Ferenc, ifj. 549
Zágoni Aranka György 436
— Dániel 116
— István 115
Zalaháza 126
Zalán (Zălan) 575
Zalányi György *346*
— István 436
— Péter *345*
— Tamás 285
Zalay cs. (Zalaházi) 126
Zámbó cs. 290
— György 375
Zaránd m. 26
Zay András 180
— Andrásné l. Révay Krisztina
— Anna 180
Závodszki Levente 446
Zechy István 562
Zeleni Mihály 319
Zeller Márton 526
Zemplén m. 135, 138, 236, 277, 319, 412
Zemplén Jolán, M. 47, 58, 129, 328
Zemplényi Ferenc 286
Zentelke (Zam) 354, 355
Zernyest (Zărneşti) 13, 140
Zichy cs. 419
Zilah (Zălau) 10, 102—103, 109, 111—113, 114, 117, 183, 197, 234, 235, 330, 341, 344, 347
Zilahi András 355
— István (kolozsvári diák 1668., dedrádi pap) 116, *339*
— (B. ?) István (kolozsvári diák, 1677 k., marosvásárhelyi pap) 49, 104, 337, 347
Zilahi János 103, 109, 112, 330, 341
— József 333
— Józsefné l. Borosnyai Lukács Mária
— F. András *340*
— J. Mihály *343*
— Sebes András 10—11, 186, 257, 261, *329—333*, 354
— — Andrásné l. Komáromi Zsófia
Zoba János 102
Zollikofer cs. 535—539
— Christof 536—537
— Georg Joachim 536
— — (mh. 1646) 535—539
— — (eml. 1601) 537
— Michael 536
Zolnai M. 436
Zoltai István 18
— Lajos 554
Zoltán Anna, csepei 177
Zolyomi Miklós 391
— Perina Boldizsár 551
Zomlini (Zamléni) Mihály 125
— — Ramasz 125
Zoványi Jenő 3, 28, 29, 57, 61—63, 86, 98, 101, 104, 108, 118, 120, 128, 131, 138—139, 184, 186, 190, 195, 196—197, 203, 204, 210, 216, 277, 315, 318, 320, 325, 326, 339, 340, 341, 343, 344, 346—347, 354, 363, 376, 393, 396—398, 402, 407, 408, 411, 438, 439, 440, 444, 446, 448, 449, 451, 509, 575
— P. György 10, 235, 367
— P. József 112
— P. Sámuel *344—345*
Zrínyi Miklós 24, 72, 440
— Péter 101
Zsadány 319
Zsakó Gyula 126, 149, 150, 468, 535, 538
Zscharnack, L. 34, 37
Zsibó (Jibou) 5, 109, 112, 237, 330
Zsigmond király 125, 525, 530
Zsilinszky Mihály 451
Zsindely Endre 338
— István 402, 448
Zsobok (Jebuc) 183
Zsolna (Žilina) 525
Zuidersee 58
Zürich 10, 37, 267, 410, 431, 536
Zwolle 402

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés V

I. A HANYATLÓ ERDÉLY MŰVELŐDÉSI ÉS IRODALMI ÉLETÉBŐL

Csengeri István és fiai 3
Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez (Töredék) 13
Teleki Jankó és könyvtára 32
Nagyváti János 39
Baló László és a nagybaconi Balók 42
Eszéki T. István 56

Néhány megjegyzés a magyar nyelvű iskolai színielőadásokhoz 64 — Az Actaeonról írt széphistória és szerzője 66

Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtára 74
Pataki István naplóíró, radnóti udvari pap 84
Tiszabecsi Gáspár örökségi pere és könyvtárának sorsa 90
Vásárhelyi Matkó István 97
Két versszerző 1672-ből 109

Sámsondi Somodi Márton 109 — Miskolczi Márton 111

Deáki Filep János családi feljegyzései 113

II. ADATOK TÓTFALUSIRÓL ÉS KORÁNAK KÖNYVTÖRTÉNETÉRŐL

A Tótfalusit útbaindító Horti István 123
Pataki István professzor, Tótfalusi pártfogója 135
Visszatekintés Tótfalusi Kis Miklós sírja mellől (Régi és új cikkek) 143

Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst 143 — Adatok Tótfalusi életrajzához 147 — Tótfalusi feleségének családja 149 — Tótfalusi temetése 154 — Tótfalusiról és síremlékéről 160 — Tótfalusi kolozsvári műhelye és munkatársai 169 — Miért maradt el a kuruc Vay Adám felesége felett tartott gyászbeszédek kinyomtatása? 177 — Marlonosi Mihály, Tótfalusi temetési kártájának egyik versírója 181 — A Tótfalusit temető Szathmár-Némethi Mihály 184

Tótfalusi nagy tekintélyű ellenfele, Szathmári Pap János 189
Szathmár-Némethi Sámuel, mint Tótfalusi ellensége 202

Egy latin nyelvű verses dráma 1684-ből 207

Ifjabb Csepregi Turkovics Mihály 210
Egyleveles kárták a Farkas utcai templomban és kollégiumban 215

I. A Farkas utcai templomban őrzött temetési kárták 216 — II. A református kollégiumban őrzött kárták 218

Levéltári adatok XVII—XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványokról 225
A kolozsvári jezsuita akadémia diákjainak vitatkozásai a XVII—XVIII. századforduló idejéből 244
Az Apáczai-kollégiumi könyvtár keletkezésének és elhelyezésének nyomozása 249
Könyvábrázolás mint jelkép 258
Könyvek szállítása az elmúlt századokban 263

III. ISKOLÁZÁS ÉS KÜLFÖLDI KAPCSOLATOK

Gidófalva deákos végzettségű fiai a XVII. században 275
Rektor és prédikátor mint harangozó 282
Adatok a magyar egyházi éneklés és leányoktatás történetéhez 288

I. Kántorok a kolozsvári reformátusság első századában 288 — II. A kolozsvári református kántorok munkaköre 312

Köpeczi Bálint, a pataki kollégium tanára 326
Zilahi Sebes András, a marosvásárhelyi kollégium megszervezője ... 329
A kolozsvári református kollégium Apáczai utáni diákjainak névsorából (Részlet) 334
A bánffihunyadi iskola régi mesterei (Részlet) 350
Magánstúdiumok a hazai kollégiumokban 357

Élő idegen nyelvek 357 — Rovásírás 358 — Szépírás 359 — A reáliák tanítása (Bethlen Miklós egy diákkori könyvéről) 360

Soós Ferenc és iskolai reformterve 366
Az akadémiai vitatkozások és üdvözlő versek egymáshoz való viszonya 376
Hogyan történhetett Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zarándoklata? 378
Alsted professzor családja és adatok a Danczkával való kulturális kapcsolatainkhoz 384
Szathmári András és peregrinációs albuma 390
Az öreg Comenius néhány magyar híve (Magyar diákok Amszterdamban) 349

Nadányi János és Enyedi R. Gáspár 395 — Csernátoni Pál és a Bethlen fivérek 400 — „Tophaeus, Tsegledi, Körmendi et Eszéki etc." 403 — Mezőlaki, Tatai, Szatmárnémeti, Sárpataki és társaik 408

Adatok Angliában járt magyar deákokról és egyéb angol emlékek ... 419

Kísérlet Bánfihunyadi János professzor származásának megállapításához 438 — Az Angliában letelepedett Tolnai Mihály és az első kuruc prédikátor-író életrajzi adatai 439

Külsőországokbeli akadémiák magyarországi hallgatói (Bibliográfia) ... 441

IV. KOLOZSVÁR POLGÁRSÁGA ÉS AZ UNITÁRIUS ÉRTELMISÉG ÉLETÉBŐL

Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására 455
A Heltai-nyomda sorsa ... 462
Lofflerer Joachim könyvkötő ... 468
Kolosi Török István verseskönyvének megjelenési ideje és Abrugyi György tipográfus első nyomtatványa ... 471
A Segesvári család ... 474
Csanádi Pál unitárius püspök, orvos és egy régi gyökerű temetkezési szokásunk ... 481
Tolnai János és Linczegh János szűcsmesterek, kolozsvári városbírák 492
Járai Sámuel ... 499
Köpeczi Beke Miklós unitárius kollégiumi senior ... 502
Hozman János diák, a kolozsvári unitárius leányiskola tanítója ... 505
Ifjú Hertel Péter és Balási Késcsináló Jakab özvegyének sírverse ... 508
Kolozsvári Dimién Pál unitárius kollégiumi igazgató, orvos ... 515
A kolozsvári lengyel unitáriusok két papja ... 518

Lachovius András 518 — Wissowati András 520

Kolozsvári utcák Felvinczi György versében ... 523
Két svájci kereskedő erdélyi útja (Goldast Henrik és Zollikofer György) ... 535
Patrícius nemzetségek művelődési szerepéhez (Wicey Gáspárné Filstich Anna és családja) ... 540
Az iskolai tanítás első nyomai Kolozsvárt ... 553

A gyulafehérvári iskola újraélédése ... 558
Katolikus vonatkozású adatok a XVII. századból ... 560
Hol és milyen néven keresendő a „Molnár Albert éneké"-nek leírója? 570
Az alvinci újkeresztyénekről írott cikkhez ... 572
Martonfalvi vagy Mártonfalvi? ... 575
A Habsburg-uralom alá jutott Erdélyben forgalomba hozott pénzek értékviszonya ... 577

Pótlások és helyesbítések az I. és II. kötethez ... 586
A rövidítések jegyzéke ... 588
Hely- és névmutató ... 589